

ARANYKAPU

Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére

ARANYKAPU

ARANYKAPU

Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére

Szerkesztette:

Jakab Albert Zsolt – Kinda István

Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum

Kolozsvár
2015

A kötet kiadását támogatta:

Consiliul Județean Covasna
Kovácszna Megye Tanácsa
Covasna County Council

Köszönet:
Magyar Néprajzi Társaság
MTA BTK Néprajztudományi Intézet
Néprajzi Múzeum

Lektorálta:
dr. Keszeg Vilmos
dr. Tanczos Vilmos

A rezümék fordításai: Ilyés Sándor

© Kriza János Néprajzi Társaság
© Szabadtéri Néprajzi Múzeum
© Székely Nemzeti Múzeum
© A szerzők

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. POZSONY, Ferenc

Aranykapu : tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére / ed.: Jakab Albert Zsolt, Kinda István. – Cluj-Napoca : Kriza János Néprajzi Társaság ; Szentendre : Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2015

Bibliogr.

ISBN 978-973-8439-80-1

ISBN 978-963-7376-62-7

I. Jakab, Albert Zsolt (ed.)

II. Kinda, István (ed.)

39(498) Pozsony,F.

929 Pozsony,F.

Nyomdai előkészítés: IDEA PLUS – Kolozsvár
Borítóterv és tipográfia: Könczey Elemér
Számítógépes tördelés: Kolcza Mátyás Barna
Képfeldolgozás: Szentés Zágón

A borítóhoz használt portré Hlavathy Károly munkája.

Nyomda: GLORIA és IDEA nyomda – Kolozsvár
Igazgató: Nagy Péter

BEKÉREZŐ

Ünnepi kötetet tart kezében az olvasó. Egy olyan szakemberét, aki a tudományosság mindegyik pillérét megtestesíti: *tudós*, aki kutat és tudományt művel; *szervező*, aki intézményeket épít fel és működtet; *tanár*, aki ismereteket ad át és generációkat készít fel a szakmai életre. Ezek bármelyikének művelése elégséges ahhoz, hogy a tudomány szempontjából hasznos tevékenységgel és tartalommal töltsön ki egy életpályáját. Mégis Pozsony Ferenc munkássága egyszerre és szétbonthatatlanul mindhármat jelenti.

A kötet címe jelképes. Az ünnepelt utóbbi évekbeli egyik tudományos érdeklődési köréhez, az abból írt akadémiai székfoglalójához is kötődik. A kapu kiterjedt szimbolikáját néprajzos körökben fölösleges magyarázni. Helyi értéként a *határ*, a *lehetséges*, az *átmenet* képzeiteit emelnénk ki. Szétválaszt, értékel, közvetít. Elválasztja a sajátot az idegentől, az ismerőst az ismeretlen-től, az értékest az értéktelentől. Próbára tesz, szabályoz, átlényegít. Eligazít, összeköt, beavat. Jelöli a helyet, a gazdát, a státust.

Aranykapu. Jellemzi az embert, a kutatót, az életművet. Pozsony Ferencet.

A szerkesztők

TARTALOM

A 60 éves Pozsony Ferenc köszöntése (Paládi-Kovács Attila)	13
Pozsony Ferenc bibliográfiája	17

INTÉZMÉNY, TUDOMÁNY, KUTATÁS

Paládi-Kovács Attila	
Erdélyi János és a Magyar Tudós Társaság/Tudományos Akadémia	37
Kemecsi Lajos	
Az új Néprajzi Múzeum – szándékok, tervek, vágyak	45
Cseri Miklós – Sári Zsolt	
Az idősíkok tágulása a szabadtéri múzeumokban	57
Balázs Géza	
Nyelvészeti muzeológia, nyelvmúzeum. Elmélet és gyakorlat	67
Voigt Vilmos	
Etnozemiotika – különös tekintettel Délkelet-Európára / a Balkánra	79
Horváth István	
Múltbéli pillanatkép Erdély nyelvi rendjéről.	
Az erdélyi többnyelvűség jellegzetességei 1880-ban	89
Borsos Balázs	
Moldva népi kultúrájának területi tagolódása	
a <i>Magyar Néprajzi Atlasz</i> térképeinek számítógépes feldolgozása fényében	105
Hála József	
Plágium, hibák, tévedések. Kritikai és önkritikai megjegyzések	
kalotaszegi házasságiskokás-leírásokhoz	115
Bura László	
Csángóföldi élményeim 1953-ban	125

Vargyas Gábor	
<i>És a megafon megszólal... Nem menekülhetsz!</i>	
Személyes jegyzetek terepmunkámról (2007)	133
Lajos Veronika	
Mozgásban a világ. A több színterű etnográfia (<i>multi-sited ethnography</i>) kérdése ...	163
Vajda András	
A népi kultúra használatának módjai és kontextusai a világhálón	173
Bereczki Ibolya	
<i>Akiket a közös ügy összeköt...</i> Kolozsvári beszélgetés Pozsony Ferencsel	189

NÉPMŰVÉSZET, TÁRGY, GYŰJTEMÉNY

Szőcsné Gazda Enikő	
Székelyföldi népművészeti magángyűjtemények	
a 19. század végén és a 20. század elején	199
Kinda István	
Faragott sírkövek kutatása Székelyföldön. Havadtő „felfedezett” síremlékei	209
Balassa M. Iván	
Kőfaragás, fafaragás. A korai háromszéki kapuk díszítése	227
Furu Árpád	
Hagyományos kapuk a Nyárádmentén	241
Balogh Balázs – Fülemile Ágnes	
Egy kapufaragó székely Pennsylvániában	261
Dimény Attila	
A dualizmus kori polgári magánépületek és bérházak Kézdivásárhelyen	275
Dimény Erika	
<i>Békebeli otthonok.</i> Kiállítás és múzeumpedagógia	
az Incze László Céhtörténeti Múzeumban	287

TÁRSADALOM, ÉRTÉKREND, SZOKÁS

Egyed Ákos	
Orbaiszék társadalma az 1750. évi összeírás tükrében	309
Bárth János	
Egy háromszéki székely falusi plébános életmódja és	
tárgyi világa a 18. század közepén	317
Gráfik Imre	
Adatok zabolai gróf Mikes János szombathelyi püspök portréjához	323
Tánczos Vilmos	
<i>„Pozsony Franciscus et Catharina uxor...”</i>	
Petrás Ince János 19. századi családösszeírásai moldvai csángó falvakban	339

Halász Péter	
A paraszti értékrend néhány elemének változása a moldvai magyaroknál	347
Ilyés Sándor: Kibeszélés és nyilvános bíráló az <i>Üzemünk Élete</i> című kolozsvári lapban (1951–1953)	361
Örsi Julianna	
Vérségi és házassági kötelékek a 19. századi Erdélyben (kalotaszegi, erdővidéki és bukovinai adatokkal)	377
Székely Ferenc	
Férjesülési hozománylevél	389
Papp Árpád	
Adalékok a bukovinai székelyek bácskai népeletének kutatásához 1941–1944 között	395
Lázár Katalin	
Népszokások az erdélyi népi játékokban	407
Lukács László	
A karácsonyfa Erdélyben, Moldvában és Bukovinában	419
Barabás László	
A marosszéki farsangi szokások és játékok régióbeli arányainak történeti és egyházi kontextusa	439
Karácsony-Molnár Erika	
Farsangbúcsúztatás egy székelyföldi településen, Csobotfalván	455

MUNKA, GAZDÁLKODÁS, FOGYASZTÁS

Gazda Klára	
Történeti-néprajzi adatok az uzoni Mikesek gazdálkodásához	483
Deáky Zita	
A gyermekmunka első kérdőíves vizsgálata Magyarországon	509
Simon András	
Szőlőtelepek a Küküllő mentén az 1870-es évek elején	521
Mód László	
„...nincs párja Ménesnek, Gyoroknak...”	
A borfogyasztás rítusai a Pósa asztaltársaság példáján	533
Keszeg Vilmos	
A tordai sóvágók. Szociometriai elemzés	543
Miklós Zoltán	
A rendszerváltás (korondi) győztesei	563
Fazakas Emese	
A <i>káposzta</i> „dicsérete” nyelvemlékeink alapján	575
Jávor Kata	
A sertéshús feldolgozásának és fogyasztásának változása a dél-alföldi Zsombón	585
Zsigmond Győző	
Magyar népi gombászat Moldvában	593

Sárkány Mihály	
Hogyan termelnek és nem termelnek kávé kikuju kisbirtokosok?	607

VALLÁS, NÉPHIT, RÍTUS

Verebélyi Kincső	
„Kiváltképp bölcs és szép szavú...”	621
Mohay Tamás	
Csodatörténetek Csíksomlyón. Magyar nyelvű elbeszélések	
Losteiner Leonárd kéziratos <i>Cronologiajában</i>	633
Barna Gábor	
„Az Élő Rózsafüzér.” Egy nemzetközi hálózat helyi megvalósulási formái	645
Czégényi Dóra	
Sajátos kor – szokványos körkép. A szomszédság színterei	
egy 18. századi szilágysági boszorkányper tükrében	653
Kocsis Gyula	
Búcsú a halottól. Siratás, tor, sírjelek Pest-Pilis megyében a 19. század közepén	665
Iancu Laura	
„Isten engedje meg!” Az átok	677
Komáromi Tünde	
Krizishelyzet, megoldási kísérletek és büntudat: egy katolikus kántornő esete ..	693
Silling István	
Szentsírállítási hagyományok Nyugat-Bácskában	703
Povedák István	
A szerzetes és a fehér táltos. A pálos újmitológiától a magyar újmitológiáig	711

SZÖVEGFOLKLÓR, NÉPZENE, NÉPTÁNC

Albert Ernő	
Faragó József, a betlehemezés és a gyermekfolklór kutatója	727
Olosz Katalin	
Váradi József balladájának ismeretlen háromszéki változata a 19. századból ...	737
Ráduly János	
A Szilágyi és Hagymási népballada prózaváltozatai	753
Magyar Zoltán	
A tengerszem. Folklor adatok egy zabolai tó hagyományköréhez	763
Dimény-Haszmann Orsolya	
Jeles napok egy csernátoni gazdanapló tükrében 1918–1946 között	769
Pávai István	
19. századi zenés-táncos adatok Havasalföldről és a Székelyföldről	787

Gergely Zoltán	
Kölcsönhatások a mezősegi magyar és román karácsonyi énekrepertoárban ..	795
Kürti László	
Kulcsadatközlő-probléma az antropológiában: kalotaszegi legények és élmények	807
Könczei Csilla	
A '60-as-'80-as évek magyar néptánc kutatásának képe a cigány kultúráról. Beszédmódok és osztályozási rendszerek	829
Könczei Csongor	
Egy mérai cigánymuzsikus, Berki Ferenc „Árus” portréja	841

NEMZET, EMLÉKEZET, IDENTITÁS

Pál Judit	
A Királyföld rendezésének kérdése a kiegyezés előtti években	849
Selmeczi Kovács Attila	
A nemzeti ellenállás jelképei a 19. századi magyar népművészetben	855
Jakab Albert Zsolt	
Az ezredik év. A millennium ünneplése és reprezentációi Kolozsváron	865
Glässer Norbert	
Konfliktusok és lojalitások határán egy új impériumban. Az erdélyi ortodox izraelita hitközségek a budapesti ortodox sajtóban 1925–1944	891
Szőcs Levente	
Világháborúk emlékezete gyergyói népi önéletrajzokban	901
Kotics József	
Eltérő etnikumok együttélési modelljei. Kárpát-medencei lokális közösségek példái alapján	921
Vass Erika	
A két Küküllő közének etnikai sokszínűsége az 1930-as években egy gógánváraljai cseléd életén keresztül	935
Csíki Tamás	
A társadalmi mobilitás emlékezete a falusi társadalmakban	947
Szabó Á. Tőhötöm	
A traumától a kulturális örökségig: (emlékezet)politikák és a szárság lokális konstrukciói	959
Peti Lehel	
Etnicitás, nyelvhasználat és migráció egy moldvai csángó településen	971
Colta, Elena Rodica	
Identitás-olvasatok egy multikulturális térben. Esettanulmány: Székesút község (Arad megye)	993

Balázs Lajos	
Nemzet kenyere, magyarok kenyere. Lehet-e a kenyér a nemzeti összetartozás rituális szimbóluma?	1005
Ilyés Zoltán	
A moldvai csángók jelenléte Gyimes nemzeti zarándoklataiban	1015
Tötszegi Tekla	
Lokális identitás és személyes státus jelzése a bicszádi Nagyboldogasszony-napi ünnepen	1033
Fournier, Laurent Sébastien	
A skót kisebbség atlétikai versenyei az Egyesült Államokban	1041
Tabula gratulatoria	1051
Képek	1055

A 60 ÉVES POZSONY FERENC KÖSZÖNTÉSE

Pozsony Ferenc évtizedek óta egyike a magyar néprajztudomány legaktívabb, legeredményesebb művelőinek, vezető egyetemi oktatóinak, kiváló szervező egyéniségeinek, tevékeny szerkesztőinek, akinek nevét, munkásságát nemcsak Erdélyben, de az egész Kárpát-medencében, s azon túl is sokan ismerik és nagyra becsülik.

Egy nevezetes székelly község, a háromszéki Zabola szülötte (1955. április 16.), máig hűséges lokálpatriótája. Iskoláit is ott kezdte. Középiskolai tanulmányait Kovásznán végezte, majd a munkaszolgálatos sorkatonaság éveit kitöltve 1977-ben jutott be magyar–orosz tanár szakos hallgatóként a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemre. Tanári diplomáját 1981-ben kapta meg, amivel Kézdivásárhelyen előbb egy általános iskolában, majd egy ipari szakközépiskolában helyezkedett el (1981–1990). Néprajzi gyűjtőmunkáját tanári kötelezettségei mellett, iskolai szünetekben kezdte el. Sikerrel folytatta, mert hamarosan összegyűjtött egy kötetre való székelly népballadát. Első könyve a Kriterion Könyvkiadó gondozásában jelent meg 1984-ben *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák* címen. Számos érdeme mellett említendő, hogy Török Csorja Viola lejegyzésében a dallamok kottaanyaga is megtalálható benne, minek folytán a zenefolklór kutatása szintén sokat nyert ezzel a költőien szép címet viselő kötettel. Szövegeiben is sok újat hozott az 1973-ban *Háromszéki népballadák* címen megjelent testes kötethez képest, melyet Albert Ernő és diákjai gyűjtéseiből Faragó József állított össze.

A Kriza János és követőinek a nyomdokába lépett kézdivásárhelyi tanárt, a fiatal Pozsony Ferencet továbbra is a népköltészet foglalkoztatta. Kézenfekvő volt számára, hogy moldvai kirándulásai során a klasszikus népballadák és a jó énekmondók iránt érdeklődjön. Kitartásának meg is lett a jutalma, amikor Klézsén rátalált Hodorog Lucára (Lőrinc Györgynére), a moldvai magyar folklórhagyomány élő forrására. Hangszalagra mondott, énekelt balladáit, énekei megtöltötték egy egész könyvet. A *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet* című kötet azonban már csak a rendszerváltást követően, 1994-ben jelenhetett meg. A dallamok lejegyzését, sajtó alá rendezését ezúttal is Török Csorja Viola végezte el.

Köztudott, hogy a moldvai magyarság népköltése Domokos Pál Péter, Veress Sándor, Balla Péter, Jagamas János, Kallós Zoltán és mások gyűjtéseinek köszönhetően, már Pozsony Ferenc kötete előtt ismertté vált. Olyan kötetek voltak hozzáférhetőek, mint Faragó József – Jagamas János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák* (Budapest, 1954) és Kallós Zoltán: *Balladák könyve* Szabó T. Attila nagy ívű bevezető tanulmányával (Kriterion Kiadó, 1971). Pozsony Ferenc gyűjtése azonban, azon túl, hogy egy kiemelkedő tudású népi egyéniség repertoárját mutatja be, még tovább gazdagítja a moldvai magyar népköltés ismeretét, hozzá járul a régies szájhangomány minden addiginál teljesebb dokumentálásához.

A romániai rendszerváltás Pozsony Ferenc életének is meghatározó fordulópontját hozta magával. A népelnyomó rezsim bukását követően érvényre jutott a felsőoktatásban és a kultúrpolitikában is utat törő reformoknak, a politikai pluralizmusnak a nemzetiségi jogokat is tekintetbe vevő jótékony hatása. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a megelőző tíz-húsz évben a végsőig, már-már a működésképtelenség határáig elsorvasztott magyar tannyelvű oktatás 1990-től kezdődően fokozatosan lehetőséget kapott a normális működésre, a megfogyatkozott tanári kar kiegészítésére, az oktatói utánpótlás kinevelésére. Péntek János professzor úr vezetésével néhány év alatt talpra állt a friss erővel gyarapodó Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke. Az oktatói utánpótlás kiválasztásában a tanszékvezető a magyar nyelv és irodalom szak szempontjai mellett tekintetbe vette a leendő néprajz szak kívánalmait is. Ennek a távlatos gondolkodásnak köszönhetjük Gazda Klára, Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc egyetemi adjunktusi kinevezését már az első adódó alkalommal. Negyedszázad múltán visszatekintve, madártávlatból sem nehéz megállapítani, hogy mindhárman rászolgáltak a bízalomra, hiszen páratlanul sikeres, eredményes új szakaszt nyitottak a néprajztudomány erdélyi történetében.

Pozsony Ferenc tanár úr 1990–1998 között adjunktusi beosztásban végezte oktatói munkáját a kolozsvári tanszéken. Emellett 1990-ben elvállalta a Kriza János Néprajzi Társaság megalapításával, működtetésével kapcsolatos feladatokat is. Akkor még kevesen gondolták, milyen fontos intézménye lesz ez a szakmai egyesület a keleti magyarság néprajzi kutatásának, az oktatásnak és a kulturális tevékenységnek. Az első elnök agilitásának is köszönhetően 1991-ben már megjelenhetett a *Kriza Társaság Néprajzi Társaság Értesítőjének* I. évfolyama, 1993-ban pedig a Társaság 1. évkönyve, aztán hamarosan megindult a *Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára* (utóbb *Kriza Könyvtár*) címen megjelenő könyvek sorozata is. E sorozat 2. köteteként adta ki a Társaság 1994-ben Pozsony Ferencnek a *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet*, imént már említett, gyűjteményét is. Az *Értesítő*, az *Évkönyv*, a *Kriza Könyvek*, *Kriza Könyvtár* és a *Néprajzi Egyetemi Jegyzetek* azóta is töretlenül, rendszeresen megjelenik, noha Pozsony professzor a Társaságban két évtizeden át viselt elnöki tiszttét már átadta a következő nemzedék egyik érdemes tagjának, Jakab Albert Zsoltnak. A Társaság székháza, könyvtára, archívuma az elmúlt évtizedekben az erdélyi néprajzi kutatásnak már-már kutatóintézeti funkciókat ellátó intézményévé vált.

Jeles évfordulójához érkezett barátunk kutatói érdeklődése az 1990-es években erősen az erdélyi szászok kalendáris szokásai, társadalmi szerveződésének hagyományos formái felé fordult, miközben nem lett hűtlen a moldvai csángókhoz és szűkebb pátriájához sem. Gyors egymásutánban jelentek meg könyvei a szász népszokások és a szász-magyar kulturális kölcsönhatások tárgyköréről (*Az erdélyi szászok jeles napi szokásai*. Csíkszereda, 1997; *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban*. Csíkszereda, 1998; *Festbrauche der siebenbürger Sachsen*. Csíkszereda, 1999). Szász

témákról, szászok és magyarok együttéléséről akkoriban gyűjteményes kötetekben is megjelent néhány dolgozata. A szászok hagyományos társadalmi intézményeiről, a szászok erdélyi hiányáról, a szász-magyar kapcsolatok magyar kutatóiról (Vámszer Gézárról, Nagy Jenőrről) az utóbbi években megjelent publikációi szintén említést érdemelnek. Szívesen foglalkozott/foglalkozik Erdély örmény, cigány, szombatos hagyományaival. A *Néprajzi Egyetemi Jegyzetek* egyik kötetét – a szászok mellett – ezen népcsoportok, vallási közösségek bemutatásának szentelte (*Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. Kolozsvár, 2009).

Eredményes oktatói, kutatási tevékenysége révén szerezte meg 1997 júliusában a filológiai (etnológiai) tudományok doktora címet. Értekezése, összhangban akkori fő kutatási témájával, a *Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban* címet viselte. Tudományos minősítését követte 1998-ban egyetemi docensi kinevezése a Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéken. Pozsony Ferenc és etnográfus tanszéki kollégáinak egyetemi kvalifikálása, vezető oktatóvá válása tette lehetővé a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék megalapítását, majd további gyarapodását az ezredfordulón. 2002-ben már az új néprajzi tanszékre kapta meg egyetemi tanári kinevezését, majd 2005-ben a doktori program vezetői megbízatását. Ennek a látszólag akadálytalan egyetemi karriernek következő állomása volt a Babeş-Bolyai Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánhelyettesi hivatála, amit Pozsony professzor úr 2008–2012 között töltött be.

Nem maradtak el a szakmai elismerések sem. Elsőként említhetem a Magyar Néprajzi Társaság ifjú kutatóknak adható Jankó János-díját (1989), majd a maradandó eredményt felmutató kutatóknak adható Györffy István-émlékérmét (2002). Megkapta a Bányai János-díjat (1998) és 2004-ben a Csángó Kultúráért Díjat. Közben 2003-ban megalapította szülőfalujában, Zabolán a Csángó Néprajzi Múzeumot.

Ezen a ponton kell felhívnom a figyelmet arra, hogy Pozsony Ferenc a népköltészet, a dalok és balladák, majd a népszokások kutatására összpontosító években sem volt közömbös a tárgyi világ, különösképpen a moldvai magyarság népviselete, lakáskultúrája, tárgyalgó művészete iránt. Még 20 esztendő sem volt, amikor (1974-ben) tájházat alapított Zabolán, melyben szülőhelye tárgyi emlékeit gyűjtötte össze. 1989 óta mintegy kéttucat néprajzi kamara-kiállítást rendezett, zömmel a moldvai és a háromszéki hagyományos tárgyi környezet egy-egy részlegéből. Moldvai textíliákat, életmódot reprezentáló tárgyakat vitt Bukarestbe, szász tárgyakat mutatott be Kolozsváron, majd Mezőkövesden, zabolai kiállítást Budapesten és még hosszan lehetne sorolni a tárgyköröket és a kiállítási helyszíneket.

A 2000 óta megnövekedett egyetemi, hivatali terhelése mellett is jutott némi ideje tudományos, publikációs tevékenységének folytatására. Abban az évtizedben a moldvai magyarok ügyei foglalkoztatták leginkább. 2002-ben román nyelven a Kriza János Néprajzi Társaság kiadásában jelent meg a moldvai csángókról szóló könyve (*Ceangăii din Moldova*. Cluj, 2002). 2005-ben Budapesten adták ki *A moldvai csángó magyarok* címet viselő könyvét (Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet). Ennek az angol redakciója jelent meg *The Hungarian Csángó of Moldova* címen a következő évben (Corvinus Publishing, Buffalo – Toronto, 2006). Ezeknek az erőfeszítéseknek is szerepük volt abban, hogy a moldvai magyar kisebbség ügye – némi finn segítséggel – a brüsszeli Európai Parlament napirendjére került és élénk figyelmet keltett.

Másik szívügye, Zabola, két könyvet is kapott hűséges fiától az utóbbi másfél évtizedben. Ezek egyike Budapesten jelent meg 2002-ben a *Száz Magyar Falu Könyvesháza* címet viselő sorozatban. Ennek révén a szülőfalu magyarországi ismertsége is érzékelhetően nőtt. Újabb kötete az *Egy polgárosult orbaiszéki falu kulturális öröksége* alcímet kapta.

Ilyenformán a szűkebb tájhaza, a fiúszék neve ismét forog, legalábbis a könyveket még kézbevevő, olvasó idősebb korosztályok köreiben.

Rövid köszöntőmben hézagosan sem tekinthető át egy ilyen jelentékeny kutatói pálya publikációs teljesítményének minden fontos eredménye. Érintőlegesen sem említhetők a könyvrészletek, a társszerkesztőkkel írt kötetek, a gyűjteményes kötetekben közreadott tanulmányok, a folyóiratokban, periodikákban megjelent cikkek, dolgozatok. Hosszan lehetne méltatni Pozsony Ferenc szerkesztői tevékenységét is, hiszen publikációs jegyzékében mintegy kéttucat könyv szerkesztőjeként szerepel. Publikációs listája 318 tételt tartalmaz. A további szemelgetés azonban szükségtelen, hiszen a tucatnyi önálló könyv, az általam felvázolt pályakép és méltatás kellően igazolja a bevezetőben mondottakat. A jubiláns pályatárs a magyar tudomány, szorosabban véve az erdélyi tudományosság kitűnő képviselője.

Pozsony Ferenc kiemelkedő tudományos munkásságát ismerte el a Magyar Tudományos Akadémia azzal, hogy 2010-ben külső tagjává választotta. Székfoglaló előadását 2011-ben tartotta meg. A székelykapu sok oldalról történő bemutatását végezte el benne. Az erdélyi és a moldvai magyar kultúra, a néphagyomány feltárása, megőrkítése és megismertetése érdekében végzett áldozatos munkásságának elismeréseképpen kapta meg a Magyar Köztársaság Elnökének Érdemérme állami kitüntetést 2011-ben. A most 60. születésnapját ünneplő Pozsony Ferenc tudományszakunk kiemelkedő, fáradhatatlan és invenciózus művelője. E jeles évfordulón meleg barátsággal, őszinte nagyrabecsúlással köszöntöm és sikeres pályájának nyugalmasabb, de nem kevésbé eredményes folytatására biztatom. Kérem rá az égiek áldását és kívánom, legyen ereje, kedve, lehetősége további tervei megvalósításához. Isten éltesse, Ferenc barátom!

Paládi-Kovács Attila

POZSONY FERENC BIBLIOGRÁFIÁJA

ÖNÁLLÓ KÖTETEK

1. *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák.* Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc. A dallamokat lejegyezte és a zenei részt gondozta Török Csorja Viola. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. p. 304.
2. *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet.* A klézsei Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc. A dallamokat hangszalagról lejegyezte és sajtó alá rendezte Török Csorja Viola. (Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára, 2.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1994. p. 287.
3. *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai.* (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1997. p. 332.
4. *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban.* (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. p. 327.
5. *Festbrauche der siebenbürger Sachsen.* Pro-Print Verlag, Miercurea Ciuc, 1999. p. 255.
6. *„Adok nektek aranyvesszőt...” Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. p. 200.
7. *Ceangăii din Moldova.* Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 2002. p. 207.
8. *Zabola.* (Száz Magyar Falu Könyvesháza.) Szerkesztette Botlik József. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht, Budapest, 2002. p. 187.
9. *A moldvai csángó magyarok.* Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet, Budapest, 2005. p. 263.
10. *The Hungarian Csángó of Moldova.* Corvinus Publishing, Buffalo–Toronto, 2006. p. 292.
11. *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2006. p. 407.
12. *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 6.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2009. p. 240.
13. *Zabola. Egy polgárosult orbaiszéki falu kulturális öröksége.* (Székelyföld települései, II.) Háromszék Vármegye Kiadó. Sepsiszentgyörgy, 2012. p. 248.

TÁRSSZERZŐS KÖTETEK, KÖNYVFEJEZETEK

14. Demény István Pál – Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánczos Vilmos: *Magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklor. Anyagi kultúra. Tankönyv*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 2000. p. 245.
15. Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánczos Vilmos (összeáll.): *Magyar népi kultúra. Szöveggyűjtemény a Magyar népi kultúra című tankönyvhöz*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 2001. p. 350.
16. Mihăilescu, Vintilă – Coman, Gabriela – Pozsony, Ferenc – Schiltz, Anne – Șoflău, Vasile: *Vecini și Vecinătăți în Transilvania*. (Colecția de antropologie, 1.) Ediția a doua, revăzută și adăugită. Editura Paideia, București, 2003. p. 207.
17. Demény István Pál – Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánczos Vilmos: *Magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklor. Anyagi kultúra. Tankönyv*. 2. javított kiadás. Szerkesztette Keszeg Vilmos. Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2008. p. 234.
18. Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánczos Vilmos (összeáll.): *Magyar népi kultúra. Szöveggyűjtemény a Magyar népi kultúra című tankönyvhöz*. (2., javított kiadás.) Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2008. p. 374.
19. Andreescu Gabriel – Enache Smaranda – Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok rövid története, nyelvjárása, hagyományos kultúrája és identitása. Scurta istorie, dialectul, cultura tradițională și identitatea maghiarilor ceangăi din Moldova. A Brief History of the Moldavian Csango Hungarians, Their Dialect, Their Traditional Culture*. In: *Műk szereztünk itt élni. Aici este drag să trăim. We like to live here*. Stúdium, Kolozsvár, 2011. p. 439.
20. Pozsony Ferenc – Kinda István: *A Csángó Néprajzi Múzeum kandallócsenpe-gyűjteménye*. Csángó Néprajzi Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Zabolá – Kolozsvár, 2011. p. 88.
21. Hantz Péter – Pozsony Ferenc – Füreder Balázs: *Kürtőskalács. A világ minden táján ismert székely-magyar sütemény*. Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2014. p. 56.

TANULMÁNYKÖTETEK, ÉVKÖNYVEKBEN MEGJELENT TANULMÁNYOK

22. Csorgóújítás és esővarázslás a sónai századoknál. In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1991. 451–458.
23. Látomások a vallásos közösségek életében. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallássosság a Kárpát-medencében 1. (A kötet tanulmányai az 1991. december 8–9-én Sepsiszentgyörgyön megrendezett konferencia előadásai)*. VEAB Néprajzi Munkabizottsága – Caritas Transsylvania, Veszprém, 1991. 184–193.
24. Egy gyimesvölgyi köszöntővers szövegelemzése. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 1*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1992. 148–163.
25. Tavasz esővarázslás a háromszéki Szörcsén. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció I. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. HOM, Miskolc, 1992. 189–204.

26. A háromszéki magyarajkú cigányok vallásos hitélete. In: Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 1.) Magyar Néprajzi Társaság–Mikszáth Kiadó. Budapest–Salgótarján, 1993. 76–80.
27. Nyelvhasználat és az identitás viszonya a moldvai csángóknál. In: Péterbencze Anikó (szerk.): *Moldovának szíp táiaind születtem. Magyarországi Csángó Fesztivál és Konferenci*. Csángó Fesztivál Kisebbségi Alapítvány, Jászberény, 1993. 110–114.
28. Húsvéti határkerülés Felsőháromszéken és történeti előzményei Erdélyben. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére II*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 1994. 399–406.
29. Sächsisch–ungarische Lebensgemeinschaft in Siebenbürgen. In: Kruppa András – Eperjessy Ernő – Barna Gábor (szerk.): *Kultúrák találkozása – kultúrák konfliktusai*. (Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 1993. október 7–8–9. Magyar Néprajzi Társaság, Békéscsaba–Budapest, 1995. 166–172.
30. A szentsír állítása és őrzése Erdélyben. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1995. 263–290.
31. Farsangi szokások Háromszéken. In: Barabás László – Pozsony Ferenc – Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 4. Erdélyi és partiumi farsangok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1996. 96–136.
32. Etnokulturális folyamatok a moldvai csángó falvakban. In: Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1996. 173–180.
33. A moldvai csángók identitásának összetevőiről. In: Diószegi László (szerk.): *Magyar-sághkutatás 1995–96*. (A Magyar-sághkutatás könyvtára, XX.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996. 105–112. (Diószegi Lászlóval együtt)
34. Egy moldvai csángó család vallásos tárgyai. In: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1997. 240–247.
35. Egy moldvai csángó falu társadalmáról. In: Halász Péter (szerk.): *Csángó sorskérdések. Az újkirgós tanácskozás előadásai (1994. október 28–30.)*. (Csángó füzetek, 2.) Lakatos Demeter Egyesület, Budapest 1997. 16–23.
36. Erdélyi magyar legényegyletek és társulások. In: Csoma Zsigmond – Viga Gyula (szerk.): *Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére*. (Néprajzi Látóhatár, VI/1–4.) Budapest–Debrecen, 1997. 464–482.
37. Látomások a moldvai csángó falvakban. In: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1997. 248–258.
38. Újesztendei szokások a moldvai csángóknál. In: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1997. 303–323.
39. Vallásos tárgyak egy moldvai csángó család környezetében. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma, Veszprém–Debrecen, 1997. 174–180.
40. Egyház, népi kultúra és identitás kapcsolata a romániai magyar szórványközösségekben. In: Monok István – Sárközy Péter (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo II*. Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi Roma–Napoli 9–14 settembre 1996. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptorum Rt., Budapest–Szeged, 1998. 1778–1784.

41. Látomások a moldvai csángó falvakban. In: Pócs Éva (szerk.): *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről, I.) Balassi Kiadó – University Press, Budapest–Pécs, 1998. 72–80.
42. Kakas az erdélyi folklórban. In: Füvessy Anikó (szerk.): *Állatábrázolás a magyar néphagyományban.* Ethnica Kiadás, Debrecen, 1998. 281–310.
43. Népi kultúra és identitás. (Néprajz oktatása a kolozsvári egyetemen.) In: Karácsony Molnár Erika – Kraiciné Szokoly Mária (szerk.): *Hon- és népismeret, néphagyomány az oktató-, nevelőmunkában. Az 1996. október 4-5. országos konferencia anyaga.* (Továbbképző füzetek, 5.) Budapesti Tanítóképző Főiskola, Budapest, 1998. 201–205.
44. Román kolindák és magyar karácsonyi énekek motívumegyezései. In: Eperjessy Ernő – Grin Igor – Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. A VI. Nemzetközi Néprajzi Kisebbségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba 1996. október 2–5.* Magyar Néprajzi Társaság, Békéscsaba–Debrecen, 1998. 225–244.
45. A történeti emlékezet képei Zabolán. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténet tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1998. 241–246.
46. Turizmus és népszokások. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 1998. 125–129.
47. Változások az erdélyi magyar cigány társadalom életében. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról.* Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 1998. 111–118.
48. Cohabitation Patterns of Ethnic Communities in Transilvania. In: Ladislau Gyémánt (coord.): *European Tradition and Experiences.* European Studies Foundation Publishing House, Cluj-Napoca, 1999. 116–124.
49. Despre Zăbala. In: Pozsony Ferenc – Anghel Remus Gabriel (red.): *Modele de conviețuire în Ardeal.* Zăbala. (Colecția Kriza, 2.) Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 1999. 7–19.
50. Istorie și memorie. Vehiculări simbolice în spațiul privat. In: Pozsony Ferenc – Anghel Remus Gabriel (red.): *Modele de conviețuire în Ardeal.* Zăbala. (Colecția Kriza, 2.) Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 1999. 31–37.
51. Modelele conviețuirii comunităților etnice din Ardeal. In: Murvai Olga (coord.): *Conferința națională de Bilingvism.* 16–17 iunie 1997. Editura Kriterion, București, 1999. 46–54.
52. Vénleányok és vénlegények csúfolása Erdélyben. Inflamarea fetelor bătrâne și a bur-lacilor în Ardeal. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Szokás és erkölcs – Obiceiuri și moravuri.* Magyar Köztársaság Kulturális Központja – Centrul Cultural al Republicii Ungare, Bukarest–București, 1999. 63–97.
53. Együttélési modellek erdélyi falvakban. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai.* MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest, 2000. 73–180.
54. Gróf zabolai Mikes Kelemen és az erdélyi Mátyás-huszárezred. In: Boér Hunor (szerk.): *Acta 1999. II. Székely Nemzeti Múzeum – Csíki Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2000.* 69–71.
55. Homoród menti magyar népszokások. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határán fekvő vidékről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 243–257.
56. Modele de conviețuire în satele transilvănene. In: Elena Rodica Coltea (red.): *Modele de Conviețuire în Europa Centrală și de Est.* (Colecția Minorități, 2.) Complexul Muzeal Arad. Arad, 2000. 21–35.

57. Öregek Erdély változó társadalmában. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibo-
lya (szerk.): *Parashti múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000.
október 10–12. között megrendezett vándorgyűlésének előadásai.* Magyar Néprajzi Tár-
saság – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2000. 737–744.
58. Szentsír állítása és őrzése Erdélyben. In: L. Imre Mária (szerk.): *Népi vallásosság a
Kárpát-medencében III.* (Dunántúli Dolgozatok. D Néprajzi Sorozat, 3.) Baranya me-
gyei Múzeumok Igazgatósága, Pécs, 2000. 237–248.
59. Vázlat Erdély népi kultúrájáról. In: Bihari Zoltán (főszerk.): *Magyarok a világban. Kár-
pát-medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő ma-
gyarságról.* (Magyarország Kézikönyvtára.) CEBA Kiadó, Budapest, 2000. 431–444.
60. Társadalomnéprajzi eredmények Erdélyben. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János
Néprajzi Társaság évkönyve 9.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001. 195–215.
61. Családkutatás erdélyi magyar szórványközösségekben. In: Keszeg Vilmos – Viga
Gyula (szerk.): *Ünnepi írások a 80 esztendő Nagy Olga tiszteletére.* (Néprajzi Látóha-
tár, X/1–4.) Budapest–Miskolc, 2001. 181–200.
62. Az erdélyi cigánykutatások eredményei. The Achievements and Tasks of Gypsy Re-
search in Transylvania. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép-
és Kelet-Európában.* (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10.) Magyar Néprajzi Társaság,
Budapest, 2001. 12–32.
63. Identitate și mobilitate la ceangăii din Moldova. In: Murvai Olga (red.): *Lingua Pax I.
Interculturalitate și democrație.* Editura Cavallioti, București, 2001. 174–183.
64. Models of Coexistence in Transylvanian Villages. In: Gráfik Imre (ed.): *The minorities
at the turn of millenium. (Chances, possibilities, challenges.)* Magyar Néprajzi Társaság,
Budapest, 2001. 83–98.
65. Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed
Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-
én rendezett konferencia előadásai.* Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Magyar Köz-
művelődési Egyesület, Kolozsvár, 2001. 38–44.
66. Viața socială a romilor din Transilvania. Das Sozialleben der Roma aus Siebenbürgen.
In: Elena Rodica Coltea (red.): *Identitate – alteritate – multiculturalitate. Lucrările
Simpozionului Internațional Interdisciplinar 26–27 aprilie 2001.* (Colecția Minorități, 3.)
Complexul Muzeal Arad, Arad, 2001. 283–300.
67. Church Life in Moldavian Hungarian Communities. In: Diószegi László (ed.): *Hungari-
an Csángós in Moldavia. Essays on the Past and Present of the Hungarian Csángós in Mol-
davia.* Teleki László Foundation – Pro Minoritate Foundation, Budapest, 2002. 83–115.
68. Gazdasági élet a moldvai magyaroknál. / Viața economică a maghiarilor din Mol-
dova. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Népi mesterség, népművészet – Meșteșug și artă
populară.* Magyar Köztársaság Kulturális Központja – Centrul Cultural al Republicii
Ungare, Bukarest–București, 2002. 103–120, 121–134.
69. Hussitismus und Protestantismus in Moldavien. In: Elek Bartha – Veikko Anttonen
(eds.): *Ethnographica et Folkloristica Carpathica 12–13. Mental Spaces and Ritual Tradi-
tions. An International Festschrift to commemorate the 60th birthday of Mihály Hoppál.*
University of Debrecen – University of Turku, Debrecen–Turku, 2002. 203–215.
70. Káposztatermelők Kézdivásárhelyen és környékén. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és
útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA
Társadalomkutató Központ, Budapest, 2002. 261–270.

71. Samanizmus és medvekultusz Moldvában? In: Csonka Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mir – Susné – Xum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 745–761.
72. Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003. 109–138.
73. Meztelenség és erotika az erdélyi és a moldvai magyar népszokásokban. In: Benedek Csaba – H. Bathó Edit – Gulyás Katalin – Horváth László – Kaposvári Gyöngyi (szerk.): *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* XIV. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok, 2004. 301–304.
74. A moldvai magyar nyelvű folklór jelentősége. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az Idő rostáján. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára* II. L'Harmattan, Budapest, 2004. 267–284.
75. Múlt és jövő a moldvai csángó falvak gazdasági szerkezetében. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén Varsánytól Tititlig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* I. L'Harmattan, Budapest, 2004. 349–364.
76. Nyelv- és kultúraváltás a moldvai csángó falvakban. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 221.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2004. 197–203.
77. Samanizmus és medvekultusz Moldvában? In: Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány* I. Molnár Kiadó, Budapest, 2005. 157–172.
78. Jánó Ilona látomásairól. In: Kóka Rozália: „Bételjesítem Isten akarátját...” A lézpedi Szent leány látomásai. Közreadja Kóka Rozália Pozsony Ferenc és Pócs Éva tanulmányával. L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 2006. 223–229.
79. Magyar néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban. In: Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2006. 176–187.
80. Emlékkünnepségek Erdélyben és Háromszéken. In: Cziprián-Kovács Lóránd – Kozma Csaba (szerk.): *Háromszékiek Háromszékről. Társadalomtudományi írások*. Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2007. 210–238.
81. Az erdélyi magyar társadalom kutatásának eredményei. In: Cseri Miklós – Füzesi Endre (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 20. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2007. 21–44.
82. Etnikai és demográfiai folyamatok Zabolán. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalmá és kultúrája*. (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, I.) Kriza János Néprajzi Társaság – Pro Museum Egyesület – Kovászna Megyei Kulturális Központ, Sepsiszentgyörgy, 2007. 237–271.
83. Három korszak az erdélyi cigányközösségek kutatásának történetében. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 15. Lokálisok, határok, találkozások. *Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007. 9–26.
84. Minoritatea unei minorități. Românii din secuime. In: Botoșineanu Luminița – Dănilă Elena – Holban Cecilia – Ofelia Ichim (red.): *Români majoritari / Români minoritari: interferențe și coabitări lingvistice, literare și etnologice*. Academia Română. Institutul de Filologie Română „Al. Philipide” – Editura Alfa, Iași 2007. 841–846.

85. Szász hatás az erdélyi népszokásokban. In: Kovács Szilamér – Bakk Miklós – Sylvester Zoltán (szerk.): *Háromszéki kutatók doktori disszertációi 1.* Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy, 2007. 118–128.
86. Szórványok hétköznapijai. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás.* Lucidus Kiadó, Budapest, 2007. 49–59.
87. Tájházak Erdélyben. In: Barti Levente et al. (szerk.): *Acta Siculica 2007.* Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2007. 551–556.
88. Cercetări etno-sociologice în satele afectate de autostrada Transilvania. In: Tótszegi Tekla – Goia Augustin Ioan (szerk.): *Sate contemporane din România: deschidere spre Europa. Aplicația zonală – județul Cluj.* Editura Mediamira, Cluj-Napoca, 2008. 22–31.
89. Az erdélyi magyar társadalom kutatásának eredményei. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos – Szabó Árpád Tőhötöm (szerk.): *Kultúrakutatások és értelmezések.* (Kriza Könyvek, 32.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. 157–222.
90. Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tűzér leveleinek tükrében. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. 189–204.
91. Gazdasági és társadalmi élet az első világháború idején egy zabolai tűzér leveleinek tükrében. In: Fülemlile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti források – Néprajzi olvasat.* L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 2008. 183–208.
92. A moldvai csángók történeti tudata. In: Papp Richard – Szarka László (szerk.): *Benünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008. 79–94.
93. A népszokások tárgyai. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór” konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én.* L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 2008. 13–52.
94. Secuii sămbățiști. In: Aurel Chiriac – Narcisa Știucă – Sabina Horvath (coord.): *Patrimoniul etnologic. Concepte, atitudini, tendințe.* (Caietele ASER 3/2007.) Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2008. 339–346.
95. Székelykapuk Kolozsváron? In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2008.* Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008. 639–652.
96. Társadalmi élet a moldvai csángó falvakban. In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. 289–312.
97. Village Social Structure at the Moldavian Csángós. In: Sándor Ilyés – Lehel Peti – Pozsony Ferenc (ed.): *Local and Transnational Csángó Lifeworlds.* Kriza János Ethnographical Society, Cluj-Napoca, 2008. 223–242.
98. Instituțiile societății săsești. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (ed.): *Procese și contexte social-identitare la minoritățile din România.* Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale – Editura Kriterion, Cluj-Napoca, 2009. 203–240.
99. Miénk itt a tér... Szimbolikus térfoglalás Székelyföldön. In: Takács Péter (szerk.): *Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia 2009. október 2–3.* (Erdély-történeti könyvek, 8.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 2009. 97–110.
100. A szász társadalom intézményei. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában.* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009. 205–244.

101. A szászok jelenléte és hiánya Erdély gazdasági, társadalmi és művelődési életében. In: Nagy István – Kutnyánszkyne Bacskai Eszter (szerk.): *Bonyhádi Evangélikus Füzetek 2. Németek a Kárpát-medencében konferencia anyaga*. Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium, Bonyhád, 2009. 27–32.
102. Székely Gates in Symbolic Fields. In: Gábor Vargyas (ed.): *Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology*. L'Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 2009. 255–290.
103. Székely kapuk szimbolikus mezőnyben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L'Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 2009. 267–302.
104. A vasárnap szerkezete egy székely kisvárosban és községben. In: Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tótszegi Tekla (szerk.): *A fiatalok vasárnapja Európában*. (Kriza Könyvek, 35.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2009. 128–153.
105. Etno-demográfiai folyamatok Pusztakamaráson. In: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*. Művelődés, Kolozsvár, 2010. 87–102.
106. Orbaiszék népi kultúrája az eddigi kutatások tükrében. In: Mód László – Simon András (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére*. Gerhardus Kiadó, Szeged, 2010. 492–503.
107. Orbaiszéki települések társadalmának változása. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2010*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2010. 535–564.
108. Család- és háztartásszerkezet Páván (2010). In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2011*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2011. 615–622.
109. The Ethnicization of Religious Identity. The Case of Szekler Sabbatarians. In: Agnieszka Barszczewska – Peti Lehel (eds.): *Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*. Romanian Institute for Research on National Minorities – Kriterion, Cluj-Napoca, 2011. 119–138.
110. Páva falu társadalomtörténete. In: Jakab Albert Zsolt – Pozsony Ferenc (szerk.): *Páva. Tanulmányok egy orbaiszéki faluról*. (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, II.) Kriza János Néprajzi Társaság – Csángó Néprajzi Múzeum, Kolozsvár–Zabola, 2011. 9–56.
111. Társadalmi változások Orbaiszék településein (1850–2010). In: Kinda István (szerk.): *Beavató. Tanulmányok a zabolai Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumának anyagából* (2008–2011). (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, III.) Kriza János Néprajzi Társaság – Csángó Néprajzi Múzeum, Kolozsvár–Zabola, 2011. 11–56.
112. Út menti keresztek Erdélyben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. L'Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 2011. 121–150.
113. Cercetarea individului în folcloristica maghiară transilvăneană. In: Narcisa Știucă – Adrian Stoicescu (ed.): *Exigențele și utilitatea lecturii etnologice. În onorem Nicolae Constantinescu*. Editura Universității din București, București, 2012. 163–172.
114. Élevage ovin et fête de la Saint-Élie du Pays Sicule en Transylvanie. In: Jocelyne Bonnet-Carbonell (ed.): *Des bergers en Europe. Pratiques, rites, représentations*. L'Harmattan, Paris, 2012. 101–114.
115. Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében. In: Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas*

- Gábor tiszteletére. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, Budapest, 2012. 667–679.
116. Néprajzi kutatások Orbaiszéken. In: Sófalvi András – Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*. Pro Énlaka Alapítvány – Haáz Rezső Múzeum, Énlaka–Székelyudvarhely, 2012. 255–274.
 117. A székely népi kultúra kutatásának eredményei és feladatai. In: Hermann Gusztáv – P. Buzogány Árpád (szerk.): *Székelyföldi tudományosság – székely tudósok. 2012. március 15–16-iki tudománytörténeti konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Polgármesteri Hivatal, Székelyudvarhely, 2012. 48–74.
 118. A moldvai csángó falvak szakrális térszerkezete. In: Gazda József – Szabó Etelka (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor – lelki élet, vallásosság*. Kőrösi Csoma Sándor Egyesület, Kovászna, 2013. 482–489.
 119. A népi kultúra területi tagolódásának vizsgálata. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2012–2013*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2013. 571–580.
 120. A székely kürtöskalács. In: Bereczki Ibolya – Cseri Miklós (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 25*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre 2013. 153–166.
 121. A háromszéki naptári szokások kutatástörténete. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Hátárjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére frott tanulmányok*. Türr István Múzeum, Baja, 2014. 749–760.
 122. Le kürtöskalács sicule. In: Keszeg Vilmos (ed.): *À qui appartient la tradition? Actes du colloque À qui appartient la tradition? À quoi sert-elle? La tradition entre culture, utilisateur et entrepreneur. / The Act of the Symposium Who owns the tradition? What is its purpose? Tradition between culture, user and contractor*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj-Napoca, 2014. 53–67.
 123. A székely társadalom kutatása. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014. 41–93.
 124. Gunda Béla a kolozsvári tudományegyetemen 1943–1948. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014. 377–385.
 125. Kalotaszegi sírkövek. In: Vincze Szabolcs: *Kalotaszegi sírkövek. Fotóalbum*. EXIT Kiadó, Bánffyhunyad, 2015. 6–17.

FOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT TANULMÁNYOK, DOLGOZATOK

126. A hajdúkkal induló lány balladájának újabb változatai. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXIV. (1980) 1. 69–80.
127. Prezentul baladelor populare maghiare în județul Covasna. *Buletinul Științific al Societății Studențești de Etnografie și Folclor* II. Baia-Mare, 1981. 97–100.

128. „Virrasztóbeli keserves nótáink”. Népballadák közössége és szertartása. *Korunk* XL. (1981) 10. 735–738.
129. Természetközpontú világ. *TETT. A település életvilága*. (1987) 2. 5–8.
130. Gyertyános – egy Gyimesből kirajzott település. *Honismeret* XVIII. (1990). 5–6. 100–102.
131. Kézdialmás betlehemezés. Finta Géza 1931-es kéziratot füzetéből. *Művelődés* XXXIX [XLIII]. (1990) 11–12. 31–33.
132. Aprószenetek Csikkászsonban. *Művelődés* XL [XLIV]. (1991) 11–12. 52–55.
133. Csorgó újítás és esővarázslás a sónai szászoknál. *Művelődés* XL [XLIV]. (1991) 1. 22–28.
134. Egy háromszéki fazekasközpont kandallócsempéi I–III. *Művelődés* XL [XLIV]. (1991) 10. 22–23.; XLI [XLVI]. (1992) 4. 14–15; 5. 28–31.
135. Kászonszék betlehemezés pásztorjáték. *Művelődés* XL [XLIV]. (1991) 11–12. 47–51.
136. Betlehemezés a bánsági Igazfalván. *Művelődés* XLI [XLVI]. (1992) 12. 34–36. (Petneházi Klárával együtt)
137. Erdélyi farsangok. *Korunk* III. (1992) 2. 100–104.
138. Lakodalom a moldvai Klézsén. *Művelődés* XLI [XLVI]. (1992) 12. 34–36. (Istók Györggyel együtt)
139. Zártkörű asszonymulatságok Erdélyben. *Művelődés* XLI [XLVI]. (1992) 2. 21–25.
140. Gyimesfelsőloki betlehemezés. *Művelődés* XLII [XLVII]. (1993) 12. 28–31.
141. Zabolán talált kandallócsempék. *Ethnographia* 104. (1993) 2. 499–522.
142. Az erdélyi szászok karácsonyi szokásai. *Művelődés* XLVI [XLVIII]. (1994) 12. 32–36.
143. Magyar szórványok az egykori szász Királyföldön. *Művelődés* XLVI [XLVIII]. (1994) 10. 31–34.
144. Újesztendőhöz kapcsolódó szokások a moldvai csángóknál. *Néprajzi Látóhatár* III. (1994) 1–2. 151–166.
145. Erdélyi szász farsangi szokások. *Művelődés* XLVIII. (1995) 2. 27–30.
146. Leány- és asszonyegyletek az erdélyi szászoknál. *Művelődés* XLVIII. (1995) 6. 32–33.
147. Őnismertetünk szolgálatában. *Művelődés* XLVIII. (1995) 3. 32–33.
148. Der sachsische Einfluss auf den ungarischen Brauchtumskalender in Siebenbürgen. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 38. (1995) 1–2. 45–52.
149. A háromszéki magyarok cigányok vallásos hitélete. *Keresztény Szó. Katolikus kulturális havilap* VIII. (1997) 8. 15–19.
150. A szokáskutatás fogalmi, módszertani és terminológiai kérdései. *Székelyföld. Kulturális folyóirat* I. (1997) 1. 88–97; 2. 99–107; 3. 83–93.
151. Erdélyi szomszédságok. *Ethnographia* CVIII. (1997) 1–2. 235–264.
152. Változások az erdélyi cigánytársadalom életében. *Keresztény Szó. Katolikus kulturális havilap* VIII. (1997) 4. 2–4.
153. Az elveszett juhait kereső pásztor zenés-táncos változata a lemhenyi Szent György-napi szokásokban. *Művelődés* LI. (1998) 4. 30–33.
154. Lakodalom a moldvai Klézsén. *Művelődés* LI. (1998) 7–8. 159–162. (Istók Györggyel együtt)
155. Betlehemezés a bánsági Igazfalván. *Művelődés* LI. (1998) 7–8. 175–177. (Petneházi Klárával együtt)
156. Csorgóújítás és esővarázslás a szépmezői szászoknál. *Művelődés* LI. (1998) 7–8. 177–182.
157. Egy Szeben megyei magyar szórványközség. *Erdélyi Múzeum* LXII. (2000) 3–4. 185–192.
158. Magyar tudományos műhelyek Erdélyben. *Info – Társadalom – Tudomány*. (2000) 51. 31–42.
159. A moldvai csángók identitásáról. *Provincia* II. (2001) 10. 8–9.

160. Ceangăii din Moldova. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XII. (2002) 9. 10–11; 10. 16–17; 11. 18–19.
161. The Historical Consciousness of the Moldvaian Csángós. In: Hoppál Mihály (ed.): *Hungarian Heritage* 3. European Folklore Institute, Budapest, 2002. 28–41.
162. A moldvai csángók történeti tudata. *Néprajzi Látóhatár* XI. (2002) 1–4. 341–362.
163. Dialectul ceangăilor din Moldova. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 2. 8–9; 3. 12–13; 4. 10–11.
164. A csángók magyar nyelvű folklórja. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 5. 14–15; 6. 14–15; 7. 10–11.
165. Folclorul în limba maghiară a ceangăilor. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 5. 16–17; 6. 12–13; 11. 12–13.
166. Az elveszett juhait kereső pásztor zenés-táncos változata a lemhenyi Szent György-napi szokásokban. *Művelődés* LVI. (2003) 6–9. 117–120.
167. Háromszék népi kultúrájáról. Háromszék népi kultúrájának kutatásáról. In: Pozsony Ferenc – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Háromszék néprajzi, honismereti bibliográfiája. KJNT Értesítője* XIII. (2003) 1–2. 7–13.
168. A moldvai csángó-magyar falvak társadalomszerkezete. *Pro Minoritate* (2003) Nyár. 142–165.
169. A moldvai csángók érdekvédelmi törekvései 1989 után. *Korunk* XIV. (2003) 9. 3–20.
170. A moldvai csángók identitásáról. *Erdélyi Napló* XIII. (2003.) 44. 11; 45. 11.
171. A moldvai csángók nyelvjárása. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 2. 10–11; 3. 14–15; 4. 11–13.
172. A moldvai csángó falvak gazdasági élete. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 8. 10–11; 9. 8–9; 10. 12–13.
173. Viața economică în satele ceangăiești din Moldova. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 8. 8–9; 9. 6–7; 10. 10–11.
174. Egyházi élet a moldvai magyar közösségekben. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 11. 12–13; 12. 14–15; XIV. (2004) 1. 8–9; 3. 12–13; 4. 15–17; 5. 9.
175. Viața religioasă a comunităților maghiare din Moldova. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XIII. (2003) 11. 10–11; 12. 12–13.; XIV. (2004) 1. 8–9; 3. 10–11; 4. 13–15; 5. 8.
176. Néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban. *Magyar Múzeumok* X. (2004) 1. 25–27.
177. Újesztendőhöz kapcsolódó szokások a moldvai csángóknál. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XV. (2005) 1. 13–15; 2. 18–19.
178. Paște la maghiarii ceangăi din Moldova. *Moldvai Magyarság – Gazeta Maghiarilor Ceangăi din Moldova* XV. (2005) 3. 10.
179. Új rendszerek, új stratégiák. *Korunk* XVI. (2005) 4. 16–19.
180. Magyarfenes. Egy falu az észak-erdélyi autópálya szomszédságában. *Korall Társadalomtörténeti folyóirat*. (2009) 35. 141–146.
181. Pusztakamarás. Belső-Mezőség, Kolozs megye. *Művelődés* LXII. (2009) 3. 18–20.
182. A moldvai csángók érdekvédelmi törekvései 1989 után. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XVI. (2010) 1–2. 7–40.
183. The rooter in the Transylvanian folklore. *Vocci* IX. (2012) 85–95.
184. Kürtöskalács – cozonac „secuiesc”. *etno.brasov.ro* perceptii, medii culturale, comunicare (2012) 6. 143–158.
185. Cete și asociații feciorești la maghiarii din Transilvania. *Studii și comunicări de etnologie* XXVII. (2013) 85–97.

CIKKEK, RECENZÍÓK, ELŐSZÓK

186. Népmese és esztétikum. Ism. Nagy Olga: A táltos és törvénye. Bukarest, 1978. *Napoca Universitara* VI. (1979) 1. 5.
187. Egy mezősegi falu változásai. *Falvak Dolgozó Népe* XXXVI. (1980) 29. 4. (Antal Sándorral, Keszeg Vilmostal, Végh Bélával és Zsigmond Győzővel együtt)
188. Fordulj, kicsi, tanuld meg! – avagy az áthagyományozódás útjai. *Falvak Dolgozó Népe* XXXVII. (1981) 1760. 5.
189. Így tudom, így mondom. *Falvak Dolgozó Népe* XXXVII. (1981) 1780. 4.
190. Legyen modell a fiataloknak. Népmismereti Dolgozatok. *A Hét* XII. (1981) 1. 10.
191. Ráduly János tevékenységének újszerűsége. *Falvak Dolgozó Népe* XXXVII. (1981) 1770. 5.
192. Pozsony Ferenc háromszéki gyűjtéséből. In: *Bölcsőringató. Az Igaz Szó Évkönyve*. Marosvásárhely, 1984. 144–147.
193. Ism. Seres András: Barcasági magyar népköltészet és népszokások. Bukarest, 1984. *Utunk* XXXIX. (1984) 43. 1878.
194. Karácsonyi székely regösének Homoródremetéről. *Székely Újság* I. (1989) 2.
195. Behívó. *Székely Újság* II. (1990) 8.
196. A húsvéti ünnepkör néprajzi vonatkozásai. *Székely Újság* II. (1990) 17.
197. Karácsonyi népénekek. *Művelődés* XXXIX [XLIII]. (1990) 11–12. 29–30.
198. A Kriza János Néprajzi Társaság megalakulásáról. *Hírharang*. (1990) 2–3. 9–11.
199. Pünkösöd néprajzi vonatkozásai. *Az Ige. Gyülekezeti lap*. (1990) 3. 8–9.
200. Az azonosság felmutatása. *Művelődés* XL [XLIV]. (1991) 11–12. 14.
201. A falusi társadalmaink jelenkutatásának újabb lehetőségei. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* I. (1991) 2. 9–10.
202. Felavatták Kriza János szobrát Nagyajtán. *Művelődés* XL [XLIV]. (1991) 7–8. 5.
203. A Kriza János Néprajzi Társaság. *Honismeret* XIX. (1991) 1. 85–86.
204. Társaságunk 1993-as vándorgyűlésének témái. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* II. (1992) 1–2. 19. (Keszeg Vilmostal együtt)
205. The Foundation of the Kriza János Folklore Association. *Hungarian Studies* VII. (1991–1992) 1–2. 215–217.
206. Ahol hiányzik a kezdeményezés és a kompetencia. *Romániai Magyar Szó*. (1992) 856–857. 7.
207. Megyénkben a Válaszút együttes. *Szabadság* IV. (1992) 93.
208. Erkölcsei értékrend. Kérdőív. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. (1994) [1993.] 1 [2]. 27–29.
209. Ism. Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos: *A megváltozott hagyomány*. Budapest, 1988. *Anuarul Arhivei de Folclor* XII–XIV. (1993) 557–559.
210. Húsvéti szentsírállítás. Kérdőív. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. (1994) [1993.] 1 [2]. 29–30.
211. Ism. Keszeg Vilmos: *A folklór határán*. Bukarest, 1991. *Anuarul Arhivei de folclor* XII–XIV. (1993) 564–565.
212. Német nyelvű kiadványok az erdélyi szász népi kultúráról. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. (1993) 1. 41–42.
213. Népek táncai. *Szabadság* V. (1993) 129.
214. Néptáncutatók vándorgyűlése Sepsiszentgyörgyön. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. (1993) 2. 16–17.

215. Ism. *Studii și comunicări. Etnologie*. Tom VII. Sibiu, 1993. Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője III. (1993) 2. 44.
216. Tavasz népszokások. Kérdőív és útmutató. Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője III. (1994) [1993] 1 [2]. 30–31. (Keszeg Vilmosmal együtt)
217. Bevezető. Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője VII. Tájházak, vidéki múzeumgyűjtemények fejlesztésének lehetőségei című (Zabola 1997. szeptember 12–14.) konferencia anyaga. (1997) 1–2. 4–6.
218. Protestáns közösségek néprajzi vizsgálata. In: Buzogány Dezső (szerk.): *Táborvezetők Könyve. Tanácsok keresztyén táborzásra*. Kolozsvár, 1997. 75–77.
219. Vallási néprajz. In: Buzogány Dezső (szerk.): *Táborvezetők Könyve. Tanácsok keresztyén táborzásra*. Kolozsvár, 1997. 78–84.
220. Az azonosság felmutatása. *Művelődés* LI. (1998) 5–6. 28–29.
221. Az Olvasóhoz. In: Barabás László: *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások*. Mentor Kiadó – Custos Kiadó, Marosvásárhely, 1998. 5–6.
222. Carnavalul popular din Ardeal. *Info-Art*. (1998) 9. 6–9.
223. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. *folkMAGazin* V. (1998) 1. 23.
224. Az olvasóhoz. In: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1998. 5–6.
225. Az olvasóhoz. In: Uő (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője IX. Tájházak fejlesztésének lehetőségei Erdélyben*. (1999) 3–4. 3.
226. 25 éves a Csernátoni Múzeum. In: Uő (szerk.): *Tájházak fejlesztésének lehetőségei Erdélyben. Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője IX*. (1999) 3–4. 37–39.
227. Változó ünnep és közösség. *Szempont. A Krónika hétvégi melléklete* I. (1999) 48. 15.
228. Az olvasóhoz. In: Vámszer Géza: *Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez*. Szerkesztette Pozsony Ferenc. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. 5–6.
229. The Kriza János Ethnographical Society. In: Hoppál Mihály (ed.): *Hungarian Heritage* 3. European Folklore Institute, Budapest, 2002. 77–79.
230. Mióta protestáns a zabolai vártemplom? *Háromszék* XIV. (2003) 4042.
231. Csángó múzeum Zabolán. *Magyar Múzeumok* X. (2004) 1. 38.
232. The Csángó Museum in Zabola (Zăbala. Romania). In: Csonka-Takács Eszter – Hoppál Mihály (eds.): *Hungarian Heritage* 6. European Folklore Institute, Budapest, 2005. 94–96.
233. Könyvészet, Bibliographie, bibliografie. In: Ambrus Attila (szerk.): *In memoriam dr. Binder Pál*. Apáczai Csere János Közművelődési Egyesület – Brassói Lapok, Brassó, 2005. 55–58.
234. Csángó Néprajzi Múzeum a háromszéki Zabolán. In: Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány* II. Molnár Kiadó, Budapest, 2006. 183–188.
235. Húsvéti népszokások Erdélyben. *Az út* XXXII. (2006) 1. 33–36.
236. Agyagba zárt hagyaték. *Művelődés* LX. (2007) 11. 13–14.
237. Az arctalan közösségtől az egyéniesített társadalom- és kultúrakutatásig. (Ismeretesség: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek* I–II. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2005.) *Korunk* XVIII. (2007) 7. 103–107.
238. Erdély Néprajzi Múzeuma. *Magyar Múzeumok* XIII. (2007) 2. 10–11.
239. Az erdélyi cigányság kutatása. Válogatott bibliográfia. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 15. *Lokálisok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007. 203–234. (Jakab Albert Zsolttal együtt)

240. Az Olvasóhoz. In: Barabás László: *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások.* (II. kiadás.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010. 5–6.
241. Erkölc és egyház a moldvai csángó falvakban. (Ismeretítés: Kinda István: *Ellenőrzött közösségek. Szabályok, vétkek és büntetések a moldvai csángó falvakban.* Erdélyi Múzeum-Egyesület – Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010) *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (2011) 1–2. 242–243.
242. Esípuhe. In: Tytti Isohookana-Asunmaa: *Pieni Tarina Csángóista.* Mantykustannus Oy, Porvoo, 2011. 7–9.
243. A moldvai csángók. *Közzszolgálat. Közigazgatási Magazin* I. (2011) 5. 31
244. A csángó népszokások. *Közzszolgálat. Közigazgatási Magazin* I. (2011) 6. 32.
245. A csángó népművészet. *Közzszolgálat. Közigazgatási Magazin* II. (2012) 1. 28.
246. Magyarok Dél-Erdélyben. *Közzszolgálat. Közigazgatási Magazin* II. (2012) 2. 26–27.
247. Madéfálvától a tanorkapuig. *Közzszolgálat. Közigazgatási Magazin* II. (2012) 3. 26–27.
248. A hepehupás Szilágyság. *Közzszolgálat. Közigazgatási Magazin* II. (2012) 4. 24–25.
249. Tízéves a zabolai Csángó Néprajzi Múzeum. *Művelődés* LXVII. (2014) 3. 21–22.
250. A leggazdagabb magyar népballada-gyűjteményről. *Művelődés* LXVII. (2014) 12. 25–27.

KUTATÓI ÉLETRAJZOK – INTERJÚK, KÖSZÖNTÉSEK, LAUDÁCIÓK, NEKROLÓGOK

251. Gondolatok Kodály Zoltán portréja mellé. *Székely Újság* II. (1990) 4.
252. Megállt Krisztus a Szeret partján. *Művelődés* XXXIX [XLIII]. (1990) 11–12. 28.
253. Horváth Istvánra, a néprajzosra emlékezve. *Művelődés* XL [XLIV]. (1991) 9. 2.
254. EMKE-díjak, 1992. A Bogács néptáncegyüttes laudációja. *Művelődés* XLI [XLV]. (1992) 7. 23.
255. Múlt időben Gazdáné Olosz Elláról. *Az Ige* IV. (1993) 1. 14.
256. Köszöntjük Jagamas Jánost. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. (1993) 1. 37.
257. Binder Pál (1935–1995). *Néprajzi Hírek* XXIV. (1995) 1–4. 82–83.
258. Kós Károly (Sztána 1919. augusztus 31. – Kolozsvár 1996. február 29.) *Néprajzi Hírek* XXV. (1996) 1–4. 66–67.
259. Kunt Ernő (1948–1994). *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VI. (1996) 3–4. 46.
260. Gunda Béla (1911–1994). *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VI. (1996) 3–4. 47–48.
261. Dr. Kós Károly (1919–1996). *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VII. (1997). 3–4. 30–31.
262. Nagy Jenő (1916–1996). *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VII. (1997). 3–4. 35–38.
263. Molnár István (1910–1997). *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VII. (1997). 3–4. 38–40.
264. EMKE-díjak, 1997. Sipos László laudációja. *Művelődés* LI. (1998) 1. 14.
265. Fél évszázados kutatómunka. *A Hét* XXXI. (2000) 2000. jan. 27. 6.
266. Búcsú Demény István Páltól (1949–2000). *Erdélyi Múzeum* LXII. (2000) 1–2. 104–106.
267. EMKE-laudációk, 2000. Mihály Zita. *Művelődés* LIII. (2000) 12. 14–15.
268. Búcsú Demény István Páltól (1949–2000). *Ethnographia* 112. (2001) 1–2. 248–250.
269. Szöcs Lajos laudációja az EMKE Bányaí János díjának átadása alkalmával. *Művelődés* LV. (2002) 1. 14–15.

270. EMKE-laudációk, 2001. Szőcs Lajos. *Művelődés* LV. (2002) 1. 14–15.
271. EMKE-laudációk, 2002. Incze László. *Művelődés* LV. (2002) 12. 13
272. EMKE-laudációk, 2003. Gazda Klára. *Művelődés* LVI. (2003) 12. 5–6.
273. Az utolsó transzilvanista. In: Ambrus Attila (szerk.): *In memoriam dr. Binder Pál*. Apáczai Csere János Közművelődési Egyesület – Brassói Lapok, Brassó, 13–16.
274. Interjú Szabó T. Attilával. *Művelődés* LIX. (2006) 5. 13–16.
275. EMKE-laudációk, 2006. Antal Árpád. *Művelődés* LIX. (2006) 1. 6.
276. Kallós Zoltán 80 éves. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XIV. (2006) 1–2. 3–5.
277. „...ha több lehetőség lett volna, több mindent lehetett volna csinálni...” Kallós Zoltánnal beszélget Pozsony Ferenc. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XIV. (2006) 1–2. 31–58.
278. Szentimrei Judit. In: Gazda Klára – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 14. Tanulmányok Szentimrei Judit 85. születésnapjára*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2006 9–10.
279. Zsók Béla (1939–2006). *Hírholdó. Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének Hírlevele* IX. (2007) 2. (40.) 9–11.
280. A varázsmesétől a mítosztalan falukutatásig. Nagy Olga (1921–2006). *Korunk* XVIII. (2007) 4. 71–74.
281. Nagy Olga (1921–2006). In: Barti Levente et al. (szerk.): *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2007. 757–759.
282. Incze László (1928–2007). In: Barti Levente et al. (szerk.): *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2007. 768–770.
283. Gazda László (1933–2007). In: Barti Levente et al. (szerk.): *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2007. 771–775.
284. Fejér Miklós emlékezete. *Háromszék* XX. (2008) 5374. 7.
285. EMKE-laudációk, 2008. Bárh János. *Művelődés* LXI. (2008) 4. 7.
286. EMKE-laudációk, 2010. Olosz Katalin. *Művelődés* LXIII. (2010) 6. 7.
287. Vámszer Géza (1896–1976). In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2010. 351–358.
288. Nagy Jenő (1916–1996). In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2010. 359–371.
289. Almási István 80 éves. In: Salat Zakariás Erzsébet (szerk.): *Pontosan, szépen. Almási István 80. születésnapjára*. Mega Könyvkiadó, Kolozsvár, 2014. 11–14.
290. Almási István 80 éves. *Művelődés* LXVIII. (2015) 1. 30–31.

SZERKESZTÉSEK

291. Barabás László – Pozsony Ferenc – Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 4. Erdélyi és partiumi farsangok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1996. p. 280.

292. Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1997. p. 343.
293. Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1998. p. 288.
294. *Romániai magyar néprajzi könyvészet 1919–1944.* Összeállította Váczy Leona. Szerkesztette Borbély Éva és Pozsony Ferenc. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője, VIII/1–2.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1998. p. 32.
295. Borbély Éva – Pozsony Ferenc (szerk.): Faragó József bibliográfiája. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője, VIII/3–4.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1998. p. 32.
296. Pozsony Ferenc – Anghel Remus Gabriel (red.): *Modele de conviețuire în Ardeal*. Zăbala. (Colecția Kriza, 2.) Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 1999. p.168.
297. Pozsony Ferenc (szerk.): *Népzenei tanulmányok. A Torockón 1997. október 25-én szervezett népzenei találkozó előadásai.* (Kriza Könyvek, 3.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1999. p. 179.
298. Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben.* (A Magyar-ságkutatás könyvtára, XXIII.) Teleki László Alapítvány. Budapest, 1999. p. 297.
299. Vámszer Géza: *Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez.* Szerkesztette Pozsony Ferenc. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. p. 192.
300. Kiss András – Kovács Kiss Gyöngyi – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1999. p. 680.
301. Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kalotaszeg bibliográfiája.* Hála József, Váczy Leona, Murádin László, Péntek János, Vasas Samu, Fülemlile Ágnes bibliográfiáját kiegészítette és szerkesztette Ercsei Judit. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője, X/1–2.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2000. p. 80.
302. Lőrinczi Etelka: *Fejezetek Árapatak népi életéből.* (Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára.) Szerkesztette Pozsony Ferenc és Czégényi Dóra. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001. p. 201
303. Nagy István: *Hopp Istók, jó estét... Szatmári betlehemesek.* (Kriza Könyvtár, 4.) Szerkesztette Pozsony Ferenc. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001. p. 146.
304. Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kalotaszeg bibliográfiája.* Hála József, Váczy Leona, Murádin László, Péntek János, Vasas Samu, Fülemlile Ágnes bibliográfiáját kiegészítette és szerkesztette Ercsei Judit. (Kriza Könyvek, 9.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001. p. 80.
305. Faragó József: *Uzoni betlehemes 1942-ben és 1943-ban.* (Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, 10.) Szerkesztette Pozsony Ferenc és Szabó Á. Töhötöm. Néprajzi Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2001. p. 59.
306. Háromszék néprajzi és honismereti bibliográfiája (1844–2002). Anyagát gyűjtötte és rendszerezte Jakab Albert Zsolt. Szerkesztette és az előszót írta Pozsony Ferenc. (Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője, XIII/1–2.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2003. p. 188.
307. Pozsony Ferenc – Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 12. Anyakönyves vizsgálatok erdélyi településeken.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2004. p. 248.
308. Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2005. p. 356.

309. *A moldvai csángók bibliográfiája*. Összeállította Ilyés Sándor. Szerk. esztette Ilyés Sándor, Pozsony Ferenc és Tánczos Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2006. p. 376.
310. Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15. Lokalizációk, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2007. p. 258.
311. Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*. (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, I.) Kriza János Néprajzi Társaság – Pro Museum Egyesület – Kovászna Megyei Kulturális Központ, Sepsiszentgyörgy, 2007. p. 364.
312. Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2008. p. 444.
313. Sándor Ilyés – Lehel Peti – Ferenc Pozsony (eds.): *Local and Transnational Csángó Lifeworlds*. Kriza János Ethnographical Society, Cluj-Napoca 2008. p. 354.
314. Népi mesterségek Háromszéken. *A BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén tanuló, Pozsony Ferenc által irányított egyetemisták és doktorandusok terepkutatásai-ból, dolgozataiból*. Kovászna Megyei Művelődési Központ – Regös Ifjúsági és Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy 2008. p. 163.
315. Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2010. p. 432.
316. Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): *Moldvai csángók 1990–2010*. (Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője, XVI/1–2.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2011. p. 176.
317. Jakab Albert Zsolt – Pozsony Ferenc (szerk.): *Páva. Tanulmányok egy orbaiszéki faluról*. (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, II.) Kriza János Néprajzi Társaság – Csángó Néprajzi Múzeum. Kolozsvár – Zabola, 2011. p. 344.
318. Süli Attila: *Erdélyi arisztokrata sors a „csudák évében”*. A gróf Mikes család tagjainak szerepe az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban. Szerkesztette Pozsony Ferenc. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2014. p. 150.

Pozsony Ferenc jegyzéke alapján összeállította és kiegészítette Jakab Albert Zsolt

INTÉZMÉNY, TUDOMÁNY, KUTATÁS

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

ERDÉLYI JÁNOS ÉS A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG/ TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA

A

z 1825. évi pozsonyi országgyűlést követően hosszú évekbe telt az Akadémia szervezetének, működési rendjének kialakítása. Alapszabályát egy 1827-ben felkért 26 tagú bizottság dolgozta ki, de az „alaprajz” királyi jóváhagyására 1831-ig kellett várakozni. Az alapszabályon dolgozó bizottság, majd a Tudós Társaság elnöke is gr. Teleki József volt, első titoknok a Schedel (Toldy) Ferenc lett. Kölcsey titoknoki jelölését a bécsi kamarilla politikai indoklással megvétőzte. Toldy is hosszú huzavonát követően és csupán 1835-ben kapott megbízást a titkári posztra (Várkonyi 1975: 23–26, 34–35).

Megalakulása idején az Akadémia volt az egyetlen magyar nyelvű tudományos – kulturális egyesület az országban. Kezdetben – külföldi akadémiák példáját követve – a tudományos munka ösztönzésére főként a pályázatok, a változatos tárgykörökre szóló felhívások, jutalomtételek szolgáltak. A beérkezett pályaműveket a szakterület művelői közül felkért bizottságok bírálták el. A jutalmazott munkák többségéről az idő bizonyította be, hogy valóban a kor kiemelkedő alkotásai voltak (Várkonyi 1975: 37, 44). Felhívások, jutalomtételek – nem túl gyakran –, de előfordultak már az Akadémia megalapítását megelőző évtizedekben is. Elegendő, ha a palócok ismertetésére felajánlott „Marczibányi aranyak”-ra vagy Kultsár Istvánnak a köznépi dalok gyűjtésére vonatkozó felhívására utalunk. Mindkét felhívás 1817-ben jelent meg. Előbbi a *Tudományos Gyűjtemény*, utóbbi a *Hasznos Mulatságok* lapjain. Kultsár felhívásának megokolását érdemes szó szerint idéznünk: „Minden Nemzeteknél szorgalmasan összeszedik a’ Nemzeti Dalokat, mert ezekből az idő kulturáját; a’ Nemzet karaktereit könnyű kitapogatni...” (Tálas 1948: 4–5, Fried 1979: 104, *Hasznos Mulatságok* 1817. I. 3.)

Fennállásának első évtizedeiben az Akadémia – 1849-ig *Magyar Tudós Társaság* – olyan vállalkozások munkálatait indította el, mint a tájszavak és a köznépi dalok összegyűjtése, a külföldi levéltárakban fellelhető magyar vonatkozású iratok, okmányok, kódexek rendszeres feltárása, szám-

bavétele; a történeti dokumentumok és leíró források másoltatása, magyarra fordítása. Felhívásai, vállalásai a kor valós szükségleteit tükrözték. Példa rá, hogy 1831-ben Esztergom megye, 1832-ben pedig Komárom megye kérte fel a Tudós Társaságot a mestersegek szavainak magyarosítására és „népdalok íratására” (K. Posonyi 1927: 6, Ortutay 1939: 230, Ortutay 1981: 297). Az alapítását éppen akkor legalizáló királyi engedély birtokában az Akadémia magáévá tette a megyék javaslatát és felhívta tagjait, önkéntes munkatársait a népdalok és népszokások, valamint a tájszavak gyűjtésére. A meginduló gyűjtő munkának köszönhetően született meg az 1838-ban kiadott *Tájszótár*, a magyar nyelvjáráskutatás első jelentős alkotása. Az eredeti terv szerint „a magyar mesteremberek között divatozó műszavak” is ebbe a szótárba kerültek volna, de a szóanyag egészét átvizsgáló Vörösmarty Mihály javaslatára, a tájszavakat inkább különválasztották, a mesterségyszavakat mellőzték, de a tájszótárban a lelőhelyeket, a helyneveket is pontosan megadták (Várkonyi 1975: 38, Kosáry 1975: 53).

A Tudós Társaság 1831-ben felhívta tagjait népdalok gyűjtésére és beküldésére is. A felhívás nem maradt eredménytelen. Az első beküldők között volt Czuczor Gergely, aki már Komárom megye „rendeire” is hathatott, hogy népdalok íratása tárgyában forduljanak az Akadémiához. A felhívásra beérkezett dalok véleményezésére Vörösmartyt és Schedel (Toldy) Ferencet kérték fel, akik az 1833. évi nagygyűlésen már jelentést tettek a kétkötetnyi válogatott szövegről és javasolták annak kiadását. A nagygyűlés megvitatta a szerkesztésben követendő elveket. Két, egymástól eltérő jellegű kiadvány összeállítását tartotta kívánatosnak. Egyik a tudományosság, másik a közönség igényének felelt volna meg. Az évi nagygyűlés úgy határozott, hogy a tudomány számára készülő gyűjteménybe kizárólag a nép között termett dalok kerülhetnek „eredeti mivoltukban minden csinosítás nélkül.” A nép számára készülő gyűjteménybe – melynek kiadását olcsóbb, kis füzetekben elosztva képzelték el – beválogathatók a nép közt elterjedt dalok oly változtatásokkal, hogy a nép ízlését és erkölcsét nemesítsék. Ezek mellett helyük van benne az írók által, de a nép szellemében készült daloknak is. A nagygyűlés végül a tervezett gyűjtemények két szerkesztőjének Vörösmartyt és Schedelt választotta meg (Horváth 1978: 264).

Vörösmarty és Schedel (Toldy) Ferenc aztán több éven át szerepelt a jegyzőkönyvekben, mint szerkesztő. A szerkesztők foglalkoztak is a kiadás előkészítésével. Átvették az Akadémiához beérkező újabb gyűjtéseket és 1835-ben ilyen minőségükben ajánlották megvételre a Tudós Társaságnak Pálóczi Horváth Ádám *Ó és Új énekek* című kéziratát, mint a készülő népdalgyűjtemény egyik lehetséges forrását. Kezdeményezésükre az Akadémia 1837-ben ismét felszólította tagságát népregék, dalok, szokások gyűjtésére és a beküldött újabb szövegeket szintén Vörösmarty és Schedel kapta meg véleményezésre (Viszota 1911: 116–118, Horváth 1978: 264–265). Mindezen gyarapodás ellenére – kellő mecenatúra hiányában – a kiadásáig nem jutottak el és az 1830-as évek végén már a gyűjtés is elakadt. Anyagi fedezet hiányában az akadémiai kiadás egyre késlekedett, végül teljesen elmaradt.

Eközben, Kisfaludy Károly halálát követően, 1836-ban létrejött a Kisfaludy Társaság. A Bajza József, Vörösmarty, Toldy Ferenc és mások által alapított szépirodalmi társaságnak 50 rendes és 20 levelező tagja lehetett. Elnöki tisztségét hosszabb ideig báró Jósika Miklós töltötte be. Alapszabálya az új tagoknak előírta székfoglaló előadás megtartását. Tagjainak egy része a Tudós Társaságnak is aktív tagja volt. A még erőtlen Magyar Tudós Társaság együttműködésre törekedett az újonnan alakult kulturális – tudományos egyesületekkel, így a Kisfaludy Társasággal és az 1841-ben alakult Magyar Természet-tudományi Társulattal is, melynek szervezésében 1841-től kezdődően tartották meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseit mindig változó helyszíneken.

A magyar népköltés, a népdalok és mondák további gyűjtését és kiadását – Erdélyi János kezdeményezésére – az előbb vázolt megfeneklett helyzetben vette át az Akadémiától 1844-ben a Kisfaludy Társaság.¹ Ennek az átadás – átvételnek azonban olyan előtörténete van, amit érdemes pontról pontra haladva követnünk, részleteiben ismernünk. Ki volt az a fiatalember, akinek a kezdeményezésére ez a régi vállalkozás kimozdult a holtpontról, akinek a felkészültségében, rátermettségben mindkét testület megbízott?

Erdélyi Jánost a Magyar Tudós Társaság nagygyűlése 1839. november 23-án választotta meg levelező tagjának. Az akkor 25 éves jogászt, „hites” ügyvédet „költői dolgozatai” alapján, „szépliteratúrai jeles művei tekintetéből” ajánlotta felvételre Vörösmarty Mihály, a keletkutató Jerney János és Kossovich Károly történész akadémikus (Erdélyi J. 1960: I. 393, T. Erdélyi I. 1981: 28). E három ajánló mellett tekintélyes támogatói között volt Bajza József, Toldy Ferenc és Székács József is. Erdélyi levelező tagi akadémiai székfoglalójáról nincs tudomásunk, költőknek akkor még nem írták elő a székfoglaló előadás kötelezettségét.

1842. január 22-én ugyancsak költői munkásságára tekintettel választotta meg rendes tagjává a Kisfaludy Társaság. A Társaság nevében Székács József köszöntötte „népünk költőjét”, méltatta érdemeit, amikor székfoglalóját tartotta. Erdélyi János azonban nem költőként lépett be, hanem *Népköltésze*ről címen megtartott tudományos értekezéssel, melyben a népi és a nemzeti költészet viszonyát elemezte. Székfoglalóját többek között a szerb népregék, hősének tanulmányozásával készítette elő (Fried 1979: 256–257, K. Posonyi 1927: 109, T. Erdélyi I. 1981: 77–78). Az Akadémián és a Kisfaludy Társaságban is előtte járt Székács József, akit a hazai folklórkutatás történetéről szóló értekezések ritkán említenek. Holott Magyarországon ő volt az első, aki eredeti népköltészeti alkotásokat tartalmazó gyűjteményt állított össze és adott ki magyar nyelven. Nevezetesen a *Szerb népdalok és hősregék* címen 1836-ban megjelent könyvet, melynek szövegeit Vuk Karadžić gyűjtötte, Székács pedig szerb eredetiből fordította. A kötet rendezési elve, csoportosítása is tőle származott (Fried 1979: 185; Szeli 1986: 6–7). Róla tudni kell, hogy Pest város evangélikus magyar gyülekezete 1837-ben első lelkészévé választotta. 1841-ben eskető papja volt Vachott Kornéliának és Erdélyi Jánosnak. Az esküvőn násznagyként vett részt Kossuth Lajos, a tanúk között állt Fáy András (T. Erdélyi I. 1981: 32–33). Székácsról még megjegyzem, hogy 1860–1872 között a felföldi bányavárosok evangélikus egyházkerületének püspöke volt, aki bátran fellépett a hazai protestánsok vallásgyejenlőségéért, és akit 1862-ben az M. T. Akadémia tiszteleti tagjává választott (Kertész 2008: 23–26, 106, Paládi-Kovács 2012: 2–5).

Erdélyi ifjonti agilitására a Kisfaludy Társaság és az Akadémia egyaránt igényt tartott. Erre vall, hogy 1843. augusztus 1-től titkárává választotta a Kisfaludy Társaság és ebben a tisztségében meg is maradt 1849-ig, hat esztendőn keresztül (K. Posonyi 1927: 11). Az Akadémián 1846-ban a Nyelvtudományi Osztály több ülésének emlékeztetőjét Erdélyi János készítette el, mint az osztály jegyzője. Vörösmarty Mihály, Kállay Ferenc, Schedel Ferenc, a debreceni Lugossy professzor és mások nyelvészeti tárgyú felolvasásairól elmélyült jegyzőkönyveket írt és maga is értekezett az idegennyelv-tanítás módszertani kérdéseiről. A Tudós Társaságban szerzett ismereteit az általa alapított és Garay Jánossal együtt szerkesztett *Regélő Pesti Divatlap*ban is kamatoztatta. A lap 1844. január 11-ei számában egy név nélkül közreadott híradásban számolt be Reguly Antal Volga-vídedi kutatásáról, a magyar és a finn nyelv rokonságáról. Ezt azért tehetette, mert 1844. január 2-án jelen volt azon az akadémiai kisgyűlésen, amelyen „olvasatott Reguly Antal

1 Az Akadémiához beáramló népdal-anyagot nem 1836-ban vette át az akkor alakult Kisfaludy Társaság, mint azt a magyar néprajz tudománytörténete írja. Vö: Kósa 2001: 43.

lev. tagnak Kazánban múlt évi nov. 7-én költ levele” (Erdélyi J: 1991. 311)² Nem állapítható meg, hogy pontosan hány évig írta az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának emlékeztetőit, látta el a jegyzői tisztséget az 1840-es években.³ Titkári, jegyzői megbízatása a Kisfaludy Társaságban és az Akadémián mindenképpen ismertségére, a személye iránt megnyilvánuló bizalomra vall.

1843. december 30-án Erdélyi János újabb előadást tartott a Kisfaludy Társaságban *Magyar népköltészet. Töredékek* címen (K. Posonyi 1927: 111),⁴ melyben felvetette egy népdalgyűjtemény kiadását. Arról is szólt, hogy már közel kétszáz dalra menő gyűjteménye van és még mintegy hatszáz dalt remél. Merész terve előbb meglepetést, meghökkenést váltott ki, majd lelkesedésbe csapott át. Toldy Ferenc is „elcsodálkozott, odalón a meglepetéstől”, hisz legfeljebb hatvan népdal kiadására gondolt. Erdélyi hangsúlyozta, hogy a magyar népdalokat „jegyzésekkel s magyarázatokkal kísérve kiadni régi óhajta, de gyűjtélékét mindig szaporíthatni remélvén, végső kezét tenni a munkára, még korálja”, azaz korainak tartja (T. Erdélyi I. 1974: 60, 1981: 84–85). A Társaság magáévá tette az elgondolást és felbuzdulásában a lapokban közlendő gyűjtési felhívásról döntött. Az elnöklő Jósika Miklós az erdélyi székely dalokra, Toldy Ferenc a Tudós Társasághoz begyűjtött anyagra, Döbrentey Gábor a moldvai magyarok népdalaira hívta fel az előadó figyelmét (Erdélyi J. 1991: 221). Bajza, Vörösmarty, Schedius, Garay János, Vachott Sándor is megtekintették a maguk javaslatait.

A Kisfaludy Társaság felhívása megjelent a *Regélő Pesti Divatlap* 1844. január 18-ai számában. Ebben a Társaság nem csupán a régi, a népszerű, a „köznépi” dalok gyűjtését, beküldését kéri, mint korábban Révai Miklós és Kultsár István tette, hanem az eredetiségre és a szövegűsége is felhívta a munkatársak figyelmét. A felhívást szövegező Erdélyi bizonyára ismerte Jakob Grimm 1815-ben kibocsátott *Circular*-ját, minthogy a népdalokon kívül a mondák, a mesék, a szóbeli „hagyományok” lejegyzését, beküldését is szorgalmazta (T. Erdélyi I. 1974: 61, 1991: 220).

Még a Kisfaludy Társaság ülésének napján, 1843. december 30-án megírta azt a levelet az Akadémiai elnökének, melyet Jósika Miklóssal együtt írt alá s melyben a „Tekintetes Tudós Társaság” levéltárában létező népdal-gyűjtések átengedését kéri. Ezt a kérelmet az Akadémia 1844. január 2-ai „kísülése” tárgyalta először. A döntést sok vita, hosszas tanakodás előzte meg. Némelyek a kérés azonnali teljesítését javasolták, utalva „az Akadémia pénzállapotára”, mások ellenezték, illetve a „nagygyűlés” elé terjesztését indítványozták (Viszota 1911: 119).⁵ Az ellenzők úgy gondolták, hogy a Tudós Társaságnak kötelessége lenne a népköltési gyűjtemény kiadása.⁶ Döbrentei Gábor szavait érdemes idéznünk: „Hogy a m. tudós társaság felállása elején mindjárt gyűjtött népdalait a Kisfaludy Társaságnak átaladta, azzal kötelességén ada túl s becsületén ejte csorbát.”⁷ Végül a „kis gyűlés” ajánlására a XV. „nagy gyűlés” hozzájárult a kérés teljesítéséhez és Döbrentei is átengedte használatra a Petrás Incétől beérkezett moldvai népdalokat (K.

2 T. Erdélyi Ilona és Szatmári István jegyzete. A jegyzet közli a *Regélő*ben megjelent híradás teljes szövegét. Lásd még Erdélyi János 1991. 6, 74, 78–79.

3 T. Erdélyi Ilona írja, hogy „A negyvenes években, mint az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának jegyzője hivatalból is figyelte a nyelvészeti előadásokat...” (Erdélyi J. 1991: 6.)

4 Az előadott értekezés, mint töredék, megjelent a *Regélő Pesti Divatlap* 1844. 7. és 9. számában

5 Viszota szó szerint közli a Kisfaludy Társaság levelét és az akadémiai kézíratos népdalgyűjtemény születésének történetét.

6 *Kisfaludy Társaság Évkönyvei* 1843–1844: 25–26.

7 *Irodalomtörténeti Közlemények* 1914: 462.

Posonyi 1927: 180, 1888, Erdélyi J. 1991: 228, 346).⁸ (Mindamellett csupán 1844 decemberében került sor az Akadémián őrzött kézirat-kötegek átadására)

Az Akadémia továbbította a Kisfaludy Társasághoz Fogarasi János azon figyelmeztetését, hogy az újabb gyűjtések során a népdalok zenéjére, dallamára is ügyeljenek. Erre a Társaság késznek mutatkozott és felkérte Fogarasi akadémiai tagot, hogy segédkezzen a hangrendek szerkesztésében (K. Posonyi 1927: 179–180, Horváth 1978: 266). Erdélyi már jóval előbb tisztában volt ennek fontosságával. Maga is zeneértő, zenekedvelő ember volt, tagja a pataki kollégium énekkarának, aki már 1842-ben megírta Egressy Béni életrajzát (amit csupán 1852-ben sikerült megjelentetnie. Versényi 1914: 275, Viszota 1911: 119).

Erdélyi János 1845 szeptemberében látott neki a Kisfaludy Társasághoz beérkezett kéziratkötegek rendezéséhez. A kiadás lehetőségei akkor még nem látszottak. A 95 külömdemény mintegy 4000 (négyezer) dalának csoportosítása, válogatása mindenekelőtt a rendezés elveinek tisztázását követelte tőle. Problémafeltáró vázlattal fordult a Kisfaludy Társasághoz, minek nyomán a Társaság szabad kezet adott neki a rendezés, szerkesztés ügyeiben. Magának kellett döntenie a tudományos szövegkiadás, a „népnevelés eszméje” és az esztétikai példatár olykor egymásnak is ellenmondó szempontjairól, azok érvényesítéséről, a kívánatos egyensúly megteremtéséről (T. Erdélyi I. 1981: 94–95). Hazai példát erre egyedül Székács József szerb népdalok-kötetében talált, külföldről néhány angol, német, francia nyelvű gyűjtemény szempontjai közül meríthetett (Székács 1836)⁹

Erdélyi János Magyar Népkköltési Gyűjteménye, a *Magyar Népdalok és Mondák* három kötetének népdalkészlete páratlanul gazdag, összesen 1392 verses szöveget ölel fel. Mind a három kötet előszava kiemeli az Akadémia kezdeményező szerepét, felsorolja, hogy kitől, honnan érkeztek be a lejegyzett szövegek. „Az Akadémiától átvett darabok száma meghaladta az 1000-et; ebből Mindszenythy Dániel Zemplén megyei táblabíró gyűjtése [...] maga vagy 350, K[ecskeméthy] Csapó Dániel 130 darab” (Horváth 1978: 267). Csapó Dániel, mint akadémiai írnok közreműködött már az akadémiai *Tájszótár* (1838) gyűjtési és szerkesztési munkálataiban is. Kicsivel Erdélyi gyűjteménye előtt (1844–45–46-ban) jelent meg *Dalfüzérke* címen három füzete, melyekben népdalok mellett népies műköltői alkotásokat közölt. Törekvése megfelelt Esztergom és Komárom megye kérésének, Czuczor Gergely és mások népnevelő igényének, szolgálta a népies műdalok (magyar nóta) terjesztését, népszerűsítését. Mindszenythy Dániel táblabíró úrnak értékes honismeretű közleményei jelentek meg a *Tudományos Gyűjteményben*. (Mindketten megérdemelnének egy-egy főiskolai szakdolgozatot.)

A *Népdalok és mondák* II. kötetében Szeberényi Lajos régebben heverő gyűjteményéből, a III. kötetben Rummy Károly György egykori gyűjteményéből származó népdal-szövegek is találhatóak. Utóbbiak kéziratát Rummy Ágoston, az agilis gyűjtő, szervező és publicista fia ajánlotta fel. A beérkezett nagyobb kézirat-kötegekben számos kottával, hangjegyekkel kísért dalszöveg is akadt, de „a hangjegyekkel való közlésről ezúttal le kellett mondania a Kisfaludy Társaságnak” (Horváth 1978: 267–268). Ezt a megállapítást Horváth János abban a hiszemben tette, hogy a *Népdalok és mondák* első, mintegy 30 év terjedelmű kötetét a Társaság „egy nevét elhallgató hazafi” mecenatúrájának köszönhetően tudta megjelentetni. Ebben azonban K. Posonyi Erzsébet és Horváth János is tévedett. T. Erdélyi Ilona derítette ki, hogy Ferenczi Lajos pesti ügyvéd „vállalta mintegy 1800–2000 forintnyi összeg előlegezését” a kötet kiadására. Erről az örvendetes hírről Erdélyi maga számolt be a Kisfaludy Társaság 1845. november 8-i ülésén. Valójában hi-

8 Egyedül a moldvai csángó szövegek kerültek a gyűjteménybe „a vidék szerinti kiejtés figyelembe vételével.”

9 A magyar népdalt érintő kötetekhez lásd még: Rummy 1828, Bowring 1830.

telügyletről volt szó. Ferenczi ügyvéd úr az Erdélyinek adott személyes kölcsönrel járult hozzá a kiadói vállalkozás elkezdéséhez. A kölcsön fejében a kötet bevételének egyharmadát kérte. A hitelnyújtó ügyvédet Erdélyi nyerte meg az ügy számára. Megállapodásuk egy példánya fennmaradt Erdélyi János iratai között (T. Erdélyi I. 1974: 68).¹⁰ Ennek a történetnek is az a tanulsága, hogy Erdélyi személyes áldozathozatala, hitelképessége és kockázatvállalása nélkül a nagy mű kiadása nem valósulhatott volna meg. Ezért olvasható a *Népdalok és mondák* címlapján, hogy *A Kisfaludy Társaság megbízásából kiadja és szerkeszti Erdélyi János. Pest, 1846, 1847, 1848.* Ezzel a formulával jelent meg Pesten 1851-ben a *Magyar Közmondások* könyve is, Erdélyi János másik úttörő alkotása a magyar nép- és nyelvahagyományok köréből. A „kiadja” mindkét esetben szó szerint értendő. Amire nem volt képes sem a Tudós Társaság, sem a szépírói közösség, azt nemesen és nagyvonalúan oldotta meg egy porfiúból lett fiatal tudós.

A szabadságharcot követő önkényuralom éveiben, pataki professzorsága idején tudományos munkásságának filozófiai, bölcséleti, esztétikai vonulata erősödött meg. Herder és Hegel eszmevilágának ismerete jelen volt már az 1840-es években kifejtett nyelvészeti, folklorisztikai munkásságában is (Versényi 1914: 278, Pukánszky 1918. I. 52, 59, K. Posonyi 1927: 116, 167). Korábban is jelenlevő filozófiai felkészültsége igazából az 1850–60-as években öltött testet maradandó tanulmányokban, teljesedett ki pedagógiai gyakorlatában és elméleti, tudománytörténeti munkásságában. A hegeli esztétikára alapozott előtanulmányai is először az Új Magyar Múzeum hasábjain, az Akadémia lapjában jelentek meg. Pesti barátaival, író, szerkesztő és tudós társaival levelezés útján tartotta a kapcsolatot. Levelezésének kiadott kötetei arról vallanak, hogy sokat és szívesen levelezett. 1858-ban, amikor újra nyilvánosan működhetett, ismét közgyűlést tarthatott az Akadémia, Erdélyi Jánost az MTA rendes tagjává választották. Székfoglalóját 1859 októberében Apáczai Csere János filozófiai és pedagógiai munkásságáról, az anyanyelven művelt tudomány jelentőségéről tartotta.

Halálhírét 1868 januárjában Arany János jelentette be az Akadémián, méltatva személyében a költő, a bölcsész és a műbíró (a műkritikus) hármas egységét. Emlékbeszédet az Akadémián az a Greguss Ágost tartott róla, akinek írói, pedagógiai, esztétikai, filozófiai törekvései a hazai elődök közül Erdélyi János úttöréséhez álltak legközelebb (Glatz 2003: I. 301–302, 430–431, Markó 2003: I. 301).¹¹

SZAKIRODALOM

BOWRING, John

1830 *Poetry of the Magyars*. London.

ERDÉLYI Ilona, T.

1974 *A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története. Magyar Könyvszemle* 90. (1–2) 55–78.

¹⁰ Közli a szerződés teljes szövegét.

¹¹ Az akadémikusokról kiadott életrajzi lexikonnak az Erdélyi Jánost bemutató szócikke sajnos több ponton téves adatokat tartalmaz. Tévesen nevezi szülőhelyének az erdélyi Kiskapust. Hibásan teszi meg a *Nemzeti iparunk* (Pest, 1843) címen megjelent könyv szerzőjének. Titkársága a Kisfaludy Társaságban nem tartott 1860-ig, csupán 1849-ig. 1842. nov. 30-án *Népköltészet*ről címen tartott székfoglalója nem a Tudós Társaságban, hanem a Kisfaludy Társaságban hangzott el.

- 1981 Erdélyi János. (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI János
1960–1962 *Levelezése*. I–II. Sajtó alárendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona. Akadémiai Kiadó, Budapest
1991 Népköltészetéről. In: Uő: *Nyelvészeti, népköltészeti, népzenei írások*. Sajtó alárendezte T. Erdélyi Ilona. Akadémiai Kiadó, Budapest, 101–109.
- FRIED István
1974 Erdélyi János elfelejtett szerb népdalfordításai. *Irodalomtörténet* LVI (új folyam: VI). (1) 522–525.
1979 *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GLATZ Ferenc (főszerk.)
2003 *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I–III. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- HORVÁTH János
1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KERTÉSZ Botond (szerk.)
2008 *Székács József püspök visszaemlékezései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÓSA László
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOSÁRY Domokos
1975 Társadalomtudományok. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 52–70, 105–124, 182–218.
- MARKÓ László
2003 Erdélyi János. In: Glatz Ferenc (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 301–302.
- ORTUTAY Gyula
1939 A magyar népköltési gyűjtemények története. *Ethnographia* L. 221–237.
1981 A magyar népköltési gyűjtemények története. In: Uő: *A nép művészete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 285–305.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2012 A Tudományos Akadémia és a néprajzi kutatások képviselője, támogatása a 19. században. In: Bartha Elek (szerk.): *A burgonyától a szilvafáig. Tanulmányok a hetvenéves Kósa László tiszteletére*. (Studia Folcloristica et Ethnographica, 56.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 142–164
- POSONYI Erzsébet, K.
1927 Erdélyi János és a népköltészet. I–II. *Ethnographia* XXXVIII. (2) 81–118, (3) 163–192.
- PUKÁNSZKY Béla
1918 *Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány*. (Német Philologiai Dolgozatok, XXI–II.) Pfeifer Ferdinánd-féle könyvkereskedés, Budapest.
- RUMY Károly György
1828 *Ungarische Volkspoesie*. Wien.
- SZÉKÁCS József
1836 *Szerb népdalok és hősregék*. Pest.
- SZELI István
1986 *Székács József és műve*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

TÁLASI István

1948 *Néprajzi életünk kibontakozása*. (A magyar népkutatás kézikönyve.) Kelet-európai Tudományos Intézet, Budapest.

VÁRKONYI Ágnes, R.

1975 A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. A Tudós Társaságtól a Magyar Nemzeti Akadémiáig. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–52.

VERSÉNYI György

1914 Erdélyi János emlékezete. *Ethnographia* XXV. (5–6) 264–280.

VISZOTA Gyula

1911 Az Akadémia és a népdalgyűjtés. *Akadémiai Értesítő*. 116–119.

JÁNOS ERDÉLYI ȘI SOCIETATEA ȘTIINȚIFICĂ MAGHIARĂ/ACADEMIA MAGHIARĂ DE ȘTIINȚE

După dieta de la Bratislava din 1825 a fost nevoie de ani buni până să se formeze structura și regulamentul de funcționare a Academiei Maghiare. Statutul a fost elaborat în 1827, de o comisie formată din 26 de membri, însă ratificarea regală a acestuia a avut loc doar în 1831. Adunarea generală a Societății Științifice Maghiare l-a ales pe János Erdélyi drept membru corespondent la data de 23 noiembrie 1839. Acesta și-a ținut comunicarea onorifică în octombrie 1859. Studiul de față prezintă cele mai importante rezultate ale activității științifice de pionierat a savantului, cu un accent deosebit pe rolul acestuia în culegerea și publicarea poeziei populare maghiare (cântece populare și legende).

JÁNOS ERDÉLYI AND THE HUNGARIAN SCIENTIFIC SOCIETY/HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Following the parliament from Bratislava in 1825 the elaboration of the structure and regulation of the Academy had lasted for long years. The statutes were elaborated in 1827 by a committee of 26 members, but the royal approval was given only in 1831. The general meeting of the Hungarian Scientific Society elected János Erdélyi as a corresponding member. He held his inaugural lecture in October 1859. The present paper presents the most important results of the scholar's pioneering scientific activity, with a special accent on its role in collecting and publishing Hungarian folk poetry (folk songs and legends).

KEMECSI LAJOS

AZ ÚJ NÉPRAJZI MÚZEUM – SZÁNDÉKOK, TERVEK, VÁGYAK

Atiszteletkötettel köszöntött Pozsony Ferenc gazdag és termékeny szerteágazó tudományos tevékenysége kiterjed a szaktudomány legfontosabb témaköreire és számos esetben azokon túl interdiszciplináris irányokat is megcéloz. A publikációs eredmények, a számtalan sikeres konferencia előadás mellett azonban van egy olyan területe is az ünnepezt életművének melyre véleményem szerint fokozott figyelmet kell fordítanunk. Ez pedig az áldozatos és elkötelezett építő és szervező tevékenység, melyet különösen a magyar néprajztudomány erdélyi fórumain folytat évtizedek óta. Felsőoktatási, szakmai szervezetekhez köthető munkálkodása mellett, múzeum-szervezőként is eredményesen működik. Rövid köszöntő írásom témáját ezen utóbbi áldozatos tevékenység előtt tisztelegve választottam.

A Néprajzi Múzeum több mint 250 ezer műtárgyat gondoz, ennek egy-negyedét teszi ki a nemzeti közízi anyag; működteti a szaktudomány legnagyobb archívumát, amely több millió oldal archivális anyagot, több mint 400 ezer képi dokumentumot tartalmaz, továbbá hangarchívumot, filmtárat. A Néprajzi Múzeum könyvtára európai rangú szakkönyvtár. A Múzeum nemzeti jellegű hagyományos néprajzi anyaga nemzetközileg kiemelkedő, kerámia-, valamint textil- és viseletgyűjteménye a kontinens legnagyobb ilyen jellegű kollekciói. S miközben mindezen adatok által is érzékelhető az intézmény tevékenységének társadalmi és tudományos jelentősége, az is ismeretes, hogy soha nem működött olyan épületben melyet eredendően a szükséges funkciók figyelembe vételével, sajátos igényeihez igazodva építettek volna. Nincs terem részletes intézménytörténeti összefoglalásra, de ezek korábban már elkészültek és elérhetőek az érdeklődők számára. (Fejős 2000, Granasztói–Sedlmayer–Vámos-Lovay 2012.)

A jelenleg a Kossuth téren működő intézmény elhelyezésére vonatkozóan a Városliget fejlesztésével kapcsolatban kidolgozott koncepció és ennek megvalósítását támogató és szabályozó kormányhatározatok döntő jelentőségűek.¹ A kiemelt jelentőségű kulturális és turisztikai projekt egyik meghatározó elemeként szerepel a Néprajzi Múzeum számára szükséges

1 <http://www.szepmuveszeti.hu/dokumentumtar>. 2014. október 14.

új elhelyezés feltételeinek megteremtése a Városligetben. A költözés előkészítése már több mint egy éve zajlik, a szakmai koncepció kidolgozásával párhuzamosan. Megvalósult sikeresen az elhelyezési tervpályázat mely rögzítette a Múzeum tervezett helyszínét² és a tanulmány írásakor már a második fordulónál tart a Múzeum épületére kiírt nemzetközi építészeti pályázat elbírálása is.³ Ezzel párhuzamosan szintén előrehaladt állapotban van az intézmény raktári és restaurálási funkcióinak korszerű megoldást biztosító Szabolcs utcába tervezett komplexum tervezése is. Az alábbi írásban a formálódó új Néprajzi Múzeum koncepciójának egyes elemeit, az építészeti megvalósítással összhangban megfogalmazottakat foglalom tömören össze.

Az új Néprajzi Múzeum koncepciójának kidolgozásához az egyik első és alapvető jelentőségű feladatunk volt az intézményi küldetésnyilatkozat megfogalmazása. A gyér hazai példák ismeretében, kitekintéssel a nemzetközi tapasztalatokra kiértelt küldetésnyilatkozatot fogalmazott meg, majd fogadott el a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársainak közössége:

A Néprajzi Múzeum Európa egyik legkorábbi néprajzi múzeumaként 1872 óta gyűjti, archiválja, óvja, kutatja és közvetíti a magyarországi, az európai és az Európán kívüli közösségek hagyományos és modern kulturális emlékeit. Tárgyak, képek, szövegek, hangok és gondolatok gyűjteménye, amely a világ megismerésének gazdag és sokrétű forrása. A Néprajzi Múzeum társadalmi műzeumként a múltbeli és a jelenkori tárgykultúra, valamint a társadalmi jelenségek kutatásának és bemutatásának reflexív helyszíne. A néprajztudomány, az európai etnológia, a kulturális antropológia első számú magyarországi intézménye, múzeumtudományi műhelye. Gyűjteményének és tudáskészletének köszönhetően a Múzeum más tudományok és a művészet számára is kiindulópontot jelent a kulturális emlékezet, a kulturális sokszínűség és a változó identitások megértéséhez, elfogadásához és tiszteletéhez. A tudás, az élmény és a tapasztalat összhangjával lehetőséget teremt a közösségi és egyéni értelmezések, viszonyulások megfogalmazására.⁴

Az új Néprajzi Múzeum a gazdag és sokrétű gyűjteményi adottságot kívánja hasznosítani a mai nemzetközi múzeumi tendenciákkal összhangban álló szemléletmód érvényesítésével és a legkorszerűbb muzeográfiai technikák alkalmazásával. Az új intézmény kiemelkedően épít a közönséggel való együttműködés, a nyitottság és a társadalmi felelősség, a fenntarthatóság elveire. Ezeket a jellemzőket képviselik a műszaki tervezés során megfogalmazott területi igények – messzemenően építve a jelenlegi állapotból származó tapasztalatokra. Az új Múzeum semmi esetre sem jelenti a meglévő intézmény változatlan áttelepítését, hanem minden szempontból az intézmény újragondolását igényli. Az új Néprajzi Múzeumnak meg kell haladnia a jelenlegi kötöttségeket, korlátozottságokat, a pillanatnyi működési adottságokból adódó rossz kompromisszumokat.

A Néprajzi Múzeum egyszerre nemzeti és egyetemes, történeti és jelenkori irányultságú intézmény. Az 1872-es alapításra visszanyúló Néprajzi Múzeum egységes keretben őrzi a magyar-magyarországi, az európai és az Európán kívüli – etnológiai – néprajzi anyagot.

A Néprajzi Múzeum új épületének tervezéséhez kapcsolódó korszerű koncepciót érdemben alakítják a vonatkozó nemzetközi áramlatok és ismeretek.⁵ Múzeum és épülete, illetve

2 http://www.szepmuveszeti.hu/data/cikk/877/cikk_877/Zarofkv1OsszefoglalóVeglegesFTP.pdf 2014. október 14.

3 <http://www.ligetbudapest.org/index.php?page=news&id=105> 2014. október 14.

4 <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=17> 2014. október 14.

5 Nyilvánvaló, hogy jelen alkalom nem alkalmas részletes nemzetközi kitekintés bemutatására, de a legfontosabb szempontok tömör jelzése véleményem szerint érdemben segíti az általunk kidolgozott koncepció értelmezését.

múzeum és építészet kapcsolatával összefüggésben korábban elsősorban nemzetközi előtanulmányokról beszélhettünk. Több nemzetközi építészeti szakmai folyóiratnak is megjelent tematikus, múzeumépítészettel foglalkozó különszáma az elmúlt két évtizedben (pl. *Museum Architecture. Museum International* 1997/4. 4–41; *Museum Boom. Architecture*, 1997/12). Az utóbbi években megélénkülő társadalmi érdeklődés által ösztönzött hazai múzeumi kutatások ezt a témát is érintették, de messze nem merítették ki (Ébli 2005; György 2003, 2007; Wesselényi-Garay 2009; Sinkó 1994: 19–27; Marosi 1995: 918–921; Vattimo 1998: 34–36; Fejős 2003: 7–16; *Museum XXI. A világ és Magyarország múzeumépítésze. Octogon* 2001/1. 12–64). Jelzésértékű, hogy a hazai építész felsőoktatásban a korábbi tankönyvhöz képest már színvonalas önálló fejezetet érdemelt a terület a korszerű összefoglalásban (Cságoly 2004).⁶ A múzeumépítészeti tematika jelen volt már évtizedekkel korábban (pl. *Perneczky* 1991: 68–89) a szféra tudományos érdeklődésében, de nyilvánvalóan érzékelhető, hogy jelenleg lényegesen hangsúlyosabban és elevenebben zajlik a párbeszéd ezekről a kérdésekről (Kemecsi 2010: 167). Elengedhetetlen, hogy a nemzetközi szakirodalom és a konkrét intézmények, szereplők, ágensek és fogalmak ismeretében és következetes alkalmazásával fogalmazzuk meg a Néprajzi Múzeumra vonatkozóan aktuális kérdéseinket és válaszainkat egyaránt.⁷

A képzőművészet és az etnográfia közös múzeumi térbe illesztése, új városi térben való elhelyezése szempontjából inspiráló példát jelent a Néprajzi Múzeum számára a jelenleg is alakuló berlini Humboldtforum (Németország). A múzeumi reformok kapcsán tágabb kulturális koncepció létrejöttét, és ennek köszönhetően erősebb társadalmi beágyazódást eredményező folyamatok szempontjából pozitív előkép a Göteborgi Világkultúra Múzeuma (Svédország), amely négy nemzetközi, főként tengerentúli anyaggal rendelkező múzeum konzorciumba tömörülésének eredményeként jött létre. Az etnográfiai múzeum új városi kontextusban, kulturális együttes részeként való megjelenésére, működésére, egyszerűsített az őrzött tárgyananyag hazai és nemzetközi megosztásának szempontjából is a Néprajzi Múzeum figyelemreméltó párhuzamát kínálja a Szlovén Etnográfiai Múzeum (Ljubljana, Szlovénia). A Néprajzi Múzeuméhoz hasonló, komplex gyűjteményre építő, kiváló időszaki tárlatokat valósít meg a bázei Museum der Kulturen (Svájc) az utóbbi évtizedben.

A múzeum a 20. századra nyilvánvalóan indoktrinációs eszközzé vált. Az állam, mint fenntartó számára a közgyűjteményi intézmény a modern állam programérvényesítésének kitüntetett csatornája lett (vö: Ébli 2005: 49). Speciális jelenkori múzeumi épülettel kapcsolatos probléma a Parthenon-fríz (Elgin márványok – King 2006) és az athéni új Akropolisz Múzeum témája. Hasonlóan érzékeny kérdésekre reflektálva kimondottan éles vitákkal kísérve nyílt meg 2006-ban Párizsban a Musée du quai Branly – már névválasztásával is jelezve az összetett problematikát. Az európai civilizációkat bemutató múzeum gyűjteményét a korábbi Musée National des Arts d’Afrique et d’Océanie (MAAO) és a Musée de l’Homme összeolvasztásával alakították ki (Amato 2006: 46–65 – hivatkozza György 2007: 250). A restitúciós folyamatok, a nemzetközi diplomáciai és kulturális interakció kitüntetett területe a nemzetközi múzeumi szféra. Érzéketlen francia példa a Musée des Civilisations de l’Europe et de la Méditerranée (MuCEM) Marseille-be költözése, új épületének megépítése.⁸ A múzeumi üzenet és küldetés újradefiniálása, a korábbi válságba került múzeumok a Musée de l’Homme és a Musée National des Arts et Traditions Populaires (MNATP) gyűjteményeinek részleges összevonása adta kiindulást az európai etnográfiai múzeum létrehozásához (Kemecsi 2010: 168–169). A fenti folya-

6 Köszönet Buzás Miklósnak, aki felhívta figyelmemet a munkára.

7 Ilyen jellegű rövid összefoglalás pl. Szabály 2010.

8 Az intézmény átalakulásáról: Szabó 2009.

matok összefüggnek azzal, hogy a múzeumok kommunikációs protokollá válhatnak a különféle identitások között közvetítve a tudományt, a tudást, összekapcsolva az eltérő időbeliségeket. Összeköthetik az identitás, a tér és a társadalom globális és lokális dimenzióit (Castells 2012: 41–42).

A nyugati múzeumi sikertörténet talán leginkább látványos – bár esetenként igen ellentmondásos – eleme a múzeumok építészete. Victoria Newhouse bőven illusztrált könyvében számba veszi a sikeresnek ítélt, illetve az elhibázott múzeumépítészeti megoldásokat egyaránt (Newhouse 1998). Számos alapos tanulmány tárgyalja a jelen múzeumépítészetenek történeti gyökereit/előzményeit (pl. Coolidge 1989, Davis 1990, Montaner 1995).⁹ Egyértelmű, hogy minden olyan aktuális helyzetértékelés – mégoly vázlatos szinten is –, amely a modern és aktuális múzeumépítészet problematikájával kapcsolatos, ki kell, hogy térjen a németországi tapasztalatok bemutatására (Karlholm 2004 – idézi György 2009: 36). A berlini példa a 21. századi városszerkezet és a múzeumi épület egymásra hatásának is kiváló esete, az urbanisztikai kontextus értelmezési kérdése. Hasonlóan tanulságos a jelenleg zajló oroszországi múzeumépítészeti folyamatok megismerése (vö: György 2009). A gazdasági háttérrel biztosító, nyilvánvalóan közvetlen állami befolyással kibontakozó rekonstrukciós projektek pénzügyi keretei pontosan nem ismeretesek. A potenciális megújulás viszont világszínvonalú eredményeket feltételez, ismerve az adottságokat. Az Ermitázs megújulásának szinte emblematikus eleme az egykori Főhadiszállás épülettömbjének utóbbi években megvalósuló programja (Ébli 2005: 247).

A múzeumok gyűjteményei és épületei rendszeresen átértelmezik egymást. A múzeumi világnak egyértelműen szerencsés a versenyhelyzet, az, hogy nincs egyeduralgó építészeti irányzat a szférában. Az viszont egyértelmű, hogy a korábbi „szekularizált templomok” mára a kulturális turizmus célpontjaivá alakultak – nem kis részben éppen az építészeti megújulás eredményeként. A korábbi egyértékű igazság múzeuma helyett a gyűjtemények sokszólamúsága, az alternatívák és problémafelvetések fóruma a korszerű múzeum. A kortárs kulturális kontextus és a találkozási hely jelleg az egyik legfőbb üzenete a jelenlegi múzeum építészetnek – múzeumi üzenetnek (György 2003: 20, 122, Szablyár 2010: 81).

Általában nem hangsúlyozott az elemzésekben a múzeumi épületek működtetésének, fenntartásának problematikája. Pedig a működés költségeit minden esetben nehezebb fedezni, mint a megépítési nagy projekteket. Hiszen az intenzív múzeumi terjeszkedés, a boom eredményeként építészeti csodák születnek állami vagy magán források felhasználásával, de a mindennapi működés költségeinek fedezete már jóval kevésbé vonzó a forrásgazdák számára. Nem azonos a presztízse a megépítés és a működtetés aktusának sem. A megépült múzeumi épületek számláit egyértelműen hatékonyabban segíti fedezni a kiskereskedelmi bevétel, mint a megnőtt kiállítási terület (vö: Ébli 2005: 124). A magyarországi múzeumok számára is nyilvánvaló ez a folyamat a tanulságaival. Az új állandó kiállítások és a látogatószám/bevétel illetve fenntartási költségek viszonyrendszerében. A kiállítás/attrakció lehet az a hívó jel, ami a fogyasztásra ítélt/készített látogatót az intézménybe csalogatja. Szintén háttérbe szorul a múzeumi sztár épületek eseteinek elemzésében a múzeumok funkcionális rendjének értékelése. Pedig az építészeti szakirodalomban közönségoldalnak és intézményi oldalnak nevezett működési oldalak egészséges viszonya az egyik titka a hosszútávon is sikeres múzeumépületnek. Az előcsarnoki, közönségszolgálati és kiállítási zónák mellett, az intézményi oldalon találhatóak az igazgatási, a kutatási, a restaurálási, raktár és épület fenntartási zónák. A jelenleg sikeres múzeum működtetési irányokban a múzeumi boltok, a vendéglátás funkcionális terei alapvető jelentőségűekké váltak (Kemecci 2010: 171). A múzeumi

9 További szakirodalom magyar nyelven: Cságlyó 2004.

funkciók alap feladatainak ellátását teszik lehetővé a különböző méretű előadótermek, szakköri vagy klub helyiségek (vö: Cságoty 2004: 287–290).

A fentiekben tömören jelzett elvek és trendek mentén indult és zajlik jelenleg is a Néprajzi Múzeum új épületéhez kapcsolódó koncepcionális tervezés. A korábbi tervek, előzetes felmérések alapján a Néprajzi Múzeumnak az összes területi igénye közel 29 ezer négyzetméter. A jelenlegi elfogadott nemzetközi múzeumépítészeti standardok általában 40 százalékot számítanak a műtárgyak elhelyezésére, raktározására, 40-et kiállítások és közönségszolgálati terek elhelyezésére, a maradék 20 százalék a munkaszobák, a kiszolgáló és épületüzemeltetési funkciók ellátására szolgál. Ez az alapmegoszlás az új kettős elhelyezést előíró, külön raktárkomplexumban (Szabolcs utca) és külön múzeum-épületben (Városliget) gondolkozó építészeti koncepciónak megfelelően némiképp módosult, hiszen bizonyos infrastrukturális feltételeket nyilvánvalóan nem megduplázva, de mindkét épületben biztosítani szükséges (Kemecsi 2013b: 2).

A Múzeum hiteles háttérét jelentő gyűjtemények elhelyezése kiemelt jelentőségű. A raktárak átcsoportosítása a költözéssel párhuzamosan zajlik majd: a jelenlegi, a tárgyak gyűjtési helyét – földrajzi vonatkozását alapul vevő raktárfelosztás helyett indokolt a méret és anyagszerinti részleges átrendezés. A világszínvonalú új tárolási rendszerek tervezése az ideális helykihasználást, a biztonsági előírásokat és a tárgyak állagvédelmi szempontjait maximálisan szem előtt tartva történik. Meghatározó az intézmény jövőképe szempontjából a prognosztizált folyamatos gyűjteménygyarapodás figyelembe vétele az új raktár tervezésénél.

A Néprajzi Múzeum jelenlegi raktári struktúrája vegyes képet mutat. Egyes egységei az évszázados klasszifikáció, illetve formációs folyamatok hatására létrejött gyűjtemények szerinti, míg más elemeit már az állományvédelemnek jobban teret adó anyag szerinti raktározás jellemzi. Nyilvánvaló, hogy a létrejövő korszerű, 21. századi igényekhez igazodó intézmény célszerűen a különböző anyagok szerinti raktári rendszerrel működhet. A számítógépes nyilvántartás lehetőségei nem teszik elengedhetlenné a különböző anyagú, de muzeológiai/lokális/tematikai/ összefüggés miatti közvetlen fizikai összetartozást, raktározást. Így tehát az állagvédelmi szempontból ideális körülmények között raktározott digitalizált műtárgyak muzeológiai feltárása biztonságosan kivitelezhető.

A jelenlegi gyarapítási adatokat erőteljesen befolyásolják a hiányzó raktári kapacitások, amennyiben ezen a téren érdemi javulás következik be, az intézmény szerkesztésére új lendületet kap. Az intézmény gyarapítási tervét, a kiemelkedő nagyobb tárggyűttesek megvásárlását jelenleg kizárólag az esetleges pályázati forrásokra lehet építeni. A gyarapodás utóbbi években domináns iránya és lehetősége lett az ajándékozás. Bár ezzel a megoldással csökken a gyarapodás tervezhetősége, mégis, különösen például a 20. század második felének viseletei, öltözetdarabjai ennek révén nagy számban kerülhetnek be a Múzeumba tárgyak. Várhatóan ez a lehetőség fokozottan jelentkezik majd az új intézményben, hiszen a kortárs tárgyak gyűjteményezési szerepe nyilvánvalóan hangsúlyosabbá válik a jövőben. Az archivális gyűjtemények, különösen a kéziratgyűjtemény, szintén ajándékozásokkal (sok esetben hagyatékokkal) gyarapodnak jelenleg és minden bizonnyal a jövőben is. Terveink szerint a célirányos, terepen való tárggyűjtésre is nyílik érdemi lehetőség. A gyűjteményekkel kapcsolatos közvetlen feladatok elvégzése miatt a raktárakban is kialakulnak munkaszobák, függetlenül a városligeti épületben működő irodáktól (Kemecsi 2013a: 32).

A Néprajzi Múzeum különlegesen komplex jellegű gyűjteményei, hasonlóan összetett és specializált állományvédelmi tevékenységet igényelnek. Az új helyszínen a különböző anyagok eltérő tulajdonságai indokolják a különálló, specializált restaurátor műhelyek

kialakítását: fém restaurátor műhelyt, fa restaurátor műhelyt külön a poros munkák végzéséhez alkalmas térrel, illetve pormentes munkákhoz kialakított munkaszobával. A rendkívül gazdag gyűjteménnyel kapcsolatban működő kerámia restaurátor műhelyt tervezünk. A kidolgozott tervekben szerepel a speciális felszereltségű bőr restaurátor műhely, melyben biztosított a bőrfestés helye is. Az archívum hatalmas anyagát is kezelő papír restaurátor műhelyt több munkaállomással terveztük, ahol a nagyméretű ipari mosogató, az ioncserélő berendezés, az elszívó berendezés, a vágóasztal, illetve a préssek, vágógép, szárítóállványok, segédanyag tároló polc egyaránt működik. Az európai összehasonlításban is kimagasló értékű és méretű textil gyűjteménnyel kapcsolatban a komplex feladatrendhez igazodva munkaszobák és festő helyiség, mosóhelyiség egyaránt szükséges. A formálódó modern gyűjteményi tevékenység eredményeként a Múzeumba kerülő kortárs tárgyak (pl. műanyag) kezelésére alkalmas műhely is szükségesé válik (Kemecsi 2013a: 32).

A Szabolcs utcai raktár és restaurátorkomplexumban elengedhetetlen a korszerű múzeumi működés háttereként átmeneti raktárak működtetése a restaurátor műhelyekhez és a raktárakhoz kapcsolódóan. Elmaradhatatlan a fertőtlenítő helyiség a preventív beavatkozásokat biztosító korszerű berendezés, vegyszerszekrény, tároló polcok, gázosító sátor felállításához elegendő tér. Telítő kád a nagyméretű fa tárgyak konzerválásához, amely a néprajzi gyűjtemények szerzeményezési körülményei miatt különösen indokolt. Szükséges az időszaki tárlatok, a vándorkiállítások, a kölcsönzések színvonalas kiszolgálása miatt külön csomagoló anyagraktár, valamint csomagoló tér biztosítása is.

Az új raktárkomplexumban a funkciók elkülönítése miatt a jelenlegi kiszolgáló terek érdemi növelésére nyílik lehetőség. Így szükséges a restaurálásra váró tárgyak tárolására alkalmas hely, az anyagvizsgálat végzésére, dokumentálásra alkalmas hely, a segédanyagok tárolására alkalmas tér és a vegyszer raktár, illetve a mosóhelyiség. Továbbá szükséges az un. manipulációs terek biztosítása a tárgyválogatás (pl. kiállításához, kölcsönzéshez) során előkészített tárgyak összegyűjtésére, elhelyezésére és egyéb gyűjteményezési feladatok biztosítására.

A két legfontosabb és rendkívül összetett szakmai feladat, amelyre alkalmassá kell tenni az új központot: a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek korszerű, biztonságos raktározása – az ehhez kapcsolódó gyűjteményezési, nyilvántartási feladatokkal –, illetve az egyedülállóan összetett műtárgyjellemzőkkel összhangban működő hatékony állományvédelmi tevékenység, közkeletű és általánosító megnevezésével a restaurálás. A néprajzi gyűjtemények speciális raktározási és restaurálási jellemzőkkel bírnak. Az új központnak ezen szempontok maradéktalan figyelembe vételére kell fokozottan ügyelnie, a Néprajzi Múzeummal kapcsolatban. Az új komplexum üzemeltetése, fönnttarthatósága, az ökológiai, energetikai szempontok és az őrzésbiztonság maximális biztosítása egy 21. századi beruházás esetében alapvető jelentőségűek. A műtárgykörnyezetei feltételek is összhangba hozhatók a szükséges pára és hőmérsékleti szinteket biztosító építészeti megoldásokkal, s ez építészeti kihívásként is értékelhető (Kemecsi 2013a: 32). A Szabolcs utcai komplexum kivitelezése független a városligeti múzeum Liget építkezésétől és várhatóan korábban, már 2017-ben elkészül. Ezzel összhangban készül a Néprajzi Múzeum törökbálinti gyűjteményi raktárainak költözési programja is.

A városligetbe tervezett új Néprajzi Múzeum építészeti megjelenése és tere két tartalmi és módszertani pillérre épül: az egyik a Múzeum gyűjteménye, a másik az intézmény tudományos és társadalmi küldetése. A Néprajzi Múzeum mint társadalmi múzeum első-sorban a társadalom mozgásaival, a mindennapi élettel foglalkozik, és ezeket a – múltira és jelenre egyaránt vonatkozó – tapasztalatokat és tudásokat illeszti be a múzeum pre-

zentációs gépezetébe, a társadalmi elkötelezettség hangsúlyozásával. Az épület így nem tükrözheti azokat a korai múzeum-metaforákat, amelyek a kultúrát mint zárt, hierarchizált és szegregált világot képzeltek el, mutatták be. Az új Néprajz Múzeum olyan agora, amelyben a nyilvános és a privát, az átadáson és átvételen alapuló globális, illetve a helyi értéken, a speciálison, az individuálison alapuló egyedi egyaránt helyet talál magának. Egy ilyen, korszerű koncepcióra épített új intézmény a nyitottság és az átláthatóság építészeti eszközeivel ejti rabul és vonja terébe a látogatót. Az ideális épület olyan beszédmodot és formanyelvet választ, amelyben kiemelt szerepet kap a változó és mozgó világ, mégis képes biztos pontokat, a megértést segítő gondolkodásmódot nyújtani – egy erre kialakított, építészetiileg megformált térben. (*Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014. Kézirat.*)

A 21000 négyzetméteres városligeti épület lehetőséget kínál a Néprajzi Múzeum számára korábban nem megoldott bemutatási megoldások, látogatóbarát funkciók kialakítására. Az új múzeumban a közösségi térrel összekapcsolt látvány- és tanulmányi raktáraknak fontos szerep jut, hiszen a Néprajzi Múzeum tulajdonában nemzetközi viszonylatban is különleges értékű és érvényű gyűjtemények vannak. A létrehozását állományvédelmi szempontok, valamint a hozzáférési szint látványos javulása is indokolja. Ez a funkció a jelenlegi intézményben hiányzik. Az állandó kiállítás részeként működő Látványraktár azt érzékelteti, hogy a gyűjtemény milyen széleskörű értelmezési keretekben interpretálható, s hogyan kapcsolható azokhoz a kulturális mezőkhöz (életmód, használat, díszítés, stílus, hétköznapi és ünnepi stb.), amelyekkel a Néprajzi Múzeum foglalkozik. A látványraktári megoldásokat közönségforgalmi terekhez – pl. lépcsőház, fogadótér, közlekedők, közösségi terek – tervezzük kapcsolni. A tárgyak hozzáférhetőségét egyrészt a látvány, másrészt pedig a róluk megjeleníthető részletes digitális tartalmak biztosítják.

A jövőbeni múzeum épületének kialakításában lényeges, hogy ne egy állandó kiállításra építve, hanem változtatható, mobil terekben gondolkozzanak a tervezők, melyet a múzeumi feladat kell, hogy meghatározzon. A különösen értékes gyűjteményi anyag nagyobb mértékű láttatása fontos szempont az új épület koncepciójában, mely a kiállítási terek növelését teszi kívánatossá. A Néprajzi Múzeum a múzeumi negyedben kiállításain túl az élő kultúra bemutatásával jelentékenyen bővíteni tudja majd a negyed kulturális kínálatát. A Múzeum nemzetközi irányultsága révén központja lehet az olyan Magyarországra látogató külföldi előadók fellépéseinek, akik a világ mai kulturális sokféleségét közvetítik a magyar közönséghez. Ezért a Múzeumban ki kell alakítani egy magas technikai színvonalon megépülő előadó- vagy koncerttermet, ami az intézmény egyik fő vonzereje lehet. A Múzeum tudományos központi szerepét az új könyvtár, továbbá infrastrukturálisan a kutatást, konferenciákat kiszolgáló helyiségek biztosítják. A Néprajzi Múzeum korszerű működésének szerves részét képezi a teljes körű, nyitott, közvetett hozzáférés is. Ez hangsúlyosan jellemző a múzeumi boltban elérhető kiadványok, műtárgymásolatok, termékek körére. A látogatói tevékenységek között kiemelt jelentőséggel szerepelnek a múzeumpedagógiai foglalkozások, oktatás, ismeretszerzés alkalmi. A múzeumi kiállításokba érve fontos, hogy legyen a csoport számára elegendő tér egy-egy részlet vizsgálatához, álljon rendelkezésre helyi vagy mobil pihenőhely, lehessen mozgatni a mobil konténert, illetve a kiállítótérhez kapcsolódó közönségkapcsolati térben alkalmanként legyen lehetőség plusz anyagokhoz hozzáférni (tárgy, kép, hang, film, stb.), megbeszélni és elsősorban szóban feldolgozni a látottakat. A látogatói tevékenység szempontjából a kényelmi és fogyasztási szolgáltatások alapvetők. Speciális látogatói kört képviselnek a Néprajzi Múzeumban a kutatók. A Néprajzi Múzeum a néprajztudomány központi intézménye, gyűjteményeit (műtárgy és dokumentum) és Könyvtárát a kutatók rendszeresen használják. Az Etnológiai Archívum a népi kultúra legnagyobb

hazai archívuma, gyűjteményeit (Fotó, Kézirat, Rajz, Nyomat, Festmény, Hang, Fim), különböző katalógusait kutatási engedéllyel bárki kutathatja. A kutatóhelyiségekben a gyűjtemények állományaihoz a hozzáférés közvetlen, gyors a könyvtári használathoz hasonlítható. (*Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014. Kézirat. 8–12.*)

A Néprajzi Múzeum eltökélt szándéka, hogy a legfiatalabb látogatók számára maradandó, kifejezetten az ő érdeklődési körüknek szóló programot biztosítson, a megfelelően inspiratív környezetben. Ennek kereteit egy létesítendő „Gyermekmúzeum” biztosíthatja. A Magyarországon precedens nélküli intézmény belsőépítészetének és programjának megvalósításához inspiráló példákat jelent a Please Touch Museum (Philadelphia, USA), amely 2013-ban elnyerte a The Children's Museum Award díjat, azaz a legjobb gyermekmúzeumnak járó szakmai díjat, a Kindermuseum (Bécs, Ausztria), a Tropenmuseum junior (Amszterdam, Hollandia), valamint a Joods Historisch Kindermuseum (Amszterdam, Hollandia). A gyermekmúzeum egyfajta természetes és a gyerekek számára azonnal érthető közeg, ahol már az első lépésben működik a beleélés, a továbbgondolás, a kreatív alkotás – ami a felnőtt kiállításokkal dolgozó múzeumpedagógiában csak alapos előkészületek és ismeretszerzési szakasz után lehetséges. Tartalmilag a kultúra és a gyerek-kultúra néprajzi megközelítése áll a középpontban, de azt a múlt és a jelen viszonylatában, hazai és nemzetközi témák felvonultatásával, a gyerekkiállításokban mindig egyfajta viszonyrendszert szemlélítve és az összehasonlítást, a párhuzamok és eltérések felmutatását, kibontását inspirálva tervezzük megvalósítani. A hazai gyerek-kultúra egy-egy szeletének bemutatása nemcsak a hazaiaknak, hanem a külföldi látogatóknak is hasznos, eligazítást jelentő, informatív. A Gyermekmúzeum a szórakozás és a játék mellett az ismeretszerzés, tapasztalás, sőt a kreativitás, művészi önkifejezés változatos helyszíne is lesz majd. (*Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014. Kézirat. 17–18.*)

A korszerű, látogatóbarát terek és az épület változatos funkciói valódi társadalmi intézményi küldetésében segítik az új Néprajzi Múzeumot. A látogatólétszám várható és remélt növekedése mellett a társadalmi kapcsolati háló sűrűségét – ezzel párhuzamosan a társadalmi beágyazódást segíti elő a fejlesztés az intézmény számára. A Néprajzi Múzeum adottságainál fogva nem lokális, hanem társadalmi jellemzőkkel és kontextussal rendelkezik – a magyarországi néprajzi muzeológia terepén egyedülként. Ennek megfelelően a tervezett fejlesztés az újrapozicionálásban meghatározó jelentőségű.

A Múzeum legerősebb identitása történeti öröksége: a gyűjteménye; feladata pedig ennek az örökségnek a továbbvitele, ami már önmagában is lehetőséget teremt arra, hogy saját tárgyát – a kultúrát és a társadalmat, annak hétköznapi és populáris jelenségeit – átfogóan, nemzetközi kitekintésben tárgyalja. Ezt korszerű, jelenre nyitott, közérthető és kritikai módon képes közönsége számára láthatóvá, érthetővé, élvezhetővé és élményszerűvé tenni, diskurzív viszonyt alakítva ki közönségével épp úgy, mint a térben vele együtt működő más intézményekkel. Az új Néprajzi Múzeum tehát egy komplex gondolat épületbe fordított interpretációja: amely a kultúrát többes számban (kultúrák), egymással dinamikus párbeszédben képes megmutatni. A jelenleg tervezési fázisban lévő új épület lehetőséget teremt a Múzeumnak arra, hogy a hagyományos osztályozási kategóriákon túllépve, átfogó állandó-félfállandó-időszaki kiállításon mutassa be az emberiség kulturális sokszínűségét, egymás mellé állítsa a hagyományos társadalmak tárgyi kultúráját és napjaink szokásvilágát és tárgyi kontextusát. Az új múzeumban az állandó kiállítótérrel összekapcsolt látványrakárnak fontos szerep jut. A múzeum műtárgy-együttese nem csupán magyar nemzeti kincs, de nemzetközi szempontból is kiemelkedő érték. Az új épület terveinél elvárás a műtárgyak biztonságának és a kiállítás, raktározás és kezelés optimalizált körülményeinek maximális figyelembe vétele. (*Néprajzi Múzeum Tervezési Program 2014. Kézirat. 12, 16.*)

A Néprajzi Múzeum 19. századi princípiumok alapján létrehozott, hagyományaira büszkén tekintő, de a 21. század kihívásainak megfelelő, napjaink társadalmát tanulmányozó és megismertető intézmény. Megvalósuló új épülete szándékaink szerint nem archaizál: egyértelműen saját korának felel meg, és tükrözi az intézmény előremutató, progresszív gondolkodásmódját. Ugyanakkor az épület külső megjelenése és belső kialakítása egyaránt utal a Múzeum gyűjtőkörére és vezérelveire, az ezekből fakadó következtetéseket napjaink nyelvén és eszközeivel, átgondolt, de közérthető módon megfogalmazva, a kortárs építészet nyelvezetét használva.

Az új térben megnyíló új Néprajzi Múzeum számára a történeti örökség továbbvitele az egyik fontos szerep, ami kiegészül az új kutatási és kiállítási témák és nézőpontok megfogalmazásával. A történeti kontextusban való gondolkodás kiteljesedik napjaink globális folyamatainak megértésével és bemutatásával. Ezáltal az új Néprajzi Múzeum az eddigi eredményekre építve, azokat továbbgondolva új múzeumtípussal bővíti a magyar múzeumi intézményrendszert, amelyben a néprajzi muzeológia kezdeményező és érzékeny kontakt zóna és interkulturális központtá válik (Kemecsi 2013b: 8).

SZAKIRODALOM

AMATO, Sarah

2006 Quai branly museum. Reprenting France after empire. *Race and Class* 47. (4) 46–65.

CASTELLS, Manuel

2012 Múzeumok az információs korszakban In: Palkó Gábor (szerk.): *Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Ráció Kiadó, Budapest, 30–43.

COOLIDGE, John

1989 *Patrons and Architects: Designing Art Museums in the Twentieth Century*. University of Texas, Austin, Texas.

CSÁGOLY Ferenc

2004 Kulturális épületek 3. Múzeumok. In: Uő (szerk.): *Középületek*. Terc Kiadó, Budapest, 224–291.

DOUGLAS Davis

1990 *The Museum Transformed New York: Design and Culture in the Post-Pompidou Age*. Abbeville Press, New York.

ÉBLI Gábor

2005 *Az antropologizált múzeum*. Typotex Kiadó, Budapest.

FEJŐS Zoltán

2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezéséhez. In: Uő (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 9–49.

2003 *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

GRANASZTÓI Péter – SEDLMAYER Krisztina – VÁMOS-LOVAY Zsuzsanna

2012 *Átváltozások Palotából Múzeum*. (KépTár 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest.

GYÖRGY Péter

2003 *Az eltörölt hely – a Múzeum*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

2007 *A hely szelleme*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

- 2009 *A Kalinyingrád-paradigma. Múzeumföldrajz*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- KARLHOLM, Dan
2004 *Art of Illusion: the Representation of Art history in Nineteenth-Century Germany and Beyond*. Bern, Oxford.
- KEMECSI Lajos
2010 Múzeum és épülete – Kihívások és válaszok a modern múzeumépítészetben. *Ház és Ember* 22. Szentendre, 167–180.
2013a Milyen szakmai feladatok ellátására kell alkalmassá tenni a tervezett országos restaurálási és raktározási központot? *Múzeumcafé. A múzeumok magazinja* 7. (37) 32.
- KING, Dorothy
2006 *The Elgin Marbles. The Story of the Parthenon and Archaeology's greatest controversy*. Hutchinson, London.
- MAROSI Ernő
1995 Múzeum és kulturális örökség. (MTA-ülés összefoglalása.) *Magyar Tudomány* 8. 918–921.
- MONTANER, Josep
1995 *Museums for the New Century*. Barcelona.
- ***
1997 Museum Architecture. *Museum International*. (4) 4–41.
- ***
1997 Museum Boom. *Architecture* 12.
- ***
2001 Museum XXI. A világ és Magyarország múzeumépítésze. *Octogon*. (1) 12–64.
- NEWHOUSE, Victoria
1998 *Towards a New Museum*. New York.
- PERNECZKY Géza
1991 Hogyan építsünk múzeumot? *Mozgó Világ*. (8) 68–89.
- SINKÓ Katalin
1994 A társadalmi nyilvánosság értékalkotó szerepe a múzeumokban és a kereskedelemben. *Enigma*. (1) 19–27.
- SZABLYÁR Eszter
2010 Múzeum az üvegpiramison túl – sztárépítészek modernizálják a 21. századi igényeknek megfelelően a klasszikus kiállítótereket *Múzeumcafé* 2009/2010. 76–85.
- SZABÓ Zsuzsanna
2009 Elmozdított múzeum – a francia néprajzi múzeum átalakulása. *Tabula* 12. (1) 183–192.
- VATTIMO, Gianni
1998 A múzeum a posztmodern korban. *Magyar Lettre Internationale* 29. (Nyár) 34–36.
- WESSELÉNYI-GARAY Andor
2009 Az új hely – Múzeumláz az ezredfordulón. *Artmagazin* 1. 35–41.

KÉZIRATOK

- KEMECSI Lajos
2013b *Az új Néprajzi Múzeum alapkoncepciójának főbb elemei*. 15 oldal.
2014 *Néprajzi Múzeum Tervezési Program*. 44 oldal.

NOUL MUZEU DE ETNOGRAFIE – INTENȚII, PLANURI, DORINȚE

În ceea ce privește mutarea instituției care momentan funcționează în Piața Kossuth, concepția referitoare la dezvoltarea zonei Városliget și deciziile guvernamentale care susțin și reglementează realizarea acesteia sunt determinante. Un element de bază al acestui proiect cultural și turistic de importanță deosebită se referă la crearea condițiilor propice pentru noua locație a Muzeului de Etnografie. Pregătirea mutării este în curs de desfășurare de mai bine de un an, odată cu elaborarea concepției profesionale. A fost realizat cu succes planul amplasării, care a fixat locația viitoare a Muzeului, iar în timpul redactării acestui studiu evaluarea proiectului internațional referitor la clădirea Muzeului a ajuns la turul doi. De asemenea se află într-o stare avansată și planul complexului de pe strada Szabolcs, care ar avea menirea să asigure condiții moderne pentru funcțiile de depozitare și restaurare a instituției. În lucrarea de față autorul oferă o însumare a elementelor concepției noului Muzeu de Etnografie, precum și a aspectelor care stau în concordanță cu realizarea arhitecturală a acestuia.

THE NEW MUSEUM OF ETHNOGRAPHY – INTENTIONS, PLANS, DESIRES

Regarding the transfer of the institution currently functioning in Kossuth Square, the concept referring to the development of Városliget, respectively the governmental decisions sustaining and regulating its realization have a determining role. A basic element of this outstanding cultural and tourism project is creating the conditions for the new location of the Museum of Ethnography. The preparing of the relocation has been going on for more than a year, in the same time with the elaboration of the professional concept. The location plan, fixing the new location of the Museum, was carried out successfully, and during the elaboration of the present study the judgment of the international project on the building of the Museum has reached the second turn. Also the planning of the complex from Szabolcs Street, assuring modern conditions for the storing and restoration functions of the institution, is at an advanced stage. In this study the author offers a sum up of the elements of the concept of the new Museum of Ethnography, together with the aspects regarding the architectural realization.

CSERI MIKLÓS – SÁRI ZSOLT

AZ IDŐSÍKOK TÁGULÁSA A SZABADTÉRI MÚZEUMOKBAN¹

ELŐTÖRTÉNET – ARTHUR HAZELIUS ÉS AZ ELSŐ SZABADTÉRI MÚZEUMOK

A szabadtéri múzeumok a világ egyik legsikeresebb múzeumtípusát képviselik, jelentős etnográfiai és történeti gyűjteményekkel, meghatározó, látogatóbarát és látogatókat vonzó kiállításokkal.

A szabadtéri múzeumok történetéről Sten Rentzhog tollából jelent meg az eddigi legrészletesebb és legösszetettebb monográfia (Rentzhog 2007). Magyar nyelven legújabban Cseri Miklós írásaiból ismerhetjük meg e múzeumtípusnak az európai és magyar történetét.²

A szabadtéri múzeumok története a stockholmi Nordiska Museet megalapításával vette kezdetét, és a Skansen megalapításával (1891) ténylegesen is létrejött: Arthur Hazelius (1833–1901) álmolta meg azt a múzeumtípust,³ amely eredeti, áttelepített lakóházak segítségével mutatja be egy-egy régió rurális (vagy városi) építészetét, lakáskultúráját és életmódját. Nem egyszerűen építészeti és/vagy lakáskultúra múzeumok voltak ezek, hanem igazi

1 A tanulmány az OTKA K82103. sz. kutatási projekt keretében készült.

2 A szabadtéri múzeumok történetéről, kialakulásáról több tanulmány is megjelent az elmúlt évtizedekben. A Szentendrei Skansen történetéről és tájegységeiről önálló kötetet jelentetett meg a Corvina Kiadó 1989-ben. (Kecskés 1989). A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyvének, a *Ház és Embernek* az első két kötetében olvashatunk tanulmányokat a szabadtéri múzeumok történetéről.

3 Hazelius valószínűleg felhasználta az 1889-es párizsi világkiállításon szerzett tapasztalatait is, hiszen ezen a világkiállításon, de már az 1867-esen is megjelentek a szabadtéri múzeumok előképei. A francia Frédéric Le Play (1806–1882) tervezte a párizsi expó néprajzi parkját, majd Charles Garnier híres operaépítész pedig a *Histoire de l'habitation humaine* (Az emberi lakóhely története) című kiállítást. A kiállítás alapötlete az emberi kultúra fejlődésének az otthonon, a „legfontosabb és legtanulságosabb helyszínen” keresztül való bemutatása volt, és ez példaként szolgálhatott Hazelius számára (Rentzhog 2007: 25–29).

életmód-, társadalmi múzeumok, amelyekben a korszellemet meghaladva már nemcsak a gyűjt – megőriz – bemutat hármass feladatrend jelent meg, hanem a tanítás és szórakoztatás is lehetőséget kapott. A Skansen közvetlen előzménye tehát az 1873-ban megalapított Nordiska Museet volt, a világ első nagyobb, a népi élettel foglalkozó múzeuma. Hazelius új múzeumának legeredetibb újítása az volt, hogy olyan dolgokat gyűjtött össze, melyek a mindennapok embereihez, az ország (régió) kulturális fejlődéséhez kapcsolódtak, a nemes-ségtől egészen a legszegényebb társadalmi rétegekig. Óriási siker lett, amely a történelmet emberközelivé tette, és követendő példává vált számos ország néprajzi múzeuma számára. A „szabadtéri múzeum” kifejezés első bizonyított alkalmazása egy 1892-ből származó újságcikkben található, majd a Skansen első pár évéről szóló, 1894-ben kiadott éves jelentésében. A kifejezés azonban csak évekkel később vált széles körben elfogadott és használt szakmai szófordulattá. A külföldi sajtóban ugyanúgy előfordult 1895-ben *Freiluftmuseum*-ként és *un musée en plein air*-ként. (Rentzhog 2007: 5–6.) Hazelius arra is odafigyelt, hogy ne csak egy „építészeti” vagy „néprajzi” múzeum jöjjön létre, ezért az épületek és a hiteles berendezés mellett a természet rekonstrukciójára is törekedett, eredeti, helyi fajtákkal ültette be a történelmi kerteket, és a különböző vidékre jellemző állatokat is bemutatta. A bemutatás hitelessége érdekében bábukat – amelyeket azonban hamar elhagyott – és élő embereket is alkalmazott, adott vidékről származó, eredeti népviseletbe öltöztetett nők és férfiak mutatták be a helyi hagyományokat, életmódot. Már ő is használta az „élő múzeum” kifejezést. A mindennapos nyitva tartás mellett már Hazelius is fesztiválokat szervezett, ahol a legfontosabb ünnepek, a gazdasági és az egyházi év ünnepei elevenedtek meg. A stockholmiaknak a Skansen egyszerre volt folk-park, sokrétű szabadidőpark, zöld hely és találkozópon. Számos leírást találhatunk arról, hogyan töltötték nyári szabadidejüket az emberek Skansenben, milyenek voltak esti kirándulásaik ide. Hazelius gyorsan lejegyeztelte ezt gondolatban és később felhozta érvként Skansen mint – különösen a fiatalok számára – új közéleti központ társadalmi szerepe és fontossága mellett. Dán kollegájának, Bernard Olsennek írt levelében hangsúlyozta, hogy Skansen nemcsak kultúrtörténeti jelentőséggel bír, hanem nemzeti és társadalmi fontossággal is. (Rentzhog 2007: 11–12.) Természetesen számos szakmai konfliktus is megjelent a hazeliusi múzeumi fogalom értékelésében, elfogadásában. Szigorú szabályok írták elő a múzeumi kiállítások felépítését. A múzeumi kiállításokban a tárgyakat tudományos rendszerben mutatták be, időrend, földrajzi kötöttség és kategóriák szerint. Hazelius módszere szöges ellentétben állt ezzel az elvvel, hiszen a tárgyakat kontextusukban mutatta be; először a múzeumban, aztán teljes valójukban a Skansenben is.

Jóval megelőzve korát, a német publicista, Heinrich Pudor (1865–1943), aki felismerve Hazelius újításának egyik alapvetését, össze kívánta hangolni a múzeumokat és az iskolákat, hogy hasznosíthassa a múzeumokban rejlő oktatási potenciált. A múzeumoknak – írása szerint – aktuális, kortárs problémákra kell reflektálni, és élőnek kell lenniük, hasonlónak, mint a mozi, mivel véleménye szerint „az élet mozgásban” sokkal vonzóbb, mint az állókép. Azt írta: sehol sem jutunk közelebb ehhez az eszményképhez, mint Hazelius művében, a Skansenben. (Rentzhog 2007: 33–34.)

A Skansen – és a többi szabadtéri múzeum – sikerének alapja a tudás és a szórakozás egyesítésének zseniális módja volt.

A MAGYAR SKANZEN

A központi, magyar szabadtéri múzeum⁴ a skanzenek harmadik generációjához tartozik, hiszen 1967-ben alapították meg a Néprajzi Múzeum egyik osztályaként, majd 1972-ben önállóvá vált, és 1974-ben nyitotta meg első kiállítását. A Szentendrei Skanzen eredeti célkitűzése szerint Magyarország népi építészetét, lakáskultúráját és életmódját kívánta bemutatni, eredeti, áttelepített és másolatban felépített épületek és hiteles berendezések segítségével a 18. század végétől a 20. század elejéig. A múzeum alapvetően a német szabadtéri múzeumok mintáját követte, az építészeti elemek voltak a legfontosabbak, amelyekhez a lakáskultúra és az életmód bemutatása társult, alapos részletességgel kidolgozott enteriőrök segítségével. Ez utóbbi szentendrei sajátosságként jelent meg, kitűnt a nyugati és északi skanzenek világától. A kutatás eredményei Magyarország legnagyobb népi építészeti gyűjteményét (épületelem-gyűjtemény, archívum, fotónegatív és diapozitív gyűjtemény) hozták létre.

Az 1990-es években a múzeum több irányban is megújulási folyamatokat indított el, reagálva nemcsak a szakmai, de a társadalmi kihívásokra, változásokra is. A központi üzenet is ennek megfelelően alakult. A kutatások tekintetében egyre erősebb lett az életmód különböző aspektusainak vizsgálata, a klasszikus parasztság néprajzi kutatása mellett a mezővárosi társadalom, az iparos rétegek, a marginalizált társadalmi csoportok vizsgálata. A megváltozott körülményeknek köszönhetően már nemcsak a mai Magyarország területe volt a kutatások földrajzi egysége, hanem a határon túli magyarság, a magyar nyelvterület, illetve a szórványmagyarság és a diaszpóra kutatása is bekerült a Múzeum kutatási koncepciójába. Ennek eredményeként az Észak-magyarországi falu tájegységben megjelenhetett egy nemesradnóti kishemesi lakóház, amely a történeti Gömör megye szlovákiai területéről került áttelepítésre 2010-ben. Emellett a legjelentősebb vállalkozásnak az erdélyi kutatások tekinthetők, hiszen Erdély építészetiileg önálló területként egy külön kidolgozott épületgyűttes tervezetének bázisa (Vass–Buzás 2007: 227–268.) Az elmúlt években a Múzeum egyik legnagyobb vállalkozása lett az épületgyűtteshez kapcsolódó néprajzi alap kutatás, amely kiegészült épület- és tárgyvásárlásokkal is. Fontos megjegyezni, hogy 2012-ben elindítottuk a múzeumban a magyar diaszpóra kutatását, melynek keretében Észak- és Dél-Amerikában is voltak már kutatásaink. Témánk szempontjából a legjelentősebb irányváltás azonban a közelmúlt néprajzi vizsgálatának megjelenése volt az intézmény életében. Erről a tanulmány második részében részletesen írunk, hiszen ez áll a jelenlegi témánk középpontjában.

A szabadtéri múzeumok már a kialakulásukkor, ahogy ezt a bevezetőben is ismertettük, nemcsak az épített és a tárgyi örökség őrzését és bemutatását vállalták föl, hanem a szellemi kulturális örökség is a múzeumok kutatási tárgyát jelentette. Ehhez tért vissza intézményünk akkor, amikor már nemcsak az életmódkutatások kapcsán vállalta föl a szellemi kulturális örökség kutatását, hanem az UNESCO szellemi kulturális örökség megőrzését szabályozó egyezmény magyarországi intézménye lett általa, hogy a Skanzen kereteiben működik a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága.

4 Nem feledkezhethetünk meg – még ha tanulmányunk kereteit meghaladja – a magyarországi szabadtéri múzeum gondolatának történetéről. Az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Faluja a budapesti Városligetben jól illeszkedik a nemzeti öntudatra ébredés európai törekvéseibe. Ezt követően a magyar néprajztudomány legjelesebb képviselői foglalkoznak a magyar skanzen gondolatával: 1906-ban Bátky Zsigmond, majd Viski Károly, Györffy István és Vargha László is megfogalmazta elképzeléseit, amelyek azonban nem valósulhattak meg. (Kecskés 1989: 5–6.) A Szabadtéri Néprajzi Múzeum megvalósulásának előtörténetét a Múzeum évkönyvének 17. kötetében Katonáné Szentendrey Katalin dolgozta fel és mutatta be (Katonáné Szentendrey 2004).

E sokpillérű intézmény az örökség bemutatása területén is jelentős változásokat hajtott végre az elmúlt évtizedben, amelyek alapjai még az 1970-es években jöttek létre. Az élő múzeum koncepciója évtizedek óta az egyik legmeghatározóbb eleme a szabadtéri múzeumoknak, ez szorosan kapcsolódva az ismeretátadási tevékenységhez az élethosszig tartó tanulás és a minél szélesebb társadalmi hozzáférés koncepciójára épül. A szabadtéri múzeumok az ismeretátadás kiváló terepei, legyen szó a formális vagy informális oktatási tevékenységről, az élő múzeum tevékenységeiről. A szabadtéri múzeumokban az oktatási lehetőségek közül ki kell emelni a tapasztalati úton megszerezhető tudás fontosságát, amely szem előtt tartja a tanulás három fő eredményt: az ismeretek megszerzését, a készségek elsajátítását és az attitűdváltást. (Zipsane 2010: 100.)

A szabadtéri múzeumok sikerének alapja a tudás és a szórakozás egyesítésének zseniális módja. A szabadtéri múzeumok állandó kiállításainak élővé tételében és korszerűsítésében két fő eszköz jelenik meg: 1. animálás, 2. a scenográfia kiegészítése (Szabó 2010: 20).

Ebben az élővé tételben a leggyakrabban használt eszközünk a *living history*, amelynek azonban számos műfaja alakult ki, az első szám harmadik személyű narrációtól az egyes szám első személyű, korhű karakter bemutatásáig. Mindegyik fontos jellemzője, hogy történeti hűsége törekszik, (megfelelő öltözet, használati eszközök, nyelvezet, beszédmód alkalmazásával) mindezek mögött kutatás és részletes forráskönyv áll.

IDŐSÍKOK A SZABADTÉRI MÚZEUMOKBAN

A szabadtéri múzeumok állandó kiállításainak bemutatása mindig igazodott az adott ország néprajzi, etnológiai, történeti kutatásainak idősíkjához. Általánosságban elmondhatjuk, hogy egészen az 1990-es évekig az általános bemutatási idő a 18–20. század volt, egy-egy rendhagyó példa előfordult a korábbi (akár a középkorig visszanyúlva), illetve a 20. század közepének időszakáig. A magyarországi szabadtéri múzeumok a hagyományos paraszti társadalom bemutatására törekedtek. Így különösen az épületállományt tekintve a 19. század volt a legjelentősebb, néhány 18. századi lakóház, illetve a közösségi épületeket tekintve (egy-két templom) akár a 17. századi építmény is megjelent az áttelepített épületek között. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum alapvetően a táji, regionális különbségek bemutatására törekedett, nagyjából egy idősíkon keresztül, ezáltal mégis egyfajta – bár az alapításkor politikai okokból erre nem hivatkoztak – nemzeti identitás építésére is szolgáló múzeum lett. Ennek előzményei egészen Arthur Hazeliusig nyúlnak vissza, aki a 19. század végén, amikor átutazta „a provinciákat és »tájról tájra« berendezte a múzeum gyűjteményeit, csupán a mindig is létező természetes módon nézett Svédországra [...] egy nemzeti azonosság kiépítésén dolgozott” (idézi Rentzhog 2007: 19).

Összességében valamennyi szabadtéri múzeumról elmondható, függetlenül attól, hogy a 19. század végén, vagy a második világháború után alapították, hogy a 19. századi, hagyományos paraszti életformát kívántak bemutatni. Ez a hagyományos néprajzi kutatásokra épülő bemutatás kezdett megkopni, és nemcsak a látogatók szemében. Adriaan de Jong jól szemlélteti ennek hátterét, amikor három problémát emel ki az 1980-as években a Holland Szabadtéri Múzeum működésével kapcsolatban:

1. A tárgyak önmagukért beszélnek. Csakhogy a bemutatott tárgyaknak már nem volt kapcsolata a látogatókkal, pontosabban a látogatók jelentős részének már nem volt ismerete és kapcsolódása a kiállított tárgyakhoz.
2. A néprajztudomány úgy tekintett a hagyományokra mint egyfajta időtlen, primitív kultúra maradványára. Ez változott meg a hetvenes évektől a folyamatok és változások dokumentálásával.

3. Az aktualitás hiánya: a látogatókat egyre inkább nem az önmagában bemutatott múlt érdekelte, hanem a saját életükre, kihívásaira adható válaszok (De Jong 2010: 84–85). Ezek a tényezők jelentek meg Magyarországon is, és a kilencvenes években megkezdődött a kiútkeresés, és az építészeti-életmód múzeumból a mindennapi élet kultúráját bemutató társadalmi múzeummá válás lépéseinek előkészítése. Ennek lett eszköze a tárgyközpontúság mellett a történetmesélés (az *oral history* anyagok múzeumi használata), a kiállítások élet- és élményszerűvé tétele (az élő múzeum koncepciója), és az időbeli változások bemutatása, a kutatót és bemutatott idősíkok szélesítése.⁵ Ez utóbbi mindig is jelen volt a Skanzen életében, még akkor is, ha ezt nem feltétlenül tudatosan, vagy éppen a tudatos idősíkbővítés céljából alkalmazták. Az idősíkok tágitása, a jelen felé közelítése először a szabadtéri múzeumok kiállításainak berendezései kérdése kapcsán merült fel. Csilléry Klára fogalmazta meg, először még a muzeológus és nem a látogató oldaláról, hogy „sokkal hitelesebb és elhíhetőbb a házbelső képe, ha a bemutatás időpontja közelebb kerül korunkhoz” (K. Csilléry 1984: 156). Már az első tájegységek építései látható volt, hogy az eredeti koncepció teljes egészében nem megvalósítható, mert a megfogalmazott idősík tárgyi világa nehezen vagy egyáltalán nem fellelhető, különösen akkor nem, ha egy-egy kiállítási egységben egy-egy család vagy társadalmi csoport életmódjának egy háztartáson keresztül történő teljes bemutatása a cél.⁶ Ez lett végül az oka, hogy folyamatosan jelentek meg az egyre újabb idősíkok, eleinte csak a húszas-harmincas évek enteriőrjei. Az első igazán jelentős változás a 2000-ben átadott Bakony, Balaton-felvidék tájegységben zajlott le, amikor a nyirádi lakóházban az 1940-es évek második fele jelenik meg. Hasonlóan fontos lépés volt, amikor az Alföld tájegységben felépült nagykőrösi kékfestő műhelyben, az emeleti tarkázó szobában az elektromos világítás is megjelenik.

Újabb lépés a Dél-Dunántúli tájegység átadása volt 2005-ben: a hidasi lakóházban az 1959. évi állapotokat mutatjuk be. A 19. századi sváb házból 1945-ben kitelepítették a családot, a ház bútora és jószágai egy bukovinai székely család tulajdonába kerültek, akiket a bácskai házukból ültet el egyik napról a másikra. Ennek a történetnek a háttere jelenik meg az 1945–47 közötti kitelepítések és lakosságcsere történetét bemutató kiállításunkban is.⁷

5 Ennek szükségességéről lásd Cseri 1999: 1251–1254, Bereczki 1999: 70.

6 A szabadtéri múzeumok állandó kiállításainak időmetszete, a kiállítási idő meghatározása a tervezés korai fázisának meghatározó és gyakran bonyolult feladata: az épületszerkezet változásai – tetőszerkezet, faltechnika, tüzelőberendezések, stb. – mellett a bemutatni kívánt szituáció határozza meg. Ehhez társulnak azok a gyakorlati kérdések, hogy a kiválasztott korszak tárgyi anyaga elérhető, gyűjthető-e, rendelkezésre állnak-e a berendezéshez szükséges alapku-
tatások (hogyan volt berendezve az épület az adott időben). (Nagyné Batári 2014: 212–215.)

7 A történelem sodrában. Lakosságcsere a Dél-Dunántúlon az 1940-es években. A kiállítás kurátora Vass Erika volt (Vass 2013).

Az állandó kiállítások esetében az Észak-magyarországi falu tájegység⁸ már tudatosan vállalta föl a 20. század második felének a bemutatását. Ennek jó példája a cselédház⁹, amelynek négy lakásában négy különböző idősík került bemutatásra: 1900, 1939, 1986, 2003. A periodizációban a cselédség életmódját érintő változások, illetve az épületben bekövetkezett átalakítások, a modernizáció volt meghatározó: az építéskori állapotoktól egészen a modernizáció kései befejezéséig – a villanyt a hatvanas években, a vizet csak 2003-ban vezették be az épületbe, a szabadkéményt pedig 1970-ben bontották el – jutottunk el (Kiss 2010: 25–27). Itt két fontos változtatás is érvényesült, egyrészt már nem a parasztság került bemutatásra, hanem a mezőgazdasági munkásság alsó rétege, az uradalmi cselédség, majd a munkásság.¹⁰ A másik változtatás az időkezelés területén történt, hiszen egészen napjainkig eljöttünk a bemutatásban.

Az eredeti koncepció megvalósítását szolgáló állandó kiállítások mellett természetesen a múzeum új kutatási és kiállítási terveket is megfogalmazott. Ezekben is tetten érhető a földrajzi, az idő-, és a társadalmi határok szélesítése: ebbe illeszkedik az Erdély és a 20. századi falu épületegyüttes koncepciója. Itt és most ez utóbbiról kívánok részletesebben szólni.

Ma már teljesen természetes, hogy a kultúrakutató, társadalmi múzeumok fontos figyelmet szentelnek a legutóbbi évtizedek változásainak vizsgálatára. Ezek az újabb adatfelvételek, további gyűjtések nemcsak a mai múzeumban őrzött anyag kiegészítését szolgálják, hanem hozzásegítenek a jelenkori rurális építészeti és életmódbeli változások megfelelő mélységű felméréséhez is, hozzájárulnak a modernizáció előrehaladásának dokumentálásához, s lehetőséget teremtenek a hagyományos formák továbbélési törvényszerűségeinek megértéséhez. Az alapkutatások elvégzésével kiterjedt néprajzi dokumentáció készítésén túl tudományosan hiteles, a szabadtéri múzeumok megvalósítási elveihez maximálisan igazodó állandó kiállítások, tájegységek létrehozása (az eredeti helyszínen kiválasztott, dokumentált, felmért, ezután lebontott, majd Szentendrén újra felépített lakó- és melléképületekkel) a cél. (Cseri–Sári 2010: 7.)

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum középtávú kutatási koncepciójának egyik legfontosabb területe a 20. század rurális változásainak alapkutatásokkal, épületfelmérésekkel történő dokumentálása,¹¹ ennek segítségével a 20. századi falu épületegyüttes telepítési tervének összeállítása. A kutatómunka hátterét két nyertes OTKA projekt tette lehetővé dr. Cseri Miklós vezetésével. A kutatási program koordinátora dr. Sári Zsolt volt mindkét program esetében. A 2006 és 2009 között lezajlott alapkutatásokra¹² építettük a második, 2014-ben lezárt, OTKA által támogatott kutatási programot.¹³

8 Az idősíkok tágítása mellett a földrajzi határok szélesítése is megjelent a tájegységben, hiszen először került bemutatásra a múzeumban a történeti Magyarország határon túli területe, egy Nemesradnótról származó lakóház áttelepítésével. Az épületben helyett kapott a kisebbségi sorba került felvidéki magyarok történetét is bemutató kiállítás. A tájegységfelelős muzeológus Batári Zsuzsanna, történeti kiállítás kurátora pedig Kemecci Lajos volt.

9 A kiállítás kurátora Kiss Kitti volt.

10 Korábban a parasztság mellett a mezővárosi polgárság került bemutatásra a 2006-ban átadott Felföldi mezőváros tájegység épületeiben.

11 Az intézmény vezetésének ilyen irányú törekvéseiről több tanulmány is megjelent: Cseri 1999: 1251–1271, Cseri 2002: 115–119; Bereczki: 1999: 65–72, 2003: 45–51; Sári 2003: 15–30.

12 A projekt eredményeiből megjelent tanulmánykötet: Cseri Miklós – Sári Zsolt: *Vidéki életmód-változások a 20. században*. Az OTKA K62412. számú, *A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai* című kutatási program eredményeiből készült tanulmányok és közlemények. Szentendre, 2009

13 *Rurális építéset, lakáskultúra és életmód a 20. században*. Azonosítószám: OTKA K-82103. Téma-vezető: Dr. Cseri Miklós, projekt titkár: dr. Sári Zsolt

A kutatási programban az eredeti célkitűzéseknek megfelelően számos egyetemi tanár hallgatóit is bevontuk, de természetesen a kutatást végző intézmény, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum fiatal kutatógárdája is tevékenyen részt vett benne a szeniorkutatók mellett.

A kutatás módszertanilag felhasználta a néprajztudomány szinte valamennyi eszközét: az egyéni és csoportos kutatásokat (helyszíni, levéltári, szakirodalmi), a különböző interjúkészítési módszereket (életút-, fókuszcsoportos, tematikus és mélyinterjú), a dokumentálás változatos technikai eszközeit (fotó, film, épületfelmérés). A kérdőíves gyűjtés során az egyéni kérdőívek mellett az épületfelmérések esetében egységesen használtuk a dr. Bali János által szerkesztett (és számunkra is átadott) épület- és telekfelmérő kérdőívet, ezáltal egységes, hasonló kutatásokkal kompatibilis anyag került a Múzeum Adattárába.

A projekt egy komplett kutatási programot alkot, melynek keretében azokat a változási folyamatokat tártuk fel, amelyek meghatározták a 20. századi magyar falu gazdasági, társadalmi és kulturális változásait. A projekt tevékenysége a néprajzi és muzeológiai kutatások módszertanára épül, ami azt jelenti, hogy párhuzamos kutatások mellett folyamatosan történt a források feldolgozása, adatbázisba rendezése, a műtárgyak gyűjtése, rendszerezése.

A szerteágazó kutatási program mozaikszerű eredményei rajzolnak ki egy olyan néprajzi képet, amely hozzásegít a közelmúlt és a jelen gazdasági, kulturális történéseinek megértéséhez. A feltárt kutatási eredmények lesznek az alapjai a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 20. századi falut bemutató épületegyüttes telepítési koncepciójának.

Természetesen a koncepció kialakításakor figyelembe vettük a nyugati és északi szabadtéri múzeumok hasonló programjait, megvalósult épületegyütteseit. A korai példák után,¹⁴ amikor még egy-egy huszadik századi elem került a bemutatásra a szabadtéri múzeumokban, mára megvalósultak komplex, több épületből álló, a 20. század egy-egy időszakát bemutató épületegyüttesek is. Az egyik bemutatói forma egy-egy idősíkot állít egymás mellé, amelyben már a 20. század második fele is megjelenik. A dániai Aarhus szabadtéri múzeuma, a Den Gamle By (az Öreg város) három időmetszetben – az 1500-as évek végétől 1850-ig tartó időszakban, 1927-ben és 1974-ben –, 75 épületen keresztül mutatja be Dánia városi kultúráját és kultúrtörténetét. A 20. századi épületegyüttes – amely két idősíkot mutat be – megvalósításának hátterében az a gondolat állt, hogy összekapcsolják a múzeum 18. századi környezetét és történetét a mai emberek emlékeivel. (Bloch Rawn 2010: 39–56.) Ma már megkezdtek a 2014-es időmetszet előkészítését, kutatását, amelyet 2020-ra terveznek megépíteni.

A svédországi Jamtli múzeumában, Östersundban öt idősik jelenik meg: 1785, 1895, 1942, 1956, 1975. A 20. századi életmódváltozásokat három, történetileg is fontos évhez

14 Hosszú lenne ezeket részletesen bemutatni, így itt csak utalunk azokra a példákra, amelyek már a hazai szakirodalomban is ismertek. A St. Fagans-i Wels Life Museumban az angliai csata során kibombázott százvezek ideiglenes lakhatását szolgáló barakképület felépítése és berendezése az 1950-es évek elejét reprezentálta. Ez és a hollandiai Arnhemben megépített Molokan barakk – amelyben a gyarmati világ megszűnése után Indonéziából Hollandiába menekült félmillió menekült őslakos életkörülményeit ismerhetjük meg az 1950–60-as évekből – is egy történelmi trauma utáni állapotokat mutatja be. Arnhemben felépítettek egy, az autópálya építkezések miatt lebontott farmépületet és a múzeumban történt újjáépítés során a 2001-es állapotokat rögzítették és mutatták be. Ennél is nagyobb lépést tettek az oslói szabadtéri múzeumban, ahol egy négyemeletes blokkházban az 1950-es évektől az 1990-es évekig láthatunk enteriőröket, köztük egy bevándorló pakisztáni család otthonát is. Ez, az egy épület több lakásában egy-egy idősik bemutatása már számos szabadtéri múzeumban megvalósult bemutatói mód, hiszen a St. Fagans-i bányász kolóniaház, a bad windsheimi doppelthaus (az építéskori és az 1950-es évek bemutatása az egyik-, illetve a másik épületszárnyban) és a szentendrei cselegház is hasonló bemutatói technikát alkalmaz, ezzel feloldva az egyidejűséget, a kiállítások sugallta változatlanságot. (Lásd Cseri 1992: 705–716, 2002: 115–119, 2009: 9–20.)

kapcsolták, a második világháború idejéhez, a jobb oldali közlekedés bevezetése előtti esztendőhöz és a modern svéd társadalom jóléti korszakához.

Egy másik, szinte az egész 20. századot bemutató épületegyüttes a norvég Lillehammer melletti Maiuhagen Szabadtéri Múzeuma, ahol az 1940-től napjainkig terjedő időszak kerül bemutatásra egy épületegyüttesben.

Ezen tapasztalatok, és a fentebb bemutatott alap kutatások eredményeire támaszkodva készül a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 20. századi falu épületegyüttesének koncepciója, amely alapvetően a 20. századi magyar faluképet meghatározó épületeit sorakoztatja föl, a különböző egyéb építményekkel, például a villanypóznák és vezetékek, hangosbemondó, közutak telepítésével. Fontos hangsúlyt kell fektetni a század jelentős társadalmi átalakulásainak bemutatására, a mezőgazdaság által uralt falu folyamatos iparosítására, a kétlakiságra, a falvakban megjelenő munkásságra. Azokra az életmódokra, amelyek jellemezték az átalakuló, változó magyar falu társadalmát. A technikai vívmányok, a modernizáció eredményeire, amelyek az épületeket, az életmódot egyaránt megváltoztatták. Olyan „falu” bemutatásra teszünk kísérletet, amely a mára történelemmé vált 20. századot állítja a látogatók elé.

Az épületek kiválasztása folyamatosan zajlik. Az alapkoncepciót 2003-ban fogalmaztuk meg (Sári 2003: 15–30), ezt részben alátámasztotta, részben módosította is az elmúlt években zajlott kutatási program. A telepítési koncepció véglegesítése a projekt eredményeinek értékelése után történik meg.

A történeti hitelesség mellett a látogatók kötődését is erősíteni kell ezzel a kiállítással, bemutatási periódussal. Célunk a 20. század második felének rurális társadalomtörténetét, életmódváltozását szabadtéri muzeológiai módszerekkel bemutatni, felhasználva az egyéni családtörténeteket, az *oral history* műfaját, a tárgyak mögött meghúzódó történetek közreadásával.

SZAKIRODALOM

BERECZKI Ibolya

1999 Jelen és jövő a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In: H. Bathó Edit – Kertész Róbert – Tolnay Gábor (szerk.): *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve XI.* Jász-Nagykun-Szolnok megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok, 65–72.

2003 A 20. század üzenete – a közelmúlt jövője a múzeumokban. In: Fejős Zoltán (szerk.) *MaDok Füzetek 1.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 45–51.

BLOCH RAWN, Thomas

2010 A Den Gamle By megújulása. A száz éves dán Szabadtéri Múzeum története és jövője. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Szabadtéri múzeumok Európában.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 39–56.

CSERI Miklós

1992 Az életmódváltozás bemutatása a szabadtéri múzeumokban. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció II. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére.* KLTE, Miskolc, 705–716.

1999 A harmincéves Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendrén. Eredmények és feladatok. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII.* Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1251–1271.

- 2002 Új kísérletek. Szabadtéri múzeumok új kiállítási törekvései. *Néprajzi Értesítő* LXXXIV. 115–119.
- 2009 A 20. század bemutatásának lehetőségei az európai szabadtéri múzeumokban. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 9–20.
- CSERI Miklós – SÁRI Zsolt
- 2010 A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum 20. századi épületegyüttese. In: Uők (szerk.): *Szabadtéri múzeumok Európában*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 7–18.
- CSERI Miklós – SÁRI Zsolt (szerk.)
- 2009 *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.
- CSILLÉRY Klára, K.
- 1984 A szabadtéri múzeumok berendezési problémái. In: Kecskés Péter (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 2. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 153–161.
- De JONG, Adriaan
- 2010 Új kezdeményezések a Holland Szabadtéri Múzeumban. Hogyan tarthatunk lépést az idővel? In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Szabadtéri múzeumok Európában*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 84–85.
- KATONÁNÉ SZENTENDREY Katalin
- 2004 „Meg kell teremtenünk (...) a magyar Skanzent...” (Györffy István, 1938). A Szabadtéri Néprajzi Múzeum alapításának története 1972-ig, a dokumentumok tükrében. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 17. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.
- KECSKÉS Péter (szerk.)
- 1989 *Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendrén*. Corvina Kiadó, Budapest.
- KISS Kitti
- 2010 Cselédház a Bodroghözből. In: Bereczki Ibolya – Cseri Miklós (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 22. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 25–27.
- NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna
- 2014 *Tájegység születik. Szabadtéri kiállítások rendezésének kérdései az Észak-magyarországi falu tájegység esettanulmánya alapján*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.
- RENTZHOG, Sten
- 2007 *Open Air Museums. The history and future of a visionary idea*. Carlsson, Jamtli.
- SÁRI Zsolt
- 2003 Egy falu a 20. századból. A 20. századi épületegyüttes lehetősége a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 16. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 15–30.
- SZABÓ Zsuzsanna
- 2010 Interpretációs kihívások a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, Szentendrén. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Szabadtéri múzeumok Európában*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 19–28.
- VASS Erika
- 2013 *A történelem sodrában. Lakosságcsere a Dél-Dunántúlon az 1940-es években*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

VASS Erika – BUZÁS Miklós

2007 Az Erdély épületegyüttes a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. (Telepítési koncepció 2006. november.) In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 20. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 227–268.

ZIPSANE, Henrik

2010 Tanulási lehetőségek a szabadtéri múzeumokban – egy óriási kihívás. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Szabadtéri múzeumok Európában*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 99–110.

EXPANSIUNEA LIMITEI ÎN TIMP ÎN MUZEELE ÎN AER LIBER

Muzeul în Aer Liber de la Szentendre (Ungaria) păstrează tradiția acestui tip de muzeu, care a debutat cu Skansen-ul scandinav. Pe lângă expozițiile permanente, care servesc realizarea concepției inițiale, bineînțeles că muzeul a formulat noi planuri de cercetare și expunere. Și în acestea se confirmă expansiunea limitelor geografice, temporale și sociale, iar un exemplu ce se încadrează în acest concept este cel al Transilvaniei și complexului de construcții rurale din secolul al XX-lea. Unul dintre cele mai importante aspecte ale concepției de cercetare pe termen mediu al muzeului este documentarea schimbărilor spațiului rural în secolul al XX-lea prin cercetări aprofundate, apoi cu ajutorul acestora elaborarea planului „ansamblul de clădiri al satului secolului XX”. Scopul nostru este prezentarea istoriei sociale și a schimbărilor în modul de viață rural din a doua parte a secolului al XX-lea prin metodele muzeologiei în aer liber, utilizând povestea unor familii, genul oral history, cu expunerea poveștilor din spatele obiectelor.

EXPANDING TIME PERIODS IN OPEN AIR MUSEUMS

The Hungarian Open Air Museum, founded in 1967 bears the tradition of this museum type, which started with the Scandinavian Skansen. Besides the permanent exhibitions serving the realisation of the original concept the Museum naturally defined new research and exhibition plans. Concerning these, the expansion on geographical, time and social scales can be traced: the Transylvanian exhibition complex and the 20th century village concept also fit this mission. One of the most significant territories of middle-term research projects of the Hungarian Open Air Museum is the documentation of 20th century rural changes with basic researches and building surveys. With the help of these the settlement plan of the 20th century village is planned to be drawn up. We aim to present the transformations of rural social history and way of life taking place in the second half of the 20th century with the help of methods of open air museology, using individual family stories, the genre of oral history by applying stories behind the objects.

BALÁZS GÉZA

NYELVÉSZETI MUZEOLÓGIA, NYELVMÚZEUM. ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

MUSEUM – A MÚZSÁK OTTHONA

A múzeum-felfogás, -értelmezés napjainkban erőteljesen változik. Hagyományosan „a” múzeum: (köz)gyűjtemény, műtárgyakat, régiségeket és érdekességeket gyűjtő, tudományosan feldolgozó és bemutató intézmény. A szó eredete a görög *Muszeion*: 'híres könyvtár és műgyűjtemény az ókori Alexandriában', illetve: 'a múzsák otthona', majd ebből származik a latin *museum*, amely elterjedt az európai nyelvekben. A szó pontos eredetének megadása témánk szempontjából különösen mérvadó.

MUZEOLÓGIZÁLÁS

A nyelvi vagy nyelvészeti muzeológia még nem létező fogalom. Azonban a 2008-ban, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében létrejött A Magyar Nyelv Múzeuma (a továbbiakban Múzeum, nyelvi múzeum, illetve „nyelvmúzeum”) kapcsán mégiscsak fölvetődött és folyamatosan árnyalódik a múzeum szakmai besorolása, kialakítandó koncepciója.

A „nyelvmúzeumot” tehát muzeológiai („múzeumtudományi”) környezetben, keretben kell elhelyezni. De miként? A nyelvi vagy nyelvészeti muzeológia kereteinek, tartalmának keresése hasonlatos az irodalmi muzeológia létrejöttéhez.

Mint ismeretes, a muzeológia a múzeumi tevékenység elmélete és gyakorlata, a muzeográfia ennek leírása (Korek 1988: 9). A 20. század végén folyamatosan bővülő és kultikus tevékenységgé vált a muzeologizálás

gyakorlata és hajlama (falumúzeum, emlékmúzeum, emlékpark, emlékpont stb.), s ennek kapcsán a muzeológiai tevékenység, folyamat (újra)értelmezése is. Három fő okra vezethető vissza a muzeologizációs probléma: az egyik az, hogy a múlt „szaporodik” (egyre nagyobb kiterjedésű a megőrzendő anyag), a másik a felejtéstől való páni félelem („digitális Alzheimer-kór”), amely miatt fokozódik a hagyomány-, az emlékállítás. Ezek következménye, hogy előbb-utóbb az egész világ múzeumba kerül.¹ Végül a harmadik ok az, hogy a muzeológia érdeklődése térben és időben kiterjed, például a múltból a jelen felé fordul (a múlt tárgyai és rekonstrukciói számos szakmai nehézséget vetnek föl, míg a jelen tárgyai sokkal könnyebben begyűjthetők). A kérdés az, mint sok történeti tudomány esetében: hol kezdődik a jelen? (Nemcsak a történelem, a néprajz, de a nyelvészet, azon belül a nyelvtörténet is folyamatosan újradefiniálja a „ma”, „mai” fogalmakat.)

A muzeologizációs probléma mellett a múzeumok működésének, a jelen társadalmával való kapcsolódásának, párbeszédének (egészen egyszerűen a közművelődési, pedagógiai: oktató-nevelő-szórakoztató stb. funkcióinak) a folyamatos változásáról, átértékelődéséről is szó van. Ez a problémakör kapcsolódik a kultúra–magas kultúra, reál és humán műveltség, általában az oktatás és nevelés, valamint a szórakoztatás megváltozott (sokszor összekeveredett) fogalmához, funkcióihoz, az értékrendek változásához (értékválsághoz). A legtöbb közművelődési intézmény ma már törekszik az élményszerűsége (ennek divatszava: interaktivitás), egyes múzeumok az élmény- és látványtársadalmak mintájára élmény- és látvány-kiállítóhelyekké válnak, felbukkantak új lehetőségeket nyújtó rendezvények (múzeumok éjszakája).

Részen ebbe az összetett folyamatba illeszkedik a jelzős muzeológiák létrejötte, a már említett irodalmi muzeológia mellett (talán annak részeként) a nyelvi vagy nyelvészeti muzeológia kialakulása.

A kérdéssel először mi foglalkoztunk Magyarországon (de minden valószínűség szerint a világban is: Balázs szerk. 2012 és Balázs 2012).

NYELVI ÉS NYELVÉSZETI MUZEOLÓGIA

Nyelvi muzeológián elsősorban a kihalt nyelvek emlékeinek megőrzésére gondolhatunk (erre szolgálnak a nyelvi archívumok, például az interneten is).

Nyelvészeti muzeológián általában a nyelveknek, a nyelvek egy csoportjának vagy csupán egyetlen nyelvre vonatkozó muzeologizációs tevékenységet értünk, amibe főleg az adott nyelv történetének, művelődéstörténetének, kultúrájának, használati formáinak, emlékeinek (pl. nyelvmélekek, könyvek, hangfelvételek) gyűjtése, rendszerezése, őrzése és bemutatása tartozhat. Ezért tartjuk kifejezőbbnek a nyelvészeti muzeológia megnevezést. A nyelvészeti muzeológia elmélete még nincs kialakítva, érdemes a rokon területek, illetve a gyakorlat felől közelíteni. Elfogadott tudományos álláspont, hogy a gyakorlatból következzen az elmélet.

1 Hogy egy helyi idézettel erősítsük: „Annyi nagy embert hajgált ki Zemplén, ki győzné azokat emléktáblázní?” – csúfolódott irigykedve Mikszáth Kálmán, forrás: *Hírlevél* 45. (A Kazinczy Társaság tájékoztatója) 2008. szept., 4. oldal.)

ESETLEÍRÁS: MAGYAR NYELV MÚZEUMA

A Magyar Nyelv Múzeuma egyéni, civil kezdeményezésből született. Pásztor Emil egri főiskolai tanár eredeti ötlete egy nyelvtörténeti múzeum volt, amelynek tervét számos helyen ismertette, pl. az MTA Magyar Nyelvi Bizottságában is. Az ötletet lokálpatrióta törekvések, mozgalmak (pl. a sátoraljaújhelyi Kazinczy Társaság) felkarolták, helyi politikai-közeleti erők (városi, megyei vezetők) nemzetstratégiai, közművelődési, sőt területfejlesztési, turisztikai lehetőséget láttak benne, és okos érveléssel sikerült meggyőzniük a régiófejlesztéssel foglalkozókat. Így született meg egy egészen sajátos, Európában is gyakorlatilag példa nélkül álló intézmény (múzeum), a „nyelvmúzeum”. Sokáig vita tárgya volt a megnevezése (és sokan ma is értetlenkedve, sőt tiltakozva szemlélik a „múzeum” felíratot). Az egyik hangsúlyos és máig előkerülő javaslat szerint az intézményt inkább „a magyar nyelv házának” kellene nevezni. Ám a nyelvmúzeum kitalálói és működésének, így értelmezésének formálói már kezdetben kitalálták a kritikára (tudniillik, hogy egy élő nyelvet minek múzeumba tenni) a választ. A válasz pedig a múzeum szó – már ismertett – etimológiájában rejlik. Ha visszamegyünk a forrásokig, a múzeum szó annyit jelent: 'a mûzsák otthona'. S ha A Magyar Nyelv Múzeuma környezetét tekintjük: Kazinczy egykori lakóhelyét, kertjét, jelenlegi – csodálatos, védett ősfás parkban lévő – nyugvóhelyét, az 1800-as évek végén kialakított emléksarnokot, s hozzátesszük, hogy a múzeum ennek tözsomszedságában, Kazinczy gyümölcskertjének helyén áll – akkor a genius loci-ból, a hely szelleméből következően motiválnak érezzük 'a mûzsák otthona' megjelölést, még akkor is, ha a múzeum szó mai jelentéséből elsõre aligha fognak erre gondolni az emberek. 'A mûzsák otthona' asszociációt egyébként még tovább erősíti az a tény, hogy a hely már korábban irodalmi emlékhelyé, sőt zarándokhelyé vált, a Kazinczy-kultusz központi terévé. (A kultuszhely kialakulásáról szól Kováts Dániel monográfiája: 2009.)

A TÉR tehát (Kazinczy-kert, gyümölcsöskert, védett ősfás park, emlékkert, irodalmi emlékhely, zarándokhely) valójában lehet 'a mûzsák otthona', ám a múzeum szó mai jelentése mégiscsak mást jelent.

A nyelvmúzeum gondolatának fölvetődése után számos alkalommal, helyszínen, körben formálódott a múzeum jellege. Ennek legkorábbi legteljesebb összefoglalását adja *A széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma tématerve* című tanulmány (Fehér–Kováts–Pásztor–Radványi, 2002). Ebben taxatív fel van sorolva, hogy a múzeum alapfunkciói: 1. gyűjtő-kör, gyűjtés, 2. tudományos kutatás, 3. közművelődés (programszervezés).

A múzeum építész Radványi György, helyi születésű mérnök. A múzeum háromszintes létesítmény, területe mintegy 900 négyzetméter. A múzeum épülete több feladat ellátásra alkalmas. A programadók az állandó kiállítás mellett időszakos kiállításokra és egyéb kulturális-nyelvészeti rendezvényekre is gondoltak. Az előcsarnok és a nagy rendezvényi tér egybeolvad, fórumként működik. Alkalmas tér konferenciák, koncertek, nyelvi versenyek lebonyolítására. Az előcsarnokból nyílik az akadémiai „ovális” kislelőadó. A terem – az építész elképzelése szerint – emléket állít Kazinczy eredeti rajzos ülésrendje nyomán a Magyar Tudós Társaságnak. Kazinczy ugyanis egyik jegyzetében egy ovális asztal köré felírta a társaság 26 alapítójának a nevét. Ugyancsak a földszinten található az egyik nagy, 134 négyzetméteres kiállítóterem. Az emeleten van egy másik, 136 négyzetméteres újabb kiállítóterem, valamint egy szemináriumi terem (kis előadó), egy nyitott galéria (könyvtár), és az igazgatósági-muzeológusi termek. A nagy területű alagsorban eredetileg csak raktárakat terveztek, időközben ez az elképzelés is módosult, s ennek a helynek is több funkciót szának.

A létesítmény a Kazinczy-empléparkban kap helyet. Itt a továbbiakban újabb fejlesztésekre kerülhet sor: a Kazinczy-pince s mellette a kertásház már elkészült, de a tervek szerint lesz Halhatatlanok csarnoka, Nyelvcsaládfa-liget, és szó van az egykori istállók közelében turistaszálló (panzió) építéséről is.

Rövid múzeumtörténet:

- 1994: Pásztor Emil a sátoraljaújhelyi Kazinczy Társaságban bejelenti elképzelését, majd több helyen szól és ír róla (MTA Magyar Nyelvi Bizottság, *Magyar Nyelvőr*, *Édes Anyanyelvünk*).
- 2007. április 18.: Alapköletétel. Megkezdődik az építkezés.
- 2007. szeptember 6.: Bokrétaünnepség. Megalakul a Múzeum kuratóriuma.
- 2008. április 23.: Ünnepélyes megnyitó. A múzeumot Sólyom László köztársasági elnök avatja fel.
- 2008. október 18.: A magyar szó világa állandó kiállítás megnyitója
- 2009. március 21.: „Kívánánk a szép tusát”. A magyar nyelvújítás című kiállítás megnyitása
- 2009. április 24.: A 43. magyar nyelv hetét Kiss Jenő akadémikus nyitja meg.
- 2010. szeptember 29.: *Titkok titka...* állandó kiállítás, Busa Margit emlékkönyvtár megnyitása
- 2011. június 18.: Első anyanyelvi juniális. Megnyitja Schmitt Pál köztársasági elnök
- 2013: Indul a Múzsák Kertje (A Magyar Nyelv Múzeuma Füzetei) sorozat
- 2013. január 1.: A közgyűjteményekről szóló új törvény értelmében A Magyar Nyelv Múzeuma és a sátoraljaújhelyi Kazinczy Múzeum a központi kezelésben lévő Petőfi Irodalmi Múzeum tagintézménye (főosztálya) lesz.
- 2014. június 18–22.: Első nyelvésztaóbor és negyedik anyanyelvi juniális

NYELVI MÚZEUM – MÁSHOL

A magyar nyelv múzeummal kapcsolatos elképzelések csiszolódásakor kiderült, hogy Európában másutt is épül már nyelvi múzeum – nevezetesen Olaszországban. Az olasz nyelv múzeumáról Fábián Zsuzsanna (2007) számolt be: Az olasz nyelv múzeumának gondolatát ugyancsak egy művelődési társaság – a Dante Társaság vetette fel. A múzeum alapvetése az, hogy a nyelv a nemzetek egyik fő összetartó ereje, az azonosságtudat hordozója, ugyanolyan közkinccs („bene collettivo”), mint a tárgyi műemlékállomány. Először nyelvészek egy vándorkiállítását szerveztek 2003-ban. Ezt az akkori államelnök, Carlo Azeglio Ciampi nyitotta meg. A sikerre való tekintettel egy állandó, de három „modulból” álló múzeumot terveznek az egységes olasz nyelvet formáló három városban: Torinóban, Firenzében és Rómában. Érdemes megfigyelni a terveket, amelyek az olasz nyelvészeti muzeológiát formálják: A torinói lenne a tudományos, a római a közönségszolgálati, a firenzei a történeti aspektusokat előtérbe helyező részleg. A központi, firenzei múzeumnak a témaköréi: az olasz nyelv eredete, története különös tekintettel a társadalmi aspektusokra, a rokon nyelvek és az olaszt ért idegen hatások, első nyelvemlékek, jelentős szótárak, nyelvtanok. Fontos helyet kapnának a hangzó anyagok, az Itáliában még mindig fontos szerepet játszó tájnyelvek ismertetése. Bemutatnánk a nyelvi-nyelvészeti szempontból nevezetes személyiségeket: életüket, tevékenységüket, tárgyi emlékeiket. Láthatók lesznek filmek, amelyek

valamilyen sajátos nyelvi jelenséget dolgoznak fel (pl. a Brancalone ármádiája – egy kitárlt, archaizáló olasz nyelv, vagy a konjunktívusz rossz használata Paolo Villaggio egyes filmjeiben). Mindezt a legmodernebb múzeumi technikával mutatják be: videófal, plazmatévé, digitális téka. A közönséget – különösen a fiatalokat – interaktív nyelvi játékokkal, lekérdezhető adatházisokkal, szövegtárakkal, internetes nyelvi keresési lehetőségekkel várják. Az interdiszciplinaritás jegyében olyan képzőművészeti alkotásokat is kiállítanak, amelyeknek a tárgya a nyelv, az írás vagy a könyvkiadás. – A múzeumnak 2011-ben kellett (volna) elkészülnie. Fábián Zsuzsanna beszámolóját olvasva meglepő, hogy tőle függetlenül a magyar nyelvészek és muzeológusok ugyanezeket a gondolatokat fogalmazták meg – s jórészt meg is valósították már.

A Magyar Nyelv Múzeumának megnyitása után az odalátogató Pordány László (házában korábbi dél-afrikai nagykövete) fölhevítette a figyelmet egy másik ilyen intézményre: az Afrikánsz Nyelvi Múzeumra. A könyvből idézünk: „Ha Fokvárosból elindulunk a Nemzeti 1-es autópályán az ország belseje felé..., amikor a Hottentotta hegyek kontúrjai már elég közel látszanak, szemünkbe ötlük a pálya bal kéz felőli oldalán egy furcsa alakú építmény... a világ egyetlen nyelvi emlékműve, Die Afrikaanse Taalmonument (Afrikánsz Nyelvi Emlékmű)... szinte minden egyes része külön szimbolizál valamit. Így a különböző magasságú oszlopok az afrikánsz eredetét és forrásait; az 57 méteres legmagasabb pedig magát az afrikánsz nyelvet. A pódium a csodálatos Afrikát és az afrikai nyelveket, a szökökút a búr köztársasági eszmét jelképezi...” Ezek után lássuk a még nagyobb meglepetést: „A közelben van még egy másik nyelvi intézmény is: Paarl-ban található az Afrikánsz Nyelvi Múzeum, amely főként a nyelv írásbeliségének kialakulását tartalmazó dokumentumokat gyűjti egybe... a múzeumot 1975-ben, a centenárius évében nyitották meg... Szinte nyüzsgönek benne felnőttek és iskolások egyaránt. Persze többnyire afrikánerek. Én viszont jó szívvel ajánlanék néhány magyar nyelvvédőnek is egy szakmai tapasztalatszerzést célzó látogatást.” (Pordány 2005: 47–48.)

A HELYÉT KERESŐ NYELVMÚZEUM

Gerő András (2010.) a 21. század küszöbén 16 témakörben gondolkodik el a magyar identitásról (Magyar Arc), amelyben a legelső a magyar nyelv, s röviden összefoglalja elképzeléseit a múzeumról.

„Magyarországon Széphalmon már létezik a magyar nyelvnek bemutatóhelye, de itt is elengedhetetlen annak a szellemi terméknek a jelenléte, ami a legsajátabban magyar. Ez pedig a magyar nyelv. Korszerű kiállítási technikákkal, megfelelő tudományos háttérrel egy olyan interaktív bemutatkozási pontot lehetne teremteni, ahol a nagyközönség szembesül mindazzal a szépséggel és finomsággal, amit a magyar nyelv használóinak nyújtani képes, hiszen nyelvünk az igazi szellemi otthonunk. Egyben benyomást kaphatunk arról is, hogy nyelvünk – ami hangsúlyosan magyar szellemi termék – milyen befogadó módon viszonyult például a szláv és egyéb hatásokhoz, illetve hogy milyen rokoni szálakkal kötődik a finnugor nyelvcsaládhoz.”

Gerő András gondolatainak gyökere Karácsony Sándornál is megtalálható. Az írás megszületésekor a leírt, elvárt koncepció már készen volt, az állandó kiállítások megnyíltak.

A NYELVMÚZEUMHOZ KAPCSOLÓDÓ NYELVÉSZETI MUZEOLÓGIA

A Magyar Nyelv Múzeumának küldetésének, funkciójának a meghatározásában az alapításkor, az építkezéskor, s a jövőbeli működésre tekintettel is több szintű tervezés (stratégia) fogalmazott meg.

Az első a helyből adódik. A „hely” azonban három koncentrikus körre tagolódik. A múzeum kiemelt feladata a táj, a régió nyelvi hagyományainak ápolása (több mint feltételesen: Halotti beszéd, feltételesen: Jókai-kódex; valamint Károli Gáspár, Geleji Katona István, Kazinczy Ferenc stb.), voltaképpen a hely szellemének (genius loci) való elkötelezettség. Ebből a gondolatból fakadt az állandó kiállítás címe, s köszöntője is:

Kedves Látogatónk!

Őn a mai magyar nyelv szülőföldjén jár. E helytől nem messze található Karos, ahol az egyik legnagyobb honfoglalás kori temető utal arra, hogy a honfoglalást valószínűleg innen irányították. Tehát a magyar nyelv is erről a tájról kezdett terjedni a Kárpát-medencében.

Talán ezen a tájon született a Halotti beszéd és könyörgés, első összefüggő szövegműlünk.

1590-ben Vízolyban nyomtatta ki Károli Gáspár Bibliáját, amely nagy hatással volt irodalmi és köznyelvünk egységesülésére.

A Borsod megyei Gelejen született, majd Göncön, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon végezte tanulmányait Geleji Katona István, aki 1645-ben megírta az első magyar nyelvművelő munkát (Titkok titka – Magyar Grammatikatska – erről kapta címét kiállításunk).

A múzeum második kiemelt feladatköre a Kárpát-medencei magyar nyelvtömb történetének és jelenének a dokumentálása. A harmadik a szórványok, diaszpórák nyelvi állapotának figyelemmel kísérése. (Ez összekapcsolódhat más népek, nyelvek eseményeinek követésével, interkulturális kapcsolatok dokumentálásával.) Bár a világháló szerepe ma már mindhárom funkcióban alapvető, mégis a legutóbbi funkciót leginkább az internet segítségével véljük megvalósíthatónak. Széphalom egy virtuális magyar nyelvi emlékhely is lehet – amely nemcsak ímélcímeket, honlapot, hanem állandó, aktív-interaktív jelenlétet is megkíván az interneten.

Széphalom eddig is a leglátogatottabb irodalmi emlékhely volt. Az új múzeum Széphalom jelentőségét tovább növeli, alighanem az egyik legfontosabb emlékhelye lesz a magyarságnak. Az alapítók – Petőfi nyomán – többször megfogalmazták: jó volna, ha minden magyar – éljen a világ bármely részén – egyszer elzarándokolna ide: ismerkedne nyelve történetével, gazdagságával, ízeivel, beírná nevét, üzenetét az internetes vendégkönyvbe.

A csodás széphalmi arborétum, a Zempléni-hegység, a tokaji borvidék, a legnagyobb honfoglalás kori temetőfeltárások (Karos) közelsége, Sárospatak és Sátoraljaújhely tözsomszedsága mind amellet szól, hogy A Magyar Nyelv Múzeumát nemcsak történetileg hiteles és méltó helyen, hanem turisztikailag is vonzó környezetben építették föl.

A múzeumban tudományos (kutatási) és közművelődési tevékenység egyaránt folyik. A Magyar Nyelv Múzeumát korszerű tudományos nyelvészeti alapokra kell helyezni, vagyis a múzeum alapfelfogásának, törekvéseinek összhangban kell lennie az elfoga-

dott nyelvtudományi iskolák tételeivel (nyelvtörténet, nyelvi változások, strukturalista, szemiotikai, pragmatikai, kognitív elméletek). Az előző mondatban hangsúlyos a többes szám (iskolák). Emellett alapvetőnek tartjuk a magyar nyelvtudomány hagyományainak és mai törekvéseinek a követését is – amelyek némiképpen eltérhetnek más országok nyelvtudományi irányzataitól. Úgy véljük, hogy a bár a tudomány egyetemes, egyes tudományoknak van különleges (éppenséggel) nemzeti jellegük – s ez fokozottan igaz a nyelvtudományra, azon belül a tagolt (sokrétű) nyelvművelésre. (A nyelvi kultúrával kapcsolatos tevékenységeket így tagolhatjuk: nyelvpolitika, nyelvi tervezés, nyelvstratégia, nyelvművelés, nyelvvédelem – lásd Balázs 2001).

A tudományos alapállás mellett nagyon fontos a tudománykommunikálás, a közművelődési program. A magyar nyelvtudományban igen hangsúlyos a nyelvművelés (a nyelvi kultúra művelése, egyfajta kulturális nyelvészet). Ezt az alapállást a muzeológiai tevékenységnek is vállalnia kell. Annyira hangsúlyos volt a magyar nyelvművelés, hogy legnagyobb teljesítményét, a nyelvújítást (amelynek központja éppen Kazinczy Széphalomja volt) más országok, nyelvek fejlesztésére, megújítására is alkalmazták (cseh, héber, észt). A muzeológusi közművelődési program középpontjába tehát a nyelvművelést, a nyelvújítást – mai értelemben: a hagyományok megismertetésén alapuló folyamatos nyelvi korszerűsítést, de leginkább a nyelvi tudatosítást kell helyezni.

A múzeumhoz kapcsolódó további kiegészítő funkciók: Kazinczy-emlékhely (a Kazinczy-mozgalom központja), ebből kifolyólag nemzeti emlékhely, valamint helyi közművelődési tér.

A Magyar Nyelv Múzeumának muzeográfiai leírásakor taxatív is érdemes felsorolni, hogy mi mindenre kellene kiterjednie a múzeum figyelmének. Amikor ebbe a feladatba fogunk, nehézségbe ütközünk. Az összes hungarikum gyűjtése elképzelhetetlen, erre egyébként is van intézmény (nemzeti könyvtár). Elvileg gyűjthetne mindent ez a nyelvmúzeum, ami a magyar nyelv történetével és jelenével kapcsolatos – de ez lehetetlen. A nyelvemlékeket is gyűjthetné, de ezek részben korlátozottan állnak rendelkezésre, részben a meglévőket senki nem adja oda (még kiállításra se nagyon), s Széphalomban az őrzésük is nagyon sok problémát vetne föl. (A közeli Vizsolyból néhány éve ellopták az értékes Bibliát – igaz, később előkerült.) Esetleg szóba jöhetnének a nyelvemlékeknek kevésbé gyűjtött változatai, a népi írásbeliség dokumentumai. A népi írásbeliséghez soroljuk például a feliratirodalmat. Ennek szövege, stílusa, kalligráfiája ugyancsak fontos kortörténeti dokumentum, számos típusuk összegyűjtetlen, feltáratlan (vö: Balázs 2000.) Főlöszegesennek tűnik a teljes magyar nyelvészeti szakirodalom teljes gyűjtése is, hiszen a nagy könyvtárak ezt már végzik. De a kisnyomtatványok gyűjtése talán figyelmet érdemelne. Egy jóval kisebb figyelemre méltatott nyelvemlékfajta a „hangemlék”: ezzel a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Nemzeti Audiovizuális Akadémia is foglalkozik, de vannak olyan „műfajok”, amelyekre nem terjed ki a figyelmük. számos helyen van még hagyományos vagy digitalizált magyar nyelvi anyag (elsősorban).

Fölvethető, hogy a magyar nyelvért elsősorban a nyelvészek a felelősek, ezért egyfajta nyelvészeti emlékhely is lehetne a múzeum. Ez tudománytörténeti kérdés is.

A NYELVMÚZEUM FELADATAI: NYELVI-NYELVÉSZETI HUNGARIKUMOK

Mivel foglalkozhat egy nyelvi múzeum? Legegyszerűbben ezt mondhatjuk: gyűjt és bemutat egy nyelvre vagy a nyelvek egy csoportjára, esetleg általában a nyelvekre vonatkozó dokumentumokat (adatokat), ismereteket. Ezek között kiemelkedő szerepe lehet a történeti nyelvi emlékeknek (nyelvemlékeknek, nyelvi tényeknek), a nyelvi megjelenítés különböző technológiáinak (a beszéd és az írás különböző módjain át az internetig), a nyelvi műveltség különleges értékeinek, értékhordozóinak (írók, költők, tudósok, könyvek, azon belül adattárak, szótárak). És ide kapcsolhatjuk a nyelvi műveltség átadásának fontos szervezeteit, eseményeit is (pl. család, iskola, civil szervezetek, nyelvművelő mozgalmak, nyilvánvalóan ezek tárgyi és szellemi vonatkozásait). Valamint megjeleníthetők egy „nyelvmúzeumban” a nyelvhez valamilyen szoros vagy tágabb asszociációval kapcsolódó egyéb művészeti alkotások: képzőművészeti, zeneművészeti, színművészeti, és főként iparművészeti, alkalmazott művészeti alkotások.

Más (formai) rendszerezés szerint a nyelvészeti muzeológia foglalkozhat különféle technológiájú írott szövegek (kézzel, géppel írott, nyomtatott, internetes, sms stb. szöveges emlékek), hangzó anyagok (hangfelvételek), képanyag (álló- és mozgókép), valamint tárgyak gyűjtésével.

Minden azonban „pusztán” csak gyűjtés, raktározás, amelynek már a kezdetén fölmerül a kérdés: de miért, és miért pont a nyelvmúzeumban. A tevékenységnek a közép-pontjába a magyar nyelvészet, nyelvtudomány és nyelvi kultúra-ápolás kulcsszavait kell tenni, s elsősorban az erre vonatkozó anyagot („nyelvészeti hungarikumot”) kell gyűjteni. A nyelvmúzeumnak valamiféle „magyar nyelvtudomány”, „magyar nyelvkultúra-történeti” adattárrá, műhellyé és nyelvi-közművelődési fórummá kell válnia.

Voltaképpen nincs nyelvészeti topológia. Elkészítése nem is annyira nehéz feladat.

A nyelvmúzeumban mindenestre elkezdődött a nyelvészeti hagyatékok feltárása, befogadása, raktározása és kiállítása. Elsőként Lőrincze Péter kínálta fel édesapja, Lőrincze Lajos íróasztalát és néhány személyes tárgyát. Majd Busa Margit, Czigány Lóránt hagyatékából kerültek tárgyak a múzeumba. 2011-ben az örökösök Deme László könyvtárát, részben kéziratárát, kitüntetéseit és egyéb személyes tárgyait adták át (formailag) a Kazinczy Társaságnak. Ebbe a hagyatékba betekintve megállapítható, hogy a jelentős, csaknem az egész 20. századot átfogó nyelvész bonyolult személyiségének és tudományos teljesítményének a megértéséhez kulcsot adhatna a hagyaték minél gyorsabb, lehetőleg nyelvész szakemberek által való feldolgozása. A gyorsaság azért fontos, mert az egyes tárgyak, jegyzetek, naplók stb. most még könnyebben értelmezhetők, „megszóltathatók”, a nyelvész szakemberekre való hivatkozás pedig azért történt, mert „nem nyelvész”, az elhunyt nyelvészet nem vagy csak részben ismerő szakemberek számára az anyag nagy része néma marad.

A 2002. évi tématervből megfogalmazott három fő funkció közül a tudományos kutatás a leginkább körvonalazatlan. Azzal, hogy a kutatóknak szálláslehetőséget kívántak biztosítani (s még mindig tervbe van véve ilyen kutatóhely, kutatószoba), a múzeum egy része leginkább valamiféle alkotóházként szolgálhatna. S tudjuk, hogy az alkotóház – ahol egy szakma képviselői kötetlen módon találkozhatnak, együtt lehetnek – serkenti a tudományos és a művészeti munkát. (A leghíresebb a sziglieti írói alkotóház; amelyről számos irodalmi mű, sőt dráma is született.) Ez a funkció jelenleg nem létezik, föltétlenül kidolgozandó, és a múzeum funkcióinak kibővülését jelentené.

A tudományos kutatáshoz és a közművelődéshez egyaránt kapcsolódik a publikációs tevékenység. A Kazinczy-kultuszhoz kapcsolódó interdiszciplináris tudományos kutatások folyamatosan jelennek meg a Széphalom évkönyvsorozatban, a Kazinczy Társaság egyéb kiadványaiban, de már a múzeum saját színes könyvsorozatában is: Kováts Dániel: *Széphalom. Kazinczy Emlékkert*; Kováts Dániel: *„Kívánánk a szép tusát...” A magyar nyelvújítás*; Balázs Géza: *Útitárs a szavak világához*. A múzeum saját kiadványsorozata az *Öregharang* és a *Múzsák Kertje*.

KITEKINTÉS

A formálódó nyelvészeti muzeológia folyamatos munkálása alkalmazott nyelvtudományi (részben alkalmazott irodalomtudományi) feladat. A nyelvészeti személyi kapcsolatok már most is jók, de hasznos lenne az intézményes együttműködés kialakítása a hazai egyetemi alkalmazott nyelvészeti tanszékekkel. A szakmai együttműködésnek az is része lehet, hogy például egyetemi hallgatók érkezhetnének szakmai gyakorlatra Széphalomba.

A múzeum legszorosabb szakmai kapcsolata a nyelvtudomány mellett a művelődéstörténet, az irodalomtörténet irányába mutatnak, mintegy ezeknek egyik változata. A modern közművelődési-muzeumpedagógiai megoldásoknak – nézetem szerint – kapcsolódniuk kell a közgazdaságtudomány egyik válfajával, a művelődésgazdaságtannal is. Ennek legfontosabb üzenete, hogy a művelődés gazdasági érték.

Az is világos, hogy a muzeológia mint tudomány folyamatos változásban van. Ezért a nyelvmúzeum sem fogadhat el valami statikus muzeológiai modellt, hanem folyamatosan ügyelnie kell a világ és persze a muzeologizálási folyamat változásaira.

A nyelvészeti muzeológia, illetve annak névvel kiemelt intézménye, A Magyar Nyelv Múzeuma még sokáig fog küzdeni az önmeghatározásért, a feladatköréért – s talán a tudományos leírás nehezebb is lesz, mint maga a mindennapi közművelődési-muzeumpedagógiai munka; mindenesetre ma már annyi látszik, hogy a múzeum él, folyamatosan kutatja az új lehetőségeket. Vagyis: a nyelvészeti muzeológia élőben és nyilván a szakmai és közösségi elvárások alapján körvonalazódik, és dialogikusan szerveződik.

Végére hagytam, mert a múzeum egész tevékenységének legnagyobb jelentőségét abban látom, hogy a máig nem intézményesült magyar nyelvstratégiának akár központi, akár valamilyen helyi intézménye lehet. Miért ne éppen Széphalomban lehetne (újra!) a magyar nyelv-művelés, nyelvstratégia központja? Amikor folyamatosan fáradozunk egy nyelvstratégiai intézmény alapításán, minden alkalommal fölvetjük A Magyar Nyelv Múzeumának szerepét, szerepbővülését is. 2008 óta számos konferenciát, közművelődési rendezvényt vittünk erre az északkelet-magyarországi településre, létrehoztuk a fesztivál-jellegű anyanyelvi júniálist és a szakmai kapcsolatok bővítését szolgáló nyelvész-tábor-t. Azt hiszem, jó úton haladunk.

SZAKIRODALOM

BALÁZS Géza

2000 A feliratozás. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklor – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. II. ELTE BTK, Budapest, 823–850.

2001 *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

2012 Nyelvészeti muzeológia. Egy formálódó tematikus muzeológia a nyelvmúzeum kapcsán. In: Tóth Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 135–144.

BALÁZS Géza (szerk.)

2012 Nyelvészeti muzeológia (tematikus szám). *E-nyelv Magazin*. (3) Elérhetőség: <http://e-nyelvmagazin.hu/lapszam/?sz=muzeologia>

FÁBIÁN Zsuzsanna

2007 A nyelvek múzeumai. *Édes Anyanyelvünk*. (5) 10.

FEHÉR József – KOVÁTS Dániel – PÁSZTOR Emil – RADVÁNYI György

2002 A széphalmi Magyar Nyelv Múzeuma tématerve. *Széphalom*. (12) 61–68.

GERŐ András

2010 Magyar Arc. *Népszabadság*. 2010. január 23.

KOREK József

1988 *A muzeológia alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

KOVÁTS Dániel

2009 „Fény s nagyvilág énnékem Széphalom.” *A Kazinczy Ferenc emlékhely története és hatása*. Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely.

PORDÁNY László

2005 *A búrok és az apartheid*. Antológia Kiadó, Lakitelek.

MUZEOLOGIE LINGVISTICĂ, MUZEUL LIMBII. TEORIE ȘI PRACTICĂ

În anul 2008 a fost deschis Muzeul Limbii Maghiare la Széphalom. Studiul de față oferă pe această cale o prezentarea a muzeologiei lingvistice, în cadrul problematicii generale legate de „muzeologizare” (devenirea de muzeu). Oferă o comparație cu celelalte două muzee de acest gen ale lumii (cel italian și cel african). Factorii determinanți ai muzeologiei lingvistice sunt: istoria și poziționarea limbii respective, *genius loci* (în acest caz cultul legat de Ferenc Kazinczy). Munca sa științifică: cercetări lingvistice asupra limbii, documentare și publicare. În ceea ce privește colecțiile, este interesat în primul rând de monumentele „secundare” ale limbii și de moștenirea lingviștilor. Activitatea sa culturală ar fi propagarea cunoștințelor generale.

LINGUISTIC MUSEOLOGY, MUSEUM OF LANGUAGE. THEORY AND PRACTICE

In 2008 The Museum of the Hungarian Language (A Magyar Nyelv Múzeuma) was opened in Széphalom. Talking of this, the present study outlines the linguistic museology – within the scope of general “museologizational” (becoming a museum) matters. It draws a parallel to the two other (Italian and Afrikaans) language museums of the world. Determinants of the linguistic museology are: the history of the given language, the localization of it, and the genius loci (here: the cult of Ferenc Kazinczy). Its scientific works are: linguistic based language researches, documentation and publishing. Its collection interest is primarily the “secondary” (less documented) literary remains of the language and the inheritance of linguists. Its educational activity is to propagate general knowledge.

VOIGT VILMOS

ETNOSZEMIOTIKA – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL DÉLKELET- EURÓPÁRA / A BALKÁNRA

Közismert (és általunk is sokszor elmondott tény, hogy az „etnoszemiotika” elnevezést 1971 körül egyszerre négy kutató és három helyen is feltalálta.¹ Párizsban az Európai Néprajzi Társaság (SIEF) 1970-es kongresszusán a francia szemiotikus A. J. Greimas használta a fogalmat, a szocioszemiotikával szembeállítva az archaikus kultúrák szemiotikai vizsgálatára. Moszkvában még ennél is korábban Hoppál Mihály ottani ösztöndija idején a szovjet szemiotikusok (elsősorban V. V. Ivanov) körében az etnolingvisztika analógiáját írta körül „etnoszemiotika” néven. Ugyancsak Moszkvában a romanista Jurij Sz. Sztjepanov az etnoszemiotikát a „bioszemiotika” után említette, az ő nem túl terjedelmes fejezete igazán néprajzi jelenségekkel nem foglalkozik. Az akkor a budapesti Néprajzi Múzeumban dolgozó Gráfik Imre a népi kultúra tárgyain felfedezhető jelviszonyok vizsgálatát értette az „etnográfiai szemiotika” fogalmán. A folklórkutatónak tekinthető Voigt Vilmos tanulmányában két irányból közelítette meg e kutatási témakört. Véleménye szerint az „etnoszemiotika” a népi kultúra jeleinek sajátosan szemiotikai vizsgálata – illetve a jeltudomány (szemiotika) bármely olyan része, amely etnikusan meghatározott jeleket vizsgál. Az elméleti szemiotika klasszikusai közül éppen ezért a Charles Morris adta három területet – *szemantika* – *szintaktika* – *pragmatika* mutatta be, hivatkozva az olyan előzményekre, mint Propp „szintaktikája”, Bogatirjov „szemantikája” és a népi kultúra sok jelének „pragmatikája”. (Minderről áttekintést ad Voigt 2013: 19–21.)

A három magyar kutató mind „néprajzi” végzettséggel rendelkezik, ez ismeretanyagukon és érvelési módjukon is meglátszik. Ugyanakkor egymáshoz képest is más és más keretbe helyezték a tárgyalt jeleket. Hoppálnál a kommunikációelmélet, Gráfiknál a technikai információelmélet volt a kiindulópont. Magam a szemiotika elméletébe helyeztem el a már megje-

1 Minthogy dolgozatom korábban elkészült munkák eredményeinek általánosítása, tájékoztató jelleggel – nem adok tűzetes bibliográfiát, viszont hivatkozom olyan áttekintésekre, amelyekben ezek az adatok megtalálhatók.

lenő témaköröket. Az említett írásokon kívül időnként mások is foglalkoztak etnoszemiotikával (például Veres Péter a duális osztályozó rendszerekről írván). A népművészetről szóló tanulmányokban rendre megjelenik a „jelek” bemutatása, azonban ez ritkán társult elméleti következtetésekkel. Még Péntek János is a kalotaszegi népi hímzésről írott monográfiájában (1979) csak pár mondatot szentelt a szemiotikának. Az építész Harkai Imre a „házrendszerek” bemutatása során (1995) használ szemiotikai módszereket, és minthogy a magyar népi építészetet vizsgálta – műve is etnoszemiotikának tekinthető. Klamár Zoltánnal írott „strukturalista” áttekintésük (Harkai–Klamár 1997) viszont még nem szemiotika. Az utókor azonban szemiotikusként foglalkozott Harkai munkásságával (Papp 2009). A magyar etnoszemiotika terjedése idején készültek a „megyei népművészeti” kötetek – amelyekben sok lehetőség nyílt volna jelek és jelrendszerek tárgyalására. Erre azonban mégsem került sor.

Szerencsére az említettek később is folytatták etnoszemiotikai vizsgálataikat, és ilyen tárgyú tanulmányaikat kötetekbe is egyesítették. (Lásd: Hoppál 1992, angol kötet: Hoppál 2014 – Gráfik 1992, angol kötet 1998 – ezekben kultúraelméleti, mitológiai kitekintéssel.) Magam a kultúra szemiotikájának keretében folytattam az etnoszemiotikát (Voigt 1990) és áttekintést adtam egy finnugor szemiotika” perspektíváiról (2010a).

Minthogy ezen útkereső írások nemzetközi keretben és kitekintéssel készültek, természetes volt, hogy a nemzetközi kutatás is tudomást vegyen róluk. Thomas A. Sebeok felkérésére én írtam az *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* nemzetközi szakenciklopédia *Ethnosemiotics* címszavát (Voigt 1986, új, bővített kiadás 1990, ennek újrakiadása 2010). Sajnos, meg kell állapítanom, hogy e címszó – tudtommal – nem sokakra hatott, és más, hasonló nemzetközi áttekintésekben még ennyi sem olvasható, illetve félretájékoztató megjegyzések jelentek meg. Ezért kíséreltük meg, hogy közösen írott tanulmánykötünkben felhívjuk a figyelmet arra, hogy a működő „etnoszemiotika” – magyar találmány (Voigt–Hoppál 2003).

Több nemzetközi néprajzi, folklorisztikai, szemiotikai, finnugrisztikai, mitológiai stb. konferencián vagy kiadványban előkerültek szemiotikai tárgyú előadások és írások, legtöbbször magyar kutatók révén. Néha az „etnoszemiotikai” megnevezés egy kissé megterhesítő is volt, mivel ha a népi kultúrában meglevő jelekről nem mondunk semmit, vagy nem is használjuk a szemiotika fogalmait, módszerét – ebből semmi jó nem származik.

Nyilvánvaló tény, hogy „etnoszemiotikai” jellegű munkát legalább háromféle módon végezhetünk. A legegyszerűbb eset, ha egy etnográfus, szemiotikus, ám akár a művészettörténész foglalkozik a népi kultúrában (is) megtalálható, nyilvánvaló jelekkel (tulajdonjegyek, írásjelek, feliratok, képi ábrázolások, a halottak tisztelete stb.). Erre a megoldásra ezerszám tudunk példát említeni, ám igen ritkán van maradandó eredménye az ilyen rögtönzött vizsgálatnak. A következő eset ehhez képest fejlettebb, módszertanilag kiforrottabb: a saját hagyományos kultúra jeleivel foglalkozik a kutató. Szorosabban vett témája lehet a népviselet, a népi díszítőművészet, a sírjelek stb., de a nyelvi kifejezéseket, a mesék vagy az archaikus népi imák szövegét is vizsgálhatja a kutató. Szerencsére elég sok olyan tanulmányt ismerünk, amelyek ilyen módszerrel tárgyalják a magyar népi kultúra egy-egy témakörét. Már az ilyen kutatás során is felmerülhetnek „összehasonlító” következtetések. A harmadik megoldás az, amikor valaki tudatosan egy másik kultúra jeleit fedezi fel, írja le, vagy elemzi.

A „népleírások” ókori kezdetei óta szokás mind „az általában jellemző”, mind a „különös” jelek megfigyelése. Utazók adtak hírt távoli kultúrák sajátosságairól. A hittérítés (nemcsak a keresztény!) esetében a másik kultúra és nyelv megismerése ennek keretén belül valósulhatott meg. A nagy nomád birodalmak inváziói, a keresztes hadjáratok után Amerika felfedezésének korszaka megsokszorozza az ilyen ismereteket Európában. A felvi-

lágosodás politikaelmélete a különböző népek egyenrangúságát vonta le a népleírásokból. Már a 17. században megjelenik a „nemzetkarakterológia”, a 18. század pedig fénykora az ilyen summázatoknak. A modern ipar és kereskedelem számára is fontos a távoli befogadók és vásárlók ismerete. Napjaink globalizációja csak új dimenziót adott mindehhez. Külön televíziós csatornái vannak a távoli tájak, állatok, népek bemutatásának – szinte mindig akaratlan, ritkább azonban kifejezetten etnoszemiotikai szempontokat is érzékelte. Noha csökkent az útleírások, útikönyvek, térképek képeslapok összegyűjtése, az utakról levelek, úti beszámolók készítése – ugyanezt az igényt a modern tömegkommunikáció csak más és más technikával, ám cseppet sem kisebb mértékben elégíti ki. Az utazók száma – bizonyos előjelzések ellenére is – nem hogy csökkenne, hanem mindmáig folyton emelkedik. (Tanulságos antológia, legalábbis a 19. századi magyar utazókról – benne rövid áttekintésem: Voigt 2006. Egy 2009-ben külön az utazásnak szentelt szemiotikai konferenciánk kiadványában ezt a kérdést tüzetesebben rendszerezhettem: Voigt 2010b.)

Az idegen kultúrák, népek „sajátos jeleit” igen sokféle módon és céllal mutatták be. Európában a 16. századtól kezdve megindul a „jellegzetes viseletek” ábrázolása, hovatovább nyomtatott művek kiszínezett képein. Ezek eredetisége, pontossága, helyhez kapcsolhatósága, vagy éppen sztereotip volta, akár a tévedések, hamisítások, stilizálás is jól megfigyelhetők az ilyen művekben – magyar vonatkozásban is. Az így általánosított kép jelenik meg azután az oktatásban, sőt a népművészetet utánzó *folklorizmus* keretei között is.

Ezzel kapcsolatban arra kell most is hivatkoznunk, hogy a „*Modebücher*”-jellegű rajzos viseletábrázoló kiadványok kezdettől fogva ideáltípusokat közölnek (ugyanaz a fámetszet már Dürer rajzaiban is két helyen jelent meg, különböző kultúrák női viseleteit idézve).

Az 1830-as *Völkergallerie Europas* a magyar viseleteket is bemutató 39ab és 40a/2 színes képei jó példát adnak erre (Wagner 1980: 82–84 – Tafel 39ab és 40a). Ezeknek azonban ismerjük nem színezett változatát is: *Vollständige Völkergallerie in getreuen Abbildungen aller Nationen der Welt* (Meissen, bei F. W. Goedche IV. Band Europa, Taf. 39 – Ungarische Bauern – Ungarische Edelleute – Taf. 40 – Ungarisches Brautpaar) – vagyis legalább is a színezés tetszőleges és utólagos is lehetett.

Egész Európában évszázadokon át egymást követték az ilyen viselet-könyvek. Ezek ideális esetben úgy készültek, hogy a kiadó megbízottja „kiszállt” a helyszínre, ott rajzot vagy akvarellt készített, ezt eljuttatta a kiadóhoz, ahol készítették egy nyomdai változatot. Ez már (magyar vonatkozásban is) távoli: német, szász, francia vagy éppen angliai nyomda volt. Az a paradoxon keletkezett, hogy az utókor a színes viseletképek alapján próbálta meg datálni a később megismert és múzeumba jutott viseleti darabokat. A „történetiséget” ezek a színes rajzok dokumentálták – volna. Kresz Mária közismert és kiváló monográfiája a magyarországi parasztok viseletéről (Kresz 1956) 1816 és 1867 közötti kiadványok alapján dolgozott és 47 ilyen ábrázolást közölt, igazán alapos kommentárokkal, amelyben felhasználta a másfél évszázad alatt később összegyűlt néprajzi leírások és a parasztokat bemutató grafikai alkotások tanulságait (könyve együtt több száz illusztrációt tartalmaz). Emiatt azt el tudjuk képzelni, hogy az 1820-as évektől kezdődően az illusztrációk és az akkori valódi parasztviselet lényegében megfelel egymásnak – ám minél régebbi korból maradt ránk ilyen „kosztüm-ábrázolás”, annál kevésbé bizhatunk ezek hitelességében. Ennél pontosabbak a neves festők által készített portrék – ezeken a szintén neves megrendelők biztosan kifogásolták volna a nekik nem megfelelő viseletábrázolást. Azonban ha a népet jeleneteit örökítették meg a festők (mint akár Brueghel), annál kevésbé valószínű, hogy a „nép” ellenőrizte volna az ábrázolás pontosságát. Hogy a paradoxon még teljesebb legyen, az is valószínűtlen, hogy a festő készakarva nem létező viseletet ábrázolt volna. Viszont jól megfigyelhetjük (éppenséggel az idősebb Pieter Brueghel művein is), hogy a sokalakos jeleneteken az egy-

más mellett látható személyek öltözete a festői kompozíció és a távlat, meg a színdinamika törvényszerűségeinek felel meg. Szerencsére a régi ábrázolások gyakran a népeletből vett jeleneteket is ábrázolnak, házak, eszközök láthatók, sőt olykor a tájak (hegyi, síksági, víz menti, stb.) is láthatók. Ez, meg az a körülmény, hogy Európában sok ezer ilyen ábrázolást ismerünk – bizonyos mértékig kiegyenlíti az adatokkal kapcsolatos hiányosságokat.

Ám ami a viseletkutató számára nehézség – a szemiotikus számára éppenséggel kedvező körülmény: mivel amit látunk, az nem maga a valóság, hanem annak a jele.

Visszatérve az „utazó” által felfedezett „táj” jeleinek témájára, amikor kiderült, hogy 2014 szeptemberében Szófiában lesz a XII. Nemzetközi Szemiotikai kongresszus, arra gondoltunk, hogy az ott megszervezendő „etnoszemiotikai” szekcióban ezeket a témákat kellene tárgyalni, mégpedig a helyszínre tekintettel elsősorban a tágan értelmezett „Balkán” területén.

Ami az „utazó” definícióját illeti, legalábbis Európa utóbbi évezredeiben sok olyan ember volt, aki hivatásként jutott távoli területekre, és visszatérve útjáról (többé-kevésbé pontos) beszámolót írt. Három fő csoportot különíthetünk el köztük: a követeket, a távolsági kereskedőket és a hittérítőket. A szintén messze eljutó katonák vagy szórakoztatók inkább csak az ő útjaikat és információikat követték és maguk ritkábban adtak szemiotikailag is értékelhető beszámolókat. Közülük a Keleten járt régi magyar követek munkásságát át is tekintették (Tardy 1971; ugyancsak kiadták a beszercebányai kereskedő, Hans Dernschwam 1553-ban kezdett balkáni és törökországi úti beszámolóját: Dernschwam 1984.) Szerencsére e korban a „törököknek” is voltak világjáró és -hírű utazói, köztük a magyar területeket is ismerő Evlija Cselebi, akinek műveiből nálunk is jó válogatás jelent meg – ám az ő világuk más és külön témakör!

Tudjuk, hogy az ókortól kezdve több „utazó” jutott el a „Balkán” területére. Szemiotikailag akkor a legérdekesebbek beszámolóik, ha távolról (például Franciaországból) jöttek, mivel így sok olyan meglátásuk volt, ami a „hazaitól” eltérő jelekre vonatkozott. Azt a közismertényt is megemlíthetjük, ha valaki idegen környezetbe kerülve nem ismeri/érti a nyelvet, jobban oda figyel a gesztusokra, a viselkedésre, a ruhákban, étkezésben, az épületekben felfigyel arra, ami a számára ismerttől eltérő. Különösen akkor nő meg az ilyen balkáni utazók száma, amikor a 16. században az ottomán birodalom meghódítja a Balkán jó részét, és megnő a diplomáciai csereforgalom Velence, Genova, a pápa, a francia uralkodó, a német uralkodók, Bécs és a szultán között. Sokan foglalkoztak e diplomáciai utazásokkal, most azonban nem ezek szemiotikáját javasoltuk vizsgálni, hanem egy későbbi korét. Tudtommal lényegesen kevesebb a kereskedelmi utazók száma e korszakban, és főként az olyan nagyszerű útleírások maradnak el, mint amit a kereskedő Marco Polo diktált le egykoron. Nem tudok közvetlenül hittérítő utazásokról sem, azt viszont tudjuk, hogy az iszlám uralom alá került balkáni (sőt magyar) keresztények helyzetét többször is megkísérelték megismerni. Általában lesújtó képet adtak a keresztény papok és egyházi szervezet nélkül maradt hívek műveletlenségükről, kitérnek nyomorúságos életkörülményeikre is – ám közvetlenül jeltudományi érdekű megjegyzéseket nem tesznek.

Megjelenik viszont egy különös mozgás e két birodalom határán: a politikai és katonai emigránsok. A magyar történelem sokszor tárgyalta Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, majd Kossuth Lajos török emigrációját, az emigráció szövegeinek forrásanyagban vannak az új környezet jeleire vonatkozó megjegyzések – ám még az olyan jó megfigyelő és láttatóan író szerző is, mint Mikes Kelemen – nem volt még protoszemiotikus sem.

Amikor a 18. század legvégén az Oszmán birodalom kiszorul a Kárpát-medencéből, megélné a Nyugat figyelme az így megmaradt oszmán Balkán iránt, és ezt később csak fokozza a görög szabadságharc iránti széleskörű érdeklődés. Az e tájra eljutó utazók

megkísérlik, hogy ezt a „keleti” életmódot le is írják. Úgy gondolom, e korszaktól kezdve érdemes igazán áttekinteni az ilyen „majdnem-szemiotikai” Balkán-leírásokat.

Annál inkább, mivel a 19. század első felében alakul ki Európában a mai értelemben vett folklorisztika és néprajz. Úgyhogy a leírások megfogalmazásait ez időtől kezdve már azonosítani tudjuk a későbbi szak-terminusokkal. Hogy ez miképpen képzelhető el, egy példával tudom érzékeltetni.

1960-ban adta ki forrásfeldolgozását a bécsi néprajz-kutató, Leopold Schmidt (1960). Ebben a Bécsből keletre levő, és már vadregényesnek is tekintett Burgenland „felfedezését” mutatja be, mégpedig 1809 után, az általa is *biedermeier*nek nevezett korszakban. Munkája az ausztriai *Volkskunde* fogalom és gyakorlat kialakulását is érinti. Minthogy magam foglalkoztam e témával (Voigt 2000, a német néprajz szempontjából érzékeltetve. Voigt 2004) csak azt említem, hogy nem csupán az osztrák regionalizmus, egy síksági paraszti élet felfedezése látható itt, hanem ha például a különben „rajna-hesseni” német Wilhelm Henrich Riehl e tájon tett utazásait *Wanderbuch* című feljegyzéseiben olvassuk, érdemes arra is gondolni, hogy – mint ismeretes – ő volt a német *Volkskunde* fogalom megeremtője és máig ható teoretikusa.

Ami a közelebről balkáni útleírásokat illeti, ezekről több áttekintés is készült. Az egyik leginkább tanulságos közöttük Konstantinović áttekintése (1960) a mai Szerbiára és Montenegróra vonatkozó német úti beszámolókról. Annál inkább, mivel a könyv végén (a 213–224. lapokon) címénél tágabb adatolással időrendben is felsorolja az e tájon jártak leírásait Heito püspöktől (811) és Amalhariustól püspöktől (813) egészen a német utazók 1941-ben (!) megjelent műveiig. Nyilvánvaló, hogy további területekről hasonló áttekintést lehetne készíteni, és természetesen nemcsak német utazók jártak erre. (Hozzátehetjük, hogy e műben számos olyan forrásmunkát is megemlít a szerző, amelyek a szerb és általában délszláv hősköltészetéről tudósítanak – ezen kívül a szorosabban vett területen kívül, például az utazásoknak a magyar földön lezajlott részéről is beszámolnak.) Természetesen e mű sem szemiotikai áttekintés.

Szerencsére az utazás szemiotikájáról speciális munkák is napvilágot láttak. Ezek közül kiemelem Rédei disszertációját (2007), amelyben Madame de Staël úti jegyzeteit elemzi a jelutudomány eszközeivel. Köztudott, hogy a nagy francia forradalom elől menekülő íróknak 1810–1813-ra datálható *de l'Allemagne* című írását tekint az „imagológia” klasszikus alkotásának. (Az imagológiához mindmáig a legjobb bevezetés Dyserinck 1977, az újabb fejleményekhez lásd: Beller–Leerssen 2007.) Azt viszont kevesebben tudják, hogy az író „összes művei” 15 kötetet tesznek ki. Ebben nemcsak a német államokban tett utazásairól számol be, hanem Bécsen át Oroszországba tett útjairól, közben beszámol Kijevről, és a visszautat Szentpétervárról a finn nagyhercegségen át teszi meg Svédország felé (1812). Minthogy de Staël politikai emigráns volt, valójában menekülnie kellett az ekkor már Szmolenszket is elérő Napoleon elől. Az ő megfigyelései az államok és szervezetük szemiotikájával foglalkozik, és kiterjednek a személyiségekre is. Rédei a prágai és tartui szemiotikai fogalmakat használja (főként a „mi-ők”, valamint az „idegen”) és közvetlenül nem a népeletet mutatja be. Inkább ilyen összevetések olvashatók nála: Napóleonnak két oppozíciója van: uralkodóként I. Sándor cár, hadvezérként Kutuzov (mindkettőjüket személyesen ismerte és nagyra tartotta). A történelem, és azon belül az Egyén érdekli, amelyben a kultúra megnyilvánul.

Máskor már hivatkoztam az utazáselmélet számomra igen sokat mondó áttekintésére. az osztrák művelődésszociológus Stagl könyvére (1995), amely a „különösség” keresését mutatja be az 1550 és 1800 közötti úti-irodalomban. Igen sok témát érint hét tematikus fejezetében. A magyarokat nyilván a történész August Ludvig Schlözernek az

1750-es évek végétől kialakult göttingai iskolájának bemutatása érdekelheti, amelynek keretében évszázadon át folyt az „északi népek”, köztük az európai és szibériai finnugorok kutatása (lásd az *Allgemeine Nordische Geschichte* 13 kötetét). Ám e fejezet elméleti bevezetésében az *Anthropologie*, *Völkerkunde* és *Volkskunde* (sőt ezekkel összevetve az *Ethnographia*, *Länderkunde*, *Geographie*) fogalmak kifejlődéséről és változásairól is szó esik. Schlözer – mestere, Johann Christoph Gatterer követőjeként – az „emberiség” bemutatását tartja az egyes konkrét leírások fölé emelkedő áttekintés céljának. Az „egyetemes történelem” (*Universalhistorie*) ugyan nem az ő találmánya volt, ám ő népszerűsítette e fogalmat. Tanulságos megjegyezni, hogy a francia felvilágosodás eredményeit előbb lelkesen üdvözölte, ám már a forradalom szörnyűségei kiábrándították, és ez nem változott meg Napóleon uralma idején sem. A népek története” vagy „világtörténet” témakörében Herder heves polémiát indított ellene. Kár, hogy Schlözer (és elődei, kortársai és követői) nézeteit a magyar tudománytörténet csak a finnugrisztika keretében szokta említeni (lásd például Domokos 1998), néprajztörténeti szempontból viszont nem, jóllehet tudománynevezékstanunk a 18. század legvégén és a 19. század első felében közvetlenül ettől az iskolából ered.

Ilyen összefüggések figyelembevételével terveztük a szófiai szemiotikai világkongresszus (2014. szeptember 16–20., ennek adatai és előadáskivonatai *12th World Congress of Semiotics – New Semiotics – Between Tradition and Innovation* címen elérhetők) „etnoszemiotikai” szekcióját, és kértük fel részvételükre a nemcsak Magyarországon élő kollégákat. Amint az ilyen esetben mindig történni szokott, többen más elfoglaltságot jelentettek be. A szófiai kongresszus angol nyelve is határt szabott. Amikor írásom bevezetőjében azt írtuk, hogy nálunk hovatovább 50 éve folynak „etnoszemiotikai” kutatások, a szó szoros értelmében – sőt szemiotikatörténeti dolgozataink azt is bemutatták, hogy már korábban is voltak erre mutató törekvések (lásd például Voigt–Balázs 2003) – ez azt is érzékeltette, hogyha máshol ez nincs így, aligha sereglenek majd a világ minden sarkából „etnoszemiotikusok” Szófiába. Ám a várakozáshoz képest is „extra Hungariam non est vita ethnosemioticae” jellegű volt a jelentkezés.

Végül is a szekció munkája a következőképpen zajlott.

Hoppál Mihály bemutatta az „etnoszemiotika” terminus létrejöttét, és akkor igazán friss könyvének (2014) mondanivalóját. Ennek a könyvnek bensőséges bemutatója is volt a Szófiai Magyar Intézetben. Deák Éva a korai erdélyi viseletábrázolások kérdéseit tárgyalta. Hubbes László Attila (a távol levő Povedák István segítségével) a mai magyar és román újpogány mozgalmak felhasználásával foglalkozott, amelynek során már meglevő, gyakran keresztény vallási motívumok újraértelmezésre kerül sor. A szófiai egyetemi néprajzi tanszék oktatója, Dzseni Madzsarov (aki azonban a néprajz szakot Budapesten végezte, úgyhogy magyarnak is számít) a rítusokban használt gesztusok tipológiáját tekintette át. Más műveiben ő a hatalmat kifejező, vagy a hatalomra kerülést jelentő rituális gesztusokkal foglalkozik. Úgy gondolom, a fentebb elmondottak jól illenek a végül is elhangzott előadásokhoz. (A kongresszus szervezői ebben a szekcióba osztották be még egy görög drámatörténész előadását is Eugène Ionesco *A bér nélküli gyilkos* (1959) drámájáról).

Mivel a szófiai kongresszus általános témája „New Semiotics – Between Tradition and Innovation” volt, sőt a szekció még ezt meg is tetézte *Approach to Tradition and Culture* alcímmel – felmerül a kérdés, mit mondhat erről az etnoszemiotika? Az nyilvánvaló, hogy az etnoszemiotika a néphagyományokkal foglalkozik, és külön is vizsgálja a régi

jelenségeket (mint például Deák Éva előadásában). Ám kiváltképpen modern témák is szót kaptak (mint Hubbes Attila esetében), ahol ráadásul éppen egy nagyon is mai jelenség felhasználásának előzményeiről és változásairól esett szó. Tudománytörténetet is kaptunk (Hoppál Mihálytól). Amit egyértelműen kudarcnak tekinthetünk: a balkáni/délkelet-európai témák hiánya volt. Ezt ugyan nem tüntettük fel külön, ám bevezetőmben utaltam ennek fontosságára. Voltaképpen Madzsarov előadása mögötti kutatásai bolgár gesztusokra vonatkoztak. (Azaz a néhány magyar előadó is különböző intézményeket, témákat, módszereket képviselt.) Sajnos Gráfik Imre ezidőtájt Berlinben versenyzett. Őszinte sajnálatunkra Schubert Gabriella jenai szlavista-professor, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, nem tudott eljönni Szófiába. Az ő életműve egyértelműen a balkáni kultúrák jelviszonyait tárgyalja. Számunkra fontos, hogy magyar adatolása mintaszerű, olykor éppen innen kiinduló pontnak tekinthető (Schubert 1977, 1982). Külön foglalkozott a ruházattal, mint jellel (Schubert 1993). A magyar kultúráról, különösen annak jelviszonyairól monográfiát készített: *Ungarn im Spannungsfeld zwischen Ost und West. Selbstbilder im Wandel der Zeiten und Ereignisse* címmel (2012). Minthogy gyakran jár Magyarországon, előadásokat is tart – nézetei közismertnek tekinthetők, itt nem is kell ezeket felsorolni. Annál jobb lett volna, ha személyesen is jelen lett volna Szófiában.

Az etnoszemiotikai szekciónk látszólag volt „konkurenciája”, például „kultúra-szemiotikai” szekció néven. Ott azonban egészen másról beszéltek, mint amit mi ezen érteni szoktunk. További magyar résztvevőként a filozófus Szívós Mihály ismeretelméleti tárgyú előadást tartott és a filozófiai szemiotika témájával foglalkozó kutatói társulást tervezett.

Minthogy a sok száz kongresszusi előadást nyilván nem lehet mind kiadni, a szerzők vagy csoportjaik valószínűleg maguk keresnek közlési lehetőséget.

Kezdeményezésemre volt még egy külön kis szekció Thomas A. Sebeok (1920–2001) munkásságának mai értékeléséről. Ezen igazán vezető szemiotikusok (Eero Tarasti, Hongbing Yu, Kalevi Kull, Susan Petrilli és Augusto Ponzio, Paul Cobley, Zdzisław Wąsik, John Deely) szólaltak meg, érdemi szempontokat hangoztatva. Ezt a kompakt ülőszakot meg lehetne jelentetni.

A kongresszus alkalmával tartott közgyűlésen új vezetőséget választottak. A következő világkongresszus valószínűleg Törökországban lesz, de a pontos körülményeket még nem ismerjük. Ott pótolható lenne a most elmaradt „Délkelet-Európa-szemiotika”.

Ilyen kiadványok esetben szokás személyes motívumokat is említeni, gyakran még az ünnepeltet is belefoglalva. Ilyen célból most viszont arra gondoltam, hogy e kötet minden olvasója számára olyan dolgokat hozzak össze, amelyeket ismernek – ám egymástól elkülönítve. Amikor idén tavasszal meggondoltam ezt a feladatot, rögtön a szófiai szemiotikai kongresszus vélhető etnoszemiotikai tematikája merült fel. E tárgykörben erdélyi kutatók generációi dolgoztak már sikerrel. Sőt mára nem csupán Pozsony Ferencet magát, tanárait, majd kollegáit, immár „tanítványait” is megemlíthetem. Mindannyiunknak kívánom, hogy ez a magyar etnoszemiotika mindenütt virágozzon, különösen pedig Erdélyben! *Ad multos annos!*

SZAKIRODALOM

BELLER, Manfred – LEERSSEN, Joep (ed.):

2007 *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey.* Rodopi, Amsterdam–New York.

DERN SCHWAM, Hans

1984 *Erdély Besztercebánya Törökországi útinapló.* Közreadja Tardy Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest.

DOMOKOS Péter

1998 *Székéltől Lappóniig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban.* Második, átdolgozott kiadás. Universitas Kiadó, Budapest.

DYSERINCK, Hugo

1977 *Komparatistik. Eine Einführung.* Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn.

GRÁFIK Imre

1992 *Jel és hagyomány. Etnoszemiotikai tanulmányok.* (Folklór és Etnográfia, 59.) Néprajzi Tanszék, Debrecen.

1998 *Signs in Culture and Tradition.* Savaria University Press, Szombathely.

HARKAI Imre

1995 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben.* LaVik 1992TM Grafikai és Szolgáltató BT, Budapest.

HARKAI Imre – KLAMÁR Zoltán

1997 *Adorján népi építésze.* Grafoprodukt, Kanizsa–Szabadka.

HOPPÁL Mihály

1992 *Etnoszemiotika.* (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 14.) Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

2014 *Ethnosemiotics. Approaches to the Study of Culture.* Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.

KONSTANTINOVIĆ, Zoran

1960 *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro.* (Südosteuropäische Arbeiten, 56) Verlag R. Oldenbourg, München.

KRESZ Mária

1956 *Magyar parasztviselet (1820–1867).* I–II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.

PAPP Árpád (szerk.)

2009 *Építészet és emlékezet. Harkai Imre (1952–2004) emlékére szervezett tanácskozás tanulmánykötete.* Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka.

PÉNTEK János

1979 *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

RÉDEI, Anna Cabak

2007 *An Inquiry into Cultural Semiotics – Germaine de Staël's Autobiographical Travel Accounts.* Lund University – Division of Semiotics at the Department of Art History and Musicology, Lund.

SCHMIDT, Leopold

1959 *Die Entdeckung des Burgenlandes im Biedermeier. Studien zur Geistesgeschichte und Volkskunde Ostösterreichs im 19. Jahrhundert.* Burgenlandisches Landesmuseum und das Institut für wissenschaftliche Erforschung des Neusiedler Sees, Eisenstadt.

SCHUBERT, Gabriella

1977 *Die ungarischen Lehnwörter im Serbokroatischen unter besonderer Berücksichtigung der Rückentlehnungen*. Freie Universität, Berlin.

1982 *Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*. Freie Universität, Berlin.

1993 *Kleidung als Zeichen. Kopfbedeckungen im Donau-Balkan-Raum*. (Balkanologische Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts Berlin, 20.) Osteuropa-Institut, Berlin.

TARDY Lajos

Régi magyar követjárások Keleten. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

VOIGT Vilmos

1986 Ethnosemiotics. In: Sebeok, Thomas A. (general editor): *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. I. Mouton de Gruyter, Berlin–New York–Amsterdam, 235–237 (És a későbbi kiadásokban is.)

1990 *Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája*. (Néprajz egyetemi hallgatónak, 4.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

2000 Burgenland felfedezése. *Néprajzi Látóhatár* IX. (3–4) 95–101.

2004 Die Entdeckung von Burgenland. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 21. 198–207.

2006 Útavaló. In: Dornbach Mária (szerk.): *Amerikától Óceániáig. XIX. századi magyar utazók*. Park Könyvkiadó, Budapest, 5–10.

2010a More on Finno-Ugric Semiotics. In: Csúcs, Sándor (et al. red.): *Congressus XI Internationalis Fenno-ugristarum. Piliscsaba 9–14. VIII. 2010. Pars I. Orationes plenariae*. (Kiadó megjelölése nélkül), Piliscsaba, 267–292.

2010b Az utazók (és jeleik) osztályozásának kísérlete – ha nem is Ádámtól, Évától, Ábrahámtól és másoktól, ám mégis az elején kezdve. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Az utazás szemiotikája*. (Magyar Szemiotikai Tanulmányok, 22–23 – Semiotica Agriensis, 7.) Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, Budapest–Eger, 11–26.

2013 *Etnoszemiotika*. (Alkalmazott Nyelvészeti Füzetek, 7.) Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

VOIGT Vilmos – BALÁZS Géza (szerk.)

2003 *A kezdetektől a máig. A modern magyar szemiotika olvasókönyve*. (Magyar Szemiotikai Tanulmányok, 5–6.) Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.

VOIGT Vilmos – HOPPÁL Mihály

2003 *Ethnosemiotics © Hungary*. European Folklore Institute, Budapest.

WAGNER, Gretel (Nachwort von)

1980 *Völkergallerie Europas. 60 Kostümtafeln. Nach der Buchausgabe von 1830*. Harenberg, Dortmund.

ETNOSEMIOTICĂ – CU UN ACCENT PE EUROPA DE SUD-EST/BALCANI

Lucrarea de față analizează cercetările etnosemiotice a trei cercetători maghiari (Imre Gráfik, Mihály Hoppál, Vilmos Voigt). Toți cei trei cercetători maghiari posedă o specializare „etnografică”, ceea ce se reflectă și în cunoștințele și argumentația lor. Totodată ei au inclus semnele cercetate în cadre diferite, diferite chiar și unii de alții. La Hoppál punctul de pornire a fost teoria comunicației, în timp ce la Gráfik teoria tehnică a informației. Voigt a încadrat tematicile deja apărute în teoria semioticii. Astfel „etnosemiotica” funcțională este o invenție maghiară.

ETHNOSEMIOTICS – WITH A SPECIAL ATTENTION TO SOUTH-EAST EUROPE/ THE BALKANS

The present paper deals with the ethnosemiotic research activity of three Hungarian scholars (Imre Gráfik, Mihály Hoppál, Vilmos Voigt). All three Hungarian researchers have a qualification in “ethnography”, which is reflected also by their knowledge and argumentation. However, all of them have placed the researched signs into different frames, different even from each other. For Hoppál the starting point was theory of communication, while for Gráfik it was technical theory of information. Voigt has placed the already known topics into the frames of semiotics. Thus functioning “ethnosemiotics” is a Hungarian invention.

HORVÁTH ISTVÁN

MÚLTBÉLI PILLANATKÉP ERDÉLY NYELVI RENDJÉRŐL. AZ ERDÉLYI TÖBBNYELVŰSÉG JELLEGZETESSÉGEI 1880-BAN

Jelen írás Erdély 19. század végi Erdély nyelvi rendjével foglalkozik. Pontosabban az 1880-as népszámlálás többnyelvűsége vonatkozó adatsorai alapján rekonstruálja az akkori Erdély három leggyakrabban használt nyelvének másodnyelvként elterjedtségét, ismertségét. Egy nyelv másodnyelvként történő elterjedtsége az illető nyelv társadalmi, politikai és más jellegű fontosságának egyfajta indikátoraként is értelmezhető. Így a statisztikai jellegű elemzések következtetései a nyelv-politika és demográfia fogalmak által behatárolt problémamezőben nyújtanak jelentős értelmezési lehetőségeket.

TÜNDÉRKERT VAGY NÉPEK BÖRTÖNE: 19. SZÁZADVÉGI NARRATÍVÁK AZ ERDÉLYI TÖBBNYELVŰSÉGRŐL

Erdély monarchiakori (vagy még azelőttre visszanyúló) többnyelvűsége, a térség nyelvi rendje olyan toposz, amely kapcsán több eltérő narratíva is érvényesül. Mindenekelőtt megemlítendő a *multikulturális mintatér*ség narratívája, amely Erdély 20. század előtti nyelvi rendjét elvesztett aranykorként, a mai, visszásnak tartott állapotok, pozitív ellenpéldájaként tételezi (legalábbis egy meghatározó magyar narratíva szerint). Ezen elgondolásnak megfelelően a hajdanvolt erdélyi nyelvi rendre az átfogó többirányú kétnyelvűség – alkalomadtán háromnyelvűség – volt jellemző.

A másik, még mindig eléggé markánsan érvényesülő *román nemzeti történet szemléletben gyökerező* narratíva szerint a 19. századi Erdély nyelvi rendjét egy agresszív, az elmagyarosítást megcélzó magyar nyelv- (kultúr- és oktatás)politika jellemezte. Vagyis a nyelvi rendet a dominanciára való törekvés és az ellenállás alternáló mozzanatai írták le.

A *kritikus narratíva* megpróbál távolságot tartani mindkét fenti elgondolással szemben és a nyelvi valóságokat valahol az idilli együttélés és a konfrontatív dominanciára való törekvésen túl helyezi el. „Mindig volt két-, illetve többnyelvűség Erdélyben, de sohasem kölcsönösségi, egyenlőségi, demokratikus alapon. A történelmi magyar Erdélyben a románok, szászok, svábok stb. egy része megtanult magyarul, a magyarok – ritka kivételtől eltekintve – románul, németül nem. Előbbiek rá voltak utalva a többnyelvűségre, utóbbiak nem.” (Roth 2002: 72.) Ez a szemlélet visszautasítja a kölcsönös, többirányú két(több)nyelvűség eszményképét és a váltakozó aszimmetriákra hívja fel a figyelmet, amelyek következtében a másodnyelvűség nem kölcsönösségi alapon alakult, hanem a domináns csoport nyelve élvezett valamiféle prioritást.

Tény, hogy már a 18. század végétől (II. József nyelvrendeletének a kibocsátását követően) egyre gyakrabban próbálkoztak a térség nyelvi rendjének az átalakítására, szabályozására. Vitán felüli, hogy a kiegyezés utáni modernizációs kísérletek (például a népoktatás kötelezővé tétele) közül számos elvben hatást gyakorolt (vagy kellett volna gyakorolnia) a többnyelvű erdélyi társadalom nyelvi rendjére, hisz ezek nem titkolt célja a magyar nyelv pozíciójának a megerősítése volt. Ám az is több mint valószínű, hogy az akkori magyar állam nem rendelkezett azzal az átfogó logisztikai és technikai eszköztárral (infrastrukturális hatalommal – Mann 2001), amelyre alapozva radikálisan, mélyre lehatolva átalakíthatta volna az erdélyi társadalom nyelvi rendjét. Tehát valószínűsíthető, hogy a fentebbi narratívák valóságértéke nagyon részleges: esetleg egy adott réteg habitusaira céloznak (például néhány polgárosuló nagyvárosra), vagy csak néhány, a korabeli nemzet- és államépítési projektum kontextusában elkövetett, túlkapásira vonatkoznak. Vajmi kevés közülük van a kor nyelvi sajátosságaihoz, az erdélyi térség nyelvi szerveződéséhez, a két- és többnyelvűség tényleges mintázataihoz.

AZ ADATOK FORRÁSA

Az 1880-as magyarországi népszámlálás során először iktattak be a népesség anyanyelvére vonatkozó kérdéseket, és az anyanyelv mellett rákérdeztek más beszélt nyelvekre is. (Varga E. 1998: 10–11). Ezen adatok részletes, szociolingvisztikai igényű feldolgozásáról nincs tudomásom. Az általam használt adatok is részfeldolgozásnak számítanak, de az azokat primér szinten strukturáló Per Ronnäs sem szociolingvisztikai vagy nyelvészociológiai megközelítést alkalmazott (Ronnäs 1984: 345–347).

Jelen vizsgálat Erdély¹ három legnagyobb anyanyelvi közösségére terjed ki: a magyarra, a románra és a németre, illetve ennek a három nyelvnek az ismeretére.

1 A tanulmányban Erdélyen a történelmi Erdélyt, Partiumot és Bánságot értem. Vagyis minden térséget, amely 1918 után Magyarországtól Romániához került. Amennyiben csak a történelmi Erdélyre hivatkozom, azt egyértelműsíttem.

Először vizsgáljuk meg milyen mértékű volt a többnyelvűség² elterjedtsége, gyakorisága, majd azt, hogy milyen irányú volt a kétnyelvűség (milyen anyanyelvi csoportok milyen másodnyelven beszéltek?), illetve azt, hogy különböző régiók esetében mennyire volt gyakori a kétnyelvűség.

A KÉTNyelvűség elterjedtsége

Vizsgáljuk meg, milyen mértékben volt kétnyelvű a 19. század végi erdélyi társadalom, összességében, illetve a főbb anyanyelvi csoportok, milyen mértékben sajátítottak el egy második nyelvet!

1. táblázat. *Nyelvismeret Erdély főbb anyanyelvi csoportjai szerint az 1880-as népszámláláskor**

Nemzetiség	Lélekszám	Csak anyanyelvén	Más nyelvet is
	N	%	%
Román	2 224 535	92,78	7,22
Magyar	1 241 047	77,46	22,54
Német	463 915	50,15	49,85

* Forrás: saját szerkesztés az alapadatok forrása Ronnäs 1984.

Az 1. táblázat adataiból kiindulva, Erdély három fő anyanyelvi csoportjára szűkítve az elemzést,³ kiszámítható, hogy a (három csoportra szűkített) népesség hozzávetőleg 17%-a vallotta, hogy anyanyelvén kívül ismer még egy környezeti⁴ nyelvet. A különböző csoportok közötti eltérések látványosak. Amíg a németek majdnem fele vallotta magát kétnyelvűnek, addig a román anyanyelvűek mindössze 7,2%-a ismert az anyanyelvén kívül még egy nyelvet. A magyarok esetében egy másodnyelvet valamilyen szinten birtoklók aránya 22,5%-os volt. Igaz, ha a kétnyelvűek nemzetiségi megoszlását tekintjük, vagyis azt, hogy az összes magát kétnyelvűnek valló személy hogyan oszlik meg a három fő nemzetiségi csoport között, akkor a rangsor a következőképpen alakul: a kétnyelvűek 41,6%-a magyar, 34,4%-a német és 24%-a román anyanyelvűnek vallotta magát.

Sajnos eddig még nem tanulmányoztam a hasonló magyarországi vagy monarchiabeli térségek korabeli nyelvismereti jellegzetességeit, tehát nem áll rendelkezésre olyan viszonyítási alap amely alapján értékelni, minősíteni lehetnek a kétnyelvűség elterjedtségét (kimagaslóan nagy? meglepően alacsony?). Ami mindenképpen kiemelendő, az a jelenség aszimmetrikus mivolta: a német nyelvi közösségen belül majdnem minden második, a román anyanyelvű közösségen belül százból csak hét személy vallotta magát kétnyelvűnek.

2 Az adatközlés csak egy második nyelv ismeretére koncentrál, tehát a jelen elemzés igazából csak a kétnyelvűsége vonatkozik.

3 A számítások egyszerűsítése kedvéért csak a három legnagyobb anyanyelvi csoportjával számoltam.

4 Pontosabban a Monarchiában használatos, miközben valamilyen más nyelv ismeretére kérdeztek rá.

Ugyanakkor elemzendő az a tény is, hogy a kétnyelvűek nagy része magát magyar anyanyelvűnek vallotta. Ez azért figyelemreméltó, mivel a magyar nyelv elvben politikai támogatottságnak örvendett a régióban (elvben politikailag kívánatosabbnak minősült a nem magyar anyanyelvűek magyar másodnyelvűsége, mint a magyar anyanyelvűek kétnyelvűsödése). Ugyanakkor tény, hogy a magyar nyelvet megerősítő nyelvpolitikai törekvések még viszonylag új keletűek voltak és az intézményesültség kevésbé előrehaladott fázisa volt a jellemző, ám a többi Erdélyben használt nyelv viszonylatában a magyar mindenképpen privilegizáltabb pozícióban volt. Lehet, hogy a magyarok kiemelkedően nagy mértékű bilingvizmusának egy része magyar anyanyelvűek számát gyarapító asszimilációnak tudható be (örvények, svábok, a partimu és bánsági nagyvárosok zsidósága). De ez legfentebb néhány erdélyi régió esetében nyújt magyarázatot a kiemelkedő kétnyelvűsége, ugyanis (amint az később bemutatásra kerül), a magyarok kiemelkedő kétnyelvűsége ott is jellemző volt, ahol számottevő magyar irányú asszimiláció nem dokumentálható.

A KÉTNyelvűség IRÁNYA

Az előző részből látványosan körvonalazódik, hogy a különböző erdélyi nyelvi csoportok jelentősen eltértek a kétnyelvűsödés mértékét illetően. Továbbá az is körvonalazódott, hogy a kétnyelvűsödés mértékét nem föltétlenül befolyásolta a csoportok politikai, hatalmi pozíciója. Vizsgáljuk meg, milyen volt Erdély három meghatározó nyelvének a relatív rangsora! Milyen irányú volt a kétnyelvűség? Melyik anyanyelvi csoport, milyen nyelvet tanult meg inkább másodnyelvként?

2. táblázat. A másodnyelvek ismerete főbb anyanyelvi csoportokra bontva a nagyobb történelmi (al)régiókon és Erdélyen belül*

Régió	Anyanyelv	Beszélt nyelv			
		Románul is	Magyarul is	Németül is	Csak anyanyelvén
Partium Bánság Máramaros	Román	–	6,2	1,1	91,8
	Magyar	9,2	–	10,4	77,7
	Német	15,6	17,5	–	59,1
Történelmi Erdély	Román	–	5,2	0,8	93,7
	Magyar	18	–	4,4	77,2
	Német	45	15,8	–	38,9
Összesen Erdély	Román	–	5,23	0,76	92,78
	Magyar	13,6	–	7,43	77,46
	Német	28,59	16,77	–	50,15

* Forrás: saját számítások. Az alapadatok forrása Ronnás 1984.

Amint a 2. táblázat adatai mutatják, a román nyelv másodnyelvként történő elsajátítása volt a legjellemzőbb. A magyar anyanyelvűek 13,6%-a, a német anyanyelvűek 28,6%-a ismerte másodnyelvként a románt. Míg a magyart a román anyanyelvűek 5,2%-a, illetve a németek 16,8%-a ismerte másodnyelvként. Még relevánsabbak lesznek a különbségek, ha azt vizsgáljuk meg, hogy a nem anyanyelvű beszélők⁵ hány százaléka beszélt másodnyelvként a három erdélyi nyelvet külön-külön. A románt a nem román anyanyelvűek 17,7%-a, a magyart a nem magyar anyanyelvűek 7,2%-a, a németet a nem német anyanyelvűek 3,2%-a beszélt. Persze még ez a letisztított változó sem eléggé érzékelteti az érvényesülő aszimmetriákat, hisz a három viszonyítási csoport eltérő nagyságú, így nem kapunk pontos képet arról, hogy mekkora volt az adott nyelvet ismerők egymáshoz viszonyított relatív elterjedtsége és implicite adott nyelvek relatív pozíciója Erdélyen belül. Elképzelhető ugyanis, hogy a magyart, mint másodnyelvet a románság kisebb arányban ismerte, mint amennyire a román nyelvet ismerték a magyar anyanyelvűek. Ám mivel a románság nagyobb számban volt jelen Erdélyben, a kisebb részarányú magyar másodnyelvű (román anyanyelvű) populáció még mindig nagyobb hozzájárulást jelenthetett a magyarul beszélő népeességhez, mint fordítva (a nagyobb arányban bilingvis, kevésbé népes magyar közösség hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatóságához).

Ezt a módszertani problémát kiküszöbölendő vizsgáljuk meg a három nyelv egymáshoz viszonyított kommunikálhatósági indexét. Egy adott nyelv kommunikálhatósági indexe azt fejezi ki, hogy egy többnyelvű népeességből két véletlenszerűen kiválasztott egyén milyen valószínűséggel tud kommunikálni egy adott nyelven (Kuo 1980). Ezt úgy számítjuk ki, hogy összegezzük az egy adott nyelvet ismerőknek a számát (attól függetlenül, hogy azt első vagy másodnyelvként ismerik) és arányítjuk az össznépeességhez. Minél inkább közelít a mutató értéke 1-hez, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az illető társadalomban az adott nyelv az össztársadalmi kommunikáció nyelve. Ez a mutató két külön forgatókönyv szerint számítható ki. Az első esetben kizárólag az adott nyelv anyanyelvi beszélőinek a számát tekinthetjük alapnak, a második esetben minden – az anyanyelvtől függetlenül –, az adott nyelvet beszélő személy számát. Majd a két értéket összevetve kikövetkeztethető, hogy az adott nyelv pozícióját milyen mértékben erősítették meg a más anyanyelvű, de az illető nyelvet másodnyelvként is ismerő személyek.

3. táblázat. *A magyar, román és német nyelvek kommunikálhatósági indexe Erdélyben 1880-ban**

Nyelvi csoport	Kommunikálhatósági index		Másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke
	Az anyanyelvi beszélőkre számított	Az összes nyelvet ismerőre számított	
Román	0,566112	0,642818	0,076706
Magyar	0,315828	0,365235	0,049407
Német	0,11806	0,145828	0,027768

* Forrás: saját számítások. Az alapadatok forrása Ronnás 1984.

Az adatokat a következőképpen értelmezhetjük. Ha 1880-ban Erdély román, magyar és német anyanyelvű népeességéből egy-egy embert véletlenszerűen kiválasztva párosítunk, akkor valószínű, hogy 100 ilyen párosításból 56-szor alakulhat ki olyan páros,

5 Pl. a román nyelv esetében összesítve a magyarok és a németek, a magyar esetében összesítve a románok és a németek, és így tovább.

amely két román anyanyelvűt, de 64-szer olyan társítás, amelyben a román nyelvet is ismerő két személy kerül össze. A két valószínűséget jelző szám közötti különbség a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke a román nyelv kommunikálhatóságához.

Ezt a hozzájárulást viszonyítani kell, ugyanis meglehet, hogy abszolút számokban a hozzájárulás nagyobb, ám a mutató mértéke kisebb. Például lehet, hogy egy adott régióban többen tanulnak meg románul, mind mennyien megtanultak magyarul, de mégis nagyobb lesz a magyarok esetében a mutató értéke, ugyanis az a számbelileg kevesebb magyar másodnyelvű (elméletileg) nagyobb mértékben javítja a magyar nyelv használatának az esélyét. Másiképpen fogalmazva ez a mutató egyszerűen azon az elméleti modellen alapszik, hogy két eltérő nyelvet beszélő, de közös kommunikációs térséget alakító közösség tagjai eltérő mértékben vannak kitéve a másik nyelvnek. A statisztikailag ki-sebbségben lévő *A* közösség tagjai nagyobb mértékben vannak kitéve olyan kommunikációs szituációknak, amelyben a *B* többségi nyelvet használják. És fordítva: *B* többségi nyelvi közösség tagjai kevesebb alkalommal hallanak *A* nyelven szólni. Statisztikailag valószínűsíthető helyzet az, hogy mind az *A*, mind a *B* közösség tagjai közül valamennyi megtanulja a másik nyelvét. Ha virtuálisan egyenlőnek tekintjük a két nyelvet (ugyanazon funkciókat töltik be, ugyanolyan megbecsültségnek örvendenek), akkor egy elméleti forgatókönyv szerint az *A* közösség tagjai nagyobb arányban fogják megtanulni a *B* nyelvet, és a *B* (többségi) közösség tagjai kisebb arányban az *A* nyelvet. Ám mindemellett a mindkét nyelv kommunikálhatósági indexe megközelítőleg egyformán változik, hisz az *A* kisebb közösség és hiába nagyobb arányú a másodnyelvűség az *A* közösségen belül, ám százalékokban kifejezve kisebb mértékben járul hozzá a *B* kommunikálhatóságához. És ugyanez fordítva is igaz, habár arányaiban kisebb a *B* esetében a kétnyelvűsödés, de mivel a *B* csoport eleve nagyobb az *A* (kisebb csoport) kommunikálhatósági esélyeit ugyanolyan mértékben növelheti, mint amilyen arányban *A* hozzájárult *B* növekedéséhez. Ez a virtuálisan szimmetrikus elrendezés eltekint a kétnyelvűvé válás mértékétől, illetve a csoportok nagyságától. Ebből kiindulva, ha a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértékét tükröző mutató értékei közelítenek, akkor a három nyelvi csoport kölcsönösen, a csoportok relatív méretével súlyozottan, hozzávetőleg azonos mértékben vonz másodnyelvi beszélőket. Az eltérések mértéke és iránya jelzi az esetleg fennálló aszimmetriákat. Ha az elemzett három nyelv esetét tekintjük, akkor mondjuk, a magyaroknak kiemelkedően magas, a románoknak pedig a magyarhoz viszonyítottan nagyon alacsony az a mutatója, amely a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértékét tükrözi, így ez nem föltétlenül jelenti azt, hogy többen tanulnak meg a románok közül magyarul, mint a magyarok közül románul (hisz lehet, hogy éppen fordítva van). Sokkal inkább azt, hogy az elméleti null hipotézishez viszonyítva többen tanulták meg a magyart a románok közül, mint amennyire arra (a régióra jellemző nyelvismereti jellegzetességek, a kétnyelvűsödés, illetve a csoportok egymáshoz viszonyított mérete alapján) pusztán statisztikailag következtetni lehetett volna.

Amint a 3. táblázatból is látható, a másodnyelvűek hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatósági indexéhez nagyobb mértékű, mint a magyar, illetve a német nyelvű, másodnyelvűeknek betudható (elvi) kommunikálhatóság növekedése. Ez azt jelenti, hogy a magyar és német anyanyelvű, a románt másodnyelvként ismerők hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatóságához nagyobb volt, mint a román és a német anyanyelvű magyar másodnyelvűek hozzájárulása a magyar nyelv kommunikálhatóságához. Vagyis annak ellenére, hogy a román anyanyelvűek száma jóval meghaladta a magyar, illetve a német anyanyelvűekét, így elvben (még ha valamivel az átlag alatti is lett volna a kétnyelvűség mértéke) nagyobb mértékben járulhattak volna a másik két

nyelv kommunikálhatósági esélyeinek a növeléséhez. Ám az adatok szerint a második nyelvet ismerő román anyanyelvűek hozzájárulása a magyar és a német nyelv kommunikálhatóságához átlagban véve viszonylag kismértékű volt. És fordítva, a magyarok és a németek, habár számbelileg kevesebben voltak a románoknál, de számottevően növelték a román nyelv kommunikálhatóságát, vagyis ezen népessegek jelentős, messze átlag fölötti része ismerte a románt.

Ez természetesen előre látható volt, hiszen (amint azt fentebb is említettem) a két-nyelvű népessegen belül a román elsőnyelvűek aránya rendkívül alacsony volt, tehát a románság sokkal nagyobb lélekszáma ellenére sem volt reális azt előrevetíteni, hogy jelentősebb mértékben járulhatott volna hozzá akár a magyar, akár a német nyelv kommunikálhatósági esélyeinek a növeléséhez.

Az adatokból jól körvonalazható, hogy a román anyanyelvűk kisebb mértékben voltak két-nyelvűek, mint a magyarok, illetve a németek. Mondhatni a csoportok demográfiai súlyával fordított arányban állt a két-nyelvűség mértéke. És az össznépeségi adatokat tekintve a többnyelvűség szempontjából teljesen irrelevánsnak tűnik a magyar nyelv politikai támogatottsága. A magyarok és a németek (főleg a németek) inkább megtanulták a román nyelvet, mint a románok a magyart vagy (nagyon kivételes esetekben) a németet. Ám a németekre is inkább jellemző volt a német–román két-nyelvűség, mint a német–magyar, vagyis a nyelvi alkalmazkodás iránya is inkább a román, mint a magyar nyelv irányába mutatott.

Tehát az erdélyi többnyelvűség 1880-ban eléggé aszimmetrikus mintázatot mutat, a magyar és a német anyanyelvűek nagyobb valószínűséggel váltak román, mint a románok magyar vagy (nagyon kivételesen) német másodnyelvűvé. A magyarok másodnyelvűségében mind a román, mind a német nyelv jelentős szerepet kap, igaz, a román inkább a történelmi Erdélyben, a német inkább Bánságban és Partiumban. A németek Bánságban és Partiumban megközelítően egyenlő mértékben sajátítják el másodnyelv-ként a románt és a magyart, ám a történelmi Erdély térségében majdnem minden második német a románt sajátítja el másodnyelv-ként, a német–magyar két-nyelvűség ebben a régióban valamivel alacsonyabb mértékű, bár aligha elhanyagolható. A bonyolult mintázat ellenére a meghatározó trend Erdélyben a magyarok és németek román másodnyelvűsége volt, a nagyobb lélekszámú román anyanyelvűek, mivel zömében egynyelvűek voltak, csekély mértékben járultak hozzá a másik két nyelv kommunikálhatósági esélyének a növekedéséhez.

REGIONÁLIS MINTÁK

Természetesen Erdély egy olyan nyelvi kulturális mozaik, ahol regionálisan jelentősen váltakozott a különböző csoportok aránya, demográfiai súlya, ugyanakkor a statisztikákban nyelvi alapokon elkülönített csoportok nyelve a különböző helyi, regionális közigazgatási tradíciók okán más-más megbecsültségnek örvendhetett. Ebből kiindulva joggal feltételezhető, hogy vármegyéenként⁶ eltérő többnyelvűségi mintázatok működtek.

6 Az adatok hozzáférhetőek nemcsak megyei bontásban, hanem településsorosan is: Rotariu et al. szerk. 1997. A feldolgozásnál jobbnak láttam, ha csak a vármegyei szintre koncentrálok.

4. táblázat. A kétnyelvűség mértéke az 1880-ban, lebontva az erdélyi vármegyékre és a román, magyar, német anyanyelvű beszélőkre*

Vármegye	Kétnyelvűek aránya az illető csoportban			
	Román	Magyar	Német	Vármegye
Arad	5,23	34,38	46,39	16,66
Bihar	12,12	12,39	78,28	12,94
Krassó-Szörény	4,04	70,8	53,95	11,11
Máramaros	4,19	45,9	53,51	26,91
Szatmár	19,64	19,98	73,93	22,55
Szilágy	10,28	23,22	81,81	15,28
Temes	7,34	58,31	27,78	20,57
Ugocsa	7,75	22	77,87	22,54
Partium/Bánság/Máramaros	8,17	22,32	40,93	16,95
Alsó-Fehér	3,21	59,69	79,25	12,64
Beszterce-Naszód	4,69	67,97	74,12	23,72
Brassó	7,69	29,03	49,49	38,04
Csik	25,2	3,18	80,29	6,14
Fogarás	2,38	62,55	73,92	33,52
Háromszék	35,81	5,64	72,09	9,75
Hunyad	3,08	72,98	78,53	8,93
Kis-Küküllő	9,31	43,84	57,3	28,13
Kolozs	7,98	44,58	68,62	23,10
Maros-Torda	24,53	17,86	75,42	21,90
Nagy-Küküllő	7,24	42,5	60,4	35,95
Szeben	3,74	56,03	52,3	19,60
Szolnok-Doboka	4,23	56,51	68,4	14,90
Torda-Aranyos	6	44,48	86,15	15,45
Udvarhely	50,76	3,19	51,03	5,78
Történelmi Erdély	6,33	22,77	61,14	17,16
Egész Erdély	7,22	22,54	49,85	17,09

* Forrás: saját számítások. Az alapadatok forrása Ronnäs 1984.

Amint az a 4. táblázatból is látható, a kétnyelvűség mértéke vármegyénként nagyon eltérő volt, az erdélyi átlagnál (17%) általában sokkal magasabb a paritásos etnikai demográfiai helyzetben levő interetnikus kontaktzónákban. Például Brassó vármegyében, ahol a magyarok (28,53%), románok (34,85%) és németek (31,67%) lakosságon belüli részaránya nagyon közelített egymáshoz, meghaladta a 38%-ot. Vagy más hasonló helyzetben levő vármegyékben, tehát olyanokban, ahol a három anyanyelvi csoportból az egyik elérte a vármegye népességének legalább 20%-át, illetve a másik anyanyelvi cso-

port nem haladta meg sokkal a kétharmadot, ott az erdélyi átlagon felülinek mondható a kétnyelvű populáció részaránya az össznépességben. Ilyen helyzetben voltak Nagy-Küküllő (36%-os a kétnyelvűek részaránya), Fogaras (33,5%), Kis-Küküllő (28%). De ide sorolhatók még Beszterce, Kolozs, Máramaros, Szatmár és Temes vármegyék is.

Talán még érdekesebbek a különböző megyék váltakozó többnyelvűségi mintázatai. Ennek rekonstruálásakor két adatsorra támaszkodom, egyrészt a 4. táblázatra, amely adott anyanyelvű csoportok másodnyelvűsödésének a mértékét tükrözi. Másrészt az 5. táblázatra, amely azt mutatja, milyen mértékben járulnak hozzá a másodnyelvűek egy adott nyelv kommunikálhatóságának a növeléséhez. A könnyebb olvashatóság kedvéért ismétlem: ennek a hozzájárulásának a mértékét az egy adott nyelvet beszélők számára alapozó, illetve csak az anyanyelvi beszélők számára alapozó kommunikálhatósági index alapján számítjuk ki. Pontosabban a kettő különbségének az értékéről van szó. Minél nagyobb egy adott nyelv esetében ez az érték, annál nagyobb a nem az illető anyanyelvet beszélő másodnyelvűek hozzájárulása. Ez indirekt mutatója annak, hogy az adott nyelvnek milyen tényleges társadalmi fontossága volt az illető vármegyében.

5. táblázat. A másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke adott nyelvek kommunikálhatósági indexéhez vármegyenként 1880-ban*

	A kommunikálhatósági index változása az adott nyelv javára a másodnyelvű beszélők révén			Kétnyelvűek aránya a vármegyén belül (%)
	Román	Magyar	Német	
Arad	0,052	0,058	0,048	16,66
Bihar	0,030	0,059	0,035	12,94
Krassó-Szörény	0,043	0,023	0,033	11,11
Máramaros	0,067	0,042	0,031	26,91
Szatmár	0,056	0,098	0,053	22,55
Szilágy	0,066	0,068	0,016	15,28
Temes	0,065	0,056	0,046	20,57
Ugocsa	0,012	0,046	0,046	22,54
Partium/Bánság/ Máramaros	0,050	0,058	0,039	16,95
Alsó-Fehér	0,082	0,029	0,013	12,64
Beszterce-Naszód	0,180	0,033	0,019	23,72
Brassó	0,189	0,147	0,044	38,04
Csík	0,018	0,032	0,009	6,14
Fogaras	0,187	0,100	0,045	33,52
Háromszék	0,033	0,048	0,015	9,75
Hunyad	0,038	0,029	0,017	8,93
Kis-Küküllő	0,191	0,076	0,012	28,13
Kolozs	0,136	0,056	0,035	23,10
Maros-Torda	0,130	0,049	0,034	21,90

Nagy-Küküllő	0,265	0,069	0,019	35,95
Szeben	0,148	0,020	0,022	19,60
Szolnok-Doboka	0,103	0,035	0,010	14,90
Torda-Aranyos	0,098	0,046	0,009	15,45
Udvarhely	0,027	0,015	0,012	5,78
Történelmi Erdély	0,103	0,047	0,018	17,16
Egész Erdély	0,077	0,052	0,029	17,09

* Forrás: saját számítások.

Bánságra (Arad és Temes vármegyékre), habár nem kiugróan magas, de (összerdélyi és partiumi viszonylatokat tekintve) az átlag körüli nyelvismereti helyzet a jellemző. A magyar–német és a német–magyar kétnyelvűség a jellemzőbb minta, de jelentős mind a magyarok, mind a németek román másodnyelvűsége is. Alapvetően a három nyelv valamelyikét másodnyelvként elsajátítók relatív részaránya közelít egymáshoz, tehát a helyzet szimmetrikusnak mondható. Talán Arad vármegyében enyhén a magyar, Temes vármegyében enyhén a román (másod)nyelv javára dől el a mérleg.

Ami a kétnyelvűsödést illeti, Partiumban változatos a kép, Szatmár vármegyében, (mindenekelőtt a svábok nagyszámú jelenlétének köszönhetően) valamivel a nagyrégióra (Erdélyre) jellemző átlag fölötti. Mindkét vármegyében (kiemelten Szatmárban) a magyar mint másodnyelv dominál, kisebb mértékben jellemző a német és még kisebb mértékben a román másodnyelvűség.

Szilágy vármegyében viszonylag alacsony a kétnyelvűsödés mértéke, de – legalábbis a magyar és a román nyelvnek másodnyelvként történő elsajátítását illetően – egyfajta szimmetrikus viszony állt fent. Tehát az alacsony mértékű másodnyelv-elsajátítás mellett a románt és a magyart a magyar, illetve a román anyanyelvű csoportok relatív arányainak a mértékében sajátították el másodnyelvként.

A történelmi Erdélyt illetően kiemelhető a Szászvidék, mindenekelőtt Brassó és Fogaras és Szeben többnyelvűségi mintázata (és Beszterce is ide sorolható). Erre a típusra a nem román nyelvű népesség (mindenekelőtt a németek) nagyarányú román másodnyelvűsége a jellemző.

A közép-erdélyi interetnikus (magyar–román) kontakzónában (Kis-Küküllő, Kolozs, Nagy-Küküllő, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Maros-Torda vármegyék) megint sajátos kétnyelvűségi mintázattal állunk szemben. Jelentős, messze az erdélyi átlag fölötti részarányt képvisel a kétnyelvű népesség, de a mintázat nagyon aszimmetrikus: a domináns minta a magyarok román másodnyelvűsége.

Megemlíthető még a magyar (Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely vármegyék), illetve a román tömbvidék (Hunyad vármegye). Sajátossága mindenekelőtt a kétnyelvű népességnek az erdélyi átlaghoz viszonyított legalacsonyabb részaránya, miközben a helyi többségi nyelvek dominanciája a jellemző.

Regionális minták tekintetében a következő összkép körvonalazható. 1880-ban Erdély messzemenően nem nyújtott egységes képet, ami a kétnyelvűsödés mértékét és a jellemző kétnyelvűségi mintázatokat illeti. Voltak olyan régiók (mindenekelőtt Partium, de Bánság is erre tartott), ahol a magyar nyelv, habár nem volt egyértelműen többségben (és még a magyar nyelvet első vagy másodnyelven beszélők sem voltak föltétlenül többségben), az aszimmetrikus kétnyelvűségi mintázatok inkább a magyarnak kedveztek. Ez egyrészt a német anyanyelvűeknek a magyar mint másodnyelv iránti vonzalmával

magyarázható (ami csak Temes vármegyében volt valamelyest kölcsönös). Illetve azzal, hogy a jelentős lélekszámú szatmári és bihari román anyanyelvű közösségek az erdélyi román anyanyelvűekkel összehasonlítva viszonylag nagyobb mértékben voltak két-, mindenekelőtt magyar másodnyelvűek.

A történeti Erdélyen belül, főleg a német vidékeken, a németek kimagaslóan nagy-mértékű román másodnyelvűségének betudhatóan a román nyelv pozíciója volt relatíve erős. Olyannyira, hogy a románok másodnyelv-ismeretének a mértéke itt volt a legkisebb egész Erdély viszonylatában.

Közép-Erdélyre is inkább a román nyelvnek (a magyarnál) mindenképpen szilárdabb helyzete volt jellemző, talán olyan mindenképpen megemlítiendő kivétellel, mint Maros-Torda vármegye. Igaz, bizonyos mértékű kétirányúság, kölcsönösség is kikövetkeztethető az adatokból. A nyelvileg homogénebb tömbvidékekre viszonylag alacsony szintű (messze az erdélyi átlag alatti) kétnyelvűségi lakossági részarány volt a jellemző.

KÖVETKEZTETÉSEK

Látható, hogy Erdélyen belül nem a magyar nyelv politikai támogatottsága, hanem sokkal inkább az adott nyelvet beszélő népesség nagysága az, amely az adott nyelv másodnyelvként történő ismertségét meghatározta.

A különböző adatokat összegezve úgy tűnik, hogy a 19. század végén, illetve a 20. század elején a románok magyar másodnyelvűsége nem volt nagyon elterjedt, feltehetőleg az elitekre volt jellemző, és kevésbé jelent meg, mint népi (*folk*) bilingvizmus. Sokkal kiterjedtebb volt a magyar anyanyelvűek román nyelvismerete, amit feltehetőleg azon területi beszélő közösségek jellemzői határoztak meg, amelyeknek a tagjai voltak. És a magyar anyanyelvű népesség számottevő részében ezekben a beszélő közösségekben a kódhasználatot nem annyira a magyar nyelv jogilag meghatározott státusa, hanem a román anyanyelvű demográfiai többség határozták meg. Így a magyar anyanyelvűség mellett számottevő arányban volt jelen a román másodnyelvűség is, főleg azokban a régiókban, amelyekben a magyar anyanyelvűek számaránya alacsony volt.

Mindez egyértelműen arra utal, hogy történeti perspektívából nézve nemigen tartható fenn a negatív tükörkép tézise, vagyis az a feltételezés, miszerint a jelenlegi magyar–román kétnyelvűség a fordítottja lenne az első világháborút megelőző román anyanyelvűek bilingvizmusának. Egyrészt empirikusan nem igaz, hogy a kétnyelvűség bármilyen mintázatban inkább volt jellemző a magyar, mint a román anyanyelvűekre. Pedig a román anyanyelvű népesség majdnem kétszerese volt a magyarénak. És ha ehhez hozzászámítjuk a történeti Erdélyben a németajkúak között jelentősen elterjedt német–román kétnyelvűséget, akkor még kevésbé tartható a negatív tükörkép tézise.

Igaz, nem tekinthetünk el attól, hogy az 1880–1910-es népszámlálások anyanyelvi adatsorainak az összehasonlítása a „*magyar nyelv feltűnő, gyors térhódítását, az egyéb anyanyelvűek arányának csökkenését regisztrálták*” (Varga E. 1998: 12). Ebből kiindulva feltételezhető, hogy ebben a periódusban a magyar nyelvet is ismerők esetében hamar megtörtént a dominanciaváltás, pontosabban a magyarral mint anyanyelvvel (és ezt kiterjesztve: a magyarral mint domináns nemzettel) történő azonosulás. Ez a trend magyarázhatja a más nyelvet ismerő magyar anyanyelvűek viszonylag jelentős arányát is.

Ugyanakkor kizárt, hogy ez a románságra hatott volna ki tömegesen, a kétnyelvűsödés mértéke és mintái inkább a bánsági és partiumi németajkúak esetében valószínűsíthetnek egy ilyen jellegű nyelvváltási folyamatot.

Habár tény az, hogy az időtájt a magyar nyelv rendelkezett hatalmi megerősítéssel, és ma a román nyelv kapcsolódik össze az államisággal, ám radikálisan különbözik a kétnyelvűség intézményes termelésének a lehetősége, és a társadalmon belüli nyelvi rendre vonatkozó ideológiák radikálisan eltérnek. Önmagából az aszimmetrikus politikai támogatottságból azonban még nem következik, hogy a nyelvi viszonyok is ugyanolyan aszimmetrikusan alakultak, ugyanis a 19. századi Erdély még *fragmentált kommunikációs térség*nek számított, amelyen belül a nyelvi renddel kapcsolatos hatalmi tényezők jóval diffúzabban fejeződtek ki és érvényesültek, mint később az *egységesített nyelvi piac* kontextusában. A fragmentált kommunikációs térségen belül a helyi, regionális társadalmak nyelvi gyakorlataira még elenyésző hatást gyakorolt a politikai központ azon törekvése, hogy a magyar nyelv ismeretét a teljes értékű nemzettagság legfőbb politikai, kulturális és szimbolikus ismérveként fogadtassa el.

A prekapitalista és a modern nemzetállamok kiteljesedése előtti társadalmak fragmentált nyelvi rendjére is jellemző lehet a többnyelvűség, sőt a társadalomban használt nyelvek presztízse is eltérő lehetett. De ami nem jellemző, az egy olyan nyelvi hierarchia érvényesülése, amely egy adott nyelvet „a legitim” nyelvként kívánna működtetni. Nem létezik az a törekvés, hogy egy adott nyelv beszélői a nyelvüket valamiféle kötelező kulturális normaként próbálják másokra erőltetni, mivel ahhoz a nyelvhez a helyénvalóként, célszerűként, ildomosként nyilvántartott kommunikációs médium normatív ereje társul (Bourdieu 1991: 44–47). Életszerűen: a dél-erdélyi németek nem azért sajátították el a románt, mert annak szimbolikus értéket, valamiféle, a helyi kommunikáció megszervezésében rejlő gyakorlati szerepén túli szimbolikus autoritást tulajdonítottak.⁷ A román ismeretét kifejezetten a nyelvhasználathoz kötődő gazdasági tényezők magyarázták.

Ebben a fragmentált nyelvi térben a magyar nyelv a piaci értéke is váltakozó volt. Egyes régiókban (Közép-Erdélyben, Szilágyságban) megtalálható valamilyen mértékű kétirányú bilingvizmus, ám összességében mindez a román másodnyelvként történő jellemzőbb használatának a következményeként értelmezhető, (Ennek kapcsán mindenképpen meg kell említeni, hogy az erdélyi magyarok román másodnyelvűsége nem minden esetben kapcsolható össze az impériumváltást követő új, a román nyelv átfogó dominanciáját központba helyező nyelvi rend kialakulásával. Jól látható, hogy a magyar–román kétnyelvűségnek bizonyos régiókban sokkal mélyebb társadalmi és kulturális gyökerei vannak, minthogy egyszerűen vissza lehessen vezetni arra a körülményre, hogy a román állam átvette a kommunikációs tér ellenőrzését és a nyelvi piac szabályozását! Néhány más régióban (ahol a magyar állam által szorgalmazott nyelvi egységesítés folyamatai, a meginduló gazdasági fejlődés, a modernizáció által generált urbanizációs, piacosodási és belső mobilitással társultak) már 1880-ban látható volt a magyar nyelv bizonyos mértékű előtérbe kerülése.

7 Mi több, otthoni környezetben a viccmondás és az illetlen beszéd nyelveként használták.

SZAKIRODALOM

BOURDIEU, Pierre

1991 *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge.

KUO, Eddie C. Y.

1980 Measuring Communicativity in Multilingual Societies: The Cases of Singapore and West Malaysia. In: Evangelos, A. Afendras (ed.): *Patterns of Bilingualism*. Singapore University Press, Singapore, 287–302.

MANN, Michael

2001 Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio* 12. (4) 3–33.

RONNÁS, Per

1984 *Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change Since Independence*. Stockholm School of Economics, Stockholm.

ROTARIU, Traian et al. (red.)

1997 *Recensământul din 1880*. (Studia Censualia Transsilvanica.) Editura Staff, București.

ROTH Endre

2002 A nyelv, amely elválaszt és összeköt. *Nyelvünk és kultúránk* 122. 68–76.

VARGA E. Árpád

1998 *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest.

O PRIVIRE ÎN TRECUȚ CU PRIVIRE LA ORDINEA LINGVISTICĂ A TRANSILVANIEI. SPECIFICUL MULTILINGVISMULUI DIN TRANSILVANIA ÎN 1880

Studiul analizează ordinea lingvistică a spațiului transilvan de la sfârșitul secolului XIX. Mai exact reconstruiește, pe baza datelor statistice despre multilingvism ale recensământului din 1880, gradul de cunoaștere ca a doua limbă vorbită, de către vorbitorii nematerni a celor trei limbi majore utilizate pe atunci în această zonă: româna, maghiara și germana. Cunoașterea și utilizarea unei limbi în afară de limba maternă poate fi un fel de indicator al importanței sociale, politice și de altă a limbii respective. Ca atare analizele statistice prezentate oferă posibilități de interpretare în spațiul problematic definit de conceptele limbă-demografie respectiv politică.

A SNAPSHOT REGARDING THE LINGUISTIC ORDER OF TRANSYLVANIA. THE FEATURES OF TRANSYLVANIAN MULTILINGUALISM IN 1880

The paper represents an analysis of the linguistic order of the Transylvanian society at the end of the 19th century. More precisely, based on the data on mother tongue and knowledge of other regional languages of the 1880 census, reconstitutes the extent of the knowledge as second languages of the three major languages spoken at that time in Transylvania: Romanian, Hungarian and German. Knowing and using a language beneath a first language can be an indicator of the social, political and other functions of the respective languages by the non-native speakers. In due circumstances the statistical analyses presented in the paper offers the possibility for multiple interpretations in a problematic areal defined by the concepts language, demography and politics.

MELLÉKLETEK

6. táblázat. Nyelvismeret a románok körében 1880-ban megyénként. Az illető nyelvet ismerő románok aránya, illetve a megyén belüli románok aránya és száma*

Megye	Csak románul	Magyarul is	Németül is	Román anyanyelvű népesség %	Román népesség szám
Arad	94,77	4,40	0,40	60,94	185 241
Bihar	87,88	11,88	0,06	41,69	186 264
Krassó-Szörény	95,96	0,85	2,51	76,02	289 849
Máramaros	95,81	3,24	0,28	25,09	57 059
Szatmár	80,36	18,93	0,31	33,81	99 093
Szilágy	89,72	10,01	0,05	60,39	103 307
Temes	92,66	1,61	2,37	37,60	148 928
Ugocsa	92,25	4,73	0,10	12,52	8 183
Partium/Bánság/Máramaros	91,83	6,17	1,13	47,17	1 077 924
Alsó-Fehér	96,79	2,60	0,42	76,08	178 021
Beszterce-Naszód	95,31	1,62	2,58	65,30	62 048
Brassó	92,31	5,72	1,87	34,85	29 250
Csik	74,80	23,99	0,16	11,57	12 832
Fogarás	97,62	1,22	0,83	88,74	75 050
Háromszék	64,19	35,63	0,14	12,33	15 448
Hunyad	96,92	2,05	0,66	87,50	217 414
Kis-Küküllő	90,69	8,69	0,38	48,12	44 372
Kolozs	92,02	7,63	0,15	57,37	112 627
Maros-Torda	75,47	22,34	0,15	33,74	53 650
Nagy-Küküllő	92,76	3,76	2,11	39,98	51 632
Szeben	96,26	0,96	2,15	64,11	90 802
Szolnok-Doboka	95,77	3,82	0,25	75,45	146 135
Torda-Aranyos	94	5,75	0,08	70,65	96 809
Udvarhely	49,24	47,53	2,03	2,94	3 099
Történelmi Erdély	93,67	5,23	0,76	55,02	1 146 611
Egész Erdély	92,78	5,69	0,94	50,91	2 224 535

* Forrás: Ronnás 1984: 345.

7. táblázat. Nyelvismeret a magyarok körében 1880-ban megyénként. Az illető nyelvet ismerő magyarok aránya, illetve a megyén belül a magyarok aránya és száma*

Megye	Csak magyarul	Románul	Németül	Magyar népesség %	Magyar népesség szám
Arad	65,62	14,26	19,05	22,24	67 613
Bihar	87,61	5,3	6,24	52,18	233 135
Krassó-Szörény	29,2	25,55	52,92	1,89	7 201
Máramaros	54,1	12,68	14,1	10,47	23 819
Szatmár	80,02	8,53	8,66	57,08	167 184
Szilágy	76,78	18,51	4,27	34,08	58 224
Temes	41,69	14,25	41,28	6,55	25 955
Ugocsa	78	1,58	6,76	34,67	22 664
Partium/Bánság/ Máramaros	77,68	9,25	10,41	26,51	605 895
Alsó-Fehér	40,31	51,01	8,12	14,50	25 818
Beszterce-Naszód	32,03	51,89	15,71	3,27	3 540
Brassó	70,97	19,40	9,58	28,53	23 948
Csik	96,82	2	1,05	83,65	92 802
Fogarás	37,45	41,09	21,12	3,18	2 694
Háromszék	94,36	3,77	1,68	83,5	104 607
Hunyad	27,02	49,78	21,58	4,94	12 278
Kis-Küküllő	56,16	39,7	3,84	23,43	21 604
Kolozs	55,42	33,99	10,05	32,1	63 005
Maros-Torda	82,14	13,5	3,82	54,4	86 497
Nagy-Küküllő	57,50	32,7	9,65	9,08	12 026
Szeben	43,97	20,16	34,87	2,11	2 991
Szolnok-Doboka	43,49	51,83	4,34	16,29	31 559
Torda-Aranyos	55,52	40,80	3,42	22,24	30 472
Udvarhely	96,81	1,61	1,15	89,38	94 311
Történelmi Erdély	77,23	17,95	4,45	29,18	608 152
Egész Erdély	77,46	13,6	7,43	27,79	1 241 047

* Forrás: Ronnás 1984: 346.

8. táblázat. Nyelvismeret a németek körében 1880-ban megyénként. Az illető nyelvet ismerő németek aránya, illetve a megyén belül a németek aránya és száma.*

Megye	Csak németül	Románul	Magyarul	Német népesség %	Német népesség szám
Arad	53,61	16,99	26,7	10,18	30 931
Bihar	21,72	6,39	66,83	0,96	4 305
Krassó-Szörény	46,05	32,77	13,7	9,92	37 833
Máramaros	46,49	14,32	9,24	13,95	31 718
Szatmár	26,07	10,34	62,73	4,76	13 948
Szilágy	18,19	1,59	78,75	0,48	819
Temes	72,22	12,09	10,88	34,65	137 239
Ugocsa	22,13	1,25	48,03	3,68	2 409
Partium/Bánság/Máramaros	59,07	15,64	17,5	11,43	259 202
Alsó-Fehér	20,75	58,5	19,8	3,92	6 972
Beszterce-Naszód	25,88	65,97	7,99	24,32	23 113
Brassó	50,51	20,45	28,98	31,67	26 579
Csik	19,71	7,79	72,02	0,37	411
Fogaras	26,08	39,32	34,13	4,55	3 850
Háromszék	27,91	8,6	62,56	0,34	430
Hunyad	21,47	40,41	34,95	4,74	6 968
Kis-Küküllő	42,7	42,93	14,35	18,41	16 979
Kolozs	31,38	45,65	22,53	3,91	7 667
Maros-Torda	24,58	17,48	57,79	3,95	6 274
Nagy-Küküllő	39,6	49,05	11,20	8,61	57 398
Szeben	47,7	47,37	4,57	28,75	40 723
Szolnok-Doboka	31,6	50,98	17,14	2,38	4 604
Torda-Aranyos	13,85	17,84	67,61	0,31	426
Udvarhely	48,97	49,44	1,51	2,20	2 322
Történelmi Erdély	38,86	44,98	15,85	9,82	204 713
Egész Erdély	50,15	28,59	16,77	10,62	463 915

* Forrás: Ronnås 1984: 347.

BORSOS BALÁZS

MOLDVA NÉPI KULTÚRÁJÁNAK TERÜLETI TAGOLÓDÁSA A *MAGYAR NÉPRAJZI ATLASZ* TÉRKÉPEINEK SZÁMÍTÓGÉPES FELDOLGOZÁSA FÉNYÉBEN

Az ünnepelt, Pozsony Ferenc eddig tudományos életműve számos olyan fogódzót kínál, amelyhez e tisztelgő írás szerzője munkásságának egyik vonulata, a *Magyar Néprajzi Atlasz* térképeinek számítógépes feldolgozása, és erre alapozva a magyar népi kultúra területi tagolódásának vizsgálata csatlakozhat. A kapcsolódási pontok közül végül is Moldvára esett a választás, elsősorban azért, mert a számítógépes vizsgálat itt kínált a korábbi kutatást és Pozsony Ferenc munkásságát¹ leginkább érintő új szempontokat.

MÓDSZERTAN

Moldva kulturális tagolódásának elemzése előtt azonban szükségesnek látszik röviden összefoglalni a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása és elemzése során alkalmazott módszertant, még akkor is, ha e lapokon hely hiányában elsősorban az eredmények jelennek meg.² A *Magyar Néprajzi Atlasz* 634 térképlapon közel ennyi kulturális jelenség helyi változatait mutatja be elméletileg 417 kutatóponton. Az adatok kódolása és digitalizálása

1 Itt most csak két kötetre utalok: Pozsony 1999 és Pozsony 2005.

2 A részletes elemzések Borsos 2011/I: 365–382, 392–394 és 406–413. oldalán találhatók.

után egy klaszterező program³ az elemeket (településeket) az őket jellemző változók (kulturális jelenségek) értékei (helyi változatai) alapján összehasonlítja. Az egymásra leginkább hasonló két települést összevonja egy csoportba, jellemzőik alapján egy közös „súlypontot” képez, s a továbbiakban ezt veti össze a többi kutatóponton. Az elemzés kezdetén mindegyik elem egy, csak önmagából álló csoportot képez, a végén mind a 417 elem egyetlen csoportba tömörül. Az elemzés folyamán (ott, ahol a program nagyon különböző csoportokat von össze) tipikus eloszlásokat állapíthatunk meg. A néprajzi nagytájak, középtájak és kistájak száma (Kósa 1998 összefoglalását követve rendre 5, 26, ill. 90) nagyságrendjében számítógép meghatározta kulturális nagy-, közepes és kis területi egységeket mutathatunk ki. Ezen egységekre – itt nem részletezhető okfejtés eredményeként – a kulturális nagy-, közepes, kis- /és mikro-/ régió elnevezést találtam a legalkalmasabbnak.⁴

Az elemzés során figyelemmel kell lenni arra, hogy az atlasz 634 lapja között sok olyan akad, amely nagy mennyiségű 0 adatot tartalmaz, egyes lapok csak a kulturális jelenségek elnevezéseiről szólnak, ezért nyelvi-nyelvjárási jelenségekkel foglalkozó lapoknak tekinthetők (180 lap), illetve az atlasz alapvető időmetszetén /19–20. század fordulója/ kívüli időszakot, vagy egyes jelenségek időbeli változásait mutatják be (összesen 81 lap). Ezért ún. szűrt klaszterezéseket is végre kell hajtani, vagyis olyan elemzéseket, amelyekben a 180 nyelvi lap, a 81 időmetszeten kívüli lap nem szerepel. Az adathiányok hatását úgy ellenőrizhetjük, ha egyrészt kiszűrjük azt a 10 + 12 gyűjtőpontot, amelyeknél az adatfelvételi problémák miatt hiányoznak az adatok,⁵ illetve kiszűrjük azokat a lapokat, amelyeken 200-nál, illetve 50-nél több helység adatai hiányoznak (ezek száma rendre 267, illetve 429).⁶ Figyelembe kell azonban venni, hogy ebben az esetben a vizsgálatba bevont lapok tematikai egyoldalúsága nő, -200-as elemzésben az atlaszban bemutatott 85 témakör közül 11, a -50-es klaszterezésben pedig már 28 teljesen kimarad. Ráadásul ezek elsősorban a nem anyagi kultúra területét mutatják be, a -50-es elemzésben az ilyen témákat bemutató 167 lapból csak 20 marad a mintában.

További vizsgálati lehetőséget nyújt, ha az atlasz adatainak alapelemzését és az így rajzolt tagolódási képet szembesítjük a kultúra térbeli szerveződését befolyásoló, nem elsődlegesen kulturális tényezők alapján kialakított területi struktúrával (közigazgatási, földrajzi, nyelvészeti tagolódás, demográfiai, agrárstatisztikai adatok), valamint az egyes kulturális aspektusoknak az atlaszon kívüli adatok (zene, tánc, és részben építkezés), illetve az atlasz adatai alapján (azaz tematikus lapcsoportok klaszterezése révén) fölállított területi struktúrájával. Az összehasonlítás legkézenfekvőbb módon úgy végezhető el, ha ezeket a kiegészítő adatokat az atlasz alapszerkezetében a 417 gyűjtőponthoz kötve rögzítjük. Így megalkothatjuk a *Magyar Néprajzi Atlasz* virtuális 10. és 11. kötetét.⁷

3 A klaszteranalízis elvi alapjaival és gyakorlati buktatóival kapcsolatban hadd utaljak korábbi publikációkra: Borsos 2003: 33–34, Borsos 2006: 145–146, Borsos 2007: 174, Borsos 2011/I: 61–64.

4 Erről részletesen lásd Borsos 2002.

5 Az atlasz adatgyűjtése (1960-as évek) idején létező politikai problémák miatt 8 + 12 romániai gyűjtőpont esetében hiányosak az adatok. Ezek közül az első csoportot egyáltalán nem, 12 kutatópontot csak korlátozottan lehetett figyelembe venni. Ugyancsak ki kellett szűrni Kecskemét és a felföldi Óvár adatait.

6 A számszerű határokat a klaszteranalízis matematikai jellegzetességei határozták meg. Részletes indoklásukat lásd Borsos 2011/I: 84–85.

7 A virtuális 10. és 11. kötetben a tematikus klaszterezések eredményei nem szerepelnek. Ez utóbbiak megtalálhatók: Borsos 2011/II: 58–121.

A 10. virtuális kötet információs és kiegészítő lapokat tartalmaz.⁸ A közigazgatási tagolódást vármegyei és járási szinten mutatja be, amelyet kiegészít az agráradatok értelmezéséhez szükséges becslőjárási osztályozási vidékek szerinti beosztás. A demográfiai és agrárstatisztikai adatok két időmetszetben (1900, 1910, illetve 1895, 1910), illetve települési és (becslő)járási szintet képviselve jelennek meg. Ez utóbbi állítható igazából párhuzamba az atlasz többi lapjával, hiszen a gyűjtőpontokat úgy határozták meg, hogy teljes környezetük kultúráját reprezentálják, és ez a tágabb környezet statisztikai adatok esetén szükségképpen a (becslő)járást jelenti. A demográfiai jellemzők közül a nemzetiségi és felekezeti eloszlás adatai három részletezettségi szintben készültek: 1. az összetétel százalékos aránya, 2. a többség (kizárólagos, abszolút, relatív), 3. domináns felekezet/nemzetiség. Készültek lapok a települések lakosságszámáról 3, illetve 7 kategóriaosztásban. Ugyanebben a kétféle bontásban került térképre a járást alkotó települések átlagos lakosságszáma is. Az utolsó demográfiai lapcsoportba a települések és a járáások népsűrűségét, valamint a járást alkotó helységek átlagos területét mutató lapok sorolódtak. A mezőgazdasági adatok közül a térképekre került az egyes művelési ágak (szántó, kert, rét, szőlő, legelő, erdő, nádas, terméketlen) százalékos aránya, kataszteri tiszta jövedelme, valamint a birtokok átlagos mérete a teljes és a szántóterületre vetítve egyaránt. Az agrárstatisztikai lapok esetén a kategóriák meghatározása azt az elvet követte, hogy míg számuk áttekinthető maradjon (6–8), mindegyikbe egyforma nagyságrendben kerüljenek elemek, és az egyes kategóriák közel azonos intervallumot fogjanak át.⁹

Az MNA digitális változatában az atlasz összes eredeti gyűjtőpontja szerepel (mind a 417 település). Mivel ez aránylag egységesen lefedi a teljes magyar nyelvterületet, az összefüggő kép kialakításához az információs és kiegészítő lapokon azon települések adatai is szerepelnek, amelyekre vonatkozó kulturális adatok az atlasz többi lapjáról teljesen (Hidalmás, Igazfalva), illetve nagyrészt hiányoznak. Kivételt képeznek az ország határain kívül eső magyarlakta területek, tehát Moldva (és Bukovina) falvainak adatai, mert 1900 és 1910 környékén olyan részletes statisztikai felmérés, amely a magyarországiakkal párhuzamba állítható, nem volt.¹⁰ A Lahovari és társai által 1898-ban szerkesztett *Nagy Romániai Földrajzi Szótár* adatai a korábban kiadott megyei földrajzi adatsorokon alapulnak (Pozsony 2005: 12–13), az 1912-es romániai népszámlálás adatsora pedig csak a népességszámot közli.¹¹ Mindazonáltal a lehető legteljesebb kiegészítő kötet készítése érdekében azokon a lapokon, ahova az 1912-es népszámlálás adatai beilleszthetők (pl. településdemográfia egyes aspektusai 1910-ben), ott ezt megtettük, illetve a nemzetisé-

8 Bár Moldva nem tartozott a Magyar Királysághoz, ezért az itteni települések adatai ezekben a statisztikákban nem szerepelnek, a módszertan ismertetéséhez a statisztikai kiadványokból szerzett anyag ismertetése is hozzátartozik. Moldva főleg használható statisztikai adatairól a későbbiekben külön lesz szó.

9 A felhasznált adatok a következő forrásokból kerültek ki: Magyar 1902, 1912, Zentai 2001, Magyar 1897, MM 1913–1914. A virtuális 10. kötet járási adatokat bemutató térképei megjelentek Borsos 2011/II: 199–283. A 701, 712, 714, 716, 718, 720, 721, 722, 730, 736, 739, 743, 745, 764, 771, 791, 793, 799. térkép megjelent: Borsos 2008: 208–229.

10 Bukovina az I. világháború végéig Ausztria része volt és emiatt rá az osztrák népszámlálások adatai érvényesek. E népszámlálások adatainak feldolgozása ugyanakkor annyi munka befektetését igényelte volna, amely nem állna arányban az eredménnyel: az itteni 5 falu története és társadalmi környezeti viszonyai elég részletesen ismertek ahhoz, hogy a népszámlálások adatainak mechanikus átvétele sok újat mondana.

11 A román statisztikai kiadványok föltárását és értékelését Turai Tündének és Ilyés Sándornak köszönöm.

gi és vallási adatokat tartalmazó lapokra az ezeket először közlő 1930-as népszámlálás adatait vezettük rá – csak tájékoztató jelleggel.¹²

A 11. kötetbe a szakirodalom feldolgozása által készített, a különböző aspektusokra vonatkozó tagolódási térképek kerültek. Három lap mutatja be az eddigi kutatás által feltárt, és viszonylagos konszenzust jelentő néprajzi tagolódási képet nagy, közepes és kistájak szintjén. Két lapon szerepelnek a földrajzi nagytájak és középtájak, és ugyancsak két lapon a nyelvjárási régiók, illetve a kisebb méretű nyelvjárási csoportok. A kulturális részterületek közül az irodalom alapján készült térkép az építkezés, a zene (és ennek nyomán a szokások), valamint a tánc aspektusa tagolódási képéről több részletezési szintben. Térkép mutatja a piacok számarányát (hány fő és mekkora terület esik egy vásárhelyre), a kenderfeldolgozás területi típusait, a fazekas központokat és a díszítőművészetben kiemelkedő területeket.¹³

A számítógép a klaszteranalízis mellett az ún. kulturálishasonlóság-vizsgálatot is elvégzi.¹⁴ Ennek segítségével megállapítható, hogy egy adott település hány térképlapon, illetve mennyi változóértékben (súlyozott attribútum-értékben¹⁵) tér el a többi kutatóponttól. Tehát a sorban minél kisebb az eltérést mutató szám, annál közelebbi a rokonság. Az így alkotott lista a klaszterezés eredményét bizonyos fokig ellenőrzi is, mert míg a csoportelemzésben az első összevonások után már közös súlypontokat vesz figyelembe a számítás, ebben az esetben mindig az egyes gyűjtőpontok eltérését vizsgálja az összes többitől. Ha tehát az egyes területi egységeket képviselő kutatópontok egymás listájában az élen szerepelnek, a csoport egységessége bizonyítható. Ez a módszer elsősorban a kisebb (maximum 10–15 gyűjtőpont által képviselt) területi egységek meghatározásában lehet segítségünkre, tehát Moldva esetében (8 gyűjtőpont) jól alkalmazható.

12 Mivel e népszámlálásban különválasztották a nemzetiséget és az anyanyelvet, a térképeken ez utóbbi adatai szerepelnek. Azokban az esetekben, amikor nyilvánvalóan helytelen szám szerepel (pl. Balázsfalva vagy Bogdánfalva lakosságának 0%-a magyar anyanyelvű), az adott településnél nem tüntettük föl az adatot. (A moldvai csángók létszámáról lásd Tánczos 1997, 1999)

13 A térképek a következő források alapján készültek: Kósa 1998, Hajdú-Moharos 2000, Hajdú-Moharos–Hevesi 2002, Juhász 2001, Barabás–Gilyén 1979, Harkai 1995, Tátrai 2002, Domokos–Németh 2004, Vargyas 1990, Martin 1990, Prinz–Teleki é. n., Kresz 1991, Szolnoky 1972, Domonvöszky 1981. A virtuális 11. kötet említett térképei megjelentek: Borsos 2009: 275–287, Borsos 2010: 185–220, illetve Borsos 2011/II: 287–338. A számítógépes elemzés alkotta, illetve a tudományos szintézis eredményeképp rajzolt területi tagolódási térképek (831–833, illetve 834–837. térkép) megjelentek: Borsos 2011/II: 339–354.

14 Ennek részleteiről lásd Borsos 2006: 148–149, Borsos 2007: 176 és Borsos 2011/I: 213–214.

15 A kulturálishasonlóság-vizsgálat leghatékonyabb változatának az ún. súlyozott attribútum-érték vizsgálat bizonyult. Ebben az esetben nemcsak azt vesszük figyelembe, hogy egy adott település adatai hány térképen térnek el egy másiktól, hanem azt is, hogy ha egy adatban el is térnek, van-e olyan adat a térképen, amelyben egyeznek. A súlyozás jelen esetben azt jelenti, hogy ha a települések egy adatban eltérnek, de kettőben egyeznek, az nagyobb hasonlóságot jelent, mint ha egy eltérés mellett csak egy adatban egyeznének az adott lapon.

MOLDVA KULTURÁLIS ELKÜLÖNÜLÉSE ÉS BELSŐ TAGOLÓDÁSA

Az összes térképlap és az összes település alkotta adatbázis klaszterezése során a Moldvát és Erdélyt magában foglaló Keleti nagyrégió elsőként, azaz a 2. lépésben válik le a magyar nyelvterület többi részétől, ezután 12 klaszter meghatározásáig együtt marad, amikor Moldva különül el. A korai leválás és a sokáig megmaradt egység nagyrégiós szinten még a néprajzi kutatásban is sokszor kiemelt ténnyel, a nagyrégiónak a többihez képest régiesebb kultúrájával és sajátos etnikai környezetével magyarázható. Moldva elválása pedig a még archaikusabb kultúrával és az eltérő nemzetiségi viszonyokkal (szász–román–magyar együttélés helyett abszolút többségi román környezet) hozható összefüggésbe (Kósa 1991: 204–205, 208). A Keleti nagyrégió aztán tovább tagolódik, a 18. lépésben Erdély is kettéválik. Középrégiós szinten a legtipikusabbnak ez a tagolás tekinthető: Nyugati (Nyugat-Erdély), Keleti (Kelet-Erdély) és Moldva középrégió.

Moldvát, egész pontosan a történelmi Magyarország határain kívül, a Szeret folyó környékén levő magyar településeket a néprajzi kutatás önálló nagytájként kezeli. Az atlaszban térképezett kulturális jelenségek vizsgálata alapján a különállás egyértelműen bizonyított, de az atlaszban 8 településsel képviselt Moldvát az adatok bizonyos fokú egyoldalúsága és a gyűjtés problémái miatt – mint láttuk – külön nagyrégió helyett a Keleti nagyrégió egyik középrégiójaként lehetett csak meghatározni. Az adatok vizsgálata azonban kimutatja, hogy Moldva a Keleti középrégióval elsősorban csak a nagyszámú 0 adat miatt tart sokáig együtt, igazából külön nagyrégiónak is tekinthető. A Keleti nagyrégiótól a klaszterezések többségében már a 2. lépésben leválik, néhány esetben (időtényező kiszűrése, gazdálkodás, táplálkozás összesített, táplálékkészítés) Bukovinával együtt. Csak néhány tematikus klaszterezés során nem jelenik meg rögtön, ezekben az esetekben a 2. lépésben még a Keleti középrégióval tart. Ezek azok az aspektusok, ahol a néprajzkutatás is leginkább számon tartja a moldvai–székely kapcsolatot (terminológia, település–építkezés, lakóház–építkezés). A nem anyagi kultúra adatainak feldolgozásai a Keleti nagyrégióban (a gyűjtési problémák miatt) már az első lépésekben szórt klasztereket eredményeznek. Mivel Moldva esetében a statisztikai térképeket nem lehetett adatokkal feltölteni, ilyen szempontú egységét csak a vizsgált időszaknál későbbi (1930-as népszámlálás), illetve becslült adatokra alapozva tekinthetjük át, amelyek egy román és görög keleti abszolút többségű környezetben római katolikus és magyar kisebbséget mutatnak. Földrajzi szempontból a moldvai települések erősen tagolt környezetben találhatók. Két nagytáj (Szubkárpatok és Román-alföld) és összesen 5 középtáj területén fekszenek: az atlasz gyűjtőpontjai közül Bogdánfalva, Külsőrekecsin és Tatros a Tázló menti Szubkárpatok, Lészped a Németvársári-Szubkárpatok, Balázsfalva és Ploszkucén a Moldova-Szeret-völgyfolyosó, Szabófalva a Szucsávai-, Gajcsána a Tutovai-dombvidék területén. A nyelvészet a Moldvai nyelvjárási régiót 3 csoportra osztja: Északi (Szabófalva, Balázsfalva és a legdélebben található, ám a 19. század végén Szabófalváról települt Ploszkucén), Déli (Bogdánfalva) és Székely csoportra (Lészped, Külsőrekecsin, Gajcsána, Tatros). Ezek a nyelvjárási kategóriák alkotják az alapját a moldvai magyarok néprajzi felosztásának, és ez alapján tárgyalja őket Pozsony Ferenc is.¹⁶ A néprajzkutatás általában Moldvára is kiterjesztette tájmeghatározásait. Szolnoky Lajos szerint a kendermegmunkálást illetően a Közép-Erdélyhez hasonló 8. területi csoport jellemző itt, az Északi csángók földrajzilag is északon fekvő falvait (Szabófalva, Ba-

16 A beosztást Pozsony 2005: 231–232 alapján végeztük.

lázsfalva) nem osztotta be. A népzene és néptánc kutatása külön dialektusként határozta meg Moldvát, de ezen belül részletes területi beosztást nem adott.

A klaszteranalízis Moldva jellegzetes tagolásaként 3, illetve 5 klasztert határozott meg (a szórásnégyzet változása 0,0794–0,0915, illetve 0,0657–0,0773). A legelőször elváltó klaszterbe 2 északi falu, Szabófalva és Balázsfalva kerül, a harmadik Északi csángó település, Ploszkucén azonban nem. A 3. lépésben Gajcsána egyedül válik el a többitől. Így a 3. klaszterbe sorolódik Lészped, Bogdánfalva, Külsőrekecsin, Ploszkucén és Tatros. Így egy Északi, egy Keleti és egy Nyugati kiségiót határozhatunk meg. A következő lépésekben ez utóbbi klaszter bomlik fel, előbb Tatros, aztán Lészped, majd Bogdánfalva, s végül Ploszkucén és Külsőrekecsin is egytagú klasztert képez. Utoljára az Északi kiségióbeli két falu válik szét. Mivel a nyelvjárási és ezzel együtt a néprajzi tagolás is 3 csoportot határoz meg, 3 klasztert érdemes vizsgálni. Azonban nemcsak az összesített, hanem a 4 szűrt és a 14 tematikai klaszterezés során sem jelentek meg egyetlen alkalommal sem ezek a csoportok. A klaszteranalízis tehát a néprajzi–nyelvjárási felosztást nem támasztja alá. Ugyanakkor a -50-es elemzés kivételével mindegyik szűrt elemzés a fenti 3 klasztert határozta meg, azzal a különbséggel, hogy az idő- és a nyelvi tényező kiszűrése után Gajcsána rögtön a 2. lépésben elvált a többi településtől. A tematikai klaszterezések során az Északi kiségió 9, a Nyugati viszont mindössze 3 esetben jelent meg. Az Északi kiségió a 2. lépésben vált ki a település–építkezés, a lakóház–építkezés, a harmadikban a gazdálkodás összesített, az állattartás, az életmód összesített, a táplálkozás összesített és a táplálékkészítés elemzése során. A kevés lapot bevonó elemzések közül a viselet és az étkezés aspektusát tekintve az 5. lépésben különült el. A Nyugati kiségió a 2. lépésben jelent meg a táplálkozás összesített és a táplálékkészítés elemzése során, a 3. lépésben pedig az életmód összesített lapjai analízisekor. Mivel a Keleti kiségió egytagú klaszter, ezért természetesen mindig megjelent. Itt azt érdemes nézni, mely aspektusokban vált ki a 2–3. lépésben, amikor a többi település elméletileg még többtagú klaszterekben volt. A 2. lépésben mutathattuk ki a szállítás–közlekedés és az életmód összesített lapjai elemzése során, a 3. lépésben pedig a táplálkozás összesített, a táplálékkészítés, a nem anyagi kultúra és a szokás–hiedelem lapcsoport analízisében. Mindez arra utal, hogy Gajcsána még a moldvai települések között is sajátosan elkülönült kultúrával rendelkezik.

A kulturális hasonlóságvizsgálat a klaszteranalízissel ellentétben inkább utal a nyelvjárási–néprajzi csoportokra. Balázsfalva rokoni sorában Szabófalva (33) után Ploszkucén (40) következik. Gajcsána (55) az utolsó. Szabófalva sorában ugyan Ploszkucén (46) csak a 3., de a 2. helyen a szintén nem Székely, hanem a Déli csángó Bogdánfalva (42) áll. Gajcsána itt is az utolsó. A Déli csángókat egyedül képviselő Bogdánfalva sorában ugyan az első helyen a szomszédos (Székely) Külsőrekecsin (40,5) áll, de utána alig nagyobb súlyozott attribútum-értékkel (41–42) az Északiak falvai következnek. Gajcsána itt is az utolsó. Ploszkucén helyzete már nem ilyen egyértelmű. Elöl itt is a Székely Külsőrekecsin (38,5) van, a másik két Északi falu csak a 2. és 5. helyen áll, és Gajcsána is előrekerült az utolsó előtti helyre. A Székely Külsőrekecsin sorában már nincs meg a nyelvjárási különbségnek megfelelő sorrend. Az első az Északi Ploszkucén, a 2. a Déli Bogdánfalva, és csak a 3. a Székely Tatros (42). A szintén Székely Gajcsána (igaz, kisebb értékkel /51/) megint az utolsó. Lészped sorában is az Északi Ploszkucén (42) áll az élen, de őt, igaz, jelentős értékkülönbséggel, Külsőrekecsin (46) és Tatros (50) követi. Gajcsána az utolsó előtti. Tatros sora a legkülönlegesebb, amely a település székely kapcsolatait jelzi. Bár Külsőrekecsin (42) után Ploszkucén (48) következik, majd Lészped (50), és csak a 4–6. helyen a többi Déli és Északi csángó falu, ugyanakkor Gajcsánát (58) nemcsak a Déva melletti Csernakeresztúr, hanem hétfalusi Türkös, a gyergyói Ditró és Kászonimpér

is megelőzi. Gajcsána sorában ugyan Tatros az utolsó moldvai falu, de eléje nem kerül bukovinai vagy erdélyi település. A legközelebbi Ploszkucén, ám utána Székely csángó falvak (Külsőrekecsin, Lészped) következnek. A kulturális hasonlóságvizsgálat tehát, ha igazolni nem is igazolta, de nem zárta ki a nyelvjárási alapon végzett csoportosítást. Ugyanakkor a Székely csángó falvak nagyfokú különbségét magyarázhatja eltérő származásuk és különböző időben történt betelepedésük.

Halász Péter a települések közötti kapcsolatrendszerre (pl. viselet, rokonszenv, falucsúfolók, búcsúba járás, házasság) alapozva a nyelvjárási struktúráról bizonyos fokig eltérő rendszert alkotott, amelyben összesen 5 (6) területi egységet határozott meg. Ezeket összehasonlíthatjuk azzal az 5 klaszterrel, amely a szórásnégyzet értékében bekövetkező nagyobb változás alapján szintén jellegzetes tagolásnak tekinthető. Halász megkülönböztet egy Északi csoportot (Szabófalva, Balázsfalva), egy Szeret bal parti csoportot (Gajcsána), egy Bákótól északkeletre levő csoportot (Lészped), egy a Tázló és a Tatros összefolyása menti csoportot (Tatros) és a Szeret jobb partja településeit. (Ez utóbbi helyen Halász valójában két csoportot állapít meg: a Szeret–Tázló–vízválasztótól keletre lakó nagyobb tömböt /Bogdánfalva, Külsőrekecsin/ és egy, a vízválasztótól nyugatra levő kisebb egységet /innen nincs gyűjtőpont az atlaszban, és e településeket Halász sem elemzi részletesebben./) Ploszkucén igazából nem tartozik egyik körbe sem, bár kapcsolatai alapján Halász a Szeret bal parti csoporthoz sorolja (Halász 2002 (1997): 132–138.). Ez a struktúra szinte teljesen egyezik a klaszteranalízis eredményével, azzal a különbséggel, hogy 5 klaszter esetén Ploszkucén még nem különül el, hanem Külsőrekecsinnel és Bogdánfalvával van egy csoportban.

A *Magyar Néprajzi Atlasz* számítógépes feldolgozása és elemzése tehát a moldvai települések belső tagolódására alkotott kétféle beosztás, vagyis a nyelvészeti alapokon álló és a Halász Péter által megállapított kulturális tagolás közül inkább az utóbbit támasztja alá.

SZAKIRODALOM

BARABÁS Jenő (főszerk.)

1987–1992 *Magyar Néprajzi Atlasz I–IX*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1987 *Magyar népi építészet*. Műszaki Kiadó, Budapest.

BORSOS Balázs

2002 „A régi jó régió”. A magyar kultúra számítógép meghatározta területi egységeinek elnevezése kérdéséről. In: Keményfi Róbert (szerk.): *Néprajzi Látóhatár XI*. (1–4) A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60. éves Kósa László tiszteletére. 103–112.

2003 A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. Előzetes eredmények. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom XXI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 31–60.

2006 Cultural Affiliation of Diaspora Settlements in Transylvania in the Light of the Computerisation of the Maps of the Atlas of Hungarian Folk Culture. In: Balogh, Balázs – Ilyés, Zoltán (eds.): *Perspectives of Diaspora Settlements*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 139–157.

2007 Erdélyi szórányletelepülések kulturális hovatartozása a Magyar Néprajzi Atlasz térképeinek számítógépes feldolgozása tükrében. In: Balogh Balázs – Bodó Barna –

- Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. (Kisebbségkutatás Könyvek.) Lucidus Kiadó, Budapest, 170–182.
- 2008 A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 10. kötete. In: Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXV*. MTA NKI, Budapest, 194–229.
- 2009 A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 11. kötete. I. Néprajzi, földrajzi és nyelvjárási tagolódási térképek. In: Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXVI*. MTA NKI, Budapest, 265–287.
- 2010 A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 11. kötete. II. Kulturális tagolódási térképek az egyes kulturális aspektusok alapján In: Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXVII*. MTA NKI, Budapest, 165–228.
- 2011 A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében I–II. MTA NKI, Budapest, 563 + 354 pp.
- DICȚIONARUL STATISTIC
1914–1915 *DicȚionarul statistic al României întocmit pe baza rezultatelor definitive ale recensământului general al populațiunii din 19 decembrie 1912*. Vol. 1–2. Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, București.
- DOMANOVSKY György
1981 *A magyar nép díszítőművészete I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DOMOKOS Mária – NÉMETH István (szerk.)
2004 Moldva és Bukovina 1–4. In: Falvy Zoltán (szerk.): *Magyar Népzenei Antológia*. VII. Hungaroton, Budapest.
- HAJDÚ-MOHAROS József
2000 *Magyar településtár*. Kárpát-Pannon, Budapest (térképek: Horváth Zsolt).
- HAJDÚ-MOHAROS József – HEVESI Attila
2002 A Kárpát-Pannon térség tájféldrajza. In: Karátson Dávid (szerk.): *Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére (Pannon enciklopédia*. VI. kötet. 1997. 2., jav. kiadás.) Magyar Könyvklub, Budapest, 294–306.
- HALÁSZ Péter
2002 (1997) A moldvai magyarok táji-etnikai tagolódásáról. In: Uő: *Bokrétába kötetem vala: a moldvai magyarok néprajzához*. EFL, Budapest, 113–138. (Első kiadás: Új szempontok a moldvai magyarok táji-etnikai tagozódásának vizsgálatához. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. KJNT, Kolozsvár, 7–26.)
- HARKAI Imre
1995 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben*. LaVik 1992TM, Budapest.
- JUHÁSZ Dezső
2001 A magyar nyelvjárások területi egységei. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 262–316. (térkép: 5. melléklet).
- KÓSA László
1991 Észrevételek és kiegészítések Juhász Dezső „A magyar tájnévadás” című munkájához. *Magyar Nyelv* 87. (3) 330–336.
1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Planétás Kiadó, Budapest.
- KRESZ Mária
1991 *Magyar fazekasművészet*. Corvina–Forum, Budapest–Újvidék.
- LAHOVARI, Ioan George
1898 *Marele DicȚionar Geografic al României*. București.

Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, A. 1902. A népesség általános leírása községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat 1. MKSH, Budapest.
Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása, A. 1912. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat 42. MKSH, Budapest.

Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája, A. 1897. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. M. Kir. Stat. Hiv., Budapest.

MM vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. 1913–1914. M. Kir. Állami Nyomda, Budapest.

MANUILĂ, Sabin

1938 *Recensământul general al populației României din 29. decembrie 1930. Volumul II. Neam, limbă maternă, religie.* Institutul Central de Statistică, București.

MARTIN György

1990 Magyar táncdialektusok. In: Dömötör Tekla – Hoppál Mihály – Niedermüller Péter – Tátrai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar néprajz VI. Népzene – Néptánc – Népi játék.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 390–451.

POZSONY Ferenc

2005 *A moldvai csángó magyarok.* Gondolat–EFI, Budapest.

POZSONY Ferenc (szerk.)

1999 *Csángósors. Moldvai csángók a változó időben.* (A Magyarságkutatás könyvtára, XXIII.) Teleki László Alapítvány, Budapest.

PRINZ Gyula – TELEKI Pál (szerk.)

é. n. *A magyar munka földrajza. Magyar föld – magyar faj II. Magyar földrajz 2.* Kiadó nélkül, Budapest.

SZOLNOKY Lajos

1972 *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

TÁNCZOS Vilmos

1997 Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség*. Új sorozat. 3 (1–2) 370–390.

1999 A moldvai csángók lélekszámáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időben.* (A Magyarságkutatás könyvtára, XXIII.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 7–32.

TÁTRAI Zsuzsanna

2002 Kalendáris szokásaink táji tagolódása. *Néprajzi Látóhatár* XI. (1–4) 317–339.

VARGYAS Lajos

1990 A magyar népzene dialektusterületei. In: Dömötör Tekla – Hoppál Mihály – Niedermüller Péter – Tátrai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar néprajz VI. Népzene – Néptánc – Népi játék.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 63–94.

ZENTAI László (szerk.)

2001 *A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914.* Talma, Pécs.

ZONIFICAREA CULTURII POPULARE A MOLDOVEI PRIN PRISMA PRELUCRĂRII PE CALCULATOR A HĂRȚILOR DIN ATLASUL ETNOGRAFIC MAGHIAR

Lucrarea de față abordează delimitarea culturală de Transilvania, respectiv zonificarea internă a regiunii de răspândire a limbii maghiare din Moldova, o regiune majoră care nu a aparținut nicodată de teritoriul statului istoric maghiar și care a fost considerată foarte specifică de către etnografia maghiară, și face acest lucru cu ajutorul prelucrării pe calculator al *Atlasului Etnografic Maghiar* și cu alte analize comparative. Acestea din urmă confruntă zonificarea bazată pe interpretarea datelor Atlasului cu structura teritorială ce influențează organizarea culturii în spațiu. Acestea se pot grupa în trei: 1. cele formate primordial pe baza factorilor culturali, 2. structura teritorială a unor aspecte culturale pe baza datelor dinafara Atlasului, respectiv 3. pe cele incluse în Atlas. Concluzia ar fi că analizele efectuate pe baza Atlasului susțin structura teritorială elaborată de Péter Halász pe baza faptelor culturale, în locul delimitării anterioare pe bază lingvistică (grupul Nordic, Sudic, Secuiesc).

TERRITORIAL DIVISION OF THE POPULAR CULTURE OF MOLDAVIA AS MIRRORED BY THE COMPUTERIZED PROCESSING OF THE MAPS OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHIC ATLAS

The present paper deals with the delimitation from Transylvania and inner division of the Hungarian language area from Moldavia, region considered quite specific by Hungarian ethnography, although it has never been a part of the territory of the historical Hungarian state, using the computerized processing of the *Hungarian Ethnographic Atlas* and further comparative studies. The latter confronts the division based on the interpretation of the data included in the Atlas with the territorial structure that influences the organization of culture in the territory. These can be grouped into three: 1. the ones formed based primarily on cultural factors, 2. territorial structures based on the data not included in the Atlas, respectively 3. on data included in the Atlas. The conclusion is that the analysis based on the Atlas confirms the territorial structure elaborated by Péter Halász based on cultural facts in spite of the earlier linguistic division (Northern, Southern, Szekler).

HÁLA JÓZSEF

PLÁGIUM, HIBÁK, TÉVEDÉSEK. KRITIKAI ÉS ÖNKRITIKAI MEGJEGYZÉSEK KALOTASZEGI HÁZASSÁGISZOKÁS- LEÍRÁSOKHOZ

BEVEZETÉS

A kalotaszegi házassági szokásokról (leánykérés, kézfogó, esküvő, lakodalom) és a szokáskör folklórjáról a 19. század folyamán több leírás és közlés jelent meg.

Az első tudósítást Kőváry Lászlónak, a kolozsvári jogásznak, történetírónak és írónak köszönhetjük (Kőváry 1853: 136–137), a szokásleírást tartalmazó cikke azóta többször újra napvilágot látott, például reprint változatban (Kőváry 1985a), egy mondat kihagyásával és a mai helyesírással Paládi-Kovács Attila *Magyar tájak néprajzi felfedezői* című kötetében (Kőváry 1985b) és a Kalotaszegről különböző kiadványokban 1842 és 1901 között megjelent írásokból összeállított szöveggyűjteményben (Kőváry 2006). A *kalotaszegi magyar nép Erdélyben* című írásból csak a házassági szokások bemutatását, annak új címet adva és a szerző nevét nem említve tette közzé Réső Ensel Sándor *Magyarországi népszokások* címet viselő könyvében (Kőváry 1867).

A következő rövid leírást M. Gy. tette közzé (M. Gy. 1856: 144), amelynek szintén van újraközlése (M. Gy. 2006).

Kalotaszeg irodalmát értékes dolgozattal gazdagította Soós Antal bánffyhungyadi tanító, cikkében a házassági szokásokról is részletesen írt (Soós 1867: 290–291, 293–296, 299–300, 303–304, 312). A táj és magyar népe megismerése szempontjából fontos írást e sorok írója és Olosz Katalin adta ki újra (Soós 2006, 2009).

A régi, 19. századi szokásleírások némelyikénél már megjelenésekor problémák adódtak, valamint nem mentesek a hibáktól és tévedésektől egyes utánközlések sem. Az alábbiakban e problémák megoldására, illetve a hibák és tévedések kijavítására teszek kísérletet.

z első magyar (1892a, a szerző válogatása: 1993). Író- és művésztudományok területén a néprajztudományban folytatott. A néprajzi állami elemi és köznevelési alatti gyűjtött kutatásairól, a (1933b).

Ennek egy igen ud- (2006a: 62–63, példaképe, nyomtatásban: 1933b).

A kötet az 1892. év elején látott napvilágot, amelyet azonnal, február 12-én egy igen udvarias, s a címzett véleményét kérő levél (Jankó 1892b, nyomtatásban: Hála 2006a: 62–63, 2014b: 197) kíséretében elküldött apja jó barátjának és mestereként tisztelt példaképének, Herman Ottónak. Egy későbbi, február 21-én kelt levelében (Jankó 1892c, nyomtatásban: Hála 2006a: 63, 2014b: 198) ismét a nagy tekintélyű Herman kritikáját kérte.

Jankó könyvének házassági szokásokat bemutató fejezetéről (Jankó 1892a: 139–159) így írt Herman:

116

véve). Ép ezért rendkívüli figyelemmel voltunk (nos!) a régebbi lakodalmi szokások nyomozására is, hogy megmenthessük...» Hogy mik legyenek azok az enyészettől megmentett szokások, azt senki sem tudhatja, mert a mi »régen«, vagy »régibb időben« jelzővel van adva, az mind meg volt már örökítve a Kőváry cikkében ezelőtt harmincznyolcz, dr. Jankó születése előtt pedig mintegy tizenöt esztendővel; és sok századdal Phaedrus III. meséjének keletkezése után.” (Herman 1892: 144–145; idézi Hála 2006a: 65–66, 2014b: 200.)

Jankó később, az 1892. szeptember 3-án írt levelében így magyarázkodik:

„Kedves Herman bácsi! [...] 1.) Kezdem a gyónáson. Én idei utamra segélyt kértem az Erd. Muzeumtól és a M. Földr. Társ.tól. Kérvényemben a következő passzus állott: »Programmom ugyanaz, mint amelyet a mellékelt 'Kalotaszeg'-ben követtem, de a kritika teljes figyelembe vételével«. Azt hiszem, ha kijelentem, hogy e kritika alatt a Herman Ottóét értettem, teljesen meggyóntam. Amit még hozzá fűzök ehhez, nem mentegődzés csak részemről egy tény elmondása. Tudom, Herman bácsi a plagiumért haragudott legjobban. Igen kérem engedje meg ennek az elmondását minden szándék nélkül egész világosan. Mikor a Kalotaszegre lementem, előzőleg Réső egy két adatát jegyzőkönyvembe beleírtam, de – bízva memoriamban – a forrást nem írtam fel. Ebbe a könyvbe jött belé az uton minden egyéb adat. Az idézett jegyzethez folytatolag írtam a lakodalmi szokásokat le. Mikor pár hó múlva jegyzeteim feldolgozásra kerültek, nem lévén megjegyezve hogy a plagizáltnak jelzett néhány sor honnan van, azt hittem saját feljegyzésem az. Én tehát teljesen öntudatlanul és akaratlanul követtem el a plagiumot, a hiba akkor történt, mikor jegyzőkönyvembe bejegyeztem a pár sort, hogy az uton majd emlékezzem rá, de nem írtam hozzá a forrást, amiről később megfélekeztem. Hogy ez így volt, arra becsület-szavamat adom. A világ előtt ennek elmondása a dolog lényegén nem sokat változtat, de Herman bácsi talán enyhíteni fogja felettem gyakorolt ítélete szigorát. [...]” (Jankó 1892d, nyomtatásban: Hála 2006a: 66, 2014b: 200–201.)

Jankó nyolc évvel később is felemlgette Herman Ottó hajdani kritikáját, akkor így adott magyarázatot a plágiumvádra:

„[...] Nos, hát lássuk ennek a plagiumnak történetét! A Kalotaszegen dolgozván, egyik a jegenyei fürdön időző ismerősöm, Csákány János elmondta, hogy vannak neki otthon holmi régi elavult nyomtatványai, a melyek közt a Kalotaszegre vonatkozó adatok is vannak; kérésemre megígérte, ha hazamegy, azt nekem lemásolja és megküldi. A másolatot megkaptam, de sem a könyv, sem a szerző címe nem volt rajta, sőt azt ismételt kérésemre sem tudtam megkapni. E másolat főként a kalotaszegi lakodalmi szokásokat ismerteti, s én az úton arra használtam, hogy meggyőződjem arról, mely szokás volt csak régen – az illető cikk vagy könyv megírása idejében – életben. Budapestre visszatérve, anyagomat összeállítottam; ebben a házasságról szóló fejezet 20 ½ oldal s ebből 20 oldal kizárólag a helyszínén általam gyűjtött eredeti anyag, ½ oldal (20 sor) pedig az, a mit abból a másolatból vettem át mint olyat, a mi tényleg csak *régen* volt szokásban s így én magam nem észlelhettem, fel nem jegyezhettem. Ezt a 20 sort tényleg kiírtam a másolatból s nem idézhettem, mert szerzőjét nem ismertem, hol jelent meg, azt nem tudtam, az eredeti nyomtatványt a saját szememmel nem láttam s arról beküldő ismerősömtől felvilágosítást nem kaptam. Herman úr, a ki *véletlenül* ismerte Kőváry cikkét, felfedezte, hogy az a 20 sor abban van meg, s rám sütötte a plágium bélyegét. Ez a dolog így történt, ha hibáztam, beismerem, de *rendkívül jellemzi Herman urat, hogy engem, akkor még fiatal kezdőt* – mert én akkor 22 éves voltam s a Kalotaszeg monographiája első néprajzi tanulmányom volt – *így akart agyonütni azzal a 20 sorral*, a melylyel szemben én a Kalotaszegről 204 oldal olyan általam összegyűjtött eredeti anyagot adtam, a melyet azóta is forrásként idéznek a magyar és német irodalomban egyaránt. [...]” (Jankó–Semayer 1900: 30–30; idézi Hála 2006a: 66–67, 2014b: 201.)

Mielőtt Herman támadását és Jankó védekezését elemeznénk, lássuk Kőváry és Réső Ensel közléseit!

A házassági szokásokról szóló rész újraközlésénél Réső Ensel láthatóan nem törekedett a pontos, szó szerinti átvételre, amint ezt az alábbi néhány példa is mutatja. Szavakat cserélt ki: „lakodalmi” helyett „házassági”, „főnebb látott” helyett „főnebb említett”, „kitűzetik a menyegző határideje” helyett „kitűzetik a kézfogás határideje”; szavakat hagyott ki: „A férfi, vagy is a leánykérő” helyett „A leánykérő”, „állítanak elé” helyett „állítanak”; a legtöbb helyen átalakította Kőváry ő-zését: „kiszemölt” helyett „kiszemelt”, „ünnepélyösséggel” helyett „ünnepélyességgel”, „jelönet” helyett „jelenet”, „öltöztetött” helyett „öltöztetett”, „rendösen” helyett „rendesen” (Kőváry 1853: 136; 1867: 170–171).

Réső Ensel az írás végén két forrást jelölt meg: „Magy. Erd. Kép. 1853. 2. 136–7. Vas. ujs. 1856. 144.”, de valójában csak az elsőt (Kőváry 1853) idézte, a másiktól (M. Gy. 1856) viszont nem használt fel semmit.

Visszatérve Herman Ottónak Jankó János könyvéről írt bírálatára: a hivatkozás nélküli átvétel kérdésében igaza volt a recenzensnek, mert könyve *IV. Házasságkötés* című fejezetének már az első mondata mástól lett átvéve, s később is előfordulnak ilyen sorok. Herman azal nem bíbelődött, hogy eldöntse: Kőváry eredeti, vagy Réső Ensel átvett sorait használta-e. A kérdés eldönthető, ha egymás mellé állítjuk a Kőváry, a Réső Ensel és a Jankó által írtakat.

Kőváry László (eredeti):

„Azonban lakodalmi szertartása, mely annyira sajátos, századok tisztos nyomait hordja magán, s mintegy képlete az ősmagyar családi élet folyamának. Az atya, mint egy patriárka, maga határozza el, mikor lett alkalmassá fia család-alkotásra.” (Kőváry 1853: 136.)

Kőváry László (Réső Ensel Sándor átírásában):

„A kalotaszegiek házassági szertartása századok tisztos nyomait hordja magán, s mintegy képlete az ősmagyar családi élet folyamának. Az atya mintegy patriarcha, maga határozza el, mikor lett alkalmassá fia család alkotásra.” (Kőváry 1867: 170.)

Jankó János:

„A kalotaszegiek házassági szertartása századok tisztos nyomait hordja magán s mintegy képlete az ősmagyar családi élet folyamának. [...] Az atya, mintegy patriarcha, maga határozza el, mikor lett alkalmassá fia családalkotásra, bár e jogában már erős korlátokat szab neki a katonai kötelezettség.” (Jankó 1892a: 139, 140.)

A Jankó által írt „mintegy patriarcha” Kőváry „mint egy patriárka” eredetije helyett elárulja, hogy – amint ő is írta már idézett soraiban, Jankó 1892d – a Réső Ensel-féle közlést használta.

Még ha első olvasatra nehezen hihető is Jankó plagizálást magyarázó védekezése, nagyon valószínű, hogy a hivatkozás nélküli átvétel nem szándékosan történt, hanem, ahogy Jankó írta: „teljesen öntudatlanul és akaratlanul követtem el a plagiumot” (Jankó 1892d). Bizonyítékul szolgálhat erre egész későbbi korrekt publikációs tevékenysége és az, hogy Kalotaszeg-könyvében is többekre és több műre is hivatkozott. Így Pentsy József és Szentgyörgyi Lajos albumára (Pentsy–Szentgyörgyi 1891; Jankó 1892a: 97, 100); a varrottasokról a kötetben olvashatókat Gyarmathy Zsigánétól vette át (Jankó 1892a: V, 101–104); a „bejáró legények”-ről szóló részt elsősorban Czuczsa János cikke (Czuczsa 1891: 47–48, 59–60, 76–77, 92, 99–101, 111–112, 139–140, 148–149, újraközlése: 2006a: 377–395) alapján írta le (Jankó 1892a: 169–180); felhasználta Wlislöck Henrik néphitközléseit (Wlislöck 1890a, 1890b; Jankó 1892a: 200, 202); művének hatodik, a kalotaszegi nyelvjárásról szóló része pedig teljes egészében Czuczsa János munkája (Jankó 1892a: 205–211; előzmény: Czuczsa 1890, újraközlése: Czuczsa 2006b). Semmivel sem magyarázható, hogy ha ennyi szerzőre és műre hivatkozott, Réső Ensel és könyvét miért ne említette volna, ha forrását ismerte volna.

Jankó a 21 és fél oldalas *IV. Házasságkötés* című fejezetben 20 sornyinak írja a hivatkozás nélküli átvételt (Jankó–Semayer 1900:31). Ha utána számolunk, néhány sorral többet találunk, amelyek egy része elé, ahogy már Herman Ottó is észrevette (Herman 1892: 145), a „régen” szót írta (Jankó 1892a: 140, 144, 147, 148).

Bár a fiatal kutató kétségtelenül hibázott, de már kortársai közül is többen túl szigorúnak tartották Herman kritikáját és több mint egy évszázad múltán hasonlóképpen vélekedhetünk. Egyet lehet érteni Thirring Gusztávvval, aki szerint ez az „éles megtámadás” „sem Jankó komoly ambíciójához és becsületes törekvéséhez nem volt méltó, de még kevésbé a bíráló személyéhez” (Thirring 1903: 171). Lehet, hogy Gunda Béla és a vele egyetértő Paládi-Kovács Attila tapintott rá a lényegre: Herman bírálata féltékenyégről tanúskodik, mert meglátta Jankóban a nagy riválist (Gunda 1935: 635, Paládi-Kovács 1933: 291, 292).

Mindenesetre biztos, hogy a tekintélyes tudós ledorongoló írásával mély, soha el nem múló sebeket ejtett az ifjú pályatársan. 1898-ban egy újabb éles Herman-írás az utolsó csepp volt a pohárban: a mester és a tanítvány, a példakép és a rá egykor felnéző ifjú végképp ellenségekké váltak – és a magyar néprajztudományban páratlan, ádáz küzdelmet vívtak egymással egészen Jankó 1902-ben bekövetkezett haláláig. Sőt, Herman még ez után is rúgott néhányat az akkor már védekezni sem tudó Jankóba (részletesebben lásd: Hála 2006a, 2014b, további bősséges irodalommal).

MEA CULPA!

Soós Antal fent említett cikkének hat része (Soós 1867) a *Székely Néplap*ban helytelen sorrendben látott napvilágot. Ahogy Olosz Katalin megfogalmazta: „[...] az időrendben egymást követő folytatások nem követik a cikksorozat egyes részeinek logikai sorrendjét, összedobáltan-szétkuszáltan jelent meg Soós Antal ismertetése. [...] Az egyes részek időbeli és logikai sorrendje közötti összefüggés így vázolható: az első rész után az ötödik, majd a hatodik látott nyomdafestéket, ezeket követte a második, harmadik és negyedik rész.” (Szabó 2009: 536)

Soós cikkét említett könyvében e sorok írója is közzé tette (Soós 2006), amelyről így írt Olosz Katalin:

„Soós Antal írását a közelmúltban újra közölte Hála József, a hat folytatásban közölt tanulmány egyes részeinek téves sorrendjére azonban nem figyelt fel, úgy reprodukálta a szöveget, ahogy az a *Székely Néplap*ban megjelent.” (Szabó 2009: 537.)

Mentségem nincsen – figyelmetlen és pontatlan voltam. Mea culpa! Pedig Olosz Katalin mint a könyv egyik lektora írásos véleményében jóindulatúan figyelmeztetett a *Székely Néplap* szerkesztője által elkövetett hibára:

„1. Soós Antal írásának közlésében vigyázzon az eredetileg öt [helyesen hat] folytatásban megjelentetett cikksorozat egyes részeinek értelmi-logikai sorrendjére. Az egykori marosvásárhelyi újságban ugyanis a szerkesztő véletlenül összekeverte a folytatásokat, s így azok (melyek különben csaknem egy évig hányódtak a szerkesztőségi asztalfiókban) nem tartalmuknak megfelelő sorrendben jelentek meg.” (Olosz 2005.)

A segítőkész lektori véleményt, sajnos, csak akkor kaptam meg, amikor már nem volt lehetőségem a hibát kijavítani.

Olosz Katalinnak ebben is igaza van:

„A sok viszontagságon keresztülment cikksorozat fontos és jelentős momentum Kalotaszeg ismertetésének-megismerésének történetében, néprajzi sajátosságainak feltárásában. Egyik korai híradás Kalotaszeg sajátos világáról, szokáshagyományairól, életviteléről.” (Szabó 2009: 536) Tehát értékes forrás a táj népi kultúráját vizsgálók számára. Azonban a fentiek értelmében a kutatóknak a jövőben nem az eredeti írást (Soós 1867) és nem is az e sorok írója által újra megjelentetett változatot (Soós 2006), hanem az Olosz Katalin kötetében olvasható, a hat folytatást helyes sorrendben közlő és a korabeli sajtóhibáktól mentes cikket (Soós 2009) kell használniok!

NEM ÉN ÍRTAM

A kalotaszegi lakodalomról legutóbb Kürti László közölt részletes, összehasonlító tanulmányt (Kürti 2012). A szerző apró hibát vétett, amikor a Réső Ensel könyvében olvasható írás (Kőváry 1867) forrásairól azt írta, hogy az „a *Vasárnapi Újság* cikkeiből lett összeállítva” (Kürti 2012: 302). Amint a fentiekben írtuk: Réső Ensel egy *Vasárnapi Újság*-beli cikkre hivatkozott (e dolgozat irodalomjegyzékében: M. Gy. 1865), de nem idézett belőle egy sort sem. Fő forrása Kőváry László korabeli cikke (Kőváry 1853) volt.

Az a megtiszteltetés ért, hogy Kürti László nagy ívű tanulmányában az én Kalotaszeggel kapcsolatos szerény munkálkodásomat is említette:

„[...] Jankó János kalotaszegi lakodalmában rémesen hasonlít egy-két mondat a Réső Ensel kötet, illetve oda a *Magyarország és Erdély képekben* leírásból átvett anyag kezdő soraihoz. Magyarán: Jankó lakodalmi fejezetének első sorai ki vannak ollózva Réső Ensel könyvéből: »A kalotaszegiek házassági szertartásai századok tisztos nyomait hordja magán s mintegy képlete az ősi magyar családi élet folyamatának« (Jankó 1993: 139, Réső Ensel 1867: 170). Ezt a mondatot idézi, de nem figyel az átvételre Hála József sem, aki a Jankó kötet reprint kiadásának utószavában hangsúlyozza Jankó János érdemeit a »megkapó és idegen« kalotaszegi házasságkötés »ritusosságával« kapcsolatosan (Hála 1993: 343).” (Kürti 2012: 308.)

Az örömben, hogy Kürti felfigyelt munkámra, egy kis üröm vegyült – mert a fenti rövid idézet több sebből vérzik. Mégpedig:

1. Jankó *Kalotaszeg magyar népe* című műve reprint kiadásának nincsen utószava, hanem a végén két kísérő tanulmány olvasható (Hála 1993, Vasas 1993). Kürti ezt nem vette észre és a 343. oldalról idézeteket nekem tulajdonítja. Nem én írtam, hanem Vasas Samu, tehát a „nem figyel az átvételre” megállapítás nem rám, hanem rá vonatkozik. (Egyébként én is felfigyeltem az átvételre, csak később: Hála 2006a: 66, 2014b: 200.)

2. Kürti, hogy az első sorok azonosságát igazolja, Jankóra és Réső Enselre hivatkozik „(Jankó 1993:139, Réső Ensel 1867:170)”. Azonban az idézet nem tőlük, hanem Vasas Samu (nekem tulajdonított, fent említett) írásából származik. Ugyanis Vasas is pontatlanul citálta: „szertartása” helyett „szertartásai”-t és „folyamának” helyett „folyamatának”-ot írt (Vasas 1993: 343). És így szerepel Kürtinél is!

3. Kürti írja: „»megkapó és idegen« kalotaszegi házasságkötés »ritusosságával« kapcsolatosan (Hála 1993: 343)”. A citálás itt sem sikerült, mert Vasas Samu (nem Hála!) cikkében ez áll: „A kalotaszegi házasságkötés ritusossága ma is feltűnő és megkapó az idegen számára.” (Vasas 1993: 343.) Nem ugyanaz!

Ahogy mondani szokták: a többi stimmel!

TANULSÁG

Összegzés helyett tanulásképpen idézem Kürti Lászlónak a fent említett tanulmányából vett következő sorokat: „Jankó Jánostól Nagy Jenőig és a Vasas–Salamon kötetig a vőfély szerepel és verseket mond, de művészetéről, improvizálásról és a hagyományozódás módjáról szinte semmit sem tudunk meg. Ezért alapvető fontossággal bír, hogy a korábbi néprajzi leírásokat ne kritikátlanul vegyük át, hanem a megfelelő történeti-társadalmi közeg ismeretében legyenek megmértetve. Csak így lehet a kornak megfelelő komoly összehasonlító munkát végezni.” (Kürti 2012: 320.)

„Csak így”, meg úgy (teszem hozzá, és ez természetesen rám is vonatkozik!), ha a felhasznált irodalmat helyesen értelmezzük és pontosan idézzük!

SZAKIRODALOM

CZUCZA János

1890 A kalotaszegi nyelvjárás. *Kalotaszeg* I. (14) 177–178, (16) 197–198, (17) 206–208.

1891 Kalotaszegi népszokások. *Kalotaszeg* II. (5) 37–38, (6) 46–48, (7) 59–60, (9) 76–77, (11) 92, (12) 99–101, (13) 111–112, (16) 139–140, (17) 148–149.

2006a Kalotaszegi népszokások. In: Hála József (gyűjt., vál, összeáll., jegyz.): *„Kalotaszeg vázolata”. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 375–395.

2006b A kalotaszegi nyelvjárás. In: Hála József (gyűjt., vál, összeáll., jegyz.): *„Kalotaszeg vázolata”. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 343–349.

GUNDA Béla

1935 Egy magyar tudós útja Egyiptomtól az Uralig. *Bűvár* I. (9) 634–636.

GYARMATHY Zsigáné

1895 Kalotaszegi lakodalom. *Vasárnapi Ujság* XLII. (38) 625–626.

1896a Bánffy-hunyadi lakodalom In: Uő: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Franklin Társulat, Budapest, 63–69, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 83.

1896b Lakodalom lesz! *Ellenzék* XVII. (97) 1.

2000 Bánffy-hunyadi lakodalom. In: Uő: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Reprint. Közdok Pro Kalotaszeg Alapítvány, Budapest, 63–69, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 83.

2006 Bánffyhunyadi lakodalom. In: Hála József (gyűjt., vál, összeáll., jegyz.): *„Kalotaszeg vázolata”. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 516–524.

2007 Bánffyhunyadi lakodalom. In: Sas Péter (gyűjtötte, összeállította és szerkesztette): *Kalotaszeg. Magyar írók írásai Kalotaszegről, a kalotaszegi emberről*. Noran-Kiadó Kft., Budapest, 119–127.

HÁLA József

1993 Jankó János kalotaszegi kutatásai. In: Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*. Reprint. Sajtó alá rendezte Hála József. (Series Historica Ethnographiae, 6.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 299–328.

2003a *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

- 2003b Jankó János kalotaszegi kutatásai. In: Uő: *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 57–74, 267–275.
- 2006a Adalékok Herman Ottó és Jankó János kapcsolatához. In: Hevesi Attila – Viga Gyula (szerkesztette): *Herman Ottó öröksége. (A Miskolcon 2005. november 8–9-én megrendezett konferencia anyaga)*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- 2006b „Kalotaszeg vázolata”. *Régi írások és képek Kalotaszegről*. Gyűjtötte, válogatta, összeállította és a jegyzeteket írta Hála József. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- 2014a *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*. (Documentatio Ethnographica, 30.) L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézete, Budapest.
- 2014b Példaképből – ellenfél, sőt, ellenség. Adatok Herman Ottó és Jankó János kapcsolatához. In: Uő: *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből*. (Documentatio Ethnographica, 30.) L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézete, Budapest, 191–205, 521–529.
- HELLER Vilma
- 1891 „Leány-bucsuztató”. *Kalotaszeg* II. (32) 270.
- 2006 „Leánybúcsúztató”. In: Hála József (gyűjt., vál, összeáll., jegyz.): *„Kalotaszeg vázolata”. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 409–410.
- HERMAN Ottó
- 1892 Kalotaszeg magyar népe. [Könyvismertetés]. *Budapesti Szemle* LXX. (184) 131–148.
- IMRÉNÉ KIRÁLY Etelke (főljegyezte)
- 1895 Kalotaszegi lakodalmi mondóka. *Vasárnapi Ujság* XLII. (38) 626–627.
- JANKÓ János
- 1892a *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*. Athenaeum Rt., Budapest.
- 1892b Jankó János levele Herman Ottóhoz. Kelt: Budapest, 1892. február 12. MTA, Kézirattár, Ms 262/46.
- 1892c Jankó János levele Herman Ottóhoz. Kelt: Budapest, 1892. február 21. MTA, Kézirattár, Ms 262/47.
- 1892d Jankó János levele Herman Ottóhoz. Kelt: Budapest, 1892. szeptember 3. MTA, Kézirattár, Ms 262/55.
- 1993 *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*. Reprint. Sajtó alá rendezte Hála József. (Series Historica Ethnographiae, 6.) Néprajzi Múzeum, Budapest.
- JANKÓ János – SEMAYER Vilibárd
- 1900 *Válasz Herman Ottó úrnak a „Zichy Jenő gróf Harmadik Ázsiai Utazása” című könyv I. kötetéről írt recenziójára*. Függelék: *Dr. Semayer Vilibárd válasza Herman Ottó úrnak ugyanazon mű fordítására tett megjegyzéseire*. Hornyánszky Viktor Könyvnyomda és Könyvkiadóhivatal, Budapest.
- KÓVÁRY László
- 1853 A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. In: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre (kiadják és szerkesztik): *Magyarország és Erdély képekben*. II. Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest, 135–137.
- 1867 [Név nélkül] Kalotaszegi házassági szokások. In: Réső Ensel Sándor (összegyűjté): *Magyarországi népszokások*. Emich Gusztáv m. akad. nyomdász, Pesten, 170–174.
- 1985a A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. In: Kubinyi Ferenc – Vahot Imre (kiadják és szerkesztik): *Magyarország és Erdély képekben*. II. Reprint. Szerkesztette: Kollin Ferenc. Az utószót írta Kósa László. Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 135–137.

- 1985b A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. In: Paládi-Kovács Attila (válogatta, szerkesztette, az életrajzokat és a bevezető tanulmányt írta): *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. (A Magyar Néprajz Klasszikusai.) Gondolat, Budapest, 375–381.
- 2006 A kalotaszegi magyar nép Erdélyben. In: Hála József (gyűjt., vál., összeáll., jegyz.): „*Kalotaszeg vázolata*”. *Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 61–66.
- KÜRTI László
- 2012 Idő, terep és leírás: Kalotaszeg kutatói és a lakodalmak összehasonlítása. In: György V. Imola – Keszeg Vilmos – Tekei Erika (szerk.): *A néprajztudomány története. Intézmények, kutatók, kutatások. A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 20*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 299–328.
- M. Gy.
- 1856 Kalotaszeg vidéke, és magyar népe. *Vasárnapi Ujság* III. (17) 143–144.
- 2006 Kalotaszeg vidéke, és magyar népe. In: Hála József (gyűjt., vál., összeáll., jegyz.): „*Kalotaszeg vázolata*”. *Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 68–72.
- OLOSZ Katalin
- 2005 Lektorai vélemény. 17/2005. Hála József: „*Kalotaszeg vázolata*”. *Régi írások és képek Kalotaszegről*. Kézirat. Kelt: Marosvásárhely, 2005. július 30. Másolat e sorok írójának archívumában.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 1993 Jankó Jánosról – száz év múltán. *Ethnographia* CIV. 289–308.
- PENTSY József – SZENTGYÖRGYI Lajos
- 1891 *Kalotaszegi varrotas-album*. *Régi hímzés-minták gyűjteménye*. Kolozsvártt.
- SOÓS Antal
- 1867 Rövid ismertetés a kalotaszegi népéletből. *Székely Néplap* II. (46) 287–288, (47) 290–291, (48) 293–296, (49) 299–300. (50) 303–304, (52) 312.
- 2006 Rövid ismertetés a kalotaszegi népéletből. In: Hála József (gyűjt., vál., összeáll., jegyz.): „*Kalotaszeg vázolata*”. *Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 88–109.
- 2009 Rövid ismertetés a kalotaszegi népéletből. In: Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 269–287.
- SZABÓ Sámuel
- 2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.
- THIRRING Gusztáv
- 1903 Dr. Jankó János emlékezete. *Földrajzi Közlemények* XXXI. 165–184.
- VASAS Samu
- 1993 Száz év múltán. In: Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*. Reprint. Sajtó alá rendezte Hála József. (Series Historica Ethnographiae, 6.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 329–348.
- VINCZE Ferenc
- 1904 Lakodalmi ünnep a kalotaszegi népnél. In: Uő: *Paedagogiai dolgozatok és alkalmi közlemények, paedagogiai esetek, s szépirodalmi dolgozatok*. Gombos Nyomda, Kolozsvárt.

2006 Lakodalmi ünnep a kalotaszegi népnél. In: Hála József (gyűjt., vál, összeáll., jegyz.): „*Kalotaszeg vázolata*”. *Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 524–528.

WLISLOCKI Henrik

1890a A halál előjelei a kalotaszegi néphitben. *Kalotaszeg* I. (2) 28–29.

1890b Az újszülött a kalotaszegi néphitben. *Kalotaszeg* I. (4) 53–54.

ZILAHY György

1888 [Zilahy György] Lakodalmi versek. *Magyar Nyelvőr* XVII. (10) 472–475.

2006 [Zilahy György] Lakodalmi versek. In: Hála József (gyűjt., vál, összeáll., jegyz.): „*Kalotaszeg vázolata*”. *Régi írások és képek Kalotaszegről*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 259–264.

PLAGIAT, ERORI, GREȘELI. OBSERVAȚII CRITICE ȘI AUTOCRITICE CU PRIVIRE LA DESCRIERILE OBICEIURILOR DE CĂSĂTORIE DIN ZONA CĂLATA

În ceea ce privește obiceiurile de căsătorie din zona Călata (cererea fetei, logodna, căsătoria, nunta) și folclorul ce se leagă de ele, în cursul secolului al XIX-lea, după primul articol al lui László Kövály, publicat în 1853, au apărut mai multe descrieri și comunicări. La unele dintre aceste descrieri s-au ivit niște probleme încă la data apariției, dar nu sunt lipsite de greșeli și erori nici variantele republicate ulterior ale articolelor originale. Uneori chiar și cercetătorii de mai târziu s-au referit, au citat aceste lucrări într-un mod inexact. În studiul de față autorul încearcă să înlăture aceste probleme, oferind o corecție a erorilor și greșelilor.

PLAGIARISM, ERRORS, MISTAKES. CRITICAL AND SELF-CRITICAL NOTES ON THE DESCRIPTIONS OF THE MARRIAGE CUSTOMS FROM CĂLATA REGION

Regarding the marriage customs (proposal, engagement, wedding, marriage) and the related folklore elements, during the 19th century, following László Kövály's first article from 1853, several descriptions and articles were published. Some of these descriptions were problematic already at the moment of their publication, but in some cases neither the republished versions of the original articles are free of errors and mistakes. Sometimes even the later scholars were inaccurate in quoting these early works. In the present study the author tries to offer solutions to these problems and to correct the mistakes and errors.

BURA LÁSZLÓ

CSÁNGÓFÖLDI ÉLMÉNYEIM 1953-BAN

Az egyetem harmadik évének befejezését követő nyári szünet közepén levelezőlapon értesített Gálffy Mózes, a Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti tanszékének professzora, hogy augusztusban a nyelvészeti tanszék tagjai és a Folklór Intézet munkatársai kéthetes gyűjtő-kutató tanulmányútra mennek Moldvába a csángók nyelvének és folklórájának tanulmányozására. A munkában való részvételre néhány hallgatót is kiválasztottak, köztük engem. Közölte az időpontot, mikor kell Kolozsváron lennem, hogy onnét vele Csángóföldre utazzam.

A tervezett kutatás részleteiről hosszú ideig tartó¹ utazásunk közben szereztem tudomást. Megtudtam, hogy a Magyar Nyelvészeti Tanszék tagjai – Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes, Vámszer Márta – már 1949 óta kutatják tervszerűen a moldvai csángó nyelvjárást, hogy felfigyeljenek a csángó nyelvjárás állapotát mind a 92 csángók lakta faluban, amelyben még magyarul beszélnek. Két kérdőívvel dolgoznak, az ún. nagy kérdőívvel, amely több mint 2200 alapkérdést tartalmaz, s gyakorlatilag mintegy három és félezer nyelvi adatot rögzít, és a kis kérdőívvel, amely „csak” mintegy ezernégyszáz szóföldrajzi, hangtani és alaktani vonatkozású kérdést tesz fel. A távlati terv, a moldvai csángó nyelvatlasz elkészítése céljából a nagy kérdőívet 9, a kis kérdőívet 43 faluban akarják kikérdezni, oly módon, hogy a moldvai csángó nyelvjárás tervezett tájnyelvi atlasza kutatópontjai tükrözzék mind az úgynevezett északi, mind a déli, mind a székes csángó nyelvjárást beszélő falvak nyelvi állapotát.

Az 1953. év nyarára tervezett kutatások ugyanakkor egy, a Román Tudományos Akadémia keretében készült terv része lesz, azt tervezik ugyanis, hogy román és magyar kutatók közreműködésével elkészítenek egy, a moldvai csángók nyelvét, művelődését, szokásait és hagyományait együttesen átfogó tanulmánykötetet. A magyar nyelvészek most e célból ellenőrzik és egészítik ki korábbi gyűjtéseiket, s velük párhuzamosan a Kolozsvári Folklór Intézet kutatói is.

1 Gyorsvonattal utaztunk a Kolozsvár–Vatra Dornei–Bákó útvonalon, ez akkor húsz óránál többet igényelt.

Évfolyamunkról négyünket hívtak meg és vontak be a kutató munkába, Mitruly Miklóst, Szabó Gyulát, Murádin Lászlót és engem. A nyelvész professzorokat, Márton Gyulát, Gálffy Mózeszt, Vámszer Mártát, valamint a folklorista Faragó Józsefet kellett kísérnünk, s tőlük a gyűjtőmunka technikáját a gyakorlatban is megtanulnunk.

Minden nyelvész és folklorista² más-más kutatóponton, a számára kijelölt faluban kezdte meg a gyűjtőmunkát. Évfolyamtársaim közül Mitruly Miklós és Szabó Gyula többnyire Faragó József professzor (akkor már áthelyezték a Folklor Intézetbe) kísérői és segédei voltak. A folkloristák magnetofonnal gyűjtöttek. A tekintélyes méretű korabeli magnetofont a Folklor Intézet operátor munkatársa kezelte. Az egyetemisták segítségével sokszor jött jól a két keréken guruló talicskaszzerű járműre szerelt magnetofon szállításában, működtetésében is.

Murádin László (emlékezetem szerint) a kutatómunkát a nyelvész Vámszer Márta mellett végezte. Gálffy Mózesről azt is megtudtam, hogy a kutatómunka folyamán egy-egy előre meghatározott kutatóponton és időpontban valamennyien találkozni fogunk, mégpedig a déli csángó falvak közül Bogdánfalván,³ az északiak közül pedig Szabófalván.⁴

Reggel érkezünk Bákóba, a megye közigazgatási székhelyére,⁵ ahol első utunk a megyei néptanácshoz vezetett. Jelentkeztünk az arra illetékes osztályon (Gálffy professzor vezetett, intézkedett), és közöltük, hogy hol és meddig fogunk gyűjteni. (Tudtak a tervezett kutató-gyűjtő munkáról, a kutatók közül többen – magyarok és románok – már előttünk megérkeztek.) Bákóból való tovább indulásunk előtt még meglátogattuk és megnéztük a magyar tannyelvű tanítóképzőt.

Feladataimat Gálffy Mózes professzor úr jelölte ki. Magától értetődően a legelső az volt, hogy nagyon füleljek, nagyon figyeljem az élő beszédet, amelyben a köznyelvünktől eltérő jelenségek sokaságát fogom észlelni. A magánhangzók képzésében például sokféle, a ma beszélt köznyelvben megszokottól eltérő képzésű ~ ejtésű változatot fogok hallani, aztán tájszavak és jövevényszavak sokaságát stb. A csángó nyelvjárással általában való ismerkedésem mellett konkrét kutatófeladatot is kaptam. Bogdánfalván kellett tanulmányoznom az ún. *a*-zás (vagyis az *o* < *a* hangváltozás) jelenségét, ugyanakkor össze kellett gyűjtenem a falu személynévanyagát.⁶ (A két feladat megoldása céljából ezért Gálffy Mózes professzor más kutatópontokra való távozását követően tíz napot egyedül kellett Bogdánfalván töltenem.)

Gálffy Mózes professzor úrral a falu közepén, a Fő utcán szálltunk meg egy Erdei nevű családnál. A ház első szobájában szállásoltak el. A csángó házakban hagyományosan az első szobában tartották a család sok-sok szép csángó szőttesét is. Az utca a falu közepén folyó patak két oldalára épült. Erdeiek háza közelében kis fahíd ívelt át a patakon, ezen átkelve juthattunk el a patak túlsó oldalán épült, gyakorlatilag szemben levőnek tekintethető házakhoz.

A gyűjtőútra konzerveket vittünk magunkkal és úgy terveztük, hogy a faluban naponta friss tejet vásárolunk. Házigazdánknek azonban nem volt tehene, a tejet ő is vásá-

2 Jagamas János népzenekutató egyetemi hallgató kísérő nélkül járta a csángó falvakat.

3 Valea Seacă, Bákó (Bacău) megye.

4 Săbăoani, Román (Roman) megye.

5 Bacău, Bákó (Bacău) megye.

6 *A moldvai csángó nyelvjárás a-zása* című tanulmányom Budapesten jelent meg 1986-ban a *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* sorozat 28. számaként, a *Bogdánfalva személynévei* szintén Budapesten, 1989-ben, a *Magyar Személynévi Adattár* 91. kiadványaként. Előbbit az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete adta ki, az utóbbit pedig az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkatató Munkaközössége.

rolta, mégpedig az utca túloldalán majdnem szemben levő házban lakó gazdától. Kérésünkre megbeszélte a gazdával, hogy ottlétünk folyamán minden este mi is kapunk tőle egy korsó friss tejet. Házigazdánk készségesen felajánlotta, hogy amikor este átmegy a tejért, a magáéval együtt a mienket is elhozza.

Az idő minél eredményesebb kihasználása céljából már az első délutánt a faluval való ismerkedésre és adatközlőkkel való találkozássra kívántuk fordítani. A gazda közölte: ha elmegyünk a lakásunkból (a házból), az ajtó elé tegyük keresztbe a seprűt. Ez azt jelenti, hogy senki sincs otthon. Egészen biztos, hogy senki nem lép be a házba, ez törvény, ősi szokás. Ez szavatolja ruháink és minden hozzánk tartozó tárgy legteljesebb biztonságát. Valahányszor kiléptünk tehát a házból és a faluba mentünk,⁷ a seprűt keresztbe tettük az ajtó előtt. A törvényerejű szokást a falu minden lakosa természetesnek és kötelezőnek tartotta, mindenki tiszteletben tartotta.

A faluval és lakosaival való ismerkedésünk folyamán kivétel nélkül közvetlen viselkedésű, nagyon barátságos, kérdéseinkre készségesen válaszoló csángó emberekkel találkoztunk. Munkára ösztönző élményt jelentett.

Az Erdei család egész házában példás tisztaság volt, a konyhában is, házigazdánk azonban úgy gondolta, hogy minket vacsorakor is az első szoba illet meg, tehát ott kellett vacsoráznunk. Meghozta a korsó frissen fejt tejet is. Rögtön töltöttünk is a csuprainkba. Gálffy professzor úr kóstolta meg előbb. Úgy látszik, állapította meg, hogy a csészémet vagy a korsót nem mosták ki, a tej sós. Az enyém is sós, állapítottam meg, amikor megkóstoltam az én csupromba töltött tejet. Arra gondoltunk, hogy a korsóban korábban sót tárolhattak, de utána nem mosták ki. Másnap este, azzal az indokkal, hogy látni akarjuk, hogyan fejik a tehenet, Gálffy professzor úrral együtt mi mentünk át a tejért. Előzően jól kimostuk a cserépkorsót, amit magunkkal vittünk. Megfejték a tehenet, közben jól elbeszélgettünk a tehenet fejő gazdasszonnyal, s a gazdával, aki odajött a távolról érkezett vendégeket köszönteni, s velük elbeszélgetni.

A frissen fejt tejjel megtöltötték a korsónkat, amikor azonban indulni akartunk, megállítottak, várjunk, mert a tejet meg is kell sózni. Köszönjük, mondtuk, mi sótlanul szeretjük. De hát akkor nem mehetünk át vele a patakon, mondták, mert aki frissen fejt tejet sótlanul visz át a patakon, azt baj érheti, éri. Sorolni kezdték, milyen bajoknak lehetünk, leszünk kitéve. Mi azonban vállaltuk a fenyegetettséget, ezért végül aggodásuktól kisérvé, nagy nehezen hazaengedtek.

Vasárnap házigazdánk meghívott bennünket ebédre. A leves után puliszka következett, hússal, savanyúkáposztával. Amint megtuduk, kenyeret csak nagy ünnepek alkalmával sütnek, karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor, s ilyen jeles alkalom még a családban a fiatalok lakodalma. Máskor mindig puliszkát esznek savanyú káposztával. Házigazdánk, amint mondta, a maga és felesége részére minden évben két hordóval tesz el. A puliszka mellé füstölt húst is kaptunk.

Így ritkán fogyasztják, tudtuk meg, ez most ritka alkalom. Máskor általában a puliszkát – ízesítése céljából – csak „mártogatni” szokták. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy az asztal fölött csüngő lámapartóra akasztott füstölt húshoz nyomkodják. Most vágta az ott csüngő füstölt húsból és a tányérunkra tették.

A kutatócsoportok első találkozáspontjául kijelölt falu a déli csángó falvak közt fekvését tekintve központi helyen található Bogdánfalva volt. A találkozásra kijelölt napon – vasárnapra esett – mindegyik nyelvész és folklorista kutató megérkezett Bogdánfalvára. Mivel a falut a folklórgyűjtők paradicsomának is tekintették, úgy tervezték, hogy Faragó József professzor úr, Szabó Gyula és Mitruely Miklós is több napot töltenek a faluban.

7 A földműveléssel foglalkozó háziak általában korán reggel elmentek.

Megérkezett a csángó népzenei kutató Jagamas János is, s mint a többiek, ő is legelőször (korábbi ismeretségei felújításával) szállása elrendezését intézte. Faragó József, tudván, hogy Jagamas János már megérkezett, mielőbb találkozni akart vele.

Mi, a négy egyetemi hallgató elindultunk a megkeresésére. Sikertelen a nyomára bukkannunk, megtudtuk, hogy régi ismerősei hívták meg ebédre. Megérdeklődtünk, melyik házban laknak az ismerősei. Amikor odaértünk – mi, a négy egyetemista – s beléptünk a házba, a család az asztal körül állt és az evés előtti imáját mondta. Köztük állt Jagamas János is, s természetesen ő is összetette a kezét. Szép nagy fekete szakáll volt, ugyanis Kolozsvárról távozása óta a csángóföldön töltött három hét alatt nem borotválkozott.

Szabó Gyula szólította meg: Jagamas páter, nagyon kerestük, Faragó páter akar magával találkozni. Külsőre tényleg úgy nézett ki, mint egy szakállas keleti szertartású szerzetes. Szabó Gyula tréfája tovább gyűrűzött, s a Jagamas páter megszólítás után egy-kettőre megszületett és el-elhangzott a Faragó páter, s természetesen Szabó páter stb. megszólítás.

A Bogdánfalván töltött tíz nap délelőtti jeinek egy részét az iskolában töltöttem. A faluban csak magyar nyelven tanítottak, a hat tanítónő Erdély különböző tájairól érkezett. Csángókból még nem nevelődtek, nevelődhetek magyar tanítók, tanítónők, ezt azonban hamarosan pótolja majd – Bákóban hivatalosan ekkor még ezt mondták – a pedagógus utánpótlás nevelése céljából létesített bákói magyar tanítóképző.⁸

Bogdánfalván minden csángó családban kizárólagosan csak magyarul beszéltek, a gyermekek szüleiktől (és nagyszüleiktől) anyanyelvükön hallgatták s zárták magukba az ősöktől átöröklődött meséket, dalokat. A tanítónők oktató-nevelő munkáját így nagyon megkönnyítette az, hogy a családokban anyanyelvükön nevelődött gyermekekkel kellett foglalkozniuk, az anyák, valamint a nagyszülők a családban kizárólagosan magyarul beszéltek. Bogdánfalván az ő nyelvhasználatukba viszonylag kevés, a férfiak által katonai szolgálatuk, vagy másutt végzett munkájuk idején megismert és átvett román kölcsönszó került be.

A fentebb említettek közül következően az Erdélyből származó tanítónőknek lényegében hasonló gyermekanyaggal kellett foglalkozniuk, mint Erdélyben, viszont nekik kellett megtanulniuk sok olyan tájszót és a régi magyar nyelvből öröklődött szót, amelyet otthonról ők nem ismerhettek.

Minden osztályban több órát töltöttem, figyeltem, jegyeztem. A jelenlétem egyáltalán nem zavarta a tanulókat, ők csak a tanítónőre figyeltek. Egyszerűen, természetesen, figyelmeztetés vagy fegyelmezés nélkül.

Bogdánfalván a férfiakkal beszélgetve azt tapasztaltam, hogy a faluból hosszabb ideig, akár két-három évig is távol levő, idegen nyelvi környezetben megfordult férfiak – ez természetesen az 1950-es évek előtti korszakra vonatkozik – Bogdánfalvára hazakerülve teljesen visszazökkentek szülőfalujuk közösségébe, életmódjába. Nyelvhasználatukban az idegen nyelvi hatásnak kevés, némely esetben semmi nyoma sem maradt. Példa volt erre a falu egyik legtermékenyebb mesemondója.⁹

A bogdánfalvi találkozás után a gyűjtők ismét szétszéledtek, mindenki tovább ment a számára kijelölt kutatópontra, engem viszont kijelölt feladatom még több napra Bogdánfalvához kötött. A velem nagyon közlékeny falubeliektől aztán így értesülhettem, hogy ha-

8 A magyar tannyelvű csángó elemi iskolákat (s természetesen a szükségtelenné vált bákói magyar tanítóképzőt) a román politika történelmi vívmányaként „a nép kérésére” 1954 márciusában bezárták.

9 Antal György Ávereszku bogdánfalvi mesemondó két évig volt a román Averescu tábornok tisztiszolgája, ezért kapta ezt a megkülönböztető nevet. A kizárólagosan román környezetben töltött kétévnél idősebb nyelvhasználatában semmilyen nyoma nem maradt.

tósági emberek (a Securitate) arról érdeklődnek, milyen páterek jártak/járnak itt a faluban a csángók között. Nagyon érdekelte őket, hogy vajon hoztak-e a csángóknak (magyar nyelvű) imakönyveket. Valószínűleg a néptanács titkárával is értekezhettek, mert ő elmondta az egyik tanítónőnek, hogy a faluból távozásomkor addig nem írja alá a „delegációmát” (természetesen volt ilyen az egyetemről), amíg meg nem mutatom neki a füzetemet, lássa, mit is jegyeztem azokba. A tanítónő természetesen már másnap elmondta nekem.

A Bolyai Tudományegyetemen az ötvenes évek elején oktatott osztályharcos szellemből, illetőleg az 1953-ban hivatalosan hangoztatott politikai szövegekből nyilvánvalóan még nem lehetett következtetni a román nemzetiségi politikának a háttérben már tervszerűen alakított-irányított lépéseire, másrészt (mi, fiatal egyetemisták) ténylegesen nem ismerhettük az illetékes (politikai) rendőri intézmények működési módját sem. Nyilvánvalóan nem tudtam azt sem eldönteni, milyen indítékok működnek a közigazgatásban dolgozó néptanácsi titkárnak a magatartása mögött. Elmentem a falu rendőrőrsére és elbeszélgettem az őrsparancsnokkal (mint kiderült, nagyváradi volt). Elmondtam, milyen kiküldetési iratokkal felszereltem és miért vagyunk itt, mit csinálunk. Nyomatéku közöltem azt is, hogy én az egyetem filológiai kara IMSz bizottságának tagja vagyok.

Itt van három, számozott lapú füzetem, mondtam, írjon a végére egy láttamozást: ennyi számozott lapot tartalmaz, aláírás, pecsét, s ezzel az egyetemen igazolhatom, hogy itt ezt gyűjtöttem. Ugyanis – elmondtam – tudomásomra jutott a titkár (fentebb említett) kijelentése, márpedig én – közöltem – a füzeteket neki nem mutatom meg. Az őrsparancsnok véleménye az volt, hogy ne vegyem a szívemre, nem érdemes.

Bogdánfalváról eljövetelem előtt viszont elmentem a község házára udvariasan „elköszönni”. Éppen tanácsülés vagy valamilyen megbeszélés volt, úgy emlékszem, vagy nyolcan ültek a titkárral szembeni lócákon. Leültem a teremben egy hátsó lócára, s megvártam, amíg a titkár befejezte velük a tanácskozást, akkor odamentem elköszönni. A jelen levő tanácsosok előtt közöltem: távozom a faluból, ezért jöttem elköszönni. Hallottam a kijelentéséről, mondtam, de nem kell a delegációmát aláírnia. Gyűjtéssel voltam a milicián, s kértem az őrs vezetőjét, hogy láttamozza. Amikor az egyetemen beszámolok a faluban végzett munkámról, természetesen nem fogom eltitkolni a mellékesen szerzett értesüléseimet például arról, hogyan „hasznosítja” a fakitermelők munkáját, konkrétan milyen módon koboza el a gazdáktól az általuk engedéllyel kitermelt fát. A titkár „elvtárs” természetesen azonnal és készségesen aláírásával akarta igazolni ott-tartózkodásomat és távozásom időpontját. Megkíméltem tőle. (Láttam a falubeliek arcán, hogy a hatalom helyi képviselőjével való szembefordulás számukra szokatlan megnyilvánulás, meglepődhetnek szókimondó merészségemen. Valamilyen pozitív töltésű érzelmek, gondolatok játszódhattak le bennük, ez tükröződött az arcukon, amikor kivétel nélkül mind-egyikük odajött hozzám és nagyon szívélyesen elköszönt.

Bogdánfalvára ugyanabban az évben (novemberben) még egyszer visszatértem. Faragó József professzor úr kezdeményezésére ugyanis oda kellett utaznom Antal György Ávereszku¹⁰ mesemondóhoz, s el kellett őt hívnom (és vinnem) Kolozsvárra teljes mesekincsének lejegyzése céljából. Ez alkalommal Bogdánfalván szemtanúja lehettem egy népi orvoslásnak. Reggel érkeztem meg a faluba, s egyenesen Antal György Ávereszku lakására mentem. Elmondtam, hogy miért jöttem, s megbeszéltük, hogy délben indulunk Bákóba, hogy a délután induló gyorsvonatot elérjük. A hosszú utazás Kolozsvártól Bákóig, majd reggel tovább Bogdánfalváig elfárasztott, s megegyeztünk, hogy én alszom egy kicsit, s ő majd felkölt.

10 Mindig a ragadványnevével kiegészített nevén mutatkozott be.

Fekhelye a nem túl nagy, keskeny alakú konyhájában, az ablak felé eső, ahhoz közeli végében volt. A fekhelyről egyenesen ráláthattam a konyhának az ajtó felőli végében levő vas tűzhelyre. Hűvös volt, ezért Antal György Ávereszku megrakta fával és tüzet gyújtott. Csend volt, a hosszú úttól elfáradtam, mindjárt elaludtam. Lehet azonban, hogy a szokatlan helyzetben, vagy még elalvásom kezdeti állapotában az érzékszerveim még észleltek/érezkeltek valamilyen mozgást/neszt, mert kinyitottam a szemem. És megláttam a mesemondót, Antal György Ávereszku, amint a tűzhelyből parazsat vett ki, egy csuporra tette, miközben valamilyen mondogatott (szavait nem értettem), majd a vízzel meghintette a mellette levő, anyja ölében levő gyermeket. Úgy rémlett, hogy meg is itatta. Az elvégzett műveletek közben egyre mondogatta a varázsigét.

Azonnal felfogtam: itt valamilyen ráolvasás folyik. A ráolvasó közben oda-oda nézett rám is, vajon nem ébrednek-e (ébredtem-e) föl. Láttam rajta, észrevette, hogy kinyitottam a szemem. Gyorsan le is hunytam ezért, hogy a gyógyító műveletét ne zavarjam.

Amikor az anya gyermekével távozott, még csak tettem az alvást, de hamarosan ténylegesen is elaludtam. A mesemondó, Antal György Ávereszku délben, a megegyezett időben felköltött és gyalogosan elindultunk a hat kilométernyire fekvő bákói állomás felé. Elindulásunk előtt ő tért a tárgyra: észrevette, hogy láttam a ráolvasást. Elmondta, hogy őt a falubeliek gyógyító erejűnek tartják, aki az őseitől örökölt gyógyítási módokkal segíteni tud a betegek, elsősorban gyermekek gyógyításában.¹¹ (A ráolvasás jelene felkészületlenül ért, s mivel a ráolvasások és a népi gyógyászat kérdéseiben teljesen tájékozatlan voltam, úgy ítéltm, jobb, ha semmit sem mondok.)

Az egyetemen a Magyar Nyelvészeti Tanszék tőzsomszedságában volt a filológia kar könyvtára és olvasóterme, ebben állítottuk fel a Folklor Intézet magnetofonját. A bogdánfalvi csángó mesemondó, Antal György Ávereszku két egész napon át itt mondta a meséit. Az első nap reggelén, a munka megkezdése előtt kissé meg volt lepődve, a körülötte forgolódoírókól azt hitte, hogy orvosok. Ezek mind doktorok? – kérdezte tőlem. A nyelvészeti tanszék tagjai ugyanis (férfiak, nők) valamennyien fehér munkaköpenyben dolgoztak. A magyarázatom – ruházatukat védik a portól, bepíszkolódástól – megnyugtatta és a továbbiakban már ugyanolyan közvetlenül viselkedett, mint falujában, s néhány hallgatója felé fordulva teljes beleéléssel mondta és mondta az eszébe jutó meséket.

Negyedéves hallgatóként október 1-jétől a Magyar Nyelvészeti Tanszék tagja voltam, hivatalosan kinevezett gyakornok. A tanév befejezése, illetőleg az államvizsga után főgyacornok. 1954 őszétől a tanszék tudományos kutatói tervének hivatalosan részét képezte a csángók nyelvjárásával foglalkozó tanulmányok megírása és a Román Tudományos Akadémia gondozásában kiadásra tervezett kötetben való közlése.¹² Ugyanakkor a tanszék tudományos terve keretében megkezdttük *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*¹³ előkészítő munkálatait, a kérdőívek segítségével gyűjtött nyelvjárásí anyag cédulázását, rendszerezését. Halaszthatatlan és fontos feladatnak tekintettük a hazájuktól sok évszázada elszakadt moldvai magyarság ritka összetartással kialakított közösségei évszázadokon át megőrzött és beszélt nyelvének és folklórjának tanulmányozását, feltárását,

11 Némí húzódozással mondta, feltehetőleg élhetett benne egy olyan gondolat, hogy én (és nyilván a tanult társadalom) valószínűleg lenézzük, elmarasztaljuk mindezt.

12 A hivatalos politika irányváltása folytán a tervezett kötet kiadása elmaradt, a kötet számára megírt tanulmányok nem jelentek meg.

13 *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II.* (szerkesztői: Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila) – csak 1991-ben jelenhetett meg Budapesten, a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 193. számú kiadványaként, előkészítői Murádin László és Péntek János.

minél teljesebb mértékű rögzítését, mert a több évszázada más nyelvet beszélő környezetben élő közösségekre a 20. század politikai változásai és a gazdasági-társadalmi fejlődés kényszerítő (s azóta folyamatosan ható) körülményei nagyon jelentős hatást fognak gyakorolni, a csángó nyelvjárást beszélők többségét egyre erőteljesebben a nyelváltás irányába fogják befolyásolni. Meglátásunkat az azóta eltelt hat évtized igazolta.

Az ötvenes évek közepén közbejött események (és következményeik) engem gyakorlatilag elszakítottak a csángó nyelvjárás további kutatásától, gyűjtéseimet azonban a nyolcvanas években sikerült Magyarországon megjelentetnem.¹⁴ 1991-ben pedig annak is örülhettem, hogy a *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* sorozat 193. száma-ként, a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában végre Budapesten megjelenhetett a kolozsvári nyelvészek Moldvában végzett kutató munkájának eredménye, *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*.

A moldvai csángók életének alakulását, eseményeit, a velük foglalkozó kutatók – (elsősorban) néprajzosok, szociológusok – tudományos munkásságát, nyomtatásban megjelent munkáit Kolozsvártól távol kerülve sem szüntem meg figyelemmel követni, mert az a véleményem, hogy e népcsoport sorsa figyelmeztető és/vagy cselekvésre ösztönző tanulságokkal szolgálhat/szolgál a nemzet egésze számára.

14 Nyelvészeti írásaim közlését a *NyIrK*-ben éveken át (megbízása alapján) megakadályozta Kelemen Béla, a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet munkatársa. – Az 1953. évi gyűjtésem anyagából a moldvai a-zásról és a bogdánfalvi személynévanyagról megírt tanulmányokat (vö: 6. jegyzet) sikerült 1958-ban nyelvjárasi anyaggyűjtő pályázatra Magyarországra küldenem. Dr. Hajdú Mihály professzor támogatásával az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszéke megjelentette őket (1986-ban, illetőleg 1989-ben).

A csángókról négyrészes sorozatot írtam napilapban: *Csángók I–IV. Szatmári Friss Újság*. 1996. VII. évf. 160, 175, 185, 190. sz. és hetilapban: *A csángók* (A főnév nyelvi eredete, jelentése, népcsoportnévvé válása) 1–4. *Nagykároly és Vidéke*. 2001. VIII. évf. jan. 4., 31., febr. 4., 14 (mindegyik a 4. oldalon).

IMPRESIILE MELE DIN ANUL 1953 DE PE PĂMÂNTUL CEANGĂILOR

Autorul a participat ca student împreună cu membrii Catedrei de Lingvistică Maghiară a Universității Bolyai în anchetele dialectale efectuate în scopul elaborării unui atlas al dialectului ceangău din Moldova, mai târziu în sistematizarea materialului cules cu ajutorul chestionarelor. Opera prezentă elaborată în baza anchetelor efectuate timp de două săptămâni în comuna Valea Seacă, oferă cercetătorilor care studiază viața de atunci, concepția de viață, conduita omenească, obiceiurile, superstițiile ceangăilor. Străfulgerarea schimbărilor sesizate în viața publică științifică română legate de cercetările științifice și de istorie culturală servesc drept manifestările probante ale atitudinii politicii reale ale statului față de această comunitate.

MY EXPERIENCES IN CSÁNGÓLAND IN 1953

The author, as a student at Bolyai University's Hungarian Linguistics Department, contributed to the creation of a Csángó (spoken by the Moldavian Hungarians) dialectical atlas by taking part in the collection of research materials and later by structuring the surveys as a member of the department. His paper is based on the experience of the two-week fieldwork in Valea Seacă and as a supplement to the research in the respective field it offers an overview of the Csángó life, their outlook on life, their customs, traditions and beliefs. The attitude changes of the Romanian academic mainstream regarding scientific and cultural research proves its true relation to politics.

VARGYAS GÁBOR

ÉS A MEGAFON MEGSZÓLAL... NEM MENEKÜLHETSZ! SZEMÉLYES JEGYZETEK TEREPMUNKÁMRÓL (2007)¹

Mottó

„Aztán a beszélgetés legérdekesebb részénél váratlanul megszólal magyar mobilom, amit kinyitottam még korábban, hogy [Nagy] „Zooli”-val beszéljek. Sárkány Misi, Kovásznáról, ahol Pozsony Ferivel van. Hát mit mondjak, nagyon jól esett, meghatt ez a kedves figyelmesség! Jó volt hallani a hangjukat!” (*Vietnami naplójegyzet, 2007. augusztus 18. szombat*)

„On n'est jamais si heureux ni si malheureux qu'on s' imagine”
[‘Az ember sohasem annyira boldog, és nem is olyan boldogtalan, mint képzele.’] (La Rochefoucauld)

I dézve a „posztmodern antropológusról” szóló közismert anekdotát, „Ennyi elég is Rólad – most már beszéljünk rólam!”, az *Emotions in the Field* című tanulmánykötet egyik szerzője, Ghassan Hage leszögezi: „Nyilvánvaló, hogy az a mód, ahogy az antropológia tudománya önnön társadalmi-történeti lehetőségességeinek, gyöngéinek és erősségeinek a vizsgálata felé fordult, fontos, szemfelfnyitó törekvés. De, mint ahogy már sokan megjegyezték, a reflexív fordulat létrehozta önmaga problémáit is. Különösen akkor, amikor a reflexivitás inkább helyettesíti, mintsem kiegészíti azt, ami tudományágunk fő teljesítménye: a másság komoly megismerésének képességét és vágyát” (Hage 2010: 132). Jóllehet annak veszélye, hogy terepmunka élményeinkről szólva „a ’mátság’ vizsgálata helyett önma-

1 Írásom első változatát Komáromi Tünde, Landgraf Ildikó, Mészáros Csaba, Nagy Zoltán és Sárkány Mihály voltak szívesek elolvasni és megjegyzésekkel ellátni. Kritikai észrevételeikből, amelyeket ez úton is hálásan köszönök, sokat tanultam és hasznosítottam. A tanulmányban kifejtett véleményekért, esetleges tévedésekért, hibákért azonban a felelősség egyedül engem terhel.

gunkat tesszük vizsgálat tárgyává” (Hage 2010: 133) ténylegesen valós, ma mégis egyre nagyobb egyetértéslátszik lenni abban, hogy „a terepmunka során rendszeresen felmerülő bizonyos érzelmek, reakciók és élmények – amennyiben ugyanazzal az intellektuális szigorral vizsgáljuk őket, mint amit empirikus munkánk megkövetel – inkább segítenek mintsem akadályoznak bennünket abban, hogy megértsük az általunk hivatásszerűen tanulmányozott életvilágokat [...] Az emócióknak is lehet episztemológiai értékük” (Davies in Davies–Spencer eds. 2010: 1–2).

Az alábbiakban a fentiek szellemében Pozsony Ferenc tiszteletére arra fogok kísérletet tenni, hogy napló-formában meghagyott szubjektív élményeimet/érzelmeimet a nyilvánosság elé tárva – szándékaim szerint kiegészítő, nem pedig behelyettesítő módon – az általam tanulmányozott vietnami/brú világ megértéséhez/megértetéséhez próbáljak hozzájárulni. Pozsony Ferenc egyike a legtöbbet gyűjtő magyar néprajzosoknak, aki emellett talán a leghatékonyabb gyűjtésszervező is: az általa megtervezett, irányított és menedzselte 2000–2007-es *Jelenkutatás a moldvai csángó falvakban* című projekt sokunk számára tette lehetővé, hogy egy addig nehezen elérhető terepen rövidebb-hosszabb terepmunkát végezzünk² – s ez természetes módon vetette fel céljaink, gyűjtőmódsze-reink és technikáink, sőt személyiségünk különbözőségének, illetve mindezen tényezők írásainkra tett hatásának a kérdését. Az ezekről (is) folytatott beszélgetéseinkre és közös élményeinkre emlékezve döntöttem úgy, hogy írásomat – immár negyedszázados csendet törve meg – egy saját vietnami terepmunkámról szóló kérdésnek szentelem.

Az alábbiak megértéséhez néhány dolgot előre kell bocsájtanom. Első vietnami terepmunkámat 1985–1989 között, tíz évvel a vietnami polgárháború vége és az azt követő országegyesítés után (1975) végeztem Közép-Vietnamban, az egykori Észak- és Dél-Vietnamot elválasztó 17. szélességi fok, a demilitarizált zóna mentén, a laoszi határ közelében (Quảng Trị tartomány [*tỉnh*], Hướng Hóa/Khe Sanh körzet/kerület [*huyện*], Hướng Linh járás/„rurális község” [*xã*], Cóc és Đông Cho falvak). A négy év alatt összesen 18 hónapot (1987–88-ban egyfolytában 10 hónapot) töltöttem egy hegyi törzs („nemzeti kisebbség”), a brúk között, ami a közsímsmert történelmi és geopolitikai viszonyok miatt (közel fél évszázadig tartó polgárháború, kommunista ideológiai-politikai rendszer, szocialista tervgazdálkodás, rendkívüli infláció, szegénység, a külföldiekkel való érintkezés szinte teljes tilalma, az ország általános zártsága) akkor is – sőt valójában azóta is – egyedülálló eredménynek számít(ott), nemzetközi szinten is: faluban – különösen a „zárt” zónákban élő hegyvidéki „törzsek” között – élni és néprajzi terepmunkát végezni külföldiek számára lehetetlen volt. Ám „baráti” sőt „szocialista” országból, akadémiai együttműködésben érkező kutatóként – nem minden nehézség nélkül, viszonylag hosszabb idő és „diplomácia” után – sikerült mégis minden korláton túljutnom, és egy gyakorlatilag teljesen „hagyományos”, zárt, önellátó törzsi társadalomban élnem és kutatnom.³

Második hosszú időtartamú terepmunkámra (6 hónap) hozzávetőleg két évtizeddel később, 2007-ben, első terepmunkám helyszínétől légvonalban mintegy 500, közúton kb. 800 kilométerre, a „Központi Fennsíkon” (Đắk Lắk tartomány [*tỉnh*], Krông Pác körzet/kerület [*huyện*] = /district], Ea Hiu járás/„rurális község” [*xã*]), egy a háborúban áttelepített

2 A magam kutatására 2003. április 18–27. illetve ugyanezen év július 10–20. között került sor, részben Pozsony Ferenc illetve Jakab Albert Zsolt társaságában. Eredményéhez ld. Vargyas 2006 és 2008b.

3 Minderről bővebben ld. Vargyas 2008a: 7–12.

brú közösségben, nemzetközi projekt keretében került sor.⁴ Vizsgálatom célja itt nemcsak a szokásos „re-study”, a nagyjából negyed évszázad alatt bekövetkezett változások felmérése volt, hanem kiegészült azzal a szemponttal, hogy egy eredeti lakóhelyétől mestersegesen elszakított, idegen – mára leginkább vietnami – környezetbe került népességet kívántam vizsgálni, amely kétszeresen is stigmatizáltnak számít(ott): „együttműködött” egykor az amerikai csapatokkal, illetve döntő többségében áttért a protestáns vallásra.⁵

Az 1980-as évek végéhez képest 2007-re Vietnam a „peresztrojkának” (*đổi mới* = „újít[ás]/megújít[ás]”) ⁶ köszönhetően politikai és gazdasági szempontból óriási változásokon ment keresztül: az ország politikailag nyitott(abb)á, a tudományos kutatás szabad(abb)á vált, az egykor „a kőkorszakba visszabombázott” gazdaság évi 7–10%-os gazdasági növekedést produkált, a szegénység a felére csökkent. A helyzet pikantériáját ugyanakkor az adta, hogy terepmunkám előtt néhány évvel, 2001-ben a Központi Fennsíknak épp azon a részén, ahol az áttelepített brúk is laknak, etnikai zavargások törtek ki,⁷ amelyek következtében a terület gyakorlatilag teljesen lezárták, s az a kutatás számára – ha egyáltalán valaha is hozzáférhető volt – újfent hozzáférhetetlenné vált. Ilyen körülmények között már az is komoly eredménynek számít(ott), hogy a területre beengedtek, s ott hosszabb idejű tartózkodást engedélyeztek a számomra.

Mindez terepmunkámra természetesen rányomta a bélyegét: a politikai helyzet általános olvadása ellenére is 2007-ben sokkal keményebb belbiztonsági ellenőrzés alatt álltam, mint a politikailag lényegesen merevebb 1980-as években: személyes „titkosrendőröm” volt, aki nélkül egy lépést sem tehettem a faluban, lakóhelyemet elhagynom sem volt szabad „kíséret” nélkül, ami az emberekkel való beszélgetést, „interjút”, sőt kezdetben még a résztvevő terepmunkát is gyakorlatilag lehetetlenné tette. Ennek következté-

4 1972-ben, az észak-vietnami csapatok dél felé való előre törésével párhuzamosan a dél-vietnami kormányzat léghídon 2580 – többnyire velük és az amerikaiakkal együttműködő – brút menekített ki Quang Tri-ből Darlac-ba abban a reményben, hogy a hadi helyzet fordultával idővel majd visszaköltözhetnek eredeti lakóhelyükre. Ezeket a brúkat egy más nyelvű és más kultúrájú hegyi nemzetséggel, a rhadék területén, Phuoc An (ma: Krông Pắc) járásban, Buon Jat (ma: Ea Hiu) faluban telepítették le, ahol ma is élnek. Az áttelepítés történetéhez lásd Nguyen Trac Di é. n.; Hickey 1982b: 231–234, 2002: 314–316.

Terepmunkámra (2007. március 15. – szeptember 17.) a hallei Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung/ Max Planck Institute for Social Anthropology vietnami projektjéhez (*Social Support and Kinship in China and Vietnam*) kapcsolódóan került sor. Ez úton is szeretném kifejezni köszönetemet az intézet igazgatójának, Chris Hannak, hogy külső munkatársként a projektben részt vehettem és az Intézet finanszírozásában terepmunkát végezhettem.

5 Noha az Alkotmány 1946-tól kezdve garantálja a vallásszabadságot, amit az 1992-es Alkotmány 70. cikkelye újfent megerősít, a gyakorlatban a protestánsok vallásjogai egész 2001 áprilisáig tiltva voltak; csak fokozatos liberalizáció után kezdték meg újra – erősen ellenőrzött körülmények között – működésüket.

6 Az 1986-ban, a Kommunista Párt VI. Nemzeti Kongresszusán megindított, de igazából az 1990-es évek közepétől eredményt hozó gazdasági és politikai nyitás célja az volt, hogy elősegítse a központosított gazdaságból a piacorientált gazdaságba való átmenetet: szabadpiaci elemeket tartalmazó központi kormányzáson alapult, bátorította a magánszektor és a külföldi befektetések létrejöttét. Az 1990-es évek végére a mezőgazdasági és kereskedelmi reformok eredményeképp több mint 30000 magáncég működött Vietnámban, s az évi gazdasági növekedés meghaladta a 7%-ot. (Lásd a Wikipedia „Economy of Vietnam” szócikkét. Elérhetőség: http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Vietnam. Letöltés dátuma: 2015. január 29.)

7 Többek között épp a *đổi mới*-nek köszönhető politikai-gazdasági változások következtében, amelynek következményeképp felerősödött a vietnamiak áttelepülése az addig hegyi nemzetségek („törzsek”) lakta hegyvidéki területekre, ami együtt járt a hagyományos közösségi földtulajdon *részleges* elvesztésével (Ld. pl. Salemink 2003).

ben kutatásomat kényszerűen bizonyos dolgokra korlátoztam – mindenekelőtt a modernkori vietnami hatások, az állami nemzeti és fejlesztéspolitika helyi lecsapódásának a vizsgálatára illetve két évtizeddel korábbi magnógyűjtemeim lejegyzésére.

Az alábbiakban most mégsem evvel a korántsem elhanyagolható körülménnyel – a kutatás szabadságával – szeretnék foglalkozni, hanem a terepmunka számos összetevőjéből mindössze egyetlen, látszólag banális, lényegtelen körülményt fogok kiemelni: a zaj kérdését.

Soha nem képzeltem volna: az egykor csendes, álmos, majdhogynem unalmasan nyugodt Vietnam mára lüktető, hektikus, döbbenetesen zajos, szinte kibíráhatatlanul túlnépesedett országgá vált. Az 1980-as években 1 millió körüli lakosú Hanoi, ahol egykor gyalog vagy (fék nélküli) kölcsönbiciklivel közlekedtem, s az egyedüli autó a külföldi „specialisták” számára fenntartott állami fekete Volga volt, 2007-re 4–6 millió lakosú metropolisszá vált,⁸ ahol közel ugyanannyi motorbicikli van, mint ember,⁹ s akkor még nem beszéltünk az ugyancsak exponenciális számban növekvő autókról! A Vietnamban általános szokásnak megfelelően mindezek a gépjárművek szinte megállás nélkül dudálnak, ami fülsüketítő zajt okoz, s ilyenképpen kontraproduktív hatással jár; gyalogost szinte nem is látni, mert akárcsak Kínában, úgy Vietnamban is gyalog csak a nagyon szegény emberek járnak. Ehhez járul, hogy a tömegközlekedés alulfejlett, a közlekedési kultúra alacsony, a balesetek mindennaposak, a cserbenhagyás általánosan bevett szokás, a környezet (zaj- és lég-) szennyezés ijesztő mértékű.

A gépjárművek mellett számtalan egyéb zajforrást lehetne számba venni a gyakran éjjel sem szünetelő építkezések légkalapácsaitól kezdve a nyilvános helyeken mindenütt bömbölő zenei TV-csatornáig, zenegépekig bezárólag. Közöttük különösen egy volt – intellektuálisan és emocionálisan egyaránt – elviselhetetlen a számomra: a városban és falun, napsütésben és esőben, hidegben és melegben, reggel-délben-este szünet nélkül sok ezer decibellel üvöltő hangszórók zajszennyezése – amely kísérteties módon idézte fel számomra a világháborús illetve az 1950-es évek (csak filmekből ismert) hangulatát, s ily módon – meglehet szubjektív módon – kezdettől fogva egy parancsuralmi politikai rendszert szimbolizált, testesített meg a számomra. A kérdésre írásom végén visszatérek még.

*Átlapozva naplóbejegyzéseimet*¹⁰ meglepetéssel konstatació, hogy 2007-es terepmunkám kezdetétől ez volt az egyik legzavaróbb momentum számomra, amivel nem

8 A 2009-es népszámlálás alapján Hanoi régió becsült lakossága 6451909 fő volt, ami 1979 fő/km² népsűrűséget jelent. A szűk értelemben vett város lakossága meghaladta a 2,6 milliót.

9 A Környezeti és Természeti Erőforrások – Közlekedési Minisztérium egy szakértője által 2009-ben kiadott jelentés szerint 1996–2005 között a motorbicikli száma évente 15%-kal nőtt; Ho Chi Minh városban a háztartások 98%-nak volt motorbiciklijé, Hanoi-ban a tömegközlekedés 87%-a motoron történt; 2006-ban az ország 84 millió lakosára 19 millió motorbicikli esett, s Hanoi-ban 62, Ho Chi Minh városban 92 olyan pont volt, ahol csúcspontok időben rendszeres dugók keletkeztek. (Ld: <http://www.uncrd.or.jp/content/documents/4EST-B1G304.pdf> Letöltés dátuma: 2015. január 29.) Ilyen dugóba Hanoi-ban magam is többször keveredtem: egy alkalommal közel 25 percig álltam motorommal a 40 Celsius fok körüli hőmérsékletben, sisakban, berregő, túráztatott motorok mellett; nagyjából 10 perc után állította le a tömeg a motorokat, akkor, amikor már többen rosszul lettek a levegőszennyeződéstől.

10 Az 1980-as években áram híján éjjel, a parázsló tűzhely vagy elemlámpa fényénél, kézzel írtam naplót – ezért akkori feljegyzéseim meglehetősen szűkszavúak, csak a lényegre szorítkoznak. 2007-es terepmunkám során Ea Hiuban viszont már (korlátok között, de) volt áram, sőt szék és asztal is, következésképp számítógéppel (lappal) dolgoztam. A lehetőséget tudatosan kihasználva részletes naplót vezettem, amelybe naponta akár többször is beírtam mindent: nemcsak a gyűjtéseket és mindazt, ami velem történt, hanem az elhangzott beszélgetéseket, sokszor szó szerint idézve azokat; terepmunka körülményeim, meg-megújuló próbálkozásainkat

szűnő harcot vívtam hazatértemig – de, mint tesztek is rá utalást, ugyanilyen emlékeim vannak már az 1980-as évekből is! Nem sokkal megérkezésem után, még Hanoi-ban jegyeztem le például a naplómbe:

„Éjjel aztán alig bírok aludni, mert a szomszédunkban építkezés folyik éjjel is, dübörögnek, csörögnek, verik a vasakat, rémes. Hajnal 2-kor még egyszer bekapcsolom [kínomban] a TV-t, aztán valamikor elkábulok, de persze kelni alig bírok. Erről jut eszembe, a reggeli rádiózene. Mintha 1986-87-ben Khe Sanh-ban¹¹ lennék! Az istenverte hangosbeszélő reggel 7 – ½ 8 körül megkezdí az üvöltést, és rosszabbnál rosszabb katonai zenék mellett propagandaszöveget fröcsköl mindenkire. MT¹² mondja, hogy minden negyednek Hanoi-ban (és nyolc van belőle!) saját rádiója van és hangosbeszélőn bömböltetik mindenütt. Itt éppen alattunk, mellettünk van egy, bele lehet örülni! [...] agresszív és dühös leszek tőle. [...] ez a legrosszabb lehetséges környezetszennyezés. Ehhez képest a kosz, vagy a levegő bűdössége (ami a sok motor miatt már-már elviselhetetlen) semmi-ség. Fáraszt is az egész – de valahogy mégis lenyűgöz és szeretem.” (Naplóbejegyzés 2007. március 22., Hanoi)

A helyzet tragikomikumát érzékelteti, hogy amikor legkedvesebb hanoi barátainak a hangszóróra panaszkodtam, az alábbi történettel „vigasztaltak”: „szomszédjuk (egy „sérült” veterán) minden reggel nyitott ablak mellett karaokézik bömbölve... és évek óta ugyanazt a két számot éneklí! Panaszkodtak, de azzal válaszolt, hogy ő sérült, nem tud reggeli tornázni, neki ez a reggeli torna!” (Naplóbejegyzés 2007. április 1., Hanoi)

Nem véletlenül írtam családomnak egy levelemben összefoglalóan: „Vietnam minden, csak nem csendes, 80 millió hangya nyüzsög mindenütt, és borzasztó a zaj, a dudálás, a kiabálás, egyáltalán a túlnépesedés. Kezdem gyűlölni az embereket! [...] két dologról álmodom: vízről és természetről (= csend), illetve sok-sok komolyzenéről”. (E-mail levél családomhoz, 2007. július 16.)

Ám ha valaki azt gondolná, hogy „jó, jó, ez a nagyváros”, de a „terepen” bizonyára minden másképp van: a faluban „bukolikus”, az erdőben „templomi” csend uralkodik, s az egyedüli zaj a szél susogása a pálmafák levelei közt, vagy a robajló vízesés moraja a távolból – téved. Bár így lett volna! Legnagyobb elképedésemre, és szemben mindazzal, amit 1985–1989-es terepmunkám alatt megtapasztaltam, ahol út, bolt, áram, pénz, orvos nélkül, egy napi járóföldre bármiféle modernkori civilizációs vívmánytól, tőkéslet elzártágban – és csendben! – éltem 10 hónapig az erdőben egy faluban, a civilizáció áldása, az áram „mérgezett ajándéknak” bizonyult: soha nem képzelt/tapasztalt zajfüggőnyt húzott fel körém. Mindazt, amit előző naplójegyzetemben a várossal kapcsolatban felpanaszoltam, fokozottan leltem viszont a „terepen”, ahol a falu központjában, közvetlenül a járásközpont és a pártiroda épülete (1–2. kép), illetve másik oldalról a többemeletes iskola mellett, hullámbádog tetővel ellátott egykori hangár- (sőt: mozi)épületben (3. kép), egy oszlopra szerelt hangszóró árnyékában laktunk vietnami kollégámmal, asszisztensemme. E hangáregépület

a körülmények javítására, a korlátok tágitására; továbbá napi eredményeimet, problémáimat, kételyeimet, érzelmeimet, sőt indulataimat is. Ez tette lehetővé számomra, hogy a megfelelő részeket kigyűjtve ezt a cikket megírjam.

11 Khe Sanh = Hường Hóá, vietnami kisváros, az azonos nevű körzet központja a 9. számú országút mentén, a laoszi határ közelében, amelynek közelében az 1980-as években terepmunkámat végeztem.

12 Itt és a következőkben személyiségvédelmi okok miatt a szereplőket álnévvel, monogrammal jelölöm.

13 Az itt idézett naplórészletekben a kihagyásokat szögletes zárójelben három ponttal [...] jelzem. Ahol a három pont szögletes zárójel nélkül szerepel, ott eredeti kipontozásról van szó.

mellett állt házigazdánk több háza/épülete: az egykori áttelepítés utolsó emlékeként egy „hegyvidéki”¹⁴ stílusú cölöpház (4. kép), amelyben feleségével lakott; egy vietnami stílusú, kőből épített modern konyhaépület, hatalmas ciszternával és „folyó” vízzel (!) (5. kép); kissé távolabb egy vietnami stílusú földszintes betonház, ahol két lánya és édesanyja lakott (6. kép); továbbá a kávéskertben lévő halastó mellett egy fából eskábált, cölöpökön álló „tároló/vikendház” (7. kép). A hangár odaérkeztünk előtt „szalonként” funkcionált, ahol a szomszéd pártiroda időnként kicsinek bizonyuló helyiségei helyett gyűléseket, s az avval együtt járó örökös partikat rendezték. A helyzetet bonyolította, hogy házigazdánk ottlétünk idején kezdte meg új, nagy, vietnami stílusú lakóházának építetését, ami szünet nélküli zajt, felfordulást, szemetet és embertömeget jelentett – illetve nem mellesleg a magánélet teljes hiányát (8–9. kép). Így a közösségi és politikai élet központjában, a belbiztonsági szervek által jól szemmel tartható helyen lakva, szigorú ideológiai-politikai korlátok, állandó ellenőrzés közepette, szabad mozgásomban/mozgásunkban korlátozva, zaj- és légszennyezéssel fertőzve vívtam/vívtuk napi harcaimat/harcainkat az ideálisnak csöppet sem mondható körülményekkel a kutatás sikere érdekében.

A következőkben ennek részleteit fogom felidézni naplóbejegyzéseim tükrében, mindekenélőtt a hangszóróra és az avval együttjáró zajszennyezésre koncentrálva – bepillantást engedve egyben a terepmunkával együtt járó mindennapi kínládások világába, a magánélet szinte teljes hiányába, a másoktól – a hatalomtól – való függéssel együtt járó kiszolgáltatottságba.

Kezdjük egy naplójegyzettel, ami a „terepmunka” napi rutinjába enged bepillantást! „Hulla fáradt vagyok megint, itt nem lehet aludni, magadnak lenni. Senki nincs tekintettel senkire és semmire. A reggel, itt az ideje ezt is rögzíteni, úgy kezdődik, hogy 5-kor felsír a hangszóró. Röviddel rá felkel a család, elkezdik seperni az udvart. Csörögnek, zörögnek, beszélgetnek. Legkésőbb 6-kor „csendben” bejön valamelyikük, és kiviszi elmosogatni az egyébként többnyire tiszta (mert este én mindig elmosom, ami marad, hogy a hangyák ne gyűljenek rá) poharakat, evőeszközöket. (10. kép) A bedagadt ajtó reccsenve nyílik, a fémesszközök csörögnek, a víz csobog... Mire újra elaludnál, fordított irányban megismétlődik az egész. Most behozzák a tiszta edényeket – azért zajonganak. Kb. 15 perc múlva, mire ismét elaludnál, újból bejönnek. Behozzák a közben felforrat ivóvizet, kávénak, teának. Eddigre már legalább egyszer felbőg a motorbicikli is, SL megy el, K-ék érkeznek meg, az anyjától elválni nem akaró, s ezért hangosan hisztiző S-el. Ekkorra már nem bírod tovább, és bedagadt szemekkel, morcosan felkelsz. Háromnál többször, az egyre fokozódó zajban nem lehet elaludni, meg nincs is értelme. Legkésőbb 7.30 körül hozzák, újabb forduló zörgéssel, a reggelit: legtöbbször ragacsos rizst földimogyoróval, és *nuóc mām*-mal.¹⁵ Ekkorra, ha még nem keltél volna fel, már késő is: nincs hol átöltözni, mert járnak-kelnek az emberek, vége a „magánéletnek” a szunyogháló alatt. Ha iskolaidő lenne, eddigre már a WC-re sem lehetne menni, mert az első gyermekek megérkeznek az iskolába, aminek a WC-jét használjuk, és persze kíváncsiak rá, hogy a nagy fehér ember hogyan tojik. H-val a múltkor épp azon derültünk, hogy elmenetelünk napját kiválóan időzítettük: ez az iskolanyitás napja, amire már napok óta dobbal, zászlófelvonással, csatazajjal készülnek. Amikorra leshetnének engem – már kerekét is oldottunk! (11. kép)

14 Szándékosan használok a „hegyvidéki” kifejezést, ugyanis az épület se nem rhadé, se nem brú típusú, mindazonáltal éles ellentétben a földre épített vietnami házakkal, cölöpökre épült faház.

15 Sós, erjesztett hallé, a vietnami konyha „szója léje”, nemzeti szimbóluma.

Tehát valamikor 7 körül megadod magad a sorsnak és felkóvályogsz. Aztán egész nap mint a holdkóros teszed a dolgod. Jön az ebédidő utáni csendes pihenő. Erre nagyon rászoktam az utóbbi időben. Vietnamban lettem a vietnamiaknál. Ahogy vége az ebédnek, úgy lemegy a melegben, meg a kialvatlanságtól, a vérnyomásom, hogy dőlök is el. Csakhogy az alvás több okból is lehetetlen. 1) Egyrészt sok a légy, mindig rád szállnak, akármit csinálsz. Halálra csiklandoznak, kínoznak. 2) Másodszor olyan meleg van, hogy megfulladsz. Emiatt nem érdemes a szúnyoghálót sem kifeszíteni a legyek ellen. 3) Harmadszor, valakinek mindig dolgozhatnékja, zajonghatnékja van a konyha előtt, a vízcsap előtt. Ma, mire leküzdöttem volna az első két akadályt, épp AS-nek jutott eszébe hangos csörgéssel biciklit mosnia csendes pihenő alatt. (12. kép) ¾ óra küszködés után szinte egyszerre keltünk ki az ágyból H-val, elnéző mosollyal, de holtfáradtan. [...] aztán nekilátunk dolgozni.” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 31., Ea Hiu) Mindezek után rendszerint éjfélig, éjjel 1-ig dolgoztam/dolgoztunk a számítógép mellett: a limitált számú „interjúra” vagy egyéb „gyűjtésre” rendszerint délelőtt került sor, a reggeli és az ebéd közti néhány órában – teszem hozzá most, utólag, néhány év távlatából.

Ami mármost a hangosabb zajforrásokat illeti, „Ilyen zajszennyezésben még életemben nem volt részem: reggel 5-től az istenverte hangosbeszélő sugároz katonai zenét meg híreket; mivel házigazdánk építkezik [...], itt minden reggel 5-6 munkás zsisong, kalapál, vés, falaz, talicskázik, és közben persze bömbölteti a [...] rádióját! Mellettük, az ablakunk előtt egy asztalos dolgozik 3 hete, minden nap 8-10 órában körfűrész, gyalugép, falcoló-marógép hangja váj bele a zsigereimbe. (13-14. kép) De ő is hallgat zenét, mert nem tud zaj nélkül meglenni, pedig abból már van elég. Ehhez járul még, hogy amikor ők elmennek – de még amíg itt vannak, addig is – a házbeli gyerekek hangosan bömböltetik a TV-t is, még akkor is, amikor kimennek innen. (15. kép) Házigazdánk ehhez párosítja a rádióját, amit tőlünk kapott ajándékba, éjfélig. És hogy természeti zaj is legyen: amikor esik az eső, úgy dörömböl a hullámbádog tetőn, ami alatt egyébként is megfullad az ember, hogy üvöltve se lehet beszélgetni, s amikor nincs eső, akkor a kabócák hangjától süketülsz meg – de az legalább nekem kedves. Szóval mit mondjak: ilyen zajszennyeződésben soha életemben nem voltam, és nem is leszek [többé], ezt ígérhetem [...] (E-mail levél Kücsán Józsefhez, 2007. július 9.)¹⁶

„Ebéd után alvás helyett... naplórás, mert az asztalos megint a falcolóval dolgozik. Olyan, mintha a testemből marná ki vele a húscscafotokat. Döbbenet! Ezt a zajátalmat, ami itt Vietnamban ér... elképzelni sem tudtam volna korábban. Nem elég, hogy hangos Hanoi, hangos BMT,¹⁷ de még hangos a falu is – sőt, egyelőre ez a lehangosabb! Ennél még a Mártírok útja¹⁸ is csöndesebb és jobb!” (Naplóbejegyzés, 2007. július 4., Ea Hiu)

„Reggel 8-kor a gépbe ülök. Előtte megtárgyaljuk H-val az itteni zajszennyezést. Az asztalos gépekkel dolgozik, de szól mellette a rádiója. Idebent felkapcsolták a gyerekek a TV-t. A jackfruit¹⁹ fa alatt „jó kávézáshoz szól a rádió”, mellette a konyhában bömböl a zenegép, fent a falon a kőművesek rádiója... Ehhez vedd még a hangosbeszélőt, ami nálunk

16 Köszönettel tartozom kedves barátomnak, hogy egykori levelezésünket megőrizte, adatbázisban „archiválta”, s ezzel hozzáférhetővé tett számomra egy, a pillanat hatását tükröző, rég elvesztettnek vélt fontos információforrást. Egyben köszönetemet szeretném kifejezni Nagy Károly Zsoltnak, hogy a közönséges halandók számára megnyithatatlan régi adatbázist fáradtságos munkával hozzáférhetővé tette számomra.

17 Buôn Ma Thuột, Đắc Lắc tartomány fővárosa.

18 Ma: Margit körút, az egyik lehangosabb és leglégszennyezettebb budapesti főút, a Széll Kálmán (egykor Moszkva) tértől a Margit híd budai hídfőjéig.

19 *Artocarpus heterophyllus* (vagy *A. heterophylla*) [angol „jackfruit”, francia „jacquier”]: Dél- és Kelet-Ázsiában őshonos, az eperfafélék családjába (Moraceae) tartozó „kenyérfa” félé.

ugyan ma reggel már végre nem szólt, de a 2 szomszéd hangszóróról azért ide-hallik, és az iskolából vagy a focipályáról (mert most fociszezon van) idehallatszó zenét és kihangosítást... Hát ennyit a természetközeli brú kultúráról!” (*Naplóbejegyzés, 2007. július 6., Ea Hiu*)

Ezek között a körülmények között egyáltalán nem csoda, hogy hamarosan elérkezett – a terepmunkáról szóló irodalomban jól ismert – első hullámvölgy: „Reggel 5-kor (vasárnap!) a bömbölő hangosbeszélőre ébredek. Kezdek depressziós lenni. [...] A bezártság vagy legalábbis az erősen korlátozott mozgásszabadság, az egyhangúan és lassan telő idő, az események, ahol résztvenni lehetne és a spontán emberi kapcsolatok hiánya teljesen lebénít. Ez fogság, nem terepmunka! Reználnáltn veszem tudomásul, hogy 18 évvel ezelőtt szabad voltam, most meg nem, és hogy nemcsak mostani összehasonlításban, de *sub speciae eternitatis* is romantikusan szép egy évet töltöttem el a brúk között, ami soha többé nem fog visszajönni már. Itt az első hullámvölgy. Egy hét elég lett ahhoz, hogy tele legyen a hócipőm mindennel.” (*Naplóbejegyzés, 2007. június 17., Ea Hiu*)

Ekkor, egy elkeseredett pillanatomban „nemes bosszú” fogalmazódott meg bennem: „Naplóírás után aztán, felbőszülve a csiszológéppel dolgozó asztalos által keltett zajtól, hirtelen ötlet pattan ki az agyamból: felvesszük magnóra a zajforrásokat, hozzá rendeljük a fényképeket, és „hangosfilmet” csinálunk a terepmunka körülményeiről! Az ötletet az adta, hogy a múltkor H még a *Kütt* szertartásról show-t csinált, amelynek nagy sikere volt. Nosza rajta: felvesszük H kis ketyéréjével a csiszológép hangját (ehhez nem kell az én jó flash-micróml), pokoli, jól visszaad mindent. Majd további fényképeket válogatok: hangosbeszélő, bádogtető (gyorsan lefényképezem, ehhez majd hozzá kell rendelni egy esős fényképet kívülről + a hangját, amikor dörömböl a tetőn), TV, csettegő, most jut eszembe: kabócák, motorbicikli! És ki tudja még, mi jön ehhez hozzá? Az ötlet persze szép, de rengeteg időt elvesz a fotók összekeresése, a hiányzók megcsinálása, a powerpointos [... szöszmötölés], pedig még meg se tanultam, majd BMT-ben...” (*Naplóbejegyzés, 2007. július 10., Ea Hiu*) . (16. kép)

Ki gondolta volna, hogy a „ki tudja, még mi jön” jelígre egy nappal később akár humorosnak is felfogható újabb csattanós példát tudok felhozni: „Végre eljött az avokádó szezon. Néhány nap óta folyamatosan érnek, illetve potyognak le, még fél éretten – most már végre nem a bádogtetőre, amióta egy nap H nagy dühösen felmászott a tetőre, és letörte azokat az ágakat, amelyek miatt, illetve az amelyeken termő, idő előtt lepotyogó gyümölcsök miatt nem tudunk korábban aludni. Ennek már majdnem vége, bár épp tegnap du. egy kb. 40 dkg-s példány ébresztett fel az álmomból, amint bombarobbanásszerűen hullott a tetőre. H be is gyűjtötte rögtön...” (*Naplóbejegyzés, 2007. július 11., Ea Hiu*)

Koncentráljunk most már kizárólag a hangszóróra, és a vele folytatott küzdelmünk-re! (17–18. kép)

„Jó reggelt, már akinek jó – a bűdös tetves k[...] anyját. Reggel ¼ 6-kor megszólal szokás szerint a [...] hangszóró, élő ember nem marad mellette nyugton. Akármit is csinálók, bebújik a bőröm alá, behatol a legrejtettebb magánszférába, átitat, impregnál, nincs menekvés! A rendszer utólag, akárhol vagy. Ez jusson eszedbe életed végéig! Tudd, hogy akármit is teszel, a 'big brother' figyel, lát, és ellenőriz téged! Pedig azt hiszed, már új idők új szelei fújnak, legalábbis a *đổi mới*²⁰ ezt jelentené. De nem.” (*Naplóbejegyzés, 2007. április 22., Ea Hiu*)

„Ma reggel a hangosbeszélő másfél óráig üvöltött. Elhatároztam, többet nem írok róla, nem panaszkodom, tudomásul veszem. De nem lehet. Legalább még egyszer le akarom szögezni, magamnak, hogy megnyugodjak, ez egyszerűen elviselhetetlen! Bármit nevetve kibí-

²⁰ Vietnami „peresztrojka”, ld. 5. lábjegyzet.

rok a terepmunka úgy nevezett nehézségeiből. Nem zavar a fárasztó fizikai munka, a mosdatlanság, a bogarak, a kényelem hiánya, az „éhezés”, a szomjúság, még a rendőrök örökös ellenőrzését is el bírom viselni. De ezt, hogy reggel bömbölve betör a lelkembe a hangosbeszélő és a kommunista propaganda, egyszerűen kibírhatalannak érzem! Tegnap este erről beszélgettünk hármasan. Kint ültünk a ház előtt, hűsöltünk, amikor du. 5-kor megszólalt. (Napi kétszer egy óra, 5-től 6-ig H szerint, de ma a reggeli szeánsz másfél óráig tartott.) És figyeltük, a hátunk mögül, kb. 2 mp eltéréssel, ugyanaz a szöveg jött vissza visszhangban. Vagyis kb. 200 m-re ide már egy másik megafon van! A miénk a *xã* adóvevőjéről üvölt, a másik kb. az iskolától jön vissza... Nem igaz, hogy a kávé ára, a kínai tőzsde, a magyar-viet kapcsolatok (mert tegnap este épp Q mondta, hogy megint valami magyar nagykutya látogatott ide), vagy pláne a hazafias dallamok oly fontosak lehetnek, hogy emiatt reggel 5-kor valósággal ki kelljen esni az ágyból! De hát „ez van”, ezt kell szeretni (vagy gyűlölni). Viszont egyre erősebb bennem az elszánás: ezt fel fogom gyűjteni. Micsoda cím lenne egy könyvhöz: „És a megafon megszólal...Nem menekülhetsz! Élet a vietnami hegyvidéken.” Mindez előhozta húsz évvel ezelőtti emlékeimet Khe Sanhból, ahol szintén ezzel volt a legnagyobb bajom – csak hogy akkor még a tűrőképességem valahogy nagyobb volt, vagy fiatalabb voltam és nem voltam ennyire fáradt.” (*Naplóbejegyzés, 2007. április 24., Ea Hiu*)

A tervet tett követte, amely amúgy is szerves részét képezte a falubeli „modernitás” feltérképezésének. Interjú készit(h)ettünk a körzet propaganda-főnökével, TNT elvtársal, akitől megtudtuk „hogy mindösszesen 2 éve vezették be ezt az egész átkozott hangosbeszélő rendszert ide, s hogy 20 helyen 40 hangszóró van össz-visz.” (*Naplóbejegyzés, 2007. július 4., Ea Hiu*).

Röviddel ezután meglátogathattuk a helyi rádióstúdiót is. „Ott végre látok mindent, és megértem, hogy [az illető] tényleg nem csinál semmit: valójában technikus feladatot lát el. A Hanoi központi rádió adása a *tinh*-en keresztül lemegy egyenest a *huyên*-be, ahonnan, hogy jó minőségű legyen a hangszóróból sugárzott adás, URH-n küldik át (FM 98) mindenhova. Ő kinyitja a vevőt, bekapcsolja a szórót, és ugyanaz a program, ami a rádióban megy, tisztán hallhatóan szóródik szét itt... Akár a saját rádióját is rákapcsolhatná a hangszórókra, de akkor nem lenne tiszta az adás. Ezért van a közbeiktatott *huyên* központ: tehát a hanoi + a *huyên* hírek, adás tőle teljesen független, ő csak a közvetítő. Van még egy csatornája, a *xã* számára. Erre egy mikrofon van kötve, s ha ilyen hírt van, a *xã* vezetők odaadják neki a hírt, és ő beolvassa azt egyszerűen. És a szórón 8 csatorna van a 12 falunak, és faluk, nem pedig hangszórók szerint kapcsolja ki az egészet. Tehát amikor reggel nem szólal meg itt, akkor egész Camblo/ Cam Lô-ban (+ Hường Tân + Buon Jat B)²¹ nem szólal meg...” (*Naplóbejegyzés, 2007. július 24., Ea Hiu*) (19–20. kép)

A hangszóró, s az általa gerjesztett zaj egyébként megosztotta az embereket. Bár az ilyen „ideológiai” kérdésekről általában nem szoktak nyilatkozni, s a vázolt okok miatt magam sem nagyon mertem kérdezni őket, bizalmas beszélgetés során többen is megvallották, és nemcsak helyi brúk, hogy kibírhatalannul zavarja őket: „Reggel 5-kor kiesek megint az ágyból a k[...] hangosbeszélő miatt. Elviselhetetlen, szinte depressziós vagyok tőle. De ígérem: többet soha nem említem. A témához még csak annyit, hogy reggel H mondja, hogy a rendőrfőnöknővel való beszélgetéskor [...] ezt is előhozta, aki maga is bevallotta, hogy gyűlöli és szenved tőle, mert az ő háza mellett is közvetlenül van egy

21 Camblo/ Cam Lô, Hường Tân, Buon Jat B: Ea Hiu járás/„rurális község” részei, amelyek közül az első kettő egykori Quảng Trị tartománybeli járásokra/„rurális községekre” utal, ahonnan a brúkat áttelepítették; Buon Jat pedig az a rhade falu, amelyik befogadta őket. Ennek két részét A és B betűvel jelöljük napjainkban.

hangosbeszélő... De nincs mit csinálni, mert a propaganda-minisztérium még a belügynél is fontosabb a hierarchiában!” (*Naplóbejegyzés, 2007. június 16., Ea Hiu*)

„Vacsora előtti beszélgetésnél a fa alatt SL, amikor meghallja, hogy odaszólok a hangosbeszélőnek »câm/im môm« (= »fogd be a pofád!« vagy »kuss!«), csak nevet és mondja: nekik ilyen nem szabad mondaniuk, mert azonnal becsukják érte őket. És mutatja a kezét a szokásos módon, »összebilincselve«. Ennek ürügyén ugyanazt mondja el, amit én is gondolok: hogy megkérdésük nélkül idetették nekik »a fülük elé«, hogy senki sem akarja, de nincs mit tenni ellene, és hogy a hangosbeszélő rákényszeríti őket, hogy odafigyeljenek rá, és hogy ez is az uralom egyik fajtája. Akkor most ehhez képest hogyan értelmezsem azt, hogy vannak, akik reklamálják – sőt, hogy maga az ő lánya is köztük tartozik!” (*Naplóbejegyzés, 2007. július 24., Ea Hiu*)

Merthogy valóban igaz, bármilyen meglepőnek is tűnjék, saját családján belül sem volt egyetértés e tekintetben: „Apropos, zaj és csönd. Ebéd előtt A [SL 19 éves lánya] ma megkérdi tőlem, hogy mi történt a hangosbeszélővel, hogy elhallgatott? És ellenkezőleg azzal, amit gondolnék, *szemrehányást tesz* miatt! Ő szereti hallgatni reggelente. Reklamálja a reggel 5 órai hangosbeszélőt!!! »Csúnya vagyok« – és nevet. [...] Hát ezt nem gondoltam volna: hogy valaki a csönd miatt tesz szemrehányást nekem.” (*Naplóbejegyzés, 2007. július 10., Ea Hiu*)

Ez azonban át is vezet bennünket a hangszóróval vívott, taktikai és stratégiai elemekben bővelkedő, hosszú távon egyértelműen vereséggel járó küzdelemünkhöz. Elhatároztuk ugyanis, hogy összeköttetéseinken keresztül megpróbáljuk elintézni, hogy legalább reggel, a közvetlen mellettünk lévő hangszórót kapcsolják ki, hogy a késő éjszakai munka után ne kényszerüljünk kora hajnalban zajfüggönyre ébredni. A járásközpont irodái amúgy is üresek ilyenkor; munkatársai otthon, lakóhelyükön élvezik a megafonból áradó friss katonai zenét, híreket, reggeli tornát és más egyéb, lélekemlítő civilizációs javakat. Ahogy ez ilyenkor lenni szokott, a kérést némi ajándékadással nyomtatékosítottuk a megfelelő helyeken.

Első nekifutásra nem várt siker koronázta erőfeszítéseinket: „Reggel 5-kor kipattan a szemem. És láss csodát! Tényleg nem szól a hangosbemondó. H már napokkal ezelőtt mondta: AK megígérte, hogy elintézi, reggelente kikapcsolják a *xã* épületén lévő szerkentyűt. Nem akartam elhinni, hogy megcsinálják, de lőn! Micsoda kivételezés, micsoda luxus! Az ideológia halála, a békés egymás mellett élés diadala! Felér egy valóságos forradalommal Vietnámban. Ide vezet a *đổi mới*, elvtársak, jól vigyázzatok!” (*Naplóbejegyzés, 2007. június 23., Ea Hiu*)

De a boldogság tisztavirág életű volt. Öt nappal későbbi naplóbejegyzésem szerint „Reggel aztán megint beüt a ménkű. Megszólal újfent a hangosbeszélő! Nem tudom, mi történhetett, talán túl szép volt ez a néhány nap, vagy talán nem akarják a viet forradalom hősei, hogy boldog legyek? Azonnal depresszió-közel állapotba kerültem (újfent): olyan hangos, hogy szinte háborús hangulatot teremt, hiába bújok be a hálósák alá, dugom be a fülem, utol ér és maga alá gyűr, leteper. Ez tényleg embertelen, kegyetlen. Ha kínoznék akarsz embereket, csak szólaltasd meg. Amikor fél 7-kor végre elhallgat, majdnem sírva kelek ki az ágyból. Már tegnap is volt előszele ennek: akkor valami helyi, Ea Hiu-i hírt mondtak be, azzal kezdték, persze reggel 5-kor, de utána elhallgatott. Most viszont bög, ordít megint!” [...] Az esti hangosbeszélő-szeánsz során aztán kiderül: AH valószínűleg berúgott, vagy az emlékezete csak 1 hétig (?ugyan már, csak néhány napig) tartott, vagy ha programozni lehet, akkor rossz lukba dugta a csatlakozót. Most ugyanis

du. 5-és fél 7 között nem szól nálunk az *akán loa*²² Már csak röhögni tudok: holnap bizonyára megint erre fogunk ébredni reggel 5-kor, hogy aztán estefelé, amikor nem annyira fontos, »csend« legyen...” (Naplóbejegyzés, 2007. június 28., Ea Hiu)

Az események ezek után oda-vissza hullámoztak: a hangosbeszélő hol megszólalt, hol nem. Az okát soha nem tudtuk meg. Volt úgy, hogy megszólalt, de azonnali telefonhívásunkra újfent elhallgatott. Barátunk hol „elfelejtkezett” az ígéretéről, hol nem. Meg-megújuló diplomáciai erőfeszítéseinknek köszönhetően időnként úgy tűnt, sikerült elintézni, hogy elhallgattassák, de már egy hetes távollét a faluból is elég volt ahhoz, hogy visszaálljon a régi világrend. Egy reggel aztán „a hangosbeszélő 4.45-kor kezdte el a reggeli tornát. Mint kiderült, H hiába telefonált, át kellett mennie. És kiderült, amit nem hittem volna: AH két tűz közé került! Még a múltkori egyezség után, amikor reggelente elhallgattatta kedvünkért a hangosbeszélőt, többen is elmentek panaszkodni a *űy ban*²³ elnökéhez, H elvtárshoz! Reklamálták, az „információ-hiányra” való tekintettel!!! Mintha nem lenne TV-je és rádiója mindenkinek itt! Úgyhogy most AH ugyan megint kihúzta a dugót, ezért tudtam „aludni” a felébredés után ½ 7-ig, de ki tudja, meddig fog tartani az egész! Tényleg eltorzult erre felé mindenkinek a lelki alkata: ezt a zajfüggönyt reklamálni...” (Naplóbejegyzés, 2007. július 24., Ea Hiu)

Csakhogy még aznap „kiderül[t], hogy valójában nem az emberek panaszkodtak, hanem H a [tanács]elnök az, aki – amikor ügyeletes, és itt alszik – követeli meg a hangszórót. De az is lehet, hogy csak AH fél tőle, és olyankor magától bekapcsolja! Szóval megbeszéljük vele, hogy rugalmasan kezeli majd a dolgot: ha H ott alszik, bekapcsolja, különben nem. [...] Na, ½ 6-kor haza, akkor magnózik: felveszem a 6-os hírek szignálját-zenéjét, és várok a ½ 7-es katonai indulóra... ami nem jön, mert AH most kikapcsolja... Mint ahogy a dög kabócákat sem bírom felvenni: ahogy odamegyek egy fához, elhallgatnak, vagy, ami még rosszabb, egyszerűen elszállnak.” (Naplóbejegyzés, 2007. július 24., Ea Hiu) *Zajártalmak a terepen* című, tervezett hangosdia előadásom anyaga így egyelőre hiányos maradt egy darabig...

A megafon főnixként új meg új életre kelt a továbbiakban is, megzavarva testi és lelki békénket. „Ma reggel viszonylag kipihenten ébredek, reggel 5 óta amúgy is szól megint a k[...] hangszóró. És most reggel ½ 8 van, még mindig szól, a következő másfél óra helyett immár több mint 2 órája. AH valószínűleg elaludt a gép mellett... H mesélte, hogy amikor múltkor átment hozzá, az irodában aludt – miközben a saját rádiója (amiből ugyanaz szólt, mint ami tőle 5 méterre a hangszóróból ömlött a tájra) a legmagasabb hangerőre volt felcsavarva... Tényleg deformálható az emberiség. Meg is érdemi, hogy deformálják, ha ilyen. [...] Végül is 10.30-kor állt el a hangszóró! Nyilván nyitva felejtette, vagy nem volt ideje visszajönni, elzárni...” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 1., Ea Hiu)

Az ilyen pillanatokban egy váratlan csönd, meghitt beszélgetés, csendes egyedüllét gyógyírszámba megy. Szerencsére ilyenben is volt – nagy ritkán – részünk: „[...] gyönyörű holdvilág és végre néma csend volt, SL utolsó napját tölti BMT-ben, tanulással és ivással. H-val kiraktuk a kisasztalt az épületünk elé, leoltottunk minden villanyt, és úgy beszélgettünk vagy egy órát. A háttérben a kambodzsai határon hatalmas villámok és vöröslő égálja, minálunk nappal rekkenő hőség, estére kellemesen lehűlő, gyönyörű, teliholdkőzeli este, tücsökciripeléssel és kutyaugatással a távolból. Istenem, milyen más, ha nincs zaj! Dolgozni is más volt így, egész nap, meg este pihenni is más. Ha nem is ideális, de mégis, végre békés hangulat.” (Naplóbejegyzés, 2007. július 27., Ea Hiu)

22 A hangosbeszélő félig brú, félig vietnami neve. *Akán* = brú osztályozó szó („classifier”) kisebb dolgokra és állatokra; *loa* = vietnami „hangszóró”.

23 *űy ban nhân dân* = „Népi Bizottság” (angolul: People’s Committee), kb. a járási tanács.

Persze a csönd viszonylagos. Leginkább az esőnek köszönhattuk, ha a hangszóró elhallgatott. Időközben ugyanis beállt az esős évszak. Ilyenkor napokra megáll az élet Ea Hiu-ban. Az emberek visszahúzódnak a házaikba, senkinek sincs kedve kimenni, nem lehet dolgozni. Az eső hol egyhangúan szemerkél, hol zuhog, mintha dézsából öntenék, a környezet meghatározó zaja az esőcseppek monoton kopogása a földön, a faleveleken és a hullámbádog háztetőn. (21. kép) „Ébredni egyébként későn ébredtünk és keltünk, 7.30-kor. Nem volt hangosbeszélő – az esőben AH egyáltalán nem jött dolgozni, sehol sem szól a hangszóró! Mert az eső, az bizony zuhog. [...] Úgyhogy »aratás«! Magunk vagyunk és »csend« van. Azért csak időzőjelben, mert a tetőn úgy kopog, hogy beszélgetni csak kiabálva lehet(ne). Marad tehát az elmélyült munka...” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 3., Ea Hiu)

„³/₄ 8-kor ébredünk. Egész éjjel esett, és most is zuhog, vigasztalanul. [...] A hangosbeszélő is második napja néma. Legyen is!” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 4., Ea Hiu)

Ahogy elállt azonban, a püünkösdi királyságnak azonnal vége lett. Ekkora már átköltöztünk az időközben felépült új házba (22–23. kép), amelynek a trópusokon szokásos hosszú és nagy szellőzőnyílását – ahol a levegővel együtt a hang is szabadon beáramlik – asszisztense sem deszkával fedte be. Ám minden hiába! „Hiába zárta le tegnap H deszkával kívülről a szellőzőrácsot, a hangszóró így is ránk ront hajnali 5 órakor és kivédhetetlenül felébreszt bennünket. Ez a fiú tényleg a rendszer produktuma, mondja H, és igaza van. Ha már neki fel kell kelnie minden nap reggel 4-kor, hát ő is felébredt, kegyetlenül és konokul mindenkit! A lényeg: semmiféle emberi jogod, privát szférád ne legyen, a rendszer kívülről-belülről impregnáljon. Akár akarod, akár nem, bejön a házadba utánad, és mint egy *Pandah*,²⁴ belebújik a testedbe, és belülről zabál fel. Pedig már nem is demokráciát követelek, csak egy kis emberséget. De nincs. »Jaj a legyőzötteknek!« K-nak még ebédkor mondom, hogy [...] AH jól kibabrált velünk, ígérete ellenére. Felhívja. Végül H már csak azt kéri tőle, hogy legalább halkabban bömböltesse... Erre az esti 5 órás szeánsz elmarad... Ki érti ezt? És mi lesz holnap?” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 11., Ea Hiu)

Aztán kis idő múlva a cérna el is szakad. „Vasárnap van, ilyenkor még az Ūristen is megpihent. De a hangszóró, az bezzeg nem! A forradalom napja van (1945, *Việt Minh*). Reggel 5 óta üvölt 100000 decibelen, fröcsköl, zúdítja rám a propagandát, a zenének nevezett zajformélévényeket, majd előben közvetíti a HCM [*Hồ Chí Minh*] ékesszólási versenyét. Az 1950-es évekbeli vagy háborús filmekben szoktam ilyesmit látni-hallani. Hiába van becsukva minden ajtó-ablak, szinte kiesek az ágyból hajnalban. Tehetetlen dühömben most először elragadtatom magamat H előtt, és ököllel verem a falat. Nem tehetek róla. Én is ember vagyok, nem bírok mindig uralkodni magamon. Ez tényleg állatkinzás. Ezt tényleg azért találták ki, hogy – mint *mpaq* T mondta egykor – megund egy idő után, és inkább beadd a derekad, mintsem, hogy állandóan hallgasd. De most már sokadszor figyelem meg: ezzel az egész reggel el van szúrva. Hiába kelek fel az otthoni menetrendhez képest szokatlanul korán, ebédig épp, hogy össze tudom szedni magam a koránkelés okozta sokk után. Úgy veszek megint nemes bosszút, hogy kimegyek, és magnóra rögzítem ezt a zajforrást is, most már sokadszorra. Itt jól hallható HCM [*Hồ Chí Minh*] neve, meg a Vietnami Szocialista Köztársaság neve. Ez a „legpropagandább” felvételem – hogy döögölne meg mindenki bele.” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 19., Ea Hiu)

Pedig ekkorra már nagy változások körvonalazódtak előttem terepmunkámmal kapcsolatban. Mint ahogy 1985-ben, első utam vége felé az engem kísérő géppisztolyos rendőrök hada is egyenként széledt szét az idő előre haladtával, megunva a sok fáradsággal

24 *Pandah*: a brú panteon talán legrettegettebb tagja, emberevő istenség, amely belebújik az áldozatába és elevenen falja fel. A ritka megszállottsági eseteket *Pandah* tevékenységének tulajdonítják.

és kevés örömmel együtt járó őrzésemet, úgy szép lassan itt is eltűntek mellőlem „kísérőim”. „Személyes titkosrendőröm” – akit pengeéles elméje, egyenessége és őszintesége miatt komolyan megkedveltem – egy „funkcióbeli” gyűjtés után, ahol a kedvemért órákig tartotta a magnetofon mikrofónját, hogy közben fényképezni tudjak, megüzentek nekem, hogy „nem is gondolta volna, hogy ilyen fárasztó a mi munkánk”, s egyszer s mindenkorra magamra hagyott – jöllehet a távolból azért természetesen figyelemmel kísérte a munkánkat. Nem sokkal később a járás egyik vezetőjével beszélgetve őszinte meglepetésemre megtudtam, hogy gyakorlatilag már nem látták akadályát annak, hogy szabadon mozogjak. „Kértem tőle, ha ő nem jön, üljek-e mindig itthon, vagy mehetek-e végre egyedül? Hát persze, hogy mehetek! Legfeljebb vigyem magammal H-t! Ő csak azért jár velem, nehogy megszóljanak engem, vagy őt majd, a végén, amikor már elmegyek haza. És: inkább estefelé menjek el az emberekhez. Szóval itt az eredmény: a negyedik hónap végére mindenki belém fáradt. A baj csak az, hogy most már hiába mehetnék, nem akarok. Nincs időm! Most kéne még két hónap! Az egyik alatt kényelmesen befejezném a fordításokat, az utolsóban meg végiggyűjténém a hiányzó dolgokat... De ez nagy tanulság: ha időm van, mindenkit le tudok győzni! Még ezt a [... szigorúan szabályozott belbiztonsági] rendszert is – kivéve persze a hangszóróját! Mert az bizony továbbra is szól. Valószínűleg arról van szó, hogy AH fél, félti a munkáját...” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 11., Ea Hiu)

Ekkorra értek be néprajzi megfigyeléseim és gyűjtéseim is. Rájöttem, hogy a ház körüli kávéskertben a *piar rachũnh*,²⁵ egy bizonyos „funkció nélküli” szép virág – amit még 1980-as évekbeli terepmunkámból futólag ismertem Quảng Trĩ-ből, ahol a hombárokba, a learatott hántolatlan rizs tetejére tették bő termés esetén –, ami feltűnő sokaságban nőtt itt a kertben, valójában az irtásföldeken termelt „szárazrizsre”, illetőleg a rizsistennőre (*yĩang Abonra*) való emlékekezést (*krõng sinho ayaq Abon*) szolgálja, „kegyeletből”. (24. kép) Ez a felfedezés lehetővé tette számomra, hogy a kávékerti ültetvényes gazdálkodást párhuzamba hozzam az irtásföldi rizstermesztéssel, amely magyarázattal szolgált az ott (azaz a kávéskertben) termesztett növényekre és művelési módokra. „Ha jól belegondolok, itt, egymástól alig 200 méterre ott van a brú kultúra 200 éve. Ennek a végpontjait két dolog jelöli ki: balról a *piar rachũnh*, mint Abon, jobbról a *xã* központ felől a hangszóró! Hirtelen jött ötlettel mondom is H-nak: akár az Ea Hiubeli kulturális változásról írandó könyvem címe is ez lehetne: „Rizslélek-virág és hangszóró” (Rice-soul plant and loud-speaker. Culture change in a resettled Bru community in the Central Vietnamese Highlands).” (Naplóbejegyzés, 2007. augusztus 22., Ea Hiu)

Eredmények ide, lazuló korlátok oda, az idő lassan mégis a végéhez közeledett. Utolsó bejegyzésem a hangszóróval vívott „szabadságharcról” szeptember 4-ről, a terepen töltött utolsó napról datálódik: „Áramszünetre ébredek. Egyrészt nem szól a hangszóró, másrészt viszont hiába kelek 5-kor, nem fogok tudni sokat dolgozni... Az akkumulátorom nem bírja tovább, mint 2 óra! Nekem meg egész nap hajtanom kéne. Ez az egész történet az áramszünetekkel és a hangszóróval akár a szimbóluma is lehetne az itt-létemnek, küzdelmeimnek, a rendszernek, az itteni valóságnak – s annak, hogy a rendszer végül is, hosszú távon, engem is bedarál, legyőz. Még a múltkor tárgyaltuk H-val, hogy minden

25 A Vương Hữu Lễ féle brú szótár (1997) *piar chũnh* néven adja meg, *hoa mào gà* = „cockscornb” angol fordítással; ennek magyar fordítása az Ország Ház László féle angol-magyar szótár (1974) szerint „taréjos bárszönyvirág” vagy „kakastaréj amarant (Celosia)”. Vietnámi asszisztensem, aki a növényt jól ismerte, mert a vietnamiak ezt a növényt enni is szokták, *Rau dền*-ként adta meg, amelynek latin neve a Hanoi-ban 2004-ben kiadott, 250.000 szót tartalmazó vietnámi-angol szótár szerint szintén „Amaranth”. Az Amarant-félék általam ismert képei alapján nem kétséges, hogy a *piar rachũnh* tényleg közéjük tartozik, de közelebbi meghatározása egyelőre nem lehetséges a számomra.

túljutottam, mindent legyőztem, mindenkit kifárasztottam, beengedtek oda, ahova senki nem jöhet be, ám egy dolgot mégsem sikerült elérnem: hogy a hangszóró elnémuljon! A rendszert még én sem tudom legyőzni.

Az áramszünet [amire mostani írásomban hely híján nem volt mód kitérni, VG 2015] dettó ugyanez. Mindig akkor alszik ki a villany, amikor nekem kéne. Még szerencse, hogy számítok rá, és [...] soha nem használom az akkumulátort: mert soha nem tudom, mikor lesz rá szükségem. De így is: ezekkel az áramszünetekkel az embernek az az érzése, hogy a rendszer a kénye-kedve szerint játszik velünk. Mindig akkor, és annyi időre kapcsolják ki az áramot, amennyire és amikor ők akarják, mintegy éreztetvén velünk, hogy tőlük függünk, hogy nekik csak egy mozdulatukba kerül és a »csapot« bármikor elzárhatják. Ezt sem előre bejelenteni, sem megindokolni nem kell, szuverén joguk, magyarázattal, bocsánatkéréssel nem tartoznak. Örülünk, hogy egyáltalán máskor *kapunk* áramot.” (Naplóbejegyzés, 2007. szeptember 4., Ea Hiu)

EPILÓGUS

Próbáljunk most a primér eseményektől és az általuk kiváltott érzelmektől eltávolodva, utólag, kellő távolságról tekinteni az itt bemutatott tényekre!

Az 1980–90-es évek „reflexív fordulata” (nem beszélve most annak túlhajtasairól) ellenére sem gondolom, hogy saját „szenvetésem” története, „a szegény kisgyermek panasza”, „auto-etnográfiam” bármilyen mértékben is fontos vagy releváns lehetne az olvasók számára. A mottóban idézett La Rochefoucauld maxime amúgy is óvatosságra kell, hogy intsen bennünket minden tekintetben. Emlékszem, egy terepmunkám során írtam le magamnak a naplómba, hogy „amikor hazaérek, senkit sem fog érdekelni, megnyit szenvetem ezekért az eredményekért. A kérdés az lesz, hogy milyen eredményekkel tértem haza és hogy abból mit fogok megírni.”²⁶ Teljesen egyetértek azzal a felfogással is, hogy „a terepnapló [...] nem kiadásra szánt írás, mégha meg is jelentek ilyenek. Nem a nagyközönségnek szól, hanem önmagunknak. A terepen segít kibeszélni magunkból a napot, utólag a feldolgozásnál pedig segít elrendezni, értelmezni a gyűjtött anyagot. [...] akárhogy is nézzük a terepnapló énközpontú, pont az a funkciója, hogy az ember egész nap háttérbe szorítja magát [...], másokra figyel, minden idegszálával próbálja felfogni, megérteni, megérezni nem csak, amit a többiek mondanak, hanem azt is, amit éreznek, gondolnak. És a terepnaplóban mindezt zsémbeskedve, türelmetlenül, idegesen, elkese-redetten kibeszéli magából, hogy másnap képes legyen újra felkelni és figyelni másokra. A terepnapló bejegyzés *nem* a jelenség elemzése [...] *nem* a közösség[ről] szól, hanem a kutatóról” (Landgraf Ildikó email levele VG-hez, 2015. január 31.).

Ha a fentiekben mégis nyíltan vállaltam a személyes hangot, a – meglehetősen szokatlan – kitárulkozást, annak oka volt. Úgy gondolom, vagy legalábbis azt remélem: ez az írás nem csak rólam szól. Mégcsak nem is azokról a testi-lelki megpróbáltatásokról, amelyek

26 Ezt a bejegyzést sehogyan sem találom, lehet, hogy még pápua-új-guineai utam során írtam le – emlékezetemből rekonstruáltam.

egy terepmunkával – bárhol is végezzük azt – szükségszerűen együtt járnak.²⁷ Hanem rajtam és a velem törtéteken keresztül, azok tükrében mindenekelőtt arról a társadalomról, azokról a politikai-ideológiai-gazdasági-társadalmi viszonyokról, amelyek között a brúk (és vietnamiak) élnek ma Vietnamban. Ha ilyen szemüvegen keresztül olvassuk a fentieket, nyilvánvaló, hogy a zaj, mindenekelőtt az ideológiai zaj, és annak eszköze, a hangszóró, hatalmi fegyver, *agency* [hatóerő], amelyet elsősorban a brúknak és a velük együtt lakó vietnamiaknak kell elviselniük – nem nekem. A történet tehát nem elsősorban az én, hanem inkább az ő tűrőképességükről szól.²⁸ A dolgok természetéből fakadóan azt a módot, ahogy ők mindehhez alkalmazkodnak, ahogy ők erről vélekednek, bemutatni, elemezni nincs módom. Végső megközelítésben tehát a hangszóró rajtam, önmagamon túlmutató eszköz, amely lehetővé teszi a számomra, hogy olyasmiről beszéljek, amelyről másképp nem tudok: vagy azért, mert nem illik, vagy azért, mert nem lehet. *Sapienti sat.*

POST SCRIPTUM

Naplóbejegyzéseimet újra olvasva mindent értek és mindennel egyetértek ma is, amit írtam/gondoltam. Egyetlen dolgot nem értek: miért hittem, hogy a rendszer lényegéhez tartozó hangszórót valaha is el fogom tudni némíttatni, és hogyhogy nem félttem attól, hogy a rendszert kényszerből működtető helyieknek bajuk eshet abból, hogy erre rá próbálom bírni őket?

SZAKIRODALOM

DAVIES, James – SPENCER, Dimitrina (eds.)

2010 *Emotions in the Field. The Psychology and Anthropology of the Fieldwork Experience*. Stanford University Press, Stanford.

GUÉRIN, Mathieu – HARDY, Andrew – NGUYỄN Văn Chính – STAN Tan Boon Hwee

2003 *Des montagnards aux minorités ethniques. Quelle Intégration nationale pour les habitants des hautes terres du Viet Nam et du Cambodge?* L'Harmattan – IRASEC.

HAGE, Ghassan

2010 *Hating Israel in the Field*. In: Davies, James – Spencer, Dimitrina (eds.): *Emotions in the Field. The Psychology and Anthropology of the Fieldwork Experience*. Stanford University Press, Stanford, 129–154.

27 Az, hogy kit mi zavar a terepmunka során, természetesen amúgy is rendkívül szubjektív, az egyén pszichológiájában, múltjában, szocializációjában és más tényezőkben rejlő dolog: a megszokott koszt, a tisztaság, a magánélet hiányától a honvágyig, a „bogaraktól” való félelemig, vagy épp az „elviselhetetlennek” tartott zajig terjed.

28 Ami a reggel 5 órai kelést és a vele együtt járó hangosbeszélőt illeti, a brúk számára nyilván könnyebben volt elviselhető, mint a számomra, hisz ők amúgy is napfelkeltekor kelnek és napnyugtakor (vagy kevéssé utána) fekszenek – szemben velem, aki éjjel 1–2–3 óráig dolgoztam a fordításokon. A számukra tehát a kialvatlanság nem, csak az ideológiai zajfüggöny volt/lehett zavaró.

HARDY, Andrew – NGUYỄN Văn Chính

2004 Gérer la 'question ethnique' sur les hautes terres: un exercice d'équilibriste. In: Doyet, Stéphane – Tréglodé, Benoît de (dir.): *Việt Nam contemporain*. Les Indes Savantes – Institut de Recherche sur l'Asie du Sud Est Contemporaine, Bangkok–Paris, 383–432.

HICKEY, Gerald Cannon

1982a *Sons of the Mountains. Ethnohistory of the Vietnamese Central Highlands to 1954*. Yale University Press, New Haven and London.

1982b *Free in the Forest. Ethnohistory of the Vietnamese Central Highlands, 1954–1976*. Yale University Press, New Haven and London.

1993 *Shattered world: Adaptation and Survival among Vietnam's Highland Peoples during the Vietnam War*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

2002 *Window on a War: an Anthropologist in the Vietnam Conflict*. Texas Tech University Press, Lubbock, Tex.

NGUYEN Trac Di

é. n. *Cuộc Di Dân Sác-Tộc Bru Tu Quang-Tri vào Darlac*. [A brúk áttelepítése Quang Triből Darlac-ba.] Bộ Phát Triển Sác-Tộc An Nhanh, Saigon.

SALEMINK, Oscar

2003 *Enclosing the Highlands: Socialist, Capitalist and Protestant Conversions of Vietnam's Central Highlanders*. Kézirat.

VARGYAS Gábor

2006 „Lefelé jártak?” Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”. In: Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica, VII.) L'Harmattan, Budapest, 325–353.

2008a *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása. (Válogatott tanulmányok)*. (Kultúrák keresztútján, 8.) L'Harmattan, Budapest.

2008b „Walking Downwards?” Phatic Speech Acts at Lespezi. On the Ethnography of Speaking of the Moldavian Csángós. In: Ilyés, Sándor – Peti, Lehel – Pozsony, Ferenc (eds.): *Local and Transnational Csángó Lifeworlds*. Kriza János Ethnographical Society, Cluj–Napoca, 265–283.

VƯƠNG Hữu Lễ

1997 *Từ Điển Bru-Việt-Anh. / Saráq Parnai Brũ-Yuan-Anh. / A Bru-Vietnamese-English Dictionary*. Nhà Xuất Bản Thuận Hóa, Huế.

WANDEL, Jens

1997 Development opportunities and threats to ethnic minority groups in Viet Nam. In: McCaskill, Don N. – Ken Kampe (eds.): *Development or Domestication; Indigenous Peoples of Southeast Asia*. Silkworm Books, 470–487.

IAR MEGAFONUL URLĂ... NU AI SCĂPARE!
NOTE PERSONALE DESPRE MUNCA PE TEREN

În lucrarea de față autorul abordează un aspect mai neobișnuit al muncii sale pe teren pe teritoriul bru din 2007, poate cel mai dificil aspect pentru el: poluarea sonoră de fiecare zi, cauzată de amplasarea difuzoarelor în sat. Însumându-și notițele păstrate sub formă de jurnal, el arată sentimentele sale provocate de difuzor ca „forță activă” (agency), totodată – considerând difuzorul o metaforă – are posibilitatea de a face referire la acele relații politice–ideologice–sociale, în care trăiesc vietnamezii și populația bru astăzi în Vietnam.

YOU CANNOT ESCAPE, THE LOUDSPEAKER HOWLS!
PERSONAL NOTES ON FIELDWORK

In his article the author discusses an unusual and hitherto rarely discussed fieldwork problem experienced among the Bru in 2007: everyday noise pollution caused by loudspeakers introduced into the village recently. Using his diary entries he shows the intense emotions this agency rose in him; however, considering loudspeakers as a metaphor, it is also possible for him to hint to the political-ideological-social circumstances in which Bru and Vietnamese must live today.

KÉPEK

1. Járásközpont

2. Megbeszélés a pártirodán

3. A hangár, ahol laktunk

4. Hegyvidéki stílusú ház

5. A konyha és ciszterna

6. A nagymama és a lányok háza

7. Vikendház a halastónál

8. Az épülő új ház

9. A hullámbádóg tető felrakása

10. Mosogatóra váró edények

11. Zenés reggeli torna az iskolában

12. Motormosás a konyha előtt

13. Asztalosműhely az ablakunk előtt

14. Az asztalos csiszoló-marógéppel dolgozik

15. Családi TV-nézés ebéd közben

16. Asszisztensem magnóra veszi a kezében tartott kabóca hangját

17. Hangszóró

18. Az elromlott hangszórót azonnal megjavítják

19. A járási propaganda iroda, benne a rádióközponttal

20. Faluhatárt elválasztó „diadalkapu”

21. Kilátás esőben az új házból

22. Az új ház

23. Átköltöztünk az új házba

24. Házigazdám anyja a rizslélek-
virág előtt

LAJOS VERONIKA

MOZGÁSBAN A VILÁG. A TÖBB SZÍNTERŰ ETNOGRÁFIA (*MULTI-SITED ETHNOGRAPHY*) KÉRDÉSE

Közhelyszerű kijelentés, hogy a jelenlegi globális változásfolyamatok hatására az embereket körülvevő világ komplexitása megnőtt.¹ Ez a radikális átalakulás jól megfigyelhető a román–magyar határ menti területeken, Erdélyben és a moldvai csángó településeken is.

A világméretű folyamatok hatására a kulturális antropológia területén a nemzetközi tudományosságban két-három évtizede fontos téma a klasszikus etnográfiai terepmunka fogalmának és módszerének kritikai újraértelmezése (beleértve a különböző kutatási technikák együttes alkalmazását is). Sőt, egyre általánosabb a módszertani kísérletezés és a következetesen gyakorolt aktivizmus is.

A kortárs lokális társadalmakat kutató hazai szakemberek is számtalan módszertani és elméleti problémával szembesülnek – nem csupán a terepen, hanem már a kutatási kérdések megfogalmazásának fázisában is. A továbbiakban egy olyan szemléletmód – a több színterű etnográfia (*multi-sited ethnography*)² – bemutatására vállalkozom röviden, aminek kiindulópontja az, hogy a meglehetősen mozgékonyt mutató kortárs kul-

1 A tanulmány alapját az az előadás képezi, amely az MTA BTK Néprajztudományi Intézet *Határok, határmentiség a Kárpát-medencében* c. konferenciáján hangzott el 2014. szeptember 18-án. Ezúton is köszönöm a kérdéseket és a hozzászólásokat, a résztvevők reflexióit. A kutatást az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

2 A magyarban a *multi-sited ethnography* kifejezésnek jelenleg kétféle fordítása létezik. Az egyik a többterepű (Vörös–Frida 2006: 415, Feischmidt 2007: 225, Kisdí 2012: 48), a másik a több színterű etnográfia. Jelen írásban, követve pl. Nagy Károly Zsolt gyakorlatát (Nagy 2012: 5 és Biczó 2013: 55–57), a több színterű etnográfia változatot használom, jelezve, hogy a globális folyamatok kutatása esetében a terepkutatás több szinten – lokális és strukturális szinten – történik. A *multi-sited* helyett angolul a *multilocal* vagy *multilocal* kifejezés is használatos, lásd pl. Clifford 1997: 190, magyarul Clifford 2003 vagy Hannerz 2003.

turális jelenségeket természetükhöz igazodó módszerrel vizsgálja, vagyis mozgásukban kövesse őket nyomon.³

Tanulmányomban először a több színterű etnográfia fogalmát mutatom be röviden, és egyúttal kitérek arra, hogy ez hogyan bontakozott ki a klasszikus etnográfiai terepmunka és a kortárs társadalom vizsgálata közötti összefüggésekből. Ezt követően röviden ismertetem a szemléletmóddal szemben felhozott kritikai észrevételeket.

A TÖBB SZÍNTERŰ ETNOGRÁFIA FOGALMA

A nemzetközi tudományosságban a modern, illetve a késő modern társadalmat kutató antropológusok már három évtizede megkérdőjelezték a klasszikus etnográfiai módszerek és fogalmak érvényességét (Gupta–Fergusson 1997: 3).⁴ Az 1980-as évek elejétől egyre inkább világossá vált, hogy a saját társadalom kutatása esetén a klasszikus, vagyis az intenzív ottlakás térbeli gyakorlataként felfogott terepmunka (Clifford 1997: 190, magyarul Clifford 2003) helyett szükséges lehet egy sokkal rugalmasabb módszer kialakítása. Egy olyan módszer, amely alkalmas a nem egyetlen helyhez kötődő társadalmi jelenségek, kulturális tudás, tárgyak és elképzelések mozgásának, földrajzi mobilitásának nyomon követésére. A migrációkutatásban már ebben az évtizedben általános volt a két helyszínen végzett terepmunka, a több szintéren megvalósított „ottlét (ott tartózkodás)” gyakorlata (*practice of „being there”*) (Hannerz 1998: 240, 2003: 202), vagyis a kibocsátó és a befogadó társadalom kulturális kontextusának megismerése a vándorlás folyamatának megértése és a „sűrű leírás” létrehozása érdekében.⁵

A társadalomtudományokban bekövetkezett térbeli fordulat volt az egyik oka annak, hogy az 1980-as években élénk tudományos érdeklődés mutatkozott az etnográfia lokalizációs stratégiái iránt (Marcus 1995: 104).⁶ Az 1990-es évekre megfogalmazódott az igény a földrajzilag és kulturálisan egyetlen adott helyhez kötött terepfogalom kritikai megközelítésére és olyan új módszerek kialakítására, amelyek hozzáfértést biztosítanak a változó térben szerzett mindennapi – lokális és globális – tapasztalatok megismeréséhez és értelmezéséhez.

A Malinowski kidolgozta klasszikus terepmunkamódszer elméleti és gyakorlati rendszerét átgondoló legismertebb nemzetközi példa az amerikai antropológus, George Marcus nevéhez (1995) fűződik. A több színterű vagy többterepű etnográfia (*multi-sited ethnography*) fogalmának 1990-es évek közepén történő bevezetésével Marcus célja az volt (Marcus 1986, 1995), hogy az antropológiát a társtudományoktól megkülönböztető terepmunkával is nyomon lehessen követni a szimbólumokat és a társadalmi gyakorlatokat, a globális világ emberi tevékenységekre vonatkozó szociokulturális összefüggéseit.

3 A cikkben tárgyalt stratégiát egy nem rég elkezdett román–magyar határ menti vizsgálatban alkalmazom; a tapasztalatokat és a részeredményeket egy következő tanulmányban elemzem.

4 Ennek a fejezetnek néhány bekezdése korábban már megjelent (Lajos 2013: 43–53).

5 A migrációkutatásról tudománytörténeti összefoglaló magyarul pl. Prónai 2002: 347–366.

6 Falzon annak felismerése mellett, hogy a tér társadalmilag létrehozott, az alábbi két okot nevezi meg. Egyrészt történeti-pragmatikus okokat, másrészt azt, hogy a kortárs társadalmak egy nagyobb egész részeként működnek, amelynek sajátossága, hogy benne az emberek, tárgyak, ötletek és információk folyamatos mozgásban vannak (részletesebben lásd Falzon 2009: 3–6).

A több szinterű etnográfia annak felismerése, hogy a kortárs társadalom antropológiai módszerekkel történő kutatásához célszerű a globális és a lokális folyamatok egymásra vonatkoztatása. Avagy szükséges a makroelméletek, a rendszer, a strukturális szint és a mikroszinten érvényes hagyományos etnográfiai tapasztalatok, az életvilág vizsgálata közös értelmezési keretben (Marcus 1995: 96, 98, és vö: Biczó 2013: 55–56).

A módszer igen hatékonynak bizonyult a „térben és időben szétszórtan elhelyezkedő kulturális jelentések, tárgyak és identitások áramlásának” tanulmányozásában,⁷ a lokális és strukturális szintek összekapcsolásában (glokális), a sokféle szituációba ágyazott tudás megismerésében. Ezt megelőzően a klasszikus terep és terepmunka fogalom alternatívái között szerepelt az 1960–70-es években megjelenő, de domináns pozícióba nem kerülő akcióantropológia is, ami kifejezetten amellett érvelt, hogy a klasszikus modell az egyik, de nem kizárólagos módja az antropológiai gyakorlatnak (Gupta–Ferguson 1997: 25). Emellett foglal állást a több szinterű etnográfia is.

Marcus értelmezése szerint a több szinterű etnográfia a kulturális alakzatokat (*cultural formation*) követi nyomon a különböző tevékenységek szinterei között és azokon belül (Marcus 1995: 96). Olyan hálózatok és határvonalak mentén kialakított *kutatási stratégia*, ami a találkozási pontokon és az útkereszteződésekben merészen irányt vált a szinterek között. Ezek a szinterek ugyan egymástól kulturálisan különböznek, de mégis kapcsolatban állnak egymással, hiszen az adott probléma, kulturális jelenség mindegyikben jelen van. A szinterek közötti logikai összefüggés a kutatás tárgyát jelentő kulturális alakzatok közötti konkrét kapcsolatok, asszociációk és a kulturális tudás lefordítása alapján szerveződik. A több szinterű etnográfia összehasonlító természetű, ám nem a kulturális antropológiában honos klasszikus értelemben véve. A szinterek együttes értelmezése nem homogénnek érzékelt konceptuális egységek összevetésére vonatkozik, hanem az összehasonlító perspektíva a kulturális alakzatok mozgását jellemző töredezett, diszkontinuus jelentésmező megragadására szolgál (Marcus 1995: 102). A kutatási stratégia eredménye a több szinterű etnográfia mint szöveg tehát nem más, mint elkerülhetetlenül különböző mélységű és minőségű tudáshalmaz, szüntelen utazás a terep szinterek jelentésvilága között.

A „nyomkövetéses” módszer alkalmazásával Marcus szerint az alábbi „kulturális formák/alakzatok” követhetők nyomon: 1. az emberek, 2. a tárgyak, vagyis: az áruk, ajándékok, pénz, művészeti alkotások és szellemi tulajdon, 3. a metaforák, 4. a cselekmények, történetek vagy allegóriák, 5. az emberek élete, illetve életrajza és 6. a konfliktusok.

Az emberek mozgásának követése a több szinterű etnográfia legkézenfekvőbb és leghagyományosabb módja, aminek archetípusa nem más, mint Malinowski *Baloma* c. munkája. Ennek tipikus példái a kortárs migrációkutatásban találhatók.

A tárgyak, vagyis az áruk, ajándékok, pénz, művészeti alkotások és szellemi tulajdon globális rendszerben történő nyomon követése során a kutató a tárgyak útvonalát és változó státuszát követi különböző kontextusokban, illetve kontextusokon keresztül, legyen az földrajzi és/vagy társadalmi, szociokulturális, esetleg virtuális színtér. Az áruforgalom esetében példa lehet egy adott áru, pl. a kávé útjának vizsgálata a termeléstől a fogyasztásig, illetve a termelőktől a fogyasztókig. Azaz annak feltárása, hogy a globális gazdaság hogyan határozza meg egy adott termék, áru helyzetét és mozgását a piacon, illetve a kereskedelmi szakpolitikák és a globális gazdaság egyéb gazdasági-társadalmi szereplői hogyan befolyásolják az adott termék, esetünkben a kávé iránti igényt, illetve a kínálat és

7 Az eredeti szöveg szerint: ‘circulation of cultural meanings, objects, and identities in diffuse time-space’ (Marcus 1995: 96).

kereslet viszonyát.⁸ A kortárs művészet és esztétika világát vizsgáló nemzetközi több színterű kutatások között találjuk pl. a tangó tanulmányozását, vagy az afrikai ritkaságok útját a nyugati művészeti vásárookra. Romániához és Erdélyhez kapcsolódó magyar példaként Berta Péter munkája említhető, ami a gábor roma presztízstárgyak posztiszocialista társadalmi karrierjének nyomon követését kísérelte meg (Berta 2012: 85–138).

A metaforák – diskurzusok és gondolkodásmódok – követésére kiváló példa Emily Martin *Flexible Bodies. Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS* c. könyve (1994). Az amerikai antropológus ebben a munkájában azt vizsgálta, hogy az emberek miként gondolkodnak az emberi test immunrendszeréről a kortárs amerikai társadalom különböző szinterein. A vizsgált szinterek a következők voltak: 1. tömegtájékoztató, 2. „az utca”, 3. az AIDS betegek kezelését végző személyek, 4. az alternatív gyógymódokat alkalmazók és 5. a szakemberek. A szerző az immunrendszert tárgyaló diskurzusokat és regisztereket tanulmányozta, valamint az őket termelő társadalmi szintereket (Marcus 1994).

Az újragondolt terepfogalom szakított a többféle homogenitást feltételező kultúra-felfogással: a társadalmi folyamatokat a homogén térben lehatároló, a kutatás alanyait társadalmi és etnikai szempontból is egységes tulajdonságokkal felruházó kultúra-képpel (Szijártó 2007: 28). A klasszikus terepmunka testet öltött gyakorlata normatív és semleges volt, a terepmunkás teste társadalmi nem és faj nélküli, szexuálisan inaktív szubjektumot takart. A terepmunkát végző személy nem fizikai aktusokon keresztül, hanem egy mélyebb, hermeneutikai természetű kontaktuson keresztül kapcsolódott az otthontól távoli terepen élőkhez, viszonyukban a megértés kulcsát a nyelv megtanulása, az együttlakás és a kulturális tudás elsajátítása jelentette (Clifford 1997: 185–222, magyarul Clifford 2003: 11–17).

A klasszikus felfogás megkérdőjelezésének következtében felvetődik a kérdés, hogy hol található a terep manapság, mit is jelent, mire vonatkozik a terep fogalma. Talán egyetérthetünk azzal, hogy a terep a kutató és a kutatott közötti találkozás folyamatában konstituálódik, függetlenül a találkozás színterétől, legyen az a beszélgetőpartner, vagy a napjainkban sokkal inkább konzultánsnak tekintett korábbi „adatközlő” konyhája, egy diskurzusmező, a célszágba tartó repülőgép vagy a skype (illetve az internetes terepkutatás, a netnográfia) (vö: Hirvi–Snellman 2012: 18).

Napjainkban, lassan húsz évvel a *multi-sited ethnography* bevezetését követően már arról beszélhetünk, hogy Nyugaton a szakemberek második generációja foglalkozik a több színterű kutatás felvetette módszertani és elméleti problémákkal.⁹ Jelen írásban csupán arra vállalkozom, hogy röviden bemutassam a kutatási stratégia lényegét és felsoroljam a vele szemben megfogalmazott legfőbb ellenvetéseket.

8 Ebben az esetben az alábbiak lehetnek a kutatási kérdések: 1. ki és mi határozza meg a kávé kereskedelmi helyét; 2. ki és hol termeli a kávé; 3. milyen utat jár be a kávé a termelőtől a fogyasztóig; 4. milyen szakpolitikák és globális gazdasági viszonyok befolyásolják a kávékereskedelmet; 5. hogyan jut el a kávé a célterületekre; 6. kik a fogyasztók; 7. van-e a kávéfogyasztásnak, illetve a kávé nem fogyasztásának mélyebb jelentése, szimbolikus jelentősége; 8. kinek származik előnye és hátránya a kávékereskedelemből stb.

9 A több színterű etnográfia problémájával foglalkozó első generáció munkáját fémjelző kötet: Gupta–Fergusson 1997; a második generáció esetében lásd pl: Falzon ed. 2009; Coleman–von Hellermann eds. 2011, vagy a migrációkutatáshoz kapcsolódva: Hirvi–Snellman 2012.

A TÖBB SZÍNTERŰ ETNOGRÁFIÁRA VONATKOZÓ KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK

A nemzetközi tudományosságban a több színterű etnográfia a klasszikus terepmunka egyik hatékony alternatívájaként tartják számon a kortárs társadalomban élők komplex tapasztalatainak etnográfiai kutatásában. Ugyanakkor ez a módszer sem mentes attól, ami az új tudományos eljárások többségének esetében tapasztalható, vagyis egyrészt viták tárgyát képezi, másrészt a gyorsabb vagy a lassabb ütemű átvétel során számtalan értelmezésre tesz szert, aminek következtében gyakorlati megvalósítása sokszínű. Továbbá vannak néhányan (pl. Hage 2005: 464), akik pusztán a társadalomtudományokban is honos divatkövetésnek tekintik – ahogyan ez megfigyelhető volt pl. az 1980–90-es években tapasztalható ún. „memory boom” esetében is – a több színterű etnográfia fogalmának meglehetősen gyakori, ám igen sokszor felszínes használatát.

A nemzetközi tudományos szférában egyetértés mutatkozik abban, hogy a több színterű etnográfia alkalmazók első generációja esetében valóban kevésbé beszélhetünk a módszerre vonatkozó kritikai reflexióról. Esetükben sokkal inkább a több színterű etnográfia mechanikus alkalmazása figyelhető meg, amellyel főként emberek és tárgyak útját követték.

A kutatási stratégiával szemben megfogalmazott további kritika – Mark-Anthony Falzon máltai szociálintropológus nyomán – három pontban foglalható össze. Az első a fentebb említett problémákkal függ össze, azaz a több földrajzi-társadalmi-virtuális-időbeli szinten végzett terepmunka és az így keletkező etnográfiai értelmezés mélységére, illetve annak hiányára vonatkozik. A második kritikai észrevétel az etnográfus felelőségének kérdését érinti, míg a harmadik az újfajta holizmus-kép problémáját tárgyalja.

A „MÉLYSÉG HIÁNYA”-KRITIKA

A több színterű etnográfiaival szemben leggyakrabban felhozott ellenérv a „sűrű leírás”, vagyis a kutatás „mélységének” hiánya a megismerésben és az értelmezésben, a „fordításban”.¹⁰ Azaz – hangzik a kritika – a kutatási stratégia ugyan mozgásukban, vándorlásukban követi a tárgyakat, embereket és eszméket, kulturális jelenségeket, de a több szintéből adódóan azokat nem képes mélységében megragadni, hiszen lehetetlen mindenhol hosszú, több hónapos, vagyis az etnográfiai megértés eléréséhez hagyományosan szükségesnek ítélt ideig tartó részvevő megfigyelést végezni (Falzon 2009: 6). Érthető módon maga Marcus is utal arra, hogy a több szinten összegyűjtött tudás etnográfiai leírásként olyan tudományos termék, amely az egyes szintek természetéből adódóan intenzitásukban és minőségükben változó ismereteket tömörít (Marcus 1995: 100).

A „mélység” hiánya-kritika alapvetően a klasszikus terepmunka-értelmezésben megragadható idő és tér összefüggéséhez vezet bennünket, ahol az etnográfiai tudás egy földrajzilag és kulturálisan jól körülhatárolható lokális tér különböző pontjain, hosszú időn, legalább egy éven keresztül gyűjtött ismeretekből áll össze. A jelenre vonatkoztatva a probléma – egy konkrét példát véve – a következőképpen foglalható össze: vajon

10 Ezúton köszönöm a hozzászólást a „mélység” hiánya-kritikához. A kérdést egy hosszabb tanulmányban fogom árnyaltabban kifejteni.

a kortárs társadalomban maguk a rendszeresen mozgásban lévő személyek, mint pl. a multinacionális vállalatok, viszonylag mobil életet élő tulajdonosai rendelkeznek-e ilyen típusú, „mélyként” tételezett ismerettel a világról? Vagy az ő esetükben sokkal inkább arról van szó, hogy saját világértelmezésük sokféle földrajzi és szociokulturális töredékből, színtérből áll össze, ami az életvilág diszkontinuus, patchwork-szerű, avagy „sekély” vagy „sekélyebb” észlelését teszi lehetővé? Az utóbbi esetében a „sűrű leírást”, a mély értelmezést (*thick description*) pontosan ennek a „sekély(ebb) életvilágnak” a megértése jelentheti etnográfiai módszerekkel (vö: Falzon 2009: 8–9).

A POLITIKAI FELELŐSSÉG FELADÁSÁNAK KÉRDÉSE

A kutatási stratégiával szemben megfogalmazott második kritika az etnográfus politikai felelősségének problémáját veszi célba a terep színterek kiválasztásában. Az eddigiek alapján talán úgy tűnhet, hogy a több színterű etnográfia azzal, hogy a tárgyak, eszmék, emberek és imaginációk stb. mozgásának követésére buzdít egy eleve létező terep meglétét és ezáltal a politikai felelősségtől mentes kutató létezését feltételezi. Ez a kritika azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy maga a több színterű etnográfia a térbeli fordulat alapvetéseire, vagyis a társadalmilag létrehozott térképzetre épül. Tehát alapja nem egy eleve létező, társadalmi és kulturális kontextusoktól független tér-értelmezés, nem egy „konténer” térképzet (lásd pl. Keményfi 2004).

Ugyanakkor a több színterű terepmunka esetében is érvényesül az, hogy a kutató földrajzi helyszínre, illetve az egyéb virtuális és társadalmi szinterekre vonatkozó döntései hatást gyakorolnak az etnográfiai kutatásra. Tehát a földrajzi terephelyszínek kiválasztásának kérdése napjaink globalizált, „hely-függetlennek” nevezett világában sem idejétmúlt téma. Egyrészt még a magukat világpolgároknak nevező emberek, mint pl. a szabadúszó, világjáró divatfotósok is rendelkeznek egy olyan hellyel, amit otthonnak neveznek – függetlenül attól, hogy ott valójában mennyi időt is töltenek (Wiklund 2012: 125–126). Másrészt pl. azoknak a helyzeteknek a megértéséhez, „amikor az adatközlők aktuálisan az átmenetiség állapotában (átutazóban, tranzitban) vannak és keresztülhaladnak egy adott terephelyszínen” (Vogt 2012: 73), mondjuk a Közép-Amerikából és Mexikóból az USA-ba vándorló emberek esetében, vagyis az átmenetiség szociokulturális tapasztalatának vizsgálatához magának a kutatónak nem szükségszerű „átutazóban” lennie (Vogt 2012: 74). A két fenti példából is látható, hogy egyáltalán nem nélkülözhető módszertani lépés gondosan reflektálni a terepmunka földrajzi helyszínekhez kötöttségére.

Mindazonáltal a több színterű etnográfia esetében az etnográfiai szinterek tér- és időbeli kiterjesztésével valóban a kutató politikai felelőssége kerül ismét a középpontba. Az a kérdés fogalmazódik meg, hogy ki és milyen mértékben határozza meg, termeli ki a kutatásra érdemesnek tartott szintereket és ez az aktus, azaz a terep szinterek körülhatárolása milyen politikai következményeket von maga után. Annak kiküszöbölésére, hogy a kutató önkényesen és autokratikus módon döntse el a szinterek etnográfiai terepmunkára való alkalmasságát, célszerű a „benszülöttek” nézőpontját is beemelni a szinterekre vonatkozó választás folyamatába (Falzon 2009: 10). Ez egyrészt azt jelenti, hogy az adatok, illetve a tudás termelése közösen történik a „benszülöttekkel”, azaz a napjainkban sokkal inkább konzultánsoknak nevezett helyiakkal, vagyis az értelmezés első szintje a megismerés folyamatában énikus. Másrészt pedig azt, hogy a „benszülöttek” nézőpontjának alkalmazása, vagyis a „benszülöttekkel” egy irányba néző, alulról

felfelé irányuló etnográfiai tekintet iránymutató lehet a terephelyszíneknek választott szinterek meghatározásában is a nyomkövetés során – ahogyan azt pl. Marcus és néhány követője igyekszik megvalósítani. A több színterű etnográfia esetében tehát a kutatásra érdemes szinterek kiválasztását egyfelől a terepen szerzett tudás, illetve a „bennszülöttek” nézőpontja vezérli; másfelől a kortárs módszertani és elméleti megfontolások; és végül a témára vonatkozó szakirodalmi hagyományok (Falzon 2009: 10–12).

A KORTÁRS HOLIZMUS KRITIKÁJA

Ebben a rövid írásban említett utolsó fontos kritika a több színterű etnográfival szemben az, hogy implicit hamis holizmus-képzetet teremt a kortárs társadalomról. Marcus egyik kritikusa, Matei Candea (2007: 167–184 és 2009: 25–46) kifejezetten *implicit* holizmus-képzetről beszél, hiszen Marcus konkrétan meg is fogalmazza azt, hogy a több színterű etnográfianak „nem célja a holisztikus reprezentáció, a világrendszer mint teljes egész etnográfiai portréjának” elkészítése (Marcus 1995: 99). Az új módszer tehát azáltal teremt hamis holizmus-képzetet, hogy a több színterű kutatás melletti érvelésben az egyes szintereken szerzett tapasztalatok összességét a valóság teljesebb képének, illetve a rendszerről feltárható teljesebb képnek felelteti meg, mint ami az adott kulturális alakzatról az egyetlen terephelyszínen lenne szerezhető.

Candea alapján érdemes megkülönböztetni a holizmus két jelentéstartalmát: a több színterű etnográfia is megkérdőjelezte annak érvényességét, hogy az etnográfia módszerével bármi is a külvilágtól elszigetelten, osztatlan egységként lenne kutatható. Ez a kontextuális értelemben vett holizmus, ami az emberi viselkedést az adott lokális társadalomnál tágabb vonatkoztatási keretben értelmezi (Falzon 2009: 12). Ugyanakkor a hamis holizmus-képzet ott jelenik meg, hogy a *multi-sited ethnography* nem vonta kétségbe azt az elképzelést, miszerint az etnográfia teljes egészek (*wholes* – vagyis olyan entitások, amelyek többek, mint a részek összessége – társadalmak, diaszpórák, a világrendszer stb.) kutatása (Candea 2009: 40–41).

Candea kritikája annak belátása, hogy a több színtér kiválasztásában rejlő korlátlan szabadság-érzet elhomályosítja azt a magában a választás aktusában természetszerűen benne foglalt sajátosságot, hogy az eleve önmagát és ezáltal a megismerést korlátozó lépés. Maga a több színterű etnográfia tehát, hasonlóan a klasszikus terepmunka módszerhez, nem egy korlátokat nélkülöző kutatási tervezet, hanem mindössze a természetből adódóan a korábbtól eltérő behatároltságot jelent a megismerésben és az értelmezésben egyaránt. A több színterű gondolkodás tehát egy újfajta módszertani reflexivitás irányába mutat.

ZÁRÓ GONDOLATKÉNT

A klasszikus terepmunka esetében a kutatás központi módszereként értelmezett helyhez kötött kutatás előnyben részesítette a tapasztalatra építő tudásformákat és ezzel kizárta a más típusúakat – vagyis természetszerűen szelektív tudást termelt. A tudás

szelektív termelése természetesen a több színterű etnográfia esetében is igaz, azzal a különbséggel, hogy ez a kutatási stratégia a mikroszinten szerezhető empirikus ismereteket együttesen értelmezi az általánosabb érvényű makroperspektívából felhalmozható, leggyakrabban kvantitatív–logikai tudásformákkal, az általános elméletekkel, valamint a virtuális térben termelődő ismeretekkel.

A nemzetközi gyakorlatban a több színterű etnográfia a klasszikus terepmunka (angolul *ethnography*) egyik vitatott, ugyanakkor egyre gyakrabban, egyre tudatosabban és egyre változatosabb formában (a tárgyak és emberek mellett metaforák, cselekmények és konfliktusok követésére) alkalmazott alternatívája. Egy a lehetséges kutatási módszerek közül. Bármelyik stratégiát is használjuk antropológiai, néprajzi, szociológiai vagy egyéb társadalomtudományi vizsgálatunk során, módszertani és elméleti választásainkhoz érdemes reflexív módon viszonyulni.

SZAKIRODALOM

BERTA Péter

2012 Presztízs fogyasztás és házasságpolitika – egy gábor roma használtcikk társadalmi karrierjének tükrében (2000–2012). In: Uő (szerk.): *Használtcikk-kultúrák. Ideológiák, gyakorlatok és értelmezői közösségek*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 85–138.

BICZÓ Gábor

2013 Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In: Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): *„Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, Miskolc, 53–103.

CANDEA, Matei

2007 Arbitrary Locations: in Defence of the Bounded Field-site. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13. (1) 167–184.

2009 Arbitrary Locations: in Defence of the Bounded Field-site. In: Falzon, Mark-Anthony (ed.): *Multi-sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Ashgate, Aldershot, 25–45.

CILFORD, James

1997 Spatial Practices: Fieldwork, Travel, and the Disciplining of Anthropology. In: Gupta, Akhil – Ferguson, James (eds.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 185–222.

2003 Térbeli gyakorlatok (terepmunka, utazás). *Magyar Lettre Internationale* 49. 11–17.

COLEMAN, Simon – von HELLERMANN, Pauline (eds.)

2011 Multi-sited Ethnography. Problems and Possibilities in the Translocation of Research Methods. Routledge, New York.

FALZON, Mark-Anthony (ed.)

2009 *Multi-sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Ashgate, Aldershot.

FEISCHMIDT Margit

2007 Az antropológiai terepmunka módszerei. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Média-

- tudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 223–233. Elérhetőség: http://mmi.elte.hu/szabdbolcsesz/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0 (A letöltés dátuma: 2013. február 7.)
- GUPTA, Akhil – FERGUSON, James
1997 Discipline and Practice: „The Field” as Site, Method, and Location in Anthropology. In: Gupta, Akhil – Ferguson, James (eds.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1–46.
- HAGE, Ghassan
2005 A Not So Multi-sited Ethnography of a Not So Imagined Community. *Anthropological Theory* 5. (4) 463–475.
- HANNERZ, Ulf
1998 Transnational Research. In: Bernard, H. Russell (ed.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Altamira Press, Walnut Creek, CA, 235–256.
2003 Being there... and there... and there! Reflections on Multi-Site Ethnography. *Ethnography* 4. (2) 2001–2016.
- HIRVI, Laura – SNELLMAN, Hanna (eds.)
2012 *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. Finnish Literature Society, Helsinki.
- KEMÉNYFI Róbert
2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISDI Barbara
2012 Az antropológia elméleti és módszertani dilemmái. In: Uő: *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei*. Egyetemi jegyzet. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 47–51. Elérhetőség: https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/kisdi_barbara-kulturalis_antropologia.pdf (A letöltés dátuma: 2013. február 15.)
- LAJOS Veronika
2013 A modernitás eleganciája. A kritikai szembenézés társadalomtudományi gyakorlatának néhány aspektusa. *Kultúra és Közösség*. (4) 43–53.
- MARCUS, George
1986 Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System. In: James Clifford – George E. Marcus (eds.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, Berkeley, 165–193.
1995 Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24. 95–117.
- MARTIN, Emily
1994 *Flexible Bodies. Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS*. Beacon Press.
- NAGY Károly Zsolt
2012 „Hová lett a református öntudat?” A magyar református felekezeti identitás megújításának néhány diskurzusáról. Doktori disszertáció tézisei. Elérhetőség: http://communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/abszolutoriumelottutan/2013/nagy_karoly_zsolt/tezisek_nagy_karoly_zsolt.pdf • http://communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/abszolutoriumelottutan/2013/nagy_karoly_zsolt/tezisek_nagy_karoly_zsolt.pdf (A letöltés dátuma: 2013. május 20.)
- PRÓNAI Csaba
2002 Migráció és kulturális antropológia. Tudománytörténeti összefoglaló. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep I. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 347–366.

SZIJÁRTÓ Zsolt

2007 A hagyomány és modernitás dichotómiája. In: Török József (szerk.): *Hagyomány és modernitás*. Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógia és Sportintézmény, Szeged, 26–36.

VOGT, Wendy A.

2012 Ethnography at the Depot. Conducting Fieldwork with Migrants in Transit. In: Hirvi, Laura – Snellman, Hanna (eds.): *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. Finnish Literature Society, Helsinki, 66–86.

VÖRÖS Miklós – FRIDA Balázs

2006 Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: Letenyey László (szerk.): *Településkutatás. Szöveggyűjtemény*. Új Mandátum Kiadó – Ráció Kiadó, Budapest, 395–416.

WIKLUND, Lisa

2012 Creative Cosmopolitanism. New Fields of Work Require New Fieldwork. In: Hirvi, Laura – Snellman, Hanna (eds.): *Where is the Field? The Experience of Migration Viewed through the Prism of Ethnographic Fieldwork*. Finnish Literature Society, Helsinki, 109–127.

LUMEA ÎN MIȘCARE. PROBLEMATICA ETNOGRAFIEI MULTI-SITUATE (*MULTI-SITED ETHNOGRAPHY*)

Afirmația că în zilele noastre lumea devine tot mai complexă a devenit deja un clișeu. Totodată s-au schimbat și metodele și percepțiile cercetării societăților locale. Cel mai de seamă exemplu al regândirii metodei clasice a cercetării pe teren a lui Malinowski se leagă de numele antropologului american George Marcus (1986, 1995). Etnografia lui multi-situată încearcă să urmărească interrelațiile dintre global și local, interpretând laolaltă macroperspectiva și cunoștințele micro-locale. În lucrarea de față ofer o prezentare a problematicei etnografiei multi-situate în relație cu schimbarea noțiunii clasice a „terenului”, totodată mă voi referi pe scurt și la criticile formulate față de această percepție științifică.

THE WORLD IN MOTION. ON THE SUBJECT OF *MULTI-SITED ETHNOGRAPHY*

It is a much used cliché that the complexity of the world is ever increasing, but it is rightly articulated when presenting how the methods and approaches in researching local societies have been transformed alongside that. The most famous example of the revision of Malinowski's classic fieldwork-methods relates to the American anthropologist, George Marcus (1986, 1995). His *multi-sited ethnography* attempts to trace the correlation between global and local, and to offer a simultaneous interpretation of the macro-perspective and micro-level knowledge. In my paper I will discuss the question of *multi-sited ethnography* in relation to the transformation of the classic concept of the “field”, and provide a brief overview of the criticism articulated against this approach.

VAJDA ANDRÁS

A NÉPI KULTÚRA HASZNÁLATÁNAK MÓDJAI ÉS KONTEXTUSAI A VILÁGHÁLÓN¹

A

korszak – mondja Keszeg Vilmos – olyan intézmény, mely meghatározza az életszervezési szabályokat, kapcsolattartási stratégiákat, az egyén, a csoport és a társadalom mentalitását. Minden korszaknak sajátos fiziológiája, jellegzetes anyagcseréje, sajátos tempója van. A korszakra jellemző tematikai, ideológiai, retorikai, kommunikációs specifikumok beáramlását a szövegekbe az irodalomtörténet a korszak retorikája névvel nevezte meg (Keszeg 2011: 36–37). Egy korszakra jellemző narratív sémák, produktív természetű modellek generatív transzformációs rendszerek (Keszeg 2011: 38).

McLuhan és követői a kommunikációs technológiák történetében négy nagy korszakot különítettek el. Ezek az elsődleges szóbeliség, az írásbeliség, a könyvnyomtatás és az elsősorban a tévé körül szerveződött tömeg-média által meghatározott másodlagos szóbeliség (McLuhan 1964). Szűts Zoltán szerint a világháló és az internet gyors ütemű fejlődésével és az augmentált valóság kommunikációba való beépülésével azonban lassan egy újabb szakaszba lépünk, a tapintás korszakába, mely azonban igyekszik az előbbi hármat is magába olvasztani, ezáltal létrejön a hallás-látás-tapintás nagy intenzitású együttműködése (Szűts 2013: 203). Ebben a környezetben fokozatosan átalakul, átszerveződik az információról, az információátvitelről és az információszerezésről/közvetítésről (vagy ha úgy tetszik a tudásról és tudásszerzésről) kialakult elképzelésünk. Megváltoznak a rögzítés, tárolás és előhívás habitusai és rítusai s mindez a lokális kultúra, a néphagyomány (újra)termelése, megőrzése és fogyasztása – egyszóval a lokális örökség és identitás megkonstruálása és kommunikálása terén is horizont- és szemléletváltozásokat eredményez.

1 A tanulmánya a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Marosvásárhelyi Műszaki és Humán Tudományok Kara által 2013-ban Új média – új tudáshordozók címmel megrendezett 6. Új Média Konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata. A tanulmány véglegesítése idején az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesültem.

Egy-egy régió hagyományos/népi kultúrája (kulturális öröksége) egyre gyakrabban az interneten, kistérségi társulatok és egyesületek, turisztikai irodák, helyi önkormányzatok, kulturális intézmények vagy kutatóközpontok honlapjain, fájlmegosztó oldalak, blogok és fórumok felületén köszön vissza, lokalizálódik. Egyszóval az internet válik a hagyományos kultúra újabb hordozójává, közterévé.

Ez a közegváltás/váltás ugyanakkor számos kérdés újra- és/vagy átfogalmazását, újabb hipotézisek és értelmezési/elemzési kiindulópontok és keretek felvetését teszi szükségessé, melyek egyaránt kitérnek a megváltozott környezet természetére, valamint a néphagyományról így létrejött textusokhoz és reprezentációkhoz kapcsolódó használati habitusok, létrehozói intenciók és jelentéstermelői mechanizmusok kérdésére. Ugyanakkor szükségessé teszik az újfajta rutinok és rítusok (keresés, visszakeresés, mentés, továbbítás, lájkolás stb.) leírását és elemzését is.

Alapvetően az a kérdés tehát, hogy hogyan leszünk képesek (népi) kultúránk digitalizálására és ezzel történő átmentésére (lásd Szűts 2013: 11)? Milyen örökség- és hagyományápoló politikák látszanak kirajzolódni az új médiában? Hogyan jelenik meg a népi kultúra és a lokális örökség az interneten? A tanulmány a fent jelzett kérdéseket próbálja körüljárni, úgy, hogy nyíltan vállalja kísérlet jellegét. Elsősorban nem a médium és nem a technológia, hanem a technológiát használó ember és társadalom érdekel. A helyi internethasználat kultúrája helyett itt a helyi kultúra internetes használata kerül elemzésre.

A HAGYOMÁNYOK HASZNOSÍTÁSÁNAK MÓDJAI ÉS KONTEXTUSAI

Hermann Bausinger írja le, hogy az 1980-as évek elején egy kis délnémet város, Hayingen énekkarának 75 éves jubileuma alkalmával a helyi asszonyok olyan viseletben vettek részt, melyet annak ellenére, hogy régiként határoztak meg, elismerték, hogy aznap öltöztették először magukra. Csak később, egy újsághír nyomán derült ki a szerző számára, hogy valójában egy helyi lelkész száz évvel korábbi, akkor még használatba lévő viselet-darabokról készült leírása alapján rendelték meg ezeket a viseletdarabokat (Bausinger 1983: 434). A Marosvásárhelytől alig 20 kilométerre eső Vajdaszentiványon az 1960-as években egy helyi tanító, Demeter Pál végzett hasonló munkát, s a helyi tánccsoport a *Megéneklünk Románia* elnevezésű vetélkedő rajoni és országos szakaszán az általa „megtervezett” viseletben mutatta be az azóta is nagy népszerűségnek örvendő vajdaszentiványi táncokat.² A tervezést itt is a szükség szülte, ugyanis a faluban már nem volt élő népviselet, csak egy-két idősebb ember szekrényében tartogattak a temetésre egy-egy rendviseletet. A helyi tánccsoport által ma is használt női viseletet a tanító egy 96 éves asszony ruhája alapján tervezte.

2 A vajdaszentiványi táncokat az említett időszakban a Maros művészegyüttes is színpadra vitte és mind a mai napig számos hivatásos és amatőr tánccsoport repertoárjában megtalálhatóak.

NÉPHAGYOMÁNYOK ÚJ KÖRNYEZETBEN³

A hagyományhasználat fent jelzett jelenségeit a néprajzi szakirodalom a *folklorizmus*⁴ fogalmával határozta meg. A fogalmat először talán Peter Heinz szociológus használta. A *Társadalmi változások* című lexikoncikkben 1958-ban folklorizmusnak a nativistikus mozgalmakat és ezek valótlán-romantikus jellegét nevezte, s ezek példájaként éppen a régi elfelejtett „kényelmetlen viseletek” újrabevezetését említette. Hans Moser szokáskutató szerint folklorizmus „a népi kultúra elemeinek olyan megjelenési formája, olyan összefüggésekbe kényszerítve, melyekbe eredetileg nem tartoztak.” Ilyen eset például a színpadon megjelenő népviselet (lásd Bausinger 1983: 435). Voigt Vilmos szerint a fogalom magába foglalja a népi kultúra korai felfedezésének korát is. A szerző a folklorizmus korai megjelenési formáinál a francia forradalmat, a német romantikát és az orosz narodnyikok mozgalmát említi, és megkülönbözteti a régi és új tendenciákat, bevezetve a *neofolklorizmus* fogalmát (Voigt 1970: 1979). Gusev emellett a folklorizmus társadalmi-kulturális típusait különbözteti meg. Ezek a *mindennapi folklorizmus* és az *ideológiai folklorizmus* (Gusev 1983: 441). Bausinger pedig a folklorizmus jellegzetességeit a következő képpen foglalja össze: 1. A jelenségek mesterségesen létrehozottak, nem a hagyományból származnak, hanem abból nőnek ki. 2. Az ösztönzés kívülről jön és kifelé irányul előadások, bemutatók formájában, ahol számolnak a néző elvárásaival is. 3. A jelenségek szoros összefüggésben állnak a kultúra-ipar ügynökségeivel, beleértve a szórakoztató ipart és az idegenforgalmat. 4. A folklorizmus az alkalmazott néprajz egyik formája, ahol a néprajztudomány eredményeinek visszacsatolásával van dolgunk. (Bausinger 1983: 435)

Erdélyben 1987-ben, a Kriterionnál látott napvilágot az a tanulmánykötet (Bíró–Gagyi–Péntek szerk. 1987), mely azt vizsgálta, hogy a népi kultúra új/megváltozott környezetbe kerülve „még mindig a hagyományos jelentést hordozó alkotás, vagy már csak (kétes?) értékeket termelő alkotás? (...) Hogyan találják meg helyüket a hagyományos kultúra felbomló paradigmájából szétszóródó elemek az új szintagmákban?” (Péntek 1987: 5).

A néphagyományok ilyen módon történő felhasználásának elsődleges élettere a színpad, előadásának kontextusa, a regionális vagy országos fesztivál vagy verseny.

A NÉPHAGYOMÁNYOK ÚJRAÉLESZTÉSE. KITALÁLT HAGYOMÁNY

A hagyományalkotás azon folyamatának megnevezésére, mely során a hagyományos paraszti öltözékek újjáélesztésére, vagy éppen kitalálására (lásd a skót szoknya; elemzése: Trevor-Roper 1983: 15–41) került sor, a szakirodalom Hobsbawn nyomán a *kitalált hagyomány* fogalmát használta. Meghatározása szerint a kitalált hagyomány(ok) új helyzetekre adott válaszok, amelyek a régmúlt formákra és helyzetekre való hivatkozás formáját öltik (Hobsbawn 1983: 2), formalizációs és ritualizációs folyamatok, amelyeket a múltra való utalás jellemez (Hobsbawn 1983: 4). Az egyes hagyományok újjáélesztése során a helyi vagy a központi elit a rendelkezésre álló adatok alapján a hagyományoknak egy ideáltípusát hozzák létre, megteremtve egy közösség (település, régió vagy nemzet) „*reprezentatív*” hagyományait. Mivel ez a folyamat, valamint ennek a végterméke sokban

3 A cím átvétel: lásd Bíró Zoltán – Gagyi József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1987.

4 A folklorizmus fogalmához lásd Voigt 1970, 1979; Bausinger 1983; Gusev 1983; Karnouh 1983.

hasonlít a skót szoknya történetéhez, enyhe megszorítással a hagyományok újjáélesztését szintén definiálhatjuk kitalált hagyományként. A reprezentatív/kitalált hagyomány ideológia konstrukciók részévé válik, a nemzeti ideológia építésében tölt be szerepet. Prímér kontextusát tehát a (nemzeti) ünnep képezi.

A NÉPHAGYOMÁNY „REHABILITÁCIÓJA”. ÖRÖKSÉG

A hagyományoknak egy sajátos használati módjára az Kelet-Európában is egyre inkább az örökség(alkotás) fogalmát használják. Az örökség-paradigma megjelenése Kelet-Közép Európában az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz kapcsolható, de a fogalom az 1970-es évektől egyre jelentősebb mind a tudományos, mind a politikai diskurzusokban.⁵ Ez összefüggésben áll azzal, hogy „a nagytudomány személyessé, illetve közösségiévé válása [...] óhatatlanul együtt járt a léptékváltással, azaz a világ- illetve nemzeti szintnél kisebb elemzési kategóriák elterjedésével” (Sonkoly 2009: 199). A kisközösség nemcsak legitim kutatási kategóriává vált, de ezek is elkezdtek „saját jogon” kidogozni saját örökségüket, a felülről jövő szabályozást a helyi részvételt egészíti ki (Sonkoly 2009: 200). Minden, ami emlékezetben akar maradni és minden, ami valamit emlékezetben tart valamilyen módon az örökség részét képezi. A helyi közösség, miközben megalkotja a múltat, annak maradványaiban magára ismer. Ez teszi lehetővé az ember valahová tartozás-érzésének fenntartását, hiszen – mint Löwenthal mondja – az örökség élteti a közösséget, a ma embere elvont eszméket az örökség nyelvén képes kifejezni, életbe tartani, megélni és továbbadni (lásd Husz 2006). Ugyanakkor az örökségképzés mindig magába foglal egy helyreállítási folyamatot is. A hagyomány helyreállítása annyit jelent, mint *intencionális hagyományként* adni vissza a közösségnek. A hatalom, miközben megerősíti a hagyomány-használat eredeti szándékát, a maga hasznára fordítja azt (Hartog 2006: 156). Az örökségtermelés motorja tehát a múlttal való foglalkozás, legjellemzőbb kontextusa a megemlékezési szertartás. Ugyanakkor szükséges felhívni arra is a figyelmet, hogy míg az előbbi két esetben művészi és ideológiai erők irányítják a néphagyományok használatát, addig itt a gazdasági érdek is erőteljesen jelen van, szerepet játszik.

A NÉPHAGYOMÁNY ÁTÍRÁSA

A hagyomány használatát és a hozzá tapadó használati habitusokat más irányból közelíti meg Keszeg Vilmos, aki a francia írástörténeti iskola és a történetmondás antropológiája eredményeire támaszkodva arra keresi a választ, hogy: rögzíthető-e az orális hagyomány, átvihető-e (átmenthető-e) a szóbeliségből az írásbeliségbe? Milyen következményekkel jár a hagyományok írásba történő rögzítése, kimerevítése? Mi történik a hagyománnyal, ha áttevődik egy számára idegen környezetbe és feldolgozása egy töle idegen stílus eszközeivel történik meg (Keszeg 2005: 315–339, 2004: 36–467)? Tanulmányában a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a hagyomány ráépül (1) egy kollektív életvilágra, (2.) a lokális beszélési gyakorlatokra, (3.) egy genealógiai – az utódok vállalják – és egy lokális – a közösség ugyanarról beszél – struktúrára, illetve (4.) biográfiai

5 A témához, a teljesség igénye nélkül lásd György-Kis-Monok 2005; Fejős 2005: 41–48; Husz 2006: 61–67; Paládi-Kovács 2004: 1–11; Sonkoly 2005: 16–22, 2009: 199–209; Frazon 2010.

funkciója van, életpályákat szabályoz. Ezek mind olyan evidenciák, melyek hitelesítik és legitimálják ezt a hagyományt, mely primér társadalmi kontextusában konfliktusokat kezel, identitástudatot erősít, attitűdöket és habitusokat termel és tanít meg. Egyszerre az életvilág része és megépítője (lásd Keszeg 2004: 437). A megörökített hagyomány három státusban fordul elő, ezek: (1) a reprezentáció a hagyomány meglétének egyedüli formája, (2) a reprezentáció a hagyomány egy történeti formáját képviseli, illetve (3) a reprezentáció megszűnik a hagyományra emlékeztetni, a hagyomány ellen munkál, befogadása és megítélése a művészi szöveg szabályai szerint történik (Keszeg 2005: 316). Ha ez a hagyomány kiszakad eredeti környezetéből, akkor másfajta nyelvi viselkedés, másfajta viszony válik jellemzővé. Ebben a kontextusban a hagyomány elveszíti kapcsolatát az életvilággal, már nem szervezi a világot, csak beszél róla, extrém esetben pedig ami az eredeti közegben realitás volt az, átírás során fikcióvá válik. (Keszeg 2004: 437).⁶ Másrészt az elemző arra a következtetésre jut, hogy a hagyomány átírása a társadalom minden szintjén – a helyi közösségben és a külvilágban egyaránt – előítéleteket termel igaz, hogy az okok társadalmi csoportonként merőben eltérőek (lásd Keszeg 2005: 336).

NÉPHAGYOMÁNYOK A VILÁGHÁLÓN?

A folklórizmus fogalmának használata arra utal, hogy a népi kultúra a tömegkultúra részévé válik, ez már nem a helyi élet szabályozásában játszik szerepet, hanem fogyasztásra készül. A hagyomány egyes elemei eszközértéket töltenek be az esztétikai élmény kiváltásának folyamatában (vö: Keszeg 2004: 437). A kitalált hagyomány ezzel szemben azt jelzi, hogy a hagyomány a manipuláció eszközévé válik, hatalmi ideológiák fenntartásában, legitimizálásában játszik szerepet. Az örökség szintén szerkesztés eredménye, de a hagyományokat már nem a múlt homályából kell kiemelni, hanem a jelenben még meglévő darabjait kell újra egymáshoz illeszteni. A múlt és a jelen egybeillesztése, egyazon horizontban való megjelenítése révén jönnek létre új imázsok, identitások (vö: Gagyí 2008: 16).

De mi történik akkor, ha a néphagyomány nem a könyvekbe vagy archívumokba kerül kihelyezésre, hanem felkerül a világhálóra? Jelent-e változást ez a használati habitusok és a funkciók szintjén? Magyarán az új médium képes-e radikálisan megváltoztatni a hagyományt és a hagyomány használatát úgy, ahogy azt az írás vagy a tömegmédia (elsősorban a tévé) tette?

A hagyományok leírása, archívumokba, kiadványokba való elhelyezése végső soron a hagyományörzés és az örökség (patrimónium) kihelyezésének, átadásának egyik módja (Keszeg 2011: 60). Ez a helyi kultúra értékeit (is) megjelenítő világhálót egy tágabb kontextusba helyezi. Az örökségtermelés motorjaként láttatja. Így válik a világháló az örökségképzés részévé, a múlttal való együttélés tudatosításának eszközévé. Ez az örökség, és az örökségképzés ezen formája merőben eltér az általunk megszokottól. Hiszen, ahogy Szűts Zoltán is rámutat könyvében, nem nehéz belátni, hogy „a technológia elterjedésével az alkotások, a tárgyak most már nem évszázadokon át alig változó kontextusban jelennek meg, a múzeumok és a térképek szerepét az augmentált valóság veszi át, a gyűjteményt pedig a közösség hozza létre, egy olyan térben, melyben a közösségi média kánonja érvényes. Ebben a kontextusban a kurátor szerepét a valóságra rakódó réteg készítője tölti be” (Szűts

6 J. Lotman szövegek három típusát különbözteti meg: (1) a mítosz az abszolút igazságról szól, ismétlődő szöveg és világot teremt; (2) a történelem egymást követő eseményeket reprezentál, de nem teremt világot, csak beszél a világról; (3) a művészi szöveg a fikciót írja le (Lotman 1994).

2013: 202). Ez a *készítő* pedig leginkább nem tudós (néprajzkutató, antropológus stb.), nem hivatalnok, még csak nem is népművelő, vagy lelkes amatőr, hanem maga a felhasználó.

Másrészt az internetes fórumok és blogok révén bárki számára lehetővé válik a hagyományról való nyilvános beszéd, és a kontextus demokratikus volta révén a szakértők és a civilek azonos médiareprezentációhoz jutnak (Szűts 2013: 111–112).

Az internet, mint a hagyományos népi kultúrát hordozó kontextus (vö: Szűts 2013: 21) a hagyományápolás és hagyományőrzés egy minden szempontból új formájának tekinthető, ahol „a közvetítés közege, a digitális platform maga anyagtalan. A digitális kontextusban az információ távol kerül mind a forrástól, mind a hordozójától. Ahogy távolodunk a tárgyi világtól, úgy növekszik a megbízhatatlanság, a hamisítás, a másolás mértéke” (Szűts 2013: 22). Ebben a közegben a hagyomány egyre inkább és egyszerre több szempontból is kitalált hagyomány, pontosabban szólva *interaktív fikció* (lásd Szűts 2013: 97) lesz. A hagyományőrzés/hagyományhasználat pedig a *mentés* és a *mentés másként* metaforával írható le (vö: Szűts 2013: 23), azaz olyan adaptációs tevékenységként, amely során az offline, lokális térből származó hagyomány áthelyezése az online digitális térben egyfajta *remixet* hoz létre, mely jórészt meglévő alkotóelemek újrafelhasználásán alapul. Itt a felhasználó által hozzáadott érték a megosztásban és a véleménynyilvánításban merül ki (Szűts 2013: 145).⁷

ELMÉLETI FOGÓDZÓK

1. Hermann Bausinger mondja azt, hogy a *horizont elmozdulása/felbomlása* következtében kerül sor a tér újraértékesítésére, a helyek felfedezésére. Ez a folyamat hozta magával a szülőföld mai fogalmának elterjedését és szülőföld fogalmát tartalommal telítő szimbólumok kialakulását is. A szerző azt hangsúlyozza, hogy a manapság megrendezett számtalan helyi évforduló már létrejöttével is visszautal a helyi történelemre (Bausinger: 1995: 81–83). Ezeket az eljárásokat, melyek a helyi történelem és hagyományok lehorgonyzásra szolgálnak Pierre Nora az *emlékezés helyei* fogalmával írja le. Létrejöttüket azzal indokolja, hogy az emlékezetnek nincs már valódi közege (Nora 2010: 13). Jan Assmann az emlékezet térbeli és időbeli kötöttségei mellett annak konkrét mivoltára hívja fel a figyelmet. „Az eszméknek érzékelhető alakot kell öltetniük – mondja – ahhoz, hogy bebocsátást nyerjenek az emlékezetbe.” Erre használja az *emlékezés alakzatai* fogalmát (Assmann 1999: 38–39). Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy az emlékek megőrzését és továbbítását már nem a közösségek, hanem intézmények végzik. A *kollektív emlékezet* helyét a *kulturális emlékezet* veszi át, mely a múlt szilárd pontjaira irányul, a tényszerű múltat (történelem) emlékezetes múlttá, mítosszá alakítja. A múlt szimbolikus alakzatokká olvad. (Assmann 1999: 53).

A horizontok határolta tér leírásához Arjun Appadurai a *lokalitás* fogalmát használja, aki szerint „a lokalitás mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fókuszokat vagy térbeliséget jelent. Összetett fenomenológiai minőség, melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a viszonylagossá vált kontextusok közti kapcsolatsor hoz létre.” (Appadurai 2001: 3).

⁷ Szűts Zoltán idézett könyvében több helyen is felhívja a figyelmet arra, hogy a populáris kultúra szerves része a remix. Ebben az esetben „az alkotás során a szerző szem előtt tartva a befogadót, az eredeténél gyakran könnyebben, vagy éppen másként befogadható terméket hoz létre (Szűts 2013: 110). Ez a fajta alkotói magatartás megítélésem szerint az internet felhasználókra még inkább érvényes.

A horizont elmozdulása az időszemléletre is kihat: a jövőtől való rettegés és a múlt utáni vágyakozás a jelen abszolutizálásához vezet, a jövőorientáltság helyét a *prezentizmus*, az autentikus múlt maradványait még őrző jelen kultusza veszi át. Ez azonban olyan jelen, mely már elmúlt még mielőtt teljes mértékben bekövetkezett volna. A haladásba vetett hitet a megőrzés gondja váltja fel. Az azonban, hogy mit kell megőrizni és kinek kérdés marad (I. Hartog 2006). Az internet gyors fejlődése és elterjedése a fent említett fogalmaknak és elméleteknek is új lendületet adott, tágabb kontextust helyezett őket.

2. A világhálóra bizonyos értelemben egy hatalmas archívumként/adatbázisként is tekinthetünk, és mint ilyen mindazok az elméleti észrevételek, melyek az archívumok (adattár, levéltár, könyvtár stb.) természetével kapcsolatosak a világháló szerkezetének, működésének és főleg használatának kapcsán is helytállóak, megfontolandók.

Az archívumot a felejtés művészetéről írt könyvében Harald Weinrich „írástól intézmény”-ként írja le, amely „jogi és államigazgatási eljárásokat dokumentáló írásos anyag [...] mintaként áll rendelkezésre: jövőbeli, alkalmasint történetírói célok hivatkozási alapjául szolgál” (Weinrich 2002: 297). Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a jelen „túlinformált társadalmában” az információszerzésnél nehezebb és fontosabb feladat az információk szűrése, ami a levéltárak esetében nem jelent kevesebbet, mint „az iratok tervszerű megsemmisítését”, amit idegen szóval kasszációnak nevezünk (Weinrich 2002: 297–298).

A levéltárhoz hasonlóan a könyvtár is válasz arra az elméleti kérdésre, hogy lehetséges-e, és ha igen hogyan lehetséges az írott szó rendszerezése, hogyan uralható a sokasodó könyvek világa (Chartier 1994: VII). Jakó Zsigmond a könyvtárnak az erdélyi magyar művelődésben betöltött szerepéről írt tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy a könyvtár olyan társadalmi képződmény, melynek létrejöttéhez bizonyos társadalmi igények és feltételek együttes jelenléte szükséges. Éppen ezért tartalmát és összetételét az őt létrehozó társadalmi közösség művelődési – és tegyük hozzá: gazdasági – élete határozza meg (Jakó 1977: 284–285).

A levéltárak aktuális problémáira reflektálva Takács Tibor arra hívja fel a figyelmet, hogy a levéltár nemcsak magán viseli, hanem esetenként le is rázza a *történelem terhére*, mellyel a hatalom és a történettudomány felruházta. A levéltári dokumentum a levéltárból kikerülve nemcsak történeti forrás lehet, kikerülhet a hivatalos közegbe, a magán-történelem közegébe, vagy akár irodalmi közegbe is (Takács 2009: 62–63). Ez számomra azért is kiemelt fontosságú, mert tulajdonképpen azt a három alapvető környezetet, kontextust definiálja, melyben a világháló és az itt található információk betöltik funkciójukat.

A felhasználó (a történész, a helyi specialista, vagy a magánszemély) a levéltárban nem csupán a múltat, de magányt is megtapasztalja. A szerző Steedmanra támaszkodva úgy érvel, hogy a levéltárak használóját a múlt megismerésének és birtokbavételének vágya hajtja. „A múltban – ugyanis – azt keressük, amivé válni szeretnénk” (Takács T. 2009: 63) A levéltár tehát egyben a vágyak helye is „olyan hely, ahol az emberek egyedül lehetnek a múlttal, ahol egy egész világ, egy egész társadalmi rend elképzelhető akár egy darabka papír alapján” (Takács T. 2009: 64). Még tovább lépve azt mondhatnám, hogy a levéltárban a használó önmagát tapasztalja meg.

Az emlékhelyekről szóló grandiózus vállalkozás értelmi szerzője, Pierre Nora két tanulmányában is a levéltárakról, mint emlékhelyekről értekezik (Nora 2006: 4–6; 2010: 121–128). Kimutatja, hogy a fogalom kitágulása, valamint a kutatási jog és a fenntartás (uralom) körüli viták valójában azt jelzik, hogy a kortárs emlékezetben a levéltár központi helyet foglal el (Nora 2006: 4). Egyrészt a levéltár emlékezeti-identifikáló funkciója megnő a történeti-dokumentáló szerephez képest, másrészt a történelem iránti ér-

zékenység növekedése, a történelem pluralizálódása a hozzáférési módzatok terén is bővülést eredményezett. A levéltár emlékezeti helyként betöltött funkciója kibővült, a nemzeti mellett a regionális, lokális és perszonális – azaz alternatív – emlékezet helyeként is működik (Nora P. 2006: 5).

A levéltárak ilyen irányú átalakulásának a folyamata három területen nyilvánul meg: „a decentralizáció folyamatában, az emlékezésre érdemesnek tűnő dolgok kibővülésének folyamatában és a demokratizálódás folyamatában, amely mindenkit önmaga levéltárosává tesz.” Ez tehát a forrása a levéltárak *kvantitatív forradalmának* (Nora 2006: 5). A levéltár számos értelemben az állam idejét, a *hosszan tartó folyamatokat* őrzi és teszi megjeleníthetővé.

Derrida *Az archívum kínzó vágya. Freud impresszió* című tanulmányában azt írja, hogy az archívum egyfelől az ismételhetőség, rögzíthetőség, az eredetre való emlékezés zálogaként értendő; másfelől e jelentésrétegekhez a törvénykezés felügyeleti toposzaként az összegyűjtés, osztályozás, szabályozás elvei is kapcsolódnak (Derrida 2008). Ugyanakkor már a cím is világosan körvonalazza, „hogy Derrida szerint az archiválás technika mint hatalmi-, intézményi eszköz, valamint a freudi pszichoanalízis terminológiai megfontolásai közös regiszterre helyezhetőek. Derrida szerint az archiválás aktusának elfojtásként való értelmezése képezheti az archivológia kultúratudományos és pszichoeanalitikus magyarázatainak metszéspontját. Az archiválás inszemináló igénye vágyként munkálkodik az an/archiválás előre ki nem számítható eseményének tükrében. Hisz annak a traumának, mely bevésődik az emberi tudatba, szükségképpen fel kell törnie. Freudnál az ismétlés logikája mint neurotikus kényszer elválaszthatatlan a halálvágy destrukciós hajlamától. Mondhatni, a pusztulás ős-elve eredményezi az archívum kínzó vágyát. »Az archívum örökké, a priori önmaga ellen dolgozik«, hisz folyton kalkulál a vég-telen, a lehatárolhatatlan mozzanatával” (Miklósvölgyi 2008).

Michel Foucault *A tudás archeológiája* című munkájában az archívum fogalmának kiterjesztését végzi el (Foucault 2001). Az archívumot elsősorban olyan rendszerként írja le, amely a kijelentések feltűnését és működését szabályozza, ezért felelős. Ebben a felfogásban az archívum nem pusztán statikus tároló, rögzített médium, hanem olyan, ahol az információ folyamatosan fluktuál, és melynek működését befolyásolják az uralkodó hatalmi diskurzusok is (lásd Hermann 2010, Miklósvölgyi 2008). Ez az archívumdefiníció különböző információnyalábok kapcsolódási felületeként (*interface*), metaforájaként foghatjuk fel, annál is inkább, mert maga a metafora szó etimológiája is az átvitel, a szállítás aktusának mozzanatát hordozza magában (Miklósvölgyi 2008). „A jelenkor média-archívumai – írja Miklósvölgyi – nem is annyira tárolnak, mint inkább információkat továbbítanak. A digitális kultúra korában az archívumot entrópiкусan kell elgondolnunk: egy olyan átláthatatlan, nyílt hálózati, folyamatközpontú rendszer részeként, melyben a rendezetlenség legmagasabb fokát kell megengednünk. Így a korábbi archívum-fogalom bürokratikus archaizmusát felszabadítva, különböző nyílt hálózati architektúrák szabad burjánzását tehetjük lehetővé. Ezért kérdésessé válik, hogy magát a tároló médiumot, vagy pedig a benne rejlő adatok összességét nevezzük-e archívumnak” (Miklósvölgyi 2008).

A médiaarcheológia – többek között – a valóságos tároló médiumok tartalmának virtualizációja során kialakuló újszerű viszonyokat, jelenségeket igyekszik vizsgálni (Miklósvölgyi 2008). Ebből az irányból közelít a kérdéshez Wolfgang Ernst német médiateoretikus, aki *Archívumok morajlása* című szövegében (Wolfgang 2008) az archívumok kibernetikájával foglalkozik: a technikai újítások, a digitális technológiák és a médiaforgasztási szokások megváltozásának szemszögéből próbálja meg ezt újragondolni. Arra a megállapításra jut, hogy „a 21. században a médiaarcheológia túlhaladja (...) az archí-

vumok és archiválás klasszikus rendszereit. Előnye hordozójában, illetve annak jellegében keresendő: a digitális kódolhatóság és a folyamatosság. A jelen médiaarchívumainak már nem pusztán a tárolás, hanem a továbbítás a funkciójuk, ez a különbségtétel hasonló, mint az archívum és kulturális emlékezet, vagy az archívumok és médiумаik esetében. A digitális világ egyik fontos hozadéka a lezáratlanság, vagyis ha úgy tetszik: a rendszertelenség.” (Hermann 2010.)

Erre az információáramlás intenzitásának megugrásával összefüggő újfajta rendezetlenségre hívja fel W. J. T. Mitchell amerikai művészet- és médiateoretikus is. Szerinte, ha „korábban az archívum célja és feladata a megőrzés és tárolás volt, és a történelem megírhatóságát feltételezte, ma épp ennek a lebontása a feladat, lényege pedig a káosz adaptálásában rejlik.” (Hermann 2010.)

Ugyanakkor a világháló-archívum, mint technika, és mint a technikai tudás által működtetett rendszer legfontosabb sajátossága, hogy az elektronikus archívum áram- és internetfüggő, áramkimaradás esetén az egész rendszer lebénul. Felhasználói csak az ötletekkel maradnak, de nem tudnak maradéktalanul hozzáférni ehhez a technikához, hogy alkalmazzák azokat. A többi archívummal ellentétben az itt tárolt információk nem rendelkeznek anyagisággal, az információt nem anyagi hordozókba, hanem bitekbe kódolták. Az anyagtalanság megsemmisülés (vagy ha úgy tetszik a felejtés) „elviselhetetlen könnyűségét” is magában rejt. Amilyen könnyen és gyorsan jönnek létre olyan honlapok, internetes felületek, melyek nagy mennyiségű információ tárolását, különböző szempontok szerint történő rendezését és megjelenítését teszik lehetővé, éppolyan gyorsan meg is szűnnek. És még valami: mivel az információk nincsenek rendszerezve, a keresés eredménye a legtöbb esetben esetlegesen, véletlenszerűen alakul.

A Braudel-féle időtartam-felosztásnál (lásd Braudel 1972) maradva a világhálón leggyakrabban az események ideje tapasztalható meg.

NÉPHAGYOMÁNYOK AZ INTERNETEN. TARTALMAK, ATTITÜDÖK ÉS FUNKCIÓK

A 20. század folyamán látványosan megnőtt a *lokális regiszterek*⁸ szerepe (Keszeg 2009: 124). És mivel nemcsak társadalmi csoportonként, vagy kultúrszintenként, hanem korszakonként is más-más médiumok válnak a mindennapok szervezésének, az önkifejezés és a (meg)emlékezés eszközévé, a század utolsó évtizedének második felétől ezen a téren is változást hoz a technológia fejlődése: az egyes közigazgatási egységek, település, kistérségi társulások, hagyományőrző egyesületek honlapjai, tematikus blogok és más, a fentiekhez hasonló internetes oldalak is szerepet kapnak a lokális történelem és a néphagyományok számon tartásában, az erre vonatkozó tudás kommunikálásában és archiválásában (hogy a különböző, a hagyományok megőrzésével és/vagy kutatásával foglalkozó helyi, regionális vagy országos intézményeket ne is említsük). Ugyanakkor a technológiai fejlődés eredményeként mára felnőtt egy olyan nemzedék, mely a néphagyományokkal kapcsolatos információkat (is) elsősorban nem a szülőktől és nagyszülőktől, nem is (tan)könyvekből, hanem az internetről szerzi be.

8 A regiszterek a történetek és a történetmondás számára a nyilvánosság intézményeiként működnek, amelyek a társadalmi érintkezést, véleménycserét, a történetek tárolását és forgalmazását teszik lehetővé (Keszeg 2009: 124).

Kihez szól tehát a világhálóra feltöltött néphagyomány? Keszeg Vilmos gondolatmenetére támaszkodva (l. Keszeg 2011: 40) azt mondhatjuk, hogy azé, akiről szól, aki megalakította és használja, aki a világhálóra feltöltötte, aki egy böngésző segítségével megkeresi, elolvassa, meghallgatja, megnézi, letölti. Egy (virtuális) közösségé, egy korszaké. Illetve senkié sem. Az elsősorban helyi értelmiségi réteg által a világhálóra feltöltött információk használata sok szempontból az archívumokban esetleg (szak)könyvekben őrzött néphagyomány használatához hasonlítható. Az internet megőrzi, átmenti a hagyományokról készült leírásokat és reprezentációkat, de a használat terén nem hoz sem mennyiségi, sem minőségi változásokat.

Milyen néphagyomány jelenik meg a világhálón, és milyen formában? Azok a hagyományos kultúrával kapcsolatos tartalmak, melyek a világhálón megjelennek és széles körben elérhetővé válnak, elsősorban három irányból érkeznek: a tudományos kutatás, a közzsféra valamint a vállalkozói szféra felől. A néprajzi múzeumok és egyéb, a néphagyományok kutatásával és őrzésével foglalkozó intézmények honlapjai mellett a helyi önkormányzatok és kistérségi társulások valamint a turisztikai oldalakon, illetve blogokon, fórumokon, hírportálokon és különböző tudástárakban (pl. Wikipedia) filemegosztó oldalakon (pl. YouTube) jelennek meg ilyen tartalmak.

A múzeumok, kutatóközpontok és tudományos társaságok internetes oldala a tudományos diskurzus és a kutatási eredmények új környezetben való megjelenítését szolgálja, az intézmény népszerűségének növelését hivatott erősíteni. Emellett a digitális adatbankok és könyvtárak mellett hozzájárulnak a tudományos eredmények gyors, elvileg a térbeli korlátoktól mentes, terjesztéséhez. Ezekben az esetekben azonban még az előző korszakban kidolgozott ellenőrző mechanizmusok uralkodnak és csupán a megjelenítés eszköztára, a médium terén beszélhetünk újitásról. Ugyanakkor a felhasználók túlnyomó része is olyan személy, aki a néphagyományokról ezeken a helyeken olvasható információk iránt szakmájából adódóan és tudományos szempontok alapján érdeklődik.

Más a helyzet azonban a többi esetben. Az egyes települések, közigazgatási egységek vagy kistérségek honlapján a néphagyományokról való beszédnek teljesen más funkciója van. A *kik vagyunk mi* kérdésére a helyi specifikumok felsorolásával válaszol, s végső soron az öndefiníció, az identitás megalkotásában kap szerepet. Emellett az „őshonosság” bizonyításában, az idő, minél régebbi múlt szimbolikus birtokbavételében van fontos szerepe.

Ezeknek a honlapoknak az esetében csak igen ritkán történik meg, hogy egy-egy helyi népszokás részletesebb bemutatásra kerül. A legtöbb esetben pontokba szedett, felsorolásszerű leírásokkal, ha úgy tetszik, *hagyománylistákkal* találkozhatunk. Emellett gyakori a néphagyományok képi megjelenítése is, melyeken a hagyományos népi építészeti emlékei, a népviselet, egyes népszokások, hagyományőrző rendezvények és kézműves termékek jelennek meg leggyakrabban. Számos esetben ezek a hagyományok a *helyi nevezetességek* vagy a *láttnivalók* között kerülnek megemlítésre, a kultúra olyan elemeiként, melyek fontos szerepet játszhatnak a térség turisztikai forgalmának fellendítésében. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a hiperlinkek használata szinte teljes egészében hiányzik.

Ugyanez a technika és ugyanez a hagyományos szemlélet figyelhető meg a turisztikai destinációkat népszerűsítő honlapok esetében is. A népi hagyomány itt is elsősorban, mint „láttnivaló”, mint egzotikum jelenik meg, ami a témaválasztást (tartalom) és a nyelvezetet egyaránt erősen behatárolja. Elsősorban a hagyományos ételek, az épített örökség, a közterben zajló dramatikus népszokások, a folklórfesztiválok és helyi néprajzi gyűjtemények (múzeumok) bemutatására, promováására szorítkozik. A hagyománykonceptió alakításában itt a gazdasági érdek játszik fontos szerepet. Ebben a kontextusban nem a pontos

részletes és szakszerű leírás jellemző, hanem elsősorban a 19. századi nagyok (l. Orbán Balázs) vagy a helyi specialisták hagyományörző munkájának eredményeire támaszkodó nosztalgikus szemlélet, melyre jellemző a már említett ősiség hangoztatása. Bár a legtöbb esetben nem megfelelő szakmai tudással rendelkező személy (néprajzkutató) a közzétett hagyományok kurátora (közétevéje és a honlapok felügyelője), a tartalom közzététele azért felülről szabályozott: a települések, községek és kistérségek honlapjai esetében a helyi elit, a turisztikai honlapok esetében pedig a cég kommunikációs szakembere dönti el, hogy milyen hagyományok, és azok milyen formába kerüljenek fel az internetre, miközben konkrét célok és elképzelt felhasználótípusok lebegnek a szeme előtt.

A blogokon, fórumokon, fájlmegosztó oldalak esetében ilyen jellegű szabályozásról már nincs szó. Mivel ezekben az esetekben „a szolgáltató csak a kontextust biztosítja” (lásd Szűts 2013: 60) gyakorlatilag egyenlő eséllyel indul az elismert szakember és az egyszerű másoló is (Szűts 2013: 55). A felhasználó, átugorva az ellenőrzés hagyományos mechanizmusait, egyszerre válik olvasóból szerzővé és kiadóvá (Szűts 2013: 147). A tartalmak szerzői itt nem valamilyen célközönség számára, hanem saját maguk szórakoztatására tesznek közzé tartalmakat, és a felhasználók is elsősorban a szabadidős tevékenység részeként fogyasztják azokat. Az megjelenített tartalmak leginkább a néphagyományokról szóló kortárs közbeszéd alulnézetét adják. Egyrészt arról szólnak, hogy a tartalom szerzője milyen, általa hagyományosnak gondolt, eseményeken vett részt, másrészt pedig arról, hogy ezeket az eseményeket hogyan élte meg, hogyan látták. Ugyanakkor jellemző, hogy a vizuális reprezentációk (film, fénykép) túlsúlyba kerülnek a leírásokkal szemben.

Szűts Zoltán a felhasználókat viselkedésük alapján három csoportba sorolja: a) együttműködő *wiki polgárok*, akinek a mű létrehozása a célja; b) *vandálok*, akik a tartalmak rongálására, más felhasználók provokálására törekednek és c) *hackerek és spammerek*, akik valamilyen termék promoválására törekednek (l. Szűts 2013: 103). Csepeli György és Prazsák Gergő könyvében pedig *eternalistákat* (ők hitelesítik az információt), *hálózati vállalkozókat* (hozzájuk futnak be és tőlük mennek ki az információk) és a *kurátorokat* (ők közvetítenek a két másik csoport között) különbözteti meg (Csepeli–Prazsák 2010: 38). A technológiák kapcsolati szempontú igénybevétele szerint megkülönböztetnek *kontaktokat*, *levelezőket*, *beszélgetőket* és *kontaktproletárokat* (Csepeli–Prazsák 2010: 54). Az interneten folytatott tevékenység alapján pedig *rejtőzködőket*, *informálódókat*, *tanulókat*, *befogadókat* és *extenzív felhasználókat* különítenek el (Csepeli–Prazsák 2010: 79–81). Az interneten elérhető néphagyományok szerzői és felhasználói szintén ezek közül kerülnek ki.

TOVÁBBI ÉSZREVÉTELEK

Amikor megtörténik a néphagyomány tezaurizációja, ez a megőrzés és használat jogi szabályozásának szükségességét is maga után vonja. Ezek a szabályok azonban az új média közegeiben megjelenő reprezentációkkal szemben gyengének bizonyulnak. A néphagyományok bemutatására ebben a közegekben sokan sokféle szándékkal vállalkoznak és ezeknek az információknak a felhasználása szintén sokféle lehet. „A közeg ugyanis [...] gyakran teljesen eltérő értékek mentén szerveződve, végtelen sok egyéni, gyakran egymásnak ellentmondó változatban reprezentálja az emberi kultúra egészét” (lásd Szűts 2013: 142). Ennek tudható be, hogy a világhálón megjelenő tartalom – esetünkben néphagyomány – alulszabályozottsága nemcsak lehetőségeket, de tévutakat is rejt, és ebből fakad a digi-

tálisan rögzített hagyomány *súlytalansága* is (lásd Szűts 2013: 143).⁹ A világhálón egy-egy település vagy régió néphagyományainak bemutatása esetében nehéz megmondani, hogy még élő hagyományról van szó, vagy olyanról, mely már csak az emlékezetben él, netán csak az archívumokban, kötetekben lelhető fel. Sok esetben még az is kétes, hogy ténylegesen az éppen szóban forgó településre, régióra jellemző, helyi hagyományról „olvashatunk”, vagy csupán átvétellel, „import áruval” – végső soron kitalált hagyománnyal – van dolgunk, melyet a szerző azért írt le, mert éppen „kéznél volt”, mert éppen ezekről a hagyományokról volt tudomása, felhasználható anyaga. Emellett olyan esetekkel találkozhatunk, amikor a világhálón elérhető hagyományreprezentációk se helyhez, se korszakhoz se társadalmi csoporthoz nincsenek kötve.

A média korábban is jelentős szerepet kapott a *reprezentatív néphagyomány* kialakításában, popularizálásában. Az új média ezt csak még inkább felerősítette, illetve újabb generációkat, társadalmi csoportokat vont be ennek termelésébe, fogyasztásába.

A digitalizált (digitális médiában megjelenő) néphagyomány a kulturális és nem a kollektív memória része, nem organikus hagyomány, és mint ilyen csupán kommemoratív és nem normatív funkcióval rendelkezik: a mindennapok szervezésében nem, csak a helyi identitás kialakításában és fenntartásában valamint a szabadidő kitöltésében van szerepe. A digitalizáció révén a néphagyományok nemcsak kiszakadnak az őket működtető primér környezetükből, de a primér (fel)használóktól is nagyon távol kerül(het) nek. A hagyomány áthelyezése ebbe az új környezetbe más jelentések és funkciók megjelenését vonja maga után. A vajdaszentiványi néptánc például a világhálóra kerülve a világon szinte bárki számára elérhetővé, megtanulhatóvá válik. Így a néphagyomány, ami a saját elsődleges kontextusában azzal a céllal jött létre, hogy a közösség számára konkrét helyzeteket oldjon meg, az új környezetben a szórakozást szolgálja, használata (böngészés) a szabadidős tevékenységek részévé válik. A hagyománynak a mindennapi élet (a munka) működését garantáló normaszerepét háttérbe szorítja az ünnep, a szabadidő kitöltését, a szórakozást garantáló eszközszerep.

Másrészt, a világháló természetéből adódóan, a hagyományokról készített szubjektív reprezentációk és interpretációk (is) válnak a kulturális emlékezet részévé. A hagyományok digitalizálása az emlékek kihelyezésének (Assmann) egy új formája, az egyes internetes oldalak az virtuális emlékhelyekké (Nora) és az örökségalkotás virtuális színtereivé válnak. A hagyományok továbbadásában a kollektív memória helyét a digitális memória veszi át. A hagyomány fenntartója és továbbadója itt már nem az egyén/közösség, hanem egy hálózat, egy gép (vö: Szűts 2013: 50).

A néphagyomány áthelyezése ebbe az új környezetbe nemcsak más jelentések és funkciók megjelenését vonja maga után, hanem a használat rítusai és rutinjai is módosulnak. Ennek a másfajta használatnak a kulcsszavaivá a *keres*, *mentés*, *mentés másként*, *letöltés*, *továbbítás*, *lájklolás*, *megosztás* és esetenként a törlés válnak. Ekként az interneten való böngészés egyrészt mint utazás¹⁰ vagy nyomozás (lásd Szűts 2013: 69), másrészt mint megemlékezési szertartás, vagy beavatási rítus értelmezhető. Az internetes oldal (honlap)

9 A súlytalanságérzés másrészt abból is ered, hogy ezek a hagyományok digitális létezésükből adódóan nem rendelkeznek testtel (Szűts 2013: 153).

10 Míg Orbán Balázs a Székelyföld megismerése érdekében beutazta a székely településeket és a régió bemutatásának vezérfonalát is az általa bejárt útvonalak képezték, addig az internet-felhasználó a virtuális térben a hiperlinkek segítségével teszi meg ugyanezt, és ha történetesen úgy dönt, hogy az így megismert helyeket, történeteket, hagyományokat az offline világban is meg akarja tapasztalni, akkor már előre elkészített mintázatok (útvonalak és látnivalók) alapján teszi ezt. A felfedezés, a tapasztalat ebben az esetben az online és nem az offline világban jön létre.

pedig mint köztér, alternatív nyilvánosság, emlékhely és emlékezési alakzat értékelhetők. Bár az is igaz, hogy a digitális környezetben a felfedezés öröme úgy valósul meg, hogy közben az olvasás aktusából kimarad az elmélyülés (Szűts 2013: 69). A számítógép minden élethelyzetbe való beépülésnek következtében ugyanis a felhasználó egyre türelmetlenebbé válik, egyre gyorsabban fogyasztja a tartalmakat (Szűts 2013: 75, 143).

A néphagyomány megjelenítése ebben a médiumban felszínessé és konfúzzá válik. Az igazi értékek egyazon kontextusban jelennek meg a giccsel, a bővlival és a hamisítvánnyal. A világhálón keresztül közvetített népi kultúráról készült reprezentációk ezért számos tekintetben jelentéshibák. A hagyomány és a hagyományos fogalma parttallanná válik, szinte bármire ráfognak, ráerőltetik. Mindez jórészt az aktuális közéleti szereplőknek és a félreértelmezett hagyományturizmusnak (etnobiznisznek) az eredménye.

A világháló egyfajta digitális archívumként vagy adatbázisként is felfogható. Ezért a néphagyományoknak a világhálón való megjelenítése a hagyományörzés egyik formája. A néphagyományok digitalizálásának és interneten való megjelenítésének ezért nemcsak *informatív* (közlő), hanem *depozitív* (megőrző) funkciója is igen fontos.¹¹

Az archívumokhoz hasonlóan az interneten is zajlik a múlt és a néphagyomány domesztikációja, de emellett ezek merkantilizálódására is sor kerül. Az új média közegében zajló hagyományhasználat, hagyományörzés és örökségképzés kontextusát a szabadidő tevékenységek és az örökségiparra épülő turizmus képezik. Ez a hagyományörzés azonban egyszerre több irányból indul és több irányba tart. Sem a néphagyomány digitalizálóinak (multimédiás környezetbe való áthelyezőinek), sem a felhasználóinak nincsenek kidolgozott stratégiáik a digitalizált hagyomány használatára nézve. Mind a megjelenítés, mind a keresés esetleges jelleggel bír. A hagyomány digitalizálásának és a világhálón való megjelenítésének specialistái még csak most kezdnek kialakulni. A világháló adta kontextus funkcióit, a linkelést valamint az olvasóknak a tudástermelés folyamatában való bekapcsolódásának lehetőségét (l. Szűts 2013: 13), a népi kultúra digitalizálásában érintett auktorok még csak részlegesen használják ki. A felhasználóknak csupán a töredéke használja a világhálót a néphagyományokkal kapcsolatos tudományos információ keresésére, a többség más intenciók mentén keres rá a néphagyományokra.

A néphagyomány a világhálóra kerülve, az újmédia közegében is képes marad megújulni. Az világhálón megjelenő néphagyományok felhasználásának olyan módzata is lehetséges, mely során a világhálón található információk válnak a hagyomány felelevenítésnek forrásává, kiindulópontjává.

SZAKIRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezés*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskulturákban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

2008 *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BAUSINGER, Hermann

1983 A folklórizmus fogalmához. *Ethnographia* XCIV. (3) 434–440.

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest.

11 A fogalmak értelmezéséhez lásd Assmann 2008: 216.

BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTEK János (szerk.)

1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

BRAUDEL, Fernand

1972 A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. *Századok* CVI. (4–5) 988–1012.

FEJŐS Zoltán

2005 Néprajz, antropológia – kulturális örökség ő és az emlékezet kategóriái. *Iskola-kultúra* 3. 41–48.

CHARTIER, Roger

1994 *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. Stanford University Press, Stanford, California.

CSEPELI György – PRAZSÁK Gergő

2010 Örök visszatérés? Társadalom az információs korban. József Műhely Kiadó, Budapest.

DERRIDA Jacques

2008 Az archívum kínzó vágya. Freud impresszió. In: Jacques Derrida – Wolfgang Ernst: *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morálisa* (Figura 3.) Kijárat Kiadó, Budapest.

FOUCAULT Michael

2001 *A tudás archeológiája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

FRAZON Zsófia

2010 Szellemi kulturális örökségünk: miről gondoljuk, hogy az, és miről nem? *Magyar Múzeumok*. Elérhetőség: http://www.magyardmuzeumok.hu/tema/144_szellemi_kulturalis_oroksegunk_mirol_gondoljuk_hogy_az_es_mirol_nem (A letöltés dátuma: 2013. január 15.)

GAGYI József

2008 *Örökség és közkapcsolatok (PR)*. Scientia Kiadó, Kolozsvár.

GUSEV, V. E.

1983 A folklorizmus tipológiája. *Ethnographia* XCIV. (3) 440–442.

GYÖRGY Péter – KISS Barbara – MONOK István (szerk.)

2005 *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HARTOG, François

2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan – Atelier Kiadó, Budapest.

HERMANN Veronika

2010 Törj be a szakrális térbe! Archívum és reprezentáció a múzeumban. *Magyar Múzeumok*. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület Online Magazinja. Elérhetőség: <http://www.magyardmuzeumok.hu/tema/index.php?IDNW=751> (A letöltés dátuma: 2011. 05. 13.)

HOBSBAWM, Eric

1983 Introduction: Inventing Traditions. In: Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, 1–14.

1987 Tömeges hagyomány-teremtés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák, 1.) MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 127–197.

HUSZ Mária

2006 A kulturális örökség társadalmi dimenziói. *Tudás menedzsment* VII. (2) 61–67.

JAKÓ Zsigmond

1977 *Írás, könyv értelmiség*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KARNOOUIH, Claude

1983 A folklór felhasználásáról avagy a „folklorizmus” átváltozásairól. *Ethnographia* XCIV. (3) 442–447.

KESZEG Vilmos

2004 A rontás és gyógyítás mint irodalmi trópus. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás, átok, csoda és boszorkányság*. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Balassi Kiadó, Budapest, 436–467.

2005 Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–339.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

2009 20. századi életpályák és élettörténetek. In: Vargyas Gábor (szerk.) *Átjárók*. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig. (Studia Ethnologica Hungarica, XI.) L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 95–133.

2011 *A történetmondás antropológiája*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

LOTMAN, Jurij

1994 A szűzsé eredete tipológiai aspektusból. In: Kovács Árpád – V Gilbert Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai*. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 82–118.

MCLUHAN, Marshall

1964 *Understanding Media. The Extensions of Man*. New York.

MIKLÓSVÖLGYI Zsolt

2008 Az an/archívum logikája. *KuK – Kultúra & Kritika*, A PPKE BTK Esztétika Tanszék kritikai portálja. Elérhetőség: <http://kuk.btk.ppke.hu/hu/content/az-anarch%C3%ADvum-logik%C3%A1ja> (A letöltés dátuma: 2011. 05. 13.)

NORA, Pierre

2006 Küldetés és kihívás: a levéltár a mai társadalomban. *Levéltári Szemle* LVI. (1) 4–6.

2010 *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó, Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2004 A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya. *Örökség, hagyomány, néprajz. Honismeret* XXXII. (2) 1–11.

TREVOR-ROPER, Hugh

1983 *The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland*. In: Eric Hobsbawm – Terence Ranger (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, 15–41.

SONKOLY Gábor

2005 Örökség és történelem: az emlékezet technikái. *Iskolakultúra*. (3) 16–22.

2009 Léptékváltás a kulturális örökség kezelésében. *Tabula* 12. (2) 199–209.

SZÜTS Zoltán

2013 *A világháló metaforái. Bevezetés az új média művészetébe*. Osiris Kiadó, Budapest.

TAKÁCS Tibor

2009 Sancho Panzától az álmok palotájáig: néhány megjegyzés a levéltárról. *Levéltári Szemle* LIX. (2) 61–68.

VOIGT Vilmos

1970 Vom Neofolklorismus in der Kunst. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19. 401–423.

1979 A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái. *Ethnographia* XC. (2) 219–236.

WEINRICH, Herald

2002 *Léthé, a felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

WOLFGANG Ernst

2008 In: Jacques Derrida – Wolfgang Ernst: *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morajlása* (Figura 3.) Kijárat Kiadó, Budapest.

MODALITĂȚILE ȘI CONTEXTELE UTILIZĂRII CULTURII POPULARE PE INTERNET

Una dintre consecințele răspândirii internetului este faptul că informațiile despre cultura populară a unei regiuni (patrimoniul cultural) se regăsesc din ce în ce mai des pe diferite pagini: pe paginile oficiale ale primăriilor, a microregiunilor sau a unor instituții de cultură, muzee, centre de cercetare și/sau documentare, site-urile unor organizații nonguvernamentale sau a unor asociații sau firme turistice, pe diferite bloguri sau site-uri de socializare. Mai recent internetul devine un fel de „spațiu public”, unde valorile culturii populare sunt expuse și sunt luate în folosință. În acest mediu neconvențional se schimbă radical habitusurile și riturile privind modul de înregistrare, păstrare/stocare și utilizare, toate acestea aducând schimbări și în păstrarea și valorificarea acestor valori locale, cu alte cuvinte privind modul de (re)construire și comunicare a patrimoniului cultural local și a identităților locale. Totodată redefinește o serie de probleme de natură teoretică, dar și unele probleme practice legate de statutul și modul de folosire a acestor valori digitizate, precum și consecințele procesului de digitizare în sine. Lucrarea parcurge aceste întrebări din perspectiva etnografului, în timp ce interpretează internetul ca locul memoriei, iar căutarea pe internet ca un rit de inițiere.

METHODS AND CONTEXTS IN THE USE OF FOLK CULTURE ON THE INTERNET

One of the consequences of global spread of internet usage is that the knowledge about a region's popular culture (cultural heritage) is presented most frequently on the internet, on websites of local governments, micro-regional associations, traditional preservers groups, tourism associations, cultural institutions, museums, research centres, tourism enterprises, blogs, different social and file sharing sites. The internet becomes the new public space of traditional culture. In these new circumstances the habits and rites of fixing, storing and refurbishing are changed, and as a result the reproduction, preservation and consumption of local culture changed as well – in a word, it changed the construction and communication of local heritage and identity. At the same time, it required the redefining of several questions, bringing on new hypothesis and interpretation frames. The present study tries to seek these answers from the ethnographer's point of view, and interprets internet as a form of commemoration, while browsing the internet as a rite of initiation.

BERECZKI IBOLYA

AKIKET A KÖZÖS ÜGY ÖSSZEKÖT... KOLOZSVÁRI BESZÉLGETÉS POZSONY FERENCCEL

2015. február 15-én, Kolozsváron, több éves előkészület után beszélgettem Pozsony Ferenc néprajzkutatóval arról, hogy az ő életére és munkásságára miként hatott Kallós Zoltánnal kialakult személyes kapcsolata, barátsága. Néhány hónappal korábban örömteli esemény részese is lehettem, amikor Kolozsváron éppen, és nem véletlenül Pozsony Ferenc mutatta be a Kallós Zoltán legújabb munkáját, a *Balladás könyvet*.¹

A Pozsony Ferencel készített interjú apropóját az adta, hogy 2015. március 12-én nyitottuk meg azt az általam szervezett és rendezett időszaki kiállítást Szentendrén. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Skanzen Galériájában *Indulj el egy úton...* címmel készült tárlat Kallós Zoltán életművének főbb állomásait, eredményeit és hatását, és vele a választott útján együtt munkálkodó útítársait kívánta a múzeumi látogatók számára szövegben, hangban, képen bemutatni.

A társak között az egyik kiemelt hely Pozsony Ferencé, aki már diák korában felfigyelt az 1970-ben megjelent *Balladák könyvére*,² s maga is ennek hatására kezdett el szülőföldjén balladákat gyűjteni. A közös ügy szolgálatában számos kapcsolódási ponttal találkozunk kettejük között, és külön figyelmet érdemel a 2006-ban a Kriza János Néprajzi Társaság által megjelentetett ünnepi kötet, benne Pozsony Ferenc interjújával. A kötet Kallós Zoltánról az eddigi legteljesebb, a gazdag életmű termését száma vevő, ismeretlen forrásokat is közlő munka.³

1 *Balladás könyv*. Gyűjtötte Kallós Zoltán. Szerkesztette Kallós Zoltán és Németh István. Kallós Zoltán Alapítvány, Válaszút, 2014.

2 *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák*. Gyűjtötte Kallós Zoltán. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970.

3 Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Kallós Zoltán 80 éves*. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője, XIV/1–2.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2006.

Az általam készített interjú két ember találkozásán, barátságán keresztül nemcsak Kallós Zoltánról szól, hanem Pozsony Ferenc életpályájának egy talán kevésbé ismert szakaszára, a korszak történetére, a néprajzi kutatás korabeli lehetőségeire, az erdélyi táncházmozgalom kezdeteire, de e jelenlegi kötet ünnepeltjének szemléletmódjára, szerepére és hatására is rávilágít. A kiállítási műfaj Szentendrén nem tette lehetővé a teljes interjú közzétételét, ezért szeretném a kötet olvasóival a beszélgetés anyagát ebben a szerkesztett formában megosztani.⁴

Akkor kezdte el balladát gyűjteni, amikor megjelent Kallós Zoltán könyve?

Így igaz. Amikor 1970-ben a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál megjelent Kallós Zoltán *Balladák könyve* című balladagyűjteménye, akkor ez a kötet eljutott Zabolára, háromszéki szülőfalumba is. Egy helyben élő, értelmiségi pedagógus meg tudta szerezni a kötetet. Ide adta nekem, és engem is lázba hozott ez a kötet. Kallós Zoltán említett kötetének, valamint Albert Ernőék szentgyörgyi balladagyűjtő mozgalmának a hatásának láttam hozzá én is zabolai, háromszéki, felső háromszéki balladagyűjtéseimhez.

Ugyanakkor, 1973-ban jelent meg az *Új guzsalyam mellett* című,⁵ második kötete, mind a kettőt óriási öröm, lelkesedés követte. És valahol a fiatalabb nemzedékeknek a tagjait egyrészt meghatározta, másodsorban pedig újabb gyűjtésekre ösztönözte.

Én Kallós Zoltánt személyesen 1977-ben ismertem meg, amikor Kolozsvárra jöttem. Beratkoztam a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom – orosz nyelv és irodalom szakára. Hamarosan felkerestem családi otthonában. Kallós Zoltán a Móricz Zsigmond úton lakott, a hajdani hostáti vidéken, egy pici házban. Voltaképpen akkortól folyamatosan tartottuk a szakmai és emberi, mester–tanítványi kapcsolatunkat, viszonyunkat.

Kallós Zoltánt '77 őszén egy kerti mulatságban ismertem meg a Rákóczi úton, ahol az akkori kolozsvári táncházmozgalomnak a szervezői, meghatározó személyiségei voltak. Gondolok itt a Könczei család számtalan tagjára, továbbá Székely Leventére, Kostyák Alpárra, Szép Gyulára, Török Csorja Violára, Gázsa Istvánra. Tehát egy főleg zenészekből álló, fiatal társaság gyűlt össze a Rákóczi út egyik nagyon szép kertjében a Szervatius villa alatt és ott este a bográcsolás közben, a tűz mellett beszélgettünk el bővebben arról, hogy én mivel is foglalkozom.

Kallós Zoltán munkáit én már korábban is ismertem, meg tudtam szerezni. Kallós Zoltánban az lepett meg, hogy milyen segítőkészséggel rendelkezik, másodsorban pedig, hogy mennyire ismeri a Szeret-mentőtől egészen a Királyhágóig az erdélyi, moldvai, gyimesi néprajzi tájakat, vidékeket. '77-től kezdődően Könczei Ádámék megszervezték,

4 A kutatás a *Tradíció és modernizáció Erdély néprajzi képének változásában a 19–21. században. Alap kutatás folytatása a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyütteséhez* (OTKA K 105556) című kutatás keretében történt. A kiállítás (szervezője a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, társzervezője a Nemzetstratégiai Kutatóintézet) 2015. március 13–szeptember 13. között látogatható a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Skanzen Galériájában, valamint kapcsolódó kiállítása, *Kamerával a kézben – Válogatás Kallós Zoltán erdélyi fotóiból* címmel ugyanezen időszak alatt a Múzeum Berjáráti Épületének Pont Itt! Galériájában látható. A kiállításokhoz készült katalógus *Indulj el egy úton... Setting off on the Road... Kallós Zoltán szerzője és szerkesztője, valamint a kiállítás kurátora Bereczki Ibolya. Az interjú hang- és filmfelvételként készült, részletei láthatók a kiállításban.*

5 *Új guzsalyam mellett. Énekletem én, özvegyasszon Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa, hetvenhat esztendőskoromban Klézsén, Moldvában.* Lejegyezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Kallós Zoltán. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.

kezdeményezték a Mócoc útján a táncházat, és ott már hetente találkoztunk a szervezett intézményes keretek között.

Kallós Zoltánnal kapcsolatban említettem, hogy nagyon önzetlen, segítőkész ember volt. Akkortájt, a '70-es évek közepén, második felében szinte lehetetlen volt hozzájutni egy hangkazettához vagy éppen egy filmtekercshez. Ő mindig, kérés nélkül, nagykabátom zsebébe belehelyezett két-három kazettát és ugyanannyi filmet, amikor jeleztem neki, hogy éppen valahová megyek gyűjteni. Én akkor még intenzíven gyűjtöttem Háromszéken, főleg magyar ajkú cigány közösségekben, virrasztókban élő balladákat és gyakorlatilag havonta beszámoltam tevékenységemről.

Voltak ebben a találkozásokban, beszámolókkban nagyon kedves pillanatok is, hiszen Gelencén megtaláltam a *Hajdúkkal útnak induló leány* nagyon szép, régi, klasszikus balladánknak, francia eredetű balladánknak a változatait, nagyon teljes, patinás, ódon ízü variánsait. Továbbá Felsőlemlényben megtaláltam az elveszett juhait kereső pásztornak a zenés, táncos, pantomimikus változatát.

És Kallós Zoltánt ugrattam is mindkét felvétellel, hogy, „hát, Zoli bácsi, ezeket hol gyűjtöttem?” Mindenre gondolt ő, de Székelyföldre nem. Hogy ezt a két folklóralkotást Székelyföldön még meg lehet találni. Önzetlenségét, támogatását az is példázza, hogy ide adta a *Hajdúkkal útnak induló leánynak* a moldvai variánsait, az általa gyűjtött, moldvai változatait. Utána Antal Árpád kiváló filológus, Gunda-tanítvány támogatásával elkészítettem első publikációm, amit az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeiben jelentettem meg, és abban pedig közölhettem Kallós Zoltánnak is a változatait.

Az egyetemista éveim során 1977 és '81 között számtalanszor volt alkalmam vele terepre menni. Ő mutatta meg nekem Kalotaszeg, Mezőség, Dél-Erdély, Gyimes, Moldva rejtkehelyeit, hiszen azokban az években igazi konspiratív módszereket kellett használni, hogy valahogy a hatalmasságok ne fedezzenek fel, tudjunk eredményesen szállást szerezni, tudjunk szóba állni emberekkel, interjúkat készíteni, fényképezni. Hát, akkor a filmezési lehetőségeink nagyon korlátozottak voltak, nem rendelkezünk filmező géppel sem.

Mezőségen, Moldvában tehát több alkalommal és Kalotaszegen vettem részt terep-kiszálláson. 1979-ben történt az egyik legemlékezetesebb gyűjtésünk Magyarorszáton, ahová minket terepgyakorlatra Péntek János tanár úr vitt ki, és a helyben élők, hát, nagyon tartózkodóak voltak velünk, filológusokkal szemben. Abban a kiszállásban részt vett Keszeg Vilmos, Tánczos Vilmos, Székely Levente, Hajdú Farkas Zoltán, tehát az én nemzedékemnek fiatalabb kutatója is egyetemistaként.

Végül jeleztük Kallós Zoltánnak, hogy nem megy a gyűjtés. Sem a magyarok, sem a románok, sem a cigányok nem akarnak szóba állni velünk, s főleg az ott élő, cigánytelepen élő muzsikos cigányok nem akartak szóba sem állni velünk. Hát, kihívtuk Zoli bácsit Magyarorszátra, ő kísért ki újra a cigánytelepre, és már távolról, ékes mezőségi cigány nyelvjárásban üdvözölte régi ismerőseit, barátait. Így feloldódott az a feszültség, az a határ, az a fal, ami korábban köztünk létezett, és akkor tapasztalhattam meg, hogy ő voltaképpen, mint minden mezőségi ember a szóval nem bővelkedik, de minden szavának súlya, helye volt egy gyűjtési situációban. Akkor jöttem rá, hogy Kallós Zoltánnak az emberi kvalitásai, közvetlensége, természetessége, visszafogottsága, a mezőségi emberekre jellemző introvertáltsága olyan erénye, melynek segítségével meg tudja szólaltatni a mezőségi, kalotaszegi, gyimesi, moldvai embereknek a legrejtettebb életével, tudásával kapcsolatos dolgokat is. Tehát mernek beszélni, voltaképpen kitérülközhatnak.

Én Kallós Zoltánban éppen ezért az egyik legszerencsésebb kezű gyűjtőt tiszteltem, aki a falusi emberek – románok, magyarok, cigányok – legrejtettebb tudását is felszínre tudta hozni. Megnyíltak az emberek előttte. Amikor készítettem államvizsga-dolgozatként

az első balladakötetemet, háromszéki gyűjteményemet, akkor is rengeteg jó tanáccsal, kiadvánnyal látott el, hisz kis szobája, lakása, háza tele volt a magyar, a román néprajzi, folklór szakirodalom remekműveivel, kiadványaival és gyakorlatilag, amit a kolozsvári tanszéken nem érthettünk el. Akkor is elrejtették, a '70-es évek végén, és hozzáférhetlenné váltak ezek az alapvető klasszikus néprajzi munkák, gyűjtemények. Kallós Zoltán otthonában ezeket nyugodtan tanulmányozhattuk, megismerkedhettünk rejtelmekkel.

Ugyanakkor az ő életében, s a mi életünkben, kapcsolatunkban meghatározó szerepet játszott Kallós Zoltánnak az édesanyja. Egy csodálatos ember volt, csodálatos nagyszony, aki sosem kérdezte, hogy mi a látogatás előtt ettünk-e a menzán, vagy egyáltalán a városban. Itt azt kell megjegyeznem, hogy a '70-es évek végén gyakorlatilag Romániában az élelmiszerek eltűntek, nagyon nehezen lehetett alapvető élelmiszerekhez hozzájutni, de Kallós Zoltánnak mind a falusi, a mezőszegi, kalotaszegi, moldvai kapcsolatai, mind a magyarországi kapcsolatai elősegítették, hogy náluk a konyhában mindig meleg étel várta az oda betoppant fiatalokat. Az ő segítőkészségét aztán később is, nem csak az én esetemben, másoknál is tapasztalhattam.

1977–78-tól, a kezdődő tánccházi világnak a meghatározó embere, személyisége volt, gyűjtéseit, kapcsolatait önzetlenül fölajánlotta és a monostori túlhasznált művelődési otthonban hetente összegyűlték székelyföldi, közép-erdélyi, partiumi magyar diákok, de nem csak fiatal értelmiségiek, hanem mezőszegi, kalotaszegi fiatalok, falusi fiatalok, akik itt Kolozsvárt dolgoztak, itt találkozhattak. Valahol azok a nehéz évek azt is elősegítették, hogy a különböző társadalmi rétegekből, vidékekről érkező fiatalok együtt szórakozhattak, beszélgethettek, párkapcsolatot alakíthattak. Én ezt nagyon fontos dolognak tartom.

1981-ben, amikor végeztem az egyetemen és kikerültem Kézdivásárhelyre magyar szakos tanárnak, akkor sem szakadt meg a kapcsolatunk, habár írott levelezésben nem voltunk. Akkor maroktelefon, mobiltelefon nem létezett, sőt, a vezetékes telefonnak is óriási „füle” volt. Hát, azokban az években is, amikor Kolozsvárra látogattam, akkor mindig megkerestem Kallós Zoltánt, akitől továbbra is folyamatosan szakmai tanácsokat, kiadványokat, filmeket, kazettákat, hangkazettákat kaptam gyűjtéseimhez. Sőt, voltak olyan időszakok, amikor saját hangrögzítő, vagy éppen fényképező gépét is ideadta, amikor tudtuk, valami nagyon izgalmas dolgot kellene rögzíteni.

Kallós Zoltán több alkalommal felkeresett Háromszéken, szülőfalumban is. Én diákkorom óta gyűjtöttem néprajzi tárgyakat. 1974-től egy nagyszüleimtől örökölt házban rendeztem be, ami egy ilyen látogatható raktár volt. Kallós Zoltán többször, úton Moldva és Kolozsvár között meglátogatt.

Mindig olyan emberek társaságában utazott, akik a magyar értelmiségi, szellemi, művészeti életnek a meghatározó emberei, személyiségei, alkotói, tudósai voltak, tehát arra is odafigyelt, hogy a szakmai értelmiségi kapcsolatba bevonjon engem, miután kikerültem, úgymond Erdély legkeletibb, dél-keletibb falujába, Zabolára, szülőfalumba.

Az 1980-as évek közepétől kezdődően háromszéki gyűjtéseim befejezése után intenzíven kezdtem kijárni és rendre ismerkedni Moldvával. És akkor sem tapasztaltam soha sem, hogy kérdőjelei lennének, hogy én miért keresem meg az ő régi adatközlőit, barátait, tehát továbbra is támogatott. Az ő segítségével ismerkedtem meg egyik híres klézsei adatközlőjével, beszélgetőtársával, Lőrinc Györgyné Hodorog Lucával, akit akkortájt megaláztak, üldöztek, megszegényítettek, elterjesztették róla, hogy „bedolgozó”, tehát mindenki szinte leprásként kezelte ezt az asszonyt, és én akkor kezdtem intenzívebb gyűjtéseimet vele folytatni. Kallós Zoltán folyamatosan biztatott, mert ő is tudta azt, hogy moldvai, mezőszegi, kalotaszegi emberek, amikor más gyűjtővel találkoznak, más élményeiket, más tudásukat tudják mozgósítani.

Mindig megfogalmaztam tréfásan Kallós Zoltánnak, hogy kár, hogy Székelyföldön intenzívebb gyűjtéseket nem végzett Háromszéken, habár ő Csíkszentdomokoson, Lővétén, tehát Székelyföld két nagyon archaikus kultúrájú falujában azért gyűjtött. Tehát valahol ugrattam is, amikor megfogalmaztam neki, hogy hogy volna teljes az ő életműve, gyűjtése, és, hogy székelyföldi kutatásokat is bevisz-e (munkájába). Érdekes, hogy ő, valahol mezőségi származása révén is teljesen eltérő mentalitású, értékrendű világnak tartotta Székelyföldet, de otthon érezte magát nem csak mezőségi szülőföldjén, hanem moldvai emberek társaságában is.

Az Új guzsalyam mellett említetted, hogy a Balladák könyve után a másik ilyen releváns élmény ez a könyv volt. Magyarországon, míg a Balladák könyve több, gyors egymás utáni kiadása azonnali és nagy hatást váltott ki igen széles körben, az Új guzsalyam mellett inkább szakmai volt, ennek itt, Erdélyben erőteljesebb volt a hatása?

Talán, úgy érzem, hogy a *Balladák könyve* közvetlenül megjelenése után szimbolikus alkotássá vált. Nem egyszerűen olyan gyűjtemény volt, mely a moldvai, gyimesi, mezőségi, kalotaszegi archaikus balladaköltészet legjavát, legpatinásabb részét közölte, hanem valahol már megjelenésekor, '70-ben egy olyan szimbolikus üzenetet fogalmazott meg, mely voltaképpen kisebbségi létünkhöz kapcsolódik. A magyarországi fiatal értelmiségiek a *Balladák könyvét* szimbolikus sikon fogadták, és csakhamar bestsellerré vált, mert számtalan és számtalan kiadást élt meg. Valahol státuszsimbólummá lett, mert minden táncházbá járó erdélyi, moldvai, magyar népi kultúrával szimpatizáló kapcsolatot, sorsközösséget vállaló fiatalnak a lakásában ott kellett lennie annak a munkának.

Amikor 1973-ban megjelent a másik munka, a másik gyűjtemény, mely Szályka Rózának a hatalmas folklórtudásából nyújtott egy nagyon szűk válogatást. Szályka Rózsa szerintem európai szinten is az egyik legnagyobb folklórtudású asszony volt, aki a Kalevala méretéhez hasonló folklórszöveget tudott memorizálni, éltetni, elmondani, elnevelni és továbbadni. Úgy érzem, hogy Kallós Zoltán ezzel a második gyűjteményével a magyar egyéniségkutató folklóriskolának a legjobb hagyományait folytatta. Ezt mi itt Erdélyben igencsak éreztük. Számomra, és nemcsak számomra, hanem a nemzedékem számára is valahol példát adott, mintát, modellt mutatott.

Voltaképpen, amikor Lőrinc Györgyné Hodorog Lucának a folklórtudását elkezdtem rögzíteni, dokumentálni, akkor előttem is az a kép lebegett, amit Kallós Zoltán alkotott meg az *Új guzsalyam mellett* című gyűjteményében. Természetesen közben eltelt pár évtized, és én már inkább társadalomnéprajzi szempontokkal közeledtem Hodorog Luca asszony életvilágához. Az más kérdés, hogy egy időzijelesen „házi buli” alkalmával eltűntek azok az interjúim, amelyeket Hodorog Lucával készítettem, és voltaképpen az én gyűjtésem is csonka maradt emiatt, mivel az az árnyalt interjúanyag, elmesélt élettörténet, életvilág egyelőre eltűnt. Remélem, előbb-utóbb elő fog kerülni. Tehát nem csak az én munkásságomban, hanem Keszeg Vilmos, Albert Emő, Ráduly János munkásságában is ez a hatás tetten érhető. Gondolok például arra, hogy Ráduly János a Kallós kötetének a hatására látott hozzá egy kibédi asszonynak, Ötvös Sárának a balladatudását feltérképezni, elemezni, értelmezni. Albert Emő pedig egy gyergyói asszonynak a folklórtudását

gyűjtötte össze nagyon rendszeresen, nagyon alaposan, és hál' Istennek mind a két kiadvány meg a rendszerváltozás előtt meg tudott jelenni.⁶

Hogyan hatott vissza Kallós Zoltán személyisége, az adatközlőivel való kapcsolata magára a helyi közösségre, ahol beszélgetőtársai éltek?

Kallós Zoltán jó pedagógus volt fiatal korában, a '40-es, '50-es években Kalotaszegen, Moldvában. Ma is emlékeznek az ő tanítói tevékenységére, és valahogy szerencsésen össze tudta ezt a két világot párosítani. Egyrészt kifaggatta, kibányászta a legpatinásabb folklóralkotásainkat, ugyanakkor nagy hangsúlyt fektetett egész életében arra, hogy valahogy a fiatal nemzedékeknek visszavigye, átadja ezt a kulturális világot.

Ő a táncházmozgalom kezdeti, nagyon lelkes éveiben is tudta azt, hogy az átadás akkor szerencsés, amikor nem könyvekből, nem lemezekből, nem hangfalakból tanul meg valaki egy balladát, éneket vagy éppen táncot, hanem attól a falusi embertől, asszonytól, férfitől, aki azt még szervesen tanulta, élte, megmente.

Voltaképpen Kallós Zoltán életművének szimbolikus vonatkozásaihoz ez is alapvetően hozzájárult. A Kallós Zoltánról alkotott képnek a kialakításához erősen közrejátszott, ahogy megszervezte ezt a folyamatot, hogy fiatalok újra merjenek élni ezzel a kultúrával. Az más kérdés, hogy azokban a nehéz években, amikor a totalitárius hatalomnak a prése egyre szorítóbb volt, akkor egy egyszerű kalotaszegi legényes is már szinte politikai demonstrációvá, üzenetté tudott válni. Ő vállalta nagyon tudatosan ezt a missziót, hogy a fiatalabb nemzedékeknek mindezt tovább kell adni még akkor is, hogy ha ő a saját bőrén érezte a hatalomnak a szorítását. Ezért számtalan alkalommal meghurcolták, házkutatásokat szerveztek a lakásában. Sőt, az adatközlőit is megfenyegették, molesztálták, meghurcolták.

Valahol Kallós Zoltán életének ez a vonatkozása is hozzájárult, hogy folyamatosan nagy közfigyelemnek örvendett, de ugyanakkor ő is tapasztalhatta azt, hogy ha az ő tevékenysége nyilvánosságot, publicitást kap, akkor valahol védeltséget is fog élvezni. Emlékszem, amikor rendre kezdtek megjelenni Magyarországon, a nagyvilágban könyvei, lemezei, kazettái. Vagy éppen számtalan híradás jelent meg, méltatás, nyomtatott újságokban, szakperiodikákban, könyvekben, rádióban, tévében. Akkor már ő is szabadabban, bátrabban tudott mozogni. Valahol olyan tekintély övezte, hogy már a hatalom emberei sem merték félretenni, félreállítani, megsemmisíteni.

6 *Kibédi népballadák.* Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. A dallamokat hangszalagról lejegyezte Kusztosné Szabó Piroska. A népköltészeti részt Faragó József, a dallamokat Jagamas János ellenőrizte. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975; *Elindultam hosszú útra. A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadá.* Gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. A dallamokat hangszalagról lejegyezte Kusztosné Szabó Piroska. A lejegyzést ellenőrizte Jagamas János. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979; *Háromszéki népballadák.* Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye. Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel. Szerkesztette Albert Ernő és Faragó József. A dallamokat magnetofonszalagról lejegyezte és sajtó alá rendezte Szenik Ilona. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

Nagyon tartalmas és összefoglaló tanulmányt írt Szabó T. Attila a Balladák könyve első kötetéhez. De mégis, azért kellett az, hogy a Kritériumban legyen egy ember, Domokos Géza, aki vállalta a kiadást. A Balladák könyve nélkülük sem születhetett volna meg.

Kallós Zoltán jó emberi és szakmai kapcsolatban volt Szabó T. Attilával, akit Kolozsvárt tudományos és egyetemi berkekben mindenki fejedelemként tisztelt. Óriási tekintélye volt, óriási tudása volt és hatalmas életműve, aki főleg levéltári források segítségével ismerte meg a 17–18–19. századi költészetünknek, diáklóklórunknak, költészetünknek a remekműveit. Tehát nagyon jól ismerte a magyar folklórnak a történeti vonatkozásait is. És ez a két ember, az egyik legsikeresebb magyar folklórgyűjtő és az egyik legnagyobb tudós nyelvészünk találkozott, összefogtak, és voltaképpen egymás nélkül nem keletkezett volna olyan munka, amilyen keletkezett.

Tehát Kallós Zoltán kivételes gyűjtői eredményei mellé kellett a kiváló, pontos, sokszor nagyon kiméletlenül szigorú, pontos filológus is. Én sokszor elgondolkoztam azon is, hogy ha Kallós Zoltánnak a másik kortársa, Faragó József, aki szintén kiváló filológus, kiváló folklórtörténész volt, ez a két ember össze tudott volna fogni, akkor az erdélyi és moldvai folklórral kapcsolatos kutatások eredménye teljesen más lett volna. De hát, a tudományos életet is meghatározzák az alapvető emberi vonásaink. Ezek meghatározzák a kapcsolatokat is. Szabó T. Attilával Kallós Zoltán egy húrton tudott pendülni, egy nyelvet beszéltek, és Kallósnak a munkásságát kiteljesítette a tőle kapott szakmai pártfogás.

A Kallós Zoltán Alapítvány, a választói múzeum és a kollégium mit jelent ma?

Kallós Zoltán életének jelentős részét Kolozsvárt, eldugott kis lakásban töltötte le, pedig ő egy olyan családban született, ahol mertek vállalkozni, új dolgokat tenni. Szülei jelentős birtokot szereztek meg Válaszúton. Amikor szüleit kuláklistára tették, elkobozták ezeket a javakat, gyakorlatilag be kellett menekülniük Kolozsvárra. Ezeket az ingatlanokat Kallós Zoltán a rendszerváltozás után visszakérte, és hála Istennek, vissza is kapta.

Már a rendszerváltozás után megfogalmazta másik álmát, mert Kallós Zoltán nem csak a szellemi kultúrát gyűjtötte, dokumentálta, jelenítette meg, hanem a tárgyi kultúrát is nagyon szerette. Kallós Zoltán emberi világához hozzátartozik, hogy nagyon szerette és szereti a díszített tárgyakat. Tehát azt a tárgyi kultúrát gyűjtötte, amelyik a falusi emberek ügyességét, szépérzékét, művészetét, esztétikai érzékét tükrözi, közvetíti.

Ugyanakkor azt is tudta Kallós Zoltán, hogy az erdélyi, mezőszegi, kalotaszegi, moldvai tárgyi kultúrában egyrészt interetnikus hatások, másrészt pedig az elit kultúra hatása tetten érhető, érezte, hogy mennyire bonyolult, összetett világ ez a tárgykultúra. Amikor visszakapta a kúriáját, akkor már megérlelődött benne, és meg is fogalmazódott az az ötlet, hogy Válaszúton múzeumot fog létesíteni, tehát egy olyan helyet fog kialakítani, ahol az ő gyűjteménye együtt megmaradhat. És ezt az egész gyűjteményt ő a folklórhoz hasonlóan úgy képzelte el, hogy... ennek a gyűjteménynek legyen szíve, lelke, lüktessen. Ahol a fiatalok megismerkedhetnek a tárgyalakítás szépségével, ne legyen csak „múzeumi szentély” a tárgyi gyűjtemény, és már a kezdeti években, már a hőskorban a kúria alagsorában oktatói műhelyek, a kézművességre lehetőségek voltak.

Ahogy ez az elképzelés megfogalmazódott és lábra állt, akkor nagyon égetővé vált a mezőszegi szórványközösségeknek az oktatási problémáját megoldani. Hiszen eldugott falvakban két-három, négy-öt magyar gyerek élt, azoknak ott helyben nem lehetett szer-

vezni oktatási intézményt anyanyelven. És akkor első lépésben fölajánlotta a kúriáját. Habár tudta, hogy oda múzeumot szervez, de elsődlegesnek tartotta azt, hogy a legeldugottabb faluból is a magyar gyerekeket összeszedjék, magyar oktatásban, magyar miliőben részesítsék, neveljék.

Tehát kúriájában első lépésben kollégiumot rendezett be mezőszégi kisgyerekeknek. Hála Istennek, magyarországi kapcsolatrendszerének, önzetlenségének köszönhetően csakhamar olyan támogatókra talált, akik egy kollégiumépület felépítését támogatták. Majd 2014-ben sikerült egy alkotóműhelyt is, annak fedeleit adó épületet is kivitelezni. Én úgy hiszem, hogy ezzel Kallós Zoltánnak az alapvető gyerekkori álma teljesült. Szülőfalujában, a Mezőségnek egyik kiemelt településében otthont ad gyerekeknek, otthont ad az elődök keze munkáját dicsőítő tárgyaknak. Itt a gyerekek megismerhetik szüleiknek, nagyszüleiknek a tárgyi kultúráját, kézműves foglalkozásokban vehetnek részt. Itt, ebben a központban számos olyan rendezvényt is szerveznek, amelyek voltaképpen a népi kultúra, a népi kézművesség, a népi szellemi kultúra, a zenés-táncos folklór iránt érdeklődőket szólítja meg. Valahol ez az egész központ ma már nemcsak mezőszégieknek, mezőszégi fiataloknak szól, hanem egyrészt a térségben élő, különböző ajkú, kultúrájú embereknek a találkozási helye is. Másrészt találkozási helye a különböző magyar vidékekről, közösségekből érkezőknek is. A nagyvilágban szétszóródott magyar származású fiatalok itt olyan emberi és kulturális miliőbe kerülnek, ami őket megmozgatja, és a magyar nyelvhez, magyar kultúrához, magyar nemzeti közösséghez fűződő viszonyaikat átrendezi, megerősíti.

LEGAȚI DE O CAUZĂ COMUNĂ...

O CONVERSAȚIE CU FERENC POZSONY LA CLUJ

După mai mulți ani de pregătire, la 15 februarie 2015 autoarea a purtat un dialog mai amplu cu Ferenc Pozsony la Cluj, despre influența care a avut-o relația personală, prietenia sa cu Zoltán Kallós asupra vieții și activității sale științifice. Prin întâlnirea, prietenia dintre doi oameni, acest interviu nu pomeneste doar de Zoltán Kallós, ci prezintă o perioadă poate mai puțin cunoscută din viața și activitatea lui Ferenc Pozsony, totodată reflectă asupra istoriei unei epoci, asupra posibilităților cercetării etnografice ale vremii, începuturile mișcării cercurilor de dans popular, dar și asupra percepției, rolul și influența omagiatului.

BOUNDED BY A COMMON CAUSE...

A CONVERSATION WITH FERENC POZSONY AT CLUJ

After a few years of preparations, at February 15th 2015 the author had a longer conversation at Cluj with Ferenc Pozsony on how his relation, his friendship with Zoltán Kallós has influenced his life and scientific activity. Through the meeting and friendship of two people, this interview is not exclusively about Zoltán Kallós, but it reflects on a probably less known period of the life of Ferenc Pozsony, on the history of the epoch, on the possibilities of ethnography on those times, on the beginnings of folk dance movement as well as on the perception, role, and influence of the honoured of this volume.

NÉPMŰVÉSZET, TÁRGY, GYŰJTEMÉNY

SZŐCSNÉ GAZDA ENIKŐ

SZÉKELYFÖLDI NÉPMŰVÉSZETI MAGÁNGYŰJTEMÉNYEK A 19. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN¹

A székelyföldi néprajzi gyűjtemények és tárgyi néprajzi kutatások összegzésére az ünnepelt, Pozsony Ferenc több tanulmány keretében tért ki (Pozsony 2004, 2006, é. n.). A legnehezebb feladataink egyike annak a megragadása, hogy kik voltak Székelyföldön azok a gyűjtők, akik először gyűjtöttek tárgyakat, és hogyan hatott ez a későbbi tárgyi néprajzi kutatásokra. Tanulmányomban az első gyűjtőkre vonatkozó adatokat próbálom összegyűjteni és ismertetni. Az áttekintéshez elsősorban régi újsághíreket, cikkbeli hivatkozások adatait, múzeumokba bekerült gyűjtéseket tekintettem át, azzal a hittel, hogy az így előkerült adatok egy része szélesebb körben megvilágítja a századfordulóra általánossá váló néprajzi gyűjtőtevékenységet és ennek a múzeumokra való visszahatását.

A 18. század végével, a francia forradalom Szabadság! Egyenlőség! Testvériség! eszméje ráébresztette az embereket arra, hogy nem pusztán egy egységes *Kultúra* létezik Európában, hanem egy-egy nemzeten belül is kulturális rétegzettség van: a tárgyi világnak nem csak földrajzi tagoltsága izgalmas, de az ízlést és a tárgyakhoz való viszonyt a társadalmi háttér is erőteljesen befolyásolja.

A vademberek különleges világának, ősi romlatlanságának tana Székelyföldön is hatott: már a 18. században kéziratos fordításokban keringtek Erdély területén Voltaire művei (Tolnai 1942). A műveltebb értelmiség közül páran Székelyföldön is kíváncsian merészkedtek be a falvakba, sőt a falusi házakba is, és leírták az ott látott viseleteket, bútörökat. A marosvásárhelyi Fogarasi Sámuel egy szabó fiának szemszögéből elemezte a változatos ruhadivatot (Fogarasi 1974: 63–68), gróf Teleki Domokos pedig oláhfalvi házakat látogatott meg és csodálta meg azoknak berendezését

1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával jött létre, amelyet ezúton is köszönök.

(Teleki-Éder 1993: 26). A népviselet és népszokások sajátos bájának felismerése falakat bontott: megrendítette a kor írástudóiban megfogalmazódott előítéleteket. Kállay Ferenc 1829-ben a székely férfiak durva zekéjét vagy szűrét, fekete kucsmáját már nem megvevett póri viseleteként, hanem a dicső hun örökség továbbéléseként értékelte, utat nyitva ezzel a népviselet és ősiség, illetve keleti örökség hosszú ideig fennmaradó tudománytörténeti toposza számára (Kállay 1829: 49–50).

Az első, leírásból ismert néprajzi gyűjteményt az 1830-as évekből datálja a magyar néprajzi szakirodalom: ennek létrehozója és gyűjtője Sárváry Jakab, az Esterházyak de-recskei uradalmának fiskálisa volt (Fejős 2003: 70). E viszonylag korai kezdeményezést csak pár évtizeddel későbbben követte a szélesebb körű gyűjtőakció.

Az 1840-es évek végén a forradalmi eszme hódításával újabb lendületet kapott a tárgyi kultúra sokoldalúságának feltárása. A Kossuthék által elindított védegyeleti mozgalom Erdélybe is begyűrűzött, felértékelve a hazai termékek szerepét. 1851-ben nagy feltűnést keltettek a londoni világkiállításon megjelenő néprajzi, háziipari tárgyak: ezek segítségével próbálták kidomborítani a különböző népek közti különbségeket és a regionális, etnikus ízlést (Kósa 2001: 114–115).

A saját népi kultúra legitimitása az 1840-es években Erdélyt is elérte, és fokozatosan kialakult itt is az az értelmiségi réteg, amely már nem csak a keleti műtárgyakat tekintette értékeknek. 1847 körül Erdővidéken a szövő háziipar fejlesztése céljából (Kőváry 1847: 220), 1864-ben pedig Marosvásárhelyen az általános háziipar felgyűjtése céljából nagyobb tárlatokat szerveztek (Olosz 2003: 18). Ezeket céltudatos gyűjtőakciók előzték meg. Az 1873-as bécsi világkiállításon már intenzív székelyföldi háziipari jelenlét volt: a teljesen berendezett székely ház mellett (Lénárt 2002: 157) marosszéki nádmunkák és szalmakészítmények (Deák 1879: 128) és egész Erdély területéről összegyűjtött gypajmunkák hívták fel a figyelmet a népművészet szépségeire (*Erdélyi Gazda*. V. évf. 26. szám, 1873. július 11., 210. old).

Az eredeti kontextusából kiemelt néprajzi tárgy a kiállításokon esztétikai jelenté-
ket nyert. Önálló műkinccsé lett, amelynek gyűjtését, archiválását, motívumainak to-
vábbéltetését a hetvenes évektől több egyesület vállalta fel. Nem véletlen tehát, hogy a
megelőző érdeklődés hatására az 1880-as évektől Székelyföldön is egyre többen in-
dultak el a falvakba népművészeti tárgyakat gyűjteni.

A néprajzi és művészettörténeti szakirodalom több olyan gyűjtő nevével emlékezett meg, aki a 19. század végén számottevő néprajzi gyűjteményt hozott létre. Az egyik első, jelentős gyűjtő maga *Huszka József*² volt, aki 1879-ben került Sepsiszentgyörgyre a Polgári Leányiskolához, és aki éppen székelyföldi rajztanárként emelkedett ki környezetéből, gyűjtötte, rajzolta a műkincseket. A Néprajzi Múzeumnál fennmaradt fényképek szerint értékes festékes szőnyegeket, kerámiákat halmozott fel a lakásában (Fejős 2006: 223). Huszka gyűjtői habitusa a rajztanári tevékenységével szorosan összekapcsolódott: az általa számbavett tárgyak díszítő funkcióik révén váltak érdekessékké: olyan ornamentális rendszer elemeit ismerte fel bennük, amelyek véleménye szerint a magyar népművészetet elkülönítették a környező népek művészetétől.

Huszka József fényképeiről ismerjük a baróti *dr. Hajós Béla*³ gyűjteményének néhány darabját. Hajós doktort Hermann Ottó 1887-ben már gyűjtő „bűntársaként” emlegette, akárcsak Kalotaszeg nagyasszonyát, Gyarmathy Zsigánét. Hajóst ekkorra már „megszál-

2 Huszka József (1854–1934) rajztanár, iparművész, a magyar díszítőművészet egyik első kutatója és rendszerezője. Mivel gyűjtői munkásságáról nemrég terjedelmes kötet látott napvilágot, így csupán megemlítjük e gyűjteményt.

3 Hajós Béla az Erdővidéki Kórházegylet elnöke, a Baróti Takarékpénztár Részvénytársaság egyik alapító tagja.

lotta az ősi dacz s rávetette magát a népies bokályokra, szöttesekre, himzésekre, hogy a kihurcolást megakadályozza” (Herman 1887: 311). Hajós doktor már 1895-ben elhagyta Barótot, mikor a magyar belügyminisztérium közegészségügyi felügyelővé nevezte ki. Gyűjteménye ennek köszönhetően Budapestre vándorolt. 1896-ban egy magyar műgyűjtőket számbavevő cikk már ezer darabos kerámiagyűjteményt említett az orvos birtokában, amelyek közül egyesek az 1600-as évekből származtak. (V. S. 1896: 429). A Hajós-gyűjteményről fennmaradt fotók a gyűjtemény összetételéről tudósítanak: magyar és szász bokályok, korsók, tálak, barcasági és székelyföldi kályhacsempék, székelyföldi festékes szőnyegek egyaránt voltak e nivós kollekcióban.⁴

Herman Ottó, a magyar halászat avatott kutatója, saját bevallása szerint szintén „a cserepesek felekeztetéhez” tartozott, mégpedig azok közül is a „szt. Rusticus-hivek sorába”, vagyis gyűjteményében leginkább a népi kerámiaművészet válogatott darabjai voltak. Elsősorban „a Székelység és Kalotaszeg csókolni való magyarságának kendőszegét, tálasát” kopasztotta le gyűjtőútjai folyamán, és a fellelt darabokon tanulmányozta a népi kerámia székelyföldi történetét. Érdeklődése tehát tudományos indíttatású volt: nem csak birtokolni, de azonosítani próbálta, feldolgozta a tárgyait. Korábban még szokatlan tudatossággal hangsúlyozta, hogy pusztán a lelőhely alapján nem lehet teljesen biztosan azonosítani egy-egy edényt: „Régentén is volt vásár, mely messze vidék portékáját szállíttatta erre, arra; sőt volt házalas is, a mennyiben bizonyos vidék vállalkozó kupeczei ekhós szekeriken felkerekedtek, s bejárták az országot egyik szélétől a másikig. Így került a magyar nyugoti tótságnak sok edénye a keleti székelység kendőszegére; [...] Így nekem nincs kétségem az iránt, hogy az élelmesebb szász a székelység szájaíze szerint is csinálta az edényeket; viszont a székely a szásszal együtt az oláhra is szabta a portékáját.” (Herman 1887: 311) Herman gyűjtésének egyik erőssége az volt, hogy nivós rajzokon is megőrkítette az értékesebb darabokat, és kontextualizálta is azokat: rajzai alatt feltüntette többnyire azoknak a gyűjtési helyét, és néhány központ – például Székelyudvarhely vagy Keresztúr – esetében a tárgyak technikai ismérveit is pontosította. Osztályozó hajlamára hallgatva, először próbálta a díszítményeik alapján csoportosítani a kerámiatárgyakat, igaz, hogy azoknak megnevezései (bokrétás, csákós-bogláros, boronás-barázdás stb.) nem honosodtak meg a későbbi néprajzi szakirodalomban.

Herman Ottó cikkében még néhány más, székelyföldi kerámiát gyűjtő egyéniséget is megemlített. *Diemár Károlyról*⁵ például megjegyezte Herman, hogy „igazi istenítéletet végzett Udvarhelymegyében, melynek eredménye ma a budapesti múzeum technológiai gyűjteményét ékesíti.” Ugyancsak ő említette meg *gróf Lázár Jenőt*⁶ is, akinek gyűjtőmódszerét a tatárjáráshoz hasonlította: „A ki olyan vidéken akar szerezni, a melyen a gróf már áthaladt, az nem talál semmit.” (Herman 1887: 311)

Lázár Jenő nem pusztán a kerámiát, de a varrottasokat is előszeretettel gyűjtötte. Szádeczky Lajos szerint a grófnak „nagybecsű régiség- és régi himzés gyűjteménye volt”, és az „expedicziók” alatt „veszedelmes versenytársammá lőn” (Szádeczky 1891: 56). A gróf kerámia iránti érdeklődése nem volt öncélú, mivel maga is porcelánfestő művész, később bútortervező iparművész volt. Medgyesfalvi otthonában sok értékes tárgyat összegyűjtött, ám azok hosszútávú megtartására, őrzésére nem fordított gondot. Inkább a gyűjtés, zsákmányolás vágya hajtotta. Amint azt egy életét méltató cikkben olvashattuk: „Olyan kancsó-gyűjteménye volt, amelynek párja alig akadt az országban; egy-egy darab egész

4 A budapesti Néprajzi Múzeum fotótárában a Hajós-gyűjteményről a következő fényképek találhatók: F. 70599 – F. 70605b közötti leltári számok, valamint R. 10084.

5 Az Erdélyi Kárpát Egyesület udvarhely vármegyei szakosztályának elnöke.

6 Gróf Lázár Jenő (1845–1900) medgyesfalvi földbirtokos, iparművész, amatőr művész.

kincset ért, s néha messze vidékre is elutazott, ha hírét vette egy-egy ritka példánynak. De aztán egyszerre mintha elfeledte volna kancsóit; rájuk se nézett többé, nem is tudta, hova kerültek. Ismét egyebet keresett nyugtalan természete. A tájtékpipa nagy szerepet vitt régen a magyarok életében; s ő összeszedett drága pénzen és sok utánajárással olyan tájtékpipa gyűjteményt, mely muzeumban is számottevő volna remek darabjaival. A régi butorok, drága szőnyegek, ezüst billikomok, – az ötvösmunka más kincseiről nem is szólva, – amit ezekből összehalmozott medgyesfalvi otthonában, elég lett volna két dúsgazdag műbarátnak” (XXX 1902: 74–75).

Jelentős kerámia gyűjteményt adott el 1902-ben a Székely Nemzeti Múzeumnak Balázs Márton⁷ kézdivásárhelyi tanár is, aki a kézdivásárhelyi polgári leányiskola igazgatójaként és Háromszék egyik első néprajzi könyvtőrének ismertté vált az egész környéken. Balázs Márton szintén a díszítőművészet érdekelte, elsősorban az írott tojások és a kerámiák kötötték le a figyelmét, ám szőtteket, varrottakat is gyűjtött, és a Székely Nemzeti Múzeumnak festett bútort is adományozott. Az 1905-ben lezárt *Adatok Háromszék vármegye néprajzához* című könyvében közzétett számadása szerint 1902-ben a Székely Nemzeti Múzeumnak 339 bokályt adott el. Ezekon kívül az Erdélyi Kárpát Egyesület néprajzi muzeumának 1001 tárgyat küldött, és pedig 305 bokályt, 6 tányért, valamint 604 tojásrajzot, 86 hímezésrajzot. Az Országos Mintarajztanoda gyűjteményét 1901-ben 298 db kancsóval és 18 tányérral látta el. A kézdivásárhelyi polgári leányiskola rajztermében 1911-ben 150 bokályból álló gyűjteményt állított ki. A nagyobb intézmények mellett Balázs Márton a környezetének magánszemélyei számára is juttatott az általa összegyűjtött értékes tárgyakból: Sepsiszentgyörgy polgármesterét, Gödri Ferencet 20 db bokállyal, a főtanfelügyelő feleségét 46 db „válogatott bokály kancsó”-val, Dr. Csernovics Diodor földművelésügyi államtitkár nejét Aradon bokályokkal és varrottasokkal, Kovács Kálmánt pedig 25 db bokállyal látta el (Balázs 1942: 5–6). Balázs Márton hatalmas gyűjteményéből nem sok tárgy maradt fenn. A Székely Nemzeti Múzeumban csak feltételezhetően lehet az általa beadott kerámiatárgyakat azonosítani (Szőcsné Gazda 2010). Az Erdélyi Kárpát Egyesület muzeuma szétszóródott, magángyűjteményekbe került tárgyainak úgyszintén nyoma veszett. Balázs Márton a tudományos érdeklődés mellett a népi tárgyak tanításban való hasznosítása irányította a gyűjtés felé. Tárgyainak egy részét diákjaival lerajzoltatta.

A kerámia gyűjtők táborába tartozott Sepsiszentgyörgy orvosa, *Daday Vilmos*⁸ is. Halála után, 1918-ban került a hagyatéka a Székely Nemzeti Múzeumba, ebből látható, hogy intenzív századfordulós gyűjtésében ő is a karcsú bokályokat részesítette figyelemben.

Talán az 1881-es budapesti Országos nőipari kiállítás hívta fel a figyelmet a székelyföldi változatos és szép hímezésekre: ezen a Székely Nemzeti Múzeum alapítónője, *Csereyné Zathureczky Emília*⁹ is hatalmas gyűjteménnyel vett részt.¹⁰ Bár nem célunk a múzeummá váló gyűjtemények korai fázisának ismertetése, annyit meg kell jegyeznünk, hogy az 1875-ben Imecsfalván megnyíló Cserey-gyűjtemény 1879-ben ugyan nagyjából átköltözött Sepsiszentgyörgyre és elnyerte a Székely Nemzeti Múzeum megnevezést, Csereynének ennek ellenére haláláig megmaradt egy kakasos hímezésekből álló magángyűjteménye, amelyet gondosan őrzött. Amint azt Roediger Lajos beszámolójából tud-

7 Balázs Márton (1867–1948) pedagógus, néprajzkutató, Háromszék első néprajzi összegzésének szerzője.

8 Daday Vilmos (1856–1918) kolozsvári tanársegéd, majd sepsiszentgyörgyi orvos, a sepsiszentgyörgyi kórház igazgatója.

9 Csereyné Zathureczky Emília (1823–1905) a Székely Nemzeti Múzeum alapítónője, a Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet alapító tagja.

10 A Székely Nemzeti Múzeum irattárában fennmaradt a Nőiipari Kiállításra vitt tárgyak jegyzéke.

juk, az imecsfalvi nagyasszony körülbelül 200 darab madaras varrottast tartott meg a lakásában, ezek egy részét a beüvegezett veranda függönyeiként használta, zömét viszont „varrottasokkal telt gyűjtő ládájá”-ban tárolta (Roediger 2012: 71).¹¹

Gyarmathyné Hóry Etelka kalotaszegi hímzésgyűjteményének hatalmas hatásával is magyarázhatjuk, hogy viszonylag sokan indultak el a különböző vidékek varrottasainak a gyűjtésére is.

A híres történész Szádeczky Lajos¹² 1883 tavaszán a bukovinai székelyek visszatelepítésével foglalkozva figyelt fel arra az érdekességre, hogy a bukovinaiak a székely hímzőművészet legrégebbi rétegét őrizték meg. „A mi eladót találtam, abból kiválogattam a szebb és jellegzetesebb mintákat s egy kis gyűjteménnyel jöttem vissza a nagy népvándorlaskor Bukovinából” – írta (Szádeczky 1891: 54). A feldolgozás szakszerűbbé tétele miatt Szádeczky a gyűjtést kiterjesztette a Székelyföldre is – „eddigelé vagy 20 varrottast onnan is sikerült szereznem” – jelezte a cikkében, azzal a kiegészítéssel, hogy mennyire nehéz a gyűjtés, mert „piacra ritkán, országos vásárok alatt kerül egynéhány, s azokra is most már (főképp az uri nők között) sok a pályázó” (Szádeczky 1891: 60). Szádeczky a gyűjtést tudományos igénnyel végezte: megfigyelte a bukovinai és a helyi székely varrottasok közti különbségeket, az utóbbiakat jóval „ritkásabb”-nak nevezte. Nagy érdeme, hogy feljegyezte a varrottasok mintáinak a helyi elnevezését is.

Horváth Béla báró backamadarasi kúriája szintén jelentős hímzésgyűjteménynek adott otthont, amelyek között mind népi hímzések, mind pedig 17–18. századi úrihímzések is helyet kaptak. Gyűjteményének néhány darabjáról Szinte Gábor képeket közölt a marosszéki népművészetről nyújtott összegzésében (Szinte 1903).

A század végén már jelentős hímzésgyűjteménnyel rendelkezett Csehély Adolf¹³ székelyudvarhelyi tanár is. Tevékenységének legismertebb vonala a bögözi templom falképfeltárása volt, amely az ő kezdeményezésére indult el, majd az első sikerek láttán Huszka Józseffel közösen finalizálódott (Jánó 2008: 161–166). Csehély jelentős néprajzi gyűjteményt hozott létre, amellyel megalapozta az udvarhelyi múzeum anyagát. Tudunk róla, hogy hatalmas rajzos mintagyűjteménye is volt, amely iránt 1904-ben Bátty Zsigmond és Herrmann Antal, később pedig Korondi Lippich Elek javaslatára az Iparművészeti Múzeum is érdeklődött (Tasnádi 2006: 78).

Csehély a gyűjtést a feldolgozás alapjának tekintette. Bár székelyföldi népművészeti kutatásai nem érthették el az alapos elmélyülés távlatait (mindössze 11 esztendő adott neki a sors, hogy ismerkedhessen Udvarhelyszékkal), ennek a terméke az a rövid összegzés, amely *Udvarhelymegye népies műiparáról* címmel látott napvilágot. Akárcsak Huszka, ő is a szúcshímzéseket érezte igazán magyaros hangulatúaknak, de feltűnt az is neki, hogy „több nemzeti vonást tüntetnek fel az asztalosok festett virágcsoportjai” (Csehély 1899: 18). Csehély tárgyai a székelyudvarhelyi múzeum anyagában nem azonosíthatók, rajzaiból néhány darab a Malonyay Dezső-féle magyar népművészeti összegzésben látott napvilágot.

Először Malonyay Dezső publikált képeket Szeitz Margit¹⁴ felsősófalvi gyűjteményéről is (Malonyay 1909: XLI, XLII. színes tábla). A félig német, félig székely-magyar származású tanítónő 1895-ben került a megüresedett felsősófalvi tanítónői állásba, és ettől kezdve intenzív népnevelői tevékenységet vállalt. Az általa összegyűjtött hímzéseket egyrészt

11 Talán a 34–35. kép éppen a Csereyné madaras gyűjteményéről készülhetett.

12 Szádeczky Kardoss Lajos (1859–1935) történész, egyetemi tanár, a székelység történetének egyik legjelentősebb kutatója.

13 Csehély Adolf (1854–1904) művészettörténész, tanár. Szolnoki, mezőtúri, kiskunfélegyházi, rozsnói és trsztenáni tanárkodás után 1893-ban került Székelyudvarhelyre.

14 Szeitz Margit (1877–1958) felsősófalvi tanítónő, gyűjtő.

eredeti hímzéseként, másrészt pedig átmásolt minták formájában őrizte, célja az volt, hogy Malonyay Dezső közreműködésével egy székelyföldi szövő- és varró iskolát állítson fel (Molnár–Molnár 1971: o. n.). Míg Szeitz Margit keresztszemes mintáinak nagy részét az 1970-es években publikálták (Molnár–Molnár 1971), addig az általa összegyűjtött nívós szabadrajzú hímzések közül csupán a Malonyay által közlőket ismerjük.

A másik, Malonyay által is használt gyűjtemény illyésmezői *Bokor Jánosné* tulajdonában volt (Malonyay 1909: 255, 257). Az ő életéről, tevékenységéről semmit sem tudunk, ám az tény, hogy Malonyayn kívül a 20. század elejének másik, székelyföldi hímzésekkel foglalkozó szakembere, Roediger Lajos is használta ezt a gyűjteményt, és Bokor Jánosné különböző mintákról alkotott véleményére ő is hallgatott, azt jelzi, hogy korának elismert gyűjtője, a népi hímzéseknek szaktekintélye volt.

Elégge jelentős hímzés-gyűjteménnyel rendelkezett Székelyföld egyik legjelentősebb századfordulós iparművésze, *Szentkatolnai Bálint Benedek*¹⁵ is. A székelyföldi tüllhímzés megteremtőjeként ismert képzőművész mindent gyűjtött, ami terveit inspirálhatta. Míg az általa bementett kályhacsempék egy része a Székely Nemzeti Múzeumba került, addig népi hímzés-gyűjteményének pár darabját csupán Roediger Lajos színezett rajzaiból ismerjük (Roediger 2012: 116–117).

A budapesti Néprajzi Múzeum őrzi Háromszék királyi mérnökének, *Gyárfás Győző*-nek¹⁶ és feleségének jelentős gyűjteményét. Az adatgazdag leíró kartonokból megtudhatjuk, hogy Gyárfás Győző, felesége és mindkét lánya gyűjtő volt, tárgyaik jelentős részét a 19. század legvégén és a 20. század legelején, 1910 körül szereztek be. Gyárfás Győzőné a család ozsdolai kúriájában „két varróasszonnyal állandóan dolgoztatott magának és ajándékol másoknak.”¹⁷ Az eredeti minták biztosítása céljából a környékről rengeteg varrottast gyűjtöttek össze. Gyűjteményük legtöbb darabja Ozsdoláról, Hilibről, Bereckből, Martonosról származott, de Árapatak környékéről és az erdővidéki Vargyasról is szereztek be tárgyakat. A család régiségkereskedőként keresztül is bővítette gyűjteményét, így például több hímzést egy Kolozs megyei ember hozott, aki „évről-évre felkereste őket és különböző helyről való erdélyi hímzéseket adott el nekik.”¹⁸ A gyűjtés nem csupán birtoklási vágyból történt: tudományos érdeklődéssel figyelték, hogy milyen körülmények közül emelték ki a tárgyakat. Tudománytörténetileg igen fontos, hogy olyan felsőháromszéki, 19. század első feléből származó, népi szabadrajzú hímzéseket sikerült összegyűjteniük, amely stílusnak a meglétéről csupán Malonyay néhány, nem túl jó minőségű rajzából és fotójáról tudunk eddig. Ezekről Gyárfás Erzsébet, a darabok eladója megjegyezte, hogy „Ami nem keresztöltéses, az öregasszonyoknál volt, a keresztöltéses fiatalabbaknál.”¹⁹ E gyűjtésük a Székely Nemzeti Múzeum hímzés-gyűjteményének evakuálása és megsemmisülése, valamint a más magángyűjtemények szétszóródása miatt egyedülálló értékke, valódi leletmentéssé vált.

A Gyárfás család igen jelentős számú keresztszemes párnát, lepedőt gyűjtött össze, ezek egy részét még a vetett ágycsészéként szemléltek. A néprajzi szakirodalom elsősorban Árapatak környékén, Csík vidékén és a Marosszék peremén elhelyezkedő Marosmgyaró és Disznajó vidékén jelezte a keresztszemes hímzések elterjedését. A Gyárfás-gyűjtemény egyértelművé teszi számunkra, hogy e típus Kézdiszéken is elevenen élt, tehát

15 Bálint Benedek (1860–1920) Morelli Gusztáv tanítványa, Munkácsy Mihály munkatársa, falmetsző, iparművész, rajztanár. Tevékenységéről lásd Borcsa 1998, 1999 és Borcsa (szerk.) 1998.

16 Gyárfás Győző (1855–1912) királyi mérnök, a lécfalvi Gyárfás család tagja, a békási szorosban létrehozott út építtetője.

17 Néprajzi Múzeum, az 59.27.1-es tárgy leíró kartonja, készítette Fél Edit.

18 Néprajzi Múzeum, adatok a 60.3.54-es tárgy leíró kartonjáról. Készítette Fél Edit.

19 Néprajzi Múzeum, adatok a 60.3.91-es számú tárgy leíró kartonjáról. Készítette Fél Edit.

általános székelyföldi jelenléttel kell számolnunk. A múzeumi archiváláskor feljegyzett szóbeli nyilatkozataik azt is megerősítik, hogy a székelyföldi románság körében is kutattak, tehát túlléptek az etnikai egyoldalúságon.

Az érdeklődési körük a szőttésekre is kiterjedt: sepsiszentgyörgyi otthonuk számára használati tárgyakat szövettek, e sima kender- és gyapotszöttések egy részét Cőfalván készítették. Az Iparművészeti Múzeumhoz bekerült szöttéseik egy részét zágoni takácsmesterrel készítették. További kutatások tudják csak tisztázni, hogy véletlenül szövétek-e éppen ezekben a központokban a tárgyaikat, vagy szövészeti gócpontok azonosító darabjait mentették magán-, majd közgyűjteménybe.

Amennyiben a felsorolt gyűjteményekről szóló információinkat áttekintjük, látható, hogy elsősorban a régi nemesi családok leszármazottai, valamint a kor jelentősebb orvosai, tanárai, kutatói körében vált divatjelenséggé a népi tárgyak gyűjtése. Egyes esetekben (gróf Lázár Jenő, gróf Horváth Béla, Daday Vilmos) elsősorban a birtoklási vágy volt a tárgygyűjtés mozgatórugója. Más esetekben (Gyárfás Győző és lányai, Szeitz Margit, Bokor Jánosné) hímzőműhelyek megteremtésének a szándéka, a népművészet életben tartása állott a gyűjtés háttérében. Lázár Jenő, Huszka József, Bálint Benedek esetében ugyanakkor a népművészet az iparművészeti tevékenységgel is összefonódott, a minta-gyűjtés a tervező folyamatokat segítő tevékenység volt.

Tudománytörténeti szempontból elsősorban a néprajzos gyűjtők munkássága vált ismertté, elsősorban azért, mert náluk a tárgyak birtoklása tudományos érdeklődéssel párosult. Huszka József, Balázs Márton, Szádeczky Lajos, Herman Ottó nem pusztán a gyűjtés mámore miatt, hanem a népi kultúra valós megismerése céljából emelte be a lakásába a tárgyakat, és bár nem mindegyiküknek sikerült gyűjteményét feldolgoznia, kísérletet tettek a tárgyak eredetének kinyomozására, illetve a begyűlt tárgyak csoportosítására, rendszerezésére.

A korai tárgyi gyűjtés művészet-centrikus volt: a *díszített tárgy* került az érdeklődés csomópontjába. Az ornemens és a forma összefonódásaira, vagy forma és funkcionalitás összefüggéseire egyáltalán nem fókuszáltak. A háziipar sokrétűsége ellenére nem minden tárgytypust éreztek gyűjtésre érdemesnek. A nagyobb méretű festett vagy faragott ládák, az esztergált vagy karcolt mintájú fakupák, sőtartók, kisebb fatárgyak, a nád- vagy gyékénytermékek, a csont- vagy szarutárgyak, kovácsmunkák iránt nem ébredt fel az érdeklődés. Tudunk néhány gyűjtőről (Balázs Márton, Csehély Adolf), akik néhány festett bútort is összegyűjtöttek, ám ezeket már inkább közgyűjteményekben helyezték el, nem a saját lakókörnyezet díszítésére használták. Ez a szelektív gyűjtés azt jelzi, hogy a népi tárgy nem vált a gyűjtők saját identitásának részévé: összegyűjtötték, megőrizték, nézegették, lerajzolták, ám nem építették be a funkcionális lakótérbe. A kiemelt tárgy e kontextusban már nem egy szűk réteg által használt funkcionális elem maradt, hanem szimbolikus tartalmat nyert. A „magas” kultúra képviselői által legitimált műtárggyá vált, amelynek archiválása, reprodukálása, feldolgozása és népszerűsítése irányt mutatott az előítélet-mentes tudomány számára.

Egyáltalán nincs semmilyen felmérés arra vonatkozóan, hogy mekkora volt a 19. századi gyűjtők köre, és milyen kapcsolatot tartottak egymással. Valószínű, hogy többen érdeklődtek a népi tárgyak iránt, ám emléküket nem őrizte meg az utókor. Bár e gyűjtemények egy része szétszóródott és csupán rövid híradásokból szerezhetünk információkat a valamikori összetételükre vonatkozóan, egy néprajzi-kultúrtörténeti folyamat jeleiként kell értékelnünk. A tárgyi néprajz iránti érdeklődés lassú terjedését ismerhetjük fel e szűkszavú beszámolókból.

SZAKIRODALOM

BALÁZS Márton

1942 *Adatok Háromszék vármegye néprajzához*. Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy.

BORCSA János

1998 Bálint Benedek népies iparművészetéről. A művész kézdivásárhelyi pályaszakasa a Székely Újság tükrében. *Székelyföld. Kulturális folyóirat* II. (6) 77–92.

1999 Mintarajzok a Bálint-hagyatékból. *Háromszék*. 1999. máj. 15. 6.

BORCSA János (szerk.)

1998 *Szentkatolnai Bálint Benedek*. Ambrózia, Kézdivásárhely.

CSEHÉLY Adolf

1899 *Udvarhelymegye népies műiparáról*. Becsek D. Fia Könyvnyomdája, Székelyudvarhely.

DEÁK Lajos

1879 A székely szotyor. In: Buzogány Áron (szerk.): *A Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület harmadik évkönyve 1878-ra*. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 127–130.

FEJŐS Zoltán

2003 *Tárgyfordítások*. Néprajzi Múzeumi tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.

2006 Huszka József és a néprajz, az alakuló néprajzi gyűjtemények. In: Bata Tímea – Fejős Zoltán – Lackner Mónika – Tasnádi Zsuzsanna: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 200–243.

FOGARASI Sámuel

1974 *Marosvásárhely és Göttinga*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

HERMAN Ottó

1887 Magyar bokály, magyar tál. *Vasárnapi Újság* XXXIV. (19) 311–315.

JÁNÓ Mihály

2008 *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez*. Székely Nemzeti Múzeum – Pallas Akadémia Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda.

KÁLLAY Ferenc

1829 *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Fiedler Gottfried, Nagyenyed.

KÓSA László

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.

KÖVÁRY László

1847 *Erdélyország statistikája*. Tilsch János, Kolozsvár.

LÉNÁRT Anna

2002a Magyar Skansen és a Székely Nemzeti Múzeum. In: Boér Hunor – Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, II. 155–202.

MALONYAY Dezső

1909 *A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Franklin Társulat, Budapest.

MOLNÁR István, Dr. – MOLNÁR Kálmán

1971 *Sóvidéki keresztszemesek*. Művelődés- és Művészetügyi Bizottság Népi Alkotások Háza, Hargita Megye kiadása, Csíkszereda.

OLOSZ Katalin

2003 *Egy kiállítás emlékképei*. (Kriza Könyvek, 16.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

POZSONY Ferenc

2004 Néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban. *Magyar Múzeumok* X. (1) 25–27.

2006 Magyar néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban. In: Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 176–187.

é. n. Eredmények és feladatok a székelyföldi tárgyi kultúra kutatásában. *Kézirat, megjelenés alatt*.

ROEDIGER Lajos

2012 *Kászonszék és Háromszék néprajzos szemmel*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal közzétette Szőcsné Gazda Enikő. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

SZÁDECZKY Lajos, dr.

1891 A székely varrottasról. *Székely Egyleti Képes Naptár az 1891-ik évre*. Franklin Társulat, Budapest, 51–62.

SZINTE Gábor

1903 Marossszék. Elérhetőség: www.erdelyigyopar.ro/1903-1-3/2118-marossszek.html. *Letöltés dátuma: 2013. április*.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2010 *Székelyföldi sgraffito kerámia*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

TASNÁDI Zsuzsanna

2006 Vidéki rajztanárok a műemlékvédelem és a néprajz korai történetében. In: Bata Tímea – Fejős Zoltán – Lackner Mónika – Tasnádi Zsuzsanna: *Huszká József, a rajzoló gyűjtő*. Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum, Budapest, 76–80.

TELEKI Domokos – ÉDER Zoltán

1993 *Egynehány hazai utazások leírása*. Balassi Kiadó, Budapest.

TOLNAI Gábor

1942 Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító. *Jegyzetek az erdélyi felvilágosodás történetéhez*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 142.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

V. S.

1896 Magyar gyűjtők. *Vasárnapi Ujság* XLIII. (26) 428–430.

1902 Gróf Lázár Jenő (1845–1900). In: *Székely Együleti Képes Naptár és Évkönyv az 1902-ik közönséges évre*. Franklin Társulat, Budapest, 74–76.

COLECȚII PRIVATE DE ARTĂ POPULARĂ ÎN SECUIME LA CUMPĂNA SECOLELOR XIX–XX

Despre necesitatea unei sinteze a colecțiilor și cercetărilor etnografice din Secuime omagiatul volumului de față, Ferenc Pozsony s-a pronunțat în mai multe dintre scrierile sale. Una dintre cele mai grele sarcini ar fi să dezvăluim, cine au fost primii care au cules obiecte etnografice în Secuime, și care a fost influența lor asupra cercetărilor de mai târziu a culturii materiale. În studiul de față încerc să adun laolaltă și să prezint datele cu privire la primii culegători de artă populară. În primul

rând am consultat știri jurnalistice și referințe vechi, colecții care au ajuns în custodia muzeelor, toate acestea cu convingerea că o parte din informațiile dobândite în acest fel vor ajuta să cunoaștem tot mai profund activitatea de culegere etnografică, care la cumpăna secolelor a devenit o activitate generală, respectiv efectul dezvoltat pe planul muzeelor.

PRIVATE FOLK ART COLLECTIONS IN SZEKLERLAND AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Concerning the need for a synthesis of ethnographic collections and research in Szeklerland, the honoured of the present volume, Ferenc Pozsony has drawn the attention in several of his works. One of the most difficult tasks would be to reveal who were the first to collect ethnographic objects in Szeklerland, and what was their impact on latter ethnographic research. In the present paper I attempt to collect and present the data on these pioneer collectors of the region. First of all I have consulted the older newspaper articles and references, also the collections which were brought into the museums, all this with the belief that the discovered data would bring more light on the activity of ethnographic collecting, an activity that had become general to the turn of the century, and also on its impact on the museums of the region.

KINDA ISTVÁN

FARAGOTT SÍRKÖVEK KUTATÁSA SZÉKELYFÖLDÖN. HAVADTŐ „FELFEDEZETT” SÍREMLÉKEI¹

BEVEZETŐ

A magyar néprajz a sírkövekre nem sok figyelmet fordított; alig tudunk valamit a keresztekről, szinte semmit a sírkövekről; ma a kőfaragó központokat még nem ismerjük, éppen ezért nem vállalkozhatunk másra, mint néhány megemlítésére – sorolta Balassa Iván a néprajztudomány tartozásait alig negyedszázada *A magyar temetők néprajzában*, majd ugyanez hangsúlyozódik *A székelyföldi Erdővidék temetői* című, főleg fejfákról szóló könyvében is (Balassa 1989, 1992). Péterfy László szobrászművészként fogalmazta meg ugyanezt egy kisebb térségre vonatkozóan: „A Nyárad és a Kis-Küküllő menti falvak temetőinek sírkövei nem tartoznak a magyar művészet számon tartott, adatolt alkotásai közé, s még a népművészettel foglalkozó szakmunkákból is hiányzik leírásuk” (Péterfy 2005: 93). Balassa felhívása óta, az eltelt negyedszázad alatt sem történt jelentős előrelépés, miközben a porladó homokkövek egyre szűkebb területet kínálnak a megkésett elemzésekhez.

A fejfák/kopjafák kiskönyvtárnyi szakirodalmához képest alig van kiemelni való a kőből készült népi síremlékekkel kapcsolatos szűkös irodalomból. Néprajzi és művészettörténeti kutatásukra Székelyföldön a 20. század elején sporadikus példa a Sebestyén Károly dolgozata Háromszék régi sírköveiről (Sebestyén 1907). Kós Károly egy antropomorf ábrázolású királyfalvi sírkő alapján fogalmazta meg, hogy a „pusztuló fejfák közt megmaradt kevés régi sírkő is figyelmet érdemel”, ám a Kis-Küküllő menti népművészetet bemutató kötetben maga is mindössze két faragott sírkő rajzát közli (Kós 1978: 97). Erdély régi sírköveit legalaposabban a marosvásárhelyi temető (Kelemen 1977), valamint a kolozsvári Házsongárd (Herepei 1988) gazdag öröksége kapcsán vizsgálták.

1 Készült az MTA Domus Hungarica 2014-es szülőföldi ösztöndíj támogatásával.

Az 1970-es évektől Háromszéken és a Kis-Küküllő menti településeken is célzott kutatások kezdődtek az egyre kopottabb feliratú kövek üzeneteinek megfejtése céljából. Demeter Lajos Sepsiszentgyörgy zsidó temetőjének módszeres kutatása mellett feldolgozta Sepsiszentkirály sírkőállományát is (Demeter 1997, 2001), nemrég terjedelmes dolgozatban összefoglalta háromszéki tapasztalatait (Demeter 2005). Sarudi Sebestyén József műemlékvédelmi szakmérnök szintén háromszéki sírkövekre hívta fel a figyelmet egy rövid közlemény erejéig (Sarudi Sebestyén 1991).

A Kis-Küküllő menti településeken – kiemelten Kenden, majd Havadtón – Péterfy László az 1970-es évektől kezdődően fotókból, rajzokból és részletes leírásokból álló dokumentációt készített, a gyűjtött anyagból később Magyarországon kiállítást is szervezett. Jól érzékelve a sírkőállítás gyakorlatának a népi kultúra rétegeibe való organikus beágyazottságát, Péterfy néprajzi és művészettörténeti fronton is felhívta a figyelmet a kőből készült sírjelek kutatásának fontosságára. Előbb a *Folklór Archívumban* publikált dolgozatában (Péterfy 1977), majd az MTA BTK Művészettörténeti Kutatócsoport *Ars Hungarica* folyóiratában (Péterfy 1983), legutóbb a Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára sorozatban a Mentor Kiadónál megjelent *Marosszék régi sírkövei* című kötetében (Péterfy 2005) kongatott vészharangot e rohamosan pusztuló néprajzi-művelődéstörténeti örökség érdekében, terepmunkája során ugyanis folyamatosan azzal szembesült, hogy a kövek eltűnése miatt feltárásai esetlegesen, töredékesek maradtak.

A Kis-Küküllő és a Nyárád elválasztóján, az Abod-patak mentén fekvő Geges régi sírkövei kapcsán Nagy Zsolt közölte kutatási eredményeit (Nagy 2013). Legutóbb Pozsony Ferenc egy kalotaszegi temetőkről szóló fotóalbumhoz írott előtanulmányban összefoglalót készített a téma néprajzi és művészettörténeti kutatástörténetéből (Pozsony 2015).

Valamennyi felsorolt szakmunka hangsúlyozza, hogy a polgáriasodás és a városiasodás hatásaként a kőből faragott sírjelek erdélyi nemesi minták alapján bukkantak fel a köznép körében, megjelenésük idejét a 18. századra teszik. A sírkövekre irányuló tudományos figyelem elmaradásában az is közrejátszott, hogy a halál kultúrájával foglalkozó művészet- és művelődéstörténeti kutatás az európai civilizáció halottkultuszának művészi emlékeit, funerális rítusait a klasszicizmus koráig tárgyalja, mivel megállapítása szerint valójában eddig a korszakig lehet koherens rítusról, releváns szimbolikáról, halotti kultúráról és funerális művészetről beszélni. Az 1860–70-es évektől ugyanis a kultusz és a művészet terén egyértelmű értékdevalválódás, a szimbólumok kiüresedése, giccsbe fulladása tapasztalható, melynek mélyén vilásképi krízis sejthető (Németh 1983: 10). Látnunk kell azonban, hogy a népi kultúrába beágyazódott, a falusi temetőkben is megjelenő változatos emlékjelek nem csak az európai művészetekben ható stílusirányzatok és azok helyi adaptációiként értékelhetők, hiszen azok által szimbolikus kifejezésre jutnak a lokális világok társadalmi és gazdasági erőviszonyai, vilásképe, halállal és elmúlással kapcsolatos tudása (Bartha 1992), az egykori emberek ízlésvilága, s nem utolsósorban a falusi kőfaragók egyénisége és alkotói találmányossága is. Igaza van Péterfy Lászlónak abban – a falusi temetőkben álló, helyi mesterek által készített sírkövek tekintetében legalábbis –, hogy a városi iparosok egyértelmű befolyása ellenére a sírkövek faragásaira ugyanaz a hagyományos szemlélet- és kifejezőmód jellemző, mint a magyar népművészet egészére (Péterfy 2005: 93). Ha tehát a követ nem mint pusztán artefaktumot tekintjük, a naív vagy magasművészeti értékének a meghatározásán túl az azt létrehozó és használó társadalmi, illetve szakmai kontextus kibontásával a sírkövet a tárgyi- és társadalomnéprajzi kutatás területére, néprajzi témaként pozicionáljuk.

TEMETŐGONDOZÁS, -RENDEZÉSI KÍSÉRLETEK SZÉKELYFÖLDÖN

Székelyföld 19. századi temetkezési helyeinek nagy része napjainkban meglehetősen elhanyagolt állapotú. A nem kaszált területet évek alatt birtokba veszik a bokrok, majd áthatolhatatlanul sűrű csalitos nő. Ahol újabb parcellát nyitottak a temetkezések céljából, a régi temető két-három évtized alatt beerdősödött. Helyszűke esetén jellemző a régi, gondozatlan sírok felszámolása, a sírjelek eltüntetése, az új sírokba történő beásása.² A környezet elhanyagoltsága mellett a rendszerint homokkőből készült sírjeleket a savas eső, az időjárás viszontagságainak való kitettség, a nagy hőmérséklet-ingadozás, a víz és a fagy is jelentősen károsítja, más részük eltörik, kidől, vagy a rájuk nehezedő egy-két évszázad súlya alatt a föld alá süllyed. A régi sírkőállomány eltűnése ugyanakkor épületanyagként történő hasznosíthatóságában is keresendő, de nem egy példa mutatja, hogy a találékonyabb gazdák – a vésett felirattal lefelé fordítva – járdaként rendelték új funkciót egy-egy ilyen emlékjelhez.

Háromszéken az utóbbi években halottak napja táján évről évre sajtóvita, érzelmektől fűtött polemizálás zajlik a hősi halottak nyughelyének rendezése-kitisztítása körül, másrészt a térség falusi temetőiben fellelhető régi sírjelek, fejfák, faragott sírkövek rendezési, megmentési munkálatait illetően. A legnagyobb visszhangot 2012-ben Árkos temetőjének a rendezése váltotta ki, amely során több tucatnyi 19. századi sírkövet – köztük 1848-as hősök faragott emlékköveit – erőgépekkel a temető betonkerítése mellett szinte egymást érő sűrű rendben betonalapzatba foglaltak (Furus 2012; a replika jogán: Máthé 2012; tudósítás: Lévai 2012). A temetőtakarítók jóindulatát a témában nyilatkozó szakemberek sem kérdőjelezték meg, viszont felhívták a figyelmet, hogy a kivitelezés több szempontból is problematikus, a teljesületlen állagvédelmi elvárások mellett etikai kérdéseket is felvet, amellet, hogy tényként kezelendő: megsemmisült a környék egyik legértékesebb sírköves temetője (Szócsné Gazda 2012). A több településen is tapasztalható, többé-kevésbé sikeres megoldáskeresés azt jelzi, hogy a közösségek felismerték: valamit kezdeniük kell őseik emlék-örökségével, tovább kell örökötsék, át kell hagyományozzák a következő nemzedékeknek is.

Temetőrendezés címen többféle megoldással találkozhatunk a székelyföldi temetőiben. Bikfalván például a földre támasztva a cinteremben, a templom külső fala és a templomot körülvevő fal mentén felsorakoztatva helyezték el a temetőből egybegyűjtött 19–20. századi vésett homokkőemlékeket. A mintegy 30 darab kisebb-nagyobb méretű sírjelet beletárolták, felirataikat fekete festéssel tették olvashatóvá. A gondoskodó szándék egyértelmű, ám az árnyékos cinterem állandó nyírka, valamint a falnak támasztás következtében a feliratokat közvetlenül áztató csapadék a fokozott degradáció veszélyével fenyeget. Sepsiszentgyörgyön a szemerjai gyülekezet református temploma körül a földbe állítva helyezték el néhány olvashatatlanná kopott régi követ egymás mellett. Zabolán néhány éve a temetőben talált koporsó alakú sírkövet, tumbát a polgármesteri hivatal udvarára szállították be, ahonnan aztán védett helyre, a Csángó Néprajzi Múzeum főépületének eresze alá került. A zabolai civilek önkéntes munkával közel 30 darab régi sírkövet a temető

2 Kopjafás temetők esetében szintén a halottak napi nagytakarítás során kerülnek kidobásra a korhadt, kidőlt emlékjelek. A Székely Nemzeti Múzeum fejfagyűjteményének egy részét éppen azok a darabok képezik, amelyeket a halottak napja körüli temetőtisztításkor az emlékezésre készülő közösségek a temető szélére, árkába dobtak.

elején állítottak fel sorban, közvetlen környezetüket kockakővel kirakva tették mutatósabbá. A régi kövek védelme a környezetükből kiemelve és csoportosítva vállalható stratégia lehet kisebb számú, elhanyagolt, „gazdátlan” vált sírkő esetén, egy jelentősebb sírkőállomány, esetleg a százasával álló régi kövek helyükről való eltávolítása azonban a Ceașescu-rezsim terület-szisztematizálására emlékeztető elfogadhatatlan megoldás.

A HAVADTŐI TEMETŐREHABILITÁCIÓ ÉS ELŐZETES EREDMÉNYEI

A nagy darabszámú sírkőállomány problémájával pontosan a Péterfy László által kutatott településen, a Kis-Küküllő menti Havadtőn találkoztunk. A falu a 19–20. században sírkőfaragó központként volt ismert a régióban, a Menyhárt és a Kerekes családok két-három nemzedékéhez kötődő, homokkőből készült sírjelek 25–30 településre jutottak el (Péterfy 2005: 84–85). Míg a legtöbb faluban mára a havadtőiek által faragott sírkövek eltűntek a temetőkből,³ a helyi köztemető néhány új sír megjelenésével is viszonylag egységes maradt, bár a kövek az idő múlásával kidőlték, elszüllyedtek, egy részükre már csak a KJNT archívumának Péterfy által 30 évvel korábban készített fényképei emlékeztettek. A néprajzi szakirodalomba is bekerült temető rehabilitációját egy 2013-ben bejegyzett helyi civil szervezet, a Pro Havadtő Egyesület halaszthatatlan feladatként tűzte célul, hogy a következő nemzedékek számára ne csak néhány „königsbergi töredék” maradjon (vö: Péterfy 2005: 93, a kiemelés is tőle).

Előzetes terepbejárások alapján a sírkövek számát 100–150 darabban határoztuk meg. A stratégia kidolgozásában több néprajzi és műemlékvédelmi szempontot is figyelembe vettünk. Abból indultunk ki, hogy Péterfy az 1980-as évek elején több követ kiásott, így neki köszönhetően számos szép darab megmenekült az eltűnéstől.

Egy 10 köré kiterjedő próbaásás során arról is meggyőződünk, hogy a föld a legtöbb esetben jótékony védelmet nyújtott a föld alá került részeknek, míg az időjárás viszontagságainak kitett sérülékeny kőanyag a hőmérséklet-ingadozás általi erózióknak és a savas eső okozta kémiai mállásnak tulajdoníthatóan kopottá vált (vö: Konkoly 2014).

Nem volt nehéz felismerni, hogy a beavatkozás elodázása értékes példányok végleges eltűnését jelentheti, amint a szomszédos települések régi temetőinek a szemrevételezése során tapasztaltuk. Erdőszentgyörgyön például, ahol nagyon sok faragott régi sírkő állt egykor – köztük Havadtőn készült kövek is –, a régi temető teljesen beerdősödött, a kövek egy részét elnyelte a föld, másokat – amint a helyszíni szemle alatt tapasztaltuk – darabokra törve beöntöttek az újonnan készülő sírkeretekbe, ezzel is spórolva a homokkal és a cementtel. A Havad-patak menti települések – Vadasd, Havad, Nyárádszentsimon, Rigomány –, illetve az Abod-patak menti Geges régi sírkövei is a föld alá süllyedve tűnnek el nyomtalanul (vö: Nagy 2013), tehát amellett, hogy a föld alatt valószínűleg jó állapotban vannak, számunkra örökre elvesztek.

Tény, hogy a laza szerkezetű homokkő számára a legnagyobb védelmet a csapadéktól védő fedél jelentené. Ennek biztosítása a kövek összegyűjtésével és fedél alá helyezésével valósulhat meg, ám egy ekkora mennyiséget biztonságossá tevő infrastruktúra hiánya

3 Péterfy László szóbeli közlése szerint a nagykendi temető mintegy 200 régi sírkőve az utóbbi négy évtizedben nyomtalanul eltűnt.

mellett a megoldás legnagyobb problémája, hogy a kőállomány összegyűjtésével a falu régi temetője teljesen felszámolásra kerül, köztük olyan nemzetségi, családi temetőrészek is, amelyek még mindig temetkezési helyként szolgálnak a helybéliek számára.

Mindezek figyelembevételével és megvitatásával 2013-ban Havadtőn nagyszabású temetőrendezési program indult. A Pro Havadtő Egyesület mellett szakmai partnerként a Székely Nemzeti Múzeum is felvállalta a projektet. A többlépcsős örökségmentő program első lépéseként helyi önkéntesek kalákába szerveződve elkezdődtek a kidőlt, elsüllyedt kövek kiásását, a helyükön történő újraállítását és elnagyolt felületi megtisztítását, az *in situ* megőrzés szándékával.⁴ A *sírkőmentő kalákaként* mediatisált eseményeket a szomszédos közösségek is érdeklődő figyelemmel követték, a havadtői szervezeteket többen is megkeresték a rövid idő alatt látványos eredményeket hozó „kutatási” „módszertan” ügyében.

Másfél év alatt összesen nyolc temetőrendező kalákára került sor, alkalmanként 15–35 fő részvételével. A kezdetben legfeljebb 150 darabra becsült állomány a módszeres, irányított feltárással, teljesen eltűnt darabok előkerülésével néhány akciót követően a duplájára emelkedett. A mind távolabbinak tűnő befejezés a helyi önkénteseket is lehangolta. Az addig is rendkívüli erőfeszítést igénylő munka nehezét, egy 5-6 ár területű sűrű bozotos kivágását és a kövek gyökerek közül történő kiemelését végül egy 15 főből álló elszánt belga cserkészcsapat egyheti intenzív segítségével sikerült befejezni.⁵ 2014. július végén a belga önkénteseket búcsúztató nyilvános ünnepség keretében értékeltük az eredményeket: a program kezdete óta 421 darab faragott sírkövet állítottunk fel eredeti helyükön, ebből egy kő 1795-ös datálása, az állomány fele, több mint 200 darab a 19. században, másik részük a 20. század első felében készült.

Az egyértelmű siker ellenére sajnálattal állapítottuk meg néhány kiemelkedő darab eltűnését az 1980-as években történt dokumentálás óta, többek közt egy 1791-es datálású példány, egy nagyméretű őrdarut ábrázoló sírkő, valamint egy 48-as honvéd karddal-puskával díszített síremléke a temető többszöri alapos átfésülését követően sem került elő.

A kövek láthatóvá tételével a közösségi emlékezetben az előző nemzedékekről tárolt tudás visszaigazolást nyert, ma már láthatóak a valamikori helyi mesterek által művesen faragott sírkövek a temetőben, a falu utóbbi két évszázados múltja a mindennapok részévé vált. A beavatkozó feltárással a temető kutatása előtt új perspektíva nyílt, már a terepmunka is sok esetben valódi felfedezéssel járt: a láthatatlan motívumok, szövegek, eltűntnek vélt darabok mellett ismeretlen mesternevek, a sírkövek újrahasznosítását igazoló adatok kerültek elő, melyek korrigálják, kiegészítik és továbbírják mindazt, amit eddig erről a temetről (és általában a Kis-Küküllő menti temetőről) és a havadtői kőfaragókról tudtunk. A meglepetések mértékét jól érzékelteti, hogy például a *Marosszék régi sírkövei* című kötet címlapfotóján megörökített 1852-es datálású sírkőnek a kiemelésével 160 év után napvilágra került egy aprólékosan kidolgozott dombormű, egy fél méteres ekemotívum, utalva az elhunyt gazdálkodó mivoltára – és természetesen a kőfaragó magas szakmai jártasságára.

4 Énlakán hasonló módon jártak el, a temető régi, kidőlt, elsüllyedt köveit az utóbbi években a megtalálásuk helyén ástott gödörben állították fel, elmaradt viszont a kövek közvetlen környezetének a rendezése, a gödrök feltöltése, a csapadékvíz elvezetése, így a téli hónapokban jeges vízben álló évszázados sírkövekkel szembesülhetünk.

5 A csoport a Pro Havadtő Egyesület által a Jeunes en Roumanie nemzetközi program keretében benyújtott pályázat célkitűzéseit támogatta önkéntes munkájával.

A KUTATÁSBAN REJLŐ LEHETŐSÉGEK: EGY ISMERETLEN KŐFARAGÓ PÉLDÁJA

Kutatásunk elkezdéséig úgy tudtuk, hogy a Kis-Küküllő menti kőfaragók közül Menyhárt Károly volt „az egyetlen, aki sírköveire gondosan felvéste nevét, ami ekkortájt szokatlan jelenségnek számított. Egy-két monogramon és mesterjegyen kívül csak a templomok kazettás mennyezetein láthatjuk feltüntetve készítőik nevét” (Péterfy 2005: 86). 2013 májusában egy kiásott 1841-es datálású kő alsó részén gyakorlatlan kéztől származó tétova Sz I monogram vált láthatóvá, majd ugyanebből az évből egy másikon *Irta – Szopos Is* felirat, egy hónappal később pedig egy szintén 1841-es kővön feltűnt a teljes mesternév: *(irta Szo = pos Ist : ÁrmálistA*. Tucatnyi más kő faragása, díszítményének és feliratának a megkomponálása arra utal, hogy a nagy nevet szerző Menyhárt Károly kőfaragóval egy időben több éven keresztül egy szintén termékeny sírkőkészítő dolgozott a közösségi emlékezet megmentésén, rögzítésén. De vajon ki lehetett ez a kőíró mester, aki elkerülte a temetőt több ízben bejáró Péterfy figyelmét?

A vélhetően csíki származású Szopos család⁶ a történelmi források szerint a 17. század legelején már jelen volt Havadtó társadalmában. 1602-ben a Básta György által császári hűségre esketett marosszéki nemesek, lófők és szabad székelyek összeírásában találjuk a család egyik őst, Zopos Gieörgj jobbágyot, aki 1603-ban colonus Gregorius Zoporként tűnik fel, majd 1614-ben, a marosszéki székelyek általános összeírásakor ugyanő Zopos Gjorgj konfiskált jobbágyként véttetett fel a listára (Demény 1997: 120, 139, 254).

Másfél évszázaddal később a családnak már több ága van, amint az kitűnik a református egyházközség határhasználatával kapcsolatos tanúvallatási jegyzőkönyveiből: míg Szopos Zsigmond 1765-ben a falu előjáróival együtt – nem tudni, hogy szabad székelyként vagy armalistaként⁷ – küldöttként közvetített erdőszentgyörgyi gróf Rhédei Zsigmond és Havadtó közössége között, a megkérdezett tanúk között felbukkannak a família jobbágysorban lévő ágának tagjai is: Szopos Imre (28), méltóságos gróf Malomvizi Kendeffi Elek úr őnagysága jobbágya, valamint Szopos István (42), méltóságos gróf Rhédei Zsigmondné asszony őnagysága jobbágya (MMÁlt HREi 1765: 2^a–2^a). Tíz évvel

6 A Székely Oklevéltár adatai szerint a családnevet viselőik Csíkszentimrén és Csíkmindszenten, illetve Székelyudvarhelyen is jelen voltak (Szádeczky 1898: 57, 59; Demény 1997: 84, 371, 578, 806, 807). Az Erdélyi Királyi Könyvekben feltűnő adat – *Primipilares Georgii Szopos de CsikSzereda* – szerint Apafi Mihály 1663. február 3-án Segesváron csíkszeredai Szopos György számára lófősítő levelét bocsátott ki, melyet az utódaira – név szerint két fiára, Györgyre és Ferencre is kiterjesztett: *idem Georgius Szopos ac per eum filii jam nati Georgius et Franciscus, haereditatem et posteritates ipsorum* (Gyulai 2005: 654).

7 A 16. századtól a korábbi gyakorlatot, a birtokadománnyal (*in res*) történő nemesítést fokozatosan felváltotta a csak személyes nemesítést (*in persona*) tartalmazó oklevél, amely a benne szereplő címerfestményről kapta a címereslevél (*litterae armales*, magyarul *armális*) elnevezést. Tulajdonosát armalistáknak nevezték (Szálkai 2010). Társadalmi besorolásuk szerint az armalisták adózó nemesek (Benkő 1999: 10). A székelyföldi armalisták a kismanességhez tartoztak, tagjaik személy szerinti nemességgel rendelkeztek. „Éppen úgy szántottak-vetettek az egytelkesek, mint mondjuk a szabad parasztok. (...) a kismanesség a paraszti életforma részese volt; a kismanesség látóhatára a falu, kúriája olyan, mint a paraszt szegényes vályog- vagy faháza, birtoka néhány hold föld, műveltsége paraszti” (Egyed 1981: 41–42). Körükből kerültek ki a települések kézműves iparosai és hivatalnokai – gazdasítztek, papok, tanárok, ügyvédek, orvosok –, a jobbágyfelszabadítás után pedig a falusi armalisták többsége beolvadt a parasztságha.

később, 1775-ben egy erdélyi mesterembereket összeíró adatforrás szerint a 60 éves havadtői Szopos Sigmond kerekas mesterként dolgozott (Szabó T. 1947: 21).

Mivel kőfaragónk azonosításában biztos fogódzó a 4 sírjel aláírása, melyek motívumai és betűtípusai alapján legalább 10 további sírkő készítését köthetjük a nevéhez, tevékenységének fő periódusát az 1840–1850-es évekre tehetjük, ebből következően születésének valószínű ideje sem lehet korábbi a századfordulónál. Az identifikációt nehezíti az azonos nevű rokonok sora. A havadtői református egyház 1788-tól vezetett anyakönyve szerint a Szopos nevű családokban a 18. század végén 4 gyermeket kereszteltek István névre – ám kettő közülük nem érte meg a századfordulót (MMÁlt HRA I.). A kör szűkül ugyan, de faragónk kiléte továbbra sem egyértelmű: adott egy 1798-ban, illetve egy 1814-ben született Szopos István. Az armalista talán a nemesi felmenőire büszke idősebb lehet.

Személyét a rendelkezésünkre álló 19. századi iratok alapján követjük tovább. Egy 1869. december 31-i állapotokat rögzítő népszámlálás adatsoraiban rögzítésre került a megkérdezettek írni-olvasni tudása is, ez alapján az 1798-ban született „idős Szopos István” analfabéta. A rokonság másik ágához tartozó, 1814-es születésű Szopos István írástudóként immár egyedülként jön szóba az azonos nevű havadtőiek közül (MMÁlt Na 1870). A többféle adatforrásban elszórt életrajzi adatok összefűzésével végül kirajzolható a kőfaragó személyi profilja, anélkül azonban, hogy a köveken kívül bárhol előfordult volna említés kőfaragói tevékenységéről.

A magát ármálistaként jegyző Szopos István 1814 májusának második felében született Havadtőn, apja az 1790-ben született Szopos Imreh, anyja a szintén 1790-es születésű „Szopos Imrőné Mária”; apai nagyapját Szopos Jánosnak hívták. István keresztelésére 1814. május 25-én került sor,⁸ keresztaja a későbbiekben fontos helyi státusokat betöltő családból származó Szilágyi Mihály. 26. életévébe lépve, 1840. január 5-én összeházasodott Tar Mihályné 20 éves hajadon leányával, Máriával. Az anyakönyv „Párosultak” fejezetének bejegyzése szerint „Szopos Imrénnek 25 éves ifju legény fia István eljegyezván özvegy Tar Mihálynénak 20 éves hajadon Leányát Máriát, ezen ifjak /: kik mindketten confirmálván vagynak /: az alább irt nem atyafi bizonyosságok előtt kikérdezettvén, a nem erőltetésről külön külön azt felelték: hogy senki sem erőlteti hogy házassági szövetségbe lépjenek. Bizonyítjuk. Simon Lajos Lévíta, Tar János Mbiro” (MMÁlt HRA I. 63°). Házasságukból még azon év novemberében megszületett első gyermekük, Katalin,⁹ három évvel később, 1843-ban pedig Mária jött világra.¹⁰ Felesége házasságuk negyedik évében, 1844. október 27-én, 26 éves korában *forró betegségben* meghalt (MMÁlt HRA I. 90°).

A László Gergely református lelkész által vélhetően 1850-ben¹¹ az anyakönyv hátsó lapjaira vezetett családlapon Szopos István egyedülállóként jelenik meg, két gyermeke, Kati és Mária szintén vele van (MMÁlt HRA II. 114°). Apja az 1857-ben végzett népösszeírás (MMÁlt Na 1857) adatsorában már nem szerepel: az elhalálozottak listájából kiderül, hogy Szopos Imreh még az év első harmadában, március 23-án elhunyt tüdőgyulladásban, 68 évesen (MMÁlt HRA I. 64°). Ma is álló sírkövét Menyhárt Károly készítette

8 Az anyakönyvi bejegyzés csak a keresztelés dátumát rögzíti. A kor szokása szerint az újszülött keresztelésére már néhány nappal a születését követően sor került.

9 1840. november 12. Ifjabb Szopos István felesége Tar Mária; Katalin. Bizonyosságok: Molnár Kovács János, Trufán István és feleségeik. Bába Béres Györgyné. Keresztelő: november 20. (MMÁlt HRA I. 22°)

10 1843. Már 5. Ifjabb Szopos Istvánnak feleségétül Tar Máriával született: Mária. K. Anyák: Kovács János ifjabb Trufán István. K. Anyák Kovács Jánosné és Trufán Istvánné Csombor Ágnes. Bába Béres Györgyné. Keresztelő: Mar 8. (MMÁlt HRA I. 25°)

11 Ez az utolsó évszám, amely a bejegyzettek születési adataként szerepel.

el, az azon feltüntetett *nemzetes* cím pedig végre egyértelművé teszi, hogy a kőfaragó apja armális birtokosa vagy a cím örököse volt, tehát ezt örökölte tovább Szopos István is. E cím sírkövön történő jelölése az identifikációs szándékon túl arra is utalhat, hogy az 1848 utáni évtizedben még mindig rangot jelentett a falusi közösségben a korábbi társadalmi besorolás, s azt az azonos társadalmi rétegből származó *nemes és nemzetes Menyhárt Mozsos* fia, a kőfaragó Károly is nagyon fontosnak tartotta.

Az 1857-es összeírás szerint a Havadtő 16-os házzszám alatt lakó szereplőnk 43 évesen megkülönböztető jelzővel, ifj. Szopos Istvánként jelenik meg, második felesége Anna.¹² A család lajstromba vett gyermekei: az első feleségétől született, már ismert Mária (1843), illetve második feleségével közös/közösen nevelt (?) gyermekek: György (1846), Sándor (1850), Ida (1851), Pista (1855). Katalin leánya már nem szerepel itt: az összeírás évében „erőltetés nélküli szeretetét nyilvánította mátkája iránt”, és férjhez ment „egrestői katolikus ifjulegény Intze János”-hoz (MMÁlt HRA I. 77^r).

Az 1869. december 31-i állapotokat rögzítő népszámlálás még több adatot szolgáltat az armalista személyét illetően. Havadtői Szopos István születési éve 1814, a felmérés évében 55 éves, vallása év. réf., nős, gazdálkodó, a saját tulajdonában lakik, tud írni és olvasni. Felesége Bagosi Anna, aki 1812-ben született (tehát két évvel idősebb a férjénél), katolikus, Farkaslakán született, olvasni tud, de írni nem. A családból ekkorra már kirepültek a gyermekek, csak ők ketten éltek Havadtő Nagy utcájának 16. száma alatt.¹³ Házuk egy szobából és egy előszobából álló lakás volt, melyhez egy fészer és egy pajta tartozott, azokban két marhát és két juhot tartottak (MMÁlt Na 1870).

A jelentősebb birtok nélküli kishemesi családból származó Szopos István a kőfaragói pályáját az eddig fellelt, biztosan általa faragott legkorábbi kő alapján legkésőbb 27 évesen kezdte, első szignált kőve 1841-es datálású, melyet az 1 éves 3 hónapos Bandi János sírjára készített.¹⁴ Az armalista rangjára büszke István írni-olvasni tudásával a helyi társadalomban kétségtelenül kiemelt helyzetben volt: bő negyedszázaddal később is csak 78 személy (11,57%) volt írástudó a 674 fő közül (82,94% analfabéta) (MMÁlt Na 1870). Kőfaragói tevékenységét valószínűleg kedvezőtlenül befolyásolta a vele azonos időben, 1840-ben induló fiatal és igen tehetséges Menyhárt Károly munkássága, akinek a faragott síremlékei művészi megformálásuk által messze túltettek a rövid, standard szövegből és a díszesebb változatban is csupán apró virágdíszítményből álló Szopos-féle kisméretű, rusztikus sírköveken.

Az anyakönyv elhalálozási rovata szerint 1870. április 10-én az immár nem ifjúként, hanem „közepső”-ként emlegetett Szopos István viszonylag fiatalon, 56 éves korában, tüdőbajban hunyt el (MMÁlt HRA II. 85^r). Menyhárt Károly, a falu neves kőfaragója által elkészített egyszerű sírkövére elmaradt az armalista azonosítás, eszerint a rendi társadalom felbomlása után negyedszázaddal már nem volt releváns az egykori társadalmi státus megjelölése.

12 Ha össze is házasodtak, az nem Havadtőn történt, az anyakönyv nem tartalmaz erre vonatkozóan bejegyzést.

13 Anyja, Szopos „Imrőné” Mária a szomszédban vagy a ház külön számozott szobájában, a 15. házzszám alatt lakott.

14 A kutatás további feladata a mester által készített valamennyi sírkő azonosítása.

TOVÁBBI TERVEK HAVADTŐN

Az értékfeltáró beavatkozással megnyílt a mentő konzerválás és restaurálás útja egy kompakt, 19. századi temetkezési hely látogatható sírkertté alakítása előtt. A helyi jelentőségűnek induló program eredményének kulturális és tudományos értéke túlmutat a falu és a régió határain, Havadtő „felfedezett” régi temetője által egész Székelyföld gazdagabbá vált egy kallódó művelődéstörténeti objektummal. Konkoly György magyarországi okleveles kőszobrász-restaurátor szakvéleménye szerint a köveken található motívumok és ábrázolt jelenetek nagyon változatosak, ezzel együtt hiteles lenyomatai a korabeli világlátásnak, életérzésnek. A mesterek a talált homokkövek természetes formáját nagyszerűen felhasználták a tervezett motívumok kialakítása kapcsán, azok részévé tették, ezáltal számottevő egyedi alkotásnak is tekinthető emléket láthatunk a sok-sok kvalitásos mestermunka között, amelyeket mindenképp tovább kell örökíteni az utókor számára konzerválás és restaurálás által (Konkoly 2014).

A terepmunkákat követően felmérésre került a régi temető teljes sírkőállománya, elkezdődtek egy részletes sírkőkataszter és a sírfeliratok repertóriumának munkálatai. Az átfogó fotódokumentáció mellett a faragott darabok pontozásos technikával történő grafikai feldolgozása látványosan megjeleníti, olvashatóvá teszi a kopott motívumokat és feliratokat is.

Az új információk – adatok, motívumok, epitáfiumok – birtokában a továbbiakban a kutatás az élő falu–halott falu párhuzamos világára, a kistérség és a falu temetkezési szokásainak 18–20. századi alakulására, a temetőbeli jelek és reprezentációk rendszerére, a sírkőfaragó szakma régióbeli és helyi megjelenésére, professzionalizálódásának fokozataira, a sírkőfaragó családok és tagjaik azonosítására, az ideiglenes sírjelek és a reprezentatív sírkövek összehasonlítására koncentrált. A Marosvásárhelyi Állami Levéltár, a Havadtői Református Egyházközség irattárának dokumentumai alapján, valamint a térség temetőinek vizsgálatának a kollektív emlékezet adataival történő egybevetésén keresztül a továbbiakban elvégezhető Havadtő kiemelt székelyföldi sírkőfaragó központként történő értékelése.¹⁵

15 Ezúton megköszönöm Pozsony Ferenc biztatását és helyszíni szemléje során nyújtott szakmai tanácsait, Péterfy László önzetlen támogatását, a havadtői temetőről készített dokumentációjának a rendelkezésemre bocsátását. Fehér János művészettörténésznek a 18. századi egyházi dokumentumok átírásáért, Kocs Jánosnak, az Erdélyi Genealógiai Társaság elnökének az anyakönyvek digitalizált másolatának az átadásáért – s ezáltal a kutatómunka felgyorsításáért – mondok köszönetet. Vargha Mihály, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója a szakmai háttér biztosításával és intézményi támogatásával sokat segített a kutatás során, a terepmunka során nagy hasznát vettem a Szőcsné Gazda Enikővel folytatott szakmai beszélgetéseknek. Szeles József restaurátor a kövek átrajzolásával a továbbiakban is segíti a feldolgozást.

SZAKIRODALOM

BALASSA Iván

1992 *A magyar falvak temetői*. Corvina Kiadó, Budapest.

1992 *A székelyföldi Erdővidék temetői*. Ethnica, Debrecen.

BARTHA Elek

1992 *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban*. Ethnica Kiadás, Debrecen.

BENKŐ József

1999 *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe. II. könyv. A székelyek földje*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

DEMÉNY Lajos (bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi)

1997 *Székely Oklevéltár IV. Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

DEMETER Lajos

1997 *A sepsiszentgyörgyi régi zsidó temető sírköveiről*. *Acta* III/2. 137–146.

2001 *A sepsiszentkirályi református temető és régi sírkövei*. *Acta* VII/1. 343–372.

2005 *A háromszéki temetők jelképvilága*. In: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. I. kötet. Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 373–410.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyszabadság és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

GYULAI Éva (szerk.)

2005 *Erdélyi Királyi Könyvek. Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)*. 30. kötet.

DVD–ROM. Arcanum, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Budapest.

HEREPEI János

1988 *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KELEMEN Lajos

1977 *Művészettörténeti tanulmányok I–II*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KONKOLY György

2014 *Szaktelemény Havadtő 19. századi temetőjében feltárt síremlékek konzerválására, illetve restaurálására*. Kézirat, a Pro Havadtő Egyesület tulajdonában.

KÓS Károly

1978 *Építkezés*. In: Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – dr. Nagy Jenő: *Kis-Küküllő menti magyar népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 13–98.

NAGY Zsolt

2013 *A halott-tisztelet kegyeleti helyszínei – társadalmi differenciálódás és a nemzeti szervezeti nyomai a gesesi temetőkben*. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2012–2013*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 721–738.

NÉMETH Lajos

1983 *Funerális művészet*. *Ars Hungarica*. (1) 7–19.

PÉTERFY László

1977 *Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendi temetőben*. *Folklór Archivum* 7. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 79–163.

1983 *Kőből készült sírjelek a Kis-Küküllő és a Nyárad mentén*. *Ars Hungarica*. (1) 77–86.

- 2005 *Marosszék régi sírkövei*. A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- POZSONY Ferenc
2015 Kalotaszegi sírkövek. In: Vincze Szabolcs: *Kalotaszegi sírkövek. Fotóalbum*. EXIT Kiadó, Bánffyhungad, 6–17.
- SARUDI SEBESTYÉN József
1991 Háromszéki temetők sírköveiről. *Pavilon* 5. 30–35.
- SEBESTYÉN Károly
1907 Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő* VIII. (1–2) 105–110.
- SZABÓ T. Attila (levéltári forrásokból közléteszi)
1947 *Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 208.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- SZÁDECZKY Lajos, dr. (szerk.)
1898 *Székely Oklevéltár VII. 1696–1750*. Ny. Gombos Ferencz Lyceum-Nyomdájában, Kolozsvárt.
- SZÁLKAI Tamás
2010 *Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban a Hajdú-Bihar megyei levéltár egyéni címeres nemeslevelei (1535–1811) és nemesi iratai alapján*. Debreceni Egyetem, Történelmi Doktori Iskola, doktori értekezés. Elérhetőség: http://www.science.unideb.hu/media/document/100621_szalkaitamas.pdf. (Letöltés: 2014. december 27.)

SAJTÓ

- FURUS Levente
2012 Amikor a szorgalom butasággal párosul. *Háromszék*. 2012. október 26.
- LÉVAI Barna
2012 Odalett Árkos régi temetője. Sírrombolás vagy temetőrendezés? *Székely Hírmondó*. 2012. október 29.
- MÁTHÉ Árpád
2012 Ha a tájékozatlanság rosszindulattal párosul. *Háromszék*. 2012. november 2.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2012 Falhoz állított múlt. *Háromszék*. 2012. november 2.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MMÁLT HRA – Maros Megyei Állami Levéltár, Anyakönyvi fondok, 1013-os és 1014-es dosszié. Havadtői Református Anyakönyv I. 1788–1861; II. 1862–1883.
- MMÁLT HREi – Maros Megyei Állami Levéltár, 570-es fond, 665-ös leltárszám, 23-as dosszié. Havadtői Református Egyházközség iratai, 1765.
- MMÁLT Na 1857 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 34-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1857.
- MMÁLT Na 1870 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 204-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1870.

PIETRE FUNERARE CIOPLITE DIN SECUIME. MONUMENTE FUNERARE „DESCOPERITE” LA VIFOROASA

În 2013–2014 în cimitirul vechi din satul Viforoasa (jud. Mureș) a început un program de reabilitare, inițiat de Asociația Pro Viforoasa, în parteneriat cu Muzeul Național Secuiesc (Sfântu Gheorghe). Într-o primă fază voluntarii locali au început excavarea și curățarea pietrelor scufundate sau demolate, apoi le-au amplasat în locul lor original cu intenția de a le conserva *in situ*. De la începutul proiectului au reamplasat în total 421 de pietre funerare cioplite în mare parte de meșteri locali, jumătatea lor fiind confectionată în secolul XIX, cealaltă jumătate în prima parte a secolului XX. Odată cu etapa de excavare a început și șirul descoperirilor științifice: pe lângă motive, epitafuli, piese dispărute au fost găsite chiar și numele unor meșteri necunoscuți. Toate aceste date vor contribui la corectarea și completarea cunoștințelor acumulate până acum în legătură cu satul, cimitirul și meșterii pietrari din localitate.

RESEARCH OF CARVED TOMBSTONES IN SZEKLERLAND. THE “REDISCOVERED” GRAVESTONES IN VIFOROASA

In the old cemetery of Viforoasa (Mureș County) a rehabilitation program has been initiated in 2013–2014 by the Pro Viforoasa Association along with the Szekler National Museum (Sfântu Gheorghe). At a first stage local volunteers started the excavation and cleaning of the sunken or fallen carved tombstones and raised these to their original position with the intent of *in situ* conservation. Since the beginning of the project a total number of 421 tombstones have been restored, initially carved by local craftsmen. About half of the stones were sculpted in the 19th, while others at the beginning of the 20th century. Along with the excavations a whole range of scientific discoveries have been made: besides supposedly missing motifs, texts and pieces there have been revealed names of previously unknown craftsmen. All these data will serve to correct and expand the knowledge regarding the village, its graveyard and its local professional stonecutters.

RAJZOK

1a. Elsüllyedt sírkő
(Péterfy László rajza – PL, 1980)

1b. Újraállított sírkő
(Szeles József rajza – SzJ, 2014)

1c. Taar Mihálynő elsüllyedt 1860-as sírköve
(PL, 1980)

1d. Taar Mihálynő tetemei fölött
újraállított faragott sírkő (SzJ, 2014)

2a. Nemes és nemzetes Isák Péter elsüllyedt sírköve (PL, 1980)

2b. Nemes és nemzetes Isák Péter olvasható epitáfiuma (SzJ, 2014)

2c. Gaál Gábor és felesége sírköve (PL, 1980)

2d. Gaál Gábor és felesége sírköve. Az elhalálozás 20. századi évszámai végül a melléje emelt modern obeliszkre kerültek (SzJ, 2014)

3a. Ismeretlen elhunyt sírköve – ismeretlen kőfaragó munkája, 1841 (PL, 1980)

3b. Ugyanaz: Havadi Borbára sírköve, Sz I monogrammal (SzJ, 2014)

3c. Tar Jánosné 1841-es datálású sírköve a kőfaragó aláírásával – Irtá Szopos Is (SzJ, 2014)

3d. Kisgyermek számára 1841-ben készített sírkő – Irtá Szopos Ist : ármálista (SzJ, 2014)

4a. Taar Mihály *jon honfi* síremléke – hátoldalán lévő sír felirata: 1852 – Készítette Menyhart Károly (PL, 1980)

4b. Az *erényes gazda* státust a kézben tartott hét gazdasági eszköz mellett a sírjel alsó részén egy nagyméretű eke is hangsúlyozza (Szj, 2014)

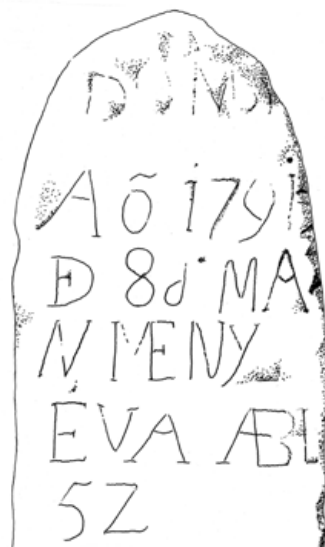
4c. Taar Mihály sírkövének a hátoldalára faragott titokzatos dombormű (PL, 1980)

4d. A Taar Mihály temetésére készített eredeti, 1824-es írott követ föld alatti ékként használták az 1852-es reprezentatív síremlék rögzítéséhez – utóbbin, 28 év távlatából, tévesen 1 évvel későbbre keltezték Taar Mihály halálát (Szj, 2014)

5a. A temető rehabilitációja során előkerült 1795-ös (esetleg 1793-as) datálású sírkő (Szj, 2014)

5b. 1791-es datálású sírkő (PL, 1980). A síremléknek az utóbbi évtizedekben nyoma veszett

5c. A halált stilizált koponyával ábrázoló sírkő (PL, 1980). A síremléknek az utóbbi évtizedekben nyoma veszett

5d. Őrdarut ábrázoló figurális síremlék (PL, 1980). A síremléknek az utóbbi évtizedekben nyoma veszett

BALASSA M. IVÁN

KŐFARAGÁS, FAFARAGÁS. A KORAI HÁROMSZÉKI KAPUK DÍSZÍTÉSE

Akötött, esetleg galambbúgos kötött nagykapuk – széles körben elterjedt nevükön: a székelkapuk – eredetéről a tudományos kutatás csekély variálódással ma már nagyjából ugyanazt vallja. B. Nagy Margit, egyetértve Szabó T. Attilával, az udvarházak kapuival hozza őket összefüggésbe. Előbbi a nép körében készült nagykapu felemelkedését látja egy magasabb építészeti körbe (B. Nagy 1970: 79), míg utóbbi a két építészeti szint kölcsönhatása eredményének tartja őket – különösen a galambbúgos változatukat (Szabó T. 1977: 315–316).

Magam úgy vélem, hogy nem egy népi eredetű kapu jutott el az udvarházakhoz, esetleg kastélyokhoz, hanem egyik, mindenképpen legfeljettebbnek tekinthető, de nem meghatározott társadalmi körhöz köthető formája, az eleinte csak két-, majd egyre gyakrabban három oszlopon nyugvó fedeles nagykapu kapott egy felépítményt, a galambdúcot. Ennek immáron nemcsak határozott funkciója volt, hanem tulajdonosának kiemeltebb státuszát is szimbolizálta. A folyamat nem sokkal előzhette meg az írásos adatokat, tehát a 16. században jelentek meg a galambbúgos kapuk a Kárpát-medence keleti felében, és nemcsak a Székelyföldön, hanem Erdélyben, sőt a Partiumban, rokonaik, egyszerűbb változataik pedig máshol is feltűntek térségünkben (Balassa M. 2011: 42 kk).

Szabó T. Attila gazdag adattárában az első feljegyzés a kocsulátai udvarház „...őreg deszkás galambucos (így !) zsindeyes kapu”-járól szól, ami kétoszlopos lehetett, mert „mellette egy kis ajtó”-t említene. Itt díszítésről nincs szó, a következő, 1636-ban Siménfalván összeírt „...őreg festett három temérdek oszlopokon álló” volt (Szabó T. 1977: 307).¹ A legkorábbi adatot arra, hogy a kaput faragással is díszítették, a 17. század végéről ismerjük, ez Boroskrakkóról származik. Meg is jegyzi Szabó T. Attila, hogy ez nem lehet véletlen, hiszen az udvarházat I. Apafi Mihály fejedelem zálogosította el Haller Istvánnak (Szabó T. 1977. 320). Ebben az időben már állt

1 „Kocziolata” (Cuciulata) – Fogaras m., Siménfalva (Simonești) – Udvarhely m.

a ferences rend mikházi kolostora előtt a feltételezhetően Kájoni János által, 1673-ban (Boros 1927: 87) építtetett galambbúgos kapu. A 20. század elején több fénykép is készült róla,² így fogalmat alkothatunk arról, hogy a boroskrakkói kifejezéssel élve, a „vastag tölgyfából kifaragott és megcifrázott kötéses” kapuk hogyan is nézhettek ki.

A mikházi kapu díszítésénél egy kettősséget tapasztalhatunk. Egyrészt ott vannak az inkább a fafaragás által kedvelt motívumok, a forgórózsák, rozetták, másrészt olyanok, amelyek főleg a kőből faragott építészeti elemek sajátosságai. A kapu erőteljes plasztikájú, az oszlopok külső és a szemöldökkő felső széle kiugrik, mintegy körbeveszi az egész építményt. A kis- és a nagykapu közötti zábénál középre helyezték ezt a kiemelkedést és bekötötték a szemöldökkő hasonló díszítésébe. A keretezés belső peremét kötélfonatdísszel is hangsúlyozták. Az ívek belsejénél a bimbós karéjsort (félkőrsort, fogrovatot), ami a későbbi kapukon keresztben teljesen átér, és mintegy félhenger rátétnek tűnik, csak a fa fél szélességéig faragták ki. Ez szintén hozzájárul az erőteljesebb plasztikai megjelenéshez. Hasonló célt szolgál az íveket követő faragott, kiugró fejű szegsor. A fogrovat-keretezés ott van a kolostor főépületének a kapunkkal egyidős egyik pompás kőkapuján, és az ezt kísérő szegsor is nagy valószínűséggel az ott látható gyöngysordísz fába történő átfogalmazása (Kovács 2006: 156).³ A datálás a kiskapu feletti trapéz alakú párkányon van, ez is kőfaragvány-előképre vall.

A rokonság a kőfaragványokkal különösen szembeötlő a korai, 18. századi háromszéki kapuknál. Dálnokról figyelemreméltóan szép sorozatát ismerjük ezeknek, kezdve 1733-tól átnyúlva az 1800-as évek elejére (részletesen: Balassa M. 2014: 599 kk.). A hasonlóság jól megfigyelhető ez az egykor 240. sz. telek előtt állónál, melynek datálását megnehezíti, hogy az évszám harmadik tagja olvashatatlan – éppen úgy, mint a hozzá nagyon hasonló, egykor Kisborosnyón, a Tompa–Damokos-kúria bejáratát őrzőnél.

Ezek Háromszéken az egyik utolsó képviselői annak a díszítőstílusnak, mely látható, szoros rokonságot mutat a kőfaragványokkal. Az 1600-as évek végétől alig negyed század alatt ezen a vidéken több olyan kő szószerék készült, melyek díszítéses megfogalmazása, esetleg egyes elemei hasonlóságot mutatnak a kapuk fafaragványjaival. A sor a kissé távolabbi Fogaras református templomának katedráljával kezdődik (B. Murádin 1994: 145, 60–61, 167)⁴ és folytatódik Alsócernátonnal (1700) (B. Murádin 1994: 146, 64, 65), Nagyajtával (1710) (B. Murádin 1994: 146, 66, 67) és zárul a Bölönbe, 1722-ben készülttel (B. Murádin 1994: 147, 68, 69).

A világi épületeknél a vargyasi Dániel-kastély egyik földszinti ajtajának vörös homokkő szemöldökkőve érdemel figyelmet szempontunkból, melynek készítése ideje bizonytalan, általánosságban késő reneszánsznak tartják.⁵ A zabolai Basa-kúria 1680-ban készült, hányatott sorsú faragványai közül a Sepsiszentgyörgyön látható ajtókeret szemöldöke is ide sorolható.⁶

Időrendben, az igaz, már nem háromszéki, de közeli, az 1713-ban épült csíkszentimrei Henter-kúria portikusztának négy pompás oszlopa gyarapítja az e korból fennmaradt em-

2 Szinte Gábor 1902. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA. F.3.735, Beluleszko Sándor 1911. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA. F.13.163.

3 Kovács András a kapukat Erdélyben társtalannak tartja, és úgy véli, hogy német mintakönyvekből ered kialakításuk.

4 A közelebbi Hidvégen az 1674-ben készült szószerék csak korával, de nem díszítésével nem illeszkedik ebbe a sorba, lásd ugyanott.

5 Fehér é. n. – az ajtókeret jelenlegi helyén másodlagos elhelyezésű, sőt az sem kizárt, hogy több egykori keret részeitől állították össze. Lásd még Kovács 2006: 157.

6 Jelenleg Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum előterében felállítva, lásd még Bíró 1943: 51, 86.

lékek meglehetősen szerény számát.⁷ A homokkőből készült oszlopok mérete nem nagyon különbözik a fa kapuzábék keresztmetszetétől, így különösen szembeötlő a rokonság.

A kisborosnyói Tompa–Damokos-kúria 1728-ban faragott portáléja már Orbán Balásnak is szemébe ötlött (Orbán 1868–1873: III. 164, 166). Ami figyelemreméltó – mondták el neki –, hogy ezt egy molnár faragta, „...oly ember, ki malomkőnél egyebet soha se faragott”. Ez természetesen így erős túlzás, aki a művet csinálta, gyakorlott faragó volt, ráadásul, meg lehet kockáztatni, nemcsak a kemény kő,⁸ hanem a puhább fa is engedelmeskedett vésőjének. A faragómolnárok voltak azok, akik mindkét mesterséget művelték, mint például Georgius Desi, alias Acs, aki 1715-ben éppen a nagyenyedi kollégium molnára volt (Szabó T. 1947: 161), 1726-ban Krasznán, 1753-ban „Szabó György ez conventiós molnár vagyis ácsmesterember” (Szabó T. 1947: 178), Gyergyóalfaluban 1773-ban Vad Andrzej (Szabó T. 1947: 163 – molnár és ács) stb.⁹

A felsorolt kőfaragványok a két anyag, a fa és a kő közötti átjárás lehetőségét dokumentáló emlék közé szokás sorolni a szentbenedeki Korniss-kastély lépcsőházának egykori faragványait. Kelemen Lajosnak az 1920-as évek elején megjelent első híradása óta¹⁰ úgy tudjuk, hogy Molnár Albert – feltételezik, hogy ő is faragómolnár – készítette 1673-ban. Igaz, már Kelemen Lajosnak is feltűnt, hogy: „Nyolc emberöltő alatt írók, művészek és tudósok egész sora járt el mellettük, anélkül, hogy megemlétték vagy bár észrevették volna.”¹¹ Nem egészen negyedszázaddal az egyik oszlopon feltüntetett készítés idő után, 1696-ban rendkívül részletes inventárium készült a kastélyról (B. Nagy 1973: 259 kk. passim). A nevezetes munka azonban ebben sem szerepel, pedig pontosan leírja a „garádics” faragott kő lépcsőfokait, megadja számukat, a fordulók számát, azt, hogy gyalult fa karfái és „esztergán metszett orsó”-i vannak, és azt is, hogy az „alsóbb contignatió”-ból a másodikra, azaz a földszintről az első emeletre vezető lépcső „szép faragott kőoszlopokon” nyugszik. A lépcsőház indítása több fényképen is jól látszik.¹² Ez a 16. század második felében már meglévő kastély (H. Takács 1970: 45) része. A következő század végi átalakítás eredményei lehetettek a lépcsőház további emeletei. Az azonban figyelemreméltó, hogy az 1696-os inventárium máshol a kőfaragványokra is kitér, többször említi a „virágokra faragott, kő ajtómellyék”-eket, rendszerint „festett és cifrázott dufla ajtó”-val. A keretek egy része még látható.¹³ Hasonló indás-virágos kőfaragványokat máshonnan is ismerünk, ilyen egy keresdi ablakkeret – igaz, ezt a 16. század végi építkezések részének tartják (B. Nagy 1970: 91, 80. ábra, Kovács 2006: 140–141), vagy Aranyosmeggyesen a kastély

7 Forró Albert é. n., fényképeit lásd még: Kriza János Néprajzi Társaság Fotótára, KJNT 12702, 12703, Vámszer Géza rajzai uo.: KJNT 12698–12701.

8 Az itt is használt homokkő úgynevezett bányanedvesen, tehát a kitermelést követően rendkívül könnyen faragható

9 A kapukkal kapcsolatosan lásd Balassa M. 2011: 95 kk.

10 Közölve Kelemen 1977: 110 kk. passim, lásd még a bőséges szerkesztői megjegyzéseket a 251. oldalon.

11 Költői képpel magyarázza szerepét az emlék bemutatásában – nem tudom megállni, hogy ne idézzem: „Szinte szégyen, hogy ilyen értéket föl kell fedezni, s most e sorok írója úgy van velük, mint a szegény fiatalember azzal a ragyogó szépségű lánnyal, kit véletlen ismeretség révén ő vezethet be a bálterembe. A lelke tele van rajongással érte, de tudja, hogy csupán a bevezetés szerencséje az, amit a sors ebből a szépségből neki szánt”.

12 Pl. Kádár 1900–1901. IV. kötet, B. Nagy 1970: 93. kép, B. Nagy 1973: 133. kép. Egy másik, Kovács András által közölt képen a kőoszlopos rész további szakasza is megfigyelhető – Kovács 2006: 100.

13 Kovács 2006: 100, 153. kép, ugyanez, jobban láthatóan Berke 2010: 7, a kép eredetije az egykori Országos Műemlék Felügyelőség fotótárában. Ugyanott egy minden bizonnyal átalakított keret, szárfáin van virágos faragás – itt az ajtólapon 1778-as évszám – 055.878ND.

egyik második emeleti ablakának szemöldökkövén (Kovács 2006: 127, 217. kép). Mindezek azonban nem magyarázzák a szokatlan faoszlopokat, elsősorban – a datálás ellenére – a készítésük idejével kapcsolatban érzek bizonytalanságot.

Visszatérve Háromszékre, van tehát a 17–18. század fordulóján egy szűk félévszázad, amikor Háromszéken egy réteg, nemesek, mint Nagyajtán Donát György vagy Kisborosnyón a Tompák, vagy lófő székelyek, mint az alsócsernátoni Bernáld János, helyi meseteremberekkel készítették el kúriáik építészeti díszítését vagy az általuk adományozott szószékeket. Ezek előképe minden bizonnyal a – többnyire előző – kor kastélyépítészetében ismerhető föl. Itt viszont nem mindig adódott lehetőség arra, hogy professzionális kőfaragókat foglalkoztassanak, ezért készítésüket a mindkét anyag, a fa és a kő faragásában jártassággal bírókra, a faragómolnárokra bízta. Ennek eredménye az a díszítőstílus, mely a reneszánsz elemeket sajátosan alkalmazza, melyet újabban „vernakuláris manierizmus”-nak titulálnak, de magam részéről szívesebben használok a „virágos reneszánsz” Erdélyben különösen indokolt megnevezést (részletesebben Balassa M. 2008). Ez természetesen nem csak háromszéki jelenség, csak kiragadott példaként Sipos Dávid tevékenysége (lásd legutóbb B. Murádin 1994: 11 kk.) ide sorolható, akiről kortársa, Rettegí György az 1762-ben bekövetkezett halála alkalmából emlékirataiban ezt írta: „meghala Kidében... kőfaragó Sipos Dávid, ez jó asztalos, jobb kőműves, kőfaragó specialis, úgy, hogy Erdélyben mása nem volt... kár, hogy egy tanítványa sem maradt” (idézi B. Murádin 1994, hátsó borító szövege), vagyis a kő- és a famunkához egyaránt értett.

Van az itt bemutatott kömlékekkel párhuzamosan egy másik fadísztítási stílus, mely jól elválik az előbbiektől: az ugyanebben az időben készült mennyezetek faragása. A zágoni Mikes-kúriának nemrégén került elő az 1632-ben készült famennyezete, Altörján a 17. század vége felé készült az Apor-kúria szintén frissen feltárt fa födeme.¹⁴ A megrendelők másik végtétét, a kisnemeseket képviseli az 1645-ös évszámot viselő homoródalmási mennyezet (Balassa M.–Furu 2007) és Alsócsernátonban, a Haszmann Pál Múzeumban egész sorozata a helyi és környékbeli kúriákból származó födémgerendáknak, például 1701-ből, 1737-ből, 1742-ből és 1745-ből, Dálnokon az 1733-as kapujú Veres-kúria valószínű 1768-ban készült gerendája.¹⁵ Megjelenésükben, díszítésük módjában ezek az emlékek egyeznek. A gerenda alsó két éle le van gömbölyítve és ezt három oldalról, az alsó- és a két oldallapon egy, nagyobb méret esetén két mély vájattal keretezik. A hangsúlyos pontokon, a végeken és középen a vajatok kifutnak az élre, vagy a maga fizikai valóságában, vagy egy keskeny faragott vonallal jelzetten – ez utóbbi a gyakoribb. Ugyanezt alkalmazták a gerendák közepén lévő mezőknél is, ott, ahova legalább az alsó, de többnyire mind a három látható oldalon rozettát faragtak. Ezen kívül itt egy vagy két sor rovátkolás is készült, gyakori, hogy ez a díszítés háromszögben helyezkedik el, fenyőfára emlékeztetve. Az Aporok és mondjuk a dálnoki Veresek gerendái között méretekben, a díszítés gazdagságában van különbség – az előbbi esetben a hatalmas szelvényű gerendák rendkívül sűrűn fedik a helyiséget –, de nem a díszítés módjában, amely azonos.

Mindezt azért volt érdemes így részletezni, mert ezeket a födémeket minden bizonynyal ácsok készítették, tehát jól látható a különbség a két, fával, vagy azzal is foglalkozó mesterség, az ács és a faragómolnár munkája között. A nagykapuk díszítése inkább az utóbbiaknak köszönhető, a stílus és a kivitelezés, most konkrétan Háromszéken, a fara-

14 Benczédi Sándor szíves közlése szerint a nagy- és a kispalota eredeti mennyezete az épület 1693-as felújításakor készült és Mihály Ferenc piros festésnyomokra lelt a faragásban. Később egyes részei károsodtak, ezeket pótolták.

15 Székely Nemzeti Múzeum – László Ferenc jegyzetei, XXVI. füzet.

gómolnárok hagyatéka, olyanoké, mint a felsőcsernátoni Molnár Mihály.¹⁶ Egészen addig így volt ez, amíg Háromszéken fel nem hagynak a galambbúgos kapuk építésével és a kúriáknál áttérnek a rangosabbnak számító kőoszlopok emelésére, és aki esetleg még megelégedett a régivel, az szinte kizárólag „simakapu”-t, azaz díszítetlent készített.¹⁷

A 19. század elején a galambbúgos nagykapuk történetében lezárult egy korszak, egy olyan időszak, amikor a fa- és a kőfaragás között közvetlen kapcsolat volt. Ettől kezdve a monumentális faragványok egy önálló, csak a fára alkalmas és alkalmazható technikával és stílusban készültek.

SZAKIRODALOM

BALASSA M. Iván – FURU Árpád

2007 Homoródalmás 18. sz. ház. Kutatási beszámoló. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 20. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre*, 311–318.

2008 A reneszánsztól a „virágos reneszánszig”. *Műemlékvédelem* LII. 368–375.

2011 *A székellykapu*. Terc Kiadó, Budapest.

2014 Dálnoki 18. századi galambbúgos kapuk. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2012–2013*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 599–624.

BERKE Márta

2010 *Erdélyi kastélyok, kúriák és udvarházak nyírlászáói a 17–18. században*. Moholy-Nagy Képzőművészeti Egyetem Doktori Iskola (kézirat). Budapest. Elérhetőség: <http://konyvtar2.mome.hu/doktori/ertekezesek/DLAertekezes-BerkeMarta-2010.pdf>

BÍRÓ József

1943 *Erdélyi kastélyok*. Új Idők Irodalmi Intézete (Singer és Wolfner), Budapest. Elérhetőség: adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=822

BOROS Fortunát

1927 *Az erdélyi ferencrendiek*. Szent Bonaventura Könyvnyomda Nyomása, Cluj-Kolozsvár.

FEHÉR János

é. n. *A vargyasi Daniel kastély*. Elérhetőség: <http://www.vargyas.ro/hu/vargyas/daniel-kastely.html>

FORRÓ Albert

é. n. *Henter kúria*. Elérhetőség: <http://www.csikszentimre.ro/index.php/hu/csikszentimre/henter-kuria/>

HUSZKA József

1895 *A székelly ház*. Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság, Budapest.

KÁDÁR József

1900–1901 *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája I–VII*. Kiadja Szolnok-Doboka vármegye közönsége, Deés.

KELEMEN Lajos

1977 *Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest.

16 Részletesen Balassa M. 2014: 606. Molnár Mihály 1760-ban készült kapuja Dálnokon állt.

17 Pl. Felsőcsernáton 1816, 1854, Sepsiszentgyörgy-Szemerja 1828 – Balassa M. 2011: 115.

KOVÁCS András

2006 *Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720.* Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.

MURÁDIN Katalin, B.

1994 *Faragott kőszöszékek Erdélyben.* Metem – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.

NAGY Margit, B.

1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1973 *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

ORBÁN Balázs

1868–1873 *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* Pest.

SZABÓ T. Attila

1947 Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból. *Erdélyi Múzeum* LII. (1–4) 158–183.

1977 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. *Ethnographia* LXXXVIII. (2–3) 302–328.

TAKÁCS Marianna, H.

1970 *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

SCULPTURĂ ÎN PIATRĂ ȘI ÎN LEMN. ORNAMENTAȚIA PORȚILOR TIMPURII DIN TREI SCAUNE

Originea porții mari pe trei coloane, cu poartă carosabilă și poartă pietonală, cu acoperiș și posibil cu porumbur, este subiectul unor cercetări științifice mai bine de un secol. Astăzi se manifestă un acord unanim față de originea acestei construcții, care de la începutul secolului al XX-lea poartă denumirea de „poartă secuiească”. Pe scurt putem concluda următoarele: o formă a acestei porți, considerată una dintre cele mai dezvoltate, dar care nu se poate lega de un strat social anume, adică poarta mare cu acoperiș, la începuturi cu două, apoi tot mai des cu trei coloane, a primit un nou element, porumburul. Acesta din urmă nu numai că avea o funcție concretă, ci reflecta și statutul mai distinct al proprietarului. Probabil că acest proces nu a precedat cu mult atestarea sa documentară, deci porțile cu porumbur au apărut în secolul al XVI-lea în partea estică a Bazinului Carpatic, dar nu numai în Secuime, ci în Transilvania, ba chiar și în Partium, iar elemente similare mai simple apar și alte părți, acolo, unde construcția din lemn are o importanță majoră.

STONE-CUTTING, WOOD-CARVING. THE ORNAMENTS OF THE EARLY GATES FROM TREI SCAUNE REGION

The origin of the big gate with roof, based on three posts, with separate entrance for vehicles and pedestrians, originally featuring a dove-cot, has been the topic of research for more than a century. However, nowadays there is an agreement about the origin of a construction which from the beginning of the 20th century has been called the “Szekler gate”. Briefly we can conclude the following:

one form of this gate, considered the most developed one, with two, later three posts, got a dove-cot. This had not only a concrete role, but also symbolized a higher status of its owner. Probably its forming process had not preceded the written sources, as the gates with dove-cots appeared in the 16th century within the eastern parts of the Carpathic Basin, and not exclusively in Szeklerland, but also in Transylvania, even in Partium, while its more simple relatives were present in many other regions, wherever wood architecture had a great importance.

KÉPEK

1. Mikháza, a Ferences kolostor 1673-ban készült kapuja
(Néprajzi Múzeum, Budapest, EA. F.13.163, Beluleszko Sándor felvévete, 1911)

2. Mikháza, a Ferences kolostor faragott portáléja (Balassa M. Iván felvétele)

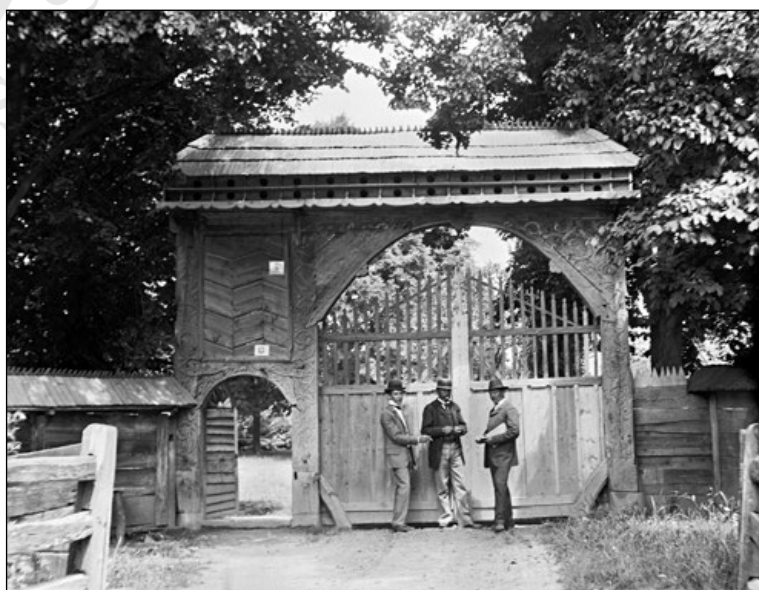

3. Dálnok, kapu, készült 1733-ban
(Néprajzi Múzeum, Budapest, EA. F.63.368, Szinte Gábor felvétele, 1903)

4. Dálnok, 240. sz. kapu
(Néprajzi Múzeum, Budapest, EA. F.76.067, Huszka József felvétele, 1889)

5. Kisborosnyó, a Tompa-Damokos kúria kapuja
(Néprajzi Múzeum, Budapest, EA.F.4.491, Szinte Gábor felvétele, 1909)

6. Alsócsernáton, református templom, szószék – 1700-ból
(Balassa M. Iván felvétele)

7. Vargyas, ajtószemöldök faragványa, Daniel-kastély
(Balassa M. Iván felvétele)

8. Csíkszentimre, a Henter-kúria
tornácoszlopa – 1713
(Balassa M. Iván felvétele)

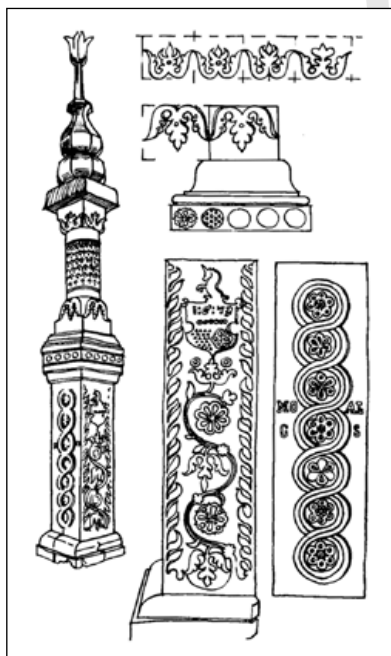
9. Csíkszentimre, a Henter-kúria
tornácoszlopa – 1713
(Balassa M. Iván felvétele)

10. Kisborosnyó, Tompa-Damokos-kúria faragott bejárati része – 1728
(Huszka 1895: XXXIII. tábla)

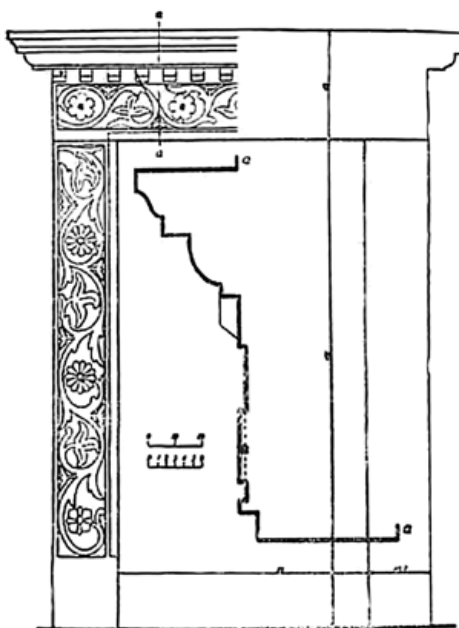
11. Szentbenedek, lépcsőház
(Forster Gyula Örökséggazdálkodási Központ, Budapest, Fotótár 025.947ND)

12. A szentbenedeki Korniss-kastély
lépcsőházának oszlopa
(Szopós Sándor rajza)

13. Szentbenedek, ajtókeret (Forster Gyula Örökséggazdálkodási Központ, Budapest, Fotótár 055.878ND)

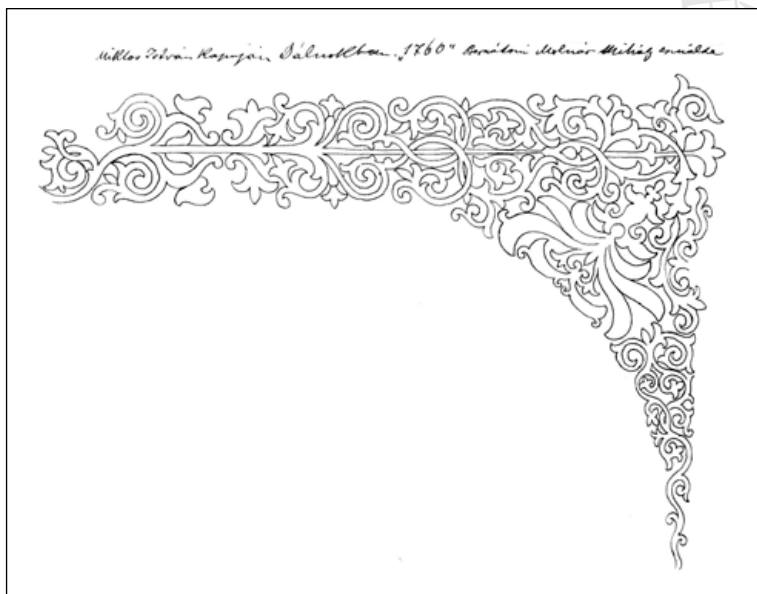
14. Keresd, ablakkeret (B. Nagy 1970: 91)

15. Torja, Apor-kastély mennyezete (Balassa M. Iván felvétele)

16. Homoródalmás, mennyezet 1645-ből (Balassa M. Iván felvétele)

17. Csernátóni Molnár Mihály 1760-ban
Dálnokra faragott kapujának díszítészlete
(Huszka József rajza, Néprajzi Múzeum, Budapest, EA.R9702)

FURU ÁRPÁD

HAGYOMÁNYOS KAPUK A NYÁRÁDMENTÉN

A népi építészeti kutatások első nagy korszakában, azaz a 19–20. század fordulóján és az ezt követő évtizedekben Nyárádmente építészete nem váltott ki a kutatókból szinte semmilyen érdeklődést (Kós 1979: 193–215, Balassa M. 1999: 5–32). Ennek oka, hogy ekkor a Nyárádmente még teljesen beszimult az őt körülvevő területekkel együtt Közép-Erdély pitvaros házövezetébe, melynek pontos behatárolása még szintén váratott magára. Nyárádmente sajátos építészeti arculata a 20. század első évtizedeitől kezdett kiforrni. A pitvaros házövezet oldal és homloktornácos házai a kuriális építészet hatása alatt öltöttek magukra egyre díszesebb ruhát, megjelentek és elterjedtek a csak erre a területre jellemző díszítési elemek, a sajátosan faragott tornácoszlopok, csipkézett tornácmellvédek és végül az oldaltornác kiugró része fölött kialakított a hangsúlyosan díszített oromfal. Ezzel párhuzamosan gazdagodott Nyárádmente kapuöröksége is, mely folyamat még 20. század ötvenes-hatvanas éveiben is új értékeket hozott létre.

Feltehetően ezen építészeti örökség viszonylagosan új volta eredményezte, hogy e sajátosan nyárádmenti díszítési elemekre és a különleges, változatos kapuörökségre a módszeres építészeti felmérések első hullámát végző csapat még az ezredfordulón sem figyelt fel igazán. A szász felmérő program hatására a magyarországi Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) jogelődje, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMVH) társadalmi kapcsolatokért felelős osztálya, majd a Nemzeti Kulturális Örökségvédelmi Minisztérium (NKÖM) és a Teleki László Alapítvány keretei között a Nyárádmentén is magyar örökségi inventarizáció indult. Ennek népi építészeti adatokat is tartalmazó nyersanyaga később a kolozsvári Entz Géza Alapítvány archívumában került elhelyezésre. A felmérés megfogalmazott célkitűzései szerint a teljes, azaz nemcsak a népi építészeti örökség inventarizációjára törekedett, ami a szűk anyagi és emberi erőforrások miatt eleve lehetetlen feladat volt. A munkacsoportok ezért beérték néhány reprezentatív vagy annak minősített épület felmérésével (Furu 2014). A népi építészeti örökség inventarizációja falvanként csupán néhány épület műszaki

felmérését jelentette, mely Nyárádmentén elsősorban az archaikusabbnak vélt, szegényebb gazdák egyszerűbb házait és melléképületeit foglalta magába.

A Nyárádmente építészeti kutatásainak új lendületet a Transylvania Trust Alapítvány népi építészeti programja adott. A Communitas Alapítvány és az NKA támogatásával 2012-ben indított terepmunkát a faluképvédelmi tanulmányok elkészítését elősegítő alapkutatás követte. Ez utóbbi a Nyárádmenti Kistérség Leader Egyesülete és a Székelyhodos Venerque Baráti Társaság kezdeményezésére 2012–2013-ban jöhetett létre, főtámogatója az AFCN, azaz a Román Nemzeti Kulturális Alap volt.¹

SZÉKELYKAPUK

Jóllehet a Nyárádmente lakóházainak fejlődési íve egyértelműen a Közép-Erdélyi pítvaros házővezetben tapasztaltakhoz köthető, az igen változatos, fából és kőből egyaránt faragott, fedeles és fedél nélküli, vagy akár magas kötött kapukból álló örökség inkább a gazdag székelyföldi kapcsolatrendszernek is köszönhető. Ennek ékes bizonyítéka, hogy azt a néhány 19. századi galambbúgos kötött kaput, vagy székelykaput, mely ma Mikházán, Nyárádremetén és Nyárádköszvényesen kiemelt fontosságú porták, vagy egyházi épületek előtt található udvarhelyszéki mesterek faragták. A székelykapuk felépítése, szerkezete, díszítése ezek típusai, illetve az eredetvizsgálat nagy irodalommal rendelkezik (Huszka 1895, 1900: 127–128; Szinte 1909–1910; Viski 1929; Cs. Sebestyén 1923, 1939; B. Nagy 1970: 73–84; Szabó T. 1939, 1977; Vámszer 1977; Csergő 1999; Szőcsné Gazda 1999, 2008; Kovács P. 2000, 2007; Pozsony 2009a, 2009b; Balassa M. 2011), ennek összefoglalására jelen dolgozat keretei között nem térhetünk ki. A továbbiakban a Nyárádmentén még álló néhány értékesebb kaput ismertetjük.

Mikháza ferences kolostorának utcai bejáratát 1673-tól díszítette a legkorábbi, rajzokon és fényképen egyaránt megörökített székelykapu, melynek állítása minden bizonyossággal Kájoni János munkásságához köthető (Balassa M. 2011: 106–108). 1912-ben egy heves vihar ledöntötte, ezt követően Budapestre a Néprajzi Múzeumba szállították, ahol ma is megtalálható. Helyére a szintén udvarhelyszéki Fenyédi Dávid Mózes 1930-ban új kaput faragott, a közelmúltban, pedig a kolostorral szemben létesített szálloda elé elkészítették az eredeti kapu nem túl pontos másolatát is.

Az eredeti kapu a szakma által a korai székelykapuk egyik előképének tekinthető. Erős plasztikájú, architektonikus részletekben gazdag oszlop és párkánydiszei, sűrűn fogrovtos bélétei Balassa M. Iván szerint a mögötte álló kolostor mívesen faragott kőkapujának képzésével rokoníthatók (Balassa M. 2011: 106–108). A tükördíszben sugaras napábrázolást láthatunk, mely mögött átlósan szegsormintát alakítottak ki. A kapu monumentalitását fokozza a nagykapu ívének elegáns vonalvezetése, és a térben is szélesen kiugró kétsoros, nagyméretű galambbúg, melyet nyolc sor zsindellyel borított vízvetős kontyolt tető fed.

19. századi, Udvarhelyszéken faragott székelykapu áll Mikháza temetőjének bejáratánál is. A kapuoszlopokon kettős indás növényi motívum látható. Az indaszárhoz korong, levél, majd tulipán alakú díszítések kapcsolódnak, a kapuzábék csúcsán a megszokott pál-

1 A felmérésben jelen cikk szerzője mellett Balassa M. Iván, Szabó Sámuel, Bohonyi Boglárka vett részt. Külön köszönettel tartozunk a Balássy András által vezetett önkéntes csapatnak, kinek tagjai közül Bereczki Évának a kapuk inventarizációjában kifejtett munkája igen dicséretes.

maleveleket vagy *palmettákat* ezúttal nem faragták fel. A kapu *tükrében*, azaz a zábéközben található faragás itt is három részre osztható. Központi részén látjuk a felületet leginkább kitöltő indás, virágos leveles díszítést. Ezt pálcatagozattal keretezik. A keret formája általában sarkainál negyedkörökkel metszett négyzet, melynek felső részét félkörös záródás egészíti ki. Legkívül patkó alakú, lehajló babérkoszorút faragtak, mely a teljes mintát ívszerűen körülöleli. A kontyfát csipkézetes faragvánnyal díszítették, melyet félkörökből álló ívsor alsó csúcsaihoz illesztett korongokkal vagy levél formájú faragványokkal, majd sodort kötél díszít idéző mintával teljesítettek ki. Az eredetileg festett mintázatú kapu színei itt maradtak fenn a legépebben, a csipkesor élénk kék. A nagykapu ívének záródásánál, ennek tengelyébe a kontyfából lefelé kinyúló *középdísz*t faragtak. A galambbúgra kör alakú nyílásokat fűrészelték, ezek közé galambmotívumokat karcoltak, majd festettek. A hónalj-kötések, a zábék és a kontyfa közötti háromszögbe forgó *rozettákat*,² és csillagokat idéző díszeket faragtak. A szemöldökgerenda felirata nehezen azonosítható.

Igen korai, és szintén udvarhelyszéki faragású a Nyárádköszvényes egyik háromszögű teresedésén álló galambbúgos kötött kapu (244. számú porta). A 18. századi katonai térkép tanulsága szerint itt állt Nyárádköszvényes eredeti temploma, úgyhogy nem zárhatjuk ki, hogy a széles, gazdag porta az egykori plébánia, vagy egy befolyásos gazdag család tulajdonában állt. A kapu díszítése megegyezik a fentebb leírt mikházi darab mintázatával. Felirata: „ISTEN SEGEDELMÉBŐL KÉSZÍTETTE EZT A KAPUT SIMONFI FERENTZ ... ÁGNES HITVŐSE. 1855-BEN”. A két kapunyílás közötti oszlopon fent olvasható a mester aláírása: „KÉSZÍTETTE EZ KAPUT F... SÁNDOR FERENCZ”, az F. Fenyédet, a mester származási helyét jelöli.

Az oszlopdíszes udvarhelyszéki kapuk családjába tartozik a nyárádremetei templomkert és plébánia külső kapuja. A három kapuzábén vaskos lábazattal és fejezettel teljessé tett hengeres féloszlopok láthatók, melyek növelik a kapu térhatását, monumentalizmusát. Felirata: „ÁLLÍTTATOTT 1901-BEN.” Festése utólagos, a használt színek nem felelnek meg a történetileg szokásos színezésnek.

KISKAPUK ÉS FEDELES UTCAAJTÓK

Amíg a magas kötött kapuk csak a tehetős családok és egyházak számára volt elérhetőek, a faragott kiskapuk és fedeles utcaajtók jóval szélesebb körben elterjedhettek. Nyárádmentén számos forma ismert, a néhány általános megoldás mellett helyi, egyes falvakban kedvelté lett változatok egész sorával találkozhatunk.

Az egyszerűbb kapuk nyílászárnyait fedél és faragás nélküli kapuoszlopokra sasokra akasztották. Egyes falvakban a kapusásfákon felirat, dátum, vagy faragás is megjelenik. Máján a tulipán formára faragott kapuoszlopok terjedtek el. A fejfákra emlékeztető tulipános oszlopok egy részén felirat, esetleg karcolt virágmotívum is van. A feliratok általában a kapuoszlop alsó harmadára kerültek, a kapuállító házaspár nevét tartalmazzák, az évszámot, és esetleg egy református köszöntést. A 114-es kapun „LŐRINC ILONA (...) KÉSZÜLT 1979. SZEPT 9. BÉKESSÉG ISTENTŐL” felirat látható. A 7., 27., 59. számú tulipános

2 A rozettát, melyet számos formában alakítanak ki, több szerző napkorong-ábrázolásként azonosít (Csörgő 1999: 77).

kapukon csak a „BÉKESSÉG ISTENTŐL” felirat kivehető. A májaiakhoz hasonló feliratos kapuoszlopok más falvakban is készültek.

Vidékünkre is jellemző az a megoldás, amikor a kiskapu sasfáit szemöldökfával fogták össze, majd erre kis tetőt helyeztek, a két oszlopra cseréppel, deszkával vagy bádoggal fedett nyeregteret szereltek. A szemöldökfát gyakran könyökfákkal rögzítik a sasokhoz, melyek illesztése lehet rejtett beeresztés vagy ritkábban fecskefarkas kialakítású. Szintén nagyon gyakori az olyan kiképzés, amelynél az ívesre faragott, vagy díszes hullámvonal mentén beékelt könyökfa a kapunak félkörös vagy íves záródást kölcsönöz. A telkek lezárását, bejáratát alkotó egyszerű felépítmények után e faragott oszlopú, fedeles utcaajtókat tekinthetjük elsőként a funkcionalitáson túlmutató, reprezentációt jelentő alkotásoknak. Előképeket Erdélyben mindenhol az egyházi és kuriális építészetben, elsősorban a templomok kerítőfalain vagy alacsonyabb fonott kerítésein nyitott, már a 18. században biztosan fedeles, faragott, esetleg datált kapukkal zárt bejáratokban kell keresnünk.

CINTEREMKAPUK

Nyárádmentén a cinteremkapuk igen díszes, faragott formában készültek, a terjedelmes, sokszor négyzet alaprajzú fedelet nem egyszer összetettebb ácsszerkezete támasztotta alá. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban néhány példát mutatunk be.

Nyárádszentmárton régi cinteremkapuja, mely jelenleg a templomkertben van felállítva, 1673-ban készült. A faragott szemöldökgerenda és az oszlopok közé becsapolt ívelt hónaljkötések a kapunak íves záródást biztosítanak. A szemöldökfába az évszámot, a hónaljkötésekbe az NS monogramot vésték. A szemöldökgerenda egyetlen díszítése egy vízszintes pálcátág. A faragott végű faszegek, valamint a csapolás díszes kivitelezése szintén mesteri. Az újabb cinteremkapu 1780-ban készült, faragása nincs. Zsindelytetejének térszerkezetű támasza van, melynek oszlopai szépen faragottak. Nem kizárt, hogy ez a szerkezet későbbi hozzáadás.³

Nyárádandrásfalva református templomának régi cinteremkapuja 1723-ban készült. Latin nyelvű felirata: „SALUS ANO 1723 EXINTIBUS”. Félköríves záródásának szegélyét kötélfonatos mintára faragták, a sasokon függőleges irány szerint farkasfogas és pontszerű vagy patkó alakú apró rovátkákból kialakított mintát képeztek ki. A kapu síkjából díszesen faragott faszegek emelkednek ki merőlegesen. A kapu ívét a gótikus kőfaragás mintavilágából ihletett, befelé fordul, csúcsívben vagy bimbódíszben záródó karéjok tagolják. Térbeli kiképzésű Nyárádszentsimon cinteremkapuja is.⁴

A nyárádszentlászlói unitárius cinteremkapu monumentalitását a szerkezet összetettsége adja. A széles nyílású kiskapu félköríves záródású, a két oszlop és a szemöldökgerenda kapcsolatát egy íves hónaljkötéssel alakították ki, melynek két-két faszeggel rögzített külső ácskötése szintén művészi. A bejárat fölött méretes, a kapu felületénél nagyobb alapterületű és magasságát meghaladó, négyzetes alaprajzú, kúposan záródó, toronysisakszerű zsindelyes fedél található, melynek stabilitását a kapulap mindkét oldalán, jobb- és baloldalt, keresztirányú támaszok biztosítják. A teljes szerkezet a kapu lapjára

3 Saját kutatás, 2012.

4 Saját kutatás, 2013.

merőlegesen elhelyezett hosszú talppáron áll. A nyílás ívének belső keretét fűrészfogas, a szemöldökfát és a sasokat karcolt tulipános, indás faragvány díszíti.⁵

A szentgericei, 1794-re datálható régi cinteremkapu jelenleg a székelykeresztúri múzeumban található.⁶ Oszlopaira urnából emelkedő tulipános indát faragtak. Hónalj-kötéssel kialakított félköríves záródására két oldalon szimmetrikusan egy-egy pikelyes, hurkolt farkú, szárnyas sarkányt alakítottak ki.⁷

FARAGOTT, FEDELES KISKAPUK

A nyárádmenti falusi porták előtt álló fedeles kiskapuk más tájegységek alkotásai közül sajátos arányrendszerükkel tűnnek ki. A kapuoszlopok szélesek, de mélységükben nem vastagok. A szemöldökgerenda szélesebb a kapuoszlopok külső éle közti távolságánál, és a szemöldökfa széleit esetenként fűrészfogásra vagy egyéb minta szerint faragják ki. A legmivesebb kapukon a szemöldökfa vége háromba van osztva, a szélső részek felfelé, illetve lefelé görbülnek, a középső rész pedig ékszerűen hegyesre van faragva (Backamadaras, Nyárádszentlászló). Ilyenkor a szemöldökfa felső élét is szimmetrikusan munkálják meg, a hullámvonal mentén.

A kapu széles félkörívét az oszlop és szemöldökgerenda közé helyezett, ívesen kifaragott hónaljjelemmel alakítják ki. Az ív felső részét a szemöldökfába faragják. A felirat általában a szemöldökfára kerül, évszámból, áldásból, iniciálékból vagy a kapu állítóinak nevéből áll.

„ÉPÍTETTE ADORJÁNI MÓZES ÉS NEJE BEREI KAROLINA 1893 BA MÁJUS” – áll Nyárádszentlászló egyik leglátványosabb kapuja szemöldökívén. A plasztikus virágos, oroszlános mintát ezen a kapun a minta melletti felület lemélyítésével érték el. Egy 1924-ben hasonló mintázattal készült kaput a nyárádszentlászlói unitárius templom kertjébe helyeztek át. Nem zárhatjuk ki, hogy az oroszlánmotívum forrása a közeli, szentgericei templom nyugati bejáratának 18. századi oroszlános ajtója. A Bere 25. szám alatti porta faragott kapujának felirata a következő: „ÉPÍTETE MÁRTON JOSEF EZ KAPUT 1880 BA AUGUSTUS 29”. Érdekessége a kapunak, hogy a sasok szélső sarkaiban az 1926-os évszám fedezhető fel. A kapuoszlopon minta melletti lemélyítéssel kialakítva kör formára csavart szőlővesszőt, benne fürtöket, fölötté tulipános virágmintát és madarat faragtak ki. A szemöldökfa ívére két oldalról bimbós tulipánvirág fut fel. Mindkét kapu nyílólapiját kovácsoltvas szegekkel, valamint leveles és betétes szerkezettel díszítették. A Backamadaras 84. szám alatti kapu felirata: „ÉPÍTETE IF. PÉCHI SIMON ÉS NEJE BÁN REGINA 1889 MÁRCIUS 26ÁN”. A kapulapokon karcolt körzővel szerkesztett egyszerű díszítés van.

A legtöbb 19. század végi és 20. század eleji kapun alig van felirat vagy minta, az arányrendszer viszont mindenhol azonos. A kapufaragás a 20. század első évtizedeiben kapott új lendületet, elsősorban a Nyárádmente felső részén, ahol több fafaragáshoz értő helyi mester élt. A fedeles kiskapuk állításában igen fontos szerep jutott két településnek, Márkodnak és Köszvényesnek. Ezzel párhuzamosan fedél nélküli faragott kapusások is készültek, első-

5 Saját kutatás, 2012.

6 A datálás bizonytalan. Az évszám két utolsó számjegye jól olvasható, az első kettő, mely a bal oldali oszlopon található, egyesek szerint 16-nak is értelmezhető. Ez esetben a kapu keletkezési ideje 1697 lenne.

7 Saját kutatás, 2012.

sorban Májában. Nyárádremete és Köszvényes kőfaragói járultak hozzá a kő kapuoszlopok elterjedéséhez, melyek szemöldökfával és szemöldökfa nélkül egyaránt készültek, sőt egy-két módos gazda portája előtt kőből faragott, monumentális galambbúgos kötött kapu is áll.

MÁRKODI KAPUK

A márkodi kapuk plasztikus díszítésmotívumokkal tűnnek ki. A fedelet általában a kapuoszlopra merőlegesen illesztett, cifrán fűrészelt szélű elemmel merevítették. A szemöldökfa felső részén fogazott párkánykonzolokra emlékeztető faragást láthatunk.

Ilyen elemek tűnnek fel a Márkod 18. szám alatti kapun, melynek felirata: „ÉPÍTETTE E KAPUT ISTEN SEGEDELMÉVEL 1931 FEBRUÁR HAVÁBAN KOVÁCS JÁNOS NEJÉVEL SIKLÓDI KAROLINÁVA. DÍCSŐSÉG ISTENNEK.” A kapuoszlopokon karcolt technikával babérlevél-koszorú ív és szegfűs virágmintás ív látható. A kapu félkörös ívének záródása a kapuoszlopokba is bemetsző ívű. Ugyanilyen faragással és nagyon hasonló díszítéssel 1931-ben még készült néhány kapu Márkodon. A legszebb közülük a 43. számú porta kapuja.

Jól szerkesztett, reneszánszosan kigyóző, indás-virágos motívummal díszített a 101. számú kapu. Felirata: „ÉPÍTETTE ISTEN SEGEDELMÉVEL KACSÓ ZSIGMOND ÉS NEJE SÜ-KÖSD JULIANNA 1920”. Széles, kontyolt fedelét öt sor zsindeley védi.

A 117. számú kapu felirata: „KÉSZÍTETTE MÁRTON MIHÁLY ÉS NEJE KACSÓ VILMA ISTEN SEGEDELMÉBŐL 1929 JÚLIUS HAVÁBA E KAPUT [...] ISTEN A GONDVISELŐNK, ÁLDÁS ÉS BÉKESSÉG E PORTÁN LAKOZZÉK, A SZERETET OTTHONA LEGYEN.” A széles kapuoszlopokon az ív vonalát két rend rovátkás faragással emelték ki. Közöttük karcolt virágos minták láthatók. A kapusások belső felét további pontfaragásos és pálcatagozatos faragással bővítették. A kapu ívének barokkos záródását a sajátos alakú hónaljkötéssel formázták.

A 144. számú kapu három pallóból összeállított, nagyon széles oszlopaival tűnik ki, melyekre hullámos lemeztagozatot faragtak. Felirata: „ÉPÍTETTE EZEN KAPUT ISTEN SEGEDELMÉBŐL 1929 ÁPRILIS HAVÁBAN BODONI GYÖRGY ÉS NEJE SIKLÓDI LÍDIA FIÚK SÁNDOR RÉSZÉRE”. Az előzőekhez nagyon hasonló a szintén 1929-ben faragott 143-as és 114-es kapu faragása és felirata.

A 147. számú kapu oszlopaiba, karcolt technikával, virágcserepből kiemelkedő hullámzó szárat, és ebből leágazó apró virágokat, tulipánokat és szegfűket faragtak. A kapuság alapjánál és tetejénél néhány rozettát is faragtak. Felirata: „ISTEN HOZOTT E KAPUT KÉSZÍTETTE ISTEN SEGEDELMÉVEL 1943-BAN SIKLÓDI GY. KÁROLY S. KEZÜLEG”. Az írás a kapuív fölött két sorban áll, a kapu felülete festett. Az ív barokkos válltaggal van kiegészítve. A kapulap díszesen borított, a sugaras záródásba szív alakú nyílásokat fűrészelték be.

NYÁRÁDKÖSZVÉNYESI KAPUK

Nyárádköszvényes faragottkapu-öröksége egyedülálló a térségben. A Felső-Nyárádmén-tén máshol is megszokott típusú kapuk mellett itt sajátos anyagbeli és díszítésbeli megol-

dások tűnnek fel. A faoszlopos fedetlen és fedett kiskapuk mellett állítottak udvarhelyszéki mesterek által faragott székelkaput, faragott kőlabas, fedél nélküli és fedett kiskaput, sőt néhány faragott kőoszlopos, nagyméretű kötött kapu is készült. Az örökség leglátványosabb részét kétségtelenül a Kajcsa Jakab által meghonosított, mélyfaragással készített, maga és Nagy László által faragott kapuk képezik, melyek változatos mintakészlete és sajátos formai megfogalmazása már túlmutat a népi építészet megszokott keretein.

Kajcsa Jakab 1892–1968⁸ között élt Nyárádköszvényesen. Kortársai szemében ezermesternek számított, az ácsmunkán kívül művészien faragott, és kőfaragó testvérével házak építését is vállalta. A Nyárádmentére jellemző, karcolt mintákkal díszített kapuk hagyományát a mélyfaragás bevezetésével gazdagította. Az egyik legkorábbi ismert és ugyanakkor legdíszesebb alkotása jelenleg a Nyárádköszvényes 27. szám alatti portát díszíti. Eredetileg az ezzel szemben álló ház előtt állt, de amikor ide új ház és új kapu készült, akkor átadták a jelenlegi tulajdonosának. Szerkezeti kialakítása a már korábban leírt Márkodon is látott kapuk rendszerét alkalmazza. A két széles oszlopot reá merőlegesen beállított háromszögű merevítővel kapcsolták a kapu széles, H alakú talpfáiiba. Haránt irányú, hullámos szélű merevítés rögzíti a cseréppel fedett nyeregtetőt. A kapu nyílását szintén hullámvonal mentén kifaragott könyökelem teszi barokkossá. A jobb oldali kapuoszlopon szimmetrikusan hullámszó, egymásba metsző szőlőindákat ábrázolt, melyekhez szőlőlevelek és gazdag fürtök kapcsolódnak. A bal oszlopon katolikus egyházi szimbólumok láthatók. Az oszlop lábánál egy absztrakt oltáriszentség-ábrázolás, fölötté három törrel átszúrt szív (Mária Szíve) látható. E fölött a művész a tulajdonos foglalkozását jelző cipészeszközöket, árat, kalapácsot és kaptafát ábrázolt. A kapuoszlopok felső részébe két egymás felé forduló szarvast, a kapuív könyökelemeibe két babérágat faragott bele. A kapu szemöldökfáján nagy betűkkel az 1925-ös évszám, két oldalán pedig az „ÉPÍTETTE NAGY FERENC” szöveg olvasható.⁹ Az ajtó lapja háromoszlopos fenyőágas borítású, az ovális ívű felső részben rátéttel egy sugaras napszimbólum áll. Minden bizonnyal a napábrázolás forrása a mikházi ferences kolostor székelkapujának tükördíszítése volt.

Kajcsa Jakab saját portáját díszítő kapuja sajnos a régiségkereskedelem áldozata lett. A kapu szerkezete és faragásai szinte mindenben megegyeztek a korábban leírt Nagy Ferenc-féle darabbal, azzal a különbséggel, hogy a minták kidolgozottabbak voltak, és természetesen hiányoztak a cipész mesteriség jegyei. Az évszám két oldalán szarvas- és lóábrázolás volt. Felirata „KAJCSA JAKAB 1925 BAKÓ ERZSÉBET”. A sasok keretezése különböző stilizált mintákkal történt. A cseréppel fedett nyeregtető alatt galambbúgot képeztek ki.¹⁰

A 301. számú porta kapuján a szőlőindás motívumok fölött háborús jelenetek láthatók: egy kivont kardú, nyargaló huszár és egy puskát tartó katona néz szembe. A kapu egyik oszlopán egyetlen inda, a másikon szimmetrikusan két kígyózó inda található. Felirata: „ÁLLÍTTATTA / FAZEKAS FERENC KAKUCSKA KATALIN 1928”.

A 74. szám kapuja oszlopait szalagfonatos dísz szegélyezi. A jobb oldali oszlopon a korábbiakhoz hasonló szőlőindás, fürtös ábrázolás, a bal oldali oszlopon hármashalomból és fölötté szívből kiemelkedő liliumok (az ártatlanság szimbóluma), az oszlopok felső részén két egymás felé forduló szarvas látható. Felirata: „ELEKES / GERGELY // BAKÓ / ANNA // 19/48”.

8 Kajcsa Béla (1965), Kajcsa Jakab unokájának szíves közlése. László Árpád szerint Kajcsa Jakab 1970-ben halt meg (László 2010: 28–29).

9 A kapu áthelyezése után az új tulajdonos a nevet le akarta kaparni, de ezt Nagy Ferenc leszámazottja, a kapu eladója nehezményezte, így a felirat sérülten, de olvasható. Adatközlő Nagy Antal (1947), Nagy Ferenc fia.

10 A kapu fényképét Vizeli András (1975) bocsátotta rendelkezésünkre. A kisméretű fénykép nem minden részlete volt tökéletesen látható.

A 147-es, szőlőindás kapu szimmetrikus kiképzésű. A két könyökelemen egy-egy hatágú csillag látható. Felirata: „BARTUS SÁNDOR . KISS KATALIN // 19/47”.

A 274. számú ház kapujára kalapácsot, fogót, üllőt és fujtatót faragott Kajcsa Jakab, utalva tulajdonosa kovács mesterségére. Felirata „BARABÁSI PÉTER KIBÉDI ILONA 1946”. A két oszlopon kígyóvonalban kanyargó fűrtökkel és levelekkel ellátott szőlőindát láthatunk.

A 276. számú kapu oszlopain egymásba metsző, kígyózó, fűrtös szőlőindák vannak. A szemöldökfán az 1928-as dátum mellett az alábbi felirat: „Építette Bakó Menyhárt”, az ívzáródásnál pedig három kereszt látható.

A Kajcsa Jakab által faragott legutolsó kapu 1959-ben egyik fia, Boldizsár számára készült, aki a faragásban maga is részt vett. A mester unokája szerint így akarta Kajcsa Jakab fiának megtanítani a faragás művészetét. A kapuoszlopokon szimmetrikusan szőlőindás, leveles és fűrtös motívumok, a könyökfán küllös kerék, a szemöldökfán két szemben álló oroszlán látható. A szemöldökfá tetején olvasható a felirat: „ISTEN SEGEDELMÉ/ BŐL ÉPÍTETTE // KAJCSA / BOLDIZSÁR // 19/59”. A kapu nyílószárnyát és fedelét a közel-múltban kicserélték, az eredeti ajtón a korábbihoz hasonló napmotívum volt kialakítva.¹¹

Kajcsa Jakab munkássága nem szorult csupán Nyárádköszvényesre. Unokájától tudjuk, hogy a szomszédos falvakban is gyakran vállalt elsősorban házépítést vagy kapufaragást. Ezekből néhány ma is látható.

Deményházán (162. sz.) a megszokott szőlőindás ábrázolás fölött, a kapuív két oldalán, egy-egy oroszlán néz egymás felé. Alattuk egy-egy hatágú csillag látható. A mintákat eredetileg festették. (A zsidó jelképek – Júda oroszlánjai és a Dávid-csillag minden feltehetően a tulajdonos vallási hovatartozását jelzi.) A felirat az 1947-es évszám megjelölésére szorítkozik.

1946-ban készült a Székelykálban (20. sz.) álló kapu is, melynek íve fölött három dombon három kereszt, kétoldalt az évszám és egy-egy oroszlán látható. A sasokon a megszokott indák, a felirat: „CSORBA JÁNOS / GÖNCI GIZELLA”.

Kajcsa Jakab szerszámkészlete unokája, Kajcsa Béla tulajdonában van. Megmaradt egy tucatnyi fűrő (*furu*), hétféle gyalu és több mint 25 maró, számos fűrész, egy láda, ecsetelő és egy üst.¹²

Kajcsa Jakab faragási stílusa túlmutat a népművészet területén. A kapukon korábban is használt motívumokból indul ki, de a Sóvidékre és Nyárádmentére is egyaránt jellemző szőlőindás ábrázolásokat realista módon közelíti meg. Vonalvezetésével eltávolodik a reneszánsz mintavilág megszokott sémáitól. A növényi motívumokon kívül változatos, csupán egy-egy kapura jellemző mintákat is alkalmaz, ezek nagy része mesterjegy, vagy a tulajdonos kérésére ennek életében fontosabb szerepet játszó tevékenységekhez kapcsolódó tárgyakat, házi vagy vadállatokat faragott ki. Maga a mester is szerette a lovakat, ezért saját kapuján lóábrázolás látható,¹³ néhány falubeli vadászszenvedélyét jelzi a szarvasmotívum, a nagygazdák kapuján szarvasmarhák láthatók, egy háborút megjárt atyafi kapuját pedig huszárábrázolással tette személyessé. Hangsúlyos szerepet kapnak a katolikus egyházi jelképek, az oltáriszentség, Mária törrel átszúrt szíve és a Krisztus monogram: az IHS. A szemöldökfába, általában jól látható módon, nagy méretben faragta be a tulajdonosok nevét, és központi helyre kerül az IHS mellett az évszám. (A nagyméretű évszám és barokkos kapunyílás nem volt szokatlan a térségben, jó példa erre – többek között – a szentgericei templomkertben látható, 1912-ben állított kapu.)

11 A kaput a kétezres évek elején a család egy idős tagja egy roma kereskedőnek 500000 lejért eladta. Később a család 600 000 lejért visszavásárolta. Kajcsa Béla (1965) szíves közlése.

12 Kajcsa Béla (1965) szíves közlése.

13 Kajcsa Béla (1965) szíves közlése.

Kajcsa Jakab munkássága követőkre is talált. A szintén nyárádköszvényesi Nagy László (1901–1984) faragványai már a naiv művészet területére helyezhetők (László 2012: 9). Néhány kiemelt alkotása, mint például a templom cinteremkapuja (1983), zsúfolásig tele van tematikus jelenetekkel és jelképekkel (oltáriszentség, Krisztus átszúrt szíve, keresztek, IHS monogram, Nap és Hold). A szemöldökfa felirata: „JÖJJEK IMÁDJUK AZ URAT – IHS DA JKR – MÁRIA JÓ ÉDESANYÁNK”. Nagy László a kapuoszlop szegélydíszének is új értelmet kölcsönös, az egyszerű szalagfonat itt egy rózsafüzért mintáz meg. Ebbe a kapuba, akárcsak egyéb nagyobb szabású, részletesebb faragványaiba a kapuoszlopok aljára már saját nevét is bevészte.

Hasonló kidolgozottságú a Nyárádköszvényes 191. szám alatti, 1982-ben faragott kapu. Felirata: „LAKO / BOLDIZSAR // DA / JHS / JKR // LAKO / LENKE // 19/82”. A kapuoszlopokon nap- és holdmotívum, fenyőfák, állatfigurák, puskát tartó vadász látható. A harmadik kapuoszlop is faragott, a „turulmadár” felirat jelzi, hogy mit kívánt a művész ábrázolni. Ilyen az 1983-ban keletkezett, Lakó Boldizsár számára készített kapu. A sason ábrázolt emberpár kaszát, kapát, vedret tart.

A két ismert faragóművészen kívül, a kapuk stílusának elemzése alapján körvonalozódik egy harmadik faragómester munkássága is. Nyárádköszvényesen (80., 55., 277. számú) és Jobbágytelkén (16., 302. számú) egyaránt állnak olyan kapuk, melyek motívumkészlete sokban hasonlít a Kajcsa-kapukéhoz, de a faragás nem annyira mély, a betűk és számok kisebbek, a minták vonalvezetése nem annyira erőteljes. A Jobbágytelke 16. sz. alatti kapun szarvas állatfigurák, a 302-es számú kapun a magyar címer elemei: balról az Árpád-sávok, jobbról a kettős kereszt látható. 1935-ben készült a 80. számú kapu, melyen a felirat: „ÉPÍTETTE ISTEN SEGEDELMÉBŐL NEMES JÓZSEF 1935 ÉVBEN DA JHS JKR”. Mindegyik kapu a harmincas években készült. Legvalószínűbb, hogy egy Kajcsa stílusát utánzó faragóval állunk szemben, de az sem kizárt, hogy Nagy László korábbi munkáiról lenne szó.

A 292. számú kapu 1931-ben készült. Oszlopainak mintázata szintén eltér a legtöbb Kajcsa-kaputól, habár közelebb van hozzá stílus szerint, mint az előző csoportban felsoroltak. Az oszlopok lábánál oltáriszentség-ábrázolás látható. Fölötte gabonakalászként és búzavirágként értelmezhető növényi motívumok tűnnek fel. Legfelül két szarvasra emlékeztető állatfigura néz egymással szembe. Felirata: „ÁLLITTATTA ISTEN SEGEDELMÉBŐL SEBESI FERENCZ 1931 ÉVB.”, középen IHS monogram. Az előzőhöz nagyon hasonló a 82. számú kapu faragása. Felirata „Nagy László Lakó Póli 1931”, középen virágmintákkal körülvett IHS monogram. E két kapu faragója szintén Kajcsa stílusát utánozta. Az eredmény már-már szinte összetéveszthető az eredeti Kajcsa-kapukkal, de megállapíthatjuk, hogy ezeknél a mester kevésbé vállalkozott absztraktabb ábrázolásra, inkább realisztikusabban, úgymond túlmagyarázva ábrázolt. Mindez arra mutat, hogy a 80. számú állítója ugyanaz a Nagy László, aki a hetvenes, nyolcvanas évek szignált kapuit faragta, bár ezt feltevést még a jövőbeni kutatásnak igazolnia kell.

A Nyárádköszvényesre jellemző kapufaragás feltűnik a vidéket északkeletről határoló román lakosságú falvakban is, Felsőköhéren, Alsóköhéren, Nádasoroszin, Görgényorsován. A harmincas évekre datálható kapukon a mintavilág hasonló, az évszám mellett azonban román felirat látható.¹⁴

A 20. század utolsó évtizedeiben, a székelykapu-állítás reneszánszával egy időben egyre nagyobb teret hódít teljes Székelyföldön a faragott fa kiskapuk állítása. Ezeken már a székelykapukról is ismert kiemelt faragású indás motívumok láthatók, a kiskapu fölött ott a zsindellyel fedett galambbúg, a harmadik oszlopon a kúpos fedél vagy egy kisebb

14 Saját kutatás 2013.

galambbúg. A kapuszárnyakat gyakran ívesen vagy közép irányba emelkedő szimmetrikus hullámvonallal zárják, és ezeket is cifrázzák.

KŐBŐL FARAGOTT KAPUK

A 19–20. század fordulóján elsősorban Nyárádmente bekecsalji falvaiban kőből faragott kapuoszlopokat is állítottak. A korai daraboknál a két oszlopon kívül a szemöldökgerenda is kőből készült, igényesebb megrendelők mintát és feliratot is karcoltattak a kőkeretbe.

A Nyárádköszvényes 56. számú porta kőkeretes kapuját kis cseréptető fedi. Szemöldökgerendájába az alábbi feliratot vésték be: „EZEN KAPUT / ÉPÍTETTE ISTEN SEGE/DELMÉBŐL ÁCS ANTAL / FELESÉGÉVEL KAKUCS / TERÉZZEL 1903”. A szemöldökgerenda szélein madárra vadászó emberalakot faragtak be, a kapuoszlopokat a máshol is megszokott kígyózó indamotívummal díszítették. A 208. porta kapuoszlopain egy-egy szál kalászos növény szemöldökgerendáján az alábbi felirat olvasható: „KÉSZÍTTETTE ISTEN ✠ SEGE-DELMÉBŐL TÖRÖK FERENCZ én neje BORBÉLY MARCELLA 1911”. A fedél nélküli 209. számú kapu oszlopai indás díszítést, alsó felén ívesre faragott szemöldökgerendájába feliratot vésték be: „EZEN KAPUT KÉSZÍTTETTE ISTEN SE //GEDELMÉBŐL CSERESNYÉS FERENCZ // ÉS NEJE BERECKI ÁGNES 1912”.

A 20. század harmincas éveitől kimutatható a Kajcsa Jakab kőfaragó testvérének Mózesnek a működése is. Kajcsa János számára faragott kapuja 1930-ban készült. A szemöldökgerenda alulról ívesre van faragva, felül egyenes. Az ív fölött nehezen olvasható szöveg található.

Nyárádköszvényesen, de főleg Nyárádremetén nagyon elterjedtek az olyan kőkapu, melyek oszlopait nem köti össze szemöldökgerenda. Az oszlopok általában hármas ívvel végződnek. Mindhárom oszlop közepén egy-egy kör alakú medalionban faragás, vagy felirat, évszám, monogram áll.

A Nyárádköszvényes 200. szám alatti porta 1941-ben állított kapuján az oszlopokon buzakalász, máriaszimbólum, a kapuállító neve, és rozettából kiálló kereszt található. A két medalion átfaragták. (Mint a nyárádremetei kapukon láttuk, itt általában a magyar címet ábrázolták, ez magyarázhatja az utólagos átfaragást.) Ugyanilyen faragások láthatók a Nyárádremete egyik mellékutcájában áll a 488-as kapu, melynek kialakítása az előzővel azonos, de itt még látható a két sason a magyar címer. Az elmúlt rendszer éveit alatt letakarták, a változás után viszont színesre ki is festették. A három sason a felirat: „ÁLLÍTTATTA NAGY KÁLMÁN // ÉS NEJE SZÉKELY ERZSÉBET // KÉSZÜLT 1943.”

Nyárádremetén több mint 13 szemöldökgerenda nélküli oszlopos kőkapu, és több mint hat keretes kőkapu található. Nagyrészüket csak dátum és monogram található, néhányon bekarcolt növényi díszítés és felirat is van. Legtöbb ezek közül a 1930–1960 között készült.

A székeklykapuk mintájára a 19. század végén és a 20. század elején készültek faragott kőlábas kötött kapuk is. Szerkezetük alapelemei szinte mindenben azonosak a fentebb leírt galambbúgos kötött kapukéval, azzal a különbséggel, hogy a három, esetenként két kapuláb egyetlen magas obeliszkyszerű, azaz felfelé enyhén keskenyedő csonka gúla formájú kötömbből áll. Nyárádköszvényes 265. sz. portája előtti kaput 1903-ban állították. A kaputükrben két függőleges elhelyezésű faragott szélű kötábla áll, melybe feliratot vésték. (Sajnos a felirat ma már nehezen olvasható). A kapuzábékra a fa kapukon is látha-

tó reneszánszos kígyózó indavonalat faragták, be, és a mintát utólag piros színre kifestették. A szemöldökgerenda kőből készült és íves kiképzésű, szintén kőből alakították ki a hónaljkötések szerepét játszó tömör lapokat is, melyekbe leveles virágmintát karcoltak. A kontyfa, azaz a kötőgerenda fából készült, felületébe pirosra és kékre színezett karcolt madár és virágmotívumok láthatók. E fölött áll az egysoros galambbúg.

Nyárádmente hagyományos kapui a térség népi építészetének hangsúlyos elemei. A Nyárádmente középső és alsó részein a cinteremkapuk hatására, akárcsak a Nyárádmentétől nyugatra Kis Küküllő mentét, Aranyosszéket, Torockót és Kalotaszegét is magába foglaló széles közép erdélyi sávban, inkább faragott, fedeles kiskapukat állítottak. A korai helyi változatok széles oszlopaikkal és faragott végű szemöldökfaikkal tűntek ki, ezekből fejlődtek tovább az egyes falvakra külön jellemző helyi változatok. Felső Nyárád mentén, ahogy a Székelyföldön máshol is, több kedvelt kapufajtáról adhatunk számot. A keleti falvakban a faragott fa utcaajtók mellett kőből készült kapuoszlopokat is emeltek. A néhány ma is álló székelykapu az udvarhelyszékinek nevezett kapuk nagy csoportját gazdagítja, és javarészt Udvarhelyszékről érkező mesterek munkája. Nyárád mente kapuörökségének legeredetibb vonulata a 20. században egyéni stílusban faragó Kajcsa Jakab és látványos munkáitól ihletett helyi mesterek munkásságához köthető, akik Nyárádköszvényesen és környékén készítettek hasonló kompozíciójú és díszítésű kapukat.

SZAKIRODALOM

BALASSA M. Iván

1999 Erdély népi építésze (tudománytörténeti bevezető). In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendrei Néprajzi Múzeum, Szentendre, 5–32.

2011 *A székelykapu*. Terc Kiadó, Budapest.

CSERGŐ Bálint

1999 *Az Udvarhely vidéki székelykapu*. Pro Pint Kiadó, Csíkszereda.

FURU Árpád

2011 *Udvarhelyszék népi építésze*. Gloria Kiadó, Kolozsvár.

2014 Népi építészeti kutatások Erdélyben 1989-től napjainkig. *Transsylvania Nostra* XVIII. (30) 18–31.

GAZDA Enikő, SZŐCSNÉ

1999 Múzeumi gyűjteményeink: Kötött nagykapuk a Székely Nemzeti Múzeumban. *Háromszék*. 1999. ápr. 10.

2008 A Fiság völgye régi kötött nagykapui. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2007–2008. Humán- és Természettudományok*. Csíki Székely Múzeum – Pro Print Könyvkiadó, 195–216.

HUSZKA József

1895 *A székely ház*. Budapest

JANKÓ János

1895 *A székely ház*. *Ethnographia* VI. (1) 18–37.

KÓS Károly (Dr.)

1978–1979 Eredmények és feladatok a romániai magyar népi építkezés kutatásában. *Aluta* X–XI. 193–215.

1989 *Erdély népi építésze*. Kelenföld Kiadó, Budapest

KOVÁCS Piroska

2000 *Székelykapuk Máréfalván*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2007 *Elődeink hagyatéka. Udvarhelyszéki öreg székelykapuk katasztere 2001–2002*. CD, Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda.

LÁSZLÓ Árpád

2010 Nyárádköszvényes kapufaragói I. Kajcsa Jakab. Örökségünk. (1) 28–29.

2012 Nyárádköszvényes kapufaragói II. Nagy László. Örökségünk. (1) 9.

NAGY Margit, B.

1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

POZSONY Ferenc

2009a Székely kapuk szimbolikus mezőnyben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L'Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 267–302.

2009b Székely Gates in Symbolic Fields. In: Gábor Vargyas (ed.): *Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology*. L' Harmattan – PTE Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 255–290.

SEBESTYÉN Károly, Cs.

1923 A székelykapu földrajzi elterjedésének újabb adatai. *Ethnographia* XXXIV. (1–3) 40–42.

1939 A székelykapuk pálmafája. *Ethnographia* L. (3–4) 296–300.

SZABÓ T. Attila

1939 A galambbúgos „székelykapu”. *Pásztortűz*. 271–295.

1977 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. *Ethnographia* LXXXVIII. (2–3) 302–328.

SZINTE Gábor

1909–1910 A kapu a Székelyföldön. *Néprajzi Értesítő* X. (1) 40–55, (2) 97–101, (3–4) 167–178; XI. (1–2) 27–31.

VÁMSZER Géza

1977 *Életforma és anyagi műveltség*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

VISKI Károly

1929 Adatok a székelykapu történetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXI. (3–4) 65–88.

PORȚI TRADIȚIONALE ÎN VALEA NIRAJULUI

Porțile tradiționale din Valea Nirajului reprezintă elemente caracteristice ale arhitecturii rurale locale a regiunii. În zonele centrale ale Văii Nirajului, la fel ca în toată fâșia centrală a Podișului Transilvan ce conține Valea Târnavelor, Ținutul Arieșului, Rimetea sau Călata porțile tradiționale sculptate mici au fost realizate urmărind modele oferite de către intrările decorative ale incintelor bisericești îngrădite. Din varianta locală timpurie, ce poate fi caracterizată de niște elemente verticale late rigidizate cu un buiandrug cu capete cioplite, au evoluat o serie de forme locale. În zonele superioare ale Văii Nirajului, la fel ca în Secuime, au fost utilizate în paralel mai multe tipuri de porți. În satele din estul regiunii s-au răspândit porți cu encadrame sau elemente verticale din piatră cioplită. Puținele porți secuiești au fost realizate de meșteri din Scaunul Odorheiului. Partea cea mai originală din patrimoniul porților este alcătuită din operele sculptate de Jakab Kajcsa, dar și de alți meșteri locali inspirați de stilul specific și foarte dinamic dezvoltat de acesta în satul Matrăci și împrejurimile ei în secolul al XX-lea.

TRADITIONAL ENTRANCE GATES IN THE NIRAJ VALLEY AREA

Traditional entrance gates are important and characteristic elements of the rural architecture in the Niraj Valley Area. Here, just like in the large area of Central Transylvania that also includes the Târnava Valley, Arieș Valley, Rimetea and Călata regions the carved and covered entrance gates of the plots were created following the models of the ornamental church yard entrances. The early versions of these gates can be characterized by wide vertical elements and a large lintel with carved ends. Out of this a series of local versions have developed. In the upper, more eastern area of the Niraj Valley region, just like in the Szekler area, several different gate types were in use. Columns and lintels were sometimes carved out of large stone blocks. The few Szekler gates were mostly carved by masters from the Odorhei Area. The most original part of the gate heritage is formed by the gates in the area of the village Matrici, carved by Jakab Kajcsa and other craftsmen inspired by his very rich, dynamic and specific style from the middle of the 20th century.

KÉPEK

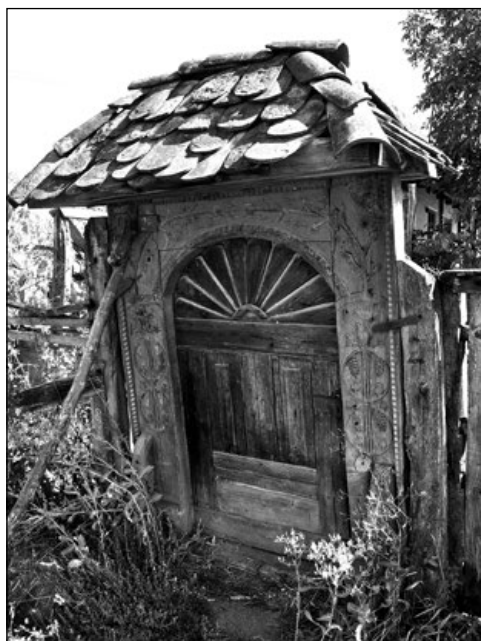
1. 1855-ben állított székelkapu Nyárádköszvényesen (244. sz.)

2. A nyárádszentlászlói unitárius templom cinteremkapuja

3. Tulipán formájú kapuoszlop Májában (27. sz.)

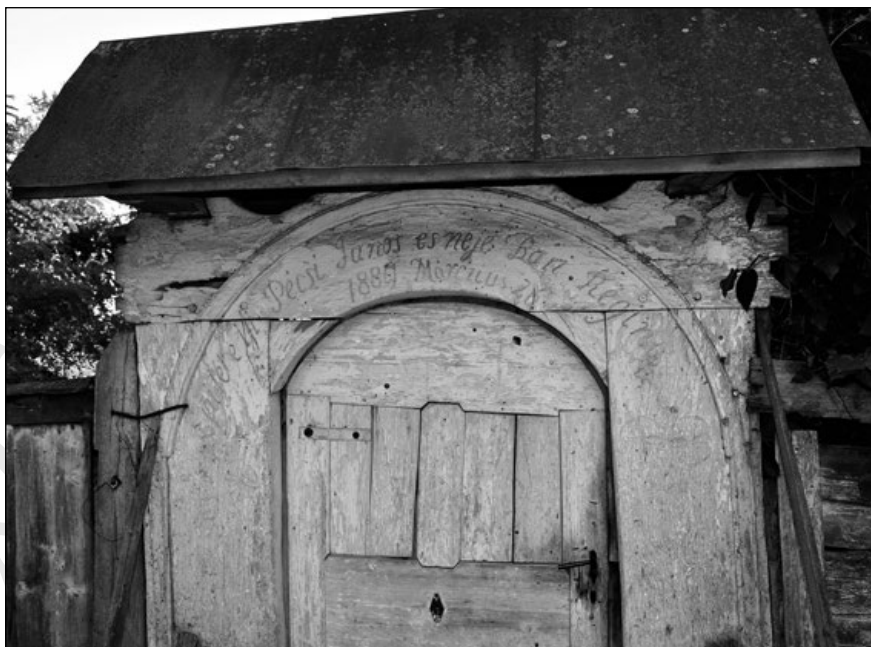

4. 1880-ban állított fedeles utcaajtó Berében (25. sz.)

5. Oroszlános kapu 1893-ból Nyárádszentlászlón

6. 1889-ban állított kapu Backamadarason (84. sz.)

7. Kapu 1929-ből Márkodon
(117. sz.)

8. Patkóíves kapu 1931-ből Márkodon
(18. sz.)

9. Kajcsa Jakab által 1925-ben faragott mesterjegyes kapu Nyárádköszvényesen (27. sz.)

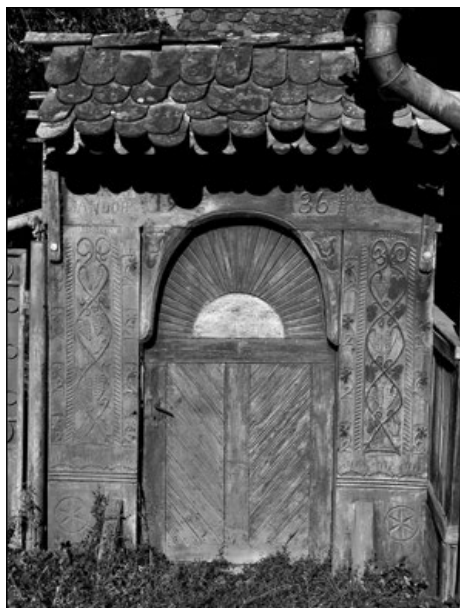
10. Kajcsa Jakab saját maga számára 1925-ben faragott egykori kapuja Nyárádköszvényesen (173. sz., Vizeli András felvétele)

11. Kajcsa Jakab által 1946-ban faragott mesterjegyes kapu részlete Nyárádköszvényesen (274. sz.)

12. Kajcsa Jakab által 1948-ban faragott kapu Nyárádköszvényesen (74. sz.)

13. Szőlőindás kapu 1936-ból Jobbágytelkén (16. sz.)

14. Faragott kőoszlopos kiskapu 1941-ből Nyárádköszvényesen (200. sz.)

15. Faragott kőszlopos kötött kapu 1903-ból
Nyárádköszvényesen (265. sz.)

16. Kőszlopos kiskapu Székelyhodoson 1923-ból (10. sz.)

17. A szentgericei unitárius cinterem
1794-ből származó kapuja a székykeresztúri
Molnár István Múzeumban

18. A nyárádszentmártoni unitárius cinterem régi kapuja 1673-ból

19. A nyáradandrásfalvi református cinterem régi kapuja 1723-ból

BALOGH BALÁZS – FÜLEMILE ÁGNES

EGY KAPUFARAGÓ SZÉKELY PENNSYLVANIÁBAN

Ezzel a konkrét esettanulmánnyal az utóbbi évtizedek székeykapu-állításának egy újabb elterjedési területére szeretnénk ráirányítani a figyelmet. A nevezett példák mindegyike egy az 1980-as években az USA-ba menekülteként kivándorolt „furfangos” székey ezermester keze alól került ki, református egyházi megrendelésre. A témával tisztelgünk a hatvanadik születésnapját ünneplő Pozsony Ferenc előtt, aki 2011 júniusában *Székeykapuk szimbolikus mezőnyben* című székeyfogláló előadásával az MTA külső tagságát nyerte el.

Itt most nem tartjuk szükségesnek, hogy a székeykapuk, fedeles nagykapuk, galambbúgos nagy-, és kiskapukra vonatkozó szerteágazó, néprajzi, történeti, nyelvészeti, építészet-, és művészettörténeti irodalmat áttekintsük. Elég, ha Pozsony Ferenc említett székeyfogláló előadása tanulmánnyá formált változatának (Pozsony 2009: 297–301) vagy a témában 2012-ben könyvet publikált Balassa M. Iván *A székeykapu* című monográfiájának irodalomjegyzékére utalunk (Balassa M. 2011: 176–181).

A közkeletű szóval székeykapunak nevezett díszített fedeles nagykapuknak a tradicionális kontextusán túlmutató szimbolizációjának feltárása a székeykapu-kutatásnak fontos kérdésköre. Ennek részeként nemcsak az eredeti elterjedési területén kívüli Kárpát-medencei használatát tárták fel, hanem a történeti Magyarország területén kívül, a migráns újházákban, diaszpóra magyar környezetben, Európán kívüli helyszíneken állított példákra is felfigyeltek (lásd: Balassa M. 2011: 166; Pozsony 2009: 292, 295 és 297). A Balassa M. Iván könyvében közölt, jelen írásban is tárgyalt ligo-nieri (Pennsylvania) kapu képe Balogh Balázs kutatása révén került be a kötetbe (Balassa M. 2011: 165).

Jelen dolgozat szerzői, az USA-ban különböző ösztöndíjakkal, vagy munkakörökben, 1992 és 2015 között éveket töltöttek el, melynek során számos amerikai magyar közösségben, gyülekezetben, intézményben megfordultak. Balogh Balázs 2006 és 2009 között (részben egy HAESF ösztöndíjnak köszönhetően) szisztematikus gyűjtőmunkát végzett több midwesti (Közép-Nyugat) állam területén (Ohio, Michigan, Pennsylvania,

Indiana, Illinois és West-Virginia) de a keleti part, elsősorban New Jersey területén is jelentős tapasztalatokat szereztek. A székelykapu, mint etnikus szimbólum előfordulására számos közegben felfigyelhetek. Mégis a legeklektánsabb példák egy alkotó, Kastal László kezéhez, és egy fontos magyar református egyházi központhoz, a Bethlen Otthonhoz (Bethlen Communities, Ligonier, Pennsylvania), mint megbízóhoz kötődnek, ahonnan a kapuállítás gondolata máshová is eljutott.

Kastal László, aki a Pennsylvania, Ohio, Illinois és Michigan területén fellelhető székelykapukat alkotta, 1949-ben Erdélyben, Székelyföldön, Gyergyószárhegyen született. Kazánfűtőnek tanult és a gyergyószentmiklósi vasöntődében kezdett el dolgozni az 1960-as évek végén. Innen került Székelykeresztúrra, ahol szintén kazánfűtőként dolgozott. Itt ismerkedett meg későbbi feleségével, Mátéfi Erzsébettel, aki 1955-ben született Székelykeresztúron. 1974-ben házasodtak össze. (1. kép) Mátéfi Erzsébet perzsaszőnyegszövőnek készült. Kastal László a tanult szakmája mellett saját kedvtelésére fafaragással és képfestéssel is foglalkozik mind a mai napig. Minden elismeret nélkül, fotó alapján, ügyes kézzel, könyvből festette meg egy-egy ismert festmény másolatát, de saját kompozíciókat is készített. Feleségének egy-egy portréval, tájképpel, csendélettel, kivált virágcsokor képével kedveskedett jeles alkalmakkor. Kapcsolatuknak az is közös lelki nevezőt ad, hogy a művészetek iránt mindketten vonzódnak, lelki szükségletük az alkotás. Erzsike a szőnyegszövés mellett gyakran versekbe önti gondolatait, érzéseit. Házasságukból két lányuk született. Az 1980-as évek elejére, az egyre fojtogatóbb légkörű Ceausescu-időszakban érlelődött meg bennük a kivándorlás szándéka. Kastal László pontosan kitervelte szökését, felkészült rá, hogy az akkori Jugoszlávia felé hagyja el Romániát. Hetekig tartott bujdokolása, a szabadban aludt, a magával hozott elemózsiával és gyűjtögetésből szerzett étellel megelégedett, míg kifigyelte a határőrség szolgálati szokásait és végre kalandos módon, nem kis veszélyek árán sikerült átszöknie a határon. Hosszú heteket töltött egy jugoszláv menekülttáborban, majd onnan is megszökött. Civilek jóindulatú segítségével és a jugoszláv hatósági közegek szemet hunyó fejbólintásával felkerült egy Triesztből Milánóba tartó vonatra és sikeresen átjutott Olaszországba, ahol végül egy Róma melletti menekülttáborban várt a letelepedési engedélyre. Kastalné, aki férje menekülésének kimeneteléről sokáig semmit nem tudott, először az olasz menekülttáborból kapott hírt holléte felől.

Kastal László Olaszországban két évig jómódú családoknál szállásért-élelemért és csekély fizetésért házkörüli „mindenes” munkákat végzett. (Nyaraló villa bentlakásos őrzése, kertészkedés, építkezés, szerelés, takarítás stb.) Bár nem szerepelt tervében, végül az Egyesült Államokba sikerült letelepedési engedélyt kapnia, és 1983. július 20-án lépett Amerika földjére. Először három hetet dolgozott egy, a bevándorlók számára fenntartott telepen Marylanden, ahol lőszerládákat szedett szét. Minden USA-ba beengedett menekültnek volt egy ún. szponzora, aki jótállt érte (akár ismeretlenül is), Kastal Lászlónak Farkas Sándor református lelkész volt a segítője, aki Youngstown (Ohio) református gyülekezetében szolgált. Ő vitte el magával Kastal Lászlót Pennsylvániába, a ligonieri magyar református óregotthonba, a Bethlen Otthonba, a lelkészek szokásos szeptemberi éves találkozójára.

A Bethlen Otthont 1921-ben szentelték fel. Eredetileg árvaházként indult, 25 magyar árva gyermekkel. Alapítását a sok bányaszerencsétlenség és acélgyári-ipari baleset következtében apjukat elvesztő magyar református gyerekek gondozása tette szükségesé. Később nemcsak árvaházként, hanem aggmenházként is működött, majd a hetvenes évektől – az amerikai árvagyűjtő törvények változásával – megszűnt az árvaházi funk-

ciója,¹ és napjainkig egyre inkább erősödik az idősök számára fejlesztett egészségügyi szolgáltató karaktere. Közben az idő múltával az otthon egykori magyar jellege fokozatosan gyengül, a bentlakók, az ápoltak és a személyzet etnikai összetétele is változik, s mára már alig találni közöttük magyar származásút.² Ugyanakkor az észak-amerikai magyar református egyház tulajdonában lévő Bethlen Otthon egyben az egyház működésének fontos központi intézménye, egyik legértékesebb ingatlana is. Falai között rendezettek az egyházi tanácskozások, s a midwesti magyar református egyházak egy jó részének iratanyagát is a ligonier-i archívum őrzi. Az Otthon terein egy-egy, központi helyén a magyar etnikus és nemzeti szimbólumok, valamint a magyar reformátusság és az észak-amerikai református egyház attribútumai (zászlók, üvegmozaikok, zsoltáridézetek, festmények, dísz tárgyak) jól láthatóan szimbolizálják az intézmény eredetét, tulajdonlását és küldetését.

Kastal László az ideérkezése utáni napokban, 1983 októberében már munkát is kapott a Bethlen Otthonban. Ettől kezdve 16 éven keresztül, 1999-ig a karbantartó részlegnél dolgozott. Napi 8 óra munka mellett, sürgősségi hibaelhárítóként, 24 órás készenlétben volt karbantartó, éjjel-nappal kereshették, ha bármilyen gond adódott az Otthonban. 1983 végén érkezett meg hozzá felesége, Erzsébet, „egy bőrrönddel és a két leánykával”. Kérkezésükkor egyikük sem tudott egy árva szót sem angolul, de szerencsére a református otthon vezetése és bent lakói révén a magyar nyelv iránti barátságos nyitottság segítette őket abban, hogy gond nélkül, fokozatosan tanuljanak angolul és akcentusukat se vesse környezetük a szemükre.

Kastalné Erzsike előbb a mosodában dolgozott, majd átkerült a konyhára mosogatni, később – fokozatosan emelkedve a ranglétrán – főzni kezdett, végül főszakácsként irányította a konyhai munkálatokat. A keresetük ugyan nem volt magas (pontosan fel tudják idézni, hogy mikor mennyi volt a napi díjuk), de nagy könnyebbséget jelentett nekik, hogy a Bethlen Otthon lakást biztosított a számukra, ingyenes volt a fűtés, villany, telefon és vízellátásuk, s emellett a konyháról is kaptak természetbeni juttatásokat. Kastal László, valódi ezermesterként, munkaidő után az akkor kiépülő nyugdíjas falu házainak tetőfedését is vállalta.

Kovács Pál tiszteletes, a Bethlen Otthon akkori, köztisztviselőben álló igazgatója,³ aki Kastaléknak munkát és otthon adott, hamar felismerte László sokoldalú tehetségét és különlegesebb megbízatásokkal is ellátta őt. (2. kép) 1985-ben, a saját szolgálati házához vezető kerti út bejáratához egy székelykaput rendelt tőle. Ez volt az első kapu, amit Kastal László életében készített. A Kovács Pálnak készült kapu nemcsak egy privát tér lehatárolását jelentette. Mivel az igazgatói lak a festői fekvésű, város fölött magasodó, fél domboldalt elfoglaló nagykiterjedésű telep közepén, az iroda épületekkel szemben állt, ezért a székelykapu lényegében az otthon közepére, szívébe került. Ahogy az Otthon 1921-ben történt alapításakor ültetett fenyősor⁴ szegélyezte út felkapaszkodik a domboldalra,⁵ és beérkezik a központi irodaépület elé, ide került a székelykapu, amely minden látogatónak megragadta a figyelmét.

1 1977-ben, bezárásakor már csak hét árva gyerek volt a 32 helyes árvaház részlegben. Lásd: Közlemény. *ITT-OTT Kalendárium* 1977. 10. évf. 3. szám 45.

2 A Bethlen Otthon alapításáról, felszenteléséről lásd pl. Béky 1970: 28–30.

3 Kovács Pál tiszteletes 2000-ben adta át a Bethlen Otthon igazgatói feladatait Bertalan Imre tiszteletesnek.

4 2013-ban kivágták a nagyra nőtt fasort, mert az újonnan épített lakások kilátását zavarta.

5 Ezt az utat Kalassay Sándor református tiszteletesről, az Otthon első igazgatójáról nevezték el.

A Bethlen Otthon központi területén⁶ az irodaépületet elhagyva következik az Otthon saját temploma, amelyet egy német alapítású egyháztól vettek át, és ahol ma a bentlakók összetételének megfelelően rendszeresek a vasárnapi anglikán istentiszteletek is. A templom mögött utcácskát alkot az az 1970-es, 1980-as évek fordulóján épített telep-rész, ahol az önálló életvitelt választó nyugdíjas házaspárok házai állnak. Az amerikai títustervek szerint és az általános könnyűszerkezetes technikai megoldásokkal épült házak közé sajátos magyar jelleget csempészett az, hogy Kastal László – Kovács Pál igazgató megbízásából – legjobb faragó tudását latba vetve, egy-egy jellegzetes arcúlati elemmel is feldíszítette a telepet. Az otthon területének kezdetét kijelölő elágazásnál, ahonnan a Kalassay út indul, Kastal László 1984-ben egy a Bethlen Otthont hirdető, feliratos táblát faragott. (3. kép) A 20 lakásos nyugdíjas telep ikerházainak postaládáit tartó állványzatot is ő faragta 1986-ban, és a telep körforgalmú terecskéjére egy három kopjafából álló emlékoszlop-csoportot faragott 1987-ben. 1988-ban egy monumentális méretű székykaput épített az út fölé, amely mint egy falukapu, mai napig is kijelöli a telepre vivő út bejáratát. (4–5. kép) A kapura Sütő Andrástól származó idézet került: „Önmagát becsüli az a nemzedék, amely tudomásul veszi, hogy az élet nem vele kezdődött.” Lényegében mindkét Kastal László készítése kapu jól láthatóan az iroda közelében, az épület főhomlokzattól balra és jobbra feküdt.

Érdemes megemlíteni, hogy a Bethlen Otthon festői elhelyezkedése a pennsylvaniai hegyek közt, az itt élő magyarok számára a hazai magyarországi és erdélyi hegyvidéki tájat testesíti meg. A ligonieri hegyes-völgyes táj a nógrádi palócok számára a Börzsönyt és a Mátrát, a dél-dunántúliaknak a Mecseket juttatja eszébe, s a folyóvölgyben kanyargó gyorsfolyású hegyi folyó, a Loyalhanna az erdélyi folyók emlékét idézi az onnan származóknak. A hazai táj képzetével otthonossá tett ligonieri tájról nem egyszer részletesen beszéltek az otthon lakói a velük interjút készítő Balogh Baláznak (lásd Balogh: 2010: 435).

Kastal László a két ligonieri kapu elkészülte után több megrendelést is kapott székykapu faragására a Ligonierban megforduló református lelkészekről. Kastal a Bethlen Otthonnak készített munkákon kívüli külső megbízásokat is a ligonieri Bethlen Otthonban berendezett, jól felszerelt műhelyében készítette el, és az előre legyártott elemeket a helyszínen szerelte össze.

1989-ben Dömötör Tibor református püspök, az akroni (Ohio) Lorántffy Otthon igazgatója is „elirigylte” a Bethlen Otthon székykapuit. A Lorántffy Otthon az USA-ban működő másik magyar református öregotthon, ahol a legutolsó időkig túlnyomó többségben magyarok voltak a lakók és az ott dolgozó személyzet is. Az Akronba megrendelt kapu végül 1993-ban készült el. A megrendelő elképzelésének eredményeként, a kaput a Lorántffy Otthon fő épülettömbjének téglafalú oldala elé állították fel. (6. kép) Ily módon nemcsak szervesen illeszkedik a környezetéhez, de a kapu valós funkcióját sem tudja betölteni, csak díszítő és szimbolikus szerepe van, egyfajta háromdimenziós, plasztikus díszletként és emlékműként szolgál. Az akroni székykapu beleillik a Lorántffy Otthon kertjét, belső udvarát és falait díszítő szobrok, plakettek, festmények tükrözte etnikus-nemzeti szimbolika körébe, amelynek egy része az amerikai-magyar sorselmény toposzait is megfogalmazza. Külön tanulmányt érdemelne a Lorántffy Otthont díszítő, minőségi közel sem nevezhető, gyakran amatőr kezek által készített művek teremtette eklektikus, vizuális környezet elemzése. Jól láthatóan nem az esztétikai minőségre való törekvés, hanem az óhaza iránti nosztalgikus vágyódás megfogalmazása, a magyar

6 A domboldalra épült több épületből álló területen kívül, amelyet egykor az otthon lakói által művelt szántóföldek vettek körül, az Otthonnak Ligonier városában több más jelentős ingatlan is van.

kultúrát, tájat, népet megidéző romantikus vizuális toposzok összegyűjtése, a két világháború közötti időszak közgondolkodását, hangulatát jellemző hazafias érzület kifejezése volt a vezérlő elv a válogatásban.

A Lorántffy Otthon kapuja komoly erkölcsi elismerést hozott Kastal Lászlónak. Ez az egyetlen kapu, amelyen íves, hajlított megoldást alkalmazott/alkalmazhatott, mivel itt nem kellett nagy távolságot áthidalnia. Kastal más helyekre készített kapui utak, bejáratok fölé készültek, amelyek alatt akár teherautóknak, kisbuszoknak is át kell férniük. Ezekben az esetekben, a nagy fesztávolság miatt egyenes gerendákat és derékszögű kötéseket alkalmazott. Az akronit tartja a legmivesebb munkájának Kastal László, amelyre a megbízó kérésére az építés évszáma, és a „Mindent Isten dicsőségére és a magyarság javára” felirat mellett, a Lorántffy-címert is megfaragta. A kapu szimbolikája mindemellett a Dömötör Tibor személye által kavart konfliktusok kicsapódásának tárgya is lett. Kastal László fogalmazása szerint „kaptak hibát benne”. Az elismerés hangjai mellett van, aki azt kérte számon, hogy a napkorong, mint székely szimbólum miért nem került föl a kapura, van aki pedig a Lorántffy címet horthysta-fasiszta szimbólumnak titulálta tudatlanságból, vagy rosszindulatból. Az eset jól példázza, hogy a székelykapu mint emlékéllítés, az alkotó, vagy a megbízó szándékától, programjától függetlenül komplexebb szimbolikus erőterbe kerül. A székelykapuval szemben a közgondolkodás sztereotip elvárásokkal lép fel és meg akarja határozni az ikonográfiai programját.

A következő megbízás Lorain (Ohio) református templomától, Szűcs Zoltán tiszteletestől érkezett. Mára az egykori magyar negyed lakossága kiköltözött a környékről, amely elszegényedett, „elsumosodott”, lakóik többségében afro-amerikaiak. A lerobbáné épületeket graffitik éktelenítik mindenütt, amely alól kivételt jelent az itt felállított székelykapu, amit valamiféle módon tiszteletben tartanak a helyben lakók.

2001-ben a Chicago Norridge United Church lelkésze, Tóth Péter református pap rendelt székelykaput Kastal Lászlótól. (7. kép)

Kastal László egymást követő munkáin jól követhető az autodidakta tanulási folyamat, a faragó technika és az ornamentika érése, a valós népi motívumkincs fokozatos felfedezése és alkalmazása.

2002-ben felkérték egy chicagói kopjafa készítésére is, amely az I. és II. világháborús magyar katonáknak és az 1956-os forradalomnak állított volna emléket, de a World Trade Center megrázó pusztulása után elhalasztották az emlékműállítását, s az később gránitból készült el.

1996-ban a Kastal család anyagi helyzete annyira konszolidálódott, hogy megvettek Ligonier határában, egy kies, folyó menti településrészen, Darlingtonban egy étterem épületet. Ekkor még 3 évig dolgoztak a Bethlen Otthonban, amely idő alatt az épületet átépítették és az emeletén maguknak egy lakást, a földszintjén egy éttermet alakítottak ki Darlington Inn néven. (8. kép) Kastal László tervezi, hogy ide, a saját háza mellé is állítson egy kisméretű székelykaput. A kellemes kirándulóhely nyári forgalmára számítva, egy nyári italmérő pultot szeretne a kapu alatt elhelyezni. A népszerű éttermet maguk működtetik, az ebéd- és vacsora menü magyar és erdélyi ételeket kínál. Az étlapot székelykapu képe díszíti és egy magyar és angol nyelvű leírást is tartalmaz a székelykapu eredetéről. (9. kép)

Külön elemzést érdemelne, hogy amennyire Kastal László számára a faragás, a székelykapu-állítás a származás, a múlt, a hovatartozás, az önazonosságtudat kifejezésére ad lehetőséget, úgy hogyan ad módot Kastalné Erzsike számára a versírás a honvagy

7 Jelenleg az erdélyi származású Truffán Áron a lelkész Norridgeban, míg Tóth Péter Lorainben szolgál.

csillapítására, az élmények feldolgozására, a múlt és az elért életút értékelésére, saját identitásának kifejtésére. Erzsike verseiben nosztalgikusan emlékezik az elhagyott házára és hálával mond köszönetet a megtalált, befogadó otthonnak.⁸ Mindemellett mindkettejüket töretlen életigenlés, kitörő humor jellemez, éttermük sikerének egyik titka az üdítő jókedv, a meleg, családias, gondoskodó légkör.

A Bethlen Otthon kapcsán még egy székelykapuról érdemes megemlékezni, bár az már nem Kastal László kezétől származik. Itt jegyzendő meg, hogy a Bethlen Otthon fontos része Ligonier város társadalmi és kulturális életének. A tőkeerős, jól vezetett, piacérzékeny vállalkozássá alakult egykori egyházi jótékonyági intézmény – amely ma egy virágzó öregotthon, színvonalas bentlakásos egészségügyi ellátással –, rangos munkahelyteremtő tényezőnek számít a településen. A Bethlen Otthon a város felé is meg-megnyitja a kapuját. A magyar vendégművészeket bemutató rendszeres kulturális programjai, nyári piknikjei, a helyi amerikai iskolásoknak szervezett, a magyar kultúrát és szokásokat megismertető programjaikra a városlakókat is várja.⁹ Az utóbbi években rendszeresen megrendezett városnapokon a városka intézményei pavilonokat állítanak fel és gasztronómiai ínyencségekkel kedveskednek a közönségnek. (Az amerikai családok szeretik az utcafesztiválokat és szívesen kísérleteznek az etnikus konyhák ízeivel is.) A Bethlen Otthon személyzete egy szintén erdélyi család a Szép család, valamint a tiszteletes-igazgató Nt. Bertalan Imre feleségének (Újvági Baba) vezetésével rendszeresen nagy sikereket ér el a városnapokon a magyar és erdélyi konyha – amerikai környezetben kuriozitásnak számító –, jellegzetes ízeivel. Mivel Kastal László már nem dolgozik a Bethlen Otthon alkalmazásában, ezért nem vele, hanem egy helyi amerikai alkalmazottal készítették el azt a székelykapu formára faragott ételárusító pultot, amely a *Fort Ligonier Days* városnapok rendezvényén a Bethlen Otthon hívogató díszlete és szimbóluma lett. Ennek (is) köszönhetően, rendszeresen a fesztivál díjazottjai között szerepelnek. (10. kép) A kisméretű székelykapu formájú pavilon terveit egy a Bethlen Otthon folyosóját díszítő fotó alapján – amelyen egy udvarhelyszéki kapu látható – az igazgató-tiszteletes felesége készítette.¹⁰

- 8 „Kastal, sz. Mátéfy Erzsébet” verseit a Bethlen Otthon évkönyve, a *Bethlen Almanach* rendszeresen közli. Kastalné egyik verse, melynek címe *Szeretlek, Amerika*, így hangzik:

Jöttem fáradtan vérző szívvel,
Vágyaktól fosztva fásult vérrel,
Jöttem lassan, fáradtan, csoszogva,
Ismeretlen úttól végsőkig szorongva.

Te fogadtál millió színeddel.
Anyaként ápoló szerető szíveddel,
Ápoltál, ringattál, biztattál engem,
Utat mutattál elveszett hitemből.

Megmutattad, hogy magam lehetek!
Szabad utat adtál bárhova mehetek.
Nem kell előtted Hazámat titkoljam!
Nem kell terhemet titokba hordjam.

Engedted érezzek, szeressem, vérezzek,
Engedted nemzetem szabadon hirdessem.
Megadtad nekem, hogy Magyar maradjak.
Elzárt vágyaimnak szabad utat adjak.

Megmutattad mi a szabadság!
Élhet szabadon a szétszórt magyarság.
Ha szívem Hazámért mindörökké vérez
Hálám érte te veled érez.

Szólhatok szívemből nincsen bilincs többél
Szeretlek érte, s hálás leszek mindörökké.

- 9 A 2014-ben, a régi irodaépület felső szintjén kialakított, jól felszerelt, gyógypedagógusok és trénerok által működtetett, modern rehabilitációs és edzőtermét nemcsak az otthon aktívabb életet élő idős lakói használják, hanem a városiak is előszeretettel látogatják.

- 10 A kaput kivitelező John Brown nevét kedves humorral magyarítva, Barna Jánosként írták fel a kapura.

A jelenlegi igazgató, Nt. Bertalan Imre is nagyra becsüli Kastal László tehetségét és reméli, hogy vállalkozik még székelykapu faragásra. Tőle rendel meg egy falukapu szerű új székelykaput, amely az elbontott korábbi igazgatói szolgálati ház helyén 2013-ban kialakított, 24 lakásos, új telep bejáratát díszítené. (Az építkezés kezdetekor Kastal László 1985-ben épített első kapuját elbontották.) Az út fölött átívelő tervezett új kapu is olyan nagyméretű lesz, hogy alatta egy teherautó is átférjen. A kaput a Rákócziak címere fogja díszíteni.

A fentiekből is kitűnik, hogy az Egyesült Államokban, csakúgy, mint a történeti Magyarország határon kívüli területein, így Erdélyben is, a református egyháznak központi, kohézió szerepe van a magyar közösségek szervezésében, önazonosságtudatuk megőrzésében.¹¹ Az Újvilágban a római katolikus egyház – egyetemes jellegéből, nemzetközi karakteréből és centrális hierarchiájából fakadóan – kivált az utóbbi évtizedekben, az aszimilálódó etnikus közösségek amerikanizálódó homogenizálását inkább szorgalmazza, mintsem akadályozza. A mintegy száz éve az első generációs magyar kivándorlók összekuporgatott dollárjaiból és két kezük munkájával előbb épültek meg katedrálisméretű templomaik, mint saját tulajdonú lakóházaik. A magyar római katolikus templomok, magyar szenteket ábrázoló üvegablakai és oltárjai előtt egyre ritkábban lehet már magyarajkú papot találni. A magyar atyák szerepét az amerikaiak mellett német, lengyel, spanyol, mexikói, olasz és egyéb latin, sőt indiai stb. papok veszik át, akiktől sok esetben idegen a magyar kultúra, s nem tartják feladatuknak a közösségszervezést sem. (A kihelyezett papok, vagy a püspökség hozzáállása – ha az egyes konkrét eseteket nézzük – a megértő, empátikus támogatás, az élni hagyás, a neutrális indifferencia, a helytelenítés, a gyülekezettel való feszült viszony, sőt a magyarellenesség megannyi változata között mozog.)

A kivándorló református magyarok első nemzedéke is hamar felépítette a templomait, s megalapította az önálló Magyar Református Egyház szervezetét. Az egyházszerkezeti tradíciók miatt a lelkészek túlnyomó részben a mai napig magyar származásúak. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államokban is, csakúgy, mint Erdélyben, „magyar vallásnak” hívják a református vallást, s a „református” és „magyar” szavakat voltaképpen egymás szinonimájaként értik a református közösségekben (Komjáthy 1984: 264). S bár a református közösségeket ugyanazon gazdasági, szociális hatások és mobilizációs hullámok érik, mint katolikus társaikat, de a református gyülekezetek aktívabban befolyásolhatják saját sorsukat, dönthetnek közös dolgaik felől. Ez az oka annak, hogy sokszor elnéptelenedő, „Isten háta mögötti” vidékeken még akkor is működik a református templom, ha már csak néhány idős egyháztag alkot egy gyülekezetet. A református egyház segítségével helyezkedik el még ma is sok magyar kivándorló Amerikában, így karolta fel Kastal Lászlót és családját is a Bethlen Otthon. Ezért a református egyház a fő megrendelője a magyar önazonosságtudat szimbolikus megfogalmazását jelentő székelykapuknak is.

SZAKIRODALOM

BALASSA M. Iván

2011 *A székelykapu*. Terc Kiadó, Budapest.

BALOGH Balázs

2007 Vázlat a Nyugat-Pennsylvania-i magyar közösségek társadalmáról. *Ethno-lore*. 89–111.

11 Bővebben kifejtve lásd: Balogh 2007: 101–102.

2010 Az amerikai magyarok óhazaképe. In: Bali János – Bádi Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde aurum – inde vinum – inde salutem*. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 429–437.

BÉKY Zoltán

1970 *Az amerikai Magyar Református Egyesület történetének főbb eseményei*. Bethlen Freedom Press, Ligonier.

KOMJÁTHY Aladár

1984 *A kitántorgott egyház*. A református zsinati iroda sajtóosztálya, Budapest.

1977 Közlemény. In: *ITT-OTT Kalendárium* 10. (3) 45.

POZSONY Ferenc

2009 Székelykapuk szimbolikus mezőnyben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. (Studia Ethnologica Hungarica, XI.) L'Harmattan Kiadó, Budapest, 267–301.

UN CIOPLITOR ÎN LEMN AL PORȚILOR SECUIEȘTI DIN PENNSYLVANIA

Autorii studiului au vizitat numeroase comunități, congregații, instituții maghiare din Statele Unite, au efectuat cercetări etnografice pe coasta de est și în Midwest. Au observat în mai multe rânduri apariția porții secuiești ca simbol etnic. În Statele Unite biserica reformată are un rol esențial în păstrarea identității maghiare, astfel că nu e de mirare că este instituția care comandă cele mai multe porți, ca simbol al identității maghiare. Studiul de caz atrage atenția asupra activității unui cipolitor în lemn originar din Secuime, care a imigrat în anii 1980 și care a început ridicarea acestor porți secuiești la inițiativa căminului de bătrâni reformat din Ligonier, apoi a onorat comenzi venite tot din partea bisericii reformate. Ridicarea porții secuiești pentru acest meșter oferă posibilitatea de a-și exprima cursul vieții, originea și identitatea individuală, totodată poarta secuiească ca act comemorativ acționează într-un context simbolic mai complex, conform intenției celui care a realizat-o sau a celui care a comandat-o, ba chiar și independent de acestea.

MAKING SZEKLER GATES IN PENNSYLVANIA

The authors of the paper have spent several years in the US, where they visited many Hungarian-American communities, organizations and institutions of the East coast and Midwest and conducted ethnographic fieldwork. There they saw examples of the so-called Szekler gate. The Szekler gate has increasingly been becoming an ethnic and national symbol not just among Hungarians living in the historic territory of one-time Hungary, but also among émigré and diaspora Hungarian communities in other parts of the world. The paper analyzes the case of a Szekler immigrant, who moved to the States from Romania in the 1980s and began to construct gates commissioned by the Hungarian Reformed Presbyterian church. The symbolization of the representational space was an important motivation for the commissioners, while the special opportunity of erecting Szekler gates, offered the craftsman means to express his own ethnic identity and memories of his homeland. Furthermore the Szekler gate on public display as a mean of memorialization, places the object into a more complex symbolic context.

KÉPEK

1. Kastal László és felesége, Mátéfi Erzsébet 2014-ben
(A szerzők felvétele)

2. A faragó Kastal László az 1980-as években
(Kastal László tulajdonában lévő fotó)

3. A Bethlen Otthon bejáratát jelölő tábla az 1980-as években, Kalassay Drive, Ligonier, Pennsylvania (Kastal László tulajdonában lévő fotó)

4. A ligonieri nagy székykapu felállítása 1988-ban (Kastal László tulajdonában lévő fotó)

5. A ligonieri nagy székykapu 2007-ben (A szerzők felvétele)

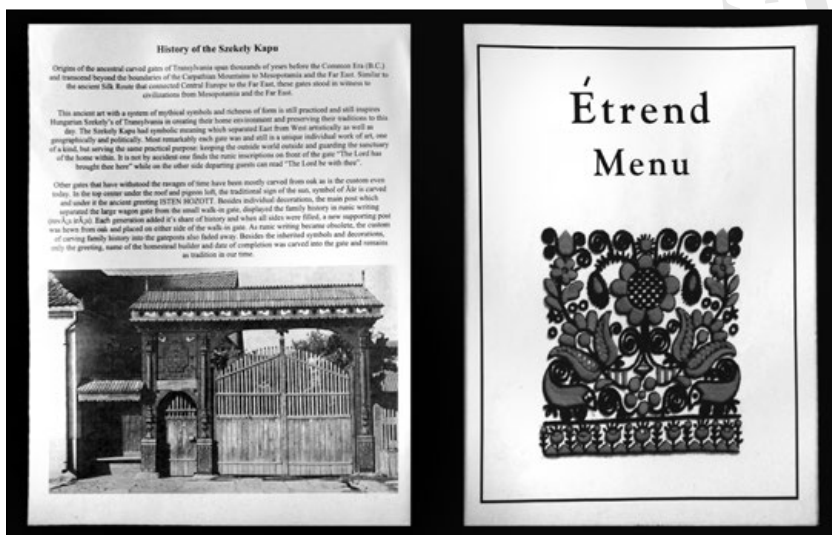
6. A Lorántffy Otthon székelykapuja 2008-ban,
Akron, Ohio (A szerzők felvétele)

7. Székelykapu avatása Norridge-ban (Chicago, Illinois) 2001-ben
(Kastal László tulajdonában lévő fotó)

8. A Kastal család étterme és háza, a Darlington Inn 2014-ben
(A szerzők felvétele)

9. A Darlington Inn étterem étlapja 2014-ben
(A szerzők felvétele)

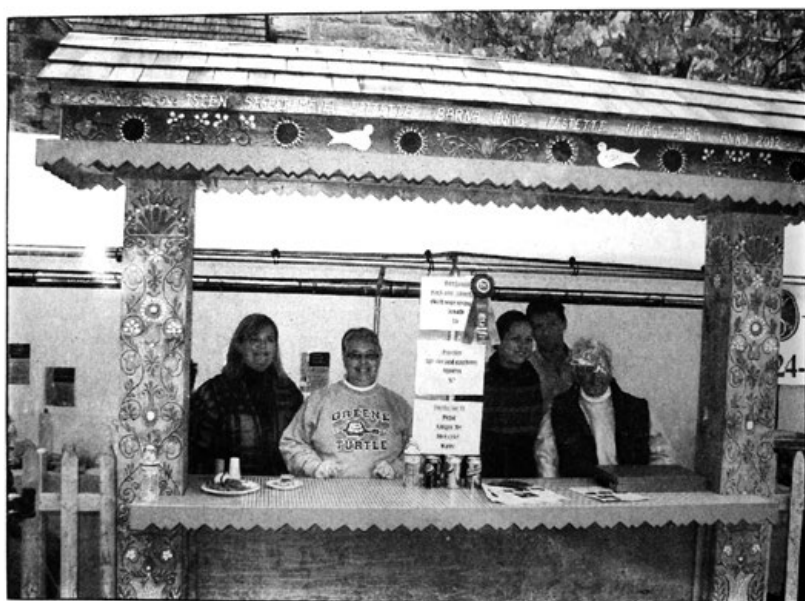

Photo by Rita Glessey
Ann Donovan; Judy Holden; Timea Szep, coordinator of the Bethlen Communities' food booth; Peter Szep, and Micky Mattern were among the employees and volunteers who staffed the booth over the Fort Ligonier Days Festival. It placed first in the Best Food Booth Presentation category in the FLD food booth contest. The arch represents the Transylvanian gate, which is the Hungarian symbol around the world. It was designed by Timea Szep, handcrafted by John Brown and hand-painted by Baba Ujvagi.

10. A Ligonier Echo tudósítása (2012. november 8.) a Bethlen Otthon csapatának győzelméről a Fort Ligonier Napok rendezvényén

DIMÉNY ATTILA

A DUALIZMUS KORI POLGÁRI MAGÁNÉPÜLETEK ÉS BÉRHÁZAK KÉZDIVÁSÁRHELYEN

Kézdivásárhely sajátos településszerkezetéről, ennek fejlődéséről és ezen belül épített örökségéről több tanulmány jelent meg az elmúlt évek során, melyek fontos információt nyújtanak a város múltja iránt érdeklődő kutatóknak. Többek között Incze László helytörténeti kutatásai, Pál Judit városfejlesztési vizsgálatai, Olasz Gabriella, valamint Dobolyi Annamária műemléki és művészettörténeti szempontok alapján megjelent tanulmányai Kézdivásárhely jobb megismerését teszik lehetővé (Incze 2012; Pál 2003; Olasz 1998; Dobolyi 2007, 2011).

Kézdivásárhely főterének látványos arculatváltozása az 1867-es ki-egyeződést követően ment végbe, ugyanis ekkor építették át a piactérre néző épületek zömét, melyek napjainkban is a város egyik turisztikai vonze-rejét képezik. Az előbbi szerzők kutatási eredményeit is felhasználva, egy korábbi tanulmányomban Kézdivásárhely 19–20. századi térhasználatá-ka kapcsán a publikus térben elhelyezkedő közintézményi ingatlanokról és közö-ségi épületekről írtam (Dimény 2011: 69–108). Jelen tanulmányban ennek kiegészítéseként a kézdivásárhelyi polgári magánépületek és bérhá-zak időbeli megjelenését vizsgálom.

A kézdivásárhelyi magánépületek építési idejére és az építtetőkre vo-natkozóan még viszonylag kevés adat áll a kutató rendelkezésére. Elsősor-ban a telekkönyvek nyújthatnának hasznos információkat, de ezek kuta-tása még nem lehetséges, így írott forrásként csak a magán irattárakból és gyűjteményekből előkerülő szűkös információkra támaszkodhatunk, ill. az intézményes keretek között történt építkezések esetében az erre vonat-kozó jegyzőkönyvek tájékoztattak a kutatásban. Sokat segít azonban az a régi szokás, hogy az új házak építésével kapcsolatos adatokat bevésték a mestergerendákba, ami az építés évén kívül legtöbbször az építtetők nevét is megőrizte. Azonban a 19. század első felében épített kő- és téglahá-zakban már nem volt helye a mestergerendának, de némelyiknél ezeket az információkat (évszám és monogram formájában) megtaláljuk az épület

homlokzatán, a kovácsoltvas tornácon vagy a pincék mélyén lapuló kőtáblákra vésve. Az alábbiakban elsősorban ezekre a forrásokra támaszkodva mutatom be Kézdivásárhely polgári építkezésének időbeli kialakulását egészen az első világháború kezdetéig.

A közösségi épületekkel szemben a magánszférában látványos fejlődés történt. Kézdivásárhely lakosságának gazdasági erejét igazolja az, hogy a város háromnegyed részét elpusztító 1834-es tűzvész után viszonylag rövid idő alatt újjáépítették a várost. Az 1834 előtti időkben többnyire itt is falusias faházak voltak általánosan elterjedve, melyekről képet alkothatunk a város északi részén és a Kantában fellelhető épületek alapján. Ezekhez viszonyítva a piactér körül lakó jómódú polgárok már akkor is nagyobb és emeletes házakkal rendelkeztek. Ere példa a főtér északkeleti szögletében (a 8. udvartér bejárata) ma is álló emeletes épület, melyet a 19. század első évtizedeiben építettek.

A tűzvész utáni újjáépítések során sok mindent gyökeresen átalakítottak, de a korábban készített, kőből rakott, nagyméretű boltíves pincéket megtartották, s azok alapján napjainkban is következtetni lehet a korábbi épületek méreteire. Az 1860-as évek végén Orbán Balázs által közzétett Bicsérdy J. rajzon még látható, hogy milyen volt az újjáépített piactér nyugati oldala (Orbán 1869: 106). Egy ehhez hasonló ábrázolás látható a Kézdivásárhelyen *szabadalmazott polgári csizmadia társulat* 1870-es évek végén nyomtatott felszabadulási okmányának fejlécében is (ILCMi). A Bicsérdy-rajzon a Cserey-féle fogadó és a mellette álló Szócs család tulajdonát képező épület kivételével a teljes nyugati oldal látható. A csizmadia okmányon csak a templomtól jobbra levő négy épület tűnik fel, viszont az annnyival több, hogy a főtér déli oldalán húzódó épületekből is látszik még három.

A rajzokon a református templomhoz közel egymás mellett két *csapott tetejű*, a szász vidékre jellemző egyemeletes téglapépület látható, mellettük pedig egy tornácos emeletes ház is állt. Habár ezeket a 20. század első éveiben átépítették, viszont néhány hasonló épület túlélte a dualizmus kori építkezési hullámot. Ilyen a főtér északnyugati kijáratánál, a Kantába vezető út bal oldalán napjainkban is álló két egymás melletti emeletes épület, valamint a piactér délkeleti kijáratánál, a mai Függetlenség utca bal oldalán elhelyezkedő ház. Ezekhez sokban hasonlító, emelet nélküli épületek ma is találhatóak a piactérről északkelet irányba kivezető Apafi utcában, ill. a Kovács-szerben.¹ Az 1970-es években városszerte többfelé megtalálhatók voltak az ilyen típusú, zsindefyöfödésű, földszintes faházak, azonban a város korszerűsítése során nagy részüket elbontották (ILCMf: F.12.98, F.12.3). Mivel a település északi részeit már nem érte el a tűz, az is elképzelhető, hogy a város jómódú- és középosztálya már 1834 előtt is ilyen típusú házakban lakott. A 18–19. század fordulóján azonban még nem lehetett sok kőépület a városban, ugyanis az akkori református anyakönyvekben mindössze két kőépületben lakó személyre utaló bejegyzést találtam. Elsőként 1765-ben Kovács Kelemen, majd 1826-ban Jantsó József neve után jegyezték be azt, hogy *kőházi* (SÁL 1734–1845: fond 105/612). Valószínűbbnek tartom tehát, hogy az emeletes kőépületek közvetlen a tüzeset előtt, ill. után épültek. Ezt igazolja az is, hogy a piactér északi oldalán, ahol a tűz nem pusztított, a 19. század végén még földszintes faházak álltak.

Az említett rajzokon látható emeletes épületek már teljes egészében téglából készültek, azonban a földszintes házak még többnyire fa épületek voltak. A tornácos házak esetében az emeleti lakótérbe az épület falához kívülről erősített, nyitott falépcsőkön keresztül lehetett feljutni. A földszinti helyiségekben, a bejáratok fölött olvasható feliratok alapján, üzletek működtek. Az említett épülettípusokban az a közös, hogy a pincék vasajtókkal elzárt lejáratai közvetlenül az utca szintjéről nyíltak. A pincék 3–4 méteres

¹ Az Apafi utcában több épület Nagy Ferenc szeszgyáros és leszármazottainak tulajdona volt. Az utca végén ma is áll a szeszgyár épülete, mellette pedig, a boltíves kőkapu mögött, a csapott tetejű kúriaszzerű épület látható.

belmagassága néhány földszintes épületnél embermagasságú kőalapot eredményezett, ami a ház emeletes hatását keltette. Ezt némelyiknél a tornác, ill. későbbi kovácsoltvas erkély is kihangsúlyozta. A pincék utcaszint fölé emelkedése miatt többnyire két-három lépcsőfok segítségével lehetett bejutni a házakba és az üzlethelyiségekbe, melyek a későbbi nagyméretű átépítések után is megmaradtak.

Kézdivásárhely belvárosában napjainkban elsősorban a dualizmus korában épített házak vannak többségben. A piacteret többnyire a nagypolgári házak sora veszi körül, melyek a főterre vezető közeli főutcákban is folytatódnak, de elszórtan az udvarterekben is találunk belőlük. A korszerű épületek emelését Kézdivásárhely előjárói már a 19. század 60-as éveitől szorgalmazták, ugyanis az udvarterek lakóházainak és gazdasági épületeinek zsúfoltsága tűzveszélyes, ill. egészségtelen volt. Ennek felszámolása érdekében egy *Szépítő Bizottmányt* hívtak életre, mely a városban zajló építkezéseket és javításokat volt hivatott felügyelni. A bizottmány összeírása alapján 1868-ban Kézdivásárhelyen összesen 1382 lakrészt tartottak számon, amiből 1076 lakrészben tulajdonosok, míg 308-ban bérlők laktak. Egy későbbi összeírás szerint a 19. század végén a városban összesen 1174 lakóház állt, melyből mindössze 273 épült kőből, a többi 901 még mindig faépület volt (Dobolyi 2011: 544–545). A polgári gondolkodás széles körben való elterjedése minden bizonnyal folyamatosan segítette a *Szépítő Bizottmány* munkáját, ugyanis a piactér és a főutca épületei a kornak megfelelően rendre megújultak és megszépültek, így a belváros képe esztétikusabbá vált. Kiemeljük, hogy a városban élő jelentős számú idegen komoly garanciát jelentett a tehetősebb polgároknak arra, hogy bérházak építésébe kezdjenek.

Napjainkban összesen 41 épület veszi körül a város főterét, melyek zömében a dualizmus ideje alatt épültek, közülük pedig néhány már ismertetett középület.² A piactér polgári épületei közül három napjainkban is az Orbán Balázs által közzétett rajzon látható tornácos házhoz hasonlít. Az egyik a *Finta-házként* ismert épület a piactér keleti oldalán, melyet az 1970-es évek elején bontottak el és építettek újat a helyére. A korábbi emeletes faházat akkor teljesen átépítették téglából, de megőrizték az utcaképbe illő sajátosságait, vagyis továbbra is egyemeletes tornácos épület maradt. A régi épület tornácrészlete és mestergerendája a bontás után a kézdivásárhelyi múzeumba került. Innen tudjuk, hogy özvegy Szabó Dánielné született Kováts Anna építtette 1835. május 27-én. Egy másik régi épület a piactér nyugati oldalán álló, *Vörös-házként* ismert, egyemeletes, *oldallépcsős* ingatlan. Ez az épület már teljesen téglából épült, de építési éve nem ismert (Dobolyi 2011: 544). A 2000-es évek elején zajló épületjavítás során a vakolat alól előkerülő régi ajtók és ablakok helyéből kitűnt, hogy már korábban is jelentősebb átalakulásokon ment keresztül. Egykor a földszinti járószint magasabban volt, amit a régi gerendák helyei igazoltak. Ugyanakkor a megszenesedett gerendamaradványok arról árulkodtak, hogy a korábbi épület az 1834-es tűzvészben pusztulhatott el. Egykor a Szócs család tulajdona volt, alul üzlethelyiséggel, felül pedig lakószobával. A feljavítás előtt cserélt tulajdonost, ma vendéglő és panzió működik benne. A harmadik a piactér északkeleti sarkán áll, és sokban hasonlít az előbbiekhöz, annyi különbséggel, hogy ez még mindig az eredeti állapotában található. Mivel az épület az 1834-es tűzvészben nem pusztult el, a 20. század elején készített képeslapokon és fotókon még eredeti állapotában látható. Habár a főtér egyik markáns épülete volt a tanácsház szomszédságában, de mára állapota nagyon megromlott. Habár a zsindeletet több helyen beszakadt, az oldalfalhoz illesztett lépcső és tornác pedig elvált az épülettől, napjainkban is lakják a házat.

Az építkezések során a piactér nyugati felén, a Vörös-ház és a Vigadó között található emeletes házakon sem történt jelentősebb átalakítás. A Vigadó melletti épületet, amely a

2 A keleti oldalon 19, a déli oldalon 5, a nyugati oldalon 14 és az északi oldalon 3 épület.

20. század elején még a Vörös-házhoz hasonlított, Szőcs M. Lajos³ kereskedő az első világháború utáni években alakította át mai formájára. Az udvartér bejárata fölé boltívet képezve lakoszobával töltötte meg az emeleti részt, melynek eredményeként az épület hozzásimult a mellette álló házhoz. Korábban is történtek átalakítások az épületen, ugyanis a pince kiképzése arról tanúskodik, hogy egykor az udvartérből lehetett oda lejutni, de napjainkban a belső lépcsőház padlószintjéről közelíthető az meg. Az épület pincéjében található egy olyan írott szemöldökfa, melyen Hankó László bíró és Turóczi Anna neve, valamint az 1824-es évszám olvasható. Ennek alapján arra lehet következtetni, hogy a ház építtetője és tulajdonosa a város akkori bírója volt. Ez az épület valószínűleg a tűzvészben elpusztult, de a későbbi tulajdonosok a pincét megtartva építették fel a ma is álló kőházat.

Fejér Lukács kereskedő emeletes háza is egyike a város tűzvész utáni kőépületeinek. A többszobás házat a kommunista időszakban szállodává alakították át, melynek során az épület frontját korszerűsítették. A Szőcs M. Lajos és Fejér Lukács háza között álló emeletes épület viszont a korabeli rajzokon látható formájában maradt meg, és egyidős lehet szomszédos épületekkel.

A piactér keleti oldalán további három épület sok hasonlóságot mutat az előbb ismertetett Vörös-házzal. A közös bennük az, hogy ezek az egyemeletes épületek sem épültek rá az udvartér bejáraatára, és méretüket tekintve is majdnem azonosak. A nagypolgári épületekhez simulva azonban nem rendelkeznek külső lépcsőfeljáróval, hanem inkább a Szőcs M. Lajos-féle házra hasonlítanak. Az egyik ilyen épület idős Tóth István kétemeletes házával van összeépítve (12. udvartér bejáraatánál), a másik pedig a Szabó Mózes épülete (17. udvartér bejáraatánál) és egy másik ház által közrefogva áll, míg a harmadik a piactér délkeleti bejáraatánál (22. udvartér bejáraatánál) a mellette álló épülethez simulva található. Az első teljesen téglából épült, és az időközben történt javítások és bővítések során sem változtattak korábbi kinézetén. A 20. század elején készült fényképeken a ház frontján Szőcs János vegyeskereskedő, majd Csávássy Endre neve is olvasható, építtetőjét azonban nem ismerjük. A két épület között található emeletes kőházat, a jelenlegi tulajdonos elmondása szerint, egy Pánczél nevű szabómester építtette.⁴ 1905-ben Serester Ferenc sepsiszentgyörgyi vegyeskereskedő üzlete működött benne (KPHpa 1904, ILCMF: F.11.141). A 22. udvartér elején álló faépületet azonban 2010-ben elbontották és teljes egészében átépítették téglából, részben megtartva annak korábbi formáját. A bontáskor előkerült mestergerenda szerint a házat 1845-ben építtette Szabó Dániel és Turóczi Terézia, aki Turóczi Mózes üstgyártómester és ágyúöntő testvére volt.

Az 1857-ben emelt tanácsház építési stílusát és díszítő elemeit figyelembe véve, néhány házról azt feltételezhetjük, hogy azok az 1850–60-as években épülhettek. A korábban említett épületekhez viszonyítva ezek az épületek méretükben nagyobbak, amit az udvartér bejárata fölé épített lakóter is kihangsúlyoz. A régebbi házaktól eltérően megjelennek rajtuk az egyszerűbb díszítőelemek, például az ablakkereteket kiemelő egyenes vonalú stukkók és az eresz alatti gerendákat utánozó díszek. Az egyik ilyen épület közvetlen a tanácsház (jelenleg múzeum) mellett található, mely a mai 11. udvartér bejáraatára épült rá. Az idők folyamán több tulajdonra oszlott, ezért mindössze két ablakszem és az épület díszítőelemei árulkodnak koráról. Ugyancsak a keleti oldalon, a *kőköből* és a *cigányok ketrece* mögötti részen, vagyis a későbbi 18-as és 19-es udvarterek közötti szakaszon másik három egymás melletti épület formája és ornamentikája hasonlít az előbb említett épületekhez. A déli oldalon, az egykori *várdaház* feltételezett helyén is épült egy hasonló emeletes kőház, melynek építési terveit 1868-ban Benkő Dániel ké-

3 Mózes fia – a szerző megjegyzése.

4 Hegedüs Ferenc kézdivásárhelyi vállalkozó közlése szerint.

szíttette el.⁵ Véleményem szerint ezek a házak a városiasodás, ill. a polgári gondolkodás térhódításának első látványos elemei. Méretük alapján az sem kizárt, hogy ezek voltak az első bérházaként is szolgáló épületek a városban.

Kézdivásárhely polgári építkezésének korai szakaszát az évszámmal és a monogramokkal ellátott épületek vizsgálatával egészíthetjük ki. A belváros területén összesen 13 olyan épületet találtam, melynek homlokzatán, ill. kovácsoltvas tornácán látható az építető személyek évszamos monogramja. Ezen belül is néhányánál csak az évszám vagy csak a monogram olvasható. Az 1870. előtti időszakból nem találtam hasonló módon megjelölt épületet, ami a település városiasodásában egy újabb korszakhatáraként is felfogható.

Az 1870-től épített házak többsége elsősorban méreteiben különbözik a korábbi polgári épületektől. A házak frontját díszítő elemek kezdetben mindössze annyiban változtak, hogy fokozatosan markánsabbá és gazdagabbá váltak. A 19–20. század fordulójától kezdődően a tehetősebb polgárok a figuratív díszítőelemek használatára tértek át, ami alapján az évszám nélküli épületeket is megközelítőleg korszakolni lehet. A nagyméretű és több lakrészes épületek elsősorban bérházaknak épültek, talán éppen ezért tartották fontosnak az épületen feltüntetni tulajdonosaik nevét. Szerintem ezek építését már jól megfontolt gazdasági érdek vezérelte, amit az is alátámaszt, hogy ebben az időszokban a városban jelentős volt a lakásbérlok száma. Kézdivásárhelyen 1868-ban 1382 lakrészből 1076-ban a tulajdonosok, míg 308-ban bérlok laktak (Dobolyi 2011: 544).

Az évszámok alapján pedig azt látjuk, hogy Kézdivásárhely jómódú polgársága elsősorban a piactér keleti oldalán kezdett el építkezni. A városi tanácsház szomszédságában 1870-ben idős Tóth István szeszgyártulajdonos második feleségével, Kovács Idával együtt kétemeletes téglaházat épített. A város akkori arculatában különös színfoltként jelenhetett meg ez az épület, ugyanis méreteiben majdnem kétszer akkorra volt, mint a korábbi emeletes épületek. Tőle balra, négy udvartérrel délebbre Szabó Mózes birtokos és szeszfőzde-vállalkozó Sebesi Ilonával közösen 1871-ben emelte a következő korszerű bérházat. Habár ez az épület az előzőhöz viszonyítva méreteiben szerényebb volt, de így is a mellette álló házak fölé emelkedett. Ugyancsak a keleti oldalon épült fel a város második kétemeletes épülete. 1875-ben Csiszár Pál szeszgyáros és Sebesi Sára a piactér délkeleti sarkánál (a mai 23. udvartér fölé) két udvartér frontját is meghatározó házat építtetett.

A főter keleti oldalán zajló építkezésekkel egy időben a város és a Kanta találkozásánál is hasonló jellegű építkezés kezdődött. Napjainkban is négy darab, egyemeletes és több lakrészes épület található itt, melyből a jobb oldalon három össze van építve, míg a velük szemben lévő már különálló épület. Ezen található az évszamos monogram, ami szerint a házat Csiszár József és Bányaí Róza építtette 1872-ben. A másik három épület építési idejét nem ismerem, de a hasonló formai és építészeti stílusjegyek alapján egy idősek lehetnek az évszámmal ellátott házzal. A három épület közül a Kanta felőli ház tulajdonosa a 19. század végén Török Samu (1863–1954) sörgyáros volt, aki Török Sándor szeszgyáros apjától örökölte vagyonát. Egy 1938-ban készült fényképen még látható az épület utcai frontján a román és magyar nyelvű sörgyár felirat, miközben a gyár közvetlenül a ház mögött, egy erre a célra emelt épületben működött. Megjegyezzük, hogy ezek az impozáns lakóházak bérházaként is működhettek.

A következő évszámot viselő épület a piactér délnyugati sarkán található, a református templom közelében. Tóth Dániel mészáros mester és Benkő Rebeka építtette 1877-ben. A sarokház keskenyebb része a piactérre, míg a szélesebb fele a Brassó irányába vezető főútra nézett. A főter déli frontján a következő datált épület 1884-es, melyet ebben az esetben a pincében elhelyezett kőtábla jelez. A Tóth Dániel házatól egy épület távol-

5 Dobolyi Annamária szóbeli közlése levéltári kutatásai alapján.

ságra Csiszár Mihály kereskedő és Kovács Emília emelte a sorban következő épületet. Ez a hajlék a 19. század végén újabb épületrésszel egészült ki, melynek következtében az összeépült a mellette álló, korábban említett Benkő Dániel féle házzal, és így alakult ki annak mai arculata. Néhány házzal keletebbre, a piactérről kivezető főutca jobboldalán, a székely katonanevelde épületével szemben Benkő Sándor szeszgyáros és Nagy Mária 1887-ben építtetett nagyméretű bérházat. Az 1948-as államosítást követően a Kisipari Munkásszövetkezet kapott helyet benne, feltehetően azért, mert a csizmadiák 1910-ben épített bérháza volt a közvetlen szomszédja.

A 19. századból több évszámos épületet nem találtam, de a házak számából és az említett stílusjegyek alapján láthatjuk, hogy az építkezés ennél jóval nagyobb méretű volt. Az 1858-tól érvényben lévő építési szabályrendeletet a városi tanács az 1890-es évek elején egy korszerűvel váltotta fel (Dobolyi 2007: 482), ami újabb lendületet adhatott az építkezésekhez. Egy korabeli fotó alapján tudjuk, hogy a piactér északi oldalán a 19. század végéig nem kezdődtek el az építkezések, de egy 1890-es évek első felében készült metszeten a tér keleti, déli és nyugati oldalain is láthatók még régi házak, az említett új épületek között. Egy ilyen helyre épült fel 1895-ben, a tér keleti oldalán Kökösi Károly (1843–1900) ügyvéd háza, a nyugati oldalon, a Vörös-ház mellett pedig Bándy István ozsdolai születésű (1857) vegyeskereskedő emeletes épülete (ma a Román Kereskedelmi Bank épülete). Rá egy évre, 1896-ban Jancsó Mózes (1839–1902) szeszgyáros már kétemeletes házat építtetett a Kanta felé vezető utca jobb oldalán, melyben kezdetben a posta is helyet kapott. A főter déli oldalán Csiszár József földbirtokos, valamint Séra Imre asztalos és temetkezési vállalkozó is ekkor építtette bér-, ill. lakóházát (Dobolyi 2007: 482, KPHpa). A keleti oldalon ugyanekkor építtették házaikat a Dávid és a Vertán családok is. Ugyancsak ebben az időben épülhetett a piactér délnyugati kijáratánál, a későbbi posta épületével szemben ifj. Molnár Mózes szücsmester és Veres Amál emeletes háza is, melyet a ház homlokzatán látható monogram tanúsít. Ezzel majdnem szemben, az utca másik oldalán is áll egy impozáns emeletes épület, mely jellegzetes stílusjegyei alapján szintén ebben az időben épülhetett, de építtetőjéről és az építés évéről egyelőre még nem tudunk semmit.

Kupán József református kereskedő, miután az 1880-as években aktívan részt vett a város második pénztáratának létrehozásában, a 19. század utolsó éveiben saját bérház építésébe kezdett, melyet 1899-ben fejezett be (Dobolyi 2007: 483). A piactér északnyugati sarkán álló emeletes épület homlokzatán ma is látható a KJ monogram.

Az építkezések a 20. század elején is tovább folytatódtak. Ekkor alakult át a piactér korabeli fényképekről jól ismert északi oldala. Elsőként 1901-ben egy JS : MR monogrammal ellátott egyemeletes bérházat építettek a tér északkeleti sarkára, viszont a monogram alapján még nem sikerült beazonosítanom az épület tulajdonosát. Egy háznyi távolságra ezt követte 1902-ben Szócs Károly sörgyáros szerényebb, de úgyszintén emeletes és függőfolyosós lakóháza. A korabeli képeslapokon még látható az épület a Kisegítő Takarékpénztár kétemeletes épületéhez simulva, de 1965-ben az akkori hatalom összeépíttette egy korszerű épülettel (Dobolyi 2007: 483–484).

A piactér templomhoz közeli nyugati oldala is a 20. század első éveiben nyerte el mai arculatát. A Bándy-ház mellé 1903-ban Dobál Lajos dohánytőzsdés és kereskedő impozáns emeletes házat építtetett. A köztudatban napjainkban is Dobál-házként ismerik. A mellette álló, tűzvész utáni emeletes házat is feltehetően ezekben az években építtették át mai formájára. Az épület korábbi tulajdonosait nem ismerjük, viszont az idős kézdivásárhelyiek Jancsó-féle házként emlegetik. Ennek földszinti részében hosszú időn át gyógyszerár működött.

A piactér keleti oldalán egy 19. század végén készült metszeten még látható egy régi épület, a Szabó Mózes birtokos által 1871-ben épített ház északi felén. Azonban a 20. századi

képeslapokon már ezt sem találjuk. Diszító elemei alapján ide is az 1900-as évek elején építették fel a ma is álló emeletes épületet, és ezzel együtt kialakult a keleti oldal mai arculata.

A keleti oldal piactéren kívüli folytatásaként az épületsor balra kanyarodik a székely katonanevelde irányába. Ennek mai kinézete is a 20. század első évtizedében alakult ki. Elsőként 1905-ben Csizsár Dénes szeszgyáros és Török Rozália építette fel emeletes lakóházát a katonaneveldével szemben. Pár évre rá Jancsó Béla mészáros és felesége, Nagy Liza is megépíttette emeletes házát Benkő Sándor szeszgyáros házával szemben. A kovácsoltvas erkélyen az 1912-es évszám látható, ez azonban nem mindig az épület építési évét jelöli, de mindenképp közel áll hozzá.

A piactérhez közel még épültek emeletes polgári épületek, de nagyrészüik nincs datálva. Ilyen például a székely katonanevelde bal oldalán, a Stephania (későbbi Vasút) utca bejáratánál lévő négy épület is. Egy hasonlót találunk ugyancsak a keleti oldal másik, vagyis északi folytatásában, annyi különbséggel, hogy ennek kovácsoltvas erkélyén Nagy Ferenc szeszgyáros és Csizsár Sára monogramja olvasható. A városnak ezen a részén (mai Apafi utca) a többi polgári lakás már földszintes épület, de néhány közülük a Nagy család tulajdonát képezte. Ugyanakkor itt találjuk K. Kovács István ügyvéd házát is.

Ahogy távolodunk a piactértől, az emeletes magánházak sorra eltűnnek. A főterre vezető utak két oldalán, egymástól udvarnyi távolságra, többnyire jómódra utaló földszintes házak jelennek meg, melyek stílusjegyeik alapján az említett időszakban épülhettek. A piactér emeletes házsorai mögött azonban csak ritkán találunk ezekhez hasonló polgári épületeket. Az udvarterekben még napjainkban is a tűzvész után épített faházak állnak.

Az említett átalakításokon kívül mindössze két, a kommunista időkben épített épület nem illik bele a főter 20. század eleji arculatába. Az egyik a piactér északkeleti bejáratánál, a valamikori tanácsolház melletti gabonaraktár elbontása után maradt üres telekre épített ingatlan, melyben a *Kisipari Munkásszövetkezet* különböző műhelyei kaptak helyet. A másik a tér északi oldalán áll, az egykori Kisegítő Takarékpénztár épülete mellett. Miután a kommunista hatalom kisajátította a takarékpénztár épületét székház számára, a mellette álló, Szócs Károly által 1902-ben építtetett egyemeletes tornácos épületet beépítette egy korszerű kétemeletes épületbe.

Összegzőként elmondható, hogy Kézdivásárhely dualizmuskori polgári épületei, ide sorolva a közintézményi és közösségi épületeket is, a város reprezentatív arculatát alkotják, amelyek többsége a főteret (az egykori piacteret) veszik körül. A közvetlen mögöttük meghúzódo udvartérhálózatban lévő épületek nagy része napjainkban is a gazdasági fellendülés előtti állapotokat őrzi. A reprezentatív tér és a *háttér* város arculata közötti óriási különbség láttán felmerül a kérdés, hogy a város társadalma miként differenciálódott a 19. század második felében és a 20. század elején? A későbbi kutatásaim során erre keresem a választ.

SZAKIRODALOM

DIMÉNY Attila

2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2010*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 445–457.

2011 A publikus tér használata Kézdivásárhelyen a 19–20. században. In: Kinda István (szerk.): *Beavatás. Tanulmányok a zabolai Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumának*

anyagából (2008–2011). (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, III.) Kriza János Néprajzi Társaság – Csángó Néprajzi Múzeum, Kolozsvár–Zabola, 69–108.

DOBOLYI Annamária

2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén. In: Barti Levente et al. (szerk.): *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 481–495.

2011 Épületmesterek és a Szépítő Bizottság tevékenysége Kézdivásárhelyen a 19–20. század fordulóján. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2011*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 543–554.

INCZE László

2012 Kézdivásárhely múltja. In: Szabó Judit (szerk.): *Rendtartó székely város*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 13–44.

OLASZ Gabriella

1999 Kézdivásárhely sajtósági településszerkezete. *Acta (Siculica) 1998/2*. Székely Nemzeti Múzeum – Csíki Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 59–90.

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból. III. Háromszék*. Pest, 101–108.

PÁL Judit

2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

SONKOLY Gábor

2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan–Atelier Kiadó, Budapest.

LEVÉL- ÉS IRATTÁRI FORRÁSOK

Incze László Céhtörténeti Múzeum irat- (ILCMi) és fotótára (ILCMf)

Kézdivásárhely Polgármesteri Hivatal (KPHpa)

Polgári anyakönyvek 1895–1910

Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár (SÁL)

Fond 105 / Dosar 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 620: *A kézdivásárhelyi református egyház keresztelei, esketési és temetkezési anyakönyvei és esketési névindexe (1734–1927)*

CLĂDIRILE CIVICE ȘI PRIVATE DIN TÂRGU SECUIESC ÎN TIMPUL DUALISMULUI

Studiul analizează schimbările structurale ale spațiului din Târgu Secuiesc în ordinea cronologică a apariției clădirilor private. În urma cercetării la fața locului, la unele clădiri un indiciu important este anul construirii care apare pe imobil, în majoritatea cazurilor însă ordinea cronologică a clădirilor examinate poate fi stabilită pe baza caracteristicilor arhitecturale ale clădirilor. În cadrul studiului autorul pune accent și pe prezentarea persoanelor care au construit și au folosit aceste imobile.

CIVIC AND PRIVATE BUILDINGS AND APARTMENT HOUSES IN TÂRGU
SECUIESC IN THE DUAL MONARCHY

The study analyzes the structural changes of space from Târgu Secuiesc in the chronological order of the appearance of private buildings. During fieldwork in some cases the year appearing on the buildings is an important trace, but in most cases the chronological order of buildings can be established only based on their architectural characteristics. In the present study the author also focuses on those who raised and used these buildings.

KÉPEK

1. Bicsérdy J.: Kézdivásárhely főterének nyugati oldala az 1860-as években (Orbán 1869: 106).

2. A csizmadia társulat kitöltetlen felszabadulási okmánya az 1870-es évekből (ILCMi).

3. Kézdivásárhely piactere északi irányból a 20. század elején (ILCMf: F.11.150).

4. A Kanta felé vezető utca 1918-ban
(ILCMf: F.12.98).

5. A főter északkeleti szöglete a tanácsházzal 1918-ban
(ILCMf: F.11.144).

6. A főtér keleti oldala 1905-ben
(ILCMf: F.11.141).

7. A főtér délnyugati szöglete a református templommal 1918-ban
(ILCMf: F.11.152).

DIMÉNY ERIKA

BÉKEBELI OTTHONOK. KIÁLLÍTÁS ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIA AZ INCZE LÁSZLÓ CÉHTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN¹

A KIÁLLÍTÁS

A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum 2005-től tudatosan gyűjti és dolgozza fel a város polgári emlékeit és dokumentumait. Ez az intézmény kiállításai-ban, a munkatársak szakmai publikációiban is tükröződik. Így rendeztünk már időszakos és vándorkiállításokat a háromszéki századfordulós polgári viseletekből *Jó ruhában járni kelni* címmel. Dimény Attila muzeológus több előadást tartott, több tanulmányt közölt a város polgárságával kapcsolato-san, Dobolyi Annamária művészettörténész pedig a kézdivásárhelyi épített örökséggel foglalkozik (Dimény 2010, 2011a, 2011b; Dobolyi 2007).

A tárgyalt kiállítás a 19–20. század fordulójának polgári lakáskultúrájából és használati tárgyaiból nyújtott ízelítőt. Ahhoz, hogy a kiállítás létrejöhön, jelentősen hozzájárult az a tény, hogy 2011-ben a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával a zabolai Csángó Néprajzi Múzeum meg tudta vásárolni a pávai Bartha tanítóházaspár egykori bútorait, illetve, hogy a kézdivásárhelyi Szócs Emese és Johann Taierling rendelkezésünkre bocsátottak egy nagypolgári hálósobabútort. Célunk az volt, hogy a bútoregyüttesek és a különböző kiegészítők segítségével a századforduló polgári lakásainak hangulatát ragadjuk meg, valamint, hogy erről az életformáról, életérzés-ről, és általuk kifejezhető értékrendről nyújtsunk a látogatóknak minél több információt. A bútorstílusokra és a kézdivásárhelyi asztalosságra vonatkozó információkat² az előszobában elhelyezett, fotókkal ellátott pan-nókról lehetett elolvasni magyar és román nyelven.

1 A *Polgári lakáskultúra Háromszéken a 19–20. század fordulóján* című kiállítás 2011. november 6. – 2012. február 25. között volt kiállítva.

2 Információink forrásaként a következő műveket használtuk: Kaesz 1995, Gyáni 1999, Gyáni–Kövé 2003, Márai 2010, Kosztolányi 1993.

Az általunk kiállított bútorok jelentős része historizáló stílusú volt. A szalంగarnitúra, az ebédlő és az egyik hálószoba ónémet stílusú. A masszív, sötét színű és épületszerű bútorok legfőbb jellemvonása a monumentalitás és a zömökség. Épületelemekre emlékeztetnek a különböző párkányok, pillérek, timpanonok és a dúsan faragott díszítmények is. A tekintélyt sugalló bútorok, a műveltséget, gazdagságot, pompát sejtető kiegészítőkkel, használati tárgyakkal együtt elsősorban a társas érintkezés színhelyén, a szalonban és az ebédlőben a háziak tekintélyét, státuszát hangsúlyozták, közvetítették a vendégek számára. A 19. század végén igen elterjedt volt ez a bútortípus, mivel a feltörekvő polgári középosztály is megvásárolhatta. A fehér hálószobabútor késői rokokó utánzat. Könnyed, elegáns formái az intim szféra kényelmét, lakályosságát növelik.

A polgárosodás hatására a korábbi közös lakóter széttagolódott, különböző életfunkciók mentén, belső egységekre, terekre. Az új, funkcionális lakáshasználat szerint a szalon és ebédlő a társas élet reprezentatív tere lett, a férfi és női szoba (budoár), illetve a hálószoba már az intim szférához tartozott, az egyén visszavonulását, elkülönülését szolgálta. Eszerint mi is a kiállítást négy egységre tagoltuk, a korabeli lakáskultúra reprezentatív és intim szférájának megfelelően egy szalont, egy ebédlőt és két (kispolgári és gazdagabb nagypolgári) hálószobát rendeztünk be, a korabeli kárpitot imitáló anyaggal bevont álfalakkal választva szét a kiállítási teret.

1. A szalon vagy fogadószoba volt az egykori polgári lakások legdíszesebben berendezett, reprezentációt szolgáló helyisége, a társas élet színhelye. Itt kaptak helyet a legdrágább, legelegánsabb bútorok, habár igazából ritkán használták, sokszor télen hetekig nem is fűtötték ezeket a szobákat. A szalಂಗarnitúra mindig azonos darabokból állt, és ezeket térben általában ugyanúgy helyezték el. Egy vagy két pamlag (kanapé, dívány) tartozott hozzá, valamint négy-nyolc szék, karosszék és zsámoly. Továbbá asztalok, szekrények, nagy tükrök egészítették ki a berendezést. Gyakran itt kapott helyet a zongora, illetve, ha nem volt a lakásban külön dolgozószoba, akkor az íróasztal és a könyvszekrény is. Nagy virágokkal, képekkel, órákkal tették díszesebbé, ünnepélyesebbé ezt a helyiséget. A textiliák (szőnyegek, függönyök, drapériák) mind tökéletes összhangban álltak egymással, sejtelmessé, régiessé és titokzatossá tették a szoba hangulatát. A kiállított szalಂಗarnitúra a pávai Bartha tanítóházaspár tulajdona volt, és pamlagból, asztalkából, két támlás székből, két karosszékből, két zsámolyos székből állt. Övék volt a nagyméretű ónémet íróasztal is, amelyről biztosan tudjuk a belsejében található pecsét alapján, hogy kézdivásárhelyi asztalosműhelyben készült. A bútorokat a kézdivásárhelyi múzeum tulajdonában lévő, illetve magánszemélyektől kölcsönzött egyéb tárgyakkal: asztallal, patefonnal, órával, festményekkel, fotókkal, pipatóriummal, korabeli társasjátékokkal, fogassal, írószertartóval, hamuzóval, könyvekkel egészítettük ki. (1–2. fotó)

2. A 19–20. század fordulóján a polgári családok **ebédlője** is általában azonos minták alapján volt berendezve. A nagy, többnyire kihúzható ebédlőasztalhoz 6 vagy 12 magas támlájú, általában bőrrel kárpitozott szék tartozott, de előfordultak nádszékek, ritkán plüssel bevont székek is. A legjellegzetesebb ebédlői bútordarab az ebédlőszekrény, a kredenc, ez gyakran faragásokkal, márvánnyal díszített. Itt volt kiállítva a reprezentatív alkalmakkor használt díszes étkészlet. Az ebédlő további bútorai lehettek fekvő- és ülőgarnitúrák, kisasztalok, tálalóasztalok, aranyozott keretű fali vagy konzolos, tehát asztallal és szekrénykével egybeépített tükrök és faliórák. A mi ebédlőnket a pávai tanítók asztala, illetve 6 bőrrel kárpitozott széke, egy üvegajtós ónémet ebédlőszekrény, valamint egy 1830-as évekbeli tálaló és egy kaszten alkotta. Ezeket tettük életszerűbbé a többnyire Szócs Emesétől kölcsönzött használati tárgyakkal, textiliákkal (abroszok, szalvéták, polccsikok, csipkék), üvegekkel, edényekkel, evőeszközökkel, gyertyatartóval.

A KIÁLLÍTÁS NÉPSZERŰSÍTÉSE, LÁTOGATOTTSÁG, ÉRTÉKELÉS

A kézdivásárhelyi időszakos kiállítást időben és több csatornán hirdettük, népszerűsítettük. Plakátok, szórólapok, újságban és interneten megjelent felhívások tudósítottak a kiállítás megnyitójáról, a kiállítás időtartamáról, a kapcsolódó múzeumpedagógiai programokról. A kiállítás megnyitója után a helyi tévé kis riportban számolt be az eseményről. A kiállításról körülbelül 50 hivatkozás jelent meg a sajtóban, interneten.

A múzeumi nyilvántartásból a következő látogatottsági adatok állíthatók össze:

A kiállítás látogatottsági statisztikája				
Hónap	Egész áras	Fél áras*	Ingyenes**	Összesen
november	18	75	363	456
december	24	33	64	121
január	40	24	12	76
február	3	8	69	80
Összesen	85	140	508	733

* tanuló, egyetemista, nyugdíjas

** szervezett, bejelentett (iskolás) csoportok, akik csak ezt a kiállítást nézték meg

Ez viszonylag kis szám, hisz egy évvel korábban a *Körmönfontok. Fonatok, csomók, bogok* című kiállítást október–decemberben 1270-en nézték meg. Igaz, most közbeesett a megszokottnál hosszabb téli vakáció, az első félév karácsony előtt véget ért, dolgozatírások miatt sokan nem jöhettek el. Másfelől a helyiek érdektelenségével is magyarázható a gyengébb látogatottság, ugyanis sok olyan tanár nem hozta el diákjait a múzeumba, akik korábban minden kiállításunkat mindig megnézték. Az év eleji rendkívül hideg időjárás sem kedvezett sem a tárlatlátogatásnak, sem a szombatonként szervezett múzeumpedagógiai foglalkozásoknak.

A kiállításon elhelyezett látogatói kérdőívet, amely minden látogató számára elérhető volt, 13-an (a látogatók csupán 1,77%-a!) töltötték ki, többnyire a csoportokat hozó pedagógusok, de egyéni látogatók is. Ez a tény is, valamint az, hogy csak nagyon kevesen írnak pl. a vendégkönyvbe, azt jelzi, hogy a múzeumlátogatási kultúránkat még fejleszteni kell. A múzeumpedagógiai foglalkozásokon, gyerekcsoportok vezetése közben el szoktuk mondani, hogy hasznos, illik beírni a vendégkönyvbe, megfogalmazni a véleményt a látottakról. Úgy, ahogy a látogatóknak elvárásai vannak a múzeummal, kiállítással, múzeumi dolgozókkal szemben, az is természetes lenne, hogy a maga során valamiféle visszajelzést nyújtson – legyen az negatív vagy pozitív kritika, megjegyzés, meglátás. A kérdőívnek, amelyet név nélkül kellett kitölteni, az volt a célja, hogy a válaszokat figyelembe véve a továbbiakban tevékenységeinkkel megpróbálhassunk eleget tenni a látogatók igényeinek, elvárásainak. A kitöltött válaszokból, még akkor is ha szám szerint kevés, de levonhatóak bizonyos következtetések:

1. Honnan értesültek a kiállításról, azaz nekünk hol érdemes, kell a tevékenységeinket, rendezvényeinket meghirdetni? A lapon több választ is meg lehetett jelölni, így a három

személynek a kapunkon, illetve tanintézményekben elhelyezett plakát hívta fel a figyelmét. Haton mástól hallották, kollegáktól, tanároktól, ismerősöktől, barátoktól. Ez azért is érdekes, mert a kézdivásárhelyi múzeumbarát közönség (városi előljárók, tanárok, orvosok, ügyvédek, nyugdíjas értelmiségiek stb.) az elmúlt negyven évben megszokta, hogy általában névre szóló meghívót kap. Ez elég jelentős anyagi terhet jelent az intézménynek, hisz a meghívók szerkesztése, nyomtatása, a borítékok mind pénzbe kerülnek, és a múzeumi munkatársaknak – teremőrnek, gyűjteménykezelőknek, muzeológusoknak egyaránt napokba telik kihordani, kézbesíteni a meghívókat, megspórolandó a felesleges postaköltséget. Jó ideje, akinek tehetjük, interneten, e-mailben küldjük a meghívót, megosztjuk a közösségi oldalakon (Iwiw, Facebook), internetes portálokon is közöljük (Kézdi info, Transindex, Székhelyek), illetve a helyi és megyeközponti napilapoknak (Háromszék, Székely Hírmondó, Székely Újság), tévé- és rádióadóknak (Poyp Tv, Siculus Rádió, Profi Rádió) elküldjük közlés végett. Így látogatóink közül haton a sajtóból értesültek a kiállításról és a múzeumpedagógiai foglalkozásról, ebből ketten a Háromszék napilapot jegyezték meg információforrásként. Egy látogató tévéből értesült, egy az internetről. Rádiót senki nem jelölt meg.

2. Második kérdésünk arra vonatkozott, hogy a kiállítás mennyire érte el kitűzött célját, tükrözte-e a tárlat azt a szándékunkat, hogy bemutassuk a kézdivásárhelyi polgárság század eleji lakáskultúráját, használati tárgyait, értékrendjét? Erre a kérdésre mindenki igennel válaszolt, sőt, további határozókkal és jelzőkkel látták el a választ: kiváló, határozottan, 100%-osan, nagyon hitelesen, értékes kiállítás, teljes mértékben, és volt, aki élménynek nevezte a kiállítást.

3. Következő kérdésünk az volt, hogy milyen témákat javasolnak a további szakmai (nem képzőművészeti) kiállításainkhoz és hogy ehhez kölcsönöznének-e tárgyakat, látva azt, hogy ehhez a kiállításhoz is sok magánszemély hozzájárult? Erre is igennel válaszoltak a látogatók. Érdekes megfigyelni, hogy a néhány papírra vetett mondatból a múzeumlátogatásnak, a kiállítás-fogyasztásnak milyen érzelmi rugói mutatkoznak meg, hogyan fogalmazták meg azt, hogy a kiállítás lehet élmény, hathat az értelemre és érzelmekre egyaránt, összekötő kapocs lehet generációk és emberek között (hisz a múzeumot kollektív emlékezetként is meghatározhatjuk), hogy a kiállított konkrét tárgyaknak milyen erős hatása lehet a szemlélőre. Az is kiderült, hogy akit megérintett a kiállítás, az szívesen implikálna a továbbiakban személyesen is. Íme néhány válasz: „Megnéznék más kiállításokat is. Javaslat: régi használati tárgyak, festmények. Ha van, kölcsönöznék.”, „Szívesen nézek minden olyan jellegű kiállítást, amely az őseink életével, szokásaival kapcsolatos tárgyakat mutat be.”, „Igen örömmel és érdeklődéssel bármilyen témát”, „Élet a konyhában”, „Nagyon szeretem az effajta kiállításokat. Hasznunkra válnak”, „nagyon szívesen nézek meg bármilyen kiállítást, és ha módomban állna kölcsönöznék is bármilyen tárgyat.” Saját hibám, hogy a kérdőíven nem kérdeztem rá a látogatók korára, nemére, iskolázottságára, hisz ez is segítene abban, hogy kiderítsük, melyik korosztály milyen témák iránt érdeklődik leginkább, mi az, amire fogékonyabb, amire szüksége van, mi az, amit a múzeumtól, egy-egy kiállítástól elvárnak. Erre a továbbiakban ún. focus group vizsgálatokkal keresünk választ.

4. A tárlatvezető, teremőrök munkájára vonatkozott egy kérdés, arra, hogy nyújtottak-e segítséget, eligazítást a tárlatlátogatás során. A kézdivásárhelyi múzeum munkatársai számára prioritás ez a fajta tevékenység, figyelünk arra, hogy a látogató ne csak az írott információkkal, pannókkal, feliratokkal maradjon, hanem lehetőleg szóbeli információkat is kapjon a kiállításról. Meggyőződésünk, hogy a személyes kontaktus a múzeumi munkatársakkal, azzal a hozzáállással, amiből kitűnik, hogy mit és miért tartunk értéknek, bemutatásra, őrzésre méltónak, alátámasztjuk, megerősítjük ezeket az információkat. Ez óriási felelősséget jelent számunkra, és igyekszünk ennek tisztességgel

és legjobb tudásunk szerint eleget is tenni. Látogatóink visszajelzéseiből látjuk, hogy erre szükség van, ezt értékelik is. *„Minden elismerésem, és köszönetemet szeretném kifejezni a tárlat bemutatásáért”, „Nagyon érdekes dolgokat mesélnek, úgy, hogy a gyermekek is értsék. Nekem felnőttként is érdekes.”, „Szép beszámolót hallhattunk és megértettem a múltbeli értékek bemutatását”, „Igen, nagyon ügyesek, ötletesek”, Igen, segítettek, „elégedett vagyok”.*

5. Egy következő kérdésben arra kértük a kérdőívet kitöltőket, hogy 1-től 10-ig terjedő pontozással értékeljék a kiállítás anyagát, a látványt és a bemutatás módját, valamint a kiállításához kapcsolódó egyéb rendezvényeket. Ezt nem mindenki töltötte ki, legtöbben azt jelezték, hogy a kiállításához kapcsolódó tevékenységeket nem ismerik, nem tudnak róluk. Ezeket ugyanott hirdettük, ahol magát a kiállítást, a kéthetente tartott rendezvényeket azon a héten a sajtóban hoztak, rádióban folyamatosan bemondták, és mi is közöltük a gyerekcsoportokkal. A kiállítás anyagát tizenketten 10-essel, egy személy 9-essel pontozta, a bemutatás módját, a látványt mindenki maximálisan értékelte, a rendezvényekről haton nem nyilatkoztak, haton 10-es, egy személy 8-ast adott rá.

Lehetőség volt egyéb megjegyzéseket is megfogalmazni, itt általában megköszönték az élményt, a tárlatvezetést, még egyszer tetszésüket fejezték ki, egy anyuka pedig a szombat délelőtti múzeumpedagógiai foglalkozásra reflektált: *„Nagyon szépen köszönjük annak a lehetőségét, hogy a gyerekeink hasznosan tölthették a szombat délelőttöt, más gyerekek társaságában. A következő alkalmakra is lelkesedéssel jövőnk”.*

Ugyancsak a visszacsatolás, visszajelzés eszköze lehet a vendégkönyv is. Ez is végig ki volt téve a kiállítás ideje alatt, jól látható helyen, a kérdőívek mellett. Ebbe is kevés bejegyzés került, volt, aki felkérés ellenére sem volt hajlandó megfogalmazni a kiállítással kapcsolatos érzéseit, gondolatait, idegenkednek tőle. Tanárok, pedagógusok biztatására többnyire a gyerekek írtak a füzetbe. Volt, aki egyszerűen azt jelezte, hogy itt volt, megnézte a kiállítást, *„Itt járt a Molnár Józsiás VIII. A osztálya”,* és alá írták a nevüket, *„Itt járt a sepsiszentgyörgyi Református Kollégium V, VI és VII osztályok és nagyon tetszett”,* míg voltak, akik bővebben kifejtették a véleményüket. Ezek közül tallózunk: *„Nagyon érdekes kiállítás. Visszarepít a múltba, amelyet az olvasmányokból merítve most már a valóság is élénk tár”, „Kellemes és feledhetetlen élmény volt látni ezt a sok szép régi dolgot. Isten áldja önöket!”, „Egy szép kiállítás ami a mai diákok figyelmét is felkelti és a múzeumlátogatás ideje alatt is lekötötte figyelmüket és megmozgatta a fantáziájukat. Köszönjük szépen!”, „Eddig is nagy tisztelője voltam a kézdivásárhelyi múzeumnak, de most ez a kiállítás döbbsentett rá arra a hatalmas munkára, amelyet nagy szeretettel, alázattal és szakmai tudással végeznek. Gratulálok, le a kalappal!”, „Gratulálunk a szervezőknek és a tulajdonosoknak, hogy megőrizték a gyönyörű bútorokat”, „Egy csodálatos kiállítást volt szerencsém meglátogatni! Nagyon élethű és korabeli. Bárki meglátogatja, abban az időben találja magát, ahonnan ezek a tárgyak származnak. Gyönyörű! Köszönet érte!”, „tetszenek a régi könyvek, a parfüm és az evőeszközök. Nagyon szép minden”, „Valóban békebeli hangulatot áraszt a kiállítás. Igazán belátható ilyen bútorokkal a tér. Gratulálunk az ötletgazdának, a szervezőknek. Köszönöm az élményt!”, „Szinte ideköltöznénk egy kis nyugaltság végett”, „meghatódva állok és elakad a szavam ... ennek bizonyára van oka és öröme szolgálhat annak, aki még nézi a kiállítást...”, „Gratulálunk! Nagyon jó látni hogy hogyan éltek egykor a székelyföldi polgárok. Adja Isten, hogy sokan őrizték büszkén hasonló értékeinket. Külön köszönjük a szervezőknek, hogy felhívják figyelmünket értékeinkre!”*

BÚTORMESÉK. MÚZEUMPEDAGÓGIAI FOGLALKOZÁSOK

Valamennyi tárlatot látogató gyerek, illetve diákcsoport különleges, életkoruknak, ismereteinek és érdeklődésüknek megfelelő tárlatvezetésben részesült a *Békebeli otthonok* kiállításon. Mindig figyelembe vettük, melyik iskolából, milyen szaktanárral érkeztek, és így volt bútorstílus-történeti, művészettörténeti, helytörténeti, történelmi, irodalom és polgári nevelés óra is a tárlaton. Emellett nyolc alkalomból álló foglalkozássorozatot is terveztem *Bútormesék* címmel. Az ötlet alapja a Petőfi Irodalmi Múzeum honlapján közölt Bútormesék bibliográfia volt, amit kiegészítettem és úgy állítottam össze, fűztem füzérbe, hogy az egyes alkalmak is egységet alkossanak, illetve annak is élvezhető és érdekes legyen, aki valamennyi foglalkozásra eljön. A mi értelmezésünkben a múzeumpedagógia olyan tevékenységet jelent, amely szorosan kötődik egy adott kiállításhoz, érthetővé teszi azt a gyermekek számára. Most a látott kiállított tárgyakat kis, gyerekeknek írt igényes, színvonalas irodalmi alkotásokkal egészítettük ki, alkotó munkára is ösztönözve a gyerekeket, ugyanis arra kértük őket, hogy a tárlatnézés és a szöveg felolvasása után készítsenek illusztrációt a hallottakról, látottakról. Ez egyrészt kevés anyagi feltételt kívánt, hisz igazából papírra, színes ceruzára, filctollra volt szükségünk, másrészt hasznos és igen szükségessé tevő tevékenység is, melynek során egyik legfontosabb és leghatékonyabb kifejezési eszközünket, magát a nyelvet használtuk. Meggyőződése, hogy a magyar nyelv ápolása, igényes művelése, a megértő olvasás, a szép, helyes, igényes beszéd, a beszélgetés a legkisebb kortól fontos, és minden alkalmat ki kell használni ennek fejlesztésére, gyakorlására.

A foglalkozásokon alkalmanként 2–10 gyerek vett részt (13–15. fotó), sokan több alkalmon is jelen voltak. Nem túl magas ez a részvételi arány, viszont a kézdivásárhelyi múzeum helyviszonyai, a kiállított és feldolgozandó anyag tekintetében ideális volt. Szombat délelőtt tartottuk a foglalkozásokat, azért, hogy ne a pedagógusok hozzájuk tömegesen a gyerekeket – arra ott volt a tárlatlátogatás, hanem azok a szülők, nagyszülők, akik igényes foglalkozást kívántak biztosítani a gyerekeknek. Az irodalmi szövegekből kiindulva nagyobb óvodásoknak, kisiskolásoknak ajánlottuk elsősorban a tevékenységeket, az utolsókat pedig a középiskolásoknak.

Az első alkalomra 2011. november 12-én került sor *Mi van a szobában?* címmel. Ekkor az egyes bútordarabokkal ismerkedtünk találós kérdések, szólások, közmondások és Nemes Nagy Ágnes *Mi van a szobában* című versciklusa segítségével. Következő foglalkozáson arról beszéltünk, hogy *Hogyan készülnek a bútorok?* Weöres Sándor: *Tudom én már...*, Kányádi Sándor: *Három székláb* és Grimm *Terülj, terülj asztalkám!* című verseket, mesét olvastuk el, beszéltük meg. Decemberben, az ünnepek előtt az firtattuk, hogy *Kik laknak a bútorokban?* Mosonyi Aliz *Szekrénymese* és Döbrentey Ildikó *Sublót hercegnő* című meséjéből kiderült, hogy bizony a szekrények alján, fiókokban, polcokon mindenféle kis lények, állatkák, koboldok, manók rejtőzködnek, és utánuk kutakodva felfedeztük, hogy a Mikulás maga a kiállított nagy szekrény fiókjába rejtett finom cukorkákat a kis múzeumlátogatók számára. Januárban *A bútorok életéről* beszélgettünk, arról, hogy ezek a tárgyak is élnek, meghalnak, van fénykoruk és végük, hogy hiteles szemtanúi az emberi életnek. Zelk Zoltán *Egy asztal élete* és *Az asztal álma* című írásai mentén beszélgettünk, és érdekes volt látni, ahogy a többnyire óvodás korú gyerekek úgy nézték a kiállítást, hogy találgatták, egy-egy bútordarab mennyire „öreg”, és vajon mit mesélhetne ... Ezután arra derült fény, hogy maguk a tárgyak, a bútorok lehetnek varázslatosak, életre kelhetnek (Hárs László:

Varázslat, Lackfi János: *Keltető*). Utolsó alkalomra tervezett téma az *Utazás varázslatos bútorokkal* lett volna, amikor Erik Kästner *Május 35* című ifjúsági regényéből olvastunk volna fel, illetve a Presser Gábor – Varró Dániel *Túl a maszat hegyen* című musical refrénjét hallgattuk volna meg, de mivel csak óvodás korú gyerekek voltak jelen, Andersen: *A repülő láda* című meséjét olvastuk, beszéltek, rajzoltuk. Minden alkalommal a gyerekek rajzait pannóra tűztük, a foglalkozásnak helyt adó kis teremben (ami egyébként sajnos raktár, és többnyire foglalt, így általában a múzeumpedagógiai foglalkozásokat csak a kiállítási felületen tudjuk megoldani) kis kiállítást rendeztünk belőle. Azért, hogy a gyerekek haza is vihessenek valamit, minden alkalommal a történethez vagy kiállításhoz valamiképpen kapcsolódó kis kifestőt, mandalát kaptak, amit kiszíneztek és elvihettek, illetve egy alkalommal, karácsony előtt, az ünnepi asztalra való szalvétahajtogatást tanultunk. Látna a gyerekrajzokat (ezekből izelítőként megmutatunk néhányat – 16–22. fotó), hallgatva a beszélgetéseket, merem remélni, hogy sikerült kis múzeumbáratokat megnyerni, hogy a foglalkozásokon résztvevő gyerekek ismeretekkel, élményekkel gazdagodtak és barátokra is szert tettek, miközben szüleik, kísérőik is értelmesen tölthették el az időt, nyugodtan megnézhatték a kiállítást.

Végső következtetésként az mondható el, hogy a jó kiállításokhoz, sikeres rendezvényekhez nagyon fontos minden apró mozzanatra odafigyelni. Kis múzeumok esetében ez sok, szerteágazó és olykor nehéz feladatokat ró a szakemberekre, kiegészítő személyzetre egyaránt, de annál nagyobb az elégtétel, amikor a látogatók elégedetten távoznak, visszatérnek a rendezvényeinkre, kiállításainkra, használják a múzeumot.

SZAKIRODALOM

DIMÉNY Attila

2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2010*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 445–458.

2011a A kézdivásárhelyi polgárság egyesületi élete a 19. század második felétől a 20. század közepéig. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2011*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 511–541.

2011b A publikus tér használata Kézdivásárhelyen a 19–20. században. In: Kinda István (szerk.): *Beavatás. Tanulmányok a zabolai Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumainak anyagából*. (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum Kiadványai, III.) Csángó Néprajzi Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár–Zabola, 69–108.

DOBOLYI Anamária

2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén. In: Barti Levente et al. (szerk.): *Acta Siculica 2007*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 481–495.

GYÁNI Gábor

1999 *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György

2003 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.

KAESZ Gyula

1995 *Ismerjük meg a bútorstílusokat*. Háttér Kiadó, Budapest.

MÁRAI Sándor

2010 *Egy polgár vallomásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

KOSZTOLÁNYI Dezső

1993 *Édes Anna*. Editorg Kiadó, Budapest.

LOCUIŢE DE DINAINTE DE RĂZBOI

Studiul prezintă o expoziție comună a Muzeului Breslelor Incze Laszló din Târgu-Secuiesc și Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala. Prin mobilierul prezentat, completat de diferite accesorii din colecția Muzeului Breslelor sau împrumutate de la persoane fizice din Târgu-Secuiesc am dorit să redăm atmosfera interioarelor burgheze din acea perioadă, să transmitem cât mai multe informații referitoare la modul de viață și la valorile morale exprimate prin aceste obiecte ale burghezimii. Studiul prezintă expoziția amănunțit, fiecare unitate în parte, discutând salonul, sufrageria și dormitoarele separat, prima dată în general, apoi punctând caracteristicile locale. În continuare sunt tratate diferite aspecte profesionale ale expoziției: popularizarea, marketingul, monitorizarea publicului, modurile evaluării. În sfârșit sunt prezentate amănunțit activitățile educaționale legate de expoziție, anunțate cu titlul „Poveștile mobilelor”.

PRE-WAR HOMES

The study presents a common exhibition of the Museum of Guilds Incze Laszló from Târgu-Secuiesc and the Csángó Ethnographic Museum from Zăbala. Through the presented furniture together with different accessories from the collection of the museum or borrowed from families from Târgu-Secuiesc we wanted to restore the bourgeois interior atmosphere of the time, to express as many information as possible on lifestyle and moral values expressed by these objects. The study presents the exhibition detailing each unit discussing lounge, dining room and bedrooms, first generally, and then pointing local features. Below are treated different professional aspects of the exhibition: popularization, marketing, public monitoring, evaluation modes. Finally are presented the educational activities related to the exhibition, announced as „The stories of furniture”.

KÉPEK

1. Szalonrészlet a kiállításból

2. Szalonrészlet

3. Ünnepi ebédre terített asztal

4. Tálalószekrény

7. Hálósobarészlet

8. Ruhásszekrény és írószekrény a hálósobában

9. Ónémet tükör a hálószobában

10. Részlet a fehér hálószobából

11. Toalettasztal és komód

12. Ruhásszekrény

13. Bútormesék – múzeumpedagógiai foglalkozás

14. Egy kis korabeli hangulat

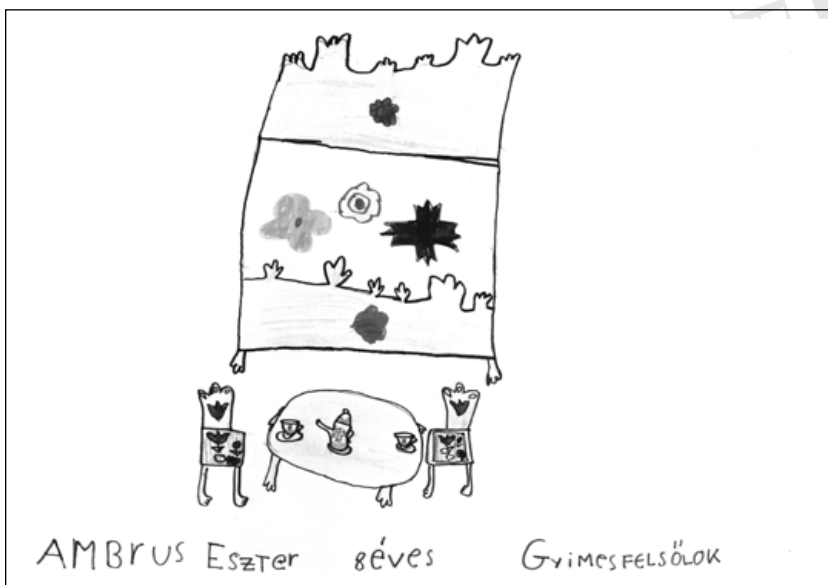
15. Mesehallgatás

16. „Örült is álmában a szekrény, hiszen ő volt az a csodálatos tölgyfa...
mielőtt szekrény lett volna belőle”. Zelk Zoltán: *A szekrény álma*

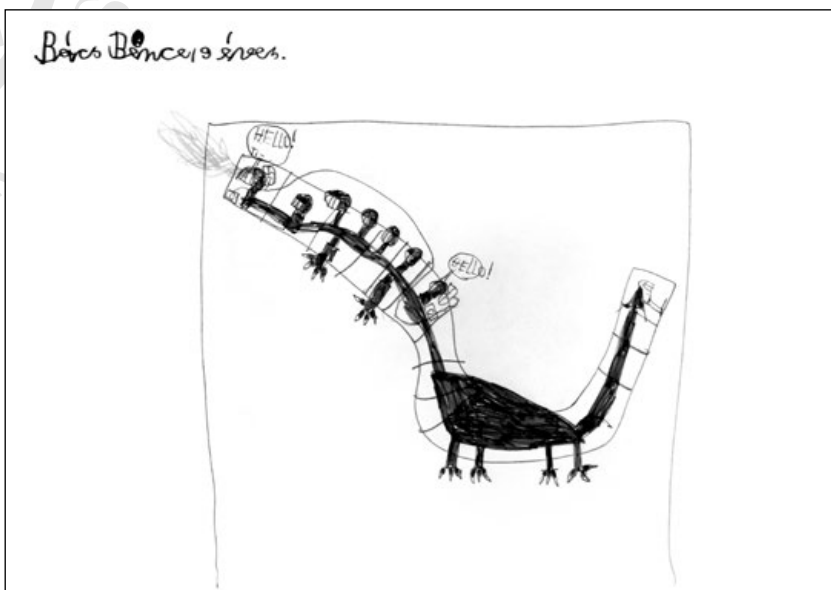
17. „A szobában van a szekrény, mint a vár, mint a vár!”
Nemes Nagy Ágnes: *Mi van a szobában*

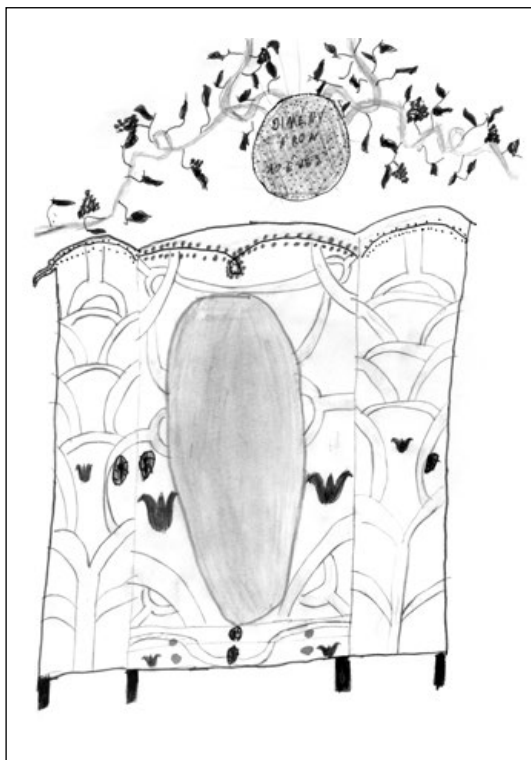
18. „A szobában van a szék, nem mondom, hogy csodaszép. Vén a támla, lóg a karfa, mintha volna gyöngye mancsa”. Nemes Nagy Ágnes: *Mi van a szobában*

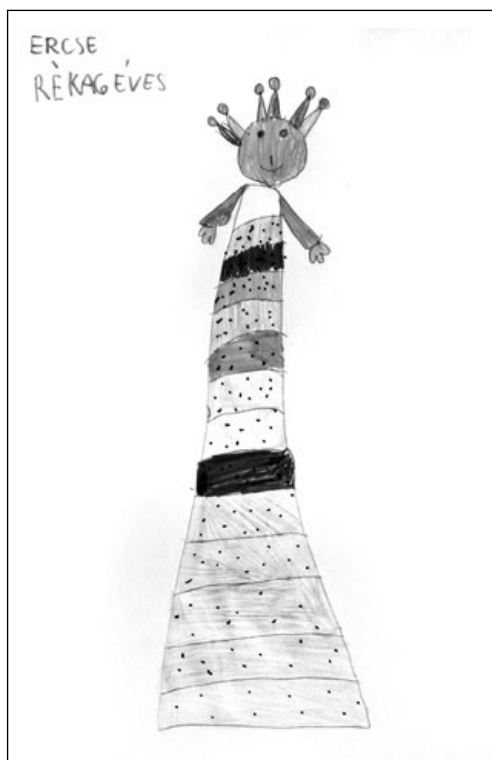
19. Terülj, terülj, asztalkám!

20. „Volt egyszer egy Mari nevű szekrény. És ebben a szekrényben lakott egy hétfejű sárkány.” Mosonyi Aliz: Szekrénymesék

21. „Ó, vén szekrény, te tudsz aztán sok furcsaságot”. Rimbaud: A szekrény

22. „Hol volt, hol nem volt, kishazában innen, előszobán túl, a nagyszobában állt Sublót hercegnő. Tizenhárom fiókja volt, és mind a tizenhárom más színű”.
Döbrentey Ildikó: Sublót hercegnő.

TÁRSADALOM, ÉRTÉKREND, SZOKÁS

EGYED ÁKOS

ORBAISZÉK TÁRSADALMA AZ 1750. ÉVI ÖSSZEÍRÁS TÜKRÉBEN

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc elnyomása után a Habsburg-hatalom fenntartotta Erdély különállását s arra törekedett, hogy ásványkincseit kiaknázza, adóbevételeit növelje s a keleti határokon sajátos határvédelmi rendszert hozzon létre. Ez a politika Székelyföldre is érvényes volt, következésképpen a Birodalom egységesítése érdekében a székelység öröklött sajátosságait sietett eltörölni: 1711-ben megszüntette a székely hadrendszert, s adóztatni kezdte az eddig adómentes katonai rendeket is. Az új adózási rendszer bevezetése érdekében a 18. század folyamán több összeírást készítettek az adózókról, adózásra foghatókról, amelyek közül az 1750. évi bizonyosan az egyik legjobb, mert kiterjedt a lakosság nagy többségére. Ezért tartjuk alkalmasnak arra, hogy adatai alapján a székely társadalomról képet alkossunk. Mivel 2007-ben Orbaiszék társadalmáról és kultúrájáról kiváló tanulmánykötet jelent meg, arra gondoltam, hogy erre az alkalomra a Pozsony Ferenc előtt tisztelegő könyvbe az 1750. évi összeírás alapján keresztmetszetet készítek a szék társadalmáról, amely jól illeszkedik az említett kötet anyagához.

Az 1750-es összeírás célja az volt, hogy elősegítse az új adókivetési rendszer kidolgozását (Trócsányi 1957: 273). Az összeírást Mária Terézia rendelte el, s a munka előkészítésénél igyekeztek elkerülni a korábbi összeírások alkalmával elkövetett hibákat. A felvétel minden településről s annak családjairól, pontosabban az adózó családfőkről készült: elsőként az adózó nevét tüntették fel, aztán a telek terjedelmét, majd arra a kérdésre kerestek választ, hogy rendelkezik-e az illető lakóházzal vagy sem. Továbbá a kerteket, gyümölcsösöket, az adózó által bírt földterületet, az állattalományt vették számba, de nem feledkeztek meg az iparúzókról sem. Mivel célunk csak a társadalmi helyzet keresztmetszetének ismertetése, az összesírást más, egyébként nagyon fontos és érdekes részleteire nem térünk ki (MOL, F.50. Gubernium Transilvanicum).

A falvankénti kimutatásban a rangsort jogi szempont szerint állították össze: első helyen az egyházi (egyetelkes) nemesek szerepelnek, aztán a szabad személyek, továbbá a jobbágyok, földet bíró zsellérek és földtelen zsellérek, majd a kóborlók következnek; a cigányok külön rubrikát kaptak

(ami azonban esetünkben eddig még nem tisztázott ok miatt kitöltetlen maradt). Az özvegyeket az illető kategóriánál külön tüntették fel, mi számukat hozzáadjuk a családfők számához. Nem tér ki az összeírás a birtokos nemességre, az elszegényedett nemes birtokosokra, a bevett vallásfelekezetek papjaira, a szerzetesekre. Ez a hiány szám szerint az egyes falvak családfőit tekintve nem jelentős. Hogy rövid dolgozatunkban a társadalmi változások mozgástendenciájára is utalásokat tehessünk, helyenként egyes korábbi, illetve későbbi összeírások adataira is hivatkozni fogunk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az 1750-es összeírás alapján a népesség összes számára csak bizonyos számítási kulcs (például az általában elfogadott öt fős család) alkalmazásával lehet következtetni.

Orbaiszék falvainak társadalmi struktúrája 1750-ben

A társadalom szerkezete						
A település	A családok száma	Egytelkes nemes	Szabad székely	Jobbágy	Zsellér	Vándorló
Barátos	98	12	57	22	6	1
Cófalva	25	7	5	10	2	1
Gelence	184	12	38	89	40	5
Haraly	33	3	17	13	0	0
Hilib	46	11	19	9	7	0
Imecsfalva	45	2	10	31	1	1
Kovászna	232	13	164	1	50	4
Kőrös	66	3	50	7	6	0
Páké	83	13	46	14	8	2
Papolc	122	14	23	59	24	2
Páva	95	14	32	27	19	3
Petőfalva	11	0	1	7	2	1
Szőrcse	61	1	0	55	5	0
Tamásfalva	24	6	0	17	1	0
Telek	21	3	3	10	5	0
Zabola	209	13	86	86	15	9
Zágon	283	9	71	117	41	45
Összesen	1638	136	622	574	232	74

Orbaiszék falvainak társadalmi struktúrája 1750-ben (százalékban)

A társadalom szerkezete						
A település	A családok száma	Egytelkes nemes %	Szabad székely %	Jobbágy %	Zsellér %	Vándorló %
Barátos	98	12,3	58,2	22,6	6,0	1,0
Cófalva	25	28,0	20,0	40,0	8,0	4,0
Gelence	184	6,52	20,8	48,4	21,8	2,7

Haraly	33	9,1	51,5	34,4	0	0
Hilib	45	23,9	41,3	19,7	15,2	0
Imecsfalva	45	4,5	22,2	68,9	2,2	2,2
Kovászna	232	5,6	70,8	0,43	21,5	1,7
Kőrös	66	4,6	75,8	10,6	9,0	0
Páké	83	15,7	55,4	16,9	9,63	2,4
Papolc	122	11,5	18,8	48,38	19,6	1,63
Páva	95	14,7	33,7	28,5	20,1	3,16
Petőfalva	11	0	9,0	63,7	18,3	9,0
Szőrcse	61	1,64	0	90,17	8,21	0
Tamásfalva	24	25,1	0	70,9	1,17	0
Telek	21	14,3	14,3	47,61	23,8	0
Zabola	209	6,3	41,1	41,1	7,3	4,30
Zágon	283	3,1	25,1	41,4	14,6	15,9
Összesen	1638	8,3	38,0	35,0	14,16	4,6

Amint a fenti táblázat mutatja, Orbaiszékből 1750-ben 1638 adóköteles családot írtak össze. Ezek társadalmi megoszlása a következő volt: egyházi nemes 136 (8,3%), szabad székely 622 (38%), jobbágy 574 (35%), zsellér 232 (14,26%), kóborló 74 (4,6%). Vagyis az egyházi nemesek a szék adófizető családjainak 8,3 százalékát tették ki, 38 százalékát a szabad székelyek, 35 százalékát a jobbágyok, 14,26 százalékát a zsellérek, végül 4,6 százalékát a vándorlók alkották. Amennyiben a szabad rétegek, illetve a szolgálattevők aránya érdekel, az egytelkes nemeseket és szabad székelyeket egy kategóriába sorolhatjuk, amelyek együttes aránya 46,3 százalékot ért el, míg a jobbágyok és zselléreké 49,26 százalékra rúgott, a külön kategóriát képező vándorlóké pedig 4,6 százalékot tett ki.

Az előbb említett adatokból már levonható az a következtetés, hogy Orbaiszékből a szabadok aránya kisebb volt, mint a szolgálattevőké, ami jól mutatja, hogy a székely rendi társadalom felbomlása, illetve a feudalizmus térhódítása milyen magas fokot ért el az említett időben. Természetesen ez a nagyfokú differenciálódás történelmi folyamat eredménye volt, amire most nem térhetünk ki. Legyen szabad mégis utalni arra, hogy a birtokos nemesség, illetve a jobbágyréteg kialakulása alapján véve az 1562-es nagy székely felkelést követő erdélyi törvényekhez köthető, amennyiben a segessvári országgyűlés világosan kimondta: Székelyföldön a primor és lófő rend legyen ezután két olyan nemesi rend, amelyet ugyanolyan jogok és kötelességek illetnek, mint a vármegyei nemeseket, s a „földön lakók”, akik elkötelezték magukat arra, hogy földesúri szolgálatot tesznek, ezután jobbágyul bírják (*Székely Oklevéltár II. 1520–1571: 162*). A törvényhozás rendkívül felgyorsította a még csírájában lévő jobbágyosodást, az a királyi adományozási jog (*ius regium*) bevitele volt Székelyföldre, amivel elkezdődött a jobbágyok adományozása azoknak, akiket a fejedelmi hatalom arra érdemeseknek talált. Ezért az Erdélyi Fejedelemség végére már jelentős mértékben előrehaladt a székely földesúri, illetve a jobbágyrend kialakulása. Ezt a folyamatot tovább fokozta a Habsburg-hatalom Erdély-politikája, amelynek eredményeit jól mutatja a már ismertetett 1750. évi összeírás. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a jobbágyok és zsellérek számának növekedése nem volt kizárólag belső folyamatok eredménye, mert ebben a románság 17–18. századi betelepü-

lése és betelepítése is igen jelentős szerepet kapott, amit Zabola példája is meggyőzően mutat (Pozsony 2007: 238).

A statisztikából azt is megtudjuk, hogy Orbaiszék társadalma lényegesen nem különbözött Háromszék társadalmától. Kisebb eltéréseket azért észlelhetünk. Például az egytelkes nemesek aránya 8,3 százalékot tett ki Orbaiban, Háromszéken viszont elérte a 10 százalékot, a jobbágyoké az előbbiben 35, az utóbbiban 36,8 százalékra emelkedett. A szabad székelyek társadalmi súlya majdnem azonos képet mutat: 38 százalékra rúgott Orbaiban, Háromszéken pedig 38,48 százalékot ért el. Érdekes, hogy a távolabb fekvő földrajzi-természeti viszonyai által sajátos jellegű Mikósvárszéken a szabadok aránya meghaladta a 49,1 százalékot szemben az Orbai 38 százalékkal, a jobbágyságé pedig előbbiben 30, utóbbi falvaiban viszont 35 százalék volt.

Visszatérve Orbaiszék adatainak elemzéséhez, többféle társadalmi falutípust figyelhetünk meg. Induljunk ki abból, hogy mindenik faluban több társadalmi kategória élt együtt, tehát a vegyes társadalmú falutípus volt általános a székben. Ezen belül azonban két altípust különböztetünk meg: egyrészt a többségében szabadok által, másrészt azt, amelyben a feudális függőségben élők alkottak többséget. (A vándorlók számát és arányát nem vesszük tekintetbe, mert egyik típushoz sem sorolható.) Az előbbi típushoz tartozott Barátos, Haraly, Hilib, Kovászna, Körös és Páké, az utóbbihoz Cófálva, Gelence, Imecsfalva, Papolc, Páva, Petőfalva, Szörcse, Tamásfalva, Zabola és Zágón. A települések többségében a jobbágy és zsellér társadalmi kategória aránya meghaladta az 50 százalékot. A szabad (egytelkes nemes és szabad székely) családok a legnagyobb arányban Körösön (Csomakörös) (80,4%), Kovásznán (75,6%), Pákén (71,1%) és Barátoson (70,5%) éltek, míg a feudális típust képviselő települések közül Szörcsét (98,58%), Petőfalvát (82%) és Tamásfalvát (72%) lakták jobbágyok és zsellérek. A vándorlók tekintetében 15,9 százalékos arányával Zágón került az élre.

Amint láttuk, Orbaiszék településeiben nemesek, szabad székelyek, jobbágyok, zsellérek s vándorlók éltek együtt a 18. század közepén. Vizsgáljuk meg ezeket a társadalmi képződményeket külön-külön is, hogy láthassuk az együttélés kérdéseit is.

A nemesi rend maga is különböző jogokkal rendelkező rétegekből állt és ezek gazdasági helyzete is másként alakult. Bár a mágnások és a főnemesség, valamint a két jobbágnál többet bíró nemesség nem szerepelt az adóösszeírásokban, szőlünk röviden róluk is, hiszen ezek voltak a földesurak. Orbaiszékben a gróf Bethlen, gróf Kun, gróf Mikes, gróf Mikó, a báró Henter, báró Szentkereszty nemzetség számos családjának volt birtoka, amelyet jobbágyok és zsellérek műveltek meg. Ugyanez vonatkozik a főnemesekre is, akik közül a Ferenczi, Gyárfás, Horváth, Imets, Nalátsi, Szörcsei, Torma, Thúry, Vajna és Ugron családoknak volt jelentős birtoka s jobbágysága a szék falvaiban. De nyomban hozzá kell fűznünk a fentiekhez, hogy az említett családok birtokai szétszórtaak voltak s egy-egy településen rendszerint kevés számú szolgálattevővel rendelkeztek, ami egyébként az egész székelyföldi helyzetre jellemző volt. Például Zágónban 1785-ben nem kevesebb, mint 41 jobbágytartó családot írtak össze, holott a faluban összesen 76 jobbágy és 97 zsellér család élt. Itt a három b. Szentkereszty családnak 5 ház jobbágya és 35 ház zsellére volt. Azért kell jobbágyházról beszélnünk, mert több esetben egy belső teleken két, néha három család lakott, de csak egy jobbágyházként tartották nyilván, mert a családok közösen használták a jobbágyföldet s együtt teljesítették a megfelelő szolgálatot is. Forrásaink szerint Zágónban összesen hét ilyen közös jobbágyportát találtak. Zabolán a 16 földesúrnak 91 jobbágya és 32 zsellére volt, de a jobbágyporták közül 40 Mikes Istvánnak szolgált. Azonban az sem hagyható figyelmen kívül, hogy egy-egy földesúri család rendszerint több faluban volt birtokos. Gróf Mikes István például 6 orbaiszéki faluban birtokolt úrbériséget, s még több

más háromszéki faluban is volt birtoka. A földesúri birtokok ilyen nagy szétszórtsága az Erdélyben elmaradt úrbérrendezés következménye volt.

A nemesi rend legnagyobb létszámú rétegét az egyházi, vagyis az egytelkes nemesek („nobiles unius sessionis”) alkották, nevezték őket armálistáknak is, ha nemeslevéllel rendelkeztek. Ezeket adóztatni kezdte a Habsburg-hatalom, ezért az 1750-es összeírásba is bekerültek. Amint a táblázatunk mutatja, Orbaiszéken 136 egyházi nemesi családot vettek számba. Az egyházi (egy házat bíró) nemesek az összeírt családok 8,3 százalékát képezték, de ennél nagyobb részesedés jutott a falu népességében Cófalván, Tamásfalván, Hilibben, Pákén, Páván és Teleken. Csak egy faluban nem találtak nemesi családot, nevezetesen Petőfalván. Az egytelkesek rendszerint kis földtulajdonosok voltak s önel tartó családi gazdaságot folytattak. Nemesi mivoltukhoz azonban erősen ragaszkodtak, adózni nem akartak, s ezért az összeírás ellen is felemelték a szavukat. Történeti tudatuk a régi viszonyokban gyökerezett, amikor elődeik még adómentesek voltak.

Orbaiszék meghatározó társadalmi rétegét a szabad székelyek jelentették: 1750-ben 622 szabadrendű székely családot találtak az összeírók, s ezek az egész adózó családok 38 százalékát tették ki. Ennél nagyobb részesedése volt a szabad székelységnek Kőrösön (75,8%), Kovásznán (70,8%), Barátoson (58,2%), Pákén (55,4%) és Zabolán (41,1%). Viszont teljesen hiányoztak a szabad székely családok Szörcsén és Tamásfalván. A székely szabadrendűek a régi székely katonai rendek, a lófők (primipili), illetve a gyalogok (pixidari) leszármazottai voltak, akik a régi székely szabadságjogokat még nem felejtették el, tudatában voltak annak, hogy elődeik a katonai szolgálatért kivételes jogokat élveztek: adómenteséget, személyi szabadságot, öngazgatási jogokat. Miután 1711-ben a régi székely katonai rendszert megszüntették, a szabad székelyeket rendszeresen adóztatni kezdték. De korábbi tekintélyes társadalmi helyzetükről a családok nem feledkeztek meg, amit a falu is nyilván tartott. A Habsburg-hatalom idején is közülük került ki a falusbírók s esküdtek jó része – bár ezek megválasztásába a falu földesurai is beleszóltak. A szabad székelység saját földjén gazdálkodott, nagyrészt önellátó életmódra rendezkedett be. Őket illette meg a „gazdaember” elnevezés. De sok volt köztük az elszegényedett kis földműves, aki mellékkeresetre szorult. Utóbbiak családjából, különösen a legénysorba került fiúk közül, sokan elszegődtek gazdasági cselédnek, sőt egyesek zsellérnek is. De az sem volt szokatlan jelenség, hogy a jobb gazdák egy vagy két zsellért tartottak (ami 1848-ban a jobbágyszabadságkor sok gondot fog okozni mindkét félnek, de a törvényhozóknak is).

A jobbágyok osztályához Orbaiszéken az adózó családok 35 százaléka tartozott, de ennél nagyobb volt arányuk Szörcsén (90%), Tamásfalván (70,9%), Imecsfalván (közel 69%), Petőfalván (63,7%), Papolcon (48,3%). A jobbágy a földhasználatért robottal és más szolgáltatásokkal tartozott a földesúrnak. Mivel úrbéri szabályozás nem történt, a szolgáltatások úgyszólván minden földesúrnál különbözőek voltak. A legáltalánosabbak közé tartozott a heti két nap szolgálat a földesúri gazdaságban marhával vagy gyalog, felosztva természetesen a mezőgazdasági év szükségletei szerint. Székelyföldön kilenced vagy tized fizetésére a jobbágyot nem kötelezték, viszont a jobbágyasszonyok fonással vagy szövessel tartoztak bizonyos számú napot teljesíteni a földesúrnak. A fennmaradó időben a jobbágygazda saját munkáját végezte a faluközösség által szabályozott keretekben. Erdélyben s a székely székekben a jobbágyságnak két formáját különböztették meg: az örökös jobbágyot, illetve a szabad menetelűt. A székelyföldi jobbágyok döntő többsége örökös volt, ami azt jelentette, hogy az apa helyzete a gyermekekre is átöröklődött, s a földesúr beleegyezése nélkül a helyét nem hagyhatta el. Székelyföldön a jobbágyot nevezték parasztembernek.

A társadalmi hierarchia rangsorában a jobbágyok után a zselléreket említik a történeti források. Ennek a rétegnek két kategóriáját különböztették meg: a földet bírót, illetve a

földteleneket. Orbaiszékben 1750-ben 87 földes és 145 földtelen zsellér családot írtak össze. A közbeszédben inkább házas és háznélküli zsellérséget emlegettek. Az előbbieket közelebb álltak a jobbágyokhoz, amennyiben egy kis saját gazdasággal rendelkeztek, az utóbbiak viszont inkább a gazdasági cselédek kategóriájához tartoztak. A házatlan zsellérek többsége más családi telkén élt. Az ún. gyalogszeres zselléreket a legtöbb esetben heti egy nap szolgálatra kötelezték a földesurak, az ígás fogattal is rendelkezők pedig egy héten két napot szolgáltak. Zabolán a jobbágyok és zsellérek az 1820-as években évente 7206 napot szolgáltak marhával, vagy 12 802 napot gyalogosan. Ezen kívül az asszonyok meghatározott időben kendert és gyapjút fontak, s 105 csirkét adtak be a földesuraknak (MOL, F. 52. IX. kötet). De, akárcsak a jobbágyszolgáltatások, a zselléréké is földesuranként más lehetett és sok esetben volt is (Takács 2011: 98–138. Jogi vonatkozásban úrbéri s nem úrbéri zsellérséget különböztettek meg, az előbbieket bizonyos földhasználat illette meg, az utóbbiakra ez nem vonatkozott; teljesen a megegyezéstől függő kérdés volt, hogy juttatnak-e kis parcellát a nem úrbéresnek vagy sem. Az úrbéres zsellér költözési szabadsága ugyanolyan korlátozott volt, mint a jobbágyé, a nem úrbéres zsellérek általában szabadmenetelűek voltak.

Végül nézzük meg a kóborló (vagus) elnevezéssel illetett kategóriát. Orbaiszékben 1750-ben ezek száma alacsony volt: mindössze 74 családot tüntet fel a statisztika; hat faluban nem is találtak kóborlót, viszont Zágónban 45 ilyen családról értesít az akkori számbavétel. A kóborlók közé a szókótt jobbágyokat, vándorló „szabadmenetelű” udvari zselléreket, pásztorokat vettek fel.

Milyen volt hát Orbaiszék társadalma a 18. század közepén?

Amint az ismertetett táblázatból s elemzésünkéből kiderül: ekkorra a régi rendi székely társadalom felbomlása előrehaladt szakaszába érkezett. A folyamatosságot képviselő egyházhelyi nemesek és szabad székelyek, adómentes szabadok alkották a társadalom valamivel kisebbik felét, míg a másik részét a feudális jellegű jobbágyság és zsellérség tette ki. E társadalmi rétegek felduzzadása közvetlen összefüggésben állt a földesúri gazdálkodás térhódításával. Orbaiszék társadalmának képe kis eltéréssel olyan volt, mint Háromszék társadalmáé, de különbözött Udvarhelyszék és Csíkszék társadalmi helyzetétől, ahol a régi székely rendek még nagyobb arányban megőrizték súlyukat a társalmi szerkezetben. Ha az erdélyi vármegyékével hasonlítjuk össze a székely társadalom képét, nem nehéz arra a következtetésre jutnunk, hogy a különbség még mindig radikális volt közöttük: ott a teljes feudális struktúra volt jellemző, Székelyföldön viszont a lakosság több mint a felét a szabad rétegek alkották.

Kérdés, hogy milyen irányba haladt 1750–1848 között a társadalom változása? Közismert, hogy 1764-ben a Habsburg-hatalom létrehozta a székely határőrségi rendszert, ami nagy változást okozott a társadalom szerkezetében is. Ugyanis Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben, valamint Háromszéken s Bardóc fiúszékben az egytelkes nemességet és a szabad székelységet – erőszakkal („madéfalvi veszedelem”) – beszervezték a határőri rendbe, amelynek életét katonai törvények és előírások szabályozták. A rendszerbe felvett családok leszármazottai is örökölték a család jogi helyzetét, úgy, mint a jobbágycsalád gyermekei. A családok alapfoglalkozása továbbra is a régi maradt: földművelők s állattenyésztők, kevesen iparosok, esetleg kereskedők voltak, de évenként bizonyos számú napon határőri szolgálatot kellett teljesíteniük, gyakorlatokon kellett részt venniük, s háborúba is nem ritkán kivitték az országból. Mivel a birtokos nemesi családokat s jobbágyaikat, zselléreiket kihagyták a határőri rendből, a falvak társadalma valósággal ketté vált: egy katonásított és egy polgári igazgatás alatt álló részre. Ennek egyik látható jele az volt, hogy a falvakban két bírót választottak, egy katonabíró a lovas- vagy gyalogrendűek közül, illetve egy polgári bírót általában a jobbágyságból. Orbaiszéken elvileg mintegy 750–760 családot ír-

hattak be a határőrség állományi kötelékébe, s 118 család hadra alkalmas tagját sorozták be a székely határőr lovasezred egyik századába, 614 férfit pedig a 2. székely gyalogezred kötelékébe (Szádeczky 1908: 820–821, 825). Sajnos a határőrrendűek számának alakulását nem követhetjük tovább, mert annak adatait nem közölték a katonai hatóságok. Tény viszont, hogy a határőrségi rendszer gyakorlatilag 1848 őszéig, az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés határozatáig állt fenn, s jogilag 1851-ben törölték el.

A szék társadalma másik felének változásait viszont az adóösszeírásokból ismerjük, s jól nyomon követhető számuk folytonos növekedése. Előre ugorva 1848-ig, az akkori adatok már 2069 jobbágyot és zsellért mutatnak ki (Egyed 1981: 115). Vagyis egy évszázad alatt a számuk 1263 családdal nőtt, de a tényleges növekedés ennél is nagyobb arányú volt, mivel a nem adófizető zselléreket és más nincstelen kategóriákat nem vették számba a hatóságok. A románság betelepítése is nagy mértékben hozzájárult a jobbágytság és zsellérség számának növekedéséhez (vö: Pál 1999: 25–98). Adataink szerint 1848-ban a családoknak több mint a felét a jobbágyok és zsellérek alkották, a másik része a felénél kevesebb határőr családokból állt. Ez a társadalmi helyzet a feudalizmus és a Habsburg-korszak súlyos öröksége volt, amit gyakorlatilag az 1848-as magyar forradalom számolt fel a jobbágyfelszabadítással és a határőrségi rendszer megszüntetésével, amivel a polgárosodás útjára terelte a székely társadalom fejlődését. Ez radikális változást: rendszerváltást jelentett, ami az 1848-as forradalom legmaradandóbb eredménye volt.

SZAKIRODALOM

EGYED Ákos

1981 Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és zsellérkérdés történetéről a Székelyföldön. In: Uő: *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

PÁL Judit

1999 A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Bárdi Nándor (szerk.): *A többség kisebbsége*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

POZSONY Ferenc

2007 Etnikai és demográfiai folyamatok Zabolán. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma és kultúrája*. (A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum kiadványai, I.) Kriza János Néprajzi Társaság – Pro Museum Egyesület – Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy.

SZÁDECZKY Lajos

1908 *A székely határőrség szervezése. 1762–1764*. Okirattárral. Budapest.

1876 *Székely Oklevéltár II*. Szabó Károly (szerk.). Kolozsvár.

TAKÁCS Péter

2011 *Háromszéki parasztvallomások 1785-ből*. (Források Erdély történetéhez.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1957 *Erdélyi összeírások. I. Az 1750. évi erdélyi országos összeírás*. Klnyt. Budapest.

SCAUNUL ORBAI ÎN LUMINA DOCUMENTELOR
CIRCUMSCRIȚIEI FISCALE DIN 1750

Lucrarea de față prezintă societatea Scaunului Orbai, parte a regiunii Trei Scaune, analizând documentele conscripției fiscale din 1750. În baza acestor documente aflăm că vechea orânduire a secuilor era deja într-o stare avansată de desființare în satele aparținând acestui scaun. Mai puțin de jumătate din păturile sociale constitutive ale scaunului încă era reprezentată de categoriile nobilimii și a secuilor liberi, însă peste jumătate deja se încadrau la iobagi și la jeleri. În a doua parte a secolului al XVIII-lea, respectiv în prima parte a secolului al XIX-lea a continuat această tendință, deoarece regimul Habsburgic a organizat trei regimente grănicerești secuiești, în care au fost incluși în mod forțat nobilii cu o singură sesie (*nobiles unius sessionis*), respectiv secuii liberi (categoriile mai vechi ale fruntașilor secuiei: *primipilii* și *pixidarii*); nobilii cu sesii, respectiv iobagii lor au fost însă scutiți de înrolarea în acest sistem. Astfel, societatea satelor a fost scindată în două categorii: o categorie militară și una civilă, ceea ce a îngreunat foarte mult coabilitarea familiilor aparținând la diferite formațiuni sociale. Această situație și-a găsit sfârșitul odată cu revoluția maghiară din 1848, odată cu desființarea iobăgimii și al sistemului confinar militar.

THE SOCIETY OF ORBAI SEAT IN THE DOCUMENTS
OF THE 1750 FISCAL CONSCRIPTION

The present study comprises an analysis on the society of Orbai Seat, part of the greater territorial unit of Trei Scaune, based on the documents of the 1750 fiscal conscription. These documents reveal the fact that the old Szekler social order was already in an advanced state of dissolution in the villages belonging to this territorial unit: the smaller half of the society comprised still free categories (nobles and free Szekler men), but the greater half already comprised serfs and villains. In the second part of the 18th century and in the first part of the 19th, there were further changes, given the fact that the Habsburg regime organized the border defense system, forcing some categories of Szekler into taking part in this military arrangement. Thus, nobles possessing only one "session" (piece of land), as well as the free Szekler (former Szekler chieftains) were forced into the system, while nobles with land and their serfs were waived this type of military service. In consequence, the society of the villages was divided into two parts: a civilian and military part, which made the coexistence of families belonging to different social formations rather difficult. This situation was resolved during the 1848 Revolution, when serfdom and forced military service were abolished.

BÁRTH JÁNOS

EGY HÁROMSZÉKI SZÉKELY FALUSI PLÉBÁNOS ÉLETMÓDJA ÉS TÁRGYI VILÁGA A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

Az utóbbi néhány esztendő örvendetes tudománytörténeti fejleménye, hogy jórészt európai példák hatására a magyar történeti néprajzban és a magyar művelődéstörténetben érdeklődés bontakozott ki a hajdani alsópapság iránt (Báर्थ D. 2013). Az alábbi közlemény a római katolikus falusi papság 18. századi életmódjának, gazdálkodásának, tárgyi környezetének leendő fölvezolásához próbál történeti adalékokat szolgáltatni.

Tóth Ferenc ozsdolai plébános a 18. század közepén két évtizeden át tevékenykedett a faluban. 1761. március 17-én hirtelen rosszullet után, váratlanul halt meg az ozsdolai plébánia új épületében. Írott végrendeletet nem hagyott hátra. Aktuális pénzügyeiről, adósairól halálos ágyán a mellette álló Boér István ozsdolai kántornak *latinul* mondott néhány mondatot, aki a közlést megértette és egy tanúvallatás során el is ismételte. A haldokló plébános bizonyára azért szólt latinul a kántorhoz, hogy a szobában tartózkodó, örökségre áhítozó személyek ne értsék a mondanivalóját.

Amint a pap befejezte földi pályáját, azonnal elkezdődtek a híresztelések legendás gazdagságáról, pénzeszacskóinak sorsáról, „bónumainak” eltűnéséről, ellopásáról. Az egyházi felsőbbség leginkább arra volt kíváncsi, hogy a plébánosnak valóban volt-e átlagon felüli mennyiségű pénze, és ha igen, hova tűnt el. A megye vezetői értetlenül álltak a templom ládájában talált néhány garas fölött. Aranyakat hiányoltak. Egyesek tudni vélték, hogy a pap puskái is „megszenvették” gazdájuk halálát. Mészáros Ferenc gelencei kántor fölöttébb elégedetlenkedett, mert eltűntek azok a borai, amelyeket sógora, néhai Tóth Ferenc plébános pincéjében tartott. Akik a halál pillanatában jelen voltak, illetve akik a következő napokban a plébánián megfordultak, mind gyanúsakká váltak a nép szemében. Különösen sok elmarasztaló vélekedés érte Mészáros Ferenc gelencei „deák” feleségét, az elhunyt plébános hűgát, aki a haldokló közelében tartózkodott, és fölöttébb örökölni akart,

mivel állandóan biztatta a beteget, hogy „szóljon”, de az jobbára csak hallgatott. A „deák-né” gyanút ébresztett maga iránt azzal is, hogy a halál beállta után mások szeme láttára kutatni kezdett a plébános holmijai között, sőt egyesek látták, amikor egy pénzeszacskót adott át férjének a plébániális istálló közelében.

A hiányzó „bónumok” és a sok mendemonda hatására Tóth Ferenc plébános hagyatékának sorsából a szokásosnál jelentősebb „ügy” lett. Végrendeletet ugyan nem írt az ozsdolai plébános, mivel még nem készült a halálra, de több paptársának is azt mondta nem sokkal halála előtt, hogy „bónumait” egyházi célokra, elsősorban misemondatásokra szánja. Az egyházi hatóságok összeírásokat készítettek az elhunyt pap javairól, és tanúvallatásokat folytattak a haláleset körülményeiről, a plébániával érintkezésben álló személyek viselkedéséről, megnyilatkozásairól. Az „ügy” irataihoz csatolták Tóth Ferenc családi örökségének néhány dokumentumát is. Az irategyüttest a Gyulafehérvári Érseki Levéltár őrzi.¹ Aprólékos elemzése hosszadalmas tanulmányt érdemel. Itt és most csak azért foglalkozom vele, hogy segítségével képet adjak egy 18. századi székely katolikus pap, nevezetesen az ozsdolai plébános életmódjáról, gazdaságáról, tárgyi világáról. A vizsgálat irataiból, különösen a hagyatéki leltárakból és a tanúvallomásokból származó idézetek egyrészt a korabeli ozsdolai szóhasználatot tükrözik, másrészt némiképp felvillantják egy háromszéki falusi plébános mindennapi életkörülményeit.

Tóth Ferenc az Ozsdolával szomszédos Szászfaluban született. Apja, akit szintén Ferencnek hívtak, módos embernek számított. Örökös sellére, „fejekötött jobbágya” is volt: a haláltól megszabadított Albert János. Földjeiből jócskán jutott fiának, a Szentkatolnán, majd Ozsdolán papskodó Ferencnek, aki tehát nem csak *canonica portio*-ként birtokolt plébániális földek, hanem apai örökségként reá szállt birtokok hasznát is élvezte.

Ozsdolán a 18. század közepén legendák keringtek a nép körében Tóth Ferenc plébános pénzeiről, gazdagságáról. Ezek a vélekedések tükröződtek a plébános halála után felvett tanúvallomásokban is.

Bandi József 30 éves primipilus fiatalember 1761. március 29-én, vallatása során így „böcsködött”: *„Tisztelendő Péter Tóth Uramnak... sok pénze volt. Talán hat Plebanusnak sem volt annyi pénze, mint Tisztelendő Atyaságának.”*

Kötér Mihály 32 éves ozsdolai primipilus 1762. október 25-én elmondott vallomása folklorisztikus elemeket és racionális megközelítést egyaránt tartalmazott: *„Az Üdvözült Tisztelendő Plebanus Úrnak szájából hallottam, mondotta, hogy a’ mikor jó erejében volt, meg tudta emelni a’ szekérnek egyik kerekét, melyet négy ökör után meg terheltek, de annyi pénze volt mikor Szent Katolnárol Ozsdolára fel jött, hogy nem volt annyi tehetsége, hogy egy csomóban megemelhesse. Nem tudom, halálakor meg volté ezen summa pénze vagy nem, de volt annyi jövedelme Ozdolanis, mely elegendő lehetett költségére, mivel takarékoson élt, és azt ítélem, hogy nem volt szüksége el költenie.”*

Nemes Mészáros Ferenc 62 éves gelencei kántor, néhai Tóth Ferenc plébános sógora 1762. október 25-én tett tanúvallomásában számadatokkal is próbálta érzékeltetni az előző évben elhunyt ozsdolai plébános pénzének eredetét és mennyiségét: *„Tudom, hogy sok pénze volt néhai Tisztelendő Péter Tóth Uramnak, mert mikor igen meg drágodott vala a’ gabona Szent Katolnán laktában, igen sok pénzt kapott gabonából, azon üdöben bé szállított vala magához Vásárhelyről feleségemmel együtt, s bé menvén mű a’ házába, egy nagy rakás pénzt láték az Asztalán, hogy másokis bé kezdének jöni, bé takará, és némelyektől én magamis percipáltam vagy olvastam bé gabona árrát akkor. Az után nem sokkal holmi rossz hírek kezdének forgani, ismét le hívata magához feleségemmel együtt, mi alá menvén, hát három nagy fazakot csináltatott... a’ pénzét ki válogattatta velünk... egyik fazékba tiszta*

1 Gyulafehérvári Érseki Levéltár. Püspöki Hivatal iratai. 92/1761.

Márjást 900 forintot, a' másíkba Petákat, a' 3-dikba garast, polturat etc. sokat raktunk vala, és a' hármat három helyre a' házában el ástuk vala. Ismét most halála előtt kevéssel, anno 1761 Fársángban magához hívata és a' Feleségemmel 9 zacskót csináltata vászonybol, a' 9 zacskóba belé olvastunk flo. 3000 ezüst folyó pénzt, aranyatis negyvent."

Tóth Ferenc plébános pénzzel rendelkező, vagyonos kortársaihoz hasonlóan foglalkozott saját pénzének kölcsönadások általi kamatoztatásával is. Halálakor a megtalált írások szerint a következők tartoztak neki: Tekintetes Nemes Henter Dániel 200 forinttal, „Osdolafalva” 33 forinttal, ozsdolai Kádár Tódor 10 forinttal, ifjabb Kádár Tódor 15 forinttal, Tekintetes Nemes Csoma Miklós úr 70 forinttal, Nemes Hatolykai Nagy Moyses 40 forinttal, sárfalvi Barta András 1753 óta 6 forinttal.

1761. augusztus 4-én vallomást tett Kötér Jakabné Bene Ilona 33 éves primipila, aki a néhai pap környezetében járva-elve mindent jól megfigyelt, és hallott egyet s más a plébános adósairól is: „Hallottam magától Pater Tóth Uramtól, mondotta, hogy Vas Pálnál vagyon 24 forintya, Üstgyártó Bálintnál Kézdi Vásárhelyen 22, Csoma Miklósnál is felesen, Osdolai Ferencz Mihálynénál 12, Nagy Moyses és Henter Daniel uraméknál. Tódor Kádár is sokkal adós. A' szegén öreg Bene Mihályné is adós hat forinttal és 5 sustákkal."

Tóth Ferenc plébánosnak 1761 márciusában viszonylag sok gabonája volt. A halálakor felvett leltár készítője Mészáros Ferenc gelencei „megyés mester” gyengén bánt a mértékekkel, mennyiségekkel, de néhány jó terminológiát használt, amelyet érdemes idéznem: „Búza és Ros Ősz Asztagok 4”, „a Gabonásban tiszta búza, Ros és Tavasz Gabona felesen szemül”, „Hét Verem Gabona”, „Le veretlen Török buzával a két Gabonás tele”, „Le vert Török búza”, „Árpa egy hambárral”, „Zab két esztendei kepéje integre”, „Köles”, „Haricska”, „Lencse” 1 köből, „Kender mag” 2 véka, „Len mag” 3 véka, „Mák” 1 véka, „Oláh borsó” 4 köből. Az 1762. november 2-án Józsa György lemhényi plébános által készített leltárból kiegészíthetjük még a fenti kifejezések sorát, megtoldva néhány egyéb élelmiszer említésével: „Őt Asztag Ősz Gabona”, „konkolyos búza”, „vad zabos árpa”, „Gabonás híján [padlásán] leveretlen szegény Török búza”, „Oláh borsó, alias fuszujka”, „aszú szilva” 3 köből, „aszú körtvély” 1 véka, „Vaj négy désában”, „Túró egy bőrben”, „Káposztás kád tele”.

A Simon András főesperes által készített és az 1761. március 17-i állapotokat tükröző, 1764. május 15-én papírra vetett leltárból összefüggően idézem a gabonákra és néhány más élelmiszerre vonatkozó bejegyzéseket:

„Gabona

Asztag 4, circiter in illis sunt Gelimae 620

Vermei tele gabonával találtattak 7, de az után megint ki adtak egyet. Ezekben menyí és micsoda gabona tanáltatott, tudgyák Tisztelendő Jósa Uraimék, edgyen kívül, mellyet fel bontottunk volt, de haszonra való gabona nem tanáltatott benne.

Az Gabonás házba tanáltatott

Ros cub. 41., Konkolyos búza cub. 8., Tiszta búza cub. 5., Haricska cub. 4., Zabos árpa cub. 12., Török búza cub. 8., Zab cub. 70., Item kötés zab 7.,

Ősz vetés

Az Osdolai határon közép mezőben Pap szerben cubulorum 4. Ugyan azon mezőben kert vég nevű lábban metretorum 3. Ugyan azon mezőben Perjés pad nevű lábban cubulorum 2.

Költségei

Szalonnák 4, hájai 4, orja és egyéb Száraz hús, a' mi el nem költ a' temetésen, hagyatott a' Pater számára. Két kicsin bodonkába régi bűdös keserű rossz vaj, ejtél circiter 6, túró, veder circiter 4, Oláh borsó, cub. 1, aszú szilva, cub. 1, aszú Körtvély metr. 1."

Meglepő, hogy március 17-én, amikor a plébános hirtelen meghalt, a plebaniális telken még jórészt asztagba rakva feküdt az előző évi gabonatermés. A 620 kalangya szálas-

gabonát késő ősszel és télen a plébániai csűrben cséphadaróval illett volna lassan kicsélni. Lehetséges, hogy az új paplak építésével függött össze ez a szokatlan késlekedés.

Ugyancsak különös, hogy a plébánosnak nem a paplak telkén, hanem idegen telkeken voltak gabonás vermei. Talán ez is az új plébániaház építésével hozható kapcsolatba. 1761. március 29-én a vallatók kérdést tettek föl a vermekről, ezért több tanú is nyilatkozott róluk. Az idegen telkeken lévő papi gabonásvermek említéseit alább idézem:

„Az Úr Kun István osdolai Curiájában tudom egy vermit Néhai Tisztelendő Pater Tóth Úrnak, mint 90 köblös, melybe ros vagon, ennek előtte circiter öt esztendőkkal tétetett a gabona belé.” (Molnár Jakab, 27 éves jobbágy)

„Én tudom, hogy itt Osdolán az Itó István házában a kemencze alatt vagon Tisztelendő Pater Toth Atyaságának egy buzás verme, micsoda gabona vagon benne, nem tudom.” (Itó Mihály primipilus, 32 éves)

„Tudom egy vermét Tisztelendő Pater Tóth Úrnak itt Osdolán, a László Andrásné jószágán, mást a Máthé János kapuján kívül a Búcsús Kereszten felyel.” (Itó János primipilus, 30 éves)

„Vagon az én jószágomon néhai Pater Tóth Úrnak egy tele verme”. (László Andrásné primipila, 38 éves)

„Az én jószágomon vagon két verme tele rossal Néhai Tisztelendő Pater Tóth Ferencz Úrnak.” (Csűrös János primipilus, 62 éves)

Tóth Ferenc plébános állatait a háromféle hagyatéki leltár háromféle csoportosításban sorolta föl. Az egyik, amelyet Mészáros Ferenc gelencei megyés mester készített, „lábas marhák specificatioja” címmel a Ménes névvel illetett 12 lótól a két *berbécsen* át a *méhekig* elnagyoltan egy fejezetben sorolta föl az összes állatot. A másik összeírás, amely Simon András főesperes aláírását viseli, a *lovak* és a *szarvas marhák* lajstroma után cím nélkül vette számba a 12 sertést. A Józsa György lemhényi plébános által összeállított harmadik jegyzék a *lábas majorság* és a *szárnyas majorság* kategorizálást használta. A lábas majorságnak nevezett csoport *kancza lovakat*, *ökröket*, *teheneket*, *tulykokat*, *tinókat*, *ökor bornyút*, *üsző bornyúkat*, *kost* vagy *berbécs*et, *sértéseket* ... foglalt magába. A szárnyas majorság körébe tartozott a 6 *pulyka*, a 2 *lúd*, a 30 *tyúk* és a 8 *kosár méh*.

A lovak és a szarvasmarhák legrészletezőbb leírását az 1764-ben papírra vetett, de az 1761-es állapotokat rögzítő, másodiknak említett főesperesi leltárból idézem:

„Llovak száma

Sárga meczetlen csikó 1, deres szőrű kancza ló 1, barna szőrű kancza ló 1, szürke deres szőrű kancza 1, deres tavallyi csikó 1, pej szőrű tavallyi csikó 1, sárga tavallyi csikó 1, pej... meczetlen csikó 1, barna szőrű kancza ló 1, pej botos, inpókos ló 1.

Szarvas Marhák száma

Vonó ökrök 4, sárga szőrű tulkok 2, harmadfü üsző tinók 2, barna tehenek 2, kék szőrű hibás vén tehén 1, tavallyi ökor borjú 1, tavallyi üsző borjúk 2.”

A főesperes jegyzékéből néhány állat sorsát is követhetjük.

A plébános temetése utáni tor méretére jellemző, hogy a 4 vonó ökör közül „kettő a Torra meg üttetett.” Rajtuk kívül „meg ölettek a Torra” még az öreg sertések (2), a téli malacok (4) és számuk nélkül a szárnyas állatok.

A kosár mértékegységgel számolt méhek „ketteje adatott az Osdolai és Martonosi Templomoknak, egy Tisztelendő Gelencei Plébánosnak, egy Boër István Diáknak fáradságáért.” Kettőt megvett a főesperes, kettőt pedig a szentszéki nótárius.

A szerszámok, gazdasági eszközök, „házi portékák” közül álljon itt néhány a három jegyzék valamelyikéből! Elsősorban olyan tárgyakat válogattam, amelyeknek megnevezése, leírása néprajzi, művelődéstörténeti, agrártörténeti szempontból figyelemre méltó.

„Nagy hordó szekér 2, kicsin, két ló után való járó szekér 2, két kerekű erdőlő talyiga 2, eke vasakkal, szántó talyigával 1, marhák nyakára való vas harangok 4, barmokra való harangotskák 10, kötő lánczok 2, (Egyik adatott sok fáradtságáért az Martonosi mesternek), pálinka főző üst régi, rossz 1, bor főző üst 1, káposztás kádak 4, seres hordók, kisebb s nagyobbak 6, régi Havasalföldi nagy hordók össze omlólág 3, eczetes hordók, ki félig, ki csak seprővel 3, Erdélyi kisebb hordók az kamarában 4, apró Boros általag 4, cseber 7, osztovata 1, borda 13, fonál vető 1, nyüst 3, héhel 2, léhel 2, gereben egy pár, sikoty 1, kapa 4, vas villa 1, vas ásó 2, öreg fűrészek: tőkemetző 1, sendelér 1, rámás fűrész 1, ostor fűrész 2, kasza 3, Toroczkai kasza, vagyis rúd vas 1, kasza verő ülőjével 1, sarló 6, erdőlő féjsze 1, faragó féjsze 1, csapozó fűrő 1, kéz vonó 1, czérnábol kötött varsák 8, farczák hálók 2, vesszőből kötött varsák 2, gyapot fűsű, gyapot fonó kerék 1, tengelyre való kupás marok vessző új 8, serfőző öreg eresztő kád 1, tekenyő küssebb nagyobb 5, szita 2, rosta 6, csontos nyereg kantárral és minden apparátussal 1, pár farhám dohottas 1.”

A fenti felsorolás legfontosabb tanulsága az a tény, hogy egyáltalán létezik. 21. századi észjárással könnyen gondolhatnánk ugyanis, hogy a plébániának voltak gazdasági eszközei, szekerei, ekéi, kádjai, hordói, kenderfeldolgozó szerszámai stb., amelyek papcserék alkalmával maradtak a plébánián. Az új pap használta, karban tartotta, majd utódjának átadta azokat. Ezzel szemben Tóth Ferenc plébános hagyatéki leltárai tanúsítják, hogy a plébániaház területén fellelhető gazdasági eszközök, szerszámok nem a plébánia, hanem a plébános tulajdonának számítottak. Részben hozta magával, részben pedig ozsdolai plébánossága idején vásárolta, készítette azokat. Halála után a főesperes mint hagyatéki végrehajtó a Tóth Ferenc-féle vagyon részének tekintette valamennyit. Az új plébános, Balogh Boldizsár (1761–1769) valószínűleg hozott magával vagy vásárolt Tóth Ferenc hagyatékából gazdasági eszközöket, szerszámokat, ha gazdálkodni akart.

Tóth Ferenc plébános ruháit, „köntöseit”, ruhaanyagait, lakástextiljeit az alábbi összeállítás szemlélteti. Tételei a hagyatéki lajstromokból kerültek egymás mellé.

„Mente új 1, viseltes 1, tunica vulgó reverenda, azon kívül a’ melyben el temettetett 1, szederjes posztó köpönyeg 1, új nestes süveg szederjes Angliai posztó 1, más rókás süveg 1, kalap 1, zöld bársony öv új 1, viola szín lájbli 1, bárány bőrből való kis kosok 1, gyapot íng két pár, csizma három pár, asszonyember mente zöld francia posztó, viselt 1, váslott mocsok derekajak 2, bőr vánkások 2, durva vászonbol szőtt, vásott mocsok paplany 1, durva vászon lepedők 3, közönséges vászon, durva abroszok 3, (más megfogalmazással): abrosz, székel munká 3, apró asztal keszkenyők 12, asztalra tarkán készített szarvas bőr 1, padfedél falra való kötött 1, talpnak készített bőr 12 pár, egy marha bőrnek a fele, csizmának ki készített csikó és bornyú bőrök 2 vagy 3, tehén bőr egész 1, bocskor huszonnyolcz pár, fejér és fekete bárány bőrök ki készítve, 7 vagy 8, fejér harisnyának való posztó, 10 ulna, czondrának való posztó, 6 ulna. Le törött kender kalongya 14, len kalongya 5, sodrott czérna egy csomó.”

Tóth Ferenc plébános életmódjáról, háztartásáról némiképp tanúskodnak edényei, konyhai eszközei, amelyekre példákat mindhárom leltárból válogattam.

„Őn tálak 4, őn tángyéro 6, őn kalán új 12, régiis egynehány, őnos pléh tángyéro 9, kések kilencz pár, kés villák 6, egész pléh ejtel 1, fél ejtel pléh 1, fertályos pléh 1, üveg poharak 8, lapos és gömbölyeg üvegek 16, Sombori bokály 9, cserép tál 12, öreg fazék 6, fatál 2, réz és őn gyertyatartó 1-1, tűzhelyre való váslott üstöcské, (más megfogalmazással): viselt fél kéz üstök 3, Bécsi réz kompona fontyával 2, serpenyő vasbol kisebb, nagyobb 3, vas nyársocska 1, lapoczka 1.”

Tóth Ferencnek falusi plébánoshoz illően volt egy nád pálcája, amelyet bizonyára kései utódaihoz hasonlóan, többek között, a gyermekek fenyítésére használt.

A leltárak megemlékeztek könyveiről, amelyeket sajátjának tartott, vagyis nem tartoztak a plébániai könyvtárba. A főesperes jegyzéke 13 művet sorolt föl 15 kötetben. Köztük volt Illyés András hajdani erdélyi püspök egyik műve és egy antiquának nevezett régi latin biblia.

Tóth Ferenc plébános vonzódott a fegyverekhez. Több puskát és pisztolyt birtokolt, amelyekre többen vágyakoztak.

A fentebb életmód-illusztráció gyanánt felsorolt tárgyak, tárgyegyüttesek elemzésére itt nincs lehetőségem. Csupán érzékeltetni akartam, hogy 1761 táján milyen tárgyak segítették Háromszék egyik plébánosát a gazdálkodásban és a mindennapi életben.

SZAKIRODALOM

BÁRTH Dániel

2013 Alsópapság és népi kultúra. (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek.) In: Uő: (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–19. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 9–42.

MODUL DE VIAȚĂ ȘI UNIVERSUL MATERIAL AL UNUI PAROH SECUI DIN TREI SCAUNE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Un rezultat benefic al ultimilor ani este faptul că, mai ales sub influența unor exemple europene, etnografia istorică maghiară și istoria culturii maghiare a început să se intereseze de modul de viață, activitatea și rolul de mediator cultural al preoțimii de rang inferior de odinioară. Lucrarea de față dorește să aducă noi contribuții istorice la modul de viață, agricultura și universul material al preoțimii rurale romano-catolice din secolul al XVIII-lea. Sursa lucrării o constituie fondul cazului de moștenire a parohului din Ojdula, Ferenc Tóth, decedat brusc în anul 1761, fond ce se regăsește în Arhiva Arhiepiscopatului de Alba Iulia. Autorul citează deosebit de multe expresii „arhaice” și „populare” din inventarele incluse în fondul respectiv.

THE LIFESTYLE AND MATERIAL UNIVERSE OF A RURAL SZEKLER PARISH PRIEST FROM TREI SCAUNE REGION AT THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

A benefic evolution of the last few years is the fact that – mostly under the influence of European examples – the Hungarian historical ethnography and history of culture has become interested in the lifestyle, activity and cultural mediating role of the lower clergy of old. The present paper intends to offer historical contributions to our knowledge regarding the 18th century lifestyle, agriculture and material universe of rural Roman Catholic clergy. Its source is represented by the files of the probate of the parish priest from Ojdula, Ferenc Tóth, deceased suddenly in 1761, files that are kept in the Archive of the Archbishopric of Alba Iulia. The author evokes many-many “archaic” and “popular” expressions from the inventories of the case.

GRÁFIK IMRE

ADATOK ZABOLAI GRÓF MIKES JÁNOS SZOMBATHELYI PÜSPÖK PORTRÉJÁHOZ¹

Zabolai gróf Mikes János püspök életútja és egyházi pályája, püspöki tevékenysége az utóbbi évek személyével kapcsolatos feldolgozásai révén meglehetősen jól ismert. Az érdeklődők korábbról elsősorban Géfin Gyula egyházmegyetörténeti munkájára (Géfin 1929), majd Székely László 1966-ban írott, de csak 2009-ben megjelent emlékiratára (Székely 2009), utóbb pedig főként Bakó Balázs tanulmányaira (Bakó 2005, 2007, 2007a, 2008, 2009) támaszkodhatnak.²

Bakó Balázs disszertációjának témája is Mikes János püspök élete és munkássága.³ Téziseiben megállapítja, hogy: „Mikes János püspökről két olyan írás született, amely összefoglalta életét és működésének eredményeit. Az első Géfin Gyula egyházmegye története, amely a püspökök életrajzát közli az egyes évekhez kapcsolódó eseményekkel, így inkább lexikon jellegű. A szerző önkényesen bánt az információkkal: az életrajzból vett számos epizódnak jelentőségén túlmutató terjedelmet szentelt és személyes érintettsége is erősen érződik. Részben a Géfin általi, részben saját gyűjtésén és visszaemlékezésén alapul Mikes egy másik papjának, Székely Lászlónak a kézírata, amely 1966-ban készült el. Az Emlékezés gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspökről címet viselő kézirat rendkívül szubjektív biográfia. Célja a hálás utókor emlékköltése, a püspök nagyságának méltatása volt. Mivel

- 1 A zabolai születésű Pozsony Ferenc néprajzkutató köszöntéséhez – a megtisztelő fölkerést megkapva – magam mint szombathelyi lakos azzal gondoltam méltó módon hozzájárulni, hogy az ugyancsak zabolai születésű gróf Mikes János egykori szombathelyi megyés püspök életéből néhány kevésbé, vagy inkább egyáltalán nem ismert dokumentum segítségével idézek föl részleteket.
- 2 Mikes János püspök életével kapcsolatban a közleményünk szempontjából elkerülhetetlen és legfontosabb mozzanatokat magunk is Géfin Gyula és Székely László könyvéből, valamint Bakó Balázs tanulmányaiból vett rövid részletekkel idézzük föl.
- 3 A témában folytatott fontos konzultációkért ez alkalommal és itt is köszönetemet fejezem ki Bakó Balásznak.

számos visszaemlékezésből született, gyakran ellentmondásos információk keverednek a szövegben és számos nem ellenőrizhető állítást tartalmaz. Ennek ellenére nagyon sok érdekes, máshol fel nem lelhető adatot, epizódot örökített meg, ezért a kutatás során megfelelő forráskritika alkalmazásával támaszkodtam rá” (Bakó 2013).

Zabolai gróf Mikes János szombathelyi püspökké történt kinevezésével kapcsolatban is e három szerző egybehangzó közlése olvasható.

Géfin Gyula az alábbiakat írja: „I. Ferenc József 1911. november 15-én szombathelyi püspökké nevezi ki s X. Pius pápa december 16-án prekonizálja. Majláth G. Károly erdélyi püspök Fischer-Colbrie Ágoston kassai és Várady L. Árpád győri püspök közreműködésével 1912. január 1-én a budapesti Sz. István-bazilikában püspökké szenteli.” (Géfin 1929. II)

Székely László emlékezése szerint Mikes János székelyudvarhelyi „szép, boldog működésének vetett véget a király 1911. november 15-én kelt irata, mely Mikes János grófot prezentálta a szombathelyi püspöki székbe. ... Az újonnan kinevezett püspök 1911. november 29-én jelent meg Bécsben, hogy a király előtt letegye az esküt. ... 1912. újev napján a budapesti Szent István bazilikában szentelte püspökké szeretett papját Majláth Gusztáv Károly gróf erdélyi püspök, Várady Árpád és Fischer-Colbrie Ágoston közreműködésével” (Székely 2009: 74 és 78.).

Bakó Balázs tanulmányából azt tudjuk meg, hogy: „Ferenc József király 1911. november 15-én nevezte ki szombathelyi megyés püspökké. A pápai megerősítésre december 16-án került sor. Az új püspök november 29-én Bécsben tette le esküjét a király előtt. A kinevezés nagy meglepetést okozott, hiszen Mikes főesperes viszonylag ismeretlen volt, és a püspöki megbízatáshoz még meglehetősen fiatalnak számított harmincöt évével. Püspöki jelmondata jól jellemezte eltökéltségét: „non confundar”, azaz „nem szégyenülök meg” (Bakó 2005: 747).

A szombathelyi püspöki székbe került zabolai gróf Mikes János életművének – tanulmányunk szempontjából, azaz püspöki pályájának legkritikusabb szakaszáig tartó éveinek – fontosabb eseményeit is Bakó Balázs közleményének (Bakó 2005) kivonatolt részleteivel idézzük föl.

Eszerint Mikes János „Nagyobb horderejű rendelkezései püspökségének első években az Egyházmegyei Takarékpénztár és a Martineum kiadó megalapítása voltak. De ezek előtt kerül sor Szent Márton ereklyéinek hazahozatalára. Szent Márton tours-i püspök Savariában született, és az egyházmegye védőszentje volt. Véltszülőháza helyén épült fel a Domonkos-rendi Szent Márton-templom és rendház. Az egyházmegye területén nem volt az Európa-szerte népszerű szentnek ereklyéje, ezért merült fel az a gondolat, hogy ereklyéinek egy része kerüljön Szombathelyre⁴. Az ereklyék hazahozatala minden szempontból teljes siker volt: meggyőzte a papságot és a világiakat is Mikes rátermettségéről, bizonyította alkalmasságát, és jobban ráirányította az egyházmegye közvéleményének figyelmét. [...] Az I. világháború éveit nem kedveztek a látványos alkotásoknak, de nem jelentették a teljes passzivitást. Mikes ezekben az években is aktív, de tevékenységei más jellegűek, mint az első időszakban vagy a 20-as években. Fontos feladatnak tekintette a hátország életének szervezését. A répceszentgyörgyi püspöki kastélyban 80 ágyas kórházat rendezett be a Vöröskereszt segítségével. [...] Az intézmény tartalékkórházként működött, ahol nemcsak ápolást, hanem a sebesültek utógondozását is végezték. A kórházban 25 havi fennállása alatt 539 sebesült katonát ápoltak. Feloszlata után a püspök a modern felszerelést a szombathelyi gyermekkórháznak ajándékozta. [...] 1918–1919 Mikes

4 Megjegyezzük, hogy a székesegyház oltárának művészi átalakítása és az ereklyetartó Tóth István szombathelyi származású szobrász műve (Tóth 1920: 19; továbbá lásd Fábián–Ács 2002: 9 és 87, valamint 52. oldalon kép; Ács 2007: 52 és kép).

János püspök életében is nagy megpróbáltatásokat hozott. Mikes az első között került szembe az ún. »őszirózsás forradalom« utáni kormányzattal. Ennek politikai és egyház-kormányzati okai egyaránt voltak. Az új kormány 1919 februárjában vagyonszorgatlatot kezdeményezett a szombathelyi püspöki javadalomban, és a jelentés alapján azt február 17-én zárolták. Mikes tiltakozott az eljárás ellen, hiszen a zárlat elrendelése egyértelműen politikai indíttatású volt, amit a püspök 1919. február 27-én a celldömölki apátságba történt internálása is megerősít. Itt még viszonylag szabadon érintkezhetett a külvilággal, látogatókat is fogadhatott, pl. Pehm (Mindszenty) Józsefet, akit hamarosan szintén letartóztattak. Március 29-én Mikes a fővárosba szállították, ahol a gyűjtőfogházba került. A mostoha körülmények között megbetegedett. Kalandos körülmények között, álruhában, július 30-án sikerült megszöknie. [...] Fogságból történt hazaérkezése után azonnal belevetette magát a munkába. Erre szükség is volt, hiszen az egyházmegye több mint fél évig vezetője nélkül maradt. Munkabírása és alkotóereje továbbra is töretlen volt. [...] Kiemelt feladatnak tekintette az oktatás ügyét. Különösen fontosnak tartotta az oktatók alapos felkészültségét. Ennek elősegítésére született meg a Papi Kölcsonkönyvtár és az ehhez kapcsolódó Tanítók Pedagógiai Szemináriumi Könyvtára. Az új könyvtár a Papi Kölcsonkönyvtárral Szent Márton Könyvtár néven egyesült. [...] A 20-as években politikailag is rendkívül aktív, meghatározó szerepet játszik a nyugat-magyarországi legitimista politikuskok között. Jelentős a szerepe IV. Károly első visszatérési kísérletében. Palotájából indul és ott is végződik ez a sikertelen kísérlet a Habsburg-dinasztia uralkodói jogainak helyreállítására.” (Bakó 2009: 747–751.)

Nem kétséges, hogy Mikes János püspök működésének legnehezebb korszaka az első világháborús és az azt közvetlenül követő évekre esik, s tevékenységének megítélése mind akkor, mind később nagymértékben attól függött, hogy milyen nézőpontból értelmezték és értékelték az adott időszak történéseit és cselekedeteit.

Tanulmányunkban Mikes János püspöki életútjának éppen ezzel a legkritikusabb időszakával foglalkozunk, s néhány – a szombathelyi Püspöki Levéltár lappangó, s eddig még nem publikált dokumentumának közzétételével – szeretnénk hozzájárulni a mind teljesebb kép (az „igazság”!) felderítéséhez. A levéltári iratok egyrészt kiegészítik a Mikes János püspök személyiségéről ismert képet, másrészt árnyalják az egyéniségéről kialakult portrét, s hozzájárulnak kérelhetetlen karakterének föltárásához. Sajnos nincs mód a vonatkozó iratok teljes körű bemutatására, szerény válogatásunkkal részben a Mikes Jánosról rendelkezésünkre álló ismeretek teljesebbé való tételét szeretnénk elérni.⁵

Géfin Gyula munkájában Mikes János püspökségének főbb eseményeit földidőzárba az 1918. és az 1919. évre vonatkozóan az alábbiakat olvashatjuk: „**1918.** Az év őszén kitör a forradalom; a királynak menekülnie kell. A szombathelyi egyházmegyének el nem múlt dicsősége marad, hogy a forradalmi kormány és a kommunizmus gyászos emlékü időiben rendíthetetlenül kitartott hazája és egyháza iránti hűségében. Püspöke élesen szembeállott a forradalommal s minden erejével igyekezett megakadályozni azt, hogy a keresztény politika a szomszéd országok mintájára kompromisszumot kössön a destrukcióval. Papjai közt nem akadt egyetlen forradalmár vagy kommunista-apostata. Hívei pedig az ország legfehérebb, legellenforradalmibb elemei voltak mindenkor.” – illetve: „**1919.** A forradalmi kormány február 27-én a celldömölki bencés apátságba internálja Mikes püspököt. A Tanácsköztársaság a diktatúra kitörése után azonnal a pesti gyűjtőfogházba viteti. Élete itt állandóan súlyos veszélyben forog. A diktatúra utolsó napjaiban

5 Megemlítjük, hogy a Püspöki Levéltárban mind ezen időszakra vonatkozóan, mind Mikes János püspök életéről és tevékenységéről további – még föl nem dolgozott – dokumentumok állnak a kutatás rendelkezésére.

sikerül megszöknie fogságából és augusztus 20-án hívei örömujjongása közt tér vissza székvárosába.” (Géfin 1929. II)⁶

Bakó Balázs disszertációjának ötödik fejezete tárgyalja Mikes János 1918–1919-es szerepét. „Bemutatja, hogy Mikes az első között került szembe a Károlyi-féle kormánnyal részben legitimizmusa, másrészt a Nyugat-Magyarországon erős keresztényszociális szervezkedés támogatása miatt. Az ellene elrendelt vagyonvizsgálatnak ellenszegült, ami a püspökség vagyoni zárlatához és Mikes internálásához vezetett. Fogsága a Tanácsköztársaság ideje alatt is tartott, amely során az élete is veszélybe került. Végül a kommün bukása előtt sikerült megszöknie. A fejezet bemutatja, hogy az elszenvedett sérelmek hatására megerősödött benne a baloldaliakkal szembeni ellenérzés. Erősebbé vált azon meggyőződése, amely a keresztény elkötelezettségű emberek fokozottabb politikai szerepvállalását szorgalmazza. Ugyanakkor új feladatokat is megkövetelt a történelmi helyzet: fontosabb lett az ipari és mezőgazdasági munkásokkal való foglalkozás, hogy körükben a baloldali eszmék ne hódíthassanak teret. Legitimista elkötelezettsége megerősödött: a királyság intézményében biztosítékot látott a köztársaság »felfordulása« ellen. Az elszenvedett sérelmek a legitimista politikusok egyik meghatározó, hiteles vezetőjévé tették személyét.” (Bakó 2013)

Székely László csaknem fél évszázaddal korábban papírra vetett, s 2009-ben nyomtatásban megjelent emlékiratában ezen évekről a *Háborús évek* és *A forradalmak alatt* című fejezetekben emlékezik vissza (Székely 2009: 98–112). Székely emlékezésének szélesebb olvasóközönségnek szánt könyvében Mikes János életének és püspökségének e kritikus időszakából (1918–1919) található egy olyan utalás, mely akár árnyékot is vethet Mikes János püspök személyére, s melyet olvasva, annak igazságtartalmával kapcsolatban kételyeink támadtak. E téren a kötethez kapcsolódó – egyébként fontos és alapos – jegyzetek sem oszlatták el teljes mértékben aggályainkat, s megkíséreltük föltárni a kérdéses rész forrását.

Föltételezhető/bizonyítható, hogy az idézet nem Székely János eredeti emlékezetéből származtatható, hanem az átemelés Varga János 1921-ben megjelent kis példányszámú publikációjából. Abban ugyanis Varga János olyan megnyilatkozást tulajdonít Mikes János püspöknek (Varga 1921: 7), melyet később kritikátlanul átvész Székely László is (Székely 2006: 107), s aminek azonban nem találjuk hiteles igazolását.

Varga János szerint Mikes János püspöknek Obál Bélával, Vas vármegye új kormánybiztosával folytatott „megbeszélésén” hangzott volna el az ominózus kijelentés: „Azt a választ nyerte, hogy a közrend és a közbiztonság érdekében szívesen dolgozik a püspök úr vele együtt, de »félbolond zsidókból és félzsidó bolondokból« álló kormányzatot nem támogat.” (Varga 1921: 7)

Mivel sehol máshol nem találkoztunk Varga János Mikes püspöknek tulajdonított⁷ fentebb idézett kijelentésével, megkíséreltünk utána nézni az állítás hitelességének. Induljunk azonban távolabbról!

Székely László nagy tisztelője volt Mikes Jánosnak és talán egyik legjobb ismerője a püspök és családja történetének. Tőle tudjuk, hogy „Mikes püspök anyja, Sophie Moser

6 A kissé túlzó megállapítást is magába foglaló szöveghez tartozó jegyzetpontban Géfin Gyula Varga Jánosra hivatkozik, mégpedig a következőképpen: „Varga János: Mikes püspök fogsága. Szombathely, 1919. (8-r. 40 1.).” Sajnos a hivatkozást – több lehetséges helyen is keresve – máig nem tudtuk beazonosítani. Varga Jánosnak ilyen címen megjelent egy füzet, de azt 1921-ben adta ki, meglehetősen kis példányszámban a szombathelyi Martineum kiadó.

7 Varga János 1921-ben megjelent füzetében még egy – mások által nem idézett – Mikes Jánosnak tulajdonított kritikus megnyilatkozás található. Eszerint: „egyszer azt kérdezték a püspöktől valami kihallgatás alkalmával, mióta van ott. [Mármost a gyűjtőfogházban. – G. I. megj.] Azt felelte: »Mióta ez a gyönyörűséges wirtschaf van.« A többiek nagyon korainak tartották a bátor szólást, az is volt.” (Varga 1921: 22.)

még ismerte nagyanyját, ezt a homályos múltú Babette Ballabregát, hiszen ő is odaköltözött a svájci Charlottenfelsbe, [...] ott a parkban külön kis villát is építettek neki, amelyet nagyanyó-laknak, Grossmutterhäuschennek neveztek. Ez a nagymama néha kezének véredényeit mutatva mondogatta a kis Sophie-nak: »Ide nézz, ezekben az ereken királyi vér folyik«. A családban azt rebesgették, hogy Babette nagyanyja vagy dédanyja egy portugál királynak lett volna balkézről felesége. A család épp ezzel a királyi rokonsággal dicsekedett legkevésbé. Ha ez a királyi kedves netán zsidó volt, akkor Mikes püspök ereiben egytizenhatod, illetve harmincketted részben ennek a szerfölkött értékes népnek vére csergedezett, s ennyiben volt igaz, »amit a verebek is csiripeltek«, hogy a püspök zsidó származású. A nyilas korszakban szemet szúrt Mikes püspök királyhűsége, legitimizmusa, Hitler-gyűlölete, és egyre hangsúlyosabban kezdték emlegetni, nagy szégyen és gyalázatnak szánva ezt a zsidó beütést. Ezt a vélekedést táplálhatta esetleg az a megfigyelés, hogy Mikes püspök a »k« és a »t« betűket meglehetősen hehezve ejtette ki, és minden főúri költsége ellenére is nagy üzleti és finansziális érzékkel volt megáldva, bátyja, Ármin gróf az ősi zabolai birtokon oly hatalmas fakitermelő üzemeket létesített, hogy őt állomás is volt az erdei átszelő vasút mentén, és talán lelkivilágában is voltak olyan egyenetlenségek, amelyek erős keveredésre utalhattak.” (Székely 2009: 25.)

Székely László emlékezésében többször is utal Mikes János ebbéli tulajdonságára: „A szélsőséges jobboldalra kanyarodó Lingauert lapjának lerendelésével figyelmeztette elhajlására. Az üldözött zsidóság mellé állt tüntetőleg. Zsidó kezelőorvosával tegeződni kezdett, amit kimondottan nyilasellenes tüntetésnek szánt. Amikor a zsidóüldözés tetőfokra ért meghívta répceszentygyörgyi magányába br. Apor Vilmos győri és Mindszenty József veszprémi püspököt, hogy tanácskozzanak a helyzet követelte teendők felől: hogyan lehetne a nyilas terror napjaiban menteni, ami menthető.” (Székely 2009: 144–145.)

Tájékozódásunk szerint az arisztokrata származású és öntudatú Mikes János püspöktől távol állott más társadalmi osztályok, rétegek, csoportok, valamint különböző etnikai és vallási közösségek, illetve azok tagjainak becsmérése.⁸

A fentiekkel összefüggésben, mintegy Mikes János karakterét árnyalando, érdemes kisebb kitérőt tennünk Lingauer Albinnal, a közéletben fontos szerepet betöltő – fővárosi színvonalú – *Vasvármegye* című lap szerkesztőjével való kapcsolatának alakulására.⁹

„Szombathelyen egy kis trószk alakult az anyagilag ingadozó Vasvármegye megmentésére, s ebben benne volt a katolikus püspök, az evangélikus főispán, a zsidó bankár Weisz M és a volt szabadkőműves Lingauer. A püspök különben sose számított a lap

8 „Grófi származása ellenére igen modern életfelfogást és életfilozófiát képviselt, ami példaértékkel bír a mai kor egyházi személyiségeire nézve is. [...] A két világháború közötti keresztényszocializmusnak az elveit magáénak tudta, valamint hithű legitimista [...] vezéregyéniségként a politikai arénában harcolt a királypárti politikai gondolkodás mellett. [...] Ő volt az első püspök, aki automobilal közlekedett, de ugyanakkor a kor egyik legmodernebb szerkezetével is: a püspökök közül ő utazott először repülőgéppel Rómába, hogy találkozzon a pápával. Amikor a püspökök közül elsőként ért az örök városba, XI. Pius pápa e szavakat intézte hozzá: »Ach, mein fliegender Bischof!« ('Ah, az én repülő püspököm.') Almásy László grófról, a neves Afrika-kutatóról, a Zarzura-oázis felfedezőjéről – akiről az *Angol beteg* című film is szól – sokan hallottak. Viszont ő volt Mikes János gróf személyi sofőrje is, valamint később, a főúr répceszentygyörgyi birtokának az igazgatója. »1921 áprilisában a később boldoggá avatott IV. Károly rendelkezésére bocsátotta mind a püspöki palotát, mind pedig a saját sofőrt és automobilját. Teljes mértékben ellenezte a trianoni döntéseket. Maga is erdélyi származású lévén, személyesen érintett volt a kérdésben.« [...] A zsidótörvények megjelenése után felszólalt a Magyar Püspöki Kar ülésén és az országgyűlés felsőházában.” (Szabó 2011.)

9 Lingauer Albinnal kapcsolatban lásd Békés 2006a és Békés 2006b.

főszerkesztőjének, a legtávolabbi és átvitt értelemben sem. Tudta, hogy meddig mehet el a keménynyakú Lingauer befolyásolásában. Elég volt neki, hogy királyhűségében, legitimizmusában követte, minden egyházi ügyet pártfogolt, püspökét minden támadással, rosszakaratú gyanúsítással szemben megvédte, bravúros, ellenállhatatlan cikkeivel.

Később, amikor már Mikes érsek répcseszentgyörgyi magányából nézte a világi eseményeket, és hatalmas iszonyt, undort érzett a hitlerizmus és annak minden magyarországi utánzata iránt: szomorú szemmel látta a vasvármegye eltolódását, nyilaskodását, s a lap árulására azzal felelt, hogy visszaküldte, nem járatta tovább. Tudta, hogy Lingauer ebből is sokat megért.”¹⁰

Amint korábban a Mikes János püspök ellen megfogalmazott vádak kaptak nagy sajtó visszhangot, úgy az ügy lezárása is több országos lapban (is) nyilvánosságot kapott (*Budapesti Hírlap*, *A Nap*, *Az Est*, *Neues Pester Journal*, *Pester Lloyd*). Volt, amelyikben (*A Nap* – politikai napilap – Budapest XVII. évf. 129. szám 1920. május 30.) a címdalalon: „Elégtétel Mikes János gróf püspöknek”, más esetben (*Budapesti Hírlap* – XL. évf. 129. sz. 1920. május 30.) a 2. oldalon a napihírek között: „Elégtétel a szombathelyi püspöknek”.

A fentiek ismeretében tanulságos Lingauer Albin levele dr. Szendi László püspöki titkár úrnak 1924. febr. 11-i keltezéssel:

„Főtisztelendő úr!

Köszönettel megkaptam a Püspök úr öméltósága internálására vonatkozó belügyminiszteri rendelet eredeti példányát és annak mellékleteképpen az internálásra vonatkozó újság-cikkek gyűjteményét.

A cikk-kivágásokat van szerencsém további megőrzés végett idezárva visszaküldeni. Csupán az eredeti miniszteri rendeletet tartottam magamnál, amiről azonban betűszerinti másolatot mellékelek. Természetesen felhasználás után az eredetit is hiánytalanul vissza fogom juttatni. Ezt azért viszem magammal, hogy mivel Nagy Vincze megválasztása körülbelül biztos, ez az okmány mindig készenlében, kezeimnél legyen, hogy a forradalmi excellenciás fejére a legelső alkalommal ráolvashassam, ha mint a közszabadságok védője jelentkezik majd a porondon. Újságcikkekkel előzetesen hadakozni nem volna értelme, legfeljebb csak a pukapaporunkat lődösnénk el.

Kiváló tisztelettel
Lingauer”¹¹

10 Székely 2009: 142–143. A történeti hitelesség megköveteli, hogy megemlítsük, miként azt Székely is teszi emlékiratában: „Úgy tűnik, hogy Mikes püspök egyszer mégis letért a vonaláról, közelebbi vonatkozásban. Ő, az elszánt, következetes legitimista és antihitlerista fölkereste Gömbös Gyulát, mint új miniszterelnököt, s meghívta, jöjjön el székvárosába.” – Tette mindezt főként egyháza érdekében, ugyanis személy szerint: „Mikes szorongatott helyzetben érezte magát. A fajvédő alakulatok kigyót-békát kiáltottak rá, nem tudták feledni, hogy annyira kiállt Károly király mellett, főlemlegették zsidó származását, ami akkor az ő szemükben már igen nagy bűn volt. Neki meg nem állt módjában valamelyik újság nyílt terében közzé tenni hiteles családfáját. Mikes nem szánta többnek a látogatást, mint barátságos gesztusnak azzal az emberrel szemben, akinek hatalma volt, hogy rontson vagy enyhítsen a helyzetén.” (Székely 2009: 143–144.) Megjegyezzük, hogy Székely László emlékiratában egy helyütt „Mikes püspök bravúros emberkezeléséről” ír (Székely 2009: 140).

11 Szombathelyi Püspöki levéltár III. Személyek iratai. 1. Püspökök után maradt iratok. j.) Gróf Mikes János EVII./A2–3, B1 – 5. doboz.

A „kalandos” életű „Lingauer Albin politikailag leginkább vitális korszaka 1919 és 1933 közé esik. Ez előtt és ezt követően is aktívan politizált ugyan, ám országgyűlési képviselősege, párttagsága(i) ekkorra esnek [...] az 1920-as választás után, amikor is első ízben lett a nemzetgyűlés tagja. Az első törésvonalak már igen korán, 1920 végén jelentkeztek, a királykérdés miatt, majd ezek 1921 őszétől egyre kiszélesedtek, míg végül a királypuccs idején és az 1922-es választásokkor Lingauer menthetetlenül eltávolodott – mint láttuk: csak egy évtizedre! – a kormánypárttól. Még három ízben jutott mandátumhoz, minden esetben Kőszeg jelöltjeként, 1922-ben, 1926-ban és 1931-ben. Mindhárom esetben mérsékelt legitimista, keresztényszociális párt színeiben.” (Békés 2006a: 25)¹²

Lingauert a második világháború után a Népbíróságok Országos Tanácsa 1949. november 22-én kelt dokumentuma szerint főbüntetésként nyolc év fegyházra, mellékbüntetésként az újságírástól való eltiltásra ítélte.¹³

Visszatérve az inkriminált megnyilatkozásra, meg kell említenünk, hogy annak nyomát – a széleskörű levéltári kutatásra alapozott – Mikes János életét és püspöki tevékenységét disszertációjában földolgozó Bakó Balázs sem találta.¹⁴

12 Terjedelmi korlátok miatt nincs módunk kitérni az úgynevezett „királypuccs” történéseire, amelyekben fontos szerepet játszott Mikes János püspök is, a király ugyanis a püspöki palotában szállt meg. Az eseményekről részletesen beszámol Székely László emlékiratában *Károly király Szombathelyen* című fejezetében. Lásd Székely 2009: 122–135. (Zárójelben azonban – miután tanulságosnak ítéljük –, idézzük a visszaemlékezés azon részletét, mely a király és a kormányzó fővárosi tárgyalására vonatkozik. „Horthy teljes tisztelettel tárgyalt a királlyal, akinek fölesküdtött katonája és tengernagya volt, hajlott is afelé, hogy huzavona nélkül, simán átadja a hatalmat, felszólítja a katonaságot és az ország lakosságát, álljanak koronás királyuk mellé, és támogassák őt az ország újjáépítésében. Így egyeztek meg, de – nem így történt. Közben Magasházy telefonon értesítette Gömbös Gyula századost a történekről. Gömbösnek hatalma is volt, szája is, mersze is. Ő volt – Héjjas Ivánnal együtt – az Alföldön toborzott szabadcsapatok vezére. A híre egyszerre fenn termett a várban, nagy hangon tiltakozott a hatalom átadása ellen, fenyegetőzött, hogy megfosztja a seregeit a király ellen, ha azonnal nem távozik. Oly agresszíven lépett fel, hogy Horthy, arra hivatkozva, hogy a kormányzói hatalmát nem a királytól kapta, hanem a nemzetgyűléstől – meghátrált.” Székely 2009: 129. – Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a történeteket Horthy Miklós emlékiratában másként írja le, lásd Horthy 1990: 146–161.)

13 Békés 2006b: 181. – A büntetést azonban nem kellett letöltenie. Kuntár Lajos helytörténeti kutató egy Lingauer-unoka szóbeli elmondása alapján leírta, hogy „Lingauer lánya, Marianne (aki Kocsárd főispán felesége volt) ápolónőként dolgozott egy kórházban, ahol Apró Antalt is kezelték. Az odaadón viselkedő és hivatását lelkiismeretesen gyakorló ápolónőnek a sok segítségért és gondozásért a kommunista funkcionárius felajánlotta, hogy hálája jeléül teljesíti kérését, ha van. Volt. Mégpedig nem meglepő módon az, hogy »részesítés amnesztiában a börtönben raboskodó apát« – fogalmaz Kuntár Lajos cikkében. Az unoka elmondása szerint így jutott ki a börtönből, majd rövidesen az országból Lingauer Albin, aki nyugatra, fiához, a Linzben élő Lékai Lászlóhoz ment. Hogy a szabadulás mikor és milyen körülmények között történt, azt nem tudjuk.” Békés 2006b: 182. – vö: Vas Népe 2002. augusztus 23. 7. old.

14 Mint írja: nem tud arról, hogy ezekben a hónapokban a püspök naplót vezetett volna, így az eseményeket újsághírek, közvetett leírások és néhány levél alapján próbálta feltárni (Bakó 2007: 72). Mikes János által írott naplót mi is keveset találtunk, s azok is korábbi évekből valók. Tanulságos, hogy pl. 1897-ben a nyitó bejegyzés: „Isten segítségével kezdem ezt az évet!” – majd 14 oldalon keresztül „lelki gyakorlatok” következnek, s az évet záró bejegyzés pedig: „És így bevezetem Isten kegyelméből egy évet! Jót is hozott, rosszat is, kellemest és keserűt; Isten tudja hogy hová akarja vezetni fiaiát (sic!), legyen dicserve az ő szent neve!” Szombathelyi Püspöki levéltár III. Személyek iratai. 1. Püspökök után maradt iratok. j.) Gróf Mikes János EVII./A2–3, B1 – 5. doboz, Naplók VIII.

Föltételezhető tehát, hogy az olyan formában el sem hangozhatott.¹⁵ Mivel pedig semmi autentikus, megbízható, hiteles forrással nem rendelkezünk, lehetséges, hogy a püspök iránt kétségtelenül elfogultsággal viseltető Varga János, sokkal inkább – a füzetének megjelenési időszakában honos – közbeszédnek szándékozott megfelelni, s eközben elvetvén a súlykot, s föltehetően akaratlanul bár, de visszamenőlegesen akár támadható, dehonesztáló attitűdjét adja püspökének.

Megállapításunkat néhány eddig még nem közismert hiteles levéltári forrásra alapozva kíséreljük meg alátámasztani. Székely László szövegközlése arra enged következtetni, hogy föltehetően Varga János nyomtatásban megjelent füzetéből vett át részleteket, melyeket azonban nem hivatkozott meg. Ennek alapján az is föltételezhető lenne, hogy Varga János kéziratából idézett, melyet azonban nem találtunk meg sem a Püspöki Levéltárban, sem a Püspöki Könyvtárban. Ezzel szemben azonban föllettük Varga János – géppel írott – visszaemlékezését Mikes János internálása tárgyában, melyet szó szerint (betűhíven) idézünk:

„Mikor Persián a püspöki törzsvagyton és javadalom felülvizsgálása végett érkezett Szombathelyre (1919. jan. havában) és a püspök úrnál audienciára jelentkezett: engem arra kért a püspök úr, hogy nem akarván Persiánnal négyszemközt, tanú nélkül beszélni és tárgyalni, mint oldalkanonokja legyek én is jelen.

Persián a kitűzött határidő előtt megjelent már a püspök úrnál; azért, mikor én – hívásra – szintén megjelentem már folyt a vitatkozás püspök úr és Persián között, mint értettem akörül, hogy kinek a terhére írássék a felülvizsgáló bizottság munkájával járó előreláthatólag magasra rúgó sok költség és kiadás. Püspök úr tiltakozott Persián azon kijelentése ellen, hogy ő viselje ezeket a költségeket, mert az öttagú bizottság kiküldését ő fölsőlegesnek és szükségtelennek tartja. Ha hiányos a törzsvagyoni kimutatás, amelyet a püspök úr Persiánhoz küldött, azt bizottság nélkül is meg lehet csinálni. Abban történt megállapodás, hogy az eljárás költségeit a vallásalapból fizeti Persián s annak idején követelni fogja a püspök úron, aki már előre kijelentette, hogy perelni fogja az ő terhére való kiírást.

Ezután szóba hozta Persián, hogy a magyar püspöki kar nem támogatja a kormányt úgy, mint azelőtt a mindenkori kormányokat. Célzás volt ebben arra, hogy a püspök úr nyíltan hirdette a Károlyi-kormány, illetve köztársasági kormány ellen fennforgó aggályait. Itt is nyíltan kijelentette a püspök úr, hogy tárgyi és személyi okokból nincs bizalommal a kormány és annak politikája iránt. Persián szintén említette, hogy ő sem helyesli mindenben a kormány ténykedéseit; de hát most mindent félre kell tenni és a kormányt s irányzatát olyan odaadással kell az episcopatusnak támogatnia, mint Tisza Kálmán-tól kezdve minden hatalmon levő kormányt támogatott.

Erre a püspök úr kijelentette újból, hogy olyasmiket tesz a kormány, hogy sehogysen támogathatja a püspöki kar. Hogy milyen emberek önök, mondta a püspök úr – és micso-da gazdálkodás van ott a vallásügyi minisztériumban, erre nézve hivatkozik Gosztonyi Aladár, miniszteri tanácsosnak hozzá intézett levelére, melyet közölt is Persiánnal. Szó szót ért; míg végre Persián figyelmeztette a püspök urat: gondolja meg, hogy a forradalom még nem ért véget, még mindég forradalom van s azért, aki a kormányt nem támogatja, aki a kormány ellen bizonytalanságot mer hangoztatni, azt ők ellenforradalmárnak tekintik. Mire a püspök úr emphazissal kijelentette: mondja meg a kormányának, hogy akkor én is ellenforradalmár vagyok, mert ilyen összetételű kormányt és ilyen politikai irányt én sohasem támogatok. Kalandor-politika iránt én bizalommal nem viseltetem.

15 Elméletileg ugyan nem zárható ki, hogy az ideológiailag és érzelmileg rendkívül zaklatott időszakban, a püspök egyházát és személyét érő méltatlan támadások közepette, a túlfűtött viták hevében olyan kritikus megfogalmazások is előfordulhattak, melyek a visszaemlékezésekben tovább torzulnak.

Utóbb – Rogács dr. és az én jelenlétemben – kijelentette Persián /a II. emeleti tanácskozó szobában/, hogy: igenis, ő internáltatta a püspök urat, mégpedig amiatt az üzenet miatt, amelynek – reám mutatott – Ön is tanúja volt. Azelőtt t.i. meglepődést szimulált arra a hírre, hogy a püspök urat internálták s azt mondta ő nem tud róla. De utóbb, faggatásunkra, hogy mi lehet az oka a püspök úr internálásának, nyíltan kijelentette, hogy ő azt az üzenetet közölte a kormánnyal s erre történt az internálás.

Hozzá járulhatott ehhez – mint az internálási rendelet indoklásából látszik – az is, hogy a püspök úr később /febr. 17./ Károlyi kegyúri jogát is bátorkodott kétségbe vonni és Persián ezt is fideliter referálta.

A kiküldött felülvizsgáló /öt tagu/ bizottság első ülésén /d.u./ már kitűnt minő célzat vezeti Persiánt és társait. Látszott, hogy Persián nagyon sértve érezte magát, – amint írásban is kifejezte – amiatt, hogy az ő /Persián/ által aláírt átiratokra a régi szokás szerint a miniszterhez címezve válaszolt a püspök úr. Persián ezt lekicsinylésnek, ignorálásnak vette; holott ha valamely iratot az államtitkár, miniszteri tanácsos, stb. ír is alá, azért nem annak írnak, aki aláírta, hanem a miniszterhez magához. Ezt csak Persián vette zokon nagyzási hóbortjában.

Utóbb, mikor a vagyonzárlatot akarta indokoltnak feltüntetni, s ebbe – talán a káptalan is bele akarta vinni – kíséretével megjelent a káptalanban s ott azzal kezdte: előterjeszt az eddigi vizsgálat eredményét, hogy a káptalan ítéljen püspöke fölött. Erre én mindjárt megjegyeztem: Bocsánat, a káptalannak lehet feladata a püspök ellenőrzése az, hogy tanácsot adjon neki, de arra soha és semmi körülmények közt nem illetékes, a káptalan, hogy ítéletet mondjon püspöke fölött. Ezt csak a püspök felettes hatósága teheti meg.

Erre aztán Persián kiigazította előbbi mondását s úgy módosította, hogy tájékoztatni akarja a káptalant.

De ez a tájékoztatás olyan rosszindulatú volt, hogy én többször kénytelen voltam a beállítás és az igazság egy részének elhallgatása miatt kikelni és a püspök terhére rótt mulasztásokat az igazi világításba helyezni. Ez – mint láttam s utóbb tapasztaltam – nem is tetszett Persiánnak; de nekem, mint aki a helyzetet tökéletesen ismertem, a kiigazításokat meg kellett tennem; mert a székeskáptalannak tartoztam azzal, meg püspökünknek is, hogy hamis adatokkal és lényeges dolgok elhallgatásával a káptalant Persián félre ne vezethesse, sem pedig püspökünket be ne feketítse.

Ezen szereplésemnek tulajdonítom Vass miniszternek dr. Rogács előtt tett azon ki-jelentését, hogy engem a püspök úr kergessen el, és tegyen ki valamelyik utolsó faluba, mert én vagyok a rossz szelleme. Nekem köszönheti, hogy internálták. Én Vass miniszterrel soha nem beszéltem, így csak Persián informálhatta felőlem; aki úton útfélen hangoztatta, hogy a püspöknek összes papságában csak két embere van: én és dr. Rogács, a többinek nem kell.

Szombathely, 1919. nov. hó 19.-én

Dr. Boda János
kanonok

Az aláírás hitelül
Varga János
püsp. titkár¹⁶

16 Szombathelyi Püspöki levéltár III. Személyek iratai. 1. Püspökök után maradt iratok. j.) Gróf Mikes János EVII./A2–3, B1 – 3. doboz: Mikes János internálása. – Az iratban (és a tanulmányban) szereplő személyekre nézve Székely László könyvében Soós Viktor Attila történész által összeállított névmutató található és a legfontosabb adatokat tartalmazó jegyzetek ott olvashatók.

A fenti szöveget tanulmányozva egy másik fogalmazás-változatra is fölfigyelhetünk. Az ellenforradalmisággal kapcsolatban ugyanis az 1921-ben nyomtatásban megjelent füzetben a vonatkozó szöveg részben rövidebb, részben tartalmát tekintve is más: „Mikes püspök nagyon elcsodálkozott a válaszon és hangsúlyozottan válaszolta: »Ha önöknek ellenforradalmár mindenki, aki a kormány iránt bizalmatlan, akkor én is az vagyok és ezt meg is mondhatja a kormánynak.«...» (Varga 1921: 9.)

Megjegyezzük, hogy Mikes János püspök ez utóbbi kijelentését Székely László ugyancsak idézi: „Persián kormánybiztosnak megmondta: »Ha önöknek ellenforradalmár mindenki, aki a kormány iránt bizalmatlan, akkor én is az vagyok és ezt meg is mondhatja a kormánynak.« – mégpedig, mint látjuk, szóról-szóra megegyezően (Székely 2009: 107).

Egyetértően idézzük Bakó Balázsnak a Székely László kötetéhez írott tanulmányából ez e kijelentéssel kapcsolatos véleményét: „E kijelentést sokféleképp értékelhetjük: lehet bátorság, amely él a forradalom által is biztosított jog, a szólásszabadságával, de lehet vakmerőség is, amely nem számol a politikai realitással.” (Bakó 2009: 239)¹⁷

A szövegváltozatok magyarázatát – ma már föltehetően sajnos – nem tudjuk megfejtetni, de elgondolkodtató, hogy az emlékezés, majd annak lejegyzése, s végül a nyilvánosságra kerülő megfogalmazások kisebb-nagyobb, ám – az utókor számára – akár értelmezést zavaró eltéréseket mutatnak.¹⁸

Az ellenforradalmiság vádját tekintve – mint láttuk – Mikes János nyíltan színt vallott. A korabeli sajtó túlzó állításaival szemben azonban szükségét érezte, hogy nyilatkozzon:

„A fővárosi sajtó egyes orgánumaiban a kormány által ellenem elrendelt vizsgálat kapcsán püspöki és egyéni reputációmát sértő- és állítólag hivatalos személyektől származó – információk láttak napvilágot. A vizsgálat, melynek tendenciája mindenki előtt világos, még a kezdet kezdetén van, úgy hogy annak alapján ellenem vádat emelni, legalább is elhamarkodott dolog. Én a legnyugodtabban várom a vizsgálat eredményét, mert a püspöki vagyon csorbitatlanul megvan.

Az állítólagos ellenforradalom tárgyában nekem tulajdonított nyilatkozatot sohasem tettem és ezt a vádat a leghatározottabban visszautasítom. Hogy pedig én itt a püspökség vagyonából politikai mozgalmat támogatok: az egyszerűen nem igaz.

Szombathely, 1919. február hó 15-én.

Gróf Mikes János s. k.
szombathelyi püspök”¹⁹

Végezetül arra nézve, hogy egyes megnyilatkozások és szövegek mennyire nem föltétlenül vannak szinkronban, kitérünk még egy kérdésre.

Az 1918-ban indult *Testvériség* című szombathelyi lap II. évfolyam 15. számának (február 20.) 2. oldalán *A püspöki vagyon zár alá helyezése – Beszélgetés Persián kormánybiztossal* című híradásban olvashatjuk: „Tudósítónk felkereste Persián kormánybiztost és megkérdezte, igaz-e, hogy a püspök kijelentette, miszerint az új rendhez nem csatlakozik, a mostani kormány iránt nem volt bizalommal soha és azt nem is támogatja?

17 Bakó Balázs a kijelentés forrásaként levéltári lelőhelyet ad meg: Szombathelyi Püspöki levéltár Mikes püspök tanúvallomása. Mikes János iratai. 7. doboz – A Malcsiner–Persián per iratai.

18 Ezzel a problematikával kapcsolatban lásd Biczó–Kiss 2003.

19 Szombathelyi Püspöki levéltár III. Személyek iratai. 1. Püspökök után maradt iratok. j.) Gróf Mikes János EVII./A2–3, B1 – 5. doboz – gépelt másolat.

– Igaz – felelte a kormánybiztos. Sőt ehhez járul a püspök egyik pásztorlevele is, melyben valósággal sírva búcsúztatta el a királyságot. Az ellenforradalmi vád felől is megkérdeztük a kormánybiztost, amire azt felelte:

– A püspök pásztorlevele furcsa színben tüntette fel az alsó papságot is, mely által szintén ellenforradalminak látszott...”

Megkíséreltük beazonosítani azokat a pásztorleveleket, melyekre az újság, illetve Persián Ádám kormánybiztos utalt. Az olvasóra bizzuk, hogy az 1918. év XIII. és XIV. pásztorlevelének alábbi részletei értelmezésében a fenti állításokat megítélje.

A királyság „sírva búcsúztatásával” kapcsolatban:²⁰

„Szeretett Híveim!

A jelen nehéz időkben, midőn szomorúság és csalódások között nézünk a jövőbe hoztatók fordulok, hogy főpásztori szavaimból irányítást és erőt merítsetek. [...] Amíg örömmel tölt el minket nemzetünk önállóságának megvalósulása és a demokrácia győzelmében a keresztény morál diadalra jutását üdvözljük, addig szomorúan tapasztaljuk, hogy az ország belsejében sok helyen a régen felgyülemlett elégedetlenség és bosszúvágy kerekedett felül a keresztény szeretet és béketűrés szellemén, a fékevesztett szenvedélyek remegtetik a lelkeket, rendítik meg a keresztény testvériség alapjait. [...] Eddig nemzeti múltunk, a csaknem ezeréves keresztény Magyarország Szent István koronájával volt elválaszthatatlan összefüggésben! A szent korona egyesítette az ország népeit, fölötté állott felekezeten és nyelveken. A korona viselője Apostoli Király volt, a vallás és erkölcs őre. Most az események súlya alatt lemondott fiatal királyunk, kit alig két éve koronáztunk meg, és akit rövid, de nehéz háborús uralkodása alatt az az egy cél vezetett, hogy országainak és népeinek mielőbb tisztességes békét biztosítson. Tisztességes béke helyett megalázás lett a sorsunk, egy hatalmas hullám végigsepert Európán – és elsodort mindent, ami eddig volt. Midőn elbúcsúzunk szent hagyományainktól Szent István birodalmától, a Szent Koronától és apostoli királyunktól, jellemteleneeknek, felületeseknek és egész múltunkhoz hűtleneknek bizonyulnánk, ha a szeretet és hála adóját le nem rónánk a múlt iránt! [...] Talán sok tekintetben meg fog változni az Egyház helyzete az új Magyarországon! [...] Emberi méltósággal szolgáljátok testvéreiteket az anarchia és rendtelenség szelleme ne bontsa meg soraitokat, mert »a sátán, mint ordító oroszlán körüljár – keresvén, akit elnyeljen.« (Pét. I. 5, 8–9).[...]

Kelt Szombathelyen, 1918. november 15.-ikén (sic!)

† János s. k.
püspök²¹

Az alsó papsággal, illetve a Papi Tanáccsal kapcsolatban:

„Egyházmegyém papjai közül sokan vetették fel azt a kérdést, hogy a Budapesten megalakult »Papi Tanács«-nak tagjai lehetnek-e, s abban küldöttek által képviselhetik-e magukat. Hogy eddig ebben a kérdésben direktívát nem adtam, azért történt, mivel a budapesti »Papi Tanács«-ban megnyilvánuló szellemet óhajtottam megfigyelni másrészt a kérdés jogi elbírálása végett püspöktársaim és egyházjogászok véleményét kíván-

20 „Legitimizmusa az Apponyi-féle irányvonalat követve a pártok-felelősséget hangsúlyozta, de az egyházmegye igényeinek megfelelően hajlandó volt a hatalmon lévőkkel együttműködni. Elvi fenntartásai ellenére ezt a Gömbös-kormányral is megtette. Aktív püspöki működése végén határozottan fellépett a politikai szélsőségek ellen, bal- és jobboldal felé egyaránt.” (Bakó 2013)

21 Szombathelyi Püspöki levéltár. Körlevelek 1911–1920. XIII. 83–84. oldal.

tam ismerni. Ma közölhetem szeretett papjaimmal, hogy az Esztergomban november 20-án tartott püspökkari konferencia e tárgyban a következő határozatot hozta:

»A Budapesten megalakult 'papi tanács' működését a püspöki kar hajlandó megengedni azon föltétel alatt, hogy a szervezkedés egyházmegyéenként, az összpapság által a főpásztorok felügyelete alatt választott képviselők útján történik s a Tanács az egyházi törvényekhez alkalmazkodik, a püspökök iránt köteles engedelmességet tanúsítani és a papi álláshoz méltó fegyelmet tart. – Az országos Papi Tanács működése felett a hercegprímás fog felügyelni és az esetleg szükséges intézkedéseket megtenni.«

Ennek alapján beleegyezésemet adom ahhoz, hogy egyházmegyém papjai a »Papi Tanács«-ba belépessenek és azon küldöttekkel képviseltethessék magukat. Rendületlenül bízom abban, hogy egyházmegyém papjainak belépése és a kiküldendő megbízottak szereplése a »Papi Tanács«-ban csoportosult idealista gondolkodású fiatal papok jó szándékait előmozdítja és segíteni fogja a »Papi Tanács«-ot abban, hogy az egyház tanítását, törvényeit és hagyományait durván sértő turbulens elemeket az irányításból távol tartsák. [...]

Szombathely, 1918. november 20.

† János s. k.
püspök”²²

A pályáját végigkísérő állandó feszültség kikezdte a püspök egészségét, szívproblémái állandósultak. „Ennek következtében már nem tudta ellátni feladatát, ezért lemondott hivataláról, és 1935. december 31-ei hatállyal nyugalomba vonult. Lemondása után, kérését teljesítve, meghagyták számára a répcseszentgyörgyi kastély használatának lehetőségét, ahol zavartalanul élhetett tovább nagybirtokosi milióban. Ez kivételesen ritka engedély volt a Szentszék részéről, de ismerték Mikes ragaszkodását a kastélyhoz, amelyet gyakorlatilag a magánvagyonra terhére renováltatott és rendezett be. Mikest, lemondása után, a pápa acmoniumi címzetes püspökké, majd 1939-ben selimbriai címzetes érsekké nevezte ki. Utolsó éveit Répcseszentgyörgyön töltötte, de sokat utazgatott. Továbbra is tartotta kapcsolatait az egyházmegye papjaival. Különösen sokat tett Mindszenty Józsefért, akinek veszprémi püspöki kinevezésében jelentős szerepet játszott. Utolsó ténykedése egy tervezet összeállítása volt a lebombázott szombathelyi székesegyház újjáépítésére. Ám a terv végrehajtására már nem maradt ideje. 1945. március 29-én, a szovjet hadsereg bevonulása közben kastélyában összeesett és meghalt. Temetése nélkülözte a grófi és főpapi kellékeket. Egy egyszerű fakoporsóban, 40–50 hívő körében, a helyi plébános temette el a falu temetőjében. Csak a háború befejezése után került át csendben, minden pompa nélkül teteme a székesegyház kriptájába, amelyet maga és édesanyja számára készíttetett.” (Bakó 2005: 754–755)

Mind az ország, mind az egyházmegye tekintetében nehéz időszakban látta el hivatalát Mikes János püspök, akinek viszonylag hosszú idő – egy negyedszázad – jutott püspöki tevékenységére.

Egyetértően idézzük Bakó Balázs értékelését: „Ez a 25 év történelmünknek nem a legkönnyebb negyedszázada volt: vesztés háború, forradalmak, Trianon és a gazdasági válság tarkította. [...] Püspöki tevékenységét 1932-ben, 20 éves jubileumán értékelték először. »Mintha sokkal frissebb, üdőbb levegő jött volna vele az egyházmegyébe« – írta róla a *Vasvármegye*. Ilyen ünnepi alkalomkor természetes, hogy a köszöntők udvariasak és az ünnepeltet a legjobb színben tüntetik fel. De nem kell kiszínezni Mikes életét. [...]

²² Szombathelyi Püspöki levéltár. Körlevelek 1911–1920. XIV. 86. oldal.

valóban agilis, tetterős püspöke lett az egyházmegyének, aki nagyon jól kihasználta a katolikus reneszánsz adta lehetőségeket, az egyház jelentős állami támogatottságát az egyházmegye érdekében [...] Alkalmas volt arra a rekonstrukcióra, amelyet elvártak tőle [...]. Nagyon gyakran falakba, megrögzött rossz szokásokba ütközött, de ezeket elrombolta. A mikesi rekonstrukció jellemzője a gyorsaság, a szakértelem és az előrelátás. Nem rövidtávú építkezés ez, hanem hosszú évtizedekre meghatározza az egyházmegye életét. Eredményei túléltek a püspököt, és néhány közülük máig is hat. Országos jelentőségű az Egyházmegyei Takarékpénztár megalapítása, amely követendő példa és az egyik legsikeresebb bank lett a régióban. A Martineum által kiadott könyvek ma is keresettek egyszerű olvasók és kutatók körében egyaránt. Az egyházmegyei zsinat határozatai és törvénykönyve 70 évig irányították az egyházmegyét és útmutatást adtak annak működéséhez. Mindezek alapján joggal hasonlíthatjuk jelentőségét az alapító Szily püspökhöz. Mikes János a szombathelyi püspökök közül az egyik legnagyobb formátumú egyéniség. A két világháború közötti katolikus újjászületés nagy főpapjai között is kiemelkedő: »Benne jelent meg még egyszer a történelmi magyar főpap típusa a legteljesebb mértékben.« – írta róla Baranyai Jusztin egyetemi tanár a lemondásakor.” (Bakó 2005: 755)

Szombathelyen gróf zabolai Mikes János emlékét, alakját mellszobor is őrzi. 1933-ban készítette el a püspök bronz mellsobrát a szombathelyi születésű Tóth István, a magyar emlékműszobrászat jelentős alakja. Az alkotás a szombathelyi Szent Quirin templom és székesegyház díszé (Ács 2007: 98–99 és 108., valamint a 98. oldalon kép).

Közleményünkkel remélhetően hozzá tudunk járulni zabolai gróf Mikes János püspök egyéniségének, személyiségének, jellemének árnyaltabb képe fölvázolásához.

SZAKIRODALOM

ÁCS Pál

2007 *Tóth István, a küzdelem szobrása*. (Belső Tárlat, 8.) Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.

BAKÓ Balázs

2005 „Non confundar”, azaz „Nem szégyenülök meg” (Megemlékezés gróf Mikes János püspökről) *Vasi Szemle* LIX. (6) 745–756.

2007a Az ellenforradalmár püspök. Eljárás gróf Mikes János szombathelyi püspök ellen 1918–19-ben. *Vasi Szemle* LXI. (1) 71–80.

2007b A szombathelyi püspöki szék 1911. évi betöltése. Boda János és Mikes János levelezése alapján. *Vasi Szemle* LXI. (6) 694–726.

2008 A „Püspökség bankja”. Vázlat a szombathelyi egyházmegyei takarékpénztár történetéhez. *Vasi Szemle* LXII. (6)

2009 Gróf Mikes János püspök élete és munkássága. In: Székely László: Emlékezés Mikes János gróf szombathelyi megyéspüspökről. *Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vas-szilvágy*, 227–262.

2013 *Gróf Mikes János, a Szombathelyi Egyházmegye püspöke*. Doktori disszertáció tézisei. Budapest. Elérhetőség: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bakobalazs/tezis.pdf> (Letöltve 2014. március 25.)

BÉKÉS Márton

2006a Egy vidéki „újságkirály” sorsa. Lingauer Albin (1877–1962) Politikai pálya-vázlata és népbíróvási pere. I. rész. *Vasi Szemle* LX. (1) 15–34.

- 2006b Egy vidéki „újságkirály” sorsa. Lingauer Albin (1877–1962) Politikai pálya-vázlata és népbíróági pere. II. (befejező) rész. *Vasi Szemle* LX. (2) 171–185.
- BICZÓ Gábor – KISS Noémi (szerk.)
2003 *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- FÁBIÁN László – ÁCS Pál
2002 *A szép aktualitása. Tóth István (1861–1934)*. Hanga Kiadó – Vas Megyei Tudományos ismeretterjesztő Egyesület (TIT), Szombathely.
- GÉFIN Gyula
1929 *Szombathelyi Egyházmegye története II*. Martineum Könyvkiadó, Szombathely, 1929. Elérhetőség: http://193.225.149.5/vdkweb/vm_egyhazmegye_2k/2k_zmj2.html (Letöltve 2014. március 25.)
- HORTHY Miklós
1990 *Emlékirtaim*. Európa Könyvkiadó – História, Budapest.
- SZABÓ Gábor
2011 *Hithű legitimista magyar főpap – recenzió gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspököt bemutató kötetről*. Elérhetőség: <http://regnumportal.hu/node/695> (Letöltve 2014. március 19.)
- SZÉKELY László
2009 *Emlékezés Mikes János gróf szombathelyi megyéspüspökről*. (A Magyar Nyugat Történeti Kiskönyvtára, 11.) Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy.
- TÓTH József
1920 *A szombathelyi székesegyház leírása*. Martineum nyomda, Szombathely.
- VARGA János
1921 *Mikes püspök fogsága*. Martineum Rt. Szombathely.

CONTRIBUȚII LA PORTRETUL CONTELUI JÁNOS MIKES DIN ZĂBALA, EPISCOP DE SZOMBATHELY

Biografia, cariera ecleziastică și activitatea episcopală a episcopului János Mikes este relativ bine cunoscută datorită prelucrărilor din ultimii ani legate de persoana sa. Fără îndoială că perioada cea mai grea a activității sale este reprezentată de anii Primului Război Mondial și cei imediat următori, iar aprecierea activității ori atunci ori mai târziu au depins de cum au fost interpretate și apreciate întâmplările și faptele perioadei respective. În studiul de față ne ocupăm chiar cu perioada aceasta critică a carierei episcopiale a lui János Mikes și prezentăm totodată câteva documente (rămase ascunse în arhiva episcopală din Szombathely) nepublicate până în prezent. Aceste documente pe de o parte completează aspectul cunoscut despre personalitatea episcopului, iar pe de altă parte nuanțează portretul format despre individualitatea sa și ajută la explorarea inexorabilității caracterului său. Cu prezenta comunicare sperăm să contribuim la o schiță mai nuanțată a individualității, personalității și caracterului episcopului János Mikes, conte de Zăbala.

CONTRIBUTIONS TO THE PROFILE OF COUNT JÁNOS MIKES OF ZĀBALA,
BISHOP OF SZOMBATHELY

The life of Bishop János Mikes, his career in the church and his activities as a bishop are fairly well known due to the publications on him in recent years. The period during and following World War I was undoubtedly the most difficult one in his career. The assessments of his work, both in his time and later, depended significantly on the point of view from which people analyzed and evaluated the events and actions of the given historical era. In our study, we focus on this most critical period of the life of János Mikes as a bishop. By publishing some documents, so far hidden in the Szombathely Episcopal Archive unpublished, we aim to contribute to the uncovering of the most possible picture. These documents help us to create a more complex image of the bishop's personality. On the other hand, they make his traditional portrait more subtle and enhance our knowledge of his relentless character. Through our publication, we hope to be able to contribute to a more subtle image of the personality and character of Bishop János Mikes, Count of Zábala.

KÉPEK

1. Zabolai Mikes János gróf szombathelyi püspök, 1911

2. Szent Márton ereklyetartója
a székesegyházban

3. Mikes János egyik ex librise

4. Mikes János pecsétje és aláírása

5. Gróf Mikes János bronz mellszobra
(Tóth István, 1933)

TÁNCZOS VILMOS

*„POZSONY FRANCISCUS ET
CATHARINA UXOR...”*PETRÁS INCE JÁNOS 19. SZÁZADI
CSALÁDÖSSZEÍRÁSAI MOLDVAI
CSÁNGÓ FALVAKBAN

Petrás Ince Jánost (1813–1886) a magyar folklór egyik legelső tudatos gyűjtőjeként tartja számon a néprajztudomány. A folklórgyűjtés azonban csupán egyik része volt a tudós klézsei pap igen széles körű tevékenységének. A reformkori Magyarország minorita központjaiban (Kézdivásárhely/Kanta, Nyírbátor, Szeged, Eger) történt neveltetése kétségkívül meghatározta későbbi értelmiségi habitusát. Pappá szentelése után három évvel, 1839-ben a magyar reformkor eszméitől lelkesítve, a tenniakarás vágyával érkezett haza moldvai szülőföldjére, és a későbbi évtizedekben több területen is jelentőset alkotott.

A hazatérése utáni első években fontos feladatának tekintette, hogy a csángókérdésében akkor még tájékozatlan magyar értelmiséget a moldvai magyarság helyzetéről tájékoztassa. Az *Észrevételek* (1838) című levele voltaképpen értekező munka, amelyet névtelenül, csupán egy nevét rejtő rajzzal „aláírva” küldött az Akadémiához. Ebben megdöbbenő erővel és éleslátással tárja fel a népcsoport nyelvi elrománosításának korabeli tényezőit, különösen az olasz papok által irányított katolikus misszió ebben játszott szerepét. A Döbrentei Gábor akadémiai titkár kérdéseire írt *Feleletek* (1841) című műve az első, terepismereten alapuló tudományos munka a moldvai magyarság korabeli viszonyairól. Az 1837–1847 közötti publicisztikai jellegű írásai, különösen a *Religio és Nevelés* című folyóiratban 1844–1845-ben –Z– szignóval közölt beszámoló¹ ugyancsak hiteles helyszíni tudósítások. Élete vége felé,

1 A *moldvai csángók bibliográfiája* című kiadvány szerint a *Religio és Nevelés*ben hat ilyen álneves írás jelent meg, négy 1844-ből, kettő pedig 1845-ből (Ilyés-Pozsony-Tánczos szerk. 2006: 69. old., a 956. és 958–962. sorszáma alatti tételek). Iancu Laura öt álneves írást említ, kettőt 1844-ből, három 1845-ből,

1874–1878 között *Magyar Nyelvőr* alapító szerkesztője, Szarvas Gábor kérésére Rokonföldi álnéven közölt moldvai folklór- és tájnyelvi gyűjtéseket. Ezt a gazdag tudományos és közírói tevékenységet továbbá szerves módon egészíti ki az a szerteágazó levelezés, amelyet neves magyarországi értelmiségiekkel (Döbrentei Gábor, Toldy Ferenc, a Szent László Társulat vezetői stb.) folytatott. Ezek a személyes levelek a moldvai csángókra vonatkozó 19. századi irodalom fontos részét képezik, és ma a kutatók számára könnyen hozzáférhetők.²

Petrás Ince János azonban önmagát mindenekelőtt „hitküldérnek”, moldvai csángó hívei alázatos szolgájának tartotta. Hazatérése után előbb Pusztinában működött (1839–1842), majd Klézsebe helyezték át, ahol 1843–1886 között szolgált plébánosként az anyagyeházközségben és a hozzá tartozó filiákban. Adatok maradtak fenn arról, hogy papi tevékenysége mellett mindvégig tanítói tevékenységet is folytatott, oktatva az „egyes jobb eszű” gyermekeket, akiknek Magyarországon való továbbtanulásáról is gondoskodott. Két tanítványa nevét, akiket 1868-ban magyarországi iskolákba akart küldeni, név szerint is ismerjük (Imets 1870: 78–79, és 116; Balajthy 2005 II.: 610 és 615).

Plébánosi tevékenysége részeként vezette a klézsei egyházközség anyakönyveit is, és több ízben is elvégezte a plébániájához tartozó hívek összeírását.

Az Petrás-életmű szerves részét képező családösszeírások (1860, 1870, 1873, 1876), valamint az egyetlen fennmaradt házassági anyakönyvrészlet (1885–1886) közreadása és feldolgozása a jövő tudományos feladatai közé tartozik. A jelen közlemény célja csupán a forráscsoport rövid, általános ismertetése.

A Petrás Ince János által készített egyházi összeírások két kötetben maradtak fenn, amelyek ma a Bákó Megyei Állami Levéltárban találhatók.

A levéltárban 1828-as leltári számmal, 1/1784-es jelzettel rendelkező régi klézsei anyakönyv teljes terjedelme 189 lap.³ A kötet két családösszeírást (1784, 1860) és egyéb latin nyelvű bejegyzéseket, nyilvántartásokat (számadási, vizitatori, historia domus jellegű, a vallási konverziókra vonatkozó stb. bejegyzések stb.) tartalmaz, amelyeknek mintegy fele származik Petrás Ince Jánostól. Petrás az 1784-es klézsei családösszeírást (*Status animarum*) és egyéb 19. század eleji latin nyelvű feljegyzéseket tartalmazó kötetbe az üresen hagyott helyekre – főleg a régi névsorok mellett a lap jobb oldalán párhuzamosan, illetve határban a teljesen üresen maradt lapokra – elkészítette a maga családösszeírásait (1b–30a, 32a–39a oldalak), feljegyezte az egyházközség emlékeztetre méltó dolgait (*Pro Memoria Parochiae* – 30b–31b, 39, 55b–58b és 82b oldalak), továbbá a kötet második felében vezette az plébánia bevételeiről és kiadásairól szóló nyilvántartást (89a–181a, 184a).

Amint egyik Döbrentei Gáborhoz írt leveléből kiderül, Petrás 1843. május elején került a hatalmas földrajzi területen fekvő és emiatt is igen terhes lelkészi hivatalt jelentő Pusztinából Klézsebe. Abban reménykedett, hogy új állomáshelyén írásra is marad ideje: „éppen e napokban még Püspököm rendelésiből ide Klézsebe változtam hol kissel több üdöm marad az írásra” – írja (Petrás 1979: 1394). Átköltözése után egy hónappal, 1843 júniusában már meg is tette első bejegyzését az klézsei plébánián talált régi anyakönyv fede-

de mindezek közül csak négyet tulajdonít egyértelműen Petrás Ince Jánosnak (Iancu 2014 és főleg 2015). Balajthy Katalin az 1837–1847 közötti időszakra teszi Petrás álneves publicisztikai tevékenységét (Balajthy 2002 II.: 64–69 és 2005 II.: 604).

2 Petrás Ince János teljes fellelhető életművét Tudósítások címmel Domokos Pál Péter adta ki az „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” című könyvében (Domokos 1979: 1293–1515). Őt addig ismeretlen levelét Balajthy Katalin adta közre az *Ethnographiában* (Balajthy 1995).

3 A 189 lapot a levéltár ceruzával megszámozta. A kötet oldalszáma ennek kétszerese, ugyanis általában a lapok mindkét oldalán találunk bejegyzéseket. A továbbiakban az oldalakra úgy hivatkozom, hogy a levéltári oldalszámot *a* és *b* kiegészítő betűjellel látom el. (T. V.)

lének belső oldalára, amelyben jelzi, hogy a kötetbe az egyházközség családösszeírását (*Status animarum*), gazdasági nyilvántartását (*Rationum Ecclesiae*) és egyéb emlékezetre méltó dolgait (*Notationum Memoria Dianarum*) szándékozik feljegyezni (1–2. képek).

Első összeírásában, amelyet 1860-ban készített, illetve fejezett be, összesen 945 családdal szerepel. A kötet a következő falvaik adatait tartalmazza: Szászkút (1b–3b oldal, 44 család), Alsórekecsin (3b–4b oldal, 40 család), Klézse és Buda (5b–15b oldal, 340 család), Somoska (16a–21a oldal, 148 család), Újfalu (ma: Dózsa) (21a–22b, 32 család), Pokolpatak (22b–24b oldal, 48 család), Külsőrekecsin (25a–30a és 32a–32b oldal, 151 család), Kápota (32b–33b oldal, 30 család), Berengyest (35a oldal, 7 család), Gestény (35a–35b, 9 család), Csík (35b–37b, 46 család). Az összeírásban – csakúgy mint a későbbiekben is – szerepel néhány további olyan falunév is, amelyek azonosítása ma problematikus. Ezek lehetnek valamely nagyobb katolikus település önállóan minősített részei – így vélhetően az Alsó- és Külsőrekecsin környéki nagyobb csángó tömbben kell keresnünk az összeírásban Kurmatura (34a–34b oldal, 23 család) és Zekujest (5a oldal, 11 család) néven szereplő falurészeket –, néhány romános hangzású falunév viszont egy-egy „pagus Moldovanus”-ként megnevezett ortodox román falu kisebb katolikus közösségeinek lakóhelyét jelöli. Ilyenek: Puncsesti (3b oldal, 3 család), Mendriská (3b oldal, 1 család), Gropi (33b oldal, 1 család), Paltinata (33b oldal, 4 család), Orbeni (38a oldal, 7 család). (3. kép)

Az 1860-ban elkészült első családösszeírás után Petrás Ince János még három további nyilvántartást készített a plébániájához tartozó katolikus lakosságról, az elsőt 1870-ben, a másodikat 1873-ban, a harmadikat pedig 1876-ban. Az összeírásokat egy kifejezetten erre a célra használt nagy formátumú vaskos füzetben végezte, és ebben a kéziratos kötetben nem is található egyéb bejegyzés. Ez az összesen 145 oldalt tartalmazó forrásdokumentum ugyancsak megtalálható a Bákó Megyei Állami Levéltár állományában (1828-as leltári szám, 1/1870 jelzet).

Az 1870-ben és 1873-ban készült összeírások a megelőzőnél annyiban bővebbek, hogy a családtagok életkorát is tartalmazzák. A plébániához tartozó filiák lakosságát általában a korábbival megegyező sorrendben mutatják be:

1870-ben: Szászkút (2a–5a oldal, 58 család), Alsórekecsin (5b–7b oldal, 40 család), „Zekujest” (7b–8b, 13 család), Klézse és Buda (8b–32b oldal, 336 család), Somoska (33a–44b oldal, 164 család), Pokolpatak (44b–47b oldal, 47 család), Külsőrekecsin (47b–57b oldal, 150 család), „Kurmatura” (57b–58b, 16 család), Berengyest (58b–59b oldal, 12 család), Gestény (59b–60a, 13 család), Kápota (60a–61b oldal, 26 család), Újfalu (ma: Dózsa) (61b–64a, 31 család), „Orbeni” (64a, 4 család).⁴ Összesen 910 család. (4. kép)

1873-ban: Szászkút (65a–68a oldal, 47 család), „Zekujest” (68a–68b, 12 család), Alsórekecsin (68b–70b oldal, 38 család),⁵ „Orbeni” (61a, 4 család), Klézse és Buda (71a–92b oldal, 333 család), Somoska (93a–103a oldal, 160 család), Külsőrekecsin (103a–113b oldal, 147 család), Gestény (113a–114a, 20 család),⁶ „Kurmatura” (115a–115b, 13 család), Kápota (116a–118a oldal, 22 család), Csík (118a–119a, 33 család), Rákos [sic!] (119b, 3 család), Pokolpatak (119b–121b oldal, 32 család), „Csernatonum vicina” (121b–122a, 8 család), Újfalu (ma: Dózsa) (122b–124b, 31 család).⁷ Összesen 903 család.

4 Ebben az összeírásban Csík adatait, amely az 1860-as összeírásban 46, az 1873-asban pedig 33 családdal szerepelt, nem találom. (T. V.)

5 „Ad strata ferrata” (2 család) és „Draguseni” (2 család) katolikusaival.

6 Petrás számozása szerint 7 + 13 család. A számozást valamilyen okból a falun belül újakezdi.

7 Ebben az összeírásban Berengyest adatait, amely 1860-ban 7, 1870-ben 12 családdal szerepelt, nem találom. (T. V.)

Az 1876-ban készített utolsó Petrás-féle összeírás csak a családtagok nevét tartalmazza, de sem az életkort, sem a családon belüli viszonyokat (uxor, filius, filia stb.) nem adja meg: Klézse és Buda (125a–132b oldal, 327 család), Somoska (133a–136b oldal, 166 család), Külsőrekecsin (136b–140a oldal, 154 család), „Kurmatura” (140a, 9 család), Gestény (140a–140b, 15 család),⁸ Csík (140b–141a, 31 család), Pokolpatak (141a–141b oldal, 39 család), Újfalu (ma: Dózsza) (141b–142b, 33 család), „Zekujest” (142b, 10 család), Kápotá (142b–143a oldal, 19 család), Szászkút (143a–144a oldal, 33 család), Alsőrekecsin (144a–144b oldal, 35 család),⁹ „Orbény” (144b, 2 család). Összesen 873 család.

A klézsei egyházközséghez tehát Petrás idejében mintegy 14–15 filia tartozott, amelyben mintegy 900 család élt. Az összeírásokból természetesen kiszámolható az egyes települések tényleges lélekszáma is. Az 1870-es összeírásban Szászkút falu 58 családjában Petrás számítása szerint 215 lélek él, azaz a családok számát körülbelül 4-gyel kell szoroznunk, hogy a teljes lélekszámhoz jussunk. Eszerint az egyházközség 900 családjának lélekszáma legalább 3500 főt tett ki, azaz ennyi hívét kellett a klézsei folklórgyűjtő „hitküldérnek” négy és fél évtizeden keresztül nap mint nap szolgálnia.

Az által vezetett klézsei anyakönyvek túlnyomó többsége sajnos nem maradt fenn, vagy – jó esetben – ezek a kötetek lappanganak valahol. A Klézsei Szent Ferenc Plébánia levéltárában csak egy 1885 januárjában általa elkezdett, majd mások által folytatott házassági anyakönyv található, amely élete utolsó másfél évének házassági bejegyzéseit tartalmazza, és amelyeket az ő halála után mások folytattak. Ezek a néhány oldalt kitevő bejegyzések azonban perdöntő jelentőségűek élete utolsó hónapjainak jobb megismerése és különösen halála időpontjának tisztázása szempontjából.¹⁰

Petrás családösszeírásai és az általa vezetett egyházi anyakönyvek kétségkívül a moldvai csángó történeti névtani és demográfiai kutatások igen fontos forrásai. Annál is inkább, mert az összeírásokban szereplő családneveket mindig magyaros alakban és helyesírással, a keresztnéveket pedig a szokásos módon latin fordításban tüntette fel. A családnevek magyar írásmódja teljesen egyedi, kivételes gyakorlat, ugyanis a moldvai katolikusok összeírásait mindig magyarul nem tudó papok végezték, így a Petráséhoz hasonló családnév-közlésekkel a történeti forrásokban egyáltalán nem találkozunk. Említést érdemel az is, hogy a tőle származó családösszeírások a rá jellemző, könnyen felismerhető szép kalligrafikus írással készültek, és jól olvashatók.

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSOK

BALAJTHY Katalin

1995 Petrás Incéről, ismeretlen levelei kapcsán. *Ethnographia* CVI. (2) 983–1001.

2002 Egy magyar értelmiségi román földön. Petrás Ince ismeretlen moldvai tudósításai, 1837–1847. *Folia Historica* II. 64–69.

2005 Magyar katolikus elemi iskolák a moldvai csángók között a XIX. században. In: Óze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I–II. PPKE BTK–METEM, Piliscsaba–Budapest.

⁸ „Gestyén” 4, „Superior Gestyén” 11 családdal.

⁹ „Ad strata ferrata” (2 család) és „Draguseni” (2 család) katolikusaival.

¹⁰ Erről részletesen: Tánczos 2015.

DOMOKOS Pál Péter (összeáll.)

1979 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Kájoni János: Cationale Catholicum. Petrás Ince János: Tudósítások. Szent István Társulat, Budapest.

IANCU Laura

2014 Ádventi hittani foglalkozás Moldvában, 1845-ben. *Moldvai Magyarság* XXIV. 12. (283) 5.

2015 Ki lehet a *Religio és Nevelés*-ben megjelent (1844–45) moldvai vonatkozású cikkek szerzője? *Moldvai Magyarság* XXV. 1. (284) 8–9.

ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos (szerk.)

2006 *A moldvai csángók bibliográfiája*. Összeállította Ilyés Sándor. Szerkesztette Ilyés Sándor, Pozsony Ferenc és Tánczos Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

IMETS Fülöp Jákó

1870 Útinaplója. In: Veszely Károly – Imets Fülöp Jákó – Kovács Ferencz: *Utazás Moldva-Oláhhonban – 1868*. Marosvásárhely, 1–197. (Reprint: Csíkszereda, Státus Kiadó, 2004.)

PETRÁS INCE János

1979 Tudósítások. In: Domokos Pál Péter (összeáll.): „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Szent István Társulat, Budapest, 1293–1515.

TÁNCZOS Vilmos

2015 Újabb adatok Petrás Ince János (1813–1886) életpályájához. *Székelyföld* XIX. (1) 101–120.

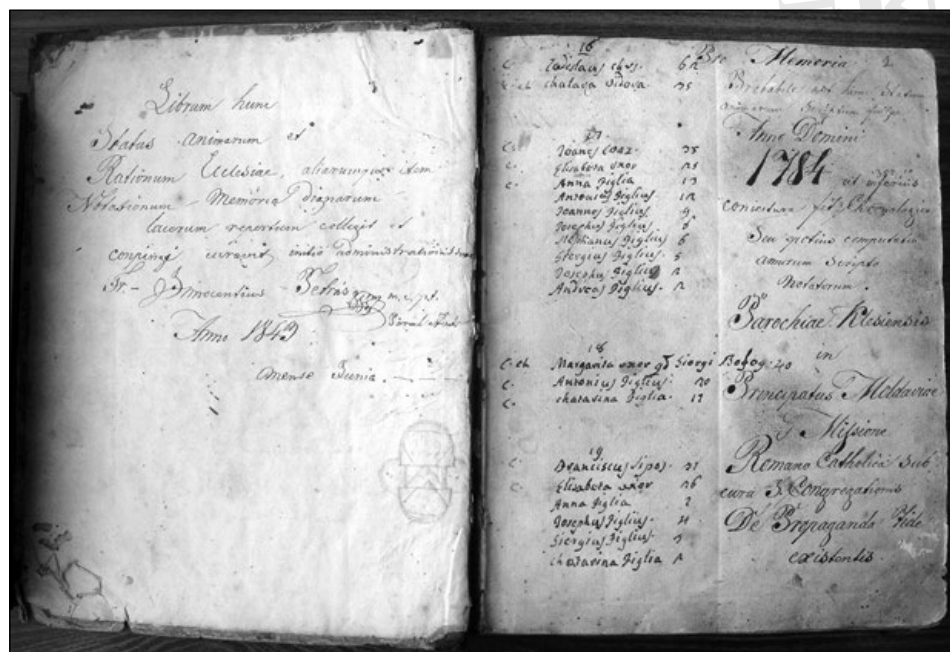
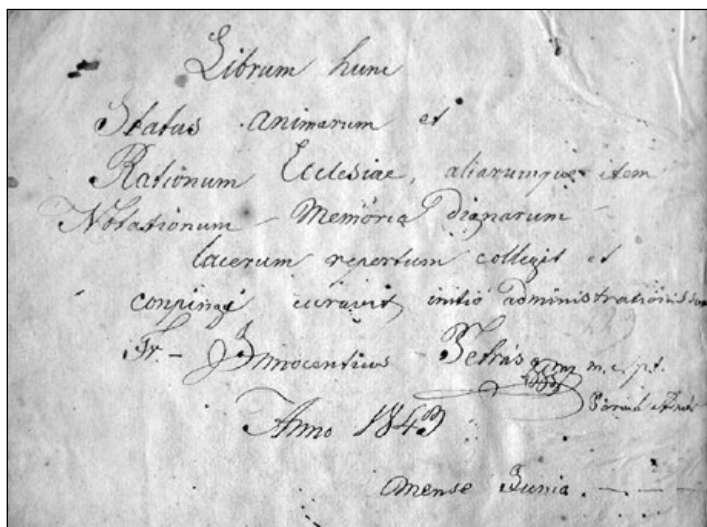
„POZSONY FRANCISCUS ET CATHARINA UXOR...” REGISTRELE LUI JÁNOS PETRÁS INCE DIN SATELE CEANGĂIEȘTI DIN MOLDOVA DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Lucrarea de față prezintă cele patru registre (*Status animarum*) realizate de către János Petrás Ince (1813–1886), o personalitate cunoscută mai degrabă pentru activitatea sa în domeniul culegerii de folclor, care a servit drept paroh al Clejei și al filialelor între 1843 și 1886. Registrele care sunt păstrate în două volume la Arhivele Naționale ale Județului Bacău, au fost realizate în 1860, 1870, 1873 și 1876, conținând datele satelor ceangăiești Cleja, Buda, Șomușca, Valea Rea, Gh. Doja, Ciucani, Răcăciuni, Berindești, Gâșteni, Fundu Răcăciuni, Capăta și Sascut-Sat. În aceste registre numele de familie figurează sub forme și conform ortografiei limbii maghiare. Aceste registre ecleziastice pot fi surse, documente importante în cercetările lingvistice, de istorie a așezărilor și demografică legate de ceangăii din Moldova. Publicarea și prelucrarea acestora reprezintă o sarcină de viitor a domeniului științific.

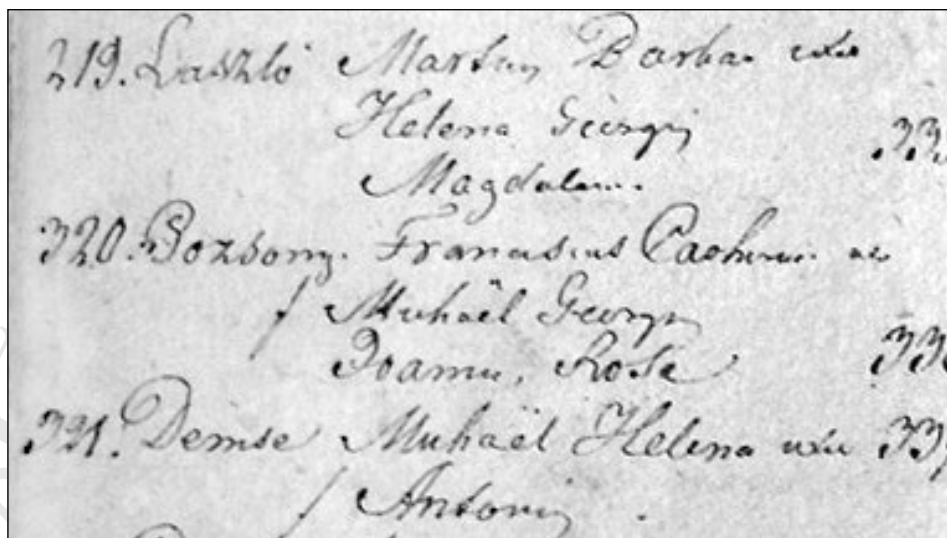
„POZSONY FRANCISCUS ET CATHARINA UXOR...” THE REGISTERS OF JÁNOS PETRÁS INCE FROM THE 19TH CENTURY MOLDAVIAN CSÁNGÓ VILLAGES

The present paper offers a presentation of the four registers (*Status animarum*) realized by János Petrás Ince (1813–1886), who was known first of all for his activity related to collecting of folklore, but who used to be the parish priest of Cleja and surroundings between 1843 and 1886. The registers are kept in two volumes within the National Archives of Bacău County, and they were compiled in 1860, 1870, 1873, and 1876, containing the data of the following Moldavian Csángó villages: Cleja, Buda, Șomușca, Valea Rea, Gh. Doja, Ciucani, Răcăciuni, Berindești, Gâșteni, Fundu Răcăciuni, Capăta și Sascut-Sat. Within these records the family names are written in their Hungarian form, according to Hungarian orthography. The ecclesiastic registers of Petrás could be important sources for the linguistic, settlement and demographic history research on the Moldavian Csángó villages. Their publishing and processing must be a task for future scientific endeavours.

KÉPEK

1–2. Petrás Ince János 1843 júniusában tett első bejegyzése a régi klézsei anyakönyv fedelének belső oldalán és az anyakönyv legelső oldala.

3. Petrás Ince János 1860-as családösszeírása 15b oldalán található 320. sorszám alatti bejegyzés a klézsei Pozsony Ferenc családjáról: „Pozsony Franciscus Catharina ux[or] Michaël Georgias Joannes Rosa” (Azaz: Pozsony Ferenc, felesége Katalin, gyermekei Mihály, György, János és Róza)

320	Pozsony Franciscus	49
	Catharina ux	43
	Michaël f	17
	Georgij f	16
	Joannes f	12
	Franciscus f	10
	Martin f	3

4. Petrás Ince János 1870-es családösszeírása 30a oldalán található 300. sorszám alatti bejegyzés a klézsei Pozsony Ferenc családjáról a családtagok életkorával: „Pozsony Franciscus 49 Catharina 43 Michaël 17 Georgias 16 Joannes 12 Franciscus 10 Martin 3”. – Amint látjuk, család tíz évvel korábbi állapotában változások következtek be: a család egyetlen leánygyermek, az akkor még csecsemőkorú Róza időközben – vélhetően – elhalálozott, miközben a már 1860-ban meglévő három fiúgyermek (Mihály, György, János) mellé újabb két fiútestvér (Ferenc és Márton) született, és így a klézsei Pozsony Ferenc és Katalin gyermekeinek száma ötre gyarapodott.

HALÁSZ PÉTER

A PARASZTI ÉRTÉKREND NÉHÁNY ELEMÉNEK VÁLTOZÁSA A MOLDVAI MAGYAROKNÁL¹

A hagyományos társadalmakban a paraszti – és bizonyára nem csak a paraszti – értékrendet elsősorban két tényező befolyásolja, éspedig a *szégyenérzet* és a *lelkiismeret*. „Szégyen esetében a tekintélyt azok a külső társadalmi szokások jelentik, amelyeket »mások tekintete« képvisel; a lelkiismeret esetében a józan ész, mely belső hangként nyilvánul meg. A tradicionális társadalmakban a normák legitimitásának egyedüli forrása a szégyen, míg a funkcionális társadalmakban a lelkiismeret válik meghatározóvá.” – idézi a szociológus Heller Ágnes Kotics József (1999: 56). A szégyen tehát nem más, mint a külső megítéléstől való félelem, a lelkiismeret pedig a belső norma.

A TOLVAJLÁS

Az Úristen által kinyilvánított parancsolatok közül manapság talán a *hatedik* az, amelyiknek a gyakori megszegése a moldvai csángó – és nem csak csángó – emberek életét leginkább keseríti. Ebből következik ugyanis a szántóföldi növénytermelés egyik fő korlátja, mégpedig minél munkaigényesebb növényről van szó, annál bizonytalanabb, hogy a jogos tulajdonos takaríthatja-e be. A tolvajlást *már* egyre kevésbé szégyellik, a lelkiismeret pedig még nem működik megfelelően. Ezért sokan a kollektív gazdálkodással járó „szocialista” erkölcsök, pontosabban erkölcstelenségek elburjánzását okolják. Erőteltjesen felvetődik azonban a moldvai katolikus egyház felelőssége is, mivel az „erkölcsöt” meglehetősen felületes módon,

1 Készült a szerző *A hagyományos földművelés a moldvai magyaroknál* címmel megjelenés alatt álló munkájának fejezetéből, amit a NKA Ismeretterjesztési Kollégiuma 3437/01372. számon adott ösztöndíja támogatott.

szinte kizárólag a misén való részvételre korlátozott vallásgyakorlatra és a szexuális kérdésekre szűkítve értékelik. A hívektől – az egyházi adón kívül – elsősorban a templomlátogatást, a román nyelvű vallásgyakorlatot várják el. De aki rendszeresen eljár a templomba, az – „megélethetéből” – akár lothat is. Egy pusztinai esetről az egész falu tudott: valaki elpanaszolta a papnak, hogy ellopták a földjéről a pityókáját. Mire a pap, románul: – *Maga pedig biztosan megátkozta azt az embert? – Igen, kértem az Istent, hogy büntesse meg! – Látja, ez vétek! Mert az az ember lehet éhes volt, lehet beteg volt, s nagy szüksége volt arra a pityókára – és penitenciát mért az asszonyra.* A falu értékrendjének egészséges működését jelezte, hogy mindenki felháborodva beszélt az esetről. Az egyház ilyen és hasonló erkölcsi torzulásai is okozzák, hogy a magántulajdon sérelmére esett véteket a közösség ítélete már egyre kevésbé képes fékezni – nemhogy megtorolni –, a különféle hatóságok pedig még nem, vagy csak igen korlátozott mértékben alkalmasak erre a feladatra.

A tolvajlás elleni hagyományos védekezési módszer, amint azt egy külsőrekecsini asszony elmondta, a következő: *Ha valakinek elvész valamije, elmegy a paphoz és mondat misét, hogy takaroggyék ki, ki vette el. Ezelőtt – az 1990-es évek elején – mi is fizettünk misét. Elrontották a veteményünket, s kértük, hogy az Isten takarja ki, ki csinálta. Ne csánjon vele semmit, csak mondja ki, ki csinálta. S én fogattam, hogy három imáccságot elmondtam Páduai Szt. Antalnak, kilenc kedden. Hogy takarja ki. Mert ilyenkor az augusztban, Nagyboldogasszonykor, összetörték a horbuzusunkat² odakint, ahol Mihály van. Ott őrizte az ember, csak éppen hazajött, hogy egyék. S azalatt mit tudtak, elvittek, s még össze is törték... S én mondom: ki csánta lesz, az Úristen mondja meg. S fizettem egy misét, de nem akkor, hanem éppen karácsonykor. S egy ember megmondta egy nyámomnak³: „én csináltam az embernek, mert haraguttam rivá”. S nyám volt az es, de valamiért megharagutt. S az a misétől volt, s az imádságért, mert a kettő összefogott. Páduai Szent Antal minden eldugottat kitakar.*

A falubeli és a mezél lopások ellen a hatékonynak vélt imádság és misemondatás számos pozitív példával bizonyított erejével szemben negatív példákkal „igazolják” a különböző hatóságok tehetetlenségét. Kinda István a rendőrséggel szembeni társadalmi idegenkedésről a következőket írja: „Klézse egyik legpolgárosultabb családja, amikor a mezőről ellopták a kukoricakórójukat, a tolvaj kilétének felfedését és a kár megtérítését nem a tekintélyt szítt helyi rendőrség bevonásával, hanem az isteni igazságszolgáltatás igénybevételével kívánta elvégezni. S az emberem a papnak aszanta: Tisztelendő úr! Akarok fizetni egy misét, hogy kerüljön ki, kicsoda volt az, ne paciljon⁴ semmit, ne dögöljék meg! Semmi! De – aszongya – bár tudjam én es, hogy ki tudta ezt megcsánni! Egy hónap nem tölt el, s idejött hezzánk a kapuba: Né, István! Én loptam el a huruzsodat. Ugyes valamit csak használnak ezek a misék.” „Erkölcsei válsághelyzetben – folytatja – az emberek nem bíznak a külső világból betelepedett, a beilleszkedés elemi formáit is elutasító román rendőrökben, s főleg a lopások felderítésében szívesebben megmaradnak a jól bejáratott és hatékonynak bizonyuló cselekvésminták, a mágikus-rituális eljárások mellett [...], másrészt a legidősebb generáció általában nem beszél olyan szinten a román nyelvet, hogy azzal az idegen nyelvű hivatalhoz fordulhatna.” (Kinda 2010: 132.) Hasonló megfontolásokból óvakodnak a csángók attól is, hogy különféle egyéb megkárosításuk esetén bírósághoz forduljanak. A „pénzhiány, kapcsolati tőke hiánya, információszegénység stb. miatt »egy kicsiért« nem perelnek, de a szerzési ösztön lopással egyenértékű incidensei következtében gyakoriak az örökösödési perek.” (Kinda 2005: 35.)

2 dinnyésünket

3 nemzetség, rokonság ('neam': ua. rom.)

4 csinál, történik (vele)

A nehéz, sokszor keserves munkával megtermelt javak eltulajdonításának minden formáját bűnnek tekintette közvélemény Moldvában, különösen akkor, ha az saját közösségen belül történt. Enyhébb a lopás megítélése, ha más faluból lop valaki, a kollektív gazdaságból pedig szinte erény volt az eltulajdonítás. Sokak véleménye szerint az *embe-
rek a kollektív gazdaságokban tanulták meg a lopást*. Lehet benne igazság, bár itt alig száz éve, hogy megszűnt a Török Birodalom, ahol is közkeletű mondás volt, hogy *a szultán vagyona egy nagy tó, disznó,⁵ aki nem iszik belőle*. Korábban, ha a tolvajt rajtakapták pl. gyümölcslopáson, elegendő volt, ha bocsánatot kért, s megígérte, hogy többet nem lop. De gyakran történt, hogy elverték, s átadták a hatóságnak (Kotics 1999: 59).

A körülmények ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a csángó közösségek-nél a magyarországi és erdélyi állapotokhoz képest jóval nagyobb szerepet kaptak az önbíráskodás különböző formái. Szabófalván például korábban a tolvaj hátára kötötték az ellopott holmit és végighajtották a falun, miközben kiabálnia kellett: „Aki úgy tesz, mint én, úgy jár, mint én.” (Imreh–Erdős Szeszka 1978: 201.) Újabban pedig, mióta – a modernizáció velejárójaként – egyre kevésbé érvényesül a hagyományos társadalmi kontroll, a helyzet elmérgesedése miatt az önbíráskodás durvább formáival is találkozhatunk. Bővebben foglalkozik a moldvai csángókkal kapcsolatban a normasértő cselekedetekkel és a deviáns viselkedés büntetésével Kinda István (2010), a tolvaj személyének kiderítésére szolgáló mágiikus cselekedetekkel pedig Peti Lehel (2003: 159).

KÖZÖSSÉGI REAKCIÓK

A hagyományos paraszti értékrend szerves része volt a *kollektív segítségnyújtás* vagy *elítélés* különböző formája. A csángó falvak népe segítette egymást – leginkább az atyafiság, a rokonság – a házépítésben, a kapálásban, ősszel a pityóka és cukorrépa betakarításban, s a tavaszi szántásban. Tűz esetén is mindenki segítségére sietett a károsultnak, a rokonok, szomszédok félretettek az ellenségeskedést és segítettek minden ellenszolgáltatási igény nélkül (Imreh–Erdős Szeszka 1978: 203). Moldvai útjaim során többször találkoztam a jelenséggel, hogy valamilyen közeli, vagy akár távoli falu károsodottjai – miután a pap kihirdette a templomban – végigjárták a település családait s leégett, vagy árvízszújtott házuk újjáépítésére adományokat gyűjtöttek. Az ilyen szerencsétlenül jártakat tapasztalatom szerint mindig viszonylag jelentős összeggel támogatták, elbeszéltették velük tragédiájuk részleteit, éreztették velük segítőkészségüket, együttérzésüket. A közösségi segítségnyújtásnak ez a formája ma is él.

A jelenkori munkaerő-vándorlás során is megfigyelhető a faluközösség összetartó erejének továbbélése. Az egyazon településről elvándorolt vendégmunkások rendszerint azonos városban vagy a környéken települnek le, s a résztvevők segítik falutársaikat pénzkölcsönzés, munkahely- és lakásszerzés tekintetében (Lajos 2009: 126). Az a csángó ember, aki Magyarországon vagy Nyugat-Európában vállalkozásba fog, a szükséges munkaerőt többnyire a saját falujabeliek közül választja, még akkor is, ha egyikkel-mással később kedvezőtlen tapasztalatai lesznek.

Ahogy van kollektív segítségnyújtás, ugyanúgy ismeretes valamely – akár a hatalom, akár az egyén által elkövetett – cselekedet kollektív (közösségi) elítélése. Ilyen az a

5 Mohamedánoknál a 'disznó' szitokszó.

Klézsén szállóigeként fennmaradt, immár apáról fiúra öröklődő emlék, miszerint a kollektív erőszakos szervezésekor Istók Márton apójának bekenték tintával a lábujját – mert a kezét nem hagyta –, „s azt tették fel arra a kérvényre. Megfógták, s reatették. Aztot ők megírták, megkenték, s reanyomták. Beteg vót a zőreg, feküdt, nem is tudott a zágyból felkelni. Akkor azt mondta nekiek: »Hazudva kezdtétek, s hazudva vesztetek el!«” (Gazda 1997: 167.) A kollektivizálásban számtalanszor megalázott emberek tehetetlenségükben az ilyen, szájhagyományban is fennmaradt emlékből merítettek erkölcsi erőt a hatalom erőszakosságával szemben.

A bűncselekmények napjainkra jellemző közösségi elítélésének példája, amikor „...a falvakon belül a hiteleket vesztett egyéneket, a hazudozókat, csalókat, tolvajokat a falu élénk figyelemmel kíséri, s ha például a szőlőbe vezető úton látják, de még akkor is, ha csak olyan utcarészen, ahol egyértelműen nincs mit keresnie, számon tartják, figyelik, hogy mikor, mennyi idő elteltével jön vissza, és főleg, hogy mit hoz a tarisznyájában, zsákjában.” (Kinda 2010: 81.)

A KÉZMŰVESSÉG, MINT ÉLETMINŐSÉGET JAVÍTÓ TÉNYEZŐ

A moldvai magyarok körében érvényesülő értékrend részének tekinthető a különböző kézműves termékekkel megvalósuló termékcseré vagy áruértékesítés, ami leginkább a gyöngye minőségű földből nyerhető haszon növelését szolgálta. A pénz tekintetében mindig szűkölködő moldvai falvak népe természetesen nem tudott volna létrehozni és eltartani önálló kézműves tevékenységekre alapozott iparos réteget, de jól kiegészíthette a mezőgazdaságból származó jövedelmét különböző tevékenységekből származó termékekkel. Az árutermelés térbeli differenciálódásához, vagyis a táji munkamegosztás kialakulásához elsősorban egy-egy nagytáj földrajzi tagoltsága szükséges – írja Kós Károly az árucseré néprajzával foglalkozó alapvető munkájában (Kós 1972: 9). Példaként felhossa, hogy a sok tekintetben – földrajzi, természeti, gazdasági, kulturális, etnikai szempontból – tagolt Erdély területén a történelem során rendkívül mozgalmas belső kereskedelem alakult ki. Nem volt ez másként az egykori Etelköz térségében sem, amit ma Moldvának nevezünk. A Kárpátok és a Dnyeszter közé eső, északon a nagy bükkerdők birodalmáig (Bukovina), délen a mediterránium felé nyitott, a Duna-delta vonaláig terjedő tájon megtalálható a havasi gazdálkodás övezetétől a dombvidéki tájakon át a mezőszéki sík vidékéig szinte minden gazdaságföldrajzi formáció. Megvannak a különböző etnikumokhoz kötődő kulturális munkamegosztás feltételei, ismeretesek azok az évszázadokon át használt kereskedelmi utak, amelyeken keresztül – elsősorban a középkorban – igen jelentős áruforgalom bonyolódott a Balkán, Erdély, valamint a Baltikum között.

Számos adat arra enged következtetni, hogy a Moldvában élő népek között az évszázadok során kialakult munkamegosztás keretében a magyar lakosságú falvakban meglehetősen intenzív árutermelés alakult ki. A moldvai magyaroknak az árutermelésben való jelentős részvételével függött össze, hogy náluk jobban kialakultak és elterjedtek a belterjes, munkaigényes termesztési módok, az intenzív gazdálkodás technológiái, mint a többi, Moldvában élő népnél. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az árutermelés Moldvában a magyarok sajátossága lett volna, csupán azt, hogy a moldvai magyarok számára nyuk-

nál nagyobb mértékben vettek részt a cserére, illetve az értékesítésre kerülő javak előállításában (Halász 1993: 91). De a kézművességre nem volt jellemző a tökéletes munkamegosztás, hiszen a legtöbb falusi „mester” a földművelés mellett foglalkozott a mesterséggel.

A csángó vidékeken a hagyományos kézművesség területei közül legelterjedtebb volt a *fafeldolgozás* és a feldolgozott termékekkel való kereskedelem. Egy 1772–1774-ből való nyilvántartás szerint a Tatros vidéken (Zona Trotuş) 80 fával foglalkozó mestert (*lemnar*) tartottak nyilván. Csaknem a felük *kerékgyártó* volt, több mint negyedük *bodnár*, a többi *bordakészítő*, *szítás*, *zsindelekészítő*, *fatálás*, *ládakészítő*, *asztalos*, *ács*, *orsó- és hegedűkészítő* (Ichim 1983: 59). Jelentős volt a kádármesterség Mardzsínben, egy Fundu lui Bogdan nevű településen, továbbá Klézsen, Nagypatakon, Diószénben, Lujzikalagorban. Klézse, Pânceşti, Forrófalva híres volt a faedényeiről (hordók, csebrek, sajtárok, fatálak, bóták). A legszebb ácsolt és karcolással díszített észre-ládákat Klézsen, Lujzikalagorban, Nagypatakon, Forrófalván készítették (Ichim 1987: 45). Ezek az adatok azt jelzik, hogy az említett településeken a fatárgyakat készítő mesterek a szokásos paraszti önellátáson kívül, értékesítésre is termelve, a szokásosnál intenzívebb gazdálkodást tudtak folytatni.

A fafeldolgozás mestersége egészen a 20. század közepéig virágzott, később azonban legfőleg a „szövetkezetekbe” és az állami iparba kényszerített egykori mesterek fél-illeghis kontár tevékenységéről beszélhetünk. Természetesen azok a hajdani mesterek sem kizárólag a kézművességből éltek, emellett gazdálkodtak is. *Télben dolgoztak a mesterséggel, nyáron meg földdel* – mondta egy kelgyeszi asszony.

Zsindely készítésével és -árulásával elsősorban Moldva nyugati részén, a fenyőövezetben lakók foglalkoztak. Készítettek zsindelyt a Tázló mentén (Frumósza, Kukujec) élő magyarok is. Frumószán többen is hasították a zsindelyt, amit aztán törökbúzára, borra, pálinkára cseréltek a Szeret-menti csángóknál, akiknek vásárolniuk kellett a zsindelyt és a *drányicát*.

A *kádármesterség* volt a fával való foglalatosság egyik legelterjedtebb formája: számos adatot ismerünk, amik a csángómagyarok több száz esztendővel ezelőtti kádármesterségéről tudósítanak. Már az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírásban a második leggyakoribb családnév a *Kádár*, csak a szintén foglalkozásból származó Mészáros név előzi 17 előfordulással (Hajdú 1980: 16). Szerepel Kádár nevezetű (*Kadar Jano*) a híres, 1671-ben született szabófalvi levélben is (Domokos 1979: 78). Tudjuk, hogy Moldva számos magyar településén jelentős volt a szőlőtermelés, ehhez pedig kádakra, csebrekre és hordókra volt szükség. Különösen Forrófalva kádárjairól írnak sokat a források. A 18. század utolján 300 akós hordókat is készítenek itt, s a lengyeleknek meg az oroszoknak adták el (Zöld 1783: 420). Egy másik forrás ugyancsak Forrófalváról azt írja, hogy lakosai csaknem mind bognárok vagy kádárok (Dumea 1984: 85). Jerney is mint híres kádárokról ír róluk (1851: 175). A Forrófalvával szomszédos Klézseről Petrás Incze János tudósít arról, hogy „...a’ bor’ eltartására szükséges edényeket, hordókat készítenek, nem csak magok számára, hanem nagy mennyiségben az Orosz és Lengyelországi borárusok’ számára, nagy mennyiségben Moldvából minden évben ki viendőket.” (Domokos 1979: 1324.) Természetes, hogy a Moldva leghíresebb borát adó Kotnáron is szükség volt a hordókra. A helyi hagyomány szerint a régi kádármesterek magyarok voltak s a település Balhó felé eső részén laktak (Gunda 1988: 14). A helyi hagyomány szerint nevét is a hordó⁶ szóból származó Butea településen a 19. század végén kádármesterséggel foglalkoztak (Lahovari 1900: 90). Lészpeden is volt az 1940-es években hordóképző mester, aki *olyan szép hordókat csinált, mint egy tojás*. Az a körülmény, hogy a szőlőműveléssel foglalkozó lakosságnak legalábbis egy része maga készítette a bor erjesztésére és tárolására alkalmas edényeket, sőt még értékesítésre is jutott belőlük, azt mutatta, hogy azokon a vidékeken a szőlőtermesztés magasabb értékrend szerint alakult.

A kerékgyártó mesterségnek ugyancsak fontos szerepe volt a hagyományos paraszti életben. A legtöbb parasztember el tudta ugyan készíteni magának a szekeret, de a kereket mesterrel kellett csináltatni. Annak ellenére, hogy a már többször emlegetett 1772–1774-ből való jegyzék szerint a Tatros-vidék 80 „famesteré”-nek csaknem a fele kerékgyártó volt, úgy látszik, hogy a hordókészítéssel szemben kerékgyártó – románosan *rotár* – nem dolgozott minden településen. De ha valakinek kerékre volt szüksége, elment akár a hetedik faluba is, hiszen kerekések elsősorban ott működtek, ahol a lakosok áruértékesítéssel vagy fuvarozással egészítették ki gazdasági tevékenységüket. Kerékgyártók működtek egészen vagy részben csángó népességű településeken a *Nagy Földrajzi Szótár* szerint Békáson (Lahovari 1898: 399), Buteán (Lahovari 1900: 90), valamint Halasfalván (Lahovari 1902: 88), ahol a kerék mellett szekereket és szánokat is készítettek. Kerékgyártók dolgoztak még Kelgyeszten, ahová messzi falvakból eljöttek a vevők. Ezzel szemben az onyesti magyarok és románok az 1930-as években a helyi piacon árulták az általuk készített kereket, szánt és szekeret (Kós 1976: 169), ami bizonyára összefüggött a gorzalfalvi fazekasok fuvar iránti számottevő igényével.

Ismeretes még több *egyéb famesterség*, amelynek a művelői vagy a vásárlói magyarok voltak. Így a Szeret és a Tatros összefolyásánál lévő Ploszkucén falu a hagyomány szerint arról kapta a nevét, hogy a 19. században Szabófalváról települt lakosai *fából készült kulcsokat* (románul *ploscă*) készítettek, s azokat árulták a különböző piacokon. Pusztinában pedig úgy emlékeznek, hogy régebben fakéregből készítettek túrótartó *borítót*, s vásárokon árulták jövedelmük kiegészítése érdekében.

Elterjedtebb volt a *kasok, kosarak, kosornyak* készítése veszöből, csigolyából. Gyakorlatilag csaknem minden hagyományos paraszti gazdaságban maguk készítették el a kosaraikat, de nem mindenki tudta szépen és tartósan megfonni. Ezért, aki megengedhette magának, az előszeretettel vásárolt kosarat azoktól a kézműves mesterektől, akik erre szakosodtak. Dorinel Ichim is felsorol öt Bákó környéki települést – Săucești, Letea Veche, Negri, Traian, Buhoci –, ahol különböző méretű és formájú kasokat készítenek (Ichim 1987: 50). Több Román környéki csángó faluban is foglalkoznak kasok kötésével, főként ott, ahol a föld csekélysége miatt szükségük van erre a jövedelemkiegészítő tevékenységre, s „*vannak lunkáik*”, vagyis folyómenti vizes területeik, ahol megterem a vesszőt az őz. A Szabófalvától ÉNy-ra eső Barticsesten kis kosarakat (*coșirci*) készítenek és a környékbeli falvak piacain árulják. A szomszédos Bírófalván ugyancsak foglalkozik néhány család piacra szánt kasok kötésével. A Szeret bal oldalán lévő Tamásfalva kosarait Román, Szabófalva és más települések piacain értékesítik.

Talán a Tázló menti Pusztinán foglalkoztak a legnagyobb mértékben piacra szánt kosarak fonásával. Erre megvolt minden adottságuk, a szükség és a lehetőség egyaránt. A kollektivizálás előtt, 1949-ben 1600 lakosra 500 ha föld jutott, Kós Károly szerint 150 földtelen családnak a *kaskötés* jelentette a megélhetést (Kós 1976: 159). Valójában nem csak a nincstelenek éltek a fűzvesszőből, hiszen az elkészült kosarakat a lóval, szekérrel rendelkezők „terítették” a piacon. Sokan voltak, akik földtelenek lévén, a lovukat is a piacozásból tartották el. Összeszedték a kosarakat a szekérrel nem rendelkező kézművesektől, s maguk vitték a piacokra, majd a jövedelmen megosztottak. A legeredményesebbek azok voltak, akik családon belüli munkamegosztás keretében oldották meg a termelést és az értékesítést, nem szorultak a viszonteladókra. Természetesen a faluból s a szomszédos településekről is eljöttek a kosarakért, mert Pusztina környékén máshol nem foglalkoztak kosárkészítéssel. Itt azonban már a 19. század második felében kötötték a fűzvesszőt. A moldvai részekben szekerezők általában csöves vagy szemes kukoricára cserélték a kosarat, a messzebbre eső vásárokon pénzért árulták. Annyi törökbúzáért kértek érte, amennyi 2–3-szor belefért. Voltak akkora ka-

sok, hogy belement 50 kg törökbúza is. A csöves kukoricával bementek egy-egy ismerős gazdához, leverték a *lészán*, s tették a zsákba. Szemes kukoricából másfélszer töltötték meg a kasokat. *Elmentünk száz kassal, s hoztunk ezer kiló pujt. Három esztendő alatt ebből csináltam házat és istállót* – dicsekedett, méltán, egy pusztinai kosaras. Száz kast különben négy nap alatt tudott kemény munkával megkötni. *De méges könnyebb, mint a kapálás* – tette hozzá, érzékeltetve a paraszti értékrend szemléletében megmutatkozó racionalizmust.

A kézművesség területei közül kétségtelenül a *fazekasság* termékei voltak a legszélesebb körben elterjedtek, s a tevékenység a paraszti értékrendbe való beépülése is itt érvényesült a leginkább. Párszáz esztendővel ezelőtt Moldvában sokkal több helységben készítettek fazekakat, s egy-egy fazekassággal foglalkozó helyen jóval többen üzték a mesterséget, mint manapság. A Bandinus-féle 1646-ból való névösszeírásban 12 Fazekas (Fazakas, Fazakos, Fasakas) családnév szerepel, ami elsősorban a foglalkozásból keletkezett név elterjedtségét jelzi (Hajdú 1980: 14). Dorinel Ichim többször idézett jegyzéke szerint 1772–1774-ben a Tatros vidékén összesen 5 faluban dolgozott fazekas, Bákó vidékén pedig 16 faluban 26 fazekas korongolt. A Bákó és Román között elhelyezkedő Icușești egyik részének Olărești volt a neve, Bákóban pedig Olărilor utcát tartottak számon (Ichim 1987: 51). Figyelemre méltó, hogy a fazekasokat foglalkoztató települések lakosságának felén magyarok (is) élnek.

Ahhoz, hogy valahol kisebb vagy nagyobb számban fazekas műhelyek jöjjenek létre, elsősorban két tényező szükséges, mégpedig – akárcsak a kosárfonás esetében – a *szükség* és a *lehetőség*. A szükséglet a fazekasság esetében is az egy családra jutó földterület csekélysége, a lehetőséget pedig a korongoláshoz szükséges agyag és egyéb kedvező tényezők megléte jelenti. A legismertebb, legnagyobb és legtovább működő moldvai fazekas központban, Gorzafalván a 20. század derekán 1 lélekre 0,12 ha földterület jutott. 1953-ban 360 fazekasmester dolgozott itt. Kós Károly megállapítása szerint a gorzafalvi magyar lakosság „kizárólag fazekasságból él – mint fazekas, vagy mint fuvaros” (Kós–Szentimrei–Nagy 1981: 147). A fazekas korongozó és a fuvarozó igen szoros kapcsolatban volt egymással, szükség volt a kölcsönös bizalomra, ezért leginkább rokonok, testvérek fogtak össze, s aztán rendszerint fele-fele arányban osztoztak a kapott pénzen és terményen. Az árucseré sajátos, és nyilván régies formáját jelentette, amikor nem szekérrel, hanem gyalogosan vitték és árulták a cserépfazekákat. Rendszerint a fazekasok növendék lányai járták így a mezősegi csángó falvakat tarisznnyában vitt fazekakkal, hogy az *észréjúkhöz*⁷ szükséges kendert beszerezzék (Kós 1976: 216). Ilyen módon néha 10 kg kendert is összegyűjtöttek (Kós 1981: 169). Ily módon, végső soron ugyanazt, vagy legalábbis hasonló értékrend szerinti életmódot tudtak megvalósítani, mint a Tázló vagy a Szeret menti falvakban élők. A fazekasmesterek értékrendje a hagyomány szerint alakult, s mert a környezetük társadalmi igénye rendkívül gyorsan változott, a gorzafalviak nem emléktárgyakat, még csak nem is dísz tárgyakat készítettek, s vevőik elsősorban nem a városiakból, hanem a környékbeli falvakból kerültek ki, a használati tárgyak területén eluralkodó műanyagok miatt beszűkülő vevőkörből egyre kevésbé tudták fenntartani magukat. Az utolsó gorzafalvi fazekasok a hagyományos értékrendhez igazodva, hasított mogyoróvesszőből készült kosarakkal próbálkoztak.

A *szűcsmunka* elterjedt mesterség volt Moldvában mind a románok, mind pedig a magyarok körében. Miron Costin román történétíró szerint Szucsava (Suceava) városa a középkorban magyar szűcsökről kapta volna a nevét (idézi Kogălniceanu 1872: 377). Ennek ellenére ritka a Szűcs, Szőcs családnév a moldvai magyarok körében, noha Tatros városából már a 16. század végéről ismerünk Szűcs Mihály nevű soltsézt (Iorga 1927: 44). A Bandinus-féle összeírásban egyáltalában nem szerepel, Domokos Pál Péter moldvai név-

7 hozomány ('zestre', ua. rom.)

jegyzékei szerint is csak Lábnyikban (Domokos 1987: 237) és Pusztinán (Domokos 1987: 228) élt Szócs nevezetű család. Ez utóbbi településen azonban a Szócs a legnépesebb familiák közé tartozott (Barthas 1982: 23), s Tímár nevezetűek is élnek a faluban. A csángók körében ma már különben sem igen nevezik szűcsnek a keptárokat, bundákat, kozsókákat, kucsmákat készítő mestert, hanem román néven kozsokárnak (*cojocar*) mondják.

A csángók gazdasági stratégiájában jelentős szerepet játszó „melléktevékenységek” a táji adottságoktól való folyamatos elszakadás következtében egyre kevésbé szolgálják a falusi társadalom kiegyensúlyozott megélhetését.

A MUNKÁBA VALÓ NEVELŐDÉS

A falusi társadalom értékrendje szempontjából nagyon fontos volt a *parashti munkába való belenevelődés* módja, mikéntje, különösen az olyan nagycsaládos, még a térségre jellemző silány színvonalú szakképzéstől is elzárt közösségek esetében, mint a moldvai csángómagyarok. Itt szinte csak a kisebb vagy nagyobb családi közösségben – esetleg egymástól – tanulhatták el a gyermekek a munkafolyamatok módját, technikáját. Ennek részleteit számtalan visszaemlékezés őrzi: „Tátám tanított kapálni. Vitte a mezőre a kapecskát, s tartott így, s megtanítottam. Akkorák vótunk, egy morzsa, s megtanított kapálni. Tudtunk. Maig jól kapálok.” (Lujzikalagor – Gazda 1993: 33.) „Errébb, mikor kicsit megnövekedtünk, akkor vettük a kapát hátunkra, mentünk kapálgatni, ki mekkorát tudott. Édesapám mondta, ki tepelődik⁸ a céklával, annak csináltat papucsokat. Ha resztelitek kapálni, nem kopogtattok a papucsokkal. Mentünk reggel el, hogy termődjék jól meg a cékla, hogy legyen mivel csináltasszon apika papucsokat. Kopogtasszunk mi esz. Akkor nem úgy volt, mint maszt, akkor a 15 évesz isz rosszul kapott papucsokat. Csak bocskorkát.” (Gazda 1993: 34.) „Nőttünk hej, nőttünk nehezen, nagy kapákat adtak, húztuk nehezen a kapát. Kapák nagyok vótak. Nehez világot vittünk.” (Kelgyest – Gazda 1993: 33.) „Fődi munkások vótunk. Tíz esztendőől felfelé bírtam menni lóval, marhával, nem egyedül, valakivel. Ganyét a mezőre, marhát a kötélről, hordoztak kapálni, mi gyermekek ott a többi között kapáltunk.” (Gazda 1993: 34.)

A klézsei Hadarog Luca mesélte gyermekkoráról, hogy amint növekedett, „immár etetni nem mentem többet. Immár megindultam kapálni, ugye 11-12 évesen mentem kapálni. Tanyítottak kapálni, aratni, s attól felé megindult a munka, mindig mentünk nyárba a mezőre.” „Aztán megkezdtem a munkát, napszámba menni, ugye bojérokhoz, abból csántam ötözetet, a lábamba a készületet. Édesanyámék szegény emberek vótak, de én mentem s dógoztam, s vettem, mi kellett. Kapáltam, aratni jártam, mindent, mi kellett.” (Pozsony 1994: 25–26.)

A munkába nevelődés hagyományos értékrendjének érvényesülése idővel visszaszorulóban van, de – különösen az átlagosnál nagyobb családoknál – még mindig erőteljesebben tapasztalható.

8 foglalkozik, bajlódik

AZ ÖRÖKÖSÖDÉS

A paraszti értékrend nehezen megragadható világa talán az öröklés rendjében tükröződik a legmarkánsabban. A történelmi időkben az öröklés módját egyrészt a közösség szokásrendje, másrészt a tulajdonos személyes döntése szabta meg, s a hagyományos társadalmakban ezek aránya fontos és tanulságos. A moldvai csángó közösségekben ezt még motiválta, hogy a csángómagyarság anyanyelvét és kultúráját tekintve a mai napig a szóbeliség állapotában él és az 1864. évi jobbágyfelszabadítás előtt jelentős részük nem is rendelkezett földtulajdonnal. A csángómagyarok értékrendjét is mutató öröklési rend ez ideig jórészt foltáratlan volt. Miklós Zoltán részletes tanulmánya tisztázta a kérdés több összetevőjét.

A moldvai csángók esetében mindenkor *földműves közösségről* beszélhetünk. Európában ez a társadalmi réteg a késő középkorban is egyazon sorsközösségben élt, s a vérrokonági örökösödés rendje, az egész nemzetségi-rokonági rendszer a gazdasági szempontok alapján jött létre. „A 19. századi állami rendeletek, amelyek a jobbágyfelszabadítás céljából léptek érvénybe, korlátozták a kiosztott földterület feletti rendelkezés jogát, s az így szerzett (kapott) telket 30 évig nem lehetett eladni.[...] Moldvában még az a szokás is érvényben volt, hogy az utód nélkül elhalálozott falusi parasztnak minden vagyona a földesurára szállt. Hasonlóképpen az örökös nélkül meghalt földbirtokos vagyona, pedig az államra.” (Miklós 2005: 108.)

„Az 1950-es években kismizmizett parasztréteg körében még elevenen éltek a népi jogszokások, s az átörökítés pillanatában igyekeztek az egykori közösségi normákat követni. A földművelő társadalomban az ingatlanokra és főleg a földterületre nagy hangsúlyt fektettek, a tulajdonlás megszűntével ezek a rendeltetések funkciójukat veszítették. A kollektivizálást követő időszakban már egyre jobban a tételes jog vált mérvadóvá, s a fokozott állami ellenőrzés lehetetlenné tette a szokáson alapuló öröklést. [...] Bár több mint száz éve megszűnt örökléskor a nemek közti különbségtétel, a csángó falvakban a 20–21. század fordulóján még számtalanszor kérdésként vetődött fel az egyenlő arányú osztás.” (Miklós 2005: 102.)

Tárkány Szűcs Ernő (1944: 9) hangsúlyozza, hogy Moldvában általában egyenlően osztják meg a leszármazottak között a vagyont. A csángók körében viszont előfordul, hogy amikor az elhunyt különböző helyeken lévő, eltérő fekvésű és termőképeségű földjein osztottak az örökösök, sorsot húztak. Klézseről ismerjük, hogy „...egy papírkára felírták, hogy ez a darab itten, az a darab ott, s bétették azokat a papírokat egy kalapba, összekeverték, aztán belényúltak és kivették. S melyiket vette ki, az volt az övé.” (Bosnyák 1980: 204.)

Az idők változásával a csángó közösségek körében érvényesülő örökösödési gyakorlat három formában valósult meg, de akadt néhány egyéb módon követett megoldás, amik azonban nem egymás mellett, hanem inkább egy időben, más-más hangsúllyal érvényesültek. (1) Hagományosnak tekinthető és Moldvában meglehetősen sokáig, számos tekintetben még a 20. század végén is érvényben lévő gyakorlat volt a *szokásjog* és annak többféle változata. Ezt váltotta fel fokozatosan az egyre nagyobb hangsúlyt kapó (2) *egyéni döntésen alapuló* örökségelhagyás; ami mellett aztán a jobbágyfelszabadítást követően fokozatosan előtérbe került az (3) állami törvényekkel szabályozott örökösödés gyakorlata.

A *szokás* volt tehát a régi, az általánosan elfogadott gyakorlat, ami, ha íratlanul is, de általában dominált az ingatlanok, elsősorban a föld öröklésében. Eszerint a „földterület elosztása akárcsak régen, ma is két részben történik: házasságkötéskor az apa a család gazdasági potenciáljától és a gyerekek számától függően meghatározott nagyságú földterületet juttat a fiataloknak; a szülők halála után pedig az általuk még művelt földet osztják fel az örökösök, ugyanis a csángók körében nem volt gyakori a telek közös erővel történő művelé-

se.” (Miklós 2005: 129.) Ezt az alapelvet aztán számos tényező variálta. *Szabófalván* például a gyermektelen családból elhalt nő hozománya a férjnél maradt, csupán a *jésztrefődet* igényelhették vissza a hozzátartozói. Moldvában ugyanis a lány az ingatlanok közül *földterületre* is jogosult volt, aminek osztása helyenként nem egyenlő arányban történt a nemek között. *Bogdánfalván* a kenderföld kivétel volt, az ugyanis kizárólag női ágon öröklődött (Kós 1976: 200). *Szabófalván* szokás volt az is, hogy olykor a lánynak több földet adtak abban a reményben: így hamarabb férjhez tudják adni. Ha pedig a nászéjszakán kiderült, hogy a lány már nem érintetlen, akkor a fiúnak joga volt többlet földet követelni a lány szüleitől.

Klézsén a lánynak kevesebb földet adnak, *mert ő menen ki jésztrefével*. Pusztinán a megesezt lánnyal a szülők több földet kínáltak, de az ilyeneket a vagyonuk gyarapítására csak nagyon szegény legények vették feleségül. Itt a *jésztrefőd* nem volt kötelező, mert a lány a felek közti megegyezés alapján részesedett (Miklós 2005: 120). Erről a gyakorlatról Kós így írt: „Általános érvényű volt a magyar nyelvterületen, hogy az ingatlanokból a lány keveset, esetleg semmit sem kapott, hiszen őt kelengyével adták férjhez. Az apa halála után azonban az osztásban a lányokat és a fiúkat egyenlő rész illette meg. [...] Az északi csángók körében olyan eset is volt, hogy a lány kapott nagyobb részt a földterületből, mintegy kőrőstimulálóként. A kenderes földet leányágon számították és adták tovább.” (Kós 1976: 200.)

„Az állami ellenőrzés – írja Miklós Zoltán – csak fokozatosan tudta eltompítani a hagyományos normarendszert, így az archaikus közösségekben még ma is megtalálhatók az egykori jogszokások csökevényei.” A három csángóvidéken [...] a közösségi norma különböző módon való értelmezése nem egy esetben egészen változatos joggyakorlatot alakított ki, (vagyis) a csángó falvak esetében nem lehet egykori általános öröklési gyakorlatról beszélni. (Miklós 2005: 101).

A PARASZTI ÉRTÉKREND TORZULÁSAI

Végezetül vessünk pillantást, miként torzult a gyakorlatban a hagyományos paraszti értékrend a kollektivizálás idején. Egy 1954-ben született pusztinai asszony elmondása szerint a pityókát, paprikát, káposztát, paradicsomot, epret, murkot, hagymát napszámra gyomlálták, kapálták, de terményt nem adtak a tagoknak, csak kevés pénzt kaptak, amiért az általános áruhiány miatt szinte semmit sem tudtak vásárolni. Édesapám volt a páznyik⁹, s mindenkinek engedte, hogy vigyen belőle. 3–3,5 lej volt egy napszám. Este, mikor vége volt a kapálásnak, aki maradt öntözni, az kapott még fél napszámot. Kevés volt, de ha nem mentél, ámendáztak¹⁰ meg. Kellett csinálj 20 napszámot, vagy 40-et, s ha nem mentél, büntettek, jött a zsandár a kapudba.

Tavasszal kiosztották, ki mit vállal, miből hány sort. Csokánvágni, törökbúzákat kasba emelni. Aki az istállóban dolgozott az állatokval, azoknak nem kellett menni törökbúza kapálni. Édesapám ment kaszálni, adtak napszámot is, meg 4 buglyából egyet. Aztán micsináltunk? Csináltunk 3 kicsikét, s magadnak akkorát, hogy egy szekerrel nem tudad elhozni. De naponta hoztál egy hát szénát es, csak úgy. Így kénlődtunk.

Akik ott ültek a kollektív mellett, azok még többet loptak. A fiam egyszer meggyóna a Bogris papnak, hogy loptak a kollektívából. – Az nem bűn – mondta a pap. De esténként alig

9 ör ('paznic' ua., rom.)

10 pénzbírság ('amendă' ua., rom.)

mertél egy-egy cső puajt elhozni, mert ki voltak állva a hídnál a zsandárok, máskor kerültek ki a hegyen. 17 prezsina volt a ló¹¹. Az a tiéd volt, de ha nem csináltad meg a napszámot, amit kellett (40–60), akkor vették el. Azt te szántottad, te kapáltad, te vetetted, azok ilyen kis sarkos helyek voltak, amit a kollektív nem használt.

Mikor aztán vége lett a kollektívnek 1990-ben, akkor adtak ki először 30 prezsínát. Egy évet mentünk a harmincval, s 1992-ben visszaadták mindenkinek, hol volt a darabja azelőtt. Ha nem volt meg, akkor adták egyebűt. Ha öt helyen volt, úgy kapta. Itt volt 5 prezsina¹², ott 10, amott 40, s így. Mondták: ne ez volt a szomszédom, ez volt a szomszédom, s akkor tették oda. Akkor mindenki meg tudta művelni, mert amikor visszaadták, olcsóbb volt a megszántás. Mindenki maga intézte a szántást, de a kollektívnek voltak gépei, utilázsei¹³, s volt egy, amelyik megvette, s hordozta. Olcsóbb volt a szántás is, a diszkvilás¹⁴ is, a vetés is. De most nagyon drága lett. Másnak a lovával pedig majd' drágább, mint a traktor. Ha saját lova van, akkor megcsinálja magának. Összefogtunk a sógorommal s a két tehénnel megszántottuk, boronáltuk. De összevesztek. Most reakpott a világ a traktorra, s a tehenet minek fogjam bé?

A hagyományos paraszti értékrend jelentős mértékben megkönnyítette a csángó emberek életét, mert apáról fiúra öröklődő természetességgel tudtak igazodni hozzá, s így módon könnyebben viselték a társadalmi és gazdasági megpróbáltatásokat. Amióta azonban elvesztették ezeket a közösségi fogódzókat, mindenkinek magának kell – kelle-ne – megtalálnia a számára legkedvezőbb megoldásokat. A biztonságot jelentő paraszti értékrend az utóbbi 1–2 emberöltő során eltorzult, ami szétzilálta a magyarság számára megtartó identitást jelentő faluközösségeket.

SZAKIRODALOM

BARTHAS János [Ősz Erős Péter]

1982 *Pusztina személynevei*. (Magyar Személynévi Adattárak, 45.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége, Budapest.

BOSNYÁK Sándor

1980 A moldvai magyarok hitvilága. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Folklor Archívum 12*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

DOMOKOS Pál Péter

1979 „... édes Hazámnak akartam szolgálni...” Szent István Társulat, Budapest.

1987 *Moldvai magyarság*. Magvető Kiadó, Budapest.

DUMEA, Emil

1984 *Istoria Bisericii catolice în Moldova*. (Kézirat)

GAZDA József

1993 *Hát én hogyné siratnám. Csángók a sodró időben*. Szent István Társulat, Budapest.

GUNDA Béla

1988 A moldvai magyarok eredete. *Magyar Nyelv* LXXXIV. (1) 12–24.

11 háztáji parcella ('lot' ua., rom.)

12 rúd (régí területmérték), kb. 180–210 m² ('präjină' ua., rom.)

13 felszerelés ('utilaj' ua., rom.)

14 tárcsázás ('discui' ua., rom.)

HAJDÚ Mihály

1980 *Az 1946–1947. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái.* (Magyar Személynévi Adattárak, 30.) ELTE, Budapest.

HALÁSZ Péter

1993 Áruértékesítés és árucsera a moldvai magyaroknál. In: Halász Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szolcor kezemtől...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére.* Lakatos Demeter Egyület, Budapest 91–94.

ICHIM, Dorinel

1983 *Zona etnografică Trotuș.* Ed. Sport-Turism, București.

1987 *Zona etnografică Bacău.* Ed. Sport-Turism, București.

IMREH István – SZESZKA ERDŐS Péter

1978 A szabófalvi jogszokásokról. In: Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 195–207.

IORGA, Nicolae

1927 *Istoria industriilor la români.* București.

JERNEY János

1851 *Keleti utazása a' Magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844–1845.* I–II. Pest.

KINDA István

2005 A társadalmi kontroll és intézményei a moldvai falvakban. Normák, normaszegők és szankciók a csángó társadalomban. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 21–56.

2010 *Ellenőrzött közösségek – szabályok, vétkek és büntetések a moldvai csángó falvakban.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

KOTICS József

1999 Erkölcsei értékrend és társadalmi kontroll néhány csángó faluban. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időben.* (A Magyarországtudományok Könyvtára, XXIII.) Teleki László Alapítvány, Budapest.

KÓS Károly

1972 Az árucsera néprajza. In: Kós Károly (szerk.): *Népélet és néphagyomány.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 9–51.

1976 Csángó néprajzi vázlat. In: Kós Károly (szerk.): *Tájak, falvak, hagyományok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő

1981 *Moldvai csángó népművészet.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

LAHOVARI, G. I. – BRĂȚIANU, C. I. – TOCILESCU, Gr. G.

1898–1902 *Marele Dicționar Geografic al României I–VI.* Societatea Geografică Română, București.

LAJOS Veronika

2009 „Felkelnének az öregek, lássák meg, milyen jó élni most...” Modernizáció és migráció összefüggései Moldvában. In: Diószegi László (szerk.): *Moldvai csángók és a változó világ.* Teleki László Alapítvány – Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ, Budapest–Szombathely 123–136.

MIKLÓS Zoltán

2005 Öröklési jogszokások a moldvai csángóknál. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban.* KJNT, Kolozsvár 101–131.

PETI Lehel

2003 A fekete mágia szociális egyensúlyellenőrző szerepe a moldvai csángó falvakban. A lopás hiedelmei. In: Szabó Árpád Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. KJNT, Kolozsvár, 159–174.

POZSONY Ferenc

1994 *Szeret vize martján*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

TÁRKÁNY SZŰCS Ernő

1944 Erdély öröklési jogszokásai. *Hitel* IX. (7) 379–400.

ZÖLD Péter

1783 Notitia de rebus Hungarorum qui in Moldavia et ultra degant, scripti ab. Adm. R. D. Zöld Parocho Csík-Delnensis in Siculia data ad A. R. P. Vincent Blaho. In: Molnár János (szerk.): *Magyar Könyv-Ház III*. Pozsony, 414–428.

SCHIMBĂRILE UNOR ELEMENTE ALE SISTEMULUI DE VALORI ȚĂRĂNEȘTI LA MAGHIARII DIN MOLDOVA

Sistemul de valori ale culturii tradiționale în societatea ceangăilor din Moldova, în decursul ultimelor două generații, a fost puternic erodată nu numai de schimbările petrecute în societate, dar și de dictaturi, de influențe străine. Studiul schițează diversele manifestări ale acestui proces, precum și consecințele sale. Se oprește asupra distorsiunilor produse în prețuirea proprietății private, asupra modelului de intrajutorare în cazul unor calamități, manifestării relațiilor interumane, atrofierii preocupărilor meșteșugărești ce au jucat un rol în strategia economică complementară a ceangăilor, în procesul de educare a copiilor pentru muncă, asupra schimbărilor în ordinea moștenirilor tradiționale. În consecință, sistemul țăranesc de valori tradiționale ce a asigurat siguranța traiului, s-a degradat în decursul a ultimelor două generații, aducând cu sine dispersarea, dizolvarea comunităților țărancești, garantul menținerii identității pentru maghiari.

CHANGES IN SOME OF THE ELEMENTS OF PEASANT VALUES OF MOLDAVIAN HUNGARIANS

The values of traditional peasant communities of the Moldavian Csángó-Hungarians have been strongly eroded not only by the change of time, but by the dictatorships and other foreign influences during the last two lifetimes. The study outlines various phenomena and implications of this process. It addresses the distortions of respect for private property, various community relations helping each other in case of different disasters, wastage of additional activities that play a role in the economic strategy of the Csángó-Hungarians, and changes in the process of children's education and in the traditional order of inheritance. Thus, the peasant values that ensured security have been distorted during the last 1-2 lifetimes, which disrupted the village communities that were important for preserving identity for Hungarians.

ILYÉS SÁNDOR

KIBESZÉLÉS ÉS NYILVÁNOS BÍRÁLAT AZ ÜZEMÜNK ÉLETE CÍMŰ KOLOZSVÁRI LAPBAN (1951–1953)

A kolozsvári munkásklubok témakörében írott doktori dolgozatom kapcsán elvégzett kutatások, forrásfeltárások során több olyan periodikát tekintettem át, amely nem sok konkrét információval vagy adalékkal szolgált az illető témához, viszont a korabeli kontextus felvázolásában, a nyilvános diskurzusok identifikálásában, valamint általános kontrollanyagként igencsak hasznosnak bizonyult. Már akkor nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a sajtótermékek olyan forrásokat képviselnek, amelyek nemcsak történeti szempontból, hanem néprajzi-antropológiai szempontból is feldolgozásra, elemzésre érdemesek. A munkásklubokra koncentrálva egy általános áttekintést végeztem el (lásd Ilyés 2013: 147–176), amely során általános munkáslapok, szakszervezeti kapok, üzemi lapok és egy kolozsvári napilap képviselték forrásaimat. Ezek között volt az *Üzemünk Élete*, amely román nyelven *Viața Uzinei Noastre* címmel jelent meg, és a híres Dermata (Herbák János, majd Clujana) vállalat saját lapja volt. Annak ellenére, hogy egy viszonylag hosszú életű lapról van szó, a munkásklubok működésével kapcsolatosan kevés információ került napvilágra, viszont nagyszerű példáját mutatja a korabeli munkássajtónak, a hatalmi, ideológiai diskurzusnak. Áttekintése közben feltűnt ugyanakkor egy érdekes eleme a hivatalos, nyilvános diskurzusnak, éspedig a nyilvános bírálat, kritika, névre szóló kibeszélés, amelyet be szeretnék mutatni a továbbiakban.

Az *Üzemünk Élete* 1951 és 1974 között jelent meg. Kolofonja szerint „A Herbák János-üzemek Pártbizottsága és az Üzemi Bizottsága lapja”, majd 1964-től: „A kolozsvári Clujana Bőr- és Cipőgyár Pártbizottságának és Szakszervezeti Bizottságának Lapja”. Kezdetben eléggé rendszertelenül jelent meg, évente legkevesebb 6, legtöbb 39 számát számoltuk össze, majd 1970-től rendszeres lett a heti egyszeri megjelenés. Terjedelme 4–6 oldal, ára pedig 10 bani volt. Szerkesztőkről, szerkesztőségéről semmilyen adat

nem szerepel. Szerkezete megegyezett a kor többi munkáslapjával, a vezércikkek országos jelentőségű eseményeket, ideológiai kérdéseket tárgyaltak, emellett az üzem belső munkájával kapcsolatos ismertetések jelentek meg, valamint a művelődési élet hivatalos diskurzusa is eléggé gazdag volt, az üzem kultúrbrigádjai a máshonnan is ismert kötelező aktivitásokat művelték: színjátszó társulat, tánccsoport, dalárda, zenekarok működtetése, munkástanfolyamok szervezése. A sportnak kiemelkedő szerepe volt, elsősorban a labdarúgó csapat miatt, 1957-től külön sportrovat jelentkezett a lap utolsó oldalán. 1960-tól az ifjúsági rovat is beindult, de az ifjú élmunkások és aktivisták, a jó és a rossz példák felmutatásán kívül mással nem igazán szolgált.

Az *Üzemünk Élete* egy olyan időszakban jelent meg, amikor az államosítás már megtörtént, akárcsak a sajtó központosítása és a Kommunista Párt alá való helyezése, a régi, hagyományokkal rendelkező lapok rendre megszűntek, csupán az *Igazság* maradt fenn (Kuszálík 1996: 14–17, Dávid 2000: 368–370). A második világháború előtt Kolozsvár volt a munkáslapok kiadási központja, még akkor is, ha ipara nem volt még annyira fejlett, de a szakszervezeti központok ide tömörültek. A kommunista hatalomátvétel után ezeket Bukarestbe költöztették, majd egyre nagyobb fokú egységesítéssel rendre megszüntették őket, kivéve a hivatalos közlönyökként tekintett lapokat. A hatalom vigyázott arra, hogy minden korcsoport le legyen fedve a központ rendelkezése alatt levő sajtótermékekkel. E tény maga után vonta a több csatornán közvetített hatalmi diskurzus uniformizálását, az előírt hivatalos kultúra promoválasát, valamint a bikkfanyelv egyre erőteljesebb térnyerését, oly maximális mértékben, amennyire az adott terület jellege megengedte.

Hivatalos kultúra csakis egy hivatalos történelemből nőhet ki magát, ezért a kezdetben oly kevés taggal induló kommunista pártmozgalom fokozottan érdekelt volt egy folytonosság felmutatásában, a fejlődés történelmi dimenzióinak bemutatásában. Ennek ellenére maga a kommunizmus mindennél jobban gyűlölte a történelmet, már-mint az általánosan megtapasztalt, az általánosan elfogadott történelmet, azt, amelyet leginkább nevezhetünk „igazi” történelemnek, nem pedig a maga által épített verzióját. Ez utóbbi mindent meghamisított, mindenről mítoszokat gyártott, lábbal tiporta az evidenciákat – egy új történelmet gyártott, pontosabban újraalkotta, újradefiniálta magát a történelmet, ilyen értelemben „feltalálta” azt (Tismăneanu 1991: 5, Boia 2005: 91–104). A kommunizmus kezdetektől fogva elválaszthatatlan volt egy illúziótól, és ez nemcsak végigkísérte a kommunista történelmet, hanem alkotóelemét képezte. „Az illúzió a modern ember politikai képzetéből fakad, ugyanakkor függ attól az állandó utánaigazítástól, amelyet a körülmények, túlélésének feltételeként, rákényszerítenek. A történelmet napi táplálékává teszi azáltal, hogy mindent, ami történés, szüntelenül beépít magába a hitbe. Ezzel magyarázható, hogy maga is csak annak eltűnével tűnhet el, amiből lényege táplálkozott: a történelem általi üdvözülésbe vetett hit csak a történelem radikális cáfolata előtt hajolhat meg, minthogy az teszi értelmetlenné létokát, a természetben rejlő állandó kiigazítás munkáját.” (Furet 2000: 9) A hatalom mindent megtett azért, hogy a maga által épített történelem látszata fennmaradjon, a saját történelmét számtalanszor megfogalmazta és terjesztette. Megalkotta saját hagyományát, a saját osztálytudat alapját.

A munkáslapok hivatalos kultúra szócsovei voltak, és ez a hivatalos kultúra az átideologizált munkáskultúrát és népi kultúrát jelentette. A helyenkénti különbségek emlegetése ellenére egy közös jelleg, egy közös kultúra illúzióját promoválták, szubkultúrák nélküli kultúra egyetemességét. Úgy beszéltek erről, mintha más kultúrák és kulturális preferenciák nem léteztek volna. A városnak a sokszínűségét, a társadalmi rétegek közötti különbségeket nem lehet tetten érni a szövegekben.

Érdekes megfigyelni, ahogyan a sajtóterméktől függetlenül az évek során nemcsak az ideológiai hatás erősödött, hanem maguk a termékek is egyre „olvashatatlanabbá” váltak. A bikkfanyelv elburjánzása, a valós tények átszínezése folytán jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy vajon a fiatalok mit olvastak, mit olvashattak ezekben a lapokban. Nagyon érdekes az is, ahogyan a gazdaság, a termelés és a kultúrmunka is számszerűsödik, grafikonokba rendeződik, a riportok pedig ezeket ismertetik, de mellettük a munkásokat is mindig megnevezik, akik az illető munkálatban részt vettek és többnyire kitűntek. Az *Üzemünk Élete* kapcsán kijelenthető, hogy az általában 4 oldalas lap számonként legalább 3-4, de inkább több munkásportrét közölt, fénykép vagy rajz formájában. Maguk a szövegek is – bármilyen apró dologról is szóltak – nevesítettek mindenkit, konkrét személyekhez kötötték a legelvontabb eszméket is. A számsorok, a személyek mégsem teszik konkrétá, személyessé a bemutatott jelenségeket, mert a szövegkontextusuk és bizonyára a való élet tapasztalatai ugyanazt a homogén hivatalos kultúrát hívják elő. Inkább az a céljuk, hogy legitimálják e jelenségeket, és a bikkfanyelv ellenére az igaz tények, a valóság illúzióját keltsék.

A hivatalos diskurzus egy új világ, egy új ember eljövetelét hirdette, amelynek alapja az osztálytudat és az ehhez kapcsolódó szervezethez. Szervezett az az osztály, amely tudatos és a társadalom szerves része. Minden osztály, amelyik kitermeli az öntudatát, amelyik létezik a társadalmi életben, az minden további nélkül szerves része a társadalomnak, ez tehát a munkásság esetében is igaz. Az öntudatnak a hangoztatása egyszerre önlegitimáló és propagandisztikus lépés, amely jelezni szeretné, hogy van munkásosztály, ugyanakkor buzdít az érdembeli csatlakozásra, mivel csak az számít tagjának, az az igazi munkás, aki szervezett munkás. A munkás lehet sokféle, akár származása (munkás, paraszt, polgár, arisztokrata), akár más kritérium szerint, de osztályának tagjaival összeköti egy lelki egység. A szervezett munkásnak igényei vannak, ahogyan Lasalle mondta: az átkos igénytelenségnek (csak a pusztá fennmaradásra irányuló törekvésnek) vége. A szervezett munkás életét meghatározza a dinamikus jelleg, amely az általa használt gépek dinamikájához hasonló, vagyis az állandó törekvés a fejlődés és a többlettermelés irányába. Az ember alkotóképessége a fejlődőképességétől függ, és ennek a munkás különösen a tudatában van. Gondolkodásában központi elem a fejlődés kötelessége, ennek megfelelően osztja be a napját. A tökéletes modell a következőket foglalja magába: a napi szakmunka, a családi élet ideje, a tanulás, olvasás és szórakozás ideje (különösen ajánlott a szocialista realizmus irodalma, a tudományos irodalom, a színház, a turisztika és a sport), valamint a pártélet, szakmai élet, összejövetelek ideje. Mindegyikben a maximálisra kell törekednie, mivel fejlődése és jövője attól függ, hogy mennyi kultúrát tud kitermelni magából. A munkáskultúra mindenek előtt a szakmai tudást, az állandó tökéletesedést jelenti, azon kívül pedig bizonyos tudományok alapfogalmait, valamint egy munkássághoz méltó általános műveltséget: földrajz, történelem, irodalom, szocializmus története és filozófiája (Alföldi 1942).

Ebben a kontextusban a nevének nevezett, konkrét személyként megjelenő munkás az öntudatosság, a szervezethez realitását hivatott megjeleníteni, valamint azt, hogy a kommunizmus, az új világ építése valós és elkötelezett személyek alapegységére támaszkodva történik meg, amelyeket egybekovácsol a hivatalos ideológia. A fényképes megjelenítés – egy-két elvétve megjelenő negatív példától eltekintve – minden esetben a pozitív példamutatás céljával történik, az élmunkások, sztahanovisták arcképcsarnoka a többlettermelés, a kimagasló minőség elérése által jelzi a többieknek, hogy a világ jó irányba halad.

A kritika, a bírálat is névhez kötötten történik, de ilyenkor fényképes portré nem súlyosbítja a megbírált személy helyzetét, sőt általában több személy közösen kerül megszólításra, üzemi részlegek, alegységek részeként sújtja őket a kritika, mivel a teljes részleg munkájának minősége és mennyisége sínyle meg az ők meg nem felelő hozzáállásukat. Kétféle

cikk jelenik meg az *Üzemünk Élete* hasábjain: vagy a teljes cikk kritikaként fogalmazódik meg, semmi más célja nincsen, vagy pedig egy általános bemutató cikk keretében olvashatunk arról, hogy kik azok, akik kiemelkedő munkát végeznek, de mellettük megjelennek a lazások, a nemtörődöm, nem öntudatos munkások, akikre a bírálat lesújt.

A bírálatok, névre szóló kritikák általános jelleggel jelen vannak a lap hasábjain, jelen esetben az első három évfolyamot (1951–1953) használok fel a jelenség illusztrálására, mivel úgy gondolom, ez is eléggé reprezentatív, és ebben a periódusban állandónak mondható a kritika jelenléte, ritka az a lapszám, amelyben ne legyen jelen legalább egy riport vagy felhívás, amely ezt célozza meg. Az 1950-es évek vége felé már nem annyira hangsúlyos ez a kritikai hangvétel, ritkábbak az ilyen típusú cikkek is, de nem tűnnek el teljesen csak a lap 1974-es megszűntével.

A leggyakoribb bírálat a munka és a termék *minőségével* kapcsolatosan fogalmazódik meg. Nem elégséges a normát teljesíteni, esetleg túlteljesíteni, hanem megfelelő minőséget kell produkálni.

„Rossz minőségű munkát végeznek.

Május 8. Pártunk megalakulásának 31. évfordulója tiszteletére a varroda II. osztály dolgozói vállalták, hogy a májusi tervelőirányzatot 100 százalékbán teljesítik, a minőséget egy százalékkal javítják. E vállalásnak az osztály dolgozói becsülettel eleget tettek. A májusi előirányzatot 105 százalékbán teljesítették és a minőséget másfél százalékkal megjavították. A versenyben az élmunkások haladtak az élen. Így a disztűzésnél Raduch Mária, a fejvarrásnál Oltean Margit, Tamás Magda, Bakos Eleonora, Pintyé Jolán, Magyarósi Anna és Kovács Ilonka tünnek ki.

Osztályunkon azonban egyesek gyenge minőségű munkát végeznek. Ilyenek: Marosán Ilona, Chiorean Ilona és Ilia Viorica, akik tanulhatnak az élmunkásoktól és arra kellene törekednie, hogy fokozottabb mértékben hozzájáruljanak az osztály tervelőirányzatának teljesítéséhez.

Baga Katalin, levelező.” (*Üzemünk Élete*. 1952. május 17. 3.)

A lap 1952. június 9-i számában egy villámankétot közöl „javítsuk meg a minőséget” címmel. Ez alkalommal azt vizsgálták, hogy az üzem miért nem tudta teljesíteni azt, amit felvállalt, vagyis hogy jobbat és többet fog termelni, és miért nem tudta megtartani az élüzemet megillető versenyzászlót. Egyes részlegek – a gépszíj, felsőbörgyár, gumigyár – példát mutattak, 95–98 százalékos minőségű árut termeltek, viszont a flexibel osztály és a varroda teljesítménye ezt az eredményt lerontotta.

„A rossz minőségű munka leadásához nagyban hozzájárulnak Varga András és Kajtár Anna minőségi ellenőrök, akik átengedik a minőség követelményeinek meg nem felelő munkát. Nem tartják szívügyüknek azt, hogy Rotaru Mária és az osztály többi rossz minőségi munkát végző dolgozója hanyagul adják le munkájukat, ami rontja az osztály minőségét. A varroda II-ben Lömbart Szilvia és Csiki Róza elvtársnők is rossz munkát adnak le. Pogács Anna mester elvtársnő nem szeret »kellemetlenkedni« azzal, hogy viszszaadja és megmutatja, hogy miért nem jó a felsőrész. Nem veszi észre, hogy a felsőrészeket összecserélve varrták meg, ferdén stancolták rá a mintát. Ezekért a kis hibákért nem érdemes szólani. Az előkészítőben is hasonló a helyzet. Rozsás Ilona, Felecan Eugenia és más elvtársnők silány munkát adnak le.

Galanter osztályon sem értette meg minden elvtárs a minőség feljavításának fontosságát. Ezek közé tartozik Jagamas Julia, Oltean Augustin és mások, akiket még agitációs munkával sem sikerült meggyőzni. [...]

Tanulások. Üzemünk dolgozói az elmúlt hónapokban »roham« munkát végeztek, nem tartották szem előtt a minőségi követelményeket. Ez a helyzet a godjer, bakancs és

más osztályokon is. A minőség leromlásának döntő oka, hogy az osztályok mesterei és minőségi ellenőrei megakadtak a hibákkal. Nem ellenőrizték és nem adták vissza egyes dolgozónak a hibás munkát.

A jövőbeni feladatunk megerősíteni a személyes felelősségérzetet és szívósan harcolni a minőség feljavításáért. Minden dolgozó érezze felelősnek magát, azért hogy üzemünk többé ne adjon rossz minőségű terméket. Ezt követeli tőlük öt éves tervünk. Csakis így járulunk hozzá új lejünk vásárló erejének növekedéséhez.” (*Üzemünk Élete*. 1952. június 9. 2.) Az ankéthoz csatoltak egy karikatúrát is, ahol Varga András, a vállalat dolgozója cipőt vásárol az üzletben, de amikor a „Herbák” gyártmányt ajánlja az eladó, akkor viszszahőköl, mert lehet, hogy pont azt a cipőt kapja, amit ő maga rontott el.

Teljes munkafolyamatok csúszhatnak tévútra, hiba hibára halmozódhat, ha a munkás, a mester és az ellenőr nem rendelkezik a megfelelő öntudatossággal, nem eléggé elkötelezett saját feladata és felelőssége iránt. Pedig nemcsak a vezetőség, hanem a teljes rendszer és ideológia előtt kell felelősséget vállalnia tetteiért. A végkicsengés mindig egy többlépcsős ideológiai áthangolás, hiszen aki saját munkáját nem végzi el a megfelelő módon, az negatívan befolyásolja saját szakmai és emberi fejlődését, részlegének, üzemének teljesítményét, végül pedig a teljes iparágnak, az országos termelésnek, az új világ felépítésének a kárát okozza.

„Nem figyelik meg, hogy teszik fel a felsőrészt a kaptára, Puskás József elvtárs überolás közben meghuzza a bélést, ezáltal ráncos lesz a szár. Puskás elvtárs tovább adja ezt a hibás munkadarabot, de nem csak ő, hanem az utánna következő elvtárs is tovább adja és így megy végig hibásan egész a csomagolóig. Török Sándor elvtárs meglátja ugyan a hibát, de ő sem adja vissza.

Ha megkérdik tőle, miért nem adja vissza azt mondja »ő sétáljon?«. [...] A cipőszabátszat, varroda II. és a galanter osztályok mesterei és revizorai kérjenek segítséget a pártalapszervezettől, végezzenek felvilágosító munkát az osztályok dolgozói között, hogy értsék meg a minőség fontosságát. Ne csak akkor végezzenek jó munkát, amikor a mester látja, hanem akkor is amikor elmegy. [...] Jövőben feladatunk harcolni a minőség feljavításáért és megerősíteni a munkával szemben az egyéni felelősséget. Minden dolgozó érezze magát felelősnek a reá bízott munkáért és olyan minőségű munkát adjon ki kezéből, hogy November 7-ét méltóképpen köszönthesse.

Sz. E.” (*Üzemünk Élete*. 1952. október 5. 2.)

Egy másik fontos probléma a helyes *magatartás*. Ez inkább gyűjtőfogalom, amely a munkahelyen eltöltött idő minden aspektusát magában foglalja. Ez esetben is a termelés, a munka iránti erkölcsi elkötelezettség a legfontosabb.

„A munkával szembeni új magatartás.

Pártunk eredményes harca folytán hazánk dolgozói felszabadultak a tőkés kizsákmányolás alól. Ez a tény arra kötelez mindannyiunkat, hogy megváltoztassuk magatartásunkat úgy a munkával, mint a közösséggel szemben.

A munkával szembeni új magatartás alapját képezi a termelésért, termelékenységért és a megtakarításért vívott harc. Ha jóminőségű árut termelünk, ha egy banit is megtakarítunk, akkor tanujelét adjuk a forró hazaszeretnek, melyre pártunk nevel.

Üzemünk dolgozói közül számosan vannak, akiknek a munkával szembeni magatartásuk tükrözi az öntudatot és hazaszeretetet. Ilyen a bakancsosztályról *Lángvizer Károly*, *Papp József* és *Gergely Imre* elvtársak csak jóminőségű árut készítenek.

Vannak azonban még egyesek akik meg kell változtassák magatartásukat munkájukkal szemben. *Borbély Zsuzsánna* hanyagságából egy szandál került a bakancsosztály ventilátorába és tönkrement. Mikor felelősségre vonták, Borbély Zsuzsánna azzal érvelt,

hogy »kár nagy dolgot csinálni egy szandálból, hiszen van elég.« Ez megengedhetetlen magatartás a munkával és a közösség vagyonával szemben, amelyet Borbély elvtársnő meg kell változtasson.

Hogy harcunk eredményes legyen, követnünk kell a Szovjetunió dolgozóit, kik példáját adják az új embernek, a munkával szembeni új magatartásnak és annak a bátor hazafiságnak, melyre a világon példa máshol nem található.

Magó Sándor, az üzemi bizottság elnöke.” (*Üzemünk Élete*. 1952. június 20. 1.)

Ugyancsak elfogadhatatlan annak a munkásnak a magatartása, akit saját gépe panaszol be:

„– Panaszaim vannak és ezeket elmondom, hogy tudja mindenki, hogy mi fáj nekem. »Diesel« a becsületes nevem és erre a névre bizony büszke vagyok. Büszke vagyok arra is, hogy az üzemünkben lévő többi villanytermelő gépekkel együtt én is hozzájárulok első öt éves tervünk teljesítéséhez. Kissé kényes vagyok. Éppen ezért több gondozásra van szükségem. Egyetlen kívánságom van. Nem nagy, amit lehet teljesíteni. Azt szeretném, ha Kosza Albert gépész jobban gondozna és nagyobb éberséggel figyelne engem munka közben. Kosza Albert elvtárs nem szeret engem. Munka közben olvas és teljesen megfélemedezik rólam. Így a baj hamar megtörténik. Vérkeringésem kihagy, nagyon felmelegedek és kiégek. Ezután elkezdnek rajtam dolgozni. Ütnék, vágnak. Sok értékes órát pazarolnak reám. Mindezt a gondtalanság okozza és az, hogy Kosza Albert elvtárs nem végzi lelkiismeretesen munkáját. [...] Hidvégi Ferenc, levelező.” (*Üzemünk Élete*. 1952. október 5. 4.)

Névre szóló bírálatot vontak maguk után olyan cselekedetek is, mint például a késés, az ebédszünet megnyújtása és ez által a munkaidő megrövidítése vagy a munkások megvárakoztatása az irodában dolgozók által. Az irodisták közül bírálatban részesült az egyik alkalmazott azért is, mert locsolókat fogadott munkaidőben. Egy karikatúra született erről, mely alatt a következő szöveg jelent meg: „Míg üzemünk dolgozói munkájunkon keresztül nagyobb eredmények eléréséért küzdöttek Május Elseje méltó köszöntésére, addig Mora Edith pálinkával kínálhatta locsolóit (a gumigyár vezetőségét).” (*Üzemünk Élete*. 1952. május 17. 4.) Azért is érdekes ez az adat, mert sehol máshol nem kerül említésre a húsvéti vagy bármely más ünnepi időszak, az ezekhez kapcsolódó szokások, a munkavégzésen és a hivatalos szakmai és kulturális tevékenységeken kívüli kulturális gyakorlat.

Nem menekülhettek a kritika elől azok az ifjú tanulók sem, akiket a szakiskola küldött az üzembe szakmai gyakorlatra:

„Változtassák meg magatartásukat!

»A népi demokratikus állan különleges gondot fordít ifjúságunk nevelésére és egészségére. Semilyen erőfeszítést sem kímél annak érdekében, hogy az ifjúság örvendezhesen az életnek, hogy alapos szakmai képzettséget biztosítson magának, hogy elsajátítsa a tudomány vívmányait, hogy egész munkaerejét, ifju lendületét a szocializmus építésének, a békének, a haza erősítésének és boldogsága megteremtésének szolgálatába állítsa« – írja a Népi Demokrácia Frontjának Kiáltványa.

Pártunk és Kormányunk valójában mindent biztosítja. Ezt igazolják az üzemünk osztályai a beosztott másod- és harmadéves szakiskolások, akiket azért osztottak be, hogy amit elméletileg tanulnak azt gyakorlatban is láthassák és elsajátíthassák. Egyes ifjak azonban nem tartják ezt fontosnak. Órákhosszat elcsavarognak különböző kifogásokkal az udvaron. Nem gondolnak jövőjükre, épülő országunk szakkáder-hiányára, nem gondolnak arra, hogy később ezeket a kihasználatlan éveket nehezen tudják pótolni. Gyakran találkozunk az udvaron például Sebestyén János, Bartha Ferenc, Tripan Simion, Össz József, Bartha Tibor II., Soanca Viorel, Santiolan Constantin, Jucan Ilie és Turga Ioan III-ad éves ifju elvtársakkal. Amikor kérdőre vonják őket, gorombán válaszolnak, hogy kicsoda a kérdő és

hogy meri őket megszólítani, amikor nem az ők oktatójuk. Ezek az ifju elvtársak sürgősen változtassák meg magatartásukat. [...]” (*Üzemünk Élete*. 1952. november 29. 4.)

Sőt, az amúgy kitüntetett, elismert élmunkások sem mentesek a kritikától, ha magatartásuk nem megfelelő. Tőlük még jobban elvárják, hogy az új ember minden erényével bírjanak, mindenben az élen járjanak és példát mutassanak.

„Változtassa meg magatartását...”

Kömüves Ibólya varóda I. osztályunk élmunkásai közé tartozik. Párttag. Nagy gyakorlatra van a mesterségben. Szereti is. Most is arra törekedik, hogy minnél szebb eredményekkel köszönthesse az új Alkotmánytervezetet és Augusztus 23.-át. Normáját átlag 55 százalékkal túlteljesíti, 95 százalékos minőséggel. Ez azonban nem elég. Az élmunkásnak feladatai közé tartozik az, hogy türelmes legyen. Nyugodtan megmagyarázza a mellette dolgozó elvtársnőknek, hogy mi miért nem jó, hogyan kell csinálni, hogy jó legyen.

Azonban Kömüves elvtársnő nem ezt teszi. Ahelyett, hogy nyugodtan megmagyarázna valamit; veszekszik elvtársaival. Nem egyszer veszekedett Sebestyén Ilona elvtársnővel és velem Michiu Annával.

Kömüves Ibólya elvtársnő sürgősen számolja fel elvtársaival szembeni helytelen magatartását. Türelmes felvilágosító munkával adja át gazdag tapasztalatait társainak, hogy versenyre kelhessen velük hazánk felszabadulásának 8. évfordulója megünneplésére.

Michiu Anna, levelező.” (*Üzemünk Élete*. 1952. augusztus 1. 4.)

A bírálókat kiváltó másik kiemelt tematika az öntudatos *önművelés, szakmai képzés*, amely a szocialista munkamorál egyik követelménye is egyben. A kommunizmus építőjének feladata a legjobbat teljesíteni, állandóan képezni önmagát, elsajátítani azokat a – főképpen szovjet – módszereket, amelyekkel még többet és még jobban tud termelni, a fizikai lehetetlenségig fokozva a termelési képességét.

„Tanulj hogy taníthass!

Az imperialista országokban örült fegyverkezési hajszával újabb háborúra készülnek. Nálunk óriási méreteket ölt az építkezés, a szocializmus építése. Minden becsületes dolgozónak lehetősége van arra, hogy munkáját jól és szakszerűen tudja végezni, szakmai tanfolyamok működnek, a dolgozók fejleszthetik szakmai képességüket, hogy jobb minőségű árut tudjanak előállítani, többet tudjanak termelni, könnyebben tudjanak a munkahelyükön dolgozni és így több keresethez is tudjanak jutni.

Üzemünkben jelenleg 9 szakmai tanfolyam működik. A tanulók szép eredményeket értek el. Így *Bacsó Ferenc* és *Vajas István* I., az I- és II-foku szakiskola után mesteriskolát végeztek és ma mint mesterek dolgoznak. [...] Ezzel szemben vannak olyan dolgozók is akik semmibe sem veszik a tanulást, arra hivatkoznak, hogy öregek, a fiatalok pedig arra, hogy nincs idejük. Felületesen nézve a kérdést, nem veszik figyelembe, hogy kormányunk erre a célra óriási összegeket áldoz. *Lugoșan Margareta*, aki fiatal és fejlődőképes szakmát tudna biztosítani magának, mégis a legpasszívabb ebben a tekintetben. Nem jár el rendesen az órákra. *Régeni Sándor* rövid ideig járt az órákra, azután teljesen kimaradt. Ezek az elvtársak meg kell változtassák magatartásukat, fejlesszék saját magukat, hogy hasznosabb tagjai lehessenek a szocializmust építő társadalmunknak.

György Antal, iskolafelelős.” (*Üzemünk Élete*. 1952. július 5. 2.)

„Fordítsunk nagyobb gondot szakmai fejlődésünkre.

Pártunk és Kormányunk minden lehetőséget biztosít, hogy dolgozóink szakmailag fejleszthessék magukat. Több esetben bebizonyosodott, hogy a szakmai tanfolyamot végzett elvtársak sokkal jobban megállják helyüket a termelésben. Hallgatóink közül sztahanovisták, ujitók kerültek ki. [...] Vannak azonban olyan elvtársak, akik elhanyagolják szakmai tovább képzésüket. Nem látogatják rendesen az előadásokat és nem is ké-

szülnek azokra. Ezek közé tartoznak Vári Iulia a varroda III. dolgozója, Barabás Erzsébet a varroda II osztályból, Kajcsa Anna a stanceráj I osztályából és mások.

Hiányosságok mutatkoznak a mesteri iskolánál is. Itt is gyenge a látogatottság. Üzemünk mesterei nem jelennek meg pontosan az előadásokon, ami azt bizonyítja, hogy nem tartják fontosnak továbbképzésüket. Ionuți György a stancerájából például csak az első órán jelent meg, Rostás Ferenc a luxus osztályból, Osváth Ferenc a galanter osztályból. [...]

A fent említett hiányosságokat sürgősen fel kell számoljuk. Üzemünk osztályainak mesterei adjanak meg minden segítséget dolgozóinknak, hogy pontosan látogathassák az órákat. [...] Arra kell törekednünk, hogy a választások tiszteletére teljesen felszámoljuk a hiányosságokat.

Sala Rózália, tanulmányi oszt. szerv. felelőse." (*Üzemünk Élete*. 1952. november 29. 2.)

Ahhoz viszont, hogy a szakmai és ideológiai tökéletesítés terén eredményeket lehessen elérni, egyéb akadályokat is fel kell számolni:

„Az írástudatlanság elleni harc mint elsőrendű feladat, szerves részét képezi öt éves tervünknek. Fontosságát épp az határozza meg, hogy kulturálatlan, írástudatlan dolgozokkal lehetetlen a termelés terén elért eredmények további fokozása. Az üzemi bizottságoknak, közösen a tömegszervezetekkel mindent meg kell tenniük annak érdekében hogy még ez év folyamán teljesen felszámolják az írástudatlanságot. Meg kell értetniük az üzem dolgozóival, hogy az írástudatlanság felszámolásának kérdése épp olyan fontos mint a termelési terv teljesítése és túlteljesítése.

Mindez nem tapasztalható az üzemi bizottságnak és tömegszervezeteknek munkájában. Az üzem száz írástudatlan dolgozója közül csak fele látogatja pontosan az órákat. Ez a terv csupán ötvenszázalékos teljesítését jelenti. [...] Ezek az okai annak, hogy például Nagy Ferenc, Nenkovits Gizella, Lőrinc Ferenc, Fülöp József és Gheorghe Groza elvtársak megtagadják a tanfolyamon való részvételt. [...] A tanfolyamra járni nem akaró elvtársaknak pedig meg kell érteniük, hogy nem maradhatnak meg mindig ilyen téves felfogás mellett. Meg kell érteniük, hogy magatartásukkal öt éves tervünk célkitűzésének a teljesítését akadályozzák.” (*Üzemünk Élete*. 1953. február 17. 4.)

Hasonlóan fontos aspektusa a szocialista életformának a *kultúrmunka*, amely során a megfelelő kulturális gyakorlatokat és tartalmakat sajátítja el és tudatosítja önmagában a dolgozó, amellet pedig aktívan részt vesz ezeknek a népszerűsítésében. A hatalom megpróbálta lefedni a kultúra minden területét, ugyanazokat a tartalmakat promoválta minden lehetséges csatornán. A kulturális tartalmak és ezek megnyilvánulási lehetőségeinek monopolizálása által a szabadidő kihasználásának, valamint a kultúrafogyasztás szabadságának, az opciók szabad megválasztásának kisajátítása is megtörténik. A hatalom, mint gondoskodó atya, megválogatja azokat a tartalmakat, amelyek a munkásoknak, gyermekeinek hasznára válik, ugyanakkor azt kéri tőlük, hogy mindent együtt csináljanak, kollektív kultúrafogyasztás, kollektív tanulás, kollektív szórakozás legyen. Ha a kultúrafogyasztás nem mérhető olyan mutatókban, mint a termelés, ha a dolgozók nem mutatnak elég lelkesedést, akkor a kritika ismét lesújt – névre szólóan.

„Javítsuk meg a Klub munkáját.

Üzemünk dolgozóinak szórakozását jól felszerelt klubunk is biztosítja. Sakk, Ping-pong, rádió, folyóiratok, képeslapok, újságok állanak dolgozóink rendelkezésére. Ezek mellett még számos szórakozási tanulási lehetőség nyílik: előadások kultur délutánok stb. Kihasználják dolgozóink ezeket a szórakozási lehetőségeket? Nem egészen. Kevesen olvassák a lapokat. Kevés a kollektív rádió hallgatók száma. A klub 25 tagú kollektívája nem tart kiértékelő megbeszéléseket. [...] Füzessán Mária és Kiss Zoltán nem járnak el még a hetenkénti

szokásos gyűlésre sem. Ugyszintén a szolgálatos elvtársak sem fordítanak kellő figyelmet a klub felszerelésére. Így fordulhat elő, hogy értékes tárgyak tűnnek el a klubból.

Mit tett ez ellen az üzemi bizottság kultur osztálya? Személyesen Ciorte Iulia elvtársnő? Nem tett semmit. Még az irányban sem tett lépéseket, hogy kivizsgálja a fenti eseteket. Nem hívta fel a kollektívának, sem a figyelmét az éberségre. Igaz, ezt a klub igazgatója is megtehetné volna. A kollektíva egyébként sok esetben a programot sem szokta felülvizsgálni. [...]

Papp János. (*Üzemünk Élete*. 1952. március 27. 2.)

„Több figyelmet a dalárdának.

Üzemünk dalárdája, amely országos viszonylatban is első helyen állott, az utóbbi időben erősen visszaesett. Több ízben próbálta már a vezetőség a dalárdát ujrászervezni, azonban ez nem sikerült. Boris Popovici és Márkos Albert tanárok többször jártak az üzemből, hogy dalosokat szervezzenek. A kulturosztály nem adta meg a kellő támogatást, hogy a délután dolgozó dalosokat a próbák és szereplések idejére leváltásák. [...] Példa erre a varroda I. főmestere *Hirsch Rudolf* elvtárs, aki Geréb Ágnes dalárdistát azzal fenyegette, hogy »sírni fog még a kulturmunkáért«. A galanter osztaályon Grandt János dalost elhelyezték gépéről, a rámásosztályon Géci Magdát helyezték más munkahelyre.

Hiba az is, hogy egyes alapszervezeti titkárok nem értik meg a kulturmunka fontosságát és nem adják meg a kellő támogatást a kulturcsoportok tagjainak. *Bartha Margit* a bakancsszabászat alapszervezeti titkára ezt mondja »nem érdekel a kulturmunka«. Szerinte a dalárdába csak szórakozni járnak a dalosok. *Bartha* elvtársnő jobban kell támogatassa a kulturmunkát.

Hiba van a dalárdánál is. Nincs kellő fegyelem a próbákon. Egyes dalárdisták, mint *Máthé Ferenc*, *Szabó György*, *Szenner János*, *Varga Antal*, *Tálas Éva*, *Kálmán Róza* és *Kovács Irma* hónapok óta nem járnak a dalárdába. A dalárda tulajdonát képező ruhákat sem adták még be. Egyesek mint *Varga Antal* és *Szabó György* ezekben a ruhákban dolgoznak. [...]

Binder Béla, a dalárda kollektíva tagja.” (*Üzemünk Élete*. 1952. július 5. 2.)

A sor még folytatható lenne néhány ritkábban előforduló bírálattal, de tulajdonképpen az eddig bemutatott területeken fogalmazódott meg a kritikák nagy többsége, ezek ismétlődnek kezdetben szinte számról számra, később már ritkábban. Nem minden esetben, de néha válaszul is valaki az érintettek nevében, elfogadja a bírálatot és megígéri, hogy mindent orvosolni fognak a legközelebbi időn belül. Vagy máris ismerteti azokat a határozatokat vagy eredményeket, amelyek azóta megszülettek. Ezek a nyilvános párbeszéddek forgatókönyvszerűek, az előírt szerepeknek megfelelőek.

Azok, akik nem úgy reagálnak, ahogy elvárják egy sztahanovista babérokra törő dolgozótól, ismételten nyilvános bírálatot kapnak.

„Akik nem fogadják el az alulról jövő bírálatot.

Ahol nincs bírálat és önbírálat ott nem lehet szó fejlődésről, kommunista nevelésről. Ott a tömegektől való elszakadás, az önteltség és a bürokrácia veszélye állandóan fennáll. Pártunk dokumentumai rámutatnak az alulról jövő bírálat hasznos voltára, ugyanakkor kemény szankciót von magaután az alulról jövő hasznos bírálatok elfojtása.

A Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusán tartott beszédében Malenkov elvtárs leszögezte a bírálat és önbírálat szükségességét állandó fejlődésünkben.

Üzemünkben azonban vannak olyan elvtársak, akik még nem tudnak elszakadni a mult rendszer marasztaló, káros befolyásától. Nem értik meg, hogy a bírálat hasznukra válik, segítség a hibák felszámolásánál. Félnak a bírálattól, ezért igyekeznek elfojtani azt. Ezek az elvtársak közé sorolhatjuk Jánosi Mózes és Dula Ferenc elvtársakat, akik nem fogadták el Bányai Margit és Nicoara elvtársak bírálatait. Ezek az elvtársak faliújságon keresztül bírálták meg az alapszervezet büróját [...] Jánosi Mózes az alapszervezet büró

agitációs és propaganda felelőse levette a cikket a faliújságról. Jánosi elvtárs ezután megfenyegette az elvtársakat, hogy felelni fognak »bűnös« cselekedeteikért. [...]

Albescu Alexandru, levelező." (*Üzemünk Élete*.1952. november 29. 4.)

Mindezek tükrében az üzemi lap egy olyan képet forgalmaz önmagáról, mintha egy szabad véleményt nyilvánító fórum lenne, ahol szükséges a bírálat. Mégis feltűnik néhol a jele annak, hogy nem minden bírálat láthatott napvilágot. Azt nem tudhatjuk, hogy milyen írások vesztek el örökre a szerkesztőségben, de néha a szerzőnek üzentek „A szerkesztőség Postája” című kis rubrikában, a lap legvégén. Így derül ki a következő: „*Moldvai Sándor elvtárs*. Helyes, őszinte, kemény bírálat, cikke azonban túllépi az elvtársias, építő bírálat határait. Kérjük, írjon továbbra is.” (*Üzemünk Élete*. 1953. december 20. 4.) Ellentmondásnak tűnik a dolog, hiszen ha a bírálat helyes és őszinte, akkor miért nem jelenhet meg nyomtatásban, illetve, ha helyes, akkor hogyan lépi túl az építő jelleg határait?

A bírálatok nagyon nagy többségében a szövegek szerzősége jelezve van, tehát nemcsak a bírált személy van nevesítve, hanem a bíráló is, aki általában valamely bizottság felelőse vagy az adott osztályon dolgozó munkatárs, „levelező”. A nevesítés ebben az esetben is egy kettősséget mutat. A hitelességet, a valós helyzetet hivatott felmutatni, ahol a hivatalos álláspontnak megfelelően a bírálat a termelés segédeszköze, az öntudatosság, a fejlődés, a szakmai tökéletességre törekvés velejárója. A szabad véleménynyilvánítás, a kritika, az elégedetlenség kifejezése lehetőségének illúzióját kelti. Másrészt – az adott korszak történeti kontextusában – arra is gondolhatunk, hogy ki vállalta fel azt, hogy nyilvánosan megbírálja munkatársát, akivel egymás mellett dolgozott nap mint nap, netán a mesterét, felettesét, akinek rendelkezéseit hajtotta végre nap mint nap, esetleg valamelyik bizottsági felelőst, vezetőt, akinek pozíciója, befolyása akár az illető elbocsátását is lehetővé tette. A megfogalmazás, a szóhasználat egységessége inkább arra enged következtetni, hogy a bírálat is a nyilvánosság ideológiai megépítésének foratókönyve szerint történt, annak rendelődött alá, legnagyobb részt a formalítások mezején mozgott, mintsem az önkéntes buzgalom veszélyességében. Az üzemi lapnak és a faliújságoknak „működniük” kellett, a megfelelő tartalommal, a megfelelő elvárások szellemében. A szovjet szellemiség műveire, a nagy tanítómesterek szövegeire hivatkozva vált nyilvánvalóvá, hogy a bírálat és önbírálat hasznos eleme a fejlődésnek, ezért azt is gyakorolni kellett, be kellett iktatni a kötelező programpontok közé.

Az „alulról jövő bírálat” állandósága a lap hasábjain a jól ismert besúgó-rendszert idézi, annak akár írott és nyilvános változata is lehetne. A munkás, a mester, de a titkár vagy vezető sem térhet ki előle, nem érezheti magát biztonságban, vagy éppen azáltal lehet biztonságban, hogy munkáját és magatartását elvtársai figyelik, szükség esetén pedig nyilvánosan figyelmeztetik, hogy mit szabad és mit nem szabad. Azáltal van biztonságban, hogy állandó korrigálás által a megfelelő útvonalon halad a kitűzött célok felé, mindezt teszi a nagy család kötelékében, egy öntudatos kollektíva szerves részeként, a hatalom vigyázó atyai tekintete alatt. A paternalista szemlélet és beszédmód egy működő országos közösség illúzióját kelti egy konkrét üzem példáján keresztül, ahol az egymásra árulkodó egyének (mint családban a gyerekek) tevékenységét egy felsőbb tekintély megrovó, de ugyanakkor megbocsájtó szellemisége kíséri, amely el is várja az árulkodást, a bírálat elfogadását és a vétkek korrigálását egyaránt. Lehetek praktikus okai és hozadékai is a bírálatoknak, hiszen itt-ott konkrétan megfogalmazódik egy-egy munkafolyamatban előforduló hiba, baklövés, de leginkább a nem megfelelő minőség (konkrétumok nélkül), a nem megfelelő magatartás, végső soron az öntudatosság hiánya vagy nem megfelelő foka az, amit számon kérnek. Az öntudatosság hiánya a munka, a kultúra fogyasztása, a mindennapi élet minden területén számon kérendő, és az ideológia elsajátításának, interiorizálásá-

nak, megélésének hiátusait jelzi. A kötelező szellemiség erőt és motivációt ad arra, hogy a munkás a termelést a végtelenségig maximalizálja, ugyanakkor a minőséget is tartsa, sőt állandóan emelje, folyamatosan képezze magát, kultúréletet éljen, sportéletet éljen, mindent közösen a többi munkással. A nem megfelelő munkavégzés, magatartás és szellemiség pedig a közösséget károsítja, a közös jövőt veszélyezteti.

A szövegek nem szólnak elbocsátásokról, nem tudjuk meg, hogy a nyilvános bírálat esetleg a megfeddésnek csupán az első lépcsőfoka volt-e vagy sem, és sajnos azt sem tudjuk, hogy a valóságban a bírált és bíráló hogyan élte meg ezt a nyilvános párbeszédet, hogyan változtatott ez a munka- és emberközi viszonyokon. A szövegek viszont a kötelező elvárások kötelező teljesítéséről tanúskodnak.

SZAKIRODALOM

ALFÖLDI Márton

1942 *A szervezett ipari munkás*. A Szociáldemokrata Párt Kiadása, Budapest.

BOIA, Lucian

2005 (1999) *Mitologia științifică a comunismului*. Humanitas, București.

DÁVID Gyula

2000 Sajtó. (Az erdélyi magyarság) In: Bihari Zoltán (főszerk.): *Magyarok a világban. Kárpát-medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról*. Ceba Kiadó, Budapest, 363–373.

FURET, François

2000 *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

ILYÉS Sándor

2013 *Kolozsvári munkásklubok az 1950–1960-as években*. Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

KUSZÁLIK Péter

1996 *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. (Kisebbségi Adattár, VI.) Teleki László Alapítvány–Közép-Európa Intézet, Budapest.

TISMĂNEANU, Vladimir

1991 *Condamnați la fericire. Experiment comunist în România*. Grupul de edituri al Fundației „Exo”, Sibiu–Brașov

CRITICI PUBLICE ÎN REVISTA CLUJEANĂ *ÜZEMÜNK ÉLETE* (VIAȚA UZINEI NOASTRE, 1951–1953)

Lucrarea de față oferă o analiză a textelor apărute în revista uzinei Dermata (ulterior Clujana), focusând pe un aspect specific, și anume criticarea publică a unor persoane, specificând numele concret al acestora. Capetele de acuzații au fost de obicei calitatea proastă a producției, comportamentul neadecvat, care nu ar fi fost conform normelor, cerințelor ideologiei vremii, lipsuri în activitatea culturală obligatorie, lipsa de străduință în perfecționarea profesională și alte câteva aspecte interesante. Concluzia ar fi că în contextul istoric respectiv, discursul public s-a conformat ideologiei și în privința criticii și a autocriticii, acțiuni considerate benefice de către „literatura” sovietică în dezvoltarea omului nou și în performanțele clasei muncitoare, devenind astfel elemente obligatorii și implicit deseori formalități.

PUBLIC CRITICISM IN THE *ÜZEMÜNK ÉLETE* (LIFE OF OUR FACTORY) PAPER FROM CLUJ (1951–1953)

The present paper offers an analysis of the texts from the socialist paper of one of the most important factories of Cluj, called Dermata (later on Clujana), focusing on one specific aspect, namely public criticism, pointed towards certain persons, revealing their name. The accusations were: poor quality of their work, inadequate attitude by the norms of the ideology of those times, lacks in mandatory cultural activities, lack of enthusiasm in professional training, and some other interesting aspects. The conclusion would be that in the given historical context, the public discourse was according to the ideology of power also in the question of criticism and auto-criticism, actions considered by Soviet “literature” benevolent for the evolution of the new man and for the performances of the working class, thus becoming mandatory elements and often formalities.

KÉPEK

Világ Proletárjai Egyesüljetei

ÜZEMÜNK ÉLETE

A „HERBAN JANOS”-üzemek Pártbizottsága és Üzemi Bizottsága lapja
II. évfolyam 13. szám. Ára 10 bunt. 1952 Május 17.

Eltársak!

Harcoljunk a termelékenység növeléséért, a jobb minőségért, a versenyszázlós megtartásáért!

GYÁRTMÁNYAINK MINŐSÉGENEK MEGJAVÍTÁSA KÖZPONTI FELADATUNK

Cipőgyárunk munkásainak, technikusainak s mérnökeinek tulajdono többsége mindennapi tevékenységében a terfeladatok teljesítése során nagy súlyt helyez a gyártmányok minőségének megjavítására. Ezt annak a tudatában teszik, hogy a minőség megjavításával hozzájárulnak a pénzreform eredményeinek megszilárdításához, megvédik gyárunknak, házának legnagyobb cipőgyárának jóhíré. Birtokában vagyunk mindazoknak az eszközöknek, amelyek segítségével elérhetjük a legjobb minőséget, példát mutathatunk a többi cipőgyárnak. Ennek elenére az első negyedében gyártmányaink minősége leromlott, a logyasztók részéről panaszok érkeztek. Kilógások merültek fel például a térfi juti bakancsok, az Ágo osztályon gyártott térfi papucsok és bor luxor cipők, a Flexibel osztályon gyártott térfi és gyermek szandálak minősége elen.

Az Ágo osztályon dolgozók a minőség megjavításáért az utóbbi időben több esetben visszautasítottak a nem megfelelő rezsorásokat, addig azonban, amíg egyesek a mennyiségi munkát a minőség rovására igyekeznek megoldani, gyökérs fordulatra nem számíthatunk. Hányag, rossz minőségű munkát ad ki a kezéből a Uw. osztályon Hudeg János, a Flexibel osztályon Orosz Ania és Elena az Ágo osztályon, Ungváryosi József, a Galanter osztályon pedig Orlan Angustin.

A hibák fokozásához több revizor is hozzájárul arra a helytelen álláspontra helyezkedve, hogy a terv mennyiségi előirányzatának teljesítéséért néha szembe lenet hunyni a gyengébb minőségű munka fölött. Ezzel a magatartással legfennnebb olcsó népszerűsége tehénk szert. Vessék emlékeztetük, hogy a tervet minden vonatkozásában akkor teljesítettük, ha a minőségi követelményeknek is megfeleltünk. Akik a miniszterium 300-ós száma határozatát megsértik, mint a bakancsalja osztályon Bartha István, a Uw. osztályon Cinege Ilse mesterek, megkárosítják a dolgozók államát.

Járjanak élen a párttagok a termékek megjavításáért vívott harcban!

HERMANN ISTVÁN,
főosztályos

Állami tervünk határidő előtti teljesítéséért!

Nina Nazarova módszerét használjuk

Amióta a borsáros osztályon bevezették a Nina Nazarova módszerét, mind szebb és szebb eredményeket érnek el. A gépek jó karban tartása tette lehetővé, hogy Hadnagy Julia 172 százalékos, Schmidt József 173 százalékos, Bartha Julia 154 százalékos, Kovács Zsuzsa 162 százalékos normatelteljesítményt értek el, 91,5 százalékos minőséggel. Az osztály dolgozói így köszönik a szakszervezeti konferenciát.

Gavriş Ioan,

Félszázalékkal javult a minőség

A varroda I. dolgozói Május 8. Pártunk 31. évfordulóját munkaválalásuk teljesítésével köszöntötték. Az osztály munkájának minőségét félszázalékkal megjavították. Hanecki Róza egyéni tervén felül 96 százalékot ért el, 92 százalékos minőséggel, Kovács Ilona egyéni tervén felül 96 százalékot, Szigvártó Anna tervén felül 31 százalékot ért el 93 százalékos minőség mellett.

Retişan Ibolya.

Ujabb 15 sztahanovista

Öt éves tervünk határidő előtti teljesítéséért üzemünk dolgozói napról-napra szebb eredményeket érnek el. Az üzemi pártbizottság politikai felvilágosító munkája nyomán széles körben terjed a szocialista versenymozgalom. Az 1952 első évfolyamában üzemünk dolgozói mintegy 65,47 százaléka versenyre vevőzte munkáját. Már április hónapban a versenyben résztvevők száma 7360 százalékra emelkedett. A termelés állandó fokozásáért s a minőség javításáért üzemünk dolgozói sikeresen alkalmazzák az élenjáró szovjet

munkamódszereket. A múlt hónapban két új Csutkih brigád és kilenc Korabelnyikova brigád alakult. A szovjet módszerek alkalmazása tette lehetővé, hogy üzemünk sztahanovistáinak létszáma újabb 15-el növekedett.

A munkaversenyek kiszélesítése során a legszebb eredményeket a finomdob, yárbán, galanterben, műszakon és az Ágo osztályon érték el. Ezekben az osztályokban a dolgozók többsége szocialista versenyben volt egymással.

Bakos József,
ú. b. versenyvezető

SZABÓ MIKLÓS, Ágo osztály elnöke, 2 százalékkal emelte minőségét, tervén felül 70 párral termelt többi, normát 50 százalékkal haladta túl.

TAMÁS MARIA, varroda II. elnöke, 4,5 százalékkal emelte minőségét, normáját 66 százalékkal túlteleltette, egyéni tervét 120 percel.

1. Az Üzemünk Élete első oldala

PIPOU-IRODA

Míg üzemünk dolgozói munkájunkon keresztül nagyobb eredmények eléréseért küzdöttek Május Elseje méltó köszöntésére, addig Mora Edith pállnkával kínálhatta locsolólt (a gumigvár vezetőségét).

Megszólalt a cipőm

Furcsa kaland történt velem.
Nemrég egy pár cipőt vettem.
Fel is húztam én még aznap
szemeim csak úgy ragyogtak.
senkinek sincs talán máma
ilyen szép cipőben lába.
Kimegyek a sétátérre
cipőm lett a szememfénye
sétáltatom, mutogatom,
büszke vagyok rája nagyon.
Hogy aztán mi lett a vége,
arról szól ez a kis mese
belebotlottam egy kőbe
ez lett a cipőmnek vége,
rögtön szívembe nyílalott,
hisz a lábam újra kint volt.
Az én cipőm így szólt hozzám:
viseld türelemmel gazdám,
most láthatod, hogy te máma,
hogy dolgoztál bent a gyárban.

ARKOSI JÓZSEF

**Merisor Constantin elvtárs
figyelmébe**

Sulyos a zsalád elvtárs.
Ezért nem haladsz előre!
Dobd el hát, rossz utitárs,
Szabadulj meg tőle!

Utad ugy lesz egyenes
Megbecsülnek mások.
Lapunkban is rajz hejreit
Fényképet látod!

A laboratórium dolgozóinak figyelmébe.

„Elvtársak miért szomorkodtok?”

„Azért, mert Nagy László elvtárs, a laboratórium vezetője tíz napig késleltette az analiziseket és így mi annnyival későbbben tudjuk a munkát a bikromát üzembn beindítani.”

Aminek nem szabadna lennie

A termelési értekezletekről különféle ürüggyel sokan hiányoznak. A fentti képen két lógós éppen arra vár, hogy a tömeg a terembe menjen és ők „meglépjenek”. Az illetőket egyelőre nem „népszerűsítjük.”

ÖRSI JULIANNA

VÉRSÉGI ÉS HÁZASSÁGI KÖTELEKEK A 19. SZÁZADI ERDÉLYBEN (KALOTASZEGI, ERDŐVIDÉKI ÉS BUKOVINAI ADATOKKAL)

Irásom Erdély különböző tájegységein található magyar falvak egyházközségeiben és családjainál található dokumentumok alapján készült. A településeken 1998-ban és 2001-ben jártam abból a célból, hogy képet kapjak, adatokat gyűjtsek a falvak hagyományos társadalmáról, közösségeinek működéséről.¹ A kutatást folytattam 2013-ban a Kolozsvárott működő Erdélyi Református Egyház Levéltárában.² Leghosszabb ideig (1991–1996) a Fekete-Körös völgyi Magyarremetén kutattam, amely eredményeiből már közöltem részleteket, de a teljes anyag szétfeszítené jelen írás kereteit, így ettől most eltekintek.³ Ugyancsak külön kötetben lesz hamarosan olvasható a temesi Végvárról szóló tanulmányom.⁴ Egyéni, egy-egy hetes gyűjtőúton voltam a kalotaszegi Mérán és környékén, az erdővidéki Nagyajtán, a Hunyad megyei Déván. Az ekkor készült feljegyzéseim képezik az alapját jelen írásomnak. A teljesség igénye nélkül arra törekszem, hogy a terepen fellelt néhány történeti forrás alapján hozzájáruljak az erdélyi magyar közösségek, vérségi csoportok 19. századi működésének bemutatáshoz. Egy 20. századi

- 1 Mérán a Szabó család, Déván Zsók Béla volt segítségemre. Nagyajtára Pozsony Ferenc ajánlott be a helyi lelkészhez. Mindannyiójuknak köszönöm a segítségét.
- 2 A kolozsvári levéltárban Sipos Gábor szakmai eligazítása segített az anyagfel-tárásban. Köszönöm a tájékoztatást és segítséget.
- 3 E gyűjtésemről legutóbb Budapesten a Néprajzi Múzeumban számoltam be a Györffy István emlékülésen 2014. március 5-én. Örsi m. a.
- 4 A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Néprajz – Antropológia Tanszéke szervezte 2011–2012-ben, amelynek eredménye egy monográfiában lesz olvasható a közeljövőben.

dokumentumot azért választottam be az anyagba, mert fontos kérdés – a kalotaszegi egyház – máig ható, a közösséget befolyásoló magatartására utal. Forrásaim alapján tehát az erdélyi családok szerkezetének 19. századi bemutatására és a házasság intézményének működésére hozok adatokat. Ez utóbbinál fontos szerepet kapott az egyház.⁵

HÁZASSÁG

HÁZASODÁSI KÖRÖK – ETNIKAI CSOPORTOK

A Miklósvár fiúszékhez tartozó *Nagyajta* 23 lakosa 1824-ben tanúvallomást tett, mely szerint a településen lakók elődei mind unitáriusok voltak. Több tanú felsorolta azokat a személyeket, akik beházasodás révén kerültek a faluba unitárius lányt vévén feleségül. A katolikus Német Márton Ürmösről, a Forró urak apja Angyalosról, Czerjék Gábor apja Zoltánból, Bara Elek Szemeriaról, a Deák familia Füléből, Nagy Ferenc fiai Kányádból, Marucz Nyiko Bölönből, Sánta Gyurka Közéapajtáról jött a faluba „unitaria leányra szállván”. Ezek reformátusok maradtak, csakúgy, mint a Varga familia. Birtelen viszont katolikus, Csíkból származott. Néhai Cserei Mihály úr, nemzetsége és két jobbágya református volt. Donát György úr vallást váltott (unitáriusból katolikus lett), hogy megkapja a „királyi biróságot”. Intze Istvánnak viszont nézeteltérése akadt az unitárius egyházzal, ezért tért át református hitre. „Ezen elé számlált Személyeken kívül és familiájokon kívül több más religion (valláson) lévőek nintsennek itt Nagy Ajtán.” – vallotta a 78 éves Nyiredi József. Az uraság földjén vannak „oláhok” (görög vallásúak) mint „jövevények”. Ők jobbágyok, zsellérek. „Hallottam az Apámtól és Nagy Apámtól azt itt Nagy Ajtán Eleinten más vallású emberek nem voltak tsupán tsak Unitáriusok.” – mondta az 57 éves Groza Péter.⁶ A tanúk vallomásából jól látszik, hogy a település népe felekezetiileg homogénnek mondható még a 19. század elején.

A kalotaszegi *Bogártelke* református házasságkötési 19. századi anyakönyvét vizsgáltam társadalomnéprajzi szempontból. 1816–1825 közötti időszakban 24 házasságkötést jegyzett be a lelkész. (Egy egyházközséget alkotott ekkor Bogártelke és Daróc.) Ebből 8 esetben azonos falubeliek kötöttek házasságot. A tiszta endogámia mindössze 33,33%. Ehhez még hozzászámíthatunk két esetet, amikor a menyasszony más faluban (Kiskapus, Dános) született, de Bogártelkén lakott. (8,37%) A más faluból párt választók voltak tehát többségben (58,3%). A két falu lakosai között közös házasság 3 esetben valósult meg. A bogártelkiek házasodási körébe Egeres, Méra (2–2 házasság), Kajántó és Gyerővásárhely (1–1 házasság) tartozott, míg a darócziak Gyerővásárhelyről (2 házasság), Kajántóról és Türről (1–1 házasság) választottak párt. Megjegyzem, hogy bogártelki özvegy Fekete Ferentz Kiskapuson született, de Bogártelkén lakó hajadont vett feleségül, míg az ugyancsak helybeli lakos Fekete Márton a dánosi születésű, de Bogártelkén mostoha atyjával lakó leányt választotta párjaul.

A vizsgált tíz év alapján megállapíthatjuk, hogy a házasodások Kalotaszegen belül történtek. Bogártelke és Nádasdaróc házasodási köre tehát a Nádas-patak vidéke. A legtávolabbi pont (Kajántó) is Kolozsváron keresztül 40 km-re található. Balogh Balázs, Fű-

5 E kérdésről lásd Őrsi 2012.

6 Nagyajtai Unitárius Egyház irattárából.

lemile Ágnes a 20. század első felére vonatkozólag is egy kistájnak, Északkelet Kalotaszegnek tekinti a Nádasmentét. (Balogh–Fülemile 2004: 80.)

A házasulandók családnévét nézve azt tapasztaljuk, hogy Bogártelkén a 19. század elején legtöbbször a Kovácsok, Daróczon a Jakabok voltak.

A HÁZASSÁGKÖTÉS SZABÁLYAI A 19. SZÁZADBAN

A házasságkötés a 18–19. században egyházi intézményekben történt egyházi szervek szabályai között. Időnként azonban az állam is törvényt alkotott, amelynek kiterjesztése a különböző felekezetekre is érvényes volt. Így született meg a II. József féle házasságjogi törvény, amely ugyan visszavonásra került, de a reformátusok továbbra is alkalmazták. Ennek ismeretében nézzük, milyen szabályokra hívták fel a figyelmet az esperesi körlevelek a 19. század elején!

1. 1793-ban született a szabály, mely szerint a fiúgyermek 12–16 éves, a leánygyermek 12–14 éves koruk között kötelesek a vallás alapjait, az úrvacsora titkát tanítások folytán megismerni (évente hatszor, a penitentiális héten naponta 1-1 óra oktatás). A konfirmálásról kapott testimonium (igazolás) nélkül a fiatalok házasságot nem köthetnek. (1793. év)
2. A férfiút 20, a leányt 15 éves kor betöltése előtt nem szabad összeeskütni. (1807. év)
3. A házasulandókat háromszor kell hirdetni (vasárnap). Az utolsó publikáció (hirdetés) után legalább három napnak el kell telnie az esketésig, hogy az esetleges házassági akadályok kiderüljenek. (1792. év)
4. Az ifjakat csak akkor lehet megeskíteni, ha mindkét fél szülei beleegyeznek. Ha nincs meg a beleegyezés, akkor a szülők jelenjenek meg az esperesnél. Ha mégis ellent mondanak, akkor külső ember ítélje meg aényt. (1803, 1807. évek)
5. Ha a házasulandó férfi református és római katolika leányt vesz el, a férfit református, a nőt a római katolikus pap esketi. Ha az nem akar megjelenni, akkor a nőt is a református pap esketi. (1793. év)
6. Az olyan házasokat, ahol egyik fél katolikus, csak katolikus pap esketheti össze. (1803. év)

HÁZASTÁRSI HŰTLENSÉG – VÁLÁS

Házasságot egy életre szólóan kötnek a fiatalok. A házassági kötelék megtartásának egyik fontos eleme a házastársi hűség. Ennek megszegésének számított, ha valaki hűtlenül elhagyta vagy megcsalta a párját. A 19. század első felében ritkán, de előfordultak ilyen esetek. Mögötte a házastársi viszony megromlása állott. Mivel a házasság intézményének működése felett a közösség mellett az egyház őrködött, így a szabályszegők ügye is egyházi iratokban maradt fenn. A római katolikus egyház nem ismerte el a válást, ezért a békétlenkedők a pápához folyamodhattak házasságuk érvénytelenségének megvizsgálásra. A protestáns egyházak is mindig törekedtek a békítésre. Itt külön hangsúlyoznunk kell, hogy Erdélyben a Református Egyház törvényszéke megőrizte függetlenségét és joga volt a válóperek lefolytatására, míg Magyarország más vidékein a válásokat állami törvényszéken intézték. Mivel jelen írásunk erdélyi példákon alapul, így a

korszakra vonatkozó jogi kézikönyv a Bod Péter házasságról szóló könyve.⁷ Sipos Gábor nagy iratanyagot áttekintve válások igen gazdag tárházát mutatja be Erdélyből. Fontosnak tartjuk a reformátusok 17. századi eseteit is megismerteti az olvasóval, amelyből következtethetünk arra, hogy milyen példák alapján születhetett Bod Péter könyve. (Sipos 2012.). Ugyancsak gazdag 19. századi anyagra épülő statisztikát közöl az Udvarhelyi Református Egyház megyei válásokról Kolumbán Zsuzsanna. (Kolumbán 2012.) Én itt most a kalotaszegi esperesi körlevelekből és Nagyajta Unitárius Egyházközség anyagából szemezgetek.

A *Nagyajtai Unitárius Egyházközség* 1761-től vezetett jegyzőkönyve szerint 1829-ben foglalkozott először a presbiteriális gyűlés régtől fogva külön lakó pár ügyével. Hévizi Jakab Márton hajlik is a megbékélésre, de a feleség, nagyajtai Tóth Ilona nem, mert a férje részeges és tékozló.⁸ A házastárs elhagyására következő okok miatt került sor: 1.) a férj (előfordult a feleség is) részegeskedése, 2.) a férj kegyetlenkedése, 3.) paráználkodás, 4.) laza munkaerkölcs (nem gazdának való, tékozló 5.) a házasság szülői akaratból jött létre (nem szerette párját). Bármilyen is volt az indító ok, végső soron a házastársi viszony megromlása gyűlölködéshez vezetett.

1829–1842 között 10 házassági ügyet tárgyalt a presbitérium. Ebből hat esetben a feleség tett panaszt férje ellen. A részeges férj gyakran verte a feleségét, elkergette a háztól. Péterfi Sámuel sub káplár is sok ízben verte a feleségét, éjszakának idején elzavarta. Lala Ilona (az asszony) messze földre elment szolgálni, hogy három gyermekét eltartsa. Nem véletlen tehát, hogy válni akart attól a férfitől, akihez egyébként is kényszerítésből ment férjhez. Néma Jakab oly mértékben kegyetlenkedett, hogy a nő haját kitépte, aki kopasz lett. Tímár Zsuzsanna kegyetlen férje miatt az életét is féltette. Két esetben a férj tett panaszt a feleségére, aki részeges. „A javak elpredálásával is vádolta, sőt egyik esetben az erkölcstelen személyekkel való társalkodást is felrótták az asszonynak, aki Kriza János pap, a jegyző, presbiter, 2 egyházfi, prec. és még 3 személy előtt fogadalmat tett, a gyakori részegeskedésről jövődre lemond, a részegeskedésből eddig következett s ezután is következhető tékozlásától, férjének még zár alá tett javainak ellopásától elpredálásától és alaton, erkölcstelen személyekkel való együtt társalkodásától, ivásától, részegeskedésétől magát elvonnyá, s mint betsületes maga viseletű Házas társ sem magának, sem Férjének, sem Szülőinek, – sem Testvéreinek, sem Familiájának sem hat jóra menendő Gyermekének betsületeket, jövőendő földi boldogságot erkölcstelen maga viselete által nem akadályozza, sem kisebbíti, nem gyalázza, és motskollya melyekre mi előttünk egész maga elszánással és határozással ajánlá és kötelezé magát.”⁹ A békítés tehát tekintélyes emberek előtt zajlott. Groza Annát 1837-ben többször is intették a jóra. Végül a nemes Század Kormány és a Presbitérium előtt tett fogadalmat, bár a férje nehezen adott hitelt a szavának, hogy megjavul.

Siko András és Kozma András visszafogadta a nejét. Külön ki kell emelnünk három esetet, amikor a házastársak nem békültek. Valamelyik fél azt nyilatkozta, hogy (a szülők) ráerőltették a házasságot. Bölöni Sombori Mária azért hagyta el férjét, szegte meg hitét, mert „soha nem is szerette, nem önként ment férjhez férjéhez, hanem szülőinek erőltetéséből.”¹⁰ Még az is előfordult, hogy a férfit anyja kényszerítette házasságra. 1842-ben Simon vagy Szakáts József a házától elküldte feleségét, mivel: „1-ben Soha sem szerette, következképpen most sem szereti, – 2-o Mikor feleségül vette, akkor sem érzett sem

7 Bod Péter 1763-ban írta e művet latin nyelven, de Benkő László magyar nyelvre 1836-ban fordította le, amely több kiadást megért: Bod 1763; Benkő 1836.

8 Nagyajtai Unitárius Egyház jegyzőkönyve 1761–1842: 192. (1829. febr. 3.)

9 Nagyajtai Unitárius Egyház jegyzőkönyve 1761–1842: 199–200. (1837. máj.6., nov. 27.)

10 Nagyajtai Unitárius Egyház jegyzőkönyve 1761–1842: 222. (1840. dec. 8.)

leg-kisebb hajlandóságot is iránta magába, hanem Annya kényszerítésiből vette feleségül Intze Rozáliát, ki azt mondotta, hogy ha nevezett Intze Rozáliát feleségül nem veszi mindenéből ki-tagadja – soha házához sem bocsátta, sőt fiának sem tartta – ezért kéntelen volt el-venni – de mégis azon reménye hogy ha nem szereti is, meg fogja szeretni, nem teljesedett bé – sőt inkább edgyütt lakások alatt 3-or oly haláloson meggyűlölte, hogy soha sem kíván többé vele egy fedél alatt lakni is...”¹¹ Ilyen esetben az espereshez továbbították az ügyet, majd az egyházi törvényszék ítélkezett.

A század második felében is előfordultak hasonló esetek más protestáns egyházközsegekben is. *Bogártelkén* az esperesi körlevelekben 1856-ban hét nőt, egy férfit, 1869-ben egy nőt, 1873-ban két férfit idéztek valóperi hirdetmény útján a református zsinat elé.¹² „Bogártelki Czuczai Kati 1889. febr. 2-án panaszt tesz férje, Lőrincz János ellen, hogy többé vele nem élhet, mert goromba, kegyetlen, gyermekeit üldözi, más házában kell többször az éjszakákat tölteni, mert életét s gyermekei életét félti.”¹³ Esperesi körlevelekben tudatja a házastárs, hogy társát – ki több éve elhagyta – keresi, idézteti a házassági törvényszék elé. Ezután következett a hosszadalmas valóper, amely nyomán csak ritkán állt helyre a családi béke.

VADHÁZASSÁG

A házasság intézményének megingását jelentik a házasságkötés nélküli együttélések. A 21. századra e típusú párkapcsolat jelentősen megnőtt. A kezdete azonban a 19. század végéhez köthető. 1883-ban Kalotaszegen esperesi körlevél figyelmeztetett a jelenségre.¹⁴ A vadházasságok ekkorra úgy megszorodtak és elterjedtek, hogy intézkedni kellett a családkönyvekben történő regisztrációjuk módjáról. Szakács István esperes a következő tartalmú utasítást küldte meg a bogártelki és más református egyházközsegeknek:

1. A vadházasság, egyházjogilag és a közérkölsiség szempontjából sem tekinthető házassági köteléknek. Az ágyasságból, törvényteleniségből született gyermekeik nyilvántartására is más szabályok vonatkoznak.
2. A vadházasságban élőket a családkönyvben külön-külön kell bejegyezni. A megjegyzés rovatban kell utalni a köztük lévő tényleges viszonyra: „hogy ezzel s ezzel, aki ezen s ezen házszám alatt lakik, törvénytelen viszonyban él.” A férfi családkönyvi számára is utalni kell. A két fél lapjai lehetőleg egymás után legyenek.
3. Gyermekeik az anya házasságon kívül született gyermekeként kell megjegyzéssel beírni. Ha az atya elismeri sajátjának, az is a megjegyzés rovatba kerül. Jelölni kell azt is, hogy ez csak vélelem vagy hiteles elismerés.
4. Ha a férfi vagy a nő mással lép házassági viszonyba e változások a megjegyzés rovatba kerülnek.
5. Az utólagosan megkötött házasság a nő, és a férfi viszonyát, valamint gyermekeit törvényessé teszi. A férfi (családfő) lapjára átírandók a megjegyzéssel együtt.
6. Az egyháznak mint valláserkölsi testületnek kötelessége a vadházasságok megszüntetése és megakadályozása, így a papnak kötelessége e viszony törvénytelen és erkölsi voltára felhívni a figyelmet. „...az Ur törvényét sérti, a nemzetet megmérgezi és a jövő nemzedék irányában a legnagyobb igazságtalanságot foglalja magában és vonja

11 Nagyajtai Unitárius Egyház jegyzőkönyve 1761–1842: 235. (1842. Xber 15.)

12 Bogártelke Református Egyházközség Esperesi körlevelek.

13 Bogártelke Református Egyházközség jegyzőkönyve 1878–1901. (1889. febr. 2.)

14 Bogártelke Református Egyházközség jegyzőkönyve 1878–1901. (Sz. Lóna 1883. nov. 30.)

maga után, éppen ezért szívére köttetik minden t. pap atyafinak, hogy a meggyőző szó minden erejével esetleg polgári hatóság igénybe vételével azon legyenek, hogy hi-veik között a vadházasságok törvényes házasságokká változzanak át, gyermekeiből a család, az egyház és a nemzet törvényes gyermekei váljanak.” Ha pedig ez nem történik meg, akkor legalább a férfi az atyaságot az anyakönyvvezető pap és keresztelő atya előtt elismerje.

CSALÁD

CSALÁDNAGYSÁGOK – HÁZTARTÁSOK

A 19. század második felében Erdélyben a népesség száma nagymértékben megemelkedett. Egyed Ákos különösen a családalapítási kedv fokozódását emeli ki az 1860-as évekre vonatkozólag (1866–1869-ben az átlag 10,48 ezrelék). (Egyed 1997/II: 122–132.) E mögött azt is látnunk kell, hogy az 1848–49-es forradalom után megugrott a születések száma (1851–1852: 37,45 ezrelék). Mindez igaz *Kolozsvárra* is, amelynek lakossága egy fél évszázad alatt háromszorosára emelkedett (1857: 20 615 fő, 1910: 60 808 fő). A népesség-növekedés forrása elsősorban a vidék volt. Egyed Ákos két forrástípust felhasználva a következtetést állapította meg: 1.) Kolozsvár új polgárai elsősorban a régi történeti Erdélyből (22), Bihar és Szatmár megyéből (9), a Szilágyságból (4) telepedtek be. 1867–1872 között az 54 eskütevő között volt 2 Németországból, 7 Ausztriából, illetve Csehországból érkező is. (Egyed 1997/II: 84–85.) A másik forrás a kolozsvári dohánygyár munkásai munkakönyvének adatai, mely szerint 1890–1894 között 252 fő Kolozsvárt született, 191 pedig Kolozs megyében. Kolozsvár fő vonzáskörzete tehát Kolozs megye. Tágabb körzete: Szolnok-Doboka (52 munkás), Udvarhely (30 munkás), Szilágy (27 munkás), Torda-Aranyos (17 munkás), Maros-Torda (15 munkás). Ez kb. egy kétszáz kilométeres körzetet jelent. (Egyed 1997/II: 85.) Eltekintve a lakosság népességének további részletes vizsgálatától, most nézzük egy szűkebb csoport: a kolozsvári református családok összetételét!

A kolozsvári reformátusok családkönyvébe 1860–1864 között 907 családot jegyeztek be. E nyilvántartás szerint 1860-ban a 290 családból 64 (22,07%) egygyermekes, 52 (17,93%) kétgyermekes, 42 (14,48 %) háromgyermekes, 35 (12,07%) négygyermekes, 23 (7,93%) ötgyermekes, 21 (7,24%) hatgyermekes, 53 (18,28%) családban ennél több gyermek él. A legnagyobb egy 17 gyermekes család.¹⁵

MIGRÁLÓ CSALÁDOK

A népességrobbanás a falvakat is érintette. Egyes területeken a lakosság számának nagymértékű emelkedése társadalmi nehézségeket okozott. Így volt ez például *Bukovinában*, ahol a terület népességfenntartó ereje oly mértékben lecsökkent, hogy tömeges kivándorlás indult meg az 1880-as években. Itt most elsősorban az 1888–1892 között

15 A Kolozsvári Református Egyházközség családkönyve (1860) alapján a szerző által készített ki-mutatás. Az eredeti dokumentumot a Kolozsvári Református Egyház Gyűjtőlevéltára őrzi.

Dévára költözött 54 család adatait mutatjuk be.¹⁶ A családok származáshelyeit tekintve a többség (25) Andrásfalváról érkezett, 15 Hadikfalváról, 4 Istensegítről jött. Hozzájuk csatlakozott még néhány család (Boda, Diszke, Potkán alfaluból és 2 család Déváról). Ők voltak Déván a Csángótelep első lakosai. Hét gyermektelen, de a többség gyermekekkel együtt indult útnak. Jellemzően a családfőnek sok gyermek megélhetéséről kellett gondoskodnia. A családnagyságok a következőképpen alakultak:

A Dévára települt csángók családösszetétele

Gyermektelen család	7
Egygyermekes család	7
Kétgyermekes család	3
Háromgyermekes család	11
Négygyermekes család	10
Ötgyermekes család	5
Hatgyermekes család	9
Hétgyermekes család	2
Összesen	54

Nyolc iparos kivételével kezdetben a többség részes műveléssel kereste a család számára a betevő falatot vagy napszámos volt. Később többen választották az iparos szakmát vagy elmentek gyári munkásnak, amely a „szétszóródás veszedelmét” hozta.

Egy másik kézíratos feljegyzésből – amelyet a Zsók családban 17. generációként, 1868-ban Andrásfalván született Zsók József vetett papírra a család történetéről, az egyéni életéről – is számos információt megtudhatunk.¹⁷ Emellett a bukovinai magyarok és románok együttéléséről is fogalmat alkothatunk. A szerző leírta az ottani családi ünnepek szokásait (házasodás, lakodalom, keresztelő), a viseletet. Legnagyobb teret azonban az egyéni életút bemutatásán keresztül az Al-Duna mentére történő kivándorlásnak szentelt.

Kezdjük a bukovinai népszokás leírását Zsók József szavaival: „Szeretethen és testvériségben éltek mindnyájan a magyarok annyi időn keresztül mindég, egyik faluból a másikba vitték a leányt feleségnek, atyafiságban, komaságban éltek egymással és látogetták egymást. A mi apánk is annak idején Andrásfalváról, Istensegits községből nősült volt. Soha meg nem tévedtek a magyarok, hogy román községbe mentek volna lakni vagy nősülni, de azért tisztességesen éltek és nyugodtan egyeztek a román ajkú felebarátainkkal is. A magyar községbe sem jött semmiféle nemzet lakni mint zsidó, akivel szintén a legtisztességesebben éltek akik kocsmát és más üzleteket tartottak részünkre.”¹⁸ A családalapító, a mádэфalvi születésű Zsók Mózes 20 éves korában Bukovinába ment, ahol két feleségétől 8 gyermeke született. A második és a harmadik generáció párválasztására jellemző, hogy bukoviai falvakban találtak párt a fiatalok (Andrásfalva, Hadikfalva, Istensegits). A családokban bő gyermekáldás volt. A felnőtt kort is 4–7 gyermek érte meg. A harmadik generáció kényszerül helyváltoztatásra. Ők azok, akik 1883-ban Hertelendyfalvára, Székelykévére, 1892-ben Dévára, vagy Amerikába (Kanadába) vándoroltak. A família egy része maradt Bukovinában, más része az Al-Duna mentén folytatta életét, elszakadva a többségtől. A legtöbben azonban Déván telepedtek meg (még akkor is, ha

16 László János: A Bukovinában élő (élt) magyarság és kirajzásának története 1762–1914-ig, az első világháború kitöréséig. A dévai telepes gazda 1935-ben írt kézírata – melyet Zsók Béla bocsátott a rendelkezésemre – alapján készítettük a kimutatást.

17 Zsók József (1868–1906): *A bukovinai magyarok származása*. A kézirat 2001-ben Zsók Béla tulajdonában volt, melynek nagy részét legépeltem.

18 Idézet Zsók József kéziratából.

esetleg eljutottak közben távolabbi vidékre vagy később követték rokonaikat). Alig fordult elő olyan utód, aki visszament Bukovinába.

PÁRVÁLASZTÁS – MENYEGZŐ

A fiatalok szórakozásának színhelye ünnepek alkalmával vagy vasárnap a multság volt. A legnagyobb összejövetel a farsangkor rendezett bál volt, amely három napig tartott. A szereplői a kisbíró és a bálbíró a rendező segítségével. Ugyancsak ünnep vagy vasárnap került sor a legények kalapjainak felbokrétázására, amely azt jelentette, hogy a legénynek már van szeretője, babája.

A párválasztást követte az esküvő, majd a lakodalom. *Bukovinában* a jobb módú gazdánál két napig tartott a menyegző.¹⁹ Előtte egy héttel történt a hívogatás. Két legény volt a hívogató vőfény, majd a rendezvény fő irányítója. A vőfény jelvénye a zászló, amelyet egy rúdra kötöttek selymekendőkkkel, bokrétaival együtt. A lakodalmat hétköznapi két háznál tartották, ebből következik, hogy részben külön-külön szórakozott a két család rokonsága. A menyasszonyért érkező vőlegény kísérete előtt letorlaszták a kaput és őrizték a házat, így adva alkalmat a „harcra”, lövöldözésre. A „várat bevéve” kerülhetett sor a menyasszony elvitelére, akit elbúcsúztatott a saját rokonsága. Ekkor felpakoltak a kocsi-ra, a legények lóra ültek és következett a „nászút”. (Ez a falu megkerülését jelentette.) A menyasszony fejét, haját aranyozott zöldike, papír, pántlika borította, amelyet a „bekonytolásig” viselt. Éjfél tájban a kontyolóra, illetve asszonnyá avatni mennek a menyasszony vendégei. A menyasszony elbúcsúzott a leány barátaitól és ekkor asszonysorba került.

KERESZTELES – RADINA

Bukovinában – ahol a gyermekáldás igen nagy volt – a jobb módú családok a gyermeket születése után három–négy hétre keresztelték meg. A szertartás ünnepnapon vagy vasárnap történt 10–12 pár koma jelenlétében. A férfiak keresztelese alatt égő gyertyát tartottak a kezükben. A szertartás után olyan vendégséget tartottak a gyermek szülei házában, mint egy kis lakodalom. Egy-két hét múlva a komaasszonyok kötelessége volt, hogy „radinát” vigyenek. A gyermekágyasnak szánt ünnepi étel vitelében minden komára rákerült a sor. Ilyenkor is mulatoztak – emlékezett Zsók József a helyi szokásokra.

A rokonság, komaság, szomszédság – tehát a közösség – ilyen módon segítése napjainkban is dívik Erdély-szerte. *Kalotaszegen* az egyik 1983. januárban született mérai kisfiú meglátogatásakor 163-an vittek ételt a gyermekágyasnak (Mérából 97 fő, Bogártelkéről 53 fő, Nádasdarócról, Kolozsvárról 4–4 fő, Vistáról 3 fő, Inaktelkéről 2 fő). Ez egyúttal a család kapcsolathálóját is tükrözi. A látogatók között a rokonok a nagyszülők testvérei és azok leszármazói köréig jelentek meg. Az apa egyke, az anyának egy testvére van. (A vizsgált családban is egy gyermek nevelkedett az 1990-es években.) A szülők kétgyermekes családban nőttek fel. Ebből következik, hogy a rokonság számontartása a legszélesebb a nagyszülők leszármazottai között. Általában a 3. unokatestvér leszármazottjáig működik. Egy esetben ez az anya részéről a nagymama 4. unokatestvér unokájáig terjed

¹⁹ Nem írom le részletesen a lakodalmat, csak a fő momentumokra, illetve szereplőkre utalok Zsók József leírása alapján.

ki a kötelesség. Így tehát a család a férj részéről 37 rokon családdal, 9 szomszédval, 49 komával, 1 barátnővel és egy ismerőssel tart élő kapcsolatot Mérán. A bogártelki származású feleséget 8 komaasszony, 4 barátnő, 6 szomszédasszony és 35 rokon család asszonya kereste fel szülőfalujából gyermeke születése alkalmából. Jött még 4 nádasdárci és egy kolozsvári rokon, két inaktelki barátnő, valamint két kolozsvári munkatárs. A nő kapcsolathálójába tehát 61 család tartozott az adott időben. A férjhez a 96 mérain kívül két vistai, egy kolozsvári rokon és egy vistai barát családja kötődik. Összességében a fiatal családnak 163 családdal van kapcsolata, amelynek közel fele rokon (80). 65 a barát, koma. Ide számíthatjuk még a két munkatársat is. Tehát az azonos korcsoportba tartozó 41%-ot tesz ki. 15 szomszédval van közelebbi kapcsolat (9%). Még egy ismerős család is számon tartotta az eseményt. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az 1980-as években Kalotaszegen még működik a falu mint közösség. Az egyke problémával generációkon át küzdő vidék lakosságának még ekkor is volt stratégiája az elmagányosodás ellen.

ÖSSZEGZÉS

Jelen írás elsősorban a 19. századi erdélyi magyar családok demográfiai állapotáról, párvalasztási attitűdjéről, a házassági szokásairól és migrációra való hajlandóságáról szolgáltat adatokat. A család, egyén sorsfordító döntéseiben (párvalasztás, lakóhely-változtatás fontos szerepet játszott az azonos nemzetiséghez, etnikai csoporthoz, felekezethez való tartozás. A magatartás ellenőrzését a falu (lakóhely) közössége és az egyház végezte. Az egyház igyekezett fenntartani a házasság intézményét, a családi békét. Zsinati rendelkezések, esperesi körlevelek sora jelzi, hogy a 19. században lazul az erkölcsi fegyelem. Tulajdonképpen ekkor kezdődik el az a folyamat, amely a 20. században egyre erősebbé válik és napjainkra a magyar és a közép-európai társadalom egyik alapvető problémájához, a házasság válságához vezet.

Másik problematika a gyermek születések számának, a népesség fogyásának csökkenése. Ennek első megjelenési formája Erdélyben (és az Ormánságban, Sárközben) az egykezés, amely a 19. század végén kezdődött. Ma már a második-harmadik generáció követi ezt a magatartást. Úgy tűnik, elfogy a rokonság, megszűnik a vérségi kapcsolatok jelentősége. A közösség azonban kitermeli a maga stratégiáját az elmagányosodás ellen. Egyre divatosabbak lesznek a családi találkozók, a települési közös ünnepek. Kalotaszegi példánk azt mutatja, hogy a falu még mindig képes a vérségi kapcsolatok fenntartására. Távolabbi rokonokat is bevon a közös feladatok elvégzésébe. A vérségi kapcsolatok, a korcsoportok és a szomszédság összefogásával olyan hálót von az egyén köré, amely megmenti az elmagányosodástól. A faluközösség tehát működik és képes a megújulásra.

SZAKIRODALOM

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BENKŐ László

1836 *Házasság törvény rajz vagy a házassági törvényekre való tanítás...* Bod Péter által. (Fordítás) Kolozsvár.

BOD, Petrus

1763 *Synopsis iuris caunnubialis seu tractus de iure connubiorum*. Cibini.

EGYED Ákos

1997 *A korszerűsödő és hagyományőrző Erdély*. II. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csík-szereda.

KOLUMBÁN Zsuzsánna

2012 Református család a 19. századi Udvarhelyi Református Egyházmegyében. In: Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. 2. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve–Szolnok, 69–82.

ÖRSI Julianna

2012 Az egyház szerepe a család és a házasság intézményének védelmében. In: Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. 2. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve–Szolnok, 161–177.

m. a. *A Fekete-Körös völgy népe a rendszerváltás után. Kutatás 1991–1996 között*. (megjelenés alatt)

SIPOS Gábor

2012 Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben. In: *Uő: Reformata Transylvania. Sipos Gábor tanulmányai az Erdélyi Református Egyház 16–18. századi történetéhez*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 127–158.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK, KÉZIRATOK

Bogártelke Református Egyházközség házasságkötési anyakönyve 1816–1858.

Bogártelke Református Egyházközség Esperesi körlevelek 1801–1873.

Bogártelke Református Egyházközség jegyzőkönyve 1878–1901.

Kolozsvári Református Egyházközség családkönyve (1860), Erdélyi Református Egyház Levéltára, Kolozsvár.

Nagyajtai Unitárius Egyház jegyzőkönyve 1761–1842.

LÁSZLÓ János

1935 *A Bukovinában élő (élt) magyarság és kirajzásának története 1762–1914-ig, az első világháború kitöréséig*. A dévai telepes gazda 1935-ben írt kézirata. 2001-ben Zsók Béla tulajdonában (Déva).

ZSÓK József

1906 *A bukovinai magyarok származása*. Déva, 1906. A kézirat 2001-ben Zsók Béla tulajdonában volt Déván.

LEGĂTURI DE SÂNGE ȘI CĂSNICIE ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XIX-LEA (CU DATE DIN ZONA CĂLATEI, A BARAOLTULUI ȘI BUCOVINEI)

Lucrarea de față aduce contribuții la situația demografică, atitudinea legată de alegerea partenerului, la obiceiurile de căsătorie și tendința spre migrație a familiilor maghiare din Transilvania din secolul al XIX-lea. În deciziile vitale ale familiei și individului (alegerea partenerului, schimbarea domiciliului) un rol important a jucat apartenența la aceeași nație, grup etnic sau religie. Pe lângă comunitatea locală și biserica a influențat și a reglementat funcționarea căsniciei, a familiei ca instituție. Cu toate acestea în secolul al XIX-lea a început, apoi în secolul al XX-lea s-a accentuat destrămarea normelor morale (un singur copil, căsnicie ilegitimă, divorț), care a condus la slăbirea acestor instituții sociale (familie, căsnicie). Pe lângă controlul comunității locale putem observa noile strategii de adaptare în situațiile noi în ceea ce privește funcționarea legăturilor de sânge.

TIES OF BLOOD AND MARRIAGE IN THE 19TH CENTURY TRANSYLVANIA (WITH DATA FROM CĂLATA, BARAOLT, BUKOVINA)

The present paper offers contributions to the demographic situation, the attitude in choosing one's partner, the marriage customs and tendency of migration of the Transylvanian Hungarian families in the 19th century. In the basic decisions of family and individual (choosing one's partner, changing residence) an important aspect was to appertain to the same nation, ethnicity or religion. Besides the local community the church also had influenced and regulated the functioning of the institution of marriage and family. Starting with the 19th century, then more accentuated in the 20th century, moral norms had loosened (only child, illegal marriage, divorce), weakening the social institutions (family, marriage). Besides the control of the local community, regarding the functioning of ties of blood we can observe the adapting strategies of the new situations as well.

SZÉKELY FERENC

FÉRJESÜLÉSI HOZOMÁNYLEVÉL

Negyven éve élek a Kis-Küküllő menti Vadasdon (Marosszék), Havad községben, öt kilométerre Erdőszentgyörgytől.

Vadasd hagyományörző székely település volt, s többé-kevésbé ma is az, ahol húsvétban megszervezik a hajnalozást (Jakab 1898), visszaemlékeznek és beszélnek az év jeles napjainak szokásairól (Székely 1999), részei a múltat idéző párválasztó-ünnepségnek, és kellő érdeklődéssel figyelik-magyarázzák a természeti jelenségek alakulását.

2003-ban egy öreg ház bontásánál vettem részt, amikor számtalan régi fénykép és egy *Elismervény* került elő. A fényképeket digitalizáltam, archiváltam, a kézzel írt hozománylevél tartalmát azonban most „adom át” a téma iránt érdeklődő olvasóknak és a néprajztudománynak.

Kézzel írt elismervényről van szó, amely valójában egy megsárgult, 21×34-es méretű, fekete tintával, jól olvasható, szép írással készült vőlegényi okirat. Ebben Csizmadia János vadasdi férjjelölt elismeri Némethi Rozália vadasdi származású hajadon házasságba vitt ingóságait. Ezt *parafernumnak* nevezi a szakirodalom, ami görög-latin eredetű szó, és a római jogban a férjes nő külön vagyonát képezi. A házasság tartama alatt a hozomány tulajdonosa a férj (hasznélvezői mindketten, illetve a későbbiekben a család), aki a házasság időnap előtti megszűnte esetén köteles visszaadni a jogosultnak.

Az elismervény mindkét oldalára írva van, a tárgyhoz tartozó fontosabb adatok azonban az első oldalon találhatók.

De lássuk, mit tartalmaz a házasságkötés előtt (lehet utólag is) készült kézirat, amely a nő által közösbe vitt hozománytárgyak és felszerelés elismerése végett íródott, „szentesítve” a férj aláírásával?

Az elismervény létrejöttének célját felvezető hivatalos szöveg után következik a rögzítés helye és időpontja, valamint a tanuk neve és az elismervényt kezdeményező fiatal férj kézírása, a teljes név feltüntetésével. (Kérdés, hogy a népi jogszokásban, mikortól kötelező a teljes név kiírása, vagy elégséges volt a személyi aláírás, firkantás, esetleg a kézzel jegyzett monogram.) Az elismervény nem tartalmazza az érintett személyek és tanúk személyi adatait, korát, címét, és az egymás közt létező esetleges rokoni kapcsolatokat. Nem kizárt, hogy ilyen esetben a legközelebbi szomszédot, jó barátot vagy annak feleségét, rokont, komát kéri fel, hogy tanúskodjék az

ügy lebonyolításában, keze írásával vállalva a két fél között létrejött megegyezés (egyeség) valóságát. Az íromány első felében és a hátlapon következnek a hozományba előkészített ingóságok lajstroma. Ezek megvonalmazott fejléc alatt vannak feltüntetve, amely magába foglalja a sorszámot, a parafernium nemét és értékét lejjben kifejezve. (Emlékeztetem, hogy nyolc évvel a Trianoni döntés után vagyunk, amikor a Romániához csatolt falvakban is meghonosodott a lej, mint hivatalos pénznem.) Bár mindegyik tételnek külön fel van tüntetve az értéke, a lap hátsó oldalán végződő felsorolást nem követi végösszeg. Ezt a számtani műveletet e sorok írója végezte el, a kiszámított összeg pedig 19030 lej.

A javak felsorolása egy bizonyos „fontossági” sorrend szerint történik, ahol elsőbbsen a bútorféléket tüntették fel (ágy, kanapé, asztal, stb.), a textilféléket (paplan, abrosz, átalvető, stb.), s a legvégére maradnak a kevésbé fontos, kisebb értékű háztartási tárgyak (kalán, szappantartó, mosdótál, stb.).

Tanúként három helyi lakos van feltüntetve, Némethi Gergely, Kutasi Jánosné és Szilágyi Zsuzsánna, akik – az utolsó személy kivételével – saját maguk írják alá a megegyezést. Szilágyi Zsuzsánna – minden bizonnyal írástudatlan lévén – ujjlenyomattal „hitelesíti” a benne foglaltakért vállalt felelősséget, névírója pedig Némethi Gergely, aki abban az időben Vadasd első gazdája volt. Bár nincs feltüntetve az okiratot készítő-megfogalmazó neve, a grafológiai vizsgálat arra enged következtetni, hogy a kéziratot Némethi Gergely írta a fent nevezett tanuk jelenlétében. (Régebb minden faluban voltak ún. *pennás emberek*, akik elsősorban papok, tanítók vagy más írástudók közül kerültek ki, ők voltak a „szegény ember ügyvédei”; ezeket a leveleket, egymás közt létrejött adásvételi- és csereszerződéseket, legtöbb esetben ingyen végezték vagy kevéske italért.) A bort vagy pálinkát, amit ilyenkor szoktak elfogyasztani az újpár „szerencséjére”, hangosan ki is szokták mondani koccintás közben. (Székely 1993.) A hozománylevelen 1928. december 23-a van feltüntetve, ami azt is jelzi, hogy régebben a téli ünnepkör egyben a párválasztási időszak kezdetét is jelentette. Korábbi gyűjtésekből tudjuk, hogy a vadasdi lakodalmat a január 6-án kezdődő farsang idején tartották, és a menyegző nem vasárnap, hanem kedden volt. A mi esetünkben, a hozományba szánt javak átszállítása jövődöbeli férj házához, jóval a lakodalom megtartása előtt megtörtént, kb. két héttel korábban, hogy „az új asszonynak” meg lehessen vetni az ágyat arra az alkalomra, amikor hazatérnek a lakodalomból, s legyen előkészítve a fekhelye.

Más tájegységektől eltérően, ahol nagy pompával, díszes járommal, felvirágoztatott ökörszarvas szekérrel vitték a „kiállított” menyasszonyi hozományt, Vadasdon ezt nem tették „köszemlére”. Inkább az esti órákat, vagy a nap más csendesebb időszakát választották a javak elszállítására, figyelembe véve a távolságot. Ha a menyasszony a szomszédban vagy a közelben lakott, a hozomány tárgyait kézzel hordták át, lehetőleg olyankor, amikor a legkevesebben járnak az utcán, hogy elkerüljék a bámészkodók figyelmét.

A hozománylevelében feltüntetett tanúk neve nem egyezik az egyházi szertartást és esküt igazoló tanúk nevével, semmi közük egymáshoz.

A családban, a későbbiekben, három gyerek születik, két lány s egy fiú, akik megérték a felnőttkort.

Az elismervény tényleges kezdeményezője és aláírója, Czizmadia János 1944-ben esett el a fronton, de semmilyen konkrét bizonyíték nem került elő a későbbiekben (halálcédula, egyéb), vagy szemtanú, aki a halál körülményeiről, neméről, idejéről, esetleg fogságba esésről számolt volna be. Erre vonatkozó adat vagy legalább utalás, a helyi református egyház levéltárában sem kapható. A vadasdi református templom előterében

felállított második világháborús emlékműven, az elesettek névsorában, Csizmadia János elsőként(névsor szerint vésték fel) szerepel.¹

Íme a teljes elismervény szövege, amit eredeti formában, az okirat készítőjének nyelvhelyességi és helyesírási szintjének megfelelően másolunk ide.

Elismervény		
<p>Én alol írott elesmerem hogy férjesülésem alkalmával Némethi Rozália para fernumába átvetem melyett saját házamhoz elhozot az alábbi felsorolás szerint, azzal a megjegyzéssel hogy, ha netalán nem tudnánk egyezni s ebből kifolyólag jeleni Nöm Némethi Rozália eljöne köteles leszek hiány nélkül mindent kiadni mindazokat a melyeket házamhoz elhozott ugy bútorban mint ágylapelben. Fejűl említették szerint mindenre alol írott kötelezem magam.</p> <p>Vadasd 1928 Deecember 23 án Becsűsök mint tanuk</p> <p>Némethi Gergely Kutasi Jánosné Szilágyi Zsuzsánna Névirőja Némethi Gergely</p> <p style="text-align: right;">Csizmadia János</p>		
Sor-szám	A parafernum Neme	Becsár lei Bani
1.	Egy ágy fa	600
2.	Egy kanapé	500
3.	Két asztal	800
4.	egy mosdo, 2 széék 1 fogas	400
5.	2 Derékalj 1 hajal	1.200
6.	10 párna nagy, 1 hajas	3.500
7.	1 paplan lepedöstől háló	900
8.	1 paplan lepedöstől	1.400
9.	4 surgyé	1.200
10.	8 zsák	400
	4 parna héj	240
11.	2 átalvető	80
12.	12 abrosz	2.900
13.	10 hosszú kendő	620
14.	takaróruha és 12 tányértörő	370
15.	2 gyolcs lepedő	600

1 A Cizmadia és Csizmadia név felcserélése, hibásan való alkalmazása Vadasdon nem új keletű, gyakran megtörténik napjainkban is.

16.	2 alsó lepedő	400
17.	2 ágyterítő 2 falvédő	1.500
18.	6 tarisnya	240
19.	1 kredencterítő 2 asztalfuto	180
20.	1 falvédő 2 szekrényterítő 2 (...)kendő 2 kalányos tarisnya 1 fésű tartó 1 portörő	270
21.	6 szervét	120
22.	6 kalán	30
23.	1 szappantartó	15
24.	1 mosdotál	115
25.	2 viselő paplanlepedő	450
	Összesen	19.030

Egy közel 100 évvel korábban megfogalmazott hozománylevelet érdemes nyelvészeti szempontból is megvizsgálni. Olyan kifejezésekkel találkozunk, amelyek mára már koptak a hétköznapi szóhasználatból. Ide tartozik pl. a *surgyé* (szalmazsák), *derékaj* (tég-lalap alakú, liba vagy tyúktollal töltött ágynemű, amit a surgyéra tettek, az ember dereka alá, hogy a szalma ne szúrja, de ugyanakkor meleg volt), *kredencterítő* (ma műanyagab-rosszal terítik le, ahol megvannak még ezek az edényt, kenyeret tároló fabútorok), *ka-lányostarisnya* (konyhában használatos kanáltartó), átalvető (fehér kendervászonból vagy színes gyapjúsövetből készült, vállon hordott teherhordó tarisnya), szóttos *zsák* vagy *házi zsák*, amit felváltottak a nájlónföliából fröccsentett műanyagzsákok.

A fenti kifejezések eltűnése, híven bizonyítja, hogy eltűntek, fölöslegessé váltak ezek a használati tárgyak. Új szavak jöttek divatba, amelyek a paraszti háztartási felszereltsé-gek átalakulását, korszerűsödését, és az új technikák bevezetését bizonyítja.

Hozományról lévén szó, kissé furcsának találom, hogy nem találkozunk a *menyasz-zonyi láda* vagy a *tulipános láda* megnevezéssel, amely a 19. században igen elterjedt volt mind az alföldi, mind a székelyföldi falvakban. Hasonlóképp a *kredenc* (érdekes, hogy van kredencterítő) a *kaszt* (élelem- és ruhatartó fiókos faláda), a *vetettággal* (a szépszobában felvetett, ritkán használatos ünnepi alkalmatosság), a *sifonerrel* (ruhás-szekrény) vagy a karosszékkal.

Nagy Ödön (1914–1995) lelkész-néprajzkutató a szomszédos Havadon készült kitűnő tanulmányában, *A havadi parasztszázad szerkezete* címűben elemzi a menyasszonyi hozományok sokféleségét. 1928-ban – tehát ugyanarról az esztendőről van szó – Osváth Lászlóné a következő bútordarabokat vitte hozományba: 2 ágyat, 1 asztalt, 4 karosszéket, 1 ka-napét, 1 sifont, 1 kredencet, 1 kasztent. Később a bútoroknak – írja Nagy Ödön – akárcsak a könyveknek, meglett a maguk sorsa: funkciót váltottak (kasztentből lisztosláda lett stb.) vagy szegényebb családokhoz kerültek, persze olcsó pénzért, terményért vagy ledolgozták kétkézi munkával az árát. A háztartásból kikerült edényeket legtöbb helyt itatóedényként használták a szárnyas udvaron vagy lisztmérésre a disznótartásban (Gegesi László 2002).

Ráduly János rovásírás- és néprajzkutató szóbeli közlése szerint – akinek több fel-dolgozatlan kibédi hozománylevele van birtokában – ezek a „levelek” tartalmazhatnak más felsorolást is. Pl. a közsébe vitt földparcellák pontos betájolását, az örökösödés tár-gyát képező ingatlanokat(ház, gazdasági épületek)az állatok megnevezését és számát, a szülők által adott pénzt, vagy a belterületet nagyságát – esetenként. Szilágy János (1921)

vadasdi adatközlő fenntartja azon véleményét, hogy a hozománylevelek csak a fontosabb tárgyakat vagy lakásfelszerelést jegyezték, s nem tértek ki az „apróságokra”. Olyant is tud, hogy semmit sem tettek „papírra”, mert biztosak voltak, hogy hosszú életű lesz, nem kell elővegyék a lajstromot. (Biza volt úgy, hogy elő kellett vegyék...) Elenben ma is emlékszik a régi mondásra: *A férjnek legyen háza, az asszonynak belé valója*.

Bár napjainkban már nem készülnek hozománylevelek (kivételek ugyan mindig lehetnek), a népi jogszokás eme, ma is őrzött bizonyítékai érdekes adatokat szolgálhatnak a téma iránt érdeklődő műltkutatónak.

SZAKIRODALOM

GEGESI LÁSZLÓ János

2002 *Kisállattartás*. In: *Népi gazdálkodás Havadon*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 203–210.

JAKAB Ödön

1898 Húsvéti határjárás Vadasdon. *Erdély Népei* I. (8–9) 28–29.

NAGY Ödön

1982 A havadi parasztcsalád szerkezete. In: *Korunk Évkönyv 1982*. Kolozsvár, 178–195.

SZÉKELY Ferenc

1982 Igényváltozások a vadasdi elsőházban és lakóházban. In: Herédi Gusztáv (szerk.): *Korunk Évkönyv 1982*. Korunk Szerkesztősége, Kolozsvár, 277–288.

1993 Szőlőhegyek, szüreték, borok és bálók két erdélyi faluban. *Néprajzi Látóhatár* II. (3) 142–162.

1999 *Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

O FOAIE DE ZESTRE DIN VĂDAȘ

Vădaș a fost mai totdeauna o așezarea secuiască tradițională, care a rămas mai mult sau mai puțin la fel de tradițională și astăzi. În 2003 am luat parte la demolarea unei case vechi, iar cu această ocazia au ieșit la iveală nenumărate fotografii vechi, respectiv o adeverință. Am realizat arhivarea digitală a fotografiilor, iar în ceea ce privește conținutul foi de zestre cu scris de mână, o „predau” acum etnografiei și celor interesați.

A DOWRY LETTER FROM VĂDAȘ

Vădaș has always been a tradition Szekler settlement, and has more or less remained that way in our days too. In 2003 I attended the demolition of an old house, during which numerous old photographs and a receipt were brought to light. I have carried out the digital processing and archiving

of the photograph, and as concerning the content of the handwritten dowry letter, I shall publish it for ethnography and for all interested in this topic.

KÉP

Elismervény

En alólított elismerem hogy férjessésem
alkalmával Nemethi Rozália para fermuma
ho átvetem melyet saját háramhoz elhorok
a alati felsorolás szerint, aal a megjegyzés
hogy, ha nitalan am budnánt egyenit s
stől kifolyólag jeteri Ném Nemethi Rozália
alján köteles leszen hiány nélkül mindent
kiadni mindazokat a melyeket háramhoz
elhorokt ugy bitorban mint egy levetben
Féjél említtett szerint minderre
alólított kötelezem magam.

Vadásd 1928 December 23a.

Beszűst mindkettő
Nemethi Gergely
Kisasszony
Kisasszony
Kisasszony Nemethi Gergely

Kisasszony

Spara fermuma Pecor			Sparafermus Pecor		
Nemre	lei	Péni	Nemre	lei	Péni
1 Egy egy fa	600		11 2 abalvoti	80	
2 Egy kanyar	500		12 16 abron	2900	
3 Két asztal	800		13 10 kőves kendo	620	
4 egy morda 2 szék + fogas	400		14 12 kanyar kerti	370	
5 2 Bereseg + hajal	1100		15 2 gyöles levet	600	
6 10 prama nagy hajal	3000		16 2 alos levet	400	
7 2 naplan halo	300		17 2 egy kerti 2 faldó	1300	
8 2 naplan halo	1400		18 6 kanyar	240	

Az elismervény részlete

PAPP ÁRPÁD

ADALÉKOK A BUKOVINAI SZÉKE- LYEK BÁCSKAI NÉPÉLETÉNEK KU- TATÁSÁHOZ 1941–1944 KÖZÖTT

A vajdasági magyarság 20. századi történelmének és néprajzi tevékenységének legkevésbé vagy sajátosan felemásul kutatott időszakának az 1941 és 1945 közötti évek tekinthetők. A recens „bogarászás” a források viszonylagos bőségét mutatja, minek köszönhetően többek között a Bácskába telepített bukovinai székelyek népelete sem tűnik olyan témának, amiben már semmi újat nem tudhatunk meg.

A most olvasható összefoglalást két korábban megfogalmazott hiány is generálja: a negyvenes évekre és az akkor folyó kutatásokra vonatkozó ismereteink hiányos volta, illetve ezen belül a magyar közösségek – így a Bácskába telepített bukovinai székelyek – körében folyó regionális kutatások összefoglalásának hiánya. Ezt a megállapítást elsősorban önkritikaként kell értelmeznünk, hiszen akarva-akaratlanul is felfedezhetünk olyan időszakokat, melyek összefoglalása az ott élők feladata kell hogy legyen. A bukovinai székely közösség életében a Bácskában töltött bő három év ilyen módon egyszerre a nevezett közösség életének fontos állomása, de egyszerűen a mai Vajdaság területén korábban végzett néprajzi kutatások – mint azt tapasztalhatjuk – frekvenciát fejezte is egyúttal. További lehetséges irányok vázolása – mint a soknemzetiségű Bácska vagy Vajdaság komplex nemzeti és nemzetiségi néprajzának vizsgálata, vagy ezen belül a nemzeti tudományok egymásra hatásának vizsgálata – logikus eredője a kutatástörténeti kérdések és fehér foltok által határolt mezőnek, de ennek felvázolására tett kísérlet is túlnőné tanulmányunk kereteit.

Annak ellenére, hogy számos visszaemlékezés látott napvilágot könyv, tanulmány, közlemény formájában¹ és úgy vélhetnénk, hogy az időszak minden apró részlete ismert számunkra, három, szűkebb értelemben érdeklődésre számot tartó forráscsoport rövid ismertetésére vállalkozom.

Az első forráscsoportot a *Kalangya* cikkei jelentik: a korabeli néprajzi, társadalomtörténeti vagy helytörténeti/szociográfiai írások zöme ugyanis itt jelent meg és ezek az írások jelentik az 1941–1944-es időszak néprajzi- és társadalomkutatásának lenyomatát.

Jóllehet a *Kalangya* oldalain a magyar bevonulást megelőző években már jelenik meg a jugoszláviai magyarság birtokviszonyaival foglalkozó beszámoló,² ugyanakkor az 1941 és 1944 közti időszakot – de különösen az 1942–43. éveket – a néprajzi írások számának igen tiszteletet parancsoló számbeli gyarapodása jellemzi. A gyarapodáshoz hozzájárulhattak azok a leírások, amelyek során Bácska magyar (Lévay 1942a, 1942b; Muhy 1943; Tímár 1943) szerb,³ de a bunyevác (Vukovich 1942), a német (Jurg 1942; Lévay 1942c, 1942d; Csuka 1942a) lakosság telepítéstörténete is tisztességes helyet kap, akárcsak a számbelileg kisebb nemzetiségek történeti statisztikai ismertetője (Csuka 1942b; Bálint 1942) is. Ebben a tendenciában kétségtelenül érvényesül az impériumváltás öngigázoló volta – a Kárpát-medencei területi egység – kulturális sokszínűség paradigmájából merítve – de annak az igénye is, hogy a két világháború közötti igazságtalan nemzetiségi politikával szemben a korábbi, ezzel együtt idealizált állapotok legitimizálása is megtörténjen.

A másik okot a bukovinai székelyek bácskai kutatása kapcsán felerősödő buzgalomban felfedezhetjük fel, aminek intézményesített formát a Bácskai Táj- és Népkutató Tábor tevékenysége ad. A *Kalangya* lapjain megjelenő írások és az időszakra vonatkozó más adatok több megközelítést és értelmezést tesznek lehetővé: megállapítható, hogy a bukovinai székelyek kutatása és az annak kapcsán (is) folytatott mesekutatás jelenti a szakmailag kompetens tudást, míg az általánosítások szintjén megfogalmazott írásokhoz képest a valódi gyűjtésen alapuló adatok aránya viszonylag szerény, azt jobb esetben a szociális érzékenységgel felvértezett tollforgatók/újságírók jóvoltából olvashatjuk.⁴

1 A Bukovinai Székelyek Országos Szövetsége által fenntartott honlap (<http://www.bukovina.hu/szakirodalom/>) 120 tételt sorol fel, mintegy eligazodást adva a bukovinai székelyek önkép-kütfőiben. Ebben első pillantásra négyről – persze az irodalom alaposabb elemzése ennek vélhetően többszöröséről derítene ki, hogy az időszakra vonatkozó elsőrendű forrásokból táplálkozott (magyarán: ott voltak) Gombos és Szabados a telepítés során szerzett tapasztalatot, Ortutay Bácsjózseffalván gyűjt 1942-ben, Dr. Németh a bácsjózseffalviak plébánosa és szellemi vezetője.

2 Kerék 1941, amelyben az öt évvel később megjelenő könyv vezérfonala fedezhető fel, lásd Kerék 1946.

3 Csuka 1943, vagy Balogh Erzsébet 1942 Csúrogon és Temerinben vegyes néprajzi leírások szerb lakodalmi szokásokról és viseletről: NRM EA-13196.

4 A szórványos adatok mellett néprajzi szempontból értékes leírások száma kevés, ezek közül feltétlenül meg kell említeni Muhi János moholi és bezdáni, Lévay Endre bácsgyulafalvi, illetve Tóth Kálmán alsóbaranyai beszámolóját. Az előbbi szemléletet némiképp módosítva meg kell említeni a településekhez köthető, éppen ezért fontos cikkeket: Apatinból Jurg János, Bácsjózseffalváról Németh Kálmán és Ortutay Gyula, Gombosról Tímár Ferenc, Szabadkáról Berényi János, Zentáról Banó István, Zomborról Korek József számol be egy adott téma kapcsán, lásd Banó 1943a, 1943b, 1943c, 1944; Berényi 1944; Jurg 1942; Korek 1944; Németh 1944; Ortutay 1943; Tímár 1943.

A BUKOVINAI SZÉKELYEK KUTATÁSA A BÁCSKÁBAN

A Bácskai Táj- és Népkutató Tábor 1942-ben és 1943-ban végzett a Bácskába telepített bukovinai székelyek körében gyűjtést Újvári Béla és Újvári Béláné Kerékgyártó Adrienn vezetésével.

Az 1942-es évben Bácsandrászálláson (ma Bački Sokolac) (Újvári Béla, V. Nagy Dénes, Major Zoltán, Ruszkai András, Harangi László, Lovas László), Hadikújfalun (Ráta-Bajmok)⁵ (Dr. Fórizs, Karla,⁶ Bujdosó,⁷ Boruzs, Nagy,⁸ Martos,⁹ Koncz, Kozár¹⁰), az 1943-as évben Bácsjózseffalván (ma Novi Žednik) (Dőry Ervinke,¹¹ Gróh János,¹² Máthé Gyula, Nagy ?, Patay, Rhédey Piroska, Schéner Mihály,¹³ Szinnyei Ildikó, Dr. Újvári Béla, Dr. Újvári Béláné Kerékgyártó Adrienn, Zaár Mária) és Istensegitsen (ma Mišicevo) (Gróh János, Dőry Ervinke) folyt kutatás. Ugyancsak a „Bácskai Táj- és Népkutató Tábor Munkaközössége” tevékenységének eredményeként „családlapok” kerülnek az adattárba, amelyek Csantavéren és Hadikújfaluban készülnek.¹⁴

Amint azt a *Magyar Néprajzi Lexikon* vonatkozó szócikke jelzi, a Táj- és Népkutató Központ jogutóda az „...1941 őszén a frissen életre hívott Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetének Táj- és Népkutató Osztálya lett. A Táj- és Népkutató Intézet, ill. Osztály sorozatos kiszállásokat és kutatótáborokat szervezett fiatal szakemberek és egy-i hallgatók részvételével. Programjukban az általános szociográfiai érdeklődés mellett a legjelentősebb szerepet a néprajzi gyűjtés kapta, így: Kiskunhalas és környéke, Nagyunság, Garam mente (Újbars), Rábaköz (Rábcakapi), Órség, Sárköz, Csermosnya-völgy (Gömör m.), a szatmári Bükkalja, Szilágyság (Bogdánd és környéke), Máramaros (Visk), Drávaszög, Beszterce-Naszód megye (Magyarnemegye), Bereg megye (Szernye-mocsár és környéke), Ugocsa megye. A kutatások eredményeiről részben beszámoltak az intézet kiadásában megjelent *A Magyar Táj- és Népkutatás Könyvtára* kötetei. 1945-ben a Táj- és Népkutató Osztály Néptudományi Intézet néven önállósult és a Teleki Intézet utódja, a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézete lett. Az 1949 nov.-ében bekövetkezett feloszlatásáig a háború utáni nehézségekkel küszködve folytatta tudomá-

5 A táborvezető – Újváriné Kerékgyártó Adrienn – naplója 1942. július 14-én keltezve Hadikújfalun (Ráta-Bajmok) EA-8176.

6 Karla Irma, Hadikújfalu, 1942, Bőrruhák, bundák stb. EA-8187.

7 „Átvettem 1 hangjegyfűzet, 1 jegyzetfűzet. Bajmok 1942 júl 15. Bujdosó Ilona” EA-8176. Dr. Gárdonyi Zoltánné Bujdosó Ilona, 1942, Hadikújfalu, Józseffalva, Hadikörs (Mišicevo). 1942. VII. Kottázott dalok, balladák, gyermekjátékok, EA-8188.

8 Nagy Margit, Hadikújfalu, 1942, Hímzés, varrás. EA-8185.

9 Martos Magda, 1942, Hadikújfalu. Varrottasok, testiruhák (3 akvarell), 15 lap. EA-8186.

10 Kozár Leona, Hadikújfalu (Ráta), 1942, EA-8180.

11 Dőry Ervinke, Bácsjózseffalva, Istensegits, 1943. Vegyes viselet és textilgyűjtés. EA-8196.

12 Gróh János, 1943, Bácsjózseffalva, Bácsjózseffalvi tűzhely összefoglalás és 3 rajz. EA-8199.

13 Schéner Mihály, 1943. aug. Bácsjózseffalva. Fafaragás, építkezés, rajzokkal illusztrált gyűjtés. EA-8197.

14 Az előbbi alatt azt a félelmetesen nagy, de talán éppen ezért még feldolgozatlan adattömbjét értjük, ami az egyes családok tagjait sorolja fel. (EA 8178.) A Táj és Népkutató Intézet égisze alatt tevékenykedik Bácsandrászálláson és Feketicen a csíkszeredai Kovács Dénes rajztanár 1942-ben, aki hivatásához híven rajzokat készít a településeken.

nyos kutatásait. Néprajzi gyűjtéseket kezdeményezett többek között a bukovinai-tolnai székelyek közt és a Börzsöny-hegység falvaiban.”¹⁵

K. Kovács Péter: *Amit a Bácskai Táj- és Népkutató Táborról tudunk* címmel foglalta össze 1967-ben (EA-8175) az Ethnológiai Adattárban azidőben megtalálható, majd később külön jelzetekkel ellátott anyagot. Az összefoglalás két dobozról (Bács megyei doboz I, Bács megyei doboz II) beszél, amiből az elsőben:

1. Zaár Mária gyűjtőnaplója 1943 évi gyűjtéséről 120 oldal vázlatokkal, Bácsjózseffalva, népviselet és gyermekviselet¹⁶
2. Dr Újvári Béla felvételei és filmjei viselet és népművészet, gazdálkodás 52 db 6 x 9cm fénykép, Bácsandrászállás¹⁷
3. Schéner Mihály 1943 augusztus 17-30 közti gyűjtése Bácsjózseffalván, 70 db cédula népművészet (fafaragás) körében¹⁸
4. Dr Újváriné Kerékgyártó Adrienn 1943 aug gyűjtése Bácsjózseffalván, viselet, 36 db rendezett cédula¹⁹
5. Major Zoltán 1942 július gyűjtése Bácsandrászálláson. 145 db rendezett cédula művelődésrajz, erkölcsrajz, gyűlekezetrajz, vallásrajz, szójárás²⁰
6. Ruszkai András 1942 évi gyűjtése Bácsandrászálláson 300 db cédula gazdálkodás, állattenyésztés (főként juhászat)²¹
7. Dr Újvári Béla (vsz, név nincs rajta) felvételei és filmjei 25 db 9 x 12 cm-es viselet, népművészet, 7 db 6 x 9cm Bácsjózseffalva 1943²²
8. Harangi L. gyűjtése 1942 Bácsandrászálláson, élet, lakás, ruházat, gyűlekezeti élet (vegyes szociográfiai és néprajzi anyag) 172 db rendezett cédula.²³
9. Lovas László gyűjtése Bácsandrászálláson 1942 jul 136 db, tisztázott cédula. Gazdálkodás, munkaeszközök (aratás, cséplés)²⁴
10. Zaár Mária gyűjtése 1943 augusztusában Bácsjózseffalván 14 lapon 69 rajz. Női viselet²⁵
11. Ismeretlen (vsz a csoportvezető, Kerékgyártó Adrienne) kb 150 oldal viselettel kapcsolatos gyűjtés, faluvázlat pauszpapíron
12. Térítvények és feljegyzések.
Budapest, 1948 IV 19.
K Kovács Péter tanár

15 *Magyar Néprajzi Lexikon* V. 146–147. Kósa László szócikke. Az utolsó mondat nem nyújt biztos fogódzót a tekintetben, hogy a „bukovinai-tolnai” székelyek körében végzett kutatás magába foglalta-e a Bácskába telepített bukovinai székelyek kutatását is. Valószínű, hogy elsősorban a völgyeségi németek helyére telepített bukovinai székelyek kutatására gondolt a szócikk írója.

16 Zaár Mária, Bácsjózseffalva, 1943: *A Bácsjózseffalvai női viselet* c. összefoglalás 15 oldalon, rajzokkal. EA-8194, illetve EA 8195.

17 A Magyar Néprajzi Múzeum fényképtárában.

18 Schéner Mihály, 1943. aug. Bácsjózseffalva. Fafaragás, építkezés, rajzokkal illusztrált gyűjtés. EA-8197.

19 Újváriné Kerékgyártó Adrienn, Bácsjózseffalva, 1943. augusztus, vegyes gyűjtés, főleg felnőtt viselet. EA-8198.

20 Major Zoltán, Bácsandrászállás, 1942. július, EA-8189.

21 Az Ethnológiai Adattárban nem jutottam nyomára az anyagnak.

22 A Magyar Néprajzi Múzeum fényképtárában.

23 Az Ethnológiai Adattárban nem jutottam nyomára az anyagnak.

24 Az Ethnológiai Adattárban nem jutottam nyomára az anyagnak.

25 Lásd a korábbi, Zaár Máriára vonatkozó lábjegyzetet.

A második tartalma: Bácsmegyei doboz II.

1. Nagy Margit, Marton Magda gyűjtése 1942-ben Hadikújfalván, 22 lapon keresztszemes varrás.²⁶
2. Groóh János rajzai 5 lapon Bácsjózseffalváról és Istensegítsről, bácsjózseffalvi világítás leírása, 6 keresztszemes mintalap, 160 oldalnyi vázlat a tűzhelyekről ugyanonnan.²⁷
3. Dr Újvári Béla (vegyes néprajzi gyűjtés a bácskai székelység köréből 1942-43-ban 2 füzetben 200-250 oldal vázlatokkal.²⁸
4. Döry Ervinke gyűjtőnaplója Bácsjózseffalván 1943-ban végzett gyűjtésről kb 15 oldal és mellette 30 db tisztázott cédula vázlatokkal
5. „Pausz vázlatos térkép a Délvidékről. A települések mellett számok vannak, mit jelentenek Dr Újvári Béla tudná esetleg megmondani.”
6. V. Nagy Dénes rajzfüzete. Bácsandrasszálláson 1942-ben bútorok, eszközök, viselet stb-ről készített rajzokkal 17 oldalon.²⁹
7. Névnélküli rajzfüzet 12 lapon és pár cédulán Bácsandrasszálláson 1942-ben készített rajzokkal (eszközökről, bútorokról).
8. Több gyűjtő rajza festménye és 2 gyermekrajz, összesen 29 db (népművészet, eszközök, bútorok stb.)
9. Rhédey Piroska és Szinnyei Ildikó gyűjtéséből 33 db varottas mintájú, főleg Bácsjózseffalván végzett gyűjtésükből. TN 24-es leltári számú szekrény alsó fiókjában.
10. Szinnyei Ildikó: varottas párnafejek (bácsjózseffalvi gyűjtés feldolgozása, vázlat). 11 kézzel írott összeállítás, 20 db varottas minta.
11. Több gyűjtő közös munkájából: varottas minták, viselet, bácsandrasszállási szekér részeinek elnevezése.
Budapest 1948. IV 22.
K. Kovács Péter tanár

Ugyancsak meg kell említenünk azt a tevékenységet is, mint amely során a cserkészek falutörténeti kérdőívet készítenek, s melynek anyaga 1943-ban kerül a budapesti Néprajzi Múzeum adattárába.³⁰

Korábbi forráscsoportunkban, a *Kalangyában* a gyűjtéssel egy időben olyan írások jelentek meg, melyek a Bácskába telepített bukovinai székelyek életére hívják fel az olvasó figyelmét, amivel átmenetet képeztek a frissen gyűjtött, de ki nem adott anyag és a *Kalangya* publicisztikai szándékai között. (Berényi 1943, 1944; Bodroghy 1942, 1943; Németh 1944, Ortutay 1943.)

A második világháború alatti időszak nyomtatott forrásainak egyik sajátossága, hogy a mindennapi életre vonatkozó adatai ideológiától terheltek, adatai inkább általánosítások, melyekre a korábbi, két világháború közti időszak általánosításainak továbbélései-

26 Nagy Margit, Hadikújfalva, 1942. Hímzés, varrás. EA-8185. Martos Magda, 1942, Hadikújfalva. Varottasok, testiruhák (3 akvarell), 15 lap, EA-8186.

27 Groóh János és Döry Ervinke (V. évf. főisk. hallgatók), 1943, Bácsjózseffalva és Istensegítség. EA-8200.

28 Újvári Béla, 1942, Bácsandrasszállás, 76 oldal anyag, közte két akvarell a berendezésről, EA-8179.

29 V. Nagy Dénes, 1942, Bácsandrasszállás, vegyes gyűjtés, bútor, eszközök, viselet stb. (rajzok) EA-8184.

30 Az adatok Andrásfalváról, Bajsáról, Bezdánból, Csantavérről, Kelebiáról, Ludasról, Martonosról származnak (EA-21576) vagy a Fecske örs válasza a falutörténeti kérdőívre Horgos nagyközségben (EA-21582). A cserkészörsök mindegyike egy előre megállapított kérdéssor – kérdőív – alapján végzett településleírást, kisebb-nagyobb sikerrel.

ként kell tekintenünk és hézagosan elégítik ki elemi elvárásainkat a korszak kutatását és értelmezését illetően.³¹

AZ ÚJVIDÉKI SZÉKHELYŰ VAJDASÁGI LEVÉLTÁRBAN TALÁLHATÓ MAGYAR KIRÁLYI FÖLDMŰVELÉSÜGYI MINISZTERIUM BIRTOKPOLITIKAI KIRENDELTSÉGÉNEK DOKUMENTUMAI MINT A BUKOVINAI SZÉKELYEK BÁCSKAI MINDENNAPJAINAK LENYOMATA

A jövő egyik feladataként számon tartható kihívást jelent a vajdasági levéltári források fundusaiban rejlő és a bukovinai székely népeletre vonatkozó adatok kutatása és értelmezése. A továbbiakban az újvidéki Vajdasági Levéltár F150-es fundusában található, a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Birtokpolitikai Kirendeltségének³² dokumentumaiból választottam ki a bukovinai székelyek – ebben a konkrét esetben a bácsjózseffalviak – mindennapjainak kevésbé boldog pillanataiba bepillantást engedő eset vázolását lehetővé tevő jegyzőkönyveket, panaszleveleket. Maga a fundus a nevezett minisztérium korábbi Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség dokumentumait tartalmazza: ebben a telepített falvak – így a bukovinai székelyek és a vitéztelek – mindennapjai is élénk tárulnak, a maguk (szubjektív) valóságában. A Kirendeltség Újvidéken³³ működött és vélhetően ennek tulajdonítható, hogy a dokumentumok később a Vajdasági Levéltárba kerültek. A fundus, bár nem nyújt teljes betekintést a telepesfalvak mindennapi életébe, és például a Sajkásvidék esetében igen foghíjasnak mondható, mégis azt kell mondanunk, hogy mindezek ellenére kifogástalan forrásnak bizonyult, többek között azért is, mert helyenként nem csak a telepesek teljes névsorát és a nekik juttatott ingóságok lajstromát, de a telepfelügyelők egyhavi jelentéseit, a lakosok panaszos leveleit is megtalálhatjuk, ha azt idejekorán vagy később a levéltári feldolgozók nem rostálták ki.

Az alábbi dokumentumok a bácsjózseffalvi (ma Novi Žednik, Vajdaság, Szerbia) újraosztott szabad földterületek, vetőmag kiosztása és egyéb magánérdekek kapcsán elmergesedett helyzet több szempontú megítélésébe engednek betekintést. A közölt dokumentumok eredetije a nevezett fundus (AV-F-150, 53. fasc) anyagában található, külön számozást ezért nem használunk.

31 Fiala 1944: 4, 156–157. A röviden leírtak után már-már orákulumszerű a helytörténetírás kapcsán megfogalmazott vélemény Fiala Endre tollából, ami valójában a helytörténetíráson túl a mai vajdasági magyar néprajz, társadalomtudomány számos ágáról is elmondható lenne: „Közelebbről vizsgálva a magyarországi helytörténeti irodalmat, arra bizony ma már nem minden esetben lehet építeni, mert 6–8 évtizeddel elmaradt az európaítól, s ami új, értékes, jó monográfiánk van, az nem a délvidéki problémákkal foglalkozik.”

32 Ezúton is köszönetet szeretnék mondani Dr. A. Sajti Enikőnek, aki a fundusra felhívta figyelmemet. További, Budapesten kutatható és feldolgozás alatt álló levéltári fundus az Országos Levéltár K-27-es és K-28-as fundusai, amelyek a székely telepekkel és azok életével foglalkoznak (A. Sajti é. n.).

33 A mindenkori tartományi kormány épületében, közismertebb nevén a báni palotában. Nevét az építése idején érvényben lévő bánóságok (nom. Banovina) közigazgatási központjául szolgáló épület tehát a funkciójáról (a bánóság közigazgatási központja) kapta.

A konfliktus többszereplős, a bukovinai székely telepések mellett a telepfelügyelő Barabás Mihály és vitéz Körmöczy Sándor is fontos szerepet kap benne, de a hivatkozásként a Bácsjózseffalva környéki szállások bunyevác gazdáiról, máramarosi oláhokról, illetve cigányokról is említés esik.

A nézeteltérés tetőzésére 1942 májusában kerül sor, mikor már a bukovinai székelyek is a kiérkező telepítésügyi felügyelő (véltetően öt nevezik Alhadnagy Úrnak) elé tárják panaszaikat. A dokumentumokat betűhű formában közöljük, a papír terjedelmi korlátai miatti sortörést cezúrával (/) jelöljük. Sajnálatos tényként kell kezelnünk azt, hogy a felsorolt személyek életének előzményeire, annak körülményeire vonatkozó adataink nincsenek és ennek folytán kizárólag az 1942-es év három hónapjára (április–június) korlátozhatjuk vizsgálatunkat.

AZ 1942. ÉV TAVASZA BÁCSJÓZSEFFALVÁN

A csapadékos őszi és tél következtében nem lehet idejében megművelni a szántóföldet, ami miatt később a tavaszi vetés is. A talajvíz olyan magas volt, hogy a korábbi gazdasági épületek dőltek össze, majd ezek kijavításáról is gondoskodni kellett. *„Jegyzőkönyv [...] Készült Bácsjózseffalván 1942 évi május hó 15-én [...] A beállott száraz időjárás következtében a ház és az istálló omlások megszűntek. E hó folyamán Bácsjózseffalva telep még kapott: 80000 drb téglát, mely mennyiség a talajvíz károsultak közt ki lett osztva. A szántóföldeken teljesen be lett fejezve a tavaszi vetési munkálatok, kivételt képez 120 kat. hold kiterjedésű terület, mely még mindig víz alatt áll...”*

Nem csak a tavaszi szántás körül mutatkoztak gondok, de a takarmánynak előlított vetőmag³⁴ kiosztása körül is, amit tovább szított a telepfelügyelő kifogásolható modora is. A telepfelügyelő egyszerre fogalmaz meg kifogást a telepések munkaszokásaira, a vitézek aknamunkájára és az általános migrációs trendekre is. Leírása szerint a belső migráció olyan nagy, hogy az már-már veszélyezteti a munkavégzést, főképp, hogy feltűntek az izgatató elemek: a helyi felbujtókhoz ily módon a vasút révén felbukkanó csempészek is felzárkóznak: *„Ezeket kívül igen nagyszámú és kétes személyiségek látogatják a telepet (Bácsjózseffalvát, P. Á. megj.), mivel közvetlen a vasutállomás mellett terül el, mihez hozzájárul, hogy heti piaca van, mely jelenség negyszerű ügynek szolgál a fent említett egyének szabad ki és bejövételüknek. Sőt még Budapestről is lejönnek – és csempészeknek, izgatnak a székely telepések közt.”* A telepfelügyelő – véltetően meglovagolva a közhangulatot – pontosítja a kétes személyiségek kilétét, kifejezetten azok vélt oláh nemzetiségére helyezve a hangsúlyt. *„...a következőket sikerült megállapítanom: e hó 30(án) 7 máramarosi oláhot találtam a tele-*

34 A búkköny (Vicia) a pillangósok családjába tartozó nemzetség; több mint 40 faja közül nálunk négyet vontak természetbe. Ezek: a lóbab és a voltaképpen búkkönyök közül a közönséges v. tavaszi b. (V. sativa L.), a szőszös búkköny (V. villosa Roth.) és a pannon-búkköny (V. pannonica Er.) a legfontosabbak. Mindhárom értékes takarmány. A tavaszi búkkönyt többnyire zab támasztónövénynek vetik, ezért tévesen zabos búkkönynek szokták nevezni. Gyökérzete valamivel gyengébb, mint a szőszös búkkönyé, szára kapaszkodó, levelei gyengén szőrözöttek. Kék, lila virágai a levelek hónaljában, egy-kettesével ülnek. Zabbal, gabonasortávra, tavasszal vetik, 175 kg/ha a vetőmagszükséglet, ebből 60–70% a b. Főleg zölden etetik; 15–20 t/ha zöldtömeget terem. Mag-nak a ritkább részét hagyják meg; 1–1,5 t/ha mag és kb. 1,5-szer annyi szalma takarítható be.” <http://www.agraroldal.hu/bukkony-kifejezes.html>, letöltés ideje: 2014. okt. 4-én.

pesek közé beszivárogni, akiknek sem bejelentő, sem kijelentő lapjuk nem volt. Teljesen jogtalan alapon szivárogtak be ezen zárt telepre. Azonnal értesítettem a közigazgatási közegeket, hogy a szükséges és törvényes intézkedéseket tegyék. Ezen hideg és beszédes tényekből megállapítható, hogy igen elvannak árasztva a telepek oda beszivárgott megbízhatatlan és gyanús elemekkel, akik aztán ott szabadon ténykednek és izgatnak a telepések közt.”

Barabás Mihály másik jelentésében a máramarosi oláhok felforgató tevékenységét összekapcsolja Körömőczy Sándor vitéz személyével, aki már-már azonos bűnöket tudhat magáénak a máramarosi oláhok feltételezett felbujtató tevékenységével, amivel mindenképpen problematikus alakja a telepnek. A telepfelügyelő ugyanakkor mindent megtesz a törvényes rend helyreállítása érdekében.

„Bács-Józseffalván még mindig igen nagyszámban és naponta érkeznek máramarosi oláhok, akik egypár napi tartózkodás után tovább utaznak, mivel Nagy Ferencz vezetőjegyző erélyesebb intézkedéseket foganatosított és a csendőrökkel ellenőrizteti ezen személyeknek a telepen való tartózkodásukat. Saját magam is élénk figyelemmel kísérem a telepen levő személyek magatartását, munkásságát és viselkedésüket. Mint példának felhozom vitéz Körömőczy Sándor esetét, aki izgatott a telepen, hogy nem kapnak búkköny és zab vetőmagot és egy teljesen alaptalan feljelentést is tett ezen ügyben és amikor vetőmag kiosztásra került sor, csupán csak 40 kg zabosbúkkönyt vett ki...”

A székely és vitéz telepések eltérő munkaszokásait a két nyugtalan vitéz személyének összekapcsolását Barabás egy ellenőrző látogatás apropóján is említi. A vitézekkel való kibékíthetetlen ellenérzése odáig fajul, hogy bennük látja meg a békétlenség és rossz munkavégzés kizárólagos okozóit. *„Május hó 19-én Udvari m. kir. vármegyei gazdasági főfelügyelő, Thuránszky járási felügyelő, Pető, Bácsbodrog vármegyei gazdasági Egylet elnöke és Dorner (Dóri) a Duna Tisza közí Mezőgazdasági Kamarai titkár urak a topolyai mintajárás megszervezése ügyében tett helyszíni kiszállásuk alkalmából saját szemükkal győződtek meg, hogy a bácsjózseffalvi székely és vitéz telepések reggel 8-9 óra közt mentek ki a szántási és vetési munkálatok megkezdésére. [...] És most nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy helyre állt a nyugalom és a fegyelem a székely telepések közt, kivételt képez a két fent említett vitéz Körömőczy Sándor és vitéz Kovács Lajos és egy-két székely telepes, akiket sikerült ezen személyiségeknek téves irányban vezetniük. [...] Istenen székely telepen, hol nincsen vitéz telepes a legnagyobb rendben és csendben voltak elvégezve a tavaszi munkálatok, holott 30% kevesebb gazdasági felszereléssel rendelkeztek mint a bácsjózseffalviak. Jobb és szebb a termésük, a házaikat és annak környékét rendben és tisztán tartják és kora reggeltől késő estig fegyelmezetten dolgoznak. Ott nincsenek jogtalan haszonlesők és izgatok, mivel a vasuttól és a fő közlekedési utaktól távolabb fekszik...”*

A telepfelügyelő május 30-án kelt jelentésben – mely a május havi kötelező jelentés is egyben – a vitézek korábbi szerepében véli felfedezni minden bajok forrását. *„Bácsjózseffalván a telepések közt e hó folyamán észlelt nyugtalanaságot és a mezőgazdasági munkák lanyha végzését sikerült kiküszöbölni. A helybeli vonatkozású torzalkodás megszűnt, kivételt képez egy-két személyiség, akiről sikerült megállapítani, hogy mi vezette őket ezen lépésükre, ugyanis a multban vezető szerepük volt a telep ügyei vezetésében, de ezen megbízásuknak nem feleltek meg, minek következtében le lettek váltva és most szeretnék volna ezen pozíciójukat visszaszerezniük. A munkafegyelem és a rend megszilárdításában eredményesen közreműködött Nagy Ferencz Csantavér község vezető jegyző úr, aki rendelkezésére álló minden közigazgatási eszközt felhasznált és érvényre juttatott.”*

Újabb jelentésében Barabás Mihály ugyancsak arra panaszkodik, hogy a telepések hanyagok és lusták Bácsjózseffalván, de ezt ugyancsak az általa sérelmesnek vélt két vitéz személyével és ármánykodásával, mi több, haszonszerzési szándékával társítja:

„Azon székely telepések, akiket erélyesen felhívtam a munkák rendes és becsületes végzésére mivel 8-9 óra körül jöttek ki a munkálatok megkezdésére vitéz Körmöczy Sándor és vitéz Kovács Lajos telepésekkel titkos megbeszéléseket folytattak. Már pedig vitéz Körmöczy Sándor a múlt év őszén összepaktált a bentlakó bunyevácokkal és az ugynevezett Forgó tanyára elszállítottak és ott leraktároztak 133 q csövestengerit és egy másik helyen pedig 67 q csövestengerit, mely mennyiségeket csendőri eljárás után vissza lett juttatva a M. Kir. Kormány bizottságnak. Ugyiszintén vitéz Kovács Lajos a szalonna kiosztás körül követett el szabálytalanságot.”

A húsztonnányi kukorica értékesítése a két vitéznek – és az „összepaktált bentlakó bunyevácoknak” is – hasznot hozott volna az év első harmadában, hiszen élelmezés és takarmányozás szempontjából is figyelemreméltó mennyiségről volt szó.

A „bentlakó bunyevácokkal” ápoltt jó kapcsolat másik aspektusát a késedelmes zabkiosztás kapcsán tapasztalhatjuk meg: „A vitézek említették, hogy Ők tudnának zab vetőmagot szerezni a környékbeli bunyevác tanyákról 40-45 P-ös áron, de az árat a telepfelügyelő nem volt hajlandó elfogadni és közölte a vitézekkel, hogy hivatalos úton megállapított áron fog beszerezni zab vetőmagot, aminek leszállítása csak napok kérdése.”

A viszály másik „frontját” a bukovinai székelyek alakították ki Barabással szemben: ha hinni lehet Barabás jelentésének, akkor a két korábbi befolyásos vitéz izgatásának eredményeként váltak elégedetlenné a telepesek, bár a megromlott viszonyhoz nagy mértékben járult hozzá a telepfelügyelő is. Mezei Ambrus székely telepes május 20-án kelt leveléből dől a panasz: „igaságtalanság és meg nem érdemelt goromba bánás mod ért benünket a felügyelő urtól”, aki meg is fenyegeti az ellene zúgolódókat: „a felügyelő úr a mult szobaton azal fenyegetet meg benünket hogy Szegedre viteti azt aki elene barhol panaszt vagy jelentést mer teni...” A panaszlevél további része viszont vélhetően a lényegre érinti: „...a felügyelő ur aszt monta hogy földet csak az kap a kincstári fen marat földekből aki répát tesz s akinek víz alatt ál a földje de nem veték figyelembe mert valóságba / más ként történt s a répásoknak atak egy holdat sa ki nem / ütet répát az kapot töbet ijenek például a birour és anak / rokonsága hivatanok urak iparosak a szomszéd határba / levo egyik bunyevác Mezö ör akik Romaniába az ő keze alá / szolgáltak szoval mindenki kapot csak azok kaptak leg keveset / akik tényleg rászorultak volna [...] több székel család van ojan / akiknek a földjük töb mint fele jelenleg is vízalatt van / és melé még nagyob családokal birnak föld mivelő / foglalkozásuknál fogva ezek letek volna legjobban rá / szorulva hogy eből az olcso berlet földből kaphasanak.

Kissé zavarbaejtő a bunyevác mezőőr, aki Romániába is az ő keze alá szolgált, amiből inkább arra lehet következtetni, hogy a „bunyevác” etnonimát szitokszóként használták, valós tartalom és ismertek nélkül, az inkább a számukra ismeretlen származású személy megfelelője.

Barabás ellen a panaszlevél írója, Mezei Ambrus további sérelmeket sorol fel: „(a telepfelügyelő azt mondta, hogy)... a Bács Jozseffalviak ciganyok masik alkalomal pedig Mezei Jánosnak hogy cigányok minekünk ezek a kijelentések nagyon sérelmesek mert mü nem vagyunk cigányok mert ha Bukovinába is eltünk a Román elnyomás alatt megis meg öriztük a fajunkat elenben a felügyelő urnak a felesége és családja vagy nem tudnak vagy nem akarnak magyarul beszélni mert így még közölünk egy sem halota csupán románul beszélnek.”

Hogy ne csupán önérzetükben legyenek megsértve a székelyek, arról Barabás más- képpen gondoskodott: „...szobaton este még aszt is kejelentete a felugyelő úr hogy mindén telepes kivétel nélkül 1000 pengővel / beruházásra meg van terhelve márpedig az egyenetlen elosztás ekor már nagy igaságtalanságot hoz maga után. A felügyelő úr még aszt is monta hogy a zsebje teli van pénzél ő nem szorul senkire sem pedig nekünk székejeknek nagyon sok családnak egy filére sincs.”

Hasonló sérelmeket panaszol el Gaál Antal is május 22-én: a szűkös lehetőségre hivatkozva kér – a magas talajvíz okozta termés kiesés miatt – újabb földterületet, de azt a „birour” már szétosztotta rokonainak és magának: „...*mikor kértem a bi / rourtol asztmont maid később / és mikor még oda mentem / akor adot egy holdat és kértem / agyon még nics kel másnakis / majd később kapsz hamard. / Kérem a birourt most kiosztota / A rokonainak egy néhányat / Fel hozok akit tudok hogy / egyszálvizük sincs. [...] kisült hogy az öcsinek kölöt / volnamert nem elég az öt / hold és az övé a három..*”

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

Szinte lehetetlen igazságot tenni ebben a látszólag kuszának tűnő ügyben, ami vélhetően minden tavasszal megismétlődött – főképpen az ellátás lehetetlenné válásával és a háború eseményeinek rosszabbra fordulásával. Némi segítséget napjaink eseményeinek párhuzamba állításával kaphatunk, minek során a telepfelügyelő személyét általánossítással a hatalom birtoklójával, a vitézek – ha lehet hinni a leírásban szereplő célzásoknak – a korábbi hatalmi struktúra képviselőivel, a telepesszékelyeket pedig az örök kisemberrel azonosítjuk. A szereplők belső készítése nem azonos, hiszen a telepesszek egy jobb élet reményében már az első évben gyakorlatilag a túlélésért küzdenek, a telepfelügyelő a saját környezete boldogulását tekinti feladatának, a vitézek pedig – vélhetően helyismeretük révén – egy dinamikus gazdasági modell kialakítását szeretnék elérni, némi felárral. Az esetleges egybeesések teljességgel a véletlen művei.

Az érintett három forráscsoport annak ékes bizonyítéka, hogy a téma lehetőségeihez mért minél átfogóbb összefoglalása mindenképpen időszerű, egyúttal a viharos időszak kistörténelmeinek megértését is szolgálja.

SZAKIRODALOM

BÁLINT Sándor

1942 A délmagyarországi bolgár népélet. *Kalangya* XI. (10) 446–451.

1943 Bácska kegyhelyei. *Kalangya* XII. (4) 161–164.

BANÓ István

1943a Ilonka Pilonka. *Kalangya* XII. (3) 116–119.

1943b A kígyóvőlegény. *Kalangya* XII. (4) 169–172.

1943c Molnár G. Károly, az öreg zentai mesemondó. *Kalangya* XII. (6) 261–263.

1944 A pünkösdi Zentán. *Kalangya* XIII. (4) 160–162.

BELÉNYESI Márta

1943 Az Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztályának néprajzi gyűjtőtevékenysége 1943-ban. *Néprajzi Értesítő* XXXV. (3–4) 251.

BERÉNYI János

1943 Székely virágfakadás. *Kalangya* XII. (7) 303–305.

1944 A szabadkai székely pünkösdi. *Kalangya* XIII. (6)

BODROGHY Szabolcs

1942 A bukovinai székelyek bácsmegyei élete. *Kalangya* XI. (6). 239–244.

1943 A bácskai székelyek vallásos szokásai. *Kalangya* XII. (2) 83–88.

CSUKA János

1942a A bácskai németek. *Kalangya* XI. (4) 179–182

1942b Szlovákok, ruszinok, sokácok. *Kalangya* XI. (6) 271–280.

1942b Délvidék a történelem sodrában. *Kalangya* XI. (7–8)

1943 A mai délvidéki szerb lélek. *Kalangya* XII. (2)

FIALA Endre

1944 A délvidéki történetírásról. *Kalangya* XIII. (4) 156–158.

GOMBOS György

1942 Bukovinai székelyek hazatelepítése. *Újabb tennivalók*. Magyar Külügyi Társaság, Budapest.

JURG János

1942 Asszimiláció a Bácskában. *Kalangya* XI. (9) 410–413.

KERÉK Mihály

1941 Agrárreform. *Kalangya* X. (1–2) 55–60.

1946 A magyar földkérdés.

KOREK József

1944 Kiegészítő adatok Zombor településtörténetéhez. *Kalangya* XIII. (7). 284–285.

KÓSA László

1972 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. *HITK* IV. (11–12) 5–23.

LÉVAY Endre

1942a Magyarok a déli végeken. *Kalangya* XI. (1–2) 24–30.

1942b Gyulafalvi dohányosok. *Kalangya* XI. (3) 126–132.

1942c A némettség helyzete a Délvidéken. *Kalangya* XI. (4) 162–170.

1942d A németység helyzete a Délvidéken. *Kalangya* XI. (5) 202–206.

MUHI János

1942 Bácskai népszokások. *Kalangya* XI. (10) 431–434.

1943 Bezdáni hajósok. *Kalangya* XII. (5) 230–232.

NÉMETH Kálmán

1943 Százezer szív sikolt. Bácsjózseffalva.

1944 A bácsjózseffalvi domborművek. *Kalangya* XIII. (4) 173–176.

ORTUTAY Gyula

1943 Tamás Gergelyné meséli. *Kalangya* XII. (11) 494–497.

1947 *Két előadás*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

SAJTI Enikő, A.

é. n. Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/01200/01275/01275.htm>. (A letöltés időpontja: 2014. okt. 7.)

SZABADOS Mihály

1941 Egy telepítés tanulságai. *Magyar Szemle* 3.

TIMÁR Ferenc

1943 Gombosi ének. *Kalangya* XII. (1) 19–21.

VOIGT Vilmos

1983 Magyar folklórkiadványok a szomszédos országokban. *Valóság* XXVI. (9) 103–107.

VUKOVICH Géza

1942 A bácskai bunyevácok helyzete a megszállás alatt. *Kalangya* XII. (3) 95–98.

ADATTÁRI FORRÁSOK

Vajdasági Levéltár – Arhiv Vojvodine – Újvidék
Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára – Budapest

CONTRIBUȚII LA CERCETAREA SECUILOR BUCOVINENI DIN BACICA ÎNTRE 1941–1944

În istoria și activitatea din secolul XX al maghiarimii din Voivodina o perioadă mai puțin sau mai necorespunzător cercetată ar fi cea a anilor dintre 1941 și 1945. Demersurile recente arată o bogăție relativă a surselor, drept urmare, printre altele, nici viața secuilor bucovineni așezați în zona Bacica nu pare o tematică care să nu aducă nimic nou la lumină. Deși au fost publicate numeroase memorii sub formă de volum, studiu sau comunicare, și astfel am considera că toate detaliile minuscule ale acestei perioade sunt cunoscute nouă, autorul își asumă o scurtă prezentare a trei tipuri de surse, care ar fi de folos specialiștilor.

CONTRIBUTIONS TO THE RESEARCH OF THE SZEKLERS OF BUKOVINA SETTLED IN BAČKA (1941–1944)

In the 20th century history and ethnographic activity regarding the Hungarians of Vojvodina, the less or less convincingly researched period must be the years between 1941 and 1945. The recent approach shows a relative richness of sources; therefore – among other topics – neither the life of the Szeklers of Bukovina, settled in Bačka region seems to be a completely exhausted topic. Although many memoirs were published in the shape of volumes, studies or communications, and one should think that we know each and every detail of the period in question, the author offers a short presentation of three groups of sources, which can raise the interest of the specialists.

LÁZÁR KATALIN

NÉPSZOKÁSOK AZ ERDÉLYI NÉPI JÁTÉKOKBAN

Az első kérdés, hogy mi keresnivalójuk van a népszokásoknak a népi játékokban. Mint tudjuk, a népi játékanyag többek között olyan kulturális elemek gyűjteménye, amelyeket a felnőttek már nem használnak, soknak már létezését is elfelejtették: ennek megfelelően népszokáselemek is megőrződtek a népi játékokban. Az ünnepeken megjelenő rituális dalok, táncok és cselekvések (köztük a játékoknak nevezettek is, mint pl. a betlehemes) magához az ünnephez tartoznak, attól függetlenül, hogy felnőttek vagy gyerekek adják elő őket. Ilyen pl. a regölés, amelyet bőségvarázsló lényege folytán eredetileg mindenhol felnőtt férfiak jártak, ám később sok helyütt már csak gyerekektől volt hallható: ettől azonban nem vált népi játékká, népszokás maradt. Egyes népszokások egyes elemei azonban bekerülhettek és be is kerültek a népi játékokba.

A népi játékok gyűjteményében alkalomhoz nem kötött és alkalomhoz kötött játékok is találhatók, hasonlóképpen a népzenei gyűjtemény alkalomhoz nem kötött és alkalomhoz kötött dalaihoz. Az alkalomhoz nem kötött dalok bármikor felhangozhatnak (a tánc vagy mulatás közben való éneklés nem számít alkalomhoz kötöttségnek). Az alkalomhoz kötött dalok alkalmi a népszokások: a dalok a kalendáriumi ünnepekhez és az emberélet fordulóihoz kötődő cselekményeket kísérik, ennek megfelelően rituálisan ismétlődnek (lásd pl. a karácsonyi ünnepkörhöz vagy a névnapokhoz kötődő dalokat). Hasonló a helyzet a játékokkal: az alkalomhoz nem kötött játékok bármikor játszhatók, az alkalomhoz kötöttek csak akkor, amikor az alkalom fennáll. Az alkalmak azonban nagymértékben különböznek a népszokások dalainak alkalmaitól: az alkalomhoz kötött játékok a mondókák és a kisorsolók-kiolvasók, amelyek akkor kerülnek elő, ha a gyerekek fáznak, ha esik az eső, ha meglátják tavasszal az első fecskét, gólyát, ha csigát, katicabogarat találnak, sósát szednek, illetve valamely játék előtt el kell dönteniük, melyik csapat fog kezdeni vagy ki lesz a fogó, hunyó.

Egyes játékok szövegében, cselekményében megjelennek annak nyomai, hogy valaha jeles napokhoz kötődtek, illetve olyan elemek, amelyek népszokások részei voltak, maradtak. A népszokások egyes mozzanatait-

nak, maradványainak keresése a népi játékokban nem tűnik túlságosan nehéz feladatnak. Közben azonban kiderül, hogy tisztázni kell a kérdést: mi tekintendő népszokásnak és mi nem. Számos esetben ugyanis igen erős összefonódás tapasztalható népszokás és néphit között, illetve föl kell ismerni, hogy a szokásos, rendszertelenül vagy rendszeresen, bizonyos időszakonként ismétlődő cselekvések nem mindegyike népszokás. Minden esetben el kell döntenünk, hogy a játékokban megőrződött kulturális elemek közül mi volt valaha népszokás alkotóeleme és mi nem tekinthető annak: a mérlegelés eredményeképpen népszokásoknak tekintjük a jeles napokhoz (húsvét, pünkösd, nagypéntek) és az emberélet fordulóinak egyikéhez (lakodalom) kötődő cselekményeket, és e tanulmányban megjelenik egy jogszokás is, a nyílhúzás.

Az erdélyi játékok cselekményében, dallamában, szövegében való vizsgálódás esetében problémát jelent, hogy a MTA BTK Zenetudományi Intézetében a népi játékok gyűjteményében viszonylag kevés erdélyi játékváltozat található, és alig van moldvai játéanyagunk (a továbbiakban bemutatott játékoknak moldvai változatai a gyűjteményben nincsenek). 2014 februárjában a gyűjtemény 34 338 játékleírást tartalmazott (a múlt idő annak köszönhető, hogy nyitott, állandóan gyarapodó gyűjteményről van szó), ebből 5482 származott Erdélyből, és mindössze 70 Moldvából. A magyarázat egyszerű: azok a magyarországi kutatók, akik eljutottak Erdélybe és/vagy Moldvába, nem játékokat gyűjtöttek, hanem népdalokat, balladákat, táncokat stb., és ma is ugyanez a helyzet. A népi játék nem tartozott (ma sem tartozik) a kiemelten fontos témák közé.

Magam 1980-tól vagyok a játékgyűjtemény kezelője és kutatója; az elmúlt 34 év alatt Moldvába nem sikerült eljutnom, de Erdélybe néhányszor igen, és módom nyílt gyarapítani a gyűjteményt összesen 538 erdélyi játékkal. A további erdélyi adatok a gyűjteményben főként erdélyi gyűjtők publikációiban jelentek meg (3490 adat). A 19 gyűjtő közül érdemes megemlíteni Gazda Klára, Seres András és Veress Ilona nevét, akik több száz játékot publikáltak (lásd Gazda 1980, Seres 1984, Veress 2002).

A következőkben sorra vesszük azokat a játékokat, amelyekben népszokások különféle mozzanatai őrződtek meg.

NÉPSZOKÁSELEMEK ERDÉLYI JÁTÉKVÁLTOZATOKBAN

ÉVKEZDÉS (HÚSVÉT)

Az év kezdetét a kereszténység előtti kultúrák is megünnepezték: a természet életre kelése, megújulása fontos volt a korai földművelő kultúrák számára. Az évkezdetet a tavasz jelentette. Ez a szokás szívósan tartotta magát a legutóbbi időig: tavaszkezdő népszokásaink megmaradtak a 20. századig. A magyar nyelvterületen a tavaszi évkezdet megünneplése többek között vonulásokkal történt.

A különféle vonulós játékok közül a magyar nyelvterületen a leginkább elterjedt a bújó-vonuló és kapus-hidas játék, aminek számos szövege közül a *Bújj, bújj, zöld ág* a leggyakoribb. A kapus-hidas formát a továbbiakban nem említjük, mivel az nem kapcsolódik népszokáshoz, a bújó-vonuló változatok ellenben igen.

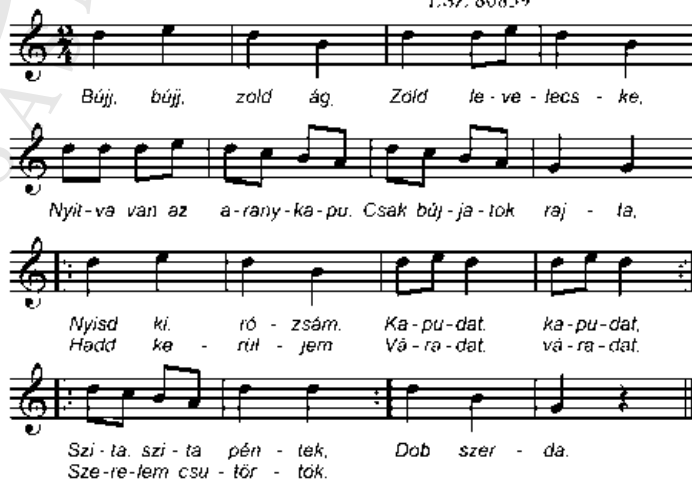
A bújó-vonuló játék tehát eredetileg évkezdő népszokás volt, évente egyszer, a tavasz kezdetén, húsvét táján játszották: körülkerülték vele a falut. A körülkerülésnek két rituális célja közül az egyik a termékenységarázkodás volt, amit a szöveg is mutat: a benne megjelenő *Bújj, bújj, zöld ág, zöld levelecske* szöveg a természet megújulását, a növényzet újjáéledését volt hivatva elősegíteni. A másik cél az volt, hogy a megújult növényzetet, a falu határát a hajadon lányok körülkerülésükkel megvédjék a jégverés, a fagyok és egyéb károk ellen (lásd MNL 1979: 604–606): ehhez nem feltétlenül a *Bújj, bújj, zöld ág* szöveget dalolták, más dalok, énekek is megjelenhettek közben. Itt tehát hiedelem gyökerű népszokásról van szó: létrehozója a hiedelem, szokássá az állandó évenkénti ismétlődés avatta.

Hagyományosan fiatal lányok, 12–14 évesek kerülték körül a falut. A körülkerülés egyik módja, hogy a lányok láncba fogódzkodtak, a lánc egyik végén álló két lány kezét fölemelve kaput tartott, a másik végén állók pedig áthúzták alatta a láncot. Kezüket nem engedték el, a végén az egyik kaputartó a saját karja alá fordult. Ekkor a lánc másik vége, amelyik eddig a vonulást vezette, megállt, és az ott álló két lány tartott kaput, az addig kaput tartók pedig az alatt húzták át a láncot, így haladt a lánc folyamatosan előre. A vonulás egy másik módja, hogy a lányok párosával oszlopba álltak, minden pár kezét összefogva kaput tartott, a leghátulsók kezdték az átbújást a kapuk alatt, és amikor az oszlop elejére értek, beálltak első párnak. Az oszlop ennek következtében haladt előre. Mindkét fajta vonulás közben folyamatosan dalolták:

1. kotta. *Bújj, bújj*

Jobbágytelke (Maros-Torda)

1.SZ. 80839

Bújj, bújj, zöld ág, Zöld le - ve - lecs - ke,
Nyit - va van az a - rany - ka - pu. Csak búj - ja - tok raj - ta,
Nyisd ki ró - zsa - m. Ka - pu - dat. ka - pu - dat,
Hadd ke - rül - jem. Vá - ra - dat. vá - ra - dat,
Szi - ta. szi - ta pén - tek, Dob szer - da.
Sze - re - lem csu - tór - tók.

Húsvétkor ez a cselekmény körmenetként valósul meg. Ekkor is az történik, hogy énekelve körüljárják a falut, illetve nagyobb helység esetében annak valamely részét: mást énekelnek, de a funkció ugyanaz, a védelem kérése. A húsvéti körmenet jelentősége megmaradt, de a *Bújj, bújj, zöld ág* éneklése közbeni körülkerülés elvesztette rituális jelentőségét: ez részben azzal járt, hogy az eredetileg nagyobbakhoz (12–14 éves hajadon lányokhoz) kötődő szokás a fiatalabbakhoz, gyerekekhez került, részben pedig azzal, hogy a cselekmény az alkalomtól elszakadva bármikor játszható játékká vált.

A körüljárásnak vannak olyan változatai is, amelyekből a kapuk már kikoptak, a hátulsók egymástól szétválva az oszlop két oldalán haladnak előre, úgy állnak be az oszlop elejére. A vonulás, az előrehaladás ugyanúgy megtörténik, mint a kapuval játszott formában. Ilyen változatot Jobbágytelkén sikerült gyűjtenem 2004-ben, de ez még tovább kopott: az adatközlő állítása szerint dallam, szöveg nem tartozott hozzá. Ez a kopás is a rituális jelentőség elvesztésének eredménye: a kereszténység előtti és a keresztény formák legfontosabb egyezése, hogy a falut dalolva, énekelve járják körül.

PÜNKÖSD

A pünkösdi közismert jelképe a pünkösdi rózsza. A pünkösdhöz kapcsolódó egyik szokás a pünkösdi királynéjárás, amely a Dunántúl északi részén szinte napjainkig fennmaradt. Mágikus célja a bőségvarázslás, ez azonban a keresztény időkben már terjedelmileg meglehetősen leszűkült, annyi maradt belőle, hogy a házról házra járás és éneklés végén a *kis királynőt* magasra emelik, és azt a kívánságot mondják, hogy ilyen nagyra nőjön a háziak kendere (lásd pl. MNT 1953: 219–226).

Az *A pünkösdi rózsza* kezdetű dalt párválasztó körjátékhoz éneklük: körbeállnak, egy áll a kör közepén. Mind dalolnak, a megfelelő részhez érve (a bemutatott változatban: *Kapd be, akit szeretsz*) a középen álló párt választ, és azzal táncol a dal végéig.

2. kotta. A pünkösdi rózsza

(Kis-Küküllő)
Kiss Á. 1891. 331. l.

A pün-kös-di ró - zsa Ki-haj-lott az út - ra.
Én is szá-kasz - tot - tam. De el-sza-lasz - tot - tam.

Én é - de - sem. én ked - ve - sem. Szá - kassz e - gyet ró - la.
I - ci - pi - ci szá - ke kis - lány. Kapd be a - kíl sze - retsz.

Ezt szá - re - tem. ezt ked - ve - lem.
Ez az én é - des ked - ve - sem.

Ha pénz vol - na. Pen - dül - ne.
Ró - zsa vol - na. Te - rül - ne.

Mé - gis ki - for - dül - na be - lö - le.

NAGYPÉNTEK

A férjvőslés nemcsak Katalin-naphoz és András-naphoz kapcsolódott, amikor a lányok ólmot öntöttek, hogy megtudják, ki lesz a férjük. A nagypénteki mosakodáshoz is kötődött, ami a játékok közül a *Fehér liliomszál* játékban őrződött meg: a lányok úgy gondolták, hogy akivel a nagypéntek éjszakai mosakodás után hazafelé menet találkoznak, az lesz (vagy ha az már házas vagy öreg, akkor olyan nevű lesz) a férjük. A *Fehér liliomszál* kezdetű dalra párválasztó körjátékot játszottak: körbeálltak, egy állt középen, a dal végén választott valakit, és az ment a kör közepére.

3. kotta. *Fehér liliomszál*

Parajd (Udvarhely)
[SZ 64934]

Fe - hér li - l - om - szál Ú - gori a Du - ná - ba
Tá - maszd meg ol - da - lad Két a - rany - pál - cs - val
Meg is mo - sa - kod - jál Meg is fe - sült - kor - jál,

Va - la - ki - nek ko - té - nyé - be Meg is ta - ru - l - koz - zél.

LAKODALOM

Az emberélet fordulóihoz kötődő egyik legfontosabb és leglátványosabb népszokás a lakodalom. A házasságkötés két mozzanatból állt: egyrészt a családok közti jogi megállapodásból, másrészt egy színjátékszerűen kidolgozott ünnepi szertartásból. Ez utóbbi szertartásnak egyik része volt a leánykérés, amelynek legegyszerűbb formája szerint a legény anyja kérte meg a lányt fia számára. Később sok esetben rokont, ismerőst (többnyire asszonyt) küldtek el a lányos házhoz, hogy tudja meg, vajon szívesen látják-e a leánykérőket. Ha kedvező volt a válasz, a legény násznagyával vagy rokonaival kereste fel a lányos házat a leányt megkérni.

A leánykérés szokásának számos elemét őrzik a leánykérő játékok. A cselekmény egyértelműen ennek az eseménynek eljátszása, s az sem véletlen, hogy a szereplők hagyományosan csakis lányok, mégpedig 12–14 éves lányok voltak. Ők már igen közel voltak ahhoz, hogy eladósorba kerüljenek, hiszen – mint tudjuk – hagyományosan a lányok már 14–16 éves korukban férjhez mentek, sok helyütt a 18 éves hajadonok már vénlányoknak számítottak.

A leánykérő játékokat többféleképpen játsszák. Az egyik játékmód szerint körbeállnak, kívül jár a *kérő*, aki az előbbieket értelmében egy asszony (a játékban lány), s a közös dalolás végén elviszi azt a lányt a körből, aki mögé érkezik a dal végén. Addig játsszák, amíg mindenkit el nem visz.

A leánykérés ügyében tudakozódó asszony figuráját számos játékszövegben Erzsébet asszony, Árpádházi Szent Erzsébet jeleníti meg, aki a házasság védőszentje is. „A szent Erzsébet név ismét a lakadalmi szokásokkal van kapcsolatban. Szent Erzsébet neve alatt

valami házasság elősegítőnek a fogalmát őrizte meg a gyermekjáték” (Kiss 1891: 514). Ezzel magyarázható, hogy neve bekerült a leánykérő játékok szövegeibe.

4. kotta. Szent Erzsébet

Andrásfalva (Bakovina)
A¹ 7099 a

Ho - va jár - tál. Szent Er - zsé - bet, In - nen - on - nan a - tul - ra,

Lányt jot - tern ké - ret - ni. Kar - csú ma - ga - sab - bi - ket.
Szé - bi - ket, job - bi - ket.

A mi lá - nyunk Nem el - a - dó.

Csak a ház - ben il - len - dó.
Csak a ház - ben il - len - dó.

Ki sem mer - juk Bo - csáj - ta - ni

Száz a - rany - gyű - rű né - kül.
Száz a - rany - gyű - rű né - kül.

Egy hin - tó - ba' Hat ló le - gyen
Mind a hat ló Szé - len te - gyen.
Kar ke - zem - be. Ma - ri lá - nyom.

Ta - nulj em - ber - sé - get.

A leánykérő játékokban elhangzó dalok szövege is tartalmaz a szokással kapcsolatos motívumokat. Dalos változatban és prózai szövegben is megjelenhet a *Mit kerülöd, mit fordul az én házam táját* szöveg, ami a leánykérésre utal.¹

1 A bemutatott változatot Manga János Bácsandrászálláson gyűjtötte, ám az adatközlők Andrásfalváról települtek oda.

5. kotta. *Mész, mész, mész*

Andrástálva (Bukovina)

MNT 1951. 368. sz.

Mész. mész. mész. Ter-melt mész-nek há-rom-sá-ga
 Ter - melt mész
 Le-hul-tott vi - rá - ga. Ez az ál-dott bor,
 Ki min-den-nap foly.
 Ha jól i-szom be-lő-le Le-me-gyen a be-lem-be

- Kakasisten: jónapot!

- Adjon Isten minden jól! Mit kerüli, mit fordulja az én házam táját?

- El akarom venni az Erzsébet lányát

A játék szövegének romlásaira most nem térünk ki. A szöveg végén a kérő elviszi azt a lányt, aki mögött áll.

A *Most viszik, most viszik* szöveg változatai a lakodalomnak azt a mozzanatát idézik föl, amikor a menyasszonyt a vőlegényes házhoz viszik: a folytatásban megjelenik a menyasszony öltözkékének leírása. A *Bíborban, bársonyban* a menyasszony tehetős voltát jelzi: nemcsak a bársony, hanem a bíbor ruhadarab is a jó mód jele volt, nem telt rá mindenkinek. A menyasszony öltözkékében a *sarkantyús csizma* varrással díszített csizmat jelent.

Az előkelő, gazdag családoknál régen befestették a lovak farkát: innen a *Mind a hatnak aranyfarka legyen* szöveg, amely annak emlékét őrzi, hogy a leánykérésre (különösen gazdagabb család leányának megkérésére) az remélhetett igenlő választ, aki maga is jó módú volt, festett farkú lovak vontatta hintóval tudta a lányt elvinni.

6. kotta. *Most viszik, most viszik*

Észtelnék (Háromszék)

Gazda 1980. 548.

Most vi-szik most vi-szik Da-ni-ká-né lá-nyát
 Bí-bor-ba', bér-sony-ba'. A-rany-ko-szo-rú-ba'.
 Nem a-dom a lá-nyom Ab-ba' pe-dig hat ló te-gyen.
 A-rany-hin-tő nőt - kul.
 Mind a hat-nak a-rany-far-ka te - gyen.

A *Hej, szénája, szénája* szövegtípus a magyar nyelvterület valamennyi népzenei dialektusából ismert, Moldva kivételével.² A szöveg kezdő motívuma Kiss Áron szerint azt a szénakötelet dalolja meg, amelyet a lakodalmas menet előtt keresztbe húztak az utcán, ha a vőlegény más falurészbe vagy más helységbe vitte a menyasszonyt. A *Kötők szép koszorút, Fejemre teszem* szöveg a régi menyasszonyi fejdíszre utal.

7. kotta. *Haj, szénája, szénája*

Túr (Alsó-Fehér)
Kiss Á., 1891, 393-394. l.

Haj, szé-ná-ja, szé-ná-ja. Szé-na sza-ka-dék-ja.

Ben-ne vá-gyok ke-rek asz-szony. O-teled a-kül sze-retsz.

Kőny-nyen, kőny-nyen, kis me-nyecs-ke.

Tá-ka-ríj-ja, bu-gyo-ríj-ja.

Ezt ő-le-tem, Ezt csó-ko-lom,

Ezt ma-gam-nak. Kü-vá-lasz-lom.

Kö-tők szép kö-szo-rút. Fe-jem-re te-szem.

Csi-mon-dam, csú-mon-dam Tisz-ta gé-ni-csecs-ka

I-de is. Én-ró-lam is

O-da is. Gan-dos-kod-jál

To-vább is, To-vább is!

Bis. bis. bis.

Kí-csi-ne-kem Ez-a ház.

Kí-rú-gom az Ol-da-lát.

Bis. bis. bis. To-vább is!

2 Moldvából összesen 4 párvalasztó körjáték van a gyűjteményben Érik a meggyfa, Elvesztettem zsebkendőmet, Ajtó, ablak nyitva van, ill. Zöld fű, zöld fű szövegkezdettel.

NYÍLHÚZÁS

A nyílhúzás a jogszokások közé tartozik. Ipolyi Arnoldnál olvasható: „általában azonban tudva van jogrégiségeinkből, hogy a nyilazási sorsolás által osztatott fel különösen a *földbirtok*” (Ipolyi 1854 (1929)/II: 273). A nyílhúzásnak ezt a szerepét Kiss Áronnál is megtaláljuk: ő kiolvasóként említi a ma kisorsolónak nevezett, szöveg nélküli változatokat is. „A kiolvasásnak nálunk legrégebb alakja talán a *nyílvetés*. Ezt a közéletben a közös birtok művelés alá való kiosztásakor használták. Szatmárban a holt Szamos és az új Szamos közti fogás is ily nyilasokra volt osztva s a sors döntötte el, melyik nyilas kié legyen. [...] Az is ilyen fajta, mikor a gyermekek különböző hosszúságú *szalmaszálat* fognak az újjaik közé, azután markukat beszorítják s a másik félnek ki kell találni, hogy melyik szalmaszál hosszabb” (Kiss 1891: 507).

A játékot játsszák szalmaszálon kívül fűszállal, gyufaszállal is. Lényege, hogy több egyforma között az egyik másmilyen: többnyire rövidebb, de előfordul pl. az is, hogy a gyufaszálakról lekaparják a fejet, csak egyet hagynak meg. Valaki úgy tartja a szálat, hogy ne látsszon, melyik a rövidebb (vagy másmilyen). Aki a rövidebbet – vagy másképpen különbözőt – húzza, az a vesztes: a *rövidebbet húzza* szólásunknak is ez az eredete. A jogszokásban a vesztes kapta abban az évben a legrosszabb földet. A játékokban a következmény nem ennyire súlyos: a vesztes lesz a következő játék szereplője (pl. csülködésben a csősz, fogócskában a fogó), illetve a csapatválasztás, a csapat szerepének kiválasztása szempontjából hátrányos helyzetbe kerül: a nyertes kezdi a csapattagok választását, azt is ő választja ki, hogy csapata melyik szerepben kezdjen. A nyílhúzásról egy erdélyi adatunk van, a közlő a szarkás játéknál említi (Horváth 1971: 116).

ERDÉLYBEN EDDIG NEM TALÁLT ELEMEEK

Egyes népszokás-elemek előfordulnak más tájegységeken, de Erdélyből nincsen rá adatunk. Ezeket azért érdemes itt megemlíteni, mert nem tudjuk, hogy valóban nem léteznek az erdélyi dialektusban, vagy csupán gyűjtési hiányosságról van szó.

ÉVKEZDÉS (VONULÁS)

A vonulások három módját említettük az előbbieken. Egy további (és gyakori) vonulási mód különálló kapuval történik, eltérően a bemutatott változattal, ahol a lánc eleje. Kettőn kezüket összefogva kaput tartottak, a kapu alatt átvonult a lányok lánc, a kaput tartók csatlakoztak a lánc végéhez, a láncot vezető két első lány pedig ismét kaput tartott. Többnyire eközben is a *Bújj, bújj, zöld ág* változatait dalolták, más dallamok-szövegek is kapcsolódhattak hozzá, de erről a játékmódról a MTA BTK Zenetudományi Intézet több mint 34 000 játékleírása között jelenleg egyetlen erdélyi adat sem található.

LAKODALOM (TRÉFÁS HÍVOGATÁS)

A lakodalomba hívás szövegeinek tréfás változatai is megtalálhatók a népi játékok között. Az itt bemutatott Pozsony megyei szövegben azokat, akiket tréfásan meghívnak, éhen maradással riogatják: ez benne a tréfálkozás.

Nemeskajal (Pozsony)

Gágyor 1982/I: 284.

Réce, ruca, vadliba, Jöjjenek a lagziba,

Kést, kanalat hozzanak, Hogy éhen ne haljanak,

Ha jönnek, lesznek, Ha hoznak, esznek.

Hasonló funkciójú, a lakodalomba való meghívást imitáló szövegre Erdélyből nincsen adatunk.

LAKODALOM (LEÁNYKÉRŐ VÁRKÖRJÁTÉK)

Régen szerdai napon történt a lány kikérése, ennek emlékét őrzi a leánykérő várkörjátékok *Szeredán viszik a lányokat* szövegtípusa. Magát a játékot ugyanúgy játsszák, mint a *Hol jársz, hová mész, Szent Erzsébet asszony* kezdetűt, változatai között azonban gyűjteményünkben erdélyi adat nincsen. Egy Felső-Tisza vidéki változatot itt bemutatunk.

8. kotta. *Szeredán viszik a lányokat*

Tiszabecs (Szatmár)
I.SZ. 73223

Sze-re-dán vi-szik a lá - nyo - kat, lá - nyo - kat,
A leg-szeb-bik lá - nyo - kat, lá - nyo - kat.
Ha gyongy, gyongy, gyöngy Asz - szo - nyá - nak,
Gyongy - ko - szo - rú A lá - nyá - nak,
Vesz-szót, vesz-szót a há - tá - ra, Hogy sen - ki se lás - sa!

NAGYPÉNTEKI MOSAKODÁS (PÁRVÁLASZTÓ KÖRJÁTÉK)

A *Fehér liliomszál* számos változata nem fejeződik be azzal, hogy *Valakinek kötényébe törülközzél is meg*, hanem az akkor kiválasztott leánnyal a választó táncos is egyet. Az ilyen alkalmakkor énekelt hosszabb-rövidebb füzérekben található pl. az a szövegmotívum, amely a lakodalmakban és egyéb mulatságokban szokásos táncrend és fizetési mód emléke: *Három pénzt tettem a hegedűbe, mégse mehettek az első táncba*. Ilyen szövegű erdélyi változat a gyűjteményben jelenleg nincs.

ZÁRSZÓ

A népi játékok cselekménye, szövege és dallama a folklórkutatás kincsesbányája. A cselekményeket pl. az ősi magyar hitvilág kutatói, a dallamokat a népzene kutatók, a szövegeket a szövegfolkloristák kutatják, és mutatják ki belőlük népi kultúránknak olyan elemeit, amelyek más területekről már kikoptak, de a játékokban még megőrződtek. A népszokások kutatójának is van mit keresnie a népi játékokban.

SZAKIRODALOM

GÁGYOR József

1982 *Megy a gyűrű vándorútra I–II.* Madách Kiadó – Gondolat Kiadó, Pozsony–Budapest.

GAZDA Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

HORVÁTH István

1971 *Magyarózdai toronyalja.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.

IPOLYI Arnold

1854 *Magyar Mythologia.* Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.

KISS Áron

1891 (1984) *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest. Reprint kiadás: Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.

MNL

1979 *Magyar Néprajzi Lexikon 2.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

MNT

1951 *A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok.* Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.

1953 *A Magyar Népzene Tára II. Jeles napok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

SERES András

1984 *Barcasági magyar népköltészet és népszokások.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

VERESS Ilona

2002 *Mezőcsávási gyermekfolklor.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

OBICEIURI POPULARE ÎN JOCURILE POPULARE ARDELENE

În textele sau acțiunea unor jocuri populare apar rămășițele unor motive care cândva au făcut parte din repertoriul obiceiurilor calendaristice sau a altor obiceiuri populare. Astfel de motive sunt cele legate de zilele de sărbătoare calendaristice și de obiceiurile vieții de familie, respectiv un reprezentant al cutumelor, tragerea de săgeți. Paștele reprezintă un obicei de la începutul anului, iar elementele legate de începutul anului s-au păstrat în jocurile de-a ascunselea. Simbolul Rusaliilor, bujorul, este cunoscut din textele jocurilor în cerc. În jocul *Laleaua albă* apar elementele scăldării în Vinerea Mare, iar în jocurile de pețit apar bineînțelese elemente ale pețitului. Tragerea de săgeți este un joc de tragere la sorți care păstrează amintirea unei cutume. Există și elemente care apar în alte regiuni, dar nu în Ardeal, ceea ce ne arată că nu toate jocurile au fost prezente în toate dialectele locale.

FOLK CUSTOMS IN THE TRANSYLVANIAN GAMES

In the lyrics and/or acts of certain plays and games we can find the remains of such motifs which were formerly the parts of calendar feasts or other folk customs. Among these there are motifs of calendar feasts and also the motifs of the turning-points of human life, besides these an unwritten law, pulling arrow. Easter is a custom of starting the year: the motifs being connected with the beginning of the year are preserved in games of procession. The symbol of Whitsun, peony is known as the beginning of the lyrics of the games of pair selection. In the game *White lily* the elements of washing at the night of Good Friday are found, in the games asking for the girl's hand the elements of asking for the girl's hand. Pulling arrow preserves an unwritten law as a game of drawing lots. There are also elements found in other dialects but not in Transylvania: this shows that not all games were played in all dialects.

LUKÁCS LÁSZLÓ

A KARÁCSONYFA ERDÉLYBEN, MOLDVÁBAN ÉS BUKOVINÁBAN

Erdélyben a szász városok közül Nagyszebenből 1827-ből, Brassóból 1828-ból értesülünk az első karácsonyfáról polgári környezetből. Szabó T. Attila említette az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárb*an, hogy a karácsonyfa-állítás szokása Erdélyben csak a 19. század második felében kezdett német hatásra terjedezni, és igazában csak a 20. században vált általánossá (Szabó T. 1993: 173). A 19. század közepén a szász evangélikus templomokban és iskolákban is megjelent. Utóbbiak hatására a szász falvakban, a családi otthonokban is elterjedt. Nagykapuson (Nagy-Küküllő m.) 1837-ben még a templomban állítottak karácsonyfát. Keresztényfalván (Brassó m.) 1889-ben az iskolások műsorukat a templomi karácsonyfa mellett adták elő. Wlislocki Henrik az erdélyi szászok néphitéről és népszokásairól 1893-ban megjelent könyvében írta: a városi karácsonyfa csak a legújabb időkben kezdett a vidéki lakosság körében gyökeret verni (Wlislocki 1893: 51). A 20. század elején, de különösen az első világháború után már általánosan elterjedt a falusi szász családok körében (Pozsony 1997: 238–239). Terjedése, egyszerű, díszítetlen formája Beszterce-Naszód megyében még az 1930-as években is tetten érhető, ahogy erről a *Kronstädter Zeitung* 1934-es karácsonyi száma Jádról (Jaad) beszámolt: „Legfeljebb itt-ott kap a kicsi, még nem iskolás gyermek városi példára fácskát, de ez legtöbbször gyertya és cukorkák nélküli. Jád, mint a többi Beszterce-Naszód megyei község, napjainkig megtartotta, hogy a karácsonyt, ahogy korábban más helyeken is szokásos volt, fenyőfa nélkül ünnepelje, és a szentestét nem családi-, hanem közösségi ünnepként tartsa meg.” (Laufer 1934: 238) Erdélyben a karácsonyfa (és az adventi koszorú) elterjedésénél Pozsony Ferenc a közvetlen szász hatást hangsúlyozza lokális szinten: „A szászok szomszédságában vagy a Királyföldön belül fekvő lutheránus magyar falvakban viszonylag korábban jelent meg és terjedt el a karácsonyfa. [...] A karácsonyi ünnepkör esetében sem kérdőjelezhető meg a közvetlen szász hatás például a karácsonyfa-állítás, valamint az adventi koszorú meghonosításában. Ezek a hatásmechanizmusok itt Erdélyben elsősorban lokális szinten működtek. Másodsorban a polgárosodást kísérő jelenségek olyan hatóerőkként működtek, melyek a párhuzamos elterjedé-

süket dokumentálják. Itt különösen az egyház, az iskola és a kereskedelem hatását említ-hetjük.” (Pozsony 1998: 232.) Oltszakadaton (Szeben m., Săcădate) Vámszer Géza gyűjtése szerint: „Régebbi szokás (1870-ben már megvolt), hogy egy nagy, feldíszített karácsonyfát állítanak fel az iskolában. A jelenlevők énekelnek s a káplán – ma a lelkész – közben ajándékokat osztogat a gyermekeknek, többnyire könyveket és taneszközöket. Az utolsó években a nagy fát a templomban állították fel, s már egyes családok is díszítenek maguknak ott-hon karácsonyfát, mint a városiak.” (Vámszer 1940: 119–120) Kolozsváron az 1870-es évek elején a baptista Rottmayer János (1818–1901) a skót Nemzeti Bibliatársulat erdélyi leraká-tának vezetője állított a vasárnapi iskola karácsonyi ünnepségén karácsonyfát (Bretz 1938: 331; Bányai 1966: 26–27; Szigeti 2007: 301–310).

Ugyanakkor Gazda Enikő levéltári kutatásai bizonyítják, hogy a karácsonyfa meg-honosításában, terjesztésében az erdélyi magyar nemesi családok is szerepet játszottak. Szentiványiné Zathureczky Mária leveléből arról értesültünk, hogy a Mikes család Zabolán (Háromszék m., Zăbala) 1873-ban karácsonyfát állított kastélyában, a karácsony-fa ünnepélyre a környék nemesi családjait is meghívta: „Gizáék karátson estére G.[róf] Mikesékni voltak híva, keden estére jötek Imetsfalvára, szerdán estére mentek Zabolára, igen czifra karátson fa volt. De a töbi hívat vendégek elmaradtak, csak a Gyárfás ház és Gizáék voltak. Sényi nagyba köhögöt, alig tudot elmenni. Mikesné öszes családja képeit adta Kabinet fényképbe Gizának, Bertának egy szép brotot, a Gyárfás lányok fekete sejem ruhákat fülbe valokat masnikat kaptak. Jol telt az estéjek.” (Gazda 2014)

A 19. század végéről két karácsonyfát ábrázoló fénykép található a Székely Nemze-ti Múzeum fotótárában. Mindkettő Gere István sepsiszentgyörgyi fényképész felvétele, gyermekeit örökitette meg a karácsonyfával. Gazda Enikő leírása szerint: „Az egyik ké-pen a karácsonyfa alatt Gere Lujza, a fényképész kislánya áll... Elsősorban sütemények (mézeskalácsok), diók, almák kerültek a fenyőre, de papírból fűzött lánc, színes szalag, bádóg zászló, porcelán angyalka és csillogó díszgömb is látható már a fán. Gere Lujza ajándékai között ott látható a játék babakocsi babával, a bádóg tűzhely, a fonott kiskosár és a bárány. A másik képen Gere Jenő és Lujza látható, Jenő ajándékai közt a hintaló, a kis-dob és a huszárcsákó figyelhető meg.” (Gazda 2014) Mivel Gere István a 19. század utolsó évtizedében Bukarestben a román királyi udvar fényképésze volt, ezért Gazda Enikő fel-tételezi, hogy a karácsonyfa családi állításának szokásával talán ott ismerkedhetett meg. Feltételezése helyességét megerősíti, hogy az első román király, I. Károly (1866-tól fejede-lem, majd 1881–1914 között király) a Hohenzollern–Sigmaringen-házból, a karácsonyfa korai elterjedésének törzsterületéről, a württembergi Sigmaringenből került Bukarestbe, ahova a karácsonyfa-állítás szokását biztosan magával hozta. Gere István Bukarestből a 19. század végén került Sepsiszentgyörgyre, és nyitotta meg Olt utcai műtermét, ahol a karácsonyfás képek készültek. Mindkét felvételnél villanófényt használt.

Gunda Béláné Sándor Évát, akinek édesapja a kolozsvári Református Gimnázium tanára volt, kértem, hogy idézze fel karácsonyfáit az 1930-as évekből. Kérésemre Gun-da Béláné, Debrecenben, 2006. augusztus 8-án kelt levelében ezt írta: „A frissen vágott fenyőfákat a főtéren a Szt. Mihály templom körül árulták és vásárolták. Mintegy odaát két karácsony volt, egy »magyar« és az ortodox, a fákat karácsony után újra árulták a románoknak. Az ajándékokat és a karácsonyfát az »angyal« hozta, és vízkeresztkor vitte el. Csak piros papírba csomagolt szaloncukrot és piros kis üveggömböket raktunk rá. Ez csak a mi szokásunk volt. Máshol mézes apróságokkal és más bővli tárgyakkal díszítet-ték. Arról is hallottam, hogy a katolikusok a megvett kis nyers fákat a templom előteré-ben az atyával megáldatták. A fát otthon a szoba sarkába állították, nehogy az angyalon kívül egy rossz szellem elrabolhassa.”

Vadasdról (Maros-Torda m., Vădaș) Székely Ferenc könyvében olvashatjuk: „A karácsonyfa-állítás kb. a 20–30-as évektől szokásos, de csak a gazdagabb családoknál. Csak jóval később kezdett általánossá válni. 1948 után, az erdők államosítását követően szigorú tilalom (borsos büntetés) óvta a fenyőfák erre a célra történő kivágását és forgalmazását, de lehetett üzletekben, *lerakatokban* vásárolni *télifákat*.” (Székely 1999: 20.) Makfalván (Maros-Torda m., Ghindari) először egy Donáth nevű gyógyszerész házában állítottak karácsonyfát az 1920-as években. Havadon (Maros-Torda m., Neaua) is az 1920-as években jelent meg néhány házban, de a 30-as években vált általánossá. Azóta nem hiányozhat egyetlen kisgyermekes család házából sem. Először december 24-én, *karácsony szombatján* este gyújtják meg rajta a gyertyákat, csillagszórókat, a gyermekek ekkor kapják meg a karácsonyi ajándékot, az *angyalfiát*. Havadon a karácsonyfa többnyire vízkeresztig marad a házban, néhol még tovább is, akkor leszedik a díszeit, az üres fát pedig az udvar vagy a ház előtti virágoskert sarkába, a hóba szúrják. Csak akkor dobják a szemétdombra, ha tűlevele lehullott, elszáradt (Nagy 2000: 325–326). Mezőcsáváson (Maros-Torda m., Ceuașu de Câmpie) a második világháború előtt nem volt karácsonyfa, 1940 után terjedt. Demeter Éva néprajzkutató (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy) 2005. január 26-án kelt levelében Maros-Torda megyéből a karácsonyfával kapcsolatos újításról, motorizációról mint egyedi esetről értesített: „Nyárádszeredában egy magyartanárnőnél láttam olyan karácsonyfát, amelyet biciklikerekre rögzítettek, és egy motor lassan, egyenletesen forgatta körbe. Azt viszont nem tudom, hogy kinek az ötlete volt ez, és hogy mikortól kezdtek forgatni a karácsonyfát.” Zilahy Lajos (1891–1974) *A gyermek és a tűz* című karácsonyi novellájában polgári környezetből, Pestről írta le a forgó karácsonyfatalpat, amely zenélt is: „A harmadik szobában állt a karácsonyfa. Szép nagy fa volt, a padlótól majdnem a mennyezetig ért. Talpazata drága szerkezet, amely nagypapa házából, a padlásról került ide. A talpazatban édenszavú zenélőóra volt elrejtve, sőt ez a csodálatos szerkezet, ha felhúzták, lassan, ünnepélyesen forgatta az egész fát.” (Zilahy é. n.: 96) Szabédon (Maros-Torda m., Săbed) úgy emlékeztek, hogy a 20. század elején még nem állítottak karácsonyfát. Szilágyerkeden (Szilágy m., Archid) és Magyardécsén (Szolnok-Doboka m., Cireșoia) az 1930-as években a jobb módú házakban már megjelent a karácsonyfa (Makkai–Nagy 1993: 152, 175, 184, 227, 271, 290). Hasonló eredményre jutott a karácsonyfa sóvidéki elterjedésével és időrendjével kapcsolatban Barabás László: „Sóvidéken a századfordulón és századunk első évtizedeiben még csak szórványosan állítottak karácsonyfát. Városi és polgári hatásra terjedt el, először a falusi jegyzők, tanítók, kereskedők, majd a *jobb módú gazdák* körében (Korond, Parajd, Szováta). A szegényebb családoknak a két világháború között nem volt karácsonyfája. Sóváradon egyszerű fenyőoldalág jelképezte a karácsonyfát, de nem volt feldíszítve. Általános elterjedtségűvé csak az elmúlt félszázadban vált.” (Barabás 1998: 124) Karácsonyának való fenyőt a Kis-Küküllő forrásvidékének erdeiben vágta a fuvarosok, erdei munkások. Ők látták el egy-másfél méter magas karácsonyfákkal a szomszédságot. Gyermekeik ritkábban a hetipiacon is árulták. Sóvidéken a karácsonyfát és az ajándékot az *angyal hozza*. A szoba sarkában felállított fenyőfát saját készítésű édességekkel, süteményekkel díszítették: „Dióból és cukorból főztünk a karácsonyfára való cukrot. Sütöttünk tésztát, formákkal kivágtuk, s a tésztafigurákat a fára tettük.” (Sóvárad) Alma, dió, keksz, pogácsa is került a karácsonyfára: „Győszível szaggattuk ki a tésztát, megsüttük, s a kicsi pogácsákat feltettük a fára.” (Atyha) Ugyanitt csörögével és kakassal (pattogatott kukoricával) is díszítették. Egyes családoknál szalagokat, a katolikusoknál gyertyákat is tettek rá (Barabás 1998: 124–125).

Korondon (Corund) Tófalvi (Erdész) István visszaemlékezése szerint a karácsonyfa divatja az 1920-as években kezdődött, értelmiségi, hivatalnok és kereskedő családoknál.

Többek között náluk is, mivel édesapja *erdőmester* volt. Az 1940-es évektől vált általánossá (István 1994: 247).

Nagy Olga elbeszélője, György Zsuzsanna kolozsi (Kolozs m., Cojocna) asszony a régi karácsonyok felelevenítése során a karácsonyfára is kitért: „Örvendtek, hogy estére megjelen az angyal. Nem volt akkora karácsonyfa, mint amilyen a mai házakban, a városi blokkokban, hogy a földtől a plafonig. Honnét, honnét nem, az uram összeszedett vagy hat-nyolc fenyőgallyat, egy fára rádrótozta a fenyőgallyakat, még a végén én is azt hittem, hogy igazi karácsonyfa. Annak előtte való napokban olyan magamfőzte szaloncukrot csináltam, selyempapírt vettem, megvagdosztam a szélit, belecsoomagoltam a cukrot, s úgy tettem a fára. Megaranyoztam a diót, legyen aranydió is, hozott az uram mogyorót, piros almát, azokat is fölaggattuk a fára, ilyen volt az akkori karácsonyfa. Egyszerű viaszgyertyát aggattunk reája, csillagszóró eszünkbe se jutott.” (Nagy 1988: 79–80.)

A kalotaszegi Nyárszó (Kolozs m., Nearșova) karácsonyestéjéről Csete Balázs 1942-ben a kántálást és a karácsonyfát említette: „*Karácsony szombatjának* estéjén, a szent estén, a falu legényei valamelyik legénygazdánál gyülekeznek, cifraszűrben, s kántálni indulnak minden házhoz... Az ablakokban már színesen csillognak gyertyafényben a feldíszített karácsonyfák...” (Csete 1960: 123) Ravasz László (1882–1975) református püspök memoárjából tudjuk, hogy fél évszázaddal korábban Bánffyhunyon is hasonló módon, családjában karácsonyfaival ünnepeltek: „Karon ülő lehettem, amikor átköltöztünk az iskola tőszomszédságában Buzás János házába... A Buzás féle lakás emlékeibe szövődik bele a karácsonyi élmény... Volt karácsonyfánk, a szentestén szakadatlanul zengett az utcákon, nálunk is, a »kántálás« és a »rigmus«, a karácsonyi ének és a köszöntő vers. Jártak a betlehemesek.” (Ravasz 1992: 21–22)

Sütő András szülőfalujából, a Kolozs megyei Pusztakamarásról (Cămărașu) írta *Anyám könnyű álmot ígér* című könyvében: „A kántor úrnál a mennyezetig érő, gyönyörűen földíszített karácsonyfa elé állítottuk a betlehemes ládikót.” (Sütő 1972: 193) Ez 1939–42 között történt, amikor Sütő András gimnazistaként betlehemezett falujában (Farágó 1947: 18). Az 1950-es 60-as években leszegényített falujából ezt jegyezte fel: „A karácsonyfa: fonyadt, félredült ágacska, sztaniolpapírral díszítve. »Csak ennyire futotta.« »A kis unokámért!«” (Sütő 1972: 195) Horváth István írói falurajzában említette az Alsó-Fehér megyei Magyarózdról (Ozd), hogy a karácsonyfát, az ajándékozást a családon belül nem ismerték (Horváth 1980: 127). Ugyancsak Alsó-Fehérből, Buzásbocsádról (Bucerdea Grânoasă) említette az 1920-as születésű Kőmíves Sára: „A karácsonyfát az angyal hozta, de nem volt minden háznál, esetleg a papnál, s a templomban. Az iskolában is csináltak karácsonyfát.” Kisküküllővárról (Cetatea de Baltă) hasonló módon emlékezett az 1931-ben született Solymossy Miklósné Bándi Anna: „Gyermekkoromban nem volt karácsonyfa. Lehet, hogy volt más helyeken, a tanultaknál, az uraknál. Nálunk, a földműveseknél, nem volt. Karácsonykor az angyal hozott valamit a cipőkbe, újévkor az aranyos csitkó. Most már nemigen emlegetik az aranyos csitkót. Hozta az angyal. Az angyal jön.” (Barabás 2000: 259) Torockón (Torda-Aranyos m., Rimetea) és Torockószentgyörgyön (Torda-Aranyos m., Colțești) a családok egy részénél napjainkban is az aranyos csitkó hozza a karácsonyi ajándékot, többségükben viszont az angyal. Az aranycsitkó mint újévi, karácsonyi ajándékhozó alakjának elterjedtsége száz–magyar interetnikus kapcsolatot sejtet (Barabás 2009: 101–102).

Homoródalmáson (Udvarhely m., Merești) a 20. század első évtizedében a gyermekeknek karácsonykor az aranycsitkó hozta az ajándékot (almát, diót, könnyen guruló játékot), a következő generáció számára már az angyal. Kríza Ildikó leírása szerint: „Homoródalmáson a 20. század elején nem volt szokás karácsonyfát állítani. Pontosítva az adatot 1906–7-ben falusi házakban ritkán állítottak karácsonyfát. Az új divat egyik képviselője

volt a helybeli tanító Kríza Sándor, aki maga hozta az erdőről a szoba díszét, a kicsi fenyőfát. A tanítók, papok, két-három gazda (köztük Gothárd Gyula unitárius gondnok) házában volt karácsonyfa. Az asztalra helyezték, vázába állították, amit földdel kitömtek, hogy fel ne forduljon. A fán jelképes színes papírból ollóval kivágott és hajtogatott díszek voltak. Emlékezetes dísz volt a cérnaszálra fűzött szalmaszál darabok láncolata, ami körülfonta a fát. Nem tettek a fára szalagot, sem almát, diót. Ez utóbbi kettő – alma és dió – volt a gyerekeknek szánt ajándék... A kicsiknek csak annyit mondtak a szülők, hogy az aranycsitkó küldte, vagy hozta. Az aranycsitkót nem lehetett látni... Volt, aki a nagy csöndben hallotta a csitkó patájának dobogását, sőt volt, akinek a ház ajtaját is megrúgta... Csak a rossz gyerekek házában rugdossa az ajtót.” (Kríza 2007: 55–56.)

Gyimesben néhány évtizede még az asszonyok süteményt sütöttek vajas tésztából, és figurákat formáztak tésztavágóval, ezzel díszítették a fenyőfát. Kockacukrot forró vassal átlukasztottak, felkötötték a fára. Almát, diót és különböző alakú cukrokat is tettek rá. „Nagy élmény volt nekünk gyerekeknek, hogy éjjelkor felköltöztek, akkor azt mondták, az angyal meghozta a karácsonyfát. Édesanyám letérdepeltetett, és karácsonyi énekeket énekeltek.” – emlékezett Fekete Rozália az 1930-as években Gyepécén megélt karácsonyaira. Ekkor a karácsonyfán kívül csak cukrot kaptak a gyerekek. A ruhákat abban az időben még az asszonyok otthon szőtték, varrták, nem kellett venni számukra. Később, az 1940-es évektől a gyerekek már ajándékot is kaptak: cipő, egy rend ruha, vagy játék várta őket a karácsonyfa alatt (Karácsony-Molnár 2003a: 97). Gyimesközépkolon (Csík m., Lunca de Jos) a pap a vízkeresztli házszentelés alkalmával nem csak az asztalra készített rózsafüzért, imakönyvet, hanem a karácsonyfát is megszenteli (Pócs 2008: 165). Két erdélyi értelmiségi: Szász Károly (1829–1905) dunamelléki református püspök és Koós Ferenc (1828–1905) bukaresti református lelkész visszaemlékezéseikben egybehangzóan állítják, hogy gyermekkorukban még nem állítottak karácsonyfát. Szász Károly Nagyenyeden, Koós Ferenc Magyarrégenben (Maros-Torda m.) nőtt fel (Olosz 2003: 213–214). Szász Károly a *Vasárnapi Ujságban* 1896-ban megjelent *A régi s a mai karácsony-este* című cikkében írta: „Ezelőtt 50–60 évvel, legalább Erdélyben, még a városokban is – pl. Enyeden, a hol mi laktunk, még a művelt úri házakban sem volt híre, se hamva a mostani karácsonyfának... A karácsonyi mysterium-játék faluhelyt a vidéken talán ma is fentartja még magát, de már kiveszőben, s helyét mindenütt, még az egyszerűbb házakban is a karácsonyfa foglalta el, mely a gazdagabbak palotáiban, kastélyokban vakító fénnel pompáz.” (Szász 1896: 866.)

Friedrich Krauß észak-erdélyi szász tájszótára szerint a karácsonyfa (*kräsztböm*) fel díszített fenyőfa karácsonyeste a háznál vagy a templomban, csak 1900 körül, helyenként még később honosodott meg. A 20. század elején csak a templomban volt, a parasztházakban nem (Krauß 1986: 1510).

Az erdélyi szászok karácsonyfáját döntően Pozsony Ferenc kutatásaiból ismerjük. Az erdélyi szász polgárság a 19. század első felében német és osztrák példákat követve ismerte meg és honosította a karácsonyfát. Bár Nagyszebenben 1827-ben, Brassóban 1828-ban egy bevándorolt dán példájára állították az első karácsonyfát. Kicsiny méretű, gyertyás fenyőt. A 19. század közepén megjelent a templomokban és az iskolákban is. Szász falvakban a templomi és iskolai példa hatására fokozatosan megjelent a családi otthonokban. Nagykapusról (Nagy-Küküllő m., Copșa Mare) 1837-ből a templomi karácsonyfáról értesülünk. A barcasági Keresztényfalván (Brassó m., Cristian) 1889-ben az iskolások műsorukat a templomban felállított díszes fenyőfa mellett adták elő. Falusi szász családok körében a 20. század elején, de különösen az első világháborút követő évtizedekben általánosan elterjedt. Ebben az időszakban a barcasági Volkányban (Nagy-Küküllő m., Vulcan) az egyházatyák hoztak az erdőből egy magas fenyőfát, amit

a templomban állítottak fel. Feleségeik almával, dióval, papírfüzérekkel és gyertyákkal díszítették. A Kőhalom melletti Kacán (Nagy-Küküllő m., Cața) a két világháború közötti időszakban szintén a templomban állították fel az erdőből hozott fenyőt. Az adventi időszakban a falu asszonyegylete gyűjtést szervezett, a bevételből előteremtett süteményekkel, édességekkel díszítették fel. A templomi karácsonyfa alá a gyülekezethez tartozó kisgyermekeknek ajándécsomagot készítettek, akik azt a lekipásztor által betanított betlehemes játék előadása után kapták meg. Szászpénteken (Kolozs m., Penticu), Keresztényszigeten (Szeben m., Cristian), Petresen (Beszterce-Naszód m., Petriș) is az asszonyegylet tagjai gondoskodtak a fenyő feldíszítéséről és a gyermekek megajándékozásáról. Keresztényszőlőfalván a szülők az ajándékot a templomban felállított karácsonyfa alól nyújtották át gyermekeiknek (Schullerus 1926: 140, Zillich 1956: 135, Göllner 1987: 108–109, Pozsony 1997: 238–239).

Így történt ez Széken (Szolnok-Doboka m., Sic) is, ahogy Csorba János (szül. 1925) könyvében (*Bár emlékezete maradjon meg...*) olvashatjuk: „Estére templomba mentek, a gyermekeket kézen fogva az anyja vagy az apja vagy esetleg a bapó vitte a karácsonyfa alá. Ahun (a templomban – L. L.) nagy karácsonyfa volt feldíszítve, alatta nagy kosarakban csomag a gyermekek részire, akik abban a tudatban vették magukhoz, hogy az angyal hozta. Nem is sejtették, hogy a szülők már az ünnep előtt befizették az árat. Örömkömben már hazafelé kibontva beszélték egymás között, hogy mit hozott az angyal.” (Csorba 2001: 55.)

Aknasugatagról (Máramaros m., Ocna Șugatag) került a németországi Freiburgba Kádár Éva (szül. 1968), aki 2014 nyarán családja két generációjának karácsonyfájáról tájékoztatott: „Nagymamám Lesniczki Etelka az első világháború idején született sóbányász családban. Korán árvaságra jutott. Az 1930-as évek végén a gyerekeinek csinált karácsonyfát. Fenyőfa volt. Sok pénzbe került. Egy román parasztember jött, és bedobta a kerítésen belül összekötve a karácsonyfát az udvarba. Az 1970-es évek években tiltották, hogy kivágják a fákat, ezért titokban csinálták. Normálisan nem lehetett a piacon venni a Ceaușescu időkben. 1989-től már a piacon is lehetett venni Máramarosszigeten. Máramarosszigeten, Nagybányán, Kapnikbányán darabra árulták. A karácsonyfát fából volt, ebbe állították. A földre állították, az asztalra tették, akiknek alacsonyabb fájuk volt. Ne legyen görbe, egyenes, hiba nélküli, szép legyen, dísz a házban. Borzasztóan jó illatuk volt. Hideg szobába tették, ahol nem tüzeltek. Csak a konyhában tüzeltek. Egész hűsvétig eltartott. A nagymama mindent titokban csinált, azt mondta: hozza az anygalka. A gyerekek ne tudjanak semmit, csak lássák a szép fát. Karácsonyeste a katolikus pap tartott egy hittanórát, *Jézuskavarást* az 1970-es években. Énekeltünk a templomban kántálásokat, *Mennyből az angyalt*. Ez alatt díszítette fel a karácsonyfát a nagymama. Tíz dísz volt, szép gombácska, fenyőtoboz és gömbök. A gyertyatartó csíptetve volt, piros gyertyát tett bele. A jonatánalma piros, bordó volt. Kiválogatta, betette ládába. Könyv lapjai között volt aranyfűst, az almát bevonta vele, úgy nézett ki, mint egy valódi aranyalma. Cérnával megkötötte, a fára akasztotta. Szaloncukrot főzött: cukorszirup és őrölt dió, karamell szerű lett, lehetett vágni. Az egész faluban így főzték. Felvágta, selyempapírba csomagolta. Kivágta ollóval, mindkét oldalát bevágta ollóval, aztán szatniolpapírral is bevonta. Cérnával felkötötte. Kekszet is tett rá, saját sütsűt. Láncokat csinált, metál csövekből fűzért, a darabjai között papírvirág volt. A templomból hazajövet kész volt a fa, az anygalka hozta. Az ajándékok alatta voltak: háziruhácska, ott-honka, kötény, pizsama. Pénzt is adott a nagymama, 100 lej. Amikor nagyobb lány lettem ruhaanyagot kaptam, amit megvarrattunk.

Édesapám a bútoripari vállalatnál dolgozott Máramarosszigeten, gépszerelő, karbantartó mechanikus volt. Édesanyám ápolónő volt a kórházban Sugatagon majd Szigeten. Édesanyám a karácsonyfára drágán becsempészett magyarországi szaloncukrot vett. Na-

gyon finomak voltak. Díszek, millió díszek üvegből, madárcák, figurák. Gyertya nem volt, félt a tűztől. Babát, társasjátékot kaptam a szüleimtől karácsonyi ajándékba.

A máramarosi román családoknál nem volt karácsonyfa, annál sem volt, aki hozta nekünk. A tejet, tűzfát is ők hozták. A nagymama még komaságba is került velük, karácsonyra süteményt adott nekik.

A katolikus templomban Sugatagon volt karácsonyfa, Gindele plébános idejében minden padosnál a padok között két-két karácsonyfa állt. Körülbelül nyolc volt, nagy, egyszerű, díszítés nélküli fenyőfa, jó illatú. Kicsi karácsonyfa volt a jászolnál jobb oldalon az oltár előtt. Alatta volt a kicsi Jézus bölcsőben. Villanyégők voltak rajta. Az oltárokat is fenyőágakkal és krizantémmal díszítették.

A kommunizmusban a kultúrházban csináltak ünnepet: Moş Gerilă, Jégember ünneplésére került sor karácsony előtt. Összeszedték a gyerekeket, pirosba felöltözött ember jött, adott csokoládét, narancsot, banánt. Ez volt a Moş Gerilă, énekeltek neki a télről. A kultúrteremben volt egy feldíszített, nagy karácsonyfa, de arról nem volt szó, hogy ezt a Jézuska küldte az anygallal.

Mindenki karácsonyfája Sugatagon 1989 előtt nem volt. Utána van, a primária, a polgármesteri hivatal előtt. Magas, nagy, de nem olyan nagy, mint Szebenben.”

Hasonló módon emlékezett a vele készült interjúban a kommunista korszak romániai karácsonyaira Gottfried Habenicht (szül. 1934, Temesvár), aki 1957-től a bukaresti Folk-lór Intézet, 1974-től a freiburgi Künzigt Intézet népeznekutató munkatársaként dolgozott: „Orosz mintára nem volt Jézuska, hanem Jégember, aki csak január elsején jött a gyerekekhez, ezért egy ideig megkísérelték, hogy fenyőfát az állami kereskedelembe csak a mi karácsonyi ünnepünket követően hozzanak a piacra. Ezt a kísérletet a fenyőfaárusítással idővel feladták. Mellesleg megjegyezve a románok karácsonyi és újévi népszokásai gazdagok, de a karácsonyfa számukra idegen, a falvakban nem terjedt el.” (Fendl 2010: 145–146.)

Kónya Ádám (1935–2008), a Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatója korábban a sepsiszentgyörgyi lánylíceum tanáráként karácsonyfát állított a diákokthoz. Így vallott erről a vele készült interjú során: „A karácsonyfaállítás volt a nagy produkcióm. Bentlakásban, 1959-ben. A lányiskolában tanítottam itt, Sepsiszentgyörgyön. Akkor jött be először az, hogy karácsony estére nem engedték haza a bentlakókat. S akkor én karácsonyfát állítottam.” (Gazda 2009: 90) A klerikális szimbólumként hivatalosan megbélyegzett karácsonyfa óriási felháborodást váltott ki a tanfelügyelőségben.

Egy szatmári sváb család karácsonyfájáról képet alkothatunk Simon Wieland (szül. 1926, Szatmár m., Krasznabéltek/Bildeg/Beltiug) visszaemlékezéséből: „Gyermekkoromban szüleim délután már díszítették a karácsonyfát, amikor besötétedett. Minket gyerekeket előzőleg elküldtek a rokonokhoz vagy szomszédokhoz, így mi éveken keresztül nem tudtuk, hogy ebben az időben nálunk mi történik. A karácsonyi fenyőt szüleim az első szobába állították, szaloncukorral, papírcsillagokkal és színes gömbökkel díszítették, amelyeket akkor a városban vásárolhattak; mindig volt csillagszóró, amit ha meggyújtottunk, sok apró csillagot hullajtott. A csillagszórók nekünk gyerekeknek tetszettek, mert nagyon szépek voltak, de csak egypár darab volt belőlük, és ha elégték, többet nem tettek a fára. Mi gyerekek tehát a szomszédoknál vagy a rokonoknál voltunk, és türelmetlenül vártuk, hogy otthonról valaki jön, és hív minket. Idővel aztán legtöbbször az anyánk jött és mondta, mennünk kell, mert úgy látszik valamit tettek az első szobába. Amilyen gyorsan csak tudtunk, hazaszaladtunk, levetkőztünk, és lassan ünnepélyesen bementünk a szobába. Már égtek a gyertyák a fán, azt láthattuk kívülről is, az ajtó függönyén keresztül. De csak a szobában pillanthattuk meg a szépen díszített karácsonyfát, ami mindig olyan csodálatos érzés volt számunkra, de mindig, hogy az örömtől alig tudtunk lélegzetet venni. A fa alatt volt néhány ajándék, min-

denkinek valami. De előbb néhány karácsonyi dalt kellett elénekelnünk: *Stille Nacht, heilige Nacht...*; *Auf, ihr Hirten, von dem Schlaf, von dem Schlaf, laßt euch nicht lang sagen...* Ezeket a dalokat énekeltek a legtöbb sváb családban. Csak ezt követően jöttek az ajándékok: egyiknek csokoládé, másinak egy pár új kötött zokni, a harmadiknak egy pár gyapjúkesztyű. Szóval mindenki kapott ajándékot, és örült neki.” (Stephani 1993: 50–51.)

Erdélyben a magyar örmények is december 25-én ünneplik a karácsonyt. A királyi udvarral, főúri családokkal üzleti kapcsolatban álló kereskedők, köztük a Habsburg Birodalomban átmenő kereskedelmet folytató örmények is, szerepet játszhattak a karácsonyfa elterjesztésében. Tarisznás Györgyi 1943-ban szép leírását adta az örmények karácsonyfájának: „Körülbelül 30–40 éve van szokásban az örmény szertartású római katolikus családoknál a karácsonyfa-állítás. Örmény elnevezése: *Dzanti dzar* – születés fája. Dzənunt nagybetűvel írva a Karácsonyt is jelenti, így tehát értelme: karácsonyfa... Az erdélyi örmények karácsonyfájához igen sok kedves szokás fűződik. Ők is mint a magyarok, a gyermekek kedvéért állítják. Természetesen az angyalka hozza. Csengetésre az ajtók kinyílnak, és bevonul az aprónép, nagy az öröm és a meghatottság. Ott áll a csillogó fa, gyertyákkal, aranydió, mogyoró és süteménnyel díszítve. A fa alatt pedig ott fekszik az a baba, amelyet már levélben kért a Jézuskától a kislány, ott van a kisfiú számára egy katona vagy hirtaló, ott fekszik a szép új ruha, cipő! Nagyon nagy az öröm! A fa február 2-ig áll a lakásban, akkor leszedik a gyerekek, a Jézuska pedig visszaviszi. (A szülők úgy tüzelik el, hogy a gyerekek ne vegyék észre.) A templomban nem állítanak sem Gyergyószentmiklóson, sem Szamosújvárt. A pesti egyházközség templomában, a bazilika baloldali kápolnájában sem áll fa. Ez a szokás a magyarságtól átvett, és még mindig nem általános, a szegény örmény családoknál még ma sem található meg. Ezek inkább csak kisebb célszerű ajándékokat adnak a gyermekeknek, de karácsonyfát nem állítanak.” (Tarisznás 1943: 38–39.)

Bukovinából még a régi századfordulón Dévára települt magyaroktól jegyezte fel Makkai Endre: „A *karácsonyfa* még Andrásfalván megjelent. Mindig a nagy szobában helyezték el. A fa díszítésére régen piros almát, otthon süített, főleg szív alakú mézeskalácsot használtak. Volt, ahol szeletekre vágott sült krumplit aggattak a fára. Az üzleti díszek alkalmazása Déván kezdődött.” (Makkai–Nagy 1993: 74) Istensegítről írta az 1895-ben született Gáspár Simon Antal: „Ádám s Éva napja egész nap nagy a sürgés forgás. A lepén sütés, majorság vágás, siet mindenki, hogy mire megindulnak a gyerekek énekelni, minden el legyen végezve, még a karácsonfa es fel legyen rakva.” (Gáspár 1986: 70.)

Hadikfalváról Antal Béla könyvében olvashatjuk: „A karácsonyfa egyszerű és szép volt. Színes papírból és zabszalmából fűzért készítették. Almát és különféle cifra süteményt, lisztbe mártott diót raktak a karácsonyfára. Kis színes gyertyácskákat is tettek rá. Az egyszerű ajándékot, amit a szülők előre megvettek nem a karácsonyfa alá tették, hanem az asztal alá helyezett illatos szénába, ami a betlehemi kisjászolt jelképezte. Az ajándék egy kis meleg sapka, cipőcske, falovacskaszekérrel vagy kiskutya. Aztán még diót, almát, aszalt szilvát, »kockamézet« (kockacukrot) is ajándékoztak a gyerekeknek.” (Antal 2000: 115–116.)

A moldvai magyarok csak az 1950-es évek második felében ismerkedtek meg a karácsonyfával. Pusztinán (Bákó m., Pustiana) adatközlőm, Bartos Margit (szül. 1941) tájékoztatása szerint az 1940-es években született gyerekek még nem kaptak karácsonyfát. Ez a karácsonyfa nélkül felnőtt generáció a gyerekei számára az 1960-as, 70-es években már állított cukorral, almával, körtével, dióval, piskótával, nápolyival díszített fenyőfát. Az utóbbi három évtizedben már nem hiányozhat a karácsonyfa egyetlen olyan moldvai magyar házból sem, ahol gyermekeket nevelnek. Ezzel szemben adatközlőm, Estyók Anti (szül. 1951) azt állította, hogy Lészpeden (Bákó m., Lespezi) már az 1910-es években volt fenyő karácsonyfa. (Korainak tartom.) *Nádméz* (kockacukor), gyertya, alma, dió volt rajta.

A tisztaszobába tették, talpat csináltak neki. Vízkeresztig állt a szobában. A házszen telésig (január 2–6. között van) nem szabad lebontani. Magyarfaluban (Bákó m., Unguri) a karácsonyfa csak az 1989–90-es rendszerváltás után honosodott meg. Első ízben a plébános állított karácsonyfát, innen terjedt el a gyermekes családok otthonaiban. A mai helyzetről, karácsony szenvedéje (december 24.) eseménysoráról Iancu Laura tudósított: „A sötétedést követő tisztálkodás után a családtagok magukra öltik az ünneplő ruhát, és az éjjeli miséig beszélgetéssel, televízió nézéssel töltik el az időt. A kisgyermekes családok ekkor várják a Moș Crăciun-t [Őreg Karácsony, rom.], azaz az ajándékokat osztogató Télapó érkezését. Közel két évtizede már a magyarfalusi karácsonyi éjszakát is átvilágítja a karácsonyfa fénye, amit a gyermekek és a fiatal lányok díszítenek fel.” (Iancu 2011: 44.)

Karácsony-Molnár Erika gyűjtése szerint Lészpeden már az 1940-es években volt olyan család, ahol állítottak karácsonyfát. Zöld János (szül. 1936) két generáció karácsonyfáját idézte fel: „Akkor tettek cukrokat, szép képecskéket, papírt, Mária, Jézust, s József, s Szent Antal képit. Tettünk rá bonbonyerokat, édességeket. A diót megkésztettük, szép papírokba belé, fényes papírokba köttük fel, almát is köttük fel. Mindegyik látta, hogy készítették, nem volt titok a kicsiknek sem. Gyertyákat tettek, fényes dolgokat eresztettek le, pántlikákat. Tettünk mint mikor havaz a fára, vátát (vattát). Édesapám mondta: Ne, hogy pilinkézik rá, hogy havaz, reáhavazott a karácsonyi fára! Akkora fát állítottak, hogy elért a földtől föl, »bagdadi-ág« (mennyezetig). Tetejébe szép fényes, hegyes valamit, csillagokat vagy négyet. A mikor gyerekeim voltak, akkor csináltam. Vettem karácsonyi fát is. Jézuskát, angalkát tettem alája, szalmába. Mutattam: ne, Jézuska, meg van születve.” (Karácsony-Molnár 2010: 136.)

Bogdánfalván (Bákó m., Valea Seacă) Erdei Péter (szül. 1924) emlékezett a karácsonyfára: „Csántuk karácsonyfákat, a fenyőfát felkészítettük szépen, sz tettük Krisztusnak képit oda, erősen szerették a gyermekek... Nálam, mikor gyermekek vótak ezek a zén gyermekeim, akkor csántam karácsonyfát, met ők kellett nézzék.” (Fazekas 1997: 325–326.)

A *Magyar Néprajzi Atlasz* VIII/533. térképlapja az álló fenyőkarácsonyfa előtti formák (karácsonyi zöld ágak) elterjedtségét mutatja be, így ez a 2/29. számú osztrák térkép párja. Utóbbi a karácsonyi zöld ág öt-, a magyar atlasz nyolc formájával foglalkozik. Közülük a száraz ág, a muskátli, mályva, és a rozmarin csak a magyar atlaszban szerepel, a függő fenyő, boróka, a kökény, a fagyöngy és a nem fenyő örökzöld ág mindkettőben. Első ránézésre is feltűnik, hogy ezek a régi formák Ausztriában néhány jól körülhatárolható területre korlátozódnak, a magyar atlasz szerint viszont teljesen kitöltik a Kárpát-medencében a központi magyar néptömb lakóhelyét. Keleten (Erdélyben és Moldvában) csak néhány szórvány előfordulásukat dokumentálták. Dunántúlon a függő fenyő vagy fenyőgally karácsonyfa volt a domináns.

Erdélyben két jel uralkodik a térképen: emlékezet óta kizárólagos forma az álló fenyő és a 20. században megjelenő álló fenyő előtti más formáknak nincs emléke. A függő fenyőt vagy fenyőgallyat a székelýföldi Csíkkozmásról (Cozmeni), Kovászánáról (Covasna) és a moldvai Gajcsánáról (Găiceana) jelzi a térkép. Tótiban (Bihar m., Tăuteu) a fagyöngy, Désaknán (Szolnok-Doboka m., Ocna Dejului), Olthévízen (Nagy-Küküllő m., Hoghiz), Lészpeden (Bákó m., Lespezi) és Felsőrekecsinben (Bákó m., Fundu Răcăciunu) a tuja, bukszus, puszpáng, cédrus, leander vagy más örökzöld (nem fenyő) ág volt az álló fenyőkarácsonyfa előzménye.

Betelepült katolikusok honosították meg a karácsonyfát Dunántúlon kívül a Tiszazugban, a helyi katolikusokkal együtt a Bodroghözben. A térkép jeleinek gyakorisága szerint a helyi katolikus kisebbség játszott döntő szerepet a karácsonyfa meggyökereztetésében mind a négy nagytájunkon, sőt még a bukovinai Andrásfalván (Măneuti) is. Moldvában Lészpeden (Lespezi) a (katolikus) egyház, Tatrosón (Târgu Trotuș) a helyi (katolikus) gazdaréteg honosította meg. Erdélyben is ez a réteg látszik a legaktívabban kezdeményezőnek

a karácsonyfa-állításban. Erdély két kutatópontján ábrázolják ebben a szerepkörben a katolikus katonákat: Feketelakon (Szolnok-Doboka m., Lucu) az iskolával együtt, Rétyen (Háromszék m., Reci) a helyi katolikus kisebbséggel együtt a karácsonyfa meghonosítói.

A vártnál jelentősebb szerepet vitt a karácsonyfa meghonosításában a helyi gazdareteg, különösen a Dél-Alföldön (Bácska, Bánság), de szórványosan a Dunántúlon, a Kisalföldön, a Felvidék északkeleti részében, a Tiszántúlon és Erdélyben, sőt Moldvában is. Ugyanígy kezdeményezők voltak szórványosan az egész magyar nyelvterületen a helyi iparosok, akik nem csupán a saját házuknál, hanem az iparos olvasóköri körökben is állíthattak karácsonyfát.

Magyar katonáink a császári és királyi közös ezredekben osztrák katonatársaitól is megismerhették a karácsonyfát. Havadon (Maros-Torda m.) id. Ozsváth Sándor említtette, hogy ő először 1908-ban látott karácsonyfát a marosvásárhelyi 9-es huszárok laktanyájában, ahol az ezredes rendezte a karácsonyfa-ünnepélyt, meg is ajándékozta a legénységet (Makkai-Nagy 1993: 152). Hozzájárult népszerűségéhez az első világháború, ahol sok esetben osztrák és német katonákkal együtt teljesítettek frontszolgálatot (pl. az Északkeleti-Kárpátokban, Galíciában, Erdélyben, Romániában, Szerbiában és az olasz fronton is). Viski Károly írta a *Magyar Nyelvőr*-ben, 1919-ben: „A német ember – így mutatják képes újságjai – még a lövészárkokban is gyűjt két-három araszos karácsonyfát; a magyar paraszt tudtommal sehol.” (Viski 1919: 70) Katonáink a királyi honvéd gyalogezredekben, -huszárezredekben, a császári és királyi közös ezredekben 1914-től négy alkalommal is a frontkarácsonyfa alatt ünnepeltek. Az első világháború idején közkatonáink tekintélyes részének a karácsonyfa újdonságot jelentett, otthon legtöbbjük családjában még nem találkozott vele. A magyar királyi székesfehérvári 17. népfelkelő gyalogezred katonái is karácsonyfával ünnepeltek az erdélyi hadműveletek során a Gyimesi-szorosban: „1917. december 24-én, a szent karácsony estét ezen helyzetben ünnepli az ezred. Az I. és II. zászlóalj karácsonyfája a gyimesbükki pályaudvar fölött a hegyoldalban állott, egy 6-8 méter magas élő ősfenyő, melynél a két zászlóalj tisztjei és legénysége gyülekezett, élükön Urváry ezredes ezredparancsnokkal. Weszelowszky tábori lelkész beszéde közben apró villanykörték gyulladtak ki, amelynek hatása alatt gyönyörűséges temp-lommá varázsolódott meghatódott népfelkelőink szívében a Gyimesi szoros... A III. zászlóalj fenn a Mt. Palosu 1189-es kúpon ünnepelte a szent estét. Amikor a sötétség beállt, a legmagasabb fenyőfán kigyúltak a villanylámpák. Alighogy felhangzott a magyarok éneke, az oroszok elhagyva állásaikat, hosszú sorokban jöttek, s ők is körülállták a palosui karácsonyfát.” (Sipos 1937: 38, 91, 162, 228)

A karácsonyfával könyvtárnyi szépirodalmi alkotás, elbeszélés, vers foglalkozik. Közülük néhányat érintek, erdélyi szerzők műveit. Benedek Elek (1859–1929) 1889-ben egy karácsonyfa alakú könyvvel lepte meg az angyalt váró gyermekeket (Nagy 1994: 5). Ötletes és nevelő célzatú írásokkal teli „karácsonyfáját” ezzel a versikével ajánlotta olvasóinak:

Fiúk, lányok, örüljetek:
Megérkezett a könyvetek!
Olyan, mint egy karácsonyfa,
Képpel, vesssel telenyomva.

No, ilyet még én sem láttam,
Pedig sok várost bejártam:
Karácsonyfa körös-körült,
De nem az erdőből került.

Karácsonyfa a külseje,
Kép, versike a belseje...
Fiúk, lányok, forgassátok,
Versikéket olvassátok!

Karácsonyfa, karácsonyfa!
Áldott legyen, aki hozta!
Kis Jézuskát köszöntésért,
S máskor is hoz könyvet néktek!

Cs. Szabó László (1905–1984) *Karácsonyi oroszlánok* című elbeszélésének cselekménye: *Történi Kolozsvárott, 1913-ban*. Tehát az író gyermekkorában, amikor karácsony előtt: „Csilingeltek a szánok a Jókai utcában, egyik pokrócos embert vitt, a másik fűrészelni való fát. De volt egyen karácsonyfa is, gúzsba kötve.” A kisgyermeknek a családban: „Este azt mondják, hogy angyal hozta, csak ki kellett tární az ablakot. Látod, meg is repedt az egyik üveg, odacsapott a szárnyával. Tavaly más is történt szentestén. Tele volt ezüstporral Elemér, a harmadik fiú vállá. Hozzáért az angyal, mondták, mert útban állt, nem tudta tőle letenni a fát. Egy szót se szólt a fiukhoz, csak arrébb intette, az ő ujjáról szóródott vállára az ezüstpor.” Karácsonyeste végre: „Két ajtón keresztül behallatszott a nappaliból az angyalcsemetés, mondd el szépen a Miatyánkot! Elmondta gyorsan... Már indult a végszavaknál, ő ment elől, ágaskodni kellett a kilincsért, olyan magasra szerelték a nappali szoba ajtaján. Mennyezetig ért az égő karácsonyfa, eltakarta nagyta könyvszekrényét, csak a kétszárnyú üvegajtaján csillámló gyertyák tükörképe árulta el, hogy ott lappang az illatos ágak mögött... Mindenki őt nézte. Elfogta a szégyenkezés, messziről próbálta kitalálni gyertyafénynél, hogy mi az övé a kerek asztalon s a fa alatt. Megismerte a nagy kék albumot a Gibbon könyvesbolt kirakatából, a várépítőt a múlt héten látta Schuster Emilnél a főtér sarkán. No gyere már közelebb! Övé volt a földgömb is, nagymama angyala hozta.” (Cs. Szabó é. n.: 81, 85)

Nyíró József (1889–1953) *Az én népem* című regényében a székelyföldi falu református papja a havasokból kap karácsonyfát: „Pénteken a vén pástor is leereszkedett a havasról, és este bezörgetett a pap kapuján. Havas fenyőfát hozott a hátán.

– Hol jár ilyen későn? – lepődött meg a pap.

– Az ünnep miatt be kelle, hogy jöjjen! – rázta le magáról a havat Álózi bá. – Legalább egy szál gyertyácskát gyűjtanom kéne a szent estén!... Gondoltam, ha már erre járok, legalább benézek a tiszteletes úrhoz is, s hogy üres kézzel ne jöjjen, ezt a fenyőcskét lecsapám a lábáról, hogy legyen a gyermekeknek karácsonyfájuk!...” (Nyíró 1936: 216)

Fodor Sándor (1927–2012) elbeszélésének (*Fehérfenyő*) főszereplői a csíktapolcai kis Orbán-fivérek, karácsonyra csomagot szeretnének küldeni frontkatona édesapjuknak a Don- kanyarba. A rávalót a Harom alatti Nagyerdőn kivágott fehérfenyőkből akarják előteremteni, amelyeket Csíkszeredán adtak volna el. Kivágták a hat karácsonyfának való szép fehérfenyőt, de az erős hideg, a fagyos szél, a nagy hó, a sötétedés miatt képtelenek voltak hazacipelni, egyenként elhagyták őket az úton. A gyermeki szeretetből fakadó terük meghíúsult (Fodor 2006: 32–41).

A karácsonyfa-motívum megjelenik az erdélyi magyar költők műveiben is. Reményik Sándor (1890–1941) *Karácsonyfapiac* című versének a nagyhavas rengetegében kivágott, szekérrel Kolozsvárra vitt karácsonyfája így énekel:

Ha szűk szoba: hadd legyen szűk szoba.

A szűk szobában is terem öröm,

Gyúl apró gyertya ínség éjjelén,

Ó csak ne legyen sorsom bús közöny,

Ó csak legyen a fény forrása én,

Apró gyermekek bálványozott fája,

Én az idegen, én a jövevény.

Égő fenyőfa, égő áldozat,

Akit az Isten ősi otthonából

Emberek öröme elhozat.

Csak rajzolódjék mélabús árnyékom

S imbolgogjon a szűk szobák falán.

Mindegy, hogy mi lesz velem azután.
(Kolozsvár, 1921 karácsony)

Dsida Jenő (1907–1938) versének tartalma nem mond ellent címének (*Itt van a szép karácsony*):

Itt van a szép, víg karácsony
Élünk dión, friss kalácson:
mennyi finom csemege!
Kicsi szíved remeg-e?

Karácsonyfa minden ága
csillog-villog: csupa drága,
szép mennyei üzenet:
Kis Jézuska született.
(1929)

Románia börtöneiben 1956 után a rabok papírt nem láthattak, egy kis darab papírért is súlyos büntetés járt. Bebörtönzött költőink fejbe írták verseiket, mondták el jó memóriájú rabtársaiknak, akik bevették, megőrizték a versek szövegét. Páll Lajos költő (1938–2012) ötvenhatos versét (*Karácsonyfák*) így rögzítette cellatársa, Varga László (Varga 1998: 78):

Lám, még meg se nőttünk,
már kivágtak minket,
faggal dacolókat,
fiatal fenyőket.

Nekünk a sors adta,
ez legyen végzetünk.
Nekünk a harc adta
örökzöld levelünk.

Lám, még meg se nőttünk,
már kivágtak minket,
két nap boldogságért
fiatal fenyőket.

Erdélyben, ahol a karácsonyfa későn terjedt el, a *karácsonyfa* szót nem *Weihnachtsbaum* jelentésben használták először, hanem *karácsonyi hírlapmelléklet*, alkalmi használatú, másodlagos jelentésben (Szabó T. 1993. VI: 172–173). Petelei István, a *Kolozsvár* szerkesztője 1887-ben írta Szilágyi Sándornak: „Nagyságos Uram! Kérem írjon egy araszos cikket a karácsonyfámra.” (Bisztrai 1980: 136) Egy ilyen „karácsonyfa” szépirodalmi megjelenítésével találkozunk Krúdy Gyula (1878–1933) *Az ügynök karácsonya* című novellájában, ahol a kávéházban az ügynök: „mérgesen dobta a földre a képes újságot, amelynek első oldalán egy angyal fenyőgallyat tartott kezében.” (Krúdy 1984: 137) A szerkesztőségekben akkor még író-, költőjelöltek vagy valóságos írók és költők dolgoztak, akik a karácsonyi szám készítése miatt szenteste nem lehettek otthon a családi karácsonyfa alatt.

Rómában a Szent Péter-templom előtti téren felállított életnagyságú, sokalakos jászol mellett ott áll a karácsonyfa is, amit minden évben más ország ajándékozik a Vatikánnak. A harmadik évezred első vatikáni karácsonyfáját Románia ajándékozta, a székelyföldi Gyergyótölgyesről. A Szent Péter téren 2001-ben felállított, 21 méter magas jegenyefenyő feletti magyar büszkeségünket beárnyékolta az a bizánci mohóság, ahogy a román ortodox egyház és a román politika kisajátította a székelyföldi erdőből történt ajándékozás emberi érzeit, örömeit. Az ezzel kapcsolatos problémákat cikkében Botos László összegezte: „A valamikor szintiszta magyar, ma egyharmad arányban magyarok lakta Gyergyótölgyes római katolikus és protestáns papjainak és híveinek nehezen gyógyuló lelki sebeket okozott, ami ezután következett... Kivágták a kiszemelt fát, amelyet aztán jól megtervezett ceremóniával felszentelt és megáldott a Hargita és Kovászna megyei – néhány évvel ezelőtt Csíkszeredába betelepített – ortodox püspökség elöljárója. A római katolikus és protestáns egyház

papjai közül senki sem kapott meghívást, így egyikük sem találta ildomosnak megjelenni a karácsonyfa megáldásán, noha lelkükben végigkísérték az útját a Vatikánig. A kivágott fa helyére az ortodoxok keresztet állítottak, és azt felszentelték, egyben „jó jelnek” minősítették. A tölgyesiek azon kérdésére, hogy miért nem lehetett legalább egy magyar Miatyánkot elmondani a karácsonyfa megáldásánál, a jelen lévő román »ceremóniamesterek« azt a választ adták, hogy a Hargita megyei prefektúra (kormányképviselő) irányít mindent, s nem sérthetik meg az előírásokat. A tölgyesi és környékbeli magyarok számára nem elfogadható a magyarázat, szerintük az ortodox egyház és a román hatalom kisajátító, kizorító gesztusa nem szolgálja a megbékélést és az okumené szellemét. Emiatt a tölgyesi és környékbeli magyarok számára nem jelenthet jó jelt az ezeréves határtól mindössze egy-két kilométernyire, az innenső oldalon, a Csutakos nevű erdőrészen állított ortodox kereszt... A kivágás után 21 méter hosszú karácsonyfa mellett kéttucatnyi kisebb fát is küldtek a Vatikánba, a pápai lakosztályban és a kihallgatási teremben is gyertyótölgyesi karácsonyfákat állítanak. Az óriásfenyő vatikáni felszentelésénél a tervek szerint jelen lesz Ion Iliescu román államfő, aki a saját bevallása szerint szabadgondolkodó.” (Botos 2001: 1)

Az erdélyi karácsonyfa kapcsán meg kell említeni, hogy a fenyő a kalotaszegi, székelyföldi lakodalomnak, a székelyföldi halott lakodalmának is rítuseszköze. Erre a szerepére Kalotaszegről már Jankó János utalt (Jankó 1892: 152), Fél Edit és Hofer Tamás a kalotaszentkirályi kelengye bemutatása során így írt róla: „...A lakodalomba a rokonasszonyok kalács- és sütemény-ajándékkal érkeznek: fejükön hozzák kerek kosárban, amelybe kis fenyőfát, *termőágot* (életfát) szúrtak.” (Fél–Hofer 1970: 17) A kelengyének a menyasszonyos háztól a vőlegényes házhoz történő szállításáról (*átvitel*) megtudjuk: „Az elszállításra két fogat áll elő. Az elsőbe hat ökör van fogva. Mindhárom pár jármába, a középső járomszeg mellé embermagasságú, szép növésű fenyőfa van ütve. Különösen az első díszes: kifűjt tojásokkal, pattogatott kukoricával és színes láncokkal rakva. Ezt a gazdagon díszített fenyőfát a vőlegény háza előtt hosszú póznára erősítve kitűzik, s egy hónapig ottmarad. Magán a szekéren a négy lócs mellé ütnek egy-egy fenyőfát, szintén füzérekkel díszítve. Közéjük rakják fel a ládát s arra a párnákat... A másik kocsit lovak húzzák. A lócs mellé ott is felcfrázott fenyőfák vannak ütve... Erre a kocsira a fiókos sublótot teszik fel...” (Fél–Hofer 1970: 32–33) Az ajándékvitelről, ágyvitelről Bánffyhunnyadon a kolozsvári Dunky fivérek 1895-ben fényképeket készítettek, amelyeken jól látszik a lakodalmi fenyő (Fél–Hofer 1970: 1, 11. ábra). A budapesti Néprajzi Múzeum fotótárában őrzött felvételek több kiállításon, kiadványban is szerepeltek (Fogarasi 1994: 22; 1996: 72. kép). A fenyő szerepét az erdélyi átmeneti rítusokban Pozsony Ferenc érintette (Pozsony 2008: 13–52), Balázs Lajos több tanulmányában, könyvében is mintaszerűen bemutatta, elemezte (Balázs 1976: 142–146; 1994a: 81–86; 1994b: 89–90, 127–134, 245–248; 1995: 141–142; 2008: 62–72; 2012: 161–174).

SZAKIRODALOM

ANTAL Béla

2000 *Emlékek a hadikfalvi székelyek életéből*. Bonyhád.

BALÁZS Lajos

1976 A csíkszentdomokosi lakodalmi perec. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1976*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 142–146.

- 1994a A lakodalmi fenyő erotikus szimbolikája. In: Keszeg Vilmos – Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 81–86.
- 1994b *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalmom Csíkszentdomokoson.* Kriterion Könyvkiadó, Csíkszereda.
- 1995 *Menj ki én lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson.* Kriterion Könyvkiadó, Csíkszereda
- 2008 A fenyőág a sorsforduló rítusokban. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór” konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én.* L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 62–72.
- 2012 *Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- BARABÁS Jenő (szerk.)
1988/1992 *Magyar Néprajzi Atlasz.* I–IX. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BARABÁS László
1998 *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
2000 *Aranycsittkók, maszkurák, királynék. Erdélyi magyar dramatikus népszokások.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
2006 Aranycsittkók nyomában. In: Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére.* Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 151–158.
2009 *Akiket fog a figura. Farsangi dramatikus szokások, népi színjátékok Marosszéken.* Marosvásárhely.
- BÁNYAI Jenő
1996 Az erdélyi és az alföldi baptista misszió kezdeti korszaka. *Theológiai Szemle* IX. (1–2) 26–37.
- BISZTRAI Gyula (sajtó alá rend.)
1980 *Petelei István irodalmi levelezése.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- CSETE Balázs
1960 Karácsonyi és újévi népszokások a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Közlemények* V. (1) 122–134.
- CS. SZABÓ László
é. n. Karácsonyi oroszlánok. Történet Kolozsvárott, 1913-ban. Karácsonyi történet. Háy János (összeáll.): *Magyar írók novellái.* Új Palatinus Könyvesház Kft., Budapest, 80–89.
- FAZEKAS M. Izabella
1997 Az egyházi év ünnepei Bogdánfalvában. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 324–341.
- FARAGÓ József
1947 *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson.* (Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, 8.) Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézete, Kolozsvár.
- FENDL, Elisabeth
2010 Im Gespräch mit Gottfried Habenicht. *Jahrbuch für Deutsche und Osteuropäische Volkskunde* LI. 127–164.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1970 A kalotaszentkirályi kelengye. *Néprajzi Értesítő* LI. 15–36.

FODOR Sándor

2006 Fehérfehér. Erdélyi karácsony. In: Hunyadi Csaba Zsolt (vál. és szerk.): *Erdélyi antológia*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 32–41.

FOGARASI Klára

1994 *Családi körben. Fotográfiák a századelő Magyarországról a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményéből*. Néprajzi Múzeum, Budapest.

1996 *A régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiái*. Helikon Kiadó, Budapest.

GAZDA Enikő

2014 *Karácsonyfa a 19. század végén Háromszéken*. Kézirat. A Szent István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár. Lelt. sz.: 2014. 2.

GAZDA József

2009 Kónya Ádám halálára... *Honismeret* XXXVII. (1) 89–93.

GÁSPÁR Simon Antal

1986 *Az én szülőföldem a bukovinai Istensegítség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GÖLLNER, Carl

1987 *Im Kreislauf des Jahres. Historisches Brauchtum der Siebenbürger Sachsen*. Kriterion Verlag, Bukarest.

HORVÁTH István

1980 *Magyarózdai toronyalj. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról*. Helikon Kiadó, Budapest.

IANCU, Laura

2009 *Jeles napok, ünnepek, ünnepi szokások a moldvai Magyarfalun*. (Kisebbségkutatás könyvek.) Lucidus Kiadó, Budapest.

ISTVÁN Lajos

1994 *Jeles napok Korondon*. In: Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1994*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 228–250.

JANKÓ János

1892 *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*. Athenaeum, Budapest.

KARÁCSONY-MOLNÁR Erika

2003a *A karácsonyi ünnepkör szokásai Gyimesben*. In: Gaál Attila (szerk.): *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXV*. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 95–116.

2003b *Jeles napi és ünnepi szokások Gyepecén, Kostelegen, Magyarcsügésen*. In: Tomisa Ilona (szerk.): *Hárompatak. Egy ismeretlen néprajzi kistáj Erdély és Moldva határán*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 55–103.

2010 *Adventi szokások egy moldvai településen, Lészpeden*. In: Mód László – Simon András (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére*. Gerhardus Kiadó, Szeged, 125–138.

KRAUSS, Friedrich

1986 *Nordsiebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*. Wien.

KRÍZA Ildikó

2007 *Az ajándékot hozó aranycsitkó*. *Ethnica*. IX. (2) 55–56.

KRÚDY Gyula

1994 *Az ügynök karácsonya*. In: Urbán László (vál. és szerk.): *Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból*. Magyar Könyvklub, Budapest, 136–140.

LAUFFER, Otto

1934 *Neue Beiträge zur Geschichte des Weihnachtsbaumes*. *Zeitschrift für Volkskunde* XLIV. 233–243.

MAKKAI Endre – NAGY Ödön

1993 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* (Magyar Népköltési Gyűjtemény, XX.)

Magyar Néprajzi Társaság – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.

NAGY Balázs

1994 Karácsonyfa régen és ma. *Háromszék.* 1994. december 23. 5.

NAGY Olga

1988 *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

NAGY Ödön

2000 Jeles napok. In: Nagy Olga (szerk.): *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 321–342.

NYÍRŐ József

1936 *Az én népem.* Révai Kiadás, Budapest.

OLOSZ Katalin

2003 *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

POZSONY Ferenc

1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

1998 *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2008 A népszokások tárgyai. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór” konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én.* L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 13–52.

PÓCS Éva

1965 A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre. *Néprajzi Közlemények* X. (3–4)

2008 Vízkereszt és Szent György napja Gyimesközéplokon. In: Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni.” Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* L'Harmattan, Budapest, 163–181.

RAVASZ László

1992 *Emlékezéseim.* Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.

SCHULLERUS, Adolf

1926 *Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriß.* Leipzig.

SIPOS Gyula

1937 *A m. kir. székesfehérvári 17-ik honvéd gyalog- és népfelkelő ezredek története.* Csitáry Nyomda, Székesfehérvár.

STEPHANI, Claus

1993 *Sathmarschwäbische Lebensgeschichten.* Elwert, Marburg.

SÜTŐ András

1972 *Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZABÓ T. Attila

1993 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* VI. Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Kiadó, Bukarest–Budapest.

SZÁSZ Károly

1896 *A régi s a mai karácsony-este. Vasárnapi Ujság* XLIII. (52) 865–866.

SZÉKELY Ferenc

1998 *Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

SZIGETI Jenő

2005 Az újprotestáns egyházak kialakulása a XIX. században Erdélyben és a Partiumban. In: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. 7/1. Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 301–310.

TARISZNYÁS Györgyi

1943 Örmény karácsony. Egyetemio Nyomda, Budapest.

VARGA László

1998 *A fegyencélet fintorai. Románia 1956 után*. Püski Kiadó, Budapest.

VÁMSZER Géza

1940 *Szakadát. Egy Szeben megyei magyar szórvány*. Erdélyi Enciklopédia, Kolozsvár.

VISKI Károly

1919 Karácsonyfa. Két újkori szó. *Magyar Nyelvőr* XLVII. 70–71.

WLISLOCKI, Heinrich von

1893 *Volks Glaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen*. E. Felber, Berlin.

ZILAHY Lajos

1994 Orosz karácsony Párizsban. In: Urbán László (vál. és szerk.): *Karácsonyi legenda. Válogatás magyar szerzők karácsonyi írásaiból*. Magyar Könyvklub, Budapest, 178–185.

ZILLICH, Heinrich

1956 Weihnachtsbäuche in Siebenbürgen. *Südostdeutsche Heimatblätter* V. München, 134–139.

POMUL DE CRĂCIUN ÎN TRANSILVANIA, MOLDOVA ȘI BUCOVINA

În Transilvania pomul de Crăciun s-a răspândit doar în a doua parte a secolului al XIX-lea, ca o influență germană, apoi a devenit un element general în secolul XX. La mijlocul secolului al XIX-lea a apărut și în bisericile și școlile luterane ale sașilor. Drept urmare a ajuns să fie folosită în satele săsești, în casele familiale. Totodată în naturalizarea și popularizarea pomului a avut un rol important și nobilimea maghiară. În zonele rurale, de regulă, s-a răspândit sub influența orașenilor, a burghezimii, într-o primă fază în casele notarilor, dascălilor, negustorilor, apoi la gospodarii mai înstăriți ai satului. Familiile mai sărace nu au avut pom de Crăciun nici în perioada interbelică. Pomul și darurile de Crăciun au fost aduse de către inger. În satele maghiare din Bucovina pomul de Crăciun a apărut deja la sfârșitul secolului al XIX-lea. Maghiarii din Moldova au cunoscut pomul de Crăciun doar în a doua parte a anilor 1950. Există o bibliotecă întreagă de opere literare, nuvele, poezii despre pomul de Crăciun, iar lucrarea de față menționează câteva dintre ele, creații ale unor scriitori și poeți transilvăneni.

THE CHRISTMAS TREE IN TRANSYLVANIA, MOLDAVIA AND BUKOVINA

The Christmas tree began to spread in Transylvania through German influence in the second half of the 19th century; it became commonly used in the 20th century. At the middle of the 19th century it appeared in the Lutheran churches and schools of the Saxons. Through them it appeared in the Saxon villages and homes as well. The Hungarian noble families of Transylvania played an important role in establishing and spreading the Christmas tree. In most rural regions it spread through the influence of the city dwellers and citizens, first among the village notaries, teachers,

merchants, and later among the wealthier peasants. The poorer families had no Christmas trees, not even between the two world wars. The Christmas tree and the present were brought by the angel. In the Hungarian villages of Bukovina the Christmas tree appeared at the end of the 19th century. The Hungarians in Moldavia could know the Christmas tree only in the second half of the 1950s. Countless belletristic works, stories and poems are about Christmas trees. Some works of Transylvanian writers and poets are mentioned in this study as well.

KÉPEK

1. A fényképész kislánya, Gere Lujza
a karácsonyfa alatt, Sepsiszentgyörgyön
a 19. század végén
(Gere István felvétele. A Székely Nemzeti
Múzeum fotótára, lelt. sz.: Neg-53-13)

2. A fényképész gyermekei, Jenő és Lujza
a karácsonyfa alatt, Sepsiszentgyörgyön
a 19. század végén
(Gere István felvétele. A Székely Nemzeti
Múzeum fotótára, lelt. sz.: Neg-53-10)

3. Korsóba állított, szaloncukorral díszített karácsonyi ág. Hosszúmező (Máramaros m., Câmpulung la Tisa) (Dincser Oszkár felvétele. Néprajzi Múzeum, Budapest, lelt. sz.: F. 89074)

4. Fövenyessy Bertalan, a nagyenyedi Bethlen Kollégium tanára családjával a karácsonyfa mellett az 1930-as években (Fövenyessy Bertalan felvétele. A Székely Nemzeti Múzeum fotótára, lelt. sz.: Neg-69-9)

5. Benedek Elek könyvének címlapja, 1889

6. Karácsonyfa. Nyárszó, Kolozs m. (Kresz Mária felvétele, 1969. Néprajzi Múzeum, Budapest. F.233788)

7. A karácsonyfa díszítése szaloncukorral. Nyárszó, Kolozs m.
(Kresz Mária felvétele, 1968. Néprajzi Múzeum, Budapest. F.224876)

BARABÁS LÁSZLÓ

A MAROSSZÉKI FARSANGI SZOKÁSOK ÉS JÁTÉKOK RÉGIÓBELI ARÁNYAINAK TÖRTÉNETI ÉS EGYHÁZI KONTEXTUSA

MAROSSZÉK RÉGIÓ

Településtörténeti, nyelvjárási és néprajzi jelenségek rendszerét figyelembe véve meghatározható a néprajzi Marosszék kulturális régió és belső tagolódása.

A Maros két oldalát védő székelyek földje, a későbbi Marosszék területileg beékelődött a már kialakult erdélyi vármegyei közigazgatási rendszerbe. Több oldalról vármegyei terület vette körül és bizonyos részein eredetileg is mezőszéki nyelvjárást beszélő magyarok éltek. A történeti Marosszék székelyei katonai szerepükben, rendi tagozódásukban, székely mivoltukban ugyanúgy éltek, mint a székelység zöme. Különösen szorosan kapcsolódtak a szomszédos Udvarhelyszékhez a nemzeti letelepedés, településszerkezet, földrajzi-ökológiai adottságok, majd a felekezeti megszólás és a társadalomszerkezet szempontjából. A későbbi századokban életmódbeli, társadalmi és etnikai viszonyaiban Marosszék a szomszédos vármegyékhez kezdett hasonlítani, főleg a velük érintkező nyugati részein. Ez az egységesülés a 19. század második felében felerősödött, amikor közös közigazgatási egységbe került Marosszék és Torda vármegye keleti része. Az egységesülésben jelentős integráló szerepe volt a megyeszékhelynek, Marosvásárhelynek, a „székely fővárosnak”.

Körvonalaazható a történeti Marosszéknél szélesebb hatósugarú régió, nagyjából megyényi terület, ahol az ökológiailag változatos tájakon kialakulhatott a szakosodott vidékek, falvak és életformák egymást kiegészítő rendszere. Ez a régió magában foglalta a történeti Marosszék területét mint központi magot, de ide kapcsolódtak a marosmenti, „vármegyei”, többségükben magyar lakosságú falvak Szászrégtől délre és északra, valamint

a Kis-Küküllő völgyének egykori udvarhelyszéki és vármegyei falujából is jónéhány. (A Marosszékkal határos néprajzi tájakat és a régió belső tagolódását az A térképlap szemlélteti.)

A zóna nemzetközi terminus a magyar szakirodalomban nem terjedt el, nem vált közhasználatúvá, bár történt erre javaslat (Barabás 1980: 23–41). Marosszék esetében a zóna fogalom és a hozzá kapcsolódó többi megnevezés (makrózóna, mezozóna, mikrozóna, reliktumterület, integrált zóna, kontaktzóna) segíthet a régió sajátosságainak megragadásában. Különösen ez utóbbira, a kontaktzóna terminusra gondolunk, amely karakterisztikus zónák közötti átmeneti terület. Marosszék régió sajátosságai úgy alakultak, hogy néprajzi-kulturális értelemben kontaktzónává vált a vármegyei területek és Székelyföld között, a nyugat-erdélyi (mezőségi) magyarság és a kelet-erdélyi magyarság (székelyek) kultúrája között. Az etnikai sokszínűség tekintetében kontaktzóna egyrészt a mezőségi, valamint a Görgény-völgyi románság felé, másrészt a Régen környéki, valamint a Segesvár vidéki és Kis-Küküllő menti szászok néprajzi vidékeivel állott kapcsolatban.

A felekezeti megoszlás tekintetében hasonlóképpen kontaktzónának, átmeneti területnek tekinthetjük a római katolikus keleti székelység (konkrétabban: a szomszédos Udvarhelyszék havasalji katolikus fele és Gyergyó vidéke) és a protestáns többségű nyugat-erdélyi vidékek (konkrétabban: a szomszédos Mezőség és a Kis-Küküllő mente) között. A felekezeti határ a Marostól indult (Marosszentgyörgy, Székelykál, Iszló), kettévágta a Nyárádmentét, a Sóvidéket, Kis-Küküllő vidékét, kialakítva egy-egy olyan jellegzetes kistájat, mint a katolikus Szentföld és Partium vagy a református Marosmente, Murokország vagy Patakmente. A római katolikus és református határ mentén – a felekezeti kontaktzónában – unitárius falusor húzódott Szabédától Nagyernyén át Csokfalváig, Raváig és Böződig, a Középső-Nyárádmentén alkotva jellegzetes szokáskultúrájú falucsoportot (Szentgerice, Szentlászló, Szentháromság, Gálfalva, Szentmárton, Vadad). A régió több vidékén a felekezeti sokszínűség jellemző, a történelmi magyar egyházak tagjain kívül jelentős számú ortodox és görög katolikus hívő élt, különösen a régió nyugati felében. (A kutatópontok magyar lakossága felekezeti megoszlásának arányait a B térképlap szemlélteti.)

A kontaktzóna jellege abban is megmutatkozott, hogy a régió mind a nyelvjárás, mind a lokális identitás és más sajátosságok tekintetében két domináns mezozónára, alrégióra, egy nyugati-mezőségiesre és egy keleti-székelyesre tagolódott. A nyugati mélyen benyúlt az egykori székely szék területére, a keleti egyre kisebb területére húzódott vissza. A két alrégió (mezozóna) határa délről északra haladva Nagykend–Erdőszentgyörgy–Nyárádszereda–Jobbágytelke vonalánál húzódott.

A nyugati (mezőségies) és a keleti (székelyes) mezozóna elkülönülése nemcsak a számba vett kulturális jelenségek (a nyelvjárás, a népi tájszemlélet és lokális identitástudat, a házak és csűrök, a fedeles székelykapu, a székely harisnya, a kalendáriumi szokások, a vásárok és vásárcörzetek, valamint a falucsúfolók, falusorolók) alapján rajzolódik ki, hanem egzaktabb módon, a *Magyar Néprajzi Atlasz* térképeinek számítógépes vizsgálatából is. A magyar nyelvterület nagy, közepes és kisebb régióinak számítógépes meghatározása során csoportosították azokat a településeket, amelyek az azokat jellemző kulturális jelenségeket illetően leginkább hasonlítanak egymásra (klaszteranalízis). A fő tömbtől először az erdélyi települések váltak le, jelezve hosszú történelmi függetlenségüket és késői polgárosodásukat. Azután több csoportosítási menetben együtt maradtak, csak a 17. lépés után alkotott az addig egységes Erdély két csoportot. „A Székelyföld (és Bukovina) a Maros középső folyásától keletre egy nagyjából észak–déli vonal mentén válik el Erdély nyugati részétől. Ez a vonal nem követi a történelmi határokat, mert Maros-Torda és Kis-Küküllő megyéket kettévágja. A földrajzi határokat is csak annyiban, hogy mind a Maros, mind a Küküllő menti falvak esetében a magasabban fekvő falvak kerültek a kelet-erdélyi régióba” (Borsos 2001: 50). A

még részletezőbb csoportosítás során a nyugat-erdélyi régió két csoportra bomlott, az egyik a Szamos-völgyi, a másik a Maros-völgyi településeket fogta össze. A kelet-erdélyi régióban három csoport különült el, az egyik Csík-Gyimes és Gyergyó, a másik Háromszék, Kászon és az Olt mente falvai, a harmadik Udvarhelyszék és Marosszék keleti fele (Borsos 2002b: 56–57). A számítógépes elemzés eredményeinek értékelésekor figyelembe kell vennünk a kutatópontok viszonylagos távolságát (a minket érdeklő területen 40–50 km) és azt is, hogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* kérdései közül olyan, a kulturális tagolódás szempontjából fontos témák kimaradtak, mint a néptánc, népzene. Mégis úgy véljük: az árnyalatokban lehetnek eltérések, de a végeredmény meglepően hasonló.

A fentiek alapján még jobban kidomborodik a néprajzi Marosszék kontakt, átmeneti zóna jellege. Tágabb összefüggésben kulturális régióink mint átmeneti zóna elválasztja és egyben összeköti az erdélyi magyarság északnyugati és délkeleti csoportjait (Paládi-Kovács 2003b: 60).

A népi tájszemlélet és lokális identitástudat „mértékegysége” viszont nem a megyényi terület, a régió, hanem annál jóval kisebb; vidék vagy kistáj nagyságrendű. Régióinkban ezek karakterisztikusak, jól megkülönböztethetők és máig közhasználatúak: Sóvidék, Kükküllő vidéke, Nyárádmente, Marosmente, (marosszéki, székely) Mezőség. Megkülönböztetésüket, nevüket a sajátos altalajkincsről, a három folyóvölgyről és a domborzati formáról kapták. Ez az öt kistájból álló rendszer az egész régiót magába foglalja.

A kalendáris és dramatikus népszokások gyűjtése és kutatása során, a fentiekre alapozva a néprajzi Marosszék régióban a következő vidékeket és azokon belüli kistájakat, mikrorégiókat különböztettük meg:

1. Marosszéki vagy székely Mezőség. Néprajzi szempontból nem tagolódik kisebb, jellegzetes mikrorégiókra.
2. Marosmente. Legalább három mikrorégióból áll:
 - 2.1. Vásárhely környéke, vidéke. Egykori marossszéki falvak Marosvásárhely közelében, piaci vonzaskörzetében. Integrált mikrorégió.
 - 2.2. Tulajdonképpen Marosmente (Lapos Marosmente). Az egykori vármegyei marosmenti falvak Szászrégentől délre, a Mezőség szélével együtt.
 - 2.3. Felső Marosmente. A marosmenti magyar falvak csoportja Szászrégen és Déda között, a Görgény-völgyekkel együtt.
3. Nyárádmente. A Nyárád völgyében legalább három mikrorégiót lehet megkülönböztetni:
 - 3.1. Alsó-Nyárádmente, benne Murokország és környéke. Integrált mikrorégió.
 - 3.2. Középső-Nyárádmente. Ákosfalva és Nyárádszereda közötti falvak. Jellegzetesen protestáns (református, unitárius) karakterű kistáj.
 - 3.3. Felső-Nyárádmente – benne a karakterisztikus, katolikus Szentföld és a református Bekecsalja.
4. Kükküllő vidéke. Ezen a vidéken két kisebb egység körvonalazható:
 - 4.1. Alsó-Kükküllő vidéke. Balavásár és Erdőszentgyörgy közötti protestáns falvak és a székely Partium római katolikus falvai.
 - 4.2. Felső-Kükküllő vidéke. Erdőszentgyörgy és Sóvárad közötti falvak és a Patakmente települései.
5. Sóvidék.

Karakterisztikus kistáj a Kis-Kükküllő forrásvidékén, az egykori Marossszék és Udvarhelyszék határán. A néprajzi jelenségek viszont nem a közigazgatási határokon válnak el, így nem indokolt marossszéki és udvarhelyszéki Sóvidéket megkülönböztetni.

A FARSANGI SZOKÁSOK ÉS JÁTÉKOK RÉGIÓBELI ARÁNYAI

A marosszéki farsangi szokások és játékok rendszerezését a szokásalkalmak alapján végeztük el. Ez természetesen csak egyike a néprajzi-folklorisztikai szempontoknak, nem beszélve más megközelítésmódokról (Ujváry 1988: 15–19). Egyrészt gyakorlati jellegű, megkönnyíti az anyagbemutatót, a változatok közötti eligazodást. Másrészt rávilágít a népi színjátszás alkalmosságára, a szokás, a rítus, a mindennapok és a költészet összefüggéseire, a különböző játékformák és funkciók együttélésére egy adott közösségben vagy vidéken. Ugyanakkor összehasonlíthatóvá teszi a marosszéki farsangi maszkos szokások és játékok rendszerét más magyar vidékek vagy más népek hasonló színjátékaival (Ujváry 1978; Schmidt 1962, 1965; Benes 1985; Penavin 1988; Liszka 1992; Frolec 1992; Lukács 1992; Pozsony 1998).

Az alkalmosság szerint a marosszéki maszkos szokások és játékok három nagyobb csoportra tagolódnak. Az elsőbe a farsang idején többször előadható, tehát kötetlen, főként a fonókhöz kapcsolódó, bekérezhető vagy szobai játékokat soroljuk. Ez a *farsangi dramatikus játékok* csoportja.

A második csoportba a színjátékszerű szokásokat soroljuk. Ezek egyebek mellett abban is különböznek az előbbiektől, hogy előadási idejük, alkalmuk a helyi néphagyomány szerint kötelezően a farsang vége. Tehát szorosan rögzítettek a farsang végéhez mint szokásalkalomhoz. A két csoport között az átfedés természetesen lehetséges. Ez utóbbi a *farsangvégi dramatikus szokásjátékok* csoportja.

A harmadik csoportba tartozónak azokat a maszkos játékokat véljük, amelyeknek előadása, megjelenítése a marosszéki recens hagyományban nem a farsang, de jellegükben, szerkezetükben, maszktípusukban, funkciójukban farsangiak. Farsangin ebben az értelemben a fordított világ, a farsangi szabadság és maszkos játékoság megnyilvánulásait értjük. Ezeket *farsangi jellegű szokásjátékok*nak tekintjük. Ilyen például a gircsózás aprószentek napján, a didergés, a hamubotos és egyéb maszkos alakok hűsvétkor stb.

A tematikus csoportok kialakításában elsősorban a gyűjtött anyagra támaszkodtunk, de figyelembe vettük az eddigi rendszerezést is (Ferenczi-Ujváry 1962, Székely 1965, Ujváry 1988).

A farsangi dramatikus játékok tematikus csoportjai az alábbiak:

1. Állatmaszkos játékok
2. Mitikus alakok, maszkok
3. Életfordulók játéka, paródiái
4. Zsánerfigurák, zsánermaszkos játékok
5. Az aktualitás játéka, napjaink farsangi alakjai.

Ezek a csoportok többségükben egy-egy típustömböt, típuscsaládot alkotnak. Fenti sorrendjük a játékok világszerűségét követi a teriomorf és mitikus maszkoktól, a szimbolikus ábrázolástól, a „mi” és az „ők” megjelenítésén át az életképszerű jelenetekig.

A farsangvégi szokásjátékok tematikus csoportjai:

1. Farsangvégi szimbolikus lakodalom
2. Vénleány- és vénlegénycsúfolás farsang végén (csutakhúzás)
3. A farsang temetése
4. Más farsangvégi utcai menetek
5. Konc király és Cibere vajda küzdelme.

A gyűjtő- és feltáró munka mennyiségi eredményei (Barabás 2009: 109–618) bizonyítják, hogy a régió népi kultúrájának valóban gazdag, sokszínű, változatos fejezete a maszkos szokások világa. A mennyiségi mutatókat és a belső arányokat tekintve a következő helyzetkép tárul elénk:

• Állatmaszkos játékok	149
• Mitikus alakok, maszkok	130
• Életfordulók játéakai	180
• Zsánermaszkos játékok	245
• Az aktualitás játéakai	71
Farsangi dramatikus játékok összesen:	775
• Farsangi szimbolikus lakodalom	18
• Vénleány és vénlegény csúfolása (csutakhúzás)	37
• A farsang temetése	38
• Más farsangvégi utcai menetek	21
• Konc király és Cibere vajda küzdelme	25
Farsangvégi dramatikus szokásjátékok összesen:	140

E mennyiségi mutatók belső aránya alapján (775–140) első szembetűnő sajátosságként azt állapíthatjuk meg, hogy a régióban jóval több játékot gyakorolhattak a teljes farsangi időben, mint a farsangvégi napokban. A maszkos játékok nem csupán a farsang végéhez kapcsolódtak, hanem egy tágabb rituális időkeretben éltek teljes életüket. (Színházi nyelven szólva: egész farsangi színiévadról beszélhetünk, nem egy-két kiemelkedő, emlékezetes előadásról). Az arányok azt is bizonyítják, hogy nem egy-két játéktípus dominált a régióban, inkább sokszínű a játékkultúrája, hiszen mindenik csoportot elég jelentős számú játék képviseli. Egyedül az aktualitás játéakai csoport százon aluli a dramatikus játékok sorában, de ennek oka abban is keresendő, hogy a témakörben nem végeztünk részletesebb gyűjtést, csak a tendenciát szerettük volna jelezni.

A régió farsangi kultúrájának jellemzése szempontjából az általános mennyiségi mutatók mellett legalább annyira fontos a játékok elterjedésének, térbeli megoszlásának vizsgálata is. Vegyük sorra a farsangi dramatikus játékok tematikus csoportjainak néhány jellemző példáját.

Az állatmaszkos játékok közül a kecskemaszkos játékok általánosan elterjedtek az egész régióban. A marosszéki Mezőségen és Marosmentén, ahol a magyarok a románokkal érintkeznek vagy együttélnek, az alakoskodót turkának nevezik. A medvemaszkos játékok szintén általánosan elterjedtek: a régió szélein inkább jellemző a medvebőr öltözet, a középső vidéken a szalma, szalmamedve. A lovat és lovast alakító játékok több vidéken elterjedtek, de alrégiók szerint más formában. A nyugati-mezőségi vidékeken a több játékosból álló, fazékfeses lóalakítás tipikus, a keleti-szekelyes részen az egyszemélyes, fafejes lóalakítás. A bika-, golya- és pulykamaszkos játékok inkább a keleti-szekelyes alrégióban fordulnak elő. A mitikus alakok közül a szalmabábu, szalmaember egy-két mikrórégiót kivéve általános, a hamubotos viszont csak a szekelyes alrégióban fordul elő. A halál és az ördög alakja az egész régióra jellemző, de sűrűbb elterjedtségűek a mezőségi alrégióban, a kormos-szilvaízes csúf farsáng pedig csak ennek az alrégióknak a sajátja. Az életfordulók játéakai közül a lakodalom általános elterjedtségű, a halottas játékok és a gyermekáldás-paródiák a mezőségi részen sűrűbbek. A zsánermaszkos játékok közül a cigányos játékok általános elterjedtségűek. A betyárjátékoknak a marosszéki Mezőségen jól strukturált, népszínműszerű változatai élnek, énekes-táncos változatban gyakoriak a Marosmentén és Nyárádmentén is, a Küküllő vidékén ritkábbak, a Sővidéken pedig ismeretlenek a betyárjátékok. A borbély-doktor megjelenítése általános lehe-

tett, de a szász leányok megjelenítése csak a Szászrégen környéki falvak, a kovácsok a marosmenti falvak, a fonóbeli vénleányok megjelenítése csak a Középső-Nyárádmente falvainak szokásvilágához tartozott.

A továbbiakban néhány példával szeretnők megvilágítani a régiót alkotó mikrozónák és falucsoportok sajátosságait. A marosszéki Mezőség a szép farsangnak tekintett betyáros, a csúf farsangnak tartott állatalakoskodás, az esketés- és temetésparódiák gazdag vidéke, de itt a többi játéktípus is bőven előfordul, különösen az aktualitás játéka. Ezzel szemben Marosvásárhely vidéke játékokban általában szegényes és nincsen gyakori játéktípus. A Lapos-Marosmentét a halottas játékok bősége, a sok szalmaember és állatmaszkos játék jellemzi, a szép farsangok képviselői itt is az éneklő-táncoló betyárok. A Felső-Marosmentén a betyáros mellett az énekes-táncos cigányos a kedvelt játék, de teljességgel hiányoznak az állatmaszkos játékok és a szalmaember. A magyarói játékosok (kizárólag asszonyok, leányok) igen kreatívak a balladák és irodalmi művek farsangi jelenetű alakításában. Alsó-Nyárádmentén a legtöbb típuscsoportbeli játékot gyakorolták (kivétel a medve vagy a szalmaember), de összességében itt kevésbé gyakori a maszkos alakoskodás.

A Középső-Nyárádmentére az esketési-halottas és vénleánysírató paródiák bősége és a kontaminálódott színjátékok – pl. betyárok és falovas, halottas és cigányok – jellemzőek. A katolikus Szentföldön éppen az esketés és halottas paródiák hiánya feltűnő, ritka az állatmaszkos játék is; a betyárok, cigányok népszerűek. Ez viszont tipikus hamubotozó vidék, minden farsangi alakot kísért a hamubotos figura.

Egyedi, invariáns jelenség, hogy a mikrorégió egyik falujában, Jobbágytelkén a csúf maszkurák (az ördög, a halál, a csúf cigányok, boszorkányok) a farsangi idő előtt és után, adventben és a nagyböjt idején látogatták meg a szalmafonó közös munkaalkalmakat, ún. céheket, a szép maszkurák a farsang idején jártak. Alsó-Küküllő vidékén mindenik tematikus csoportbeli játékot gyakoroltak, gazdag a halottas játékrepertoár, egyszerűsödik a lakodalom, csak főlegény és menyasszony megjelenítéséből állt. A Felső-Küküllő vidékén a betyárok „megritkulnak” és a Sóvidékre érve teljesen eltűnnek a játékrepertoárból. A halottas játékok is eltűnnek, illetve farsangtemetési utcai játékként élnek. A farsangi lakodalom itt is egyszerűbb formákból áll, bőségesek viszont az állatalakok, a zsáner- és aktuális figurák.

Általános sajátossággként, szabályként rögzíthető, hogy nyugatról keletre haladva, különösen a Küküllő vidékén és Sóvidéken, a farsangi alakok inkább „némák”, nem beszélnek, elfogynak a beszélő változatok.

Talán e néhány példa is bizonyítja, hogy minden mikrorégióknak volt, lehetett farsangi játékbeli sajátossága és nyomon követhető egy-egy játéktípus elterjedése és változása is. A régió egészére érvényesen fogalmazható meg, hogy a nyugati-mezőségies, vármegyei része a teljes farsangi időben előadható játékokban gazdagabb, telítettebb és „beszédesebb”, mint a keleti-szekelyes, a történeti marosszéki alrégió.

Ha viszont a farsangvégi dramatikus szokások térbeli rendszerét tekintjük, a fenti helyzetnek éppen az ellenkezője tárul elénk. A farsangvégi házról házra járó szimbolikus lakodalom a marosszéki Mezőség és a Küküllő vidéke településein szokásos, vagyis az egykori székely szék területén. A farsang temetése tematikus csoport változatai telítetten a legkeletebbi Sóvidéken jelentkeznek, de szórványosan előfordulnak a székely Partiumban és a Nyárádmentén is. Ezeken kívül Görgényüvegcsűr sajátossága, amely egyrészt katolikus településként élénk kapcsolatot tartott a katolikus székelységgel, másrészt telepítéséből adódóan kultúrája németes vonásokat őrizhet. A régió északi részén, a Szászrégen melletti Beresztelke és Körtvélyfája, valamint a déli részén Segesvár kulturális vonzáskörzetében Pipe, Szászánadas utcai, mozgó színpados szekeres menetei szász–magyar interetnikus

kapcsolatokat sejtetnek. Szórványosan a marosszéki Mezőségen (Mezőbánd) és a Nyárádmentén (Káposztásszentmiklós, Harasztkerék) is tartottak farsangvégi összetett utcai meneteket. A székelyes alrégió sajátossága a csutakhúzás is, szórványosan a marosszéki Mezőségen és az Alsó-Küküllő vidékén is előfordult, de a csutakhúzás a régióban nyárádmenti dramatikus szokás. Itt viszont telített, minden kutatóponton gyakorolták. (Csak csodálkozhatunk, hogyan kerülhette el a *Magyar Néprajzi Atlasz* kutatópontjain gyűjtők figyelmét, hiszen egyetlen adat sem jelzi a szokás létezését a Nyárádmentén). A Konc király és Cibere vajda küzdelmének emléke szintén csak a székelyes alrégióban, egyrészt a Nyárádmente, a székely Partium és Sóvidék katolikus falvaiban farsangvégi tiltásként, szokásmagyarázó történetként, másrészt a Küküllő vidéke, Patakmente református falvaiban a gyermekek megajándékozásának epikus-dramatikus magyarázataként él.

A kartográfiai módszer jól rávilágít a farsangi szokáskultúra térbeli rendszerére, arra, hogy Marosszék régió nyugati-mezőséges-vármegyei részében a farsangi időben végig gyakorolt fonóbeli dramatikus játékok jellemzőek, tipikusak, a keleti székelyes vidékeken és a szászok szomszédságában a farsangvégi utcai, felvonulós dramatikus szokásjátékok. (A farsangon végig gyakorolt zsánermaszkos játékok térbeli rendszerét a C, a farsangvégi dramatikus szokásjátékok térbeli rendszerét a D térképlap szemlélteti).

A FARSANGI SZOKÁSOK ÉS JÁTÉKOK TÖRTÉNETI-TÁRSADALMI ÉS EGYHÁZI-FELEKEZETI KONTEXTUSA

A feltárt korpusz alapján a megjelenítési időben, alkalomban és ezzel összefüggésben a játék térformájában mutatkozó sajátosságokat, kötöttségeket figyelembe véve csoportosítottuk a marosszéki farsangi játékrepertoárt. Az első csoportba a farsangon végig előadható, kötetlen, főleg a fonókhöz kapcsolódó játékokat, a másodikban kötelezően a farsang végéhez kapcsolódó, utcai felvonulásos dramatikus szokásokat, a harmadikba a farsangi időn kívül gyakorolt, de farsangi jellegű szokásokat, játékokat soroltuk.

Ha ezeket a csoportokat párhuzamba állítjuk a fenti térbeli rendszerrel és a régió magyar lakosságának felekezeti megoszlásával, nyilvánvalóvá válik, hogy a szokásalkalomra és térformára koncentráló rendszerezés kontextuális megalapozottságú is. Vagyis arról van szó, hogy a régió egykori vármegyei, mezőséges, kötetlen farsangi játékokban telítettebb része szinte teljes egészében protestáns, leginkább református egyházi kultúrájú vidék. A keleti-székelyes, a történeti marosszéki, farsangvégi szokásjátékokban gazdagabb, expresszívabb része felekezetiileg változatos: érintkeznek, illetve váltakoznak a protestáns (református és unitárius), illetve római katolikus többségű vidékek.

Hogyan nyilvánulnak meg a farsangi dramatikus szokásrendszerben ezek a kontextuális összefüggések? Mivel gyűjtésünk recens terepmunkán alapszik, nem levéltári kutatásokon, nem lehet erre egyértelműen válaszolni, de bizonyosnak látszik, hogy a történeti-társadalmi és egyházi-felekezeti kontextus befolyásolta a régió farsangi kultúrájának rétegződését.

A szabad székely státusú marosszéki székelység – akárcsak a teljes székelység – életmódjához, felfogásához, mentalitásához közelebb állhattak az egész közösséget átfogó, megmozgató, szabadtéren végbemenő, nagy mulatozással, szabadsággal, sőt szabados-

sággal, „rendetlenkedéssel” járó, a farsangi időszakot záró utcai felvonulások. A vármegyei településeken az egykori jobbágy és zsellér életmód és mentalitás sajátosabb, kedvezőbb kifejezési formát találhatott a kiscsoportokat érintő, zártabb térformában, védettebb helyen, de hosszabb időperiódusban gyakorolható kötetlen farsangi játékokban.

De talán ennél is fontosabb kontextuális tényező lehetett az egyházi-felekezeti. Az egyházak közösségformáló, a mindennapi életet és az ünnepeket, rítusokat, szokásokat szabályozó szerepével az utóbbi időben több jeles szakember foglalkozott (Bálint 1976, Dömötör 1979, Ujváry 1983, Paládi-Kovács 2003a, Tátrai 2002). Többen felhívták a figyelmet arra is, hogy a reformáció után felerősödtek az egyházi és világi tiltások a farsangi szokások ellen mind általában Európában, mind konkrétan a magyarság körében (Burke 1982, Pozsony 2006, Kós 2000).

A katolikus egyház inkább megengedő magatartású volt. A farsang végén, a nagybőjt előtt engedélyezte a mulatságokat, „pogány” rítusokat, utcai felvonulásokat, a katolikus vidékeken így ezek továbbra is megmaradhattak, alakulhattak. A protestáns egyházak sokkal szigorúbban léptek fel az „ördög ünnepének” megnyilvánulásai ellen. A reformáció után a protestáns jellegűvé vált vidékeken az azelőtti egységes össznépi farsangi szokásoknak és játékoknak az egyházi-világi hatóságok elől viszonylag zárt térbe, népi intézménybe, a fonóba kellett visszahúzódniuk, ahol viszont az archaikus szokásformák is fennmaradhattak. Másrészt a fonó az egész farsangi periódusban működött, tehát adott volt a keret és lehetőség a farsangi szokások széthúzódására, szóródására az egész farsangi időszakban. A székely székeken, főleg a katolikus vidékeken az egyház által megengedett, felügyeletével végbemenő szokásokat szabadabban gyakorolhatták. A fonó ezeken a vidékeken is jeles szokás- és játékkalkalom, de nem annyira sűrű játékrendű, mint a vármegyei református településeken. A székelyes vidékeken elvált a fonóbeli, estéli játékok rétege a farsangot lezáró, általában nappali szokáseseményektől.

Mindezek a tényezők hozzájárulhattak a maszkos alakoskodás régióbeli kötöttségének kialakulásához. A kép további árnyalásra szorul, de a marosszéki farsangi játékrepertoár a maszkos alakoskodás alkalomhoz kötöttségét dokumentálja, illetve azt a stádiumot, amikor a maszkos alakoskodás jórészt a farsangi időkeretben zajlott.

A történeti-társadalmi és egyházi-felekezeti kontextus befolyásoló szerepét a farsangi szokások életében napjainkig nyomon követhetjük. Az egykori különbségek a 20. századra egységesültek, de újabb polarítás is megjelent, amit az archaikus és hagyományörző, valamint a hagyományait levetkező, integrált tipológiában és mentalitásban lehetne leegyszerűbben megragadni. Ezek a kontextuális különbségek nemcsak egy-egy vidékre jellemzőek, hanem falucsoportokra, szomszéd falvakra, sőt falurészekre is.

A mindenkori hatalom leginkább tiltással és üldözéssel, fizikai erőszakkal próbálta megfékezni, kiirtani a farsangi játékokat. Amint a bemutatott példáink is bizonyították: kevés sikerrel. Az egyházi hatóságok közvetlen tiltó beavatkozására a gyűjtés alapján az elmúlt száz évben kevés próba volt, de elítélő véleményüket többször hangoztatták.

Napjainkra legtöbb helyen megfordult mind a hatalmi intézmények, mind az egyházak vezetőinek viszonyulása. A magyar identitás megőrzésében, a közösségépítésben, az ünnepek szervezésében a helyi farsangi szokásokra is támaszkodnak. Ez a tendencia erőteljesebb az etnikai határsávban vagy az etnikailag vegyes vidékeken, itt viszont napjainkban is érzékelhető a burkolt akadályoztatás az állami hatóságok részéről. A székelyes vidékeken a hatóságok részéről inkább az elfogadás vagy a konkrét támogatás, néha éppen a kisajátítás tendenciája jellemző, az egyházak részéről pedig a tartózkodás, belenyugvás vagy éppenséggel a megróvás, a templomi „kiprédikálás”.

SZAKIRODALOM

BARABÁS Jenő

1980 Népi kultúra zonális struktúrája. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 23–39.

BARABÁS László

2009 *Akiket fog a figura. Dramatikus szokások, népi színjátékok Marosszéken*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

BÁLINT Sándor

1976 *Karácsony, húsvét, pünkösöd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Szent István Társulat – Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.

BENES, Bohuslav

1984 A népi színjátszás elmélete P. Bogatirjov értelmezésében és a kutatás mai helyzete. In: Verebélyi Kincső (szerk.): *Folcloristica 8. A néphagyomány alakulása*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 285–315.

BORSOS Balázs

2001a A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. Lehetőségek, módszerek, problémák. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 181–198.2001b A magyar nyelvterület kulturális régióinak számítógépes meghatározása a Magyar Néprajzi Atlasz térképei alapján. Előzetes eredmények. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom XXI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 31–59.2002 „A régi jó régió”. A magyar népi kultúra számítógép meghatározta területi egy-egységeinek elnevezése kérdéséről. *Néprajzi Látóhatár XI*. (1–4) 103–113.

BURKE, Peter

1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, Budapest.

DÖMÖTÖR Tekla

1979 *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

FERENCZI Imre – UJVÁRY Zoltán

1962 Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. *Műveltség és hagyomány IV*. Tankönyvkiadó, Budapest.

FROLEC, Vaclav

1992 Fasching in der Tschechoslowakei. *Ethnologia Europae Centralis 2*. Brno, 13–21.

GLOTZ, Samuel (ed.)

1977 *Le masque dans la tradition européenne*. Paris.

KÓS Károly

2000 *A Mezőség néprajza I–II*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

LISZKA József

1992 Farsang végi szokások a Kisalföld északi felén. In: Uő: *Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából*. (A Magyarországtudás könyvtára, XII.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 99–114.

LUKÁCS László

1992 Farsangi népszokások Alsóőrben és Őriszigeten. *Savaria. A Vas megyei múzeum értesítője*. 51–58.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2003a A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. In: *Uő: Tájak, népek, népcsoportok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2003b Erdély néprajza. Hozzászólás Kósa László cikkéhez. In: *Uő: Tájak, népek, népcsoportok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PENAVIN Olga

1988 *Népi kalendárium*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

POZSONY Ferenc

1997 *Az erdélyi százszok jeles napi szokásai*. (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

1998 *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi jeles napi szokásokban*. (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

SCHMIDT, Leopold

1962 *Das deutsche volksschauspiel*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.

1965 *Le theatre populaire européen*. Maisonneuve et Larose, Paris.

SZÉKELY György

1965 *Színháztípusok dramaturgiája*. (Színházi tanulmányok, 11.) Színháztudományi Intézet, Budapest.

TÁTRAJ Zsuzsánna

2002 Kalendáris szokásaink táji tagoltsága. *Néprajzi Látóhatár* XI. (1–4) 317–339.

UJVÁRY Zoltán

1976 *A temetés paródiája. Temetés és halál a népi játékokban*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

1983 *Játék és maszk. Dramatikus népszokások I–III*. Bihari Múzeum, Debrecen.

1988 *Játék és maszk. Dramatikus népszokások IV*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen.

CONTEXTUL ISTORIC ȘI ECLESIASTIC AL RĂSPÂNDIRII OBICEIURILOR ȘI JOCURILOR DE CARNAVAL ÎN REGIUNEA MUREȘ

Secuimea cu statut liber din regiunea Mureșului – la fel ca întreaga secuime – avuse un mod de viață, o percepție a lumii, o mentalitate care permitea marșurile stradale de la sfârșitul perioadei carnavalului, evenimente care aveau loc în aer liber, mobilizau întreaga populație și includeau petreceri libere, chiar indecente. În localitățile comitatelor modul de viață și mentalitatea iobagilor și jelerilor de odinioară s-a putut manifesta mai bine prin jocuri de carnaval mai informale, ce se desfășurau în spații mai închise, locațiuni mai protejate, dar pentru o perioadă mai lungă de timp, adresându-se unor grupuri mai restrânse. Puterea a încercat din totdeauna să stopeze, să elimine aceste evenimente prin interdicții, persecuții și violență fizică. Așa cum reiese din exemplele pe care le-am prezentat: fără prea mare succes.

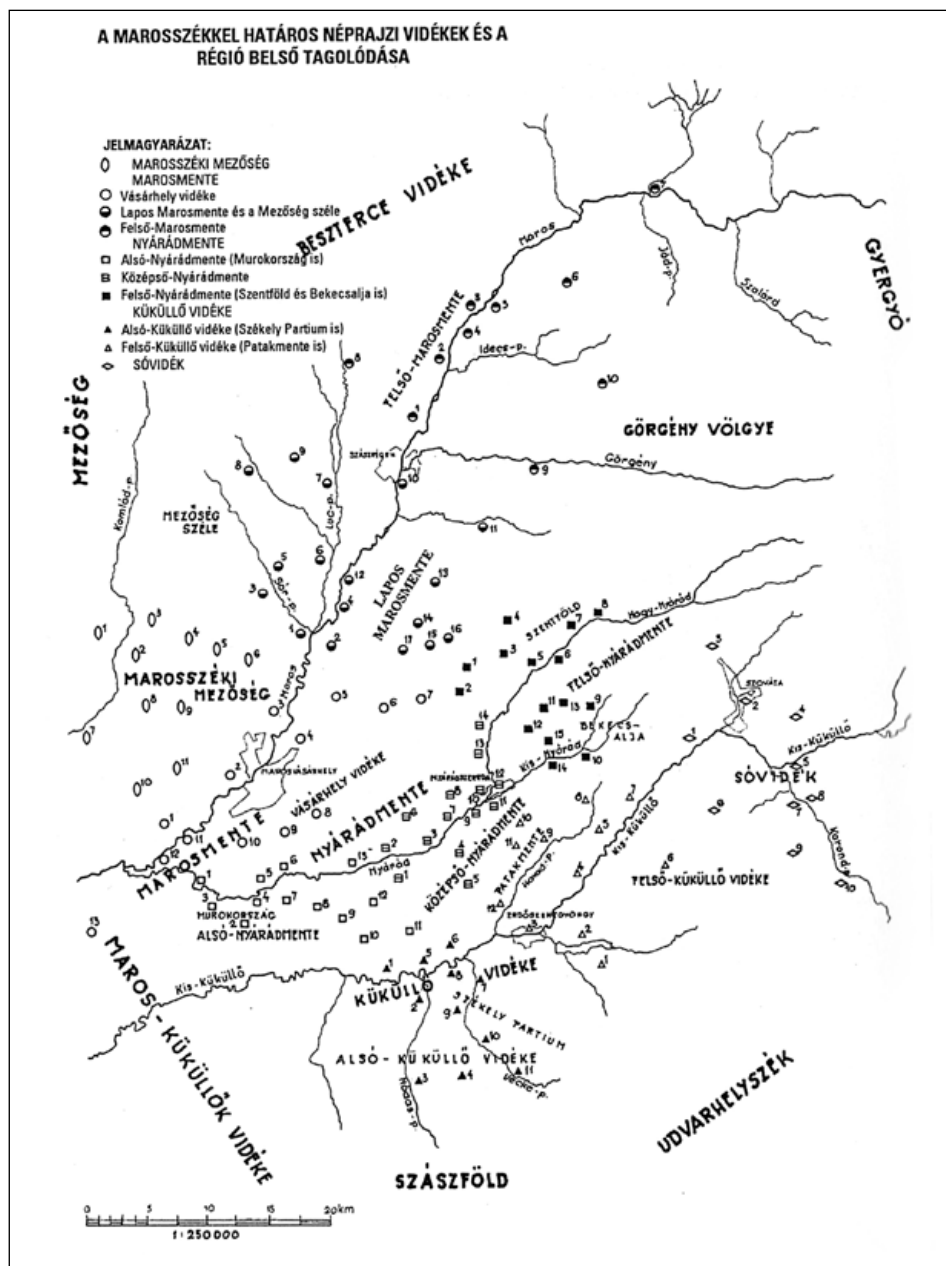

THE HISTORICAL AND ECCLESIASTIC CONTEXT OF THE RATIO OF CARNIVAL CUSTOMS IN MUREȘ REGION

The privileged Szeklers of Mureș region – just like all Szeklers – had a lifestyle, conception and mentality which suited the existence of the public manifestations at the end of the carnival season, outdoor events mobilizing the whole community, including partying, freedom, even indecency. The county settlements with the once existing lifestyle and mentality of serfdom and cottars preferred specific forms of more informal carnival games, addressing smaller groups, taking place in closed, protected places, but for longer periods of time. The ruling power has always tried to stop, to annihilate these carnival games with banning, persecution and physical violence. But as the presented examples show: with no major success.

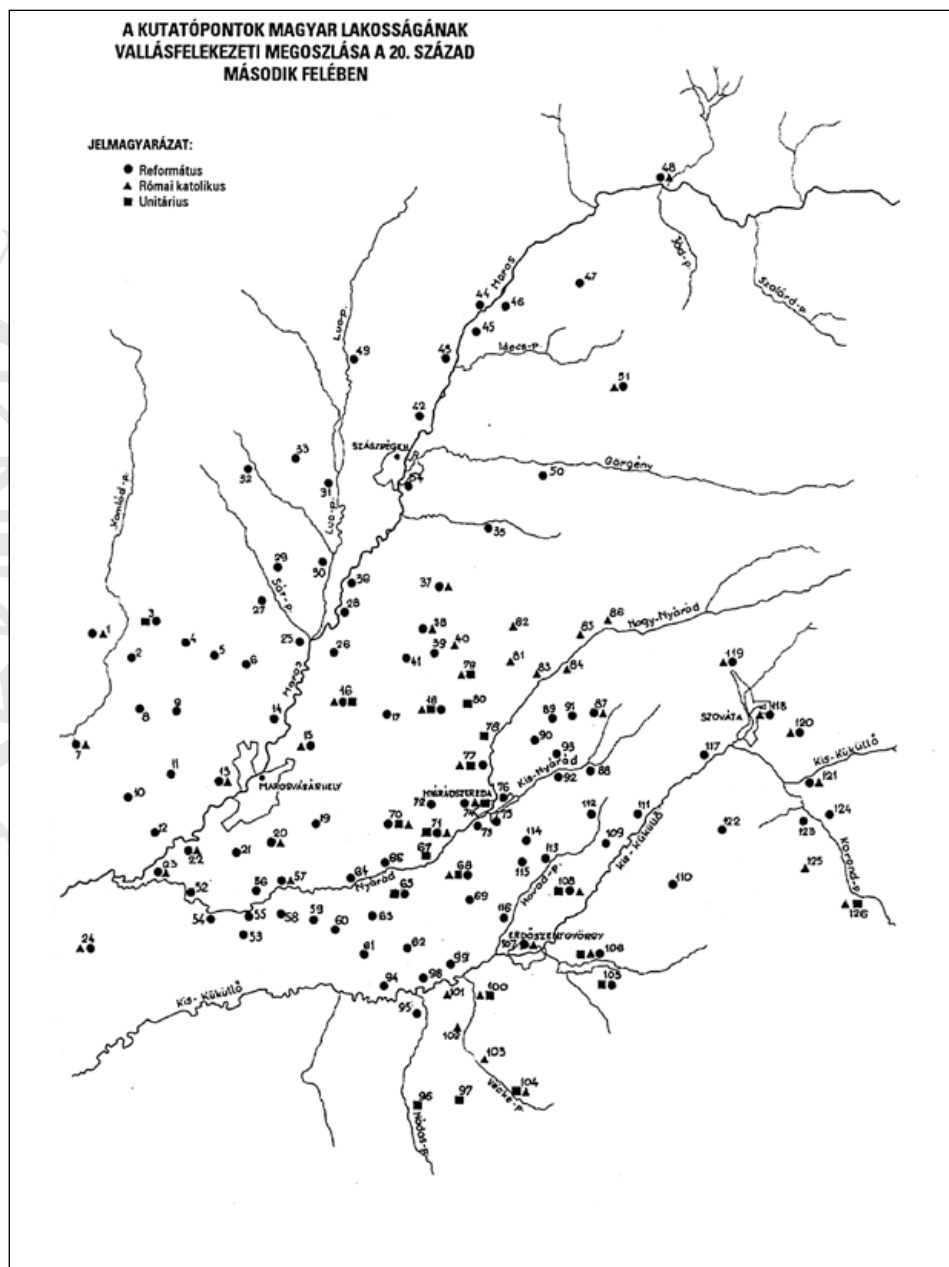

TÉRKÉPEK

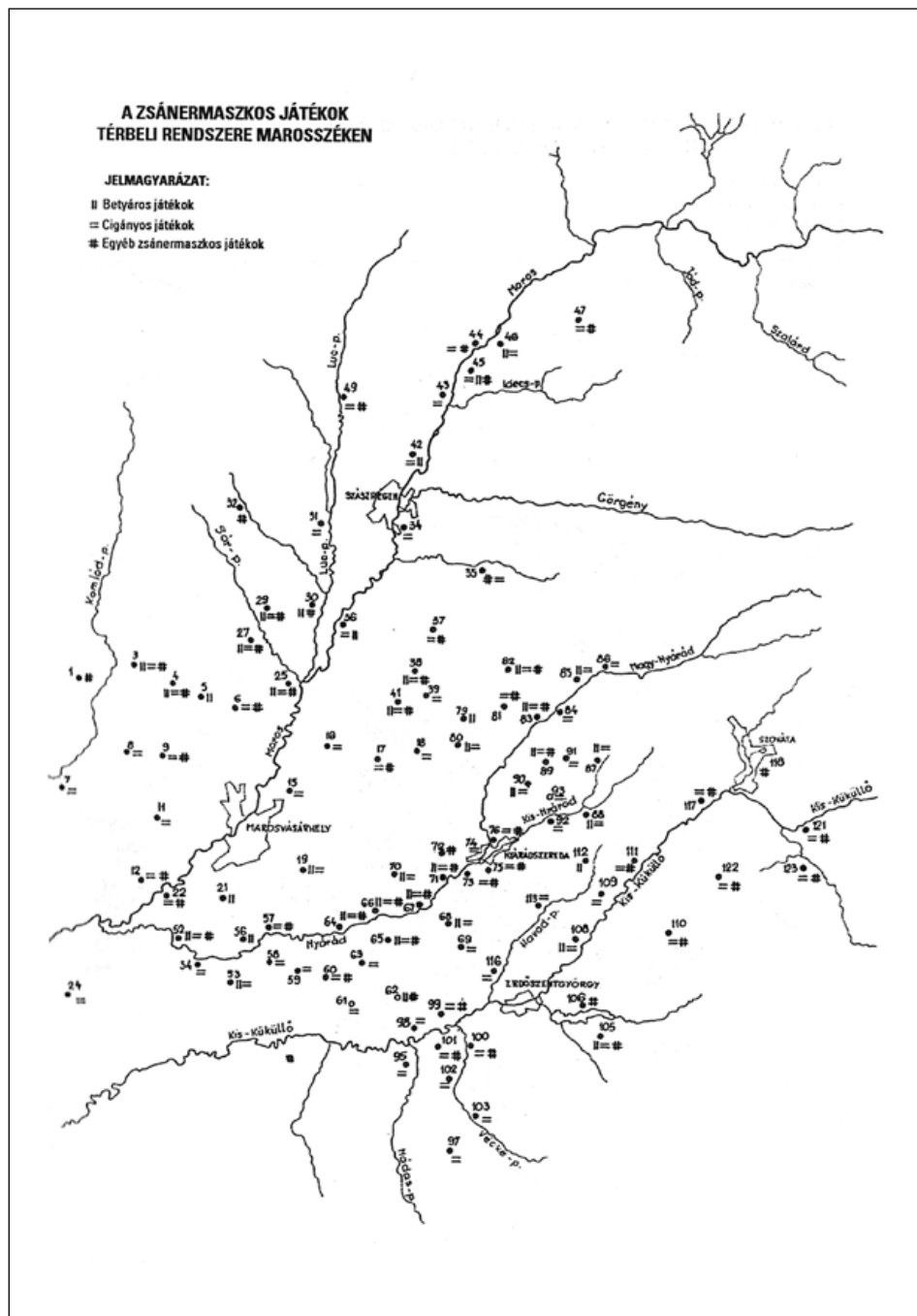

A térkép

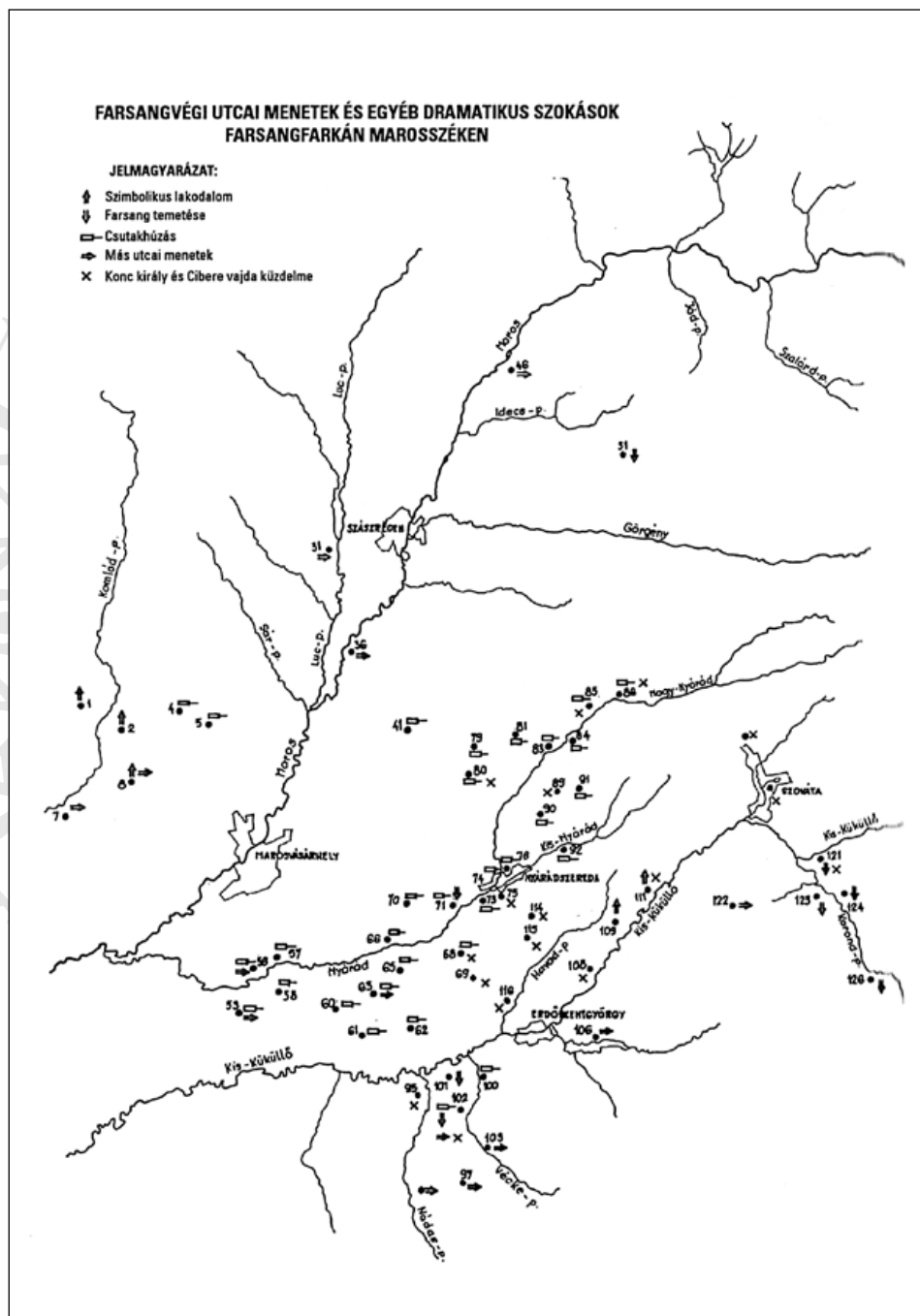

B térkép

C térkép

D térkép

KARÁCSONY-MOLNÁR ERIKA

FARSANGBÚCSÚZTATÁS EGY SZÉKELYFÖLDI TELEPÜLÉSEN, CSOBOTFALVÁN

Az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltás óta a jeles napi ünnepi szokások reneszánsza tapasztalható a magyar nyelvterületen, elsősorban a határon túli vidékeken. Nemcsak a vallási okok miatt tiltott szokások megújítása figyelhető meg, hanem többek között a szüreti, farsangi hagyományok is egyre több helyen újraélednek. Az 1990-es évek elejétől célom a megújult kalendáriumi szokások minél teljesebb dokumentálása. Fotókat, hang- és filmfelvételeket¹ készítek a Kárpát-medencében és Moldvában. Néprajzi kutatásaim eredményeit 1997-től folyamatosan publikálom.² E terepmunka része az is, hogy Székelyföldön részt veszek az 1993-óta minden évben megrendezett farsangtalálkozón. 2003-ban és 2004-ben ezt a kutatómunkát a MTA Néprajzi Kutatóintézet *Rendszerváltás Magyarországon* című program, ezen belül a *Szokásrendszerek és a mindennapi élet kultúrájának átalakulása*³ témakör keretein belül is végeztem. Ugyanakkor törekszem arra is, hogy az egyes települések farsangi szokásait is feltérképezsem. Tanulmányomban egy székelyföldi, felcsíki⁴ település, Csobotfalva farsangi szokásait⁵ és azok tárgyi kellékeit ismertetem.⁶

- 1 A néprajzi dokumentumfilmeket 1997–2014 között a Duna Televízió, a Magyar Televízió *Hagyományok Háza* c. és a Hír Televízió *Vetítő* c. műsora, valamint a Román Televízió magyar adása is műsorára tűzte.
- 2 Jelen tanulmányban az erdélyi farsangi szokások kutatástörténeti összefoglalására terjedelmi korlátok miatt nem térek ki. A teljesség igénye nélkül csak néhányat említek (további szakirodalmat lásd ott): Barabás–Pozsony–Zakariás szerk. 1996; Pozsony 2006; Karácsony-Molnár 2003, 2004, 2005, 2008; Barabás 2009.
- 3 A témakört dr. Tátrai Zsuzsanna vezette.
- 4 Felcsík a Székelyföld legelzártabb és legarchaikusabb vidéke. A kevés megművelhető föld miatt az itt élők megélhetésében a havasi gazdálkodás, az állattartás és az erdőmunka játszott jelentős szerepet.
- 5 A farsangi játékok jellegzetes, változatos csoportját alkotják a maszkos alakoskodások, dramatikus játékok az európai és a magyar hagyományban is.
- 6 Az ábrákat Antal Imre, a fotókat Karácsony-Molnár Erika és Kötő Zsolt készítette.

CSOBOTFALVA

Csobotfalva (románul Cioboteni) a Nagysomlyó-hegy lábánál fekvő székelylelő település Hargita megyében, Romániában. A település 1920-ig, a trianoni békeszerződésig Csík vármegye felcsiki járásához tartozott. Közigazgatásilag 1941-től Csíksomlyó, 1959 óta pedig Csíksomlyóval⁷ együtt Csíkszereda város része. Csobotfalva lakossága székelylelő, felekezete szerint római katolikus. 1910-ben 421 fő lakosa volt, ebből 395 magyar. Népszámlálási adatait még 1966-ban külön vették Csíkszeredától, ekkor 390 lakták, melyből 387 magyar, 3 román volt. Csíksomortánnal együtt a 2500 főt számláló Csíksomlyói Egyházközség része. Szent Péter plébániatemploma helyén egykor Árpád-kori templom állt.

A FARSANGBÚCSÚZTATÁS, A HÚSHAGYÁS SZOKÁSA
CSOBOTFALVÁN A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A csobotfalvi farsangi utcai felvonulás helyi elnevezése húshagyás vagy farsangbúcsúztatás. A 20. század közepéig húshagyókedden a legények zenészekkel járták sorra a település utcáit. Betértek azoknak a háznak az udvarára, ahol fogadták őket. A *legények reggel nyárssal a kezükben indultak el énekszóval az úton Agyagfalváról, a falu végéről. Aki kijött a házból, hogy a nagybőjt előtt egy utolsó szelet hússal megkínálja a fiatalokat, azt megtáncoltatták a háza előtt. A legények nyársukra tűzték az adományokat. Fehérharisnyás népviseletbe vagy priccses nadrágba öltöztek, fejükön piros szalaggal díszített fekete báránybőrsapka volt. A felvonulás végén a kultúrházba vonultak. A Kecskére és a Pásztorokra is emlékeztek. A kecskét alakító legény fejére élő kecskefej utánzatot húztak. Az asszonyokra ráugrott, közben mekegett. A páásztorok szőrös, bundás öltözetet hordtak, kezükben faragott szalagos botot hordtak, lábukra bocskort húztak. Néhány asszony szakadt ruhát öltött magára, Kéregetőnek öltözött. A Hammasok (Viglice) mintát is varrtak az álarcukra, ördögollót is használtak. Hóhányók is voltak, nagy hólapátokkal. A település központjában égették el a Szalmást, akit szekérrel vittek oda. Szentertás közepette leszállították a szekérről, letérdeltették az útra, ráraktak nagy halom szalmát, körbeállták és miközben a Hammasok elkergették a bábéskodó gyereksereget, meggyújtották a szalmát kiáltva: Ég az ember! A Szalmást alakító ember közben rejtve kibújt a szalma alól. Utoljára 1948-ban gyakorolták, mert a román hatóságok betiltották a szokást.⁸*

FARSANGBÚCSÚZTATÁS CSOBOTFALVÁN 1998–2003

Fél évszázadnyi szünet után Antal Imre, a Csobotfalvi Hagyományörző Csoport vezetője 1998-ban szervezett farsangi felvonulást a táncsoport részvételével a településen. A Hargita

7 Már az 1332–34-es pápai tizedjegyzékben említik „Sumlov” néven (Vámszer 2000).

8 Az egyik visszaemlékezés szerint piros és zöld zsinórt tettek a legények a fehér harisnyára, ezt a román hatóságok nem nézték jó szemmel. A 1930-as, 1940-es években a katonai besorozások és a háború miatt is történt megszakítás a szokás gyakorlásában (a legényeknek el kellett menni a háborúba).

Megyei Kulturális Központtól⁹ beszerzett néhány farsangtemetési szöveget, pl. a csíkmenaságit, az alsósófalvit, azokét a településeket, akik a farsangtalálkozón korábban részt vettek. A csobotfalvi farsangi hagyományokat ekkor még nem kutatta fel. Az elkért szövegeket részben átalakította – aktuális szövegeket is beleszőve –, és így állította össze az 1998-as farsangi felvonulást, a helybeli gyerekekből álló néptáncscsoport részvételével.

1998-ban a farsangi felvonulás célja elsősorban a szórakozás és szórakoztatás volt. Antal Imre saját elmondása szerint megérezte, hogy *nem vált vérükké, nem vált csobotfalvivá ez a szokás*, a szokás passzív szereplői, vagyis a falu lakossága is többnyire *kötelességtudásból, illemből állt ki és fogadta a kapuk előtt a farsangi menetet*. Véleménye szerint ennek több oka is lehetett. *Több évtizednyi szünet volt a szokás életében, vagyis megszakadt a folytonosság. A szereplők a gyermekek sorából kerültek ki, valamint nem a helyi hagyományokat élesztették újjá.* A következő években – 1998–2003 között – Antal Imre a helyi szokás felelevenítését tűzte ki célul.

A farsangtalálkozón először 2003-ban vettek részt, ahol Csíksomlyóval és Csíkcsomortánnal együtt szerepeltek. Szombaton vidám farsangosok járták be Gyergyóditró vendégvárásra felkészült főutcáit. Tizennégy csoport: Alsósófalva, Szentegyháza, Csíkcsomortán, Csíkcsicsó, Csíkcsomlyó, Csíkcsobotfalva és Csíkcsomortán (e három közös csoporttal), Csíkborzsova, Csíkcsentsimon, Csíkmenaság, Csíkcsentkirály, Kászonsaltíz, Gyergyóalfalu, Gyergyósárhegy és Gyergyóremete farsangosai szórakoztatták a helyi csoport segítségével a ditróiakat és a szép számban idegenből érkezetteket.¹⁰

FARSANGBÚCSÚZTATÁS CSOBOTFALVÁN – 2004

2004-ben Antal Imrét kérte meg a Hargita Megyei Kulturális Központ, hogy szervezze meg a farsangtalálkozóra a csobotfalvi farsangbúcsúztatást. Ezt abban az esztendőben farsang végén a településen is megtartották. Ekkorra több idős férfi elmondása alapján sikerült felkutatni a szokást. Az adatközlők több részletre emlékeztek egészen az 1920-as évekre visszamenően. Egyikük pl. egy kissé lenézett, örökbefogadott gyerekként leshette meg a farsangi felvonulást. Őt könnyebben kiengedték az utcára csatangolni. Antal Imre rádőbbsent arra, hogy a helyi hagyományokat kell újraéleszteni. *Ha azt mondd, csobotfalvi szokás, akkor a csobotfalviak fellélegeznek és éltetni akarják.*

ELŐKÉSZÜLETEK A SZOKÁS ELŐADÁSÁRA

A szereplők kiválasztása, vállalkozása a különböző szerepekre. Antal Imre olyan szegényebb sorsú csobotfalviakat hívott el a különböző szerepek eljátszására, akik szívesen kiálltak az ügyért, csupán a kaland kedvéért is. Véleménye szerint a szerepeket felnőtteknek, csobotfalviként érző és a mindennapi gondokkal küszködő emberek kezébe kell adni. A szereplőket koruk, magasságuk, hangszínük, tehetségük szerint közösen választották ki a próbák megkezdésekor. A farsangi szokás előadásához olyan légkört kellett teremteni, hogy mindenki biztonságosan átélhesse a vállalt szerepét. Oda kellett figyelni az esetleges konfliktushelyzetek elkerülésére, pl. *az erdésznek öltözött alakoskodó bátran be merjen*

9 1993-tól minden évben a Hargita Megyei Kulturális Központ szervezi a farsangtalálkozót.

10 Farsangosok seregszemléje Gyergyóditróban. *Hargita Népe*. 2003. március 3.

menni a közbirtokossági elnökhöz, hogy tréfásan megvizsgálja az udvarában mennyi kivágott fa áll, s ebből mennyit tud hivatalosan is igazolni. A Papnak öltözött alakoskodó ne tartson az igazi paptól.

Gyűlések, próbák. Antal Imre lakásán januárban tartották a gyűléseket. Megbeszélték, ki milyen szerepet vállal és kinek mi lesz a feladata, pl. plakátkészítés, hivatalos ügyintézés. Együtt döntöttek el, mennyi pénzt tegyenek *a közös alapba a költségek fedezésére*. A próbák két helyszínen zajlottak. A táncosok a zenészekkel a kultúrotthonban gyakoroltak, a többi szereplő Antal Imre lakásán próbált. Farsang vége előtt egy-két főpróbát tartottak a félreesőbb utcákban, vagy a település központi részén. A próbák alatt újtásra való javaslat történhetett.¹¹

Verbális kód – a szokás szövege. A *Gazda* szövege állandó volt. A többi szereplőé többnyire változott, ezeket meg kellett írniuk a szokás szereplőinek. A szokásszöveg a jelene-tek előadásakor a közönség reagálása szerint is módosulhatott. *A bátrabb, jókedvű nézők beleszóltak a játékba és még a szövegbe is.*

Tárgyi kódok – a szokás tárgyi kellékeinek elkészítése. A kellékek, szokástárgyak, a jelmezek többségét – az adatközlők elbeszéléseinek felhasználásával – Antal Imre készítette. *De minden szereplő belátása szerint alakíthatott rajta. A Szalmás jelmezéhez a szalma beszerzése és a szalma megfonása közösen történt.*

Akusztikus kódok – hangszeres és vokális népzene. A tánccsoport tagjai¹² felcsiki énekeket tanultak. A táncok kísérete hagyományos hangszerekkel, hegedűvel és ütőgardonnal történt, amit egy kontra egészített ki.

A SZOKÁSESEMÉNY

A szokás ideje, helyszíne.¹³ Farsang utolsó vasárnapján, a délelőtti mise után Antal Imre házánál találkoztak a szereplők. A csoport a település felső végéről, Agyagfalváról indult és bejárta Csobotfalva utcáit. Közben betértek azokhoz a gazdákhöz, akik beengedték az udvarra őket.

A szokás szereplői. A szokás szereplői a zenészek és a tánccsoport tagjai, a fuvaros, aki a Szalmást szekéren vitte, valamint a különböző alakoskodók voltak. Ez utóbbiak közé tartozott a *Gazda*, a *Pásztorok* és a *Kecske*, a *Pap* és a *Perselyes*, az *Erdész*, a *Kamerás* és a *Riporter*,¹⁴ a *Kéregető*k, a *Hammasok*, valamint a *Szalmás*.

A szokásesemény leírása.

1. A farsangbúcsúztatás szereplői az utcán énekszóval, zenével vonultak. Többnyire elől ment a *Kamerás* és a *Riporter*, valamint a *Gazda*. Őket követték a zenészek, a tánccsoport

11 Pl. újtás volt, hogy a *Kamerás* és a *Riporter* a kamerával vizet spriccelt a riportalanyra.

12 A tánccsoport tagjai, akik a farsangi szokásban részt vettek, csobotfalvi leányok és legények voltak.

13 A farsangi maszkos alakoskodások többsége a helyszín szerint két fő típusba sorolható: falufeljáró menet, felvonulás vagy a zárt helyen, pl. fonóban előadott többszereplős dramatikus játék.

14 Az *Erdész*, a *Kamerás* és a *Riporter* 2002-től voltak szereplői a szokásnak.

tagjai és a különböző alakoskodók. Menet közben a *Hammasok* ijesztgették a járókeleket, megállították az autókat és a *Szalmást* védtek a felnőttektől, gyerekektől. A *Kamerás* és a *Riporter* interjút készített és megréfélt, lespriccelte a gyanútlan riportalanyokat.

2. Az utcai vonuláskor egy-egy helyen megálltak a szereplők, ahol összegyűltek a falu lakosai, vagy ahova megengedték a gazdák, betértek az udvarba.

2.1. *Gazda* elmondta a köszöntőt;

2.2. Az utcán vagy az udvaron különböző jelenetek¹⁵ előadására kerülhetett sor:

- a *Pap* felolvasott a „miskönyvből”, közben a *Perselyes* pénzt szedett;
- a *Kecskét* tréfás eladásra kínálták a *Pásztorok*;
- az *Erdész* az ellopott fát kereste és mérte fel;
- a táncosok megtáncoltatták a bábéskodókat, a falu lakosai megkínálták étellel, itallal a szereplőket.

Ezt követően a település központjában elbúcsúztatták a farsangot, vagyis elégették és körbetáncolták a farsangot jelképező *Szalmást*, miután az élő személy észrevétlenül kibújt a szalma alól. Este bál zárta az eseményeket, amit a kultúrotthonban rendeztek

Néptáncosok. A néptáncsoport tagjai megtáncoltatták a háziakat, akik nyársukra húzták az utolsó darab szalonnát, sonkát, vagy a már bőjtöt jelképező vöröshagymát, *káposztacikát*, vagyis savanyított káposztát. A legények öltözte: posztókabát, fekete mellény, fehér ing, fekete zsinóros fehér harisnya, és fekete báránybőrből készült bundasapka,¹⁶ ami piros színű, keskeny szalaggal volt átkötve. Lábukra fekete bőrcsizmát húztak fel. Kezükből nyárs volt, amit mogoró- vagy fűzfából készítettek. A másik eszközük a *kerepelő* volt, ami erős, kattogó hangot adott ki. Fából készült, a nyelvei gyertyánfából, kerete pedig bükkből. A lányok piros és fekete csíkos háziszőtt szoknyát és kötényt, valamint mellényt viseltek, lábukon fekete bőrcsizma volt. Fejük fődetlen volt vagy hárászkendőt is tehettek a fejükre.

A dallamokra, pl. a *Hetvenéves öregapám most házasodik...* kezdetű *gólyás tánc*hoz a táncosok és a zenészek saját maguk is költöttek tréfás, erotikus szövegeket.¹⁷

1. Az én apám fővasutas, fia vagyok én

Ő likassza a jegyeket, a lányokat én. Refrén: Gólya, gólya, hosszú lábú gólyamadár!

2. Az én apám főasztalos fia vagyok én.

Ő csinálja a bölcöket, s a belevalót én. Refr.

3. Csibi Laci a főerdész, fia vagyok én.

Ő rakja meg a szekeret, s a lányokat én. Refr.

4. Rucuj Őcsi a főpásztor, fia vagyok én.

Ő csicserészi meg a kecskét, s a lányokat én. Refr.

5. Kedves Árpi a kicsi pap, fia vagyok én.

Ő szenteli a híveket, s a lányokat én. Refr.

A farsangi felvonuláskor a következő népdalokat énekelték a szereplők: 1. *Októbernek, októbernek elején...* 2. *Rég megmondtam bús gerlice...* 3. *Édesanyám meghalok...* 4. *Piros kancsó, piros bor...* 5. *Az ökor a földet nem magának szántja...* 6. *Naskalaton esik az eső...* 7. *Elvesztettem kecskéimet...* 8. *Kerek a káposzta.*

15 A jelenetek előadása közben is ijesztgették a nézőközönséget és védtek a *Szalmást* a *Hammasok*.

16 A bundasapkát néha kifordítva is felvehették a legények.

17 *Gólyás*: kötött szerkezetű páros tánc, feltehetően német eredetű. A párok kézfogással egymás mögött, oszlopban felsorakozva, rendszerint köríven haladva táncolják. Farsang alkalmával előfordult, hogy tréfás-vaskos szövegekkel énekelték. A refrén – *Gólya, gólya, hosszú lábú gólyamadár* – a tánc névadója. Tánciskolák útján is terjedt a 19. század második felétől.

FARSANGI ALAKOSKODÓK CSOBOTFALVÁN

A farsangi alakoskodók közé tartoznak az állatalakoskodók¹⁸ és az ún. zsánerfigurák, pl. koldus, különböző mesterségeket utánzó (*borbély, kovács, cipész, üstfoltozó, drótos tót* stb.), kereskedő (*tollkereskedő, marhakereskedő, vándorárusok* stb.), népek, nemzetiségek (*török*). A farsangi szokások túlnyomó részét az improvizáció jellemzi, mely nagymértékben függ a nézők reagálásától. A zsánerfigurák alakítói többnyire rögtönzik a szöveget, amellyel a megjelenített figura jellegzetességeit akarják bemutatni. Csobotfalván ez utóbbiak közé tartoznak pl. a *Gazdát*, az egyházi személyeket – a *Papot* és a *Perselyest*, a különböző foglalkozásokat: a *Pásztort*, az *Erdészt*, a *Kamerást* és *Riportert*, valamint a *Kéregetőket* megjelenítő alakoskodók. Az állatalakoskodók közé tartozik a *Kecske*. Külön érdekessége a szokásnak a farsangot jelképező *Szalmás*, akit egy szalmaköteggel körbete-
kert élő személy alakít. Őt védik a farsangi felvonulás alatt az ún. *Hammasok*.

A Gazda. A farsangi csoportot a *Gazda* vezette, az utcán és a házak udvarán *beköszöntőt* mondott:

*Szép jó napot adjon az Úristen!
Ősi szokás szerint várjuk mi is
a tél végét, égő szalmával
pusztítsuk el azt a bábút,
hogy a szalma lángja eltakarja,
táncot járjon a serény tűzben,
megtisztul a fekete szénben,
belecsúszik a föld mélységes fenekibe.
Szabaduljunk meg mi is a tisztátalanságtól,
Mert a bűjt elkezdődik a szerdai naptól.
Ha eljövünk a jövő esztendőben,
Mindenkit kapjunk egészségből, békességben!*

A *Gazda* fején fekete báránybőr sapka volt, ami piros szalaggal volt átkötve. Ezen kívül vítétkötéses szürke posztókabátot, fehér inget, fekete mellényt, *fehér harisnyát* és ráncos csizmát viselt. A *Gazda* botja erre az alkalomra fából készült. Faragott kopjafát mintázott, a *Gazda* a jobb kezében tartotta. A bot végéről piros-fekete és piros-fehér-zöld szalagok lógtak le.

Adománykérők. Az adománygyűjtő alakoskodók¹⁹ Csobotfalván az ún. *Kéregetők*,²⁰ akik kosárba gyűjtötték az összekoldult elemőzsiát. A szokás résztvevői hamvazószerda után, kövércsütörtökön összegyűltek, számvetést végeztek és elfogyasztották a megmaradt ételt, italt. Az utcán és a házaknál itallal, böjtös étellel, főtt krumplival, *pityókával* kínálták a falu lakosai a szokás szereplőit.

Egyházi személyeket megjelenítő alakoskodók: a Pap és a Perselyes. Amikor a farsangi menet egy-egy helyen megállt, a *Pap* egy füzetből, a *misekönyvből* felolvasott tréfás beszéddel kiprédikálta a faluban történeteket.

18 A magyar nyelvterületen a legkedveltebbek állatalakoskodók – a medve-, a kecske-, a gólya- és a lóalakoskodók.

19 A későbbiekben böjt idején ajándékba hoztak a csoportvezetőnek egy szekér fát az eltűzelt fa pótlására. Cserébe azért, mert a próbák idején jó meleg szobával várták a szereplőket.

20 Az 1940-es években asszonyok öltöztek fel rossz ruhába *Kéregetőnek*.

Azért gyűltünk össze, hogy ne legyünk szerteszét. Megfűstöllek ebben a szalmába! Megál-dom ezt a testet, legyen csendes pihenése, kint a temetőben. Ámentusz gétusz! Én számolom a susogóst, ti meg az aprót tegyétek a piros zacskóba (ti. perselybe), a többit meg ide a zse-bembe. Itusz pitusz militusz... Sokasodjatok, szaporodjatok, mert nagyon kevesen vagytok! Töltsétek meg a falut gyerekekkel! Ámentusz gétusz! Adjon a Jóisten erőt, egészséget! Hírde-tések következnek.

Holnap mise lesz, az ásatásból kikerült testvérekért itt a plébániatemplomban.

Vasárnap kicsi mise lesz, abból lehetséges nem lesz semmi se.

És azt a kicsi, fekete csengettyűs kutyámat nem látták-e valahol?

Szeredától elutazom két hétre, megyünk, aztán gyüvünk.

Eleget jártál a lábadon, most már fekdjél a hátadon!

Tegyék a kezedet keresztbe, húzzák el a nótádat nevednapján!

Így maradjon a kezed az örök világosságáig. Ámen!

A Pap öltözete sötét színű kabát és kalap, fehér harisnya, bőrcsizma volt.²¹ Rikító színű, kb. 50–60 cm hosszú műrőzsa volt a kezében, ezzel *hintette a szentelt vizet* a bá-mészzkodókra. A *fűstölő* régi csillár alsó rézdíszéből volt kialakítva. A kovácsműhelyben szemet készítettek a fűstöléshez, de *gyantát is szedtek a fenyőfákról*. A *misekönyv* egy A/4-es méretű könyv volt, fedőlapjára ráragasztottak egy aktképet. Könyvjelzőként piros sza-lagok lógtak ki belőle. A Pap a nyakában világító keresztet hordott. Kiprédikálta a faluban történeteket, pl. az iszákosságot, a közbirtokossággal kapcsolatban a fakitermeléssel tör-ténő visszaélésekre is utalt.

A Papot a *Perselyes* kísérte, aki ministráns ruhába öltözött. Persellyel és csengettyű-vel a kezében pénzadományt gyűjtött még az arra járó autósoktól is. Öltözete ministrás szoknya és fehér ing volt, kezében perselyt tartott.

Pásztoralakoskodók. A Pásztorok tréfás szövegeket mondtak, eladásra kínálták a kecs-két. Ez azonban nem sikerült és *a végén meglövétték az Erdésszel*. Foglalkozásuknak megfe-lelő kellékeket, jelmezeket öltöttek magukra. Fekete báránybőr sapkát viseltek a fejükön, piros szalaggal átkötve. Posztókabátot vagy hosszú bundát, sötét színű priccses posztó-nadrágot vettek fel magukra, valamint fekete bőrcsizma vagy bakancs volt a lábukon. A pásztorok botját mogyorófából faragták, amire piros szalagot erősítettek, és erre még fonalból zöld, piros bojtokat is tettek. Átfűrték a botot és kb. a felénél láncot fűztek bele.

– Pásztor: *Mondom, ez a kecske eladó. Nagyon jó fejős kecske. Egy fejéssel 6 liter tejet ad. Megfejem... Nyugodtan megveheti.*

– Egy valaki a közönség közül: *A pásztor túlzott, a tegnapi fejésnél engem megrúgott!*

– Vevő: *Akkor nem kell, köszönöm szépen.*

– Pásztor: *A fehérnépeket nem rúgja meg...*

– *Ideakasztjuk, vigye!* (Egy asszony kosarához köti a kecskét)

– Vevő: *Köszönöm szépen, na, gyere kicsi kecske!*

– Pásztor: *Nem fizette ki, nem adjuk oda!*

– Vevő: *A következőkbe' kicsit jobban viselkedjél!*

– Pásztor: *Megtartom, és megyünk az Európai Unióba!*

²¹ A Pap az ezt követő években erre vett rá egy kölcsönként papi palástot, illetve a fejére papi süve-get utánczó fejfedőt tett.

Kecskealakoskodó.²² A csobotfalvi farsangbúcsúztatásban egy kecskének öltözött alakoskodó tréfás párbeszéddel történt eladására került sor. A *Kecske* a fején álarcot viselt²³ és mekegett, az asszonyokat kerülgette. Amikor lelőtték, kiterült az útra. A kecske álarcra fekete vászon volt és kecskebundát, valamint kecskekoponyáról származó szarvakat is felhasználtak a kecskefej kialakításához. Elkészítési módja a következő volt: egy keskeny pántra ráragasztották a posztó- és vászondarabokat. Erre húztak rá egy fekete harisnyát, alatta kivágva a szemnyílásokat. Dróttal erősítették fel a fülek közé a kecskekoponyából lefűrészelt szarvakat. Az egyik füle vörös bojtot erősítettek fonalból. A szemeket a petróleumlámpa rézkupakjából alakították ki. A megmaradt részekre fehér kecskebundát varrtak. Majd *küült*, egy nagyobb csengőt kötöttek rá. További öltözete bundás kabát, csizma volt.

Erdész. Az Erdész²⁴ kereste az eldugott, lopott fát az udvarokon, megmérte a fa mennyiségét és mindezt feljegyezte a füzetébe. Feladata volt még, hogyha nem kelt el a kecske, akkor lelője. Erdészruhát vett fel, derekára egy sörétes vadászövet tett, öngyújtóval és petárdával megrakva. Egy kicsi méretű pisztolyt kötött a nadrág nyílásának irányába. Hátán fából készült puska lógott. Ha lőtt, akkor petárdát gyújtott, hogy nagyot csattanjon és hatásosabb legyen. Az oldalán bőrtáska lógott, a táskában régi, ún. bárcák voltak. A táskából fél literes pálinkás üveg kandikált ki. Fején zöld kalapot viselt.

Erdész: *Gazdám, hétfőn találkozunk nyolckor az irodában!*

Gazda, akinek az udvarába betért: *Nem lehetne valahogy elintézní?*

Erdész: *Be kell jönni az irodába hétfőn, elintézzük a dolgokat. Rengeteg sok fát lopott maga uram!*

A zenészek elkezdtek muzsikálni, még a *Kecske* is táncolt. A menet elindult és egy újabb házhoz érkezett.

Közönség: *Valaki segítsen a jegyzésnél!*

Erdész: *Majd én írom. Átlagba megmerek egy pár fát, bemérem, hogy hány köbméter, kiszámítom, itt a köbtábla. Holnapra beidézem az irodába, ha van bárcája, hozza!*

Gazda: *Van, kérem.*

Erdész: *Ennyi fát lopni! Katasztrófa! Ennyit nem is lehet!*

A Kamerás és a Riporter, a Duna Televíziót képviselő alakoskodók. A *Kamerást* és *Riportert*²⁵ lányok alakították, maszkot nem viseltek. Interjút kértek a nézőközönségtől és a végén tréfából szódavízzel spriccelték le a riportalanyt. Egyszerű modern öltözetük volt, álarcot nem viseltek. A *Kamerás* kelléke egy kamera, a *Riporteré* egy mikrofon volt. A kamera egy régi fémből készült kopott zöld színű szekeres lámpa. Egy műanyag csővel átvezették a szódavízes palackból a vizet, a lámpa alján található hengeres díszbe. A mikrofon egy hajsütő vas volt.

Riporter: *Mi véleményük a farsangról?*

Járókelők: *Nagyon szép, nagyon szép!*

Riporter: *Holnap nézzék a Duna Televíziót! Veszi az adást?*

22 Az Alföldön, Észak- és Kelet-Magyarországon, valamint Erdélyben jellegzetes farsangi játék a *kecskemaskos alakoskodás*. A kecske, a „bűnbak” megölésével jelképes formában kifejezhették a bűnök eltávolítását, az azoktól való megszabadulást.

23 Csobotfalván a kecskealakoskodó nem viselt mozgatható álarcot.

24 Az *Erdész* alakoskodó feltehetően az 1989 után megszaporodott falopások miatt került be a farsangi szokásba.

25 A farsangi szokásokban az 1990-es években jelentek meg mint alakoskodók.

Hammasok. Csobotfalván a *Hammasok*²⁶ szakadt vászon- vagy posztóruhában jártak, álarc volt a fejükön, kezükben *hamubotot* – egy botra hamuval töltött zacskó volt rákötve – tartottak. A bottal ijesztgették a gyermekeket, távol tartották őket a *Szalmástól*. Vigyáztak a rendre, a rendetlenkedőket fegyelmezték a hamubottal. A farsangi menetben hárman voltak, megkülönböztetésül különböző álarcokat viseltek.

Szalmás. A *Szalmás* alakító legény a menetben többnyire hátul ment. Ha elfáradt, akkor egy fuvaros szállította szekéren. A szalmafüzérét, ami a jelmezéhez kellett, úgy készítették, hogy szalmatincseket kötöttek jó erős kendercérnával egymáshoz. Ezzel teljesen betekerték a szerepre vállalkozó embert. Fejére szalmából készült koronát erősítettek úgy, hogy minél jobban eltakarja az arcát is. A szalmakoronát egy szalmakalapra kötötték rá. A farsangbúcsúztatás végén a farsangot jelképező *Szalmást*²⁷ elégették, miután a benne levő legény észrevétlenül kibújt a szalmakötegből.

A szereplők neve, kora, foglalkozása és a farsangbúcsúztatásban betöltött szerepe 2004-ben. A következő táblázatban összefoglalom a szokásban 2004-ben résztvevő szereplők nevét, korát, foglalkozását és a farsangbúcsúztatásban betöltött szerepét.

A szereplők neve	Kora	Foglalkozás	A farsangbúcsúztatásban betöltött szerepe
Csiszer Imre	43 éves	gazdálkodó	<i>Gazda</i>
Kedves Árpád	42 éves	munkás	<i>Pap</i>
Lajos Zsolt	18 éves	tanuló	<i>Perselyes</i>
Rucuj József	43 éves	gazdálkodó	<i>Pásztor</i>
Salamon Attila	55 éves	gazdálkodó	<i>Pásztor</i>
Gáspár Attila	15 éves	tanuló	<i>Pásztor (Monyator)</i>
Rucuj Imre	41 éves	gazdálkodó	<i>Kecske</i>
Csibi László	50 éves	kovács	<i>Erdész</i>
Birta Erika	18 éves	tanuló	<i>Riporter</i>
Nyika Katalin	18 éves	tanuló	<i>Kamerás</i>
Tamás Levente	13 éves	tanuló	<i>Kéregető</i>
Gecző Katalin	19 éves	tanuló	
Salamon Gabriella	18 éves	tanuló	
Birta Sándor	21 éves	munkás	<i>Hammasok</i>
Gercuj Zsolt	20 éves	tanuló	
Petres Pál	17 éves	tanuló	
György Csaba	41 éves	gazdálkodó	<i>Szalmás</i>
Antal Imre	36 éves	tanár	hagyományörző csoport vezetője, zenész, kontrás

26 Székelyföldön másutt is gyakori szereplői a farsangi játékoknak az ijesztgető alakoskodók, a *Hammasok*.

27 A farsangot a magyar nyelvterületen többek között a *Szalmás* (szalmafüzérrel körbetekert élő ember), szalmabáb, keréken forgó bábuk, nagybögő, koporsó stb. is jelképezhette.

Ónodi Tibor	29 éves	gazdálkodó	zenész, primás (csomortáni lakos)
Antal Beáta	37 éves	tanár	zenész, ütőgardonos
Csiszer József	56 éves	gazdálkodó	fuvaros
Petres László	18 éves	tanulók	táncosok
Bákai Szidónia	18 éves		
Főcze Izabella	16 éves		
Nyisztor Blanka	17 éves		
Salamon Zoltán	15 éves		
Virág Győző	16 éves		

A csobotfalvi farsangbúcsúztatás a 20. század első felében és 2004-ben. A következő táblázatban a szokás életében az 1948-ig, majd a 2004-ben bekövetkezett változásokat foglalom össze (a 1998–2003 közötti időszakot itt nem írom le, lásd a tanulmány megfelelő részénél).

	A 20. század első felében	2004-ben
a szereplők elnevezése	<i>Gazda, Pap, Perselyes, Kecske, Pásztorok, Hammasok, Kéregetők</i>	a szereplők köre kibővül a <i>Kamerás és Riporter</i> , valamint az <i>Erdész</i> alakoskodóval
a szokás előkészítésében részt vett	az öltözet, a kellékek elkészítése a szereplők feladata	az öltözet, a kellékek elkészítésében Antal Imre szerepe a legfontosabb, mert ő kutatót utána, milyenek voltak a régi maszkok, mindezt a szereplők ötleteivel is kiegészítette
a szereplők szerveződése	spontán módon, a legények, felnőtt férfiak irányításával	a néptáncscsoport és a falu szegényebb rétegéből szerveződik egy helybeli értelmiségi vezetésével
nemek szerinti megoszlása	legények vettek részt	a maszkos alakoskodók férfiak, pl. Kecske, Erdész, Szalmás, Hammas; a legutóbbi időkben divatba jött szerepek közül a Kamerás és a Riporter szerepeket lányok alakítják
korcsoport szerinti megoszlása	legények és házas emberek	iskoláskorú fiúk és lányok, legények, házas emberek
foglakozás	gazdálkodók	tanulók, értelmiségiek, gazdálkodók
a szokás helyszíne	utca, házak udvara	az utca, a házak udvara
a szokás ideje	farsang utolsó napja, húshagyókedd, húshagyás	farsang utolsó vasárnapja

a szokás funkciója	elsősorban vallási, erkölcsi funkció, másodsorban szórakoztató funkció	a szórakozás, szórakoztatás funkció előtérbe kerülése
ijesztgetések, tréfálkozások	utcán való vonuláskor	utcán való vonuláskor, a házak udvarán

ZÁRÓ GONDOLATOK

Farsangi felvonulást fél évszázadnyi szünet után 1998-ban tartottak Csobotfalván. Az 1998–2003 közötti kezdeti próbálkozások után 2004-ben egy helybeli értelmiségi élesztette újjá az idők visszaemlékezései alapján a helyi farsangi hagyományokat. Ezt a tevékenységet Csobotfalva lakosságának többsége aktívan támogatta.

A farsangbúcsúztatás mindig együtt jár különböző viccelődések, tréfák űzésével. A felújított szokás napjainkban elsősorban a szórakozás és szórakoztatás alkalma. A szokás szereplői a farsang végén azonban a farsangot jelképező Szalmás elégetésével felhívják az emberek figyelmét az élet mulandóságára a hamarosan bekövetkező nagyböjti időszakra, a hamvazószerdán kezdődő bűnbánat idejére.

A közösségi összetartozás, nemzeti, etnikai identitástudat többféle szinten és módon megnyilvánul a farsangbúcsúztatáskor, a hétköznapiakon és az ünnepnapokon egyaránt. A magyarsághoz, a székelységhez való tartozás történelmi tudata elevenen él az emberekben. A lokális identitástudat is erős, a település lakosai büszkén vallják magukat csobotfalviaknak. A hagyomány megtartó és összetartó erejét, a hagyomány őrzésének fontosságát a szereplők tudatosan is végiggondolták. Ezt bizonyítja többek között a néptáncsoport megléte, a betlehemes játék előadása, a kalákamunkák és sok más hagyományörző tevékenység. *A helyi hagyomány éltetői megtartják a csobotfalvi betlehemes, farsangtemetést, húsvéti határkerülést, színdarabos bálokat, legény- és leányavatást, játszónapokat, gyereklakodalmat, kalákákat, táncházakat és másfajta mulatságot.*²⁸

SZAKIRODALOM

BARABÁS László

2009 *Akiket fog a figura*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

BARABÁS László – POZSONY Ferenc – ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.)

1996 *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 4. Erdélyi és partiumi farsangok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

KARÁCSONY-MOLNÁR Erika

2003 Az ördögbetlehemes, szegény Lázár és a Dúsgazdag dramatikus játéka Szentegyházán. In: Szikszai Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. Játék és kultúra*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 81–104.

²⁸ Lásd Csobod Öröksége Egyesület honlapja: <http://csobotfalva.ro>.

2004 A Comico–Tragoedia, egy XVII. századi moralitás és a dúsgazdagolás. In: Barna Gábor (szerk.): *Rítusok, folklór szövegek*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 13.) Kairosz Kiadó, Budapest, 93–114.

2004 Egy farsangi dramatikus játék, a dúsgazdagolás változatai és változása. In: Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali–Budapest, 287–313.

2005 A „dúsgazdag játék” Gyergyóditrón. In: Báti Anikó – Berkes Katalin – Elter András – Nobilis Júlia (szerk.): *Parasztélet, kultúra, adaptáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 193–220.

2008 A kalendáriumi szokások tárgyai – egy székelgyődi farsangi maszkos alakoskodás, a dúsgazdagolás és tárgyi világa példáján. Doktori disszertáció. ELTE Néprajztudományi Doktori Iskola, Európai Ethnológiai Program.

PÁVAI István

2006 Erdély a magyar néprajz és népzene és néptánc kutatás tájszemléletében. *Zenetudományi Dolgozatok 2004–2005*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 193–216.

POZSONY Ferenc

2006 Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

VÁMSZER Géza

2000 Csík vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászón) településtörténetéhez. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csík-szereda.

INTERNETES FORRÁSOK

<http://www.pavai.hu>

<http://csobotfalva.ro>

OBICEIURI DE CARNAVAL ÎN LOCALITATEA SECUIASCĂ CIOBOTENI

La Cioboteni obiceiu carnavalului a reinviat în 1998, după o pauză de o jumătate de secol. După încercările premergătoare dintre 1998 și 2003, în anul 2004 un intelectual al locului a reinviat tradițiile locale ale carnavalului pe baza amintirilor culese de la sătenii în vârstă. Majoritatea ciobotenilor a susținut într-un mod activ această activitate. Căci coeziunea comunitară, conștiința identitară națională, etnică se manifestă pe mai multe planuri și în mai multe moduri în cazul obiceiturilor de carnaval, atât în zilele obișnuite cât și în cele de sărbătoare. Conștiința istorică a apartenenței la maghiarime, la secuime este foarte vie în locuitorii satului. Identitatea locală este de asemenea extrem de accentuată, locuitorii fiind mândri de a se declara cioboteni.

CARNIVAL CUSTOMS IN THE SZEKLER VILLAGE OF CIOBOTENI

The custom of the carnival was held in Cioboteni in 1998, after a pause of half of a century. After the preliminary initiatives from 1998–2003, in 2004 the local carnival traditions were revived by a member of the local intelligentsia, based on the memory of the elder inhabitants of the village. Most of the locals have actively supported this activity. The community connection, the national, ethnic identity is manifested on different levels and in different forms during the carnival customs, on weekdays as well as on feast days. The historical consciousness of belonging to the Hungarian and the Szekler nation is quite living in the locals. Local identity is also quite strong, as the inhabitants are proud to call themselves people of Cioboteni.

KÉPEK ÉS ÁBRÁK

1. Pálai István térképének részlete (Pálai 2006: 2. sz.)

2. Farsangi menet, háttérben a Szent Péter plébániatemplom – 2004, Csobotfalva

3. A farsangi felvonulás szereplői – 2004, Csobotfalva

4. Tánc az egyik ház udvarán – 2004, Csobotfalva

6. Az egyik táncos, nyárssal a kezében – 2007, Gyergyószárhegy, farsangtalálkozó

5. A szalaggal átkötött kucsma

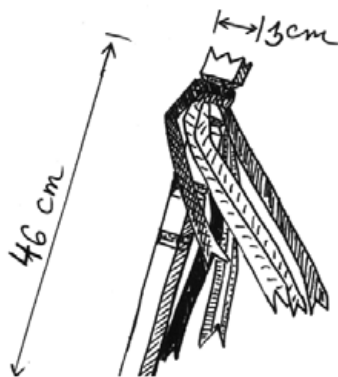

7. A tánccsoport tagjai az utcán a Szalmással táncolnak – 2004,
Csobotfalva

8. A Gazda beköszöntőt mond az egyik ház udvarán – 2004,
Csobotfalva

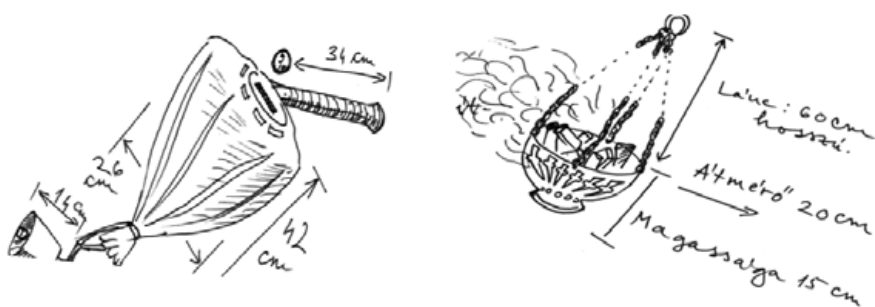
9. A Gazda botja

10. Terített asztallal várják a szereplőket

11. A Pap felolvas a *misekönyvből* – 2004, Csobotfalva

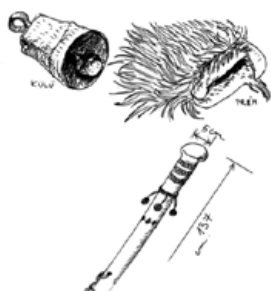

12. A persely és a füstölő

13. A Pásztor a Kecskét eladásra kínálja – 2004

14. A Pásztor és a Kecske
kellékei

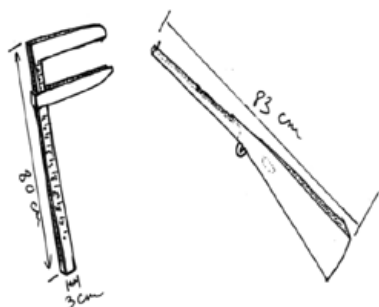
15. Kecskeálarc

16. Kecskealakoskodó – 2004, Csobotfalva

17. Az Erdész méri a gazda fáját – 2004, Csobotfalva

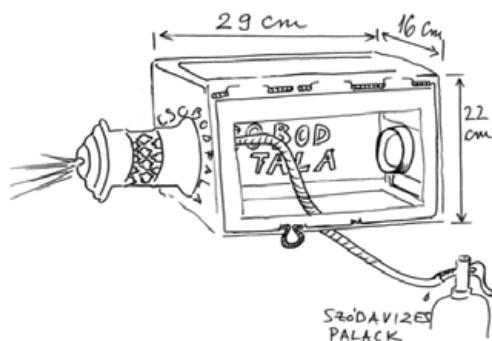

18. Az Erdész kellékei

19. A Kamerás és a Riporter – 2004, Csobotfalva

20. A kamera

21. A Hammas a hamubottal – 2004, Csobotfalva

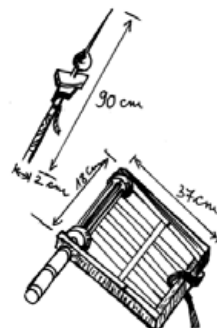
22. A Hammasok kellékei

23. A Szalmás alakoskodó fejét is szalmával fedik be – 2004, Csobotfalva

24. A Szalmás, a szalmába öltöztetett ember favillával a kezében – 2004, Csobotfalva

25. A Szalmás

26. A farsangot jelképező Szalmás „elégetése” – 2004,
Csobotfalva

27. Farsangtalálkozó – 2007, Gyergyószárhegy

28. Csobotfalvi farsangtemetés – 2013

MUNKA, GAZDÁLKODÁS, FOGYASZTÁS

GAZDA KLÁRA

TÖRTÉNETI-NÉPRAJZI ADATOK AZ UZONI MIKESEK GAZDÁLKODÁSÁHOZ¹

A TÉMÁRÓL ÉS A FELHASZNÁLT FORRÁSOKRÓL

Pozsony Ferenc *Zabola* című monográfiájában (Pozsony 2002) értelemszerűen juttat jelentős helyet a falu történetét alapvetően meghatározó gróf Mikeseknek. Vázlatos áttekintést nyújt az Erdélyi fejedelemség korától kezdve a zabolai főúri család történetéről, egymásra következő generációi tagjainak közéleti és katonai szerepeiről, és az ezekért kapott birtokadományairól, netalán kegyvesztettségéről. Kiemeli a 19–20. század fordulóján tevékenykedő Mikes Árminnak a polgárosodás meghonosításában játszott szerepét, szól a legkorszerűbb eszközöket és eljárásokat érvényesítő mintaszerű erdő-, mező- és kertgazdálkodásáról, textilipari vállalkozásáról, leányainak, Klementinának és Johannának jótékonykodásban és hagyományápolásban kifejtett érdemeiről.

Dolgozatomban a zabolai gróf Mikes nemzetség uzoni ága gazdálkodásának emlékeit próbálom számbavenni és értékelni, egyik ma élő örökösével, Mikes Borbálával folytatott beszélgetéseim, valamint az általa rendelkezésemre bocsájtott írott források – regestrum, telekkönyvi kivonatok, levelek, gazdasági napló, kárlajstromok stb. – alapján.² Ezek a dokumentumok parányi töredékei és jórészt pótlásai a 18. század végén Teleki Domokos királyi táblai ülnök, költő, útirajzíró által „válogatott bibliotéka”-ként említett uzoni Mikes könyv- és levéltáranyagának (Teleki 1796). *Régen minden családnál*

- 1 Jelen dolgozatom némi kiegészítéssel a Domus Hungarica Stientiarum et Artium 2013–2014-es szülőföldi pályázatára készített *Egy arisztokrata rokonsági kör változó életviszonyai* c. pályamunkám gazdálkodási adatait értékesíti.
- 2 Ezúton is köszönöm Mikes Borbála grófnőnek az önzetlen, számtalan irányba szétágazó segítségét.

volt levéltár – vallja Mikes Borbála. Külön helység volt erre a célra, mennyezetig érő szekrényekkel. Nagy fontosságot tulajdonítottak az iratoknak. A birtokváltozások, az örökösödések, a végrendeletek, a gazdatiszti jelentések, a javítások és restaurálások kiadásainak feljegyzései mind helyet kaptak ott. A világháború, sajnálatos módon, megsemmisítette ezeket. Borbála édesapja, Mikes Mihály valamennyi veszteségből legjobban a könyvtár pusztulását fájalta. A család 1568–1804³ közötti időre kiterjedő regestruma (Bosnyák 1804, a továbbiakban MR)⁴ 128 iratcsomónak a röviden kivonatolt lajstromával híven tükrözi e forrásgyűjtemény genealógiai, családtörténeti, gazdálkodástörténeti értékét. Élén 1693-ból, illetve 1696-ból Mikes Mihály (†1721) báróságáról, illetve grófságáról költ „Flgs. Udvari adománylevél” állt, és egy nyugta e diplomákért kifizetett pénzüsszegekről (RM 1/1-3). Fő helyre került 1723-ból a római pápa engedélye is Mikes Mihályné Bethlen Druzsianának (†1724), hogy jószágában „oratóriumot nyithasson, és abban Szentmise áldozatokat szolgáltatthasson” (RM 1/4). Nagy fontosságú oklevélcsoport tartalmazta a nemzetség egymásra következő tagjainak hivatali méltóságokba – főispán, guberniumi tanácsos, királyi táblai ülnök, fő királybíró – helyezését és kitüntetésait – pl. csillagkeresztes hölgy, arany kulcsos hív (RM/2/1–17/1702–1803). 73 iratcsomóban helyezkedtek el az egyes birtokokkal kapcsolatos iratok (RM 3–76). Külön helyeken (RM 77–128) is szó esett egyes fekvő jószágok típusairól (birtokok, havasok, malmok, árkok, udvarházak, városi házak és szállások), felbecsült értékeiről, tartozékairól, leltáráról, használatáról, pl. árendába adásáról, azoknak osztályáról, azaz örökösök közti elosztásáról, a *leányági juss*ről. Számadások, kifizetések, visszajáró pénzekről, kölcsönökről szóló elismervények és nyugták tájékoztattak a pénzügyekről. Önálló dosszié témája volt a birtoklások lehetséges jogcíme (adomány, vásár, csere, zálog, öröklés, végrendelet). Pereskedések jegyzéke jelezte a hátramaradtak konfliktusait. Conscriptiók, urbáriumok foglalkoztak a jobbágyság szolgáltatásaival. Hivatalos levelek rögzítették a családfők katonai és diplomáciai kötelezettségeit és teljesítményük elbírálását. Szóba kerültek jótékonykodások, a különböző szerzetesrendek (pálosok, minoriták, ferencesek) fenntartásához való hozzájárulások, *Scientifica* címen könyvtárjegyzék és irodalmi törekvések eredményei (pl. közmondásgyűjtemény, német nyelvű igaztörténetek), nyelvművelő társasági tagság elnyerése (RM 118/1–185/1350–1798), továbbá a *Genealogicae Deductiones* című iratcsomóban helyet kaptak a főúri család tagjainak és rokonainak minimum hetedízigen visszavezetett leszármazásvonalai (RM 115⁵). Sajnálatos, hogy az elpusztult eredeti dokumentumok helyett csak ezeket a szűkszavú témajelzéseket ismerhetjük.

- 3 A dokumentumok zöme a 17. század közepétől az 1804-ig tartó időszakra vonatkozik. Szórványosan azonban korábbi adatok is kiolvashatók belőle, így pl. a zágoni, a papolci és a zabolai Mikes-, valamint az udoni Béli-tulajdonról. Más, korábbi dokumentumok tárgya, mint pl. Berceck város 1531-ből keltezett privilégiuma, vagy ismeretlen személyek birtoklási adatai Mikekhez való köze nem világos.
- 4 Ezt a százfenesi gróf Mikes János Sándor (1905–1945) könyvtárából meneküléskor elpusztult kötetet Kelemen Lajos ny. múzeumi és levéltári főigazgató 1944-ben gépirással másoltatta le, majd saját kezűleg igazolta a másolat betűhív voltát, jellemezte kivitelét (1–338 merített nagyívdalra terjedő, díszes, aranyozott, 1804-es évszámú zöld bőrkötésű és címlapja előtt a gróf Mikes család festett címerével díszített kötet) és helyezte el a Székely Nemzeti Múzeumban. Az itt 23774-es leltárszámú kézirat ma a Kovászna megyei levéltárban található, jelzete 65/2. Rá a továbbiakban RM néven, az iratcsomó (fasciculus) és irat számával, és, ha azt szükségesnek látom, keltezésével hivatkozom.
- 5 A genealógia iránti érdeklődés 18. századi élénk mivoltát jelzi Mikola 1735-ben megjelent erdélyi genealógiai műve (Mikola 1731, ismertetője Deák 1887). Ekkortájt dolgozott Magyarország első hivatalos levéltárosa (archivarius Hungaricus), Rajcsányi Ádám is a magyarországi családok leszármazásrendjével. (Wikipedia, Rajcsányi Ádám címszó)

AZ UZONI ÁG KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A Mikes nemzetség a székely örökség jogán 1575-ben már rendelkezett zabolai és zágoni birtokokkal (RM 54/1/1575),⁶ majd a 16–17. századi fejedelmi *Nova Donatió*knak, birtokadományoknak köszönhetően – melyek nem régi birtokjogok megújítását jelentették, hanem az öröklési jognak a közvetlen leszálló ágra való korlátozását (Engel 1997) –, Basa Tamás mellett a háromszéki *első*k legtehetősebbjei közé futotta fel magát: 1602–1619 között *primor* és *nobilis* tagjai 10 helységben 182 jobbágyot tartottak (Balogh 2005: 482, 605–610).⁷ Báthori Zsigmond 1584-es, valamint Bethlen Gábor 1626-os adománya mentén a székely örökséget bíró zabolai család *papolci* és *zágoni* ágakat hajtott (RM 49/1/1607, 49/2a–c/1609–1663, RM 54/2/1–3/1784, Pálmay 2000: 308),⁸ melyek több ízbeni hűtlenség miatti kegyvesztettség, vagyonelkobzás, avagy magvaszakadás következtében a 18. század első harmadára kihaltak (RM 49, RM 54). A zágoni ág utolsó tagja a II. Rákóczy Ferencet emigrációba elkísérő Mikes Kelemen volt. A harmadik, *uzoni* ág létrejött Mikes Mihály (†1721) nevéhez fűződik, aki 1677-ben az erdélyi országgyűlés elnökeként Apaffy Mihály fejedelemtől megkapta az összeesküvéssel vádolt és a török portára menekülő Beldi Pál bodolai és uzoni birtokait (RM 50/5/1679, 50/26/1702, Bicsok–Orbán 2012: 121, 386), Ferenc fiának átadva.

BIRTOKOK ÉS ÁTÖRÖKÍTÉSÜK

Az elődök és ősök az 1804 előtti időszakban 17 vármegyében, valamint a szomszédos Oláhországban összesen 86 helységben elhelyezkedő birtokokat mondhattak hosszabb-rövidebb ideig magukénak (1. melléklet). Ezek idők soráni mozgását, fogyatkozását követően a mai utódok csak a magyarcsesztvei, uzoni, szászfenesi, bodolai birtokközpontokat és a kutsulátai fekvőjőszágokat tartják számon, meg érintőlegesen a zabolait, mely örökséghez az uzoni Mikes Sándor és zabolai Mikes Éva közötti „vegyesházasság” révén csak 1938-ban nyertek birtokjogot, és melyet ma a szászfenesivel együtt az ő gyermekük örökölt. Tudomásunk van még a nagydebreci birtokról és kastélyról, mely a 20. század elején utolsó tulajdonosa, Etelka, férje és örökösei halálával idegen kézre jutott (Bicsok–Orbán 2012: 396).

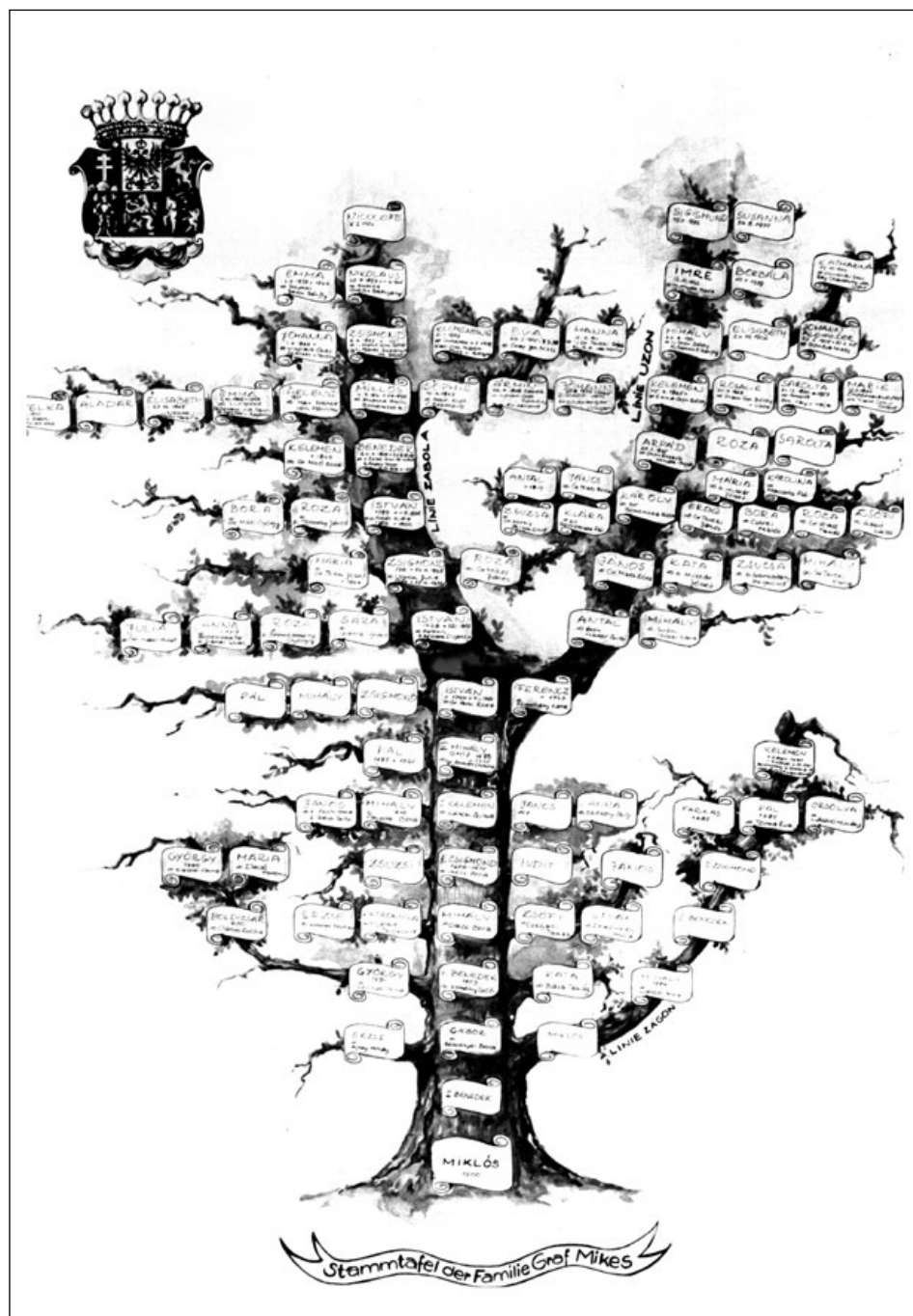
Vegyük számba a máig számon tartott birtokok történetét!

Magyarcsesztvén 1670-ben Apaffy fejedelem, az előző birtokos család kihalását követően, „egy darab Portiot minden Appartinentiával együtt *cum juro Regio perennaliter ad utrumq Sexum* Mikes Kelemennek Conferálja, *Donatioba* adja” [RM 10/2, kiemelés tőlem]. Ehhez csongvai és miklóslaki területek is hozzátartoztak. Werbőczy fogalomértelmezését szem előtt tartva ez az adomány *tiszta királyi adomány* volt, „mellyel a fejedelem az ország szent koronájának joghatósága alá törvényesen került birtokjogokat, szolgálatok vagy kitűnő érdemek fejében, valakire örökösén átruház” (Werbőczy 1514: 13 cím 2.§). Az ado-

6 „Zágoni Mikes Miklós, és zabolai Mikes Mihály, Sok Perlekedések után való meg egyezések”.

7 E számokat a Bethlen Gábor nemesítéseit felsoroló Királyi Könyvek, az 1602–1604-es Básta-féle összeírás, valamint az 1614–1619 közötti, Bethlen Gábor idejében keletkezett székelyföldi lustra adatainak összesítésével nyertem.

8 RM 49/1–2/1607: „A zabolai Jozságról és a Mikes familiának 3 félé Ágairól u. m: Zabolai, Papolci és Zágoni Mikes Familia Ágáról szóló Levelek”.

A Mikes családja, Haller Ferenc munkája

mánylevél kitétele szerint a szokásostól eltérően nemcsak a fiúág tagjait, hanem mindkét nembelieket megillette e fekvőjóság. 1683-ban az erre vonatkozó királyi leiratban már az apa mellett a fia, háromszéki főkapitány, Mihály neve is szerepel, aki a 90-es években a bárói, majd a grófi címet is elnyerte, és akinek a birtokjogát 1699-ben a királyi konszenzus is megerősítette (RM 10/8, Pálmay 2000: 307). A birtok kiterjedése vásárlás (RM 10/19/1718), örökös csere (10/6/1692, 10/10/1700, RM 10/20/1718), valamint elzáloglás útján (uo/25-26/1767, uo/26/1767) változott, többnyire növekedett. Szántóföldek, rétek, kaszálók, szőlő, erdő, malom, híd, gát és jobbágyság is tartoztak hozzá. 1748-ban a Mihály leszármazottai – István és testvérétől, Ferencről származó unokája, Antal, háromszéki főkirálybíró – megosztottak az allodiális erdőkön (RM 10/23). Antal fia, Mihály, 1796-ban feleségével, Teleki Katával megvásárolta a Mikó család kastélyát, amit – saját gyermekük nem lévén –, egyetlen fiútestvérének fia, Károly, Borbála ükapja, majd utódai örökölték.⁹ A Telekiek és Mikók házassági, sógorsági kapcsolatban állottak egymással. A fiatalon elhunyt Teleki Károlyné gr. Mikó Mária 3 árvája, Imre, Mihály és Ádám 1/3–1/3 arányú csesztvei birtokrészt örökölt, aminek egyrészét 1911-ben a Borbála nagyapja, Kelemen szerezte meg fiának, Mihálynak, a Borbála édesapjának, majd másrészét 1930-ban maga Mihály és felesége, Béldi Ilona (1903–1935) vette meg (Tulajdoni lap).

Az „uzoni és egyéb hozzá tartozandó Portiok”-ba az Apaffi Mihály fejedelem által 1679-ben kibocsájtott „Statutionis Relatoria” értelmében „*Mikes Kelemen és Fia Mihály cum libera disponenti facultate Statuáltattak*” (RM 5/1679), miután azokat hűtlenség vádjával Béldi Páltól elkobozta. Egy 1702-ből származó okmány szerint a birtoklás jogcíme *Nova Donatio*, mely „*Fiu ágra, és az deficiálván a Leány ágra*” terjedt ki (RM 50/26). A birtok a továbbiakban, akárcsak a csesztvei, átadások (RM 50/10/1692),¹⁰ örökös cserék (uo./11/1693,¹¹ 24/1701, 30/1703,¹² 31/1707,¹³ ajándékok (uo./29/1703),¹⁴ elzálogolások (36/1716),¹⁵ vásárlások (51/1752),¹⁶ 52-54/1752) révén gyarapodott, vagy szolgált alapul más helységekbeni jóságok megszerzéséhez. Az uzoni jóság tehát *korlátozás nélküli tiszta adomány* volt. Azt, hogy a „hozzátartozó Portiok” kitétel a bodolai birtokra is vonatkozott-e, nem tudjuk, mindenesre utóbbira néző külön adománylevélről a regesztrum nem tesz említést. 1696-tól kezdve e helységben több ízben viták merültek fel a Béldiek és Mikesek között a „Portiok” elfoglalása dolgában (RM 21/10/1696, 21/24, 25/1711, 21/34/1704, 21/36/1793, 50/46/1743). Később a Mikes és Béldi ősök,¹⁷ nagyszülők és szülők nemzedékéből¹⁸ többen

9 A családi hagyomány Mikes Károly (1815–1876) nevét tartja számon örökítőként, de a kastélyra helyezett Mikes-címer és Szűz Mária-dombormű alatti feliraton a nagybácsija, Mihály neve és az 1796-os évszám szerepel (Oláh–Gál 2010: 55).

10 „Uzoni Kakas János Mikes Mihálynak Uzonban egy Fundust minden Appatinentiájával együtt örökösen conferálja”.

11 „Béldi Dávidné Asszonytól concambiált Uzonban levő két Sessorol költ örökös Csere Levél.”

12 „Daniel Péterrel való Concambiális Contractus – és Statutio is, a midőn G. Mikes Mihállyal a csíki jóságot Uzoni ős Jossaggal feltseréli”.

13 „G. Mikes Mihály sztolnik Mihálcsával tserét téssen – el tseréli t. i. a Groff Uzonban köből egy Contignacios építettett Házat a Havasalföldébe Moldovában Buglyesten, Foxánon és Nagy Mirho vize mellett levő Josságért”.

14 „Idősb Daniel Ferentz – hívséges szolgálataként G. Mikes Mihálynak az uzoni Jussát ad utrumque Sexum ajándékozza”.

15 „Uzoni Kosa Bálinttól el zálogosított szántó földről való Levél”.

16 „Uzoni Kesorú Páltól vásárolt Szántó Földről való Contractus”.

17 Béldi Vince (1753–1829) fogarasvidéki főkapitány és Mikes Zsuzsanna (1758–1834).

18 Borbála édesapjának, Mikes Mihálynak (1901–1982) az első felesége elsőfokú unokatestvére, Béldi Ilona (1903–1935) volt.

is házasságra léptek egymással, melyhez a szomszédság alapjáni birtokegyesítés szándéka is hozzájárulhatott. A nagyszülői nemzedékben két Mikes testvér két Béli testvérral házasodott össze, Mikes Kelemen (1865–1918) Béli Emmával (1873–1957) és Béli Ferenc (1872–1942) Mikes Rózával (1868–1962). A harmadik Béli testvér, Zsófia (1874–1930) a zabolai ágbeli Mikes Zsigmond (1867–1951) felesége lett. Ez a birtoklásra is kihatott, egyrészt a tulajdonos kilétét, másrészt a művelést illetően is. Hogy mind a Béli, mind a Mikes családnak köze volt Uzonhoz, azt a földdarabok *Mikes tag, Béli tag* megnevezése is jelzi. Egy Tulajdoni lap szerint, melyet 1899-ben, a helyrajzi számok tagosítás révén módosulásával kapcsolatban újítottak meg, a Béli György ükapa (1801–1877) kezén lévő földek a birtokos halála után felerészükben feleségére, másik felükben az eladási, megterhelési, valamint végrendelkezési tilalom és fiági továbbörökítés feltétele mellett a két fiára, Béli Kálmánra (1851–1929) és Béli Ákosra (1846–1932, Borbála dédapja) szálltak, így nem kellett a György két leánytestvéréhez jutniuk (Tulajdoni lap). 1913-ban Ákos a fiára, Ferencre (1872–1941) íratta azt. Mivel azonban zálogjog terhelte, a banki adósság kifizetésében a Mikes Rózát (1868–1962) feleségül vevő Béli Ferencnek a leánytestvérei is részt vállaltak, annál is inkább, mivel, mint jeleztem, hárman is Mikes házastársak voltak. A bodolai birtokot Béli Zsófia kapta meg férjével, a zabolai Mikes Zsigmonddal, Brassó vármegye főispánjával, császári és királyi hadnaggyal, az uzonit a Borbála nagyszülei, Béli Emma és Mikes Kelemen testőrezredes, császári és királyi kamarás, a főrendiház örökös tagja. Emma nagymama a csesztvei és szászfenesi birtok kezelésében is jelentős részt vállalt.

Hasonló elvek szerint öröklődtek a csesztvei és szászfenesi Mikes-birtokok is. Mikes Árpád (1835–1899, Borbála dédapja), amíg élt, fiának, a császári-királyi testőr tisztséget viselő, legtöbbször Bécsben tartózkodó Kelemennek megelőző örökségként (Tárkány Szűcs 1981: 712) a földje 1/6-át adta át, amit az bérlővel műveltetett meg, de halála után Kelemen örökölt mindent, mivel élő fiútestvére nem volt, húgainak pedig föld nem, csak juss járt. 1919-ben ő is elhalálozott. Még kiskorú fiai közül Sándor (1905–1945) a szászfenesi, Mihály, Borbála édesapja a csesztvei hagyatékot örökölte, azzal a korlátozással, hogy „amennyiben gr. Mikes Mihály törvényes leszármazók nélkül halna meg, ezen ingatlanokra az utóöröklési jog testvérét, gr. Mikes Sándort, vagy ha ő már nem élne, legidősebb fiát, vagy egy általuk közösen kijelölt gyermeket fogja illetni”. Megtiltják ennek az ingatlanok az elidegenítését, és kötelezik, hogy a területén levő templomot a római katolikus vallásban szokásos liturgikus célokra használják (Tulajdoni lap). E kitételek jelzik, hogy az öröklésben az ősiség elve érvényesült, mely a vagyonnak a nemzetség kezén való megtartását, forgalmának korlátozását biztosítja: „a közvetlen vérségi kapcsolatban levő férfiak között a törvényesen örökölt fekvő jószág, tehát a föld tekintetében a viszonyos és kölcsönös átszállás, öröklés és háramlás áll fenn, az ilyen földhöz nemcsak a férfi örökösnek, hanem a fokozatosság szabályai szerint minden utódnak és elődnek is joga volt. [...] Az ingatlan birtokosa a rendelkezési jogát csak korlátozottan gyakorolhatta, mert az ingatlan állagát teljes egészében meg kellett őriznie az utódok részére, vagy ha közvetlen leszármazói nem lettek volna, [...] az osztályos atyafiaknak.” (Tárkány-Szűcs 1981: 710)

A szászfenesi, valamint a kutsulátai birtokok a *vegyes adományok* kategóriájába tartoznak. „Vegyes adományoknak pedig azt mondjuk, a melynek elnyeréséhez a szolgálatokon felül még valamely pénzösszegnek fizetése is járul. Ezt ideiglenes átruházásnak szoktuk nevezni” (Werbőczy 1514: 13 cím 3.§). Fenti, a kincstár tulajdonát képező az ún. *fiskális birtokok* elidegeníthetetlenek, de zálogba vehetők voltak. „Az elzálogítás tehát, a zálogba adót tekintve az, midőn valaki saját jogát, a szükségétől kényszerítve, másnak ideiglenesen használatul átengedi. A hitelezőt, vagy zálogba vevőt tekintve pedig az elzálogosítás: valamely idegen jognak időre szóló veszedelmes és kárhozatos magánál-tartása, a jövedelmek

szedése és a tőkeösszeg visszakövetelése mellett (Werbőczy 1514: 81 cím). A fejedelmek természetesen elsősorban híveiknek adták a zálogos birtokaikat.

Szászfenes eredetileg a Kolozsvári Konvent, majd az erdélyi fejedelmek, és ezt követően a Fejedelmi, majd Guberniumi Kincstár birtoka volt, melynek *portiót* azok bizonyos összeg fejében, nem tudni, mennyi időre, elzálogosították. 1686-ban „Apaffy Fejedelem Székely Lászlónak és Bulcsesti Sára feleségének a szászfenesi egész Portiókat Gorbó praediumával együtt Nova Donatio mellett 10. ezer forintokban inscribálja” (RM 4/14). 1711-ben Mikes Mihály, aki Szászfenesbe szellemeket szándékozott betelepíteni (RM 4/19/1711), Vád falubeli *fiskális birtokát* elcserélte Székely Ádámmal Fenesért (RM 4/20), majd az udvartól a *Nova donatio* átírását kérte (21/1714). 1722-ben a megözvegyült feleségének *aukción* még 4400 forintot kellett befizetnie a Kincstárnak (RM 4/24, 25a). 1726-ban, majd 1729-ben fiai, Ferenc és István, az uzoni és zabolai vonal első képviselői megosztotnak szántóföldjén, rétein, erdőin, berkein (RM 4/25b, 4/29). Az ilyen ideiglenes birtok meghatározatlan ideig volt örökölhető: 1767-ben a kincstár vissza akarta szerezni a jószágot az *inscriptionális levelek* másolatát bekérve, és *inscriptionális summának* a kifizetését ígérve (RM 4/55). Pereskedés, majd a kincstárhoz intézett könyörgéseket követően végül 1782-ben a kincstár a szintén Mikes kézen levő offenbányai fiskális birtok visszavonása árán (RM 9/32/1783), bizonyos summa felülfizetése, és a leánytestvérek pénzbeli kielégítése feltételével a fiúörökösök nevére, 92 esztendőes érvényességgel újrairta az adományt (RM12/2),¹⁹ azonban a további fejleményekről nincsenek adataim.²⁰

Hasonló „külső”, fiskális birtok volt Kutsulata (RM 48/1-83/1664-1799), mely „Jószágot Donatione mediante Apaffy Mihály 3/m. Mf.-ban Mikes Mihálynak és Feleségének G. Bethlen Drusiánnának Conferálja.” (RM 48/6/1702) Efelől „Mikes Mihály Regius Consensust nyer I. Leopold császártól” (RM 48/7/1702). 1767-ben Mikes Antal háromszéki főkirálybíró (Pálmay 2000: 307) ellen a Kincstár a birtok visszavétele iránt eljárást indít (RM 48/37),²¹ 1769-ben a „vissza nem bocsátásáért indított pert” újra felveszi (RM 48/41/¼), mígcsak Mikes János (†1815) és Mihály „a csak fiú ágra regulázott” *Nova Donatió*ként *megkapja* (RM 48/52), „a fls. Udvari expeditiojáért” járó summát kifizetve (RM 48/54/1780). Az adomány bizonyára szintén záros határidőre korlátozódott, ugyanis a királyi kincstár 1874-ben visszaváltási pert indított, majd a Tulajdoni Lap szerint 1882-ben az örökösöktől, Mikes Árpádtól és más fiútestvér híján Mikes Leopoldina húgától (sz. 1839) visszaszerzett.

19 „G. Mikes Jánosnak Mlgs Erdélyi Cancellaria Cancellariussához, Gr. Bánfi Györgyhöz küldött Levelének Conceptussa az iránt, – hogy az 1782-ben Sz. Fenes iránt nyert, és tsak Fiu ágra regulázott Nova donationak Statutio alkalmatosságával a Leány ág részéről tett Contradictionnak hely ne adassék.”

20 Fennmaradt 1968-ból egy per jegyzőkönyve, amely szerint a Trianont követő periódusban a különböző román személyek kezén különböző címeiken átment parcellákat az egyik birtokos a régi tulajdonos, Mikes Sándor nevére a sajátjára szeretné átíratni. A perirat név szerint említi Mikes Sándor örökösait, vagyis a leányát, Mikes Évát és a testvérét, Mikes Mihályt, a Borbála edesapját. (Kolozsvári Ügyészség, 5162/1968-as perirat.)

21 „Ország Director Tolnai János Hivatalánál fogva G. Mikes Antalt a Kutsulatai Inscriptio Jószágok remisszioja iránt Certificaltattyá”.

MAGYARCSESZTVEI ÉS UZONI GAZDÁLKODÁS A 19. SZÁZAD VÉGÉN – 20. SZÁZAD ELEJÉN

Borbála édesapja felmenőitől a magyarcsesztvei és az uzoni birtokot kapta örökül, ezért a továbbiakban csak e kettőnek a gazdálkodásával tudok foglalkozni.

A Gazdacímtár²² 1897-ben Mikes Árpádot és fiát, Mikes Kelement nevezi meg Magyarcsesztve birtokosainak. Árpád 3 helységben elterülő, 1796 kat. holdas gazdaságát 36 cseleddel, önállóan szervezte és irányította. 506 hektáros szántója, 53 vetőgépe, 3 ekéje, 10 boronája, 12 ígás szekere, 111 szarvasmarhája, 18 lova, 237 sertése és 294 juha (lásd 2a–c. melléklet) nagyarányú földművelő-állattartó gazdálkodásról árulkodik. Nem tudjuk, hogy a román földreformtörvény milyen mértékben csonkította meg a birtokot, de, mint említettem, hogy Mikes Mihály első feleségével, Béli Ilonával 1930-ban gyarapította is azt, megvásárolva a Teleki-birtokot, az elidegenítési tilalmat továbbra is fenntartva.

A második világháborús veszteségek, a meneküléskor elpusztult javak 1944-ben készített lajstroma szerint (lásd 6a–e. melléklet) azelőtt Cesztvén 17 építmény adott hajlékot a különböző rendűeknek-rangúaknak, alkalmazottaknak és intézőnek is, és/vagy tett lehetővé valamilyen gazdasági tevékenységet. Intenzív és szakszerű gazdálkodásra utalnak a búza-, árpa-, kukorica-, krumpli-, sőt napraforgó-, takarmány-, dohány- és szőlőtermesztésre fordított termőföld-méretek, az asztagok hossza, a magok és értékesíthető termékek mázsában, literben, és nem utolsósorban pénzben megadott értéke, a hozzájuk szükséges specializált építmények gabonás, kukoricás kas, kovácsműhely, üvegház, malom, dohány szárító szín, prэшház, jégpince), valamint a megsemmisült szerszámok, gépek (vetőgép, cséplőgép, szecskavágó, transzmissziós motor, prés és borszűrő stb.) sokasága. Nem kevésbé fontos ága volt a gazdálkodásnak az állattartás, mely a tartott jószágok fajták és életkor szerint megadott számában, és további építmények: istállók, pajták, esztena, szerszámok meglétében tükröződik. Sajnos, nincs rá adatunk, hogy e gazdaság mennyire volt önellátó, és mennyire árutermelő, mindenesetre, ha egyebet nem is, a dohányt minden bizonnyal eladásra termesztették (lásd 6a–e. melléklet). Mikes Mihály mozgásszervi betegsége miatt az édesanyja, Béli Emma irányította a sokféle tevékenységet folytató, sokféle értéket magában foglaló gazdaságot.

1944 után a sok háborús kár miatt itt már nem tudtak tovább gazdálkodni, Emma nagymama a szomszédos Marosújíváron bérelt földet, onnan próbálva megszervezi a széthordott javaik visszaszerzését. 1949-ben kitelepítették a családot Kolozsvárra, de az állam megfeledezett a birtok államosításáról, amit csak 1967-ben népbírószági döntés alapján kobozták el az „elfutott” (azaz elmenekült) Mikes Mihálytól.

Az uzoni gazdálkodók között az 1897-es Gazdacímtár Mikes Kelemen édesapját, Árpádot nevezi meg, aki a birtokát a helybeli birtokos Temesvári Jánosnak és Gergelynek adta ki haszonbérbe. A Birtokállási lapon 401 hold kert, 112,634 hold szántó és 34,609 hold kaszáló szerepel. Későbből, özv. Mikes Kelemenné Béli Emmának az uzoni Kisajátítási Bizottsághoz címzett kérvényéből kiderül, hogy a birtok már csak 50 hold szántóból, 10 hold kaszálóból és a hozzájuk tartozó belsőségekből állt (lásd 4. melléklet). Béli Emma nagy szerepet játszott az uzoni gazdaság irányításában: bár felváltva tartózkodott fiai magyarcsesztvei, illetve szászfenesi birtokán, a szeme az uzonin is rajta volt, ezt képzett gazdatiszttal kezeltette, levelezéssel (lásd 7. melléklet), és évente 2-3-szori személyes

22 Mezőgazdasági statisztika 2. 464–465.

jelenlétével irányította. 1910–1919 között gazdasági naplót²³ vezetett (lásd 3. melléklet), amiből pontosan áttekinthető a gazdaság működése és esetenkénti együttműködése a csesztveivel. A marosmenti övezet természeti viszonyai a kukorica-, az Olt menti a rozs-, zab-, lencse- és burgonyatermesztésnek kedveztek. Béli Emma kiegyenlítette a kettő közti egyenletlenséget, mind a haszonnövények, mind a tenyésztett állatok tekintetében. Hízott ökröt Csesztvéről szállított Uzonba, a zabolai Mikesektől megszerzett muraközi lovat Uzonból Csesztvére. Az uzoni gazdasági napló pontosan tükrözi az üzemben folyó tevékenységeket, leszámítva az erdőgazdálkodást. Nemcsak a termesztett növényekről, mint búza, árpa, lencsés árpa, rozs, zab, tengeri, paszuly, lóbab, széna, lucerna, lóhere; a tenyésztett állatokról, mint igásökrök, hízó fehér- és tarka marhák, kocsilovak, igáslovak, hanem azok termesztési-tenyésztési módjáról és felhasználásáról, annak körülményeiről is tudomást szerzünk belőle. Pontos költségvetés jelzi, melyik veteményből mennyi, mikor, hány holdas földparcellába vettetett, ha netalán a szükséges vetőmaggal nem rendelkeztek, honnan és mennyiért szereztek be, megismerjük a termelésével és felhasználásával kapcsolatos költségeket (pl. üzemanyag-ráfordítás, cséplés, rostálás, darálás, gazdatisztnek és képének való járandóság, vesztesség), fizetési módját és pénzbeli értékét, a termény mennyiségi (q, hl) és minőségi (I. vagy II. osztályú) mutatóit, felhasználási módjait (takarmányozás állatfajonként, szeszgyártás, eladás, csere, kölcsönzés, átadás a brassói főispán, bodolai testvére férje javára stb.), havonkénti lebontásban. Pontos kimutatás készül például a saját üzemben folyó szeszfőzéshez feldolgoztatott burgonya, árpa, tengeri, rozs métermázsaíróról, az élesztő mennyiségéről, az előállításához szükséges tűzifa beszállítási módjairól, az üzemnapok számáról, az alkalmazottaknak átadott pénzösszegekről, a szesz finomításáról, a termék mennyiségéről és értékéről, készleteiről, különböző felvásárlók felé való értékesítés részleteiről (vevő, eladott mennyiség, érték). Mindennek a célja nyilvánvalóan a több lábon álló gazdálkodás rentabilitásának a mérlegelése volt.

Az uzoni birtokot a román állam földosztáskor teljes egészében el akarta kobozni, arra hivatkozva, hogy a tulajdonosa, aki külföldön tartózkodik, bérbe adta azt. Mikes Kelemenné „magánúton” értesülve a veszélyről, az uzoni Földosztási Hivatalhoz címzett fellebbezésben megcáfolta mindkét téves indoklást, és kérvényezte, hogy a törvény által megszabott 50 hektár minimumot, beleértve a belsőségeket, számára meghagyják és a terület megvásárlására szabad kezét engedjenek (4. melléklet). Ez meg is történt, de a CASBI²⁴ kisajátított egy pálinkafőző üstöt és egy gőzcséplőgépet (5. melléklet). A nagy adók miatt 1946–1947-ben kénytelen volt a földből néhány holdat eladni. Az államosítás-kor a teljes területet kicellázták.

RESTITÚCIO ÉS A JÖVŐ KILÁTÁSAI

A Trianon után a román agrártörvénnyel jelentős mértékben megcsonkult, majd a kommunizmus idején teljesen elvesztett – elkobzott, szétparcellázott, államosított, vagy népbírósi döntés révén eltulajdonított – ősi birtokok visszaszerzésére a rendszerváltás utáni restitúcióval kapcsolatos törvény adott reményt. Borbála, Imre nevű öccse és

²³ A család tulajdonában.

²⁴ Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztár. Vö: http://vincze.adatbank.transindex.ro/index.php%3Faction%3Dintezmeny_mutato%26mutato%3D34%26.

Zsigmond nevű unokaöccse a csesztvei, uzoni és bodolai örökségre számíthatott, utóbbira annak révén, hogy utolsó birtokosainak, Mikes Zsigmondnak és Béli Zsófiának nincsenek hátramaradottai. Zabola és Szászfenes pedig unokatestvérének, Roy Chowdhury, szül. zabolai Mikes Katalinnak a járandósága.

Magyarcesztvén az 1967-es népbírószági döntés megsemmisítéséért pert indítottak és megnyerték azt. Az itteni két kastélyt a kettős (német és román) állampolgár testvére, Mikes Imre nevére kérték és kapták vissza, 4 hektár parkkal, valamint 200 hektár erdővel és 40 hektár legelővel. A két kastélyuknak azonban ekkor már csak a falai meredeztek az égnek, az erdő után a Fehér megyei hatóságok hatalmas adót követeltek, a mezőgazdálkodást az Uzontól való távolság miatt csak ráfizetéssel lehetett folytatni. Így ezt a birtokot a közelmúltban eladták.

Uzonban visszaszerezték az udvarházat és annak 1 ha-ra megcsonkított kertjét, és ide telepedett le Borbála és a Münchenből hazajött unokaöccse, Zsigmond. Az eladott csesztvei birtok árából csaknem sikerült befejezniük az épület restaurálását és panzióvá kiképzését. E faluban csupán 52 hektár föld járandóságuk lenne, mivel a többi elvették a kommunizmus kezdetének zűrzavaros éveit. Ebből azonban csak 10-et kaptak vissza, arra hivatkozva, hogy nincs több. Mikes Zsigmond ezt azzal magyarázza, hogy „itt a 90-es évek elején igazából »egy új földosztás« történt. Akkor mindenki kaphatott földet, aki dolgozott a kollektívban, vagy állami funkciót töltött be” (Orosz 2012). A visszakapott szántón búzát termesztenek. Erdő itt nem volt, csak a szomszédos Dobollón vagy 14 ha, meg Lisznyóban 6 ha, de utóbbinak a felmérése nehézségekbe ütközött.

Bodolán visszaszolgáltatták a házat a 3½ hektáros kerttel, míg a 856 hektár körüli erdőből csak 20-at, a többiért máig folyik a per. Itt a megígért további 50 hektár földre még várniuk kell. Viszont e birtokhoz keresztvári erdő is tartozik, amiből sikerült visszakapniuk 113 hektárt. Bodzán is lett volna 1000 hektár erdejük, ezt azonban per útján sem sikerült visszaszerezniük. „Az erdő gazdasági kiaknázása látszik jelenleg a legreménytelibbnek. Mikes Zsigmond tervei közt olyan húzógépek beszerzése szerepel, amikkel le lehet húzni és méretre lehet vágatni a fát. Így el tudná végezni az erdőgazdálkodásnak azt a részét is, amit most a nagy felvásárlók végeznek” (Orosz 2012). Bizakodnak abban, hogy a panzióból és lovas oktatásból is nyerhető jövedelem.

SZAKIRODALOM

BALOGH Judit

2005 *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

BICSOK Zoltán – ORBÁN Zsolt

2012 *Isten segedelmével udvaromat megépítettem – Történelmi családok kastélyai Erdélyben.* Gutenberg Kiadó, Csíkszereda.

BOSNYÁK, Stefanus (per stefanum Bosnyák cancellistam Regio Gubernalialem, penes legitim missionem, in Ordinem relactorem)

1804 (anno) *Regestrum Litterarium Instrumentorum illustrissimae Familiae Comitum Mikes de Zabola.* Hitelesített gépírással másolat a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban, 6/2 fond. Régi, Székely Nemzeti Múzeumbeli jelzete: 23774.

DEÁK Farkas

1887 Mikola genealógiája az erdélyi családokról. *Turul* V. 68–70.

ENGEL Pál

1997 Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle* 2. szám. Elérhetőség: epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_engel_pal.htm

GAZDACÍMTÁR

1897 Gazdaczimtár. In: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Második kötet. Szerk. és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.

MIKOLA Ladislaus Liber Baro de Szamosfalva

1731 *Historia Genealogico Transilvanica*. H. n.

OLÁH-GÁL Elvira

2010 Megalázottan is méltósággal viselni sorsunkat – ez az örökségünk! Oláh-Gál Elvira beszélgetése gróf Mikes Borbálával. *Nobile Officium* sorozat. *Székelyföld* XIV. (10) Elérhetőség: <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTE2Ng==>

OROSZ Anna

2012 *Hazakalandozott az erdélyi gróf*. Elérhetőség: <http://manna.ro/uzlet/hogyan-elma-az-erdelyi-grof-1-2012-09-07.html>

PÁLMAJ József

2000 *Háromszék vármegye nemesi családjai*. I–II. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy (Alapkiadás: 1901 *Háromszék vármegye nemesi családjai*. *Székely Nemesi családok*. II. Jókai Nyomda-Részvény-Társulat, Sepsi-Szent-György.

POZSONY Ferenc

2002 *Zabola*. (Száz Magyar Falu Könyvesháza.) Budapest.

RM – lásd BOSNYÁK

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások*. (Társadalomtudományi Könyvtár.) Gondolat, Budapest.

TELEKI Domokos

1796 (1993) *Egynehány hazai utazások leírása*. Éder Zoltán kiadásában, jegyzeteivel és utószavával. Balassi Kiadó, Budapest.

WERBŐCZY ISTVÁN

1514 *Tripartitum*. *Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve melyet Werbőczy István a királyi felség személyes jelenlétének helytartója, a legnagyobb gonddal készített Ulászló úrnak, a fenséges fejedelemnek és úrnak, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország királyának stb., a legkegyelmesebb úrnak*. Elérhetőség: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm

CONTRIBUȚII ISTORICO-ETNOGRAFICE LA AGRICULTURA FAMILIEI CONȚILOR MIKES DIN OZUN

Studiul de față schițează câteva aspecte istorico-etnografice ale agriculturii conților Mikes din Ozun, o ramură a vestitei familii din Zábala, care s-a desprins în ultima treime a secolului al XVII-lea. Sursele sunt reprezentate de un registru ce cuprinde perioada de la sfârșitul secolului al XVII-lea până în secolul al XIX-lea, extrase funciare din secolele XIX-XX, un jurnal gospodăresc din secolul al XX-lea, un registru al pagubelor de război, respectiv câteva scrisori. Generațiile succesive avuseră înainte de 1804 domenii în 86 de localități din 17 comitate, însă doar câteva au fost păstrate. Cele mai longevive s-au dovedit a fi așa numitele donații clare, necondiționate ale principelui, de exemplu Cistiu de Mureș și Ozun, dar și dreptul de folosință al proprietății de la Florești, achiziționat de la visterie, s-a menținut până la mijlocul secolului al XX-lea. Câteva exemple vin să ilustreze istoria proprietăților și principiile moștenirii acestora, indicatorii agriculturii de la începutul secolului al XX-lea, cazurile de pierdere și redobândire a acestora.

HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC CONTRIBUTIONS TO THE FARMING OF FAMILY COUNT MIKES OF OZUN

The present paper outlines some historical-ethnographic aspects of the farming of family Count Mikes from Ozun, a branch of the famous family of Zábala, separated towards the end of the 17th century. The sources are represented by a register including the period from the end of the 17th century to the 19th century, land certificates from the 19th–20th centuries, a farm diary from the 20th century, a register of war damages and some letters. Up to 1804 the successive generations used to possess estates in 86 settlements of 17 counties, but only a few were kept. The most long-lasting ones were the so called clean, unconditioned donations from the prince, such as Cistiu de Mureș and Ozun; however, the right of use of the estate from Florești, acquired from the treasury, has been maintained up to the middle of the 20th century. Some examples will illustrate the history of the estates and the principles of their inheriting, the indices of agriculture from the beginning of the 20th century, also the cases of losing and recovering the estates.

MELLÉKLETEK

1. A MIKESEK 17–19. SZÁZADI BIRTOKAI (BOSNYÁK, LÁSD RM)

Megye	Helység
Háromszék vármegye ²⁵	Uzon, Zabola, Nyujtód, Sárfalva, Kézdiszentlélek, Zágon, Kisborosnyó, Osdola, Lemhény alias Velencze, Páva, Polyán, Gelence, Mártonfalva, Bodza, Kanta, Felső Volál
Csik vármegye ²⁶	Kozmás, Csik Szentlélek, Menaság-Ujfalu, Csik Szent György, Csik-Tapolcza, Várdotfalva, K. Kászon, Kászon Ujfalu, Zsögöth
Fejér vármegye ²⁷	Nagy-Lak, Miklóslaka, Maros-Ujvár, Szartos, Fell-Gyogy, Magyar-Lapád, Csongva, Petek. Bodola, Nyén és Márkos, M – Csesztve, Bükkös, Váád, alias Rév-Kápalnak
Torda–Aranyos vármegye ²⁸	Offenbánya (Aranyosbánya), Brezesti, Muntsel, Csorra-Szártos, Bágyon
Maros–Torda vármegye ²⁹	Petele, Zágör
Szolnok-Doboka ³⁰	Csicsó-Györgyfalva, Szinnye, Rettegh, Latzkinya, Szent-Benedek, Rogoz, Alsó–Orosz–Falu, Berincze, Debrek
Küküllő vármegye ³¹	Ádámos, Karátsonyfalva, Vár, Dombó, Szász-Nádas, Pipe
Szatmár vármegye ³²	Csaholy, Szinerváralja
Kolozs vármegye ³³	Szászfenes, Egeres-Terling, Szamosújvár
Bihar vármegye ³⁴	Nyégerfalva
Szilágy vármegye ³⁵	Széplak, Szilágy-Cseh, Náprád
Hunyad vármegye ³⁶	Galatz
Brassó vármegye ³⁷	Szunnyogszegh, Prázsmár, Baromlaka, Pálos
Fogarás vármegye ³⁸	Kutsuláta
Szeben megye ³⁹	Veresmart
Oláhország ⁴⁰	Alsó Krutsén, Golest-Serbanest, Toropelest, Podolia, Marisan
Veszprém vármegye ⁴¹	Kis bakonyi puszta
Liptó vármegye ⁴²	Liptóújvár

25 RM 24, 47, 50–61, 69.

26 RM 61–69.

27 RM 7, 8, 10, 11, 13, 15, 17, 18, 21–23, 47.

28 RM 9, 12–14, 71.

29 RM 25, 29.

30 RM 33–36, 38–40, 44–45.

31 RM 6–7, 27, 28, 30, 31.

32 RM 75.

33 RM 4, 5, 25.

34 Az idesorolt Nyégerfalva eredetileg Belső-Szolnok megyéhez tartozott. RM 41/1–2.

35 RM 37, 42–43.

36 RM 74.

37 RM 72–74, 22.

38 RM 48.

39 RM 70.

40 RM fasc. 76.

41 RM 75. 1.

42 RM 75.

2A–C. AZ UZONI MIKESEK BIRTOKAI 19. SZÁZAD VÉGÉN (GAZDACZÍMTÁR 1897: II. 464–465, ILL. 478–479)

2a. Művelési ágaik földterületének nagysága magyar holdban

Tulajdonos	Szántó-föld	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Adó alá nem eső terület	Összesen
Magyarcsesztve								
Mikes Árpád	506	26	205	20	147	763	129	1796
Mikes Kelemen (Römer József)	198	6	35	6	12		4	261
Uzon								
Temesvári János és Társa	559	41	99		1	221		933

2b. Kiterjedtségük, munkaerő-ellátottságuk és az állatállomány nagysága

Tulajdonos	A gazdaság nagysága		Háziállatok				
	A birtok hány helységben fekszik?	Cselédek száma	Szarvas marha	Ló	Sertés	Juh	Egyéb
Magyarcsesztve							
Mikes Árpád	3	35	111	18	237	294	
Mikes Kelemen (Römer József)	1		55	10	24	–	–
Uzon							
Temesvári János és Társa	5	24	176	19	114	200	–

2c. Felszereltségük

Tulajdonos	Fontosabb gépek										
	Lokomobil	Járgány	Cséplő-szekerény	Vetőgép	Eke	Rostá	Trieur	Szecska-vágó	Borona	Henger	Igás szeker
Magyarcsesztve											
Mikes Árpád				3	36	1	1	2	10	2	12
Mikes Kelemen (Römer József)				1	11	1	1	1	4	1	7

Uzon											
Temesvári János és Társa	-	-	1	2	51	4	1	1	1	1	10

3. RÉSZLET MIKES KELEMENNÉ BÉLDI EMMA UZONI GAZDASÁGI NAPLÓJÁBÓL, 1914

horok					Hozomarkok					1914		Takarékpénztár	
gab.	gab.				gab.					aug.	sept.	okt.	nov.
	10.5									dec. <td>jan.</td> <td></td> <td></td>	jan.		
	10.5												
	5.33												
	3.90												
	4.28												
	6.50												
Mészváros					Holtakör					1914		Takarékpénztár	
ápr.	burg.	teug.	elejé	zal.	folgyoz	privat				okt.	nov.		
20.5	3.5		2.8		3.50					dec.	jan.		
12	4.50		3.2		6.30								
12	4.50		3.8		6.30								
8	4.50		4.9.5		6.10								
	1.45				3.10								
14.60		4.6	12.5										
12	90	2.8.30	3.1.5		4.80								
10.10	3.5		1.6		5.60								
9.60	2.7.70	5.40	30		5.80								
	30.9.66		30		4.00								
12	31.45	8.1.60	42	3.99	2.20								
9.60	120	12.2.30	18	3.20	2.00								
8.40	3.45	20.30	30	2.80	6.50								
	1.18.80	6.1.67	20		1.50								
12.9.78	3.4.2.61	3.6.3.97	9.6.15	9.9.9	6.2.40								
										1914		Takarékpénztár	
										aug.	sept.	okt.	nov.
										dec.	jan.		

4. MIKES KELEMENNÉ BÉLDI EMMA FELLEBBEZÉSE AZ UZONI BIRTOK KISAJÁTÍTÁSI SZÁNDÉKA ELLEN

sp
31

Az uzoni járás tekintetes kisajátítási Bizottságához

U z o n
Háromszék-megye

Alólirott Özv. MIKES KELEMENNÉ szül. BÉLDI EMMA, magyarországi /Cisteu, jud. Alba/ lakos magán uton arról értesültem, hogy Uzon község helyi kisajátítási bizottsága, a község határában lévő, 150 hold szántó, 10 hold kaszáló és az ezekhez tartozó belsőségekből álló birtokomat – azon a címen, hogy "távollévő" vagyok s így a román földbirtok-rendezésről szóló törvény-rendelet III. szakaszának rendelkezései alá esem – az ehhez tartozó összes gazdasági javakkal ^{együtt} leendő kisajátítását rendelte el.

Bár ezt a határozatot velem máig még nem közölték, de mert értesültem róla, hogy a tekintetes járási kisajátítási bizottság megalakult, s a járás területén eszközölt kisajátításokkal kapcsolatos panaszokat és fellebbezéseket megvizsgálni és elbírálni fogja, tisztelettel beadom ezt a "panasz"-szel kapcsolatos

F e l l e b b e z é s t

s kérem, hogy ennek tárgyalására rövid határnapot kitűzni, s erre engem a törvényben előírt módon megidézni méltóztassék.

Fellebbezésemet a következőkben indokolom:

A helyi kisajátítási bizottság tévesen és a törvény rendelkezéseinek téves értelmezésével állapította meg rólam, hogy "távollévő" vagyok, mert én soha külföldre nem távoztam és különösen oda állandó tartózkodási helyemet át nem tettem.

Állandó lakhelyem az utolsó időkben felváltva: Magyar-
csesztve /Cisteu, jud. Alba/ és Szászfenes /Florești, jud. Cluj/-
tehát az ország területén volt. E községekben van fiaim mező-
gazdasági birtoka és betegeskedvén az utolsó időkben náluk, az
ő háztartásukban tartózkodtam. Ez a körülmény azonban még nem
szolgáltatott okot uzoni birtokom kisajátítására, mert a
törvény csak az állandó "külföldön való tartózkodást" tiltja.
Mind a két fennebb említett község azonban belföldön, tehát az
ország területén van, tehát a kisajátítást rendelő határozat
indoka: a "távollét", mint kisajátítási ok, elesik.

Az uzoni birtokot soha nem adtam bérbe. Azt mindig sa-
ját kezelésemben műveltem meg. Gazdasági teendőimet képzett
gazdatiszt-alkalmazottam Szabó Ferencz uzoni lakós intéző lát-
ta el.

Értesültem arról is, hogy a községi kisajátítási bi-
zottság egyes tagjai és a földigénylők némelyike azt is állí-
totta, hogy nekem Bodolán, Zabolán, Szászfenesen és még nem
tudom hol, van még mezőgazdasági birtokom, tehát uzoni gazda-
ságom ez okból is egészben kisajátítható.

Viszont arról is van tudomásom, hogy ezeket a légből
kapott állításokat senki semmivel alá nem támasztotta.

Ezek az üres állítások "nemleges" tények lévén, én azt,
hogy nekem másol is van még birtokom, nem bizonyítatom, csak
az esetben, ha a tekintetes bizottság közli velem azon közsé-
gek neveit, ahol állítólag még van birtokom. Ez esetben az
illetékes községi előljáróságoktól bizonyítványt szerzek be
arról, hogy az illető község vagy községek területén egyetlen
egy darab földem nincs.

Ugyancsak vállalom annak a bizonyítását is, amennyiben
ennek ellenkezője állíttatnék, hogy sem a kisajátítást megelő-
zőleg, sem azután külföldön nem tartózkodtam.

A felhozottakra tekintettel tisztelettel kérem a
tekintetes járási bizottságot:

méltóztassék az Uzon község helyi kisajátítási
bizottsága vagy bármely más kisajátítási határozatot megvál-
toztatni, s nekem a törvény által megszabott 50 hektár mini-
mumot, melyekbe a belsőségek is betudandók mag hagyni és e
terület megválasztására szabad kezet engedni.

Eljes tisztelettel:

Dr. Miklós Kelemené

Tanul.
Miklós Kelemené
Bácsi

5. A CASBI JEGYZŐKÖNYVE AZ UZONI PÁLINKAFŐZŐ ÜST ÉS A GŐZCSÉPLŐGÉP KISAJÁTÍTÁSÁRÓL

SPECTURA JUDEȚULUI ALBA
 ÎN CIUL BUNRILOR ÎNĂMICE
 returnat păssei Cens Mureșului
 Primăria com. Cisteiul de Mures.

Alba
11. 6. 1947

F I S A

Cetățeanului român absentist cărui bunuri se găsesc blocate potrivit art. 8
 din Convenția de Armistițiu și administrație de C.A.S.B.I.:

Numele și prenumele: *Mihai Toma*
 Domiciliul: *Cisteiul de Mures* Județul: *Alba*
 Caracterul: *1* copil.

Stere civilă: *Neînsoțit*

BUNURI BLOCATE.

I. Imobile.					
1. Casa de locuit	cu	camere	9. Paduri	Jug.	st.
2. Curte	suprafata	m. p.	10. Izvori	"	"
3. Grad. de zarzavast.	"	"	11. Drum.	"	"
4. Teren arabil	"	st	12. Teren repred.	"	st.
5. Pășuni	"	"	13.	"	"
6. Fânețe	"	"	14.	"	"
7. Livezi de pomi	"	"	15.	"	"
8. Vie	"	"	16.	"	"

Dependinte.

II. Bunuri mobile:

un cazan de fier pentru
una călăreț de tren cu locomotivă

Date asupra persoanei în cauză: *a fost suspectată de spionaj*
anul 1942 fiind detinută la poliția Alba-Jula

Dacă a avut o atitudine dușmănoasă față de U.R.S.S.: *nu s-a cunoscut*
atitudine deosebită ca femeie sau ca manifestant

Dacă a fost un susținător al regimului Antonescu: *nu putem*
afirma nici pro nici contra

Dacă conduita sa de astăzi este o conduita de prietenie față de popor-
 rile sovietice: *este lipsită din comună oricare*

Primer. *Gheorghe Bănuș*
 Secretar. *[Signature]*
 Notar *[Signature]*

EXECUTAT LA SERVICIUL ARHIVE
 NATIONALE ISTORICE CENTRALE
 -4-

6A-E. VILÁGHÁBORÚS KÁROK A MAGYARCSESZTVEI MIKES-GAZDASÁGBAN⁴³

6a. A tönkrement épületek leltára

Sorszám	Megnevezés	Ára 1944. IX. 12-én, aranyvalutában	Értéke ma
1.	1 szekérszín, 45 m hosszú	10 000 lej	
2.	2 dohányyszárító szín	30 000 lej	
3.	1 kukoricaszárító kosár 32 m hosszú	30 000 lej	
4.	1 jégverem, 60 szekér ürtartalommal	10 000 lej	
5.	a csesztvei szőlőben 1 ház, istálló, disznó-pajta	20 000 lej	
6.	a miklóslaki szőlőben 2 ház stb.	20 000 lej	
7.	1 esztana Miklóslakán	3000 lej	
8.	1 gabonás belseje, téglával	10 000 lej	
9.	gabonás, kicsi	20 000 lej	
10.	az ököristálló ajtajai és ablakai	20 000 lej	
11.	a tehénistálló ajtajai, ablakai és bádogteteje	20 000 lej	
12.	dohányyszárító raktár belseje, külső deszkái	20 000 lej	
13.	a présház deszkái	10 000 lej	
14.	malom ablakok, ajtók nélkül	20 000 lej	
15.	2 virágtermesztő üvegház szétzúzva	40 000 lej	
16.	iskola ajtók, ablakok nélkül	15 000 lej	
17.	nagy ház a szolgálók számára, elpusztított	20 000 lej	
18.	2 ház a szolgálók számára, elpusztítva	10 000 lej	
19.	kovácsműhely	20 000 lej	
20.	1 garázs	20 000 lej	
21.	az intéző háza	20 000 lej	
1.	a nagykastély 1945 márciusában jó, lakható állapotban volt. 1945. szeptember 30-án már hiányoztak az ajtai, ablakai, vízvezetéke, villanyhálózata, kályhái és a 13 szoba teljes bútorzata hiányzott		
2.	a kiskastély ugyanígy		
1944. szeptember 12-én a nagykastély, kiskastély, az intéző és a szolgálati személyzet lakóházainak értéke aranyvalutában		3 800 000 lej	
a gazdasági épületek értéke		1 200 000 lej	
1946 októberében ezek az értékek 1000-szer magasabbak			

⁴³ A román nyelvű dokumentum-együttest magam fordítottam le.

6b. A megsemmisült állatállomány leltára

Sorszám	Megnevezés	Ára 1944. IX. 12-én, aranyvalutában	Ára ma, 1946. X.
1.	12 ökör	480 000 lej	36 000 000 lej
2.	8 fő 3 éves ökör	240 000 lej	26 000 000 lej
3.	8 tehén	280 000 lej	24 000 000 lej
4.	4 fehér ökör	160 000 lej	12 000 000 lej
5.	6 fő 2-3 éves üsző	120 000 lej	9 000 000 lej
6	12 bivaly	336 000 lej	24 000 000 lej
7.	4 fő 2 éves tinó	80 000 lej	4 000 000 lej
8.	3 fő 1 éves tinó	30 000 lej	1 800 000 lej
9.	7 borjú	35 000 lej	3 500 000 lej
10.	4 kanca	160 000 lej	1 600 000 lej
11.	3, fejenként 3 éves ménlő	80 000 lej	600 000 lej
12.	2 ménlő	20 000 lej	100 000 lej
13.	260 fejősjuh	240 000 lej	36 400 000 lej
14.	61 diszke	610 000 lej	4 880 000 lej
15.	71 bárány	20 000 lej	2 130 000 lej
16.	1 kövér disznó	12 000 lej	1 200 000 lej
18.	8 koca	80 000 lej	10 000 000 lej
19.	34 malac	136 000 lej	20 400 000 lej
20.	58 szopós malac	58 000 lej	4 640 000 lej

6c. A megsemmisült termények jegyzéke

Sorszám	Megnevezés	Ára 1944. IX. 12-én, aranyvalutában	Ára ma, 1946. X.
1.	25 000 km búza	1 260 000 lej	26 000 000 lej
2.	8 000 km árpa	240 000 lej	6 460 000 lej
3.	2 szalagföld) árpa szalmás	300 000 lej	8 000 000 lej
4.	mezőről szedett kukorica 23 hektárról	552 000 lej	14 720 000 lej
5.	krumpli 5 hektárról	250 000 lej	50 000 000 lej
6	napraforgótermés 1 hek- tárról	12 000 lej	320 000 lej
7.	300 liter kukorica	90 000 lej	2 400 000 lej
8.	8 vagon bor	30 000 000 lej	300 000 000 lej

9.	320 q dohány a raktárban	9 000 000 lej	23 000 000 lej
----	--------------------------	---------------	----------------

6d. Takarmánybeli veszteségek

Sorszám	Megnevezés	Ára 1944. IX. 12-én, aranyvalutában	Ára ma
1.	1250 q széna	1 250 000 lej	125 000 000 lej
2.	400 q sarjű	400 000 lej	40 000 000 lej
Ezek 61 hold kaszálóról és 15 hold lóherésről			

6e. A megsemmisült mezőgazdasági eszközök leltára

Sorszám	Megnevezés	Ára 1944. IX. 12-én, aranyvalutában	Ára ma
1.	2 vetőgép	40 000 lej	3 000 000 lej
2.	1 cséplőgép szíjakkal, 1 db 20 lóerős (?) motor, 1 emelő (kazalrakó?) gép	40 000 lej	40 000 000 lej
3.	3 tizedes mérleg	30 000 lej	2 000 000 lej
4.	1 pompa	5000 lej	100 000 lej
5.	1 keréken gördíthető munkaeszköz tartó szoba	5000 lej	100 000 lej
6.	8 eke	40 000 lej	240 000 000 lej
7.	2 vashenger	5000 lej	500 000 lej
8.	6 henger	5000 lej	500 000 lej
9.	1 S alakú henger	5000 lej	500 000 lej
10.	2 vetőgép	5000 lej	500 000 lej
11.	2 szecskáló gép	30 000 lej	4 000 000 lej
12.	1 kukoricakocsány vágó motor	30 000 lej	4 000 000 lej
13.	1 törőgép	30 000 lej	4 000 000 lej
14.	1 kicsi malom	10 000 lej	1 000 000 lej
15.	1 db 4 h-s motor átvitelrel	20 000 lej	2 000 000 lej
16.	1 kapálógép	4000 lej	400 000 lej
17.	250 m ^{1/2} üveges melegágy	100 000 lej	6 000 000 lej
18.	120 dohány kötél	42 000 lej	4 000 000 lej
19.	57 200 lej liter ürtartalmú hordó	220 000 lej	57 000 000 lej
20.	4 prés	100 000 lej	8 000 000 lej
21.	5 búkkfa akna (üreg?, kút?)	24 000 lej	2 400 000 lej
22.	4 akna 700 l (üreg?, kút?)	5600 lej	1 400 000 lej

23.	1 pompa gumicsővel 20 m	20 000 lej	6 000 000 lej
24.	4 bükffa hordó	2000 lej	400 000 lej
25.	1 kád	1000 lej	100 000 lej
26.	2 szőlőágy	2000 lej	200 000 lej
27.	1 borszűrő gép ezüst csövekkel	20 000 lej	30 000 000 lej
28.	1 szőlőlocsoló	24 000 lej	8 000 000 lej
29.	3 cseber	800 lej	800 000 lej
30.	3 cseber	200 lej	15 000 lej
31.	2 részcső	2000 lej	1 000 000 lej
32.	8 ökrösszekér	12 000 lej	16 000 000 lej
33.	1 kicsi lószekér, vasszegekkel	10 000 lej	1 500 000 lej
34.	240 kg kékkő	102 000 lej	2 600 000 lej
35.	40 kg drót	10 000 lej	800 000 lej
36.	60 kg szeg	8000 lej	800 000 lej
37.	1 szőlőpermetező	6000 lej	?
38.	1 faöntöző	6600 lej	500 000 lej
39.	5 pár hám	10 000 lej	1 000 000 lej
40.	68 ökörlánc	6200 lej	1 360 000 lej
41.	6 ráf szekérkeréknek	6600 lej	800 000 lej
42.	21 db kapocs a szíj megkötésére	4400 lej	440 000 lej
43.	22 db 2 személyes kocsi	10 000 lej	4 000 000 lej
44.	23 db 2 személyes kocsi	10 000 lej	4 000 000 lej
45.	1 törő az olajos magvak számára	5000 lej	2 000 000 lej

7. AZ UZONI GAZDATISZT LEVELE MIKES KELEMENNÉHEZ 1947-BŐL

Szabó Ferenc Uzon 1947 aug. 4.

Méltóságos Profic'!

Térjem megpróbáltatásról márcsolt.

Dobos levelére válaszába hivatalosul tudatom, hogy a
Plebános ur ösön áron illetve ajándékotként gondolta a lakást helyet
lehet, hogy addig itt is méltóságodnak.

Reány néve nagy ba, hogy nem méltóságot lejárni, hogy
a föld ügyet személyesen tudjam elintézni, mert a mi ilyen pihen
vissza jött az 50 hektár, egy oly rossz körülmény, valamit be
bele közhely, hogy elvezet. A kommunizmus xaváros most az
hanyagolható, hogy jövőre a társadalmi a földet, attól elvezet
Itt munka elvére a földet körül tényleg nagyon finom és jó munka
további a nagy, peria - doktor - malom feladatomok stb. minden
kommunista (érdemtől) mi nem vagyunk beértekkorok sáková.
mi pedig mint barát iszonyba vagyunk. A csicskés a töve-
lő. A 9. Pápa fele körül se volna sem de nagyon felos mert,
minden tétel, megfeszítve kerül, mert Augus személyes feladatom,
sőt perséniént próbat immel plóbb a méltóságos Profic'nal de-
pulyesén megbeszél. Most aratnak és minden nap ott vagyunk
vissza ~~előre~~ nem lesz, mint addig egy ügyelünk most is minden
A nyerge föld és a kávari pártokba bősérmény nem igen.
Mindent rendibe befordítok, de perséniént ha a csicskés ide
allatt méltóságod itt lenne, hogy meggyőződjön a termékek
megyiségéről. Ütörtörtön augusztus 7-án be fordítom az arat
8-án a bura 9-én a zabot ha addig megparadnak is nem
lesz pör, tehát a jövő héten körbelesz. A csicskés gépet ill
ve a csicskés elöle bekel jelenben, hogy idejete megkapjam,
mert csak 3 gépet hogy lak itthon a faluba, hogy a galona se
legyen hussavan kint, mert salus befedni nincs, kérsen pörös-
kedjen méltóságod pontos időt megírni, mikor lehetne
ide utazni, hogy amikor körbelesz gépet.
Köszönetet fogadunk és biz meg - csak egy ha kíván adva

biconyos fészék, egyrövidű cső a termámpre feltöltve a súlyt nem
fordulnak, mert a Termámpre a Buran-Burganyán is eszlop
csúcsra pártól, sorként kell felállítani. Kétféleképpen a gorda
súlyt a csőben, hogy 32 köb pártól legyen, tehát a gorda
Kell feltölteni.

Aladárna kerülne 8 hold burgonya bontásához a magyar az aprófa
perles etc. fűre megy. Sellenne 2 lo és 2 okor fogat - hordozza,
burgonya behordáka és tarló-búza lássra tiszgítani 2 telek
2 anya kocsmát, dapsurulatát felvenni és megkiválni.
Ha son a lakosság 4 kisobb állatot beállítani kímbe, ha
azaz a feltehető jövedelméről is de pers. több traggya.

most payable new lecture mindent be allibain part 4 deling
part is a legal subject, how, n e Kalgien son point bele for beten.

Wollend persönlich mirs an in a hat hold feldet gladuam
hoy vaxxint allatet, s ha 2 meltnages brofwe kages hedue
nagor trepen meg kerrjed a Patatki tag 1 hold fiedt arät
kalkson admi meltho lasam, ha mi kerslöcke vor nüt a
feldet, iqenoren jagunt wiro fiedloni s ar allatokat
a mit rajto vorient a melthosjed uavire iratnam/ bir
boit fedul. 1: rufes illatokat, nom uer est.)

A kindred gälbaba pihoonajust valt son joim napatall
lehet h joval tühhet is fructuonon most a földis.

[illegible]

They are an art craft family even more than we
I will be more irritable and

Herzliche Gruss

alimentos bien cocidos

fratiferus

DEÁKY ZITA

A GYERMEKMUNKA ELSŐ KÉRDŐÍVES VIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGON¹

Magyarországon a 19. század második felétől a gyermekmunka többféle irányból került a tudományos érdeklődés középpontjába, és több különböző megközelítésmódról beszélhetünk (Deáky 2011, 2012). Ha Comenius hatásával is számolunk, akkor a 17. századtól, hangsúlyosabban a 18. század második felétől a pedagógia- és neveléstudomány, a 18. század végétől az orvostudomány, majd a gyermekvédelemmel foglalkozó egyletek és egyesületek, a 19. század végétől a munkásérdekvédő szervezetek, az ipartörvények és sok más szerveződés és irányzat a gyermekmunkát társadalmi problémává emelték. A pedagógiai, egészségügyi, közgazdasági, szociális és morális megközelítés elindította a téma tudományos kutatását és értelmezését.

A 19. század második felétől viszonyítási ponttá vált az 1868-as népiskolai törvény, amely kötelezővé tette a 12 éves korig tartó elemi iskolai tanulást, és büntetőjogi következményekkel szankcionálta, ha a szülők gyermekeiket nem iskoláztatták. Korábban, a nagy mezőgazdasági munkák idején, vagy egy-két év iskolapad után kimaradtak a falusi gyermekek az iskolából. Most az állami oktatáspolitikai minden igyekezete arra irányult, hogy a hat éven felüli gyermekeket legalább 12 éves korig a szervezett iskolarendszerben tartsa. A törvényi szabályozás ellenére a parasztok gyermekeivel kapcsolatban nagyon sok engedelményről adnak hírt a korabeli források egészen a második világháborúig. A falusi gyermekek nagy része ugyanis csak a nagy őszi betakarítások, az állatok behajtása után tudta októberben elkezdni az iskolát, és gyakran áprilisban, a nagyobb tavaszi munkák idején már ki is maradtak az iskolapadból. Ehhez a munkamenet-höz nagyon sok vidéki iskola alkalmazkodott.²

1 Pozsony Ferencet tisztelettel és régi barátsággal köszöntöm ezzel a dolgozattal, amely egy készülő nagyobb összefoglaló munkám része.

2 Az osztrák tanügyi törvény 1883-ban engedélyezte a mezőgazdaságban dolgozó gyermekek számára az iskoláztatás könnyítését, illetve lerövidítését (Seebauer 2010: 50).

A 19. század végén került elő közgazdasági és munkásvédelmi szempontból a női és gyermekmunka, és ez a szemlélet már egy átfogóbb kutatást vetített előre. Pulszky Ágost (1846–1901) szociológus, társadalomtudós az 1890-ben megjelent könyvében a megerősödő gyáripar, a gazdaság és a társadalom átalakulását taglalta a munkások szempontjából (Pulszky 1890). Úgy látta, hogy a 19. század végén a magyarországi népesség megközelítőleg egy százaléka dolgozott az iparban, és ebben benne voltak a bányamunkások is. És annak ellenére, hogy ez az arány nagyon kicsi volt az össznépességen belül, és a hazai ipar fejletlenségét mutatta Nyugat-Európához képest, sok nő és gyermek dolgozott a gyárakban és a bányaiparban. Pulszky számolt azzal, hogy a gazdasági fejlődést az ipar fellendülése hozza, éppen ezért nálunk is erőteljes munkásvédelmi intézkedésekre lesz szükség, különösen a nők és a gyermekek érdekében.

Pulszky vetette fel először Magyarországon, hogy a mezőgazdaságban dolgozó nőkre és gyerekekre is terjesszék ki a jövőben a munkásvédelmi rendszert, ugyanis a mezőgazdaságban, és nem csak a családi keretek között, hanem a családon kívül is tömegével dolgoztak napszámért, fizetségért. Egyébként ezt az iparilag fejlett országokban sem tették meg, mert csak az ipari gyermekmunkát szabályozták, miközben a mezőgazdaságit nem, „sőt egyes tartományokban magát az iskolai kötelezettséget szorították meg a mezőgazdasági munkáltatás céljából” (Pulszky 1890: 54, vö: Zimmermann–Brugger eds. 2012). Pulszky miközben az 1884-es ipartörvényt taglalta, és elismerően írt a benne megfogalmazott szabályozásokról, figyelmeztetett arra is, hogy az éppen fejlődő hazai textilipart megbénítja a gyermekmunka megtiltása. Ezért úgy gondolta, kivételesen és átmenetileg engedni kellene ebben a kérdésben (uo.). Ezzel a véleményével nem volt egyedül a 19. század végén. Az ipar egyes ágazataiban szükséges rossznak tekintették a gyermekmunkát még a szociálisan érzékeny emberek is. Majd csak az 1910-es évekre, és elsősorban a munkás- és gyermekvédelmi törekvésekben változik meg egyértelműen ez a vélemény, amelyekben nem az ipar, a termelés, hanem a gyermek érdeke lesz az elsődleges.³

A 19. század végétől az iparosodással, a gyáripar kialakulásával és a civil, majd állami gyermekvédelem megerősödésével, a munkáséleti törekvésekkel, az oktatás- és szociálpolitika fejlődésével a 19. század végén jelent meg nálunk is a gyermekmunka fogalmi meghatározásának az igénye, és bekerült a társadalmi és politikai diskurzusokba. Ez összhangban állt az iskolai, gyermekvédelmi és iparhatóságok törekvéseivel, másrészt a fejlettebb gazdasággal rendelkező külföldi országok ilyen irányú szabályozásaival és kutatásaival is.

A 19. század végén jelent meg a gyermekmunka önálló szócikként a korabeli lexikonokban, és fokozatosan bekerült a gyermekvédelmi konferenciák tematikájába is. A *Közgazdasági Lexikon* 1898-ban a gyermekmunka címszó alatt két csoportot különböztetett meg. Mindkét meghatározás tulajdonképpen csak az egészségügyi szempontokat vette figyelembe. E szerint egyértelműen káros a gyermekmunka, ha az a gyermek egészségét kockáztatja, és aggályos, hogy olyan munkában, ami ugyan nem egészségellenes, abban 8–8 órát dolgozhatnak. Megjegyzi a szócikk írója, hogy a különböző népeknél eltérő életkorban következik be a testi-lelki fejlettség, ezért a különféle népek másképp határozzák meg a gyermekek munkába állításának idejét. Ez összefügg a munkásvédelmi szabályokkal is (Halász–Mandelló 1898: 754–756).

A *Közgazdasági Lexikon* ekkor még csak egészségügyi ismérvek alapján határozta meg a gyermekmunkát, mint ahogy az 1899. szeptember 13. és 17. között megrendezett budapesti Nemzetközi Gyermekvédő Kongresszus is. A kongresszus célja minden olyan kérdés megvitatása volt, amely *faj, nem és valláskülönbség nélkül a kiskorúakat érinti*, azaz a 16

3 A hazai gyáripari törvényekben és rendeletekben már 1840-től megjelenik a gyermekmunka szabályozásának az igénye: 1840: XVII. tc.; az 1872: VIII. tc., az ipartörvény; 1884: XVII. tc. 116.

éven aluli gyermekekre vonatkozóan szinte minden (Scherer 1900: 31). Jogi, orvosi, pedagógiai, jótékonyági és emberbaráti szakosztályokat alakítottak, és a gyermekmunka elsődlegesen az orvosi szakosztály témakörei közé került. Ez a téma azonban akkor nem került szóba. A Jogi szakosztály keretében hangzott el Neumann Ármin előadása, aki az 1894-ben életbe lépett angol gyermekvédelmi törvényt ismertetette, és kiemelte azokat a részeket, amelyeket Magyarország is beépíthetne a készülő gyermekvédelmi törvényébe. Legfontosabb gondolata a szülők felelősségének kérdése volt. Úgy vélte, hogy az angol törvénykezés szigora is ezt célozta, amikor pénzbírsággal és 5 évig terjedő börtönnel sújtja azt a szülőt, aki a gyáron kívül is foglalkoztatja a gyermeket úgy, hogy az veszélyezteti az erkölcsi és szellemi fejlődését. Továbbá ott büntetőjogilag felelős a szülő, ha 14 éven aluli fiát, vagy 16 éven aluli lányát utcákon, köztereken, épületekben koldulni, alamizsnát gyűjteni, énekelni, táncolni, játszani küld házalás ürügyén, vagy este 9 és reggel 6 óra között az utcán tartózkodik, vagy nyilvános mulatóhelyen (Scherer 1900: 170).

Az első hazai nemzetközi gyermekvédelmi kongresszus 4 napján mindössze két előadás érintette konkrétan a gyermekmunkát. Bár fontos eseménynek tarthatjuk a későbbi fejlemények szempontjából ezeket is, de kérdés, miért csak ennyi. Ugyanis a magyarországi szervezők és a résztvevő szakemberek kapcsolatban álltak elsősorban az osztrák és a német, gyermekvédelemmel foglalkozó szakemberekkel, és figyelemmel kísérték egymás munkáját és eredményeit. Így valószínűleg ismerték az osztrák tanítók 1882 augusztusában tartott gyűlésén elhangzottakat, ahol a tanítók egy része követelte a gyermekmunka betiltását, vagy a bécsi tanítók központi egyesületének törekvéseit és küzdelmeit a gyermekmunka betiltásáért.⁴

Az azonban biztos, hogy 1904-re ismertté vált itthon is az osztrák tanár, szociálpolitikus munkája, amely az osztrák gyermekmunka helyzetét tudományos szempontok alapján vizsgálta. Sigmund Kraus összeállítása azt az adatfelvételt tartalmazza, amelyet 1900-ban Ausztria összes népiskolájában felvettek a gyermekmunkával és a gyermekek szociális helyzetével kapcsolatban (Kraus 1904: 5). Erre azért került sor, mert korábban az osztrák iparfelügyelők évi jelentéseiben és a tanárok iskolai összesítésében egyre hangsúlyosabban jelent meg a dolgozó gyermekek kérdése. Részben a gyermekvédelmi és munkajogi szabályok megsértése miatt, részben az iskolai hiányzások és kimaradások miatt. 1897-ben a Zentralvereines der Wiener Lehrerschaft tagjai egy vizsgálatot végeztek 53 osztályban. A felmérésben résztvevő tanárok a nyomorgó gyermekekért, azok életének jobbításáért küzdöttek. Megfigyelték őket az üzemekben, otthon, a földeken és az utcákon. 2740 gyermeket kérdeztek meg, és kiderült, hogy 353 fő, a megkérdezettek majdnem 13% állt alkalmazásban, vagy nehéz házimunkát végzett. Az eredmények hatására átfogó statisztikai felvételt készítettek Bécsben, és kiderült, hogy 7000 iskolás lány és 5000 fiú dolgozott az iskolaidő után, ők mindnyájan 12 éven aluliak voltak. Az eredmény további vizsgálatra ösztönözte az Egyesület tagjait, úgy vélték, meg kell ismerni a pontos adatokat, a munkaidőről, a bérrel, a foglalkozási ágakról stb. Az 1898/99-es tanévben egyetlen település, Floridsdorf tanárai megvizsgálták az iskolások munkavégzését, mert átfogó képet szerettek volna kapni a diákokról. A Bécshez közeli faluba a 19. század végére gyárak települtek, és ezzel egy időben ipari munkások költöztek ide. A gyors ipari és demográfiai fejlődés a település társadalmi szerkezetét és életmódját is átalakította. 1904-től Bécs XXI. kerületévé vált. Az itt tanító tanárok egy 28 foglalkozási ágat megjelölő kérdőív részeként rákérdeztek a gyermekek szociális helyzetének – lakás, táplálkozás, öltözködés – körülményeire is. Az eredményen maguk a tanárok is meglepődtek, mert kiderült, hogy az itt

4 Az osztrák tanítók másik része az osztrák ipar érdekét is figyelembe véve nem értett egyet a gyermekmunka teljes betiltásával (Kraus 1904: 46, Seebauer 2010: 49-64).

tanuló 5392 iskolás közül 3812 gyerek minden nap keményen dolgozott, hogy a család megélhetéséhez hozzájáruljon (Kraus 1904).

A 20. század első évtizedében más országokban is készültek átfogó vizsgálatok a gyermekmunkáról. A nemzetközi eredményeket nálunk Bud János (1880–1950) statisztikus, jogász, politikus, ekkor még miniszteri segédtitkár, később miniszter ismertette. Így bemutatta a dán statisztikai hivatal 1908-ban készült felvételét az iskoláskorú gyermekek foglalkoztatottságáról. Ebbe a vizsgálatba akkor 370 440 gyermeket vontak be, és kiderült, hogy a szigorú dán gyáripari törvények miatt a gyermekek nagyobb része 6–14 éves kora között a mezőgazdaságban, mégpedig 63%-uk állatörzéssel foglalkozott (Bud 1912: 756–757). Hasonlóan tanulságos az 1909 végén St. Gallen kantonban indított vizsgálat a 6–16 éves gyerekek körében. Itt az otthoni munka volt a legjellemzőbb (49%), aminek oka az volt, hogy ezen a területen elterjedt és széles rétegeknek megélhetést biztosított a hímző háziipar, amiben a gyermeke is kicsi koruktól fogva részt vettek.⁵ Az Egyesült Államokban az 1900. évi népszámlálás alapján összesen 1752187 foglalkoztatott 10–15 éves, bérért dolgozó gyermeket írtak össze. Ebből 1081071 gyermek dolgozott az őstermelésben.⁶ A Bud János által ismertetett adatok hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi szakemberek is képet kapjanak a nemzetközi helyzetről.

A 20. század első évtizedére szakemberek sora egészségügyi, oktatási, kriminalisztikai, szociális, gazdasági oldalról szólaltak meg a bérért, ellátásért, megélhetési kényszerből végzett gyermekmunka tiltásának érdekében, és egyre több fórum, ülés foglalkozott a kérdéssel külföldön is, ahol magyarországi előadók is részt vettek, és bemutatták a hazai helyzetet. A szakemberek nyomására és a tisztánlátás érdekében, valamint Ausztria példájára a Magyar Királyi Belügyminisztérium 1908-ban vizsgálatot rendelt el, képet szeretett volna kapni a hazai gyermekmunkát szabályozó törvények és rendeletek érvényesüléséről és a valóságos helyzetről. Egyébként ugyanebben az évben rendelt el az osztrák kereskedelmi miniszter is egy ugyanilyen felmérést Ausztriában. Magyarországon a Belügyminisztérium a vizsgálat elkészítésére az Országos Gyermekvédő Ligát kérte fel, a Liga pedig Chyzer Béla (1868–1910) budapesti tisztifőorvost. Azért esett Chyzerre a választás, mert orvosként a foglalkozási, különösen az ipari betegségekkel foglalkozott, és igen nagy tapasztalattal és ismerettel rendelkezett a kérdésről, másrészt ismerte a nemzetközi helyzetet is. Közvetlenül a megbízatása után, de a felmérés megkezdése előtt, 1908 szeptemberében részt vett a Luzernben rendezett nemzetközi munkásvédelmi kongresszuson, ahol az egyik téma éppen a gyermekek éjjeli munkatilalma volt (Chyzer 1908). A kongresszus résztvevői megvitatták a kérdést, és végül bizonyos feltételek mellett megállapodtak, hogy amíg nemzetközileg is nem tudnak egyezsége jutni, addig 14 év alatt teljes mértékben, azon felül kivételes esetekben megengedik az éjszakai munkát.⁷

5 St.-Gallen kanton statisztikája. XXVII. füzet (Bud 1912: 757–758).

6 A M Child Labor in the United States. Bureau of census. Washington, 1907. alapján (Bud 1912: 758–760).

7 „1. Az ifjú munkások éjjeli munkája betöltött 18 éves életkorig ipari üzemeknél eltiltandó. 2. A tilalom a betöltött 14 éves életkorig, illetve a tankötelezettség időtartamáig abszolút legyen. 3. 14 éven felüli ifjú munkások a következő kivételes esetekben végezhetnek éjjeli munkát. a) erőhatalom, vagy elemi csapás okozta üzemmegszakítások esetében, ha azoknak időszakos visszatérő jellegük nincsen; b) gyors romlás, vagy elváltozás veszélyének kitett nyersanyagok, vagy félgártmányok megmunkálásával, ha ezáltal az anyagokban beálló veszteség elkerülhető; olvasztóból az üveget kiszedik; d) vasműveknél azon hengerlőgépeknél alkalmazott fiatal munkásoknál, a kik a 16-ik életévet betöltötték. 4. Az éjjeli pihenés ideje gyermekeknek és fiatal munkásoknál legalább is 11 óra legyen s minden esetben az esteli 10 órától reggeli 5 óráig terjedő idő a pihenés idejében bent foglaltassék.” (Chyzer 1908: 45–46).

Chyzer ismerte az osztrák gyermekmunkával kapcsolatos vizsgálatokat is, amelyet még 1900-ban az osztrák statisztikai hivatal rendelt el az összes osztrák népiskolára kiterjesztve. A kérdőív kidolgozásában mégis Siegmund Krausnak volt meghatározó szerepe. A kérdőpontokhoz magyarázatokat is fűztek egy felhívás kíséretében, és ez alapján készítették el az osztrák gyermekmunka regiszterét és jellemzőit. A kérdőpontok nemcsak a munkavégzésre irányultak, hanem a szociális helyzetre is (Kraus 1904: 3–4). Minden bizonnyal ez a munka volt a minta Chyzer számára, de más nemzetközi, elsősorban a német vizsgálatokat, adatokat és eredményeket, valamint a nemzetközi gyermekvédelmi törvényeket⁸ és a munkásvédelmi törekvéseket is ismerte, és mindezeket igyekezett alkalmazni saját felmérésében is. Felkészültsége és elkötelezettsége miatt őt tarthatjuk a magyarországi gyermekmunka első tudományos kutatójának, és neki köszönhetjük a magyarországi gyermekmunkáról az első tudományos kérdőíves vizsgálatot és elemzést (Chyzer 1909).

1908-ban kapta megbízását, és azt gyorsan el kellett végeznie, mert 1909 augusztusára már nyomtatásra készen kellett állnia. Tisztában volt a nehézségekkel, és azzal, hogy úttörőmunkát kell végeznie: „Azon körülmény, hogy a gyermekmunkát hazánkban eddig nem vizsgálták, vállalkozásomat nagyban nehezítette s éppen az ilyen adatgyűjtések fogyatékosága eleve lehetetlenné tette, hogy a kérdést teljes egészében és mivoltában feldolgozhassam.” (Chyzer 1909: 3) Egy 10 pontos, az egész országra kiterjedő kérdőíves adatgyűjtést végzett tanárok, tanítók, iparosok, gyárosok, kereskedők, gazdák és orvosok körében, és szinte minden mezőgazdasági, ipari, háziipari területről igyekezett adatokra szert tenni. Az ő tematikus adatfelvételét nem előzték meg kisebbek, egy-egy városra leszűkített vizsgálatok sem, mint például az osztrákoknál. Éppen ezért csak elsődleges, tájékoztató jellegű felmérést végezhetett, mégis rendkívül fontosnak tarthatjuk, mert ez volt az első ilyen jellegű Magyarországon.

Chyzer kérdőíve tíz kérdést tartalmazott:

1. „Mely iparokban (gyári, kisipar, házi, otthoni munka stb.) alkalmaztatnak a környéken vagy a helységben gyermekek munkára?
2. Olyan-e a munka, mely a gyermek korának, erejének megfelelő, s nem fordul-e elő, hogy a gyermekek egyfolytában vagy megszakítással 5-6 óránál tovább kénytelenek dolgozni?
3. Hány órát kénytelen dolgozni a munkával leginkább elfoglalt gyermek?
4. Hány éves korában kezdi meg a gyermek a munkát s a legfiatalabb gyermeket milyen munkára fogják be?
5. Előfordul-e, hogy a gyermeknek a munkát már hajnalban kell kezdeni és késő este folytatni? Dolgoztatják-e a gyermeket a környéken éjjelen át, igenlő esetben mivel tartják a gyermeket ébren? (pállinkával?)
6. Amennyiben nem a szüleinél dolgozik, mit keres naponta a gyermek-munkás?
7. A túldolgoztatott gyermekeken észlelhetők-e a munkák káros hatásai. Satnya test, visszamaradt testnövés, esetleges betegségek (tuberculosis). Nagyobb-e a halálozás nehéz munkát teljesítő gyermekek között, mint más munkára nem alkalmazott gyermekeknél?
8. Mennyiben képesek megfelelni iskolai kötelezettségüknek a korai munkára fogott gyermekek?
9. Vasár- és ünnepnap kapnak-e pihenőt a gyermekek?

8 Könyvében 8 ország gyermekvédelmi törvényét közli (Chyzer 1909: 99–120).

10. Vannak-e különleges, a fővárosi helyi, vagy vidéki viszonyok által feltételezett gyermekmunkát érintő közleni valók.”⁹

Chyzer a magyarországi gyermekmunka számbavételét és elemzését a visszaérkezett kérdőívek alapján végezte el. Jól látta, hogy Európában a 18. század végétől a 19. század közepéig a gyermekmunkának elsősorban gazdasági jelentőséget tulajdonítottak, olcsósága és igénytelensége miatt az ipari fellendülés egyik kellékének tartották. Csak később jöttek rá, milyen káros ez, és éppen ott, ahol korábban a legjobban kihasználták őket. Éppen ezekben az országokban – Angliában, Franciaországban és Németországban – fogalmazták meg először a gyermekvédelmi törvényeket, amelyek magukban foglalták a gyermekmunka szabályozását, és amelyek kiterjedtek az ipari mellett az otthoni, a mezőgazdasági, a házaló kereskedelmi tevékenységekre is.¹⁰ Magyarországon is – jegyezte meg Chyzer – a gyermekmunkának gazdasági okai vannak: nyomasztó gazdasági viszonyok, szegénység, árvaság, válás, betegség. „Míg a napszámos egy vagy két gyermekét tűrhetően eltudja tartani, megváltozik a helyzet, ha családja ezen számon fölül szaporodik. A harmadik, negyedik gyermek eltartása a többit terheli, ezek rovására megy s ezért látjuk, hogy a gyenge munkásrajok éppen oly családokból jönnek elő, hol a család növekedésével arányosan nem emelkedett a családfenntartó keresete. Rokkant öregsziűk, a fenntartó vagy nejeének betegsége, halálózással vagy születéssel járó költségek, lakbér és tápszerek emelkedése, ezek azok az okok, melyek a gyermekeket korai munkára készítetik. Leggyakrabban szerepel mint készítő ok az árvaság s még ennél gyakrabban a szűlők szétválása, vagy mostoha szűlő jövetele a családba.” (Chyzer 1909: 17) Rámutatott arra is, hogy Magyarországon a szűlő hagyományosan a gyermek korlátlan ura, úgy használja fel a gyerek erejét, ahogy akarja – parancsol neki, és ebbe nem enged beleszólni. Úgy vélte, hogy a hagyományos magyar családi értékek és normák általában megnehezítik a gyermekkel, még a gyermekmunkával kapcsolatos káros egészségügyi, lelki és morális kérdések felvetését is. Ennek legfőbb oka az elszegényedés és a szegény családok kényszerhelyzete, ahol a gyermek munkájával segíti a túlélést, ha minimálisan is, de hozzájárul a családi gazdasághoz. Már az is segítség volt, hogy nem kellett a gyerekekre költeni. Teljesen elterjedt gyakorlat volt, hogy a gyermeket odaadták munkára csak tartásért is. A munkaadótól enni, inni kapott, valami alvóhelyet, ennek fejében a gyermek reggeltől estig dolgozott. Ha lejárt a kialakított idő, egy rend ruhát is kapott, de bért nem fizettek neki egy fillért sem.

Chyzer Béla orvos volt, ezért nem kerülték el a figyelmét azok az összetevők, amelyek a gyermekek testi, szellemi állapotára károsan hatottak. A visszaérkező kérdőívek alapján ezekre is kitért. Megnézte például, hogyan hat a munka a gyermek szervezetre, illetve milyen hatások rombolják azt. Abból indult ki, hogy egy 10–12 éves gyermek munkabírása a felnőtt ember munkaerejének fele. Hamarabb kifárad a teste és az idegrendszere, ettől elcsügged, figyelmetlenné válik, nyugtalanul alszik, nem eszik. A megfelelő pihenésre, a nyugodt alvásra, a napközbeni szünetekre, a vásár- és ünnepnapokra ezért nagyon nagy szükség van. Csakhogy a munkaadók ezt egyáltalán nem veszik figyelembe, nem tartják be, jegyezte meg tárgyilagosan. Gyakran a 14–16 éves tanoncok éjjel is dolgoznak, mert az ipartörvény 65. paragrafusa feltétellel ugyan, de megengedte. A gyáripárban ráadásul váltakozó munkarend van, és a bányákban is, így 13–14 éves

9 „Külföldön szerzett tapasztalatokból tudjuk, hogy ily adatok gyűjtésénél hivatalos, avagy szűlők bemondása alapján gyűjtött adatok kevesebb hitellel bírnak, mint azok, melyeket közvetlen az élet megfigyelése és a gyermek bemondása, lelkészek és tanítók tapasztalatai alapján szerezhetünk.” (Chyzer 1909: 8).

10 Ezt a luzerni munkásvédelmi kongresszuson figyelte meg, ahol leginkább a franciák és a németek szorgalmazták a gyermekek éjszakai munkájának tilalmát (Chyzer 1908: 45).

gyermek is dolgoznak éjjel, noha ezt már régóta tiltják a törvények. A kisipar sem kiemeltebb, a pék, a cipész, a csizmadia, a hentes, a szabó is dolgoztatja őket éjjel.

A kérdőívek alapján arra is kitért Chyzer, hogy a munkaadók milyen módszerekkel éltek annak érdekében, hogy az elfáradt gyerekeket ébren tartsák. Kiderült, hogy amikor a gyerekek nehezen maradnak fenn, daloltatják őket például a pékműhelyekben és az üveggyárakban. „A gyerekek, hogy az álmat elűzzék, saját szerű éneklőbeszédet sajátítanak el, énekelve számolnak és beszélnek.” Máshol cigarettát kapnak vagy ennivalót, esetleg tejet. De egyre több adat szól arról, hogy kávé, rumos teát, bort, pálinkát itatnak velük – különösen az Alföldön. Vannak helyek, ahol megmosdatják őket, a pékinásokat lelocsolják – fűzte hozzá (Chyzer 1909: 9–14).

Chyzer adatai egyértelműen bizonyították, hogy a gyerekek vasárnap is dolgoztak, főleg ott, ahol a hetivásár hétfőre esett, vagy vasárnap délelőtt volt a takarítás. Főleg a fővárosra volt jellemző, hogy szombaton annyi munkát adtak a gyermeknek, hogy vasárnap is dolgoznia kellett ahhoz, hogy hétfőre elkészüljön. Ráadásul sok helyen vasárnap délelőtt volt a kötelező tanoncoktatás, a rosszabb, ha még délutánra is beosztották őket. A házalók is vasárnap dolgoztak, vagy a mutatványos és színházi gyerekek is, mert keresetüket a vasárnap mulatozó néptömegetől szereztek be. A gyümölcs-, perenc-, virág- és vízárús gyerekek is leginkább vasárnap, vagy hétköznap este árultak az utcákon. A vendéglőkben is vasárnap volt a legnagyobb forgalom, ott dolgoztak késő estig a kihordók, a pohár- és palackmosók, a tekebábu-állítók, ami nemcsak fáradtságos volt, hanem erkölcsileg is veszélyes a gyerekekre nézve. Nagyon sokan közülük ekkor szoktak rá az alkoholra, a cigarettára is – figyelmeztetett Chyzer sokadszor (Chyzer 1909: 14–15).

Ezek alapján jól látható, hogy a 20. század elején nagyon sok gyermek dolgozott a különféle ágazatokban, azaz a társadalom széles rétegét érintette ez a kérdés, és nemcsak társadalmi és kulturális, hanem komoly gazdasági vonatkozása volt. Mégis a 20. század kezdetéig csak az iparban munkát vállaló gyerekeket vizsgálták. Az osztrákoknál Siegmund Kraus írt először áttekinthető, tartományokra lebontva és statisztikai adatokkal alátámasztott rendkívül részletes elemzést a mezőgazdaságban dolgozó osztrák iskolás gyerekekről (Kraus 1904). A számsorok igen keményen szembesítették az olvasót, a tanárokat, a minisztériumokat az osztrák falusi élet ínséges helyzetével, a szegénységgel, amelyben a szülők arra kényszerültek, hogy gyermekeiket munkába fogják, vagy munkába küldjék messzi tájakra is (Kraus 1904: 156–178, Zimmermann–Brugger eds. 2012).

A 20. század első évtizedéig a magyar tudományos gondolkodásban nem került előtérbe a falusi, mezővárosi gyerekek munkája.¹¹ Ennek egyik oka lehet, hogy az iparban dolgozó gyerekek helyzete a 19. század közepétől nemzetközi figyelmet kapott, másrészt a gyáripari munka újabb keletű volt, és ekkor még elsősorban a nagyvárosi életformához kapcsolódott. Másrészt megerősödtek a munkások érdekvédő mozgalmi, amelyek követelése között ott szerepelt az iparban dolgozó gyerekek védelme is. A paraszti munkavégzés, a paraszti életforma lassan változott, családi jellegét, a férfi, női és gyermekmunkára alapozott gazdálkodási rendet természetesnek találták, másrészt a falusi népesség érdekvédelmi törekvésében egyáltalán nem szerepelt a gyermekmunka kérdése később sem.

Chyzer Béla volt az első, aki az 1908-as kérdőíves vizsgálataiba bevonta ezt a kérdést, ráirányította a figyelmet a mezőgazdaságban dolgozó gyerekekre, egyúttal azokra a folyamatokra is figyelmeztetett, amelyek a meglévő helyzetet is ronthatják. Kötetében egy önálló fejezetben foglalta össze az addigi ismereteket. Abból indult ki, hogy Magyarország agrárország, és 1908-ban 13 175 083 fő foglalkozott mezőgazdasággal, tehát több száz-ezerre tehető az ott kisegítő, alkalmi vagy rendszeres munkát végző gyerekek száma, és

11 Pulszky 1890-ben megemlítette.

annak ellenére, hogy összehasonlíthatatlanul több gyermek dolgozik az agrárágazatban, mint az iparban, mégis kevesebb figyelmet kaptak eddig. Chyzer igyekezett reálisan szemlélni a parasztyermeket, ezzel együtt az iparban dolgozó gyermekek helyzetéhez viszonyítva mégis ideális képet adott. Ráadásul a városi művelt közvéleményben is romantikus, idealizált kép élt a paraszteletről. Chyzer még orvosként is kedvezőbbnek látta a mezőgazdaságban dolgozó gyermekek helyzetét, és elfogadta azt az általános, romantikus nézetet, miszerint csak ritkán végeznek nehéz munkát, jól táplálkoznak, és bár rosszak a lakásvi-szonyaik, azt a szabad levegőn való tartózkodással ellensúlyozzák (Chyzer 1909: 37). Ez a szemlélet annál is érdekesebb, mert tulajdonképpen felsorakoztatta mindazokat a mezőgazdasági munkákat, amelyeket gyerekek végeztek, koruk és munkaképességük szerint: általában 5–6 évesen kezdik liba- és malacpásztorkodással, majd „hernyózás, szüretelés, kukorica kapálás, gallyhordás, csutka verés, acatolás, dohány- és paprikaültetés, dohányfűzés és simítás, trágya szétterítés, lövezetés (ostoros), ételhordás, marokverés, könnyebb béres és kocsis szolgálatok teszik ki.” A munka kora reggeltől alkonyatig tart, éjjel csak az állatörzésnél találni gyereket – fűzte hozzá (uo.).

A pásztorkodást már sokkal kritikusabban látta, mert nemcsak az orvos szemüvegén át nézte a kérdést. Úgy látta, hogy bár a gyerekek már zsenge koruktól ki vannak téve az időjárásnak, a közlegelők hiánya miatt nagy területeket kell bejárniuk, ugyanakkor egészség és fejlettség tekintetében kiemelkednek a többiek közül. A jellemük azonban sérül, mutatott rá Chyzer, mert a korai szabadság féltelenségbe csap át, a fiúk durvák nyelvben és szokásokban, unalomból is lopnak, elhagyott tanyákat rombolnak és kifosztanak, még szándékosan is sok tüzet okoznak. A vidéki tanítók szerint ők az iskola rémei, rossz hatással vannak a többiekre. A nemi életükre is hat az állatok párzása. Igazságügyi szakértő szerint a nemi bűntettek 80%-át pásztorok vagy azzal foglalkozók követik el – foglalta össze Chyzer a pásztorgyerkekről való ismereteit (Chyzer 1909: 38). Ebből a szempontból megnevezte a javítóintézetek adatait is. Kiderült, hogy a mezőgazdaságból kikerült javítóintézeti növendékek sorában nagyobb számmal voltak pásztorok és az állatok őrzésével foglalkozó gyermekek. A székesfehérvári kir. javítóintézetben 17, a kassai javítóintézet 237 növendéke közül 25, az aszódi intézetben 25, a kolozsvári javítóintézet 81 növendéke közül 16 volt olyan, ki előzőleg pásztorkodással foglalkozott (Chyzer 1909: 19–21, 1909/b: 9).

Felhívta a figyelmet arra is, hogy a tankötelezettség és az államilag elrendelt iskolaév nem működik teljes mértékben a falvakban, mert országosan elterjedt, hogy az iskolaköteles gyermekeket már a Szent György-nap utáni héten vizsgáztatják, hogy szerződést tudjanak kötni a mezei munkákra és a pásztorkodásra. A tanítás így a tavaszi hónapokkal véget ér, ősszel pedig a tanév szeptember helyett októberben kezdődik, de ekkor is alig járnak a gyerekek iskolába, mert a sok őszi munka – kukoricatörés, burgonyaszedés, szüret – elvonja őket onnét. Például a Hegyalján egyes iskolákban *szüreti szünidő* megnevezéssel a tanítás 1–2 hétre eleve szünetel a szüret idejére (Chyzer 1909: 41).

Chyzer kiemelte a kivándorlások hatását is, amelyek jelentősen befolyásolták a gyermekmunkát minden ágazatban. Különösen a mezőgazdaságban a nagyszámú földműves kivándorlása fokozta a gyermekek bevonását a paraszti gazdaságba. Példaként hozta a székelyföldi munkaképes férfiak Romániába való, és a bodrogközi férfiak Amerikába való kivándorlását. Mindkét helyen megbomlott a korábbi családi munkaszervezeti forma, a nőknek és a gyerekeknek kellett pótolniuk a férfierőt, így a kivándorlás okozta munkáshiánnyal megnőtt a cselédként dolgozó gyermekek száma. Egy bodrogközi ismerőst idézte példaként: „Baj itt csak a gazdasági munkánál van. Némely községből minden kapafogható ember Amerikába vándorolt; az elbetegesedett vén emberek s asz-szonyok munkaképtelenek lévén, a termőföld megmunkálása gyermekfiúkra és serdülő

leányokra van bízva. Vidékünkön a szőlőmunka nagy részét, sőt az útfedő, kötőrést is 10–15 éves fiukkal végeztetik. Igaz; hogy ezek jól vannak fizetve, de korai megerőltetésük feltétlenül testi fejlődésük rovására van. Még egy érdekes jelenséget tapasztaltam. A környékbeli nagybérlők 20–30 béres helyett 6–8 felnőtt bérest tartanak s a többi 12–16 éves fiúból telik ki. A tavaszon megszámláltam kocsizás közben, hogy 24 trágyahordó ökrösszekérből 19-et gyerekként kezeltek.” (Chyzer 1909: 39).

A budapesti gyerekek gyári, kisipari vagy a szolgáltatásokban végzett munkáiról tudtak a szakemberek, de nem volt a köztudatban az, hogy bizony kemény mezőgazdasági munkát is végeznek a peremkerületekben lakó iskolások. Chyzer irányította rájuk a figyelmet a tanítóktól beérkezett jelentések alapján. Kiderült ugyanis, hogy a külvárosok széleit bérlő kertészek és boltkertészek a külvárosi iskolák (Hungária út, Őrnagy utca és Zugló utcai iskolák) 8–12 éves gyermekeivel dolgoztattak, így csak az Őrnagy utcai elemi iskolából 14 iskolás hajtotta hajnaltól késő estig a kertészek vízhúzó lovait, naponta 1 koronáért. Az, aki éjjel is hajtotta a lovat, 1,20 koronát kapott. A leányokat öntözésre, kapálásra, gyomlálásra, zöldségcsomók kötözésére, piaci árulásra alkalmazták, a fiúk egy részét pedig a termények piacra szállítására. Ez a munka éjjel egy órakor kezdődött. Hasonlóan sokan és sokat dolgoztak a fővárosi lovak és tehének gondozásánál, a külvárosok nagyfuvarosainál kocsimosással, szerszámtisztogatással és lómosással kerestek néhány fillért (uo. 39–40).

Úgy vélte Chyzer, hogy annak megítélése, mi nehéz, mi nem a gyerekeknek, az relatív, mert tulajdonképpen minden munka lehet könnyű és nehéz, és ez legfőképp a munkáltatótól és a helyi viszonyoktól függ. Noha orvos volt, eléggé leegyszerűsített kép élt erről benne, mert itt nem említette meg a gyerek fizikai, testi adottságait, állapotát. Például a gallyszedést a könnyű foglalkozásokhoz sorolta mindaddig, míg az erdő közel van a lakáshoz, mihelyt távolabb esik, akkor nehéznek tartotta. Hasonlóan nézte a vízfordást is, amely a falusi gyermekek megszokott munkájának tartott, és ha közel van a forrás a faluhoz, *a munka számba se jön*, néhol azonban a nagy távolság ezt a munkát is nehezévé teszi – vélte (uo. 40).

Chyzer másik fontos érdeme volt, hogy gazdasági szempontból is számba vette a különböző ágazatokat,¹² és számszerűen kimutatta, hogy a gyermekmunka gazdaságos a munkáltatóknak, mert olcsóbbak, azaz kevesebb kiadással és felelősséggel járnak, másrészt a munkanélküliséget is enyhítik, és különösebb kockázattal nem jár az alkalmazásuk. Ezt azért is tudták megtenni, mert a gyermekmunkánál rendezetlen volt a jogi helyzet, a munkaidő és a bérezés. Véleménye alátámasztásául számba vette az 1908–1909-es bérvizonyokat, röviden, szinte felsorolásszerűen áttekintést adott azokról a munkakörökről, amelyek a legelterjedtebbek voltak a 20. század eleji Magyarországon, és amelyekben ekkor jelentős számú gyermek vagy fiatalkorú dolgozott. Ezek szerint a házalókereskedelemben jól fizettek, a kőműveseknél a *culáger*, az ácsoknál és a cserepe-seknél a 10–12 éves gyerek már napi 1–2–3 koronát kereshetett, míg a tejkihordó gyerekek havonta csak 3–4–8 koronát vihetek haza.

A mezőgazdaságban az idénymunkánál is jobban fizettek a gyerekeknek, így a cséplés-nél, répaszedésnél, szüretben napi 80 fillértől 1 kor. 20 fillérig terjedt az összeg. A könnyebb munkáknál azonban – acatolás, hernyózás, gyomlálás – kevesebbet kerestek, mindössze 40–60 fillért. A pásztorgyerekek munkájukért ételmet és ruházatot kaptak, de volt, ahol télre is ellátták őket, amikor nem tudtak pásztorkodni. Az Alföldön gyakran bérért szegődtek el, így Békéscsabán és környékén a 6–10 éves gyerek júliustól októberig pásztorkodik, ezért 10–20 koronát és naponként egyszer meleg ételt kapott.

12 „Azokat a foglalkozásokat, melyekben iskolaköteles gyermekek alkalmazást nyernek, 5 csoportra oszthatjuk és pedig: 1. Mezőgazdasággal kapcsolatos munkára. 2. Gyári és kisiparra. 3. Házi iparra. 4. Kereskedelemben, végül 5. Mellékfoglalkozásokban teljesített munkára.” (Chyzer 1909: 37.)

A cukorgyári gyerekek éjjel-nappal dolgoztak óránként 10–20 fillérért. A gyáriparban munkaerőhiány volt, ezért jobban fizették ott a gyerekeket, mint máshol. Győrben a gyermekmunkások bére az első évben havonta 10, a második évben 20, a harmadik évben 30 korona volt. Marosújíváron a szódagyárban az első évben naponta 61 fillért, a második évben naponta 80 fillért kerestek.

Hasonló volt a helyzet a túlmunkával kapcsolatban is. A megszabott időn túl különösen a kisiparban, a női kézműiparban, díszítőknél, harisnyakötőknél, szövőknél, virágcsinálóknaál mindennapos volt a túlmunka. Becslése szerint a leánygyermekéek éjjeli, rendkívüli munkájáért óránként 2, legfeljebb 6 fillér járt.

A sóbányákban kevesebbet fizettek, mint a szénbányákban. Marosújíváron a sóbányában a gyerekek az első évben ingyen dolgoztak, később napi bérük 70 fillér–1 korona között volt, a petrozsényi szénbányában 1 kor. 70 fillért fizettek.

A háziiparban, az Izabella nőegylet által felügyelt felvidéki ipartelepeknél, a máramarosi, ugocsaí, erdélyi, Sáros megyei, bártfaí, solti, csetneki ipartelepeken is jól fizettek. Az Ung megyei nád-, kosárfonó, fafaragó, szövő, himző, játékkészítő, művirágcsináló, a máramarosi szőnyegszövő, csipkeverő háziiparokban már a kezdő gyermekmunkások 40–80 fillért kereshettek (Chyzer 1909: 61, uő 1909/b: 9).

Chyzer Béla könyvével és az *Iparegészségügyben* megjelent írásaival nagyon fontos munkát végzett, és a korabeli bérviszonyok bemutatása mellett ráirányította a figyelmet a gazdasági és társadalmi összetevőkre is. Azt tudta, hogy az országot érintő minden természeti csapás vagy háború megváltoztatja a demográfiai, a társadalmi és gazdasági viszonyokat, és ez alapján kell szemlélni a gyermekmunka alakulását is. Folytatni akarta munkáját, de könyve megjelenése után nem sokkal meghalt.¹³ Írása azonban elindított egy folyamatot, amely végül a magyarországi gyermekmunka szabályozásához vezetett.¹⁴ Kutatásával, kérdőíves vizsgálatával és adataival megfelelő szakmai alapot adott az Országos Gyermekvédő Liga országos kampányához, amelyet a szegény gyerekek érdekében és a gyermekmunka betiltásáért folytatott.

Chyzer Béla eredményei és 1909-ben megjelent munkája évekre mintát adott a gyermekmunkáról való gondolkodásnak, a későbbi gyermekvédelmi és politikai törekvéseknek. Így a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesülete 1908-tól beépítette programjába és célkitűzései közé a dolgozó gyerekek ügyét, és a munkásvédelem szempontjait kiterjesztette a gyermekekre is. Az Egyesület szakemberei figyelemmel kísérték a nemzetközi munkásvédelmi szerveződések és szabályozásokat, és benne külön a gyermekmunka kérdését. Igyekeztek ezt a témát itthon is napirenden tartani, és rendszeres ankétokat szervezetek a témában. 1911-ben elhatározták, hogy ők is, Chyzer Béla módszeréhez hasonlóan, kérdőíves adatgyűjtést végeznek, de akkor erre nem került sor (Bud 1912: 753).

13 Hivatásának áldozatává vált a 42 éves Chyzer Béla, mert egy betegétől skarlátot kapott el, és attól néhány nap alatt meghalt. *Munkásügyi Szemle*. 1910. I. évf. 3. sz. 102.

14 Heller Farkas méltatta Chyzer munkásságát (Heller 1910: 29).

SZAKIRODALOM

BUD János

1912 Adatok a gyermekmunka köréből. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* V. (9) 751–761.

CHYZER Béla

1908 Úti levelek. Budapest.

1909a *A gyermekmunka Magyarországon*. (Az Országos gyermekvédő Liga Könyvtára, V.) Budapest.

1909b *A gyermekmunkáról általában*. *Iparegészségügy* VIII. (24) 9.

DEÁKY Zita

2011 „Jó kis fiúk és leánykák”. *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Századvég Kiadó, Budapest.

2012 A gyermekmunkát meghatározó tényezők Magyarországon a 19–20. század elején. In: Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. Szolnok–Túrkeve, 37–49.

HELLER Farkas

1910 Titkári jelentés az egyesület 1909. évi működéséről. *A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének Kiadványai* 15. Budapest, 28–44.

HALÁSZ Sándor – MANDELLÓ Gyula (szerk.)

1898 *Közgazdasági Lexikon*. I. Budapest.

KRAUS Siegmund

1904 *Kinderarbeit und gesetzlicher Kinderschutz in Österreich*. *Wiener Staatswissenschaftliche Studien*. 5. Band, 3. Heft. Wien und Leipzig.

PULSZKY Ágost

1890 *A munkáskérdés*. Budapest.

SCHERER István (szerk.)

1900 József Cs. Kir. Főherceg Ő Fensége védnöksége alatt 1899. évi szeptember hó 13–17. napjaiban tartott Nemzetközi Gyermekvédő Kongresszus Naplója. Budapest.

SEEBAUER, Renate

2010 *Kein Jahrhundert des Kindes. Kinderarbeit im Spannungsfeld von Schul- Sozialgesetzgebung Pädagogik und Gesellschaft*. Band 8. Lit Verlag, Münster.

ZIMMERMANN, Stefan – BRUGGER, Christine (eds.)

2012 *Die Schwabenkinder. Arbeit in der Fremde vom 17. bis 20. Jahrhundert*. Bauernhaus-Museum Wolfegg.

PRIMUL CHESTIONAR CU PRIVIRE LA MUNCA COPIILOR DIN UNGARIA

Din a doua parte a secolului al XIX-lea, în Ungaria munca copiilor a ajuns în centrul atenției științifice din mai multe perspective, astfel că putem vorbi de mai multe abordări diferite. Dacă luăm în considerare și influența lui Comenius, atunci din secolul al XVII-lea, mai accentuat din a doua parte a secolului al XVIII-lea pedagogia, de la sfârșitul aceluiași secol medicina, apoi asociațiile și societățile ocupate de protecția minorilor, de la sfârșitul secolului al XIX-lea organizațiile muncitorești, legea industriei și multe alte organizații și mișcări au ridicat munca copiilor la nivelul problemei sociale. Abordarea pedagogică, de sănătate, economică, socială și morală au dus la pornirea cercetărilor și interpretărilor științifice legate de această tematică.

THE FIRST SURVEY ON CHILD LABOUR IN HUNGARY

In Hungary, from the second part of the 19th century, child labour has become a central issue of scientific interest starting from several directions, thus we can talk about several different approaches. If we take into consideration the influence of Comenius, then from the 17th century, more accentuated from the second part of the 18th century pedagogy, from the end of the same century medicine, then associations and societies involved in child protection, from the end of the 19th century labour unions, laws of industry and many other organizations and approaches have raised child labour as a social issue. The pedagogical, health, economic, social and moral approaches set off the scientific research and interpretation of this topic.

SIMON ANDRÁS

SZŐLŐTELEPEK A KÜKÜLLŐ MENTÉN AZ 1870-ES ÉVEK ELEJÉN

A magyar agrárviszonyok 19. századi modernizálásában vezető szerepe volt a különböző szinteken (országos, vármegyei) működő gazdasági egyesületeknek. Gróf Széchenyi István jó egy évtizedes kezdeményező és szervező tevékenységének eredményeként 1835-ben Gazdasági Egyesület néven alakult meg az első ilyen célú országos szervezet (Wenzel 1887: 418–420). Erdélyben egy ifjú arisztokrata, gróf Teleki Domokos (1810–1876) volt az, aki Széchenyi közgazdasági gondolkodásában az eszmeiségnek és a gyakorlatiasságnak a szétválaszthatatlan ötvöződését legalaposabban ismerte és méltányolta. 1844 januárjában Kolozsvárott felhívást tett közre, melyben egy gazdasági egyesület létrehozását szorgalmazta, aminek elsődleges céljaként Erdély elmaradott mezőgazdaságának felvirágoztatását, s ezzel az ipar és a kereskedelem fejlődési alapjainak megeremtését határozta meg. Teleki felvetése gyors visszhangra talált, hisz alig két hónap múltán, 1844. március 3-án a mezőgazdaság korszerűsítését célként elfogadó erdélyi nagybirtokosok részvételével sor került az Erdélyi Gazdasági Egylet alakuló nagygyűlésére (Benkő 1998: 337, Demeter 2004: 15–20). „Fő feladatuknak az erdélyi mezőgazdaság gyarló állapotát kiváltó okoknak a vizsgálatát és azok kiküszöbölési módjának kidolgozását tekintették. [...] Mindjárt a megalakulást követően mezőgazdasági kiállítások, tenyészállatvásárok, próbaszántások szervezése jelezte az alapítók ügybuzgalmát” (Benkő 1998: 337–338). Az ígéretesen induló munkát az 1848–49-es szabadságharc leverése és az azt követő önkényuralmi időszak szakította meg. Az egyesület újjászervezése 1854-től a második alapítóként is számon tartott, Erdély Széchenyijeként is emlegetett, zabolai születésű államférfi és gazdaságpolitikus, gróf Mikó Imre (1805–1876) nevéhez és tevékenységéhez köthető, aki több mint két évtizeden át, 1876-ig töltötte be a szervezet elnöki tisztét (Benkő 1998: 338, Farkas 2004: 6–8, Nagy 2004: 24–27). Az egyesület tagságát továbbra is az erdélyi földbirtokos arisztokrácia alkotta, ez majd csak a következő században, a két világháború közötti időszaktól, Szász Pál elnökletének kezdetétől (1936) változik, amikor is a szervezet az erdélyi kisgazdák érdekvédelmét is felvállalja, sőt előtérbe

helyezi (vö: Benkő 1998). Az egyesület működése 1948-ban megszűnt, majd a rendszer-váltás után, 1990-ben újjáalakult (Farkas 2004: 13).

„Az egyesület hosszú időn keresztül tevékenységét központi vezető testületére építette, a megyénként szervezett fiókegyesületek ügyvivőire, valamint a fióképénztárosokra legfeljebb egy-egy helyi rendezvénynek (vándorgyűlések, kiállítások) a megszervezését, illetőleg a tagdíjak begyűjtését bízta. Hatékonyan működő helyi szervezet csak elvétve, egy-egy, a központi vezetésben is résztvevő vidéki agrárszakember szűkebb környezetében jött létre” (Benkő 1998: 338). Az első vándorgyűlést 1871 októberében tartották. A több napos rendezvény eseményeiről – az elsőt követően a további esztendőekben is – jegyzőkönyv készült, amit az egyesület nyomtatásban is megjelentetett. A vándorgyűlések rendjére külön alapszabályt dolgozott ki az egyesület, amit a második vándorgyűlés alkalmával tárgyaltak és fogadtak el. Ennek értelmében évenkénti rendszerességgel, mindig más helyszínen, 3-4 napos időtartammal kell e szakmai együttléte megrendezni, melyről a titkár „kimerítő jelentést” készít, amit aztán „évkönyv alakjában” vagy „sajtó útján közzé is tesz” (Gamauf 1873: 11–13). A célokat mindjárt a kezdő passzus meghatározza: „A vándorgyűlésnek célja a mezői gazdaságot úgy általánosan, mint egyes részeiben fejleszteni s tökéletesíteni. E cél elérésére személyes ismeretségek kötése s fentartása, fontos napi kérdések megvitatásából eredő eszmecsere, valamint egyes jószágok valamint szőlőtelepek tüzetes megvizsgálása s leírása fog szolgálni” (Gamauf 1873: 11–12).

Tanulmányunkban a Dicsőszentmártonban 1872. október 3. és 6. között rendezett második vándorgyűlés szőlészettel és borászattal kapcsolatos munkáját, különös tekintettel pedig a Küküllő menti szőlőgazdaságok meglátogatásának tanulságait mutatjuk be és értelmezzük, elsődleges forrásként a Gamauf Vilmos titkár által összeállított jelentésre támaszkodva (Gamauf 1873).

A szőlőművelésnek Erdély gazdasági életében betöltött szerepéről általánosságban a következőt olvashatjuk: „A gazdaság egyik nevezetes ága még nálunk a szőlőművelés, de ez az egész országban mindenütt nem üzhető, azért mindenkinek jövedelmi forrásul nem is tekinthető; azon szerencsésebb vidékeket a hol mívelik, szép jövő biztatja, adja Isten hogy teljesüljön is” (Gamauf 1873: 15). A szőlészeti kérdések előadója a vándorgyűlésen Fekete Pál Küküllő megyei szőlészeti vándortanár volt. Értekezése legelején három kérdést fogalmazott meg: „Melyek azon szőlőfajok, melyek a Királyhágon inneni részben haszonnal mívelhetők? Mely szőlőművelési rendszert lehetne Erdélyben minden körülmények közt leginkább folytatni? Hogyan lehetne a jó s okszerű szőlőművelést mielőbb terjeszteni?” (Gamauf 1873: 15.) Részletes kifejtést azonban csak a szőlőfajták kérdésének szentelt (Gamauf 1873: 15–26), a másik két témakörre vonatkozóan előadása végén megjegyezte: „Mivel azonban e két kérdésre pályázat van hirdetve, ezek tárgyalását mellőztem ki kérem” (Gamauf 1873: 27).

A vándorgyűlés alkalmából rendezett kiállításon a terménytárlat negyedik osztályában szerepeltek a borok, összesen 24 termelőtől 71 tétel, melyeket egy kijelölt bizottság minősített. Forrásunk jegyzőkönyv formájában, a termelő nevét, az évjáratot, a fajtát, a szesz- és a savtartalmat tünteti fel a boroknál, majd közli a bírálat eredményeként érmmel díjazott tételeket. Mindezek részletes bemutatásába itt nem bocsátkozhatunk, csupán annyit jegyezzünk meg, hogy a kínálatban mindössze 4 vörösbort szerepelt, aszúból 6 szőlőbirtokos nevezet egy-egy mintát, a legrégebbi évjáratú bor 1834-ből való volt (bizonyos Mederus Dániel asztali bora, melyet tisztaságáért és könnyedségeért (!) bronz érmmel jutalmaztak), túlnyomó részt azonban hat évnél nem idősebb italok versengtek. (Gamauf 1873: 46–53.) A terménytárlat harmadik osztályában a gyümölcsök, köztük a szőlőfajták kaptak helyet. 14 kiállító mutatta be szőlőfajtáit, a legkisebb választék 2, a legnagyobb 70 fajta felvonultatását jelentette, a birtokosok több mint fele 20-40 tételt mutatott be.

A gyümölcsbíráló bizottság jelentésében olvashatjuk: „Az általános gyönyörű szőlőkirakatok vétetvén vizsgálat alá, találtatott 14 kirakat, melynek mindegyike csaknem egyenkint bizonyítékai annak, hogy Küküllőmegye mint borvidék a szőlészet terén tett haladása által, borászati iparával haladni törekszik, s célja felé közelget” (Gamauf 1873: 55). A kiállított mezőgazdasági eszközök között, vizsgált témánkhoz kapcsolódóan „borsajtót”, „szőlőmorzsolót”, „szemelő rostát” és „boros hordót” találunk (Gamauf 1873: 57).

Mint az alapszabályban megfogalmazott – s fentebb idézett – célkitűzés is jelzi, a vándorgyűlés ideje alatt különféle „jóságokat” (birtokokat) és szőlőtelepeket is meglátogatnak az arra kijelölt bizottságok. A továbbiakban e szemlék jelentéseiben leírt tapasztalatokat ismertetjük és értelmezzük abból a szempontból, hogy miképpen tükröződik bennük a Küküllő mente szőlő- és borgazdálkodásának helyzete, az okszerű és korszerű gazdálkodás megléte vagy hiánya, s a modernizációs törekvések folyamata. Mielőtt azonban a konkrét példák vizsgálatába kezdenénk, fontosnak tartjuk a korszak néhány általános szőlészeti-borászati jellemzőjének, illetve a szűkebben szemügyre vett terület viszonyainak felvázolását a szakirodalom és a korabeli források alapján.

Erdély szőlőterülete az 1853. évi kataszteri kimutatások szerint 38928 kh. volt, két évtized múltán, az 1872. évi községi adatok 891 holddal kevesebbet, 38037 kh szőlőt jeleznek. Ha közigazgatási egységenként vesszük szemügyre az adatokat, azt láthatjuk, hogy a legtöbb helyen több tíz vagy néhány száz kat. holddal zsugorodtak a szőlők, gyarapodás pedig mindössze négy megye illetve szék esetében tapasztalható. Szembetűnő, hogy a legnagyobb szőlőterülettel éppen Küküllő megye büszkélkedhetett, s a jelzett 19 esztendő viszonylatában itt mutatkozik kiugróan magas, több mint ezer holdas területnövekedés (7302-ről 8316 kh-ra). Az adatok azt sugallják, hogy a 19. század derekától e terület szőlészeti fejlődését nagyobb arányú, s vélhetőleg korszerű rendszerű szőlőtelepítések jellemzik (Keleti 1875: 38). E feltevésünket erősítik a statisztikus szavai is, miszerint „egyes kiváló szőlőművelők okszerű kezelések s terményök nemessége által új nevet” vívtak ki és adtak egyes borvidékeknek, „mi főleg Erdélyre nézve áll legujabban” (Keleti 1875: 43).

Az állami szintű, törvényileg megállapított borvidéki besorolásokat megelőzően statisztikai munkájában Keleti Károly – figyelembe véve a 19. századi szőlészeti-borászati szakirodalmat – hat „nagy főcsoportban” (országrészből) összesen 37 borvidéket különít el, Erdélyben hatot, melyek között külön szerepel a kis-küküllői és a nagy-küküllői borvidék (Keleti 1875: 45). Ugyancsak különálló borvidékeként szerepelnek az 1884. évi borászati törzskönyvben, az 1893. évi bortörvény viszont már Nagy- és Kis-Küküllő vármegyék területét Erdély-küküllőmenti borvidék név alatt tárgyalja. Az területét tekintve is legnagyobb kiterjedésű erdélyi borvidék kiváló természeti adottságai valamint a magyarság mellett a szász szőlőművelő népesség szorgalma és újításra való hajlama révén a 19. században idehaza és külföldön is számos sikert ért el boraival. (Vö: Csávossy 2002a: 175–185, Mód–Simon 2014: 153–155.)

Az alábbi táblázatban Keleti Károly nyomán (Keleti 1875: 326–329) azon Küküllő megyei települések adatait közöljük, amelyek szőlőtelepeiről a vándorgyűlés jegyzőkönyvében leírásokkal olvashatunk. Statisztikai forrásunk időben épp azonos a vándorgyűlés beszámolóival, ugyanakkor mindkettő még a filoxéra (szőlőgyökértetű) Kárpát-medencei megjelenése (1875) előtti állapotokat rögzíti.

Település	Birtokosok száma	Szőlőterület		1873-ban termelt bor		
		1600 □ öles hold	□ öl	fehér	vörös	siller
		akó				
Balástelke	200	107	170	1600	–	–
Gógány-Váralja	28	73	–	1600	–	–
Hosszúaszó	109	150	–	2000	–	976
Küküllővár	100	118	49	750	10	40
Szász-Csávás	59	72	1191	720	–	80
Szász-Vesszős	123	121	1140	200	–	400
Szőkefalva	40	73	–	100	25	75

A következőkben a kijelölt bizottságok 1872. október 5-én tett terepbejárásairól összeállított jelentések alapján mutatunk be néhány jelentős Küküllő megyei szőlőtelepet, gazdaságot.

A küküllővári uradalom több kerületre oszlott s több település határában terült el, mindösszesen 18 000 holdon. A bizottság által meglátogatott küküllővári birtokrész 2640 kataszteri holdat (kh) tett ki, nagyobb részt szántó, kaszáló és legelő, valamint erdő alkotta. A szőlőterület, bár legkisebb arányú, önmagában véve mégis jelentős nagyságú: 47 kh volt. A bizottsági jelentés – Gamauf Vilmostól – elsősorban a szántóföldi növénytermesztést és az állattartást részletezi, a szőlőről csupán a következő bekezdést találjuk: „Kiszabott időnk csak rövid sétát engedett a nagy terjedelmű szőlőben, melyet nagy szorgalommal iparkodnak a régi elhagyatottságból a mai követelmények színvonalára emelni. A termés jó közepesnek, sőt helylyel közel dúsak is mutatkozott, a szőlő édessége (Oktober 5-én) kielégítő volt” (Gamauf 1873: 62).

A többi meglátogatott birtok már kimondottan szőlőtelep volt. A küküllővári uradalmat szemrevételező bizottság Gróf Degenfeld Lajos Kis-Küküllő menti, szászvesszősi szőlőbirtokán folytatta megfigyeléseit. Bár „a kitűzött rövid időnél fogva csak futólagos szemlének” tudták alávetni a 14 holdas szőlőterületet, mégis az összes beszámoló közül a legrészletesebb és legpontosabb ismertetést innen olvashatjuk.¹ A birokon Bedőházi János jószágigazgató kalauzolta a bizottságot s szolgáltatott adatokat a gazdaságról.² A birtokot néhány évvel korábban, 1869-ben Entz Ferenc és Málnay Ignác is meglátogatta Erdély borászatát feltérképező körútján, s a látottakról igen elismerően nyilatkoztak: „Sehol sem láttunk még Erdélyben akkora szőlőtermést, – sehol a karikás mívelés rendszeresebben alkalmazott módját, mely a tőke erejét igazán megkiméli, és ép azért annak termékenységet hosszú időre biztosítja, mint azon 13 holdnyi szőlőben, mely Szászvesszősön Bedőházy János úr által míveltetik” (Entz–Málnay 1870: 82).

1 Talán ez nem véletlen, hiszen a tapasztalatok megfogalmazója, a téma előadója nem más, mint a korszak sokoldalú tudósa, a természettudományi ismeretek elhivatott terjesztője, számos tudományág mellett a magyar néprajz klasszikusa, az akkor ifjú éveiben járó, 37 éves Herman Ottó volt, akinek lakhelyeként a vándorgyűlés résztvevőinek névsorában „Küküllőmegye” szerepel (Gamauf 1873: 104).

2 A vándorgyűlés tagnévsorában id. és ifj. Bedőházi János is szerepel (Gamauf 1873: 102). Id. Bedőházi (1821–1891) volt Degenfeld gróf jószágigazgatója, fiát (1853–1915) pedig elsősorban Bolyai János és Bolyai Farkas első életrajzírójaként tartják számon. A róla írt „emlékezetben” röviden az édesapa jelleme is feltűnik (Szász 1916: 10–11).

A szőlőterület déli fekvésű és viszonylag meredek, 25-30 fok lejtésű, „s lejtősségéhez képest tökéletes vízvezető úthálózattal van bevonva. A csuszamlásra hajlandó, különben kitűnő, ifju harmadkori talaj rögzítése már csak egy kis helyen czölöpösvény, általánosan pedig jól gypepített földgátok által eszközöltetett” (Gamauf 1873: 63). A 14 hold nagyobb része, azaz több mint 9 hold „rendezett”, okszerű művelésű, szabályos, kb. 1,2 m („négy lábnyi”) sortávú, s fajták szerint elkülönített táblákra osztott terület. „Rendszerül a karikás művelés³ van elfogadva s a mint a bizottság meggyőződött következetesen és okszerűen keresztül vive. Az okszerűség az eredményben van bebizonyítva, a menyinyiben természetlennel állított némely fajok, nevezetesen a bakator töről töről átlag véve 20 gerezdesek, nem ritkán 40, egyes esetekben egészen 61 gerezdes termést mutatnak. E mindenesetre meglepő tünetnek okát abban véli találni a bizottság, hogy a növény természetének, az alkalmazott művelési rendszer által elégtétetett s így oly összhang jött létre, mely a termést nem a véletlentől, hanem egyenesen a műveléstől teszi függővé, korlátozását pedig az elemi csapástól várhatja” (Gamauf 1873: 64). A bizottság elismeréssel nyilatkozott „a Bedőházi János által alkalmazott s töről törő nagy szorgalommal keresztültvitt” művelési- és metszsmódról, amelynek „lényege a következő: a tő a gyümölcs mellett csak három vesszőt hajt; e három vessző közül kettő adja a gyümölcstermő karikát, mely nem egyéb, mint az u. n. Hoibrenk⁴ módszernek rationalis alkalmazása – a harmadik vessző csapra vágva szolgáltatja a következő év karikáját és illetőleg magfáját” (Gamauf 1873: 65, vö: Enzt-Málnay 1870: 83). E művelési eljárás, mint egyfajta sablont, mely legfeljebb az egyes szőlőfajták igénye szerint módosul, a bizottság munkaszervezési szempontból is előnyösnek tartotta, mert „a rendelkezésre álló országszerte bizony nem igen intelligens munkaerő empirice s a lehető legnagyobb biztonsággal vezethető be a változhatatlan fogásokba, a melyeket tétoavázás nélkül gyorsan alkalmazhat” (Gamauf 1873: 65). A beszámoló röviden a többi szőlőbeli munkát is vázolja: „A kötés kizárólagosan áztatott szalmával történik, olcsósága mellett gyorsan foly és a mi a legfőbb igen jól tart s könnyen lebontható. A zöld- és őszi metszést kizárólagosan betanított lányok, a háromszori kapálást az egyenesen e célra letelepített és begyakorlott cigányok végzik” (Gamauf 1873: 65, vö: Entz-Málnay 1870: 83–84). A birtok „rationalis berendezése” 1864-ben indult, s mint forrásunk alapján fentebb már említettük, a vándorgyűlés időpontjában még nem a teljes 14 holdnyi területet fedte le, ám a folytatás szándékát jelzi, hogy „a telepnek a régi rendszer vagy inkább rendszertelenség” állapotában lévő részére kiirtás és újratelepítés („új ballítás”) várt (Gamauf 1873: 64, 66). A jelentés értékes része a már okszerűen művelt terület fajtaállományának pontos számbavétele. A 45 fajta nem vegyes ültetvényben, hanem elkülönített táblákban díszlett. A fajtalistát az alábbiakban a jegyzőkönyv eredetijéből közöljük (Gamauf 1873: 66).

3 Erdélyi karikás: szálvesszős combművelési mód Erdélyben, vizsgált területünkön is általános és szinte kizárólagos volt a 19. században (vö: Csávossy 2002a: 45–47).

4 Hooibrenk metszés vagy hooibrenkolás: Daniel Hooibrenk holland születésű (1813), majd Franciaországban és Ausztriában munkálkodó kertészeti szakember által kidolgozott és alkalmazott szálvesszős szőlőművelési rendszer, melyhez hasonló a Dunántúlon és Erdélyben a 19. sz. közepén jelent meg (vö: Csoma 1994–95: 158). A kertészeti, szőlészeti és borászati szakirodalom nemzetközi eredményeinek magyarországi gyors átültetésére – ami a modernizálási törekvések egyik eszköze volt – jó példa, hogy munkái 1862-ben magyarra fordítva is megjelentek, a neve által jelzett művelési módról pedig a korabeli gazdasági szakirodalom több helyütt is tudósított (vö: Csoma 1994–95: 416, 103. jegyzetpont).

1. Som	16. Damascusi	31. Bergamotte veres
2. Som hólyagos	17. Genuai	32. Petrezselyem
3. Bakator	18. Vékonyhaju	33. Chasseles blanc
4. Traminer	19. Járdovány	34. „ rouge
5. Riesling	20. Király	35. Spanyol malozsa
6. M. Lunel	21. Kővér	36. Malvasier
7. Frontignan	22. Pineau fekete	37. József nádor
8. Croquante	23. „ gris	38. Isabella
9. Kadarka	24. Leányka	39. „ nádor
10. Som fekete	25. Madelaine	40. Juhfark
11. Leányka „	26. Alexandriai	41. Silberweis
12. Boglár „	27. Passatutti	42. Kecsecs fehér
13. Király „	28. Quadrát	43. „ kék
14. Járdovány „	29. Granat	44. Zöld szőlő
15. Ágasfark „	30. Bergamotte fehér	45. Tök szőlő.

A fajtaállomány részletes elemzése túlmutatna tanulmányunk keretein, így itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kimutatás szerint még szép számban jelen vannak a hagyományos, régi fajták, közülük legkiemelkedőbb szerepű a som, mely a furmint erdélyi elnevezése, ugyanakkor már díszlenek a telepen s külföldi szőlők is. Érdekességként említhető az Izabella jelenléte, mely az egyébként a filoxéra elleni védekezés jegyében megjelenő direkt-termő fajták közül már a vész megérkezése előtt jelen volt a magyar borvidékek egy részén.

„Az összbenyomás, a melyet a szőlőtelep a bizottságra gyakorolt a legkitűnőbb volt, mert minden lépten nyomon az ügybuzgóság, értelem, rendszeretet, okszerűség és szorgalom jelei mutatkoztak...” (Gamauf 1873: 66).

Egy másik bizottság a Kis-Küküllő partján fekvő Szőkefalván és a Küküllőközi dombságon lévő Balázstelkén szemlézett. Máthé Károly beszámolója szerint először „Paget János úr szőkefalvi Telek nevű meglepően szép déli fekvésű szőlőjébe” érkeztek (Gamauf 1873: 67). A születésileg angol, majd Wesselényi Polixeniával kötött házassága révén magyarrá lett, s Erdélyben letelepedett, végzettsége alapján orvos, ám munkálkodása szerint mezőgazdász és író férfiú az erdélyi gazdálkodási viszonyok megújításának és jobbításának egyik fő szószólója, élharcosa, Az Erdélyi Gazdasági Egylet alapító tagja volt. Entz Ferenc és Málnay Ignác már 1869-ben igen elismerően és részletezően szól Paget szőkefalvi ültetvényéről (Entz–Málnay 1870: 84–88). „Ha az ember Paget János úr birtokain megfordul, mozog tulajdonkép azon legradicalisabb központok egyikén, melyekből a mai erdélyi szőlészet és borászat gyökeres reformja kiindult. Paget János úr volt az első, kibén részint saját, részint mások kezdeményezései folytán azon meggyőződés vert gyökeret, hogy Erdélyre a szőlészet és borászat terén nagy jövőndő vár; magindita tehát mindent, mit ész és pénz [...] mozgásba hozhat, miszerint új hazájának jövőndőjét előkészítse. Vezéreltetve ama kedvező tapasztalások által, melyek szerint Erdély külviszonyai alatt már régibb szőlőfajai a kezelés minden primitivitásának dacára is jeles borokat szolgáltatnak, – jártas a külföld főbb borvidékein szintugy, mint saját új hazájában...” (Entz–Málnay 1870: 84.) Paget mezőgazdasági gépeket hozatott Angliából, új művelési rendet és külföldi szőlő-, gyümölcsfajtákat próbált ki, illetve honosított meg birtokán (Csávossy 2002b: 83–84). A vándorgyűlés kiküldött bizottsága – a talajösszetétel leírásán túl – éppen efféle dolgokat emelt ki értékelésében. A telep valóban a korszerű szőlőgazdaság példája volt: járható szekérutak és vízvezető csatornák tagolták, az új telepítések előtt a talajt 3 láb mélyen (kb. 90 cm) megforgatták, s az Erdélyben ekkor szinte kizárólagosnak mondható karós támrendszerű karikás műveléssel szemben Paget a birtokán a csemege- és borszőlőfajták számára oszlopos, dupla vashuzalos kordonrendszert alakított ki. A hagyományos fajtaösszetétel mellett újként, né-

hány éves telepítésekben kapott helyet a vörös bort adó Verdot, Merlot, Malbec, Cabernet sauvignon és Cabernet franc, a fehérek közül pedig a Semillon (Gamauf 1873: 67–68). Szőkefalvi, ezen kívül az aranyosgyéresi és a mezőnagycsányi birtokrészekben termelt borai több nemzetközi kiállításon is igen jelentős elismeréseket kaptak (Csávossy 2002b: 85). A vándorgyűlés bizottságának összefoglaló értékelése a gazdaságról ekképp került a jegyzőkönyvbe: „Paget János úr szőlőjét a bizottmány kiválólaga a külföldi fajok megválasztására, a vidék szőlőtulajdonosainak mintaként ajánlhatónak véleményezi, hol az illetőknek bő alkalom kínálkozik azok közül azokat szemelni ki saját termelésükre, melyek viszonyainak leginkább megfelelnek” (Gamauf 1873: 67).

Balázstelkén két birtokot, gróf Haller Jenő valamint Gerendi István urak szőlőit látogatta meg a bizottság. Haller gróf telepe már „sajátságos állásánál fogva meglepi a szemlélőt; az egész 4 holdra terjedő hosszú halom, egy lassan emelkedő török buzával vetett földterület közepén fekszik oly hirtelen és magosan kiemelkedve, hogy a déli oldalon e festői halmocskát csak is kemény tölgyfaoszlopokhoz szegezett deszkafallal lehet a leomlástól megóvni, melyet a tulajdonos gróf ur eléggé biztosított is. A halom ormóján egy út megyen végig, mely e szép kis telepet déli és északi részre osztja; a déli oldal nyugoti részén van ültetve egy tábla rajnai riesling, középen croquant muskotály, keleti végén alexandriai muskotály. Ha oly különös fekvése nem lenne ezen helynek, megbotránkoznék a szemlélő, hogy a magasan emelkedő déli oldal által csaknem hiányolt északi rész is szőlővel van beültetve; a keletről ráhajló hosszú völgyön a délelőtti nap beleütközik ezen kis halomba, a déli napsugarakat pedig az észak felől emelkedő szép szőlőhegyek törik vissza rá, s így az oda ültetett piros traminer és szürke barát, a gazdag talajon kellőleg megérnek...” (Gamauf 1873: 69). Az így jellemzett terület kísérleti telepnek számított, mert a grófnak egy másik szőlőhegyen még volt egy 9 és egy 7 hold nagyságú vegyes, rendezetlen, „alig számba vehető csekély terméssel” bíró régi szőlője, melyek átalakítását ugyancsak megkezdte már (Gamauf 1873: 69).

Ugyanitt, a Bogyes nevű hegyen Gerendi István szőlőit mustrálta még a küldöttség. Neki egyrészt volt egy 21 holdat kitevő, vegyes, közepes termést hozó, régi, de vízvezető utakkal ellátott szőlőterülete. A bizottság igazi elismerését azonban Gerendi 29 holdas, két éve teljesen újonnan, egy bokros-tővises területet kiirtva létrehozott, alexandriai és croquant muskotályokkal, rajnai rizlinggel és leánykával telepített ültetvénye váltotta ki. „Ezen telepnek, ha a tulajdonos úr a nehézségeket letudja győzni, méltán nagy jövőndő jósolható” – olvashatjuk a jelentés zárómondatában (Gamauf 1873: 70). A birtok és a szőlő fennmaradásáról és meglétéről tanúskodik bő két évtized múltán az 1895. évi mezőgazdasági statisztika Gazdacímtár kötete, ahol Balázstelke településnél szerepel Gerendi István földbirtokos mint 753 kh hold tulajdonosa, amiből 41 holdat tett ki a szőlő (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897b: 484–485). Balázstelke határában ekkor mindösszesen 4 424 kh területet műveltek, Gerendi tehát ennek jó egyhatodát, a település 109 kh „beültetett” és 16 kh „parlag vagy kiirtott” (összesen 125 kh) szőlőinek pedig csaknem egyharmadát birtokolta (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897a: 642).

Gál Domokos beszámolója egy másik öttagú bizottság meglátásait foglalja össze. A ki-küldöttek a Nagy-Küküllő völgyi Hosszúaszón báró Szentkereszty György (1840–1898) 8 hold kiterjedésű, 1869–70-ben plántált, tehát teljesen friss telepítésű ültetvényét szemrevételezték. E körülmények folytán a leírás a szőlőtelep létesítésének elveit és a megvalósítás folyamatát tartalmazza, terméseredményről és a borok minőségéről – termőre még nem igazán fordulván a tőkék – nem kaphattunk híradást. A szőlőtelep kialakításának minden lépésében a tudatos, okszerű és korszerű gazdálkodás célját és módját érhetjük tetten. A talaj kb. 90 cm mély megforgatása, a rigolírozás, amit még Paget birtokán említett forrásunk, a szőlészeti szakirodalomban már a 19. század derekától erősen javallott eljárás volt,

alkalmazása azonban – a magas napszámból adódó költségvonzata miatt – még az 1870-es évek elején is országosan csak a tehetősebb polgári-úri szőlőkben vált gyakorlattá (Égető 2001: 551). A Kis-Küküllő vidékéről Keleti Károly már ezekből az évekből jelzi meglétét (Keleti 1875: 87). Szentkereszty báró telepítéseinél olvashatjuk: „A rigolirozás 3' mélyen történt, ennek tulajdonítható, hogy a szőlőtőkék ezen kevés idő alatt oly szép fejlettségi haladást mutattak...” (Gamauf 1873: 71).

Az okszerűség jegyében történt a fajták szerint elkülönülő telepítés. A terület túlnyomó, mintegy háromnegyedet kitevő részébe rizling került, mellette másfél hold oportó és fél hold „asztali szőlő” (csemegeaszőlő) lett elplántálva, bő 1 méteres sor- és tőtávolsággal. Ez utóbbi mértékről némi kritikával nyilatkozott a bizottság: „A tőkék ezen egymástól távolsága nincs kellő arányban a hegy meredekségéhez képest, mi egyrészt a földdeli gazdálkodásra; de másrészt főképp a bor jóságára és zamatjára igen káros behatás, mert a szőlőfürt megfosztatván a kellő árnyéktól, nem fejlődhetik avval a folytonos lassu előmenetellel, mely a szőlő valódi .zamatjának alkotója, hanem kényszerítettik rohamos fejlődésre” (Gamauf 1873: 71).

A hagyományos talajművelési eszközöket látva, a bizottság javaslatot fogalmazott meg egy újításra, nevezetesen az első, azaz mélyebb kapáláshoz az ún. francia kétágú kapa alkalmazását ajánlotta. Az utak és vízvezető csatornák kialakítása – mint az néhány fentebb utalásból is kitűnt – az egyik legfontosabb kérdésnek bizonyult a vizsgált területen. Szentkereszty szőlőtelepét ilyen szempontból is mintaként tekintve, ennek viszonylag részletes leírását adja, sőt „tökéletes térrajzát” is közli a jegyzőkönyv. Idézzük hát a következőkben e fontos témakör néhány részletét! „Most áttérünk a szőlőkertnek egy igen nevezetes részére t. i. annak utjai és vízvezető csatornáira. Ezek képezik a mi erdélyi szőlőtelepeink azon részét, melyre legkevesebb gondot fordítanak gazdáink, s melynek következtése aztán az, hogy hosszú éveken át tett fáradságaik eredményét, egy nagy zápor által képzett rohánzó víz ereje pár percz alatt semmivé teszi. Itt ez utakra és csatornákra oly gond és ügyesség van fordítva, milyet vajmi kevés s talán – fájdalom – ritka szőlőhegyben találunk. [...] Ezek ügyes alkalmazásának tulajdonítható, hogy azon borzasztó magas, majdnem 50 fok meredek hegyre nem csak gyalog, de szekérrel is minden fáradság nélkül fel lehet menni; mi mind a gazdára nézve fölötté nagy kényelem, mind pedig szüretkor a leszedett szőlőfürtök leszállítását, télen pedig a trágya felhordását oly könnyűvé teszi, milyennel szőlőhegyeink ritkájánál dicsekedhetünk. De második és legfőbb eredménye az utaknak az, hogy egy szersz mind vízvezetőül is szolgál, a fordulásoknál levő elvezető csatornák által. Ennek czélszerűsége látszik is az egész szőlőtelepen, mert dacára annak, hogy oly meredek és homok tartalmu a talaj, a vízmosásnak még nyoma sem találtatik” (Gamauf 1873: 72). Az idézetben az elsődleges mondanivalón túl egyéb figyelemre méltó utalásokra is bukkanhatunk, mégpedig arra, hogy a szüretkor leszedett szőlő feldolgozása nem a szőlőhegyen, hanem – onnan elszállítva – a településen zajlott, valamint hogy a modern művelés velejárója volt a szőlők trágyázása is. A feldolgozó eszközök közül a bizottság megtekinthette végül a gazda igen hatékonnak mondott vassajtóját, amit Oberth Károly medgyesi szász gépész-től vásárolt. A látogatás tapasztalatai nyomán Szentkereszty Györgyöt a bizottság az egyik legkitűnőbb, szorgalmas és fáradhatatlan fiatal (ekkor 32 éves) gazdaként, birtokát pedig az egyik legszebb erdélyi szőlőtelepként minősítette. A vándorgyűlés időpontjához képest hat esztendővel később szőlészeti-borászati szakkönyvet ad ki (Csávossy 2002b: 88–90).

E bizottság jelentésének végén még két figyelemre méltó gondolat kap helyet. Itt méltatják Fekete Pál szőlészeti és borászati vándortanár munkáját és annak hatását: „...fáradhatatlan szorgalma által mindenütt, hol csak megjelenik, igyekszik a szőlészet iránti előszeretettel szikráját feléleszteni, lelkesítő buzdítása által istápolni s alapos szakismertetéseivel

azt minél nagyobb lánggá gyulasztani; az ő fáradhatatlan szorgalma, lelkesítő buzditása és alapos szakismeretének köszönhetően, hogy e megyében a szőlészet oly szép lendületet nyert ez újabb időben” (Gamauf 1873: 73). Végül itt olvashatunk – az előző gondolatok ellenpólusaként – a „paraszt szőlők” állapotáról: „...épen Küküllőmegyében, mely hivatva volna szerencsés talaja, kedvező éghajlata által hazánkban, borászat tekintetében, vezérszerepet vinni, a szőlőművelés oly annyira el van hanyagolva, hogy nem tudjuk a magas kormánynak és a gazdasági egyesületnek eléggé figyelmébe ajánlani” (Gamauf 1873: 73).

A Kis-Küküllő völgyi Szászcsávás, valamint Gógánváralja szőlőtelepeiről szól az utolsó bizottsági beszámoló Májai Istvántól. Szászcsáváson H. Gál János 1845-ben telepített, „4 holdnyi jól berendezett” birtokát szemrevételezték, amely „Erdély e vidékén [...] volt legelsőbben beállítva, mint fajszerint rendezett szőlő”. A hagyományos hazai fajták közül a „kövér, som és vékonyhaju”, a „külföldi fajok” sorából pedig az „oportó, riesling, traminer, pineau gris” díszlettek Gál János területén. Ugyancsak Szászcsáváson Kinizsi Pál és István csaknem 4 holdas birtokát látogatták meg a küldöttek, ahol szintén hazai és külföldi fajtákat tanulmányozhattak. Kiemelik itt továbbá a borok minőségét: „Elismerő dicsérettel emlékezik meg a bizottság arról, hogy Kinizsi Pál tagtársnál abban a kedves meglepetésben részesült, hogy a hegyben bemutatott szőlőfajokból igen jól conservált, finom borokat élvezett; a kitűnő zamatu som, leányka, kövér és bakator borok élénken emlékeztették a vendéget arra, hogy küküllőmenti szőlőbirtokos házában van” (Gamauf 1873: 74).

Gógánváralján Bornemisza József⁵, Pásztai Lőrincz és Gál József⁶, „21 holdnyi igen szépen és czélszerűen berendezett” szőlőjét szemlélte a bizottság. „Ez az ültetvény alig 3–4 éves, s már igen szépen ki van fejlődve s korához képest meglehetősen termést hozott.” A hagyományos fajták és boraik – közülük legfőképpen a som – kiemelkedő szerepére is felhívja a figyelmet a bizottság: „... a küküllőmenti som s más nemes borok versenyezni fognak Magyarországon legelső boraival”. Itt sem marad el Fekete Pál szőlészeti vándortanár munkájának elismerése, akinek „örömmel fedezte fel a bizottság vizsgáló útjában csaknem mindenféle [...] keze és intézkedése nyomait, – sok ily szorgalmas és kitartó s ekkora talentummal bíró szőlészt kívánunk hazánkban”. Végül a bíráló hangja is megjelenik a beszámolóban. Mind Szászcsáváson, mind pedig Gógánváralján a „szépen és jól művelt táblák” mellett „gyengén művelt darabok” vagy éppen vízvezetők hiányában kikopott szőlők is láthatók voltak (Gamauf 1873: 75–76).

A vizsgált vándorgyűlési jegyzőkönyvben foglalt szőlőtelep-látogatások értékelő-kritikai leírásai olyan esettanulmányok, amelyek a történelmi Magyarország részét képező Erdély egyik legjelentősebb borvidékének filoxéra előtti állapotrajzához szolgálnak adalékokat. A 19. századi szőlő- és borkultúra elemzői gyakran a filoxéravészt követő rekonstrukció kapcsán részletezik az ágazat megújulásának folyamatát, s talán kevesebb figyelemben részesül a gyökértett kártételét megelőző korszak modernizációs törekvéseinek bemutatása. Pedig mint példánkból is leszűrhető, a mezőgazdaság fejlesztésére már ekkor egyletek szerveződtek, a vándorgyűlések rendszere a személyes találkozást, tapasztalatszerzést és -cserét biztosította, ugyanakkor a vidéket járó vándortanár szakemberek

5 Báró Bornemisza József 12 holdas új ültetvényéről Entz és Málnay jelentése is megemlékezik, kiemelve Fekete Pál segédkezését a meredek oldal betelepítésénél a vízvezető utak kialakításában. A leírás elismerően szól továbbá a fajták szerint kialakított táblákról. (Entz–Málnay 1870: 94–95.)

6 Bő két évtized múltán az 1895. évi gazdacímterében id. és ifj. Gál József földbirtokosok nevét megtaláljuk, tulajdonukban Gógán-Váralján 673 kh művelt terület, ebből 21 kh szőlő volt (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897b: 486–487). A település határa ekkor 2 042 kh, ebből beültetett szőlő 82 kh, parlag vagy kiirtott pedig csupán 1 kh (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897a: 638).

is segítették a megújodást, melynek megvalósításába – a szükséges anyagi befektetések okán – elsősorban a tehetősebb földbirtokos réteg tudott hatékonyan bekapcsolódni és példát mutatni. Annak is leginkább a modernizációra fogékony ifjabb nemzedéke.

Írásunkat – a tárgyalt 1870-es évek elejéhez képest – egy rövid előre pillantással, vagyis az 1895. évi községsoros statisztikai adatfelvétel tanulságaival zárjuk. Ekkor már javában pusztított a filoxéra, illetve folyamatban volt a szőlőrekonstrukció. A fentebb közölt táblázatban látható 1873. évi szőlőterület-nagyságot összevetve az 1895. évvel (Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal 1897a: 638, 642), gyakorlatilag azonosságot láthatunk, amiből a védekezés és felújítás sikerére következtetünk.

SZAKIRODALOM

BENKŐ Samu

1998 Az erdélyi magyar gazdasági egyesület nagy korszaka és Szász Pál szervező talentuma. In: Rác István – Kovács Ágnes (szerk.): *Szabó István emlékkönyv*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 337–353.

CSÁVOSSY György

2002a *Jó boroknak szép hazája, Erdély. Hagyományok, hungarikumok az erdélyi borkultúrában*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.

2002b Az erdélyi szőlőművelés és borgazdaság úttörői. *Korunk* XIII. (12) 78–90.

CSOMA Zsigmond

1994–1995 *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében*. (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) Centrál-Európa Alapítvány – KLTE Néprajzi Tanszéke, Debrecen–Budapest.

DEMETTER Béla

2004 Adatok az EMGE történetéhez. In: Farkas Zoltán (szerk.): *Adalékok az EGE – EMGE – RMGE 150 éves történetéhez 1844–1994*. Erdélyi Gazda Kiadó, Kolozsvár, 14–23.

ENTZ Ferencz – MÁLNAY Ignác

1870 *A szőlészet és borászat Erdélyben*. Vác.

ÉGETŐ Melinda

2001 Szőlőművelés és borászat. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 527–595.

FARKAS Zoltán

2004 EGE – EMGE – RMGE. In: Uő (szerk.): *Adalékok az EGE – EMGE – RMGE 150 éves történetéhez 1844–1994*. Erdélyi Gazda Kiadó, Kolozsvár, 5–13.

GAMAUF Vilmos (összeáll.)

1873 *Az erdélyi gazdák 1872-ik évi october 3. 4. 5. és 6-án Dicső-Szent-Mártonban tartott második vándorgyűlésének jegyzőkönyve*. Erdélyi Gazdasági Egylet, Kolozsvár.

KELETI Károly (szerk.)

1875 *Magyarország szőlészeti statistikája 1860–1873*. Athenaeum, Budapest.

MÓD László – SIMON András

2014 A Kárpát-medence borvidékei. In: Uők (szerk.): *Hajdanvolt szüretetek, zsendülő gercek. Szőlészeti-borászati hagyományok a Kárpát-medencében (1875–1920)*. Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely, 23–160.

NAGY Endre, Dr.

2004 Gróf Mikó Imre, a gazda. In: Farkas Zoltán (szerk.): *Adalékok az EGE – EMGE – RMGE 150 éves történetéhez 1844–1994*. Erdélyi Gazda Kiadó, Kolozsvár, 24–27.

ORSZÁGOS MAGYAR KIR. STATISZTIKAI HIVATAL

1897a *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája 1*. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

1897b *Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája 2. Gazdacímtár*. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

SZÁSZ Károly

1916 *Bedőházy János emlékezete*. Benkő László kollegiumi könyvnyomdája, Maros-Vásárhelyen.

WENZEL Gusztáv

1887 *Magyarország mezőgazdaságának története*. M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest.

CULTURI DE VIȚĂ DE VIE ÎN VALEA TÂRNAVELOR LA ÎNCEPUTUL ANILOR 1870

În a doua parte a secolului al XIX-lea cel mai important obiectiv al Societății Agrare Ardelene, o societate grupând mai ales reprezentanții aristocrației latifundiare din Ardeal, a fost modernizarea agriculturii în această regiune. În studiul nostru prezentăm activitatea referitoare la viticultură și oenologie a celei de-a doua adunări regionale a societății, adunare organizată în octombrie 1872 la Târnăveni, și focusăm mai ales pe prezentarea și interpretarea consecințelor vizitării gospodăriilor de pe Valea Târnavelor. Sursa lucrării o constituie procesul verbal al adunării, care a apărut și sub formă de volum. Au fost 4 comisii care au inspectat 9 vii din hotarul a 7 așezări. În perioada respectivă această regiune fusese cea mai mare regiune viticolă din Ardeal, prezentând totodată cel mai dinamic proces de dezvoltare. Din rapoarte reiese faptul că o cultură viabilă se cunoaște după plantațiile de soi pur, respectiv coexistența practicilor tradiționale și cele moderne. Studiul de caz reflectă foarte bine faptul că modernizarea conștientă și organizată a viticulturii și oenologiei a pornit din prima parte a secolului, apoi s-a împlinit la sfârșit de secol, prin reconstrucția de vii de după filoxeră.

VINEYARDS OF THE TÂRNAVA VALLEY AT THE BEGINNING OF THE 1870S

In the second part of the 19th century the main objective of the Transylvanian Society of Agriculture, a society of mainly the representatives of Transylvanian landowner aristocracy, was the modernization of agriculture in this region. Our paper presents the activity on viticulture and winemaking of the second regional meeting of the society, held in October 1872 at Târnăveni, with a special accent on the conclusions of visiting the vineyards of the Târnava Valley. Our source was the report of the regional meeting, which was published as well. 4 committees visited 9 vineyards of 7 settlements. At that time this region was the largest viticulture region of Transylvania with the most dynamic evolution. The report shows how viable vine-growing means pure variety vineyards and the coexistence of traditional and modern technology. Our case study reflects quite well how the conscious and organized modernization of viticulture and wine-making started at the beginning of the century, then it was fulfilled at the end of the century with the reconstruction of the vineyards after the phylloxera.

MÓD LÁSZLÓ

„...NINCS PÁRJA
MÉNESNEK, GYOROKNAK...”
A BORFOGYASZTÁS RÍTUSAI
A PÓSA ASZTALTÁRSASÁG
PÉLDÁJÁN

A magyarországi szőlő- és borkultúra mind a mai napig kevésbé ismert és feltárt területei közé tartozik a borfogyasztás, ami rituális jelleget is ölthetett. Égető Melinda kutatásai során próbálta számba venni ezeket az alkalmakat, amelyek közül az áldomásívás általánosan elterjedtnek számított.¹ A 19. század végén a kulináris asztaltársaságok működésében a rituális borívás nem egyszer kiemelkedő szerepet töltött be, amiről időnként, mint ahogyan azt a Pósa Lajos² köré szerveződő társulat példája is bizonyítja, a korabeli sajtóorgánumok is beszámoltak. Az Arad-hegylajai szőlőbirtok-

1 Széleskörben elterjedt gyakorlatnak számított bármilyen adásvétel, egyezség néhány liter bor közös elfogyasztásával történő szimbolikus megpecsételése. Az áldomást mindig a vevő fél fizette. A nagyobb, közösen végzett munkák befejezésénél is szokásban volt egy-két hordó bor csapra verése, elfogyasztása. Az antropológiai szakirodalomban sem ismeretlenek az alkoholfogyasztás szimbolikus, rituális aspektusaira vonatkozó kutatások, amelyek az elmúlt években már a modern borkultúra kontextusában is igyekeznek értelmezni a jelenséget. (Égető 2007: 8, Charters 2006.)

2 Pósa Lajos (Radnót, 1850–Budapest, 1914) költő, újságíró. Budapesten szerzett középiskolai tanári képzést, a pedagógusi pályát azonban hamar elhagyta, és különböző újságok munkatársaként tevékenykedett. 1881-től a Szegedi Naplónál dolgozott, 1890-től pedig Budapesten az *En Újságom* című gyermeklap szerkesztői teendőit látta el. Több mint ötven kötet gyermekverse jelent meg, alkotásai közül több százat zenésített meg Dankó Pista és Lányi Géza. 1901-ben megnősült, majd anyja halálát követően feleségével együtt Radnóra költözött, ahonnan egy év elteltével visszatért a fővárosba. Munkásságának értékelésével kapcsolatban több álláspont is megfogalmazódott, a hazai gyermekirodalom megteremtésében játszott szerepét azonban senki sem vonta kétségbe. (Praznovszky: 2006. 11.)

kosok adománya nemcsak az adott közösség szemszögéből bírt jelentőséggel, hanem szépirodalmi vonatkozásai sem elhanyagolhatóak, amelyek elsősorban az alkalomra írt versek formájában jutottak kifejezésre. Az Ünnepektől tiszteletére összeállított kötetben írásom remélhetőleg újabb adalékokkal szolgálhat a borfogyasztás gyakorlatának alaposabb megismeréséhez, rituális jellegének értelmezéséhez.

A KULINÁRIS ASZTALTÁRSASÁGOK MÚLTJA

Magyarországon a 18–19. század folyamán már működtek olyan asztaltársaságok, amelyek elsősorban a szabadidő közös eltöltését állították a középpontba, miközben több fogásból álló ebédeket, vacsorákat és alkoholos italokat is fogyasztottak. A közösségek rendszerint különböző típusú vendéglátóhelyek ismert személyiségeiből szerveződtek, sajátos rítusokat, szimbólumokat illetve szabályokat alkottak meg. Egyes társaságok vezetői egy falon függő, fából készített bicskán lógó harang megszólaltatásával ítélték szimbolikusan halálra a békétlenkedő tagokat, akiknek büntetésként egy liter bort vagy egy „rundo” sört kellett fizetnie. Az ún. „örök” vagy „bujdosópohár” alja gömbölyű volt. Ha letették, akkor felborult. Akadt olyan közösség is, melynek keretei között csak sört vagy csak bort lehetett fogyasztani. „A kedv respublikája” névre hallgató asztaltársaság például szigorúan ügyelt arra, hogy csak borkedvelőket tömörítsen, a sör ivása ezzel szemben főbenjáró bűnnek számított, amiért kizárták soraiból a vétkező tagot. Gundel Imre és Harmath Judit számos elnevezést gyűjtött össze, amelyek közül említést érdemel a *Csak Rogyásig*, a *Kandúrok*, a *Skót Iparosok*, a *Hí a Haza*, a *Cúgos Cipő* vagy éppen a *Daruszór*. (Gundel–Harmath 1982: 118–120.) Szeged több vendéglátóhelyén működtek hasonló csoportosulások, amelyek a kulináris szokások gyakorlásán túl játékonysági tevékenységet is folytattak. A törzsasztaluknál egy lakattal felszerelt perselyt helyeztek el, ahol a hiányzásért kiszabott bírságot gyűjtötték, amelyet szegény gyermekek felruházására vagy tankönyvekkel történő ellátására fordítottak. A szegedi „Szombatosok” társasága a 1895-ben megalkotott alapszabálya szerint azzal a célkitűzéssel jött létre, hogy „a sűrűn előforduló éjjeli utáni kimaradások bírság terhe mellett megszoríttassanak” és a „barátság ápolása által” egy „szerves compánia alakíttassék.” Néhány év elteltével ugyan a társaság feloszlott, de 1897 májusában „Szegedi Szombatosok XX. társulata” néven újjáalakult, amely az Árpád-kultusz ápolását igyekezett felvállalni. A tagok elhatározták, hogy minden évben, a szegedi Havi búcsút megelőző vasárnapon felkeresik szervezett formában a millenniumi emlékművet. 1902-ben Pusztaszeri Árpád Egyesületté alakultak át hasonló célkitűzésekkel kiegészítve azokat az istentisztelettel egybekötött országos ünnepség megrendezésével. A szombatosoknál a kulináris szokások fontos szerepet játszottak, hiszen a több fogásos ebéd (húsok, pörkölttarhonya, sütemények, gyümölcsök) elfogyasztását követően Kátay Mihály pincéjéből szarmazó fehér bort ittak szódavíz kíséretében. (Kovács 2006: 23–24.) Cserzy Mihály az *Öreg Szeged* című kötetében a következőképpen jellemezte szokásaikat: „Tagja az lehetett, akit a törzstagok »begolyóztak« a társaságba. Beíratási díj négy liter bor volt, amit a »büntetés borok«-kal egyetemben a tagok fogyasztották el testvériesen elosztva. Az elosztás úgy történt, hogy az elnök maga előtt sorba rakta a poharakat aszerint, ahogy a tagok ültek és zsinórmértékre teleöntögette őket. Aztán következett a »vezényszó«, mire mindenki a pohara után nyult és ivott. Ez a »kommandóra való ivás« azonban csak a

»közös« bornál történt, a többi, ami ez után következett, kinek-kinek a saját »szakállára ment«. Néha három literig is fejenként.” (Cserzy 1922: 47–48.)

PÓSA LAJOS ASZTALTÁRSASÁGA

Az asztaltársaság létrejöttének és megszűnésének időpontját nem igazán lehet biztosan tudni, de működése alatt a magyarországi irodalmi és művészeti életre nagy hatást gyakorolt. Praznovszky Mihály Pósa Lajos munkásságáról összeállított kötetében a következőképpen jellemezte a költő, újságíró alakja köré szerveződő közösséget: „Ő tartotta össze a csapatot, s noha egy vendéglőben ülészttek, mégsem kell korhely, szélsőséges mulatásig eljutó társaságnak látnunk őket. Ettek, és ittak, cigányzenét hallgattak és énekeltek, verseket rögtönöztek, emléklapok szövegét fontolgatták, ugratáson törték a fejüket – minőségi szórakozás volt ez a javából.” (Praznovszky 2006: 134.) A kulináris szokásokra Pósa Lajos gyakorolt nagy hatást, aki a különböző fogásokon kívül a teríték összetételét is meghatározta. A tagságot főként művészek alkották, akik a fővárosban az Orient szállodában (Rákóczi út 42. sz.) tartották összejöveteleiket. A Pósa-asztal létező bútordarab volt, amely találkozási helyük egyik sarkában állt, körülötte a falon bekeretezett oklevelekkel, fényképekkel, serlegekkel és koszorúkkal. Mindegyikükhöz sajátos emlékek, történetek fűződtek, amelyek szorosan kapcsolódtak a közösség tevékenységéhez. Az asztaltársaság 1895 és 1900 között élte igazi virágkorát, amikor számos jeles művész fordult meg a „kompániában”, akik közül említést érdemel Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Móra Ferenc, Gárdonyi Géza, Tömörkény István, Fesztly Árpád, Csók István, Hollósy Simon, Zala György vagy éppenséggel Dankó Pista. Minden jelentkezőnek felvételi vizsgát kellett tennie, amelynek az eredményétől, sikerességétől függetlenül a jelölt tagja lett a társaságnak. Amennyiben nem felelt meg az elvárásoknak, akkor az egész napi fogyasztást fedeznie kellett. (Praznovszky 2006: 132–133.)

ARAD-HEGYALJA BORAI A 19. SZÁZAD VÉGÉN

Az Aradi vagy Ménes-magyarádi borvidék egy megközelítőleg 50 km hosszúságú sávot alkot a Maros és a Fehér-Körös folyók között, a Zarándi-hegység nyugati oldalán, amihez 1893-ban 18 (Radna, Paulis, Ménes, Györök, Kuvín, Kovaszincz, Világos, Galsa, Muszka, Pankota, Magyarád, Agris, Aranyág, Draucz, Silingyia, Apatelek, Borosjenő, Borosbesbes) települést soroltak. Egyike volt azoknak a szőlőtermő vidékeknek, amelyet a filoxéra szinte teljes mértékben elpusztított, a rekonstrukció azonban olyan jól sikerült, hogy az 1900-as évek elején a kedvezőbb fekvésű hegyoldalakon parlagon hagyott területeket már alig lehetett találni. A 20. század elején a fehér fajták közül a *bakator* (ménesi rózsza), a *mustos fehér*, az *apró fehér* (aprafer) és az olasz *rizling*, a vörösbort adóknál a *kadarka*, újabban pedig a *cabernet* számított meghatározónak. Étkezési célra a *bakator*t használták, később azonban a *saszlák* és a *muskotályok* terjedtek el. (Mód–Simon 2012: 106.)

Az Arad-Hegyalján termelt borok közül a 19. század végén több országos ismertségre tett szert, melyek közül a magyarádi citromsárga, kellemesen savanyú, elég erős asztali bornak minősült, a ménesi vörös gránitpiros színű, zamatos, kissé fanyar, testes, nagy szesztartalommal rendelkező nedű volt. A *kadarka* kedvező években töppedő bogyóiból szűrt *ménesi aszú* különleges borféleségének számított, ami a nagyobb szőlőgazdaságokban már a 18. században is készítettek. A szőlőtermő táj elsősorban vörösborairól vált nevezetessé, amelyekről Az *Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen* című sorozat is megemlékezett. A *szalmabort* a rózsás nevű szőlőfajtából készítették, mégpedig szalmára kiterített vagy felaggatott fűrtökből, amelyeket a bogyózást követően januárban sajtoltak ki. Különlegességnek számított a *főtt ürmös*, amely a must besűritésével készült. A Magyarádon termett, kiváló minőségű *bakatorból* szűrt fehér bort az 1860-as évektől nagy tételben szállították az aradi vasútállomásra az egész országba, az újból termőre forduló ültetvényekről a pezsgőgyárak is szívesen vásároltak szőlőt. A vörösborok eladhatatlansága miatt a szőlőbirtokosok egy része áttért a siller készítésére, amelyet nagy mennyiségben a bánáti sváb kocsmárosoknak értékesítették. (Mód–Simon 2012: 109–110.)

Ménesi borcímke (Dr. Fülöp Mihály gyűjteményéből)

A szőlő- és borgazdálkodás modernizálásában óriási szerepet vállaló értelmiségi-polgári réteg számára Arad-hegyalja a 19. század végétől kiránduló illetve üdülőhelyként is egyre fontosabbá vált, ahogyan arra Gaál Jenő is utalt munkájában: „Csak kevesen foglalkoztak a szőlőműveléssel szakszerűen, hanem az aradi és más helyről való értelmiség, mely gyönyörű fekvésű, sokszor villaszerű (kolna) ékitett szőlőkkel birt, rendesen szórakozás vagy legfeljebb mellékjövedelem szerzés végett tartotta szőlőbirtokát, a hol nyarankint, de különösen szüret tájban, egy-egy kis szünidőt kellemesen, sokszor igen vígan lehetett eltölteni.” (Gaál 1898: 245.)

A MÉNESI BOROK RITUÁLIS FOGYASZTÁSA A PÓSA ASZTALTÁRSASÁGBAN

Az asztaltársaság kitüntetett ünnepi alkalmai közé tartoztak a Lajos névnapon, azaz az augusztus 24-én tartott összejövetelek, amelyek közül az 1896-os kiemelkedő jelentőségűvé vált, ugyanis ebben az esztendőben Nikolics Döme, aradi ügyvéd³ és társai ménesi borral ajándékozták meg a tagságot. Az eseményről több sajtóorgánium, többek között az aradi és a szegedi újságok is beszámoltak. Az Aradi Közlöny a kivételes alkalomra összeállított meghívó szövegét is közölte: „A gyorok-ménesi szőlőbirtokosok nevem napjára egy hordo ménesi borral ajándékoztak meg. Ennek a hordó bornak az elfogyasztására van szerencsém meghívni, mint a Pósa-asztal rendetlen, – de boromissza tagját. A bort az »Orient« étteremben f. hó 24-én este 8 órakor kezdjük inni. Bort a bilikomba! Budapest, 1896. augusztus 10. Pósa Lajos.” (*Aradi Közlöny*. 1896. aug. 25. 4.)

Pósa Lajos verses meghívót is összeállított, amelyben a borvidék, elsősorban Ménes és Gyorok nedűit méltatta, az asztaltársaság tagjait pedig a részvételre buzdította:

„Mondtam, hogy nincs párja Ménesnek, Gyoroknak,

Legjobb orvosság a szomjas toroknak.

Akármilyen száraz a gégeitek csapja,

Megfrissül, ha Gyorok, Ménes locsolgatja.

Azt hiszem, nem is lesz, ki most otthon marad:

Köteles adóját elküldötte Arad.

Két hordót gurított Lajos estéjére,

A Pósa-Asztalnak pesti pincéjébe.

Fehér bor... piros bor... Hegyalja nedűje...

Mellé Zsínkó Pista nótás hegedűje...

Gyertek hát, barátim, mulassunk egy nagyot,

Szedjünk le az égről egy csomó csillagot!

Asztalunkra végig, hogy ragyogjon arcunk,

Száz szál gyertya helyett száz csillagot rakjunk!”

(Lőrincz 1922: 88.)

Az *Aradi Közlöny* az 1896. évi augusztus 25-ei számában a következő módon számolt be az eseményről: „Mindenik tag lemondotta a tegnapi estére kitűzött légyottját s trainirozta magát erre a nagy ivodalmi estélyére. S az este óriási mulatságot csaptak, örömére Gyorok-Ménésnek, Pósa Lajosnak s az ország összes Lajosainak. Egy szálig ott volt minden tag, még a vidékiek is. A szóban forgó diszhordót Nikolics Döme aradi ügyvéd adta át, talpraesett beszéd kíséretében. Tetszett a beszéd, de még jobban a bor, a melyet rögtön csapra ütöttek s kellőképp felhatványozott hangulatban elfogyasztottak.” (*Aradi Közlöny*. 1896. aug. 25. 4.)

A *Szegedi Híradó* is tudósított az alkalomról: „Lajos napja esik hónap. Ez Szegeden nem jelent annyit, mint Budapest szék- és fővárosban, ahol a Pósa asztal nagy dáridókat rendez így az elnök nevenapján. Különösen az idén nagy ez az ünnep, mert egy aradi uriember: Nikolics Döme (ugyanaz, aki Dankó Pistának házat akar csináltatni) egy hordó-alapít-

3 Nikolics Döme aktív szerepet vállalt Arad társadalmi életében és rendszeresen közölt írásokat a helyi újságokban. Szőlőbirtokkal illetve szőlőhegyi villával vagy kolnával is rendelkezett, ahova az első világháborút követően visszavonult.

ványt kreált és pedig úgy, hogy Lajos napján azt a hordót az alapítók megtöltetik hatvan liter jó fajta ménesi borral.” (Szegei Híradó. 1896. aug. 25. 4.)

Lőrincz György leírásából megtudhatjuk azt, hogy az Arad-hegyaljai szőlőbirtokosok által ajándékozott hordó maga is „iparművészeti” remek volt, amelyet felvirágozva, nemzetiszínű pántlikával feldíszítve állítottak az asztal közepére. Azt is hozzáteszi visszaemlékezéseiben, hogy a borosgazdák nemcsak egy, hanem két hordó borral ajándékozták meg a társaságot, amelyek közül az egyik fehér, a másik pedig vörösbort tartalmazott. Arra sajnálatosan Lőrincz György nem utal, hogy melyik volt közülük a díszes kivitelű tárolóedény. A hordót évekig Szigeti József őrizte, aki a visszaemlékezések szerint gyakran irigykedve emlegette a következőket: „Milyen jó dolga van ennek a hordónak! Nemcsak azért, mert minden esztendőben megtelik, de főképp azért, hogy esztendőben csak egyszer van szerepe. Bezzeg, ha cserélhetnék vele!” (Lőrincz 1922: 88.)

Az asztaltársaság tagjai nemcsak a Lajos-napok alkalmával ismerkedhettek meg Arad-hegyalja nedűivel, hanem személyesen is felkeresték a szőlőtermő vidéket, ahol helyben is megkóstolhatták a borokat. A látogatásról „Ménes elfoglalása” felirattal fénykép is készült, amelyet Praznovszky Mihály *Pósa Lajos, a szelíd költő* című munkájában közzé is tett. A felvételen feltehetőleg az asztaltársaság tagjai tűnnek fel, középen Póssal, aki egy hordón ülve látható. (Praznovszky 2006: 143.)

Az esemény, azaz a bor adományozásának gesztusa alkalmi versek megírására ösztönözték az asztaltársaság tagjainak szórakoztatásában aktív szerepet vállaló Dankó Pistát, illetve a közösség vezetőjét, Pósa Lajost, akiket szoros baráti kapcsolat fűzött egymáshoz. A nótafa költeményében amellet, hogy név szerint is megemlíti Nikolics Dömét illetve a társulat fejét, szól az Arad-hegyaljai borok ihletadó jellegéről is. A ménesi hegy nedűihez az „igaz” illetve a „magyar” jelzőket társítja, ugyanakkor bibliai, Jézus életével kapcsolatos jelenetekre is utal a versben, amelyik névnapi köszöntőként is felfogható, mivel több strófa zárószóiban is feltűnik Pósa Lajos, akit különböző jókívánságokkal illetett. (Pl: „Áldjon Isten Pósa! Téged is minket is, Áldja meg ezerszer édes szüledet is!”) Pósa költeménye tulajdonképpen a borral töltött hordó dicséretét célozza, amelyet különböző tulajdonságokkal (pl: kedvderítő, szomjat oltó stb.) ruházott fel. Arad-hegyalja, azaz a termőtáj jellegzetességeit szembe állítja saját világával, a bor minőségét pedig a kocsmárosok által kimért, „bűnövelő rongy” italkkal. A negyedik strófában Pósa Lajos a hordót arra próbálja ösztönözni, hogy kiürülését követően térjen vissza a borvidékre, majd borral telve guruljon ismét vissza a fővárosba. Dankó költeményéhez hasonlóan Pósa is feltűnik a borivás illetve a bor és a nemzeti identitás, a hazafias érzület szoros kapcsolata, amelyet erősíteni látszik Rákóczi illetve Bem apó alakja.

Hosszasan lehetne még elemezni a Lajos-napokhoz illetve a ménesi borok közösségi elfogyasztásához kapcsolódó alkalmi költeményeket, ám célunk jelen esetben elsősorban az volt, hogy az egykorú sajtóbeszámolók illetve a visszaemlékezések nyomán felidézzük az asztaltársaság jeles rituális borivási alkalmát, amely egy napjainkban kevésbé ismert szőlőtermő táj, Arad-hegyalja vagy korábbi hivatalos nevén a Ménes-magyarádi borvidékhez kapcsolódott. Arra sajnálatos módon nincsenek adataink, hogy a Pósa-asztal Lajos-napi rendezvényein 1896 után milyen hosszú ideig jutott kitüntetett szerephez a ménesi bor. Egy dolog azonban bizonyos, mégpedig az, hogy a termőtájról származó nedűk a 19. század végén az egész országban közkedveltnak számítottak, az asztaltársaságnak köszönhetően pedig a presztízszük is tovább növekedhetett. Nikolics Döme és társainak felajánlása nemcsak a borfogyasztási rituáléknak jelentik egy érdekesítő momentumát, hanem az alkalmat a Ménes-magyarádi borvidék mindeztidáig még kevésbé feltárt történetében is különleges hely illeti meg. Az asztaltársaság ünnepén a boroshordó elsődleges funkcióján

túlmenően szimbolikus jelentést is hordozott azáltal, hogy nemzetiszínű pántlika díszítette. Felsejlenek tehát a Pósa-féle asztaltársaság példáján keresztül a borivás és a nemzeti identitás közötti kapcsolatok, amelyekről Benyák Ferenc és Benyák Zoltán értekezett részletesen *A bor mint nemzeti jelkép* című kötetében.

SZAKIRODALOM

CSERZY Mihály (Homok)

1922 *Az öreg Szeged*. Az Új Élet kiadása, Szeged.

CHARTERS, Steve

2006 *Wine and Society. The Social and Cultural Context of a Drink*. Routledge, London–New York.

ÉGETŐ Melinda

2007 Az italfogyasztás tradíciói. *Rubicon XVIII.* (176–177) 6–13.

GAÁL Jenő

1898 *Aradvármegye és Arad szabad királyi város közgazdasági, közigazgatási és közművelődési állapotának leírása*. Monographia-bizottság, Budapest.

GUNDEL Imre–Harmath Judit

1982 *A vendéglátás emlékei. A pesti, budai és óbudai fogadók, vendéglők, korcsmák, serházak és egyéb szórakozóhelyek életéből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

KOVÁCS Ákos

2006 *A kitalált hagyomány*. Kalligram Kiadó, Pozsony.

LŐRINCZ György

1922 *A Pósa-asztal*. Singer és Wolfner Kiadó, Budapest.

MÓD László–SIMON András

2012 *Vörös aszúk, ürmösök, sillerek. Történeti borvidékeink zsebkalauza 1875–1920*. Geol-art, Szeged.

PRAZNOVSZKY Mihály

2006 *Pósa Lajos, a szelíd költő*. Sikerx, Budapest.

MELLÉKLET

Az Arad-hegyaljai szőlőbirtokosok felajánlása alkalmából született versek

1. DANKÓ PISTA ALKOTÁSA

Bort a bilikomba, csapon áll a hordó!
Ez kell a költőnek, nem a ciffra ordó.
Nem kell neki soha érdemkereszt rendjel.
Tudja ezt Szent Péter, Szent Mihály és Vendel.
Ő neki az ordó Szerecsen mosása,
Áldja meg az Isten, de jó a szokása.

Mi kell a költőnek: eltalálta Gyorok,
A mitől a dalra kedvet kap a torok,
Igaz bor, magyar bor megkeresztetetlen
Döme! Észjárásod elfeledhetetlen!
Igyuk ki fenéig, ne mondjuk még: Acsi;
Áldjon meg az Isten, édes Pósa bácsi!

Igaz bor, magyar bor, tele tűzzel, kedvvel,
A milyet csupán a ménesi hegy termel.
Hej, hogy ha Krisztusnak ez jut a helybe,
Bizony nem kerül a Geczemáni kertbe.
Igyunk, míg fölfelé nem folyik a Maros
Áldjon meg az Isten téged Pósa Lajos!

Bort a bilikomba, csapon áll a hordó!
Fizetünk Foltényi nem kell nekünk kontó.
Máma nem „kis adag”. „Nagy porció” járja.
Tudod a világon költőnknek nincs párja,
Áldjon Isten Pósa! Téged is minket is,
Áldja meg ezerszer édes szülédet is.
(Aradi Közlöny. 1896. aug. 25. 4.)

2. PÓSA LAJOS ALKOTÁSA

Isten hozott, Gyorok Ménés
Lángborával teli hordó!
Isten hozott, kedvderítő!
Isten hozott, szomjat oltó!
Elhoztad-e a hegyeknek
Friss fuvalmát, szélzugását?
Napsugaras, virághimes,
Madárdalos kék világát?

Sivatag a mi világunk,
Utszéli por lepi, szállja:
Kopott szív és kopott elme...
Alig rezeg egy sugára.
Ha terem is egy-egy virág,
Az is poros, az is bágyadt!
Mosd le arany harmatoddal!

Töltsétek meg a kupámat!
Bort, fiuk, a bilikomba!
Dal fakadjon minden ajkon!
Ma mindenütt rózsa nyíljon!
Ma mindenki azt szakaszszon!
Elég volt már a kóróból!
Leveletlen, száraz ágból!
Elég volt a kocsmárosok
Búnövelő rongy borából!

Oh te kedves, drága hordó,
Csak a tied ki ne fogyjon!
Gurulj haza, ha már kevés,
Szívd magadat teli otthon!
Gurulj aztán újra vissza
Hegyen, völgyön, síkon által,
Gurulj, gurulj, ide gurulj
Gyorok Ménés lángborával!

Folyjon a bor, mint a patak!
 Itthon a Rákóczi kardja!
 Csak Rákóczi kéne hozzá,
 A ki megint megforgassa...
 Hej, Rákóczi, hej, Bem apó,
 Mikor még ti forgattátok!
 Huzd rá, more, a kesergőt!
 Huzzátok rá, vakapátok!

Pezsej, pezsej gyöngyök gyöngye,
 Hogy szívünk is gyöngyöt hányjon,
 Hogy szemünk a haza egén
 Csillagot, ne felhőt lásson!
 Oszolj, felhő! Gyulj ki, csillag!
 Ragyogd be az eget végig!
 Tűzlelkű bor, növeszsz szárnyat!
 Repítsd kedvünk föl az égig!

Sohse halunk meg, barátim!
 Üssétek a hordót csapra!
 Ha meghalunk: föltámadunk!
 Ne hallgassunk hát a papra!
 Koccintsatok azért a szép
 Bogárszemű kis leányért...
 Megálljatok! Nem jól mondtam!
 Legelőször a hazáért!

(Aradi Közlöny. 1896. aug. 26. 1.)

„...ȘI MINIȘUL ȘI GHIOROCUL E FĂRĂ PERECHE...”

RITUALURILE CONSUMULUI DE VIN PE EXEMPLUL SOCIETĂȚII CULINARE PÓSA

Consumul de vin al maghiarimii rămâne și în zilele noastre un aspect prea puțin cunoscut, deși acest consum poate lua forme rituale. La sfârșitul secolului al XIX-lea ritualul consumului de vin deseori a avut un rol deosebit în funcționarea societăților culinare, fapt despre care periodic au relatat și organele gazetărești ale vremii. Darul vinificatorilor din zona Arad-Miniș a avut o importanță nu numai pentru societatea culinară condusă de poetul și jurnalistul maghiar Lajos Pósa, ci oferă și aspecte literare de luat în seamă. Lucrarea de față speră să servească cu noi contribuții la cunoașterea mai aprofundată a practicii consumului de vin și la interpretarea caracterului său ritual.

„...THERE IS NOTHING LIKE MINIȘ AND GHIOROC...”

THE RITUAL OF WINE-DRINKING IN THE PÓSA TABLE SOCIETY

We don't have much information about the Hungarian wine-drinking practice which could be embodied in ritual forms. At the end of the 19th century in the everyday life of the culinary table societies ritual wine consumption often became important, about which sometimes the newspapers had reported. The gift of the vine-growers from Arad region was important not only from the perspective of the given society, namely the club led by Hungarian poet and journalist Lajos Pósa, it had also literary aspects. The article hopefully provides contributions to the practice of wine consumption and the interpretation of its ritual character.

KESZEG VILMOS

A TORDAI SÓVÁGÓK. SZOCIOMETRIAI ELEMZÉS

A TORDAI SÓBÁNYA ÉS ALKALMAZOTTAI

A mindmáig jelentős tartalékot képező erdélyi só évszázadokon keresztül megkülönböztetett figyelemben részesült. Kitermeléséről és értékesítéséről legelőször Zsigmond király rendelkezett 1405-ben. Megtiltotta, elkobzással büntette a nem saját földből származó só értékesítését; egyedül az „országunkban ázott királyi sóink” árusítását engedélyezte (1504. évi XX. törvénycikk). II. Ulászló minden bányá és sókamara hasznát a királyi korona javára foglalta le (1514. évi III. törvénycikk). Az évszázadok során Erdély nemesei a királyi aknákból kikerült sót kedvezményesen, önköltségi áron szerezhatték be (Orbán 1889: 391). A feudális keretek között kitermelését és szállítását a 13. századtól nem szolgálák, hanem szabadjogállású telepesek végezték. A telepesek (hospites) bíróválasztási, vásártartási, vámmentes szállítási joggal rendelkeztek. Függetlenek voltak a vajdától és az ispánoktól; a tárnokmesterek voltak alárendelve (Wolf 1990: 1631).

Torda megkülönböztetett szereppel bírt az erdélyi sóbányászat történetében. A mohácsi bukás előtt Erdélyben Tordán, Désaknán, Széken, Kolozson és Vizaknán működött sókamara, amely mind a kitermelést, mind a forgalmazást biztosította. A 15–16. században az erdélyi sóbányászatot a városból igazgatták, a sókamaraispán vezetésével (Wolf 1990:1632). A tordai sókamara Torda központjában, az ágostai kolostor telkén működött, a fedelmek szálláshelyével egy épületben. A sóhivatalok és raktárak, akárcsak a Szent Antal bányatemplom kezdetben a város fölött a nyugati oldalon magasodó dombon, a bányá kijárata közelében helyezkedtek el. Miután a bányá 1854-ben új, Újtordára nyíló kijáratot kapott, 1870-ben a hivatalok, a raktárak is leköltöztek a városba.

A kamara saját rétekkal rendelkezett, ahonnan az igásállatok táplálása történt. Az egyházak tulajdonából három halastó is a kamara kezére került. A város erdejéből került ki a bányához szükséges fa. A kamaraispán a város tulajdonában lévő földeken béreseivel gazdálkodhatott. A sóbányá forgal-

ma jelentősen hozzájárult Torda városi életvezetésének fenntartáshoz. Torda nemes város társadalmában a sóvágóknak fontos szerepe volt. Miután az 1613. október 20–29-i országgyűlés a sóbányákat újra a fejedelem ellenőrzése alá vonta, a bánya alkalmazottait kiemelte a város fennhatósága alól, a sókamara prefektusának szolgáltatta át, s így a különállás jogát biztosította számukra. Peres ügyekben a sóvágók felett nem a város bírái ítélkeztek, hanem a saját feletteseik, a sóvágóbíró, a máglás, a kamaraispán. A sóvágóknak nem kellett a malmok, a gátak fenntartásában munkával részt venniük. Bethlen Gábor 1614-ben nekik adományozta az újtordai templom köré épített kastélyt. 1649-ben II. Rákóczi György a sóvágókat mentesítette a katonai szállásadás kötelezettsége alól (Wolf 1993: 7).¹

Az 1870-es évektől a tordai sóbánya csupán a környék sószükségletét elégítette ki, a ki-termelés mérete visszafogottá vált. Évente négy hónapon át történt (Orbán 1889: 390–391).

A sóbánya alkalmazottai között voltak a tisztviselők (számtartó, máglás, kulcsár). A bányászok egyik része egész évre a sóbánya rendelkezésére állt. Ezeket posztós sóvágóknak nevezték, minthogy fizetség fejében posztót is kaptak. A sóvágók másik része csak átmenetileg dolgozott a bányában, s ezért vendég (idegen) sóvágóknak nevezték őket. Az idegenek lehetnek a város vagy a közeli települések lakói. A 16–17. századok során a posztós sóvágók június 29-én (Szent Péter és Pál napja) kapták meg a 9 rőf posztót, posztóhiányában a 2, később az 1 forintot. Ugyanekkor – a 17. század második feléig – egy hordó bort és egy ökröt osztottak szét közöttük. A posztós sóvágók naponta leereszkedtek a bányába; a vendégek saját belátásuk szerint dolgoztak, s a kivágott só mennyisége szerint részesültek javadalmában. A posztósok a sóvágás mellett végzett egyéb munkáért külön jövedelemben részesültek. A sóvágók közül a bányabeli munka megszervezésére kiválasztott vezetők voltak a sóvágóbírák és a dékánok, valamint a vendég sóvágók vezetője, a kapitány. A bányában dolgoztak még *milier*ek (az aprósó összegyűjtői), gépelyesek, taligások, máglások (sószámlálók), kovácsok, számtartók, kulcsárok, a bánya földjein a kertészek (Wolf 1990: 1633, 1635, 1993: 14). Orbán Emil sóbányahivatali főnök 1886-ban készített jelentése szerint a bányában 34 vājár (sóvágó), 10 sószállító, 1 ács és 1 kovács dolgozott, azaz 46 állandó munkás. További alkalmazottak: 1 tiszt (hivatali főnök), 2 mázsatiszt (forgalmazó), 2 bányafelőrtiszt, 4 bánya- és szertárőr, 1 hivatalszolga. A napszámosok között asszonyok és 15 évnél idősebb fiatalok is voltak. A fuvarosok szerződés szerint álltak a bánya rendelkezésére (Orbán 1889: 390). A bánya állandó személyzete sóvágótársaságba szerveződött. Jövedelmük egy részét a társaságtárból fizették, ahonnan kölcsönt vehettek fel, s a pénztár fizette az orvosi ellátást, valamint a bányásznak, özvegyének és árvájának kijáró „nyugbért”, a gyermekek iskoláztatásának költségeit (Orbán 1889: 392). A sóvágók a szőlőművelés és a kukoricatermesztés jövedelmével egészítették ki bevételüket. Orbán Emil közlése szerint a bányászok nagy része írástudatlan volt; ugyanakkor „gond és kényszer fordítottat arra, hogy ezeknek gyermekei a városi, állami vagy vallásfelekezeti elemi iskolába rendszeresen járjanak” (Orbán 1889: 390). A kevés jövedelmű sóvágók szociális megsegélyezését szolgálta az 1906-ban létesített önsegélyező sóvágó temetkezési egylet (*Aranyosvidék* XVI. 49. 1906. dec. 8.).

Torda határában több sóskút volt használatban. A sóskút vizére a földbirtokosok formáltak jogot. A hét folyamán bizonyos napokon merítették vizet, pénzügyőr felügyelete mellett. A családokban az ételeket ezzel a vízzel ízesítették (Orbán 1889: 391). Az 1960-as évekig a város lakói kijártak a sóskúthoz. Hordókban, vászonnal lekotott cseberben, vederrel, cinezett bádogból készült kondérban hozták a vizet. Nagyobb mennyiségben a káposz-

1 Tekintve, hogy a város lakóiként a város tulajdonában lévő, közösen művelt földből, legelőből és az erdőből is részesültek, a sóvágók nem szigetelődtek el teljesen a város lakosságától, sem a város közigazgatásától. Wolf 1993: 15.

ta, az uborka savanyítására, a szalonna sózására használták. A magas sótartalma miatt édesvízzel kellett vegyíteni.

A bányának a város felőli bejárata mellett területek el a bánya tulajdonát képező földek. Ezt a területet az 1921-es földreform kisajátította, a háborúból hazatért román férfiaknak és a hadiözvegyeknek osztotta szét. Az új tulajdonosok rövidesen áruba bocsátották, s így a telkek újra magyar tulajdonba kerültek. A bánya város felőli bejárata körül álltak az igazgatósági épületek, valamint a bejárattal szemben és a bejáratától jobbra helyezkedtek el a raktárépületek, amelyekben a kivágott sót tárolták. Ezek az épületek az 1950-es évekig álltak. A város szükségletére innen árulták a sót, Az állatoknak sötöm-böket vásároltak, a pékek aprósót szereztek be.

A Dörgő dombja alatt, a város szélén görög katolikus templom volt,² a Sóbánya utca elején. Műszak előtt a bányászok ott gyülekeztek, imádkoztak, s utána ereszkedtek le a bányába.

A megszűnt bánya bejárat alagútja 1944 őszén egy hétig a tordai front idején menedéül szolgált Újtorda lakóinak. A magyar katonaság terelte ide a lakosságot. Elsősorban a nők és a gyermekek húzódtak itt biztonságra. A férfiak otthon maradtak a gazdaságot őrizni. A menekültek gyertyával, petróleumlámpával világítottak. A fal egyik felén egy méter széles út maradt szabadon, a másik felén pedig a földre terített szalmán fekhelyeket alakítottak. 1–2 napi élelmiszert vittek magukkal. Az asszonyok kijártak főzni, mosni, a gyermekek tisztálkodni.

FORRÁSOK

A Tóth-Ország család tulajdonában megőrződött két nagyméretű csoportkép a 19. század végén, a 20. század fordulóján megörökítette a bánya alkalmazottait. Az egyik képen mintegy 80, a másikon mintegy 100 személy látható. A képeken polgári nyugalom sugárzik az arcokról és az öltözetekről. A bánya működése 1932-ben megszűnt, a bánya alkalmazottai felszívódtak a város társadalmában. A történeti források és feljegyzések azt jelzik, hogy a sóbányászok életkörülményeit évszázadok során fejedelmi rendelkezések, munkaviszonyait a bányahivatal előírásai, életkörülményeit a sóvágó társaság szabályzatai határozták meg. Száz év távlatából ezért jelenthet kihívást annak rekonstruálása, hogy Torda város társadalmában a sóvágók milyen státussal rendelkeztek, a város lakosságának rétegstruktúrájában hol foglaltak helyet, milyen szociális háttérből verbuválódtak, milyen társadalmi rétegekkel voltak affinitási viszonyban, milyen kohéziós stratégiák, milyen kibontakozási lehetőségek álltak rendelkezésükre.

A kérdésfelvetés a szociometria szempontjait követi. Az 1930-as években kialakult módszer az egyén társadalmi kapcsolatait, viszonyait és viszonyulásait vizsgálja, a társadalmi szimpátiák, feszültségek, távolságok megértése végett. A kutatás alapját képező előzetes hipotézisek szerint az egyén beleszületik egy mikromilióbe (család vagy más formáció), amely alapvetően meghatározza az egyén státusát, mentalitását, kapcsolatait, pályáját és érzelmi dinamikáját (csoporteffektus). Ugyanakkor élete folyamán az egyén is különböző választásokat, döntéseket hoz, s ezek mindenike kihat az egyén környezetére. Az egyén részéről meghozott választások egyik csoportja a különböző társak

2 A templom ma is áll; az ortodox felekezet birtokolja.

(barátok, élettársak stb.) megválasztása. Az egyén társválasztási opciói és preferenciái az egyén társadalmi helyzetéről árulkodnak, a választás pedig visszahat mind az egyénre, mind környezetésre. A szociometria az egyén kapcsolati adottságait szociogramban vagy szociomátrixban jeleníti meg, kapcsolatait megjelenítő kontaktometriai, vagy a társadalomban elfoglalt helyét megjelenítő szociometriai mutatót állít össze.³

A szociometriai kutatások a „közösségek rejtett hálózatát” az egyén felől állítják össze és értelmezik. Adatbázisukat interjú segítségével szerkesztik meg.

Tordai felekezeteinek (református, unitárius, római katolikus, görög katolikus, ortodox, izraelita) keresztlési anyakönyvei az 1858–1912 közötti időszakból álltak rendelkezésünkre. Ezek alapján sóbányászok kapcsolatépítési stratégiájára kvantitatív módszerrel, kemény adatokkal vonunk le következtetést. Itt jelezzük, hogy a sóbánya alkalmazottai maguk is egy hierarchikusan szerveződő társadalmat képeztek. Bár az alábbiakban a hierarchia közepén és csúcán álló személyekre is kitérünk, valójában azonban figyelmünk a sókitermelést végző sóbányászokra, keresztszülőválasztási szokásukra irányul.⁴

A Kolozsvári Állami Levéltárban található, felhasznált források a következők:

- 236/4. [Római Katolikus Keresztelési Anyakönyv Torda 1858–1867]
- 236/13. Comunitatea Evreiască Turda. Registru pentru născuți pe anii 1885–1891. (Nem tartalmaz a sóbányával kapcsolatos adatot.)
- 236/21. Oficiul Parohial Reformat din Turda-Nouă. Keresztelési Anyakönyv 1858–1874. Újtorda. 1858–1861 között a lelkész Szabó Ferenc, 1861-től pedig Kállay Sándor.
- 236/22. Oficiul Parohial Reformat Turda-Nouă. Registru pentru născuți pe anii 1874–1894.
- 236/38. Oficiul Parohial Reformat Turda-Veche. Registru pentru născuți pe anii 1867–1893. (Ugyanezeket az adatokat tartalmazza az 1891–1895 közötti időszakra a 236/9. számú anyakönyv.)
- 236/43. Oficiul Parohial Romano-Catolic Turda. Matricula botezaților pe anii 1876–1918.
- 236/45. Oficiul Parohial Reformat Turda-Veche. Registru pentru născuți din anii 1893–1946. Ótordai anyakönyvi kerület születési anyakönyvének másodpéldánya 1893. évi 49. számtól 1944. évi – számig IX. kötet (Lelkész Fúzi Sándor, 1900-tól Nagy Mózes. Ez utóbbi ritkán jegyzi be az apa foglalkozását.)
- 236/48. Oficiul Parohial Reformat Turda-Nouă. Registru pentru născuți pe anii 1894–1932 [az 1912. évig konzultálható]. (1896-tól a kereszttapa foglalkozásának feltüntetése ki-kimarad. 1901 után az apa foglalkozása is hiányozni kezd.)
- 236/51. Oficiul Parohial Unitarian Turda. Registru pentru născuți din anii 1872–1909. A Tordai Unitárius Egyházközség Anyakönyve. III. kötet. 1872-től 1909-ig. (Lelkész Albert János, 1897-től Simó János, 1900-tól Lőrinczi Dénes. A foglalkozást 1878-tól jegyzi be, csupán az apa esetében. Simó János a foglalkozást ritkán tünteti fel.)
- 236/52. Comunitatea Evreiască Turda. Registrul pentru născuți pe anii 1892–1930. Születési anyakönyv. (Nem tartalmaz a sóbányára vonatkozó adatot.)
- 236/55. Oficiul Parohial Greco-Catolic Turda-Veche. Protocolul Botezaților din anii 1886–1901. (Lelkész Alexandru Popu Romontianu.)

3 A módszer ismertetése: Mérei 1998.

4 A bánya alkalmazottai közötti különbségekre világít rá az alábbi adat. Miközben a sóvágók állandó anyagi gondokkal küszködtek, „a tordai kir. bányahivatal népszerű főnöke, Ebergényi Kálmán” 50. születésnapján negyven vendéget fogadott a lakásán, akikkel reggelig mulatott. (*Aranyosvidék* XIV. 62. 1904. dec. 10. 3.)

- 236/60. Oficiul Parohial Ortodox Opișani. Protocolul Botezaților din anii 1893–1900. (Nem tartalmaz a sóbányára vonatkozó adatot.)
- 236/56. Oficiul Parohial Greco-catolic Turda-Nouă. Matricula născuților pe anii 1887–1913.
- 236/61. Oficiul Parohial Greco-catolic Poiana. Protocolul botezaților din anii 1874–1901. (Nem tartalmaz a sóbányára vonatkozó adatot.)
- 236/62. Oficiul Parohial Reformat Poiana. Registru pentru născuți pe anii 1889–1910. Születettek és megkereszteltettek anyakönyve az aranyospolyáni egyházban az 1889-ik évben. (Lelkész: Bertalan József.)

A névadást hosszú időn keresztül az egyház szervezte meg és bonyolította le. Két jelentős epizódja a keresztvízzel való meghintés és a név anyakönyvbe való bejegyzése. A szertartáson kötelező módon két keresztszülő vesz részt, akik a szertartás lezajlását és a gyerek szüleiére való adatok helyességét igazolják. A keresztelés az újszülöttet szociális miliőbe ágyazza: családba, keresztyermek-keresztszülő kapcsolatba valamint vallásos közösségbe. A keresztszülő választás nem csupán a gyerek és a keresztszülő viszonyára hat ki, hanem a komák (szülők és keresztszülők) közötti kapcsolatot is szorosabbá teszi.⁵

A vizsgált időszak első felében a keresztelési anyakönyvbe bekerült az édesapa (vagy elismerő apa) neve, foglalkozása, vallása; az édesanya (gyakran lánykori) neve, vallása; az újszülött keresztnéve; a születés dátuma; a keresztelés dátuma; a keresztszülők neve; a keresztelő lelkész neve. A szülők lakhelyére vonatkozó rovat kitöltetlen maradt vagy csupán a település (városrész) megnevezése került feljegyzésre. 1872-től kötelezővé válik a keresztapa foglalkozásának bevezetése is. Az ótordai református parókián 1885-től a család lakcíme is bekerül az anyakönyvbe.

Az újszülött keresztszüleit a szülők választják meg, kéri fel. A döntés az egyén életében egyedi alkalom, jelentősen meghatározhatja az egyén életpályáját és –minőségét, a komák szociális kapcsolathálóját, szociális életét. A keresztszülő megválasztása háttérben korábbi rokon, munkahelyi, lakhelyi kapcsolatok állnak. Az alábbi kutatás egy ismeretlen társadalmi kategóriának, foglalkozási csoportnak a keresztszülő választásban megnyilvánuló kapcsolattartási és –építési tendenciáit tárja fel. Az említett források szerint 1858 és 1912 között 567 olyan keresztelésre került sor, ahol vagy a szülő, vagy a keresztszülő, vagy mindkettő (általában az apa, ritkán az anya) a sóbánya alkalmazottja. A keresztelési anyakönyvekben 1858–1912 között 183 sóvágó neve fordul elő. Ennél nyilván többen voltak, olyanok is, akik a fél évszázad során nem kereszteltek újszülöttet, illetve olyanok, akik foglalkozása nincs feltüntetve a keresztelési anyakönyvben.

Tordán 1850-ben 7691 személy élt, közülük 1325 személy vallotta magát román, 5861 személy magyar, 95 német, 6 zsidó, 280 cigány nemzetiségűnek. 1910-ben a számuk 13455-re emelkedett, közöttük volt 3389 román, 9674 magyar, 100 német nemzetiségű. 1850-ben a városban 420 ortodox, 903 görög katolikus, 999 római katolikus, 4596 református, 56 evangélikus, 711 unitárius, 6 izraelita vallású személy élt. 1910-ben a vallási összetétel a következőképpen alakult: 939 ortodox, 1798 görög katolikus, 2172 római katolikus, 5407 református, 160 evangélikus, 1495 unitárius, 482 izraelita.⁶

5 A keresztelés értelmezése, történeti és regionális formáinak bemutatása: Tárkány Szűcs 1981: 128–137, Morvay 1980.

6 Forrás: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (Felhasználva: 2015. 02. 19.)

A KERESZTSZÜLŐK KIVÁLASZTÁSÁNAK KRITÉRIUMAI

A keresztszülők kiválasztása a társadalmi beágyazódás stratégiáját követte. A keresztyermek–keresztszülő viszony a műrokonságnak az a legfontosabb formája volt, amelyet a vérrokonsággal együtt mind a család, mind a környezet számon és tiszteletben tartott. A keresztszülő és a keresztyermek kölcsönösen gyarapította, befolyásolta egymás társadalmi presztízsét. A keresztszülő egy életen keresztül számon tartotta keresztyermekét, követte gyarapodását, életének alakulását, jelen volt élete fordulópontjain. Jelen volt a keresztyermek lakodalmán, olykor násznagyi minőségben. Ugyanígy a keresztyermek is folytonosan érdeklődött a keresztszülők állapota felől, öreg korukban figyelmével, segítségnyújtással, apró ajándékokkal fejezte ki tiszteletét. A keresztyermek a temetésen a vérrokonok mellett állt, látogatta keresztszülője sírját. Emellett a komák között is szorosabbra fűződött a kapcsolat. A keresztelőt követően ünnepnapokon látogatták egymást, hozzátartozóként részt vettek egymás családjának átmeneti rítusaiban, a vitákban, híresztelésekben megvédtek egymás becsületét.

A keresztszülő megválasztása a kölcsönös szimpátia és konszenzus alapján történt.

A tordai keresztelési anyakönyveket lapozva a következő habitusok körvonalazódnak.

A szülők a szimpátia elvét követve kérnek fel keresztszülőt. A felkért keresztszülők részben a családból, részben pedig a szomszédságból, a baráti körből vagy a férfi munkatársi köréből kerülnek ki. Azaz, a keresztelés a család műrokoni kapcsolatait szélesíti. A műrokoni kapcsolatok legtöbbször a generációs és a lakhelyi társadalmon belül szövednek és gyakran a kölcsönösség elvét is követik. A keresztszülők más településről való meghívása általában a társadalmi elitre jellemző.

A vérrokonságon belüli választásban a generációs viszony nem kizárólagos, a szülők idősebb rokon házaspárt is felkérnek gyermekük keresztelésére. Vérokont más településről is fel lehetett kérni. Ebben az esetben a keresztelés hosszabb előkészületet vett igénybe, ezért a keresztelőre nem közvetlenül a születést követően, hanem napokkal, hetekkel később kerül sor.

Különleges esetek. Minthogy a nagylány vagy az özvegyasszony teherbeesése szégyenletesnek minősült, a keresztelés mellőzni igyekszik a nyilvánosságot, pusztán a szükséges vallásos funkciót töltötte be. A 19. században a lelkész igyekezett kifagatni az anyát, majd az apával is párbeszédet folytatott. Az apát *természetes apa*, *elismerő apa* minőségben tüntette fel. Ha az apa nem ismerte el az újszülöttet, az anya *magánzónó*, *hajadon* minősítést kapott. Ilyenkor a keresztyermeket felületesen tartják számon. Farmasi Anna cseléd lány 1906. április 25-én szülte meg szerelemgyermekét. A biológiai apa nem ismerte el az újszülöttet. Az anya Kolozsváron élő lánytestvére, Farmasi Teréz és férje, Márkus József ügynök vállalta el a keresztelést. (236/45/136) Jakab Lajos rendőrtizedes és Timenszki Rozália Gergely nevű szerelemfia 1907. március 8-án született meg. Április 17-én tartotta keresztvíz alá a szülők egy-egy testvére, Jakab Gergely rendőrségi írnok és Timenszki Mari hajadon. (236/45/143) Burkus Klári 1911. június 10-én szülte meg Ida nevű lányát. A természetes apa Ábrahám János téglavető. A gyermeket Farkas János ifjú legény és Burkus Mari hajadon keresztelte. (236/45/185)

1858–1912 között az adatbázisunkba felvett születések (567) 5,11%-a esetében (29 esetben) a szülők nem házastársak. Az elismerő apa 9 esetben sóvágó. Ezekben az esetekben a keresztelést 3-szor földész, 1-1 alkalommal kalapos, kereskedő, sóvágó, napszá-

mos és ifjú legény vállalta el. Ugyanakkor 16 sóvágó keresztelt törvénytelenül született gyermeket; a természetes apa 1-1 esetben napszámos, finánc és szőlőműves, 13 esetben pedig csupán az anya kiléte ismert.

Ha hirtelen kellett megkeresztelni az újszülöttet, akkor a lelkész vált bejegyzett keresztapává. A lelkész azonban ilyen esetben nem a feleségével keresztelt. A keresztanya általában a bába vagy más felnőtt asszony. A keresztszülők ilyenkor sem tartották számon keresztgyermeküket. Más volt az eset, ha a lelkész a feleségével együtt vállalta el a felkérést. A keresztapaként feltüntetett lelkész mellett felesége hozzávetőlegesen minden tizedik esetben jelenik meg, az esetek nagy részében a keresztanya a bába vagy más asszony. Az 1890-es években Ótordában több esetben fiatalokat tettek meg keresztszülőnek.

A műrokonság általában azonos társadalmi regiszteren belül jön létre, tiszteletben tartja, újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A vizsgált időszakban Torda lakossága foglalkozás szerint differenciált volt. Hagyományosnak számító foglalkozást űzött a kőműves, a téglavető, az ács, az ácspallér, az asztalos, a járomkészítő, a bádigos, a kádár, a tímár, a takács, a kordoványs, a csizmadia, a cipész, a szíjgyártó, a kötélgyártó (kötélverő), a nyerges, a szűcs, a takács, a szabómester, a férfiszabó, a ruhatisztító, a kalapos, a füsüs, a szítás, a kefekötő, a kaskötő (kosárkötő), a kerekes, a késes, a köszörős, az esztergályos, a vasesztergályos, a kályhás, a mészáros, a hentes, a molnár (malommester), a pék (sütő), a pogácsás, a zsemlyés, a pecsenyesütő, a szakács, a cukrász, a szódás, a vasmíves, a műszerész, az órás, az aranymosó (1899),⁷ a kocsis, a szekeres, a fiákeres, a fuvaros, a taligás, a szobafestő, a lámpagyújtó (1901), a kéményseprő, a kereskedő, a szövetárus, a kalapárus, a sertésKERESKEDŐ, az üvegKERESKEDŐ, a rövidárus, a majorságKERESKEDŐ, az utazó ágens, a faraktári felügyelő, a zálogházas, a fogadás (vendéglős), a kocsmáros, a serházi vendéglős, az asztali legény, a fodrász, a kertész, a fürdős, a szállásmester, az erdőőr, a ligetőr, a mozgóőr, a temetőőr, a kubikos, a kövező, a flaszterező, az útmester, az utász, a kőfaragó, a napszámos, a szolgáló, a cseléd, a komornyik, a kántor (énekvezér), a harangozó, a zenész, a cimbalmos (1909), a sintér. A lakosság jelentős részének a mezőgazdaság nyújtott megélhetést. Közöttük volt a földműves (földész, mezőműves gazda, szántóvető), a szőlőműves, a szőlőpásztor (vincellér), a mezőőr, a határrendőr, a zsellér, a tisztartó, a pásztor, az újparaszt, az udvari szolga. Új mesterséget gyakorolt a bútorgyáros (1911), a szeszőző (1897), a szeszraktáros (1894), a tojáskereskedő (1893), a zsbáros (1892). A kórházban dolgozott az orvos, az ápoló, a kórházi szolga, a városban több gyógyszerész tevékenykedett. A város szolgálatában állt a mérnök és a főmérnök, az állatorvos, a gyeptester (állathullaeltakarító, 1904), az építész, a megyei jegyző, a közjegyző, a segédjegyző, a megyei díjnok, az írnok, a levelező (1905), a pénzügyőri felvigyázó, a pénzügyi irodavezető, az adótiszt, az adóhivatali ellenőr, a megyei főszámvevő, a városi szolgabíró, a törvényszéki ülnök, az árvaszéki bíró, az udvarbíró, a városi tanácsos, a városszolga, az irodatiszt, a huszárhadnagy, a fogházőr, a börtönőr, a kapitány, a hajdú, a darabont, a végrehajtó, a csendőr, a járásörmester, a vámos, a detektív (1912), a tűzoltó kocsis, a megyei levéltárnok, a tanító, az iskolaszolga, a tanfelügyelőségi tollnok (1912), a megyei hajdú, az útbiztos. A 19. század végén kiépült a postaszolgálat, a városban olyan új foglalkozások jelentek meg, mint a posta-kocsis, a postaszolga (1901), a postatiszt (1911), a levélhordó (1894), a távírda vonalőr (1894), a távírda felvigyázó (1897). Beindult a vasúti forgalom, ami kereseti lehetőséget nyújtott olyan kategóriáknak, mint a mozdonyvezető, a pályaőr, a váltóőr, a mozdonyfűtő, a vasúti raktárnok, a vasúti pénztárnok, a kalauz (1912), a vasúti felvigyázó, állomás felügyelő, a vonatmálhászó (1894), a vasúti szolga (1892), a vasúti hordár (1900). A pénzforgalmat szabályozó bankokban dolgozott a takarékpénztári titkár, a bankszolga. A város életében fel-

7 Az évszámot új foglalkozások első feltűnésekor szerepeltetjük.

tűnt a nyomdai alkalmazott és a könyvkereskedő. A gyárak gombamód jelentek meg, s ezzel egyidőben feltűnt a munkás (1892), a gépész, a villamos szerelő (1911), a gépfűtő (1894), a fűtő (1909), a gépészkovács (1894), a géplakatos (1892), a gyári tüzelő (1905), a technikus (1897), a gyári kapus (1896), a munkavezető (1905), a kazánkovács (1893), a raktáros (1901).

Az izraelita lakosság körében ismétlődő volt a (tojás-, vegyes-) kereskedő, a kalmár, a szatócs, az utazó, a speditőr, a rongyszedő, a kocsmáros, a fogadás, a bérelő, az árendás, a haszonbérelő, a tisztartó, a gazdatiszt, a rabbi, a sakter (más néven a *metsző*, 1903), a húsvágó, a mészáros, az aranyműves, a papírgyártó, a pipagyártó, az ecetfőző, a szeszfőző, a pálinkafőző, a szappanos, a varga, a lakatos, a pék, a szabó, a suszter, a kovács, a varga, a cipész, a malombíró, a fuvaros, a szekeres, ritkábban a napszámos, az erdőőr, a fűrészgyárvezető, a hídvámos, a pincér, a szolga. A román lakosság körében gyakori volt a napszámos, a szolgáltató, a tanyai szolga.

Az anyakönyvek tanúsága szerint műrokonság szövődött csizmadia és kovács, fuvaros, bádogos között; bádogos és férfiszabó között; cipész és pék, szobafestő között; szítás és fésűs között; szabó és kerek, pék; téglavető és földész, zenész között; lakatos és szűcs között; tímár és kordoványos között; asztalos és szűcs, szobafestő között; ács és asztalos között; tímár és mészáros között; mészáros és kereskedő között; pecsenyesütő és kőműves között; fuvaros és pecsenyesütő között; szijgyártó és pecsenyesütő, keses, géplakatos között; fodrász és kereskedő között; bádogos és asztalos között; kádár és kalapos között; vincellér és kocsis, börtönőr között; disznókereskedő és asztalos között; majorságkereskedő és szekeres között; napszámos és fiákeres között; kőműves és rendőr, postamester között; temetőőr és levélhordó között; postaszolga és vasúti alkalmazott között; vízárus és földműves között; fogházőr és iskolaszolga között; iskolaszolga és kőműves között; börtönőr és csizmadia között; városszolga és cipészsegéd között; adóellenőr és vámellenőr, bírósági végrehajtó között; fazekas és vasúti hivatalnok között; kőműves és gépész között; kereskedő és mozdonyvezető között; rendőr és vármegyei hajdú között; városi rendőr és munkás között; váltóőr és kereskedő között; levélhordó és kocsis között.

A módos családok a keresztszülőket a saját társadalmi regiszterükből választották meg, a rangon aluli műrokonságnak elejét vették. Zilahi Sebes Andor polgármester és Onódi Veress Irma Gyula nevű fiát 1905. április 8-án keresztelte dr. Beteg Jenő megyei aljegyző és Onódi Veress Gabriella, Kolozsvárról. (236/45/126) Nagy Mózes református lelkész és Balla Rozália Juliánna nevű leánya 1907. február 1-jén született. Október 27-én dr. Hruska János orvos és neje, Hrebenta Irma keresztelte. (236/45/148) Dr. Dézsi Olivér ügyvéd Margit nevű leánya megkeresztelésére Józán Miklós budapesti unitárius esperes és feleségét, Hoflt Etelkát kérte fel, 1911. október 25-én. (236/45/189) Gróf Bethlen Sándor vármegyei első aljegyző és gróf Bethlen Mária Éva nevű leányának keresztszülői báró Bánffy János és neje Ugron Rozália (1911. november 18.). (236/45/189)

Azonban a város tekintélyes családjai a társadalmi szimpátiát kifejezhettké olyanképpen, hogy szerényebb rangú családnak felajánlották gyermekük megkeresztelését. Székely József kocsisnak és Sebe Máriának 1903. március 19-én született meg Ilona nevű leánya. A gyermeket március 22-én Beteg Miklós alispán és neje, Vásárhelyi Mária keresztelte meg. (236/45/102) 1903-ban született Barra György napszámos és Mezei Klára lánya Erzsébet, a Szőlő utcában. Március 10-én keresztelték, keresztszülője volt dr. Balogh György ügyvéd és Fodor Ida. (236/51/150) Suba Ferenc casinószolga és Balási Ágnes Gyula nevű fia 1904. május 13-án jött a világra, akit dr. Balogh György ügyvéd és neje Fodor Ida keresztelt meg június 9-én. (236/45/115) Az unitárius Bözödi Elek gipszgyári fűtő és Farkas Anna János nevű fiát dr. Vertán Endre országgyűlési képviselő keresztelte feleségével, Nagy Flórával. (236/51/156) Zabolai József szűcs és Miskolczi Borbála Mariska nevű leányát Fek-

te Ferenc takarékpénztári vezérigazgató és Viborg Carren keresztelte, 1907. június 11-én. (236/45/144) Józsa Márton csizmadia és Takács Juliska Anna nevű leányának megkeresztelését dr. Wolf Gyula nagybirtokos és neje, Harmath Anna vállalta el. (236/45/80) Kádár István csizmadia és Pópi Juliánna Endre nevű fiát dr. Vertán Endre országgyűlési képviselő és neje, Nagy Flóra vitte keresztelni, 1912. december 26-án. (236/45/199)

A századfordulón a munkahely olyan környezetnek minősült, ahol a munkatársak megismerték egymás családi körülményeit, ami a műrokonság szövődésének alapjává vált. Fejér István a Szőlőtelepen lakott, szőlőtelepi munkavezető volt. Mária nevű leánya 1910. július 1-jén született meg. Keresztapának Barabási Sándor szőlőtelepkezelőt és feleségét, Tenkei Erikát kérte fel. (236/45/173).

Nem ritka az az eset, amikor a megyei vagy városi hivatalok alkalmazottainak gyermekét főnökük kereszteli a feleségével.

A TORDAI SÓBÁNYA ALKALMAZOTTJAINAK KAPCSOLATÉPÍTŐ HABITUSAI

Az 1858–1912 közötti tordai keresztelési anyakönyvekből azokat az eseteket jegyeztük ki, amelyekben az apa vagy a keresztapa a sóbánya alkalmazottja. Ezek az adatok a következő táblázatba foglalhatók:

Az apa foglalkozása	Esetek száma	Esetek összesen	A keresztapa foglalkozása	Esetek száma	Esetek összesen
Sóbányai alkalmazott		443	Sóbányai alkalmazott		199
sóvágó, bányász, sóbányász, aknai munkás, bányamunkás, sóvágóné szolgáloné	407		sóvágó, bányász, aknai munkás, bányamunkás	177	
sómázsamester, salis ponderum magiszter, mázsa esküdt	3		vámos	1	
sóór, sóbányaőr, sóraktári őr	15		sóór, sóraktárőr, bányaaőr	8	
felőr, bányafelőr, hutman	4		hutman, fővigyázó	4	
ellenőr, contra-agens in salinas	2		sósvízőr	1	
bányatiszt (mérnök)	1		bányatiszt	3	
sótiszt (adószedő)	1				
perceptor	2				
hivatalnok, írnok, scribe, salis officialis	3		kamarai írnok, sóhivatali főnök	3	
aknai strázsa, aknai hajdú	4		strázsa	1	
aknai cseléd	1		cseléd az aknán	1	

Nem sóbányai alkalmazott		110	Nem sóbányai alkalmazott		214
napszámos	19		napszámos	16	
szőlőműves, szőlőmunkás	17		szőlőműves	13	
földműves, földész, mezőgazda, újparaszt, gazdálkodó	27		földműves, földész, gazda, mezőműves gazda	37	
tímár	2		tímár	6	
kocsis	2		kocsis	2	
szekeres	3		szekeres	4	
taligás	1		szolga	1	
kovács	1		kovács	1	
kőműves	2		kőműves	7	
pályaőr	1		vasúti őr	1	
lakatos	1		lakatos	2	
cigány (!)	1		hentes	1	
városszolga	1		pecsenyész	1	
mészáros	2		mészáros	4	
fazekas	1		fazekas	3	
gazdabíró	1		főszolgabíró	1	
vincellér	2		vincellér	1	
szállásmester	1		cipész	2	
asztalos	2		asztalos	3	
szabómester	3		szabó, férfiszabó	6	
kerekes	3		kerekes	1	
szűcs	2		szűcs	5	
csizmadia	9		csizmadia	18	
kalapos	1		kalapos	3	
ács	3		ács	9	
gazdatiszt	1		kereskedő	3	
finánc	1		pap, papné	21	
			szeszáros, szesz mérő, szesz főző	3	
			kádár	1	
			szítás	1	
			molnár	11	
			kenyér sütő, pék	2	
			kéményseprő	1	

		szíjgyártó	1
		takácsmester	1
		kaskötő	1
		taparzierer (tapétázó)	1
		béres	1
		fogadós	1
		fodrász	1
		postás	1
		kertész	1
		munkás	4
		gépész	1
		vasúti mérnök	1
		városi iktató	1
		pénztárőr	1
		takarékpénztári igazgató	1
		hivatalnok, írnok	2
		ügyvéd	1
		orvos	1
		mázasütős (?)	1
	553		413

567 keresztelés esetében 443 alkalommal apaként, 199 alkalommal keresztapaként/keresztstülökként fordul elő bányai alkalmazott, közülük 407+177 esetben sóvágó neve.

567-ből 553 esetben azonosítható az újszülött édesapjának kiléte és foglalkozása. Az 553-ból 443 esetben a sóbánya alkalmazottjainak gyermekét keresztelték. A bánya családalapítás és -fejlesztés fázisában lévő alkalmazottai között túlsúlyban vannak a nehézmunkát végző sóvágók. A 443-ból 407 édesapa sóvágó, s a maradék 36 apa más minőségben dolgozik a bányában. A 443 bányai alkalmazott gyermeke keresztelésére 199 esetben (44,92%) kér fel bányai alkalmazottat. Mondhatni, a keresztszülő megválasztáskor a sóbányai alkalmazottak közel azonos mértékben fordulnak a saját foglalkozási kategóriájuk és a más foglalkozásuk irányába. Az anyakönyvekben az 567-ből 413 esetben azonosítható az újszülött keresztapjának kiléte és foglalkozása. A 413-ból 199 esetben (48,18%) a keresztapának felkért férfi sóbányai alkalmazott. Közöttük szintén túlsúlyban vannak (177-en a 199-ből) a sóvágók. Azaz, a komaság intézményében a sóbányai alkalmazottak megközelítőleg ugyanolyan népszerűek, mint a más foglalkozású rokonok és ismerősök.

A 407 sóvágó által felkért keresztszülők kiléte 280 alkalommal állapítható meg. A keresztszülők foglalkozása az 54 év során a következő előfordulási gyakoriságot mutatja:

Alkalom	Százalék	A kereszta foglalkozása
62 alkalommal	22,14	sóvágó (2 alkalommal nő)
36 alkalommal	12,85	pap, papné, bába, nők

Alkalom	Százalék	A kereszta foglalkozása
34 alkalommal	12,14	földműves
17 alkalommal	6,07	csizmadia
16 alkalommal	5,71	napszámos
13 alkalommal	4,64	szőlőműves
9 alkalommal	3,21	ács
7 alkalommal	2,5	kőműves
5–5 alkalommal	1,78	szekeres, szűcs
4–4 alkalommal	1,42	kereskedő, mészáros, munkás, tímár
3–3 alkalommal	1,07	asztalos, fazekas, hutman, kalapos, szabó, szeszáros
2–2 alkalommal	0,71	aknai őr, cipész, hivatalnok, kenyérsütő, kocsis, lakatos, molnár, szabó
1–1 alkalommal	0,35	bányatiszt, béres, fodrász, fogadós, főszolgabíró, gépész, hentes, kádár, kaskótó, kéményseprő, kertész, kovács, orvos, pecsenyész, postás, sóhivatali főnök, szíjgyártó, színesz, szítás, takács, takarékpénztári igazgató, tapatzírer, ügyvéd, vámos, vasúti őr

A keresztszülő választásának legnépszerűbb kritériuma az azonos foglalkozás. A 407 újszülött közül 62-nek nemcsak az édesapja, hanem a kereszta is sóbányász (22,14%). További 7 alkalommal a kereszta az apa munkahelyéről kerül ki, közeli foglalkozású, vagy magasabb beosztású személyek közül: hutman 3, aknai őr 2, bányatiszt és sóhivatali főnök 1–1 alkalommal.

A keresztszülő választási preferenciák szerint a föld- és a szőlőműves, valamint a napszámos státus kompatibilis a sóvágók státusával. A sóvágók ezzel a három foglalkozással vannak kohéziós, affiniális viszonyban. A 67 eset a keresztelezési esetek 23,92%-át teszi ki.

Torda társadalmában az iparosok jelentős helyet foglaltak el. Közülük a sóvágó apák számára leggyakrabban a csizmadia (17 alkalom), az ácsok (9 alkalom), a kőművesek (7 alkalom), a szűcsök (5 alkalom), a kereskedők, a mészárosok és a tímárok (4–4 alkalom), az asztalosok, a fazekasok, a kalaposok, a szabók és a szeszárosok (3–3 alkalom), valamint a cipészek, a pékek, a molnárok és a szabók (2–2 alkalom) álltak rendelkezésre. A keresztaik között felbukkannak az olyan vállalkozók, mint a szekeres (5 alkalom), a kocsis (2 alkalom). A keresztaik között 1–1 alkalommal szerepel béres, fodrász, fogadós, hentes, kádár, kaskótó, kéményseprő, kertész, kovács, pecsenyész, szíjgyártó, szítás, takács, tapatzírer. A keresztszülők 33,57 % -a iparos vagy ehhez közel álló foglalkozást gyakorol.

Torda társadalmában a 19. század végén tűnnek fel az ipari alkalmazottak, a közel-múltban lezajlott műszaki fordulat következtében létesült munkahelyek alkalmazottai. A keresztszülők felkért férfiak között 4 esetben fordul elő gyári munkás (legelőször 1895-ben), 2 alkalommal lakatos (legelőször 1875-ben), 1–1 alkalommal gépész (1905) és vasúti őr (1886). A sóbányászok érdeklődése enyhén (2,85%) követi a város lakosságának foglalkozási újrastrukturálódását.

A keresztszülők 5 esetben távoli társadalmi milióból tűnnek fel, felkínálva az affiniális kapcsolatot. Közöttük 2 esetben vannak hivatalnokok, 1 esetben postás, 1–1 esetben pedig nyugalmazott főszolgabíró, takarékpénztári igazgató és színész. Ezek az esetek a sóvágók szociális univerzumán kívülre vezetnek.

A vizsgált időszakban 15 alkalommal a lelkész és egy nő, 12 alkalommal a lelkész és a bába, 1 alkalommal a lelkész házaspár, 1 alkalommal a papné és bába, 7 alkalommal pedig csupán nő tartotta keresztvíz alá az újszülöttet. A választási repertoár hiánya 12,85%-ban jellemzi a sóvágókat. A helyzet előállhat a szociális kapcsolatok hiánya, valamint a szülés váratlan volta, az újszülött egészségi állapota miatt.

És most azt vegyük számba, hogy a sóvágók a város társadalmának milyen kategóriái számára jelentettek kapcsolatépítési opciót. Az 568 keresztelés esetében a keresztapának felkért személy 17 esetben sóbányai alkalmazott (nem sóvágó). A sóhivatali pénztárórt csizmadia (1 alkalom), a sóvámost sóvágó (1 alkalom), a sósvízőrt vincellér (1 alkalom), a bányatisztet szállásőr, mázsaszküdt és sóvágó (3 alkalom), a sóórt kerek, kalapos, mészáros, két földész, napszámos, mészáros és két sóvágó (9 alkalom), a sóhivatalnokot földműves (1 alkalom), a hutmant sóvágó (1 alkalom), a kamarai írnot pedig tímár (1 alkalom) kérte fel keresztapai szerepre.

Keresztapai szerepben sóvágó 109 keresztelésen tűnik fel, a következő szülők felkérésére:

Alkalom	Százalék	Az édesapa foglalkozása
24 alkalom	22,01	földműves
19 alkalom	17,43	magánzónó, özvegy, hajadon
18 alkalom	16,51	napszámos
13 alkalom	11,92	szőlőműves
7 alkalom	6,42	csizmadia
3–3 alkalom	2,75	ács, szekeres
2–2 alkalom	1,83	asztalos, gazdatiszt, kerek, kocsis, kőműves, szabó, szűcs
1–1 alkalom	0,91	cigány, fazakas, mészáros, taligás, tímár, városszolga, vasúti őr, vincellér

A sóbányászokat a földművesek, a napszámosok és a szőlőművesek vették igénybe előszeretettel gyermekeik megkeresztelésére. Feltűnően gyakori azoknak az eseteknek a száma, amikor „magánzónó” (hajadon vagy özvegy) szerelemgyermekét tartották keresztvíz alá. A sóvágókat az iparosok közül a csizmadia, ácsok, asztalosok, kerek, kőművesek, szabók és szűcsök, 1–1 esetben fazakas, mészáros, tímár, míg a szabadfoglalkozásuk közül szekeresek, kocsisok, taligás, továbbá gazdatiszt, vincellér, városszolga és vasúti őr kérték fel gyermekük megkeresztelésére. Egy alkalommal a lelkész azt jegyezte be, hogy a sóvágó cigány család gyermekét keresztelte meg.

Ha a sóvágók választási opcióját és sóvágókra irányuló választási opciót egymás mellé állítjuk, a következő kontaktometriai mátrixot kapjuk:

A sóvágók választási opciói	A gyakoriság százalékos értéke	A sóvágók kiválasztására irányuló opciók	A gyakoriság százalékos értéke
sóvágó	22,14		
pap, papné, bába, nők	12,85	földműves	22,01
földműves	12,14	magánzónó, özvegy, hajadon	17,43
csizmadia	6,07	napszámos	16,51
napszámos	5,71	szőlőműves	11,92

A sóvágók választási opciói	A gyakoriság százalékos értéke	A sóvágók kiválasztására irányuló opciók	A gyakoriság százalékos értéke
szőlőműves	4,64	csizmadia	6,42
ács	3,21	ács, szekeres	2,75
kőműves	2,5	asztalos, gazdatiszt, kerekes, kocsis, kőműves, szabó, szűcs	1,83
szekeres, szűcs	1,78	(cigány,) fazekas, mészáros, taligás, tímár, városszolga, vasúti őr, vincellér	0,91
kereskedő, mészáros, munkás, tímár	1,42		
asztalos, fazekas, hutman, kalapos, szabó, szeszáros	1,07		
aknai őr, cipész, hivatalnok, kenyérsütő, kocsis, lakatos, molnár, szabó	0,71		
bányatiszt, béres, fodrász, fogadós, főszolgabíró, gépész, hentes, kádár, kaskötő, ké-ményseprő, kertész, kovács, orvos, pecsenyész, postás, sóhivatali főnök, szíjgyártó, színész, szítás, takács, takarékpénztári igazgató, tapatzirer, ügyvéd, vámos, vasúti őr	0,35		

A mátrix a keresztszülő-választási kritériumok kiegyensúlyozottságát és kölcsönös voltát teszi láthatóvá.

A KERESZTSZÜLŐ-VÁLASZTÁS IRÁNYA: A CSALÁD VAGY A NEM-CSALÁD?

Az 567 keresztelési esetből azt az 516-ot választottuk külön, amelyben az apa vagy a keresztapa sóvágó. A jelzett időszakban a lelkészek az anyát és a keresztanyát szinte kizárólagosan lánykori nevén tüntették fel. A két szülő és a legtöbb esetben két – ritkán egy vagy három – keresztszülő családneve közötti egybeeséskor közeli családi-rokoni kapcsolatot feltételeztünk. Az 516 keresztelés során a szülők és a keresztszülők között 77 esetben (14,92%) feltételezhető családi-rokoni kapcsolat. A keresztelés tehát a sóvágók számára a keresztelés többnyire a családon kívüli szféra, a munkatársi, lakóhelyi közösség felé irányuló kapcsolatépítési lehetőséget jelentett. A családon belüli keresztszülő-választás érvényesült a törvénytelenül született gyermekek esetében. Amilyen mértékben a sóvágók igyekeztek a házasságból származó újszülötteiket a családon kívüli szociális mezőbe kihelyezni, ugyanolyan mértékben igyekeztek a családi háló érvényesítésével

leplezni a deviáns születést. A pap és a bába mellé ilyenkor zárkóztak fel az önkéntes nők (férjük nélkül), a természetes apa vagy a megesett nő hajadon és legény testvérei.

VÁLASZTÁSI ALAKZATOK, ESETEK

1. Bányai Rosa unitária 1859. március 26-án szülte meg Rósa nevű szerelemgyermekét. Milotai János református sóvágó „meg vallotta tőle való származását.” Az újszülöttet másnap keresztelték meg az újtordai református parókián, az apa felekezetének szertartása szerint. A keresztelést Szabó Ferenc lelkész végezte el. A gyermeket Balázs Ferenc sóvágó és felesége, Nagy Susánna tartotta keresztvíz alá (236/21/15). Három év múlva, 1862. február 26-án Milotai János ref. sóvágó és felesége, Bányai Rósalia Juliánna nevű második leánygyermekük születésének örvendhettek. Az újszülöttet 1862. március 1-jén ugyanaz a házaspár, Balázs Ferenc – immár – aknai ör és felesége, Nagy Zsuzsánna vitte keresztelni (236/21/43). Milotai Jánosnak és Bányai Rosáliának 1864. október 20-án született harmadik gyermeke, akit János névre szintén Balázs Ferenc sóőr és Nagy Zsuzsánna keresztelt meg 1864. október 22-én (236/21/64). A házaspárt sóbányai alkalmazottak keresztszülőnek nem kérték fel.

Balázs Ferenc és felesége 1867. február 23-án megkeresztelte Balázs György sóvágó és Blényesi Anna Zsuzsánna nevű, február 21-én született lányát (236/38/2), valamint 1891. április 12-én Dávid Pál ref. sóvágó és Fekete Júlia ref. 1890. január 21-én született János nevű fiát (236/38/335). Az anyakönyvek tanúsága szerint első keresztgyermeküket 1859. március 2-én, az utolsót, az ötödiket 1864. október 22-én vitték keresztvíz alá. A sóbánya társadalma számára öt éven keresztül képviseltek keresztszülői opciót.

2. Labancz Márton sóvágó és felesége Mihályi Anna 1860. december 30-án keresztelte Rigmán János szekeres és Kováts Juliánna Anna nevű leányát (236/21/32), majd 1861. február 11-én Bartalus György sóvágó és Albert Krisztina György nevű fiát (236/21/34). 1865. február 1-jén született meg első gyermekük, akit Josef névre Orosz Josef csizmadia és Nagy Julianna keresztelt meg (236/21/67). 1868. január 30-án leányuk született, Juliánna, keresztelésére ugyanazokat a keresztszülőket kérték fel, február 2-án (236/21/90). A feleség feltételezhetően elhalálozott, mert Labancz Mártonnak 1869. november 24-én Dénes Sárától született a következő gyermeke, akit Borbára névre Czakó Márton földműves és Kis Rósalia keresztelt, november 27-én (236/21/105). A Labancz házaspár 1872. január 15-én keresztelte meg Moldvai Ferenc sóvágó és Deák Anna Ferenc nevű fiát (236/21/124). A bizonyára elhunyt Borbára lányuk nevét adták következő gyermeküknek is, aki 1872. április 6-án született, s 11-én került keresztvíz alá. Ezúttal Fekete István és Szennyei Zsuzsánna keresztelte meg (236/21/127). A következő évben újabb gyermekáldásban volt részük, az újszülött fiú édesapja nevét vitte tovább; testvére keresztzülei őt is megkeresztelték (236/21/139). Utolsó gyermekük 1876. augusztus 23-án jött világra, aki a Miklós nevet kapta. (A keresztelés időpontja hiányzik). A szülők Földvári Sámuel és Labancz Katalint kérték fel keresztszülőnek (236/22/21). Labancz Márton sóvágó és felesége további három esetben keresztelt: 1878. február 15-én született Ács István sóvágó és Kun Ágnes Ágnes nevű lánya (236/22/34), 1889. március 5-én Isza József szőlőműves és Bodor Rózsa Sándor nevű fia (236/22/141), 1898. december 27-én Farkas József csizmadia és Bodor Anna Béla nevű fia (236/45/61).

Labancz Márton sóvágó és két felesége hat alkalommal részesült gyermekáldásban, 1865 februárja és 1876 augusztusa között. Egyik gyermekük korán elhalálozott. Két alkalommal Orosz József csizmadia és feleségét, egy-egy alkalommal Czakó Márton föld-

művest és feleségét, Földvári Sámuel és Labancz Katalint, két alkalommal pedig Fekete Istvánt és Szennyei Zsuzsánát kérték fel a keresztszülői teendőkre. Labancz Márton és felesége 1860 decembere és 1898 decembere között hat alkalommal keresztelt, hat családban. Három alkalommal sóvágó, egy-egy alkalommal szekeres, szőlőműves és csizmadia kérte fel a keresztszülői szerepre. Labancz Márton a keresztelés révén 1860–1898 között, azaz 38 éven át 12 alkalommal került kapcsolatépítési helyzetbe. A 12 esetben 10 családdal létesített komasági kapcsolatot.

3. Tasnádi Mózes sóvágót legelőször 1873 februárjában György Ferenc földész kérte fel Róza nevű újszülöttje megkeresztelésére. A keresztapa bizonyára leánytestvérével (Tasnádi Sára) vitte keresztvíz alá a csecsemőt. (236/38/82) 1878. április 7-én a fiatal sóvágó másodszor tartott keresztvíz alá újszülöttet, ezúttal a Molnár János által teherbe ejtett Kovács Zsuzsanna Julianna nevű csecsemőjét (236/38/154). 1895 és 1906 között Tasnádi Mózesnek és Juliannának (Lilának) 7 gyermeke született. Mózes 1895. július 25-én, megkeresztelte Király Miklós csizmadia és felesége, Villiger Olga (236/45/27). Julianna 1897. január 17-én, megkeresztelte január 24-én Kerekes Miklós földész és felesége, Kerekes Zsuzsanna (236/45/42). Márton 1898. augusztus 21-én, megkeresztelte szeptember 14-én Dunhel János gyári kőműves és felesége Ciciri (Cicziri) Ilka. (236/45/57). Mária 1900. február 11-én, keresztelte Dunhel János és Cicziri Ilka (236/45/72). Ilona 1903. február 8-án, keresztelte ifj. Bedő Sándor kőműves és Krausz Nina (236/45/101). Márton, 1904. október 20-án, keresztelte György József kaskötő és Illecfalvi Nagy Zsuzsa (236/45/120). Utolsó gyermekük, Sándor, 1906. augusztus 6-án született. Keresztszülőnek Szabó Mihály kovácsot és Kis Lilát kérték fel (236/45/140).

Tasnádi Mózes sóvágó legényként két gyermeket tartott keresztvíz alá. 1895–1906 között született hét gyermekének megkeresztelésére csizmadiát, földészt, gyári kőművest, kőművest, kaskötőt, kovácsot kért fel.

4. Sajátos eset a gyermektelen sóvágó Barna Andrásé és feleségéé, Finta Rebekáé. Szülőként nem szerepelnek, de az újtordai református anyakönyv szerint 13 gyermeket kereszteltek, 25 év folyamán: Kis György szőlőműves Márton nevű fiát 1858-ban, Nemes György taligás Anna nevű lányát 1861-ben, Finta Pál földműves Sándor nevű fiát és Julianna nevű lányát 1862-ben és 1866-ban, Finta András földműves Anna nevű lányát 1864-ben, Finta János földműves Sándor nevű fiát 1865-ben, Borsos János szőlőmunkás–nap számos János és István nevű fiát 1865-ben és 1866-ban, Simonfi Mihály sóvágó Borbára nevű lányát 1866-ban, Kis Sándor szőlőműves Ferenc nevű fiát 1868-ban, Bedő Ferenc szőlőműves József nevű fiát 1868-ban, Bara Eszter megesett nő János nevű fiát 1870-ben, Szabó István szőlőműves Ilona nevű lányát 1883-ban.

A VÁROS TEREI: A SÓVÁGÓK ÉLETTERE

A 19. század második felében a településszerkezet kialakult, véglegessé vált. Az Ó- és Újtorda közötti versengésben Újtorda veszített. Temploma, iskolája mindkét városnegyednek volt. A közigazgatás döntő intézményei viszont Ótordán épültek meg. A főteret délkelet felől a vármegye háza és a főispáni ház zárja le. Az épület 1884-ben készült el, avatására 1886-ban került sor. A városháza és a városi törvényszék 1884–1886 között épült meg. A főtéren

kapott helyet a színház (Vigadó) 1901-1902-ben. A főtéri református templom közelében megépült a pénzügyi palota. A főtéren telepedett meg Füßy nyomdája, Velits gyógyszer-tára, az EMKE kávéház az első mozgóképszínházzal, a Korona szálló. A 19. század második felében elkészült a Széchenyi-liget, ahol vasárnapokon táncvigalom zajlott, télen korcsolyapálya működött. A híressé vált híd közelében a Fapiacon zajlottak havi egy alkalommal a pénteki nagyvásárok, szombatonként a főtéren a hetivásárok. Ünnepnapiokon (március 15-én) a lakosság a Kossuth-téren gyülekezett, a megyeház előtt, s onnan vonult végig a piactéren a katolikus templom irányába. Amikor a város iparosodni kezdett, a gyártelep a város déli részén kapott helyet. Az 1870-es évektől ugyanide futott be naponta hat alkalommal a budapesti és a brassói vonat.

A város Újtordában helyezte el 1896-ban a vármegyei kórházat, majd 1908-ban a sebészeti kórházat. A hajdani Bethlen Gábor téren állt az újtordai református templom, körülötte az a tér, ahol majálisok, dinnyevásárok zajlottak. A templom közelében volt a Margitay-óvoda, az állami elemi iskola.

A 19. század végén, a 20. század elején Torda arculata és életvitele jelentősen megváltozott. Homogenetikus várossá vált, amely a hagyományos gazdálkodás struktúráját megőrizve lendült fel. A kiépülő ipar a helyi nyersanyagforrásokat és munkaerőt vette igénybe. Az üvegyár felépülését (1921) követte az üvegyári kolónia megépülése. A szódagyár felépülése után (1911–1912) létesült az szódagyári kolónia. A két városrész alakulása jelentősen eltért egymástól. Miközben Ótorda jelentősen városiasodott (új foglalkozások, épületek, intézmények és hivatalok, életmód), a város pereme, valamint Újtorda teljes egészében megőrizte falusi kinézését és életvezetését (földszintes házak, háztáji kertek, állattartás, földművelés).

A tímárok a Rákos patak keleti partjára épült Timárok utcájába koncentráálódtak, ahol a bőr áztatását a patakban épített gátak lehetővé tették. A fazekasok az agyaglelőhelyhez közeli Fazakasok utcájába koncentráálódtak. Hol éltek a fejlődő városban a sóvágók? A keresztelési anyakönyvek hosszú időn át esetlegesen, 1885-től rendszeresebben tüntették fel a szülők lakhelyét. A sóvágók lakásai a sóbánya környékén sűrűsödtek, az Akna, a Nagyakna, a Palásmál, az Alagút, az Ajtoni, az Újhegy utcákban. Szintén sóvágók által lakott utcák voltak az Újtorda ütőerét képező Jókai utca két oldalán, keletre (Zene utca, Cigányszer, Nagymező utca, Sósút utca, Labirintus, Bikatelep, Keresztek alja, Festő utca, Ótárca utca, Temető utca) és nyugatra (Külkolozsvár utca, Kakasdomb, Búza utca, Porond, Jeges utca, Közép utca). Néhány sóvágó a várostól távolabb, az Aranyos keleti partján épült Postarétről, a város keleti és nyugati oldalán elnyúló szőlők alól (Szent János szőlő, Bagolyszőlő alj, Nagymalom utca) járt fel a bányába. Ez a városszéli periféria nyújtott megélhetést és életteret a földműveseknek, a szőlőműveseknek, akikkel a sóvágók leggyakrabban komasági kapcsolatba léptek.

KÖVETKEZTETÉSEK

1. A sóvágókat a fél évszázad során a szociometriai egyensúly jellemzi; a keresztszülő, a koma megválasztása leggyakrabban – fél évszázadon végig – azonos szociális mezőből történik. Az azonos szociális mező leggyakrabban a foglalkozási csoportot, ezt követően az azonos státuszú foglalkozási csoportot, majd az azonos munkahelyen előforduló

magasabb (vagy alacsonyabb) státusú foglalkozási csoportot és a lakóhelyi csoportot jelenti. A sóvágók a sóbánya foglalkozási hierarchiájának alján helyezkedtek el. A keresztszülői kapcsolataik mind a bánya, mind a város esetében ugyanezen a szociális hierarchikus szinten alakultak ki. Sóvágók leggyakrabban sóvágót kértek fel gyermekük megkeresztelésére. A sóvágókra leginkább a föld- és szőlőművesekkel, a napszámosokkal, az iparosok közül a csizmadiákkal való affinitás volt jellemző. A 19. század végén, a 20. század elején szerveződő ipar által kitermelt új foglalkozási kategóriák közül a sóvágók a kétkezi munkásokkal (munkás, lakatos, gépész) kerültek komasági kapcsolatba. A keresztszülő megválasztásában erőteljesen érvényesült a kölcsönösségi tendencia. Mind a sóvágók, mind a föld-, szőlőművesek, napszámosok és csizmadiák következetesen egymást vették igénybe szociális hálójuk építésére.

2. A sóvágók és a velük komasági kapcsolatban álló partnerek alacsony szociometriai pozíciójára jellemző a pap, a bába, a legények és a nagylányok, a jótékony asszonyok keresztszülőként való igénybe vétele, valamint a megesett nők kereszteléssel való felkarolása. Magasabb társadalmi kategóriába tartozó családnak a sóvágókhoz való leereszkedő, tüntető közeledése elszórtan fordul elő.
3. A sóvágók a városiasodó, polgárosodó, iparosodó város perifériájára szorultak.⁸ Lakóhelyük is kifejezi a lokális társadalomban elfoglalt alacsony státusukat, marginális pozíciójukat, alacsony életszínvonalukat, valamint a jelzett foglalkozásokkal való affinitásukat, szimpátiájukat.

SZAKIRODALOM

BOURDIEU, Pierre

1993 Effets de lieu. In: Uő (dir.): *La misère du monde*. Édition du Seuil, Paris, 249–262.

MÉREI Ferenc

1998 *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris, Budapest.

MORVAY Judit

1980 koma (szócikk). In: Ortutay Gyula (főszerk): *Magyar Néprajzi Lexikon 3*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 244–245.

ORBÁN Balázs

1889 *Torda város és környéke*. Pesti Könyvnyomda, Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.

WOLF Rudolf

1990 Adatok az erdélyi sóbányások (sóvágók) fejedelemség korabeli helyzetéről. *Korunk* I. (12) 1631–1636.

1993 *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

8 A fizikai tér és a társadalmi egyenlőtlenségek viszonyáról: Bourdieu 1993.

ADATKÖZLŐK

Harmath Béla sz. 1932. nov. 18., Torda. A felvétel készült 2011. július 26-án.

Bálint Miklósné sz. Szász Rozália (Dódi) 1935, Torda, Albert Ernőné sz. Bálint Margit sz.

1932, Torda, Albert Miklós sz. 1957, Torda. A felvétel készült 2009. augusztus 15-én.

Furnea Gábor sz. 1933, Aranyospolyán, Furnea Gáborné Bíró Júlia sz. 1947, Torda. A felvétel készült 2007. május 21-én.

Szilágyi Miklós sz. 1931, Torda. A felvétel készült 2012. február 27-én.

MINERII SALINEI DIN TURDA. O ANALIZĂ SOCIOMETRICĂ

În anul 1932 Salina din Turda a fost închisă definitiv. De la această dată din oraș a dispărut o pătură socială cu o tradiție multiseclară. Cine au fost minerii din Turda; unde era locul lor în ierarhia orașului? Autorul studiului întreprinde o analiză a registrelor matricole din perioada 1858–1912 privind criteriile de selecție a nașilor de botez. Din analiza a celor 567 cazuri de botez reiese că minerii întrețineau relațiile cele mai strânse cu cizmarii, agricultorii, viticultorii și zilierii din oraș.

THE MINERS OF THE SALT-MINE FROM TURDA. A SOCIOMETRIC ANALYSIS

In 1932 the salt-mine of Turda was closed for good. From that point a social stratum with a tradition of many centuries has disappeared from the city. Who were the miners of Turda, where was their position within the hierarchy of the city? The author of the study analyzes the registers of births between 1858 and 1912 regarding the criteria for selecting the godparents. From the 567 cases in question it becomes evident that miners had closest relations with the boot-makers, farmers, vine-growers and day-workers of the city.

KÉPEK

1-2. A sóbánya alkalmazottai a 19-20. század fordulóján. (Magántulajdon)

MIKLÓS ZOLTÁN

A RENDSZERVÁLTÁS (KORONDI) GYŐZTESEI

BEVEZETŐ

A Székelyföld falusi közösségei körében kiemelt nyilvánosságban részesített Korondon végzett kutatásom által rálátásom nyílt a szóban forgó közösség működési mechanizmusaira, amelyek sajátosak, s határozottan állíthatom, hogy egyedülállóak a térségben. Korond társadalma egy rendkívül réteg-zett szociális hálót rejt, amely az egymást követő történelmi korok viszonya-ihoz képlékenyen, rugalmasan idomult. A falu történelmében jegyezhetők dinamikus és kevésbé „lendületes” időszakok, amelyekre a közösség tagjai egyéni képességeik, vagy a társadalmi normák által vezérelve próbáltak vá-laszolni. Képesek voltak válaszreakciókat kitermelni olyan szituációkban is, amikor a környező települések megtorpantak és recessziót éltek meg.

A falu (kézműves) termelő társadalmára nézve a leglényegesebb kényszer abból adódott, hogy változott a vásárlói igény. A termelői hagyományhoz való ragaszkodás nem bizonyult hatékony stratégiának. Ennek nyomatéko-sítása végezt elég, ha csak a sóvidéki falvak¹ fazekas termelésének fokozatos elsorvadását hozom fel példaként. Ezzel ellentétben Korondon töretlen ter-melésről beszélhetünk, annak ellenére, hogy a 19–20. századok fordulóján az itt élő fazekas termelők munka- és életszervezési módja semmiben sem különbözött a szomszédos településeken tapasztalt viszonyoktól. A piac ki-hívásainak eleget tevő forma-, minta- és technológiai újítások érvényesítése a 20. század első felében tevékenykedő kisipari létesítményeknek az érde-meit dicsérik. Ezek már túlléptek a családi termelőegység hagyományain, egyéni vállalkozások formájában jelentek meg, s Korond gazdasági életére nézve meghatározó előképeket forgalmaztak. Az innovációs hajlam képez-te a tulajdonosok legfőbb jellemzőit, éppen ezért – a szakirodalom nyomán (lásd Schumpeter 1930, Sandu 1999: 102, Letenyei 2008: 126–146) – magam is *innovátoroknak* titulálom – az egykori tulajdonosaikról elnevezett – *Berta-lan* és *Katona* üzem működtetőit.

1 Atyha, Kőröspatak, Etéd, Küsmöd, Szolokma, Makfalva.

Az új piaci igények mérlegelése, majd ezek kielégítésére irányuló erőfeszítések, az új technológiák és munkamódszerek meghonosítása, a mennyiségi termelés és ennek piaci elhelyezése mind olyan tényezők, amelyeket a falu lakosai első lépésben elutasítással szemléltek. A múlt század első feléből dokumentálható mikro szintű industrializáció Korond társadalmában egy modernizációs korszakot eredményezett. Ennek mérhető komponensei a kézműves termelésre berendezkedett családok esetében jelentkeztek, s tagadhatatlanul a külső hatásként értelmezhető *innovátorok* cselekvési mintáinak lekövetése nyomán vált a termelőstratégiájuk részévé. Az új iránt kevésbé fogékony kézműves családok is megbizonyosodhattak a kerámiaüzemek hatékonyságáról, innen pedig már egyenes út vezetett a mintakövetéshez.

A modernizáció korszakaként definiálható 20. században az önálló termelői (vállalkozó) stratégiának mindkét típusa kirajzolódni látszik. Az üzemtulajdonosok magatartásában a schumpeteri értelemben vett *innovatív* (Schumpeter 1930) viselkedésmód ismerhető fel, míg a termelői folyamatba bekapcsolódó nagyszámú kézműves a *mintakövető* (Letenyei 2008: 126–146) vállalkozó típusába sorolható. Letenyei László szerint a *mintakövető* nem lehetett a rendszerváltás nyertese, ez csak azoknak sikerülhetett, akik a schumpeteri értelemben is vállalkozók voltak (Letenyei 2008: 144).

A szocialista rezsim a Korondon tevékenykedő *innovátorok* fizikai jelenlétét nem tolerálta.² Ellenben a *mintakövető* egy megtúrt kategóriaként továbbra is jelen volt a falu gazdasági életében. A helyi adminisztratív-politikai elit hallgatólagos beleegyezésével a „rátermett” kézművesek kítűnően tudták érvényesíteni érdekeiket, és a második gazdaság állandó résztvevőiként a korabeli rendszer ideológiájával ellentétes életstratégiát tudtak megvalósítani. A kapitalista törekvéseket ellenző szocialista rezsim ideje alatt a családi termelőegységek stratégiája azáltal volt fenntartható, hogy ők nem aspiráltak szimbolikus pozíciókra, hanem megmaradtak mindvégig a második gazdaság „láthatatlan” szereplőiként. A rendszerváltás utáni képlekeny gazdasági miliő sokkal inkább kihasználható lehetőségeként, mint útvesztőnek bizonyult a korondi családok részére. A birtokolt kapcsolati és anyagi tőke függvényében tették meg azokat a lépéseket, amelyek meghatározták az utóbbi huszonöt év tevékenységét és jövedelmi lehetőségeit.

A 20. századi gazdasági fejlődés tekintetében első szakaszban az *innovátorok* szerepét kell kihangsúlyoznom, a szocializmus éveiben pedig a második gazdaság szereplőinek jelentős gazdasági hozadékára hívom fel a figyelmet. Korond társadalmában a gazdasági élet legfontosabb szereplőiként a *mintakövetőket* azonosítom, akik a második gazdaság tapasztalataival a rendszerváltás pillanatában már innovátorokként viselkedtek. A vázolt folyamat szemléltetése céljából esettanulmány formájában ismertetem egy reprezentatív *mintakövető* család termelői történetét.

A MINTAKÖVETŐ PÁLL CSALÁD

A Páll család tagjai gazdag termelői múltat tudhatnak maguk mögött, ezért történeti bemutatójukat több szempontból is fontosnak tartom. Következetes mintakövetésről tettek

2 Bertalan Áron üzemtulajdonost családjával együtt kényszerlakhelyre szállították, ahonnan nem térhetett vissza a faluba. A folyamatos zaklatások és fenyegetések révén Katona Sándort az üzem önkéntes leadására sarkalták.

bizonyosságot, hiszen az úgynevezett *veres edények*³ korának lezárulásával a népi kerámiára jellemző színvilágot és mintakincset használták napjainkig. A hitelesség érdekében el kell mondani, hogy a múlt század első felében fürdőemlékek készítésében is szerepet vállaltak. A Páll család tagjai körében volt a legnagyobb foganatja Bandi Dezső iparművész népművelő tanításának. Az oktató által forgalmazott mintákra valószínű nem lettek volna a fiatal Páll gyerekek annyira receptívek, ha előzetesen a családi termelőegységben már nem ugyanazon stílusú dekorációba nevelkedtek volna bele.

Az úgynevezett népművészeti tárgyak iránt érdeklődő vásárlók körében a család keramikusai nagy népszerűségnek örvendtek, valóságos vásárló körök alakultak ki, amelyre visszatérőként lehetett számítani. Alapjában tehát egy olyan fazekas családról beszélhetünk, amely jelenleg is több szálon leágazva neveli ki az újabb fazekas generációkat. 2011-ben a Páll család egyik kézművese elnyerte a Kulturális- és Örökségvédelmi Minisztérium által kiosztott Szellemi Örökség Díját. Esetében a minisztérium, illetve a Román Tudományos Akadémia Néprajzkutató Intézete által kinevezett bizottság által, felterjesztés alapján megítélt kitüntetés egyedüli magyar birtokosáról beszélhetünk.

A számon tartott hat fazekas generációból hitelesen négy nemzedék munkásságát tudtam a források alapján dokumentálni. Természetesen az egyes nemzedékeken belül is léteztek sikeres fazekasok vagy kevesebb népszerűségre szert tevő kézművesek. Összességében tekintve, tevékenységük markánsan meghatározta a korondi kerámia társadalmi megítélését, s széles vásárlóközönségekhez valló eljuttatását. A családtagok vallomásai, a közvéleményben forgalmazott narratívák és a különféle publikációk által közzétett információk segítségével bemutatom azokat a stratégiákat, amelyeket a Páll család egyes tagjai érvényesítettek. A megvalósításaik kronologikus ismertetése révén megragadhatóvá válnak a szocialista korszak viszonyai és a szabadpiac kínálta lehetőségek közötti átmenet(ek) is.

LEGIDŐSEBB PÁLL LAJOS

A 19. század végéről származó adatok szerint legidősebb Páll Lajost föld nélküli, szegényes háztartású fazekasként ismerhetjük meg. Csupán máz nélküli használati (*veres*) kerámiát készített, amit a szekeres kereskedőknek adott át, ezek pedig amint értékesítették a termékeket, gabonával fizettek az edényekért. Kizárólag az így megszerzett terményekre alapozta a család gabonaszükségletét. Kiválóan tudta készíteni például a méretes, gabonátárolásra használt cserépfazekakat. Az első világháború azonban törést jelentett a családi termelésben, s bár a katonai szolgálat teljesítése után hazatért, egészségi állapota nagyban megromlott. Emiatt a korongolás műveletét részben a tizenkét éves Lajos fiára ruházta át. Időnként valós eladási gondokkal küszködtek, főképp a használati edények iránti megcsappant kereslet miatt szükség volt a fazekas mesterség mellett más jövedelemforrások felkutatására is. Az 1920-as években a moldvai román városok ipari egységeibe szegődött idénymunkásként. Ez a gyakorlat főként a téli hónapokra volt jellemző, amikor a családfő negyedévre megvált a családtól és üzemi munkásként tevékenykedett.

Legidősebb Páll Lajos – bár (állítólag) kitűnően művelte a fazekas mesterséget – nem ért el jelentősebb vagyoni gyarapodást. Mezőgazdasági területek vásárlásába sem ruházott be, inkább az időszakos munkamigrációt választotta. A kézműves mesterség volt

3 *Veres edényeknek* nevezték a máz nélküli, díszítetlen kerámiatárgyakat. Ezek gyártása megközelítőleg a 19. század utolsó évtizedéig tartott.

a meghatározó élelmezési forrás, amit (idős) Lajos fia az apa labilis egészségi állapota miatt korán elsajátított.

IDŐS PÁLL LAJOS

A faluközösség emlékezetében idős Páll Lajos az egyik legtehetségesebb korondi fazekesként él. Bár rá is jellemző volt a kísérletezés, egyéni stílusa mégis a népies mintakincs használatára bontakozott ki. Valóságos ezermester hírében állt, az agyagművesség mellett más téren is tevékenykedett: keresztfákat faragott, halotti búcsúztatókat írt, lakodalmakban szószólói tisztséget töltött be. Erős személyiségként ismerték, aki mezőgazdasági területet is csupán dachból vásárolt. Az egyik közbirtokossági gyűlésből azzal az indokkal utasították ki, hogy nem birtokol *jogot*, azaz nem volt föld- vagy erdőbirtok a tulajdonában. Hogy elkerülje a közösségi életből való hasonló kirekesztési alkalmakat, megvásárolt négy hektár földet, amelynek csak kis hányadát (krumpliföldként) művelte a család. A többi részt kaszálóként tartották fent, vagy kiadták megművelésre. Már a földvásárlás előtti időszakban is tartottak egy tehenet, takarmány hiányában azonban, a tejéért cserébe, a falu katolikus plébánosa teletette ki, majd tavasszal visszaszolgáltatta a családnak.

A szülőktől örökölt egyhelyiséges lakásban nem lehetett szó komfortos életkörülményekről. A korabeli viszonyok rányomták bélyegüket a családba születő gyerekek sorsára, hiszen a tizenhét meg született gyerek közül mindössze kilencen maradtak életben. A gyermekhalandóság riasztó arányával szembesülhetünk, az elhunyt gyerekek közül egyikük érte el a hároméves kort, a többiek még második életévük betöltése előtt meghaltak. A felnőtté vált Páll gyerekek mindegyike részt vett a családi termelésben, némelyikük neve pedig – a kerámia iránt érdeklődést tanúsító közönség számára – ismerősen cseng: Erzsébet, Anna, Lajos, Elvira, Antal, Magda, Ágoston, Katalin, Ilona.

Idős Páll Lajos több típusú díszítéssel kísérletezett, amit az is motivált, hogy széles vásárlóközösség igényeit tartotta szem előtt. A 20. század első felében már készítette a népi díszkerámiát, amit főként a korabeli erdélyi értelmiségi réteg, valamint magyarországi értékesítő egységek vásároltak meg tőle. 1937-től a budapesti Székely Bolt névet viselő üzletnek szállított, ahol igen népszerűnek bizonyult díszkerámiája. A kereskedők szerencsésnek tartották termékeit, ezért ösztönözték, hogy karcolja bele vezetéknévét az edények aljába. Többször volt alkalma Magyarországra utazni, ahonnan mindig újabb edényformák ötletével tért haza.

A családi termelőegység által készített másik tárgytypust a fürdőemlékek jelentették. Borszék, Szováta vagy más turisztikai célpontok nevével feliratozott és különféle dekoratív elemekkel díszített vázákra, hamutartókra kaptak megrendeléseket. A családban *fürdőstílus*ként emlegették ezt a típusú díszítést. Ezen munka legnagyobb része a gyerekekre hárult. A hamutartókat formába préselték, majd miniatűr fatörzset, medvét, barlangot, virágokat, pásztorokat és kutyákat helyeztek el ezeken. A képzőművészként ismert legnagyobb fiú, Páll Lajos affinitása már gyerekkorában megmutatkozott a figurális szobrászkodás iránt, az aprólékos kidolgozást általában ő végezte. 1940–44 között „Emlék Erdélyből” felirat került leggyakrabban a fürdőemlékekre.

Idős Páll Lajos munkái a negyvenes években nagy változatosságot mutattak. Egyrészt a környező falvak népi kerámiája jelentett számára ihletforrást, de alkalmazta az úgynevezett *magyaros mintákat*, ami a népi varrottasokról a kerámia transzponált dekorációt jelentette. 1941-ben csatlakozott ő is a Szepesi Mihály által szervezett szövetkezethez,

kék-fehér színezésű virágvázákat készítve a németországi felvásárlók számára. Ugyanezen időben a zöld alapszínű, karcolt díszítésű kerámiával is kísérletezett. Ő nemcsak a hivatalos kereskedőkre alapozott, nagyobb eladás céljából személyes ismeretségét is érvényesítette. A nagyenyedi kollégium egyik tanára a tantestület köréből felvett rendeléseket továbbította a fazekasnak, aki elküldte az igényeknek megfelelő termékeket. A kifizetés az áru átvétele után történt.

A szocializmus beköszöntével a Fogyasztási Szövetkezet tagja lett, ahová az otthon készített *moši* tálakat szállította. Ez a munkafolyamat is a nagyobb gyerekek feladat volt, az edényeket formába öntötték s rázott díszítéssel látták el. Az államosított kerámiaüzemben széles termékskálát bízhattak rá, hiszen könnyedén korongolta az igényes díszkorsókat is. 1955-ben Bandi Dezső az elsők között kereste fel idős Páll Lajos családját, s tanításának itt volt a legnagyobb foganatja. A lányok közül Erzsébet, Magda és Katalin fogékonyan bizonyultak az iparművész által forgalmazott mintákra, s ezáltal megerősödni látszott családon belül a népies motívumok dominanciája. Ez utóbbi típusú díszkerámia a turisták körében is meghozta a népszerűséget. Az 1960-as években a Magyarországról érkező kirándulók felkeresték a családot, így otthonról értékesíthette a termékeit. Ugyanezen kerámiatípus révén vált ismertté a muzeológusok körében is, a bukaresti szabadtéri múzeum, valamint az országos kézműves szövetség is rendszeresen rendelt tőle kerámiát.

A kilenc gyerek közül öt számára az agyagművesség bizonyult a fő foglalkozásnak. A legnagyobb lány, Erzsébet a Bandi Dezső által meghatározott hagyományos mintakincset alkalmazta, ennek ellenére nevét nem tartják számon a falu híres virágzó asszonyai körében. Ő korán elhagyta a szülői házat, 17 éves korában megszöktették. Több településen is megfordult elszegődött virágzóként, rövid ideig pedig a Bertalan-üzemben vállalt munkát. Férje szekeres kereskedelemmel és földműveléssel foglalkozott, de Erzsébet szakértelmének családon belüli hasznosítása végett belekezdett az agyagedény *nyomtatásába* (Tófalvi 1984: 25–26).

Katalint viszont valóságos tehetségként emlegették, aki már tizenéves korában saját maga komponálta meg a kerámia felületére felfestett mintákat. Életútja azonban viszonylag korán tragikusan zárult, 28 évesen vonatbaleset áldozata lett. A három gyereket a testvérei fogadták örökbe. A Páll család hírnevét Antal, Magda és Ágoston teljesítették ki. A számos kiállításon részt vevő és rengeteg laudációban részesedő Antal (Zágoni 1970: 5; Uő 1980: 5; Tófalvi 1980: 8–9; Uő 1993: 18) halálát követően felesége és fia tovább öregbítették a kivívott hírnevet. Annak ellenére, hogy Páll Antalné Kovács Rozália nem részesedett a Bandi Dezső által közvetített képzésben, fogékonytápot mutatott a család mintakincse iránt. A Művészeti Alapítvány Magyar Ifjúsági Nagydíj után munkája elismerése jeléül EMKE-díjat kapott. A fiatal Páll Antal jelenleg is több stílussal kísérletezik, időnként domborműveket készít, de továbbra is az édesapától örökölt formavilág korongolása biztosítja a család számára a megélhetést. Az ifjú Antal a főút mentén épített házat, s bár ez nem a legkedvezőbbben pozícionált, az ingatlan előtt (kizárólag kerámiával telített) bódét tartanak fent. Pár év házasság után feleségétől elvált, így az édesanyjával közösen vezetik a háztartást. Főként a visszatérő vendégek vásárlására alapoznak, akik a portán keresik fel őket. A családi ház egyik helyiségében idős Páll Antal tiszteletére emlékszobát rendeztek be, ezzel is fenntartva a neves keramikus kultuszát.

A jelenleg élő és alkotó Magda, valamint Ágoston munkásságára részletesebben kitérek, hiszen valóságos kézműves egyéniségekről beszélhetünk, akik számtalan elismerésben részesültek. Lajos testvérük – 2012-ben bekövetkezett haláláig – köztisztelőnek örvendő festőként és költőként vált ismertté.

IFJÚ PÁLL LAJOS

Képzőművész (festő) tevékenysége révén vonult be az erdélyi társadalmi nyilvánosságba. Már gyermekkorában felfigyeltek különleges tehetségére, Marosvásárhelyre került az ottani művészeti liceumba, onnan Kolozsvárra a Ion Andreescu Képzőművészeti Akadémiára. 1958-ban – a magyar forradalmi eseményeket követő megtorlások idején – négy évre bebörtönözték. A későbbiekben nem vették vissza ugyan a főiskolára, de elismert képzőművésszé vált. Felnőtt korában számtalanszor felemlegette a fűrdőemlékekhez készített medvebocok által okozott bosszúságot, kifejezve az agyagművességgel szembeni tartózkodását. Festményein azonban visszatérő motívumként jelentek meg a népiélet eseményei, a fazekasság valamely munkafázisa vagy éppen kész termékek. Sajátos stílusa révén valóságos festőegyeniséggé vált, munkáit az erdélyi közgyűjteményekben a 20. századi erdélyi képzőművészeti alkotások legjobbjaiként tartják számon. Termékeny alkotó volt, így nagyon sok magánlakásban vagy gyűjtőnél lelhetők fel festményei.

Külön érdekességnek és értéknek számít, hogy képzőművészeti munkássága mellett igen jelentős költői életművet hagyott az utókorra, tekintélyes szakmai szervezetek tagjaként tartották számon, több nivós elismerést mondhatott magáénak.⁴ 2012 novemberében bekövetkezett halála újra a nyilvánosság középpontjába hozta munkásságát. Temetésén – a több száz fős gyászoló tömegben – anyaországi diplomáciai küldöttség, valamint a térség politikai és adminisztratív elitje is képviseltette magát (lásd Simó 2012: 3).

PÁLL MAGDOLNA

Habár a Páll család által felnevelt kilenc gyermek nem volt általános tendencia a korondi fazekasok körében, az idősebb adatközlők szerint ezek mindig népeesebbek voltak, mint a földműves családok. A kiváló virágozó tehetséggel rendelkező Páll Magdolna nélkülözhetetlen volt a háziipari termelésben. Elmondása szerint a szülők korai döntése volt, hogy ő a fazekassággal keresse a kenyerét. A kézműves tevékenység az iskolai tanulás rovására ment, hiszen legtöbbször a neki kiosztott kerámiák díszítése után már nem maradt ideje a tanulásra. Az általános iskolai tanulmányai befejeztével a család nem támogatta továbbtanulását, a fazekas szakmának predesztinálták.

Páll Magdolna jelenleg is Bandi Dezső tanítványának vallja magát, állítása szerint az általa birtokolt tudást az oktatója segítségével tudta kifejezésre juttatni. Már tízéves korában kiemelt figyelemben részesült, a múzeumokból kölcsönzött kerámiáról másolta a mintákat és ezek alapján próbálta saját elképzeléseit érvényesíteni. Bandi Dezső révén, tízenévesen már bukaresti kiállításon vett részt, ekkor az édesapja által korongolt kerámiát díszítette. A népies motívumok mellett egy sajátos, gyerekrajzokra emlékeztető virágozást alkalmazott, naiv dekoratív elemeivel pedig magára vonta sokak figyelmét.

⁴ Tagja volt a Magyar Írószövetségnek és a Romániai Írók Szövetségének, a Romániai Képzőművészek Szövetségének, valamint a Politikai Foglyok Országos Szövetségének. 1995-ben Aranka György-díjat, 1998-ban Pro Cultura Hungarica-díjat kapott. 2002-ben a Magyar Köztársaság Érdemes Művésze díjjal, 2006-ban '56-os aranykeresztrel, 2011-ben a Magyar Köztársaság Kiváló Művésze és Szervátiusz-díjjal ismerték el munkásságát, 2012-ben pedig Hargita Megye Tanácsa tüntette ki a megyében adható legrangosabb díjjal.

Györfi Imre fazekashoz ment férjhez, anélkül, hogy felvette volna ennek a vezetéknevét. Ezt a döntést nevének széles vásárlóköriben regisztrálható elterjedése motiválta. A férj (fazekas) rátermettsége és Páll Magdolna virágozó stílusa ötvözeseként sikeres termelőtevékenységet folytatnak a mai napig. A három lányuk és egy fiúk közül egyiküknek sem a fazekas termelésben képzelték el a jövőt. Szükség estén a szülőket kisegítik valamely munkafázis elvégzésében, de a fazekasság nem képez számukra jövedelemforrást. Páll Magdolna megelégedéssel nyugtazza, hogy az egyik unokája érdeklődést mutat a kerámiaművéség iránt, és már saját díszítési stílust kezdett kifejleszteni. A Dunavarsányon élő László Annamária valóban a nagyszülők ornamentikájából merítve díszíti a széles skálán mérhető kerámiakinálátát. Páll Magdolna ösztönzésére az általa díszített tárgyakon a Páll nevet használja, tapasztalata szerint a népies tárgyak iránt érdeklődő vásárlóközönség körében ezáltal nagyobb sikert könyvelhet el. Internetes portálján Annamária a következő címmel hirdette termékeit: „a korondi Páll család 6. generációjának kerámiái”. A népies forma- és mintakincs mellett egészen változatos kínálatot biztosít. Bokályok, tálak, tányérok, vázák mellett újabb keletű tárgytipusok online megrendelésére is lehetőséget biztosít: címeres táblák, házszám- és névtáblák, olajmécsek, műzlis tál, teáskészletek kaphatóak nála.

Páll Magdolna virágozó munkásságát egész sor elismerés övezte. Antal és Ágoston testvéreikhez hasonlóan megkapta a Művészetért Alapítvány Magyar Ifjúsági Nagydíját, de a Vámszer Géza-díj büszke tulajdonosa is. A családi termelőegységben előállított kerámiát saját portájukon árúsítják, s bár nem a főút mentén laknak, sokan célirányosan felkeresik őket vásárlás céljából. Előszeretettel vesznek részt kimagasló magyarországi kézműves vásárokon,⁵ hiszen az érdeklődő közönség körében a család neve valóságos márkanévként ismert. Magdolna hivatásként éli meg virágozó tevékenységét, sokszor felelemlegetve Bandi Dezső mondatát, amit az egyik kerámiavásáron mondott neki: „nem telik el tíz esztendő Magdi, de ha ti hagyjátok, a szép kerámia kivesz.”

PÁLL ÁGOSTON

A kortárs korondi fazekasok legnépszerűbb egyénisége a kézműves Páll Ágoston. A híres Páll család legkisebb fiú szülöttjeként korán elsajátította a korongozás mesterségét. Bevallása szerint az első agyagedényeit kisméretű, úgynevezett macskatányérokat hét éves korában készítette el. A családi termelőegységben kis korától együtt dolgozott a szülőkkel és nagyobb testvérekkel. 1968-ban, a katonai szolgálata letöltése után egy hónappal kényszerből vált önálló termelővé, hiszen édesapja hirtelen meghalt. Ekkor még az értelmiségi pálya intenzíven foglalkoztatta. A Színművészeti Főiskolára tett sikertelen felvételizés után három évet Pálpatakon helyettesítő tanárként dolgozott. A fazekasság és tanári tevékenység párhuzamos művelése megerősítőnek bizonyult, míg végül a kézműves termelés mellett döntött.

Az apa halála után az édesanya és lánytestvérei számára ő lett a családfő. A jövedelemtermelés kényszeréből fakadóan, illetve még az idős Páll Lajos nevére Bukarestből kapott megrendeléstől ösztönözve (1968-ban) elkészítette az első kátlan edényt. Ezeket édesanyja és Katalin húga virágozták. Az országos kézműves szövetség alkalmasnak ítélte a kerámiáját, s édesapja helyett már ő kapta az állandó megrendeléseket. Bevallása szerint, az első bukaresti edényszállítmánya előtt ő volt a legszegényebb a vele egykorú fiatalok körében, ezt követően pedig már biztos jövedelemforrással büszkélkedhetett.

5 Ilyen rendezvény például a budai várban tartott Mesterségek Ünnepe.

A bukaresti falumúzeumban is felfigyeltek az általa alkalmazott udvarhelyszéki hagyományos mintakészletre és folyamatosan újabb megbízásokkal keresték meg. Ezek mind ösztönzőleg hatottak tevékenységére, így lemondott a korábbi értelmiségi aspirációról és a háziipari termelés mellett döntött.

Rá is jellemző a folyamatos útkeresés, de ez nála abban nyilvánult meg, hogy kipróbálta az erdélyi tájegység fazekas központjainak különféle díszítési eljárásait. Ezt a gyakorlatot ma is folytatja. Első alkalommal nyilvánosan saját maga 1969-ben a szovétai piacon kínálta eladásra bokályait. A vásáros alkalmakat ekkor még a *nyomtatványok*⁶ dominálták.

1970-ben áttért a villamos korong használatára, ami nagyban megkönnyítette és hatékonyabbá tette a fazekas munkáját. Aktív tevékenykedésének köszönhetően, 1972–79 között a helyi Termelő Szövetkezet vezetői tisztségével bízták meg. A termelés koordinálása volt a feladata: harminc fazekas család tagjai, megadott minta szerint, a kék-fehér színezésű díszkerámiát otthoni műhelyeikben állították elő, majd a szövetkezet lerakátába szállították, ahonnan Bernbe exportálták. A németországi kereslet megszűnésével új piacok felkutatására kapott megbízást. Különböző városok szövetkezeteivel kötött szerződéseket, és itt helyezte el a kerámiatárgyakat. A kereskedői tapasztalatára alapoztak, amikor kinevezték a Hargita Megyei Fogyasztási Szövetkezet népművészeti osztályának vezetőjévé. A tisztségben eltöltött négy év alatt a népművészeti tárgyak értékesítéséért volt felelős. A hivatalnoki munka nem kötötte le teljesen idejét. Megerőltetett ütemben két-három nap alatt elvégezte a rá bízott heti munkát, így lehetősége volt a saját termelőegységében folytatni az önálló termelést.

Páll Ágoston mindvégig alkalmazta azt a stratégiát, hogy egy állami munkahely mellett saját háziipari termelőegységet tartott fenn. 1985-től a korondi kerámiagyár műhelyét irányította, s aktívan szorgalmazta egy csempegyár felépítését. Előző tevékenysége révén, a megyei és központi adminisztratív szervekkel kiépített kapcsolatrendszerét latba vetve, hozzájárult a csempegyár megvalósításához. Részben a székelyföldi parasztcsempék mintakincse, részben pedig a bukaresti falumúzeumból hozott tárgyak dekorációja érvényesítésével kezdték el a csempegyártást Korondon.

Értékesítési stratégiája is több pilléren nyugszik. Nem tart fenn a faluban bódét, ennek ellenére nagyszámú vásárló keresi fel otthonában. Rendszeres résztvevője a nagyszebeni ASTRA múzeumban megrendezésre kerülő kézműves vásároknak és bemutatóknak, továbbá szoros szakmai viszonyt ápol a bukaresti muzeális intézményekkel, s részt vesz az eladással egybekötött eseményeken. Azzal büszkélkedik, hogy a rendszerváltás után Románia államelnöki tisztségét betöltő politikusoknak személyesen adott át termékeiből ajándékot. Diplomáciai körökben is értékesnek minősítették díszkerámiáját, hiszen a James C. Rosapepe, az Egyesült Államok nagykövete több alkalommal is eladással egybekötött kiállítást szervezett a nagyköveti rezidencián. 1999-ben Hargita megyében tett látogatása során a nagykövet személyesen is felkereste a Páll-portát (Bálint-Kristó 1999: 1), ugyanazon évben Ágostonnak alkalma volt részt venni Washingtonban a Smithsonian Folklife Festival elnevezésű kulturális seregszemlén. Sőt, a rendezvény plakátját is az ő egyik *cserelapis* vázája ékesítette.

Páll Ágoston kiváló fazekas tehetségéről számtalan elismerése tanúskodik, de mindezek mellett jól tudja menedzselni magát. A többszörös bukaresti jelenlétével politikusok és diplomaták lettek a felvásárlói. Az egykori miniszterelnök, Adrian Năstase felesége visszatérő vásárlója a falumúzeumban rendezett sokadalmakon, Ion Iliescu volt államfő pedig

6 Az előre legyártott formákba bepréslt, égetés után pedig kiszínezett kerámiatárgyakat nevezték *nyomtatványoknak*.

harmadfokú állami kitüntetésben részesítette 2002-ben.⁷ A korábban említett nagykövet által szervezett kiállítások alkalmával mind tekintélyes diplomaták (általában a nyugati államok nagykövetei) vásároltak díszkerámiájából. Valóságos minőségi garanciát jelent számára az is, hogy gróf Kálnoky Tibor erdővidéki vendégházaiba ő szállította a különféle használati kerámia edényeket. Kitüntetései közül pedig a 2011-ben megszerzett elismerésre a legbüszkébb: a román Kulturális és Örökségvédelmi Minisztérium által kiosztott Szellemi Örökség Díjra.⁸ Legutóbb 2012 decemberében részesedett – Victor Ponta által átadott – miniszterelnöki elismerésben.

A korondi agyagművesség hírnevét széles körben terjesztő fazekas nem korondi *palából* korongol. Az agyag előkészítése idő- és energiaigényes munka, amit a legtöbb fazekas már nem vállal fel. Egy magyarországi vállalkozó a Székelykeresztúr melletti Csekefálván agyag preparálását végző üzemet létesített, s úgy tűnik, egyre több korondi fazekas a – bár gyengébb minőségű, de kiválóan előkészített – csekefalvi nyersanyag felhasználása mellett dönt.

Páll Ágoston sokgyerekes családból származva, maga is követte ezt a tendenciát, feleségével hét gyereket neveltek fel. Állítása szerint kategorikusan nem irányította gyerekeit az agyagművesség felé, de azért részt vettek a családi munkafolyamatban, öten közülük kiválóan értik a mesterséget, három fiú számára pedig ez képezi a jövedelemforrást. Domokos fia a csempekészítésre szakosodott, Árpád pedig a szokásos díszkerámia mellett kispasztikákat is készít.

A földművelés Páll Ágoston családja számára nem képez prioritást. Felesége öröksége révén, valamint a családi ház közvetlen közelében vásárolt telekkel közösen háromhektáros mezőgazdasági területet birtokolnak. A területek nagy része parlagon áll, egy parcellát kaszálóként hasznosít, hogy legyen takarmány a néhány juh és kecske alkotta állatállomány részére. A fazekas termelés mellett nem lenne ideje hatékonyan foglalkozni a mezőgazdasági termeléssel, s mivel ez a foglalkozás nem hagyományozódott a Páll családban, nem érez késztetést az agrártermelés iránt. Fazekasként viszont továbbra is nagyon aktív, most sem mondott le az újabb díszítésekkel való kísérletezésről. Múzeumokból és különféle néprajzi kiadványokból összegyűjtött tetemes mintakészlete van, továbbá igen értékes régi kerámiagyűjteményt tudhat magáénak. Megelégedett, hogy a kézműves foglalkozást át tudta adni közvetlenül gyerekeinek, akikkel azokat az informális technikákat is igyekszik megosztani, melyek révén annyira sikeres tudott/tud lenni mind a magyar, mind pedig a román vásárlóközönség számára.⁹

A MINTAKÖVETŐK SZEREPE

A Páll családba tartozó személyek több generáción keresztül átörökölt stratégiaja a klasszikus mintakövető típussal azonosítható (vö: Letenyei 2008: 126–146). Korond tár-

7 A megkapott titulus hivatalos megnevezése: Medalia Națională „Serviciul Credincios” în clasa a III-a.

8 Ezen elismerését hirdető román és magyar nyelvű plakettet készített, amelyeket minden vásáros alkalommal látható helyen közszemlére tesz. Állítása szerint közvetlenül a kitüntetés megszerzése után 5–10%-kal megrágította termékeit.

9 Az egyik vele készített riport is ezt a kettős mércét igyekszik kidomborítani: „Budapestre bokály, Bukarestbe tányér...” (Kristó 2003: 9).

sadalmában a legidősebb Páll Lajossal kortárs fazekasok vagyoni alapja megközelítőleg azonos volt. A ház nélküli edényeket készítő fazekasok számára a családfenntartás problematikusnak bizonyult, hiszen a *veres* edények értékesítése nyomán minimális jövedelemre tettek szert. A több lábbon álló gazdaságok azonban a mezőgazdasági termeléssel kompenzálni tudták az időszakos jövedelem kiesést. A földnélküli kézműves családfőnek, legidősebb Páll Lajosnak az ipari idénymunka mutatkozott egyedüli lehetőségnek. A mezőgazdasági termelő hagyományok hiányában a soron következő Páll generációk továbbra is az agyagművességben igyekeztek sikeressé válni. Idős Páll Lajos magatartásában már egy egész sor olyan gesztust vélhetünk felfedezni, amelyek mind megalapozták a Páll-stílust és sikerre juttatták díszkerámiájukat. Az 1940-es évek a végtelen kísérletezések időszakaként jellemezhetők. Ebben az időben a Korondon domináns stílusokkal a Páll család is kísérletezett, de úgy tűnik, hogy végül a Bandi Dezső által forgalmazott, majd tovább hagyományozott előképek jelentették a Páll-kerámia sikerét. A népies mintakincs virágzásában a család lány tagjai a szakmai nyilvánosság előtt is sikereket értek el. Tudatossá vált, hogy a népies ornamentikából táplálkozó sajátos díszítési mód hozhatja meg a család számára az elismerést. A színhasználat és a díszítőelemek hasonlósága révén, a család aktívan dolgozó leszármazottjai körében ma is felismerhető az ugyanazon mintakincsből való táplálkozás és ugyanazon színvilág használata.

Idős Páll Lajos gyerekei már tudatosan törekedtek a *mintakövetésre*. A Páll-kerámia a következetesen érvényesített népies minták révén vált egyedivé. Hozzájuk hasonlóan még számos kézműves választotta és fejlesztette sikeresen „korondivá” a különböző tájegységek elemeiből szintetizált ornamentikát. Pontosan ezen tömeges jelleg hozta meg Korond sikerét. Azáltal, hogy a (*mintakövető*) fazekasok a 20. század közepén tucatjával kezdték hasznosítani a népi díszítőelemeket, az erdélyi és az anyaországi vásárlóközönség körében a falu neve a népies kerámiával azonosossá vált. A Korond társadalmára jellemző mobilitás további fontos tényezőként tartható számon. Képesek voltak az ország legtávolabbi pontjain is megismertetni termékeiket. Nem utolsósorban, szükség volt arra a rugalmasságra is, amely révén a szocialista adminisztratív elit szemében tolerálható volt gazdasági tevékenységük, de ugyanakkor rendre prosperáló családi kisvállalkozásokká fejlődtek.

A bemutatott családtagok közül Páll Ágoston életútja a legösszetettebb. A „macskatányérok” készítésétől hosszú út vezetett az Élő Szellemi Örökség Díj megszerzéséig. Mindazok mellett, hogy tehetséges kézművesről beszélhetünk, az aktuális igényeknek való megfelelés készségét is ki kell hangsúlyozni.¹⁰ A szocializmus időszakában az üzemvezetői vagy értékesítés-szervezői feladatköröknek való ismételt megfelelés mellett mindig képes volt fenntartani családi termelőegységét is. Ágoston példáján keresztül tökéletesen szemléltethető, hogy az *innovátorokkal* ellentétben – akiket a rezsim gazdaságilag megsemmisített – első sorban a *mintakövető* korondi fazekas családok váltak a rendszerváltás győztesivé.

10 Páll Ágoston a vásárlókkal való interakciója során mindig humoros magatartást tanúsít, temperamentumából adódóan pozitív személyiség, nem kis szerénységről téve bizonyosságot igyekszik meggyőzni a potenciális vásárlót termékei egyediségéről. Nem osztja az általános korondi kereskedői vélekedést, miszerint „*nehezen lehet ebből a foglalkozásból megélni, egyik vásáros alkalom sem igazán nyereséges már*”. Ágoston azzal a retorikával él, hogy a különböző helyszíneken rendezett vásárok alkalmával ő mindent értékesít.

ÖSSZEGZÉS

A Páll család tagjai viszonylag könnyen tudtak alkalmazkodni a kapitalista kihívásokhoz, amit a legjobban az bizonyít, hogy az ismertetett testvérek egyike sem kényszerült profilváltásra. A román szakmai rendezvények, akárcsak a politikai és diplomata fórumok résztvevőjeként Páll Ágoston rendkívüli adaptációról tett bizonyosságot. Anélkül, hogy ismerne bármilyen idegen nyelvet, alkalma volt nyugati diplomatákhoz közvetlen módon eljuttatni termékeit. A megvalósításai sorát gazdagítja a 2011-ben elnyert reprezentatív kitüntetés is. A Romániában díjazott öt kézműves közül egyedüli magyar, akit kitüntettek ezzel a díjjal. Ennek megvalósulásához tagadhatatlanul szükség volt az éppen aktuális politikai konjunktúrára,¹¹ illetve a régió adminisztratív elitje részéről folytatott lobbira. A Korondon szervezett díjátadó ünnepségen a település polgármestere, a megye elnöke, valamint az ország kulturális minisztere részéről elhangzott diskurzusokból érzékelhető volt, hogy az egyén mögötti (alkotó) közösség, a falu szimbolikus tartalma és turisztikai potenciálja mind olyan tényezők, amelyek hozzájárultak a kedvező döntéshez (Szász 2011: 5). A falu kézműves társadalma körében – a díj odaitéléséről – ambivalens vélekedések is megfogalmazódtak. A legtöbb termelő a közösség érdemeit tartotta volna fontosnak kihangsúlyozni, hiszen a kapitalista viszonyok közepette mindannyian hozzájárulnak a nyilvánosságot generáló modern korondi mítosz megteremtéséhez/éltetéséhez.

SZAKIRODALOM

BÁLINT Rozália – KRISTÓ Tibor

1999 Befezte látogatását a nagykövet. *Hargita Népe* XI. 194 (2566). 1.

KRISTÓ Tibor

2003 Budapestre bokály, Bukarestbe tányér... *Hargita Népe* XV. (7) 9.

LETENYEI László

2008 Innovációs láncok falun. Két falusi esettanulmány a gazdasági újítások terjedéséről. In: *Uő: Tanulmányok az Andokról*. TeTT Consult, Budapest, 126–146.

SANDU, Dumitru

1999 *Spațiul social al tranziției*. Polirom, Iași.

SIMÓ Márton

2012 Korondon végső nyugalomra helyezték Páll Lajost. *Udvarhelyi Híradó* XXIII. (219) 3.

SCHUMPETER, Joseph Alois

1930 *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin.

SZÁSZ Csaba

2011 Az UNESCO-díjas korondi mester. *Udvarhelyi Híradó* XXII. (98) 5.

TÓFALVI Zoltán

1980 Az agyag a sarokban kovásznak mindig megmarad! Beszélgetés Páll Antal faze-kassal. *Művelődés* XXXIII. (5) 8–9.

1984 Virágózó Triptichon. *Művelődés* XXXVII. (2) 25–27.

1993 Az agyag a sarokban kovásznak megmarad. *Helikon* IV. 14 (144). 18.

11 A kitüntetést megítélő minisztériumot akkor magyar nemzetiségű hivatalnok vezette.

ZÁGONI Attila

1970 Apja is apjától örökölte. *Falvak Dolgozó Népe* XXVI. (45) 5.

1980 Korondi képek. *Falvak Dolgozó Népe* XXXVI. (15) 5.

CĂȘTIGĂTORII (DIN CORUND A) SCHIMBĂRIILOR DIN 1989

Cercetările mele efectuate la Corund, o localitate cu o publicitate deosebită în cadrul comunităților rurale ale Secuimii, mi-au oferit prilejul să observ mecanismele de funcționare a comunității locale, care sunt specifice, ba chiar pot să afirm că sunt unice în regiune. Societatea Corundului ascunde o rețea socială deosebit de structurată, care a reușit să se adapteze condițiilor vremurilor schimbătoare ale istoriei într-un mod dinamic și benefic. În istoria satului se pot înregistra perioade mai dinamice sau mai puțin „avântate”, la care membrii comunității au încercat să răspundă prin prisma abilităților proprii sau a normelor sociale. Au fost capabili să producă reacții răspuns chiar și în situațiile în care localitățile învecinate s-au blocat și au devenit victime ale recesiunii.

WINNERS (FROM CORUND) OF THE SYSTEM CHANGE FROM 1989

My research carried out in the village of Corund, a settlement with an outstanding publicity among the rural communities of Szeklerland, enabled me to get familiar with an overlook on the functioning mechanisms of the local society, which are quite specific, I dare to say that are unique in the region. The society of Corund hides an outstandingly structured social network, which was able to adapt in a dynamic and benefic way to the challenges of the different periods of history. One can note dynamic and less “vigorous” periods in the history of the village, to which the members of the community have tried to give suitable responses according to their personal abilities or to social norms. They were able to produce reactions in response even in situations when the surrounding settlements stopped short and faced recession.

FAZAKAS EMESE

A KÁPOSZTA „DICSÉRETE” NYELVEMLÉKEINK ALAPJÁN

A káposztát mint alapvető élelmiszert tartjuk számon a mai napig, legalább is Erdélyben, és annak is inkább a keleti részében. Több emlékirónk is méltatja, és nemcsak kulináris élvezetként említi, hanem orvosságként is, hiszen gyógyhatását nem lehet elvitatni. „A káposzta a legrégebben termelt konyhakerti növény nálunk. A káposztáskertet a falu határában augusztusban éjjel-nappal határpásztorok őrizték, akiknek a bérét káposztával fizették meg. A káposztavágás napja éppúgy ünnepszámba ment, mint más vidékeken a szüret. Az ételmezésben igen fontos helyet foglal el a káposzta, számtalan étel készül belőle.” (Rácz 2010: 387.)

Tanulmányomban végigkövetem a *káposzta* szó történetét, bemutatom, hogyan jelenik meg a régi szövegekben, mit tudunk kiolvasni a káposzta elkészítéséről, fogyasztásáról, valamint kitérek arra is, hogy régi szakácskönyveinkben, étlapjainkon¹ milyen típusú ételek szerepelnek.

1 Évrendben a következő forrásokat használok: *Szakácskönyv* a 16. század végéről (a továbbiakban Szk16), amit Radvánszky Béla tett közzé (1849–1906: 37–49); *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból* (a továbbiakban BA), közlést teszi dr. Lakó Elemér (1983); *Szakácsmesterség* (a továbbiakban Szm) az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a 16. századból, közlést teszi Radvánszky Béla (1893); *Gróf Thurzó Szaniszló étlapja* Galgóc várában 1603 január havában (a továbbiakban TSzÉ), közlést teszi Radvánszky Béla (1893); *Szakácskönyv és hasznos feljegyzések* a 18. század elejéről (a továbbiakban Szk18); *A Szakács-Mesterségnek rövid le-írása 1771-ből* (a továbbiakban Szmr); *Apor Zsuzsanna „lik-táriumos”* könyve 1727-ből (a továbbiakban AZs); *Balassa Ágnes szakácskönyve* 1769-ből (a továbbiakban BÁSz); *Nánási István szakácskönyve 1771-ből* (a továbbiakban NI). A Szmr, AZs, BÁSz, NI tartalomjegyzékét közlést teszi Füreder Balázs (epa.oszk.hu/01500/01500/00006/pdf/18Fureder.pdf). A felsorolt forrásokból származó adatokat évszám és lapszám nélkül, a forrás rövidítésével közlöm. Illetve az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT) adataival dolgozom. Ezeket a példákat évszám előzi meg és szögletes zárójelben levéltári jelzet zárja.

A KÁPOSZTA SZÓ EREDETE, ALAKI VÁLTOZATAI ÉS FAJTÁI

A *káposzta* szó szlovén vagy szlovák jövevényszó a magyar nyelvben, és 1336-ban bukkan fel először településnévben (EtSz.), ami azt bizonyítja, hogy ekkor már természetették magyarok lakta nyelvterületen a növényt. A CzF. szerint a szó maga a latin *capitosa* után módosult a magyarban, akárcsak más nyelvekben. Ez nem mond ellent az EtSz.-beli származtatásnak annyiban, hogy a szláv nyelvek egy részében a szó végső forrása egy latin szó lehetett, de ez inkább a *compositum* vagy a *caputium* volt, ami savanyúkáposztát, savanyúságot takart, és utalhatott az egymásra hajló levelekre is.² Tehát végső soron összefügg a *komposzt*, *kompót* és *komponál* szavainkkal (vö: Rác 2010: 386).

A régiségben Erdély-szerte a mai alaknak megfelelő ejtésformát használhatták a fellelhető szövegelemek alapján, illetve ritkán éltek még a *káboszta* alakváltozattal is. Azonban a MNyA-nak 69. lapja szerint Délvidéken *kapiszta*, Dunántúlon *káboszta*, Felvidéken *kaposzta* alakban él, illetve a *kápuszta* ejtésformára Erdélyből hozhatunk példákat. „Nyelvjárási alakváltozata Somogyban, Göcsejben, Veszprém környékén és a Székelyföldön a *káboszta*, a Temesközben, Szeged környékén, Baranyában, az Ormánságban és Szlavóniában a *kapiszta*, *kápiszta*, Nyitra vidékén a *kápuszta*, Keszthely környékén a *kábuszta*” (Rác 2010: 386).

Ennél természetesen sokkal több népnyelvi és régi nyelvi fajta vagy alfajta megnevezésről tudunk. A legtöbbször csupán a jelző nélküli formát használtuk a fejeskáposztára – ahogy ma is –, akár a növényről, akár a belőle készült ételről beszéltünk. Pl. 1570 k.: végeztük és engedték önékiek, hogy az új mesterré lett tartották az öreg mester<eknek> ... adni, három tál enniv<alót>, egy *káposztát*, egy veder bort [Dés; DFaz. 10]; 1611: az al peres ... zent lukacz euangilista nap tayba ... ra leot hazamra oduaromban, úgy mint záz feő *kaboztamot* le kazalta [UszT 41a]; 1797: a kertész eléggé igyekezett s ultiatett vala *kaposztat* is eleget, de a balha mind el emésztette [Szilágycseh; IB. Fogarasi István lev.].

De gyakori megkülönböztető jelző volt a *fejes* előtag is: 1594: Az Gorozloi Maior haznal *fejes kapoztaual* es Repaul teli kert vagio(n) No. 2 [Goroszló Sz; UC 78/7. 21]; 1679 *Káposztás kert Ennek haro(m) részéb(en) Fejes kaposzta vago(n) negyedik részéb(en), retek, répa* [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János inv. 140]. 1717 : Küldöttem Hüvelykes borsot, *Fejes káposztát* vagj három Caulofiolét is [Abosfva KK; Ks 96 Matis István lev.]. (Vö: még PPB.) A megkülönböztető jelzőt azért használták, mert a mai *takarmánykáposztának* nevezett növényfajtának nincs feje, illetve nagyon kicsi. Ezért a régiségben nemcsak a *marhakáposzta* nevet viselte, hanem a *leveles* jelzővel is ellátták, vagy *levelénynek* nevezték (vö: Benkő 1783: *zöld levelény*, *veres levelény*, idézi Rác 2010: 386). Ennek társneve mind a régiségben, mind a mai nyelvjárásokban a *disznókáposzta* (vö: Rác 2010: 386), hiszen a legtöbb vidéken elsősorban a disznók eledele. Hogy a disznók mindig is szívesen ették a káposztát nemcsak akkor, amikor takarmányként a gazda eléjük tette, régi feljegyzéseinkből is kiviláglik: 1600: A mi kar eset kenderbe es az *kapoztaba(n)* azis az kett ember diznaia miat eset [UszT 15/121 Ilona, Pálffy Ferencz leania vall.]. A takarmánykáposztától való megkülönböztetésre használja Benkő (1783) a *konyhakáposzta* kifejezést.

Ugyancsak az ő feljegyzéseiből is tudjuk, hogy a 18. században a *kelkáposzta* megnevezése háromféleképpen történt: a *fodor*, a *csipkés*,³ illetve *petrezselyem levelű* előtaggal. A *fodor káposzta* a mai *fodroskel* előzménye. Hasonló módon adja meg a PPB. is: *Brassica*

2 A *káposzta* közlatin neve azonban a *caulis*, illetve a rendszertani megnevezése *brassica*.

3 A *csipkés levelű káposzta* népdalainkban is megjelenik.

*crispa, vel. apiana: Édes fodor káposzta.*⁴ A kelkáposztának azonban a leggyakoribb neve a régiségben az *olaszkáposzta* volt. Pl. 1735: *Olasz káposzta mag* egy zacskóba [Királyhalma NK; Ks 23. XXIIb]; 1795: Szoboszlai Josef küldött ... Tíz fő *Olosz nyers Kaposztat* [Kv; MkG], vö: CzF.: *A főzelékkáposztának egyik ismeretes faja, kelkáposzta*. Gyanítható, hogy egy 1882-ben lejegyzett szövegben megjelenő *aprókáposzta* (1882: bakokertbe természetet *apro káposztát* [NkF]) a *bimbóskele*re vonatkozik.

Szintén a 19. századi feljegyzésekben bukkanhatunk a *magyar káposzta* megnevezésre (1831: Töves *Magyar káposzta* háromszáz Fő találatott [Nyárádsztanna MT; Mv-Lev. 8]), azonban ez sehol máshol nem jelenik meg, és erősen kétséges mai ismereteink fényében, hogy külön alfajra vonatkozna. Legnagyobb valószínűséggel magyar vidékről származókról lehet szó.

Ugyancsak régi feljegyzéseinkben jelenik meg a *virágkáposzta* (PPB.), *virágoskáposzta* (Benkő 1783), ez azonban a *karfiol* 18. századi neve, és nem a ma *káposzta* néven emlegetett növény.

Természetesen a káposzta esetében is, mint nagyon sok több színben pompázó növény elnevezésekor, gyakori a szín szerinti megkülönböztetés. A régiségben megjelenik a *zöld káposzta* (vö: csak Benkő 1783) kifejezés. Ez – a szöveggörnyezetből ítélve – nyers káposztára vonatkozik. Pl. Szk16: Egy urnak ebédre (...) 2. Egy öreg tála (...) *Zöld káposzta* májossal. Hasonlóan a BA-ban is szerepel két étel nevében: „*zöld káposztát* füstölt hússal (...) *zöld olaszkáposztát* berbécshússal”. A leírások alapján inkább nyersen fogyasztott káposztáról lehet szó, mint főzöttről, pároltról vagy sarvaltról.

A *fehér-, kék- és vöröskáposzta* azonban már külön alfajként szerepel. Ma is megkülönböztetjük a fehérkáposztát a vöröstől, illetve, ahogy bizonyos vidékeken még mindig mondják, a kéktől. A 17. század vége előtt a mai vöröskáposztának *kékkáposzta* a neve. (Vö: 1585: 11 Janua: Fozette(m) Ebédre *kek kapoztat* tehen hússal d 8 [Kv; Szám. 3/XXII. 55] | *fejer sos kapoztat* ... d. 4. *kek kapoztat* ... d. 25 [Kv; Szám. 3/XVIII. 29b Gellien Imre sp kezével]. 1679: Másik veteményes kert ... 23 táblara vago(n) mostan ezekben, veres hagima, pár hagyma, Petreselyem, murok, kaposzta *kek kaposzta*, veres Czekla, tárkony [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János inv. 139].) De a kifejezés a 18. századi szakácskönyvekben még felbukkan: Szmr: Fodor *kék káposzta* mézzel, borssal, orjával; NI: *kék káposzta* leves. A *vöröskáposzta* megnevezés csak egy pár 16. századi adatunkban jelenik meg (Szmr: Juhhús *vereskáposztával*; TSzÉ: vacsora: *veress káposzta* tehénhússal; 1593: ebédre feozettem ... *weres kapoztat* f – d 3 [Kv; Szám. 5/XXI. 61]), és majd a 18. században kezdi felváltani a *kékkáposzta* kifejezést.⁵

4 L. még: 1714: Ezen veteményes kert ... *fodor* és más féle *kaposzta palantal* bé ültetve [Káson-felsőfalu; LLt Fasc. 85]; 1789: *Fodor Káposzta* Mag vulgo *Keleh* (!) 2. Loth Rf – xr 30 [Mv; Consc-rAp. 30].

5 L. még Benkőnél (1783) a 18. század végén a *kék tsipkés*, *kék harasztos* megnevezéseket; illetve a SZT.-ban idézett, időrendben az utolsó erre vonatkozó adatot: 1724: im most *kékkáposzta* magot is küldöttem [ApLt 1 Apor Péter feleségéhez Nsz-ből].

KÁPOSZTAÉTELEK RÉGI SZAKÁCSKÖNYVEINKBEN ÉS FELJEGYZÉSEINKBEN

Káposztából számtalan ételféle készíthető, de alapvetően háromféleképpen fogyasztottuk és fogyasztjuk: nyersen, savanyítva és párolva vagy főve. Bár télen is könnyen megáll a káposzta, a 20. század előtt inkább főve, sarvalva fogyasztották. Bethlen Miklós önéletírásában (1710 k.) különös helyet foglal el a nyerskáposzta-saláta, hiszen ő orvosságként is ette: „Én a nyers káposztasalátát fonnyasztatlan ettem, de ellenben a nyers ugorkasalátát nem szerettem. (...) Nagy nátha-hurutban, erős hagymáz, forró hidegben, orbáncban próbáltam a sós nyerskáposztát pec-olajjal, de ecet nélkül, jól megettem (...) még doktor Köleséri Sámuel nádmézzel javallotta a nyers sós káposztát, de én ritkán próbáltam úgy, csak rend szerént praktizáltam, parasztosan követtem mai napig is” (1710 k./1994: 145–6). Az első, ránk maradt káposztasaláta receptet a 16. század második felében jegyezték le Erdélyben: „*Nyers káposzta saláta*. Az *nyers káposztát* megmetszik aprón, ecetet, faolajat töltenek reá, megborsolja, nádmézeli. Az olasz nemzet ezzel így él. *Saláta káposzta*. Mi magyarok így élünk vele. Az *nyers káposztát* igen aprón megmetéljük, azt sóból kidörgöljük, kétszer, háromszor azt tiszta vízben az sóból kimossuk, azután borból egyszer. Annak utána ecetet, faolajat, veres hagymát metszünk alája. – Ezzel mi így élünk” (Szm). Több mint valószínű, népszerű volt a nyers káposztából készült saláta,⁶ azonban a régi szakácskönyveink nagy része nem mindig ad pontos leírást az ételek elkészítési módjáról, és nem lehet mindig megállapítani, hogy az egyes zöldségeket nyersen vagy főve fogyasztották-e kiváltképpen a húsok mellé, ugyanis legtöbbször csak címben szerepel a zöldség neve, és a húsétel elkészítési módjáról olvashatunk csak a receptben. Azonban amikor úgynevezett egytálélt főztek, vagyis ugyanabban az edényben készítették meg a húst és a hozzávaló zöldségeket is, akkor pontosan ismerjük a zöldségek elkészítési módját.

Legtöbbször mégsem nyersen fogyasztották ezt a népszerű zöldséget. A lehető legváltozatosabb húsok, húselemek mellett köretként rántva vagy főve már a legelső feljegyzéseinkben megjelenik. A rántott káposzta nem volt nagyon népszerű a magyar konyhában, csupán egy 18. század végi és egy 19. századi adatunk tanúskodik erről a megkészítési módról: NI: *Fodor káposzta rántva*; 1823–1830: Midőn a diligentiára be kellett volna menni Marosvásárhelyre, valami *rántott káposztát* adtak frustukra. De én ... semmit sem ettem, a szász deák evett keveset, s midőn az inas vitte ki a káposztát, látván az asszony, mondja, hogy talán azok az úrfiak nem szeretik [FogE 112].

A korai századokban inkább egytálételként készítették és tálalták különböző húsok mellé. Pl. 1580: Fözette(m) vgyan eöknek pentekre Egy talra 4 font karazt ratua *kapoztara* az arra d. 12 [Kv; Szám. 3/XXII. 53]; 1590: Elseo Tal etek volt *kek káposztás hústh* [Kv; Szám. 4/XX. 38 Hooz Lőrinc sp kezével]. 1592: Feözettem *Kapoztas hust* tiwkkal oryawal f 0 d 13 [Kv; Szám. 5/XIV. 117 Eppel Péter sp kezével]; 1598: *Kek káposztass hwss* [Kv; Szám. 7/XVIII. 77 Masass Tamás sp kezével]; 1609: Kezdettem Vonas igazito Vrajmnak feozetnj. Elseo Tal etek: Cziuka soban ... Masodik tal Etek *Kapoztas hus* [Kv; Szám. 126/IV. 130]; Szm: Tehénhús új *káposzta levéllel*, Juhhús új *káposzta levéllel*, Juhhús újságban *káposzta fővel*, Juhhús édes káposztával, Juhhús tejjel *káposztával*; BA: Füstölt fácán *olaszkáposztával*; Récét *olaszkáposztával*; Füstölt tyúk *olaszkáposztával*; Fürjet *káposztával*; Füstölt fürjek *olaszkáposztával*.

6 L. a Szm-ben: *Nyers káposzta saláta*, *Saláta káposzta*; a TSzÉt-ben a január 8-i vacsora *káposzta saláta*, a január 20-i pedig szintén *káposzta saláta*, de ez már *ecettel*; a Szkl8-ban: *Nyers káposztasaláta*; a Szmr is említi: *Nyers káposzta (...) Nyers olasz káposzta saláta*.

tában avagy a'mint akarod; Búvárrecét *olaszkáposztával* főzheted, mint a paré[val]; Fejér *olaszkáposztát* tyúkfiakkal⁷, tehén-hús lévben, gyömbérrel, szerecsendió-virággal, írósvajjal, pergelt liszttel; Szk18: *káposztát* ikrával; Szmr: Tehénhús *Káposztával*; Orja *káposztával*, répával, borsóval, lencsével, éles lével, fekete lével, tormával; NI: Csukával töltött *fodorkáposzta*; Csukás *káposzta*; *Fodor káposzta* tengeri apró hallal. Amint az adatok is mutatják, majdnem mindenféle húshoz készítettek káposztát, és akkor, amikor csak káposztás húsról írnak, legtöbbször marhahúsos káposztára kell gondolnunk. Ami a mai gyakorlattól eltér, az az, hogy halakhoz is előszeretettel ették a főtt vagy párolt káposztát.

A szalonnás káposzta ugyanolyan népszerű étel volt, mint a káposztás hús: TSzÉt: január 25 ebéd: Savanyó *káposzta* tehénhússal, *szalonnával*; 1637: Császár Pal ... monda hogy nem jüsz oda fel ugj mond edes tars, most jól főznek *szalonnas káposztát* [Mv; MvLt 291. 108b]; Szk18: Új *káposztát szalonnával*; Szmr: Tehénhúst, *szalonnát*, sós *káposztával*; stb.

A húsos káposzta mellett az egyik legnépszerűbb étel régen is, ma is a töltött káposzta, bár ennek régi receptjéről, receptjeiről igen keveset tudunk, az általam vizsgált nyelvemlékek közül csak a 18. század elején készült *Szakácskönyv és hasznos feljegyzések* (Szk18) tartalmazza a leírását. „A kásával, majd hússal töltött káposztalevél a 17. század derekától jelent meg hazai úri receptgyűjteményben, szakácskönyvben, előképére utaló megjegyzés nélkül. Pedig a levélbe burkolt kása, hús vagy húsos kása ételforma minden jel szerint a török konyhatechnikából terjedt – hol közvetlenül, hol közvetve – Európában. (...) Hús és káposztából álló egytálétel voltában a húsos káposztának a 17. században támadt versenytársa a töltött káposzta képében. Ez utóbbi étel első leírását a *Tótfalusi-szakácskönyv* nyújtja 1695-ben. Kását nem tesz a vagdalt hústöltelékbe, amit káposztalevelekbe takar. A töltelékeket apróra vágott savanyú káposztában főzi meg. Korábban, 1662 előtt a kéziratos *Zrínyi-szakácskönyv*ben is szerepelt már töltött káposzta (»káposztát köleskásával főzni« címen), hús nélküli, káposztalevelekbe burkolt kásátöltelékkel, amit apró káposzta nélkül főztek meg. Az ételnek a tájnyelvben később *szárma* és *dolma* elnevezései is használatosak. Mindkettő oszmán-török eredetű, balkáni nyelvek közvetítésével. Jelentésük a törökben 'szőlőlevélbe burkolt vagdalt hús és/vagy rizs töltelék'. Feltételezhető, hogy a töltött káposzta a szőlőlevélbe burkolt török húsetel/kásaétel közép-európai átültetése” (Balassa 1997: 427, 434). A töltött káposztát Mikszáth Kálmán egyenesen az ételek királyának nevezi: „Hiszen elég épületes példa ez, hogy az erős akarat előbb-utóbb sikert arat (s a szakácsoknál is éppoly szép az erős akarat, mint más mesterségű embernél), sőt azt is elismerem, hogy a francia konyhában van könnyedség, szellem, ötlet, lelemény, pikantéria, de hiányzik belőle az a masszív alaposág, amit a magyar gasztronómia felmutat. A századok által kinyomkodott alaptörvények, hogy a töltött káposzta, az ételek királya (Le a kalappal öfélése előtt!) mit kíván: »Egy sor füle, egy sor orja, egy sor kövérje, egy sor töltelék.«” (Mikszáth 1889).

Természetesen önálló ételként is fogyasztották. Nagyon népszerű volt a tejben főzött, illetve a tejfölös, vajas káposzta. Pl. Szmr: *Tejes káposzta*; TSzÉt: január 10 ebéd: Édes káposzta tejbe és vajjal; január 17 ebéd: édes káposzta vajjal; Szk18: *Tejfölös káposzta*; *Vajas étkek Olasz káposzta*; *Káposzta* Bőjtnapokon írósvajjal, olajjal, borssal; *Káposzta Tejföllel avagy édes tejfel*. A tejfölös káposztáról Mikes Kelemen 1724. szeptember 15-én áhitozva ír: „a szépen irt levél az elmenek úgy tetszik, valamint a szemnek a kapros és *tejfellel* béborítatott *káposzta*, amely távolról úgy tetszik, mint egy kis ezüstműből való hegyecske, amelyről ha leveszik azt a lágy ezüst fedelet, alatta drága fűet lehet találni” (Mikes 1717–1758/1988: 94).

A kolozsvári káposzta is nagyon korán elterjedt ételnek számított: Szk18: *Káposzta kolozsvári módon*; 1832: a' világszerte híres *kolozsvári káposzta*, 's más aprólékos hazai encsenbenseneknek hiánya [JHb P. Horváth Lázár Bécsből Csáki Rozáliához]

7 A tyúkfi a csirke neve régiségben.

Arra, hogy béles töltelékeként használták volna, csupán két adatunk van: Szm: *Sós káposzta töltelék* (béleshez); Szk18: *Káposztás béles*.

A sós 'sarvált, savanyított' káposzta, valamint a káposztalé szintén a kedvelt ételnemek közé tartozott. Télen – és nemcsak – nagyon szívesen és gyakran fogyasztottak savanyú káposztát, akár leves formájában is, amit legtöbbször reggelire ettek. Pl. 1736: minden leves az polyeka vala és káposztalé, leves disznó oldalasos [MetTr 330]; 1759: egjebet enni nem adtak hanem káposzta lé levest tormával [Albis Hsz; DobLev. I/292. 3a]; 1760: égy kis káposzta lév Levest fölöstöközöm vala [Kara K; Mf Miss.]. Bár egy 17. századi mondás szerint a nagyurak nem szívesen ették a sós káposztát (1600: Fogaras tartományból minden háztól egy embert kíván, kihez, amint értjük az községnek *semmi kedve sincs, mint az uraimnak az sós káposztához* [SzO IV, 137]), a szakácskönyveink és feljegyzéseink tanúsága szerint minden réteg előszeretettel fogyasztotta, akár csak a káposztalével készült ételeket. Pl. Szm: *Sóskáposztával* tehénhús; *Juhhús sós káposztával*; Csuka mégis tiszta borssal, jó káposztalében; Csuka olajos lével, káposztalében, héjában; Posár káposztalében; Viza sós káposztával; Menyhal sóban, jó káposzta lében; Kárász sóban, káposzta lében; TSzÉt.: Január 1 ebéd: *Savanyó káposzta* tehén hússal; Január 2. vacsora: *Csík káposzta levébe*; Január 25 ebéd: *Savanyó káposzta* tehénhússal, szalonnával; BA: *Füstölt fácán új szalonnával, sós káposztában*; *Sós káposztát* tyúkkal s füstölt szalonnával; *Vagdalt sós káposztát főve*, téjfellyel; 1710 k.: A sós-káposztás hús máig is minden csemege-speciálénál kedvesebb étel előttem [BÖn. 514]; Szk18: *Tyúk káposztalében*; NI: *Fodor káposztából* készített leves.

Mindezeket gyógyhatásuk miatt betegség esetén is ették: 1710 k.: Majd minden betegségemben a *hajdúkáposztán* kaptam életre [BÖn. 514]. 1778: A kinek a' Torkok fáj ... hörpöllyenek gyakran felényi Lenmag olajjal elegyített jó meleg káposzta, vagy főtt ... répa *Levet* [MvÁlt Mátyus, ConsSan. gub.]; 1807: legjobb orvosság eleinten korpatszibre, káposztalév [DLT 73 nyomt. kl]. Hasonlóan ír a káposztaléről Bethlen Miklós is: „Az mostani feleségem üdejében majalis cura, purgatio, érvágás, köpöly nem volt körülém, hanem csak egyszer forróhidegben vágattam eret s vettem purgatiót, osztán a sós káposzta volt a kúra” (1710 k./1994: 157). Mikes Kelemen is 1726. szeptember 17-én ír naplójában az „erdélyi orvosságról”: „Nénékám, tudod-e mivel gyógyítottam én meg magamot? Az erdélyi orvossággal. Minden nevetett véle, főképpen a fejedelem, mikor megmondottam. Az a drága orvosság pedig a káposztaleves, ha e' használ, miért kell az indiai drága orvosságok után járni” (Mikes 1717–1758/1988: 142).

A KÁPOSZTA MINT JELLEGZETESEN MAGYAR ÉTEL

A káposzta elkészítési módjainak említésekor többször olvashatjuk, hogy „magyar” vagy „erdélyi módra/módon” hogyan kell eljárni. Pl. Szm: Tyúk vagy kővér kappan *erdélyi módon*, sós káposztával; BA: Végy egy egész káposztafűt. Hánd el az torzsáját, metéld le az leveleit. Az után metéld el az csíknak az fejét, rakd a káposzta közé. Pozsárikrát fonnyasztva, borsot, sáfrányt, gyömbért tégy belé. Tölts káposztalevet réá, pergelj vaját avagy olajat réá: úgy jó, s úgy főzik magyar módon. Természetesen készítettek más módon is káposztás ételt: 1595: Az Kaposztához *Lengyel módra* attam 1/2 Eytel vaiat p(ro) d 10 [Kv; Szám. 6/XVIIa. 188–9 ifj. Heltai Gáspár sp kezévell]. Illetve az Szm-ben hasonlít össze a szerző kétféle – olasz és magyar – elkészítési módot, amint már az előzőekben idéztem.

Mivel – a krumpli elterjedése előtt – az egyik legtöbbet fogyasztott zöldségünk volt, jellegzetesen magyar ételként tartották számon a káposztát: 1736: tehén- vagy disznóhús kaszáslével, ennél s az *káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étet* nem tartának ez régi időben [MetTr 322]; 1759: Asztalok nem volt cifra az uraknak is csak az én értemre is, hanem szélitiben felvitték a *káposztát*, répát, murkot, kaszáslévet s több *efféle régi magyaros* jó étkeket [RettE 90]. „A *káposztás hús Magyarország címere* szólással és étellel kezdte ételeinek sorát 1662 előtt a Zrínyi-Szakácskönyv szerzője. Még az *eleinktől maradt* névként idézi fel a szólást Lippay János a káposzta kapcsán Pozsonyban 1664-ben. Az erdélyiek közül Mikes Kelemen említette. 1730 körül pedig Bél Mátyás ugyancsak e szólással a disznóhússal és szalonnával főtt húsos káposztát dicsérte. Az ételt Gvadányi 1796-ban a magyar »nemzeti ételek« közt még mindig az első helyre tette. Savanyú káposztából főzték marhahússal, juhval, disznóval, tyúkkal, kappannal, lúddal és hozzá lehetőleg mindig szalonnával. A *Tótfalusi-szakácskönyv* legelső receptje »káposzta kolozsvári módon«, savanyú káposzta kövér tyúkkal vagy lúddal és szalonnával. Füstölt libáról nem szól. Kortársi vélemény szerint a káposztás hús nemcsak a legjellegzetesebb, de a legjobb étel is. Innen származik az Ótestamentum egyik példabeszédének (Péld. 15.17.) hazai parafrázisa: *jobb az emberség a káposztás húsnál* (Tótfalusi Kis Miklós 1698). Az ételt az ország címerének tartó kortársi vélekedés nem megkülönböztető célú volt, nem törődött a szomszédos országok érkezői szokásaival. A Zrínyi-udvar kézírata a szólás érvényébe egyenesen Horvátországot is belefoglalta. A szólás az étel gyakoriságát és azt a tényt fogalmazta meg, hogy a káposztás hús valamennyi hazai társadalmi réteget öszszekötötte” (Balassa 1997: 61–2).

A káposzta mint jellegzetesen magyar, illetve székely étel dicsérete leginkább Mikes Kelemennél domborodik ki, hiszen több ízben nénje iránt érzett szeretetét a káposzta kedveléséhez hasonlítja⁸, valamint 1724. szeptember 25-én arról értekezik, hogy könyvet szeretne írni a káposztáról: „Egy nagy könyvet akarok írni a káposztáról. Legelsőben is azt teszem fel, hogy azok a híres rómaiak, nem tudom, mi okból, az orvos doktorokat a városból kitiltották, és kétszáz esztendeig csak a káposztával gyógyítottak mindenféle beteget. De elégé, ha azt mondom, hogy erdélyi címer. Hogyha pedig a könyvem elkészül, azt akarom, hogy a többi híres auctorok közli számláltassam, mert ugyanis, ha aranyról, ezüstről és egyéb metallumokról, drágafüvekről könyveket írnak, miért ne írhatnék a káposztáról, holott száz font réznél jobb egy tál káposzta éhgyomornak” (Mikes 1717–1758/1988: 94).

SZAKIRODALOM

BALASSA Iván (főszerk.)

1997 *Magyar Néprajz. Anyagi kultúra 3. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BENKŐ József

1783 *Nomenclatura Botanica*. In: Molnár János: *Magyar könyv-ház I*. Pozsony.

8 L. 1718. szeptember 15.: Mert én úgy szeretlek édes néném, mint a *káposztát*; 1718. szeptember 22.: úgy is szeretlek, mint a *káposztát*; 1718. október 22.: Édes néném, egy kevésbé még a *káposztánál* is jobban szeretlek; 1719. július 16.: azért is úgy szeretem kédet, mint a *káposztát*; 1721. január 1.: Úgy szeretlek, édes néném, mint a *káposztát* (Mikes 1717–1758/1988: 27, 28, 30, 41, 61).

BETHLEN Miklós

1710 k./1994 *Bethlen Miklós élete magától*. In: Makkai László (szerk.): *Erdély öröksége. VI. Haldokló Erdély*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CzF. – CZUCZOR Gergely – FOGARASI János

1862–1874 *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest.

EtSz. – ZAICZ Gábor

2006 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

FÜREDER Balázs

2009 A XVIII. századi kéziratos magyar szakácskönyvek tartalomjegyzéke. *Lymbus* pp. 461–494. Elérhetőség: epa.oszk.hu/01500/01500/00006/pdf/18Fureder.pdf (2012. szeptember 1.)

LAKÓ Elemér (közzététele)

1983 *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

MIKSZÁTH Kálmán

1889 *A magyar konyha*. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/00900/00902/html/15.htm> (2014. szeptember 20.)

MIKES Kelemen

1717–1758/1988 *Törökországi levelek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

MNyA – DEME László – IMRE Samu (szerk.)

1968–1977 *A magyar nyelvjárások atlasza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PPB – PÁPAI PÁRIZ Ferenc

1767 *Dictionarium latino-hungaricum et hungarico-latino-germanicum*. Cibinii.

RÁCZ János

2010 *Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatásai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

RADVÁNSZKY Béla

1849–1906. *Családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. III. kötet. Helikon, Budapest.

RADVÁNSZKY Béla

1893 *Régi magyar szakácskönyvek*. Athenaeum Rt., Budapest. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/08800/08864/08864.pdf> (2014. szeptember 1.)

SzT. – *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV*.

1976–2014 I–VIII. főszerk. Szabó T. Attila, I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest; V–VIII. Akadémiai–Kriterion, Budapest–Bukarest; IX–XI. főszerk. Vámszer Márta, Akadémiai–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XII. főszerk. Kósa Ferenc, Akadémiai–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár; XIII–XIV. főszerk. Fazakas Emese, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

VARZA, O PLANTĂ MULT „LĂUDATĂ” ÎN TEXTELE VECHI MAGHIARE

Studiul de față relatează originea cuvântului maghiar *káposzta* 'varză' și variantele lexicale în vechea limbă și în dialectele contemporane. Pe lângă aceste date studiul prezintă denumirea soiurilor în vechea limbă, și deasemenea tratează mâncărurile preferate și gătită care apar în cărțile vechi de bucate, pe meniuri și în alte texte vechi. La baza studiului stau opt cărți de bucate scrise între secolele XVI și XVIII, un meniu redactat la începutul secolului XVII, datele *Dicționarului istoric al lexicului maghiar din Transilvania* și textele memorialiștilor maghiari din secolele XVII și XVIII, în special memoriile lui Miklós Bethlen și Kelemen Mikes.

THE CABBAGE, A “PRAISED” PLANT IN OLD HUNGARIAN TEXTS

The study presents the etymology of the Hungarian word *káposzta* 'cabbage' and its formal variation in old Hungarian language and present dialects. In addition the study discusses the denominations of its species in the old language, moreover it presents the most popular dishes eaten and prepared that are present in old recipe books, menus and other types of texts. The study relies on eight recipe books from 16th, 17th and 18th centuries, a menu written at the beginning of the 17th century, the data of the *Historical Dictionary of Hungarian Language from Transylvania* and the memoirs from 17th and 18th century written by Miklós Bethlen and Kelemen Mikes.

JÁVOR KATA

A SERTÉSHÚS FELDOLGOZÁSÁNAK ÉS FOGYASZTÁSÁNAK VÁLTOZÁSA A DÉL-ALFÖLDI ZSOMBÓN

Ez a tanulmány része egy nagyobb, a zsombói háztartásszervezést szélesebb kontextusban vizsgáló kutatásnak. A disznóhús használatát és szerepét e közösségben az adottságok, igények valamint az ízlésváltozás állandóan változó koordináta rendszerében szeretnénk bemutatni. Zsombó a Szegedtől délnyugatra elterülő Homokhátság része, ami azt jelenti, hogy ez a vidék, épp homokos talaja miatt, kevésbé alkalmas kukorica és gabona termesztésére, ami a disznó tenyésztéséhez elengedhetetlen. Itt az 1960-as évekig elterjedt mangalica *csak tengődve élt meg*, nem nőtt nagyra. Korábban 120-130 kilós sertéseket tudtak vágni, s ebből mindössze 10-12 szál kolbász lett, azt kellett beosztani. Ez a kolbász mennyiség még elfért a disznó saját belében. Összedegettük, ami volt, innen-onnan, fejből is lehetett egy keveset.

Összehasonlításképp, gyűjtésünk idején, 2014-ben, az átlagban 180-200 kilós sertésekből nyert 20-30 kiló nyers húsból 20-30 szál kolbászt tudnak készíteni. Olyan család is van, ahol évi 40 kg kolbászt fogyasztanak el. A kolbász mennyiségét nemcsak úgy gyarapítják, hogy a combot is erre a célra használják fel, de esetenként boltból vett hússal is növelik a kolbásznak valót, sőt, néhány év óta többen, pulykahúst is adnak hozzá, hogy több és egyben szárazabb legyen a kolbász. A pulykahússal próbálkozóak nagyrészt a közép – generációból kerülnek ki. Ezek az újítások általában csak néhány évig tartanak, aztán „eltelünk vele”, akárcsak az internetről levett újfajta, pl. szegfűszeges fűszerezéssel, s a többség visszatér a hagyományos eljáráshoz.

A VÁGÁS IDŐPONTJA

Korábban évente egyszer, decemberben volt a disznóvágás. A 80-as évektől már többször vágtak: *december, január, február – ez a három hónap volt zömmel, mikor, kinek, hogy nőtt meg a disznó.* E legnépszerűbb vágási időpontokon kívül a 2000-es évektől azonban, a friss húshoz jutás érdekében, több helyen márciusban, sőt még június elején is vágának sertést.

Ha a család kétszer vág disznót, pl. decemberben és januárban, akkor a nagyobbak decemberben vágják, s abból szinte minden kolbásznak dolgoznak fel. Ilyenkor csak egy kevés darált húst hagynak a disznóvágáskor kötelező töltött káposzta számára. A második vágás már „ment a hűtőbe az egész, abból nem lett se sonka, se kolbász, semmi füstölt áru.” A nyers húsból a szeletek mellett a darált hús is egyre nagyobb mennyiséget tesz ki. Ily módon a hús az egyiktől vágástól a másikig kitart. Sőt, olyan is előfordul, hogy egykezni kell, hogy „kiürüljön a hűtő az új vágásig.”

A friss hús érdekében a zombóiak nem csak a szülőkkel, de a testvérséggel is időpontot egyeztetnek, hogy „ne egyszerre vágjanak”, hanem minél jobban széthúzzák a vágási időt. Van olyan család, ahol a legutóbbi évekig három hetes eltolódással vágták mindkét oldali szülők illetve a testvérek házát, így folyamatosan tudtak egymásnak friss csontot, hurkát és darált húst adni. Mára időben ez már nem jön össze, és nem is tulajdonítanak ennek akkora jelentőséget, mint korábban.

A DISZNÓ BONTÁSA

A disznó bontásának ebben a faluban két módját ismerték. Régebben gerincről bontották, ilyenkor a gerincből és a nyakrészből orja levest készítettek (Kisbán 1969: 63). A „40-es években már zömiben a hasáról bontották a hízót, ma pedig csak 20% az, aki a hátáról bontja: az idősebb emberek. Ennek a vágásmódnak a legfontosabb hozadéka a karaj és a darált hús megjelenése, ami az étkezési kultúrában jelentős változást hozott.

A FELDOLGOZÁS

Az új bontási mód tehát a disznó új feldolgozási technikáját eredményezte: megnőtt a nyers hús mennyisége a kolbász, és általában a füstölt húszok hátrányára.

A *hurka* Zsombón csak „rizses-húsos” hurkát jelent, a véres hurkát itt nem ismerik. A májas hurka pedig, amit föl is füstölnek, és így helyi specialitás, csak viszonylag későn, az 1970-es években terjedt el. Ez nem a szokásos disznóvágási hurka, hanem kenyér mellé való húsféle, mivel eltartható, igaz, csak a jégszekrény megjelenése óta.

A sertésből készült két legrangosabb rész korábban a *sonka* és a *kolbász* volt. Egymáshoz való arányuk kialakítása nem volt sem állandó sem egységes. A sonka mellett szólt, hogy tovább elállt. Hűvös helyen tárolva kitartott a nyár végi hús-hiányos időszakig is. Főleg

nyersen, de sült is ették és eszik, és az ételek feljavítására is használják. A kolbász népszerűségét növelte ugyanakkor könnyebb kezelhetősége, elfogyasztásához nem kell kést vinni magukkal a mezőre. *A sonkát itthon esszük meg, mert ahhoz kés kell, és kést nem viszünk ki. De a sonka kicsit keményebb, azt igényelné, hogy falatokra vágjuk, ezért nem visszük a földre.*

A sonka „felaprító fogyasztásának” módja rávilágít egy korábbi evési hagyományra, amikor is a levágott húsfalokat a szájukhoz is késsel vitték. Ez a húsfogyasztási mód otthoni étkezéskor a mai napig szokásban van, még az 50-60 éves korosztálynál is.

A kolbász nagyobb arányú készítésében ma fontos szempont, hogy az ifjúság jobban kedveli a sonkánál. Az 1980-as évek négy sonkájából – a combokból – az utóbbi 1-2 évtizedben lényegében inkább kolbász készül.

Az utóbbi pár évben tapasztaltunk némi visszafordulást a sonka fogyasztása felé, elsősorban a középkorú, a mezőgazdaságban nagy intenzitással dolgozó családoknál. Rájöttek, hogy ha a mezőn reggeliznek, a háznál otthon apróra vágott sonkából kiváló szendvics készíthető, kést sem kell hozzá kivinni, s változatosabbá teszi a főleg kolbászból álló kínálatot. Ráadásul a kolbász minősége jobban romlik az idő múltával a hűtőben tárolva is. A szendvicskészítés – ha nincs idő otthon reggelizni – újabb keletű gyakorlat. Véleményük szerint az iskolások tízóraijáról terjedt át a felnőtt étkezés világába. A gyerekek eleinte otthon is az óvodában megszokott bolti felvágottat, párizsit igénylik, később azonban rászoknak az otthoni füstölt húsfélékre.

Korábban nagy becsé volt a szalonnának is. *Régen az volt a szép, ha minél vastagabb volt a szalonna. Dicsekedtünk az iskolában, hogy nekünk 4-5 ujjnyi vastag szalonnánk van.* Sózott vagy húsos szalonna egy parasztháznál mindig volt. A szalonna szoros, hierarchikus kapcsolatban állt a kolbással. Illetett szalonnával kezdeni az étkezést, hogy ne csak a kolbász fogyjon, s hogy a kolbász, *a jó maradjon utoljára.* Az idősebb férfiak étkezéskor egy meghatározott méretű kolbászdarabot vágnak le, és azt falatokra vágva eszik meg. A szalonna fogyasztása nem jár ilyen korlátokkal. Megbecsülését mutatja, hogy készítésekor, akárcsak a sonkát, megformálták, *lekerekítették, hogy szép legyen.*

Talán az eddigiekből is kiderül, hogy a disznó feldolgozásának korábban legfontosabb szempontja az volt, ahogy mondták: *a kenyér mellé valót néztük.* A köznapok ebédje amúgy is hústalan volt, vasárnap pedig a legutóbbi 1-2 évtizedig nem fogyasztottak disznóhúst, csirkét vágtak.

A TARTÓSÍTÁS

Amíg a villany be nem jött, a sertés minden részét füstölve tartósították. Nagy beosztással kellett élni, de a hús, sőt még a szalonna és a zsír így is csak az aratás közepéig tartott ki. Utána lekváros kenyeret ettek. Állandóan „húséhesek” voltunk – emlékeznek vissza.

A ma középkorú zombóiak tudatában úgy él, hogy a húsosabb részeket sonkának illetve kolbásznak füstölték föl, a zsírosabb részeket pedig lesózták, s zsírban lesütve bödönökbe rétegezték bele.

A most 80-as éveiben járó generáció azonban még emlékszik arra, hogy a húslesütés csak az 1940-es években jött divatba, s eleinte a füstölés volt az egyetlen mód a nyers hús tartósítására. Jelenleg ebben a faluban tartósítás céljából csak néhány idős asszony süt le húst, kis mennyiségben.

A combot a lesütés elterjedése után is sokáig sonkának hagyták meg, s általánosnak számított, hogy mind a négy sonkát *főlfüstölték*. A későbbiekben a combok egyre nagyobb részéből készítettek kolbászt, az idősebbek azonban még ma is hagynak húsvéti sonkának valót – az egyik mellső combot. Előfordul azonban, hogy azt is a hentesnél veszik meg, s otthon csak kicsit feljavítják, vagyis egy hétig lesózva tartják, hogy az a csontig átjárja.

Szólnunk kell a *húsbefőtről*, ami a hús tartósításának egy kevésbé ismert módja, Zsombón azonban több háznál is találkoztam e technikával. Ennél az eljárásnál a csontosabb húst, így pl. a disznó farkát, lábát öt literes üvegekbe, nagyon sós vízben teszik el. Fogyasztás előtt kiveszik a vízből, kiáztatják, és másnap beleteszik a bablevesbe.

FOGYASZTÁS

A disznó újfajta bontásával terjedt el a karaj, ami Zsombón bár lassan, de nagy karriert futott be. Rántott hús formájában először az ünnepi étrend fő fogásává, majd fontos tartozékává vált. *Már felnőtt voltam, mikor hallottam, hogy rántott szelet. A mi családukban nem is nagyon szerették, tata se, azt mondta, hogy kemény* – mondja egy 83 éves asszony.

Ugyancsak idegenkedéssel fogadták eleinte a darált húsból készült fasírozottat, de az viszonylag hamar beépült a helyi étrendbe. *Anyám szüreten volt Bordányban – 1937 körül –, és mesélte, hogy fasírt volt. Az jobban volt nálunk is, az se gyakran.* Eleinte ünnepi- és nehéz munkákhoz tartozó étel volt, a '70-es években például paprika szedéskor adták a segítségnek. Mára a köznapi étek közé tartozik. A darált hús az utóbbi egy-két évtizedben egyre több új fogás elkészítésének lett elengedhetetlen tartozéka, így például a rakott zöldségek és az olaszos tésztáké. Ez utóbbi ételfélék jelen vannak Zsombón, de nem túl széles körben terjedtek el.

Fogyasztásukban a karaj, a darált hús, egyszóval a friss, nem füstölt hús egyre inkább előtérbe kerül, mivel ma hétköznapi is gyakran esznek húst. Azt mondhatjuk, hogy ennek az igénynek a megjelenése és terjedése alapjaiban változtatta meg e falu disznóvágási szokásait. Az idősebb generáció számára a friss húst ma is a baromfi jelenti.

NEMZEDÉKI VÁLTOZÁSOK A DISZNÓ FELDOLGOZÁSÁBAN

A gazdák nagy része ma is gyermekeivel együtt vágja és dolgozza fel a disznót. Korábban a szülői ház volt a helyszín, de ahogy a fiataloknak is felépül a vágásra alkalmas melléképülete, a család sorra jár.

Az apa, előregedése után legidősebb fiának, illetve a család legrátermettebb férfitagjának a tiszte a disznó leszúrása, bár az időhiány miatt egyre gyakoribb, hogy böllért fogadnak. A bontásban már a család minden felnőtt férfitagja részt vesz, az asszonyok pedig a belet rendezik el és a hurkát töltik. *Mi nem változtatunk a disznóvágáson, kialakult a szereposztás, el van osztva a munka.*

A 2. és 3. generáció „nyersanyaggal”, hússal, tojással való ellátásában a legidősebb generáció sokáig „fontos szerepet” játszott (Léránt 1998: 98). Mindenki számára kedvező megoldás volt az, hogy a szülők nevelték házas gyermekeik jószágát is, míg az utóbbi évtizedben a fiatal nemzedék radikális ízlés változása konfliktusossá nem tette a helyzetet.

Így beszél erről 2014-ben egy 78 éves, 3 gyerekes gazda: *10 éve nem nevelek disznót. Korábban 10-12 között neveltem. Beleuntunk, mert a gyerekek mindig válogattak, ez zsidós. Olyan rosszul esett, hogy válogattak, pedig jó disznók voltak. A gyermekek igénye szerint vásárolt kisebb, soványabb disznó azonban nem vált be. Az idén olyan lett a kolbász, mint a bocskorszif. Jó kolbászt csak 200 kilós disznóból lehet csinálni, kell, hogy legyen zsírja is. Említett gazdánk ez év őszétől, mint mondja, újra mangalicásabb disznót fog hirdetésből vásárolni, gyermekei pedig, szintén ez évtől, maguknak veszik meg a disznót.*

Nemcsak a disznó kiválasztásában, de a feldolgozásában is megmutatkoznak a nemzedéki különbségek. Ma a fiataloknak is beleszólása van ebbe sőt, egyre gyakoribb, hogy a gyerekek mondják meg, hogy *kinek mi hiányzik jobban*. Az eltérő igények miatt az is előfordul, hogy a szülői háznál mindegyik gyermeknek, és maguknak is külön vágnak disznót, és nem is egyformán dolgozzák fel azokat.

Egy 71 éves, 3 lányos anya, aki, mint mondja, a lányainál *régimódibban főz*, és ezért én annak irányába tolom el a disznóvágást. Ruzsán lakó lányának, aki férjével intenzív gazdálkodást folytat, az a kívánsága, hogy a számára feldolgozott disznóból *csak szelet-szelet legyen*. Ő föl is szeletelteti a karajt, míg anyja nagyobb darabokban teszi el a hűtőládába a húst, és maga szeli fel kiolvasztás közben. A középső, Kismaroson lakó lány és családja az olaszos makarónikat kedveli. Éppen ezért ő 10-12 csomag fél kilós darált húsrá tart igényt, míg anyjának csak 4 db ugyancsak fél kilós adagra van szüksége. A Zsombón lakó harmadik leány pedig *kis disznót kér*, és mellé nagy pulykát vesz. *Most mindenki maga dönti el, hogy mit kér*. 2014 Karácsonyára egyébként mindhárom lányuk hízót kapott ajándékba, amit a szülőknél vágtak le és szülői segítséggel dolgoztak fel. Az általános gyakorlat azonban még ma is az, hogy a testvérség segít egymásnak disznóvágáskor.

A nemzedéki eltérések összegzéseként fontos elmondanunk, hogy az idősebbek számára még ma is fontos, hogy a jószág *saját nevelés* legyen. A vett disznót pedig levágás előtt néhány hétig szemes takarmányon tartják, hogy *kimenjen belőle a táp*. Nem kevésbé fontos nekik a korábbi fő szempont sem, hogy a *kenyérhez elegendő házi húsféle* legyen. Mára azonban náluk is megjelent a *friss hús* iránti igény.

A fiatalabbak számára a *hús frissessége* még szüleiknél is fontosabb. Ezért ők gyakrabban vesznek a boltban is húst. Emellett számukra létkérdés a *gyors felhasználhatóság* – már szeletelve teszik a húst a hűtőbe –, valamint az *egészséges táplálkozás* igénye. Ha nem az apai háztól való sertést vágnak, akkor ismert helyről veszik a jószágot, hogy *tudjam honnét való, mivel etették, hogy én mit eszem*.

Míg a fiatalabbaknál a hús elkészítésénél az újdonságra való törekvésen van nagyobb hangsúly, az 50-es generáció *változatosabb* húsételeket készít gyermekei generációjánál. A legidősebb generációnál a hús elkészítése tekintetében pedig nem szempont sem a változatosság, sem az újdonság, inkább egy, a hagyomány és a lehetőségek által meghatározott, periódikusan *ismétlődő állandóság* jellemzi konyhájukat.

A HŰTŐLÁDA MEGJELENÉSE

A hűtőláda megjelenése – '80-as évtized első felében – forradalmi változást hozott, felbozítva a fogyasztás korábbi rendjét. A friss hús immár elérhető céllá vált, átalakítva mind a húsfeldolgozást mind a fogyasztást. Régen nyáron nem vágtak disznót, most, mióta hűtőláda van, bármikor lehet.

A hűtőládának a hagyományos étrendet kiszélesítő hatása is volt. Nem véletlen, hogy éppen a 80-as években terjedtek el e faluban a szakácskönyvek, receptfüzetek.

A karaj is a hűtőládával jött be. A hús vékonyra szelésének tudását is a hűtőládával hozzák kapcsolatba. A darált húsból pedig korábban csak kis mennyiséget készítettek, mivel könnyen megromlott, pár évtizede pedig az egyik legfontosabb húsalapanyaggá vált, és egy sor új ételféleség meghonosítását tette lehetővé. Emellett a hűtő segítségével takarékosabban tudnak főzni, *most egy csirke három vasárnapra is elég. Régen bővebben főztünk, vacsorára is maradt.*

A hűtőláda váratlan népszerűsége a 2000-es évekre némileg megtorpant. Amikor divatba jött, egyre nagyobb arányban fagyasztottak le friss húst a füstölt áru ellenében. *De aztán rájöttem, és 1-2 év alatt mások is rájöttek, hogy a hűtőben egy kicsit ávasabb lesz. Betesszük a húst a hűtőbe, az már nem olyan, mint mikor frissen vágom. Én azt mondom, elég egy kisebb disznó, de van, aki mebuggyantja a hűtőládáját.* Más vélemény szerint 3 hónap a jól eltarthatóság határa: *Nem szeretem három hónap után a húst a hűtőben, akkor megérezni rajta az állott ízt.* Inkább többször vágunk disznót egy évben. Van, aki tiltakozik e vélemények ellen, s olyan is van, aki dupla nejlonzacskóval, más pedig szódabikarbónás ecettel védekezik a hűtő szaga ellen.

A tehetősebbeknek két hűtőládája van, egy kisebb a zöldségfélének, egy nagyobb pedig a húsoknak. A különböző húsokat a ládában is elkülönítik: az egyik sarokban van a csontos-, a másikban a színhús, a harmadikban a lefagyasztott főtt étel. A csirke-, illetve disznóhúst is igyekeznek külön elhelyezni.

A hűtőláda kezdeti eufóriájának csökkenésével többen újra több húst füstölnek, többször vágunk csirkét, terjed a 40 kilós *giga pulyka* népszerűsége is, s a korábbi tabukat felrúgva, a helyi boltban is vásárolnak friss húst. Egyben megegyeznek: *Jó érzés, ha tele van az embernek a hűtője. Biztonságot ad.*

Tanulmányunkban néhány jelentős változásnak a sertéshús fogyasztására gyakorolt hatására szerettük volna felhívni a figyelmet. Ilyen mindenekelőtt a disznó bontásánál a hát helyett a hasról bontás technikájának az elterjedése. Az ebben rejlő új húsfeldolgozási lehetőségeket az ugyancsak a 80-as években általánossá vált hűtő elterjedése tette lehetővé és általánossá. Fontos kiemelnünk emellett azt az ízlés-forradalmat is, amely erőteljesebben a 2010-es években jelentkezett, s amely az addig szinte egységes húsfeldolgozást – más szempontok mellett – nemzedékek szerint is egyre differenciáltabbá teszi.

SZAKIRODALOM

KISBÁN Eszter

1969 A sertéshús tartósítása a paraszti háztartásban. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom* II–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 103–115.

LÉRÁNT Andrea

1998 Három generáció étkezési szokásainak vizsgálata a saját családon belül. In: Barabás Máté – Terbócs Attila (szerk.): *Terítőken. Egyetemi dolgozatok Kisbán Eszter 60. születésnapja alkalmából*. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke, Budapest, 97–102.

SCHIMBĂRI ÎN PRELUCRAREA ȘI CONSUMAREA CĂRNII DE PORC ÎN ZSOMBÓ (UNGARIA)

Satul care se situează la sud-vest de orașul Szeged a fost considerat pentru mult timp o localitate deosebit de săracă, până ce începând cu anii 1960 a devenit tot mai înstărită datorită producției de piersici. Pomicultura și legumicultura de aici a necesitat o cooperare majoră familială și de rudenie, a cărei importanță se manifestă și în creșterea și prelucrarea porcinelor. Urmărim în paralel metodele tradiționale și cele moderne, coexistența acestora atât în ceea ce privește tăierea porcului, prelucrarea, depozitarea cărnii, cât și obiceiurile consumului. Este deosebit de instructiv să vedem oprirea bruscă a unei metode de prelucrare care în trecut fusese o metodă generală sau să fim martori la răspândirea surprinzătoare a unei noi tehnologii. Dorim să expunem acele corelații interne, ca de exemplu care este legătura dintre apariția unei noi metode de prelucrare și apariția unui nou produs din carne sau care sunt factorii care influențează prelucrarea unei anumite porcine.

CHANGES IN THE PROCESSING AND CONSUMPTION OF PORK IN ZSOMBÓ (HUNGARY)

The village situated south-west from the city of Szeged used to be considered an extremely poor settlement, but starting with the 1960s it has become quite wealthy due to peach production. The growing of fruit and vegetable demanded a great cooperation of family and relatives, and the importance of this aspect can be seen also at pig-farming at the processing of pork. We examine in parallel the traditional and the modern methods, their coexistence in pig-slaughtering, pork processing and storing, respectively in the customs of consumption. It is quite instructive to see the stopping of a previously general technology as well as to witness the surprising spreading of a new one. We would like to expose the inherency, as for example what is the relation between a new processing technology and the appearance of a new meat product or what are the factors that influence the processing of a certain pig.

ZSIGMOND GYŐZŐ

MAGYAR NÉPI GOMBÁSZAT MOLDVÁBAN

Moldvában (Kárpátalján és Felföldön hasonlóképp) már azzal örömet tudtam szerezni, hogy a gombáról, gombászásról beszéltem adatközlőimmal. Nem csupán szívesen, de legtöbbször lelkenedezve beszéltek, meséltek nekem gombás világunkról, köszönet és hála nekik.

Majd három évtizede – 1996 és 2014 között, hosszabb megszakításokkal – főleg tizenegy faluban (Gorzafalva, Bahána, Klézse, Lujzikalagor, Pusztina, Lészped, Berzunc, Gajdár, Gyoszény, Kelgyest, Vizantea Mănăstirească) végzett terepmunka alapján igyekszem körvonalazni a legkeletibb magyar népcsoport etnomikológiai térképét. Sajnos az északi csángók s még inkább a bukovinai székelyek jórészt kimaradnak az értékelésnél, összegezésnél, mert utóbbiak kitelepítettén már nem mérvadó róluk mint moldvaiakról beszélni, az északi csángók esetében pedig oly nagy mértékű az asszimiláció, hogy adataik többnyire csupán a románok népi gombászatahoz nyújtanak adalékot (lásd még Fábán 1971, Grynaeus–Szabó 2002, valamint a moldvai népi gombanevek falvankénti jegyzéke).

Az első népi növénynévjegyzék, melyben gombanevek is szerepelnek, 1933-ból való (bogdánfalvi adatokat közöl), Csűry Bálint a szerzője (Moesz és Pál is csupán hétfalusi csángóktól közölnek adatokat még 1908-ban, illetve 1909-ben). Későbbi, azaz nemrég írt munkák szintén adalékokkal szolgálnak kutatásaimhoz. Csík falu gombaneveiről Benedek H. Erika közöl 1997-ben. Zakariás Erzsébet (1997) és Nyisztor Tinka (2013) is írt a csángók, a moldvaiak étkezési szokásairól, az általuk felhasznált növényekről szintén, de anélkül, hogy a gombákról szó essék, mi meglepő, mert kiváltképp szeretik a moldvai adatközlőim a gombás ételeket, s szerintük régóta így van ez. Itt jelzem, hogy a bukovinai adatokat (kevés van) beveszem bár adattáramba, de sem ezeket, sem az adattárba be se vett gyimesi meg hétfalusi csángókra vonatkozóakat nem tárgyalom. Előbbiek esete túlságosan is csak a múlté már, s túl keveset mondanak jelenkori felmérés hiányában, utóbbiak pedig inkább tárgyalandók ott, hol erdélyi népcsoportjainkról esik szó (Zsigmond 2011: 251–252, Zsigmond 2009: 114–115).

Moldva népi gombaismerete többnyire átlag feletti és jellegzetes. Falvai közt vannak olyanok, melyek a gombatermés számára kedvező természeti körülményekkel rendelkeznek, és olyanok is, melyek határában erdő nincs, így csak a mezőn termő gombák jöhetnek számításba esetükben.

A többi tájegységhez viszonyítva itt a legismertebb a nép körében a gyűrűs tuskógomba (*Armillaria mellea*), a májusi pereszke (*Calocybe gambosa*), a tövisalagomba (*Entoloma clypeatum*) és a korallgomba (*Ramaria* sp., főleg *R. flava*), lévén, hogy ezek is centrálisnak számítanak, nem úgy, mint a magyarságnál átlagos, általánosnak számított gombaismeret esetében (Zsigmond 2009: 17). A magasabb fokú gombaismeret jele, hogy több a centrálisnak számító (a többség által ismert) gomba itt, mint más vidéken. Így Mezőségen 5, Sóvidéken 13, Kézdiszéken 16, az átlag 12 körüli, Moldvában pedig: 20.

A kitüntetettség jele az, hogy valamelyik gombafaj gyűjtését, keresését, szedését külön szóval, kifejezéssel jelölik. A moldvai magyaroknál kitüntetett gomba ekképp a kucsomagomba, a vargánya, a csiperke például: *Szoktunk bercsogászni* (*Ptychoverpa* spp., *Morchella* spp.), *hilibészni* (*Boletus edulis*, *Boletus reticulatus*), *csiperkészni*. *Gombászni akkor mondjuk, mikor különfélét szedünk.* (DA, Klézse, Moldva)

Egyetlen más nagyobb vagy kisebb magyar táji csoport, illetve tájegység esetében sincs annyi nevük a kucsomagombáknak, mint éppen a csángóknál, Moldvában: *bercsog* és *bercsogomba* (Moldva), *bircsog* s *bircsogomba* (Moldva), *csipke hercsók* (Moldva), *fehér bercsog* (Moldva), *fekete bercsog* (Moldva), *péterkegomba* s *péterke* (Moldva), *sombercsog* (Moldva), *szen(t)györgyi gomba* (Moldva), *szentpéteri gomba* (Moldva). Nem véletlen, hogy eddig csupán Csángóliában jött össze a kucsomagomba legszebbként való adatolása: *A legszebb a bercsog, főleg gyortyánfák alatt szedtem.* (SzE, Klézse) Minden bizonnyal azért tekintik szépnek, mert nagyon finom is, megéri a fáradságot. *Van úgy, hogy reggel háromko már megyünk gombászni. A legtöbbet megdolgozni a bercsogért ke. Miko a rakottya rügye valamennyire bimbózik, lehet bircsogászni.* (DA, Klézse)

Tájegységeink közül csak a Mokányságban és a Mezőségen hasonlóképp erős a román nyelvi hatás a gombanevekben is, mint Moldvában (főleg középső meg északi részein). Több gomba nevét több helységben csak románul ismerik: *lăptuc* (*Lactarius volemus*), *păstrăv* (*Polyporus squamosus*) *poponete* (*Macrolepiota procera* – Berzunc), *nyíkoréc* (*Lepista nuda* – Csík), *buréc negri* (*Pleurotus ostreatus*), *pânișoare* (*Russula* spp. – Gajdár), *pula calului* (*Lycoperdon* spp. – Gyoszeny), *lăptuci* (*Lactarius piperatus*), *pânișoare* (*Russula* spp.), *pizda țigăncii* (? – Kelgyest), *ciupercă de rouă* (*Marasmius oreades*), *ghiebe* (*Armillaria mellea* – Szabófalva), *bășina porcului* (*Lycoperdon* spp.), *bureți negri* (*Pleurotus ostreatus*), *bureți de rouă* (*Marasmius oreades* – Vizantea Mănăstirească).

Több itteni magyar gombanév valószínűleg fordítás románból, illetve a román név többé-kevésbé magyarosított hangzású változata (*kenyér-gomba*, *Russula* sp. – pânișoare / *csipész-gomba*, *Lactarius piperatus* – bureți iuți / *fekekegomba*, *Pleurotus ostreatus* – bureți negri / *gebe*, *Armillaria mellea* – ghebe / *harmatgomba*, *Marasmius oreades* – bureți de rouă) stb.

Talán egyetlen tájegységünk magyarsága számára sem ennyire jelentős a gomba árúként, pénzforrásként, noha több helyt – például Klézsen, ahol többnyire szegénynek tartják az árusítást – már a faluban elkelt az eladó gomba, gyakran nem is pénzért, de más élelemért.

Bizonyos itteni felhasználási formái a gombának (étel, nyersanyag) kivételesek, ritkák.

Gunda Béla a *Magyar Néprajzi Lexikon* „gombászás” szócikkében (Gunda 1979. II: 291) a 10–15 gombafajtát ismerő falut jó átlagnak tekinti. Szerintem a sokféle gombában gazdag falvak átlaga a magyarságnál 25–40 körüli. Síkföldi, erdő nélküli falvak esetében 4–8

lehet az átlag. Aranyosszéken majd 20 néven kb. 25 gombafélét ismernek az erdővel is bíró falvakban (A eset), a csak mezei gombászással élő falvakban (B eset) alig 3 néven mintegy 5–6 féle gombát tartanak számon, majdnem azonos a helyzet a szomszédos Alsó-Fehérben (a nevekben például elég sok a különbség). A Szeben környéki románoknál 10–13 körüli-re becsülöm az átlagot (a pontosabb, megbízhatóbb összehasonlításához több s alaposabb munkára van szükség!). A Mócvidék meg Mokányság románjai úgy 15 néven kb. 20-féle gombát, a többnyire erdő nélküli Mezőségen és a jóval erdősebb Torockón úgy 10 néven 15 gombafélét ismernek eddigi kutatásaim alapján. Sóvidéken majd 57 néven kb. 44 gombafélét ismernek. A Moldvával szomszédos Háromszéken ugyancsak mintegy 80-féle gombafajt neveznek meg mintegy 210 néven, de egyénileg átlagban a népi gombaismeret 25–30 fajra tehető. A kézdiszékiek több mint 50 gombafajt mintegy 90 néven neveznek meg.

146 néven neveznek meg Moldvában mintegy 80-féle gombát. Sajnos számos esetben nem sikerült pontosan, biztosra beazonosítani a megnevezett gombákat. A legtöbb azonosítatlan és a legtöbb bizonytalanul azonosított gombafélét a magyar nyelvterület ezen részében adatoltuk mindmáig. A legtöbb centrális gombafélét is itt tarthatjuk számon. Érdekes, hogy közöttük viszonylag újonnan megismert faj is van, s több olyan, mely a magyar nyelvterület több táján csak perifériálisnak számít, ha egyáltalán számolnak vele. Zárójelben a területen leggyakrabban használt népi nevet, neveket adom meg. A magyar nyelvterületen többnyire ugyanazokat a gombákat tartják a legismertebbeknek, esetükben ezek centrálisak, azaz egy bizonyos közösségben a legismertebbek. A kifejezés Kicsi Sándor Andrásztól való (Kicsi 2005: 337). Félkövérrrel jelzem, hogyha az illető faj általában is centrálisnak számít a magyar nyelvterületen.

Centrálisak: 1. kerti csiperke, *Agaricus campestris*, 2. gyűrűs tuskógomba, *Armillaria mellea*, 3–4. izletes és nyári vargánya, *Boletus edulis* és *reticulatus*, 5. májusi pereszke, *Calocybe gambosa*, 6. sárga rókagomba, *Cantharellus cibarius*, 7. tövisalagomba, *Entoloma clypeatum*, 8. bükkfatapló, *Fomes fomentarius*, 9–10. fehértejű és zöldülőtejű keserűgomba, *Lactarius piperatus* és *pergamenus*, 11–12. pófete, *Lycoperdon* spp., 13. nagy őzlábgomba, *Macrolepiota procera*, 14–15. kucsmagomba, *Morchella* sp., 16. kései laskagomba, *Pleurotus ostreatus*, 17. cseh kucsmagomba, *Ptychoverpa bohemica*, 18. korallgomba, *Ramaria* sp. (főleg *R. flava*), 19–20. galambgomba, *Russula* spp. (főleg kékhátú gg., *R. cyanoxantha*)

Perifériálisak: *Aleuria* sp., *Amanita caesarea*, ? *Amanita pantherina*, (*Amanita phalloides*), *Amanita rubescens*, ? *Amanita regalis*, *Amanita muscaria*, *Amanita rubescens*, ? *Amanita regalis*, *Amanita muscaria*, ? *Armillaria tabescens*, ? *Clitocybe nebularis*, *Coprinus comatus*, *Coprinus* spp., ? *Gyromitra esculenta*, *Gyromitra* sp., *Lactarius deliciosus*, *Lactarius deterrimus*, *Lactarius scrobiculatus*, ? *Lactarius torminosus*, *Lactarius vellereus*, *Lactarius volemus*, *Laetiporus sulphureus*, ? *Leccinum rufum*, *Leccinum scabrum*, *Leccinum* spp., (*Leccinum versipelle*), *Lepista nuda*, *Lyophyllum connatum*, *Macrolepiota excoriata*, *Macrolepiota rhacodes*, *Morchella* spp., *Phallus impudicus*, *Phellinus igniarius*, *Pleurotus pulmonarius*, *Polyporus squamosus*, *Russula emetica*, *Russula rosea*, *Russula virescens*, *Suillus* sp., *kék csipirka*, ?, *sárga csipirka*, ?, *sárig pulinyica*, ? stb.

Azonosítatlan gombanevek: *csokrogomba* (Bogdánfalva), *szöszke* (Csík), *cigányhilib*, *feteke drélegomba* (Forrófalva), *pízda țigăncii*, ? (Kelgyest), *nyírfagomba* (fehér, vékony szárú, augusztusban, szeptemberben termő), *dobki*, ?, *pitric*, ? (Klézse), *tejgomba*, ? (Pusztina), *poty-gomba*, ? (Vizantea Mănăstirească).

Pontosan nem azonosított gombanevek: *cigányhilib*, *Boletus*, *Leccinum* spp., *dréle*, ? *Auricularia auricula-judae*, *pânișoare*, *Russula* spp., *plophilib*, ? *Leccinum versipelle*, *rosszféle galamb*, *Russula emetica* s más *Russula* (Gajdár), *lapigyébe*, *Armillaria* sp., *nyíri riskó*, ? *Lactarius torminosus* (Gorzafalva), *sombercsog*, egyféle kucsmagomba (*Gyoszeny*),

borsógomba, ? *Amanita rubescens*, *cserehilib*, ? *Boletus* sp., *fehérhátú galambgomba*, ? *Russula* sp., *feteke bercsog*, ? *Morchella elata*, *fülgomba*, ? *Aleuria*, *Gyromitra* sp., *hóhérgomba*, ? *Amanita phalloides*, *kenyérgomba*, ? *Lactarius volemus*, *nyikorecgomba*, ? *Russula cyanoxantha*, *nyírhilib*, ? *Leccinum scabrum*, *piros bercsog*, ? *Gyromitra esculenta*, *piroshátú galambgomba*, ? *Russula* sp., *piroshátú hilib*, ? *Leccinum rufum*, *plóphilib*, ? *Leccinum scabrum*, *rakottyahilib*, ? *Boletus*, *Leccinum* sp., *zsinigor(gomba)*, ? *Lactarius torminosus* (Klézse), *fenyőgomba*, ? *Lactarius deliciosus*, *paprencs*, ? *Lactarius deliciosus* (Lészped), *borsógomba*, ? *Amanita regalis* (*Amanita muscaria*), *cigányhilib*, ? *Suillus*, *Leccinum*, *Boletus* sp., *disznóporcogó*, ? *Russula* sp., *fehér csipirka*, ? *Macrolepiota excoriata*, *fehér nyikoréc*, ? *Clitocybe nebularis*, *fehér pulinyica*, ? *Amanita pantherina*, *kitár*, *kitárka*, *tyitára*, ? *Leccinum scabrum*, *nyírfagomba*, ? *Leccinum scabrum*, *nyírfahilib*, ? *Leccinum scabrum*, *porcogógomba*, ? *Russula delicata*, *sárga lasagomba*, ? *Laetiporus sulphureus*, *sárig pulinyica*, ? *Amanita* sp., *szengyörgygomba*, ? *Morchella*, ? *Ptychoverpa* sp., *szilva(fa)gomba* / *szilafagomba*, ? *Entoloma clypeatum* (Pusztina), *vereshátú*, *Russula* sp. (*Vizantea Mănăstirească*).

Magyarok által is ismert, említett moldvai román népi gombanevek: *bîrciog* (*Ptychoverpa bohemica*), *opintyála*, *ghiebe* (*Armillaria mellea*), *lăptuci* (*Lactarius piperatus*), *bureți de rouă*, *ciupercă de rouă* (*Marasmius oreades*), *ghebe* (*Armillaria mellea*), *csuperka*, *ciupercă* (*Agaricus campestris*), *bureți iuți* (*Lactarius piperatus*), *păstrăv* (*Polyporus squamosus*), *râscov* (*Lactarius deliciosus*, *L. deterrimus*), *bășina porcului* (*Lycoperdon* spp.), *pânișoare* (*Russula* spp.), *picioru porcului*, (? *Macrolepiota procera*), *pula calului* (*Lycoperdon* spp., *Bovista* sp.), *pizda țigăncii* (?), *plóphilib* (*Leccinum versipelle*).

Számos moldvai magyar népi gombanév nincs meg sehol a magyar nyelvterületen: *cserehilib*, *csipke hercsók*, *csokrosgomba*, *disznóporcogó*, *dobki*, *fehérhátú galambgomba*, *fehér és kék nyikoréc*, *fehér pulinyica*, *feteke drélegomba*, *fetekegomba*, *galambocska*, *gyébe*, *hóhérgomba*, *kányagomba*, *kitárka*, *kortélgomba*, *kucsmásgomba*, *magyarógomba*, *őpentis*, *őszikeserű*, *paprencs*, *piros pulinyica*, *potygomba*, *pukkantyú*, *rakottyahilib*, *sáriggomba*, *sárig pulinyica*, *sinórgomba*, *sombercsog*, *szentpéteri gomba*, *szőrös riskó*, *urispaka*, *veres pulinyica*, *zsinigor(gomba)*, *zsíra a földnek* stb. Valószínűleg ez a nagytáj, amely a legtöbb máshol meg nem lévő magyar népi gombanévvel rendelkezik.

A zöldségtermesztés, állattartás mellett, ha nincs, akkor is próbálnak időt találni a gombászásra, ezért is mondják, hogy: *Itt mindenki gombászik miko gombászóüdő van.* (DA, Klézse)

Moldvában is a gombászás célja elsősorban a munka-, a jövedelem-kiegészítés, a táplálkozás változatosabbá tétele, egyáltalán az élelemszerzés: majd minden család kivette részét többé-kevésbé tevékenyen a gombászásból, amely elismerten nehéz, fárasztó. Nem kis ügyességet meg tudást is igényel. Általában a koránkelést szintén megkívánja és szerencse is kell hozzá. *Van úgy, hogy reggel háromko már megyünk gombászni.* (DA, Klézse)

A magyarok – főleg a Székelyföldön, de például Beregben is – azt a személyt nevezik *gombakirálynak*, aki valamely helységben kitűnik mint jó gombaismerő, kiváló gombász. Nála a gyűjtögetés foglalkozásszámba megy, bár más alkalmi munkát is végez. Moldvai gombakirályról is tudunk. Például Klézsen: *Kati néne volt a gombakirály.*

A gombászok életkora nem mérvadó, de mondják: *Nálunk inkább a gyerekek, asszonyok mennek gyakrabban gombászni.* A foglalkozást illetően a pásztorokról mondják, hogy többet gombásznak, bár általában a foglalkozást nem tekintik meghatározónak a gombászást illetően, a munkanélküliséget, a nincstelenséget annál inkább. Sajnos a káros környezeti változás a gombászást is érinti nem egy moldvai falu esetében, ezért hallhattam Bahánán: *Mink nemigen gombászunk, levágták az erdőket. Tarisnyába s kasornyába szedik a gombát, ezt ajánlják felszerelésnek.* A gomba részeit főleg a következőképp nevezik: *szár*, *farok* ('tönk'), *kalap*, *fej* ('kalap'), *rece*, *alja*, *fonákja* ('lemez, kalap alja').

Sokféle népi kifejezés alakult ki a gomba körben, gyűrűben való termésének jelölésére Moldvában is. Klézse: *A táncgomba dudóba terem. A dobki kicsike, serágba csinálódik 2-3 októberbe, ha lesz.* Pusztina: *A fehér és a kék nyikoréc sorba nő. A táncgomba bogba jű ki. Mejen körbe, mint a tánc.* Vizantea Mănăstirească: *A magyarárogomba hórába lesz.*

Gombatermesztéssel egyesek szoktak próbálkozni, arra viszont több helyt ügyelnek, hogy hagyják helyben a gomba szárát, remélve, hogy ekképp jobban szaporodik. Íme néhány adat erről: 1. *Legény vótam, meg kell tanulni, hogy ke termelni csiperkét. – András, csinájunk csiperkenevelős helyet! Hozz olyan micselt. Csináltam a komposztot. Kihántam a ganét, nem vártam ki, hogy teremjen. Utána aztán termett.* 2. *Sárig az alla, azt a csiperkét meg ke választani az erdőbe, megetesd vele a lovat, lesed a trágyát, takarad bé szalmáva, legyen árnyékba, s fog nőni a csiperke. Az erdei csiperkétő félnek, van afféle hóhérgomba.* (DA, Klézse)

A növénytársulások ismerete rávezethet a gombászóhelyek megtalálására: ezt a gombászás moldvai magyar népi szakértői szintén jól tudják, és élnek is e tudásukkal. A jó gombász ismeretlen helyen is tudja, hogy hol és melyik gombafajt érdemes keresni...

Bahána: *Mind a tojás úgy van a földbe, a zsíra a földnek (? Phallus impudicus, mikor bozsorkánytojás). Erdőbe s szénafüvekbe, inkább meleg oldalakon.* Gajdár: *A dréle szilas erdőn meg csutkakon van. Gorzafalva: Ahol plopfpák (nyárfák) vannak, a láposokba, ahol tós hely van az erdőbe, ott a péterkegomba (kucsmagomba).* Klézse: *A fehér bercsog a plopba, inkább nagy erdőkbe van, a rakottyást szereti. Van feteke bercsog is, miko ilyet kaszálsz, nagy szerencsés vagy, a piros a legritkább, a csipkésbe, csipkebokor mellett van.*

A laskagomba plopján s diófán is van. Pusztina: *A kitárka (tinóruféle) erdő szélén van, főleg nyárasba, hol fű es van. A lasagombát (Laetiporus sulphureus), sárga, ficfán van, eszik.*

Egyes gombákról úgy tartják, hogy sajátos bánásmódot kívánnak. Gajdár: *Bé ke szúrni botot neki s kesse levágni, me ha kézze, akko hamar vénül meg.* Pusztina: *A pisztiric rományul păstrăv, késvel szedjük, me ha nem aztán nagyon megkeményedik.*

Több helyt figyelmeztetnek az összetévesztés veszélyére, lehetőségére. Gajdár: *Kégyógomba (Macrolepiota procera) van rossz es, a sárigféle. A fokhagymát megtörik, s azza eszik. Galamb (Russula spp.) van kék, veres, melyik nem jó, az csíp. Gorzafalva: A nyíri riskó töve likas, nem veres levét enged.* Pusztina: *Csipirkáná (Agaricus spp.), ha feketé a fonákja jó, ha fehér, nem jó. Galambgomba (Russula sp.), amelyik csíp, nem jó, van jó piros, kék, fehér, lila is. A disznóporgót (Lactarius delicatus) nem eszik, a porcogó, de nem tejes, nyárba nő az erdőbe.*

Számon tartják, hogy melyik évszakban melyik gomba hogyan követi a másikat. Klézse: *Tavassza van: harmatgomba (Coprinus comatus), bercsog (Morchella spp.), csiperke, csüperke (Agaricus spp.), szilvagomba (Calocybe gambosa), táncgomba (Marasmius oreades), fűzgomba (Laetiporus sulphureus), pitric (? Polyporus squamosus). Őszi az opintyála, s míg lehavaz van laskagomba (Pleurotus ostreatus).* Pusztina: *A lasagombát (Laetiporus sulphureus) eszik, sárga, ficfán van. Inkább ősszel van, de esős időbe tavassza is. A pulinyicát (Amanita rubescens) mi igen, de a románok nem eszik, pettyes, nyárba s ősszel van.*

A nyár kivételesen fontosnak számít tájainkon, noha ősszel van a legtöbb gomba, a nyáriak közül ismert több. Nem véletlen, hogy Moldvában is mondják: *Szen Péterbe lesz több gomba.*

Számon tartják a csupán újabban megismert fajokat is. Pusztina: *Eszik a kurtélgombát (özlábat), a pirosodót is. Régebb nem üsmerték. A piros pulinyicát (piruló galócát) régebb nem ették.* Tudják, hogy például a vargányának, csiperkének, májusi pereszkének, rómagombának, kucsmagombának a tönkjét sem kell eldobni, az is jó az ételbe.

Bolondgombának mindenekelőtt a légyölő galócát tartják (van, aki e néven is ismeri), a bolondgombát, az ismeretlent nem szedik le. Gombamérgezés esetén többnyire helyes a hagyományosan adott tanács. Pusztina: *A borsógomba egy a légygombáva, nem ejük*

meg, ha mégis, édes tejet ijunk utána. Klézse: A mérgezés ellen téel, sebes téel (joghurt) vagy sós vízzel, ecetes vízzel védekeznek.

A szokásosnak, gyakran mondható hiedelmek a mérgező gombák megítélésével kapcsolatban itt is nagyrészt megvannak. Klézse: Mondják, mártsuk ecetbe, fokhagymalébe, s jól megsózzuk, hogy biztos jó legyen, mindig jól meg kell főzni, sütni a gombát. Mondják, a csóré kürbécs (csiga) ha megmássza, vagy kígyó, nem jó megenni.

Általában becsülik a gombaételt, kedvenceknek inkább az ízletes és a nyári vargánya, a gyűrűs tuskógomba (ez nem jellemző a magyar nyelvterület többi részére), a kucsma-gomba, a csiperke, a rizike és a róka-gomba számítanak. Az egész magyar nyelvterületen minden bizonnyal itt a leggyakoribb a fokhagyma használata gombás ételeknél. Klézse: A fokhagymalé úgy lesz, megtörik a fokhagymát, sótt rá, vizet, van amelyik olajat, csombordat is tesz belé. Sokszor evve esszük a gombát. (DA, Klézse)

Tokánynak, paprikásnak s tojással, illetve egyszerűen megsütve (túróval, szalonnával) készítik el leggyakrabban a gombát, de ismeretesebb különlegesebb receptek is: fasírt, leves is készül Moldvában gombából, gombával. Alább ismertetek néhány itteni gombás receptet.

Meghatározatlan ehető gombával:

Szentgyörgysalátát megaprítva a gomba közé pergeled, össze vele, s tojásrántotta gombáva. (DA, Klézse) Főleg sós vízbe (van ilyen forrás a szomszéd faluba), minden gombát főztek, s aztán muzsdéjba (fokhagymás lébe) mártották s úgy ették. Rizval is főzöm a gombát, murkot héza, a gombát csak kevésbe vágom, esetleg egy kicsi szuk de rósit (paradicsomlét) belé. (BKM, Pusztina)

Vargányával, hilibbel (*Boletus edulis*, *B. reticulatus*): A hilibet süssük ki olajba, s fokhagymába mártva esszük. (CT, Bahána)

Kucsmagombával, bercsoggal (*Morchella* sp., *Ptychoverpa bohemica*): A szenpéteri gombát hagymarántalékkal, tejjel s kicsi paprikáva szoktuk enni, tokánynak. (KJA, Bahána) A péterkegombát kötték fe cérnára, szárították. Télbe áztattuk meg, vagdaltuk meg, főztük meg. Faolajat tettek, hagymát vagdaltak, rizskását, sót belé, s magára bőttösön szoktuk enni. (BB, Gorzafalva)

Gyűrűs tuskógombával, gyébével (*Armillaria mellea*, *A. tabescens*): Felfűzik cérnára, éde-sebb szalonnáva s hagymáva, tojással. (FM, Gajdár) Gyébelevés. Káposztalébe főzünk rizskását gyébébe. Csinálnak még a gyébéből pityókával kiftelucát (fasírtot), én azt nem szeretem. A gyébét inkább fokhagymával, ecetvel esszük meg, Főleg nagybőjtbe. (BB, Gorzafalva) Csányák meg, pergelik, fekete borssa (padlizsán) teszik e zakuszkának, főleg az opintyalát. (DA, Klézse)

Rizikével, riskóval (*Lactarius delixiosus*, *L. deterrimus*): Tettük sós vízbe a megvagdalt riskót. Ettük meg málával. Hagymát is vágtak közé reggel, estétó reggelig kiázott, reggel kimos-tuk a riskót, vagdaltuk, ettük meg. (BB, Gorzafalva) A legjobb az opintyála, szerintem, mikor úgy készítik el mint az agyat, hagymásan, tojással, megszórvá feketeborssa és csípős borsot is tesznek belé. (DA, Klézse)

Csiperkével (*Agaricus campester*): A csiperkét, keserűt sütötték. A csiperkét nyersen is esszik. (BKM, Pusztina)

Kései laskagombával (*Pleurotus ostreatus*): Ősszel termik a laskagomba, nagy levelekbe termik, erős jó, erántva jobb, mint a hús. (SBM, Vizantea Mănăstirească)

Nagy őzlábbal (*Macrolepiota procera*): Van rossz es, a sárigféle kégyógomba. A fokhagymát megtörik, s azza eszik. (FM, Gajdár) Eszik a kurtélgombát, a pirosodót is. Régebb nem üs-merték. (NyCI, Pusztina)

Fehércsokros álpereszskével, földi laskával (*Lyophyllum connatum*): Földi laskagomba (*Lyophyllum connatum*), ezt paradicsommal, hagymával összepergelve ettem. Ritka. (DA, Klézse)

Csészegombával, *fülgombával* (Peziza sp.): *Eszik, mind a rendje.* (ahogy szokás, fokhagymával, miután megfőzték vagy hagymásan megsütötték, DA, Klézse)

Júdasfülegombával, *fülgombával* (Auricularia auricula-judae): *Eszik, mind a rendje.* (DA, Klézse)

Pöfeteggel (Lycoperdon spp., Bovista, Langermannia gigantea): Újabban eszik, tojásba, de csak kevesen (NI, Gajdár).

Mezei szegfűgombával, (Marasmius oreades): Úgy ették, vagdalták meg, hagymát belé s tojást. (SBM, Vizantea Mănăstirească)

Tővisaljagombával, *szilvagombával* (Entoloma clypeatum): *Jó megfőve s megrántva tojással.* (KV, Berzunc)

Borsos tejelőgombával, *keserűgombával* (Lactarius piperatus): *Főzik s fokhagymába mártva belé, sózzák s eszik.* (SBM, Vizantea Mănăstirească)

Leggyakoribb és legközismertebb elkészítési módja Moldvában (is) a következő: A *csi-perkét, keserűt sütötték.* (BKM, Pusztina)

Nem indokolatlan a keserűgomba viszonyulásunk egyféle hungarikumnak tekinteni, ugyanis sehol máshol, – főképp Európában – nincs olyan becsülete, mint a magyarságnál (még tőlünk keletre sem). A magyar nyelvterület hagyományörzőbb vidékein közkedvelt centrális gomba a keserűgomba (Erdély, Kárpátalja, Moldva, Őrség).

Külön ki kell térnünk a keserűgomba kapcsán arra, hogy ismertségének, kedveltségének jele az is, hogy szinte minden magyar tájegységben ismert a vele összetéveszthető gomba, a pelyhes keserűgomba (Lactarius vellereus). A különbségre mindenhol felhívják a figyelmet, elkülönítik más megnevezéssel is (nem úgy a zöldülő tejű keserűgombától – Lactarius pergamenus), melyet általában épp úgy fogyasztanak, jónak tartanak, mint a fehértejűt (Lactarius piperatus). Csak Moldvában találoztunk azzal, hogy a pelyhes keserűt is megeszik (Például Pusztinán: *Az őszi keserű – Lactarius vellereus – rosszabb ízű, de eszik.*). Ugyancsak ritka, hogy a keserűvel összetéveszthető földtoló galambgombát szintén ismerjék, megnevezzék. Például Pusztinán ekképp: *A disznóporcogót nem eszik, a porcogó, mint a keserű, de nem tejes, nyárba nő az erdőbe.* (NyT)

Tartósítással (savanyúságnak, sózva, szárítva, hűtőben lefagyasztva) viszonylag sokan foglalkoznak. *Télire teszik e sóba, ecetbe is a galambgombát* (NI, Gajdár). *A rókagombát eteszik sóba* (FM, Gajdár). *Az opintyikot* (Armillaria mellea) *felfűzik cérnára. Télire teszik e sóba, ecetbe is* (FM, Gajdár). *Nyersen tettük e a riskót* (Lactarius deliciosus, L. deterrimus). *Tettük sós vízbe miután megvagdaltuk. A péterkegombát* (kucsmagombát) *kötték fe cérnára, szúrították. Gyébeetetés: ecet, torma, kicsi cukrot belé.* (BB, Gorzafalva) *Legtöbbszö a gyébet sózzuk el, vagy ecetbe tesszük el* (DI, Gorzafalva). *Zakuszkának főleg az opintyálát teszik e, besózzák a keserűt, a rókagombát aszún is, aszálják a hilibet, van, aki fűzérbe (cérnába), van, aki sirágba* (3-4 ágú vesszőre húzzák be). *Legalább 10–20 kiló gombát szoktunk minden esztendőbe eltenni. A bercsogót szárítják, felfűzik cérnára, mind a borsot (paprikát).* (DA, Klézse) *Az opintyit* (Armillaria mellea), *2 kilót, megfőztem, kimostam a nyáltól, belé (5 kilót) gogosárt, 1 kiló nádmézet, e liter ecetet, s összevegyítve: fekete borsot, tormát, murkot, csombort.* Nyári gombát *ecetvel, tormával és sóval, s többet Básești-ből hozott sós vízzel teszek el.* (BKM, Pusztina) *A riskó sózva tavaszig etart.* (SBM, Vizantea Mănăstirească)

Lactarius deliciosus, (L. deterrimus) Nr. *A răscovnak veres leve van, teszik ecetbe, murálják.* (KV, Berzunc)

Sehol máshol a magyar nyelvterületen nem találoztunk eddig azzal, miről Pusztinán szereztünk tudomást: *A riskót, szőrös riskót* (Lactarius torminosus) *teszik e télire.* (BI)

Elég sokan és számottevő mennyiségben szárítják errefelé a vargányát, a gyűrűs tuskógombát, a kucsmagombát, a rókagombát. A gyűrűs tuskógomba hagyományos szá-

rításával Moldván kívül mindeddig csupán a Felföldön (Zempléni-hegység, Szepesség) találkoztam.

Ami a népi gyógyítást illeti, a legtöbb gombás gyógymódot Moldvában vágásra, vérzés-csillapításra ajánlották. Elsősorban a pöfeteget (és olykor a taplót) használták s használják (Klézse: *A lópesz porát használják sebre.*). De előfordul, hogy a szömörccsöggel ugyancsak élnek. KJA, Bahána: *Zsúra a földnek* (Phallus impudicus), *az jó kelésre inkább, meghótt, aki csinálta, használt, szárazstotta meg a sebet.* Egy háromszéki és több moldvai adatunk van csupán arra, hogy az erdei szömörccsögöt kelés (furunkulus) gyógyításához ugyancsak igénybe vették. Íme a másik két moldvai ajánlás: FM, Gajdár: *Bubujad csinálódik, a bűdös-gomba kifakassza, kihúzza a rosszszágot.* NyCI, Pusztina: *A bűdösgombát a csomóra reákötik, megérleli. Meg is szárították, hogy legyen télbe is.*

Érdekes, hogy a szömörccsögöt a magyar nyelvterület nagy részén főleg reumára használják (Zsigmond 2011: 42), de itt Moldvában erre nem utaltak, viszont az említett betegség kezelésére közvetett közlés révén derült ki, hogy más gombát használnak, csakúgy, mint Kászonban. *Ahol fáj, ott bekenem. Itt nem eszik, csak egy largucait használta Kászonba rehomára, most már többen azóta.* (PCÉ, kászonjakabfalvi). Az adatközlő meg is mutatta nekem a hiribnek nevezett gombát (Suillus luteus, barna gyűrűstinóru), így azt teljes bizonyossággal sikerült azonosítani. Az is kétségtelen tehát, hogy moldvai eredetűnek számít Kászonban ez a gyógymód, csángó faluból (Máriafalváról) került a Székelyföldre.

A szívomba, a Corydalis cava, odvas keltike és a Corydalis solida, ujjas keltike – olyan virágos növény, amelyet egyértelműen gombának tartanak, noha tudják, hogy virágos növénynek a része. A magyar nyelvterületen elsősorban (szinte kizárólag) a moldvai magyarok körében s a Székelyföldön ismert. Itt megbecsült orvosság szívántalmakra (Bosnyák 1973: 296, Halász 2010: 256–257, Zsigmond 2011: 217–222).

A moldvai magyarok meg a székelyföldiek a társadalmi, nemi elkülönülés mondhatni mágikus analógiájára külön nőnek meg férfinak való *szűgombát* tartanak számon, melyet naponta háromszor – a három a leggyakoribb bűvös szám – kell bevenni. Mondják, hogy: *Kék virágocskájú a férfinő, az asszonyé fehér. Kiássák a földből, kiáznak tizet, megkapnak egyet.* (DI, Zöldlonka)

Bizonyos moldvai felhasználási formái a gombának kivételesek, ritkák, csak egy-egy faluban vannak meg. Ez más tájegységeink esetében is hasonlóképp szokott lenni. Jellegzetességnek számít viszont az, hogy itt nem csupán embert és állatot, de a földet is próbálják gyógyítani, pontosabban termőbbé tenni úgy, hogy légyölő galócával trágyázzák (Klézse). Csak itt fordul elő a magyar nyelvterületen azonosíthatatlan kalapos gomba használata fogamzásgátlóként (anticoncipiens).

Klézse: *A gombáról én nem mondhatok semmit, mert a férfiaknak ez tilos megtudni még a névit is. Amennyiben ismered a fogamzásgátló gomba névét és elárulod, könnyeb lesz megtudni ki szedi az erdőből. (...) Megaszalták és port is csináltak belőle.* (DA)

Napjainkban a magyar nyelvterület majdnem egészen ismeretes, ha nem is használatos már légyölésre a gyakran épp *légygombának* nevezett Amanita muscaria tányérba téve (egészen vagy felvagdálva), cukrozva vagy sem, tejjel, vízzel vagy mézzel (Zsigmond 2011: 39). Moldván és a Székelyföldön kívül inkább csak nevében él légyölésre való használatának az emléke.

Tudunk róla, hogy a tapló – csakúgy, mint sokféle másutt – méhek füstölésére is használatos.

Táblatörlőként szintén használtak taplót (valószínűleg elsősorban bükkfataplót) a rázszorulók Moldvában és Göcsejben (Gunda 1990: 178). A tapló itt a legtöbb módon felhasznált gomba.

Egyik legősibb felhasználása a tűzgyújtást szolgálhatta, Moldvában nemrég is: *A top-lót főztük meg hamuva, avva gyújtottak tüzet. használták a palatábla ledörgölésére, egész nap lehetett vele dolgozni. 1941–45 között volt ez.* (KA, Gorzafalva)

A moldvai magyar népköltészetben, népművészetben ugyancsak jelen van a gomba. A magyar néphit a gomba keletkezését többnyire Krisztus és Szent Péter földi vándorútjával hozza kapcsolatba. Az útközben kéregető vándorok élelmet (túrót, lángost, cseresznyét, libacombot, kenyeret, galuskát) kapnak. Jézus arra kéri Pétert, hogy várjon még, egyelőre ne egyék. Péter csak nem tudja megállni, s beleharap a koldult elemózsiába. Jézus épp ekkor szól hozzá, és, hogy válaszolni tudjon, Péternek ki kell köpnie a szájába vett falatot. A kiköpött darabkákból lett eszerint a gomba, az ennivaló így a Jóistennek köszönhetően nem ment kárba. A gomba keletkezéséről ma már általában nem tudnak a magyar nyelvterület nagy részén (Nagy 1988: 130–131). Változat nélküli az a moldvai monda, melyben a gomba erdőbe vitt, ott a levessel kiesett galuskából lett (az Úr akaratából), így az nem ment kárba (Bosnyák 1988: 131).

Moldvában mikor mondókákra kérdeztem rá, melyeket gombászáskor mondanak, hogy minél nagyobb legyen a zsákmány, nem a szokásos *Apád, anyád ide jöjjön!* volt a válasz. Ha hajnalban gombásznak, akkor a hajnali, ha később, akkor *a regveli imádságot* mondják el, hogy legyen szerencsájuk, segítse meg őket az Isten. Alább úgy adom közzé ezen imádságokat, ahogy az adatközlő (DA, Klézse) leírta, megírta nekem őket:

Első kokos szó szólita / Kely Mária! Bóldagságas szüzanya / Mert a te fiadat el fogták / A keresztre feszíteték / Vérvél idzot / Vére csepent / A lelke Atyánkhaz ment / Ma ott van fent / Hormad napra fel támad / Meg menteni holtakat és élőket / Ament.

Hajnal, hajnal / Piros hajnal / Kibe Mária nyuguvék / Urangyalak örözek / Elevenyeste szép virág / Neked adam lelkemet. / Töled várom lelkemet / Menyben / Örök dicsirségben / Ament.

Már meg virjádván / Éj után / Kérjük az Istent leborulván / Ma münköt ez nap fáradván / Bünben ne ejtsen a sátán / Ugy folyan nyelvünk szólása / Ne halhasék dur folyása / Szemeinknek nyargalása / Világ hírságát ne lássa / Távozek minden restégünk / Majd józan legyen eledelünk / Így münköt ez nap fáradván / Bünben ne ejtsen a sátán./

Fell jönn a nap és el halad / Az én lelkem vele marad / Délben szólit harangszóval / Este szentel magasztalval / Meg mazgatja az egeket / El égeti a bünöket / Virágakat ő ki nyitja / Az életet meg vigítja.

A moldvai szólásmondásokban (*nem ettem bolondgombát, nő, mit eső után a gomba stb*), a népi táplálkozásban, hiedelmekben, rövid tréfás prózai alkotásokban, falvédőkön például ott van, szerepe, helye van a gombának.

Van, ami máshol is előfordul a magyar nyelvterületen. Ilyen a mondás és hiedelem, miszerint *akinek szerencséje van, inkább megtalálja a gombát, az, mikor kicsi volt, ...art evett* (például Klézsen s Pusztinán említették). Nem ritka tájainkon a következő gombás találós kérdés megléte sem: *Terpe török (zsidó) mennybe néz. Mi az?* (klézsei változata az idézett).

Máshol nem találkoztam viszont a továbbiakban jelzett kifejezésekkel, szólásmondásokkal

Klészse: *Vótam gombászni, ráüttem húsz tojást, ha ezt mondják, azt jelenti: nem volt szerencsém. A vicces kedvűnek mondják: – Mi van veled, bolondgombát ettél! Gombászáskodik az mást jelent (kurválnodik). Hosszúlábú mind a hilib, buccas, ezt inkább a lányokra mondják (combos). Mondják, hogy gyengécske, puhacska, mind a dréle.*

Pusztina: *Mejen körbe, mint a tánc (a táncgomba).*

A gombához kapcsolódó csángó szokások közül kettőről tesztek említést a továbbiakban: a böjtről és a húsvétról.

Böjti ételként a magyarságnál máshol nem ismeretes a gomba, csak a Felföldön (főképp a ma Szlovákiához tartozó területeken) és Moldvában. Moldvában még arra is kitértek, hogy hogyan nem szabad gombás ételt fogyasztani nagyböjtkor. *A gyébét inkább fokhagymával, ecetvel esszük meg, Főleg nagyböjtbe (Gorzafalva, BB). Nagypénteken nem esszük ecetvel, mert Krisztus meg volt verve csihánnyal, s ecetet adtak neki víz helyett (Gorzafalva, BC).*

Kevés olyan tájegységünk van, ahol gomba kerül hímes tojásainkra. Alulírott birtokában kilenc ilyen van (az esztergomi B. Szendrő Csillának köszönhetően), nagyrészt gyimesiek, de van moldvai – székelyes csángók által készített is, pusztinai – közöttük. Tudomásom szerint őriznek, őriztek ilyen gombás húsvéti tojásokat a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban és a gyergyószárhegyi Lázár-kastélyban (Zsigmond 2011: 134).

Használati és egyben dísz tárgyakat is készítenek, készítettek taplógombából Moldvában, például virágtartókat, falvédőket. Például Pusztinában így nyilatkoztak e vonatkozásban: *Varrtam, mikor gyermek voltam, gombásat is, falra tették, vászonból volt.*

Egyféle összegezeként megadom a továbbiakban, hogy a gombák mely funkciói, jelentései fordulnak elő a moldvai magyar néphagyományban (a csak itt előfordulókat félkövérrel jelzem): 1. étel (fűszer; ingyencség stb.), 2. méreg: ember, illetve állat számára, 3. áru (pénzforrás), 4. nyersanyag (festék) dísz- meg használati tárgyak, tűzgyújtó készítéséhez, 5. a tej egyik oltószere (valószínűsíthető Moldvában is Gunda alapján: Gunda 1966: 34–35), 6. díszítőmotívum, 7. jelkép: a férfi nemiséget idéző (ikonikus jelként), a termékenységé, szaporaságé, 8. gyógyítás, 9. időjárásjelzés, 10. tisztító, fertőtlenítő, rovarirtó, 11. füstölés (méhek és szúnyogok füstölése), 12. táblatörlés, 13. trágya (a föld, a talaj feljavítására), 14. hallucinogén, kábító, bódító szer (legalábbis tudnak róla), 15. fogamzásgátlás.

Kevés olyan magyar néprajzi táj van, melyről oly sok minden mondható el etnológiai vonatkozásban, mint éppen Csángóliáról. A magyar nyelvterületen az élenjárók közé tartozik az itteni népi gombászat. Háromszék, Csík, Gyimes, Palócföld, Muravidék hozzá hasonló. Számos jellegzetességgel bír nem csupán a népi gombaismeretet, de a gombának a folklórban való jelenlétét meg a névanyagot illetően is. Valószínűleg magyar vonatkozásban a legtöbb fehér folt is épp e területen a legtöbb a Kárpát-medencében és ez az a nagytáj, amely a legtöbb máshol meg nem lévő magyar népi gombanévvel rendelkezik. Érdekességek, különlegességek dolgában ugyancsak gazdag.

SZAKIRODALOM

BENEDEK H. Erika

1997 Adalékok egy moldvai csángó falu népi növényismeretéhez. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 150–168.

BOSNYÁK Sándor

- 1973 Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. *Orvostudományi Közlemények* 69–70. 279–298.
- 1988 A gomba keletkezését magyarázó moldvai monda. In: *Magyar Néprajz V. Akadémiai Kiadó, Budapest*, 131.
- CSÚRY Bálint
1933 Növénynevek Bogdánfalváról. (Mutatvány moldvai csángó népnyelvi gyűjtéséből.) *Magyar Nyelv* XXIX. (7–8) 249–251, (9–10) 316–321.
- FÁBIÁN Margit
1971 *Andrásfalvi gyűjtés*. Kézirat. EA 17379.
- GRYNAEUS Tamás – SZABÓ László, Gy.
2002 A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei (Növénynevek, növényismeret és -felhasználás). In: Szikszai Mária (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 10*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 153–246.
- GUNDA Béla
1966 *Ethnographia Carpathica*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1967 Tejtöltő növények a Kárpátokban. *Ethnographia* LXXVIII. (2) 161–175.
1979 Gombászás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
1990 A természetes növénytakaró és az ember. *AGRIA* XXIV. Különlenyomat az Egri Dobó István Vármúzeum évkönyve kötetéből.
- HALÁSZ Péter
2010 *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. General Press Kiadó, Budapest.
- KICSI Sándor András
2009 *Népi gombaismeret*. Orpheusz, Budapest.
- MOESZ Gusztáv
1908 Székely és csángó növénynevek. *Magyar Nyelv* IV. (1) 29–34.
- NAGY Ilona
1988 Magyar eredetmagyarázó mondák. In: *Magyar Néprajz V. Akadémiai Kiadó, Budapest*, 117–132.
- NYISZTOR Tinka
2013 *Hétköznapi és ünnepnapok. A moldvai magyarok táplálkozásának etnográfiaja*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- PÁL András
1909 Csángó növénynevek. Gombák. [Tatrag.] *Magyar Nyelvőr* XXXVIII. (8) 379–380.
- SZÉNA Béla
2011 *Csángó szótár*. M. K. Pécs.
- ZSIGMOND Győző
2005 Mushrooms in Hungarian folk medicine. *Sanatatea Plantelor / Plant's Health*, București, August, 2005: 32–44.
2009 *Gomba és hagyomány*. LKG – Pont Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Budapest.
2011 *Népi gombászás a Székelyföldön*. Pallas–Akadémia, Csíkszereda.

ETNOMICOLOGIA MAGHIARILOR DIN MOLDOVA

De aproape două decenii – între 1996 și 2014 – îndeosebi pe baza muncii de teren în 11 sate (Oituz, Bahna, Cleja, Luizi-Călugăra, Pustiana, Lespezi, Berzunți, Coman, Gioseni, Pildești, Vizantea Mănăstirească) fac studiul etnomicologic a celui mai estic grup etnic maghiar. Există puține regiuni etnografice maghiare despre care se pot spune atât de multe din punct de vedere etnomicologic. Are numeroase caracteristici nu numai în privința cunoașterii ciupercilor dar și privind rolul, prezența ciupercii în folclor și în sistemul denumirilor, numelor populare. Dar probabil cele mai multe lacune, și probleme neclarificate încă se leagă tot de această regiune. Funcțiile și semnificațiile ciupercilor sunt foarte diverse: aliment (condiment, delicată etc.), otravă (pentru om și animale), marfă (sursă de venituri), materie primă (vopsea), pentru stins laptele, motiv ornamental, simbol de evocare a virilității, a fertilității, a belșugului, medicament, prezicerea vremii, purificator, antiseptic, insecticid, fumigenă, halucinogen, ștergător de tablă, înlocuitor al gunoierului de grajd pentru fertilizarea solului, contraceptiv.

HUNGARIAN FOLK MUSHROOM KNOWLEDGE IN MOLDOVA

I try to outline the ethnomycological map of the most eastern Hungarian ethnic group based on fieldwork carried out for almost two decades – with longer interruptions, between 1996 and 2014 – especially in eleven villages (Oituz, Bahna, Cleja, Luizi-Călugăra, Pustiana, Lespezi, Berzunți, Coman, Gioseni, Pildești, Vizantea Mănăstirească). There are few Hungarian ethnographic regions about which so much can be said in terms of ethnomycology. It has several specificities not only regarding folk mushroom knowledge, but also in terms of the presence of mushroom in folklore and the name material. The most white spots in the Carpathian Basin in terms of Hungarian aspects are probably also here. The following functions and significations of mushrooms occur here: food (spice, delicacy), poison (for people and animals), goods (source of income), raw material (paint), material used for curdling milk, decorative motif, symbol: evoking male sexuality, fertility, prolificacy, healing, weather forecast, cleaner, disinfectant, insecticide, fumigation, wiping the board, manure for the land, the soil, hallucinogenic, narcotic, stupefying drug, contraception.

KÉPEK

1. Terepmunka
Gajdárón (Bányai
Éva felvétele)

2. Gyűrűs tuskógombát árusító gyermekek Bákó mellett
(Zs. Gy. felvétele)

3. Porrá őrölt szárított szűgomba Gorzafalván
(Zs. Gy. felvétele)

4. Pusztinai gombás hímes tojás.
(Zs. Gy. felvétele)

SÁRKÁNY MIHÁLY

HOGYAN TERMELNEK ÉS NEM TERMELNEK KÁVÉT KIKUJU KISBIRTOKOSOK?

Barátságunk Pozsony Ferencsel 1994-re nyúlik vissza, amikor először hívtott meg a Babeş-Bolyai Tudományegyetemre, hogy a Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékén megindult néprajzi képzés keretében Afrika néprajzáról adjak elő. A következő években azután többször meginvitált gazdasági antropológiai kurzusok megtartására. A 60 éves Pozsony Ferencet ezért most olyan gazdasági antropológiai tanulmánnyal köszöntöm, amely afrikai kutatásomhoz kapcsolódik.

A PROBLÉMA

1989-ben nem újíttották meg a Nemzetközi Kávé Egyezményt,¹ összeomlott a nemzetközi kávékartell, ami a kávéárak zuhanására vezetett a világpiacra. Ezzel párhuzamosan csökkent a kávétermelés Kenyában. A csúcshoz mondható 1987–88-as kávéév² 129000 tonnás terméséhez képest egyre kevesebbet állítottak elő: a következő években 117000, 93000, majd 1990–91-ben 87000 tonnára, vagyis az 1980 előtti szintre esett vissza a termelés (Coffee... 1992).³

- 1 International Coffee Agreement. Az Egyezményt 1962-ben kötötték a világ nagy kávétermelői öt évre, majd többször megújították. Az 1989-ben esedékes megújításban azonban nem tudtak megegyezni. Az Egyezményt 1994-ben kötötték meg újra.
- 2 A kávéév nyár közepén kezdődik Kenyában, amikor a kávécsereje gyümölcse kezd beérni, a szüret csúcsideje november és december, majd a betakarítás befejezése és a kávé értékesítése, ezzel a kávéév lezárása már a következő év tavaszára esik.
- 3 A kenyai kávétermelés felfutásának és visszaesésének adataira lásd továbbá Lofchie 1989: 86–87, 155–156.

Ez a hanyatlás fölöttébb érzékeny csapás volt a kenyai nemzetgazdaságra nézve, amelynek teljes exportjövedelméből 30-40 % a kávéexportból folyt be az 1960-as, 1970-es, 1980-as években, hogy 1989 után ez az arány a 10% felé közelítsen, sőt 2001-ben már csak 6 %-ot tett ki (Maitha 1974: 30, Mbilinyi 1976: 36, Karanja-Nyoro 2002: 8). Történt ez egy olyan országban, amelynek egyrészt a kávéeladás nem okozott gondot: az igen kiváló minőségű, az úgynevezett Columbia Mild kategóriában versenyképes kenyai kávéra mindig volt kereslet, nem mindegy, persze, hogy milyen áron; másrészt elvileg nem csökkenthetett a termőterület, mert az állam megtiltotta az ültetett kávécserjék kivágását.

A kérdés tehát az volt, hogy hogyan következett be a csökkenés a tilalom ellenére, és miért mondtak le a termelők a kávéeladásokból remélhető jövedelemről.

A KUTATÁS

A probléma feltárására a nairobi Institute Française de Recherche en Afrique kutatást kezdeményezett 1993-ban, szervezője Bernard Calas volt, kiterjesztve a figyelmet a közgazdasági, agrárgeográfiai és etnológiai vonatkozásokra, ebbe volt alkalmam bekapcsolódni.⁴

A kávétermesztés Kenyában részben erre a növényre szakosodott nagy ültetvényeken folyik, részben kis gazdaságokban. Magam az utóbbiak vizsgálatára vállalkoztam.

Kenyában, korábbi sikertelen kísérletek után, 1901-ben Ágoston rendi szerzetesek honosították meg a kávé. A cserjét valószínűleg Reunion szigetről hozták be, az egykori Bourbon szigetről, mert a kenyai kávé mindmáig bourbon típusú arabica-ként tartják számon (Hill 1956: 4). A szerzetesektől fehér ültetvényesek vették át a termesztést, kiterjesztve azt Kenya központi és nyugati magassági régióira, azokra a területekre, amelyek az ország földművelésre alkalmas térségeinek negyedét teszik ki. Az afrikai gazdákat kirekesztették ebből a termelési ágból kezdetben (Maitha 1974: 23). Először 1937-ben a nyugati Nyanza tartományban kapcsolódhattak be, a főként kikujuk lakta Központi Tartományban, a legtermékenyebb Központi Magasságokon csak az 1940-es évek végén, de 1965-től a termőterület nagyobb részén már kistermelők állították elő a kávé. A kávétermesztés kistermelők közötti elterjesztésében fontos szerepe volt egy kiváló brit agrárszakember, Norman Humphrey ajánlásának, aki 1944-ben végzett igen alapos kutatást kikujuk körében, s megállapította, hogy a területen mintegy kétszer annyian élnek, mint amennyi embert a térség az adott mezőgazdasági tevékenységekkel el tud tartani. Számításai szerint akkoriban 6,71 acre, tehát kb. 2,71 ha földterülettel rendelkezett egy család, s ennek is csak fele volt földművelésre alkalmas, egy főre pedig 1,18 acre, vagyis mintegy 1334⁵ négyzetöglöt lehetett számítani. A megélhetés esélyeinek növelése, a terület jobb kihasználása érdekében javasolta a domboldalak teraszosítását és a munkaerőt lekötő, jövedelmezőnek ígérkező kávétermesztést, hiszen az 1700-1800

4 A kutatásban részvétel lehetőségéért és a terepmunka támogatásáért köszönettel tartozom a nairobi IFRA akkori igazgatójának, Le Cour Grandmaison asszonynak és valamennyi munkatársának, különösen Bernard Calas-nak.

5 Humphrey és általában a kenyai szerzők a területet acre-ben adták meg, az értékeket átszámítottam a magyar olvasó számára érzékletesebb mértékegységekre. Az egy főre eső földterületet magam számítottam ki a Humphrey által közölt lélekszám adat (1944-ben egy család 5,69 fő) segítségével (Humphrey 1945: 4).

m magasán fekvő vidék vulkanikus talaja és a csapadékviszonyok ideális feltételeket nyújtottak (Humphrey 1945: 4–10).

Ennek megfelelően a kutatás színhelyéül egy kikuju falut kerestem Nyeri Districtben, az egyik olyan kikuju térségben, ahol kistermelők vannak többségben (szemben a déli kikuju területekkel, ahol nagy ültetvényeken folyik a termesztés, ott található a kávé kutatóközpontja is Ruiruban). A választás végül Rititire esett, amiben nagy szerepe volt kiváló tolmácsomnak, barátomnak és kutatásom segítőjének, Richard Muriuki Mathengének, aki szociálintropológiából BA fokozattal rendelkezve vállalta a munkát mellettem – ezt megelőzően egyébként közel másfél évig volt munkanélküli –, és akinek családjánál, nagymamájával egy házban lakhattam.

A bantu nyelvű kikujuk Kenya legnagyobb népe, az összlakosság mintegy 20%-át teszi ki, számuk 7 millióra tehető.⁶ A Központi Magasföldeknek a Kenya-hegy, az Aberdare hegység, Ngong Hills és Ol-Doinyo Sabok alkotta négyszögét a 18. század végétől szállták meg északkeleti irányból (Muriuki 1976: 115–123), hogy azután a 20. században azon is túlterjeszkedjenek. A földművelő és pásztorkodó kikujuk egykor kemény harcosok voltak, mára pedig az ország legtanultabb népe, akiből nem csak politikusok kerülnek ki, hanem szép számmal tanítók és tanítónők, irodai alkalmazottak, különböző mesteremberek, boltosok, vállalkozók. Hagyományos gazdálkodásuk jól ismert, kitűnő monográfiákat írtak róluk Jomo Kenyatta az első kenyai elnök és Louis L. Leakey, aki nem csupán paleoantropológusként híres, mint a zinjanthropus megtalálója, hanem a kikuju népet kitűnő ismerőjeként is, hiszen kikuju gyermekekkel együtt nőtt fel és beavatást is nyert a kikuju társadalomba. Kenyatta műve 1938-ban, Leakey monumentális munkája a déli kikujukról 1977-ben, halála után jelent meg, de az 1903 előtti viszonyok bemutatására irányult, így azokban nem esik szó a kávéról. Megemlíti már a kávé termesztését Jeanne Fisher a kikuju földművelésről írott igen kiváló áttekintésében, amelyet kormányzati célra készített az 1950-es évek végén, megadva, hogy nevét – *kahawa* – a kikujuk a szuahéli nyelvből vették át (Fisher é. n.: 231), de műveléséről nem ír, hiszen az csak a függetlenné válást követően, 1964-től vált széleskörűvé. Született viszont már monográfia egy kávészövetkezet szervezetéről és működéséről (Hedlund 1992), amely Kirinyaga Districtben található. Néhány vonásában a működés és főként a tagok kifizetésének rendszere eltért attól, amit a kutatás során megtudtam, de nagy segítséget nyújtott az általam meglátogatott termelők szövetkezeteikhez fűződő kapcsolatának a vizsgálatában.

A kávétermesztés közgazdasági és biológiai vonatkozásainak is jelentékeny irodalma van, a Coffe Board of Kenya 1935 óta ad ki *Kenya Coffee* címen folyóiratot is – ezekből megismerhettem az egész kávégazdaság működését az országban, ami nélkülözhetetlen volt annak megértéséhez, hogy hogyan alakul a termés jövedelmezősége (Karanja 1992), arról viszont keveset, hogy mi zajlik a falvakban a kávéültetvényeken.

Első dolgom az volt, hogy megtanuljam, milyen munkákat kell végezni a kávécserjével a jó termés érdekében. Hamar kiderült, hogy szinte minden munkafázis megegyezik a szőlővel végzett munkákkal. Ugyanúgy harmadik évben hoz a cserje termést ültetését követően, ugyanúgy kell trágyázni, metszeni, gyomot irtani, növényvédő szereket alkalmazni. Csak a termés, a kávécseresznye szedése tér el, az a cseresznyéjéhez hasonló, majd a feldolgozás, ami már ipari keretek között történik.

6 Pontos adattal nehéz szolgálni, különböző becslések találhatók az interneten a 2009-es népszámlálást követően, az ország népességén belül a becslés 17-22% között mozog (pl. [www.kenya-information-guide.com/Kenya population](http://www.kenya-information-guide.com/Kenya%20population) és www.worldpopulationreview.com/countries/Kenya-population).

A terepet bejárva az is nyilvánvalóvá vált, hogy bár a kávécseserjéket a kertekben ugyan más növényektől elkülönült részekre ültették el, ám közöttük olykor felbukkantak más termelvények is, kiterjesztve ezekre a foltokra is azt a több afrikai néptől ismert, és Kikuju földön is honos gazdálkodási hagyományt, hogy köztes vetéssel természetnek sokféle növényt egymás közelében (Fischer é. n.: 246–247).

Ezek után készítettem egy kérdőívet, amelyben egy-egy család összetételéről, a tagok iskolai végzettségéről, jövedelemszerzési módjairól, a földtulajdonviszonyokról, a kávé és egyéb növények termesztéséről, a velük való munkákról, a családi üzemen belüli arányaikról, az állattartásról, a családon belüli munkamegosztásról, a kávécseserjék fajtáiról, négy éven keresztül a hozamokról, a földjavító és a kávécseserjéket védő-gondozó eljárásokról, a különböző termelvények árusításáról, a jövedelemben elfoglalt rangjáról, mezőgazdasági termények és termékek valamint a bér munka jövedelmi arányáról és a kávéjövedelem megszerzésének módjáról – minthogy a kifizetés igen bonyolult – és a kávétermesztéssel kapcsolatos további szándékokról kíséreltem meg adatokat gyűjteni helyi tanítók bevonásával, hogy kiegészítsem a saját megfigyeléseimet és különböző családok körében végzett adatgyűjtésemet. 132 kérdőívet osztottam ki Rititiben és környékén, ahol ugyanahhoz a karatinai központú szövetkezethez kötődtek az emberek, 75-öt pedig, kontrollképpen, egy 20 km-re fekvő másik szövetkezet tagjai között, amelynek központja Mukurwe-iniben volt. Összesen 164 kérdőívet kaptam vissza, ami kifejezetten jó aránynak mondható. Ugyancsak ellenőrzésképpen igyekeztem a kávégyárnak mondott átvévi helyekről is adatokat gyűjteni a termelőnként leadott mennyiségekről.

EREDMÉNYEK

A földet az emberek hagyományos módon és munkamegosztással művelték meg. Azaz kézi erővel folyt a munka, a legfőbb eszköznek a bozótvágó kés, a panga bizonyult, amelyet megrövidítve ültető eszközként is használtak, de kisebb fákat is kivágnak vele. Kapák és rögtörő villák is használatban voltak. A munkamegosztás fő kontúrjai sem változtak meg a 20. század eleje óta (Kenyatta 1938: 53–57). A legtöbb földművelő munkát a nők végezték, miként a házkörüli munkákat, vízfordást is. Az ilyen tevékenységekből a magasabb iskolai végzettségű nők sem vonták ki magukat. A fiúgyermek beavatásuk előtt részt vettek a női munkákban, azt követően már nem. A férfiak segítettek a talaj megtisztításában, ők ültették a fákat, így a kávécseserjéket is, segítettek a kávé és a tea szedésében, a kávé beszállításában a kávégyárba, újonnan termesztésre vont növényeket ők ültettek, mint a szukuma wiki (vadkáposzta). Megjegyzendő, hogy napszámba járó férfiak végeztek női munkát is. Megjelentek továbbá férfi árutermelő farmerek, akik életprogramjuknak tekintik ezt a tevékenységet. Főként férfiak végezték a nem hagyományos mezőgazdasági munkákat, mint a műtrágya és növényvédő szerek kiszórása vagy a permetezés. Vagyis a gazdálkodás új technikái azzal, hogy a férfiakat fokozottabban bevonták a mezőgazdasági munkákba, valamelyest módosították a nemek közötti munkamegosztás mélyen gyökerező mintáját.

A hagyományos földművelési technikákat ugyanis kiegészítette az államilag garantált vetőmagok alkalmazása, a műtrágya és vegyszerek használata, Európából hozott szarvasmarhák elterjesztése (jersey, Holstein-fríz fajták), és ami mindennél fontosabb, tapasztal-

ható volt az új módszerek, technikák iránti érdeklődés, amelyeket középiskolában is tanítanak, amiről személyesen is meggyőződhettem. Ennek a ténynek nyomatékot ad, hogy a kérdőíves mintámban a családok kétharmadában legalább egy fiú, egyharmadában legalább egy leány középiskolát végzett. Nem lebecsülendők a terméshozamok sem, például kukoricából Ritiiben elérték a hektáronkénti 55 mázsás hozamszintet. A technikai ismeretek széles körben elterjedtek voltak, mint a kérdőívekben adott válaszokból kiderült, ám a tudás alkalmazása sokkal ritkábban fordult elő, tekintettel a kemikáliák árára.

A kávétermesztés finansziális vetülete egyébként is sok fejtörést okozott. A kávégyárba bevitt kávé ugyanis egy kávéév során részletekben fizették ki, négy különböző alkalommal. Először egy bizonyos becsült összeget kapott a termelő, amikor a leadott kávéját lemérték. Egy második fizetségben részesült, amikor Nairobiban minősítették, majd harmadik alkalommal, amikor Nairobiban aukción eladták, s végül, amikor az otthon szárított mbunyinak nevezett kávé is eladták már, akkor a kávéév lezárásával egy végső elszámolás történt. Ennek nyomon követése a legtöbb termelőnek fejtörést okozott, annál is inkább, mert a neki kifizetett összeget számos levonás csökkentette. Levontak az egész kávéágazatot működtető Coffee Board of Kenya részére, levonták a szövetkezeti szolgáltatások (szállítás, kemikáliák) árát, ha kölcsönt vett fel a szövetkezeti banktól, akkor a kamatot, amelynek rátája 1993-ban 19% volt, levontak a szakszervezet támogatására. Mindezt nehéz volt követni, és a kávé árának zuhanásával előállott az a helyzet, hogy a termelés finanszírozása többbe került, mint amennyit a termés hozott. Akadt, aki annyira kilátástalannak látta a helyzetét, hogy inkább le se szedte a kávéját, ezzel elérve, hogy a szövetkezeti bank ne tudja rajta behajtani a tartozást kamatostól.

Ebbe a mezőgazdasági, szervezeti és pénzügyi kultúrába illeszkedett a kávé termesztése, amelyhez társult egy különös vonás. A földbirtokok, névleg legalábbis, mindig férfiak tulajdonában vannak (valójában a helyzet sokkal bonyolultabb, amint egy más tanulmányban elemeztem, Sárkány 2001), ám a kávécserejk a nők sajátjai. Ennek a magyarázata a következő.

Kávécserejéhez egy szövetkezeten keresztül lehet jutni, amely az egyes falvakban rendelkezik képviselővel, de jóval nagyobb térséget fog át. A karatinali szövetkezetnek, amellyel Riti lakói kapcsolatban álltak, több, mint 18 000 tagja volt, és nem is csak kávé termesztésére és értékesítésére specializálódott, begyűjtötte és értékesítette például a tehéntejet is. Így a szövetkezet munkatársai, érthetően, nem tudták pontosan, hogy mi történetik az egyes kisbirtokosok földjén. Szem előtt tartották viszont az állami követelményt, hogy a tőlük kapott-megvásárolt és elültetett cserjét nem szabad kivágni. Ám, ha valami történik vele, csak az asszonyon kereshető a kár.

Márpedig történik.

Az egyes gyáraktól kapott adatokból kiviláglik, hogy 1988 és 1993 között valóban csökkent a kávétermelés, de nem egyenletesen. Szóródás mutatkozik az egyes gyárak és évek között is, ami arra vall, hogy az emberek kísérleteztek. Kiben a vállalkozói kedv kerekedett felül, kiben a félelem a további jövedelemvesztéstől, ám mintha az elhatározás társadalmi körönként egyeztetett nézet lett volna, mintha a rokoni szálakkal megerősített szomszédságok egyeztetett döntései szabták volna meg, hogy több vagy kevesebb figyelmet fordítsanak a kávétermesztésre, hiszen egy-egy gyárhoz egy-egy falu, falurész kötődött.

Az adatokból kiviláglott, hogy a térség túlnépesedése jelentékenyen előrehaladt. Nyeri District általam vizsgált térségeiben közel 600 fő lakott 1 km²-en az 1980-as években (Kalule é. n.: 7), vagyis a vizsgált időszakban a népsűrűség meghaladta Hollandiáét, miközben mindössze két kisebb város volt a Districtben, maga Nyeri és Karatina, egyébként inkább csak piacközpontok voltak a falvakon kívül. Az egy főre eső földterület pedig

1944-hez képest a felére, kb. 0,6 acre-re, vagyis kevesebb mint 700 négyszögölre csökkent, családonként számítva pedig mintegy 1,36 ha-ra (3,36 acre). Ezek a számok azonban jelentős szóródás átlagai, az egy főre eső terület 0,05 és 21 acre (azaz 56 négyszögöl és 8,5 ha) között változott adataimban.

A földszűke egyik következménye, hogy nőtt a nem mezőgazdasági jövedelemszerzésre irányuló erőfeszítés és a bér munkára való hajlandóság, valamint a vállalkozó kedv. Egy másik az önellátásra való törekvés megerősödése. Szól mellette világos érv, mint az alapélelem-félék árának növekedése – egy kiló kukoricaliszt 17,50 shilling volt 1993-ban, amikor egy kg leadott kávéért nem kaptak ennyit a megelőző kávéévben – (ez cseresznye állapotúként értendő, amit utána hántolnak, szárítanak, így lesz kb. 7 kg kávécsesznyéből 1 kg szemes kávé), továbbá egy másik érv, hogy ha kevés az élelem, akkor előnyösen értékesíthetővé válik az élelmiszer. Jelen van azonban az a megfontolás is, hogy lehetőleg ne adjanak ki pénzt arra, ami megspórolható, hiszen vannak költségek, amelyek elkerülhetetlenek, például az iskoláztatás díjának befizetése.

Ebből a szempontból nézve a köztes vetés, például, nem csupán azzal az előnnyel jár, hogy csökkenti annak a veszélyét, ha valamelyik növény nem terem megfelelően, hanem a különböző beérési idők miatt arra is esélyt kínál, hogy minden talpalatnyi földet akár évente kétszeri vetéssel is kihasználjanak.

Különösen jól példázta ezt az igényt, és az élelemtermelés fontosságát Rititi egyik leggazdagabb családja, két leánytestvéré, akik 7,2 acre (2,9 ha) földön gazdálkodtak. Ebből 3 acre-n kávé termeltek, a föld többi részén kukoricát, babot, banánt, répát, spenótot és szukuma wikit ültettek. Volt legelőjük és 6 tehenük, eladásra neveltek csirkét, 66 darabot adtak el egy évben – megjegyzendő, hogy a kikuju nők nem ehetnek tojást, ezért nem szívesen foglalkoznak csirkékkel. A legnagyobb jövedelmet azonban nem ez hozta, hanem, előre látó apjuknak köszönhetően, volt 77 makadámia diófájuk. A kávéjukat elhanyagolták, így 1988 és 1992 között 8000 kg-ról 2000 kg-ra esett a termelésük, amiért egy év jövedelmeként 6000 kenyai shillinget kaptak. A diófák terméséért viszont 150 000 shillinget, ami két tanítói fizetésnek felelt meg egy évben. Mégsem gondoltak arra, hogy további diófákat ültetnek, mert azok árnyékában nem lehet termelni semmit. A kávécserejék között viszont termeltek babot és kukoricát is, amelyből szintén eladtak, miként a szukuma wikiből és a tejből is.

A többség viszont nem ilyen gondokkal küzdött, nem tudott kizárólag farmerré válni. Kénytelen volt nem mezőgazdasági munkát keresni, például az építőiparban. Megkísérelte a nem mezőgazdasági jövedelemszerzést kombinálni a mezőgazdasággal, kialakult az ingázók rétege, s volt, aki a saját föld művelését alkalmi, mások földjén végzett bér munkával egészítette ki.

Birtokméretek szerint ez úgy nézett ki, hogy a család nagyságától függően legalább 1,5-3 acre-re (0,6-1,2 ha), vagy fejenként több, mint 700 négyszögölnyi földre volt szükség ahhoz, hogy valaki csak mezőgazdasági munkából megpróbáljon megélni. Az ebbe a körbe sorolhatók többnyire kevés gondot fordítottak a kávécserejékre, ezért cserjénként 3 kg körüli termést szüreteltek, holott egy kávécsereje hozama 10-40 kg között van, ha mindent megkap, ami a jó termést elősegíti. Meglepetésre, aki a kávé közé babot ültetett, 3 kg-nál többet gyűjthetett össze, mert a babot megrágyázta, ami jótékonyan hatott a cserje terméshozamára is. Egyetlen család akadt, igaz, ott csak két gyermek volt a 4-6 gyermekes szokványos család helyett, amely tagjai inkább kávécserejékre fordítottak gondot más termelvények helyett, és elérte a cserjénkénti 10 kg-os átlagot.

Akinek ennél kevesebb földje volt, vagy a családméret miatt egy főre 350 négyszögöl sem jutott, többnyire az alkalmi munkát választotta, és alapvető tápláléknövények termesztésére törekedett. Az ebbe a kategóriába sorolhatók között voltak, akik a kávécserejét

annyira visszametszették, hogy semmilyen termést ne hozzon, és kukoricát ültettek közé, amely elnyomta teljesen a kávécsérjét. Természetesen mindig akad kivétel. Találkoztam egy egészen apró földdel rendelkező, nem mezőgazdasági munkát végző férfival, akinek összesen négy kávécsérjeje volt egy olyan faluban, ahol már teát is lehet termesztetni. Anyyira gondosan vigyázott a csérjékre, hogy elérte a csérjénkénti 40 kg-os hozamot.

Végül ott volt azoknak a csoportja, akiknek több mint 3 acre (1,2 ha) földje volt. Ezzel már ritíti viszonyok között tehetősz gazdáknak számítottak. Ők voltak a másik csoport, akik előszeretettel visszametszették a csérjéket, hogy ne kelljen velük bajlódni, és fűvel vetették be a kávéültetvényt, ott legeltették a teheneiket, amelyek tejéért jóval nagyobb jövedelemhez jutottak, mint a kávéeladásból. Akadtak közöttük olyanok is, akik nem metszették vissza a kávé, de semmi gondot nem fordítottak rá. A csérje így is adott legalább egy kiló kávé, amit azért szedettek le munkásokkal, hogy azoknak napszámot fizethessenek, így patrónus-kliens típusú kapcsolatot ápoljanak velük, miként egy ágykészítő üzemmel is rendelkező 2,5 ha földet magáénak tudó vállalkozó tette.

Mindebből kiviláglik, hogy egy jövedelemmel kecsegtető árunövény, a kávé termesztése illetve annak feladása – a hagyományos munkakultúra fenntartása és új ismeretek készséggel befogadása mellett, ám tőkehiánnyal küszködve és a világpiaci kihívások közepette – olyan racionális megfontolások szerint történt, amelyet a léthelyzet diktált. Akinek módja volt a jövedelemszerzés különböző változatai között választani, igyekezett azt részesíteni előnyben, amelyik többel kecsegtetett. Aki viszont aközött kényszerült választani, hogy tud enni adni a családnak, akár a jövedelem elmaradását is vállalva, vagy nem, jóllehet az erőfeszítés talán hosszabb távon megérte volna, mégis az élelemnövények kultiválása mellett döntött, amelyet uralkodó parancsnak fogadott el a falu többsége, azok is, akiknek módjuk volt kísérletezni a jobb megélhetés reményében. Ugyanaz történik a kikuju falvakban, ami az industrializáció peremvidékén, Kelet-Európa falvainak tőkehiányos paraszti üzemeiben zajlott le a kibontakozó piacgazdaság körülményei között, jó ideig konzerválva a paraszti létformát a II. Világháborút megelőzően.

A vizsgálatom óta eltelt időben a kistermelők kávéprodukciója tovább csökkent Kenyában, jóllehet a kávétermesztés területe nem zsugorodott. Közben volt két jó év az 1990-es évek második felében, amikor megduplázódott a kávé átvételi ára, és erre a kistermelők azonnal termelésnövekedéssel reagáltak, de az árak esésével a csökkenés trendje tovább folytatódott ezeket az éveket követően (Karanja–Nyoro 2002: 29). A tények tehát azt látszanak igazolni, hogy bár az államvezetés 1992 óta számos ösztönző intézkedést hozott, messze a lehetőségek alatt marad Kenyában a kistermelők kávétermesztése, ha az veszélyezteti az élelemmel való ellátás biztonságát.

SZAKIRODALOM

COFFEE...

1992 Coffee. An industry on the decline. *The Weekly Review*. March 27. 22.

FISHER, Jeanne M.

é. n. *The Anatomy of Kikuyu Domesticity and Husbandry*. The Department of Technical Cooperation. (Bekötött, géppel írt, sokszorosított kézirat, 295 oldal, a University of Nairobi könyvtárának East Africa gyűjteményében. Jelzete: Afr. DT 435.43 K5 F5)

HEDLUND, Hans

1992 *Coffee, Co-operatives and Culture: An Anthropological Study of a Coffee Cooperative in Kenya*. Oxford University Press, Nairobi.

HILL, Mervyn F.

1956 *Planters' Progress*. Nairobi, Coffee Board of Kenya.

HUMPHREY, Norman

1945 *The Kikuyu Lands: The Relationship of Population to the Land in South Nyeri in the Light of Available Statistics*. Colony and Protectorate of Kenya Government Printer, Nairobi.

KALULE, Henry

é. n. *Demography and Resource Development*. Nyeri District. Kézirat, 9 oldal.

KARANJA, Andrew M.

1992 Coffee production and profitability in the smallholder sector in Kenya. *Kenya Coffee* 50. (670) 1375–1388.

KARANJA, Andrew M. – NYORO, James K.

2002 *Coffee Prices and Regulation and their Impact on Livelihoods of Rural Community in Kenya*. Tegemeo Institute of Agricultural Policy and Development, Egerton University, Nairobi.

KENYATTA, Jomo

1938 *Facing Mount Kenya*. Nairobi, 1978. Heinemann Kenya.

LEAKEY, Louis S. B.

1977 *The Southern Kikuyu before 1903*. I–III., Academic Press, London–New York–San Francisco.

LOFCHIE, Michael R.

1989 *The Policy Factor. Agricultural Performance in Kenya and Tanzania*. Lynne Rienner Publishers Inc. – Heinemann Kenya Ltd, Boulder & London–Nairobi.

MAITHA, J. K.

1974 *Coffee in the Kenyan Economy*. East African Literature Bureau, Nairobi–Kampala–Dar es Salaam.

MBILINYI, Simon M.

1976 *Economics of Peasants Coffee Production in Tanzania*. Kenya Literature Bureau, Nairobi.

MURIUKI, Godfrey

1976 The Kikuyu in the pre-Colonial Period. In: Ogot, B. A. (ed.) *Kenya before 1900*. East African Publishing House, Nairobi, 106–138.

SÁRKÁNY Mihály

2001 Kávé és földtulajdon a kikujuknál. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 171–177.

CUM PRODUC SAU MAI DEGRABĂ NU PRODUC CAFEA MICII PROPRIETARI KIKUYU?

Cafeaua din Kenya este de o calitate extraordinară, iar exportul este deosebit de important pentru economia țării. Valorificarea ei nu a fost niciodată problematică, însă din 1989, odată cu retragerea Acordului Internațional Asupra Cafelei, prețul a scăzut, dar și cantitatea produsă an de an, deși tăierea arbuștilor fusese interzis. Autorul a efectuat cercetări în Districtul Nyeri în anii 1993 și 1995, pentru a descoperi care sunt factorii care determină acest trend. Cultivarea neglijentă, plantarea altor culturi între arbuști au rezultat o producție mai mică, totodată tunderea arbuștilor până la rădăcină a adus cu sine pierderea totală a recoltei. Mărirea proprietății, respectiv numărul membrilor familiei par să determine opțiunea pentru unul sau celălalt dintre aceste metode. Unii agricultori întreprinzători au optat pentru tăierea până la rădăcini, pentru a produce produse mai profitabile, de exemplu lapte. Mulți mici proprietari au procedat la fel, pentru a produce alimente în loc de cafea. Asigurarea hranei a fost de regulă factorul primordial în deciziile cu privire la producția de cafea.

COFFEE AS A CHALLENGE FOR THE KIKUYU SMALLHOLDER: TO PRODUCE IT OR NOT TO PRODUCE IT?

The quality of the Kenyan coffee is excellent, and exporting coffee is of vital importance in the Kenyan economy. Marketing Kenyan coffee was never a problem, but after the withdrawal of the International Coffee Agreement in 1989 its price sank and the production decreased from year to year, though cutting away of coffee trees was banned. The author made an investigation in villages in Nyeri District for clarifying the reasons behind this trend in 1993 and 1995. Neglect, intercropping resulted in lesser yields and pruning (practically cutting back) to the main stem led to a total lack of the product. The size of a holding and the number of family members supported by a farm seemed to explain the application of these methods differently. A few entrepreneur-farmers used the last method for producing more profitable products, like milk, and many smallholders with very small amount of land applied it for producing staple food instead of coffee. The production of food was a priority in general and it determined decisions concerning the cultivation of coffee.

KÉPEK

1. Köztes vetés egy kikuju kertben (Sárkány Mihály felvétele, Rititi, Kenya, 1993)

2. Kávét szed idős asszony (Sárkány Mihály felvétele, Rititi, Kenya, 1993)

3. Kávé szemléje a kávégyárban (Sárkány Mihály felvétele, Rititi, Kenya, 1993)

4. Kávégyár Nyeri Districtben (Sárkány Mihály felvétele, Rititi, Kenya, 1993)

VALLÁS, NÉPHIT, RÍTUS

VEREBÉLYI KINCŐ

„KIVÁLTKÉPP BÖLCS ÉS SZÉP SZAVÚ...”¹

A z emberi élet hosszúsága és annak beosztása minden kultúrában foglalkoztatta az embereket. A legtermészetközelibb és valószínűleg a legrégebb megkülönböztetés az ifjúkor és az öregkor ellentétpárja. Az ókorban az emberi életet a gyermekkor – érett kor – öregség szakaszokra osztották, a növekedés, megállapodottság és hanyatlás egymást követő sorrendjére utalva. Általában hímnemű figurákkal illusztráltak az életkorokat, a fizikai jellemzők hangsúlyozásával. Az ember által tapasztalt jelenségek megragadására a hármas mellett más tagolású osztályozási rendszereket is ismerünk. Ókori keleti eredetű például a négyes beosztása: erre jó példa a négy évszak, a négy égtáj, vagy a Galenus óta ismert négy testnedv, a négy temperamentum és ehhez hasonlóan a gyermek-, ifjú-, érett- és öreg kor megkülönböztetése. Az európai kultúrában mindemellett ugyancsak a kereszténység előtti időkből tudnak a kutatók példákat sorolni arra nézve, hogy egyes gondolkodók a hetes számot tartva lényegesnek, hét szakaszra osztották fel az emberi élet hosszát. Szolón az athéni államférfi és költő a kor és társadalom szemléletének megfelelően elsősorban a férfiakról írta versét:

*Gyermekcsék fogaik kicsi korban nőtt kerítését
hét esztendejükig kisfiúként kivetik.
Isten hogyha megád másodszor hét kerek évet,
bimbózik s kivirul rajtuk az ifjúi báj.
Háromszor hét év ha lepergett, pelyhezik álluk,
s még noha nőnek, az arc zsenge zománca fakul.
Négyszer hét évet ha betölti a férfi, kiváltképp
délceg s szembeszökő rajta a férfierő.
Ötször hét évet számlálva a férfiú, nászra
gondoljon, s fiaikat nemzeni kedve legyen!
Hatszor hét évet ha betölti a férfi, csiszolt a fő,
s immár gyermekesen nem szívesen pepecsel.*

1 A kötet ünnepeltjének Pozsony Ferencnek a születésnapját beillesztettük Szolón rendszerébe, így jutottunk el tanulmányunk alkalomhoz illő címéhez. (Szerző megj.)

*Hétszer s nyocszor hét esztendő s korra kiváltképp
bölcs és szép szavú: ez kétszeri hét kerek év.
S bár a kilencszer hét éves még nem tehetetlen,
nagy tettekre tunyább szelleme és szava már.
Végre, ki tízszer hét esztendőt érve, keresztül-
lépte e kor küszöbét, sorsa halálra megért.²*

A hetes száma van még például a bolygóknak, a hét napjainak, az ókor csodáinak vagy a mesebeli sárkány fejének – hogy csak néhányat említsünk a példák közül. Hippokratész az egészség–betegség viszonyának alakulásában tartotta jelentősnek a hetes számot. A hetes szám az élet fordulópontjainak a kijelölésében máig érzeteti hatását: a gyerekek hét éves kor körül lesznek iskolaérettek, tizennégy évesen kezdődik a pubertás, régebben huszonegy év volt a felnőttkor határa. Még a házasságokban is általános felfogás szerint hét évenként érnek el a párok közös sorsuk fordulópontjaihoz. Természetesen a beosztás logikája, ami a változatos és változékony valóság megragadásának absztrakt alapja, hihetetlenül tartósan ivódott bele az európai gondolkodásba, mégis a gazdasági feltételek, tudományos felismerések és kulturálisan feldolgozott tapasztalatok nyomán az életkorok határainak a megállapítására további sokféle megoldás született. Nemcsak a tagolódás, hanem az egyes szakaszok közötti átmenetek is differenciáltabbá váltak. Az élet hosszának beosztása a filozófusokon kívül nemcsak orvosokat, költőket foglalkoztatott, hanem képzőművészeket is. Ikonográfiai kutatásokban jártas szerzők egybehangzóan azt állítják, hogy az egymást követő életkorok bemutatása középkori festményeken a bibliai történetek keretében kezdődött. A Jézus születését köszöntő három keleti király egyrészt a korabeli ismereteknek megfelelően három földrészt és rendszerint három életkort is jelzett. Máskor az élet mulandóságára intő képi megfogalmazások középpontjába a halált állítják, amely egyaránt fenyeget csecsemőt, felnőttet és aggot. Az élet és halál esetlegessége, a szerencse forgandósága egymástól szemantikailag sem idegen témák: Vanitás és Fortuna irányítja az ember sorsát. A szerencse = kerék képi motívum azután a középkorban számtalan változatban fogalmazódott meg. Ehhez a megfogalmazási módhoz kapcsolódik Robert de Lisle *Psalteriuma*, amely 1339-ben francia földön készült (Freeman Sandler 2001). E gazdagon illusztrált kötet egyik lapján színezett rajzon körben elhelyezett tíz kisebb körben – medáliában – férfi- és nőalakok mutatják be az életkorokat (1. kép). A kép közepén ugyancsak medáliában az isten arca látható, körülötte a „Cuncta simul cerno, totum ratione guberno” felirattal. (Schenda 1983: 12–13.)³ Ismertek olyan képek, amelyeken a kerék már önmagában is a sors forgandóságát jelképezi (2. kép). Más változatokon közepén a Fortuna alakja, illetve a Halál-csontváz helyezkedik el (3–4. képek). Egy 1557-re datált, ismeretlen németalföldi művész színes rézmetszete azért érdekes, mert a vízszintesen elhelyezett kerék közepén földgömb látható, a keréken pedig négy figura jelképezi az életkorokat (5. kép). A földrajzi értelemben újonnan megismert „gömb alakú világ”, az emberi élet, az ördög által jelzett kárhozát és az úristen mennyországa a teljességet, az örök körforgást szemléletesen hozza egymással összefüggésbe (De Meyer 1970). Különös figyelemre érdemes Bartholomeus Anglicus mester, akinek *De proprietatibus rerum* című latinul írt művét a könyvnyomtatás feltalálása után számtalan nyelvre fordították le és illusztrálva adták ki ugyancsak sok helyen.⁴ E mű egy 1486-os kiadásából az emberi élet hét állomását mutató

2 Kárpáty Csilla fordítása.

3 'Minden kort egyszerre látok, mindent okos számvetéssel irányítok.' Fordította a szerző.

4 Például 1482-ből Lyonban Mathiue Huss, 1492-ből a Westminster kiadását szokták az első publikált változatok között felsorolni.

képet szokták idézi, amelyen a figurák az életkorokat és az azokra jellemzőnek tartott foglalatosságokat mutatják be egy képzeletbeli kör mentén elrendezve (6. kép).

Ritkábban ugyan, de az életkorok ábrázolásai egymás mellé is sorolódtak. A 15. századból ismer a kutatás olyan réz-, és színezett fametszetet, amelyeken a férfi életének tíz szakaszát bemutató alakok kerülnek egymás mellé, feliratokkal ellátva (7. kép).⁵ Ez a tízes beosztás gyökeresedik meg és válik majd a későbbi életkor-képek alapjává is. (Thijssen–Overdick 2002: 56). Ezen a képen, mint oly sok hasonlóan e korban a fiúk illetve férfiak mellett az emberi tulajdonságokkal felruházott állatok ábrázolásai jelennek meg. Az állatok, mint az emberi tulajdonságok reprezentációi az európai művelődés történetében igen régi időktől vezethetők vissza. Ezt a hagyományt erősítette meg az, hogy az i. e. 200 körül keletkezett, több változatban ismert *Physiologus* a középkor vége felé számtalan másolatban, fordításban és csúfondáros szövegekben, de még képeken és szobrászati alkotásokon is elterjedt. Az antik műveltség iránt a 15. században felébredt érdeklődés tovább erősítette az állat-hasonlatokat, metaforikus alkalmazásaikat. Az élet tíz szakaszának alakjaihoz társított állatok kisebb nagyobb változatoktól eltekintve általában a következők voltak:

	férfiak	nők
10 év	fiatal bak	csirke
20 év	borjú	galamb
30 év	bika	szarka
40 év	oroszlán	páva
50 év	róka	tyúk
60 év	farkas	liba
70 év	kutya	keselyű
80 év	macska	bagoly
90 év	szamár	denevér
100 év	halál	halál

Számtalan nyomaton a képeket részletes vagy kevésbé részletes magyarázatok egészítik ki. Nem véletlen, hogy a férfiakat kísérő állatok rendje hamarabb szilárdult meg a képhasználatban, mint a nőké és kevésbé változékonyan mutatkozott a 16. században elért népszerűségét követő időkben (8. kép). Az is feltűnő, hogy a férfiakat olyan háziállattal vagy vadállattal jellemzik, amelyekhez a közgondolkodásban általában az erő, a ravaszság, a kitartás képzele társul. Ez meg is felel a polgáriarülő társadalom család-felfogásának, ami szerint a férfi feladata a világban való érvényesülés. A nőkhöz társított madarak illetve szárnyas állatok egy részéhez könnyű a „fészek-örzés” gondolatát kapcsolni. Ennek megfelelően a nők életpályája családi élet keretei között bontakozik ki.

Az életkorok tematika ábrázolási típusainak e csoportjában különleges helyet foglal el az 10 lapból álló sorozat, amelyet Tobias Stimmer munkájaként Bernhard Jobin adott ki strasbourgi műhelyében 1575-ben (Bake 2005: 113–133). Öt-öt lapon a férfi és női élet egymással nem mindenben azonos jellemzőkkel bíró képeit – egy-egy lapon akár két korszakét is – rajzolta meg a grafikus (9. kép). Noha a képek ikonográfiaileg nem szakadnak el teljesen az előképektől, ugyanakkor a természeti környezetbe állított alakok ábrázolásai valóságghű részletekkel és a korra, nemre vonatkozó elvárások normatív jegyeivel is ren-

5 Az élet szakaszai megverselése sajátos műfajjá vált például német nyelvterületen a 16. században.

delkeznek. Az öltözékek például könnyen megfeleltethetők a korabeli viselet-kódexekkel. (Nem is véletlen, hogy a korszak híressé vált viseletsorozatainak grafikusa Jost Amman a férfi és női életkorokat ábrázoló, egy tervezett naptár számára készített metszetein az életkor és a viselet jellemzése összekapcsolódott.) Nem formula-szerű az sem, ahogyan nők és férfiak felnőtté válásának, öregedésének jellemzőit az arckifejezésen, testtartáson keresztül egymástól eltérő vonásokkal jellemzi a korában sokat foglalkoztatott művész. A kutatás rávilágított az emberi életkorokra jellemző tulajdonságok és az állatok sztereotipizált jellemzőinek az összekapcsolására, ennek irodalmi hátterére, sőt utóéletére is. Így válik érthetővé az, ha egy-egy férfi illetve női alak mellett attribútum szerűen tűnik fel a kutya vagy a bagoly, néha még a denevér vagy a sas is. A 17. századot követően lassanként eltűnnek a „kor-jelző” állatok, mivel az életkorok képi megjelenítésének programja megváltozik. Érdemes az alakokat illetően azt is megemlíteni, hogy az emberi test iránti érdeklődés, az anatómia rejtelmiei nemcsak az orvosokat, hanem a képzőművészeket is foglalkoztatták. A külső testi, és a belső lelki vonások kapcsolatainak láthatóvá tétele művészi problémaként is jelentkezett a kora-újkorban (Köll 2009: 165–186).

Az említett ábrázolási minták mellett a 16. század első felében a feltételezések szerint Amszterdamban tűnik fel az életkorok lépcsőzetes, pontosabban piramis formájú elrendezése. A nyomdatechnika fejlődésével, a nyomtatott lapok mennyiségének növekedésével és a lakásdíszítés divatjának változásával, Európai szinte minden országában elterjedtek az ilyen képek. Az „életkorok lépcsői” jobbára a férfi és női változatokat két lapon párban mutatva, tíz fokozatot jellemezve, színes litográfiákon váltak a 18–19. századra igazán népszerűvé. Az egyes képek alatt sokszor versikék is olvashatóak –mintegy folytatásaként a korábban kialakult, lassanként szentencia jellegűvé vált versműfajnak.

Az élet-kerék ábrázolásokon illetve a körbe rendezett képsorokon az emberi alakok mellett megjelenő elemek, különféle metaforikus jelentéssel bíró tárgyak vagy figurák a középkori képi szimbolikára is támaszkodva az emberi élet alakulásának végzettségét hangsúlyozták. Az ún. vanitás-képekről leggyakrabban az elkerülhetetlen halált jelképező csontváz került át az élet szakaszainak példázat jellegű képsoraira. Az élet lépcsői kompozíciós séma megszilárdulásával az Isten illetve a sors mindenhatóságának, az egyén kiszolgáltatottságának az érzékeltetése megváltozik, a vallási tematika kezd eltűnni a képekről, vagy egészen megszélidülve az ember teremtése bibliai mozzanatára szűkül csupán. A lépcsőkön álló férfiak vagy nők tartása, ruhája olykor az öltözköztetők jobbára a polgári társadalom elvárásait, ideáljait mutatják be. „Az élet rendje” a hangsúlyos, amely megszabott keretek között ível felfelé, majd a törvényszerűen bekövetkező befejezés irányába lefelé.

Az élet lépcsőin, vagy az életkorok fokain álló férfi vagy női alakok, a 18. század második felétől némelykor párok,⁶ olyan kiegyensúlyozott, idillikus képet mutatnak az élet minden szakaszáról, amely harmóniát és nyugalmat áraszt (Schenda 1983: 11–24). A kép- változatok jellegüket és témáikat illetően lényegében szinte változatlanok, függetlenül a kiadás helyétől. A világra jött csecsemő tíz éves koráig kedvesen játszik. A húszas évek táján a párkapcsolat kialakulásának egy jelenete látható. A nő a harmincas éveiben kisgyermekeket gondozó anyja, a következő életszakaszban segíti gyermeke házasságának létrejöttét. Az ötven éves kor a nő életének csúcspontja: unokáknak örvendhet. A hatvanéves nagymama már lefelé tart a lépcsőkön, de szívében még ifjú, hetven évesen már botra támaszkodik, nyolcvan évesen fiatal kísérője segítségével tud járni. Kilencven éves korában karosszékre roskadtnak várja, hogy 100 éves kora táján vissza adja lelkét teremtőjének. A férfiak jobbá-

6 A 'Lebenstreppe' és 'Lebensalterstufen' kifejezéseknek nincs meggyökeresedett magyar megfelelője.

ra egyedül járják életútjukat, negyvenes éveiktől mindenképen. Ötvenes éveikben jutnak karrierjük csúcsára, hatvan éves korukban, még ha idősen is, de társadalmilag hasznos tevékenységet tudnak folytatni. (Chvojka 2003.) A hetven éves öregember bottal jár, a nyolcvan éves bölcsen karosszékből figyeli a világot, a kilencen éves vénségen már csak a gyerekek gúnyolódnak, százévesen pedig a sir fogadja magába. (10–11. képek.) Ismerünk magyar nyelvű litográfiákat is körülbelül a 20. század elejéről származóakat, amelyeken az ábrázolások az ismert sztereotípiáknak felelnek meg, csupán a német nyelvterületen jól ismert szövegek magyar fordításai kerültek az életlépcsők címkéjeként a lapokra.⁷

	Férfi változat	Női változat
1	Miként a hajnalpír oly szép Az élet kezdet angyalkép.	Miként a hajnalpír oly szép Az élet kezdet angyalkép.
10	A legszebb idő a gyermekévek, Hamar múlnak csak e szépek.	Miként a virág virulva Szépen megy a lány át az életen.
20	A bátor ifju szép Álmai Sokszor füstté szoktak Válni.	Bájdús 20 évvel a lány, A szerelem még most talány.
30	Büszkén vár most a Harczra Ha kíséri az Ég Áldása.	A szerelmi harc lecsendesül. Ha anya ölében Kis gyermek ül.
40	40 évvel, az élet delén, Még erősen áll a helyén.	Büszke a felnőtt fiára. Bár már szürke lett a haja.
50	50 évvel is megjárja Még épp erőben várja.	50 évvel az anya jutalma Nézni mily derék lett a fia.
60	60-nal a gond kezd jönni Már nem sok tervet lehet szőni.	A házvezetésben most felváltja Bájos hajadon leánya.
70	A haja már egész fehér Míg az ember ideér.	Az unokák vidám játéki Öregségét megédesíti.
80	Elmélázva gondol vissza Az elmúlt régi szép dolgokra.	80-nal már megy lefelé Minden lépés a sír felé.
90	Már csak mint árnyék Lassan, lassan. Halad megszokott útjában.	90-nel már a dédunokák Azok akik őt gondozzák.
100	S ha a 100-at Meghaladta Az Úr a jámborsághoz Hívja.	S ha a 100 évet is elérte Szép és boldog volt az élete.

Mivel nyugat-Európában az élet lépcsői képtípus évszázadokon keresztül hihetetlen példányszámban terjedt el, így elégséges alapot nyújtanak ahhoz, hogy az életmód és a

⁷ A litográfiák kiadóját nem sikerült adatok hiányában azonosítani. A szerző tulajdonában lévő példányokon nincs semmilyen jelzés. A képek állapotuk miatt nem közölhetők.

mentalitás változásának történetéhez adalékokat szolgáltatassanak. A férfi és női szerepek lassú átalakulása, ezeknek a társadalmi minősítése ugyanúgy leolvasható a sorozatok összehasonlításából, mint egyáltalán az emberi élet egészének és fázisainak az értékelése. Összehasonlító kutatások alapozták meg az olyan észrevételeket, amelyek például arra vonatkoznak, hogy mennyire későn jelennek meg a férfiak nagypapa szerepkörben, vagy, hogy az öreg kor szakaszainak a bemutatásánál milyen ritka a halál jelzése. A középkori ember fenyegetettségének, halálfélelmének nyomai is eltűnnek a képekről, még az architektonikus lépcsős szerkezet is a nyugalmat, biztonságot sugallja. A csontváz vagy a kaszás halál már nem is jelenik meg. Ez utóbbi legfeljebb a „halál angyala” képében viszi el az aggkorú halandót, mint ahogy a bölcsőbe is angyalka helyezi el a csecsemőt. A lépcsők alatti félkör alakú felületen leggyakrabban Ádám és Éva teremtésének paradicsomi jelene, más változatokon az utolsó ítélet illetve a menny és a pokol látható. A 19. század végi nyomatokon keresztelői és temetési ceremóniák ábrázolásai kerülnek a jelzett felületre. A kép egészének a felépítése, a figurák gesztusai, a feliratok és még sok apró részlet, a megszállóduló polgári élet elvárásait és értékrendjét sugallja. Ez az alapja annak, hogy körülbelül a 20. század elejéig Spanyolországtól Oroszorszáig nemcsak városi, hanem falusi otthonokban is a leggyakoribb fali dísz volt az emberi életkorok lépcsősorokon való ábrázolása (Bringing 1982, Charraud 1971, De Meyer 1970, Thijessen–Overdick 2012).

A lépcső-piramis mint képszerkesztési modell olyan közismert és népszerű a 19. században, hogy felhasználják azt például társadalmi státusok elismertségének a vagy Napóleon pályafutásának a bemutatására is.

Az életkorok megítélésének évszázadokon, sőt évezredekken át követhető szöveg- és képhagyománya egymásra is hatott és bele ivódott a közgondolkodásba. Magunk sem vesszük észre, ha az életkorokkal kapcsolatban azok a régen sztereotipizált gondolatok jutnak az eszünkbe, amelyek képi megfelelőit metszetek és nyomatok tízezrei vették nemzedékek emlékeztetébe. (12. kép.)

SZAKIRODALOM

BAKE, Kristina

2005 Geschlechtsspezifisches Altern in einem lebensalter-Zyklus von Tobias Stimmer und Johann Ischart. In: Heike Hartung (hg.): *Alter und Geschlecht. Representationen, Geschichten und Theorien des Alter(n)s*. Transcript Verlag, Bielefeld, 113–133.

BRINGÉUS, Nils-Arvid

1982 Alderstrappan. In: *Uő: Svenska Bonadsmalningar*. Bokförlaget Signum, Lund, 224–229.

CHVOJKA, Erhard

2003 *Geschichte der Grosselternrolle*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar.

CHARRAUD, Alain

1971 Analyse de la représentation des âges de la vie humaine dans les estampes populaires du XIXe siècle. *Ethnologie française*. (1) 7–15.

FREEMAN SANDLER, Lucy

2001 *The Psalter of Robert de Lisle in the British Library*. (Studies in the Medieval and Early Renaissance Art History.) Brepols N.V., New York.

KNÖLL, Stefanie

2009 Der Weibliche Körper als Sinnbild des Alters. Zur Naturalisierung der Alterdarstellungen im 16. Jahrhundert. In: Dorothei Elm – Thorsten Fitzon – Kathrin Liess – Sandra Linden: *Alterstopoi. Das Wissen von den Lebensaltern in Literatur, Kunst und Theologie*. De Gruyter, Berlin.

De MEYER, Maurits

1970 *Populare Druckgraphik Europas. Niederland vom 15 bis zum 20. Jahrhundert*. Callwey, München.

SCHENDA, Rudolf

1983 Die Alterstreppe – Geschichte einer Popularisierung. In: *Die Lebenstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter..* (Schriften des Rheinischen Museumsamtes, 23.) Rheinland-Verlag, Köln, 11–24.

THIJESSEN, Jo. – Overdick, Michael

2012 Die Liebenstreppe und ihre Verwandten. In: *Arbeitskreis Bild-Druck-Papier. Tagungsband Bd.17*. Wachsmann, Berlin, 43–66.

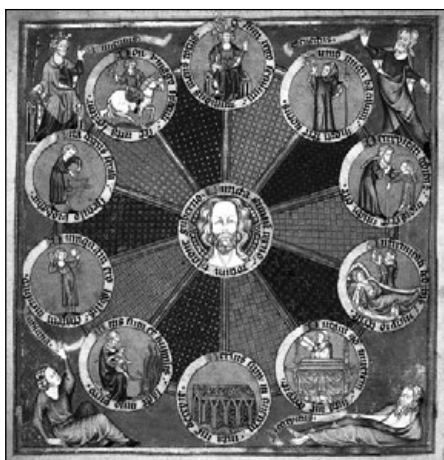
„DEOSEBIT DE ÎNȚELEPT ȘI DE ELOCVENT...”

În fiecare cultură există preocuparea de longevitate și de structurarea vieții omenești. Diferențierea care stă cel mai aproape de natură și probabil că este cea mai veche, constă în dihotomia tinereții și a bătrâneții. În antichitate viața omenească a fost structurată pe trei segmente: copilărie – maturitate – bătrânețe, făcându-se referire la succesiunea creșterii, stabilității și a declinului. De regulă vârstele au fost ilustrate cu ajutorul unor figuri de sex masculin, accentuându-se caracteristicile fizice. Pe lângă structurarea pe trei segmente mai cunoaștem și alte sisteme de clasificare în ceea ce privește fenomenele vieții umane.

“ESPECIALLY WISE AND ELOQUENT...”

Every culture is preoccupied with the length and structure of human life. The distinction that is closest to nature and is probably the eldest one shows the opposition of young and old age. In antiquity human life was segmented into three parts: childhood – maturity – old age, referring to the succession of growth, stability and decline. Usually the ages were illustrated by male figures, emphasizing on their physical characteristics. However, besides this structuring on three segments, we know other classifications regarding the phenomena of human existence.

KÉPEK

1. Az életkorok ábrázolása körbe rendezve.
Egy lap Robert de Lisle Psalteriumából,
miniatura, 1339.

Forrás: http://de.wikipedia.org/wiki/De_Lisle-Psalter

2. Tankred von Lecce a szerencse kereké
alatt, miközben ellenfele, VI. Henrik
császár győzedelmeskedik.

Petrus de Ebulo, Lieber ad honorem Aug-
usti, Palermo, könyvillusztráció, 1196.

Forrás: http://de.wikipedia.org/wiki/Tankred_von_Lecce

3. Fortuna forgatja az élet kerekét.
Színezett fametszet, Erfurt, 15. század második fele.
Forrás: <http://rdk.zikg.net/gsdsl/cgi-bin/library.exe?e>

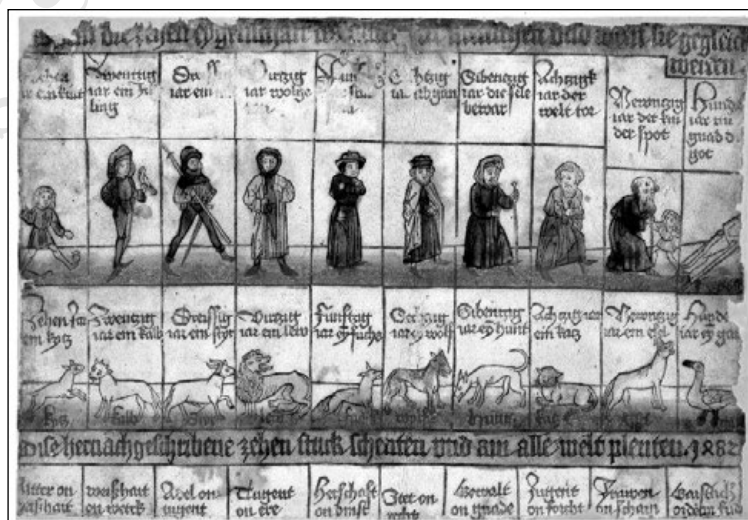
4. A halál forgatja az élet kerekét.
Provinciális festmény,
Innsbruck környéke, 1800 körül.
Forrás: <http://www.kulturraumtirol.at>

5. Az életkorok ábrázolása vízszintesen forgó keréken. Színezett fametszet, Németalföld (Kampen), 1558.
Forrás: <http://resolver.sub.uni-hamburg.de/goobi/HANSb21933>

6. Életkorok ábrázolása – félkör alakba rendezve. Anglicus Bartholomeus fametszete a *De proprietatibus rerum* című könyvéből, 1486.
Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/Bartholomeus_Anglicus#mediaviewer/File:Stages_of_Life_by_Bartholomeus_Anglicus_1486.jpg

7. A férfi életének tíz szakasza – lineáris elrendezésben. Színezett fametszet, délnémet, 1482. (Schenda 1983: Abb. 5.)

8. A férfi életének szakasza állatképekkel.

Ifj. Jörg Breu, fametszet, német, 1540.

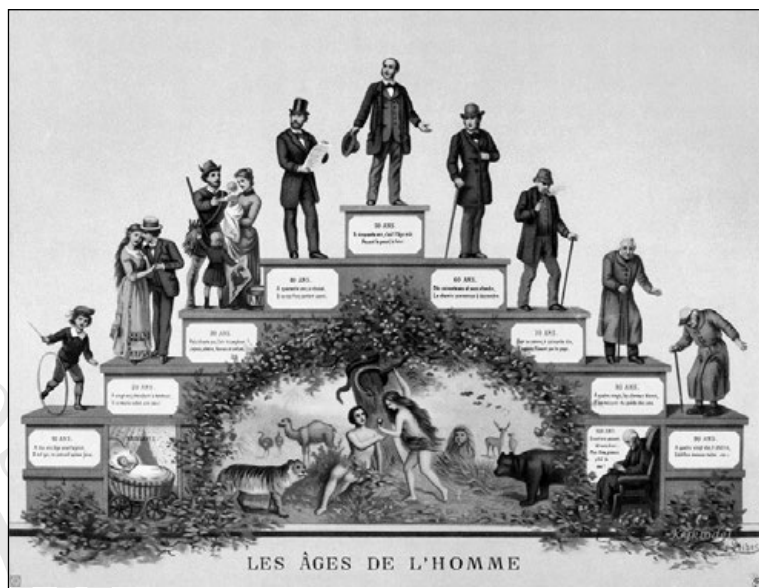
Forrás: <http://www.fulltable.com/vts/b/bridge/bridge.htm>

9. Gyermek- és ifjú kor.

Tobias Stimmer fametszete, Svájc, 16. század második fele.

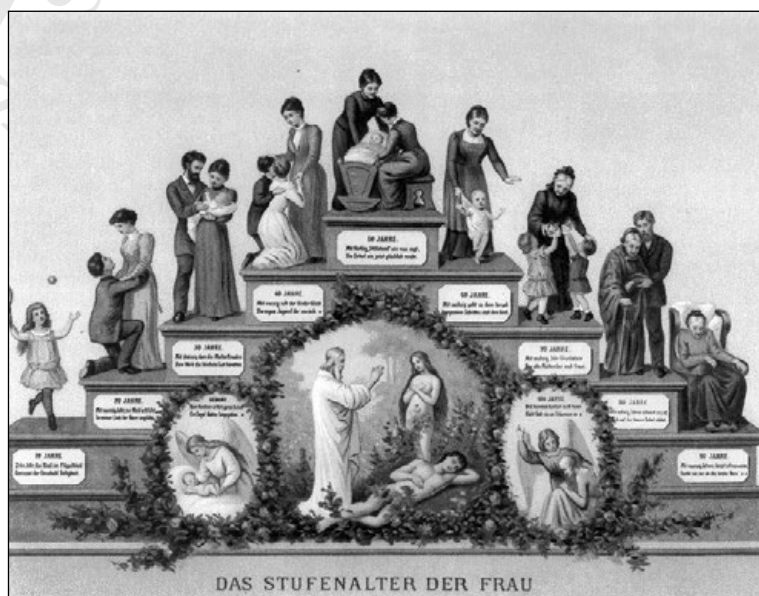
Forrás: <http://www.zeno.org/Kunstwerke/B/Stimmer,+Tobias>

10. A férfi életének szakaszai.

Színes litográfia, Verlag Gustav May Söhne, Frankfurt am Main, 1900.

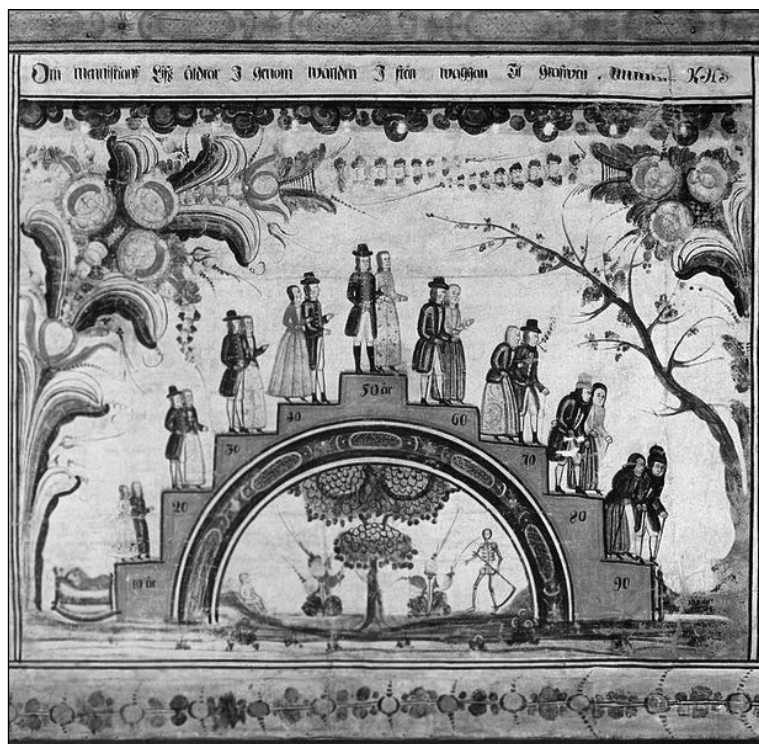
Forrás: <http://www.zeller.de>

11. A nő életének szakaszai.

Színes litográfia, Verlag Gustav May Söhne, Frankfurt am Main, 1900.

Forrás: <http://www.zeller.de>

12. Az ember életének tíz lépcsője.
Winter Carl Hansson festménye, Bingsjö–Dalarna, 1799.
Forrás: <http://www.zeller.de>

MOHAY TAMÁS

CSODATÖRTÉNETEK CSÍKSOMLYÓN. MAGYAR NYELVŰ ELBESZÉLÉSEK LOSTEINER LEONÁRD KÉZIRATOS *CRONOLOGIAJÁBAN*

Losteiner Leonárd erdélyi ferences szerzetes életműve azokhoz a hegyekhez hasonlít, melyek a síkvidéken vagy medencében élő embereket távolról hívogatják szakadékos csúcsaikkal; ezek némelyike még nyár elején is féhéren csillog a hótól, ám azt a havat kézbe venni csak fáradtságos kapaszkodás után lehet – ahhoz pedig idő, erő kell, ami csak a hétköznapiakból kiszakadva adatik meg némelykor.¹

2014-ben volt 270 éve, hogy Loseiner Leonárd Kolozsvárt megszületett 1744-ben. 82 évet élt, és szinte mind a mai napig úgy tudtuk, hogy csak latinul írta összefoglaló műveit a csíksomlyói ferences kolostor és az erdélyi stefanita rendtartomány történetéről. Életében semmi sem jelent meg tőle nyomtatásban, csak halálát követően kezdték használni és idézni monumentális kéziratait. A Mária Terézia korabeli Erdélyben nőtt fel, tizenhét évesen lett ferences Medgyesen; húsz évesen teológus növendék volt Esztelneken, huszonnégy évesen pappá szentelték. Csaknem húsz évig tanított egyházjogot, szentírástudományt, egyháztörténetet a kolozsvári Studium Generale-n, a ferencesek teológiai főiskoláján. Széken, Medgyesen és Mikházán betöltött házfőnöki beosztások után csaknem hatvan éves volt, amikor 1802-ben utolsó állomáshelyére, Csíksomlyóra került, ahol még huszonnégy évig dolgozott, írt, szervezett. Úgy tartják, élete vége felé elvesztette látását. Az ő idejében bontották le a középkori somlyói templomot és kezdték

1 Írásomat Pozsony Ferencnek ajánlom, aki sosem riadt vissza fáradtságos kapaszkodásoktól sem szakadékos hegycsúcsokra, sem más szellemi irányokba, és aki mindig megtalálta azokat a rejtett kincseket, amelyeket újra meg újra felszínre kell hozni.

el építeni az újat (Muckenhaupt 2009: 24–25, Márk 2014: 139).² A tudós barát szolgáló, rejtett életet élt abban a „békebeli” Erdélyben, amely akkoriban egyre inkább a világ félreeső zugának számított. Miközben Európa-szerte trónok inogtak, itt mindvégig a Habsburgok uralkodtak. Miközben birodalmak feszültek egymásnak és Napóleon végigdúlta Európát, ő egész életében nem látott hadakat. Nem járt külföldön, és, noha felelős beosztásokban dolgozott, nem lett tartományfőnök. Mégis teljes áttekintése volt a világról és a történelemről, amiről 1790-ig tartó csaknem háromszáz oldalas, táblázatos formába öntött világtörténete tanúskodik (Losteiner 1790). Művei sok száz oldalasak és sok száz évet fognak át: úgy látszik, a szintézisekhez, a nagy formákhoz vonzódt. Egyetlen ismert magyar nyelvű kézirata Csíksomlyóról kiadásra vár (Mohay 2009: 68).

A „világ” szemével nézve Losteiner életének és működésének nem voltak látványos eredményei. Saját rendjén kívül jórészt elfelejtődött; Szinnyi József *A magyar írók élete és munkái*-ban nem említ róla életrajzi adatot (Szinnyi 1900: „Lostainer”), a nagy lexikonok (Pallas, Révai) éppúgy nem tartalmazzák a nevét, ahogy a három kötetes magyarországi *Erdély története* sem vesz róla tudomást (Köpeczi 1986). Száz évvel halála után Boros Fortunát tette fel a kérdést, mindhiába: „miért nem akadtak nemeslelkű pártfogók is, akik vagy az egyiket vagy a másikat (ti. nagy művei kéziratait) nyomda alá vitték volna?” (Boros 1927: 10.) Tudásának egy része beépült mások későbbi munkáiba, a java része pedig alighanem idejétmülttá lett, történetírói módszereit a későbbi korok nem igazolták. A magyar nyelvű tudományosság kibontakozása idején a régi latin fölíásokat egyre kevesebben értékelték, értékelték, azok egyre kevesebbet értek. Mégis: egymás követő érdeklődő nemzedékek újra meg újra rábukkantak Losteiner írásaira, és újra meg újra gazdag forrást láttak bennük. A 19. században tőle merített mások mellett Benkő Károly, Kövály László, Nagy Imre, Orbán Balázs, aki tucatnyi helyen idézte. Sokan felhasználták, némelyek tovább is írták, olykor kétségbe vonták, megint mások kivonatolták, egyik-másik kötetből részletet fordítottak (Tima 1903; Boros 1927, 1994; György 1930; Endes 1938, 1942, 1943; Lestyán 1996; Sávai 1997; Benedek 2000). Manapság a legfőbb nehézség Losteiner elbeszéléseinek és adatainak megbízhatóságával kapcsolatban az, hogy a forrásai rendkívül bizonytalanok és nehezen ellenőrizhetők. A rend levéltárának kezelőjeként ugyan ő még számos olyan dokumentumot láthatott és használhatott fel, melyek azóta elpusztultak vagy eltűntek a szemünk elől; ugyanakkor csaknem biztos az is, hogy egyet s másikat kikerekített, olykor hozzáköltött, némelykor olyasmire is hivatkozott, amit rajta kívül senki sem látott s kérdéses, hogy egyáltalán létezett-e. Forráshasználata messze távol volt a későbbi szakmai elvárásoktól, módszerektől, egy korábbi történetírói paradigma képviselője.³

Losteiner Leonárd egyik első, 1777-ben befejezett nagy munkájában, a *Cronológiában* (1777)⁴ olvasható a csíksomlyói templom, a kolostor és környéke története az alapítástól 1777-ig, és itt találjuk meg a kolostor és templom helyszínrajzát, a később lebontott középkori templom részletes leírását is (Muckenhaupt 1999: 7–9. kép; Veöreös 2005, 2006; Szöcs 2010). Itt találunk számos olyan történetet, melyek később beépültek a Csíksomlyóval kap-

2 Losteiner életéről és munkásságáról még nem jelent meg feldolgozás. A hivatkozott szerzők Benedek Fidél Csíksomlyón őrzött, jelzet és terjedelem megadása nélküli kéziratát használták. Ő úgy tudja, hogy anyakönyvi bejegyzés szerint Losteiner eredeti neve Halász János volt (Benedek 2000: 344).

3 Saját tévedése keveredett a felületes fordításból és hozzáköltésből adódó tévedésekkel az 1764 Vízkeresztjén Madéfalván történt vérengzéssel kapcsolatban (Pál-Antal 2014).

4 A kéziratot 1998-ban és 2008-ban tanulmányozhattam. Megjegyzem, hogy a szerző a cím első szavát, a *Cronológiát* (helytelenül) h nélkül írta, amit később némelyek helyesbítettek, ezért tedjett el kétféle címleírás.

csolatos köztudatba. Ilyen volt a pütkösi búcsú eredetét magyarázó hargitai csata története (Mohay 2000, 2009: 106–133), és ilyenek voltak a somlyói kegyszobor közbenjárásának tulajdonított csodák történetei is. Kevésbé ismert, hogy a 986 oldalas latin nyelvű kötetben néhány oldalnyi szöveg magyarul olvasható (Mohay 2009: 67).⁵ Rejtett kincs egy rejtőző életműben: az első csodatörténetek magyarul Csíksomlyóról. Álljanak itt a szövegek.⁶

729. Én, Abafi Ilona* nemes személy, tudván aztat, hogy ámbár, amint Szent Ágoston szól, az Úristennek hálákat adhatunk az ő mivelünk közlött jótéteményeiért, de azokat vissza nem adhatjuk, se meg nem fizethetjük, megőrizhetjük pedig azokat leginkább Szent Krizostomus bizonyossága szerint, ha azokról gyakran emlékezünk és szüntelen a mireánk kiáradott irgalmasságát hirdetjük. Arra a végre minden renden lévő embereknek, jelenvalóknak és következendőknek ez levelemben hirdetem és megvalloam az Úrnak, aki hatalmas, az ő nagy irgalmasságát, melyeket közbenjárása által az Isten és bűnösök anyjának, tudniillik a kegyes Szűz Máriának vettem a csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomában fényes csudákkal tündöklő szent képe előtt mindannyiszor, valahányszor ő hozzá teljes bizodalommal folytattam. Először is

730. Adom tudtára mindeneknek, akiknek illik, hogy ennek előtte mintegy 33 esztendővel nemes Boros Ferenc kedves férjemtől való Pál nevezetű nyolc esztendő fiamat megkörnyékező a nagy nyavalya úgy annyira, hogy ötöt hétszer is napjában kirentotta. És efelett, midőn én, mind az jelenvaló kínait (sic) ő nékie, s mind a jövőendőbeli ügyét, mely nagyon szomorú szokott lenni azokban, kikben ezen nyavalya meggyökeredzik, szemlélem vala, anyai szívemnek keserves fájdalomtát árasztotta. Melynek megcsendesítésére tettem kitelhető mód szerint a megírt nyavalyáját harmadik szülöttemnek teljes tehetségemből igyekeztem vala kigyomlálni. Mely végre, midőn más orvosság használni nem akarna, hathatós orvosságot adék őnékie, mikor ilyen fogadást tettem, tudniillik: hogy hétszer gyalog meglátogatom a csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomában helyeztetett keseredtek vigasztalójának együtt és betegek orvosságának, a Szűz Máriának csudálatos szent képét, csak az Úristen könyörölgön szomorú ügyemen, és kedves fiamat az ő súlyos nyavalyájától szabadítsa meg. Alig tevék én ilyen fogadást, és azonnal meghallgatá az Úr az ő méltatlan szolgálójának könyörgését, és az ő Szűz szent anyja érdeméért elfordította az ő ostorát, és megszabadította az ő szolgáját a nagy nyavalyának minden kínaitól, még minek előtte fogadásaimat beteljesíthettem volna. Második napján tudniillik elfordítván fiamról a feljegyzett nyavalyának minden súlyát elannyira, hogy annak utána mind eddig az időig úgy mint 45 esztendő koráig semmi legkisebb jele sem ismertetett őrajta a megírtatott nyavalyának. Másodiksor

731. Világosságra bocsátom az áldott Szűz Máriának 1746. esztendőben Szent Jakab havának tizenhatodik napján velem közlött anyai kegyelmét: tudniillik, hogy tíz hetekkel az említett nap előtt méltóztatott volt engemet az Úristen súlyos forró nyavalyával meglátogatni, amelyben a nagy forróság annyira elbágyasztott vala, hogy már életem megmaradásához semmi reménységek nem volna kedves házam népének, az honnan is tetszésem szerint lelki atyát, úgymint tisztelendő páter Mihácz Izidórus öcsém uramat lelki vigasztalásomra már elhítták vala, és ugyanő atyasága által az örökkévalóságra vezető és együtt éltető szentsége-

5 Boros Fortunát a kegyszobor csodái között egyet közöl szó szerint Loseiner kéziratából. Az eredetiben az is magyarul van, az idézet pontos, a hivatkozott hely az 556. fejezet (és nem oldal, ahogy a jegyzetekben hibásan szerepel). Az itt közölt történeteket vagy azok szereplőit viszont Boros nem említi (Boros 1994: 69–70).

6 A teljes betűhív átirás megnehezítené az olvasást, ezért az eredeti hangalakokat megtartva a helyesírást és központosítást a mai alakra hoztam. A fejezetek eredeti számai a bekezdések elején állnak, az oldalszámokat csak a szakaszok végén jelölöm. A jobb áttekinthetőség kedvéért a történeteket címeikkel láttam el. A margóra írt évszám: 1777 római számmal írva.

ket fel is vettem volt. S nem volt egyéb hátra, hanem hogy bűnös lelkemet teremő Istenemnek kiadnám, ha ő néki is úgy tetszett volna. Azonban lelkiatyám (amint ő kigyelme erről jobban emlékezhetik, mivel én a betegségnek súlya alatt mintegy magamon kívül voltam) így szólla énhozzám: „Néném asszony, ma a Boldogságos Szűz Mária szent skapuláre ünnepe napja, folyamodjék kigyelmed a somlyai csudálatos szent képhez, a Boldogságos Szűz Máriához.” Ezekre: fekvő ágyam mellett az ablak talpára letett kláris gyöngyömet (melyet nyakamon szoktam vala hordozni) felé vévén, ő atyaságának oda nyújtám, és ezeket világos szóval mondam és fogadám: „én soha többé gyöngyöt nem viselek, ezt pediglen tegye őcsém uram a szent képre.” Ezeket hogy felfogadám, azonnal nyavalyám megkönnyebbedék, de én is ebbéli fogadásomat mind ez máj napig megtartottam, tiszteletére az áldott Szűz Máriának kitől Isten után veszem nagy hálaadással az akkori betegségemből való felgyógyulásomat. Harmadikszor:

732. Világ eleiben terjesztem a Boldog Szűz Mária említett szent képében tapasztalt foganatos erejét csekély fohászzkodásimnak, hogy tudniillik 1755-ik esztendőben, midőn egy-nemely napokon külső jószágimból a nagy erdőn visszajövék Csíkban és már elérkeztem volna ugyanazon erdőn való Lónyugotó nevezetű helynek fejiben négy lóval, kocsival ottan megállapodtam, lovaimat hogy megnyugtatnám, és én ugyan egy ideig a kocsiban maradék, Katalin leányomat ölömben (sic) tartván, míglen tudniillik a kocsis a zabolát kiveté a lovak szájából. Ki is már szénát hoz vala a lovaknak, midőn én magamhoz szólítám szolgálómat avégből, hogy minek előtte én leszállanék, ártatlan kisdemet levén a kocsiból. Itten a szolgáló veres mentében lévén nagy gyorsan a kocsihoz járula, s egyszersmind megijedvén a lovak a veres köntöstől elszáguldának, és mind csöcsömös gyermekemmel s kocsimmal együtt nagy sebesen a szörnyű köves meredeken minden kormány nélkül leindulának, ahol az halálos veszedelemnek iszonyú félelme és rettegése elfogván szívemet, mindenfelől halálomnak helyére tekéntek vala, mely félelmemet sokasítja vala kisded Katalin leányomnak hasonló háborúban borult bizonytalan élete, idvessége. Nem is remélhetek vala már természet szerint ily nagy veszedelemből szabadulást, mind az előttem lesüllyedett mélység miatt, mind zabolátlan lovaimnak dühösségek miatt. Midőn ily nagy szörnyűséggel hanyattatnám a kövek között, szekereستől együtt, s némelykor mint egy repdesve vonszoltatnám, elmémbe tűnék: hogy minden irgalom az ekekből folya. És azért az időnek rövidsége alatt eképpen fohászzkodám: Jézus Mária somlyai csudálatos kép érdeme által őrizz meg engemet. Alig mondam ki ezen szókat, és azonnal feldőle szekerem, én, kedves gyermekemmel egyetemben épen és minden sérelem nélkül kiborulék, szekeremet pedig tovább vonszolván lovaim, elmaradásom után öszve ronták elsőbben, azután az háموkat öszve szaggaták. Mely szerint el kell vala nékem is vesznem, ha a Szűz Máriának érdeme által azon halálos veszélyből ki nem vett volna a nagy irgalmú Isten, aki dicsértesség örökké az ő szent Anyjával, Máriával együtt. Negyedikszor:

733. Ugyanaz áldott Szűz Mária, kegyes Anya gondviselésének tulajdonítom: hogy a méltóságos Nagy Ajtai Cserei Farkas Úr (ki az elmúlt 1776-ig esztendőben felséges koronás királyné asszonyunknak természet szerint való anyai kegyességéből grófi méltóságoknak rendiben és lajstromában beiratott) ennek előtte huszonkét esztendővel elválván gróf Lázár Krisztina kisasszony mátkájától, minden vélekedésem, annál is inkább reménységem felett méltóztatott magának ugyan mátkaságnak jegye alatt Klára leányomat elválasztani, és élete párjának venni. Mely dolgot, hogy a Szűz Máriának tulajdonítok, oka az: hogy történetből az akkori esztendőben elmenvén és Klára leányommal a feljebb említett csudálatos szent képnek látogatására együtt és tiszteletére megjelenék, ugyanabban az időben a megírt csudálatos szent kép előtt az említett méltóságos Cserei Farkas úrfi is, úgy mint a Szűz Máriának élete zsongéjától fogva nagy tisztelője, és ottan ájtatosságát végezvén, mint egy különös Isten sugárlásából, avagy rendeléséből házamhoz járula, semmi különös ismeretségünk annak előtte

nem lévén, és legottan magának házastársul kikéré. Mely szokatlan dolgot tulajdonítson más ámbár ritka történetnek, én mindazonáltal a felséges Úristen és a Boldogságos Szűz Mária különös ajándékának állítok lenni. Ötödszer

734. Örök hálaadással vészem és hirdetem, hogy aki által az örök világosság e világra jött, az ennek előtte 12 esztendővel, úgy mint 1765. esztendőben Katalin leányomnak újabb kegyességét mutatta, és mindkét szemeinek világoskodását az ő kedves Fiától az Úr Jézustól megnyerte. Melynek körülállól dolgai eképpen történtek. Az említett időben meghimlőzván Katalin lányom, vastag hályog zárta vala el mindkét szemeinek világát úgyannyira, hogy semmit sem láthat vala egyik szemével is, mely fogyatkozásán együtt szánakodunk, s módot keresünk vala, hogy meggyógyíthatnák. És midőn más orvosságok nem használnak vala, ugyanarra a végre, hogy hosszas éjtszakáinak fényes hajnala feljöne, én, tapasztalt kegyességétől az Isten Anyjának indíttatván nagy reménységgel elmenék Katalin leányommal egyetemben a csíksomlyai csudálatos Szent képéhez, az Áldott Szűz Máriának. Ügyét leányomnak öneki ajánlám, és felfogadám: hogy örök emlékezetül ezüstből egy pár szemet csináltatok, csak könnyörüljön őrajta. Mely ebbéli fogadásomra nem sok idő eltelve kedves leányom szemeinek fényéről lehullának az hályogok, és minden fogyatkozás nélkül, áldassék az Úrnak és az ő Szűz Anyjának, Máriának szent neve örökké, kezdének mindkét szemei újonnan világoskodni. Mely öt ízre fel osztott dolgok, hogy Istennek mindenható ereje által úgy történtek, amint ez levélnek rendiben megírtam, aztat igaz lelkem ismeretére vallom, és kész vagyok, ha kívántatik, azokon meg is esküdni. Dicsőségére az én nagy irgalmú Istenemnek és a kegyes Szűz Máriának, kinek anyai kegyessége széles e világos színes csudákkal megerősítettett, és itt miközöttünk a csíksomlyói Sárlos Boldogasszony templomában helyheztetett faragott képében naponként fénylik. Mely végre is adám e bizonyágtévő levelemet és keresztonással és pecséttel aztat megerősítettem, Delnén, 8. Mai anno 1777. + Nemes Abafi Ilona aliena asszony, circiter 68.⁷

735. Én, taplocai Botár Anna, lófő nemes személy, az Istennek és az ő Szűz Szent Anyjának, Máriának nagyobb tiszteletére adom ez levelemnek rendiben bizonyásgul a jelenvalóknak és következőknek, hogy midőn ez folyó 1777-ik esztendő böjtmás havának 25-ik, úgymint Gyümölcsoltó Boldogasszony napján volnék a csíksomlyai Sárlos Boldogasszony templomában, szívemnek nagy vigasztalásával értettem, az akkori Szent Ferenc szorosabb első rendén levő prédikátor tiszteendő páter, Mihály Izidorus atyámuram tanításából, hogy ámbár a király titkait elrejtteni jó legyen, de azonban az Isten cselekedetét kinyilatkoztatni és megvallani tisztességes. Erre, és nem más okra való nézve minden kényszerítés, vagy személyem szerént való kérdezkedés nélkül magasztalja vala az én lelkem az Urat, aki hatalmasságot cselekedett a boldog Szűz Máriának, a csíksomlyai színes csudákkal tündöklő szent képe előtt, megtekintvén az ő méltatlan szolgálójának könyörgését, és ugyanaz említett végre, hogy tudniillik kinyilatkoztatnám az Úristennek nagy irgalmasságát, szívemnek rejtekeiből örök világosságra adom.

736. Előbbször: hogy 1757-ik esztendőben, midőn az kolozsvári nagy Boldogasszony napján tartatott szent búcsúkra némely társaimmal együtt, úgymint Simon Pannával s másokkal elindultam, és a csíki nagy erdőnek Lónyugató fejében helyheztetett kő kereszthez már elérkeztem volna, véletlen szörnyű nyilallás fogá el fejemet, és legottan egyik szememnek világától megfosztatám. Melyet békötözvén társaim, feltett célunknak üdvösséges beteljesítésére útunkat rövidítjük vala az akkori és következő napokon, úgyannyira: hogy már csak egy fél mértföldnyi hely választana meg a szándékozott kolozsvári szent képnek templomától. Sőt már a nagy óhajtatással kívánatos szent helyet Felek hegyéről szemléljük vala, midőn fejemnek újabb nyilatkozási más szemem világától is megfosztának. Az honnan kényszerítettem

7 A latin nyelvű záradékot Mártonfi Izidor ferences írta alá 1777. június 18-án Csíksomlyón.

vala, hogy társaimtól kölcsönözvén lábaimnak bátorságosabb nyomdokit s irányoznám árnyékos elől járásit, és úgy jutnék bé választott helyéhez a csudálatosító szent képek. Melyet én nékem világosan látni nem engedtetik vala. Kevés napokat töltvén mi el az említett királyi városban, végre visszaandulnánk, és elérkezén Csíktaplocára, ahol hét heteknek elfolyása alatt gyakor vér folyásával szemeimnek keszkenyőimet nem egyszer áztattam. De az híres és tanult orvosoknak is szemeimnek gyógyításában porban hull vala fáradtságuk, az honnan semmi reménység e földön már nem táplált vala. Szemeim világának visszahozatásában, és innen az ekekre vetém lelki szemeimet és egyedül aztat óhajtozom vala, hogy bár utóbb-szor a csíksomlyai Szűz Anyánk szent képe eleibe vezetethetném és ugyanarra az okra való nézve kedves testvéremtől Botár Jánostól kinyertem, hogy engemet az említett csíksomlyai Szűz Mária csodálatos képének templomához elvezetne. Minekutána ide érkeztem volna, a templom pitvarában leborulván, tőlem kitelhető buzgósággal ügyemet ajánlottam az Isten Anyjának és hét Miatyánkot s annyi Üdvözetet hogy elmondok minden életem napjaiban, magamat lekötteleztem. Alig végeztem el méltatlan kérésemet és erősítettem meg csekély fogadásomat, azonnal az igaz világosság megadta a Szűz Anyámnak, Máriának közbenjárására e szent kép előtt szemeimnek világosságát. Úgyhogy elsőben mint egy szokatlan homályban kezdenék álló helyemben látni. Azonban mintegy egy óra eltelve csekély fohászzkodásimban hozzám járula az említett Botár János öcsém uram, hogyha nékem is úgy tetszett volna, vissza vezessen Taplocára. Kihez én így szólék: áldassék az Úr és az ő Szent Anyja, már a kigyelmed utasításával nem szűkölködöm, mivel szemeimnek világosságát az Úr ingyen való kegyelméből visszaadta. Mely szókhöz ezeket tevő testvérem: Én is kegyelmedért imádkoztam. És legottan felkelvén, nagy lelki öröme mindketten felgerjedénk, és a templomba bemenvén hálaakat adunk vala az vött jótéteményért. Végre hazatértem, és sokaknak nagy álmélkodásával minden vezeték nélkül hazamentem, és áldassék az Úrnak és Boldog Szűz Máriának szent neve örökké, mindez mái napig szemeim világoskodnak.

737. Második kegyelem, melyet a Szűz Anyának érdeme által méltatlan szolgálójára a Felséges Úristen, mint bővséges kegyelemnek kútfeje én reám kiöntött és engemet annak hirdetésére kötelezett, az: hogy ennek előtte nyolc esztendőkkkel, úgymint 1769-dik esztendőben, midőn egynémely napon a reggeli harmatra kimentem volna házomból Csíksomlyón, nagy hirtelenséggel csontokat hasogató fájdalmas nyilallás fogta vala el jobb lábomat, úgyanyira, hogy csak alig térheték vissza házomba; hogy pediglen ezen fájdalomnak tovább való veszedelmes kimenetelét hosszason ne halasztanám, csakhamar istáppal tekéntetes Cserei Zsuzsánna kisasszonyhoz le kényszergettem, hogy ő kigyelme fájdalmat lábaimnak orvosságokkal enyhítené, ez okra való nézve szorgalmatos igyekezettel és szokott könyörületességgel lábomat három versben megkené, mely fáradtsága nemhogy kínait lágyította lábomnak, de még inkább fájdalmimot árasztotta elannyira, hogy mindenkor elájulván már reménységünk sem lenne fájdalmas lábomnak meggyógyulásához, és ami több volt, már istáppal, sem segíthettem vala magamat, az honnan kényszerítetém vala szekeren házamhoz s onnan ágyamban mások kezek által bevitetetni, holott is a keserves fájdalmak között hét hetekig csak ki sem mehettem házamból. Végre megemlékezvén a Csík Somlyai Szűz Anyának szent képe előtt vett kegyelemről s egyűtt az Isten Anyjának foganasat közbenjárásáról és irgalmáról, keserves ügyemet a betegek oltalmának, mint irgalmas Isten Anyjának ajánlám, és tiszteletre hét napi ájtatosságot, tudniillik: minden nap egy-egy szent olvasót, hogy elmondok, felfogadám; s legottan lábomnak vigasztalását tapasztalám, úgyhogy azon hét napok eltelve, tetszésem szerint minden istáp nélkül hálaadást tehetnék az említett szent kép előtt mennyei orvosimnak, a nagy Istennek és a Boldog Szűz Máriának, kinek esedezési minden szentek esedezési felett és irgalmassága az Isten irgalmassága után. Erre való nézve, hogy én általam is, mint nyomorú féreg által az ő tisztelete Isten szent akaratjából öregbedgyék, lelkem isme-

rete szeretete alatt vallom, és ha kívántatik, kész vagyok esküvéssel is megerősíteni ez két ízből álló levélnek rendiben feljegyzett szokatlan és természetet felül haladó dolgot, hogy úgy, amint meg vagyok írva és nem különben történt, melyekre nézve is írtam ezen bizonyosság tévő levelet és aztat pecséttel s keresztvonással megerősítettem Csík Somlyón Anno 1777. die 8 Maji + Botár Anna nemes személy.⁸ (Losteiner 1777: 913–925)

740. Én, alább is megírandó Göncz Ruszkai gróf Kornis Anna, a múlt esztendőben sok és számos vérhányásokat szenvedvén, úgy ezen súlyos és doktorok ítélete szerint csaknem gyógyíthatatlan nyavalyám mellett, oly törvényes perlekedésem lévén, melynek megnyerését majd egész világ lehetetlennek tartotta, adom ezen tulajdon magam kezemmel írandó nevem alá írásával erősített levelet arról, hogy én ezen ínségekben érezvén magamat, votumot tettem a csíki tisztelendő pater franciskanusoknál lévő szent képéhez a Boldogságos Szűz Máriának, mely votum után nem csak nyavalyámból ki gyógyultam, hanem majd kétségben esett peremet is szerencsésen megnyertem, mely dolgot nem is tulajdonítok igaz lelkem ismeretével senkinek e földön másnak, hanem a Boldogságos Szűz Mária esedezésének, mellyel a feljebb megírt képe által ezen világos csudátételt véghez vitte. Melyről igaz lelkem ismerete szerint bizonyosságot is teszek nevem alá írásával és pecsétemmel Gyalakután 17. Junii Anno 1777. Grof Kornis Anna

741. Én, alább megírandó nemes személy, az Istennek és a Szűz Máriának, úgymint betegek igaz gyámolának nagyobb tiszteletére adom ez írásnak rendiben tudtára mindeneknek, kiknek illik, hogy ennek előtte mintegy huszonhat esztendővel véletlen történetből fejszéssel a bal kezemen lévő mutató és nagy ujjamat az második íz forgójában ketté vágtam vala úgyannyira, hogy csak kevés bőrcsken csüggőnének mindkét ujjaimnak ízei, mely irtózatosságon megrettenvén azonnal fogadást tettem, hogy a csík somlyai Sarlós Boldog Asszony templomában fényes csudákkal tündöklő szent képe előtt az áldott Szűz Máriának pompás szentmisét szolgáltatok, csak az Úr Isten az ő szent anyja érdemeért könyörüljön ügyemen; mely végre el is jöttem és csak harmad fogadásomat bételjesítettem, nagy lelki és testi vigasztalással, mivel csak kevés idő múlva ujjaimnak csaknem elvált ízei más eleven részeihez forrottak oly rendesen, hogy csak helyét is forrásának alig ismérhetném, és ami csudálatosabb, az inaknak hajlandósági mint más ujjaimban fel tanáztatnak minden fájdalom avagy erőszak nélkül. Másodszor

742. Jelentem mindeneknek, hogy még kisdéd koromban valamely köveknek omlásából eltörtetvén bal lábom, újabb fájdalmakra annak utána mintegy tizenhat esztendővel juték Csíkrákoson, holott is az háznak ereszből kiesvén mindkét lábaimnak szár csontjai össze romlottak és hasadoztak volt, elannyira, hogy egy holnapig csak az ágyból sem szállhatok vala le. Ez így lévén, fogadást tevék, hogy ha a Szűz Anyánk érdeme által egészségét lábaimnak megnyerhetem, ezüstből két lábat csináltatok, mely fogadásomra való nézve kevés idő múlva kívánt vigasztalásomat mindkét lábaimnak gyógyulásában megnyertem, áldassék az Úrnak és a B. Szűz Máriának szent neve örökké. Mely két ízből álló dolgok, hogy az Istennek mindenható ereje által úgy, amint meg vadnak írva történtek, aztat igaz lelkem ismeretével bizonyítom, és kész vagyok azokra meg is esküdni, s ugyanazon végre adám ez bizonyosság tévő levelemet Csík Somlyón, és meg erősítém magam kezeimnek alája való írásával és pecsétemnek erejével. Anno 1777mo 2da Augusti Cserei Zsuzsanna⁹ (Losteiner 1777: 929–931).

8 A szöveg latin hitelesítő záradékkal (Coram nobis...) folytatódik. A következő két fejezet, 738–739. c. (925–927. oldal) latinul olvasható.

9 A folytatásban latin záradék, majd a következő fejezetek is latinul.

Ez alkalommal a szövegek elemzéséről és más történetekkel való összevetésükről le kell mondanunk. Önként adódik a kérdés, vajon kik vagy kik fogalmazták meg ezeket a történeteket? Anélkül, hogy erre biztos választ adhatnánk, talán nem alaptalan feltételezni, hogy talán maguk a vallomástévők, a 68 éves csíkelnei Abafi Ilona (729–734.), Botár Anna (735–737.) Kornis Anna (740.) és Cserei Zsuzsanna (741–742.), vagyis négy nemesasszony, mégpedig ahogy arra mindegyikük utal, írásban („levelem”). Nem lehetetlen, hogy éppen ezért kerültek be eredeti formájukban Losteiner művébe, noha neki bizonyára nem okozott volna nehézséget a latin fordítás. A kerek történetek a mirákulumoknak abba a típusába tartoznak, amelyeket Tüskés Gábor a mirákulum-történetek közé sorol; ezeknél részletesebbek, bővebbek a mirákulumnovellák és a mirákumelbeszélések, egyszerűbbek viszont a tudósítások (Tüskés 1986: 51–52).

1784-ben, hét évvel az után, hogy Losteiner befejezte művét, került sor arra a püspöki vizsgálatra, melynek tanúkihallgatási jegyzőkönyvét ill. annak magyar nyelvű fogalmazványát kétszáz évvel később Bárh János találta meg és közölte (Bárh 2000). Az ott szereplő tanúk közül három azonos az itt megszólalókkal: Abafi Ilona a (14.) Botár Anna a (4–5.) Cserei Zsuzsanna az (1.) számmal jelzett vallomást tette. A szereplők és a történetek azonosak, a szövegezés azonban más, ott már nyilván nem támaszkodtak írásra. Kornis Anna története (740.c.) viszont csak az egyik feltett kérdésben fordult elő, melyet a vallomások nem igazoltak. Csaknem biztosra vehetjük, hogy ezeket a történeteket a püspöki vizsgálat lefolytatói már előzetesen is ismerhették, kérdéseiket ezek ismeretében fogalmazták meg akár konkrét „rákérdezés” gyanánt, akár általánosságban. A püspöki vizsgálat eredményeképpen 1798-ban megszületett latin nyelvű ítélet, mely a kegyszobrot „csodákkal tündöklőnek” jelentette ki, az elismert csodákat már csak röviden, utalásszerűen és nevek említése nélkül sorolta fel.¹⁰ Csaknem biztosra vehetjük, hogy ettől kezdve ezeket a csodás történeteket innen merítették, s ez bizonyára hozzájárulhatott ahhoz, hogy a részletező történetek egyre kurtábbak lettek és lassan mintegy kikoptak a ferences hagyományból. (Ilyen rövid, említésszerű formában olvashatjuk őket Losteiner későbbi, magyar nyelvű írásában is.)

Losteiner Leonárd élete idejére eső korszakváltást ma az utókor lát szerzetesrendje és az általuk pasztorált széles falusi-városi rétegek körében. Szimbolikusan láthatjuk, hogy ő áll ott a régi templom lebontásánál és az új alapozásánál. Amit ő látott, azt utódai már nem láthatták, és ez nem csak a falakra igaz, hanem a történetekre is. Ő az utolsó ferences, aki nagy latin könyveket írt, és ő az első, aki megkísérelte tudását magyarul is írásba foglalni. Az ő életidejére esik az erdélyi ferencesek létszámának csúcsa és a folyamatos csökkenés kezdete is. A jozefinizmust követő évtizedekben lassan eltűntek azok, akik számára hétköznapi valóság volt a csoda, mert hittek benne, hittek a bekövetkezésében, és hittek abban, hogy ha tovább mondják, mások is hisznek majd bennük. Losteiner fiatal korában még csodákat jegyzett fel élő tanúk hittel megerősített vallomásaiból, öreg pedig a nagyobb tömegek befogadására alkalmas templomot épített Csíksomlyón; utódai már csak ismételtették majd lassan el is felejtették a régi csodákat és azok egyre inkább már nem a hit ébresztői – csak történetek maradtak.

10 „Hanc itaque statuam et miraculis insignem, et Corona dignam declaramus.” (Erős 1852: 26.)

SZAKIRODALOM

BÁRTH János

2000 *A vígasztaló Napbaöltözött Asszony*. Agapé, Szeged.

BENKŐ Károly

1853 *Csik Gyergyó és Kászón Leírások...* Ev. Ref. Tanoda, Kolozsvár.

BENEDEK Fidél

2000 *A csíksomlyói ferences kolostor története*. In: *Csíksomlyó*. Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, Kolozsvár, 133–345.

BOROS Fortunát

1927 *Az erdélyi ferencrendiek*. Szent Bonaventura, Cluj–Kolozsvár.Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/08000/08044/08044.pdf>1994 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Pallas Akadémia, Csíkszereda.

ENDES Miklós

1938 *Csik-, Gyergyó-, Kászón-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Reprint. Akadémiai Kiadó, Budapest.1942 ~ *kivonatai Losteiner Propago-jából*. Kézirat: OSZK Fol.Hung. 2101. 55–127.1943 ~ *kivonatai Losteiner Chronologicájából*. Kézirat: OSZK Fol.Hung. 2101. 1–54.

ERŐS Ferenc Modeszt

1852 *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*. Römer és Kamner, Brassó. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/07700/07788/07788.pdf>

GYÖRGY József

1930 *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Szent Bonaventura Nyomda, Cluj-Kolozsvár.

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1986 *Erdély története I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

LÉSTYÁN Ferenc

1996 *Megszentelt kövek*. Gloria Kiadó, Kolozsvár.Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/>

LOSTEINER Leonárd

1777 *Cronologia Topographico-Chronographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio pervetusti monasterii Csík-Somlyóviensis ad Beatam Virginam Visitantem etc...* Kolozsvár, 1777. Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendházban: A V 7/5254.1790 (után) *Theatrum Orbis Christiani Hungarico-Transylvanicum in tres aeatetes videlicet legis naturae, legis scriptae, et leges evangelicae divisum, statum sacrum et profanum, ac praecipuos eventus universi in paralellis lineis ab urbe condito usque ad annum MCCCXC exhibiens...* Kézirat. OSZK Fol. Lat. 402.

P. MÁRK József OFM

2014 *Csíksomlyói mozaik*. Szent István Királyról Elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, Csíkszereda. Elérhetőség: <http://somlyo.blogspot.hu/>

MOHAY Tamás

2000 Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Tabula* 3. (2) 230–256. Újraközölve: *Keresztény Magvető* 111. (2005) (2) 107–134.2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. L'Harmattan, Budapest.

MUCKENHAUPT Erzsébet

2009 *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a I. (1498–1710). Katalógus*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda. Elérhetőség: http://www.csszm.ro/docs/RMK_katalogus.pdf

NAGY Imre

1957 Történelmi Adatok a Vitéz Székely Nemzet Életéből Losteiner Leonárd Krónikás Gyűjteménye után. Közli Nagy Imre gimn. tanár 1861. In: *Csíki Múzeum Közleményei*. 5–52.

PÁL-ANTAL Sándor

2014 Az utolsó levél. *Székelyföld*. (1)

Elérhetőség: <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MjE0OQ==>

SÁVAI János

1997 *Missziók, mesterek, licenciátusok*. Agapé, Szeged.

SZINNYEI József

1900 *Magyar írók élete és munkái*. 7. kötet. Hornyánszky, Budapest.

SZŐCS Miriam

2010 *17. századi erdélyi oltárok. Kora barokk oltárok a Székelyföldön*. Kézirat, doktori disszertáció az ELTE BTK Művészettörténeti Doktori Iskolájában. Elérhetőség: <http://doktori.btk.elte.hu/art/szocsmiriam/diss.pdf>

TIMA Dénes

1907 *A csíksomlyói segítő Mária. P. Losteiner krónikája és más latin források nyomán*. Szent Bonaventura, Kolozsvár.

TÜSKÉS Gábor

1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Akadémiai, Budapest.

VEÖREŐS András

2005 XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben. *Építés-Építészettudomány* XXXIII. (3–4) 325–329.

2006 XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben. Kézirat, PhD dolgozat a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén. Elérhetőség: http://www.omikk.bme.hu/collections/phd/Epiteszmernoki_Kar/2007/Veoreos_Andras/ertekezes.pdf

POVESTIRI MIRACULOASE LA ȘUMULEU CIUC. NARAȚIUNI ÎN LIMBA MAGHIARĂ ÎN MANUSCRISUL *CRONOLOGIA* LUI LEONARD LOSTEINER

În una dintre primele mari opere ale lui Leonard Losteiner, intitulată *Cronologia*, finalizată în 1777, se poate citi istoria bisericii, a mănăstirii de la Șumuleu Ciuc și a împrejurimilor de la fondarea acesteia până în 1777, dar tot aici regăsim planul mănăstirii și a bisericii, respectiv descrierea detaliată a bisericii medievale demolate ulterior. Volumul cuprinde însă și numeroase narațiuni, care mai târziu au fost incorporate în cunoștințele generale publice referitoare la Șumuleu Ciuc. Astfel de exemple ar fi povestea bătăliei din Harghita, care exprimă originea pelerinajului de Rusalii, dar și povestirile miraculoase atribuite intervenției statuii Sfintei Maria. Este mai puțin cunoscut faptul că în acest volum de 986 de pagini, scris în limba latină, există un text de câteva pagini în limba maghiară, o comoară ascunsă într-o operă ascunsă: primele povestiri miraculoase în limba maghiară despre Șumuleu Ciuc.

MAGIC TALES AT ȘUMULEU CIUC. HUNGARIAN STORIES IN LEONARD LOSTEINER'S *CRONOLOGIA* MANUSCRIPT

In one of the first works of Leonard Losteiner, entitled *Cronologia*, finished in 1777, one can read about the history of the church, the abbey of Șumuleu Ciuc and its surroundings, from their foundation up to 1777, but we can also find here the plan of the church and the abbey, along with a detailed description of the medieval church, which later on was demolished. Furthermore, we find here several stories that later were included in the general public knowledge on Șumuleu Ciuc. Such story would be that of the battle of Harghita, explaining the origin of the Whit pilgrimage, and those magic ones attributed to the intervention of the statue of the Holy Virgin. It is a less known fact in this Latin volume with 986 pages, there is a Hungarian text, only a few pages long, a hidden treasure of a hiding work: the first magic tales in Hungarian about Șumuleu Ciuc.

BARNA GÁBOR

„AZ ÉLŐ RÓZSAFÜZÉR.” EGY NEMZETKÖZI HÁLÓZAT HELYI MEGVALÓSULÁSI FORMÁI

A z imaszámlálásnak a legtöbb vallásban kialakult eszköze, gyakorlata és társadalmi megjelenési formája van. Így van ez a keresztények rózsafüzérével is, amit a legendás hagyomány szerint maga a Szűzanya adományozott Szent Domonkosnak a 13. században. Az áhítatformának a középkor századaiban társulati formája is kialakult, amely elsősorban német területekről terjedt el. A reformáció óta az imádság, a tárgy és a társulati forma erősen a katolikus valláshoz és egyházhoz kötődik. A 17. században az örökös rózsafüzér megalakítása (1635) a katolikus restauráció céljait, a katolikus identitás megerősítését szolgálta.

Hasonló társadalmi igény húzódott meg abban a 19. század eleji törekvésben, amikor a francia forradalom egyházellenes intézkedéseinek reakciójaként, a katolikus laikus megújulás szemléletes jeleként, 1826-ban egy lyoni francia asszony, Pauline Maria Jaricot, a rózsafüzér imádkozásának új gyakorlatát, s a gyakorlásnak új társadalmi keretét vezette be. Ez azt jelentette, hogy a rózsafüzér háromszor öt titkát (örvendetes, fájdalmas, dicsőséges) tizenöt ember között osztotta fel, akik így egy-egy titkot imádkozva, azonos időben mégis elvégezték a teljes rózsafüzért. Így a hosszadalmas imaismétlésekből álló áhítatforma az egyén számára lerövidült. Pauline Maria Jaricot volt egyébként a „Hitterjesztés műve” (más néven: Lyoni missziós egyesület, Xavéri Szent Ferenc Egyesület) társalapítója is.

Ez az új demokratikus szervezeti forma közösségi, szabályozott, folyamatos, ám az egyén számára mégis áttekinthető formáját írta elő a rózsafüzér ájtatosságnak. Célja a vallásosság erősítése volt a mindennapi és a privát életben, valamint az egyének csoporttá szervezése a vallási közösség szintjén. A rózsafüzér imádkozásának új formája egyházi támogatással nagyon hamar népszerűvé vált. XVI. Gergely pápa az egyesületet 1832. február 2-án engedélyezte (Kirsch 1950: II. 338, P. Angelicus 1885). Ezt követően gyorsan terjedt más országok katolikus vidékein: Németországban, Ausztriában, Magyarországon és másutt. A dél-francia kezdeményezésből

ilyen módon nemzetközi jellegű imádság- és társulati forma vált. Az Élő Rózsafüzér nemzeti keretek közti meghonosodásának talaját azonban mindenütt a rózsafüzér, a szentolvasó helyi hagyományai jelentették.

Először püspöki, majd pápai (főleg XIII. Leó) előírások és szabályok révén kiformalódott Élő Rózsafüzér megalakulásától kezdve a nemzetközi / katolikus / egyházi szabályozás és a rózsafüzér szervezetek helyi hagyományokon alapuló szerveződésének metszéspontján állt. 1877-től kezdve a rózsafüzér minden társulati formája a domonkosok spirituális irányítása alá került. A rózsafüzér máig a legnépszerűbb katolikus vallási tömegmozgalom nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben és egész Európában is, amelynek nagyon színes társulati kultúrája is van.¹ A társulat azonban rejtőzködően működik, nem csak az elmúlt szocialista évtizedek vallás- és egyházüldöző légköre és tettei miatt, hanem mert valójában egy igazi imatársulat, amelynek csak alkalmanként van más, társadalmi célkitűzése is.

A szentolvasó társulat nemzetközileg előírt szabályozásának dacára a társulat működésének mindenütt helyi sajátosságai vannak. A rózsafüzér szorosan összefügg a Lourdes-i Szűzanya tiszteletével (1858). Fatimán keresztül is szoros nemzetközi beágyazódása van a rózsafüzér társulatnak. Megújulásának egyik meghatározója egy folytonos megújulásra törekvés az imádságokban és a szervezeti keretekben. Az egyik utolsó változást, újítást II. János Pál pápa indította el 2003-ban, amikor – kicsit magyar mintára – a háromszor öt titok (fájdalmas, örömdetes, dicsőséges) mellé bevezette a világosság titkait, amelyek Jézus tanítói működésére emlékeztetnek. Így a szentolvasó követői egyszerre érezhetik az aktualitás és a megújulás jeleit. Egy szerzetes rend keretei (domonkosok) és a szentek tisztelete mellett leginkább a búcsújárás mutatja, hogy a rózsafüzér egész Európa vallási kultúráját jellemzi.

Egy áhítatforma nemzetközi kapcsolathálójának helyi megvalósulása – mit jelent ez rövid tanulmányom címében?

Az elmúlt évtizedben az Élő Rózsafüzér társulat közép-európai (magyar, szlovák, horvát, osztrák, lengyel és német) történeti kereteit és működését vizsgáltam. Célom a rózsafüzér vallási kultúrájának feltárása, és elemzése volt. A társulat működésében közép-európai vonatkozásban számos azonosságot találtam. A hasonlóság egyik oka az Élő Rózsafüzér társulat nemzetközi jellege, a szervezeti és a működési keretek egységes jellege a központi egyházi és (1877 után) domonkos rendi irányítás révén. A másik ok azonban az, hogy a társulat kialakulása s elterjedése idején az említett népek egy birodalomban éltek, a magyarok, szlovákok, horvátok és osztrákok pedig még egy közös domonkos rendtartomány keretei között is. Rövid tanulmányom most elsősorban a magyarországi helyzettel foglalkozik.²

Az Élő Rózsafüzér az 1840-es években jelent meg Magyarországon (Győr, 1843; Kolozsvár, 1844) a bencések közreműködése révén (Barna 1986). Elterjedése során sajátos szervezeti kultúrát, gazdag és változatos szervezeti és nyelvi kultúrát alakított ki. A szervezeti kultúra elemei közé a szervezet felépítése, az ünnepek és a titokcserék rendje, tárgyak, nyomtatványok, ábrázolások tartoznak. A nyelvi rendszer elemei közé számíthatjuk magát a rózsafüzér imádságot, annak az utóbbi évszázadokban kialakult szöveg- és titokváltozatait, a társulati tagok és tisztségviselők megnevezéseit, a jelképek közé pedig a rózsza, a rózsafüzér, valamint a Mária-tisztelet szövegi és képi rendszereit.

A társulati terminológiának két változatát dokumentáltuk. Az egyik csoportba tartozók átvették a nemzetközi társulati forma terminológiáját. Az Élő Rózsafüzér egyes csoportjainak vezetői az eredeti francia javaslat szerint *előmozdító*, *előljáró* (zelator), akiknek

1 Egy 1940-es társulati összeírás alapján csak Magyarországon több mint egy millió tagja volt!

2 A közép-európai országokra vonatkozóan lásd: Barna 2011.

az egyesület igazgatója és igazgatója felettese volt. Az egyesület szerkezete hierarchikusan épült fel, s szimbólumait mind a rózsák világából vette: rózsza, rózsató, rózsabokor, rózsakert (Kirsch 1950, P. Angelicus 1885: 10). Ezzel szemben azokban a városokban, ahol a céhes élet középkorig visszanyúló formája erősen élt, s a vallási társulatok széles köre is működött, ott ennek szakkifejezéseit használták: *céhdékán, földékán, kisdékán, al-dékán, szolgadékán, szószóló, jegyző, dékánasszony* (P. Fehér 1943: 70; vö: Bezzegh 1999). Haláleset, temetés alkalmával a szolgadékán rendelte ki a *halottvivőket* és a *zászlósokat*. Ez a második csoport. Mindkét csoportra hatott a modern polgári egyesületi élet hierarchiája és terminológiája a 19-20. század fordulóján (*igazgató, elnök, titkár, pénztáros, jegyzőkönyvvezető, jegyzőkönyv hitelesítő, könyvtáros*).

A helyi és a nemzetközi szint fontos összekapcsolói az egyházi és rendi keretek mellett az imakönyvek, az újságok, és a rózsafüzéres folyóiratok voltak. A magyarországi egyházak hosszú ideig nem tudtak mit kezdeni a gyorsan szaporodó újságokkal, bennük sokáig a szekularizáció eszközt, a szabadelvű gondolatok terjesztési csatornáját látták (Dersi 1973: 11). XIII. Leó pápa már az 1870-es évek végén sürgette a magyar klérust, hogy állítsa a sajtó kínálta lehetőségeket a hitterjesztés és a világegyház céljainak szolgálatába (idézi Dersi 1973: 7–13). A változás egyik jele *A legszentebb Rózsafüzér Királynéja* címmel 1885-ben elindított folyóirat megjelentetése volt. Ezzel kiegészítette az Európában már meglévő rózsafüzéres folyóiratok sorát, amelyek mind a 19. század utolsó évtizedében indultak útnak: a francia Lyonban, 1860 (Leikes 1886: 113);³ az angol Londonban 1879-ben (Leikes 1886: 113)⁴ és a második folyóirat 1885-ben (Leikes 1886: 114);⁵ a belga Leuvenben 1875 (Leikes 1886: 113–114);⁶ a holland Hertogenboschban 1879-ben (Leikes 1886: 114);⁷ a német Berlinben 1878-ban (Leikes 1886: 114);⁸ a spanyol és az olasz közel egyidőben (Leikes 1886: 114)⁹; a horvát lap viszonylag későn, 1895-ben (Barna 2009); s végül a lengyel, 1898-ban (Zieliński szerk. 1981: 252–253).¹⁰

A magyarországi Élő Rózsafüzér Egyesületet magyar nyelvű folyóiratán keresztül szeretném röviden bemutatni! A folyóiratnak volt német nyelvű redakciója is. Folyamatosan megjelent 1944-ig. A második világháború után azonban már nem indult újra.¹¹

A folyóirat az 1880-as évek végén került domonkos rendi szerkesztésbe. Elmélkedések, vallásos versek, hazai és nemzetközi társulati hírek jelentek meg hasábjain. Írásai az első világháborúig hangsúlyosabban, utána talán kisebb terjedelemben, sokat foglalkoztak Lourdes-dal (jelenések, csodás gyógyulások, zarándoklatok, lourdes-i kilenced stb.), de a szent hely állandóan jelen volt a folyóirat hasábjain. A folyóirat és a rózsafüzéres kiadványokon

3 *La couronne de Marie. Organe mensuel de la dévotion du très Saint Rosaire* címmel.

4 *The Monthly Magazine of the Holy Rosary* címmel.

5 *The Rosary* címmel.

6 *Le propagateur du Rosaire. Bulletin mensuel, illetőleg De Rozenkrans*. Maandschrift.

7 *De Rozenkrans* címmel.

8 *Der Marien-Psalter* címmel.

9 *La Voz Dominicana*, az olasz *Il Rosario* és az *Il Rosario e la Nuova Pompei*.

10 *Róza Duchowna*.

11 A magyar katolikus sajtó bibliográfiája tévesen adja meg a folyóirat adatait: *Rózsafüzér Királynéja*. Bp. 1909. jan.–1944. dec.: a Rózsafüzér Társulatok és rózsafüzér tisztelők lapja. – Megjelent havonta 1-jén reggel 32 oldal, összesen 420 szám, németül is: *Die Rothe Fahne*. A német változat példányait nem ismerjük. – A II. világháború után: *Rózsafüzértársulatok Értesítője* (1947). [Kemény 1942: 255.] címmel jelent meg rózsafüzéres folyóirat, illetőleg 1948. szeptemberében *Rózsafüzér Királynője* címmel Győrben egy újság. Ennek egyetlen száma jelent meg. Kiadói a győri plébánosok voltak. Nyomta a Győr egyházmegyei nyomda. Lásd: http://www.katolikus.hu/k_sajto/katsajto.html

keresztül terjedt el a lourdes-i ének is Magyarországon. A *Katolikus szemmel* című rovatban megjelent a katolikus világ New Yorktól a távol-keleti missziókig. A lap a világegyház hírein keresztül olvasóit a katolicitás (=egyetemesség) élményében részesítette. A magyar egyház hírei hangsúlyosan voltak jelen. Így pl. az 1938. évi Szent István jubileum, és a XXXIV. Budapesti Eucharisztikus Világkongresszus (Dr. Élő 1938: 194–220). A domonkos rendi vonatkozású hírek, pl. a magyar rendtartomány önállóságának visszaállításáról 1938-ban,¹² domonkos rendházakról,¹³ domonkos szentekről rendszeresen megjelentek. A folyóirat fontos szerepet játszott az 1920-as évektől kezdve Árpád-házi Boldog Margit domonkos apáca szentté avatási folyamatában, ami azután 1943-ra sikerre is vezetett.¹⁴

A napi politika azonban alig érezhető. Nincs szó az első világháború eseményeiről, a Trianoni békediktátumról, az akkor elveszített területek felszabadításáról az 1930–1940-es évek fordulóján.¹⁵ A folyóirat konzervatív keresztény és humanista politikai alapállását tükrözik a *Képek a nagyvilágból* rovat rövidhírei a németországi és romániai a zsidóüldözésről.¹⁶ A katolikusok németországi üldözéséről szinte minden számban írtak¹⁷ éppen úgy, mint a Szovjetunióban zajló egyházüldözésről, illetőleg a bolsevik diktatúra szörnyűségeiről. Bírálták „a német barna pogányság zavaros” ideológiáját, amely „új Bálványt” állított magának, „a Vért, vagy a Fajt”,¹⁸ s amely már Görögországban is felütötte a fejét, ahol az antik görög isteneknek mutattak be áldozatot.¹⁹

A társulatok mindennapi életére vonatkozóan is fontos forrásunk a folyóirat. Beszámolóit évtizedeken keresztül tudósítanak a helyi csoportok megalakulásáról, működéséről, oltáruk, zászlójuk megáldásáról. Az 1880–1890-es években pedig sokat írtak a lourdes-i barlangok, oltárok felállításáról, vagy a már meglévő rózsafüzér társulatoknak az Élő Rózsafüzér szabályai szerinti átalakításáról. Azaz a kezdetek dinamikus időszakáról, amikor az újdonság, a felvállalt feladatok újszerűsége még sokakat vonzott, áhítatra és anyagi áldozatra is ösztönzött.

1948 után a rózsafüzéres sajtó szerepe Magyarországon megszűnt. Az 1990-es évektől a régi rend nem állt helyre. A nyomtatott katolikus sajtó mellé lépett viszont az Internet, ahol többnyelvű honlapja van a rózsafüzérnek.²⁰ Ez a körülmény a korszerűség és a nemzetköziség tudatát kölcsönöz(het)i a társulati tagoknak.

A 19. századi helyi csoportok megszervezésénél fontos szempont volt a vérségi kapcsolat, a szomszédság, sőt, még az azonos nemhez tartozás tudata is. Azaz egész családok, szomszédok léptek be egy-egy társulatba, s külön csoportja volt a nőknek és férfiaknak. A 19. században a rózsafüzér társulat sokáig a nők közéleti szereplésének egyik elfogadott

12 *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (6) 168.

13 *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (10) 290–291.

14 A számos cikk közül, amely a különféle évfolyamokban jelent meg, lásd: *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (9) 250–251.; Gerely Jolán: Szent és példakép. Boldog Margit alakja int felénk a múltból. *Rózsafüzér Királynéja* LV. 1939. (3) 60–61.; Herényi Kata: Hazánk romjairól, a Szent Margitszigeti romokhoz! (vers) *Rózsafüzér Királynéja* LV. 1939. 62.

15 Galler Géza *Magyar Karácsony* című verse. *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (12) 343. Később, 1940-ben hasonlóan szinte visszhangtalan Észak-Erdély felszabadulása. Lásd: Erdély is hazatért. *Rózsafüzér Királynéja* LVI. 1940. (10) borító II. ill. Erdélyi Rózsafüzéres Testvérek. *Rózsafüzér Királynéja* LVI. 1940. (11) borító IV.

16 *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (9) 264. Az I. zsidótörvényről azonban nem esett szó.

17 *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (1) 28.

18 *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (10) 288–289.

19 *Rózsafüzér Királynéja* LIV. 1938. (2) 59.

20 Lásd: *Rózsafuzer.lap.hu*; Il Santo Rosario; The Holy Rosary Site.

fórumát is jelentette. E csoportok egy nagyobb egységbe tagolódtak bele minden egyes településen, végső soron pedig egy nemzeti hálózatot alkottak, és ez a kapcsolatháló is illeszkedett egy nemzetközi központú szervezeti keretbe.

Az áhítati forma, a rózsafüzéres mozgalom erősen épített a középkorban gyökerező imádságszövegekre. Alapját a Miatyánk és az Üdvözlégy Mária (és egyéb) hivatalos imádság adja, amelyet ún. záradékokkal (klauzula), titkokkal (3x5 misztérium: örvendetes, fájdalmas, dicsőséges) egészítettek ki. Az Élő Rózsafüzér Egyesülete ennek végzésére hozta létre a 3x5 tagú egyesületet. A szervezet megújulási képességét jól mutatja, hogy a 21. század elején, amikor az egyházi vezetés javaslatát az újabb titkokra vonatkozóan (világosság olvasója) gyorsan átvette, az imádságot kibővítette, s ezzel párhuzamosan magát az imaszervezeti kereteket is átalakította. A mai csoportok már 20 tagból állnak. A rózsafüzér imádság lehetőséget adott az imádság szinte burjánzás-szerű szaporodására: a Krisztus élete (vita Christi) olvasók mellett különböző speciális imádságok alakultak ki egyes szentek (pl. Szent Anna, Szent Antal stb. olvasója), egyes hittitkok (Szentháromság, Szent Vér stb. olvasója) tiszteletét megfogalmazva. A Mária-tisztelet kialakította népekeiket, ünnepi rítusainak költészetét. Jeles énekszerzők: parasztok és tanult kántorok foglalmazták meg a népköltészethez és népekekhez közel állóan népekek szövegeit.

A 19. század második felében megalakuló társulatok integrálták a korábbi vallásgyakorlat sok rítusát (Mária halála, Szent Család járás, zárandoklatok szervezése), másrészt pedig újakat vezettek be (pl. Lourdes-i ájtatosság). A rózsafüzér társulat tehát egyfajta integráló, innovatív és hagyományozó szerepet is betöltött, betölt máig.

A rózsafüzéres társulatoknak emblematisztikus tárgya az imaszámláló eszköz, a rózsafüzér szentelménynek minősül. Különböző formái vannak: lánc, füzér, gyűrű. A tárgy tehát a viselet részévé is válhat. Anyaga, színei egy sajátos szimbolikát, jelentést tükröznek, s ennek kapcsán kaphatnak helyet és szerepet az egyéni élet különböző alkalmainál szakrális vagy mágikus (elsősorban apotropéikus) tárgyként, s az egész közép-európai térségben hasonlóak. Anyagának jelképes vonatkozásai mára feledésbe merültek, de a rózsafüzér színvilága viszont élő és ismert: a saját tartalmi vonatkozások mellett a szín életkorjelző is lehet. Egyéb társulati tárgyak is megjelentek korábbi kulturális minták alapján: zászlók, hordozó Mária-szobrok, nagyméretű rózsafüzér a társulati temetési rítusok, körmenetek járulékos részeként. A 19–20. században kibomlott és megerősödött a Rózsafüzér Társulat sajátos nyomtatott könyv- és folyóirat kultúrája, amely szövegek mellett vizuális toposzokat közvetített.

A rózsafüzér kialakította a maga sajátos tereit. A templomok megfelelő oltárait és kápolnáit, ahol alkalmanként, társulati ünnepek alkalmával ájtatoskodnak, valamint az imaházakat, ahol a közösségi áhítatok egy része zajlott. Megerősítette a szent sarkok, a lakás szakrális központjának szerepét, ahol szombatonként, első szombatonként rózsafüzéres (egyáltalán máriás) ájtatosságot tartottak sok helyen.

A rózsafüzér társulatnak van sajátos társulati szakrális ideje. Az egyén szempontjából ez a mindennapos rózsafüzéres tized elmondásának ideje. A társulati (közösségi) idő szempontjából ez az első (vagy újhold) vasárnapi titokcsere, az (első) szombati ájtatosság, a májusi litániák, az októberi ájtatosságok, a társulati alapító Mária-ünnep, általában a Mária-ünnepek, az egyesületi tagok halálának esetén a temetés előtti virrasztások estéje és a temetések napja, valamint Rózsafüzér királynéja, Szent Domokos, Szent Philomena.

Az imatársulat célja elsősorban tagjai üdvözlésének biztosítása volt. A halotti kultusz, a *memoria* ápolása ezért fontos szerepet kapott és kap máig tevékenységében. Ezért az Élő Rózsafüzér Egyesületen belül halotti társulatokat alapítottak. A társulat sok helyen azonban karitatív és szociális feladatokat is felvállalt. E *célok* a 19. század végétől nem

függetlenek a Katolikus Egyház szociális tanításától. E szemlélet alapja az 1930-as évektől kezdve a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* kezdetű pápai körlevél volt. Megnyilvánulási formái változatosak: karitatív munka, sajtóapostolkodás, azaz a keresztény tanításoknak a modern tömegtájékoztatási eszközök igénybevételével történő terjesztése, vallási ismeretek terjesztése, kulturális értékek átadása.

A Rózsafüzér Társulatok – szemben egyes középkori és barokk elődeikkel – nem gazdálkodó szervezetek, de szerepük a templomi és egyházi mecenatúrában nem elhanyagolható (oltár, kép, szobor állítás, takarítás stb.). A hagyományos formájú és ritualizált szegénygondozás (Szent Antal-nap, Mindenszentek) mellett intézményes csatornáját jelentették egyrészt saját templomuk anyagi támogatásának, másrészt pedig egyház-községük szegény és elesett tagjai megsegítésének.

A rózsafüzér mint az egyénit és a közösségit, a helyit és a nemzetközit sajátosan eleget az áhítat és szervezet, fontos társadalmi és lélektani szerepet töltött és tölt be mind az egyén, mind pedig a közösség életében. 19. századi indulásakor újszerűsége, demokratizmus és nagy dinamizmusa magával ragadta a társadalom minden rétegét, és mindkét nem képviselőjét. Ám erősen befelé forduló, szemlélődő, imádságra orientált volta miatt fokozatosan, de elég gyorsan kifejezetten női áhítatformává vált. Népszerűségét elsősorban az idős női korosztályoknál tartotta meg. Lélektanilag fontos szerepet tölt be ezáltal, hiszen éppen abban az életkori szakaszban alakítja és tartja fenn a valahová tartozás tudatát, amikor az egyén más kapcsolathálóból már kihull. Párhuzamosan pedig kiépít egy imaginárius spirituális kapcsolathálót a transzcendenshez. Ezáltal társadalmi és spirituális biztonságérzést formál ki, erősít és tart fenn. Ehhez járul a társulati halottkultuszon keresztül a *memoria*, a remény biztonsága, és a sajátos szervezeti felépítésen keresztül a világegyházhoz tartozás megerősítő tudata (Barna 2011: 296–301).

SZAKIRODALOM

ANGELICUS, P.

1885 *Der lebendige Rosenkranz zugleich Aufnahms-Büchlein....* Augsburg.

BARNA Gábor

1986 Az élő szentolvasó magyarországi elterjedése. *Vigilia* 52. (5) 354–357.

2001 „Örvendez ég és föld...” Ökrös József achrosztikonos énekei. In: Barna Gábor (szerk.): *„Nyisd meg, Uram, szent ajtód...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*. Szent István Társulat, Budapest, 113–154.

2009 *Živa krunica Confraternity (The Living Rosary Confraternity)* in Croatian Press. In: Tihana Petrović Leš urednica *Etnolog Vitomir Belaj. Zbornik radova povodom 70. rođendana Vitomira Belaja*. FF Press, Zagreb, 327–344.

2011 *Az Élő Rózsafüzér társulata. Imádság és imaközösség a 19–21. századi vallási kultúrában*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Szent István Társulat, Szeged–Budapest.

BECHTOLD, J.

1898 *Das Leben, Wirken und Leiden der gottseligen Pauline-Maria Jaricot*. Trier.

BEZZEGH Gábor

1999 *Szűz Mária társulat Gyöngyöspüspökiben*. Diplomamunka, kézirat. SZENTA, Szeged.

DERSI Tamás

1973 *A századvég katolikus sajtója*. (Irodalomtörténeti Füzetek, 81.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

DR. ÉLŐ Károly

1938 A XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus. *Rózsafüzér Királynéja* LIV. (7–8) 194–220.

P. FEHÉR Mátyás

1943 Rózsafüzéres népszokások. *Rózsafüzér Királynéja* LIX. (6) 70.

KIRSCH, Wilfried

1950 *Handbuch des Rosenkranzes (Summa Ss. Rosarii)* I–II. Wien.

LARROCA, Josephus Maria

1902 *A Római Szentszék és az Élő Rózsafüzér Főhatóságának rendeletei, három függelékkel*. (A 15 szent titok, a szent rózsafüzér elmondása és néhány alkalmi ima.) Budapest, 22–24.

Rosa Aurea

1886 *Rosa Aurea. De scratissimo B. Mariae V. Rosario eiuesque venerabili confraternitate deque rosario tum perpetuo tum vivente*. Dülmen in Guestfalia.

ZIELIŃSKI, Zygmunt (Hrg.)

1981 *Bibliografia katolickich czasopisu religijnych w Polsce 1918–1944*. Lublin, 252–253.

„ROZARIUL VIU”. FORMELE LOCALE ALE UNEI REȚELE INTERNAȚIONALE

Societatea Rozariul Viu a fost formată în 1826 la Lyon, iar în anii 1830–1840 s-a răspândit destul de repede în țările europene. Prezența ei pe teritoriul Ungariei poate fi documentată de la mijlocul anilor 1840 (Győr 1843, Cluj 1844). Peste tot s-a dezvoltat pe baza tradițiilor locale ale rozariului. Atât din punct de vedere organizatoric, cât și devoțional a combinat foarte bine formele individuale și comunitare, locale și internaționale. Astfel a reușit să includă individul în viața bisericii universale. Această dualitate reiese și din revistele fraternităților, care au pornit la drum în diferite țări în anii 1860–1890, ocupându-se de evenimentele bisericii catolice din țara respectivă, de viața internă a fraternității, de întâmplările bisericii universale, toate acestea printr-o abordare creștină conservativă. Astfel au clădit o identitate catolică națională și universală. Paralel au format o rețea spirituală imaginară cu transcendentul, ceea ce a dus la consolidarea condiției de siguranță socială și spirituală.

“THE LIVING ROSARY.” LOCAL FORMS OF AN INTERNATIONAL NETWORK

The Association of the Living Rosary founded in Lyon in 1826 spread rapidly throughout the countries of Europe in the 1830s and 1840s. Its existence in Hungary can be documented from the mid-1840s (Győr 1843, Cluj 1844). It was based everywhere on the local rosary traditions. From the viewpoint of both organisation and devotions it was a good blend of individual and communal, local and international forms. It linked the individual to the life of the universal church. This duality can also be observed in the confraternity periodicals launched in various countries in the 1860s to 1890s; taking a Christian conservative view they dealt with happenings in the Catholic church of the given country, the internal life of the confraternity and events of the universal church. In this way they fostered a national and a universal Catholic identity. Parallel with this they created an imaginary spiritual network to the transcendent, strengthening the sense of societal and spiritual security.

CZÉGÉNYI DÓRA

SAJÁTOS KOR – SZOKVÁNYOS KÖRKÉP. A SZOMSZÉDSÁG SZÍNTEREI EGY 18. SZÁZADI SZILÁGYSÁGI BOSZORKÁNYPER TÜKRÉBEN¹

A Kraszna és Közép-Szolnok vármegyében 1714 és 1796 között lefolytatott boszorkányperek fennmaradt iratanyagában² a Pap Lázár lányaként harklányi lakhelyű, férje után Meszes Gergelynéként, majd lakhelycsere következtében Rátoni Fülep Gergelynéként is jegyzett Pap Szemedráról felbukkant³ adatok több szempontból is figyelemfelkeltők. Az 1729-ben kez-

1 A *Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban* című, megjelenés előtt álló hosszabb tanulmány egyik alfejezetének átszerkesztett szövegváltozata (Czégényi 2014).

2 A zömmel Kraszna vármegyei perek anyaga *A magyarországi boszorkányság forrásai* kiadványsorozat harmadik kötetében látott napvilágot (Kiss–Pál–Antal 2002: 109–254. 17–56. sz.). A 2002-ben közzétett negyven levéltári iratanyag mellett további tíz per a boszorkánypereket közvetve adatóló források alapján ismert: Petri 1901: I. 386–390.; Komáromy 1910: 259. 218. sz., 281–282. 271–272. sz., 295. 299–302. sz., 298. 306. sz., 430. 358. sz.; SzT. 1975: I. 1128, 1043.; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989: II. 844–847; Tóth G. 2000: 129–130; ez utóbbi 2003–2004-ben digitalizált és bővített változata: <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanyper> (hozzáférés: 2014. szeptember 24.); illetve Láng–Tóth G. 2009: 176. A kilenc rágalmazási per, illetve becsületsértési kereset mellett számon tartott negyvenegy tényleges boszorkányper alapján további öt eset körvonalazódik. (Szerző megj.)

3 A Közép-Szolnok vármegyeiként regisztrált per Balogh Béla 1999-es perfeltáró tevékenységének eredményeként vált hozzáférhetővé (lásd Kiss–Pál–Antal 2002: 175–182. 31. sz.).

deményezett bűnvizsgálati eljárás egyrészt a kor szokásgyakorlatát, a *cirkálást*⁴ adatolja, másrészt a pestisjárványt⁵ okozó boszorkány sajátságos képzetét⁶ tükrözi.

A kora újkori boszorkányüldözés társadalmi és kulturális hátterét a debreceni és az egykori Bihar vármegye területén regisztrált perek alapján tárgyaló könyvében Kristóf Ildikó írja, hogy „felmerül a kérdés, kerülhettek-e boszorkányperek a vármegye sedriája elé az ún. generalis inquisitio, közkeletűbb nevén »cirkálás« révén”.⁷ Pap Szemedra esete, bár nem áll rendelkezésünkre a teljes peranyag, azt látszik igazolni, hogy – „ezen nemes vármegyében akárholott legközelebb celebrálandó filialis törvényes székire” (Kiss–Pál–Antal 2002: 181) – mindenképpen igen a felelet erre a kérdésre. Igaz, csupán egy lokális vizsgálat révén, és nem minden előzmény nélkül.

Kis Dávid tisztartó kérelmezésére a Lelén 1729. június 12-én kiállított, Haraklányra⁸ vonatkozó általános vizsgálati rendeletet⁹ egy nappal később, június 13-án, egy Pap Lázárné¹⁰ nevesített rendelkezés követte. Mindkettőt Dobai Pál, Közép-Szolnok vármegye

- 4 Kiss András, a jog- és hivaltörténettel foglalkozó egykori kolozsvári levéltáros szerint a középkorból átvett eljárás során a feltett kérdések egy településen vagy egy nagyobb közigazgatási egységben elkövetett bűncselekményeket voltak hivatottak felderíteni. Az eljárás további alakulását a tanúk válasza határozta meg (lásd Kiss 2003: 117).
- 5 Az idéző irat szerint „in anno 1709. és 10. grassálván Isten itéletiből a pestis a hazában”, de az első vizsgálati jegyzőkönyvben fellelhető és a korábbiakkal egybecsengő 10. tanúvallomás alapján a helybéli s ekként emlékeztetés(ebb) pusztítása kb. 1718-ra tehető: „Ennek előtte círciter 11 esztendővel, mikor itten Haroklyánban az pestisbe halni kezdetek volt” (Kiss–Pál–Antal 2002: 177, 181). A tanúvallomásokban a pestis román (*csuma*) megnevezése is előfordul; ez a magyar–román lexikális típusú interferencia példája. A vármegye területén pusztító járványról bővebben lásd: Petri 1901: I. 661–662.
- 6 Az, hogy a csapások a természetfölötti világból jönnek, Pócs Éva szerint „a kora újkori társadalmakban még része volt a mentális klímának” (Pócs 1995: 43). A pestisjárványok idején alkalmazott túlélési stratégiákat és elveket tárgyaló dolgozatában Tóth G. Péter általános következtetésként vonta le, hogy „a népi elképzelések szerint [...] a pestis lehet Isten büntetése, és lehet az ördög vagy a boszorkányok tevékenységének az eredménye” (Tóth G. 1995: 767).
- 7 Kristóf 1998: 39. A Meznerics Iván jogász által is leírtakra hivatkozó Kristóf Ildikó szerint „a generalis inquisitio gyakorlata legalább a 18. század közepéig élt az ország területén” (uo., vö: Meznerics 1933: 20–23, 48–52.; a *cirkál*, *cirkálás*, *cirkáló* és *cirkáló-ispán* jelentéséhez lásd még: SzT. 1975: I. 1198–1200). 1704–1705-ben és 1753-ban Nagybánya város, 1712-ben pedig Bihar vármegye általános bűnvizsgálata terjedt ki szilágysági településekre is, például Tótfalura, Szilágyra, Zsibóra és Kémerre (lásd Balogh 2003: 164–213. 25. sz., 288–306. 50. sz.; Schram 1970: I. 51–54. 21. sz.).
- 8 Petri Mór adatolása alapján Haraklány „[...] újra 1713-ban kezdett települni; azelőtt sokáig pusztá volt”. 1715-ben a zilahi járáshoz tartozó, hatvanhárom lelket számláló településen negyvenöt magyar és tizenhét román élt, az 1720-as országos összeíráskor kétszáznegyvenhárom lakosból százhuszonhat magyar és száztizenhét román nemzetiségűt jegyeztek. A karaklányi románok a korban görög katolikusok voltak. A haraklányi 1729-es általános vizsgálat elrendeléséhez közeli évben (1733-ban) negyvennégy román nemzetiségű családot tartottak számon (lásd Petri 1902: III. 505., vö: Bél 1767: 291–293., 296–298).
- 9 A rendeletben ez áll: „Nagyságos uram, liber báró Cs[ik] Sz[ent] Királyi András Ferenc uram önnagysága provisor, Kis Dávid akarván Haroklyánban, nemes Közép Solnok vármegyébe inquisitiót peragáltatni az paraszti renden” (Kiss–Pál–Antal 2002: 175).
- 10 A 17–18. századi boszorkányperek okirataiból összegyűjtött asszonyokra vonatkozó megnevezéseket Fercsik Erzsébet vizsgálta. A kommunikációs helyzet alapján különválasztotta a kihallgatást vezető személyek és a tanúk által használt írásbeli és szóbeli említőneveket, valamint a vádlottak bemutatkozásakor elhangzó önjelölő neveit. Rendszerezésének egyik alapja az asszonyneveknek mint tulajdonneveknek a szerkezeti felépítése (Fercsik 2003, 2004, 2005). Az általa megállapítottak alapján (is) a vizsgált személy nem Pap Lázárné, azaz nem Pap Lázár felesége, hanem annak

alispánja szignálta.¹¹ Egy hangsúlyosan a boszorkányságra vonatkozó kérdőpont¹² alapján, június 14-én Haraklányban huszonhét helybéli tanú eskü alatti vallomásának jegyzőkönyvezésére került sor. Nem elhanyagolható tény, hogy a kérdőpontban „az somlyai tömlőcből kezességen kivött s kezesség alatt lévő”-ként (Kiss–Pál–Antal 2002: 176.) azonosított Meszes Gergelyné Pap Szemedráról az első tíz (huszonhat és ötven év közötti férfi) tanú ugyanazt vallotta: „Mi semmi boszorkányságát, sem afféle mesterséggel való élését nem tudjuk s nem is hallottuk.” (Kiss–Pál–Antal 2002: 176–177.) Ez a vallomás a köztük legidősebbként jegyzett ötvenéves Szabados János jobbágy¹³ visszaemlékezése alapján egészítődött ki azzal, ami tizenegy évvel korábban történt, amikor Kis Dániel¹⁴ által a pestis okának felkutatásával megbízott csoport, köztük saját felesége is, a falut járta: „Az Pap Lázár házához is azmint bémentek vizsgálódni, Pap Szemedrát aluva találták, és fel nem tudták költeni. [...] Azmint egymásközött asszonyokkal beszéllettenek, nem egyéb volt oka, hogy fel nem serkenhették álmából, hanem az mint ifjú napestig erőssen elfáradván, első álmában igen erőssen elalult”. (Kiss–Pál–Antal 2002: 177.)

További kilenc (harminc és hatvan év közötti férfi) tanúnak az előzőkéhez hasonló vallomását csupán ifj. Szabados János jobbágy¹⁵ egészítette ki azzal, hogy: „Kis Farkastól magától hallottam, hogy az pitvarába és háza körül az hova valami mezitlábos 10 esztendő forma gyermeknek igen sok tapintása lácott”. (Kiss–Pál–Antal 2002: 177.) A következő hat (huszonnégy és negyven év közötti) nő és két (huszonhat, illetve negyvenéves) férfi tanúvallomásában a vizsgálati jegyzőkönyv értelmében többletinformáció nem szerepelt.¹⁶

lánya, így az ekként való megnevezése itt téves. Ezt igazolja vissza a június 14-én kelt vizsgálati jegyzőkönyvben szereplő kérdőpont személyazonosító, ill. -nevesítő részlete is: „nemes Közép Szolnok vármegyében Haroklányban lakos Pap Lázárnak Meszes Gergely nevű emberhez férjhezment Pap Szemedra nevű [...] leánya” (Kiss–Pál–Antal 2002: 176.; kiemelések tőlem: Cz. D.).

11 Dobai Pál 1719 és 1729 között volt a vármegye alispánja. (Vö: Petri 1901: I. 780.)

12 A gyanúsítással kapcsolatban annak „boszorkányi mestersége”-t, más boszorkányos asszonyokkal való kapcsolattartását, valamint az emberek és állatok megrontásának részleteit célozta meg (lásd Kiss–Pál–Antal 2002: 176).

13 Az 1720-as országos összeírásban adózó jobbágyként szerepel a neve (http://193.224.149.8/adatbazisok/adatbazis/az-1720_evi-orszag-osseiras;hozzaférés:2014.szeptember24).

14 A korábbi, pestisjárványkor elrendelt vizsgálat és az 1729-es általános kivizsgálást kezdeményező személy ugyanazon Kis Dávid udvarbíró keresztnévét itt vagy a tanú említi Dánielként, vagy a vallomást jegyző személy elírása. (Szerző megj.)

15 A körülbelül harmincéves férfi feltételezhetően a már idézett körülbelül ötvenéves Szabados János fia. Az idősebb Fekete István tekintetes úr, az ifjabb viszont Sebes András úr jobbágyaként jegyzett esküdt tanú.

16 A bírósági eljárás tanúvallomásokra tett hatását vizsgálva Tóth G. Péter arra a következtetésre jutott, hogy „nem a tanúk önálló véleményére voltak kíváncsiak, hanem hogy a számos tanú által elmondott szöveg alapján miként rajzolódik ki egy történet a vádlottról. A tanúvallomások közötti különbséget a jegyzőkönyvet vezető kevésbé érzékelték” (Tóth G. 2001: 215). A Közép-Szolnok vármegyei statútum újraserkesztésekor még 1810 tavaszán is feljegyezték, hogy „sokszor hátramaradást okoz a rabok dolgának ellátásában az, hogy az inquisitorok nagyon immel-ámmal írják fel a tanúk vallomásait, felírják t. i., hogy a tanú tudja vagy hallotta a kérdésben forgó dolgot, de nem íródik föl sem az, hogy honnan tudja, sem az, hogy kitől hallotta, vagy ha az feltétetik is, hogy kitől hallotta, az a személy, a kiről a hallomás mondatik, nem kérdeztetik meg, néha pedig valamedig csak egyedül vall valamely dolgot és nem kérdeztetvén meg tőle, hogy azt még ki tudhatja más rajta kívül, csak egyedül marad bizonyítónak” (idézi Petri 1901: I. 377).

A Közép-Szolnok vármegyei Cserjék András szolgabíró¹⁷ és Nagy Gergely esküdt táblabíró, aki az első tanúkihallgatást levezette, a már jegyzőkönyvezett tanúvallomások alapján megszerkesztett új kérdőpont mentén, még aznap egy második tanúkihallgatásra is sort kerített. Nyolc tanúvallomást jegyeztek le. Eskü alatt vallott a huszonhat éves Kis Farkas bérlő és felesége, a huszonkét éves Annuca, akik két gyermekük halálát a velük egy udvarban lakó Pap Szemedra boszorkányos tevékenységének tulajdonították, továbbá a hatvanéves Mo[l]hucz Tivadar és felesége, a negyvenéves Flora, akik a vádlott boszorkányos tevékenységének jeleit (ti. a hóban meglátott és feltehetően a kéményhez vezető gyanús, kisméretű és nagy mennyiségű lábnyomot) egykor szemtanúkként konstataáltak. Vallottak még: az évekkorábban a pestist okozó boszorkányok felkutatásával megbízott csoport tagjai közül az ötvenéves Brebán Jánosné és a negyvenöt éves Várczán Mihályné jobbágyasszony,¹⁸ a hatvanéves Verczen Márton jobbágy, továbbá az ötvenhat éves Szabadis Mária, Moldován Pál bérlő felesége.¹⁹

Habár az előzmények ismeretlenek, meghatározó körülménynek feltételezhetjük Pap Szemedra somlyói börtönből való, közvetlenül az 1729-es kivizsgálás előtti kikerülését. Ennek függvényében úgy látszik, hogy a tanúvallomások alapján több mint egy évtizeddel korábbra (kb. 1718-ra) datálható haraklányi pestisjárványkor tapasztalt mély alvását, illetve tetszhalott állapotát már akkor gyanús magatartásnak nyilváníthatták,²⁰ de ez vádként csak az 1729 nyarán lefolytatott hivatalos ügyvizsgálatot követően, 1730-ban fogalmazódott meg, az akkor már férjével együtt Rátonban élő²¹ nő ellen: „Haroklyánba laktodba a pestisnek színe alatt, boszorkányi mesterséged által, éjszakának idején, sok keresztény felebarátodat ölted s fojtottad meg. Mellyet midőn investigáltanak, és házadhoz mentenek volna az investigátorok, akkor is testedet mintegy holtan találták, elméd és eszed az ördögökkel való cimborálódásra fagyaszta lévén, harmad nap ébredtél fel” (Kiss–Pál–Antal 2002: 181).

Habár az egykori nyomozók maguk vallották, hogy Pap Szemedra sikertelen ébresztgetését követően a „Bécsbe ment borsért!” szólás hangoztatásával csak tréfálkoztak egymás között, az, hogy mély alvásából nem tudták felébreszteni, a vádlott boszorkányságát látszott igazolni.²² Annál is inkább, mivel a kárvallottnak tekintett Kis Farkas és neje

17 A Petri Mór korabeli tisztségviselőket összesítő névjegyzékében Cserjék András 1727-ben Kraszna vármegyei szolgabíróként, 1732 és 1733 között már Közép-Szolnok vármegyei szolgabíróként szerepel (lásd Petri 1901: I. 785, 787).

18 Férje, az első tanúkihallgatás jegyzőkönyvében jegyzett Michael Várczán az 1720. évi országos összeírásban adózó jobbágyként (Michael Varcza néven) szerepel (lásd: http://193.224.149.8/adatbazisok/adatbazis/az-1720_-evi-orszagosszeiras; hozzáférés: 2014. szeptember 24.).

19 A vallomástétel időpontjában Moldován Pálné Szabadis Mária *nyírsedi* lakosként volt számon tartva. *Nyírsid* a korban Wesselényi-birtok volt, és Közép-Szolnok vármegyéhez tartozott (lásd Petri 1901: I. 154.), a tanú is a hadadi Wesselényi István báró bérlőjének feleségeként tett vallomást (vö: Kiss–Pál–Antal 2002: 181).

20 A Pap Szemedra boszorkányságát felülvizsgáló első tanúkihallgatás alkalmával a tanúk eskü alatti vallomásban említésre méltónak vélték a tizenegy évvel korábbi eseményt, a vizsgálati jegyzőkönyvet készítő vármegyei hivatalnokok pedig lejegyzésre, majd a második tanúkihallgatás előkészítésekor kérdőpontba illesztendőnek is ítélték azt.

21 Az első haraklányi jegyzőkönyv hátlapján „*Haraklyana* Pap Szemedra” szerepel, míg a fél évvel későbbi idézés szövegének utólagos számozásakor és datálásakor az iratot „*Rátoni* Fülep Gergelyné elleni *certificatio*” címen adatolták (vö: Kiss–Pál–Antal 2002: 178, 182; kiemelések tőlem: Cz. D.).

22 A „borsért járt” szólás a boszorkányszombaton való részvételre utal, ugyanúgy, mint a mély alvás, amelynek során, egyes elképzelések szerint, mintegy álmában repül a boszorkányszombatra. A *borsért járó* boszorkány(ok) korabeli képzetének elterjedtségét tükrözi, hogy Nagybánya városi tanácsának 1704 telén lefolytatott vizsgálata során (december 9-én) is feljegyezték: „Hijjába hoz-

Meszes Gergelynek, Pap Szemédra férjének²³ tulajdonított beszámolóként²⁴ vallotta: „Az Pap Szemédra urától is hallottam kétszer is, hogy ő az feleségét kétszer találta mintegy halva az ágyban maga mellett, sokat taszigálta, költötte, de fel nem tudta sokáig köteni, hanem kettőre magától felserkent ismét, és fél tőle!” (Kiss–Pál–Antal 2002: 180).

A fennmaradt tanúvallomásokban egyéb pontosítás nem szerepel azt illetően, mikor ébredt fel az utólag gyanúsnak ítélt mély alvásából Pap Szemédra. Nem tudjuk, hogy a férj tapasztalatait is idéző Kis Farkas vallomásaiban fellelhető „kettőre magától felserkent” kitétel időpontra (Két órára? Másnapra? Két nap múlva?) vagy módra (ti. egykettőre, 'hamar') vonatkozik-e, annál is inkább, mert a második tanúkihallgatás kérdőpontjában az „azután pedig másnap serkent fel” adalék szerepel (Kiss–Pál–Antal 2002: 179.), de a korábbi, 1718-as eset kapcsán. A perbeidéző levél vádpontjában szerepeltetett „harmad nap ébredt” mozzanat feltehetően az 1729. június 14. és 1730. január 21. közötti időintervallumban jegyzett tanúvallomások során körvonalazódott.²⁵

A pestisjárvány miatt elrendelt általános vizsgálati eljárást követő negyedik év (kb. 1722–1723) telén a Kis Farkas családja és szomszédsága által a hóban észlelt jelek a családfő számára már a két gyermek halálát megelőzően jelentéssel bírtak, a bíró előtti jelentésre ezek adtak alapot,²⁶ de sem akkor, sem a közvetlenül egymás után bekövetkező két halálesetkor nem került sor feljelentésre. A Kis Dávid udvarbíró által 1729-ben kezdeményezett általános bűnvizsgálat során viszont a Pap Szemédra ügyében elrendelt

zátok az macskát ide, mert meg nem marad! Megölik, *borsért járnak* rajta az farán, az farkán és megismerszik!” (Balogh 2003: 25. sz.). 1715 júliusában, a boszorkánysággal vádolt Lengyel Gáspárné Marietta kassai perében, a vádlott Panna nevű lányának feltűnően gyakori „szúnyokálás”-a kapcsán a tanúvallomások szerint maga mondta, hogy előző éjszaka „*borsót jártunk szedni* [...] az kis macskán [...] az Somos Tetőre” (Bessenyei 1997: 36–38. 7. sz. A *borsót* feltehetően hibás írásmód, *borsot* helyett. Szerző megj.). Egy 1745-ös Szatmár vármegyei perben Böszörményi Mihály gacsályi kondás vallotta, hogy „sertéssei a' makkon elveszvé, a császlói Rekettye Pilához járt tanácsot kérni, aki őt lóvá változtatva *borsért járt rajta* négyszer vagy ötször, de hová járt? nem tudhattya, mivel elméjétől annyira eltávozott, hogy fel nem eszmélhetett” (Kiss–Pál–Antal 2002: 107. 16. sz.). Ezzel párhuzamosan figyelmet érdemel az ugyan nem Bécsbe, hanem a „Szent Gellér hegyin járónak és onnat *borsót hordónak és szedőnek*, s onnat let meggazdagodott”-nak tartott két asszony (Tótfalvi László Györgyné Nagy Judit és hagyásbodonai Baranyai Mihályné László Borbála) 1746-os marosszéki esete is, mivel őket – egy Marosvásárhelyen 1746. január 5-én kelt becsületsértési kereset értelmében – a hagyásbodonai Baranyai Zsigmondné Vincze Márta „nyilvánvaló boszorkány”-nak nevezte (Bessenyei 2000: 108. sz.; lásd erről: Takár 2004: 574; kiemelések tőlem: Cz. D.).

23 A haraklányi periratokban következetesen a Meszes családnév fordul elő, a rátoniban viszont Filep [Fülep] névváltozata is előfordul.

24 A hiányos peranyag ellenére feltételezhető, hogy a vádlott nő férjének eskü alatti tanúvallomására még az 1730-as idézés előtt sor került, mivel az idézés ügyében eljáró Borbély Mihály, Kraszna vármegyei szolgabíró a következőket jegyezte fel: „Processus. Anno 1730. die 21. Januarius procedaltam ezen dologban a fenn megírt mód szerint és certiftaltam a speciftalt Meszes alias Filep Gergelyné, Lázár, alias Pap Szimadrát ezen nemes Kraszna vármegyében Rátonban maga lakóházánál, elolvastván előtte az instructionának tenorát. Mellyet megértvén, monda Fülep Gergely: – Értem, *eskettem én ezen dologról Haroklyánban*.” (Kiss–Pál–Antal 2002: 182; kiemelés tőlem: Cz. D.).

25 Az igényes(ebb)nek vélt erdélyi százsz hatóságok diabolizmust megkövetelő vallatásainak adatai alapján Pócs Éva arra a következtetésre jutott, hogy azokban a huzamos alvás mint az ördöggel való szövetség bizonyítéka tűnik fel (lásd Pócs 1992: 76).

26 Kis Farkas tanúvallomásából ismert: „Mondottam Molhucz Tivadarnak azt is: Én nem tudom, micsoda mezitlábos tapotás lehet az ilyen nagy hóban és ilyen hideg tébelni Félek, hogy valami esik rajtam, a bíróhoz menyek, és hírt tészek néki! De Mohucz Tivadar nem hadta, hogy odamenyek, azt mondotta: Ő bizonyságom lészen nékem azon dologról.” (Kiss–Pál–Antal 2002: 180).

tanúvallatások alkalmával felidézett korábbi eseményhez hasonlóan ez is kérdő-, majd vádponttá formálódott: „Lévén több boszorkányságid is, amint hogy akkortáiban kürtődön jártatván, s járván ki éjszaka társakhoz, s magadnak nyomát megismerték az hóba, és azon házhoz nyomozták, hol véletlenül két gyermekek boszorkányságok által megölettek”. (Kiss–Pál–Antal 2002: 181.)

Tény, hogy a büntetett előéletű Pap Szemedra kivizsgálására egy általános bűnvizsgálat kontextusában került sor, de arra nincs adat, hogy mi állhatott Kis Dávid tisztartó 1729-es kezdeményezése mögött.²⁷ A tizenegy évvel korábban elrendelt általános vizsgálat nevesített kezdeményezőjeként mindenestre járványt okozóként boszorkányokat gyanított. A négy évvel későbbi kettős gyermekhalál idején észlelt „boszorkányos” jelek bíró elé terjesztésének felvillanó szándéka, valamint az, hogy az udvarbíró és a kárvallott családneve megegyező, azt a lehetőséget is felveti, hogy Kis Dávid és Kis Farkas nem csupán névrokonok voltak. Kis Farkas és Pap Lázár egy *fedél alatti*, tőzsomszédsági viszonya ennek függvényében csak hangsúlyosabbá teszi a Pap Szemedra ellen megfogalmazódó vádak társadalmi beágyazottságát.²⁸

A több mint egy évtizedre visszanyúló események rekonstruálása során két konkrét vád létrejöttének folyamata rajzolódik ki. Ennek végkifejleteként Pap Szemedrát egyrészt az 1718-as pestiskor meghalt haraklányi lakosok, másrészt Kis Farkas két gyermekének kb. négy évvel későbbi haláláért tették felelőssé. Az 1729-es bűnvizsgálatkor sorra kerülő tanúkihallgatások alkalmával, a két korábbi, különböző időpontban lezajlott esemény összefüggésbe helyezésekor, egy-egy tanú személyes véleménye és a vádlottról kialakított bírósági kép alapján egy „természetfeletti boszorkány” jellemzői körvonalazódnak.²⁹

A tanúkihallgatások kérdőpontjai alapján a Pap Szemedra elleni 1729-es kivizsgálás elrendelése először a gyanúsított boszorkányos asszonyokkal való kapcsolattartására és feltételezett gyermekrontására fókuszált. Ez visszaigazolni látszik az ügy hátterében meghúzódó Kis Farkas–Kis Dávid, illetve a Kis Farkas–[Pap Lázár]–Pap Szemedra interperszonális viszony vád- és esetalakító szerepét. A tanúkihallgatások sorrendiségét is figyelembe véve – ti. a pestiskor történetek célzatos rekonstruáltatására csak a második tanúkihallgatás alkalmával került sor –, Pap Szemedra bűnbakká válásában a konkrét kárvallott (ti. Kis Farkas) lehetett a legérdekeltbb. Az összesen harmincöt tanú³⁰ vallomásából nyolc került lejegyzésre, legérdekesebben éppen Kis Farkasé, aki már az 1722–1723 körül történetek kapcsán szemtanúkat keresett (Mohucz Tivadart és nejét), így implicite majdani val-

27 Tóth G. Péter adatolása szerint az 1726–1750 közötti időszakban „a pestisjárványok fő gócterülete Magyarország volt. A járványok a Dunántúl egyes megyéinek kivételével szinte az egész országot és Erdélyt érintették” (Tóth G. 1995: 758). Ennek függvényében, hipotetikusán ugyan, akár a pestis terjedő rémhíre is közrejátszhatott az 1729-es vizsgálat Kis Dávid általi kezdeményezésében.

28 A Tóth G. Péter által felállított modell szerint a boszorkányság gyanújának növekedéséhez a hírnév megromlása, a konfliktusok (kár-, betegség- és/vagy halálokkal magyarázva), valamint a boszorkányozás, becsületsértés (*injuria*) járul hozzá. A diagnózist az ellenreakció, közkiáltás → magánvád → közbád, azaz a boszorkányság vád (*rontás, varázslás*) nyilvánossága követi, majd a helyszíni közvallatás. Ezek kontextusa egyrészt a család és a szomszédság, másrészt a falu/mezőváros/város (vö: Tóth G. 2011: 662).

29 A konfliktusok által kijelölt aktuális „pillanatnyi” boszorkánynak természetfeletti ismérveket kölcsönöztek (vö: Pócs 1995: 48).

30 Az első tanúkihallgatásra beidézt huszonhét haraklányi lakosból négy (Joannes Szabados, Joannes Szabados junior, Joannes Vali, Michael Varcza névvel), a második alkalomra beidéztettek közül pedig egy személy (Martinus Varcza) adózóként szerepel az 1720. évi országos összeírásban. (http://193.224.149.8/adatbazisok/adatbazis/az-1720_-evi-orszagosszeiras; hozzáférés: 2014. szeptember 24.)

lomástevőket szerzett. Egy másik közvetett kárvallottnak az ügy háttérében meghúzódó Kis Dávid udvarbíró tekinthető, akinek az 1718 körüli pestisjárványkor elrendelt általános vizsgálata eredménytelennek bizonyult: boszorkányokat kerestek, de akkor nem találtak.

Társadalmi alapú, szomszédsági konfliktus nem rajzolódik ki az események hátterében; Pap Szemedra esetében a természetfelettől való félelem a leghangsúlyosabb. A pestis, ahogyan Szemedra tetszhalott állapota is, magyarázatra szoruló, ijesztő jelenség, „másság” lehetett a haraklányi mindennapokban is. Kis Farkas tanúvallomása alapján saját férje is fél tőle; de ő maga sem kivétel, amikor a lokális hiedelmek alapján kikövetkezteti, hogy a nagy mennyiségű mezítlábas nyom nem jelent jót. A Szemedrához kapcsolott, természetfeletti megjelenéseként feltételezett hanghatások (ajtónyílás, rágás) és nyomok (mint a kéményen való közlekedés jelei), valamint az asszony macska alakban való megjelenése a boszorkány hiedelmekörének szerves tartozékai még ma is.

Mindez, illetve az ettől való általános félelem 1718 körül még nem kapcsolódhatott konkrétan, egyértelműen Pap Szemedrához. Mint Szabados János tanúvallomásából megtudjuk,³¹ a pestis okozójaként feltételezett boszorkány utáni kutakodás során Pap Lázár házának megvizsgálására estefelé kerülhetett sor, amikor Pap Szemedra aludt. A vizsgálattal megbízott személyeknek a jegyzőkönyvek alapján rekonstruálható attitűdje sokatmondó, ám félelemről nem árulkodik. Az egyes szám, első személyű vallomást – „forgattam egy s másfelé is, az honyallyánál fogva fel is ültettem” (Kiss–Pál–Antal 2002: 181) – két vallomásrészlet egészíti ki. Az egyik az egykori csoport férfi tagjaként a ház előtt várakozó Verczen Márton visszaemlékezéséből származik: „hallota azt is, hogy az mezítelen testit sokat verték” (Kiss–Pál–Antal 2002: 180), a másik Kis Farkas vallomásrészlete, amelyben a vizsgálatot végző asszonyoktól hallott információként említi, hogy „eleget forgatták s verték is” (Kiss–Pál–Antal 2002: 179). A mezítelen test bántalmazásának közvetett, fültanú általi felemlítése arra enged következtetni, hogy a megbízott nők teljesíthették a rájuk bízott feladatot, és ellenőrizték Pap Szemedra testét, nincs-e rajta boszorkányságra utaló jel.

A tanúkihallgatáskor egymás közötti tréfálkozásként aposztrofált szólást, amelyet a rájuk kint várakozó Verczen Márton „E vagy Lengyelországba, vagy Molduvába ment borsért” (Kiss–Pál–Antal 2002: 180) változatban hallott, semmi említésre méltóbbal nem egészítették ki. Az eskü alatt általuk be nem vallott, de a haraklányi közösség kommunikációs rendszerébe valóságselemtként beépült verés mozzanata azonban Pap Szemedra marginalizált³² szerepére utal: ha nem is bántalmazták, feltételezték róla, hogy bántalmazható.

Az iratokban Szemedraként, Szimedraként, Szimádraként megnevezett vádlott a forrás-katalógusban magyar nemzetiségüként szerepel (lásd: 72906Si6031-es kód). Figyelembe véve a helység korabeli etnikai összetételét, illetve a névelemzés alapján³³ – feltehetően, de nem bizonyíthatóan – román nemzetiségű, görög katolikus nő volt. Az ellene folytatott bűnvizsgálati eljárásban azonban ennek, úgy tűnik, akkor és ott nem volt relevanciája.

31 Megjegyzés: a tanú felesége nem szerepel a második kihallgatás alkalmával vallomást tévők között (sem), lásd: *Függelék*.

32 Marginalizált szerepéhez talán éppen a boszorkányság gyanújára is alapot adó mély alvása mögött sejtethető valamilyen betegsége járulhatott hozzá.

33 Vö: a rom. *Simedra* női keresztnévvel. A tanúk (vezetéknévek például: Brebán, Kimpán, Mohucz, Mokucz, Nyiszle, Ursuly, Várczán; női keresztnévek: Annuca, Flora, Juana, Stratyia, Szava; férfi keresztnévek: Alb, Dumitru) nagy része is román nemzetiségű haraklányi lakos lehetett. Mint Petri Mór írja: „a lakosok vezetéknéve magyar ugyan, de nyelvre nagyobb részük oláh” (Petri 1902: III. 505).

A nyomozati elven működő bizonyítási eljárás korabeli alkalmazását is tükröző két vizsgálati jegyzőkönyv, amely a Közép-Szolnok vármegyéhez tartozó Haraklányban készült, a Kraszna vármegyei Halmágyi István főjegyző, illetve Varjú István alispán elé került.³⁴ A Pap Szemedrát Kraszna vármegye altörvényszekére idéző levél az utóbbi hivatalnok nevében lett kiállítva. Feltehetően a vádlott lakhelycseréje miatt (Ráton abban a korban Kraszna vármegyéhez tartozott) a büntetőper átkerült az egyik vármegye hatásköréből a másikba. Források hiányában a per lefolyása, Meszes Gergelyné Pap Szemedra sorsának alakulása azonban nem ismert.

SZAKIRODALOM

Az 1720. évi országos összeírás. Közép-Szolnok és Kraszna (30. Téka). [Elektronikus változat: http://193.224.149.8/adatbazisokol/adatbazis/az-1720_-evi-orszagosszeiras; hozzáférés: 2014. szeptember 24.]

BALOGH Béla (szerk.)

2003 *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai.* (B sorozat: Várostörténeti források, I.) Balassi Kiadó, Budapest.

BÉL Mátyás

1767 *Compendium Hungariae Geographicum.* (2. kiadás.) Landerer, Posonii, et Cassovia. [Első kiadás: Posonii, 1735.]

BESSENYEI József (szerk.)

1997 *A magyarországi boszorkányság forrásai.* I. Balassi Kiadó, Budapest.

2000 *A magyarországi boszorkányság forrásai.* II. Balassi Kiadó, Budapest.

CZÉGÉNYI Dóra

2014 *Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban.* Kézirat.

FERCSIK Erzsébet

2003 A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördöghi inczelkedesből büös, bajos eördöngös Aszszoniok neveiről. *Névtani Értesítő* 25. 115–122.

2004 Önjelölő asszonynevek a XVIII. századi boszorkányperekben. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában.* (A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai, VI.) BDF BTFK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely, 40–45.

2005 Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a 17–18. században. *Névtani Értesítő* 27. 31–39.

KISS András

2003 A boszorkányság Szatmár vármegyei forrásairól. *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári évkönyv* XVI. 113–119.

KISS András – PÁL-ANTAL Sándor (szerk.)

2002 *A magyarországi boszorkányság forrásai.* III. Balassi Kiadó, Budapest.

34 Halmágyi István 1711-ben táblabíró, 1721 és 1728 között jegyző volt (vö: Petri 1901: I. 782, 795). 1730-ban, a boszorkánysággal gyanúsított zoványi Németh Mihályné Gyulai Erzsébet elleni perben már a vármegye alispánjaként tűnik fel (lásd Kiss-Pál-Antal 2002: 183). Varjú István 1716-ban jegyzőként, 1723-ban alispánként volt számon tartva (vö: Petri 1901: I. 780, 782).

KLANICZAY Gábor – KRISTÓF Ildikó – PÓCS Éva (szerk.)

1989 *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye.* I–II. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

KOMÁROMY Andor (szerk.)

1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

KRISTÓF Ildikó

1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. *Ethnica* Kiadás, Debrecen.

LÁNG Benedek – TÓTH G. Péter (szerk.)

2009 *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae, VIII.) L'Harmattan, Budapest.

MEZNERICS Iván

1933 *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században.* (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumaiból, I.) K. n. [Sárkány Nyomda], Budapest.

PETRI Mór

1901–1904 *Szilágy vármegye monographiája* I–VI. (I. Szilágy. Az eltűnt Közép-Szolnok s Kraszna vármegyék; II. A várak. Birtokosaik és Zilah története; III. Szilágy vármegye községeinek története, A–K; IV. Szilágy vármegye községeinek története, L–Z; V. Birtokosok, családok története, A–K; VI. Birtokosok, családok története, L–Z.) Szilágy Vármegye Községe [Franklin-Társulat], Budapest.

PÓCS Éva

1992 A boszorkányszombat és ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* CIII. (1–2) 28–88.

1995 Maleficium-narratívok–konfliktusok–boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768.) *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve* XVIII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–66.

SCHRAM Ferenc (szerk.)

1970 *Magyarországi boszorkányperek, 1526–1768.* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

TAKÁR Zsuzsánna

2004 Boszorkányperek Marosszéken és Marosvásárhelyen a 17. és a 18. században. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről, IV.) Balassi Kiadó, Budapest, 572–582.

TÓTH G. Péter

1995 „Ezen három szó: hamar, messze, későn pestis ellen orvosságod lészön.” Túlélési stratégiák és elvek pestisjárványok idején 1737–1745. *Ethnographia* CVI. (2) 751–787.

2001 „Mit tud, látott avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* (Studia Ethnologica Hungarica, I.) L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs, 199–225.

2011 Boszorkányság hagyatéka. A magyarországi boszorkányperek feltárásának kutatástörténete a kezdetektől napjainkig. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyományról. A néprajzi kutatás múltja és jelene.* Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére. (Studia Ethnologica Hungarica, XIII.) L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs, 637–694.

TÓTH G. Péter (szerk.)

2000 *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. MTA Néprajzi Kutató Intézete – Laczkó Dezső Múzeum, Budapest–Veszprém.

2003–2004 *A magyar boszorkányság forrásainak katalógusa*. [Elektronikus adatbázis. <http://www.vmmuzeum.hu/boszorkanypererek/> hozzáférés: 2014. szeptember 24.]

EPOCĂ SPECIFICĂ – PANORAMĂ TIPICĂ. SCENELE VECINĂTĂȚII ÎN DOCUMENTELE UNUI PROCES DE VRĂJITORIE DIN SECOLUL AL XVIII-LEA, SĂLAJ

Subiectul prezentei lucrări este un proces de vrăjitorie din Sălaj datat din 1729. Procedura inițiată în Hereclean, continuată în Ratin, pe de o parte certifică cercetarea penală generală specifică acelor timpuri, pe de altă parte oglindește figura mitică a vrăjitoarei care cauzează ciuma. Pe parcursul studiului de caz, bazându-mă pe actele rămase din procesul inițiat în comitatul Solnocului de Mijloc, continuat în cel al Crasnei, mă străduiesc să reconstitui relațiile dintre vecini așa cum reies ele din capetele de acuzații aduse împotriva lui Szemedra Pap.

PECULIAR AGE – USUAL PANORAMA. SCENES OF NEIGHBOURHOOD THROUGH A WITCH TRIAL FROM THE 18TH CENTURY, SĂLAJ COUNTY

The subject of my study is a witch trial from 1729 in Sălaj County. The trial started in Hereclean, continued in Ratin, on one hand reflects the practice/habit of the epoch, on the other hand the image of the witch causing the plague. During the case study, based on the papers remained from the litigation initiated in the county of Közép-Szolnok, continued in the county of Kraszná, my intention is to reconstruct the relations between neighbours just as they appear in the charges brought against Szemedra Pap.

FÜGGELÉK

A Meszes Gergelyné Pap Szemedra 1729–30-as hiányos peranyaga alapján rekonstruált időpontok, helyszínek és események

IDŐ		HELY	ESEMÉNY
[1709–1710 ...grassávn Istien tilletiből a pestis a házban... (Instructio, 1730, jan. 21.)]			
[1713 k., „újra kezdett települni; azelőtt sokáig pusztá volt.” (Petri 1902: III. 505.)]			
A.			...Itien Haroklyánban az pestisbe halni kezdettek.
A¹	1718 k.	Haraklány	Járványt okozóként a boszorkány(ok)at gyanító Kis Dávid udvarbíró megbízásából négy férfi és négy nő minden házat átkutató és a meztelenre vetkőztetett lakókat alaposan megvizsgálja.
A²			A vizsgálat során a Kis Farkas lakóhelyével egy fedél alatt lévő szülői házban alvó Pap Szemedrát nem tudják felébreszteni.
			Karácsony után megérkezik a Kraszna vármegyei Kisbánról Kis Farkas anyósa.
			Erkezését követő éjszaka (ajtónyílásra utaló) zajokat hall, hajnalban nyomokat lát a hóban, értesíti vejét.
B¹	1722/23 k.	télien Haraklány	Kis Farkas a hóban fellelhető (nagy mennyiségű meztelítés és kisméretű) nyomot gyanúsít vél.
			Áthívja egyik szomszédját feleségétől, a nyomokat közösen ellenőrzik.
			Megállapítják: a nyomok Pap Lázár házának kürtőjéhez vezetnek.
			Kis Farkas a bíró kiértesítésén gondolkodik, szomszédja lebeszéli.
B²			A nyomok megjelenését követően két macska gyanús jelenléte Kis Farkasék házában padlásán.
B.			Nemsokára meghal Kis Farkas mindkét (a betegeskedő és az egészséges) gyermeke is.
?			[Pap Szemedra (kb. 1723 és 1729 között) férjhez megy.]
			Meszes Gergely, a férfi, feleségét kétszer találta mintegy halva az ágyban maga mellett, neki sem sikerül felébresztenie.
			Meszes Gergelyné (forrás hiányában ismeretlen ok miatt) az 1729-es kivizsgálás előtt a somlyói börtönben raboskodik.
I.	június 12.	Lele	Kis Dávid udvarbíró kezdeményezésére általános vizsgálat elrendelése Haraklányban.
			Meszes Gergelyné Pap Szemedra „az somlyai tömlőből kezességén kívüli s kezesség alatt lévő”.
II.	június 13.	Lele	Meszes Gergelyné Pap Szemedra kivizsgálásának elrendelése.
III.	június 14.	Haraklány	Egy kérdőpont alapján 27 tanú kihallgatása, 2 részletesebb vallomás lejegyzése.
IV.	június 14.	Haraklány	Egy – a korábbi tanúvallomásokon alapuló – újabb kérdőpont mentén kivitelezett tanúkihallgatás során további 8 tanúvallomás regisztrálása.
	?	Haraklány	[Meszes Gergely tanúvallomása sem ismert, de tudott, hogy eskettem én ezen dologról Haroklyánban.]
?			[Pap Szemedra és férje (kb. 1729 nyara és tele között) Rátonba költözik.]
V.	január 21.	Ráton	Meszes Gergelyék rátoni házában Borboly Mihály Kraszna vármegyei szolgabíró ismerteti a perbeidőző levél tartalmát, amelynek vádpontjai Szemedrát A és B esemény okozójaként nevezi meg.
			[Források hiányában a per lefolyása, Meszes Gergelyné Pap Szemedra sorsának alakulása nem ismert.]

KOCSIS GYULA

BÚCSÚ A HALOTTÓL. SIRATÁS, TOR, SÍRJELEK PEST- PILIS MEGYÉBEN A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

*„De akár gazdag, akár szegényes a tor, mindig és mindenképpen kell egy kis jó-
féle nádpálinka; minden elmaradhat, még a kávé is, csak ez meglegyen; ilyen
szíverősítő nélkül nincs valamire való virrasztó. Pálinka nélkül a virrasztás
tiszteletlenség az elhunytal szemben, közönyre és szeretetlenségre vall.”*

(Amado 1998: 16.)

A kötet szerzői által írt tanulmányokkal köszöntött Pozsony Ferenc a közel-
múltban megjelent tanulmányában áttekintette a magyar néprajzi kutatás
19–20. századi és a 21. század eddig eltelt évei során a népi kultúra táji ta-
goltságának megfigyelése, bemutatása céljából kifejtett próbálkozásait és
eredményeit, elvi megfontolásait, módszertani eszközeit (Pozsony 2013).
Írásának záró gondolata a következő: „...a jövőben Erdélyben és Moldvában
is szükség van a mikroszintű térségek néprajzi, kulturális jellegzetessége-
inek árnyalt komplex elemzésére, mivel végül is csak ezek vezethetnek el
nagyobb léptékű kulturális és társadalmi összefüggések megismeréséhez.”
(Pozsony 2013: 579.) A kötetel köszöntött szerző idézett szövegében ugyan
Erdélyre és Moldvára fókuszálva tartja szükségesnek a regionális tagoltság
vizsgálatát, a jelen írás szerzője szerint azonban még a szűkebb, a mai or-
szághatárok közé zárt nyelvterületen is van még tennivaló, az elért ered-
ményekkel együtt is. A jelenlegi összegzések ugyanis kevésbé a saját te-
repmunka során megállapított ismeretek alapján születtek, sokkal inkább
a megelőző évtizedek érdeklődését, vizsgálati szempontjait, értelmezését
reflektáló publikációk alapján – a szerzők nagyrészt „hozott anyaggal” dol-
goztak, ki-ki a maga ismeretei szerint jól, vagy kevésbé jól. Alighanem ér-
vényes ez az atlasz gyűjtés anyagaira is, ugyanis a (magyar!) kutatópontok
kiválasztása (konkrét ismeretek hiányában csak feltételezésem szerint) az
akkori szakirodalomra épül/hetet/t. Eme (talán igaztalan) megállapítás
nem az elvégzett munka értékét, vonja kétségbe, pusztán a Pozsony megfo-

galmazása szerinti, a „mikroszintű térség” további, újabb források bevonásával végzett vizsgálatának szükségességét igyekeznek alátámasztani. Újabb forrásokat jelenthetnek ma azok a korábban is létező írott történeti feljegyzések, amelyekre a népi kultúra életének egy bizonyos fázisában (a néprajzi kutatás szűkebben vett „első” évszázadában: 1850–1950) „kevésbé volt szükség”, mert a változásokkal együtt, de még élő, megfigyelhető jelen miatt nem terjedt ki a figyelem rájuk. Ilyenek a mindennapi élet vizsgálatát lehetővé tévő gazdasági naplók, önéletírások, árvaügyi iratok: végrendeletek, hagyatéki leltárak-becsük, stb.

A következőkben az árvaügyi iratokra¹ támaszkodva kívánjuk bemutatni a ma Pest megyeként ismert közigazgatási egység egy részében létezett települések gyakran falvanként is többnemzetiségű (magyar, német, szlovák, délszláv) és nemegyszer falvanként is többfelekezetű (római katolikus, református, evangélikus, ortodox) népességének halott búcsúztatási gyakorlatának a hagyatéki ügyekből megismerhető sajátosságait.² (A jelen dolgozatban említett községek forrásaira történő hivatkozást összesítve, a függelékben közlöm.)

A bemutatáshoz földrajzi, táji csoportok kialakítása látszott elfogadhatónak. A földrajzi szempont alapján történt csoport – amelyekben az egész megyéhez hasonlóan, etnikai és felekezeti szempontból is sokszínű népesség élt – kialakítását az életfeltételeket ekkor még nagyrészt meghatározóan biztosító ökológiai táj indokolta számunkra. (A vizsgált időszaknál mintegy évtizeddel korábbi, az 1848-as törvény (és az 1953-as páteus) által meghatározott, a feudális terhek és földesúr – jobbágy mindennapi életét alakító szabályok figyelembe vételére ezúttal nincs módunk.) Ezek a táji csoportok a következők: 1. Pilis megyei helységek a Duna jobb partján, 2. a Csepel sziget falvai, 3. Duna bal parti települések, 4. Észak Pest-megyei települések, 5. A Gödöllői-dombság déli részének falvai, 6. Dél Pest megyei települések – Homokhátság.³

A szokás- és társadalom kutatás egyik leggyakoribb témája a temetkezési szokások bemutatása. Erről győzheti meg a kutatót a tanatológiai irodalom 20. századi műveinek bibliográfiája (Pilling é. n.). Az összeállításban bizonyára meghaladja a század a néprajzi munkák címléírása. A mennyiség miatt is felületes tájékozódás alapján is azonban vélemezhető, hogy írott forrás kevésbé jelenik meg a szövegekben, és a „profán részletek”, a síratásra, torra és egyéb, a temetés során szükséges dolgokra vonatkozó számadások bemutatása hiányzik⁴. A fentebb említett forráscsoportban végzett gyűjtőmunka során azonban a kutató meglehetősen gyakran találkozott ilyen számadással a hagyatékot terhelő adós-

1 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára. IV. 260. A Pest- Pilis- Solt Megyei Központi Árvatörvénytörvény, b.) iratok. A fondban az 1861–1871 közötti esztendő iratait őrzik. Néhány leltár az 1850-es években is keletkezett. Az egyes esetekben nem hivatkozom az iratcsomó pontos lelőhelyére (dobozszám/sorsszám/év) mert ez nagyon megnövelné a dolgozat terjedelmét.

2 A törvényi szabályozás lépéseit, forrást őrző közigazgatási szerv felépítését, az iratcsomók tartalmát bemutatja: Kocsis 2014.

3 1. Békásmegyer, Bia, (Duna)Bogdány, Budakeszi, Budaörs, Csobánka, Hidegkút, (Buda)Jenő, (Buda)Kalász, Piliscsaba, Pócsmegyer, (Tahi)Tótfalu, Tinnye, Zsámbék.

2. (Sziget)Becse, (Sziget)Csép, Csepel, Lórév, Ráckeve, Tökök.

3. Áporka, Csomád, Csömör, Dömsöd, Dunakeszi, Fót, (Duna)Haraszti, Majosháza, Soroksár.

4. Acsa, Aszód, Bag, Csővár, Domony, (Vác)Duka, (Galgá)Hévíz, Galgamácsa, Hévízgyörk, Kartal, Kisménedi, Kisszentmiklós, (Vác)Kisújfalu.

5. Bénye, Boldog, Cinkota, Csíktarcsa (ma: Nagytarcsa), Dány, Ecser, Gomba, Gödöllő, Gyömrő, Isaszeg, Káva, Kerepes, Kistarcsa, Tápiószecső, Veresegyház.

6. Alberti, Alsónémedi, (Cegléd)Bercel, Bugyi, Dabas, Gyón, Inárcs, Kakucs, Monor, Pilis, Üllő, Vecsés.

4 A felületes tájékozódás szerint: Bánkiné 2007 és www.sulinet.hu/oroksegtar – Mako

ságok felsorolása között. A munka folyamatában ezek azt a sejtést indukálták, hogy bizonyos különbségek figyelhetők meg a különböző etnikumú és felekezetű közösségek között. Az elhunyt elbúcsúztatásának, mint a mikrorégió körülhatárolásban szerepet játszható egyik kulturális elemnek vizsgálata teszi ki a jelen tanulmány fő kérdését.

AZ ELHALT HALOTTI ÖLTÖZETE

A 14 éves lórévi ortodox halott fiú temetési öltözetét Bing Salomon kereskedő 1867-ben kelt számlájából ismerjük meg. A sokszor mosolyra fakasztóan rossz magyar helyesírással írt számla szerint a halottnak a következőket vették számára: egy pár fehér harisnya 0.32 frt⁵, egy pruszlikra („*proszlok*”) fél rőf karton⁶ 0.20 frt, egy nyakra való selyem kendő 2.50 frt. A boltos felszámolt még négy kendőt 4.00 frt, négy keszkenőt („*fej kéz kendő*”) 1.28 frt és hat rőf selyem pántlikát („*hat rőf zselem pántlikó*”) 0.24 frt, ezek bizonyára a halottat vivő kortársak ruházatát díszítették. A monori református végelbocsátott katona temetésére is a „*holt test vivők, mint volt pajtasai*” számára 2.00 frt-ért „*csekély díszítést*” szereztek be. Monoron a halottnak „*két külső ruhát*” vásároltak 9.00 frt-ért. Az ára alapján ez posztó nadrág és mándli lehetett. A bátyja háztartásában élő csomádi „*együgyű eszű napszámos hajadonnak*” csak egy harisnyát kellett beszerezni (az ő esetében egy magánszemélytől), halotti ruházatának többi eleme a család rendelkezésére állhatott. Két gyóni leltár is említi a halott számára beszerzett „*strimpflit*”, azaz harisnyát. Az országosan elterjedt szokás szerint itt is legények vitték az elhunytat, nekik négy kendőt vásároltak a boltostól. Ugyancsak Csomádon a „halottat vivő legényeknek és leányoknak megvett kendőkért” 3.50 frt-ot fizettek. A Tatarszentgyörgyön 26 éves korában meghalt béreslegény temetésére két koszorún kívül 17 bokrétát és 17 rőf pántlikát is vettek, valószínű a koporsót kísérő legények-leányok számára. Zsámbékon a 17 éves árva hajadon cselédlány temetésére virágot is vettek. Itt említjük meg, hogy a soroksári német hajadonok esetében nem találunk utalást kortársaik „lakodalmas” jellegű részvételére, habár az egyik 14 évesen búcsúztatott lány estében halotti ékszereket is vettek. Ugyanitt egy másik 14 évesnél és egy 7 évesnél a szemfödéllel együtt „és a többi” megjegyzést tettek, esetleg halotti ékszerekre utalva ezzel.

Apósánál betegeskedve töltött hosszú idő után tőle elköltözve, nővérénél halt meg a tinnye fiatalasszony. Halotti öltözetét kelengyéből állíthatta ki testvére: egy hosszú inget, egy félinget, 2 fehér kendőt a nyakára, valamint 1 alsó- és 1 felső szoknyát és kötényt. A lábát fekete keszkenővel takarták be. A koporsóba lepedőt és vánkost tettek. Az Alsónémediben 72 éves korában meghalt házasság, református gazda ruházata gatya és ing volt 10 rőfből (5.00 frt), „*kismándli hozzávalóval*” (3.50), selyemkendő nyakravalónak (3.50) és a lábára neki is egy selyem kendőt (1.00) terítettek.

A vizsgált évtizedben Pest-Pilis megye 35 falujában elhunytak hagyatéki terhei között (74 leltárban) jegyezték fel orvosi, vagy gyógyszer költséget, a helyi társadalomnak mind a zsellér, mind a birtokos gazda rétegéből. A néprajzi leírások általában említést

5 A pénzüsszeget 0.00 formában közlöm, a pénznem rövidítése frt, a mai fizetőeszköztől – Ft – való megkülönböztetés érdekében.

6 www.textilorszag.hu/varras... nyomott mintás pamutszövet. A korban már terjednek a gyári előállítású anyagok.

tesznek arról, hogy az elhunytat a halotti ruhába öltöztetés előtt megmosdatják. A leltárak írásos anyagában ennek nincsen nyoma, habár néhány esetben említene a halott körül segédkezőket. Általában csak akkor, ha ezért külön díjazást kaptak. A hosszas betegségben szenvedők ápolását is honorálták. Örkenyben a 29 évesen meghalt özvegy nő hét heti ápolását hét forinttal ismerték el. Két idős (77 és 90 éves) soroksári férfi borotválásának költségét (0.50 és 0.20 frt) említették a hagyaték terhei között. Az 51 éves, gyermektelen német származású szőlőműves özvegye Csömörön a vizsgált anyagban egyedül álló módon két személynek „halott vivő díjat”, 2.65 frt-ot fizetett. A református többségű Pócsmegyeren az „eltakarító emberek bére és élelme” 10.50 frt-ot emésztett fel. A legtöbbször azonban italt (bort) említene a halottvivők kapcsán. Soroksáron a „halottörzőknek” vett kenyér és bor került 3.80 frt-ba. (Lehet, hogy a virrasztókat illeték ezzel a megnevezéssel.) Azt nem tudhatjuk, hogy a halottvivő, halottörző illetők rokonok, szomszédok, ismerősök voltak -e (amint ezt a néprajzi szakirodalom rendszerint említi), vagy falubeli idegenek, akik életében nem kapcsolódtak az elhunytához.

A leltárakban rendszerint egyenként felsorolták az elhunyt öltözetének megmaradt darabjait. Ezeket vagy természetben megtartották – az anya viseletét lányai természetben örökölték –, vagy árverésen eladták. Kivétel volt ez alól Kistarcsa, ahol az egyik esetben az elhunyt szóbeli meghagyásából ruhái a szegényeknek kiosztattak, valószínű a helyi gyakorlatnak megfelelően. Egy másik bejegyzés ugyanis azt említi, hogy helybeli szokás szerint a ruhaneműket a haldokló a koldusoknak elosztja és elosztatja.

TEMETÉSI KÖLTSÉG

Néhány településen, néhány esetben egy összegben, részletezés nélkül adták meg az összeget, így nem tudhatjuk, hogy konkrétan milyen tevékenységet (egyházi szertartás) illetve tárgyakat (koporsó) fizettek ki vele. Kalászon egyedülállóan magas 120.00 forintos költséget említettek, a megye más tájain lévő településeken Tökölön 9.30, Üllőn, 9.50, Soroksáron 11.90, három galgamácsai esetben pedig 12.00 – 12.00 forint volt ez a költség. A tököli 45 éves egészszelkes gazda és a soroksári 77 éves földműves temetésére ezen a néven kifizetetten kívül más összegeket is feljegyeztek, esetükben a temetési költség csak egy része volt a hagyaték terheinek.

EGYHÁZI SZERTARTÁS

Az egyházi szertartás számos részletéről szinte minden szakirodalmi publikáció megemlékezik. Mi itt a hagyatéki iratok feljegyzéseire szorítunk. Görög keleti vallású személyek temetési szertartásáról, illetve ennek anyagi terheiről nem találtunk számadást, a katolikus és protestáns közösségekből azonban számos feljegyzés maradt fenn. Soroksáron a 18. század első felében katolikus németek éltek. Egy nő temetése alkalmá-

ból celebrált szentmise 2.00, frt-ba, a „*stóla, kántor és harangozó*” összesen 7.52-be került. A 90 évesen ugyanitt meghalt özvegy férfi esetében csak a 6.99 frt stólát jegyezték fel. Bián az özvegy házaspár zsellér temetési költségei között a „*papnak s mesternek*” kifizetett 8.03 frt-ot számították fel a hagyaték terhei között. A 20 éves tököli negyedtelkes katolikus délszláv asszony számadásában 3 temetésért a plébánosnak fizetett 15.23 és a kántornak fizetett 1.30 frt-ot jegyezték fel. Az Örkényben meghalt 29 éves özvegy nő temetésén is a plébánosnak és a kántornak fizettek, 7.00 illetve 4.00 frt-ot. A Dél-Pest megyei térségben számos településen éltek (élnek) reformátusok, sok helyen többségben. A már említett monori katona temetésén a lelkész 6.00, a kántor 3.00 frt-ot kapott, a „*harangokért*” pedig 2.60-at fizettek. Gyónon a tiszteletes 1.20, a rektor 1.00, a harangozó 0.40 frt-ot kapott az elhunyt nő temetésén végzett szertartásért. Ócsán a negyedtelkes gazda hagyatékát a papnak és a rektornak kifizetett 3.20 – 3.20 frt, valamint a „*hat harangra*” adott 0.60 frt terhelte. Tótfalun – a Szentendrei-szigeten – lelkészi költségről nem, csak a rektornak kifizetett 2.00, a harangozásért járó 0.40 és a harangozónak adott 0.29 frt-ról szól a feljegyzés. Pest megyében az evangélikus felekezet tagjai túlnyomórészt tót (szlovák) ajkúak voltak. Csomádon (a falu anyaegyház Galgóczy 1877:142) a lelkész úrnak halotti prédikációért, (halotti beszédként is említették) 1.00 frt-ot, a kántornak (a másik esetben iskola tanítónak nevezik) szintén 1.00 frt-ot fizettek, a kétszeri haranghúzás 0.10 frt-ba került. A Hévízgyörk (magyar és tót nyelvű, katolikus, evangélikus és református felekezetű falu Galgóczy 1877:176) leányegyház volt, itt lelkészi költséggel nem találkozunk – esetleg a házaspár zsellér örökösei által kifizetett „*egyházi szolgálat*” 4.00 frt-os összege tartalmazhatja a lelkészi díjat. Ezen kívül a harangozás került 2.16 frt-ba. Az egyházi szolgálat életkor szerinti differenciáltságáról is képet kaphatunk. Hévízgyörkön egy 2.5 éves kislány temetésén a tanító éneklésért 0.50, egy 8 éves lány temetésén éneklésért és búcsúztatásért 1.50 frt-ot kapott. A kisebb gyerekekért szóló harang 0.40, a nagyobbért szóló 0.60 frt-ba került, a harangozó 0.10, illetve 0.15 frt-ért végezte feladatát. A gyertya elmaradhatatlan kelléke volt a búcsúztatásnak. A monori református katona virrasztásán „*több helyen égett gyertya*”, a csomádi evangélikus hajadont érintő feljegyzésekben is 8 szál gyertyát említenek. A lórévi ortodox fiú temetésére egy font (mintegy 0,5 kg) gyertyát vettek. A gyertya leginkább azonban a katolikus temetéseken volt nélkülözhetetlen. Soroksáron például szinte nem volt olyan számadás, amelyből a (legkevesebb 4,75 font, a legtöbb 8 font súlyú) gyertyára kifizetett 7.00 – 14.40 frt közötti összeg hiányzott volna.

SÍRÁSÓK

A néprajzi szakirodalomban rendszerint azt olvashatjuk, hogy a sír elkészítése a rokonság és közeli ismerősök megtisztelő kötelessége volt. A hagyatéki leltárak-becsük költségjegyzékeinek szükséavú bejegyzéseiből nem tudunk erre vonatkozó következtetést levonni. Több esetben pénzzel fizetett idegenekre utalnak a bejegyzések, azonban gyakran az étel-ital költségek között is említődnek. Ez esetben rokoni és szomszédi közreműködésre gondolhatunk. (Pócsmegyer – „*eltakarító emberek bére és élélme.*”, Csomád „*az eltakarítással és virrasztással foglalkozó rokonok és lakosok számára tor*”.)

KOPORSÓ

A elhunyt sírba helyezésének eszköze a koporsó volt, amelyet helyi asztalosok készítettek. Monori, gyóni, csomádi elszámolások szerint 3 szál deszkából készült, az anyag ára 2 – 3.00 frt volt, a munkadíj 2 – 4 frt között mozgott, feltételezhetően a koporsó díszítettségétől függően. Magyarország számos közgyűjteményében őriznek virágos festéssel, vagy valási jelképekkel, idézetekkel, a halott nevét, korát is őrző díszített, megfestett, koporsókat. A vizsgált területről egyetlen utalás alapján gondolhatunk festésre: a 26 évesen meghalt tatárszentgyörgyi béres temetési költségei között jegyezték fel negyed font festéket. A koporsó díszítésének másik módja színes fejú szögekkel történt. A színes szögekkel végzett díszítés írott 18. századi adatát Kiskunfélegyházáról (a Kiskun Kerület központja), a 19. század első feléből Túrkevről (Nagykun Kerület) ismerjük (Bánkiné 2007:456 és 458.), tárgyi emlékei – koporsók – pedig a jászberényi (a Jász Kerület központja) Nagyboldogasszony templom kriptájából kerültek elő (Bathó 2014:384.). A szöggel kivert jászberényi koporsók közül a legkorábbi 1788-as, a legkésőbbi 1864-es évszámot visel. A Jósza András Múzeum nagyhalászi templomátásáról szóló beszámoló koporsóvereteket ismertet, valamint számos a 17. századra, többnyire Erdélyre és ÉK Magyarországra vonatkozó irodalmi hivatkozást közöl⁷ Pest megye két településének egy-egy leltárában találhatunk a szöggel való díszítésre utalást. Az egyik Gyón, a 18. század első felében települt (evangélikus, katolikus, református vallású, magyar és szlovák lakosságú) község (Galgóczy 1877:3555 – 356.). A hagyatéki terhek között a koporsóra vett 200 db. sárga szeg 1.15 frt-os ára szerepel, ugyanitt egy másik leltárban szintén 200 db. szeg 5 garasért (kb 0.30 frt). (Bánkiné által idézett források ennek tízszeresét, 2000 sárga szöget említienek.) A másik falu Csomád, túlnyomórészt szintén szlovák lakosságú, evangélikus felekezetű faluban a hajadon nőnek koporsójához vásároltak Schreiber Jakab boltostól 100 szeget 30 krajcárért.

A legtöbb esetben azonban egy összegben adták meg a koporsóért kifizetett összeget. Az összeg nagyságában területi különbség figyelhető meg. Öt Dél Pest megyei településen a koporsó árában 4.00 – 6.00 forint terhelte a hagyatékot, Tökölön 3 koporsó (kettő gyermeké) került 22.00 frt-ba, Soroksáron pedig négy esetben 10.00 – 12.50 frt-ot kellett kifizetni, Pócsmegyeren is 12.00 frt volt a költség. A megyében egyedül egy 5/8 telekkel rendelkező monori armalista nemes számára rendeltek „érckoporsót arany felirattal”.

SZEMFÖDÉL

A lórévi kereskedő Bing Salomon által „szentfödélnek” nevezett temetési kellék nem hiányozhatott egyetlen temetési szertartásról sem. Az említett kereskedő a 14 évesen meghalt fiú számára vásárolt kétféle textilt számolt el. Az egyik 1.80 frt-ba került, a másik, általa „alsó szent födélnek” nevezett három rőfnyi golyos volt, 0.72 frt-ért. Alsónémedin 4 rőfnyi perkál volt a szemfödél, a (test) „alá való” szintén négy rőf. Csomádon a már említett „együ-gyű eszű” hajadonnak – úgy tűnik – nem gyári textilből készült a szemfödél: két helybéli

⁷ josamuzeum.hu/regeszet/rolunk/kutatás... letöltve 2014. 09. 21.

asszonytól vásároltak egy-egy lepedőt, ezek lehettek a halotti leplek. A szemfödél anyaga lehetett házi vászon (Csomád), vászon (Gyón) gyolcs (Monor, Ócsa) posztó (Gyón) és a már említett perkál nevű vászonkötésű – esetünkben bizonyára egyszínű – textil. A lepel színét – fekete – csak háromszor említették, bizonyára egyértelmű (a gyóni vászon is fekete) volt. Ezt a vásznat a szemfödélén kívül (harisnyával együtt) külön tételben említették, tehát valószínű a holttest alá helyezték el. Néhány Dél-Pest megyei településen a szemfödél díszítettségéről is megemlékeztek. A sima textilanyagot Örkényben „kiverték”, Alsónémedin a szélét „varrták ki”, Monoron pedig „kiszaggatták”. (Ez utóbbi bizonyítalanul olvasható.) A díszítő műveletet férfiak végezték 0.50 – 1.00 frt-nyi külön díjazásért.

SIRATÁS – TOR

Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a néprajzi szokásleírások és egyéb, szövegfoklór publikációk leggyakoribb témái közé tartozik a temetési szertartás ezen két eleme. Ezen események a szertartás során időben elkülönülve – a temetés előtt, illetve után zajlanak, itt mégis együtt tárgyaljuk, mert ismertetésünk központjában az ott elfogyasztott ételek italok állnak és a költség jegyzékek alig különítik el ezeket az eseményeket. A forrásokból következtethetők a torra többnyire főtt étel készült, míg a siratás esetében ilyenre nem találtunk utalást. (A siratáson történt fogyasztást ezért alább, az italoknál ismertetjük.)

ÉTELEK

A már többször kiemelt Csomád (a 3., a Duna bal parti csoportban, evangélikus, tót falu) az a település, ahol több hagyatéki leltár fennmaradt. Ezek közül szinte mind tett említést a halott búcsúztatását szolgáló közösségi eseményről. Nyolc esetben említik, hogy a „rokonság” számára készült a „vacsora”, „tor”, illetve néhány esetben „kar” a megnevezése a búcsúztatónak. A kar (stb.) által okozott kiadás összege 10.00 frt-tól egészen 38.00 frt-ig terjedt. (Ez utóbbi kivételes, inkább a 12 – 16 frt a jellemző.) A csomádi tor / kar / vacsora étkeiről egy esetben alkothatunk elképzelést. A többször említett hajadonnak a torára 18 font marhahúst (9 kg) 2 tyúkot, 2 icce zsírt (1,6 liter) 5 font lisztet (2,5 kg), 3 font sót (1,5 kg), 1 icce árpakását (0,84 l, mintegy 0,6 kg⁸) és káposztát (1867. december 7-én halt meg, tehát már valószínű savanyú káposztát) szereztek be. Az étel alapanyagok ára összesen 4.29 frt volt (+ a bor és a pálinka 5. 16) nagyjából megfelel a „kar” fentebb említett, részletezés nélküli költségének. A torra beszerzett élelmiszerekről hasonló részletességű számlát a már többször említett Bing Salomon adott. A 14 éves fiú (a fiú január 28-án halt meg) temetési költségei között a kereskedőtől a torra vásárolt 25 font liszt (12,5 kg), két font só (1 kg), há-

8 Az árpa hektoliter súlya (kg/hl) 63-82 kg között van, mi 72 kg-mal számoltunk. www.rs.com.nl/hu.specification.html

rom icce lencse (2,25 l mintegy 1,7 kg⁹), 3 icce bab és „fel font Tablo oloj” árát jegyezte fel. Hat font húsról (0.80 frt) a mézárós adott számlát.

A soroksári elszámolásokból hiányzik a búcsúztatásra főzött étel elkészítéséhez beszerzett élelmiszer alapanyagok felsorolása, egyáltalán a torra történő utalás. A tor elhagyása – ha erről beszélhetünk – esetleg a helyi szokás következménye.¹⁰ Itt egy esetben a halottvivőknek kenyeret és bort szereztek be (a 14 éves lány temetésén), egy házasszeller temetése kapcsán készült elszámolásban pedig 12 font (6 kg) sajtért kifizetett 4.80 frt-ról szóltak. (Az ára 0.40 frt/font volt, kétszerese a legdrágább marhahúsnek. (A településen ebben az időben már kiterjedt tejgazdálkodást folytattak.) A monori katona temetésével kapcsolatos költségjegyzékben a virrasztást említik, sem étel, sem ital költséget nem jeleznek. Valószínűleg a szegénység és nem a helyi gyakorlat magyarázza a tápiószecsői nő torára beszerzett szerény – kenyér 0,50 frt, egy meszely (0,42 l) vaj 0.40 frt – étkezést habár a betegsége idején 0.50 frt-ért vittek neki bort és pálinkát. Más okkal, a polgárosultság eltérő fokával magyarázható a magyartól különböző más nemzetiség körében létezett eltérő gyakorlat. Zsámbékon a 17 éves árva fiatalember temetési (torára kifizetett?) költségek a következő összegekben jelentkeztek: „11.40 frt zucker, 7.00 frt coffee, 2.00 frt reis”.

A számadások túlnyomó többségében azonban a torra beszerzett hússal találkozunk. Ez a leginkább a mézáróstól vásárolt marhahús. Ára településenként változó, 0.18 – 0.20 frt körüli. Néhány elszámolásban (Bia, Csomád, Vecsés, Tököl) 18 font (9,5 kg) vásárlásának árát jelzik. Az egymástól távoli településeken, azonos mennyiségben vásárolt, majd felhasznált hús, valamilyen egységesen kialakult, állandó felhasználási arányt is jelenthetett. (A Piliscsabán elszámolt 5,5 font borjúhús, 6 font disznóhús, 8 font marhahús, összesen 19 font hús, is erre utalhat. Itt a haláleset a téli disznóölési időszakban történt, így ezen húsféle beszerzése sem jelenthetett gondot.) Néhányszor baromfi – tyúk – is szerepel a torra elkészített húsfélék között. Egyedi jelenség, amelyet a község gazdálkodásának jellemző vonásával összefüggőnek tarthatunk, hogy a 45 éves egészszelkes tököli gazda torára ürüt vágta¹¹, a tor ezen kívüli összes költsége is igen magas, 46.00 frt volt.

A fentebb említett élelmiszereken kívül rendszeresen említenek sót, lisztet, kenyeret, egy-két esetben szalonnát, valamint „boltbeli szereket”. A Dél Pest megyei Pilisen a 41 éves evangélikus nő torára a „halotti torhoz kiszolgáltattott apróságok, úgy mint só, hagyma, liszt” mellett paprika is szerepel egyedülként az összes megvizsgált leltárban. Pilisen tehát húspörkölt készítésével számolhatunk. Jelenleg eldönthetetlen kérdés azonban az, hogy összes többi esetben a forrás hallgat a fűszerként használt örölt paprikáról, vagy nem pörköltet, hanem más ételt készítettek.¹²

9 Hl súlya 0.75kg/liter. Izsák é. n. A bab hl súlyára nem találtam adatot.

10 A *Katolikus lexikon* (Soroksár katolikus) szerint „a halotti tor ételei is ugyanazok voltak, mint a kersztelő lakomáé vagy a lakodalomé, de országszerte elmaradhatlan volt a paprikás hús és a juhhúsos kása.

A lexikon által említett ételek – paprikás hús, juhhúsos kása – az általunk vizsgált időben ország eltérő térségeiben voltak ünnepi ételek.

11 Tökölön a háromszázat meghaladó háztartás kétharmadában 4-10 juhot jegyeztek fel 1851-ben. Ez egyedi jelenség volt ekkor a megyében.

12 A korábbi évszázadokban pásztorok ételeként készített, fogyasztott gulyásos hús a 19. század dolgozat által érintett időszakában már az Alföld nagy részén az ünnepi étkezés fogása lett. Kisbán 1997: 484–485.

ITALOK

Az anyaggyűjtés során feltűnt, hogy a pálinka milyen gyakran megtalálható a hagyatékok terhek között.¹³ Az adatok részletesebb értelmezése során kirajzolódott, hogy a pálinkát – valószínűleg – kizárólag a siratás alkalmával fogyasztották, esetenként nem kis mennyiségben. Bing Salomon lórévi számlája szerint „öt icze egy mesző szivo palinkát” (mintegy 4,5 liter) adott el a gyászoló családnak. Ennek mintegy háromszorosát, 15 icét (mintegy 12,5 liter) vettek a 63 éves özvegy galgahévi katolikus férfi temetésére, iccénként 0.22 frt-ért. A virrasztáson azonban nem mindig fogyott el ekkora mennyiség. Több Pilis megyei településen (Tótfalu, Piliscsaba, Csobánka) valamint a Csepel-szigeti Ráckeven egy-két icze árával számoltak.

Bor szinte minden temetésen és toron fogyott. A lórévi kocsmáros 36 icze borról (mintegy 30 liter) adott számlát, Csobánkán az egyik, jó minőségű asztali fehér bort termelő szomszéd faluból vásároltak egy akó bort (54 liter). Dél Pest megyei, Homokhátsági falvakban (Tatárszentgyörgy, Örkény, Sári) a halottvivők számára vették a bort, Soroksáron a virrasztóknak. Vecsésen a temetési költségek között az 1 akónyi „für Wein”-re kifizetett 6.00 frt-ot jegyezték fel. A Szentendrei-sziget két jeles szőlőtermelő falujában fogyott a toron a legtöbb bor (Pócsmegyeren 1,5 akó, 81 liter, Tótfaluban 2 akó, 108 liter.).

SÍRJELEK

A néprajzi irodalom egyik kiemelt kérdésköre a sírjelek kutatása, leginkább a református felekezethez köthető fejfák formai gazdagságának bemutatása, egyes díszítő elemeik értelmezése. A Homokhátság református településein is többnyire fejfával jelölték a hozzátartozó nyughelyét. Ócsán bognár 1.10 frt-ért készítette el az „*emlékoszlopot*”, Gyónon 0.50 frt volt a „*fejfa*”, Monoron a koporsóval együtt 3.80 frt-ba. Alsónémedin a 72 éves, tehetős, egészszelkes gazda temetési költség elszámolásában egy „*kő fejefa*” szerepel. A készítő számlája szerint „*bizonyítom, hogy öreg Kiss Pálné nálam egy márványkő oszlopot vett*” 23 frt-ért. A Szentendrei-szigeti református Tótfaluban (Galgóczy 1877:102.) egy kiskorú (hajadon) lány „*fejfájáért*” 24.00 ft-ot fizettek, ugyanitt egy negyedtelkes gazda sírkövének felállítása 30.00 frt-ba került. A két sírjel ára arra enged következtetni, hogy a hajadon lány „*fejfája*” is kőből készült.

A római katolikusok sírjelként keresztet állítottak. A Pilis megyei Perbálon és Piliscsabán 5.00 – 5.00 ft-ba került a „*síremlék*”, anyagát nem említik, ennek ellenére kőkeresztre gondolhatunk. Részben a Pilis- és a Budai hegységben található számos kőbánya miatt, részben pedig azért, mert a térség egyik mezővárosában, Zsámbékon a 17 éves árva fiú és a szintén 17 éves árva szolgáló lány is kőkeresztet, illetve „*emlékkövet*” kapott 6.00 – 6.00 frt-ért. Pest megye néhány településéről katolikusok hagyatékáról fennmaradt számadások is kő síremlékekről szólnak: Budakeszin 14.00 frt-os „*kőkereszt*”, Ráckeven 20.00 frt-os „*sírkereszt*” állott az elhunytak fölött, Ecseren pedig 24.00 frt-os márványkő kereszt arany felirattal. A veresegyházi szabadságos huszár végrendeletileg hagyta meg,

13 Ez motiválta, hogy a tanulmány mottójaként egy másik kontinens sokban eltérő kulturál közegében megfogalmazott irodalmi alkotást közöljek.

hogy sírján kőkereszt álljon. Pest megyében tehát mind a református, mind a katolikus felekezet körében széles körben készítettek kő síremlékeket.

A dolgozat rövid összefoglalásaként megemlíthetjük, hogy a 19. század közepén készült írott forráscsoport, a hagyatéki leltár számos, a mikrorégiók egyes szokásainak megkülönböztetésére alkalmas jelenséget rögzít. Ez megfigyelhető az elhunyt búcsúztatásban, ebben, az egyházi előírások által szorosan szabályozott átmeneti rítusban, illetve a hozzá kapcsolódó gyakorlatban is. A mikrorégiók nem egy esetben falvakra „esnek szét”. Ennek oka a fennmaradt források egyenetlen mennyiségében és Pest- Pilis megye történetében kereshető. Ugyanis a 18. századi újranepezésdés felekezeti és etnikailag is (ez etnikumokon belül pedig felekezeti) rendkívül mozaikossá tette a népességet. A változatos ökológiai környezet sem ösztönözte a községek kulturálisan jellemzően körülhatárolható mikrorégióba történő egységesülését.

SZAKIRODALOM

AMADO, Jorge

1998 *Flor asszony két férje*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

2007 Dokumentumok a Jászkun terület népének temetkezési szokásairól. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére*. Nagykőrös–Debrecen, 455–462.

BATHÓ Edit

2014 A Nagyboldogasszony templom kriptájának titkai. In: Pethő László (főszerk.): *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig*. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 375–399.

GALGÓCZY Károly

1877 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája*. Pest megye közönsége, Budapest.

KISBÁN Eszter

1997 Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 417–584.

KOCSIS Gyula

2014 Anyagi kultúra, társadalom és a mindennapi élet a 19. század közepén (Pest-Pilis-Solt vármegye). *Ethnographia* 125. (4) 590–604.

POZSONY Ferenc

2013 A népi kultúra területi tagolódásának vizsgálata. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica 2012–2013*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2013. 571–580.

FORRÁS

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára

IV. 260. Pest-Pilis-Solt Megye, Központi Árvatörvénytörvény b.) iratok

INTERNETES FORRÁS

IZSÁK Zoltán

é. n. Szántóföldi növények vetőmag termesztése és kereskedelme. Elérhetőség: www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szantofoldi-novenyek/ch10.html/ (Letöltve: 2014. 09. 27.)

PILLING János

é. n. A XX. század magyar nyelvű tanatológiai szakirodalmának bibliográfiája. Elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/00500/00513/00513.html> (Letöltve: 2014. 09. 16.)

josamuzeum.hu/regeszet/rolunk/kutatas/templomkutats/nagyhalasz/a-targyak-par-huzamai-es-datalasa/koporsoveretek. (Letöltve: 2014. 09. 21.)

lexikon.katolikus.hu/H/halotti9620tor.html (Letöltve: 2014. 09. 16.)

www.rscom.nl/hu/specification.html (Letöltve: 2014. 09. 27.)

www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako_monografia_sorozat/pages/monografia_3/011_c_szokastemetkezes.htm (Letöltve: 2014. 09. 16.)

www.textilorszag.hu/varras-alapok/egy-kis-anyagismeret (Letöltve: 2014. 09. 27.)

FÜGGELÉK

A közlés módja: település név doboz szám / iratszám / az évszám utolsó két számjegye. Az egyes településekre vonatkozó több forrás elkülönítése „és” kötőszóval történt.

1. Pilis megyei helységek a Duna jobb partján: Bia 72/4597/67 és 117/1971/70 és 135/225/71, Budakeszi 74/5486/67, Csobánka 103/3477/69 és 103/3595/69, Kalász 108/5680/69, Perbál 64/1353/67, Piliscsaba 82/2554/68 és 101/2704/ 69, Pócsmegyer 84/3319/68, Tinnye 8/356/62, Tótfalu 40/3225/65 és 98/ 1235/69 és 110/6243/69 és 116/1873/70, Zsámbék 50/356/64 és 75/5841/67
2. Csepel-sziget falvai: Lórév 73/5156/67, Ráckeve 84/2866/68 és 87/4577/68, Tököl 15/8338/66 és 24/1022/64 és 35/5990/64
3. Duna bal parti települések: Csomád 22/59/64 és 65/1726/67 és 74/5218/67 és 81/1858/68, 81/1980/68 és 85/3384/68 és 88/4948/68 és 90/5893/68 és 92/6695/68 és 101/2656/69, Csömör 117/2330/70, Soroksár 22/143/64 és 25/1252/64 és 30/3587/64 és 32/4494/64 és 33/5377/64 és 76/5993/67 és 76/5995/67 és 99/2000/69
4. Észak Pest megyei települések: Hévízgyörk 37/565/65 és 81/2136/68, Galgahévíz 126/5530/70, Galgamácsa 15/742/63, Püspökhátvan 79/1267/68, Veresegyház 51/1385/66 és 92/6880/68
5. A gödöllői dombság déli részének falvai: Ecser 27/2018/64, Tápiószecső 1/77/68, Úri 73/4968/67
6. Dél Pest megyei települések: alsónémedi 64/1403/67, Gyón 57/1142/65 és 57/3983/66, Kakucs 98/1173/69, Monor 36/811/65 és 104/3781/69, Ócsa 16/982/63 és 71/4193/67, Örkény 25/1269/64 és 46/6310/65 és 51/922/66, Pilis 37/734/65 és 141/2977/71, Sári 53/2220/66, Tatárszentgyörgy 101/2741/69 Üllő 38/1974/65, Vecsés 33/5229/64 és 33/5233/64 és 46/6105/65 és 55/3349/66

RĂMAS BUN DE LA MORT. JELIRE, PARASTAS, SEMNE FUNERARE ÎN COMITATUL PEST-PILIS (UNGARIA) LA MIJLOCUL SECOLULUI XIX

Comitatul Pest-Pilis reprezintă o unitate teritorială multicoloră a Ungariei atât din punct de vedere confesional, cât și etnic. Grupurile confesionale și etnice sunt mixte chiar și la nivelul anumitor sate. Ferenc Pozsony, omagiatul volumului de față, a publicat nu de mult o însumare a cercetărilor din secolul XX cu privire la specificitățile culturii tradiționale ale grupurilor regionale din Ungaria. Acestea au la bază munca de teren efectuată în a doua parte a secolului al XIX-lea și în secolul al XX-lea. Autorul studiului de față a utilizat surse de arhivă rezultate în urma procedurilor de moștenire, testamente, inventare etc. A ajuns la concluzia că elementele ritualului funerar sunt determinate mai ales de obiceiurile religioase locale, respectiv de situația materială a moștenitorilor, și mai puțin de apartenența la un grup etnic anume.

FAREWELL TO THE DECEASED: BEWAIL, FUNERAL FEAST, TOMB SIGNS IN PEST-PILIS COUNTY (HUNGARIAN KINGDOM) AT THE MIDDLE OF 19TH CENTURY

Pest-Pilis County is a multicolored territory of Hungary both in religion and ethnic minority groups. The religious and ethnic groups are mixed even within a single village. The Hungarian ethnographer Ferenc Pozsony, welcomed by the papers in this book, published a few months ago a survey about the 20th century researches on traditional characteristics of Hungarian regional groups. The basis of these articles is the fieldwork carried out in the second half of 19th and in the 20th century. The author of this paper uses archival sources, originated in succession processes e.g. last wills, probate inventories and so on. The conclusion is that the elements of funeral rituals are mostly determined by the local religious customs and the financial possibilities of the successors than the belonging to an ethnic minority group.

IANCU LAURA

„ISTEN ENGEDJE MEG!” AZ ÁTOK

A bibliai hagyomány szerint a teremtést követően Isten átokkal sújtotta az első asszonyt bűnre csábító kígyót, a kísértésnek engedelmeskedő Évát, és a társát, a bűnben követő Ádámot pedig megbüntette (1Móz 3,19). Később, az özönvíz után Isten ígéretet tett arra, hogy a földet többé nem fogja megátkozni (1Móz 8,21–22). Az átok nemcsak a zsidó-keresztény, hanem valamennyi vallási hagyományban ismert és használt formula, eljárás. Tanulmányom első felében ennek a mágikus, vallási jelenségnek a meghatározásával, valamint az átokformulák rendszerezésének a kérdéseivel foglalkozom. Ezt követően egy kelet-romániai, római katolikus vallású, magyar etnikumú közösségben végzett néprajzi terepmunka során gyűjtött (témához kapcsolódó) anyag bemutatására, rendszerezésére és értelmezésére teszek kísérletet.¹

A vallásetnológia meghatározása szerint az átok a mágia eszköztárába tartozó eljárás, működése a *kimondott szó* erejébe vetett hiten (Haag 1989: 110, Pócs 1977: 166, Solymossy 1943: 385, van der Leeuw 2001: 353), „alaphiedelmen” (Szigeti 2008: 35) alapul, és szorosan kapcsolódik a vallás hasonló elven működő műfajaihoz (úgy mint: áldás, böjt, ima, ráolvasás, rontás). Az idők folyamán az átok a tételes vallások szertartásaiba, valamint a köz- és magánjog eljárásai közé is bekerült, és napjainkban is fellelhető összetett jelenség (Katona 1982: 315). Az ókori görögöknél és rómaiaknál az átok eredendően *ima* volt, olyan ima, *mellyel az alvilág isteneinek a bosszúját, büntetését kérték ellenségre, gonosztevőre* (n. n. 1993: 449, Kinda 2012: 152).² Az átok (maledictio) lényegi eleme tehát a verbálisan megfogalmazott, egy másik emberre/közösségre/tárgyra kívánt rossz (Szemerkenyi 2011: 233),³ ennél fogva kézenfekvő volna az áldás (benedictio) ellentétpárjaként meghatározni (vö: Szigeti 2008: 36), ám a két műfaj közötti átmenet, a műfajok – szöveg és funkció szintű – keveredése, ahogyan az alábbiakban bemuta-

- 1 Etikai megfontolásokból a vizsgálat helyszínét és az adatközlők személyes adatait tanulmányomban nem tüntetem fel.
- 2 Egyik tanulmányában szépirodalmi példákat idézve Szemerkenyi Ágnes arra mutat rá, hogy az irodalmi hagyományban, bizonyos korszakokban az átok „olykor az írásbeliséget nem ismerő, régi, pallérozatlan, sőt civilizálatlan világ-gal társítódik” (Szemerkenyi 2011: 240).
- 3 L. még: n. n. 1993: 449.

tandó példákbl is látni fogjuk, bonyolulttá teszi az ellentét határainak pontos megrajzolását.⁴ Az azonban mind az átok, mind pedig az áldás esetén elmondható, hogy a szövegformulák kimondása magában hordozza a bennük megfogalmazottak teljesülésébe vetett hitet is.⁵ Az átok igen lényeges jellemvonását emeli ki Pócs Éva, amikor a jelenséget *beszéd*formulának határozza meg, ugyanis az eljárás lényegileg kapcsolódik a nyelvhez, illetőleg a(z élő) beszédhez (Pócs 1977: 167, vö: Aistleitner 1931: 35). Ugyanakkor ismerünk olyan eseteket is, ahol az átkot mondó egyén magában, csendben fogalmazza meg, mondja el az átokszöveget, továbbá olyan, szöveget nem is tartalmazó cselekmény jellegű átoktípusokat is (pl. böjt), ahol szövegszerűen egyáltalán nem fogalmazódik meg átok. Ez utóbbi eljárás (ti. a böjt) közel áll a *divináció*hoz, a jósláshoz,⁶ motivációja kevéssé a rossz kívánása, mint inkább az isteni ítélet és büntetés „kikényszerítése”.

Az átokformulák tipologizálása több szempont szerint lehetséges. A szándékosság jellege szerint a szakirodalom két típust különböztet meg. Az egyik az ún. negatív, *rontó* célú, a másik a pozitív, *tisztító* célú átok (Pócs 1977: 166, vö: Solymossy 1943: 384–385). Az egyéni úton mondott,⁷ ártó célzatú átokformula irányulhat a másik emberre és magára az átokmondóra is.⁸ A pozitív célzatú átokszövegekben általában a rossz szellem elküldése (*démonizálás*) fogalmazódik meg (Pócs 1977: 166). Utóbbi átokformulák a Bibliában (Szigeti 2008: 35) és a hivatalos vallásokban is ismertek voltak, kelet-európai térségekben pedig ma is gyakorlatban vannak (lásd pl. Czégényi 2004: 382–394, Keszeg 1999, Pócs 2001).⁹ Természetesen, az egymástól megkülönböztetett átokformulák a gyakorlatban keveredhetnek vagy egymásra épülhetnek. Mind a szándékosságot, mind pedig a szövegformálást illetően számolni kell – részben a hasonló, ám egészében sohasem azonos szituációk okán – a spontaneitás, az átmenetiség és a keveredés valamilyen fokával. Mindez pedig nemcsak az átok egyes formáira érvényes, hanem az egyéb műfajok, szövegformulák (áldás, ima, ráolvasás) keveredése révén létrejött szövegformulákra is.¹⁰

A szándékosság, az irányultság, a szöveg és a funkció tekintetében (jobban) körülhatárolható átoktípusok mellett a gyakorlatban ismertek olyan formulák (pl. *szitok*, *káromkodás*) is, amelyek forma, tartalom és szöveg vonatkozásában tekinthetők ugyan átoknak (van der Leeuw 2001: 356), funkció alapján azonban inkább *sztereotíp* szövegeknek minősülnek (Pócs 1977: 166). Ezek az átmeneti formulák az átok alakváltozását, esetleg eltűnését is tükrözhetik (vö: Szemerkényi 2011: 240), de jól rávilágítanak az átokszövegek előfordulásának legjellemzőbb közegére is: indulatos beszédsszituáció, a heves vérmérséklet különféle reakciói (Pócs 2001: 433, 1977: 167, Szigeti 2008: 37), az igazságosság és a tekintély sérülése, normaszegés (vö: Kinda 2010: 152), bosszúvágy, elkeseredettség, gyűlölet,

4 Mi több, a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a magyar áld–áldoz kifejezések egy töről fakadnak (Katona 1982: 313; vö: Balázs Géza a szent és a profán szövegek elkülöníthetőségével kapcsolatos kérdésekről írottakkal: Balázs 2004: 21).

5 A kérdésre a későbbiekben visszatérek.

6 A jóslásról mint az átok (esetleges vagy szerves) eleméről lásd még Szemerkényi 2011: 234.

7 Pócs Éva szerint azáltal, hogy az átok elmondása egyéni úton is elvégezhető, tehát nem szükséges hozzá mágiában járatos szakember, a boszorkányság intézményének egyik alapját képezi (Pócs 2001: 432).

8 Voltaképpen önátok, amit olyan esetben mondanak el, amikor egy kijelentés valós voltát (igazát) kell bizonyítani.

9 Önálló műfajt, illetőleg vallási jelenséget alkotnak az egyház és a vallási specialisták, továbbá a varázslók által elvégzett rítusok, ezt a komplex kérdéskört itt most nem érintem (vö: Jung 2010: 64–80).

10 A ráolvasás és az átok, illetőleg az áldás keveredéséről lásd Pócs Éva elemzését: Pócs: 1986: 235–273.

düh (Bárczi–Ország 1966: 330, Jung 2010: 66) stb. A mindennapi szóhasználatban végül az átok *sztereotip beszédformulaként* (Pócs 2001: 432), *indulatszöke* (Szigeti 2008: 40) is előfordul, illeten alkalmazása nem minden esetben tudatos, az átok hatásosságába vetett hit azonban racionális reflexió hiányában is fékezi mindezek gyakori elhangzását.¹¹

Az átok kapcsán sűrűn elhangzik a mondás, miszerint „az átok helyet keres magának”,¹² az átok nem vonható vissza (Aistleitner 1931: 35), a benne megfogalmazottak előbb-utóbb megvalósulnak, bekövetkeznek, bűnösség esetén a megátkozott vagy annak utódai, ártatlanság esetén az átkozó személy vagy utódai életében.¹³ Mindez pedig azt feltételezi/mutatja, hogy az átoknak (minden esetben) címzettje, hallgatója, esetleg hallgatói (is) vannak (Szemerkényi 2011: 234). Az átokban megfogalmazottak teljesülése a (jogos) isteni büntetés megnyilvánulásának a jele, azért, mert az átokszövegek jelentős részében Istentől magától kéri a „kivánt rosszat”, a büntetést vagy az igazságosság felfedését. Pócs Éva szerint azáltal, hogy „Istenre hárítják az átkot, a rontás emberi eszközét felemelik a természetfeletti szférába, ahonnan mint isteni csapás sújt le az a földi halandóra” (Pócs 2001: 433).¹⁴ A Bibliában előforduló átokformulák alapján úgy tűnik, az áldáshoz hasonlóan az átok is csak abban az esetben hatékony, ha az átokszavak Istentől származnak, így „az átoknak nem az ember, hanem Isten a kijelentője” (Szigeti 2008: 39). Az Ószövetségben embertől származó átok is előfordul, amely egyedül akkor hatásos, „ha Isten felhatalmazása alapján történik” (Aistleitner 1931: 35; Haag 1989: 110, Szigeti 2008: 39). Keresztény vallású közösségek vallásának a vizsgálata esetén számolnunk kell ezzel a szemlélettel, értelmező kerettel. Végül ez – ti. az Istennek fenntartott eljárás – lehet az oka annak is, hogy erkölcsi szempontból az átok bűn. Az átok mondása nemcsak a népi vallásosság szerint bűn, hanem a hivatalos vallások rendelkezései szerint is.¹⁵ A gyűlöletből fakadó átok pedig *halálos bűn* (vö: n. n. 1993: 449).¹⁶ Erkölcsi súlyosság tekintetében az egyház álláspontjához hasonlóan a népi gyakorlatban is különbség tapasztalható az átok egyes fokozatai között aszerint, hogy a benne megfogalmazott rossz kívánság kire, illetőleg mire irányul. A tételesen is megfogalmazott viszonyítási keretek ellenére az átokmondás indokoltságát és alkalmazási körét végső soron szubjektív tényezők határozzák meg. Jól tükrözi ezt az alábbi idézet is, amely a tanulmány további, elemző szakaszában bemutatandó néprajzi anyagból származik.

11 Önálló (népköltészeti) műfajt alkotnak az ún. átokdalok, amelyek epikus részletességgel vázolnak fel egy-egy szituációt, ahol átok is elhangzik. Ezzel a kérdéssel (lásd pl. Jung 2010: 64–80, Katona 1982: 313–345, Küllös 1977: 167) itt most nem foglalkozom, a tárgyban végzett legújabb kutatási eredményekről lásd: Rudasné Bajcsay: 2012. Hasonlóképpen önálló kérdésként vizsgálандók a folklór és a szépirodalom egyéb/egyes prózai műfajaiban (pl. a *mesében*) előforduló átokszövegek is. Erről lásd pl. Szemerkényi 2011: 231–244.

12 Továbbiak: „Az átok megfog”. „Megfogan”. „Bévalósodik”. Lásd még: Bárczi–Ország 1966: 331, Kinda 2010: 152.

13 A vallás(ok) történetéből ismert jelenség, hogy „a nemzetséget sújtó, öröklődő átok a házbán lakik, mint démon”. (lásd van der Leeuw 2001: 356).

14 Például a szomágia szerinti átok: „Törjön ki a nyakad!”. Vallásos megfogalmazásban: „Isten törje ki a nyakad!”

15 A római katolikus vallásban az evangéliumi tanítások alapján (lásd pl. Lk 23,34; Mt 6,14; 18,21–35) tilos az átokmondás, a keresztény embernek kötelessége kibékülni ellenségével, a rajta megesett sérelmet, igazságtalanságot nem róhatja fel, azt el kell felednie. A bibliai hagyományban a gonosz az, aki „folyvást szórja az átkot, az igaz még ellenségére sem mond átkot (Zsolt 10,7; 62,5; Jób 31,30). (Haag 1989: 112. Lásd még: Aistleitner 1931: 35.)

16 A halálos bűn (peccatum mortale) a katolikus egyházban „erkölcsileg rossz cselekedet, mellyel az ember tudva és akarva súlyos dologban nem engedelmeskedik Isten akaratának”, magára vonva így a végső elkárhozást (n. n. 1993: 449).

Nem jó átkozódni, azt mondják! De, no, de ciudă [dühből], meg megátkozol valakit. Más megfog, más nem! Nem jó átkozódni! Văleu [jaj], a pap milyen véteknek hagyja! Olyan véteknek hagyja, ha átkozol! De, no, mikor megharagszol, akkor még kiszalasztod, aztán bánod!

Bűn mivolta ellenére az átok szinte rutinszerűen előfordul súlyos és kevésbé súlyos esetekben egyaránt, és ez lehet a magyarázat arra is, hogy az átokmondás valódi akadálya nem az egyházi parancs és nem is a büntület, hanem az isteni igazságosság végső kiismerhetetlensége. Az ti., hogy minden bizonyíték és bizonyosság ellenére az ember végérvényesen nem lehet biztos abban, hogy az általa vétkecsnek gondolt s ezért megátkozott személy Isten „színe előtt” is vétkecs. Az általam vizsgált közösségben ez az ambivalencia tekinthető az átkozódás legfőbb gátjának. Néhány szövegpélda ennek illusztrálására:

Én legyek erőst rendbe mindennel,¹⁷ s ha én átkozódok, úgy sem néz az Isten! Isten jobban tudja, hogy kell kifizetni mindenkinek az ízéjét!¹⁸ Hiába, én is olyan rossz vagyok, hogy nem is lehet, s még átkozzalak téged, vagy ki tudja micsoda! Hát mondom, hogy elloptak tőlem valamit, átkozódj, hát én is lopok! Mind csak engem ver meg az Isten, mert én is lopok, s akkor?

Volt az én emberem [férjem] es, hogy a testvéreivel nem volt jól, s ő átkozódott lesz, azt mondja, hogy az Isten így tegyen, s úgy tegyen! Mondom, ez nem imádság, emberkém! Nem így imádkoznak! Kell imádkozz cu intenția curată [tiszt szándékkal]! Nem lehet úgy, mert tégedet ver meg az Isten mind csak es, ne mondd úgy! S én nem vagyok olyan [...]! Én nem, hogy kérjem az Istent, hogy valakinek az Isten adjon rosszat, vagy a gyermekeimet átkozzam, hogy az Isten adjon rosszat nekik! Nem! Az Isten őrizzen meg! Nem!

Az átokmondás másik, úgyszintén akadályoztató tényezője a *bűnösség-tudat*. Az átkozódni készülő személynek az átok kimondása előtt meg kell bizonyosodnia arról, hogy ő maga nem követette el azt a bűnt (vagy ahhoz hasonlót), amiért átkot készülni mondani. Sokan elmondták, azért nem átkozzák meg például a tolvajt, a valótlán dolgokat terjesztő pletykálkodókat stb., mert gyermekkorban vagy később maguk is követhettek el olyasfajta tetteket, ami elegendő lehet arra, hogy a másra mondott átok magukra irányuljon. Kirívó példája ennek a helyi molnár esete. A 20. század második felében a molnár házát és malmát felgyújtották, az épületek szénréz égtek. A szerencsétlenül járt ember a *kártyavetőtől* megtudta a tettes nevét és elhatározta, hogy megátkozza, ortodox vallású lévén, egyházi átkot mondat rá. Amikor a falusiak értesültek a molnár ebbéli szándékáról, nyomban siettek lebeszélni tervének véghezviteléről, figyelmeztetvén arra, hogy munkája során maga is követ(-he)tett el hibákat, minek következtében a nincstelenségre jutott molnár elállt szándékától, a vele történeteket pedig Isten jogos büntetésének nyilvánította. Az esetet azért is említettem, mert hat évtized távlatában ma is felemlégetik, és elrettentő hatással bír. Napjainkban sokan már nem átokkal és rontással, hanem imával igyekeznek rendezni az ilyesfajta ügyeket. Nem pusztán csak azért, mert az átkozódás súlyos, gyónáshoz kötött bűn, hanem azért is, mert az egyes esetek kapcsán tapasztalhatták, hogy az átok átkot szül, olyan láncreakciót indukál, ahol idővel minden fél vétkecsnek minősül, tehát megkárosul.

Hasonlóképpen ambivalens kérdés az átok következményének tulajdonított, azzal magyarázott csapások, szerencsétlenségek, betegségek kérdése. A vizsgált közösségben azt tapasztaltam, hogy nem is az érintett személyek, hanem általában a közösség vélekedik úgy, hogy a szerencsétlenül járt ember átok áldozata lett. Az ebben érintett személyek rendszerint visszautasítják a közbeszédben elhangzott vádakokat, az átok lehetőségét.

Voltak rosszak nálam is, elég! Kezdem Ádámmal s elvégezzem Évával, lehet, egy hónapig mondjam, hogy mifélén átal haladtam, de nem hiszek az ilyenbe, a rosszakba! [...] Én azt

17 Azaz erkölcsileg kifogástalan életvitelű.

18 Az idézetekben kiemelt kifejezések és szövegrészek az éppen tárgyalt jelenség nyomatékosítását szolgálják.

mondom, úgy volt az Istentől! Még kell húzzunk nehezet es, könnyűt es, după merit [érdem szerint]! Ha jók nem vagyunk, akkor? Ha imádkozunk, s inkább kérjük az Istent, akkor az Isten inkább segít!

Volt, hogy rosszul ment! [...] Annyi parával [pénzzel] beadósodtunk! Eladtuk a tehenet, s kellett mennjek születni, s nem volt mivel mennjek vegyek változókat, gyúnyákat [váltó ruhát], ami oda kell! Nem volt! Nem volt! [...] Itthon kellett, mert sokan voltunk! Sok száj várta itthon! Ő [ti. a férje] ment volna [ti. munkát vállalni], de nem volt ahová! S akkor mit mondj? Csinálás volt vagy átok? [...] Ültünk-ültünk-ültünk egy helybe, s megvártuk, míg az Isten megsegített, hogy amit elvesztettünk într-un an jumătate azt am câștigat in trei luni [amit másfél év alatt elvesztettünk, azt három hónap alatt visszaszereztük]. S akkor mit mondjak, hogy kész, elfogyott a csinálás [rontás]? Ha a tavaly jobban ment, idén rosszabbul, akkor mind csak az Isten a bűnös? Nem lehet enser [mindig] azt mondtani! Az Isten nem tudja betölteni mindenkinek a gusztyát [kívánságát]. Kérjek az Istentől avereát [vagyont], mikor nu merit [nem érdemlem meg]? Ad după posibilitate [érdem szerint ad].

Vannak olyan helyzetek is, amikor a közösségi normarendszer szerint példaértékűen élő, a vallás gyakorlásában élen járó családok életében következik be valamiféle szerencsétlenség, amit egyesek szerint irigylők, rosszakarók átka okozott, mások szerint azonban ilyen helyzetekben a nyilvánosság előtt eltitkolt vétkekért járó isteni büntetés nyilvánul meg. Az okkereső, értelmező vélekedésekben megjelenő átokmotívum volta-képpen az efféle szituációk bonyolultságát, kiismerhetőségéért és irányításáért vívott verbális küzdelmet tükrözik.

A vizsgálat jellege és a kutatási kérdés függvényében az átokszövegek tipizálásának több módja lehetséges. A magyar néprajz szintetizáló műveiben a már említett, cél szerinti osztályozás a jellemző.¹⁹ A rendelkezésemre álló folklóranyag tartalma és jellege új megközelítésre is lehetőséget kínál, ami tk. kiegészíti a cél szerinti rendszerezést. Ennek a megközelítésnek a középpontjában nem a cél, hanem a szereplő(k) és a társadalmi szituáció áll. A kérdés tehát nem az, hogy milyen céllal alkalmazzák az átkot, hanem az, hogy kik használják és kik ellen. E rendszerezés célja a bemutatandó anyag áttekinthetővé és értelmezhetővé tétele, az ezt a célt szolgáló kutatói tipológia nem kívánja homogenizálni a gyakorlatban érvényesülő sokféleséget, sokszínűséget.

MEGÁTEKÁL

A közösségi közbeszédben igen gyakran használt kifejezés a *megátekál*.²⁰ A fogalom a *botrány* (megbotránkoztat) szinonimájának tekinthető, a botrány kifejezés nem ismert

¹⁹ Ti. pozitív vagy negatív átok.

²⁰ A helyi köznyelvben a megátekál mellett gyakran használt a *tőrekedni* (*tipródni*) ige is, amely funkcióját tekintve közel áll az átokhoz, azzal a lényeges különbséggel, hogy nem tartalmazza az átok alapelemét, azaz a rossz kívánását. A kifejezés a *tőpreng*, *panaszkodik*, *emészt* (önmagát) igék szinonimája, leggyakrabban *okokat*, *vétkest* kereső *panaszkodást* jelent, a vétkes megbüntetésének a szándéka nélkül. A *tőrekedés* pszichikai megterheltséggel jár, spirituális értelemben áldozat, ami a vétkes személy felfedését, a rejtélyes dolgok megtudakolását, továbbá az isteni igazságosság nyilvánulását kényszeríti ki vagy eredményezheti. Éppen ezért a közösség megtétele szerint az átokhoz hasonlóan a tőrekedés is bűn, ugyanis sürgeti a természetfeletti beavatkozást, s mint ilyen, ellentétes a vallásilag helyes magatartással, azaz Istenbe vetett bizalommal.

a helyi nyelvjárásban.²¹ A közösségben egyébként az átok megnevezése: átek. Az átok megnyilvánulása meglehetősen látványos, botrányos, megbotráncoztató alakot is ölt(het).²² Ezt illusztrálják a következő példák is. Az első példa egy asszony esetéről szól, aki számára a fiatal, újonnan kinevezett plébános engedélyezte az igeliturgián történő felolvasást, ami megbotráncoztatást váltott ki a közösségben. A településen először fordult elő az, hogy a liturgián nem papi személy vagy ministráns olvasta fel a bibliai részleteket, hanem a szóban forgó asszony, aki egyébként igen rossz erkölcsi megítélés alatt van.

XY megátékálta az egész világot [faluközösséget]! S-a urcat oda, hogy csitilja az evangéliát [ti. a szöszékre ment, hogy felolvassa a szentírási részleteket]. Kétszer. A világ addig könyökölt a templomba, hogy a amuzat pe toatã lumea [nevetségessé tette magát]!

Ő csitilja [olvassa] az evangéliát?

Hát mi, még felhág? Az egész világ: nu vrea [nem támogatja]! Vannak gyermekek. Intr-adevăr [igaz], mikor elménsz a városra, a városon csitilnak [olvasnak] emberek [itt: felnőttek], én voltam Bukarestbe majdnem egy hónapig, de ne, Timisoaraba nu există [nem létezik], hogy felhágjon öregasszony az oltárra. Olyanok, akik ott vannak a templomnál, azok még lehet csitiljanak [olvassanak]. [...] Hát [...] ez a P-né [...], addig könyökölt a misén, azt mondja, én Istenem, miután dusmán [ellenséges] az egész testvéreivel, felhágott az oltárra? [...] Nem beszélget a testvéreivel s még csitil [olvas] az oltáron! S még elénekelt az evangéliát is! [...] Azt az egyet én sem szenvedem! Van ifjúság, [...] nem szeretem. Mai ales [főleg, hogy] tudod, hogy dusmanșak [ellenségeskedők], úgy elbeszélük az embert is, addig heregett [röhögött], s addig... Rossz! Nem volt szép neki az, nem hiszem, hogy odamenjen még!

A második idézet az egykori kántor személyével kapcsolatosan elhangzottakból származik. Az adatközlő számára megbotráncoztató volt az, hogy a kántori feladatokat már nem teljesítő asszony az énekkar és frissen házasodott fiatal emberek számára fenntartott kórusban tartózkodott, mint kiderült, az orgona megigazítása, behangolása céljából. Mindkét esetben azt látjuk, hogy a helyi szokásoktól és normától elütő, önmagában, erkölcsileg semleges tartalmú cselekmény a botrány oka, a megbotráncozás kiváltó tette.

Ne, amikor A. [ti. a kántor] is volt, akkor is haragudt a világ! Azt mondták: egyszer, ha férjhez ment, mit keres a kórusba, mert asszony! S mikor megláttam most a nyáron, mondom, drept [tényleg] magad ingemet megátékáltál, A.! Magad most is hágsz fel a kórusba? Azt mondja: Meg kellett egy kicsit helyhessem [igazítsam] az orgonát!

A botrány, megbotráncozás természetesen más módon is kifejezést nyer. Témánk szempontjából ide tartoznak azok a kontextusok is, ahol az egyén a megbotráncozást nem átekálásnak mondja, hanem – mintegy az átok vagy az isteni ítélet elhárítása céljából – röpke *fohászt* fogalmaz meg. Egy asszony szemtanúja volt annak a jelenetnek, ahol a plébánia egyik házvezetője a szomszédjával veszekedett, majd az esti liturgián áldozott, anélkül, hogy azt megelőzően meggyónta volna ebbéli vétékét.²³

21 Nyelvészeti feladat volna annak kiderítése, hogy a fogalom mennyiben tekinthető helyi képződménynek, mint ahogyan az is, hogy miként kapcsolódik az átokhoz mint főnévhez.

22 L. pl. a később ismertetett „Sándor” esetét, akit hazudozásai miatt megátokoztak, minek következtében nyelve a hasáig nőtt.

23 A helyi közösség gyónási szokásai igen sajátosak, a felnőttek igyekeznek a jeles napot megelőző napon elvégezni a gyónásukat, mert hitük szerint áldozni csak bűnmentes állapotban lehetséges, márpedig ezt az állapotot nem igazán lehet megőrizni. A veszekedés bűnét elkövető nőnek tehát – a helyi megítélések szerint – meg kellett volna gyónnia vétékét. Érdekes, hogy a helyi gyakorlatban egészében hiányzik az egyéni úton kezdeményezett (spirituális) tisztulás, azaz a személyes bocsánatkérés az elkövetett (kisebb) bűnökért. A hit szerint az egyén csak gyónás útján nyerhet tisztulást, bűnei alól feloldozást.

Én nézem néni M.-t, a szórát [házvezetőnőt] – *az Isten bocsássa meg! – úgy összeveszett J.-val, hogy immá mennyit nem kezdett el szitkolózni! Mikor én elmegyek este a misére, mit látok? Elment néni M. áldozni! Az milyen dolog? S nekem akkor úgy tetszett, mintha nekem ütöttek lenne ide egyet!* [Lehet meggyónt!] *Nem volt, amikor! Mise előtt veszekedtek, s mikor bement a templomba, akkor kezdődött is a mise. [Otthon!] Nem! Otthon nem lehet! Csak in sacristie [a sekrestyében!] Nem betegágyas, hogy otthon gyóntassa meg.*

A megátékalásnak van egy, a botrányon túlmutató jelentéstartalma is. Vannak átoknak minősülő, illetőleg a helyi közbeszédben annak ítélte *situációk* (pl. engedetlen gyermek), *kapcsolatok* (pl. alkoholista házastárs), *életállapotok*, amikor és ahol az egyéneknek olyan pszichikai teherrel, elháríthatatlannak látszó súlyos, tartós bajjal (vö: Bárczi–Országh 1966: 331) kell együtt élnie, amit nem áll módjában megszüntetni (gyermekét nem tagadhatja ki, a szentségi házasságot nem bonthatja fel). Ilyen és ehhez hasonló helyzetekben hangzanak el az olyan megfogalmazások, mint pl. *„Jaj, ez a gyermek megátékalta gyitót [egészen], nem akar meghallgatni egy szálát [egyáltalán nem fogad szót]!”, „Ez a rézszezes megátékalta, addig iutt! [ivott]”. „Megátékalta gyitót [egészen], megette az élőnapjaimat!”, „Megátékalódtam, addig türtem!”*

HÁLÁTLAN SZÜLÖTT – ANYAI ÁTOK

A helyi hit szerint az anya kimondott szava, legyen az átok vagy áldás, egész életre kiterjedően hatással van a gyermek életére. A helyi értelmezések szerint az anyai átok hatékonyságának oka, hogy a gyermekét kihordó, világra hozó és felnevelő anyát viselt szenvedései miatt feltétel nélküli és örök tisztelet, továbbá engedelmesség illeti meg.

Azt mondják, hogy az anya, ha átkoz, s a gyermekek, ha bűnösek, akkor megfogja az átok! Megfogja, mert egy anya sokat kínlódik a gyermekkel! [...] Immá, mikor lesz, meglátod, menyit nem alszol! Kell szoptasd, kell ügyeld [vigyáznod kell rá]! Sok dolog van egy gyermekkel! S mikor felnő, akkor még más. Mennék el, s kell búsulod őket!

A hagyomány szerint az anyák ebbéli „méltósága” (ti. a gyermeki, fiúi engedelmeség) magától Istentől származik. Éppen ezért, ahogyan az az alábbi esetből is kitűnik, az anyai átok kimondója nem is az anya, az átok „megengedője” maga az Isten. Ugyanakkor nagyon fontos kiemelni, hogy a vizsgált közösségben egyáltalán nem ismert és nem használt az „isteni átok” sem mint kifejezés, sem mint hit/elképzelés. Az adatközlők értelmezése szerint Isten nem átkoz(hat), az átok tehát szigorúan emberi cselekedet, aminek a hatékonysága démoni erővel/eszközökkel is növelhető. Az emberi cselekedeteket jutalmazó vagy büntető isteni megnyilvánulások helyi megfogalmazása: *megver az Isten, az Isten nem hagyta, az Isten megsajnálta, az Isten csinált egy bajt, az Isten elhagyta* [hogy az egyik ember ártson a másik embernek] stb. Az alábbi példában jól látható, hogy az anya voltképpen engedetlen gyermekét félti Isten büntetésétől. A második idézetben egy ritkának tűnő magatartásról olvashatunk. Az adatközlő szerint a szóban forgó asszony átkozódó fajta volt, megítélése szerint fia szerencsétlenségeinek oka és okozója a rá mondott anyai átkok. Az adatközlő maga is hangsúlyozza, hogy ebbéli véleménye pusztán „elgondolás”, azaz feltételezés, a körülmények pontos ismerője, hite szerint, egyedül Isten.

Úgy lökték ki belőlem, ezt az ördögfiút! Most nem is köszöni meg nekem! Úgy lökték ki! Nem is éreztem, de én olyan beteg voltam. [...] *Azt mondja a doktor: C.! Să-i mulțumești*

lui Dumenezeu! [Köszönd meg Istennek!] [...] *De ha ő csúfolódik velem, megveri az Isten!* [...] *Úgy kellene éljünk, mint két madár. Minek veszekedünk? Én mondtam neki: neked marad az élet* [ti. az örökség]! Mégis, enser [mindig] csak veszekedés.

Ne, voltak ezek az N.-ék! Ez az asszony az olyan volt, hogy az erőst átkozott! Még azt mondják, hogy még olyan is volt, hogy csinált meg másokat! Az Isten tudja, én nem tudom! S izé, ezt a fiát, gondolom erőst sokat átkozta, mert annak soha nem volt megállása a házuknál! Még vettek [ti. házat], még árultak! Még...

Az általam ismert esetek jelentős többségében nem hangzik el átok a negatív kontextusban emlegetett gyermekre, akire – átok elleni védekezés jeléül – áldást vagy ráolvasást mondanak.²⁴ Egyik nő például arról panaszkodott, hogy tizenkét gyermeke közül egyetlen egy lakik a faluban, akire azonban – szükség esetén – nem számíthat. Az átok látszatát is kerülő, sértettségének mégis hangot adó nő a következőképpen fogalmazott: *Az Isten bocsássa meg, de ha kérem, hogy hozzanak valamit, nem hoznak!* Egy másik anya arról panaszkodott, hogy a fiának adott földparcella használata ellenében semmiféle viszonozást nem kapott, amit igazságtalanságnak ítél. Nézete szerint ezért büntette meg Isten a fiát azzal, hogy a vadak elpusztították a termést.

Ők tartsák a földet, de nem adnak semmit! De most az idén az Isten megmutatta! Volt ide ki földjük, a disznók kijöttek, a felét leették! [...] *Ha meggondolná, te, mi elvettük* [elvetettük] *minden esztendőbe, nem adtunk semmit neki, most az Isten elvette! De nem gondolja meg!*

Az anyai szó tehát nemcsak a verbálisan kifejezett átok esetén lehet ártalmas, az anyával szemben elkövetett „igazságtalan cselekedet” is kiválthatja – a fenti példa esetén például – az isteni büntetést.

Átokra utaló sztereotip mondásoknak tekinthetők azok az indulatból kimondott anyai *sítokszók*, amelyekkel az anya gyermekét illeti olyan esetekben, amikor gyorsan és hatékonyan kívánja elérni célját. Például: *Bolondulnál meg!*; *Meredjenek ki a szemeid!*; *Ördög vigyen el!* stb. Az adatközlők elmondása szerint az ilyen típusú átkozódás nem egyéb és nem több, mint *panaszkodás, dühkitörés*, hiszen az anya ténylegesen nem kívánhat a gyermekének bajt, ugyanis a bajjal, betegséggel „megvert” gyermeket az anyának magának kell ápolnia, s így az átokkal valójában saját terhét gyarapítaná.

Mámám, amikor növelt, azt mondta, ne mondjuk úgy a gyermeknek! Mert én, amikor neveltem a gyermekeimet, akkor mondtam: *Ej, hogy az ördög kapjon el!* S akkor azt mondja mámám: *a rossz ott van mellette!* [...] *A rossz, amikor emlegetted: ott is van!* *Hogy a lelkét elnyerje, elvegye s kénozza! Isten is megkénoz, de még megjertál* [megbocsát] (...), *de a rossz nem soha, csak kénoz.*

Érdekes, hogy a gyermekekhez hasonlóan a *papokra* sem mondanak nyílt átkot, a sérelem orvoslását ez esetben is az Istenre „bízzák”. Ennek az eljárásmodnak az egyik oka a papi státusnak tulajdonított természetfeletti hatalom, és az ebből fakadó félelem, miszerint az isteni erővel rendelkező pap átka végzetes (lehet). Ugyanakkor az is lényeges, hogy a közösség tisztelettel adózik a papnak, aki – a helyi vélekedés szerint – az életét a közösség és a vallási élet szolgálatára áldozta fel. Pl.: *Ingemet egyszer kiprédikált* [...], *de ott az Isten lássa!* *A papok is – az Isten bocsássa!* – *de azok is rosszak, azok is emberek!* *A világ földszínén, mi, ezek, mind emberek vagyunk!* A papról mondott rossz (rágalom) kimondása pillanatában a bocsánatkérés szavának is el kell hangoznia.

Végül, az *elhunytakról* folytatott beszélgetések során is gyakoriak a fohászszerű mondasok, nyilvánvalóan azon halottak emlegetése esetében, akik az élők megítélése szerint életükben átkozódást „kikényszerítő” tettet vittek véghez. Pl.: *Restesek voltak, disznót nem*

24 Olyan esetekben például, amikor negatív cselekmény kapcsán emlékeznek valakire vagy beszélnek valakiről, akire (a történetek ellenére) nem mondanak átkot, és áldást sem.

neveltek, nagy szegénységben éltek, de az Isten nyugítsa meg, ott, ahol vannak, mert valahogy felnevelték a gyermekeiket.

MENY–ANYÓS

Az átok elhangzásának egyik jellemző közege az anyós–meny közötti konfliktusos viszony. A kapcsolat sajátosságából fakad, hogy nem feltétlenül kell elhangoznia átoknak ahhoz, hogy a szereplők közötti viszony elmergesedjen. A rendelkezésemre álló adatok tükrében úgy tűnik, ebben a kontextusban az átok leginkább fenyegető eszköz, ritkán esik meg, hogy ténylegesen is elhangzik. Az okokra jól rávilágít a helyi A. B., aki a következőképpen magyarázta el a jelenséget:

Jár a szájik, de nem igaz. Nem átkozta egy meg es az anyósát! Ez nem arra való. Hallod-e! Ez nem játék. Ők tudják, hogy evvel nem lehet játszadni. Az anyós es, a menyé es tudja, hogy nem ártatlan! Egyik es. Lehet, hogy az egyik egyet rontott a másiknak, de a másik es rontott a másiknak. Ha nem es drep [pontosan] azt, mind csak es, csinált rosszat! S akkor meg kell gondold, minek átkozd magad a másikat, mikor magad sem vagy drept [éppen] ma született bárány!

Ugyanezt a magatartást látjuk érvényesülni az alábbi esetben is, ahol a menyével rossz viszonyban álló anyós, igaza nyomatékosítása céljából nem átkot mond a menyére, és nem is önátkot, hanem saját igazát kinyilvánító csodát kér Istentől. Ebben az esetben tehát átok nem hangzik el, ám az eljárás mintegy helyettesíti az átokmondást.

S én keresztet vetettem, megcsókoltam a rozáliunak [rózsafüzérnek] a keresztjét, s mondtam: ha én jártam valamerre, s ha én csináltam valamit,²⁵ amennyicske van még a napnak, egy métra [méter], hogy szentüljön le [lebukjon], mondom, ne haladjon le, az Isten csináljon egy nagy követ – mondom, hogy az egész világ csodálkozzon, ha én jártam az ilyenekkel. Nem hitte! Nem hitte! No, imádkoztam, Szent Mártához. Kedden elvégeztem s szerdán reggel [...] majdnem meghalt. [...] Én megmondtam: nem is átkozom, nem is csinállok semmit! Az Isten csináljon, amit akar. Takarja ki, hogy ki a bűnös, s vala hárman meghaljanak. A én megmondtam T.-nek: fiam, én nem haragszom, de imádkozom, hogy az Isten mutassa ki!

Egy másik asszony disznót nevelt fia családja számára. Az idős asszony ősszel azt kérte, vigyék el az állatot, mert a téli viszonyok közepette (jég, fagy) nem tudja vállalni a gondozását. A hír hallatára a meny azt üzenté anyósának: nincs szüksége a disznóra. A meny gondot okozott anyósának, lévén, hogy karácsony előtt már nehezen akad vevő. Az anyós ebben az esetben sem mondott átkot a menyére, ám szavaiból félreérthetetlenül kicseng a fenyegetés.

Mondtam neki, hogy mikor viszi el a disznót, mert nem tudom tartani drept [éppen] karácsonyig, mert amikor megfagy egy kicsit, akkor sikulok [csúszonek], s nem tudok hozni vizet [ti. a kútról]! Adj a el, azt mondja, ki még eszik disznóhúst! Akkor miért mondtad A.-nak, hogy hagyja itt a disznót, növeljem fel? Kínlódok esztendeig, s most immá adjam el, induljak meg árulni! Azt mondom, bizand, a fejére teszen, fejére teszen, nem teszen javára az a leány!

A közösség életében megesett esetekből származó, szállóigévé rögzült „tanulságok” sokak számára ismertek és figyelmeztető céllal gyakran el is hangzanak. Egy a menyével rossz viszonyban álló nő arra kérte fiát, ne hallgasson felesége valótlan állításaira. *Fiam, ha magad hiszed a hazugságokat, akkor adjon az Isten akkora nyelvet, mint*

25 A meny azzal vádolta anyósát, hogy varázslónál járt és megrontotta őt.

Sándornak! *Hogy érjen le a burikodhoz!* [köldöködhöz]. Az átokbéli Sándor egy helyi lakos volt, akinek a nyelve – a róla szóló elbeszélések szerint – köldökéig nőtt, mert *egész életébe hazudozott*, és egyéb erkölcsstelen tetteket is elkövetett.

Az az ember elparalizálódott [lebénult] s a nyelve leért a burikájához. Ha betettek egy darab rongyot a szájához, akkor megállt, s ha nem, nem. Élt sokáig. [...] Csúfolódott. Gyűjtött meg németeket a verekedés idején! Ki tudja, mennyi hazugságot mondott! Az Isten megnyújtotta a nyelvét!

A HATALMÁVAL VISSZAÉLŐ – A KISZOLGÁLTATOTT

A bibliai hagyományban azt találjuk, hogy a szociális kiszolgáltatottságban, jogfosztottságban, azaz a rabszolgaságban élők számára az átok nélkülözhetetlen eszköz volt, amellyel valamiféle félelmet, féket tudtak fenntartani az elnyomók, elnyomás ellen (Aistleitner 1931: 35). Hasonlóképpen áll ez napjainkban is, az általam vizsgált közösségekben is. Lényeges, hogy ilyen kontextusban mégis ritkán, csak igen-igen súlyos esetekben hangzik el (ténylegesen is) átok. Ez történt az alábbiakban olvasható esetben is, ahol az özvegyen maradt, három árva gyermekét kínok közepette nevelő fiatalasszony átkot mondott egyik rokonára, aki tízesztendő gyermekét súlyosan elverte, mert azt gyanította, hogy eltulajdonította a pénzét. Nem sokkal később a fiúgyermek életét vesztette. Jellemző, hogy főként az ilyen motivációjú átokmondás esetén jelenik meg a ritualizáltság (vö: Pócs 2001: 434).

De megátkoztam Y.-t! Letérdeltem! Krisztus Jézus engedje meg, akkor legyen embere, mikor nekem visszajő a cintaramból [temetőből] I.-m! Elváltak-e az emberétől? A szentelt gyermekkel imádkoztam egy péntek este! Csak annyit imádkoztam! Csak hallom: elváltak! Hát négyen kettőt? S alig voltak clasa a cincea [ötödik osztályosok]? [...] Csapdosták, a fejét rugdosták, azt mondták, hogy elvették a parát [pénzt], s ideadták nekem, kivittem Z.-hez!

Egy másik idős özvegyasszony számára ugyancsak az átok bizonyult az egyetlen eszköznek arra, hogy megbüntettesse a szavát megszegő férfit. Az asszony egy szekér tüzelőfáért cserébe a férfinak adományozta lucernaföldjét, ám a férfi végül nem teljesítette vállalását, mire az asszony a következőképpenátkozta meg: *Az Isten engedje meg, mikor meghalsz, a koporsód tetejére tedd fel!*²⁶ A következő példa abból a szempontból is érdekes, hogy a magatehetetlen átkozódó idős asszony *nevelt fiára* mond átkot, aki ittas állapotban összetörte a csontját. Az anyai átok kapcsán szó volt arról, hogy az anya – általában – nem mondja ki az átkot, nem így az idős nevelőanya, aki megátkozza az egészségét megkárosító nevelt fiát.

Gy. [...] felvett innen a mellemről, s megrázott, mint egy éveg [üveg] tejet, s összeszorított, s kitörte a mellemet [ti. mellkasát], a csontot! Ne, ki van dagadva három hete! Megdeklaráltam a policiánál [feljelentettem a rendőrségen] is, megdeklaráltam az orvosnál is, ha helyre nem jövök, meghalok, vigyék a börtönbe! [...] Immá három hete sindem [szenvedek miatta!] De ne lenne része meglássa karácsonyt! Jézus születését ne érje meg! [...] Részeg, hogynel! Ivott ott-hon! [...] Én is vittem egy fél oka [liter] pálinkát, de amikor megláttam, hogy teszen [hogy viselkedik], mondtam a leányomnak, menj, s vagy elöntsd, vagy vedd el! S kereste, hol van az üveg, mondom, nekem nincs! A leányom felvett, az ölébe hozott hazafelé, a szekérbe! Immá három hete sindem! De ne lenne része meglássa karácsonyt! Jézus születését ne érje meg!

26 Ti. a tüzelőfát, amivel adósa maradt.

Az idézett példa jól kifejezi, hogy az átok gyakran a büntetés funkcióját tölti be, vagy azt helyettesíti. A fenti példákban elhangzott az átokszövegek szinte állandó eleme, az *Isten/Krisztus/Jézus engedje meg* motívum, amely az átokmondó státusára is rávilágít, hogy ti. az egyén Jézus Krisztustól – aki a vallás tanítása szerint a *bíró* – kéri a büntetés „megengedését”, bekövetkeztét.

ÖNÁTOK

A korábbiakban szoltunk arról, hogy az egyénileg mondott átok nemcsak a másik emberre, hanem az átokmondóra is irányulhat, főként olyan esetekben, amikor az egyén számára más, állításának igaz voltát bizonyító eszköz nem áll rendelkezésre. A helyi köznyelvben több kifejezés használt egy-egy állítás nyomatékosítására. Az önátok²⁷ némely fajtája közel áll az eskühöz,²⁸ leggyakoribb formulája a *bizand* kifejezés, amit rendszerint a kevésbé fajsúlyos esetekben használnak.²⁹ Pl. *Bizand nem láttam/mondtam/hallottam!*; *Bizand nem vót otthon!*; *Bizand elmenek napszámba, ha ad kölcsönt!* stb. Súlyosabb mondásoknak számítanak azok az eskühöz hasonló önátkok, amelyek olyan helyzetekben hangzanak el, amikor a *bizand* elégtelennek mutatkozik. Az esküt tevő szavát hitelesítendő mintegy egészségét, épségét, sőt életét adja zálogba, amikor önátkot mond. Néhány példa: *Cepenyljódjak meg, ha hazudok!* *Cepenyljon meg az Isten!*;³⁰ *Haljak meg estig, ha hazudok!*; *Ne érjem meg a reggelt, ha mondtam valami rosszat!*; *Száradjon le a kezem, ha én vettem el!* stb., illetőleg újabban román nyelven hasonló formulák: *Să mă bată Dumnezeu!* [Az Isten verjen meg!]

Nekem eccer leopták vót a pujamat [kukoricámat] [...] s én kám bánultam [gyanakodtam], hogy ki lett lenne. S mondom neki, mikor találkoztam vele: Komámasszony, bizand [esküszöm], az Isten engedje meg, melyik ellopta, a keze száradjon le, met én azzal erőst sokat szenvedtem, met azzal dolog vót. [...] S akkor ő aszonta, bizand [esküszöm] komámasszony, itt cepenijon [nyomorított] meg az Isten, ha tudom, hogy ki vót (...) én az Isten előtt tiszta vagyok, bizand [esküszöm].

A sértés, a kár stb. súlyosságától függően előfordul, hogy az eskütételhez kisméretű feszületet használnak, *felesküsznek a szentkeresztre*. Ennél is súlyosabb esetre vall, ha az eskütételre a templomban, esetleg a pap jelenlétében kerítenek sort. Az adatok tükrében úgy tűnik, ilyen eljárásra akkor is sor kerülhet, ha a konfliktus alapja „egyszerű” becsületsértés (pl. valótlan dolgok állítása, rosszindulatú pletyka). Önálló tanulmány tárgyát képezhetné a tolvajra mondott átok és a lopással gyanúsított személy önátka.³¹ A rendelkezésemre álló adatok szerint, ezen a téren az átok leggyakrabban *fenyvegető* eszközként használt, amire a gyanúsított rendszerint önátokkal válaszol. A különféle javak eltulajdo-

27 Némely vélekedések szerint az önátok bibliai eredetű (lásd pl. Gyulai 1908: 325–327).

28 A népköltészetben az átkot az eskütől és a káromkodástól „mindössze fokozati és szerepköri különbségek választják el” (Katona 1982: 314). A kérdés vallásfenomenológiai, vallástörténeti értelmezéséhez lásd pl. van der Leeuw 2001: 358–359.

29 A nyelvi asszimiláció szintjétől függően előfordul, hogy a román: *pe cuvântul meu de onoare* formulát használják, ami a *becsületszavamra* esküformulának felel meg, utóbbi azonban nem ismert a helyi nyelvjárásban.

30 *Cepenylódni*, azaz lebélni.

31 A témáról (más összefüggésben) lásd Peti 2003: 29–33.

nításával kapcsolatos ügyek mágikus eszközökkel történő rendezése (általában) a szociális kiszolgáltatottságban élők körében fordul elő, ám ma már körükben sem jellemző. A járási bíróságtól hatvan kilométerre élő, a rendőrségi és a bírósági eljárás költségeinek a fedezéséhez anyagi forrásokkal nem rendelkező falusiak igen ritkán fordulnak panaszaiikkal az állami jogszolgáltatáshoz. Az átok alkalmazása a (hagyományos paraszti életforma fennállása mellett) azért is „indokoltabb”, mert az eltulajdonított javak (szerszámok, termény, állat stb.), becsületsértés stb. általában – a pereskedés költségeinél jóval – „kisebb” értékűek. Az ilyen – „kisebb” jelentőségű – jogi sérelmek, problémák rendezésében és orvoslásában igen fontos szerepet töltött be a helyi plébános, aki a mise végén közhírré tette a közösségi lopásokat, felszólítva a tettest az eltulajdonított javak visszaszolgáltatására. Egy, a plébánián történt lopás következtében a plébános megszüntette ezt a gyakorlatot, az efféle problémák rendezése az érintettek körébe került vissza, ahol a konfliktusok rendezése során sokan az ima és/vagy az átok eszközét alkalmazzák.

AZ ÁTOK ELLENI VÉDEKEZÉS

Az átok és a rontás elleni védekezés egyik módja az imamondás, a szentelmények (szenteltvíz, szentelt gyertya, szentelt növények) rituális használata, a szentségek (gyónás, áldozás) rendszerszerű igénybevétele. Az elhárítás fontos eszköze továbbá a rontásra/átokmondásra készülő egyén szándékától való eltérítés.

Azt mondta, megcsinálja az emberemet! Megátkozza! [...] Én mondtam neki: Kend hogy várja, hogy haljon meg, ha ilyeneket csinált?

Hasonló funkciót töltött be korábban a vallásos (pl. kereszt) és nem-vallásos (pl. fokhagyma) tárgyak kihelyezése vagy viselése, vagy valamelyik ruhadarab kifordítása, ám ezek a módszerek ma már háttérbe szorultak. A helyiek vélekedése szerint a rontás és az átok bekövetkeztét végeredményben egyedül Isten akadályozhatja meg.

ÖSSZEGZÉS

Aligha megragadható valamennyi szituáció, ahol átok hangzik el, és ezt a tényt e rövid áttekintés, az itt bemutatott példák is alátámasztják. A vizsgált közösségben az átok olyan sajátos és élő hagyomány, amely nemcsak vallástörténeti és (szöveg)folklorisztikai, de nyelvészeti, sőt szociálantropológiai szempontok szerint is vizsgálható. *Az átok a hosszabb-rövidebb szövegből álló ráolvasásokhoz, a cselekményhez kötött rontástechnikákhoz képest sokkal inkább a spontaneitás törvényszerűségei szerint alakul, személyesen elvégezhető, minden különösebb speciális tudás és képesség birtoklása nélkül. Legáltalánosabb módja a spontán megindulásból mondott rossz kívánság, aminek kiváltó oka rendszerint az emberi idegesség vagy düh, bosszú és sérelem stb.*

Az átokjelenség számos kérdést felvet, amelyek megválaszolása a területi korlátok miatt itt most nem lehetséges. A témát összegezve egy – nem folklorisztikai, inkább val-

lástörténeti, vallásetnológiai – kérdésre térek csak ki, arra ti., hogy vajon *rontás*nak tekinthetjük-e az átkot. A vizsgálat alapján úgy tűnik, az átok mint folklór(isztikai), mágikus *varázsszöveg* önmagában tekinthető önálló műfaj- és szövegkategóriának,³² a gyakorlatban azonban nem „műfajtisztá” keretek között nyilvánul meg, és így volt ez már a műfaj korai (ókori, bibliai) korszakában is. A néprajzi szakirodalom szerint „a rontó szándékkal elmondott átok vagy az átkozódás feltételezésével magyarázott csapás, betegség ugyanúgy része a boszorkányság” (rontás) rendszereinek, „mint a tárgyakkal való manipulálás vagy rontás okkult úton” (Pócs 2001: 434). Az átokformulák, valamint a társadalmi szituációk áttekintése során azt látjuk, hogy a sérelem tárgya általában földi javakkal³³ vagy evilági szimbolikus hierarchiák, tekintélyek, határok megsértésével kapcsolatos. Az átokformulák néhány típusa, némely jellemzője, de leginkább a működési mechanizmusaik alapján indokoltan sorolhatók a boszorkányság (tágon értelmezett) rendszeréhez. Ha azonban leegyszerűsítjük a kérdést, azt látjuk, hogy az átok voltaképpen az áldás hiánya.³⁴ Az itt bemutatott példák közül egy olyan *mentalitás* tükröződik, ahol a jó sorsot áldásnak, a rossz sorsot átoknak tartják, és ez „életszerű” értelmezése az élet egymást követő eseményeinek, történéseinek. A valások tanítása és a néphit tapasztalatai szerint az áldás is, az átok is Istentől származik, pontosabban Isten „engedélyével” valósul vagy történik meg. Az átokjelenségben szereplő harmadik személy tehát nem a boszorkány/varázsló/specialista, hanem Isten, aki – a hit és a tanítások szerint – egyedül a bűnöst sújtja büntetéssel (vö: Aistleitner 1931: 35), ebbéli döntését később akár vissza is vonhatja, a keletkezett károkat „jóra fordíthatja”, szemben a boszorkánnyal, aki ártatlan emberre is képes csapást mérni. A rontás rendszeréhez azok az esetek sorolhatók, ahol az átokformulákban – *expressis verbis* – nem történik hivatkozás természetfeletti lényre, ill. azok a rituális/mágikus eljárások, ahol az átokmondó specialista.³⁵ Kérdés azonban, hogy az átokjelenséget alkotó, a vizsgálatok során elemeire szedett, egymástól különféle szempontok szerint elválasztott komponensek a gyakorlatban elkülönülnek-e egymástól. Vajon a vallásos mentalitású, más szóval az istenhívó ember cselekedhet-e Isten előtt rejtett dolgot vagy olyat, amibe Isten nem „avatja” be (pl. boszorkánnyal véghezvitt rontást, átokmondást)? Az ilyen jellegű cselekedetek elvégzése – a cselekvőben – nem szünteti meg a vallásos vagy istenhitet, vagy éppen istenfélelmet. Mindez pedig arra mutat, hogy az átokmondásban egy olyan szellemi hierarchia működik, fejt ki hatását, ahol az emberi, valamint a démoni szint felett egy felsőbb, isteni akarat is érvényesül.

SZAKIRODALOM

AISTLEITNER József

1931 Áldás és átok a Szentírásban. In: *Katolikus lexikon I.* A Magyar Kultúra Kiadása, Budapest, 35.

32 A szerb folklórisztikában például az átok műfajai besorolása, illetve megnevezése: „egyszerű forma”, „kisebb forma”, beszédforma (Jung 2010: 67).

33 Hasonló a helyzet a népköltészeti, közelebbről a népdal és a népballada alkotásokban előforduló átokformulákkal is (Katona 1982: 342).

34 Vö: Jung Károly elemzésével, ahol a szerző – a folklóralkotásokban előforduló – ún. átoknak álcázott áldásokkal foglalkozik (Jung 2010: 64–80).

35 Aki adott esetben természetfeletti erőkre hivatkozva, azok segítségével fogalmazza meg az átkot.

BALÁZS Géza

2004 Antropológiai gondolatok a szent és profán szövegekről. In: Pócs Éva (szerk.): Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről, IV.) Balassi Kiadó, Budapest, 17–23.

BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (főszerk.)

1966 Átok. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Magyar Tudományos Akadémia, Nyelv-tudományi Intézet, Budapest, 330–331.

CZÉGENYI Dóra

2004 A román pap alakja egy szilágysági közösség hiedelemrendszerében. Gyógyítás és rontás. In: Pócs Éva (szerk.): Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről, IV.) Balassi Kiadó, Budapest, 382–394.

GYULAI Pál

1908 *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

HAAG, Herbert

1989 *Bibliai lexikon*. Szent István Társulat, Budapest.

JUNG Károly

2010 Átoknak álcázott áldások. (Az átok egyik különleges formájának példái a népköltészetben). *Híd*. (12) 64–80.

KATONA Imre

1982 Áldás- és átokformulák a magyar népdalokban és népballadákban. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 313–345.

KESZEG Vilmos

1999 *Mezőségi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

KINDA István

2010 *Ellenőrzött közösségek. Szabályok, vétkek és büntetések a moldvai csángó falvakban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

KÜLLŐS Imola

1977 Átokdal. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 167.

LEEuw, van der, Gerardus

2001 *A vallás fenomenológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.

Ó- és Újszövetségi Szentírás

2000 Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest.

PETI Lehel

2003 A lopás fekete mágiaival való kezelése. *Korunk* XIV. (9) 29–33.

PÓCS Éva

1977 Átok. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 166–167.

1986 *Szem meglátott, szív megvert*. Magyar ráolvasások. Helikon, Budapest.

2001 *Két csíki falu néphite a századvégen*. Európai Folklór Intézet – Osiris, Budapest.

PÓCS Éva (szerk.)

2004 Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományos közeli megközelítésben. (Tanulmányok a transzcendensről, IV.) Balassi Kiadó, Budapest.

RUDASNÉ BAJCSAY Márta

2012 *Folyosóról folyosóra, a variánsok útvesztői között. Egy dallamtípus Fehér László-balladái*. Doktori Disszertáció. PTE–BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs.

SZEMERKÉNYI Ágnes

2011 Nyelvhasználat és folklór. In: Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány – örökség – közkultúra*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 231–244.

SZIGETI Jenő

2008 Áldás és átok az őszötvetségben. In: Szigeti Jenő: *Bibliai nyomokon. Tanulmányok a bibliai folklór és tárgytörténet köréből*. A Kisegyház-kutató Egyesület, Budapest, 35–41.

SOLYMOSSY Sándor

1943 A kimondott szó varázsereje. In: *A magyarság néprajza IV. Szellemi néprajz*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 384–386.

n. n.

1993 Átok. In: *Magyar Katolikus Lexikon I.* Szent István Társulat, Budapest, 449.

„FACĂ-SE VOIA LUI DUMNEZEU!” BLESTEMUL

Blestemul este o formulă magică, o practică rituală cunoscută și folosită în toate tradițiile religioase. În prima sa parte studiul de față oferă o definiție a fenomenului din punctul de vedere al etnografiei religiei, respectiv o sistematizare generală a formulelor. După problematica teoriei și a terminologiei, a doua parte revine analizei, oferind o prezentare a materialului cules în urma cercetării efectuate în cadrul unei comunități de etnie maghiară și religie romano-catolică din estul României, respectiv o sistematizare a datelor conform relațiilor sociale și interpretarea lor etnografică. Pe baza concluziilor analizei se pare că blestemul este un fenomen extrem de complex (care pornește de la nivelul religiozității individuale și influențează întreaga comunitate), a cărui interpretare este posibilă doar în cadrul întregului sistem religios.

“GOD, LET THERE BE THY WILL!” THE CURSE

All religious traditions use the curse as a magic formula or ritual process. In the first half the present study tries to give a definition of the phenomena and to systematize the curse formulae. Following the review of theoretical and terminology questions, in the second, analyzing part the study presents those ethnographic data which were collected in a village from Eastern Romania, among a Hungarian ethnic group of Roman Catholic religion. The ethnographic data related to curse are systematized according to the social systematization and interpreted from the perspective of ethnology of religion. The result of the analysis is that the curse is a very complex phenomena (starts from individual religiosity and has an effect on the whole community). The interpretation of curse is possible only in relation with the whole religious system.

KOMÁROMI TÜNDE

KRÍZISHELYZET, MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK ÉS BÚNTUDAT: EGY KATOLIKUS KÁNTORNŐ ESETE

A

z itt következő esettanulmány eredetileg a *Rontás és társadalom Aranyos-széken* című doktori disszertáció (ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2005) és az abból készült könyv (Komáromi 2009) egyik fejezete lett volna, de idő hiányában ezt akkor nem írtam meg. A disszertáció kiadását első-sorban Pozsony Ferenc kezdeményezésének és támogatásának köszönhe-tem. A könyvből hiányzó esettanulmánnyal szeretném köszönten.

Ezúttal is olyan esetet szeretnék bemutatni és elemezni, ami egyrészt a rontás tematikájának kontextusában, másrészt a kutatott faluban, sőt tágabb kontextusban, Erdély-szerte is releváns problémát vet fel. Egy erdélyi magyar ember krízishelyzetben olyan megoldáshoz folyamodik, ami egész addigi életével, világnézetével és vallásával éles ellentétben van, mégis megteszi, mert szomszédjai, ismerősei hasonló megoldásokat alkalmaznak, és az a benyomása, hogy eredménnyel járnak. A kiválasztott eset Hagymásról¹ származik.² Egy magyar nemzetiségű, katolikus vallású öregasszonyról, Teréz³ néniről lesz szó, aki 1997-ben, találkozásunk ide-jén 81 éves volt. Teréz néni a falu második legnagyobb földtulajdonnal rendelkező családjából származott. Kollektivizáláskor elveszítették tel-küket és házukat is, a házba telepítették a kollektív gazdaság irodáit. Egy hideg novemberben kezdtek el új házat építeni, s amíg elkészült, az egyik szomszédos telken egy gazdasági épületben húzták meg magukat. Pályája

1 Fiktív helységnev (vö: Komáromi 2009). Így neveztem el azt a Kolozs megyei falut, amelyben a legtöbbet kutattam a doktori disszertációhoz. A fiktív neve-et a kényes témák miatt, a személyek védelmére alkalmaztam.

2 A terepmunkára és a falura vonatkozó adatokat helyszűke miatt nem ismétlem meg, ezért elnézést kérek minden olvasótól, akinek a könyv nem elérhető (Ko-máromi 2009).

3 A név fiktív, ugyanígy a lánya, a postás, valamint a lovas gazda neve is.

alakulásáról keveset mesélt, tudni lehet, hogy beiratkozott a kolozsvári Marianumba,⁴ orvos szeretett volna lenni, de apja erről lebeszélte, mondván, hogy nincs ilyesmire rászorulva, mert *vagyonos és szemrevaló*. Sosem lett belőle a szocialista rendszer építője, végig a katolikus egyházat szolgálta kántori feladatokat látva el. Ebbe beletartozott a betegek látogatása és lelki gondozásuk is, hiszen papot csak akkor hívhattak, ha nagyon komolyra fordult a helyzet: *Hát, ha jó lenne a lábam, máris ott lennék, a betegeket látogatni. Én, mint katolikus kántor, látogattam a betegeket állandóan. Megparancsolta a pap, hogy: – Ahogy valakit lát – csak a haldoklókhoz hívjanak, engem nem minden – fáj a feje, s nem megy a gymra, s nem tudom, mi – azt mondja – s aztán mind fussak oda – azt mondja. – S akkó e’mentek utána, s e’vitték oda, s a cigány úgy be vót rugva, s úgy összehányták magukat! Azt mondja: – Többet soha! Mikó haldokolnak, akkó megyek! Mikor kell feladni az utolsó kenetet. Menjen, látogassa meg, s aztán vigasztalja meg őket, s alászoalja, azt mondja.*

Teréz néni származása miatt is ismerte a falubelieket, s munkája révén is sok emberrel tartott rendszeres kapcsolatot. Emellett jó szomszédi és baráti viszonyai is voltak. Kutatásom idején egyedül élt, férje már meghalt, gyerekei (egy fiú és egy lány) rég megházasodtak és más, viszonylag távoli helységeket éltek, de szintén Románia területén. Foglalkozásából következően nem juthatott állami nyugdíjhoz, így öregségére semmilyen jövedelme nem volt. Lánya havonta küldött neki pénzt, ezt a helyi postás kézbesítette. A lakás és megélhetése költségeit Teréz néni ebből fedezte.

Egy húsvét előtti alkalommal⁵ lánya a szokásosnál jóval nagyobb összeget (250000 lej) küldött. A postás (egy középkorú nő) tudta, hogy Teréz néni már alig lát, és visszaélt a helyzettel. Csak 150000 lej adott át, a gyanútlan öregasszony viszont aláírásával tanúsította, hogy átvette a teljes összeget. Csakhamar fény derült a turpisságra, mivel Teréz néni postafordultával megköszönte a pénzt a lányának, aki ugyancsak meglepődött: *S akkor – én a posta fordultával megköszönöm Emmának a pénzt. Hogy: Köszönöm a százötvenezer lejt, mondom, s így, s úgy, na, satöbbi. Visszaír erre a lányom: Anyu – azt mondja – valami tévedés van – azt mondja – me nem százötvenezer lejt, me kétszázötvenezer lejt küdtünk! – És megvölt a izé, amive’ fe’tették a postára a pénzt; hétezer lejé’ hozták el. Na, drága: erre elmegyek reklamálni. A dirigintéhez [‘igazgató’].⁶ Kinek Krisztus a barátja, az könnyen üdvözüll! És – azt mondja, hogy: – Doamnă [‘asszonyom’] – azt mondja – să nu vă supărați [‘ne haragudjon’], én... – mosta ott a kezét, nyeggett, mekegett. – Állj meg, me kutya van a kertbe; tudsz te valamit! – Bine, doamnă [‘Jól van, asszonyom’], mondom, menjünk a miliciára. Azt mondja: – Da, eu am dat la Margit banii! [‘de én odaadtam Margitnak a pénzt!’] Eu am dat la Margit! [‘Én odaadtam Margitnak a pénzt!’] – És mennyit adott? – mondom. Azt mondja: Kétszázötvenezeret. – Mondom: Csak ennyi kell nekem! Nem kell semmi, mondom, több. Kétszázötvenet. Elismerte? Ați recunoscut? – Da. – Na, drága; a vejem felhívta aztán telefonon a postát, s aztán jó kalamájka vót az.*

Ekkor Teréz néni a helyi rendőrséghez fordult segítségért, de ott sem ért el semmit: azt a választ kapta, hogy a postásnő a Bibliára és a fészületre tett kézzel megesküdült, hogy nem lopta el a pénzt: *Elkerültünk a miliciára. A milicián azt mondja a șef [‘főnök’] – de ők nem vótak ott, csak én – azt mondja a șef: – Doamna, uită-te! [‘Nézz meg, asszonyom!’] – bevitt egy külön szobába, ott egy szekrénybe egy ekkora kis fakazetta, s abba, drága, benne van a fészület és a Biblia! Szépen be van zárva. – Nézz meg – azt mondja – megesküdtél erre, rátette a kezit – azt mondja – s megesküdtél, hogy magának odaadta a kétszázötvenezer lejt. – Belébetegedtem!*

4 A Marianum Kolozsvár hajdani katolikus leánynevelő intézete, amely a mai Horea úti Bölcsészkar (BBTE) épületében működött 1911 és 1948 között.

5 Az érzelmek erősségéből, az elbeszélés módjából, illetve a pénzösszegeből arra következtettek, hogy az esemény nem sokkal korábban történhetett.

6 A román szavak, kifejezések fordítását magyarul zárójelben adom meg.

Mondom: – Domnu șef, să nu vă supărați ['ne haragudjon, főnök úr'] – mondom – az ő esküje, tudja, mennyi? Pfü! Ennyi, látja? Mondom: Az magát is, a postásné is, a papokat is, ameijeknekni gyón is, az mind az orránál fogva hordozza! – mondom. Az egy elvetemedett, utolsó valaki. Met az is. – Noi n-avem, ce face ['nincs mit tegyünk'] – azt mondja – ha egyszer megesküdtél! – És ezt maguk elhiszik – mondom – s a százezer lejem elment! – Na, drága!

Pert indítani reménytelen ilyen esetben, sehova sem vezetne, s ezt mindkét fél tudja. Ilyenkor a helybeliek más megoldáshoz szoktak folyamodni. El lehet menni a román ortodox paphoz, és egy adományozott pénzösszeg ellenében meg lehet őt kérni, imádkozzon, hogy Isten igazságot tegyen az ügyben. A pap „miséit” követő időszakban Isten igazsága valamilyen szerencsétlenség, kár vagy betegség formájában jelentkezik. A misék következményei súlyosak, esetenként végletesek lehetnek, komoly betegség vagy éppenséggel haláleset, de súlyos káreset is lehet, például tűz által. A falubeliek szerint ez általánosan elfogadott módja az igazságtetésnek, bár ritkán, és akkor is csak nagyon bizalmas viszonyokban vallják meg. A kár a bűnös ember családját éri: ha igaz a lopás ténye, akkor a tolvajt vagy családját, ha hamis a vád, akkor a vádló személyt. Elbeszéléseik szerint a pap rendszerint arra kéri a hozzá forduló személyeket, hogy bűjtöljenek és imádkozzanak (egy megszabott időszakban, vagy egy hét bizonyos napjain/napján).⁷

S akkor azt mondja, hogy fureszáltassam⁸ meg, csináltassam meg. [Ki mondta?] Az ismerősök. Menjek a paphoz, a román paphoz, s adjam be! És nézzem meg, hogy meg...izél. Na, csak rávitt a bűnöm! Rávitt a bűnöm! Odaadtam a drága ezreseket a papnak! Nem azért, me má nem kellett az izé, má jó vót a blabla; csakhogy az Isten büntesse meg. Büntesse meg! A disznót – hogy lássa a világ, hogy hát aljas, utolsó rongy... Aztán azóta is mind veri az Isten! Azóta is. Szarik a világra! Nem törődik. Mindenhova, ahova visz nyugdíjt, kiköveteli, drága, a csubbukot. Kiköveteli! S ha nem: ezt csinálja. Ezt csinálja. Más helyen – nem, tolvaj az egész világ, drága – kirugnák az állásából! Kirugnák az állásából. Azt mondta a vejem: – Addig nem nyugszom, ameddig az állásából ki nem teszem! – Most má járunk utána. S tanú van, elég van! Azt mondja a postásné: – Nem kapunk postást! Nem kapunk postást. – Jaj, mondom, csak tegye ki a izét, a firmát, nézze meg, mondom, húszat is kap! – Dehogynem kapnak! Na – azé mondom, drága. A csináltatás ilyen. Ott csináltathatja, s izélheti, mer nem ér az semmit! A Jóistennek annál több gondja van. [S melyik paphoz ment el?] A román paphoz. [Ehhez?] Ehhez, a [hagymási]hoz. Igen, me a katolikus pap efféléket nem csinál, se az unitárius, se a református! A katolikus pap nem foglalkozik ezekkel. A román pap igen! A mi papjaink nem foglalkoznak ilyenekkel. Azt mondja: aki vétkezett, az rója le az Istennel, nem a papon keresztül. Ezek a romának - hisznek benne! [De hogy csináltatnak meg valakit? Nem félnek, hogy mi lesz velük?] A' nem! A papok se! Tudja, micsinált?...érthetetlen szó] mondott; imádságokat. Imádságot. Letérgyelnek az oltár előtt, s aztán – könyvből – mondja a magáét, ami oda van írva. [És mibe van öltözve? Fel van öltözve papi ruhába?] Há persze! [Maga is ott volt?] Én nem! Nem. Én csak megbíztam őt, hogy legyen szíves, imádkozzék, hogy süljön ki a disznóság.

7 Erről átfogóan a könyv *Alternatív igazságszolgáltatás: átok és csináltatás a román pappal* című fejezetében írtam. Ez az esettanulmány ide kapcsolódik (Komáromi 2009: 100–112). Itt ennél részletesebben nem térnek ki a román paphoz járás, misétetés témájára, amivel erről (is) írott szakdolgozatom óta (Komáromi 1995) különböző szempontokból és sokan foglalkoztunk. A teljesség igénye nélkül: Czégényi 1999, 2004, 2015; Gagyí 2010a, 2010b; Keszeg 1996, 1999; Komáromi 1996, 2001, 2007, 2009, 2010; Mátyus 2004; Pócs 2001, 2002. Valer Simion Cosma fiatal történész doktori disszertációját a román ortodox papokról írta (a román pap az erdélyi 19. századi parasztság körében – Cosma 2013).

8 A fureszáltatni a román *afuresenie* ('kiátkozás') szóból származik. Vö: „afurisanii”, A pap és a „szent törvénykezés”: átkok, kiátkozások és „fekete misék” (Cosma 2013: 315–322).

Hogy süljön rá a disznóság, hogy ellopta a százezeret. Na, én nem, nem maszkotyálak⁹ én velük. Csak – tudom, hogy a katolikus pap nem csinál efféléket, csak a román papok.

Teréz néni tehát végül is elment a falubeli román paphoz (rávitt a bűnöm), engedett a rábeszélésnek – vagy pusztán a tanácsoknak – és az emlékeinek, hiszen hosszú élete során számos olyan történetet hallott, amely a román papok hatásos közbenjárásáról szólt. Mikor végigjárta a hivatalos ügyintézés lehetséges útjait, és már nem látszott semmi nyíltan vállalható megoldás, akkor egy bevett, de leplezett megoldást is kipróbált. Itt néhány dolgot fontos megjegyezni. Egyrészt a faluban kutatásom idején még sokan meséltek a cseberbenzésről, azaz a tolvaj kilétét felfedni hivatott divinációs technikáról (vö: Keszeg 1992), de egyszer sem tapasztaltam, hogy még végeznének cseberbenzést. Viszont a tolvaj felfedéséhez még sokan igénybe vették a környékbeli jósok szolgálatait (például állat lopása, de tejhaszon mágikus elvétele esetén is). Mivel itt nyilvánvaló, hogy ki a tettes, ilyen fajta divinációs technikák nem segítenek. A román pap megkeresésének nem is ez, hanem a büntetés és általa a tolvajlás nyilvános bizonyítása volt a célja (*hogy lássa a világ, hogy hát aljas, utolsó rongy*).

1989 után rengeteg lopásetet történt a faluban. Az emberek visszakapták földtulajdonukat, és ha képesek voltak azt megművelni (életkoruk, egészségi állapotuk, egyéb elfoglaltságaik megengedték), sosem lehettek biztosak abban, hogy a termést betakaríthatják, mert nagyon gyakran ellopták, többnyire az éjszaka leple alatt. Ezért sokan örködni kezdtek, de ez igen sok fáradtsággal járt. Ugyanebben az időszakban nagyobb háztartási gépek és háziállatok szintén eltűntek, s jórészt éjszaka. Arany ékszereket is loptak el, de ez a szocializmus idején is gyakori volt, és jórészt közeli rokonok, szomszédok voltak a tettesek, akik segíteni jöttek a házhoz. Mindezek a lopásetek teljességgel reménytelenek, hacsak a károsult fél nem kéri Isten segítségét egy román ortodox pap közvetítésével. Fontos megjegyezni, hogy a szocialista rendszer idején a mezőgazdasági termelősövetkezet keretein belül megművelt földekről is sokan és sokat loptak, viszont ez senkit nem érintett személyében, míg 1989 után a magánterületről, magángazdaságokból ellopott termés és állat vagy gép nagyon is befolyásolta a gazda megélhetését. Ilyen körülmények közt a mezőgazdasági termékek lopása egész más értelmet nyert. A szocializmus éveiből pedig nem véletlenül kerülnek elő az aranyékszer-lopások, hiszen akkoriban Erdélyben ez volt a pénz befektetésének egyik bevett módja. A vizsgált esetben a nyugdíjas öregasszony megélhetése teljességében a lánya pénzbeli segítségével múlik. Ha abban valaki megrövidíti, nincs, miből kifizetnie számláit, és nincs, miből megélnie. A postás állandó kapcsolatban van vele, minden alkalommal ő kézbesíti a pénzt. Mindketten katolikusok és rég ismerik egymást.

A falubeli románok többsége ortodox keresztény (kis számban megtértek valamilyen neoprotestáns valláshoz, például Jehova tanúi lettek 1989 után). Ezzel szemben a falubeli magyarok többsége valamelyik történelmi protestáns egyház híve, református vagy unitárius. A katolikusok kisebbségben vannak és ennél is kevesebb a neoprotestáns magyarok száma a faluban. Az etnikai és a vallási hovatartozás történetileg összefonódott Erdélyben (vö. Komáromi 2010). A faluban a „magyar” vallások (katolikus, református, unitárius) hívei eljárnak egymás templomába, sőt a protestánsok néha úrvacsorát is vesznek a másik protestáns felekezet templomában. Ezzel szemben a „román” (ortodox) egyház híveivel nincs ilyenfajta közvetlen kapcsolat. Az utóbbi évtizedekben egyre gya-

9 Az idézett beszélgetés-részletben kiemelttem azokat a kifejezéseket, amelyek a román ortodox vallásos gyakorlathoz való viszonyulást tükrözik. A *maszkotyálak* szó a helyi hétköznapi beszédben kézhez tapadó anyaggal való bánást jelent, ami beszennyez, de céltalan és értelmetlen. Itt egészen pontosan tisztátalan elvegyülésre utal a kifejezés, ami egy magyar, katolikus, ráadásul elit származású asszony esetében nem kívánatos.

koribbak a román-magyar vegyes házasságok. Házasságkötés esetén a magyar rokonok is elmennek a román ortodox templomba, de elég meghallgatni, hogyan beszélnek az ortodox egyházi szertartásokról ahhoz, hogy megértsük, milyen erős az idegenkedés és a távolságtartás. Többnyire az a jellemző napjainkban is, hogy a falubeli magyar ember soha, vagy szinte soha nem megy be román templomba, illetve abban az esetben, ha szluzsbát kér, azon nem vesz részt, csak a papot keresi meg lakásán (titokban). A helybeli románok sem járnak „magyar” templomba.¹⁰

Nem csupán itt, de Erdély-szerte jellemző kisebb vagy nagyobb mértékű távolságtartás az egymás mellett élő különböző etnikumú (és vallású) lakosok között. Terepmunkám alatt a faluban azt tapasztaltam, hogy a mások vallását és vallásos kultúráját sok esetben még a szomszédban lakó emberek sem ismerik. Ez nem azt jelenti, hogy semmilyen kapcsolatot nem ápolnak egymással, vagy nem beszélgetnek. Az élet számos területét megbeszélik, de a vallásról leginkább sztereotíp vélekedések keringenek (az ortodoxok babonásak, túlzott hitük van stb.). Az emberek ismerhetik egymás nyelvét (ma már többnyire a magyarok a román), valamennyire ismerhetik egymás kulináris kultúráját (ez sokszor néhány enni-való ismeretében és átvételében merül ki, ilyen például a román csorbák vagy a magyar paprikás átvétele). Hagymáson a betelepült románok a helybeliektől sok ismereteket szereztek például zöldségtermesztés terén. Tehát sokféle közös tudás van, de itt azt szeretném kihangsúlyozni, hogy a vallással kapcsolatos ismeretek nem közösek, és azokról csak bizonyos korlátok közt esik szó. Talán úgy fogalmazhatnánk, hogy a vallás instrumentális felhasználási lehetőségei azok, amelyeket megosztanak egymással, illetve amelyeket a magyar lakosok megtanulnak, átvesznek a román hívektől. Ebből egy sajátos praxis következik, és ez a krízishelyzetek megoldásával kapcsolatos. Nagy baj, betegség, kár esetén úgy a románok, mint a magyarok (és cigány lakosok is) a román ortodox papokhoz fordulnak segítségért, támogatásért, csupán mindezt különbözőféleképpen teszik. A román lakosok nem csak ekkor mennek román ortodox templomba, többnyire részt vesznek a misén, életük megszokott része ott imádkozni, illetve azt kérni, hogy a pap imádkozzon értük és „szolgálatát” kiterjedjen rájuk vagy hozzátartozójukra. Ugyanígy a bőjt is többnyire megszokott része életüknek, még akkor is, ha nem tartják be mindig és mindannyian ugyanolyan komolysággal. De ezek – az igazságtéves céljából is alkalmazott vallásos „technikák” az ő esetükben sokkal természetesebben illeszkednek egy rendszerbe, mint a protestáns magyarok esetében, és míg a protestáns magyarok racionális világnézete szempontjából babonásnak és mágikusnak ítéltetnek, az ortodoxok esetében a hivatalos és népi vallássosság határmezsgyéjén létrejött, történetileg változó vallásos gyakorlatokról van szó. A csodában, ördögűzésben, általában a vallásos hit erejében másként hisz egy ortodox román, mint egy történeti protestáns egyház magyar híve, hiszen teljesen más vallásos kultúrában szocializálódott. Egy ortodox számára a csoda lehetséges. A magyar embernek viszont legalább akkora szüksége lehet élete bizonyos helyzeteiben a csodában való hitre, mint a románoknak, és krízishelyzetben ez az igény felülírja az egyébként többé-kevésbé elfogadott, de legalábbis nyilvánosan támogatott racionális, tudományos nézőpontokat.

Amint azt már korábban is említettem, lopás esetében Hagymáson más megoldás is létezett ugyanebben az időszakban. S. Ferencnek például ellopták egy lovát, és egy körülbelül harminc kilométer távolságra élő jóst keresett fel, aki többek közt egy mágikus rítust ajánlott, amivel a gazdaságot megvédheti. A jóst egy közvetítő személy révén kereste fel Ferenc, és bár nagyon bízott a segítségében, nem járt a próbálkozás semmi eredménnyel. A faluban és a vidéken több hagyományos jós, önöntő, füves ember és kenő (csontkovács)

10 Az ortodox templomot a falubeli magyarok román templomként emlegetik. Az olyan házakat, ahol románok laknak, román házakként.

élt, akiknek a szolgáltatásait sokan igénybe vették, holott erről nem mindenki beszélt szívesen és nyíltan. Az ilyen jellegű kompromisszumok, próbálkozások sokkal szélesebb körben voltak jellemzőek, mint ahogy azt a nyilvános beszéd alapján hinné lehetne. És azt gondolom, ez így természetes, hiszen a műveltebb emberek egész életükben azt tapasztalták, hogy a racionális gondolkodás kulturálisan magasabb rendűként van elfogadva, illetve ez volt a jellemző a többségében protestáns magyar lakosság és általában az ateista pártemberek körében – viszont ezt szintén csak nyilvános beszéd alapján tudjuk, és hacsak el nem mondják, senki sem derítheti ki, hogy vézhelyzetben ki mit tett, gondolt. Az a tapasztalatom, hogy a kutatás során legtöbb esetben bizalom kérdése volt csupán, hogy mit vallanak, mit vállalnak, miről beszélnek, és ez a kapcsolat alakulásával egyszerre változott, s az embereket legkevésbé sem aggasztotta, hogy ellentmondanak annak, amit beszélgetésünk kezdetén állítottak – hiszen akkor azt gondolták, nem tudom elfogadni valódi álláspontjukat, és nem akartak egy fiatal kutató előtt sem nevetségessé válni. Nagyon fontos tehát különbséget tenni a képzelt vagy valós elvárásokhoz igazított homlokzat (Goffman 2000) és a valós hit és gyakorlat között.

Annak ellenére, hogy nagy általánosságban a magyarok és románok vallásos kultúrája közt számottevő távolság van, az utóbbi évtizedek kutatásai alapján talán joggal állítható, hogy Erdély szerte fellelhető egy közös krízis-kezelő kultúra (itt ugyanazokra a művekre hivatkozhatnánk, mint a cikk első részében a 7-es számú lábjegyzetben). Az emberek többnyire tudják, hogy a legjobb mód arra, hogy egy egyébiránt megoldhatatlan jogi esetet megoldjanak, az, ha megkérnek egy román ortodox papot, hogy segítsen rajtuk imádságaival. Ilyen esetekben még a protestáns magyarok is követik a pap böljére és imádkozásra vonatkozó tanácsait, és hisznek a papok segítő képességében. Ha a románok azt hiszik, hogy a magyarok vallása gyenge, a magyarok velük ellentétben azt gondolják, hogy a románok vallásos hite erős (és ezt szerencsétlenség esetén komolyan veszik, még akkor is, ha társaik babonaként ítélik el az ortodox vallást és a románok hitét – vagy korábban ők maguk is hasonlóképpen ítélték). Ugyancsak hisznek a román ortodox papok erejében, még akkor is, ha nincs hozzáférésük a vallási dogmákhoz és rítusokhoz, illetve azok értelméhez (nem szoktak erről sem kérdezni, sem olvasni), többnyire csak valakitől hallanak arról, hogy mit és hogyan cselekszik a pap.¹¹

A román ortodox papokhoz nem csupán lopásesetekben fordulnak az emberek: valószínűleg ezek az esetek kisebb számban fordulnak elő, mint a komoly egészségi problémák, illetve családi krízishelyzetek, amelyekkel szintén a hozzájuk fordulnak segítségért (sokkal bővebben erről Komáromi 2009). Mindez látszatra megegyezik a román ortodoxok gyakorlatával, de nekik teljesen más a viszonyuk a pappal, másként értelmezik a pap mediátori szerepét, és számukra mindig adott a lehetőség a Megváltóhoz, a Szűzanyához, valamint a szentekhez könyörögni segítségért. Egyfajta mediátori szereppel „kéznél vannak” templomaikban és otthonukban is az ikonok, az ő közvetítésükkel is könyöröghetnek sok évszázados hagyomány szerint.¹²

Az öreg kántornő esete több tekintetben is sajátos. Először is ez egy szokatlan lopáseset (a tipikusak a termés, háziállatok, gépek, otthon őrzött pénz, ékszerek lopása). Teréz néni egy felvilágosult, a tudományosságot megbecsülő családból származott, és büszke

11 Román ortodox papoktól illetve szerzetesektől hallottam olyan magyar protestáns hívekről, akik éveken át keresték fel őket lelki tanácsadásért, tehát tulajdonképpen ezeknek az embereknek a lelki vezetői voltak életük egy periódusában. Bár ez nem gyakori jelenség, nincs kizárva.

12 Itt sok párhuzamot, hasonlóságot fedezhetünk fel a katolikus vallásossággal, ugyanakkor lényeges különbségek is vannak, és ezek nyilvánvalóan segítik a kereslet és kínálat törvényeinek megfelelően a román papokhoz fordulás praxisának alakulását.

volt kultúrájára. Édesapja nem szenvedhette el a babonásságot, és ebben lánya is igyekezett őt követni, de voltak az életnek olyan helyzetei, amikor kompromisszumot kötött (pl. mikor fiatalasszonyként megígézték a vonaton, s a cigányasszony szenes vizet készített neki, amitől ő végül is jobban lett). A lopáreset után nagyon erősen vágyott az igazságszolgáltatásra és arra, hogy a postásnő tisztességtelen természete nyilvánosságra kerüljön. A pap révén kért „büntetést”, az istenítélet reményében az idős kántornő olyan lépésre szánta el magát, ami erős ellentmondásban állt egész addigi életével, egyházon és a közösségen belüli szerepével: megkereste először életében az ortodox papot, s még pénzt is adományozott neki. A helybeliek tanácsait követte, de erős kognitív disszonanciát keltett benne, amit tett. Ettől függetlenül erősen várta az eredményt, de csalódására semmi baja nem esett a postásnőnek. Pedig úgy tudta, az átok helyet keres, ha igazságos. Hosszasan mesélte egy magyar szomszédasszonya esetét, aki letérdepelve Teréz néni konyhájában megátkozta férjét a sok verés miatt, és később a férj hosszú évekig bénán feküdt az ágyban, túlélve feleségét. Egy román szomszédasszonyától pedig érzékletes beszámolót hallott a füzesmikolai Nagyboldogasszony napi búcsúkról, s egy ott esett ördögűzésről,¹³ amit a román papok imáinak erejéről gondolkodva mesélt el nekem.

Írásom célja az volt, hogy bemutassam, a származás, a vallásos kultúra mennyire meghatározza másokhoz, más gyakorlatokhoz való viszonyulásunkat; milyen korlátokat állít, ezeket milyen helyzetekben hágjuk át, és hogyan kelthet az áthágás kellemetlen érzéseket, büntudatot. Az erdélyi magyarok sajátos történelmük miatt hűségesekek igyekeznek lenni vallási hagyományaikhoz, miközben hol a tudomány, hol a környezetükben élő más nemzetiségűek és vallásúak gyakorlata vet fel más, választható alternatívákat. Ha a fiatalasszony hajdan nem félt, hogy a gangra kiállított áramvonalas babakocsiból elváltják az ördögök a gyereket, hiába igyekezett erre a veszélyre figyelmeztetni őt a bejáró cigányasszony, öregségére már nem áll ennyire biztos lábon egy másik, erősebb *babonával*¹⁴, a már-már kísértő erejű ortodox vallásos hittel és gyakorlattal szemben. Mint ahogy a betegségek esetén is történik, itt is kipróbáltak minden megoldási lehetőséget. Maradt az Isten ítélete: és ebben a saját (katolikus) pap nem vállal közvetítői szerepet. A sztereotípiákból, keresetlen ítéletekből láthatjuk, hogy mekkora távolságból és milyen nagy tudatlansággal nyilatkozik még egy katolikus kántor is a másik nép vallásáról.

SZAKIRODALOM

COSMA, Valer Simion

2013 *Molitive, cetanii si afuresenii. Preotul în lumea țărănească a românilor ardeleni din secolul al XIX-lea.* Teză de doctorat, UBB Cluj, Facultatea de Istorie și Filosofie.

13 A hely hiánya miatt ezekre az esetekre itt részletesen nem térek ki.

14 Azért idézem itt az ortodox vallásosságra Teréz néni által használt babona kifejezést, mert segít megérteni, hogyan fejezi ki a távolságtartás szándékát – hasonlóképpen a gyerek elváltásában, ígőzésben és szenes vízzel való gyógyításban hívó cigányoktól tartott távolsághoz – akik szentintézet szintén *babonásak*. Hogy a két véglet más nemzetiséghez tartozik, az fontos, de a beszélgetés alatt azért többször is kimondja, hogy a magyarok közt is van babonás.

CZÉGÉNYI, Dóra

1999 Magyar–román interetnikus kapcsolatok vallási vetülete. A román pap alakja egy erdélyi közösség hiedelemrendszerében. In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. (Kriza Könyvek, 1.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–43.
2004 A román pap alakja egy szilágysági közösség hiedelemrendszerében (Gyógyítás és rontás). In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 382–401.

CZÉGÉNYI Dóra (válogatta és sajtó alá rendezte)

2015 *A mágikus erejű pap. Szerepek és helyzetek*. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kolozsvár.

GAGYI József

2010a „Elítélt, hogy én haljak meg...” Rontás, büntetés, betegség: egyéni és közösségi magyarázatok. In: Pócs Éva (szerk.): *Mágikus és szakrális medicina. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 300–312.

2010b *Amire vágyunk, amitől félünk, amit remélünk*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

GOFFMAN, Erving

2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Budapest.

KESZEG Vilmos

1992 A cseberbenezés. Egy mezősegi hiedelem eredete és szemantikája. *Néprajzi Látóhatár* I. (1–2) 70–80.

1996 A román pap és hiedelemköre a mezősegi folklórban. *Ethnographia* CVII. (1–2) 335–369.

1999 *Mezősegi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

KOMÁROMI Tünde

1995 *Hétköznapi betegségszemlélet*. Szakdolgozat. Babes–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom – Néprajz Tanszék, Kolozsvár.

1996 Rontásformák Aranyosszéken. A gyógyító román pap. *Néprajzi Látóhatár* V. (1–2) 87–98.

2001 Az ijedtség. In: Keszeg Vilmos – Czégényi Dóra (szerk.): *Emberek, szövegek, hiedelmek. Tanulmányok*. (Kriza Könyvek, 7.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 112–140.

2007 Cipő és talizmán. Egy megszállott fiatalember története. In: PÓCS Éva (szerk.): *Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről, V.) Balassi Kiadó, Budapest, 448–468.

2009 *Rontás és társadalom Aranyosszéken*. (Kriza Könyvek, 34.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – KJNT, Kolozsvár.

2010 Crossing Boundaries in Times of Personal Crises: Seeking Help from Orthodox Clergy in Transylvania. In: Valtchinova, Galia (ed.): *Religion and Boundaries. Studies from the Balkans, Eastern Europe and Turkey*. The Isis Press, Istanbul, 155–166.

MÁTYUS Zsuzsanna

2004 A magánélet válsághelyezetei és a kríziseket kezelő specialisták egy erdélyi faluban. In: *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 369–381.

PÓCS Éva

2001 Átok, rontás, divináció: boszorkányság a vallás és mágia határán. In: Uő (szerk.): *Két csíki falu néphite a századvégen*. Európai Folklór Intézet – Osiris, Budapest.

2002 Boszorkányság a vallás és mágia határán. In: Uő (szerk.): *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. L'Harmattan, Budapest, 239–264.

GESTIUNEA CRIZEI ȘI DISCONFORTUL MORAL: CAZUL UNEI FEMEII – CANTOR CATOLIC

Lucrarea prezintă cazul unei femei maghiare de 81 de ani dintr-un sat transilvănean, care îndeplinea în anii activi rolul de cantor al comunității romano-catolice. În perioada în care s-a desfășurat cercetarea, femeia nu avea alt venit, decât banii trimiși de către fiica sa. Profitând de vederea slabă a femeii, și de faptul că fiica i-a trimis ocazional o sumă mai mare de bani, poștărita (o femeie de vârstă medie), a furat o parte semnificativă din ei. A urmat un șir de reclamații la oficiul poștal și apelul la ajutorul poliției locale, fără vreun rezultat. În consecință, femeia a rugat preotul ortodox local român, să se roage pentru descoperirea adevărului și pedepsirea făptașei. Pentru aceasta i-a oferit preotului o sumă de bani. Femeia, simțindu-se vinovată pentru această decizie și pentru lipsa succesului în soluționarea problemei ei, interpretează situația ca fiind decizie divină. Aflăm cu această ocazie că apelul la un preot ortodox, în viziunea ei este mai problematic decât apelul la specialiști în magie. Totodată este evidențiată importanța metodelor magice și religioase, care pot da rezultate, chiar dacă cel ce le solicită afirmă că nu le înțelege.

CRISES MANAGEMENT AND MORAL DISCOMFORT: THE CASE OF A CATHOLIC CLERK

The paper presents the case of a Hungarian Catholic clerk, an 81 years old woman from the Transylvanian countryside. Her daughter has sent her a bigger amount of money, but she understood soon that the post officer, a woman herself, has stolen a significant part of it. A procedure of reclamation followed, but the case remained unsolved. The director of the post-office and the local policemen did not help. Then she turned to the Romanian Orthodox priest for help and offered some money in change. Although it is quite widespread among the local Hungarians of different religious affiliation to ask Romanian Orthodox priests for help in times of personal crises (or the crises of a family member), this is a highly contradictory solution for a pious Catholic clerk. She's never been before to any Orthodox priest, but she was aware of similar help seeking activities among the local Hungarian, Romanian or Roma. The same is true for the use of magic during her long lifetime. But using magic is regarded less sinful by the old clerk, than going to the Orthodox priest for the solution of a legal case, and we can sense God's intention behind her failure.

SILLING ISTVÁN

SZENTSÍRÁLLÍTÁSI HAGYOMÁNYOK NYUGAT- BÁCSKÁBAN

A húsvéti ünnepkör egyik meghatározó sarokköve a Krisztus halálával kapcsolatos misztériumjáték volt, amelynek bizonyos formái, illetve elemei máig megmaradtak vidékünkön. Gondoljunk csak a virágvasárnapi és nagypénteki passiójátéokra, amelyet a jóhangú falusi férfiakkól verbuvált alkalmi énekkar ad elő. Az archaikus népi imádságok is egy ilyen hajdani misztériumjáték maradványai. Ugyanide tartozik a liturgikus szentsír-kittel, Úrkoporsó-bemutatás, de annak díszítése, őrzése, látogatása már falvaként eltérő, és néhol identitás-meghatározó jelleget is ölt. A nyugat-bácskai magyar, sokác, bunyevác, horvát vagy az egykori német falvakban különbözőképpen jelenítik meg a szentsírt, eltérő módon díszítik, és ugyancsak más-más módon őrzik. Ennek a kultusznak eredtünk nyomába a 21. század elején, s a laikus szakralizmusnak egy olyan jelenségét vizsgáljuk, amely a néprajztudományban kevésbé kutatott.

A szentsír nem kötelezően látható része a hagyományos római katolikus templomok berendezésének. Legalábbis szinte az egész év folyamán nem. Ott lehet ugyan a templomban, s itt-ott látható is, bár szerep híján sokszor elrejtve, letakarva van a templomtérben, illetve nincs is ott. De a húsvéti ünnepkörben betöltött funkciója révén mégis megjelenik minden szentélyben, s olyankor különleges szereppel bír, a nagypénteki-nagyszombati liturgia részévé válik, kultusza pedig rendkívül változatos.

Régmúlt időkben a húsvéti ünnepkör egyik jellegzetes eleme a Krisztus halálát bemutató dramatikus népszokás volt, amely a Megváltó halálát, Szűz Mária anyai fájdalmát, a fia keresését és Jézus dicsőséges feltámadását elevenítette fel. A misztériumjátékban a szentsír körül történő események meghatározták a templombelső használati rendjét, a liturgia szokásos menetét. A szentsír kutatói közül Bálint Sándor (Bálint 1989), majd Pozsony Ferenc mutatta ki – Pázmány Péter feljegyzései nyomán –, hogy a templomban ez a szegmens csupán a 17. században jelenik meg. „Krisztus sírjának templomi megjelenítésében bizonyára a Máté és Márk evangéliu-

mában szereplő sír szolgált kiindulóponttúl, előképül. Mellette hatással lehet a jeruzsálemi szentsír, melynek helyén Constantinus császár emeltetett templomot... A szentsírok kialakulását és elterjedését a húsvét nagyhetén élő középkori egyházi szertartásrend tette szükségessé” – írja Pozsony Ferenc kolozsvári néprajzkutató (Pozsony 1995: 263). Az említett szertartásrendnek része, hogy az Oltáriszentség nagypénteken lekerül a templom főoltáráról, illetve a szentségházból Krisztus jelképes sírjához, s így ez a hely válik a templom központjává. Ezért is jelenik meg az imádás, a tisztelet, a kiemelt őrzés nagypéntek délutántól a nagyszombatesti feltámadási miséig ezen a helyen fokozottan. Valószínűleg itt történt az a misztériumjáték is a késő középkorban, amelynek megmaradt töredékei az archaikus népi imádságok, s azoknak most idézendő sorai:

*Úr kitette koporsóját,
Rá zű szente keresztfáját,*

Elmondta: Vargáné Balogh Ilona, 57 éves. Zenta
Gyűjtötte: Silling István 1992-ben (Silling 2003: 228).

*Úgy kitette koporsóját,
Rá ző szent körösztfáját.*

Elmondta: Tóthné Balázs Piros, 59 éves. Csóka
Gyűjtötte: Kónya Sándor 1979-ben (Silling 2003: 232).

*Úr kitette koporsóját,
Szűz Mária úgy siratja.*

Elmondta: Sarnyai Teréz, 64 éves. Törökfalva – Utrine
Gyűjtötte: Solymosi Miklós 1992-ben (Silling 2003: 388).

Ugyancsak ennek a misztériumjátéknak a hagyományörzői lehetnek a szentsírt őrző ún. krisztuskatonák, akik a *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza* szerint napjainkig is jelen vannak templomainkban. Ugyanis a megszentelt idő része a szentsír állítása, látogatása és őrzése. Az állítók a sekrestyés, néhol a pap is, és a templomot virágozó asszonyok. Az őrzőket különböző néven nevezik: *krisztuskatonák* (Mohol, Szenttamás), *isten katonái* (Csantavér), *Jézus katonái* (Szentmihály), *sicárok* (Csonoplya, Udvarszállás) (Silling 2010: 26). Ezek az örök vizsgált területünk falvai közül egyenruhás tűzoltók Gomboson, a hitközség vezetői Telecskán, a pasztorális tanács tagjai Kupuszinán, esetleg ministránsok, legények, ünnepi népviseletbe öltözött legénykéek Szontán, kalapjukon zöldág (mindig két-két fiú, kezükben lándzsával), diákok, lányok, illetve legtöbb helyen csak az énekes asszonyok, öregasszonyok: Szilágyin, Béregen, Monostorszegen, akik a fájdalmas rózsafüzért végzik a szentsír mellett. Ők bizonyos időközönként váltják egymást. Kupuszinán az a hagyomány, hogy a nagyheti kálváriajárás, Jézuska-keresés, templomi ájtatoskodás, szentsírlátogatás imái után nem a Dicsőséget mondják, hanem az *Imádunk Téged, Krisztus és áldunk Téged, mert Te a Te szent kereszted által megváltottad a világot* imádságot. Sok helyen azonban ma már senki sem őrzi a szentsírt, vagyis nem gyakorolják ezt a régi vallási hagyományt, mert már nincs, aki vállalná. Pedig néhol ezért a „munkáért” fizetség is járt hajdan (pl. Csonoplyán a sicároknak nevezettek bort ihattak a kocsmában a falu költségén, de az 1980-as évektől már nincsenek jelen.). Az említett misztériumjáték kanonizált folytatása, illetve liturgikus párja a virágvasárnapi és a nagypénteki passiójáték is.

A nyugat-bácskai falvak katolikus templomaiban kialakított szentsír-ábrázolások eltérőek. Van templom, amelyben egész évben látható a szentsír a ravatalon fekvő Krisztussal,

pl. a templom egy jobb oldali oldalfülkéjében Nemesmilitscen. Kupuszinán-Bácskertesén önálló kis kápolnája van a templom nagyajtója után közvetlenül balra, melynek bejárati kovácsoltvas kapuján, kerítésén az arma Christi, azaz a szenvedés eszközei láthatók. Másutt bizonyos oltárok alá, a koporsó-szarkofág alakú oltár talapzatába rejtik a szentsírt, és a nagyheti liturgiának megfelelően bontják ki, mint pl. Gomboson és Béregen is a jobb mellékoltár alatt, vagy a zombori volt ferences templomban a sziklabarlangba vájt sírt ugyan csak az első jobb oldali mellékoltár alatt. Csonoplyán a jobb oldali, Szent József-mellékoltár alatt van a szentsír, s az oltárképet nagycsütörtökön lefedik, egy másikkal, amely Krisztus keresztyét ábrázolja, rajta a sírba tett Jézus halotti leplével és a töviskoronával, s ezt a képet ott tartják pünkösdig, majd visszaáll a szokásos Szent József-oltár funkciója. Doroszlón a bejáratától balra, Monostorszegen pedig a bejáratától jobbra külön kis fülkéje lesz a szentsírnak, Szilágyiban a lourdes-i barlang kiskápolnájában helyezik el, Zomborban a Szent István király és a Szent Kereszt templomban a templomtér közepe táján kap helyet Krisztus jelképes sírja, és nem mindig ugyanabban az alakban jelenítik meg. Az apatini templomban a bal mellékoltár elé helyezik Krisztus koporsóját a feszülettel. A szentsír környékére szentek szobrai nem, vagy csak ritka helyen állítják a szentsír mellé, közelébe, csupán a zombori Szent István király-templomban, ahol karácsonykor is a Betlehem-ábrázolásnál használt, majdnem életnagyságú figurák állják körül a szentsírt. A béregi templom oltára elé a Vir dolorumot, azaz a fájdalomnak embere, vagyis a szenvedő Jézus szobrát állítják ezeken a napokon. Ilyen utalásai vannak Bálint Sándornak is Szabadka és Baja franciskánus templomaira vonatkozóan. Béreg pedig Bajától mintegy 30 km-re fekvő sokác lakosságú település. Monostorszegen egy adoráló angyal szobra látható a szentsír mellett. Több templomban Krisztus korpusz nélküli feszülete áll a szentsír fölött, melynek szárán csak a lepel látható, amely Krisztus feltámadására emlékeztet. Doroszlón a feszület felső szárán a töviskoszorú is jelen van. A zombori Szent Kereszt-templomban egy hatalmas, korpussszal is ellátott feszület áll a szentsír mellett. Ugyanitt a szentsír elé kifüggesztett selyemlobogón egy olajnyomat, amelyen a feltámadt Krisztus trónol a sír felett.

A szentsír-ábrázolások megegyeznek abban, hogy a halva fekvő Jézust a ravatalon, mintegy a koporsóban ábrázolják, de úgy, hogy a feje, néhol a testének felső része látszik, illetve a testén csak az ágyékkendője maradt. A ravatal mellé legtöbb helyen a koporsó is oda kerül, fekete, vagy más, de gyászszínű lepellet letakarva, s azon fekszik Krisztus keresztye a korpussszal. A sírban fekvő Jézus ravatalán a helyi színek, a temetésnél szokásos helyi textiliák jelennek meg. Így van ez a sokácok lakta Béregen, ahol a ravatalon a kék csikokkal színezett legfinomabb népi szőttés képezi az ágyat, s a holt Krisztus testét is világoskék lepel borítja; Monostorszegen a félig takart testet fehér lepel fedi, alatta piros szőttés, míg a feszületet Krisztus korpuszával színes bársony ágyterítőre helyezik, s Krisztus feje alá fehér színű, színes virágokkal díszített háziszőttés kispárna kerül; Doroszlón a falu népviseletére jellemző fehér lyukhímzésű, slingelésű csipke a ravatal kelméje, Kupuszinán és Szilágyin gyári készítésű csipke van a ravatalon; Szontán a koporsót lila lepel fedi, míg a ravatal maga fehér selyemmel borított, akárcsak a zombori templomokban, illetve a telecskai (bácsgyulafalvi) templomban is. Csonoplyán az említett oltár alatt bontják ki nagypénteken a szentsírt, s az elé helyezik egy lila borítású ravatalra a feszületet a korpussszal, s a keresztre feszített Jézus feje alá lila kispárnát helyeznek.

Ugyancsak különböző módon virágozzák Krisztus jelképes sírját a hívők. Tavaszai időszakra eső ünnepről lévén szó, leginkább tavaszi virágokat visznek buzgó asszonyok a saját kiskertjükből: leginkább nárciszt, jácintot, tulipánt, gyöngyvirágot, bazsarózsát; de ide kerülnek az akkorra kinyíló cserepes amarilliszek az otthonokból, a virágkertészekről vágott kallavirág, gerbera, szegfű, de rozmaring- és barkaágak is díszítik a szentsírt, illetve az Úr-

koporsó környékét. Ha a húsvét későre esik, még rózsabimbókkal is díszítik a sírt. A gombosiak a Fájdalmas Szűzanya-oltár alatt kialakított sírbarlangban fekvő test egészét kidíszítik, eléje is, mögéje is helyeznek virágokat, valamint a sírhoz vezető lépcsőkön is látunk cserepes virágokat. A kupuszinai templom kis kápolnájában a Fájdalmas Szűzanya szobra áll az oltáron, s alatta az aprócska ravatal, de ott csak az oda vezető út két szélét látják el sok virággal. Az Úrkoporsón fekete párnán nyugszik a feszület felső része, úgymond Krisztus feje, s a koporsó köré is sok virágot tesznek. Csonoplyán magát a Szent Kereszt-oltárt virágozzák, de a szentsír és a ravatal mellé is helyeznek örökzöld, cserepes dísznövényeket (filodendront, pálmát). A zombori Szentháromság templomba minden évben hoznak egy-két cserép nyíló ún. karácsonyi kaktuszt. Többen fogadalomból (segélykérés meghallgatását kieszközölendő, avagy hálából) is visznek virágot a szentsírhoz. Néhány helyen otthon nevelt pálmák díszítik a szentsír környékét. Egyszóval a legszebb virágokkal igyekeznek még szebbé tenni a szentsír környezetét. A virágozást a templomban egész évben tevékenykedő asszonyok végzik, csak ilyenkor többen jönnek össze, hogy a sok teendőt elláthassák. Azonban vannak olyan templomok is, ahol csak egy-két váza virág díszíti a szentsírt, néhány cserép frissen ültetett virág, illetve puritán módon még annyi sem, pl. Apatinban.

A Krisztus jelképes sírjának kialakítása és a kitett Úrkoporsó, rajta a feszület Jézus testével, Krisztus nagypénteki megfeszítése az egyház és a hívők mélységes gyászatá váltja ki, s a jelenlevő Oltáriszentség fokozza ennek a helynek a jelentőségét. Így van ez a nyugat-bácskai római katolikusok templomaiban is, ahol a magyarok, sokácok, bunyevácok, németek őrzik még a szentsírhoz kötődő vallási néphagyomány bizonyos elemeit. A szentsírt, azaz a halva fekvő Jézuskát illik meglátogatnia mindenkinek, aki a faluban, a településen a hívő közösség tagja. Erre a nagypénteki mise után egészen este tíz óráig, másutt éjjelig van lehetőség, addig virrasztanak, akárcsak a valódi halottnál, valamint nagyszombaton egész nap, vagyis a kora délutáni órákig. Ekkor az Oltáriszentség kint van a szentsírnál, mellette gyertyák égnek, hiszen a ravatal is ott van, s a tiszteletet tevők itt imádkoznak, majd a koporsóra helyezett korpuszon a vérző sebet megcsókolják vagy megsimogatják, s a mellette levő perselybe pénzt tesznek. A húsvéti szakrális időnek ebben a szakaszában hangos ájtatosságot nem végeznek a templomban. A harangok is némák, csak kereplőkkel hívják a hívőket a reggeli és az esti Úrangyalára, a déli harangszó hangját is ilyen eszköz kopogása váltja fel, s ha halott van a faluban, azt is csak kereplővel adják tudtára a közösségnek, meg a temetéseket is harangok nélkül végzik.

A 2011. és a 2014. évben egyazon napon ünnepelte a római katolikus és a keleti szerb ortodox egyház is a húsvétot. A zombori Szent György pravoszláv templomban nagypénteken megtelt a templom a hívőkkel, akik a szolgálat után mind a szentély közepére helyezett ikon elé járultak, hogy az előtt háromszor keresztet vessenek, majd megcsókolják. Az ikon mögött egy nagyobbacska feszület állt, rajta a kínzás eszközeivel. A pravoszlávoknál másfajta szentsír-ábrázolás van, a plaštanica bemutatása a nagypénteki liturgiában, amelyben éppúgy szerepelnek a Krisztus halálára utaló szimbólumok.

Befejezésül elmondható, hogy a nyugat-bácskai katolikus templomok mindegyikében él még a hagyománya a nagyheti szentsírállításnak, szentsírtiszteletnek, s a kultusz formái bár különböző módon jelennek meg településenként, azonban sok bennük az azonosság is.

SZAKIRODALOM

BÁLINT Sándor

1989 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Szent István Társulat, Budapest.

POZSONY Ferenc

1995 A szentsír állítása és őrzése Erdélyben. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 263–289.

SILLING István

2003 *Vajdasági népi imádságok és nyelvezetük*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

2010 *Ünnepek és hétköznapiak*. Életjel, Szabadka.

TRADIȚIA REPREZENTĂRII MORMÂNTULUI SFÂNT ÎN BACICA DE VEST

Unul dintre elementele de bază ale sărbătorilor de Paști a fost jocul de mister legat de moartea lui Hristos, a cărui formă, respectiv elemente anume s-au păstrat până astăzi în regiunea noastră. Să ne gândim doar la jocul de pasiune de la Duminică Florilor sau Vinerea Mare, interpretat de un cor ad hoc al bărbatilor cu voce. Rugăciunile arhaice populare sunt tot rămășițe a unui joc de pasiune de odinioară. Tot aici aparțin prezentarea liturgică a mormântului sfânt și al sicriului Domnului, dar decorarea, păzirea și vizitarea acestora diferă de la o localitate la alta, în unele locuri dobândindu-și un caracter identitar. Mormântul sfânt apare în diferite ipostaze în satele maghiare, sokaci, bunjevci, croate sau germane de odinioară, decorația este diferită, la fel ca și păzirea sa. Am pornit în urma acestui obicei la începutul secolului al XXI-lea, cercetând un asemenea fenomen al sacralității laice, care a fost mai puțin abordat de etnografie.

THE TRADITION OF REPRESENTING THE HOLY SEPULCHER IN WEST BAČKA

In the past, the cornerstone of the Easter season was the Mystery play focused on the representation of the death of Jesus. Some elements of this mystery play are still present in West Bačka: think of the Passion play for Palm Sunday and the Passion play on Good Friday, which are always performed by ad hoc choirs consisting of village men. Hungarian archaic folk prayers are also reminiscent of such Mystery plays, as well as the liturgy display of the Holy Sepulcher and the presentation of the Lord's coffin in Catholic churches in West Bačka. However, the customs of adornment, guarding and visitation of the Lord's coffin may vary from village to village and in some cases even has an identity-preserving function: in Hungarian, Sokaci, Bunjevci, Croatian or in once German villages of West Bačka, the Holy Sepulcher may be represented, adorned and guarded in different ways. This paper deals with this particular cult of the Holy Sepulcher, and discusses a phenomenon of lay sacralism which is rarely examined by ethnographers.

KÉPEK

1. Szentsír (Kupuszina, 2010)

2. Szentsír (Monostorszeg, 2010)

3. Szentsír (Béreg, 2010)

4. Szentsír (Zombor, 2010)

POVEDÁK ISTVÁN

A SZERZETES ÉS A FEHÉR TÁLTOS. A PÁLOS ÚJMITOLÓGIÁTÓL A MAGYAR ÚJMITOLÓGIÁIG¹

A vallás és a vallásosság nem statikus jelenségek. Együtt változnak a kultúra átalakulásával, ám különféle gazdasági és politikai folyamatok is hatással lehetnek a vallási dimenziókra.² Egyesek – ilyen például a művészeti dimenzió – gyorsabban reagálnak a profán kultúrából eredő folyamatos impulzusokra,³ míg mások, így az etikai vagy a jogi dimenzió, lényegesen lassabban változnak. Az átalakuló társadalmi és vallási igények hatásai jól megfigyelhetők a szentkultusz esetében is (Margry 2002, Barna 1994). Minden történelmi kor megteremtette a maga hősideáljait, köztük a szenteket is, akik nem csupán a hitélet terén szolgáltak orientációs pontként a hívek számára, hanem kifejezték az adott korszak és társadalom sajátosságait, hiányait, vágyait is egyben. Mindezen folyamatokkal párhuzamosan megfigyelhető az is, hogy a különböző történelmi korszakokban a szentek tiszteletében más-más aspektusok váltak hangsúlyosabbá. Ahogy Anttonen kimutatta, ez a fajta részleges újraértelmezés akár több, egymással ellentétes diskurzus kialakulását is eredményezheti, melyek az adott szent kultuszának nem csupán vallási, hanem világi felhasználását is lehetővé teszik.⁴ Ilyen folyamatokat figyelhetünk meg napjaink Magyarországon is a Pálos Rendet alapító Boldog Özséb kultuszában, akinek személye körül egy, az eredeti le-

1 Jelen tanulmány megszületését az OTKA NK 81502 számú kutatási programja és az MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport támogatta. Köszönettel tartozom Bátor Botond pálos szerzetesnek építő megjegyzéseier.

2 A vallás dimenzióiról több tanulmány született, ezek közül talán a legelterjedtebb Smart 1996.

3 A vallási zene új vallási nyelvként való működéséről lásd Povedák K. 2013.

4 Ez volt megfigyelhető például a finn nemzetépítés idején, amikor Henrik püspököt a finn nacionalizmus egyik szimbólumaként kezdték megjeleníteni (Anttonen 2004, 2012).

gendáriumától mind vallási, mind történelmi síkon eltávolodott újmitológia születésének lehetünk szemtanúi. Tanulmányom célja, hogy ismertesse a vernakuláris vallásosságban létező, ambivalensen megítélt jelenséget, bemutassa a remitológizáció jellemzőit és irányzatait, valamint elemezze a kreált új mítosz legfontosabb elemeit és tágabb mozgatórugóit.

AZ EREDETI LEGENDÁRIUM

Ahhoz, hogy a kultusz formálódásában megjelenő kortárs tendenciákat és változásokat vizsgálni lehessen, szükséges ismertetnünk az eredeti legendárium főbb motívumait, melyek ismeretében az átalakulás pozicionálhatóvá és értékelhetővé válik.⁵

Őzséb 1200 körül született Esztergomban, Magyarország akkori fővárosában, valószínűleg nemesi családban. Életét P. Gyöngyösi Gergely pálos történetíró örökölte meg 1520 körül (Gyöngyösi 1998). Pappá szentelték, majd kanonok lett. Közismert volt buzgó vallásosságáról és jószívűségéről. Minden jövedelmét a szegények szolgálatára fordította, így ismerkedett meg a környező hegyekben élő nincstelen remetékkel. Az 1241–42-es tatár pusztítás után vagyonát szétesztotta a szegények között és a környező Pilis hegységbe, a Hármashatár-hegyre vonult remetének, hogy imával, böjttel és engeszteléssel jobb sorsot kérjen nemzetének. Boldog Őzséb személye alapvetően a realitás talaján áll, nem szövik át legendás szálak. Egy alkalommal mégis csodálatos látomásban részesült, amely döntő volt további életútjára. Egy éjjel, a barlangja bejárata elé állított keresztnél végzett imádság közben, az erdő mélyén sok apró lángot pillantott meg. A lángok egymás felé tartottak, s végül Őzséb atya keresztje előtt tüzes fénynyalábbá olvadtak össze. Őzséb úgy érezte, hogy ez a különös tűnemény égi jel, figyelmeztetés, hogy a szétszórta remetéket lángjait össze kell gyűjtenie egy közösségbe. A barlang mellett, a köré szegődő társaival 1250-ben megépítették monostorukat. Közösségük égi patrónusává Remete Szent Pált tették meg, s magukat „Első Remete Szent Pál testvéreinek” nevezték. Boldog Őzséb 1262-ben néhány társával Rómába ment, hogy a Szentszék jóváhagyását és megerősítését megszerezze a rendalapításhoz. A pápa jóváhagyta az új Rendet, de nem engedte meg Szent Ágoston Regulájának átvételét, mert nem voltak biztosítva a szükséges anyagi feltételek. A Rend hivatalos, római jóváhagyása csak 1308-ban történt meg. Boldog Őzséb 1270. január 20-án halt meg, súlyos betegség után. Az általa alapított Pálos Rend (OSPPE) máig az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend. Az évszázadok alatt a rend népszerűsége és birtokai megnöttek. Történetében jelentős törés 1786-ban következett be, amikor II. József türelmi rendeletével a Pálosokat is feloszlatta és vagyonukat (381 rendház) konfiskálta. A Pálos Rend központja Lengyelországba került és csak a két világháború között, 1934-ben sikerült ismét megalapítani Magyarországon. Tartósan nem sikerült azonban berendezkedniük, mivel a kommunista diktatúra 1950-ben betiltotta az összes szerzetesrendet és ezt követően csak 1989-ben alakulhattak újra.

5 Az életút legfontosabb elemeit Török-Legeza-Szacsvay 1996 alapján állítottam össze.

A PÁLOS ÚJMITOLÓGIA LEGENDÁRIUMA

A Pálos Rend történetét és ezen keresztül Boldog Özséb életét is újraértelmező remitológizációs irányzat eredőjeként egy volt pálos szerzetest, Árva Vincét és az ő két pálos rend elméletét lehet megjelölni.⁶ Ennek lényege, hogy VI. Piusz pápa 1784. december 3-án, két évvel II. Józsefnek a pálosokat feloszlató rendelete előtt, az *Apostolicae Sedis auctoritas* kezdetű brevével, Árva szerint gyakorlatilag új pálos rendet hozott létre Lengyelországban. Árva hangsúlyozta, hogy ez az új rend nem azonos az addig Magyarországon működő Pálos renddel, aminek eredményeképp a Lengyelországba székhelyét áthelyezők és napjainkban is működő Pálos Rend sem azonos a Boldog Özséb alapította Pálos Renddel. Árva Vince az eredeti, *Ősi Pálos Rend* utolsó tagjaként saját személyét határozta meg. „Róma felterjesztésemet elfogadta, jóváhagyta. Így én vagyok az egyetlen tagja az Ősi Pálos Rendnek... Érthetetlen módon a Magyar Püspöki Kar nem járul hozzá az Ősi Pálos Rend újjászervezéséhez.”⁷

Árva Vince elmélete jól illeszkedik a kortárs összeesküvés-elméletek sorába, melyek közös jellemzője egy olyan bipoláris oppozíciókon alapuló alternatív történelemszemlélet és valóságértelmezés megteremtése, mely az adott fennálló rendszert alapjaiban meghatározó mechanizmust, rendet kérdőjelez meg. Árva elmélete ugyan egyetlen eseményt, a 18. század végi feloszlást helyezi fókuszpontjába, ám azzal, hogy az ez után következő korszakot hamisnak bélyegzi, alkalmassá válik arra, hogy egy komplex, alternatív világképen alapuló pálos újmitológia alapozó mítoszává váljon.⁸ Mindezt elősegíti az a két tény is, hogy minden eseményről, ami a fókuszpont, azaz a feloszlás előtt zajlott, csak hiányos ismeretekkel rendelkezünk,⁹ illetve, hogy Árva tézisei a fókuszpont után történt események hitelességét is megkérdőjelezzik. Ennek alapja és természetes velejárója, hogy magát az egyébként történelmi forrásokkal viszonylag jól ellátott 18. század végi eseményeket alternatív értelmezési keretbe helyezi.¹⁰ Az Árva Vince gondolatait alapként felhasználó újmitológiában a

6 Árva Vince (1932–2008) 1961-től a diktatúra alatt titokban működő pálosok vezetője volt. 1982-től rendfőnöki delegátus a magyar rész vezetésére. Ő volt Özséb boldoggá avatási eljárásának posztulátora. Viszonya a Pálos Renddel azután romlott meg, hogy nyilvánosságra hozta nézeteit a két pálos rend elméletéről. 2004-ben a Pálos Rendből kizárták, ezután székesfehérvári segédlelkész.

7 Árva 2003. Árva Vince nézeteit cáfolja többek között Kertész-Bakos 2012: 75.

8 2011-ben egész estés film is készült az ideológiáról, mely ellen a Magyar Pálos Rend több fórumon is tiltakozott. „A 2011 tavaszán DVD-n megjelent (Császár Tamás rendező és Göbl Gábor producer által jegyzett) *Pálosok – az ősi magyar rend* című film tartalmától és jellegétől a Magyar Pálos Rend teljes mértékben elhatárolja magát. A film súlyosan elferdíti az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend történetét és küldetését, mely szorosan összekapcsolódik a kereszténységgel és azon belül a Katolikus Egyházzal. Kérünk minden jószándékú embert, hogy ennek a nyilatkozatnak a figyelembevételével viszonyuljon a fenti DVD-filmhez és imádkozzon a katolikus hit védelmének szándékára. A Magyar Pálos Rend nevében: Bátor Botond tartományfőnök.” <http://www.palosrend.hu/nyilatkozat.htm> Utolsó hozzáférés dátuma: 2013. január 20.

9 A hiányos tudás, ahogy Voigt kiemelte, elősegíti a mítoszképződést. Voigt 1980.

10 A rend történetét részletesen ismerteti Streska Márton OSPPE (1702–1786) *Annalium ordinis S. Pauli* című, nyomtatásban meg nem jelent munkája. Ennek vonatkozó fejezeteit digitális formában Bátor Botond OSPPE jóvoltából a cikk szerzője is olvashatta. Streska rendtörténetét az újmitológia ideológusai nem használják.

pálosok egyeseknél fehér táltosokká válnak,¹¹ de lehetnek a pilisi „szívközpont”¹² és a Szent Grál őrzői is.¹³ Ezt a kitalált mitológiát alapul véve azután létrejön az Ősi Magyar Pálos Rend (újabbban Ősi Pálos Testvériség) mint intézményesült szerveződés is.¹⁴

Mindennek ismeretében érdemes vizsgálat alá vennünk, hogy a pálos újmitológiában mely elemek válnak hangsúlyossá, melyeket hagynak figyelmen kívül és milyen új motívumok tűnnek fel.¹⁵

ÖZSÉB ÉLETE, ELHÍVATÁSA

Boldog Özséb életútjának remitológizációját megalapozza, hogy már az arra vonatkozó legfontosabb történelmi forrás, Gyöngyösi Gergely írását is bevonják a konspirációs teóriák közé, mint egy olyan munkát, melyet a korábbi korokban meghamisítottak. Ahogy a pálos újmitológia talán legfontosabb ideológusa, Szántai Lajos kiemeli: „Ezt a művet mi nem ismerjük teljességében, mert nem maradt fenn. Egy másolatot ismerünk, az pedig töredékes, mert a leglényegesebb részeknél lehet érezni, hogy a másolók véletlenül, vagy szándékosan kihagytak mondatrészeket, sőt hosszú oldalakat.” (Szántai 2010.)

Boldog Özséb életútja innentől kezdve tetszőlegesen formálhatóvá válik és az újmitológia keretei között jelentős leegyszerűsödésen megy keresztül, másrészt kitalált, új elemek jelennek meg benne. Rendszeresen utalnak nemesi, néhol főnemesi származására, illetve, hogy a Szent István Lovagrend nagymestere volt. Ez utóbbi tény nem önmagában áll azonban, hanem egyfajta nemzeti küldetéstudat felismerését kötik hozzá.

„Özséb egy magyar »lovagrend« magyar nagymestere. Hiába az utókor minden ködösítése, a lovagrend célja... sem volt más, mint a magyar, nemes és nemzeti hagyomány, ősi tradíció megőrzése... S ennek a valaminek őseinek, magyarnak s mindenképpen »tisztának« kellett lennie...” (Gönczi 2012: 25.)

„Ő (Árva Vince – P. I.) mesélte el több alkalommal, hogy a jelenlegi kutatások – itt okleveles kutatásokról van szó –, amit Esztergomban, a levéltárban végeztek el, Özséb személyét egy kicsit átforgatták. Ugyanis egyértelműen kiderült, hogy Özséb nemcsak érseki kanonok volt, hanem elsősorban a Szent István lovagrend nagymestere.” (Szántai 2001.)

Özséb legendájának azt az elemét, mely szerint tudásvágya már gyermekkorában felébredt s szívesebben olvasott, semmint játszott, Szántai egy erőteljes újraértelmezéssel párhuzamba állítja a mitikus mesehős Fehérlófiával,¹⁶ és egyúttal asztrológiai síkra helyezi.

„Még az anyatejtől el sem választották, már elkezdte a tanulást és a bölcsesség szeretetét. Ez azt jelenti, hogy még anyatejen élt, máris »megkezdte tanulmányait«, és el lehet

11 „Minden jel szerint – és itt egybehangzóak a vélemények –, a pálosok ősei olyan fehér ruhás remete szentek voltak, akik személyükben táltosok voltak, táltosok közössége.” Szántai 2001, illetve <http://www.szkosz.com/node/1652>. Utolsó hozzáférés dátuma 2013. január 20.

12 Erről többek között lásd Baráz Csaba írását. <http://www.mariaorszaga.hu/index.php?menu=bo-vebben&tipus=tortenelem&kod=240&kat=1&PHPSESSID=bc85d2e089492c7c12c2db539230a5>

13 <http://www.magtudin.org/gral.htm>. Utolsó hozzáférés dátuma 2013. január 20.

14 <http://www.palosrend.eoldal.hu/>. Utolsó hozzáférés dátuma 2013. január 20.

15 Az elemzéshez a pálos újmitológiát megalapozó köteteket, tanulmányokat, online felületeket és interjúkat használtam fel.

16 Fehérlófia rendkívüli erejű mitikus mesehős, aki természetfeletti eredetű állatanyától származott, aki 7 évig szoptatta. Lásd a *Néprajzi Lexikon* vonatkozó szócikkét: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/2-154.html>

tűnődni, hogy milyen bölcsesség adódik a tej útján. Ez nem akármilyen tudás, ez az a fajta tudás, ami népmeséinkben Fehérlófiára jellemző, aki azért növekszik és gyarapodik erőben, mert az édesanyja több éven keresztül szoptatja őt. Tehát Őzséb bölcsessége és tudása egy égi minőséghez, a Tej Útjához kötődik.”

Mindezekre épülve az újmitológiában Őzsébből, mint az eredetileg a tatárjárás után nemzetéért imádkozó remetéből egy különleges képességekkel rendelkező, jövőbelátó személy lesz, „minthogy valami módon képesek voltak beelátni a jövőbe is” (Prenoszil é.n.). A tragédia sem, ami kiváltja küldetéstudatát, a korábban történt tatárjárás immár, hanem a 13. századhoz képest áthelyeződik a jövőbe, napjainkra, a 21. század jelenkorába, ami elősegíti a kortárs kultúrába való könnyebb beágyazódást is egyben.

„Őzséb mintha érezte volna, hogy ezt a tradíciót valami irgalmatlan veszély fenyegeti az idők haladtával. Sőt a magyarság esetében ez a tragédia különös, kirívó súllyal fog bírni. Ha a messziről hozott magyar mítosz, mitológia végleg elvész, az Árpád-házi királyok sora megszakad, ősmúltunkat elfelejtjük (vagy elfelejtetik), és ezáltal gyökértelenek, manipulálhatók leszünk...” (Gönczi 2012: 26.)

Maga a helyszín sem véletlen folytán a Pilis-hegység,¹⁷ ami a kortárs magyar újmitológia „szakrális központjaként” vált ismertté. Az alternatív történészek és a „szakrális geográfia” önjelölt kutatói szerint „szakrális erő, mitikus tudás helyszíne a Pilis, ez az égből leköltözött szent magyar birodalom, a spirituális, mégis kézzelfogható táj, amelynek sűrű erdeje egy természet szülte, élő, légző, szerves, titkos világ a maga különös, rejtett magyar útjával, amelynek fénye Egyiptomig ér.” (Gönczi 2012: 31) Szántai és mások szerint a Pilis ősi szkíta – hun – magyar beavatási-, uralkodói központ volt, a „rég magyarok koronázó helye”, melynek barlangrendszerait összekötve a pálosok egész várost és várat építettek ki, ami az ország szakrális centrumaként működött (Gönczi 2012: 51). A magyaroknak – hangsúlyozza Gönczi – a „szakrális geográfia” alapján a Pilisben van szellemi, spirituális és földrajzi központja s a pálosok mindezt a „szakrális birodalmat akarták újra működésbe hozni.”¹⁸ Maga a Pilis-újmitológia legvégső értelmét is a pálosokhoz köthető remitologizáción keresztül nyeri el. Szántai és Gönczi írják – Gyöngyösi Gergelyre hivatkozva –, hogy a pálosok a Pilisben kerestek valamit, ami nem más, mit az „elveszett magyar őshagyomány”, az „ősi vallás” (Gönczi 2012: 61–65).

A PÁLOSOK BEAVATÁSA

A kortárs társadalomban megfigyelhető a' la carte vagy brikolázs-vallásosság működési elveivel párhuzamba állíthatóan a magyar újmitológia és ezen belül a pálos mitológia keletkezése is több kulturális kánonból, különféle korból és térségből származó mitológiák tetszőlegesen kiválasztott elemeit felhasználva konstruálódik. Ennek a folyamatnak lényege, hogy össze nem illő elemeket kapcsol látszólag szerves egységbe, figyelembe nem véve

17 A kortárs magyar újmitológiában a Budapesttől északnyugatra elterülő Pilis-hegységhez fűződik a legtöbb legenda és konspirációs teória. Lásd többek között Born 2008, Gönczi 2012, Szántai 2008. A legelterjedtebb nézet szerint a Dalai Láma nyilvánította ki, hogy a Föld szívcsakrája Magyarországon, a Pilisben található. A Dalai Láma 2010. december 15-i magyarországi látogatásakor ezt cáfolta, ám a legenda terjedését ez nem befolyásolta. <https://www.youtube.com/watch?v=b7zOw2diQlg>. Utolsó hozzáférés dátuma 2014. december 3.

18 Gönczi 2012: 55, 71. A szakrális geográfiát és a köré épülő újmagyar mitológia földrajzi téziseit többek között Keményfi cáfolja. Keményfi 2008.

a felszín alatt található anomáliákat (Bővebben lásd Szilágyi–Szilárdi 2007, Povedák 2014). A kortárs brikolázs-vallásosságban így kerül egymás mellé például az asztrológia Jézussal, a táltosokkal, akupunktúrával stb., és ugyanezen az elven értelmeződik át a pálosok beavatásáról szóló legendárium is. A „misztikus” beavatásról szóló mítoszok felépítésének első lépéseként az amúgy minden szerzetesrendnél bevett egy éves jelölti időszakot mintegy rendkívüli jelenségeként tüntetik fel, melyre főképp azért van szükség, hogy a jelölt eldöntse, vállalja-e a beavatással járó rendkívüli állapotot: a halált és a belőle való feltámadást.

„Csak egy év után végezték el a felvételi szertartást, addig a jelölt minden kötelezettség nélkül köztük élhetett, aztán el kellett döntenie, hogy belép-e vagy sem, mert ha igen: valóban be kellett feküdnie a kőkoporsóba, hogy élje át a halált... a jelölt szimbolikusan (vagy talán valójában?) meghal, lelke az Égbe száll, és miután végigment »az örök bölcsesség útján«, visszatért, és immár beavatottként, újjászülettként, a gnózis birtokában tett eleget földi feladatának. A pálosok rejtett barlangjaiban folyó szertartások gyakorlatilag ugyanolyanok, mint azok, amelyeken az emberiség nagy beavatottjai átmentek. A szertartások gyökerei pedig évezredekkel ezelőtti idősakra vezethetők vissza, ugyanúgy, mint a pálos tudás vagy eszme.” (Bunyevác z. é. n.)

„Ez a beavatás nagyon hasonló szertartás volt, mint amit Egyiptomban a papok alkalmaztak. A leírások szerint a beavatásra váróknak egy barlang mélyén található kőkoporsóba kellett belefeküdniük és ott egy bizonyos időt meditatív állapotban eltölteniük. Ha a beavatott »fénye« áthatolt a kőkoporsón, akkor sikerült a beavatás és teljes jogú pálos szerzetes lett belőle. És amit a beavatásuk alatt révülésszerű állapotukban láttak (az égből), azt kellett megvalósítaniuk a földön. Egyiptomban ugyanezt a beavatást a piramisokban tartották.” (Peszenovic z. é. n.)

„Ebben a kőkoporsóban valami tényleg megnyílik. Megnyílik az ég, a pálos atya lelke felszáll, áttöri a kőboltozatot, a föld szféráit, – és a barlangban történő beavatásnál ez a lényeg – hiszen ha nem tudott kilépni a barlang mélyéből, a bezárt világból, akkor a jelöltet nem vették fel a rend kötelékébe.” (Szántai 2010.)

A PÁLOSOK HALHATATLANSÁGA

Mindezt, a túlvilág megtapasztalását és a halálból való feltámadást mintegy keretbe foglalja a szentek legendáriumában több helyen is olvasható, a halál után a test romlatlanságáról szóló elem kiterjesztése minden pálos szerzetesre.

„A pálosokat arról lehetett felismerni a középkorban, hogy haláluk esetén nem hagytak maguk után olyan holttestet, amit az enyészet ki tudott volna kezdeni, mert a barlangok mélyén valódi beavatás történt. A pálos valóban megismerte a halált, szembenézett a halállal, felrepült a lelke az égbe, ami azt jelenti, hogy égi erővel felvértezve jött vissza a földre, az égi testet visszahozza a földi testébe és ezért a holtteste romlatlan maradt. A középkorban ez annyira közismert volt és annyira lehetett róla tudni, hogy még a néphagyomány útján is megmaradt.”

A PÁLOS ÚJMITOLÓGIA JELLEMZŐI

A pálos újmitológia alapja, ahogy korábban említettük, Árva Vince munkássága, mely megteremtette a lehetőséget a korábbi korszakok remitológizálásához is egyben. Mindezen kitalált történelmi mítoszok közös jellemzői a következők.

NEMZETI KÜLDETÉSTUDAT HANGSÚLYOZÁSA

Szántainál ez a „pálos – páros” történelem elképzelésben csúcson sodik ki, („a pálosok nem egy, hanem páros életutat futnak végig” – Szántai 2010), mely szerint a pálosok története párhuzamos a magyar királyok sorsával. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a pálos rend és a magyar királyok sorsa összefonódott.

„Amikor Özséb 1270-ben meghal, éppen ebben az évben hal meg IV. Béla királyunk is, a Szent Kereszt feltalálásának a napján... Özsébet a generálisi székben Benedek követi, aki 1290-ben hal meg. Ebben az évben pedig IV. László királyunk is meghal. Tehát az együtt élünk, együtt halunk életforma szintjén vagyunk. A magyar királyok és a pálosok így is összekötődnek.” (Szántai 2010. Ugyanerről lásd Gönczi 2012: 179–181) Másfelől viszont már a pálos rend alapítását is ennek a küldetésnek a tükrében értelmezi újra. Özséb – Szántai szerint – egy olyan korban alapította rendjét, amikor az Árpád-házi királyok¹⁹ dinasztiája már végveszélyben volt.

„Amikor az Árpád-ház kihal, vagyis elérkezünk ahhoz az időszakhoz, hogy pontosan lehet tudni az előjelekből, hogy a Turul nemzetség földi útjának végéhez elérkezik, akkor egy bizonyos tudást, mintegy stafétabotot, tovább kell adni, és a Pilisen belül elindítják a Pálosokat. Mintha azt tapasztalnánk, hogy egy láng kihunyófényben van, és mégis ezt a lángot valakiknek majd tovább kell vinni.” (Szántai 2010.)

A MAGYARSÁG ELNYOMÁSÁT CÉLZÓ IDEGEN HATALMAK KONSPIRÁCIÓJA

Ez, ahogy Gönczi kiemeli, már rögtön a rend alapításakor észlelhető volt. Véleménye szerint ez volt a fő oka annak, hogy 1262-től 1308-ig húzódott a Pálos Rend engedélyeztetése.

„Rómában nem látták olyan sietősnek a dolgot. Egy nemzethez erősen kötődő új szerzetesrend... nemigen volt a Szentszék kedvére.... az Özséb által életre hívott ősi magyar pálos rend lelkiségének része volt egy ős-székita tradíció, amely minden bizonnyal az ősmagyar lelkiség fontos része volt. Ez a szakrális nemzeti tradíció és ősmagyar lelkiség akármennyire is volt része a pálos lelkiségnek, minden bizonnyal csak a szemét szűrta a hivatalos katolikus klérusnak.” (Gönczi 2012: 133.)

Ám ugyanez a nemzetellenes koncepció figyelhető meg Árva Vince elméletében II. József rendeleténél, valamint a 19. század folyamán, az újrateremtések megakadályozása kapcsán (Bakk é. n.), illetve társul a kortárs folyamatokhoz is, kiegészülve a közelmúlt po-

¹⁹ Az Árpád-házat az új magyar mitológia ideológusai gyakran az Árpád-dinasztia mitológikus őseiről, a turulmadárról elnevezve Turul-dinasztiaként emlegetik, mintegy hangsúlyozva a kereszténység előtti mitológiai kapcsolatot.

litikai történései miatt felerősödő antiglobalizációs, xenofób attitűdökkel. Ennek következtében válnak hangsúlyossá a pálos újmitológiában Pázmány Péter nevezetes sorai, melyek mintegy párhuzamba állítják a pálosok sorsát a nemzet sorsával.²⁰ Így az Árva Vincénél még a „meghamisított pálos történelem” kezdeteként említett II. József-féle korszak a többi ideológusnál (Szántai, Gönczi) már a magyarság elnyomását célzó nemzetközi összeesküvés betetőzésévé válik. Ebből a „hamis tudatállapotból” való ébredésre csak most, több mint két évszázad után, az ő felismeréseik következtében nyílik lehetőség.

AZ ÚN. ŐSI MAGYAR KERESZTÉNYSÉG VAGY SZKÍTA-MAGYAR KERESZTÉNYSÉG HANGSÚLYOZÁSA

Ezen a jellemzőn keresztül figyelhető meg leginkább, hogy az egész pálos újmitológia alapvetően nem a római katolikus kereszténységhez kötődő vernakuláris vallásosság része, hanem egy, a nemzet szakralizációját a középpontba állító, szinkretikus „kulturális kereszténység”. Az új magyar kitalált mitológiában széles körben elterjedt elem kerül elő a pálosok kapcsán is, melynek lényege az a konspirációs teória, ami gyakorlatilag az egész létező kereszténység hitelességét kérdőjelezi meg. Az ideológia alapjai Badinyi Jós tevékenységéhez köthetők, aki a történelmi keresztény egyházakat *judeokeresztényként* aposztrofálta,²¹ míg az ősi magyar kereszténységet a Jézusi örökség valódi folytatójaként. Badinyi Jós Ferenc Jézus pártus származásának elmélete²² mindezek mellett magyar, kál-deus vagy szkíta kereszténységről írt és bizonyítani próbálta, hogy Jézus és követői nem zsidó származásúak voltak.²³ Badinyi Jós munkássága a magyarság alternatív származását, profetikus tudatát vallók körében megkérdőjelezhetetlenné, kanonizált ideológiai alappá vált, így nem meglepő, ha a pálos újmitológia kreálói is alkalmazzák a pálosokra, akik náluk ennek az ősi magyar kereszténységnek a továbbvivőivé váltak.

„Mert itt nem a római katolikus vallást vezették be és indították el. Katolikus vallásnak nevezik ezt a vallást is, de nincsen jelzője, nem római, nem bizánci, hanem katolikus, ami egyetemes, általánost és örökérvényűt jelent. Ennek a vallásnak az eszmei foglalatja pedig maga a Szent Korona.” (Szántai 2001.)

Azt azonban, hogy ez a pálos újmitológiában megjelenő hitrendszer mindezen túl mit tartalmaz, mik az újradefiniált pálos rend legfőbb hitelvei, nem tudjuk meg. Csupán annyi

20 „Ha tudni akarod az ország sorsos állapotját, tekints Remete Szent Pál rendjére. Ha számukat fogyni látod, tudd meg, hogy az országnak is rosszul áll a szénája, de ha őket növekedni látod, tudnod kell, hogy az ország is felemelkedőben van.”

21 A kereszténység judeo-keresztényként való aposztrofálása már antiszemita attitűdöt is magába foglal.

22 Badiny Jós 2002, 2003, 2005.

23 Ezekről lásd többek között Lajdi Tamás: *A Magyar Apostol Nemzetség vallása* című írását, melyben összefoglalja a szkíta-magyar kereszténység alapelveit. <http://magunk.hu/>. Utolsó hozzáférés dátuma 2013. január 20. Az ideológia jól láthatóan ellenkultúráként is működik: „Nem érdekel minket, hogy az állam elismer-e, vagy sem, támogat-e, vagy sem, ilyent nem is kérünk és nem is várunk el tőle, mivel ezzel az államformával, a köztársasággal semmilyen viszonyban nem állunk. Mivel mi magunk sem ismerjük el a ma Európában fennálló államformákat, nem kérjük ezektől sem, hogy elismerjenek minket... mi sem ismerjük el a mai Európában fennálló államiség létét, s különösen nem a Magyarországon létezőt. Mi a Szent-, másként Istenkirályság kereteiben élünk annak ellenére, hogy a körülöttünk folyó élet egy torz államformában és egy emberellenes alkotmány alapján törvénykezik.”

derül ki, hogy a pálosok egy valamiféle ősi magyar vallást, a táltosok örökségét, egy igazi szkíta-magyar kereszténységet akartak megtartani, mely szorosan összefonódik a magyarság sorsával. Világosan látható tehát, hogy a pálos újmitológia bár több elemet újraértelmezett az eredeti Boldog Özséb legendáriumból és a pálos történelemből, továbbá több, kitalált elemet hozzá is illesztett, egy dolgot szinte teljes egészében kihagyott belőle, ami nem más, mint a hitelvek, azaz a vallási tartalom. Ez a hiány megadja a kitalált mitológia befogadó bázisát is egyben s magyarázatot ad arra, hogy a kitalált mitológia és annak ideológusai miért kerülnek folytonosan ellentétbe a Pálos Renddel. A keresztény hitelvek nélküli kitalált mitológia, mely kétségbe vonja a fennálló Pálos Rend identitását, törvényszerűen egy olyan közösség körében válhat népszerűvé, amely számára nem a kimaradó keresztény elemek, hanem a megjelenő, neonacionalizmushoz kötődő elemek a fontosak. Ez, a vallásszociológiában a „maga módján vallásosnak” nevezett széles réteg a társadalom egy pontosan körül nem határolható szegmensét jelenti, aminek felszínes, „kulturális kereszténysége” egy kitalált, mitologikus világképben leli meg saját identitásának szakrális alapjait.²⁴ Mindezek jól illeszkednek abba a Niedermüllernél leírt posztszocialista nemzeti diskurzusba, melynek fő célja az ideológiai alapon elhallgattatott vagy meghamisított nemzeti történelem szimbolikus visszaszerzése. Ez a cél, ahogy Niedermüller megjegyzi, alapvetően egy „ellenmodernizációs” stratégián keresztül valósul meg, melynek célja a társadalmi, kulturális jelenségek – így mindenekelőtt a nemzet, a nemzeti kultúra, a hagyomány természetességének hangsúlyozása és ezen keresztül minden, ezt a természetes kultúrát megváltoztatni akaró jelenség természetellenességének a hangsúlyozása (Niedermüller 2002: 145). Ezen az elven válnak egy nemzetellenes konspirációs teória szereplői a hagyomány őrzőivé vagy a hagyományt, és ezáltal a nemzetet romba dönteni szándékozó idegen hatalmak képviselőivé.

AZ ÁTALAKULÓ PÁLOS KULTUSZ

A pálos újmitológia változatos megnyilvánulási formái közül kétségtelenül legfontosabb a narratív dimenzió, mely azonban nem csupán a már említett ideológiai munkákat öleli fel. Ide sorolhatók azok az internetes felületek is, melyek teret nyújtanak a mitológia befogadó bázisának véleményük, nézeteik kinyilvánítására, illetve azok a honlapok, melyek a mitológiához kötődő vallási élmény és vallási üzenetek megismerésére adnak lehetőséget.

KORTÁRS LÁTOMÁSOK

A nemzeti küldetéstudatra, és arra az elképzelésre, mely szerint a konspirációs teóriákban szereplő „hamis világkép” saját korunkban leplezhető le, több új elem épül. Ezek közül ki kell emelnünk Feketéné Lendvai Katalinnak Özsébtől eredő látomásait, melyeket több on-

24 A róla szóló ismertek hiányosságát (és ezzel együtt az egyének vernakuláris vallásosságának felületes tudását) mutatja, hogy Boldog Özséb több helyen is Szent Özsébként fordul elő. Többek között: <http://www.halas.net/component/content/article/5266>; www.szentozseb.hu/; <http://www.enkarapilisszanto.eoldal.hu/>. A Szent Özséb titulus egyértelműen Boldog Özsébre vonatkozik és nem Vercelli Szent Özséb püspökre.

line felületen is közölt.²⁵ A látomásokban Boldog Özséb közvetlen kapcsolatba lépett az aszszonnyal, rajta keresztül közölte napjaink magyarságának szóló üzeneteit, melyek mind a már említett paradigmatis korszakváltás jelenségét, a „hamis korszak” végét és a nemzeti újjászületés korának eljövételét hirdető szemléletet tükrözik.

„A jövődöt ti gondozzátok! A jövő mely áldott, a ti kezetekbe van rakva! Rajtatok múlik sorsotok, Hazátok sorsa, hogy alakul!...! Itt az idő a változásra, a kiállásra, arra, hogy elinduljon egy olyan folyamat, amely az Országot EGYSSÉGBE tömöríti, és nem engedi a csőd szélére taszítani! De mindehhez bátorság kell gyermekeim, – HIT, BIZALOM és MAGAS ESZME! Nem elég, hogy csak a magad dolgával légy, a Haza most a dolgod, a dolgotok! A Hazát el kell elindítani egy olyan úton, amely Új Valóságot ír! Amelytől, és amelyben újra Krisztus sorsú nemzetté válik! Amelyben, Krisztus szeretetével utat mutat, és felsorakoztatja maga köré, a körülötte élő nemzeteket és Urához emeli, példát mutat nekik!...”

„– Kérlek Özséb, mond meg mit tegyünk, hogy győztesek legyünk? Ne tűrjete tovább, ne hagyjátok magatokat leigázni! Cselekedjétek meg az Úr Törvényét, amit évezredek óta reátok hagytok! Tiszta sorsú nemzetté, újra csak így válhattok! ... Tegyétek helyre a múltat, újítsátok meg a jelenben! Azokat a Szent Kódokat, amelyeket magatokkal hoztatok, nyissátok fel! Jobban és kellőképpen tiszteljétek a Szent Korona Őfelségét, misztériumát és tanát!... Magyarország egy olyan tisztuláson megy keresztül, amely eddig a történelem utóbbi időszakában még nem szerepelt.”²⁶

AZ ŐSI PÁLOS REND

Mindezek mellett érdemes megemlíteni, hogy a pálos újmitológiára alapuló intézményesült szervezet, az Ősi Pálos Rend is létrejött. A vallási színben megjelenő, látszólag vallási közösség működése azonban az egész pálos újmitológiához hasonlóan túllép a vallási kereteken és egyfajta neonacionalista ellenkulturális csoportként definiálható. Ezt bizonyítja, hogy honlapján elsősorban nem vallási tartalmakkal találkozunk, hanem a nemzeti öntudathoz kötődőkkel. A kezdőlapon „a Szent Korona országáért tenni kívánó, nemzetünket szerető embereket” kéri, hogy segítsék munkájukat. A honlap hírei közt így találkozhatunk a hitvallásukként felfogható, általuk kinyilvánított „Magyar Szabadság Alkotmányával”, mely a magyarság prófétai tudatát, kiválasztottságát tükrözi. „...a Teremtő kegyelme a Szent Koronával az Istenszülő feladatának részesévé tette az egyetemes magyarságot... annak a felismerésével, hogy az Istenszülő ránk kegyelmezett feladatai teljesítését akadályozó erőszak nemzetünk és az emberiség végveszélyét jelenti...” A „Magyar Szabadság Alkotmánya” egyszerre használ keresztény szereplőket (egyszer említi Boldogasszonyt és Krisztust, a bevezető részben háromszor a Teremtőt és Istenszülőt) és szól a Lélek Fényéről, panteista jelleget tükröző egyetemes szeretetről, és megszemélyesített, természetfeletti attribútumot tulajdonít a történelmi Szent Koronának, Magyarországot a Szent Korona Országaként, az ország területén élőket a Szent Korona tagjaiként megnevezve. Jól érezhető, hogy a jelenség elsőleges mozgatórugója nem a vallás, nem a vallási hagyomány továbbvitele, hanem az újriformálódó nemzeti identitás szakrális alapjainak megteremtése és szakrális dimenzióba helyezése. A sovinizmus jegyeit mutató Ősi Pálos Rendet a történelmi Pálos Rend elutasítja.

²⁵ <http://magokvagyunk.blogspot.com/p/magyarok-taltosok-palosok-magosok.html>. Utolsó hozzáférés 2014. szeptember 30.

²⁶ <http://magokvagyunk.blogspot.com/p/magyarok-taltosok-palosok-magosok.html>. Utolsó hozzáférés 2014. szeptember 30.

ÁRVA VINCE, AZ UTOLSÓ IGAZ PÁLOS HŐS

Jól látható, hogy a pálos újmitológia konstrukciója egy komplex identitásrekonstrukciós folyamat alapozó mítosza. Minden mítosz szükségképpen tartalmaz azonban olyan hősképet is, akik tetteikkel, gondolataikkal utat mutatnak a hétköznapi embereknek. Ebben a pálos mitológiában két ilyen hőssel, a remitológizáció során átértelmezett Boldog Özsébbel és az egész pálos újmitológiát megalapozó Árva Vincével találkozhatunk. Árva szavait, nézeteit axiómaként kezelik még az irányzat fő ideológusai is. „Árva Vincére hivatkozom, a pálos rend régi nagy irányítójára, és kormányzójára, aki az illegalitásban vezényelte a pálos rendet, tehát az ő értesülései egészen biztosan megbízhatóak” (Szántai 2001). Árva Vince egy olyan, a kitalált magyar újmitológiát reprezentáló ikonikus szereplővé vált, akinek tettei, gondolatai az idilli magyar kereszténység ősi, tiszta, romlatlan múltkonceptióját reprezentálják. A feltétlen pozitív hőse, akinek halála, a mondai hősök halálához hasonlóan nem történhetett természetes módon, hanem csakis valamiféle celszövés eredményeképp.²⁷ Árva tanulmánya, mint látható, lavinaszerű átalakulást indított be, melynek során egy a Pálos Rend modern történetére vonatkozó összeesküvés-elmélet egy komplex remitológizációs mátrixot hozott létre, magába olvasztva a kitaláló személye körül keletkező történeteket is. Kultusz épült ki személye körül, nevét, mint az igaz tudás pecsétjét, hitelesítő márkaként használják, mellyel életében és halála után is könyveket lehetett eladni, ideológiákat lehetett igazolni.²⁸

ÖSSZEGZÉS

A pálos újmitológia elemeinek bemutatása egyértelműen igazolja, hogy a jelenség egy szinkretikus, keresztény, újpogány, nemzeti elemek szimbiózisát létrehozó, komplex identitásrekonstrukciós halmaz része. Ahogy a korábbi, a keresztény-újpogány szinkretizmus irányzatait áttekintő cikkemben (Povedák 2014) bemutattam, az újpogány orientációhoz hasonlóan annak kereszténységgel való szinkretizmusa is rendkívül összetett jelenség. Alapvetően meg kell különböztetnünk egymástól két változatát: 1.) a keresztény-újpogány szinkretizmus jelenlétét a keresztény hívek vernakuláris vallásosságában, valamint 2.) az újpogány orientációnak a keresztény szimbolikát és tanokat felhasználó és saját teóriájába beilleszteni kívánó trendjét. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy az első esetben a keveredés folyamata elsősorban nem a szorosabb értelemben vett újpogány elemeket – pl. a

27 Fontos megjegyezni, hogy Árva Vince halála körül is rengeteg konspiráció született. Egyesek szerint nem természetes úton halt meg. <http://mkh.valosag.net/index.php/temakoeroek/magyarsag/1602-ilyen-volt-a-mi-papunk-in-memoriám-p-arva-vince-atya>. Követőinek többsége tényként kezelte, hogy Árva Vince végakarataiban kinyilvánította, hogy Pilisszántón szeretné, ha eltemetnék, nem pedig Székesfehérvárott, ahol 2004 óta lelkesként működött. A temetésért mozgalmat is indítottak. A székesfehérvári püspök, aki idős korára Árvát befogadta egyházmegyéjébe, ilyen végrendeletéről nem tudott. <http://szentlaszloiskola.hu/hirek/egyhazmegyei-nyilatkozat-arva-vince-atya-temetesevel-kapcsolatban2009-01-03-20090105>. A konfliktus részletesebb bemutatása túlnőne jelen tanulmány keretein.

28 Jól jelzi a hozzá való transzcendens viszonyulást, hogy a Magyarok Országos Gyűlésén 2010-ben, halála után két évvel a még általa megáldott bort sikeresen árusították PET-palackból.

táltos hagyomány felélesztéséhez kötődő jelenségeket – olvasztja össze a kereszténységgel, hanem sokkal inkább a magyar történelem egyes fejezeteinek, köztük a magyarság kereszténységgel való kapcsolatának újraértelmezését jelenti, melynek során új megvilágítás alá kerül többek között a magyarság megtérésének időpontja és módja, átértelmeződnek egyes szereplők, s ezen keresztül a magyarság kiválasztottságába, profetikus tudatába vetett hit is megjelenik. Az irányzat szerteágazó ideológiája és esetenként tanrendszere a keresztény hagyomány alapvető újraértelmezését, illetve a keresztény történelem etnikum-specifikus fókuszpontból történő új alapokra helyezését valósítja meg egy erőteljes remitológizációs folyamaton keresztül. A pálos újmitológia kapcsán sem vallási újraértelmezésről van szó elsősorban. Azaz nem Boldog Özséb kultuszának katolikus környezetben való megerősödéséről beszélhetünk, hanem átlépve a vallás határait a neonacionalizmus új kitalált mitológiájával összekapcsolódva jelenik meg. A pálos újmitológia egyrészt profanizálódik, ám más szempontból megmarad szakrálisnak is, de már nem a kereszténység keretein és szakralitásfogalmán belül, hanem a nemzetvalláshoz kapcsolódó új mitológiában.

Maga a jelenség párhuzamba állítható a 19. századi romantikus nacionalizmus mitológiakeresésének folyamatával is. A Grimm testvérek, Elias Lönnrot vagy Magyarországon többek között Ipolyi Arnold és Kandra Kabos is egy etnikumhoz kötődő mitológiát próbáltak rekonstruálni. Míg a 19. században Magyarországon ez a folyamat nem volt képes a folklórban megőrzött tudásból koherens ősi magyar mitológiát kreálni, addig a 21. században az ellenkező folyamattal találkozhatunk. A magyar újmitológia megteremtette, kitalálta tehát mindazt, amit a 19. századi folklór és mitológiakutatás módszeressége nem volt képes. Ennek oka egyszerű. Egy olyan, nemzeti küldetéstudattal, a nemzet próféta tudatával (Hammond 1980) rendelkező folyamattal állunk szemben, amelynek küldetéstudata már eleve predesztinálja a komplex mitológiateremtés sikerét. A sikertelenség ebben a folyamatban nem viselhető el, hiszen az magának a nemzeti küldetéstudatnak a szakrális alapjait szüntetné meg. Be kell tehát bizonyítani, hogy létezik, meg kell alkotni s ez a kortárs mítoszeremtés megad mindent, amit a korábbi nem tudott: szakrális küldetést, szakrális szereplőket, világmegváltó tudatot. Mindezzel egy alternatív mitológiai világot teremt, ám egyben összemosza a határokat a mítosz és a valóság között, valóságosnak tüntetve fel a kitalált mitológia eseményeit is. Sajnálatos módon így igazodik saját korunk társadalmának igényeihez, ahol sok esetben már nem a történelmi hűség, hanem csupán annak látszata válik fontossá.

SZAKIRODALOM

ANTTONEN, Pertti J.

2004 A Catholic Martyr and Protestant Heritage. A Contested Site of Religiosity and its Representation in Contemporary Finland. In: Anna-Leena Siikala – Barbro Klein – Stein R. Mathisen (eds.): *Creating Diversities. Folklore, Religion and the Politics of Heritage*. Finnish Literature Society, Helsinki, 190–224.

2012 The Finns Party and the Killing of a 12th Century Bishop. The heritage of a Political Myth. *Traditiones* 41. (2) 137–149.

ÁRVA Vince

2003 Az ősi Pálos rend története. *Dobogó*. Elérhetőség: <http://dobogommt.hu/irasok?aid=6>

BADINY JÓŠ Ferenc

2002 *Az istenes honfoglalók. A szerző kiadása*, Budapest.

2003 *Jézus király a Pártus Herceg*. Magyar Ház, Budapest.

2005 *A káld-pártus hagyomány és a magyarok Jézus vallása*. Magyar Ház, Budapest.

BAKK István

é. n. *Miért fontos a magyar nemzet számára a Pálos-rend magyar központúsága?* Elérhetőség: <http://www.kincseslada.hu/magyarsag/content.php?article.610>

BARNA Gábor

1994 Objects of Devotion or Decoration? The role of religious objects in everyday life in the nineteenth and twentieth centuries.. In: Bringeus, Nils-Arvid (ed.): *Religion in Everyday Life*. Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 105–120.

BORN Gergely

2008 *A Pilis csodálatos titkai*. Elérhetőség: <http://www.kincseslada.hu/pilis/content.php?article.105>

BUNYEVÁČZ Zsuzsa

é. n. *Az örök bölcsesség útján. A Grál magyar lovagjai, a pálosok*. Elérhetőség: <http://www.magtudin.org/A%20palosok%203.htm>

GÖNCZI Tamás

2012 *A Pilis titkai I*. Koronás Kerecsen Kiadó, h. n.

GYÖNGYÖSI Gergely

1998 *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete. Varia Paulina III*. Fráter György Alapítvány, Pilisszántó. Fordította: P. Árva Vince OSP, Csanád Béla, Csonka Ferenc.

HAMMOND, Phillip E.

1980 The Conditions for Civil Religion. A Comparison of the United States and Mexico. In: Bellah, Robert Neely – Hammond, Phillip E. (eds.): *Varieties of civil religion*. Harper & Row, San Francisco, 40–85.

KEMÉNYFI Róbert

2008 „Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttere. A magyar Mezopotámia képzete. *Korall*. (31) 101–131.

KERTÉSZ-BAKOS Ferenc

2012 *Politikai okkultizmus. Hamisított történelem az Arvisuráktól a pálosokig*. A szerző kiadása, Budapest.

MARGRY Peter Jan

2002 Merchandising and Sanctity. The invasive Cult of Padre Pio. *Journal of Modern Italian Studies* 7. (1) 88–115.

NIEDERMÜLLER Péter

2002 Elavuló fogalmak. *Regio* 13. (4) 138–147.

POVEDÁK István

2014 Láthatatlan határok. A keresztény-újpogány szinkretizmus. In: Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése*. MTA – SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 55–77.

POVEDÁK Kinga

2013 New music for new times (?), debates over Catholic congregational music. In: Tom Wagner – Monique Ingalls – Carolyn Landau (szerk.): *Christian Congregational Music: Local and Global Perspectives*. Ashgate, Farnham, 99–116.

PRENOSZIL Sándor

é. n. *A székelymagyar rovásírás őstörténeti köntösben*. Elérhetőség: <http://rovasiras.aries.hu/>

SMART, Ninan

1996 *Dimensions of the Sacred. An Anatomy of the World's Beliefs*. Fontana Press, London.

SZÁNTAI Lajos

2001 *A két hollós. Mátyás király és a Pálos rend*. Sárosi és Fia, Fót.

2008 „Szent őseink nyomában maradvá...” – Történelmi barangolás Dobogókőn. Elérhetőség: <http://www.dobogommt.hu/dobogo/irasok.php?id=20080628221155&nev=Sz%E1ntai%20Lajos>

2010 *Pálosok*. Elérhetőség: <http://www.jovonk.info/2010/09/05/szantai-lajos-palosok>

SZILÁGYI Tamás – SZILÁRDI Réka

2007 *Istenek ébredése. Az újpogányság vallástudományi vizsgálata*. JATE-Press, Szeged.

TÖRÖK József – LEGEZA László – SZACSVAY Péter

1996 *Pálosok*. Mikes Kiadó, Budapest.

VOIGT Vilmos

1980 Miért hiszünk a hiedelmekben? A hiedelmek paradigmatis és szintagmatis tengelye. In: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. 1. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 282–289.

CĂLUGĂRUL ȘI ȘAMANUL ALB. DISCURSURILE COMPETITIVE ȘI TEORII ALE CONSPIRAȚIEI ÎN JURUL CULTULUI REINTERPRETAT AL LUI EUSEBIU CEL FERICIT

În ultimele două decenii s-a format într-un ritm deosebit de alert o nouă mitologie maghiară, din elemente parțial neopăgâne, parțial creștine, neonaționaliste, iar unul dintre segmentele cu un accent deosebit este reinterpretarea cultului lui Eusebiu cel Fericit (aprox. 1200–1270). Eusebiu și Ordinul Paulin fondat de el însuși devin în această mitologie inventată un șaman alb și protector al religiei maghiare arhaice. Imaginea paulinului din această mitologie inventată și-a dobândit o popularitate însemnată, îndeosebi în rândul celor aparținând cultelor necatolice. Obiectivul studiului este să prezinte formarea și elementele acestei mitologii, respectiv caracteristicile cultului în schimbare.

THE MONK AND THE WHITE SHAMAN. COMPETITIVE DISCOURSES AND CONSPIRACY THEORIES AROUND THE REINTERPRETED CULT OF BLESSED EUSEBIUS

In the past two decades a Hungarian neo-mythology appeared and is being shaped with amazing speed. It comprises partly neo-pagan and partly Christian, neo-nationalist elements and one of its prominent segments is the reinterpreted cult of Blessed Eusebius (c. 1200–1270). In this invented mythology, Blessed Eusebius and the Pauline Order he established becomes a white shaman and the guardian of the ancient Hungarian religion. The image of the Paulines in the invented mythology gained considerable popularity, mainly in non-Catholic circles. The main aim of the study is to show the origin of the mythology, its elements and the characteristics of the changing cult.

SZÖVEGFOLKLÓR, NÉPZENE, NÉPTÁNC

ALBERT ERNŐ

FARAGÓ JÓZSEF, A BETLEHEMEZÉS ÉS A GYERMEKFOLKLÓR KUTATÓJA

Faragó József életútjára visszatekintve 1991-ben nyilatkozta: „Kényelmesebb lett volna számomra is – nem egy szakemberhez hasonlóan – egész pályám során egy szűkebb témával foglalkoznom, néprajzosaink mindenkor csekély száma miatt azonban kevés olyan ága van a folklórkutatásnak, amelyet legalább ne érintettem volna...” (Miklós 1991).

S valóban: a közismerten népballadák és népmesék kutatója tanulmányozta a téli dramatikus szokásokat, közöttük a betlehemezést, más szokásokat, a gyermekjátékokat, mondókákat, közmondásokat, szólásokat, találós kérdéseket, még a népi táncokat is. Ez alkalommal – helyszűke miatt – a betlehemezésre és a gyermekjátékokra térünk ki.

BETLEHEMEZÉS

„Az én néprajzi pályám is ennek a csillagnak a fényében indult” – írta Faragó József 1993-ban az uzoni betlehemes játékok gyűjtésére utalva (Faragó 1993: 27). De tekintsünk vissza az időben korábbi közleményekre! A marosvásárhelyi diákok 1860-as évekbeli népköltési gyűjtését vizsgálva kiderítette, hogy más műfajok mellett a diákok egy bábtáncoltató betlehemes játékot és egy „csillagjelentés”-t is lejegyeztek (Faragó 1956: 1042).

A későbbiekben Olosz Katalin Szabó Sámuel népköltészeti munkásságáról közzétett nagy jelentőségű könyvében arról írt, hogy a diákok folyóiratában, a *Közleményekben* hosszabb szövegeket, mint például betlehemeseket, több folytatásban jelentettek meg. Külön említi a bábtáncoltató betlehemeset és a karácsonyi csillagjátékot. Két betlehemeset közölt. Az egyiket Szabó Sámuel, a másodikat Pungur Gyula írta le. Pungur Gyula

gyűjtötte a „*Csillagjelentés*”-t is. A kötetben Olosz Katalin mindhárom teljes szövegét közölte. Gyűjtési idejük: 1865. (Szabó 2009: 75–76, 259–269.)

Faragó József hálasan gondolt vissza arra, hogy mind a Székely Mikó Kollégium igazgatója, mind uzoni ismerősei az egyetemi évek során is, vakációk idején szívesen fogadták, így ez „arra is lehetőséget adott – írta –, hogy megkezdhessem tudományos pályám első néprajzi gyűjtőmunkáját” (Faragó 2003: 76).

A kezdést az uzoni betlehemes összegyűjtése jelentette. A leíráshoz 1942 karácsonyan, II. éves egyetemi hallgató korában kezdett. Az akkori szimpla leírást a következő évben újabb szempontok szerinti megfigyeléssel folytatta, de ekkor sem tudta minden célkitűzését megvalósítani, ezért 1944 karácsonyan szándékozott gyűjtését tovább bővíteni, azonban ebbe a háború beleszólt. A két első lejegyzés oly jelentős szöveget, megfigyelést tartalmazott, hogy később Gunda Béla professzora, kinél gyakornoki teendőket látott el, így is részletes megírását javasolta. Sőt, 1945-ben professzora ajánlotta e gyűjtemény doktori értekezésre benyújtását.

A leírás során – nyomozva az előzmények után – kiderítette, hogy Uzonban 1885 táján a betlehemeset több éven át megtanulták. Többnyire felnőttek, de gyermekek is szerepeltek. Halvány nyomokat talált az 1910-es, 20-as betlehemezésről is. Megállapította, hogy az akkori betlehemes szöveg Csíkszépvízről az egyik Uzonba költözött szereplő révén jutott, ahol a szövegben és az előadás módján is változtattak. Részleteiben vizsgálta a szereplők kiválasztását, a jelmezek és kellékek előállítását, az előadások megszervezését, és közölte a teljes szöveget. Doktori értekezése a következő években eltűnt, viszontagságos évek után csak 2001-ben jelenhetett meg nyomtatásban (Faragó 2001).

Magáról az Uzoni betlehemesről később úgy nyilatkozott: „...nem olyan kurta szövegekre kíváncsi szorítkozni, miként korábban az általános gyakorlat volt, hanem a népeletbe ágyazva igyekszem bemutatni nemcsak a játék pusztai szövegét, hanem a játék életét is. Ekkor kezdett kialakulni az a társadalmi-néprajzi törekvés, amelynek egyik úttörője voltam” (Faragó 2003: 76). Bizonyára fontos szerepet játszott Gunda Béla, a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékének vezetője abban, hogy a fiatal kutatók a továbbiakban is figyeltek az erdélyi betlehemesekre, és gyűjtötték, feldolgozták, közreadták.

Faragó József kedvet kapott a betlehemesek részletes vizsgálatához, s már 1945-ben Sütő András „barátja” és családja segítségével a karácsonyi ünnepek idején Pusztakamaráson folytatta a gyűjtést. Eredménye *Betlehemezés és kántálás Pusztakamaráson* címen jelent meg 1947-ben.

E gyűjtemény befejező soraiban írt arról is, hogy Antal Árpáddal közösen gyűjtötték a nyújtódi-szentivánlaborfalvi betlehemeset, amelyekben kimutathatóan tudták rögzíteni „két különböző réteg képviselői, a katona- és a jobbágyrészen valók közötti, évenként ismétlődő versengést, hogy egymást felülműlják a játék minél sebb, emlékezetesebb bemutatásában” (Faragó 1947: 69). Ezt a munkáját is úgy tekintette, mint a társadalomnéprajz meghonosításának újabb úttörő lépését, amely irányzat „azóta a tárgyi és szellemi néprajz mellett »harmadik nagy munkaterületé« erősödött” (Faragó 1993: 27).

És hogy mit képviselt Faragó József ezen műve a magyar folklórban, arra hivatkozhatunk Ortutay Gyula 1956-ban közzétett kérdőívére. Ebben a művében külön példaként állította Faragó József pusztakamarási gyűjtését a további lejegyzők elé: értékes közlésnek nevezi, és tömören jellemzi is: „először igyekszik rendszeresen, mindenre ügyelve összegyűjteni egy betlehemes játékra vonatkozó adatokat”, vagyis: „Faragó tanulmánya vizsgálta legsokoldalúbban betlehemes játékaikat” (Ortutay 1956: 91–92).

Amikor Budapesten 1969-ben nemzetközi szimpóziumot rendeztek a színhagyományozás törvényszerűségeiről, Ortutay Gyula hozzászólásában azt nyilatkozta: „...a falusi

tanítók, diákok, mesterek különböző csoportjaival, akiknek szerepük van a dramatikus népi alkotások megteremtésében, betanításában, megírásában, sokszor rendezésében, történetek, dalok anyagának vitelében, és ezzel a fél-irodalmi réteggel, azt hiszem, megint sokkal gondosabban kellene foglalkoznunk, hogy világosan lássuk a költészeti dialektikus folyamatokat az átmenet – és változás – folyamatában.” Ez is vonatkozott Faragó József betlehemesének leírásaira (Voigt 1974: 103). Továbbá, még 1995-ban is úgy emlékeztek Faragó József betlehemesének közlésére, mint a „legteljesebb leírás”-ra (Lajos 1995: 117).

A pusztakamarási betlehemezőkről szóló kötetében jelentős javaslatot is megfogalmazott a betlehemes szövegek megőrzéséről. 1946-ban Szabédi László, László Gyula, Horvát István, Faragó József közös elhatározással javasolják az Erdélyi Népi Levéltár megalakítását, amelynek célja: összegyűjteni a népi kéziratokat, így megmenthető az utókornak az értékes leírásokban felhalmozott tudás (Faragó 1946: 11).

Ehhez a gondolathoz kapcsolódva írta: „A betlehemes-kéziratok gyűjtése és vizsgálata egyre határozottabban sugalmazza, hogy a karácsonyi játéknak is megvan a maga népi kéziratvilága, s e falusi »rendezői példányok« írott szövegükkel a legbiztosabb alapjai a betlehemes játék változatait megállapítani szándékozó törekvéseinknek.” (Faragó 1947: 3).

Faragó József 1946 karácsonyát is betlehemes játékok gyűjtésével töltötte. Ekkor Csik-somlyón a tanítóképzőben kiváló tanár, Kócziány László egyetemi és szobatársa vendégként a szomszédos faluban, Csikcsobotfalván írta le a betlehemeset. Közreműködtek a diákok is: „a csiksomlyói tanítóképző idősebb tanulói lelkesen segítettek eddigi munkámban” – vallja jegyzeteiben. Részletes leírása, a körülmények megfigyelése mellett, azt is hangsúlyozza, hogy a „szerfőlött elzárt Csik e szokásnak olyan mozzanatait, elemeit őrzi, amelyek Erdély területén sehol másutt fel nem lelhetők.” Műfaji jellegére utalva pedig azt fogalmazza meg, hogy „a betlehemes játékot a szövegen túli mozzanatok emelik ki a népköltészet többi műfajai közül, s teszik drámai néphagyománnyá, színjátékszerű népszokássá.” Azt is ekkor közli a jegyzetekben, hogy „Csikból már sok gyűjtésem van”, és hogy a csiki betlehemesről részletes monográfiát szándékszik megjelentetni (Faragó 1946: 222–236, illetve különnyomatban 2. és 1993: 27).

Antal Árpád is, a későbbi irodalomtörténész professzor, akkori egyetemi hallgató, a háromszéki Nyújtódon más, „újyszerű, sőt úttörő” szempontok szerint szintén lejegyezte a betlehemeset, és több szerzővel közös kötetben meg is jelentette 1947-ben: A társadalmi szerződés befolyása egy székely falu betlehemes játékára címen az *Erdélyi Néprajzi Tanulmányok* 9. kötetében (58–68). (Faragó 1949: 222, 1994–1995: 314; továbbá Tánczos 2003/7: 32.)

Az 1940-es évek második felében, a sikerek láttán, egyre fokozódott érdeklődése a betlehemes játékok iránt. Levelezésbe kezdett irodalomtanárokkal, kérte, tanítványainkkal gyűjtessenek betlehemes játékokat, amelynek eredményeként a zilahi Wesselényi Kollégium tanára, Tatár Gábor mintegy tizenöt-husz játékot juttatott el hozzá.

Faragó József ebben a közleményében utal arra, hogy a negyven évig tartó tiltások után csupán két betlehemes leírásnak sikerült átjutnia „a cenzúra tűfokán”: a már említett kisíratosinak és a Gazda Klára gyermekjátékok kötetében megjelentnek, amely az 1950-ig élt játék leírását tartalmazza (Faragó 1993: 27–28, Gazda 1980: 387–396).

Az 1950-es években már rendszeresen megtiltották a falvakban a betlehemes játékok bemutatását, sőt kifogásolták intézményes gyűjtését is, ezért sok érték maradt enyészetnek. Ennek ellenére, amikor Faragó József szerkesztette 1958-ban a Kovács Ferenc gyűjtését, az *Iratosi kertek alatt* kötetet, abba beillesztett két betlehemes játékot. Az egyik címe: *Betlehemezés 1935-ben*, amely viszonylag részletes leírását tartalmazza az akkori szokásnak, a másik *Betlehemes játék* címen szerepel. A kötet bevezetőjében pedig azt írta: „A betlehemes játékról érdemes megjegyezni, hogy néhány hagyományos karácsonyi

ének kivételével a világiasan vaskos-humoros népi jelenetek sora teljesen kiszorította belőle a vallásos mozzanatokot.” (Kovács 1958: 10, 167–174.)

Jegyezzük meg, hogy a betlehemesek felújítására napjainkban újabban bő lehetőség kínálkozik. Ezt kihasználva Faragó József újabb széleskörű gyűjtésre ösztönözve azzal sietett a gyűjtők segítségére, hogy gyűjtési útmutatót készített, amelyet a *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyvében* tett közzé, 17 pontban. Ebben a kezdet rögzítésére, a rendszerességre, a kéziratok őrzésére, származásának kiderítésére, a leírás részletességére, a szövegváltozásokra, a csoport kialakulására és működésére, a bemutatásokra, a jelmezek készítésére, énekek, táncok lejegyzésére stb. hívta fel a figyelmet (Faragó 1994: 25–27).

Az újabb lehetőségek vizsgálatáért, és a gyűjtés pótlásáért és fokozásáért Szatmárnémetiben 1992-ben és 1993-ban úgynevezett *Betlehemes találkozót* tartottak. E szokással kapcsolatos sürgető kérdések megvitatása mellett Faragó József mindkét alkalommal előterjesztette egy *Erdélyi Magyar Betlehemes Tár* összegyűjtését és megjelentetését (Kádár 1993: 29). A szatmári értekezletre hivatkozva ismételtlen Faragó József szavait idézhetjük: „Ha bízunk abban, hogy a szokás feltámasztható, akkor gyűjtését is kötelezően vállalnunk kell, mégpedig sürgőssége és fontossága miatt nem véletlenszerűen.” (Faragó 1993: 29.)

MÁS TÉLI SZOKÁSOK

Faragó József ezekben az években a betlehemesek lejegyzése és kiadása mellett más téli szokásokról is gyűjtött adatokat és írt közleményt. Ekkor írt a magyarkiskapusi és szilágycsehi karácsonyi köszöntőkről, a pusztakamarási kántálásról is (Faragó 1947b: 1, 1947c: 260, 1947d: 10, illetve 1947a).

Felfigyelt 1946-ban a sepsiszentgyörgyi kántálásra is, amelyről az *Ethnographiában* tudósított. Tulajdonképpen átmenetnek vagy szükségmegoldásnak kell tekintenünk e kántálás leírását. Szegény gyermekek az 1946-os szárazságot követő télen egymást követő csoportokba verődve pénzszerezési céllal jártak házról házra. Őt tagból álló, bekormozott arcú kis csoporttal beszélgetett, akik betlehemezni akartak, mivel nem volt kellő felszerelésük, szövegismeretük sem, a *Mennyből az angyalt* énekelték el, majd a velük tartó leányka elmondott egy karácsonyi verset. A végén boldog karácsonyt és újévet kívántak (Faragó 1948a: 123–125).

Téli szokások között kell említenünk az újesztendei köszöntőket, más adatokat is. Ekkor megjelent két írása: egyik a szolgáléletről, másik az újesztendei népköltészetéről szól (Faragó 1958a: 1, 1958b).

Faragó József Moldvában is lejegyzett téli szokásokat: Szabófalván a téli hejgetés emlékére figyelt fel, Gyoszenben az újesztendei szokások közül az urálást, az őesztendei emléklést, az újesztendei szerelmi jóslást, a hagymanaptárt, búzahintést is lejegyezte. Ez ismertető során kitért arra is, hogy Trianon után különösen a Jászvásár és Bukarest központú moldvai római katolikus egyházzal szövetkezett nacionalista államhatalom arra törekedett, hogy a moldvai csángómagyarokat beolvassza, így még a népköltészetüket menteni akaró magyar folkloristákat is valósággal üldözték. Domokos Pál Péter korondi fazekasként gyűjthetett. A második világháború után a Magyar Népi Szövetség indítványozására magyar iskolákat nyitottak, ekkor a kolozsvári Folklór Intézet 1950 és 1958 között rendszeres gyűjtéseket szervezett ezekben a falvakban, s eredménye a 4145 csán-

gómagyar beletárolt folklóralkotás. De a későbbi években még szigorúbban büntették a népköltészetük gyűjtőit (Faragó 1997: 286–287, 1996a: 94–103, illetve 1996b: 53–64). Bemutatta a regölés felújítását is, és egyben a népszokások felújítására hívta fel a figyelmet (Faragó 1960: 8, 1962: 51–56).

Faragó József a *Háromszéki magyar népköltészet* kötetének szerkesztésekor nem közölt betlehemes játékot, de néhány téli szokást közzétett. Ilyenek az aprószenteki mondókák, újévi köszöntők, amelyek közül egy (a 682. számú) a szolgák évi szerződésének befejezéséhez kapcsolódik (Konsza–Faragó 1957: 441–447).

GYERMEKFOLKLÓR

Faragó József a gyermekfolklórról azt írta: „nélkülük az emberiség folklórja ha nem is a legnagyobb, de bizonyos egyik legbűbajosabb részével szintelenebb és szegényebb lenne” (Faragó–Fábián 1982: 5). E műfaj estében is végigkövette azokat a népköltészeti gyűjtéseket, amelyeket elődei és kortársai megjelentettek, a gyűjtés kiszélesítését folyamatosan sürgette. Ez az ösztönzés is hozzájárul ahhoz, hogy ma tekintélyes számú és minőségű gyermekjáték-gyűjteménnyel rendelkezik a romániai magyar folklór.

Folklórgyűjtésének kezdetéről írta, hogy maga is Uzonban számos gyermekjátékot gyűjtött össze. Amikor róla beszámolt a kor egyik jelentős folklórtekintélyének számító Ortutay Gyulának, javasolta, hogy az általa szerkesztett Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatának egyik kötetében külön jelentessék meg a teljes anyagot. Mivel a háború idején gyűjteménye jelentős része elkallódott, erre nem kerülhetett sor. Később a gyűjtemény megmaradt részét az általa szerkesztett Konsza Samu gyűjteményében, a *Háromszéki magyar népköltészet* kötetben tette közzé (Megyei Tükör. 1983. febr. 1. 2–3; Konsza–Faragó 1957: 349–416). E kötet *Gyermekjátékok* fejezetében a 481–640-ig terjedő sorszámban 169 adatot sorakoztat fel, s közöttük Faragó József neve, az 1943-as évszám és Uzon helynév jelöléssel 68 lejegyzett játékot közölnek.

Faragó József 1945-ben is jelentetett meg gyermekmondókákat az *Erdélyi Múzeum*-ban (Faragó 1945: 99–100).

Kovács Ferenc 1958-ban kötetben közölte a Faragó József által szerkesztett Kisiratoson gyűjtött népköltészetet. Ebben a kötetben is, a szerkesztő a bevezetőben leírta, hogy a diákok által gyűjtött játékokkal „többnyire a gyermekek szórakoznak kinn a szabadban, néhányat azonban közülük legények-leányok is szoktak játszani benn a házban”. A kötetben 9 gyermekmondóka jelent meg (Kovács–Faragó 1958: 10, 147–166).

1959-ben szintén figyelemztet a gyermekjátékokra az *Asszonyok kalendáriuma az 1959-es esztendőre* című kiadványban, a *Gyermekjátékok* fejezetben.

Faragó József számba vette Olosz Katalin gyűjteményében is a gyermekjátékokat és mondókákat, majd a 239–386. sorszámgig terjedő játékok közül külön kiemeli a 239–262. sorszámú 24 mondókát (Olosz–Almási 1969: 179–227, Faragó–Fábián 1982: 6). Hírt közöl a mezőcsávási kiolvasóversek gyűjtéséről, amelyet Péter Ilona tanárnő irányított (Faragó 1970: 39).

Az erdélyi gyermekjáték-gyűjtés számbavétele során idézi Horváth István népköltészeti gyűjteményét is, amelyben 5 szöveg található (Horváth 1971: 389–391, Faragó–Fábián 1982: 6).

A gyermekjátékok, -mondókák nagy számát vehetjük számba, ha követjük a Faragó József által összegezett adatokat a *Megyei Tükörben* közöltekéről. E szerint Seres András 1972-ben mintegy 470 szöveget közölt, jórészt gyermekmondókákkal (Faragó–Fábián 1982: 6 és jegyzetek).

Faragó József a népköltészeti gyűjtések kiszélesítésére bizonyos pályázatok kiírásával jó lehetőséget látott. 1948-ban az *Utunkban* jelentetett meg felhívásszerű írást nagyrészt gyermekjátékokra vonatkoztatva (Faragó József 1948b: 7).

A *Napsugár* 1967-es szeptemberi számában kiolvasó gyermekjátékok gyűjtésére hívta fel a figyelmet. S mint a korábbi és későbbi pályázatok eredményei, ez is kellő sikerrel járt, amelyről 1969-ben részletesen is beszámolt: 14 megyéből, 93 helységről 369 pályázat érkezett 8493 kiolvasó gyermekjáték leírásával. Azt is megemlíthetjük, hogy Hargita megyéből 1840, Maros megyéből 1707, Bihar megyéből 1614 kiolvasót küldtek a pályázatra ([Faragó] 1967: 9, 1969: 8; Szabó 1976: 74–75, 82).

Örömmel köszöntötte a helytállást, munkabírást, erőfeszítést követelő, „minden fiatal értelmiségi számára példamutató” kötet szerzőjét, Gazda Klárát, aki „1973 és 1979 között összegyűjtötte, megszerkesztette és megírta egy háromszéki falu gyermekvilágának néprajzi monográfiáját – a leggazdagabbat és legszebbet az egész magyar néprajztudományban” (Gazda 1980 – Faragó fülszövege).

Ugyancsak 1980-ban már hírt közölt arról, hogy Biharban gyermekmondókákat gyűjtöttek, és rövidesen kötetben is bemutatják (Faragó 1980: 8–9, 52–55).

1982-ben megjelent Faragó József és Fábián Imre közös szerkesztésében az egész magyar folklór figyelmét felkeltő jelentős gyűjtemény, a *Bihari gyermekmondókák* kötet. Bevezetőjében Faragó József részletes műfajelméleti tanulmányt is közölt a gyermekjátékokról, elsősorban a gyermekmondókákról, és számba vette az eddig elért eredményeket e műfajban – amelyek egyik részére korábban már utaltunk. A Bihari gyermekmondókák születésére visszatekintve kiemelte annak jelentőségét, hogy 1971. november 29-én a nagyváradi Népi Alkotások Háza mellett a Folklórkör új magyar tagozata alakult meg, amelynek tagjai, elsősorban tanárok, a megye magyar folklórájának összegyűjtését feladatuknak tekintették. A folklórgyűjtés fellendítésében jelentős szerepet vállalt Fábián Imre, a Folklórkör magyar tagozatának vezetője és a Nagyváradon megjelenő Fáklya belső munkatársa, aki a sorban következő pályázatokat közreadta, magát a mozgalmat népszerűsítette, az eredményeket nyomon követte. Faragó József az eddigi pályázatok sikerét látva a gyermekmondókák irányába próbálta terelni a figyelmet, s ennek eredményeként jelent meg név nélküli pályázati felhívása 1976-ban (Fáklya. 1976. márc. 6–7; 3 és 2).

Fábián Imre a pályázati felhívást folyamatosan figyelemmel követte, a gyűjtőket híradásokkal, levelezéssel buzdította. Ebben az évben, tulajdonképpen négy hónap után már az eredmények számbavételére is sor került (Fáklya. 1976. jún. 2. 9). A rendszerezés eredményéből kiderült, hogy 34 helységről 169 pályamű érkezett majdnem 7000 gyermekmondóka-változattal. Ekkor érlelődött az a közös gondolat, hogy mindezt könyv alakban a nagyközönség rendelkezésére kellene bocsátani. Így az 1979 és 1980-as újabb gyűjtési bővítésekkel a mondókák száma elérte a 10000-es számot. A kötetben 70 helységről mintegy 1000 gyűjtő közreműködésével 5765-ös sorszám alatt 7375 gyermekmondóka szerepel 16000 sornyi terjedelemben. Faragó József megállapítása: „Alighanem több ez, mint az eddig közölt összes magyar gyermekmondókák együttvéve”. S ráadásul így zárul a kötet bevezető része: „Mert bármekkora is lenne a gyűjtemény értéke, az – anyagán túl – nem a két szerkesztő, hanem a több mint 1000 gyűjtő és adatközlő érdeme; őket illeti minden köszönet munkájukért. A két szerkesztő mindannyiuknál bővebben megkapta a

maga jutalmát: számukra éveken át gyönyörűséges fáradozást jelentett a gyermekmondókákkal való foglalkozás.” (Faragó–Fábián 1982: 5–27, Faragó 1980: 52–55).

BÖLCSŐDALOK

1971-ben Faragó József biztatására a *Dolgozó Nő* bölcsődalok gyűjtésére hirdetett pályázatot. Arra kérték az olvasókat, a felnőtteket, elsősorban az anyákat, nagyszülőket, idősebbeket, hogy írják le azokat az énekelt verses, ritmusos mondókákat, de bármely éneket, amellyel elringatják, elaltatják vagy felébresztik a csecsemőket. Még ugyanebben az évben értékelték is eredményét, amely szerint 13 megye 45 helységéből 694 bölcsődalt gyűjtöttek össze. ([Faragó] 1971a: 28, 1971b: 28).

Az eddigi általános megállapítások után Faragó József annak is utánajárt, mennyiben él egy bizonyos közösségben a bölcsődal? Ezért vizsgálták Magyardecsén úgy, hogy diákok segítségével sorba vették a község jelentős részének lakosait, és megkérdezték: ismernek-e bölcsődalokat? Ha ismertek, le is jegyezték, és ennek eredményeként végső megállapítása, hogy a népköltészet ezen műfaja is kiveszőben van, hisz az 1810 kikérdezett személyből mindössze 313-an tudtak egy, kettőt-hármat pedig 27-en, s csupán 4-en ismertek négyet (Dr. Faragó 1976: 134).

SZAKIRODALOM

FÁBIÁN Imre

1976 Folklorpályázatunk értékelése. *Fáklya*. 1976. június 2. 9.

FARAGÓ József

1945 Fürdőző gyermekek mondókája Aranyosrákoson. *Erdélyi Múzeum* L. (1–2) 99–100.

1946 (n. n.) Népi Levéltár. *Falvak Népe* II. (13) 11.

1947a *Betlehemezés és kántálás Pusztakamaráson*. (Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, 8.)

Kiadja a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézete, Kolozsvár.

1947b Karácsonyi köszöntő. *Magyarkiskapus*, Kalotaszeg. *Utunk* II. (25) 1.

1947c [Karácsonyi köszöntők. Magyarkiskapusi köszöntő. Szilágycsehi köszöntő. Lejegyezte Faragó József.] *Falvak Népe* III. (17) 260.

1947d Karácsony estéjén. Pusztakamarási kántáló. *A Falvak Népe karácsonyi melléklete*. 10.

1948a Alkalmi kántálók Sepsiszentgyörgyön 1946 karácsonykor. *Ethnographia* LIX. (1) 123–125.

1948b Játékos néphagyományaink összegyűjtéséről. *Utunk* III. (4) 7.

1949 Betlehemezés Csiksobotfalván 1946-ban. *Ethnographia* LX. (1–4) 222–236. Különnyomat. 2.

1956 A marosvásárhelyi diákok népköltészeti gyűjtőmunkája az 1860-as években. *Igaz Szó* IV. (7) 1038–1043.

1958a „Mikor a szolgának telik esztendeje”. A mérai szolgák újévi éneke. *Utunk* XIII. (52) 1.

- 1958b Újesztendei népköltészetünk. *Előre* XII. (3170) 3.
- 1960 Porkahavak esedeznek... A népszokások felújításának kérdéséhez. *Utunk* XV. (52) 8.
- 1961 Regölés Homoródmén. *Nyírk* V. (1) 51–56.
- 1968 A Napsugár Egyedem-begyedem pályázata. *Utunk* XXIV. (1) 8.
- 1970 Mezőcsávi kiolvasóversek. *Művelődés* XXIII. (10) 39.
- 1980 Bihari gyermekmondókák. Részlet egy készülő gyűjtemény bevezetőjéből. *Művelődés* XXXIII. (8–9) 52–55.
- 1983 Az én Háromszékem. *Megyei Tükör*. 1983. február 1. 2–3.
- 1993 Erdélyi néprajztudományunk a betlehemi csillag fényében. *Művelődés* XLII. (2) 27–29.
- 1994 Betlehemes kérdőív. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* I. 25–27.
- 1994–1995 Az Erdélyi Néprajzi Tanulmányokról – ötven év távlatában. In: Zakariás Erzsébet – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 311–315.
- 1996a A szabófalvi hejgetés emlékei. *Erdélyi Múzeum* LVIII. (1–2) 94–103.
- 1996b A hejgetéstől az urálásig. Egy archaikus moldvai csángómagyar népszokás elrománosodása és eltűnése. *Honismeret* XXIV. (6) 53–64.
- 1997 Újév a moldvai Gyoszenyban. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 286–302.
- 2001 Uzoni betlehemes 1942-ben és 1943-ban. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* XI. (1–2).
- 2003 Visszapillantás doktori disszertációm kalandos sorsára. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 75–79.
- Dr. FARAGÓ József
- 1976 Magyardecsei bölcsődalok. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 133–141.
- [FARAGÓ József] (név nélkül)
- 1967 Egyedem-begyedem pályázat. *Napsugár* XI. (9) 11.
- 1971a Népköltészet – bölcsődalok. *Dolgozó Nő* XXVII. (1) 17.
- 1971b A pályamunkák értékelése. Népköltészet – bölcsődal. *Dolgozó Nő* XXVII. (6) 28.
- 1976 Pályázat gyermekmondókák gyűjtésére. *Fáklya*. 1976. március 6–7. 3. és 2.
- FARAGÓ József – FÁBIÁN Imre (közvettes)
- 1982 *Bihari gyermekmondókák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- GAZDA Klára
- 1980 *Gyermekevilág Esztelneken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- HORVÁTH István
- 1971 *Magyarózi toronyaljja. Írói falurajz*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- KÁDÁR A. Noémi
- 1993 Betlehemes találkozók. *Művelődés* XLVI. (2) 29.
- KONSZA Samu – FARAGÓ József
- 1957 *Háromszéki magyar népköltészet*. Gyűjtötte Konsza Samu. Szerkesztette, a bevezetőt írta Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely.
- KOVÁCS Ferenc – FARAGÓ József
- 1958 *Iratosi kertek alatt. Kisiratosi népköltészet*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.
- LAJOS Katalin
- 1995 Betlehemes játékok Csíkszentmiklóson. *Korunk* VI. (12) 117–124.

MIKLÓS László

1991 A néprajz jegyében. Egy balladakutató hitvallása. Látogatóban dr. Faragó József-nél. *Romániai Magyar Szó*. (375–376) március 16–17. Szabad Szombat melléklet, 10a.

OLOSZ Katalin – ALMÁSI István

1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.

ORTUTAY Gyula

1956 Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez. *Ethnographia* XLVII. (1–2) 91–98.

SZABÓ Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok. 1863–1884*. Sajtó alá rendezte Olosz Katalin. Szabó Sámuel és körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

SZABÓ Zsolt

1976 Irányított néprajzi gyűjtő-versenyek általános iskolás tanulókkal. *Népismereti Dolgozatok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

TÁNCZOS Vilmos

2003 A történelem színe és visszaja. I–IV. Tánczos Vilmos beszélgetése dr. Antal Árpád irodalomtörténész professzorral. *Székelőföld* VII. (6) 43–74; (7) 27–58; (8) 29–62; (9) 31–60.

VOIGT Vilmos (sajtó alá rendezte)

1974 *A szájhagyományozás törvényszerűségei. Nemzetközi szimpozium Budapesten, 1969. május 28–30*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

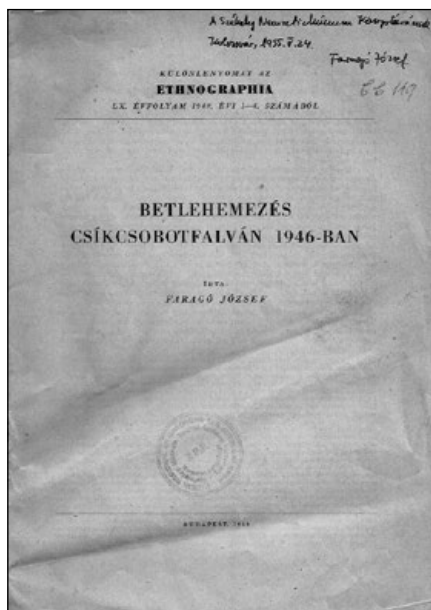
JÓZSEF FARAGÓ, CERCETĂTOR AL OBICEIURILOR DE CRĂCIUN ȘI AL FOLCLORULUI COPIILOR

Făcând o retrospectivă a carierei sale, în anul 1991 József Faragó a declarat următoarele: „Ar fi fost mai confortabil pentru mine – asemenea multor specialiști – să mă ocup doar de o arie mai restrânsă a disciplinei, însă datorită numărului mic al etnografilor noștri, sunt puține ramuri ale folcloricității, pe care nu le-am abordat cel puțin tangențial...” Și într-adevăr: renumitul cercetător al baladelor și basmelor populare s-a ocupat și de obiceiurile dramatice de iarnă, de alte obiceiuri populare, de jocul copiilor, de proverbe și zicături, de ghicitori, ba chiar și de dansurile populare. Cu această ocazie, ținând cont de limitele lucrării, ne vom rezuma doar la obiceiurile de Crăciun și jocurile de copii.

JÓZSEF FARAGÓ, RESEARCHER OF CHRISTMAS CUSTOMS AND CHILDREN'S FOLKLORE

In 1991, having a retrospective of his life, József Faragó stated the following: “It would have been more comfortable for me – as it was for many other scholars – to deal with a more restricted field of expertise, but due to the small number of ethnographers, there are only a few branches of folkloristic research that I have never touched at least...” So it is: the renowned researcher of folk ballads and folk tales used to study also the dramatic winter customs, other folk customs, children's games, sayings, proverbs, riddles, and even folk dances. This time – as the present paper has its limits – we will resume only to the winter customs and children's games.

KÉPEK

1–3. Faragó József kiadványai

OLOSZ KATALIN

VÁRADI JÓZSEF BALLADÁJÁNAK ISMERETLEN HÁROMSZÉKI VÁLTOZATA A 19. SZÁZADBÓL

A

Makk-féle összeesküvés résztvevőjéről, az 1854. április 29-én Sepsiszentgyörgyön kivégzett Váradi Józsefről keletkezett balladára a folklorisztika hosszú időn át alig fordított figyelmet. Annak ellenére, hogy a 20. század első évtizedéig több változata is megjelent, Csanádi Imre és Vargyas Lajos 1954-ben mégis úgy vette fel a *Röpkülj páva röpkülj* című antológiába a ballada első közölt változatát, mint olyan rabéneket, melyet eredetileg betyárra vonatkoztattak, s csak előző címével (*Váradi nótája*) kapcsolták „egy 1848-as politikai rab nevéhez”. Az antológia szerkesztői még azt is megjegyezték, hogy „a szöveg több változatban ismert, balladás hangú betyárbúcsúzó, s az Alföldről származott Erdélybe. Itt-ott szökött katonára is énekelték” (Csanádi–Vargyas 1954: 550/186. sz.). Az antológiában *Holnap fölakasztnak* típuscímmel közölt ballada változatait azonban a később megjelenő gyűjteményes kiadványokban hiába keressük: egyikben sem kapott helyet ez a balladatípus.

Mindezek alapján már-már úgy tűnhetett, hogy a Váradi József emléket őrző népballada a 20. század elejére kiveszett az élő szájhagyományból, utolsó darabjait Kanyaró Ferencnek sikerült közzétennie 1909-ben. Annál meglepőbb volt, hogy a 20. század hatvanas–hetvenes éveiben a Váradiról szóló balladának több olyan változata került elő, melyeket az élő szájhagyományból gyűjtöttek Albert Ernő és háromszéki tanítványai. Mi több, 1977-ben Albert Ernő rátalált egy olyan invariáns szövegére a balladának, mely valamennyi változat közül legközelebb állt a valós eseményekhez. Ez készítette Albert Ernőt arra, hogy összegezze mindazt, amit Váradi Józsefről, mint az egyik háromszéki eseményhez kapcsolódó ballada hősről és a róla szóló énekről addig feltártak a korábbi kutatások (Albert 1996).

Monografikus tanulmányában Albert Ernő nemcsak a Váradi Józsefről született ballada addig megjelent változatait vette számba, de összegezte, és saját levéltári kutatásainak eredményeivel ki is egészítette a Makk-féle összeesküvés történetéről tudottakat. Nincs itt helye annak, hogy kitérjünk a mozgalom történetének minden részletére, azt azonban szükséges-

nek véljük, hogy Albert Ernő nyomán néhány mondatban vázoljuk Váradi háromszéki tevékenységének mozzanatait, annak érdekében, hogy a róla szóló balladák tartalmi elemeit szembesíteni tudjuk a valós történetekkel.

A Hunyad megyéből származó Váradi József (1828–1854) huszártisztet, szabadságharcos emigránst azzal a megbízással küldte Makk József Törökországból Erdélybe, hogy – a mozgalom korábbi vezetőinek elfogása után – Háromszéken folytassa a fegyveres felkelés előkészítését. Váradi 1852 júliusában érkezett Háromszékre, kezdetben Szotyorban rejtőzködött, majd július végén a közúti forgalomtól távolabb eső Zoltánba költözött Benkő Rafaelné házába. Egy ideig sikerrel tudta irányítani a háromszéki mozgalmat, kapcsolatot talált a régi támogatókkal, új híveket toborzott, új segítőtársakra talált. Egyik bizalmi embere Bálint Áron volt, Benkő Rafaelné szolgája, aki szökött katonaként maga is bujkálni kényszerült, s aki Benkő Rafaelné utasítására olyan jó rejtékhelyet készített mindkettőjük számára, hogy az épületet egy feljelentés nyomán átkutató Kovács István császári biztos minden igyekezete ellenére sem talált rájuk. De fontos segítőtársa volt a mozgalomban Bartalis Ferenc bibarcfalvi földműves/szekeres is, aki borvízszállítás címén útlevelet tudott váltani Havasalföldre, s ő vitte az üzeneteket Makk Józsefnek Bukarestbe, és hozta az utasításokat. Másik „postája” Szász Lukács kerékgyártó volt, aki feltehetően Háromszéken belül vitte-hozta a híreket és rendelkezéseket. A szervezőmunkát azonban egy ideig Váradi betegsége késleltette. A súlyos mellhártyagyulladásban szenvedő Váradit 1853 júniusában átszállították Bibarcfalvára, ahol egy ideig Bartalis Ferenc lakásában feküdt, majd Szabó Áronhoz költöztették. Itt kezelte a Barótról naponta kijáró Jakabházi orvos. Felépülése után Váradi visszatért Benkő Rafaelnéhez, ott azonban a már említett motozás (házkutatás) után tovább nem maradhatott, hiszen Kovács kapitány megjelenése Zoltánban világossá tette, hogy a hatóságok felfedték az újabban indított mozgalmat. Egyúttal az is világossá vált, hogy a helyzetből adódóan gyorsítani kell a felkelés megkezdését. E felismerés nyomán rövid időre Háromszék másik részébe, Mátisfalvára helyezték át búvóhelyüket.

A felkelés kezdetének időpontját Váradi 1853. október 2-ára tűzte ki. Ezen a napon Bibarcfalváról mintegy ötven személyből álló szabadcsapattal és a vezetőtársakkal elindult Csíkszentkirály erdejébe. Ide várták a többi szabadcsapatot, meg a külföldi segítséget. Azonban a felkelés még jóformán el sem kezdődött, egy, a szabadcsapatok élelmezését célzó megfontolatlan, rosszul sikerült akció következtében Váradinak október 6-án már menekülnie kellett a táborozókat üldözőbe vevő katonaság elől. Mind Csíkban, mind Háromszéken nagyméretű nyomozás indult a felkelés tagjainak felkutatására és elfogására. Alig néhány nappal a tábor szétoszlása után megkezdődtek a letartóztatások. Október 10. körül Szabó Áront, Jakabházi doktort és még több más erdővidéki embert megvasalva, csendőri fedezet alatt vitték be Csíkszeredába. Háromszéken elsősorban a mozgalom vezetőjét keresték. Váradi fejére Kovács kapitány magas vérdíjat tűzött ki. Eközben Váradi József Bálint Áronnal a határ közelében fekvő Kézdivásárhely környékére menekült: két napig Márkosfalván tartózkodtak, majd – vesztükre – Béla falván kerestek menedéket. Ott azonban Bíró István né tudomást szerzett ottlétükről, s annak ellenére, hogy esetleges segítségnyújtás miatt őt közvetlen veszély nem fenyegette, jelentette a bírónak, aki a falu hűtőseivel elfogatta Váradit Józsefet és Bálint Áront, s Kézdivásárhelyre kísértette. Az ígéretnek megfelelően a feljelentő és az elfogók megkapták jutalmukat. Az elfogás után Váradit és Bálint Áront Marosvásárhelyre szállították. Oda hurcolták a többi háromszéki elfogottat is, és mindenki okulására ott mondták ki a halálos ítéletet Váradit Józsefre, Bartalis Ferencre, Szabó Áronra, Szász Lukácsra és további hat elfogott résztvevőre. Az ítéletet 1854. április 1-én Erdély katonai és polgári kormányzója, herceg Schwarzenberg Károly módosította: Váradit József, Bartalis Ferenc, Szabó Áron és Szász Lukács „a törvényesen megítélt kötélt általi halál végre

hajtassék”, a többi halálos ítélet kegyelem útján módosuljon 15–18 évi „nehéz vasban tölendő sáncmunkára”. A továbbiakban „egy magos külön rendelvénynél fogva” Szabó Áronnak – mivel „vezénylő társulati állást nem gyakorolt” – és Szász Lukácsnak – ifjúsága¹ és tanúsított bűnbánata” folytán – a halálbüntetését várfogságra enyhítette Schwarzenberg herceg, azzal a meghagyással, hogy „ezen kegyelmi tény az ítélet hirdetése utáni második napon” adják az elítéltek tudtára (Albert 1996: 125). Ugyancsak a kormányzó feltétele volt, hogy a kivégzésre Sepsiszentgyörgyön kerüljön sor. Ennek értelmében a két halálraíteltet egy nappal a kivégzés előtt átszállították Sepsiszentgyörgyre. Utolsó éjszakájukat az ottani „lábas házban” töltötték, mely akkor a kerületi bíróság székháza volt. Váradi Józsefet és Bartalis Ferencet 1854. április 29-én végezték ki az Őrkő hegy alján. Holttestüket közös sírba vetették, s Kovács kapitány rendeletére oltatlan mésszel szórták be, majd vizet öntöttek rájuk, hogy testük minél hamarabb megsemmisüljön, nehogy a nép később kiáshassa, és megillető tisztelettel eltemethesse. A kivégzést mintegy 3000 ember nézte végig, akik a város és a környező falvak lakói voltak, s akiket Kovács kapitány rendelt a kivégzés helyére.

Ezek voltak a történelmi események, amelyek hatására ballada született Váradi Józsefről – feltehetően közvetlenül a kivégzés utáni hetekben. Az viszont meglepő, hogy a balladahős kivégzését követő közel másfél évszázad alatt nagyon kevés változatban sikerült rögzíteni a balladát – állapítja meg Albert Ernő (Albert 1996: 86). Első változatát 1867-ben Vas Tamás közölte „Székelyföld” helymegjelöléssel (de bizonyosan Sepsiszentgyörgyről), az utolsót 1977-ben maga Albert Ernő vette hangszalagra Nagyborosnyón. A két dátum között eltelt százöt év alatt mindössze tizenkét változata került elő a balladának, valamennyi a Székelyföldről, s azon belül, nyilvánvalóan, jobbra Háromszékről. A tizenkét változatból hetet 1867 és 1909 között rögzítettek/publikáltak: Vas Tamás már említett közleményét (Vas 1867) időben a Benedek Elek és Sebesi Jób által gyűjtött három változat – egy székelykeresztúri, egy karatnai (torjai) és egy gyűjtési hely nélküli – követte (MNGYIII. 1882: 94–98), majd bő két évtized múlva Kanyaró Ferenc hozott nyilvánosságra újabb három változatot „Háromszék”-ről, Székelykeresztúrról és Sepsiszentgyörgyről (Kanyaró 1909: 336–338). Fél százados szünet után, 1959–1977 között újabb öt változata került elő a balladának: 1959-ben Faragó József az udvarhelyszéki Vargyason rögzítette egy változatát (Faragó 1965: 310–311), ezt követte két Málnáson lejegyzett szöveg 1971–72-ből (Albert–Faragó 1973: 161), majd 1976-ból egy zaláni változat (Albert 1996: 137), s végül 1977-ből a már említett nagyborosnyói cigány énekestől hangszalagra rögzített dallam és szöveg (Albert 1994: 19).

Az a tény, hogy bő évszázaddal a történelmi események után a balladának csaknem ugyanannyi változata került elő, mint a 19. század folyamán,² óhatatlanul elgondolkoztat, és kérdéseket vet föl: a ballada kétségtelenül népszerű lehetett a székelység körében, ha még a 20. század második felében is gyűjthető volt az élő szájhagyományból. De akkor – ágaskodik bennünk a kérdés – miért oly csekély a 19. századi változatok száma? És a kevés változat írható-e pusztán a véletlen számlájára, arra, hogy „a lejegyzők nem akadtak rájuk” (Albert 1996: 86)? Vagy inkább arról van szó, hogy a rebellisről szóló éneket az önkényuralom idején ugyanúgy üldözték, mint magukat a hatalom ellen lázadókat, s emiatt már

1 Egy korabeli hirdetmény szerint az illyefalvi születésű Szász Lukács kerékgyártó az ítélet kihirdetésekor 21 éves volt (idézi Albert 1996: 124–125). Jakab Elek viszont Szász Lukácsot gimnáziumi tanulóként említi, aki Váradi „titkos postája” volt, s akinek halálos ítéletét zsenge ifjúsága okán változtatták húszévi [valójában 18 évi] fogságra. (a. [Jakab Elek] 1887: 415)

2 Tulajdonképpen fele-fele arányról beszélhetünk, mert a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* harmadik kötetében közölt három változathoz kétfő (a székelykeresztúri és a karatnai) részben vagy egészen hamisítvány: csaknem teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy mindkettő Benedek Elek költői műhelyéből került ki, s dalbetétei lehettek annak a Váradiról szóló népszimfűnek, melyet Benedek Elek írt fiatal korában (vö: Benedek 1901).

a feljegyzésük is nehézségbe ütközött, nemhogy a publikálásuk? Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy az a Kovács kapitány, aki buzgó és hű kiszolgálója volt az elnyomó hatalomnak, ugyanúgy üldözőbe vette a Váradiról szóló éneket is, akárcsak a fegyveres felkelésben résztvevőket. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a Váradiról szóló ballada csak 1867-ben, a kiegyezés után jelent meg először nyomtatásban, mint ahogy az sem véletlen, hogy a *Vadrózsák* első kötetében híre sincs ennek a balladának. Pedig tudunk arról, hogy Kriza egyik munkatársa 1862 áprilisában Bőlönből küldte be egy változatát. A küldeményt kísérő levelében Barabás Sándor így ír 1862. április 24-én: „a Vadrózsába küldök öt népdalt – az első *Están bátyom panassza*. eztet magam írtam [...] A' 2^k *Váradiról* – ezt a néptől tanultam s úgy írtam le a hogy a szót kimondották – a végén egy kicsint modositottam – vagy jobban mondva – ki fődoztam mert száraz volt – a 3^{ik}, e kedves dal erdő vidéken – fonoba – kalákákba – hol a fiatalság együtt van – mindig ez az első és a Váradie [...]” (Szakál 2012: 90–91). Sajnos, a ballada szövegét nem ismerjük, Barabás Sándor küldeménye nem került elő a Kriza-hagyatékából. A levél viszont pontosan tájékoztat arról, hogy Bőlönben és Erdővidéken 1862 tavaszán igen népszerű volt egy Váradiról szóló ének.

Valamivel később, nagyjából a Vas Tamás publikációjával egy időben Krizának egy másik munkatársa is rátalált a balladára, melyet a *Vadrózsák* második kötete számára el is küldött Kolozsvárra.³ Filep Elek dévai alügyész a Hunyad megyében gyűjtött dalok között küldte be a *Jaj be szennyes a kend inge, gatyája* kezdetű balladát dalnak egy strófákra nem tagolt szövegét, melynek első 16 sora közeli rokonságot mutat a Vas Tamás változatával. Ezt követően még következik hét, más ritmusú sor, melyek egyikében név szerint említik Váradit (*Váradinak szép körhaja/ Meszes gödör a sírhalma*), s amelyek minden valószínűség szerint valamelyik másik Várad-i énekből kerültek át. Mivel a *Vadrózsák* második kötetét Krizának nem sikerült napvilágra segítenie, a Várad-i balladának ez a változata hosszú időn át kéziratban lappangott, csak 2013-ban jelent meg nyomtatásban (Kriza–Olosz 2013: 168, 636–637). Filep Elek adata két okból is rendkívül jelentős: egyrészt azért, mert Várad-i József szülőföldjén, Hunyad megyében gyűjtötte, másrészt azért, mert ez az első olyan változat, amelyről biztosan tudjuk, hogy nem a Székelyföldről való.⁴ Ez pedig arra utal, hogy a ballada rendkívül gyorsan elterjedhetett Erdély-szerte, ha tizenhárom évvel Várad-i kivégzése után Hunyad megyében talált rá a dévai alügyész.

A ballada gyors terjedéséről tanúskodik egy Nagyenyeden összeállított kéziratos énekeskönyv is, melyet 1859-ben Szentgyörgyi Lajos vallott magáénak, s amelynek összeírója, cím és név nélkül ugyan, de pontosan rögzítette – mindössze öt évvel Várad-i tragédiája után – a balladának azt a négy, tipikusnak mondható strófáját, mely a változatok túlnyomó többségében – több-kevesebb eltéréssel – megtalálható:

*Jaj! be szennyes az úr minden ruhája!
Mert be szennyült a Szt. györgyi fogházban;
Kedves babám, mossál engem fehérre!
Holnap visznek az agyutáns elébe.*

*Ha be megyek az agyutáns házába
Le könyöklök törvényszék asztalára
Vasas lábam keservesen zörgetem,
Jaj Istenem! Most végzik a törvényem. ||*

3 Vö: Filep Elek levele Kriza Jánoshoz. Déva, 1867. április 18. Lásd: Szakál 2012: 196.

4 A hamarosan sorra kerülő nagyenyedi változatról ezt teljes biztonsággal nem állíthatjuk, mert elképzelhető, hogy leírója Enyeden tanuló háromszéki diáktól hallotta, vagy esetleg maga a leíró volt székelyföldi származású.

*Ha kijövök az agyutáns házából,
Elbúcsúzom egész magyar hazámtól.
Trombitások! Három marsot fujjatok
Jaj Istenem! Holnap fel akasztanak.*

*Kedves rózsám! Pénz vagy a zsebemben,
Nyujtsa kezét markoljon ki belőle;
Abból nekem csináltasson koporsót,
Sárga szeggel veresse fel a jaj szót.⁵*

(Nagyenyed, 1859. Feljegyző: Szentgyörgyi Lajos)

Az enyedi változat szövegének közzétételét nemcsak azért tartjuk fontosnak, mert mind ez ideig kéziratban maradt, és mert benne a ballada legkorábbi feljegyzését tisztelhetjük, de azért is, mert hivatkozási alapul szolgálhat a ballada tipikus sajátosságának megragadásához. Ha áttekintjük az Albert Ernő által számba vett tizenkét, nyomtatásban megjelent változatot, vagy Albert Ernő statisztikai módszerrel elkészített összehasonlító táblázatainak eredményeire hagyatkozunk, mindkét esetben ugyanarra a végkövetkeztetésre jutunk: a változatok túlnyomó többségében (tizenkettőből hétben) valamilyen formában megtalálhatók az enyedi változat tartalmi és szövegszerkezeti elemei, melyeket egy típusleírásban így lehet vázolni:

- a) Névtelen rab készül a másnapi kihallgatásra/ törvényszék elé. (Szennyes a ruhája, kéri anyját/ kedvesét, hogy mossza tisztára, mert másnap viszik a törvényszék/agyitor/ agyutáns elé.)
- b) A rab már előre tudja, hogy elbúcsúzhat „a kerek nagy világtól”/egész magyar hazájától, mert fel fogják akasztani.
- c) Hagyakozik édesanyjának/kedvesének: a nála lévő pénzből csináltasson koporsót.

A fentiekben vázolt szövegstruktúra jellegzetessége, hogy egyik változat sem nevezi meg a balladahőst, csak halvány utalások engednek arra következtetni, hogy Váradiról lehet szó.⁶ Mindez Csanádi Imre és Vargyas Lajos megállapítását látszik igazolni: Váradi siralomházban eltöltött utolsó napjának megörökítésére egy, már kialakult, stabil szerkezetű betyárbúcsúzó szövegét alkalmazták, és pusztán azzal vonatkoztatták a Háromszéken kivégzett rebellisre, hogy *Váradi nótájaként* énekelték, illetve jegyezték fel és közzölték. De mi van akkor – jöhet bárki az ellenvetéssel – ha nincs címe a balladának, mint például az itt bemutatott enyedi változatnak? Nos, az eddigi közlési gyakorlat azt mutatja, hogy az ilyen szövegeket a gyűjtők/közlők/elemzők nem tekintették a Váradi-ballada változatának és nem is vonták be vizsgálódásaik körébe. Így történt ez Kanyaró Ferenc esetében, akinek egyik diákgyűjtője a marosszéki Szabédon jegyezte le a ballada egy névtelen, cím nélküli változatát 1896 nyarán, Kanyaró viszont nem vette fel közleményébe negyedik változatként, csupán lábjegyzetben utalt a „katonaénekké lett” variánsra.⁷ És így történt Albert Ernővel is, aki a változatok számbavételekor megjegyzi, hogy

5 *Dal füzer. N. Enyeden, 1859.* Szentgyörgyi Lajos é. (A kézzel írott címlapra a possessor neve pecsételéssel került). Kézirat. Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Mss 1673. A ballada a 147–148. lapon, 158. szám alatt található.

6 Mint például az, hogy a szentgyörgyi fogházat emlegetik, vagy, hogy a rab Rofainé segítségét kéri (a málnási változatokban).

7 *A Ha nem hiszed, hogy katona vagyok én* kezdősorú első strófa valóban katonadalból kölcsönzött versszak, utána azonban három olyan versszak következik, melyek a balladatípus a) és b) mozzanatát tartalmazzák. A c) mozzanat ebből a változathoz hiányzik. A ballada százados késéssel,

„a Háromszéki népballadák című kötetben előfordul egy olyan változat, mint a fenti [a Vas Tamásé], de nem Váradiról szól, hanem a MNGY II. kötetében található szöveggel döntő részben rokon, s ezt is egy olyan sepsibesenyői füzetben őrizték meg, melybe 1885–1888 között írta le Györgyjakab Ferenc.” (Albert 1996: 94)⁸ Minden valószínűség szerint ez történt volna Vikár Bélával is, ha erdélyi gyűjtéseit megjelentethette volna, mert hiszen a balladának Tordátfalván 1900-ban és Zetelakán 1902-ben rögzített névtelen és cím nélküli változataiban még csak a szentgyörgyi fogház emlegetése sem jelentett volna főgózt: a zetelaki énekes szerint a balladahős ruhája a *kertáji stokházban szennyeződött el*, a tordátfalvi adatközlő pedig a *sebeni cug-házban* ítéletre váró rabról megjegyezte, hogy „Albert Gergelyről indíták ez éneket, volt hozzá búcsúztató is” (Vikár-Sebő-Küllös 2009: ZI 07/302, KI 12/302, Mf. 106/d (Tordátfalva, 1900. 03. 15) és ZI 10/040 (Zetelaka, 1902. 08. 31.). És ugyancsak ez történt volna Mailand Oszkárral is, aki kiadatlan gyűjteményében a katonadalok közé sorolta a névtelen ballada márkodi változatát.⁹

A fentiek alapján könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy pusztán azon múlt a balladának Várad-i tragédiájához kapcsolása, hogy pusztán azon múlt a balladának Várad-i tragédiájához kapcsolása, hogy „Várad-i nótája”-ként került-e feljegyzésre, illetve közlésre. Az Albert Ernő által számba vett változatok és a Hunyad megyei szöveg alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a címadáson túl olyan azonosító elemek is társul(hat)tak az alaptípus szövegstruktúrájához, melyek egyértelművé tették, kiről szól az ének: olyan vándorstrófák kapcsolódtak a ballada szövegéhez, melyek név szerint említették Várad-i Józsefet. Ezek a strófák rendszerint más ritmusúak, mint az alaptípus, és gyaníthatóan valami más, Váradiról szóló énekből szakadtak le. Népszerűségükre vall, hogy hibátlan ritmusú, jó költői ötletre épített szövegeik nagyon egységesek, alig variálódtak. Leggyakrabban a következő versszakokkal találkozhatunk:

*Váradinak szép körhaja,
Meszes gödör a sírhalma.
Váradinak piros vére
Mészlével van összetéve.*

*Váradinak szép körhaja
Vajon mért van félrehajtvá?
Azért vagyon félrehajtvá,
A kötélnek hely van hagyva.*

*Hát ez a fa miféle fa,
Hogy egy betű sincsen rajta?
Ez a fa biz afféle fa,
Váradit akasszák rajta.*

Ezekon kívül olyan szövegtörödékek is kapcsolódtak a Várad-i balladákhöz, melyeket vagy más szövegkonstrukcióból (például a sócsempész Balog Józsi balladájából) kölcsö-

2009-ben jelent meg: Kanyaró–Rédiger–Olosz 2009: 75/15. sz. és 164–165/15. sz. – Itt jegyezzük meg, hogy Albert Ernő tanulmányának a Kanyaró Ferenc változatait, illetve a Benedek Elek – Sebesi Jób gyűjtését bemutató részét az újabb kutatások alapján több helyen lehetne pontosítani/helyreigazítani, azonban itt és most nincs helye a kiegészítéseknek és helyesbítéseknek.

8 A hivatkozott ballada lelőhelye: Albert–Faragó 1973: 162/73. sz.; az azonosként említett szöveg lelőhelye: MNGY II. 1872: 40/33. sz. *Az elítélt katona* címen.

9 Mailand Oszkár: Népköltészeti gyűjtés. Székelyföld, 1908. Kézirat, Budapest, Etnológiai Archivum. Jelzete: EA 1944/A, 460. lap.

nöztek és alakítottak a Váradival kapcsolatos eseményekhez, vagy olyan személyt vagy helyszínt emlegetnek, akivel/amivel Váradi köztudottan kapcsolatban állt.¹⁰

Mindent összevetve, ha a vizsgálódás körébe bevonjuk az újonnan előkerült kéziratot, illetve az eddig figyelmen kívül hagyott szövegeket is, a Váradi-ballada tizenkilencre szaporodott változatainak ismeretében összegzőképpen a következőket rögzíthetjük:

Váradi Józsefről a kivégzést követő hetekben-hónapokban elterjedt egy olyan ballada ének, mely egy halálraítéltről, utolsó napját a siralomházban töltő rabról szólt. Ez az ének alig, vagy szinte nem is tartalmaz közvetlenül és félreérthetetlenül Váradira vonatkoztatható mozzanatok. Mégis – függetlenül attól, hogy Váradit megnevezi-e vagy sem – ezt a szövegkonstrukciót tekinthetjük a Váradiról szóló balladák alaptípusának, azon egyszerű oknál fogva, hogy a tizenkilenc változatból tizenháromban (s részben még egy tizennegyedikben is) ez a szövegtípus megtalálható. E tizenhárom változat közül hétben¹¹ a szentgyörgyi fogház/stokház esetleges említésén kívül semmiféle utalás sincs a szövegben arra, hogy Váradiról szólna az ének. Hogy mégis rá vonatkoztatták az énekesek, hamarosan bizonyítani fogjuk. A másik hatban¹² az említett vendégstrófák valamelyike szolgált azonosítóként, vagyis az alaptípushoz kapcsolt más ritmusú versszakokban bukkan fel Váradi József neve, méghozzá olyan szöveggörnyezetben, mely a szemrevaló Váradi külsejére, illetve halálának konkrét körülményeire utal.

Az alaptípust tartalmazó tizenhárom változatban kívül hat atipikus szövegváltozat is feljegyzésre került. Ezek közül kettő (MNGY III. 1882: 94–95, 96) – mint már korábban jeleztük¹³ – kétséget kizáróan műköltői eredetű, a szájhagyományhoz és a történelmi eseményekhez annyi közül van, hogy egyikben is, másikban is feltűnik egy-egy azonosító vándorstrófa. Atipikusnak mondható Kanyaró Ferenc „Háromszék”-ről és Sepsiszentgyörgyről begyűjtött két változata is. Mindkettő szövegtörmelékekből lazán összeálló konglomerátum. Az elsőben szétszórta és hiányosan, ismeretlen versszakokkal és versrészekkel elvegyülve még fellelhetők az alaptípus sorai/strófái, a sepsiszentgyörgyi változatban viszont egy sor sincs az alaptípusból. Első versszaka gyaníthatóan nem népi fogantatású, a további négy versszakból kettő a már többször emlegetett azonosító vándorstrófa, kettő pedig ismeretlen jövevény. Pontosabban: az egyik annyiból nem ismeretlen, hogy elemei feltűntek már Kanyaró Ferenc előbbi változatában is. A két változat szövegtörvényei halványan egy másik ballada ének egykori meglétét sejtetik, mely eredetileg Váradi sorstársáról, Bartalis Ferencről szólhatott. (Erre engednek következtetni azok a részletek, melyek egyikében a balladahős a kivégzés elhalasztását kéri azért, hogy levelet írhasson három árva gyermekének és ártatlan feleségének,¹⁴ másik helyen meg Váradi „kisiratta két szemét, úgy olvasta fel a Barta levelét”.) A Zalánban gyűjtött rövid változat töredékességében is megmutatja, hogy nem az alaptípus elemeiből építkezett. Ugyanez elmondható a nagyborosnyói változatról is, csak hogy ez esetben egy olyan új,

10 Ilyen szövegtörvényekre és szövegfordulatokra gondolunk, mint például: „Mátisfalván kigyúlt az ég, / Örök alatt kialuvék”, vagy „Rófainé mosson engem fehérbe”, vagy „Mindez világ megengetett, / S a kapitány nem engedett, / Neki is vagyon gyermeke, / Juttassa Isten ezekre.”

11 Ezek a következők: az enyedi (1859), Vas Tamásé (1867), a sepsibesenyei (1885–88), szabédi (1896), tordátfalvi (1900), zetelaki (1902) és a márkodi (1908) változat.

12 Ezek: a Hunyad megyei (1867), a helymegjelölés nélküli Benedek–Sebesi-féle (1882), a székelykeresztúri (1909), a vargyasi (1959) és a két málnási (1971, 1972) változat.

13 Lásd a 2. számú lábjegyzetet.

14 A 41 évesen kivégzett Bartalis Ferenc bibarcfalvi „mezei gazdá”-nak négy gyermeke volt (Albert 1996: 124).

egyedülálló népi szövegre talált Albert Ernő, amely a bélafalvi asszony árulásáról és Várad elfoglalásáról az eseményeknek megfelelően, hitelesen emlékezik.

A fentiek fényében úgy tűnik, Váradról a háromszékiek többféle éneket is tudhattak. Ezek közül a legismertebb, kétségtelenül, az alaptípusként emlegetett rabének lehetett, de népszerűségben vetekedtek vele azok a vándorstrófák, melyek a rabénekhez társulva maradtak fenn.

A rabéneknek azokat a változatait, amelyek nem tartalmaztak semmiféle azonosítót (címet vagy kiegészítő versszakot) sokáig csak feltételesen, a szövegfordulatok és szövegszerkezetek egyezése, az azonos struktúra okán sorolhattuk a Várad-balladák közé. Mostanra azonban bizonyíthatóvá vált, hogy eredetileg valamennyi a Váradról szóló ballada része volt.

A MTA Könyvtárának Kézirattárában 2014 januárjában Szakál Anna a Kriza-hagyatéknak egy olyan részére talált rá, mely korábban, a *Vadrózsák* második kötetének sajtó alá rendezése idején nem került elő. A *Kriza János tájszógyűjteménye* című kolligátum (Jelzete: M. Nyelvtud. 4-r. 102) átvizsgálása során az is kiderült, hogy a gyűjtemény nemcsak tájszavakat és nyelvjárási adatokat tartalmaz, ott kapott helyet (15-ös sorszám alatt) az árkosi unitárius esperes Kiss Mihálynak *Vadrózsába valók* címen beküldött népköltési gyűjtése is.¹⁵ A gondosan letisztázott, sűrűn teleírt kilenc ívlapra terjedő gyűjtemény dalkokat, két balladát, táncszókat, talányokat, babonákat, példabeszédeket, szólásmódokat és közmondásokat tartalmaz. Legelső darabja: *Ballada Várad Jósikáról – 1854-ből*. E cím alatt következik egy huszonnégy strófából álló vers, melyet aligha tekinthetünk másnak, mint a Várad-ballada első megfogalmazásának. Az ének szerzőjét nem ismerjük, a szöveg ismeretében népi verselőt gyanítunk, aki közvetlenül a kivégzés utáni hetekben fogalmazhatta meg a hírvers és siratóének keverékét mutató, az eseményeket hitelesen, részletekbe menő pontossággal elbeszélő énekét. Azt sem tudjuk, hogy Kiss Mihály mikor gyűjtötte, illetve mikor küldte el Krizának kisedd kollekcióját. Abból a tényből ítélve, hogy a gyűjtemény darabjai nem szerepelnek a *Vadrózsák* első kötetében, arra következtetünk, hogy a *Vadrózsák* megjelenése (1863), vagy ami még valószínűbb, csak a kiegyezés után érkeztetett Krizához Kiss Mihály gyűjtése.¹⁶

A Váradról szóló balladában Kiss Mihály gondosan bejelölte a rövid zárt é hangokat (egyponos é-vel) ami kétféle következtetést enged meg a mai értelmezőnek: a rövid zárt é hangok jelölése jelentheti azt is, hogy Kiss Mihály élőszó után rögzítette a balladát, de azt is, hogy forrása jellegétől (szóbeli közlés vagy írott szöveg) függetlenül, a háromszéki nyelvjárási ismeretében utólag jelölte be a jellegzetes ejtésbeli sajátosságot.

15 Itt köszönöm meg Szakál Annának, hogy önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta Kiss Mihály gyűjtését, és hogy közölhetem a Váradról szóló éneket.

16 Az utóbbit annál is inkább feltételezhetjük, mivel Kiss Mihály is részt vett a Várad által szervezett felkelés előkészítésében, hajszálon múlt, hogy őt is nem ítélték el: a Marosvásárhelyen fogva tartott Szász Lukács titkos úton kicsempészett levélben értesítette, hogy ő is az üldözök látókörébe került. Kissnek így sikerült még idejében, letartóztatása előtt eltüntetni lakásából a terhelő bizonyítékokat, s szükség esetére biztonságba helyezni egy olyan elismerő okmányt, melyet a legfőbb világi hatalom urától kapott még a szabadságharc előtt. Ez az okmány – melyet Kiss meghagyására felesége juttatott el a hadbíróshoz – mentette meg: „Kiss Mihálynak azért, amiért másoknak 2–5 évi várfogság jutott – írja Jakab Elek –, csakis a félévi nyomozási fogság számított bé büntetésül azon okból, hogy amit tudott a kormányellenes mozgalmakból, nem jelentette illető helyre” (a. [Jakab Elek] 1887: 416). Kiss Mihály 1854 augusztusában szabadult ki a nagyszombeni börtönből, Várad kivégzésének idején még ítéletre váró fogoly volt Marosvásárhelyen.

Mindezek előrebocsátásával következék most a ballada betűhű másolatban:

Ballada: Váradi Jósikáról – 1854-ből

1. Jaj be szennyes az ur inge, gagyája!
Mett beszennyült a szentgyörgyi stokházba
Rofajné mossaki ingém fejeire,
Hónap visznek a törvény eleibe!
2. Hogy bémentem a törvénszék házába,
Leborultam annak az asztalára,
Vasas lábam keservesén zérgettem,
Jaj istenem, most végzik a felherém!
3. Hogy kiméntem az ágyitor házából,
Elbucsuztam széles ez nagy világtól;
Trombitások három ruffot fúvának,
Jaj istenem, hónap felakasztanak!
4. Rofajné! Pénz vagyon az én zsebembe.
Nyutsdsza ide, hadd nyójjak én beléje!
Csináltassunk diófából kopor[sót,]¹⁷
Sárga szeggel verjükrea a jaj[szót]!
5. _____ kedves jó aszszonyom, Rofajné,
_____ ed a hazáé s nemzeté;
[Köszönő]m, hogy házadhoz befogadtál,
Ügyem felől hűségesen halgattál;
6. Jóságodat nincs módod meghálálni,
Mett ki fognak minden órán végezni;
De míg csak emléget engem a nemzet,
Halálomról téged is megemleget.
7. Házad, kertéd, s a bizadalmas rejték,
Ahol motózás közt megmaradhaték,
Minden ember előtt legyen ojan szént,
Mind egy templom, hol tisztelik az Istent!
8. Erdő ajji nehéz gyép fel van szegve,
Halován rózsamaggal bé van hintve,

17 A kézirat első oldalán a negyedik versszak végére és az ötödik versszak első szavaira fekete tinta cseppent, a tintaoltok átütöttek a túlsó oldalra is, ott a 16–17. strófa (a versszakok az eredeti kéziratban nincsenek számozva, az oldalon így a nyolcadik-kilencedik versszakról van szó) első, illetve utolsó szavait tették olvashatatlaná. A negyedik versszak végén (s a túloldalon a 16. versszak elején) lévő folt alatt a papír is ki van szakadva. A tintaoltok által eltakart szavak egy részét kikövetkeztettük, ezeket szögletes zárójel között közöljük, az olvashatatlan szavak helyét vízszintes vonallal jelöltük.

Béhintette Rofajné, s még valaki
Hogy ne legyen elfelejtve Váradi. ||

9. Váradinak feje felett van egy fa,
Földbe ásott kifáragott keményfa,
Te még élsz, a fára semmit sem irtak,
Szegén fejed, téged tám felakasztanak!
10. Meggyult, meggyult Bélafehérváron az ég,
Oda ment vót Váradi, s befogaték;
De megalutt Őrkő alatt Szentgyörgynél,
Az egy águ akasztófa tövinél.
11. Arra fára Váradi akasztaték,
A fa mellett tágas gödör ásaték,
A gödörbe meghót testjít bédobák,
S hogy fel ne támadjon, mésszel béóták.
12. Senki se féjjen, met immán nem kelfel,
A székel népet nem hódíthassa el;
Nem bujtogat a kormány ellen senkit;
A mit akart, így érte annak végét.
13. Váradival még egyet akasztának,
Akit Bartalis Ferencznek hívának;
Ez a Váradi kezire dolgozott,
S Váradival ő is felakasztódott.
14. Szabó Áron, Szász Lukács, mit gondoltok?
Halált mondott a törvén tireátok;
De tū életet, kegyelmet nyertetek:
Így monta vót ezt a fogolypap nektek!
15. Éjjelenként a Váradi sirjára
Odatermik virágok koszoruja;
Odatermik a nevivel az a kő,
A melyik megmondja, hogy ott fekszik ő.
16. Ez a dolog jaj beh sért egy vad lelket,
Ki [on]né elhányat virágot, követ!
Virágot, követ vajon ki rak ____?
Szentgyörgy város legjobb lel ____ya:
17. Nem vétettem a világon [senki]nek,
Sem a nagy istennek, sem az embernek;
Csak egyedül a Bélafehérvai népnek,
Bélafehérván vétettem én mindennek.

18. Bélafalván van egy fene fejérnép,
Kinek ocsmán lelke a legrútább kép;
Én csak ennek a sátánnak vétettem,
Azétt, hogy ott egy éjre szállást kértem.
19. Ha a szüve keresztül vót irántam,
Métt nem monta: Szájj egyebüve, fiam!?
Métt nem monta: Távozz, mettt elárullak,
Jutalométt hóhér kezibe adlak!?
20. Váradi Jóskának szökeszin haja,
Jobbfelire férre vala választva,
De a vége olyformálag tasztiva,
Hogy a kötélnek legyen hely meghagyva.
21. Egyetlenegyre kérem az urakat:
Engedjenek nekem éppen egy napot!
Ha egyet nem, engedjenek bár felet,
Hogy azalatt írhasak egy levelet!
22. Mindenki a kívánságnak engede,
Csak egy csuda ember állott ellene.
Minden ember azt morrogá magába:
Jobb lett vóna ezt húznifel a fára!! –

A vers láttán/olvastán egyszeriben választ kapunk azokra a kérdésekre, melyek a Váradi-ballada eddig ismert változataival kapcsolatban felmerültek. Mindenekelőtt bizonyossá vált, hogy az a négy strófa, amit az alaptípus jellegzetes szövegszerkezetének vélelmeztünk, s amely egymagában, vagy más strófák társaságában, de a legtöbb változatban megtalálható, eleve Váradi nevének említése nélkül született meg. A szerző, feltehetően a megtorlástól tartva, verse elején nem nevezte meg hősét, az 1850-es–60-as években különben is tudták a háromszékiek és az erdővidékiek – azok, akik közül sokan maguk is megszenvedték a felkelés következményeit –, hogy kiről szól az ének.

Az „ős-szöveg” ismeretében az is érthetővé vált, hogy miért olyan egységes a Váradi-balladák alaptípusának szövege: az ismeretlen szerző versének első négy strófája készen kínálta azt a zárt szerkezetű, egymáshoz kapcsolódó strófákból felépített szöveget, melyen egy sort sem kellett változtatni. Úgy ment át a szóbeliségbe, hogy lényegi változtatásra nem került sor, csupán egy-két ritmushiba kiigazítását figyelhetjük meg a szájhagyományból gyűjtött változatokban, és azt, hogy még általánosabbá tették a balladát azáltal, hogy Rofajnt (Benkő Rafaelnét) sem emlegették benne.

Az „ős-szöveg” ismeretében kérdésessé válik a Csanádi-Vargyas szerzőpárosnak az a megállapítása, hogy a *Holnap fölakasztanak* típuscímen emlegetett rabének az alföldi betyárköltészetből származott át Erdélybe. Érvelhetnénk azzal, hogy a népi verselő, még ha fel is használta a szájhagyományozó költészet bizonyos elemeit/fordulatait, olyan fokú „plágiumra” aligha vetemedett, hogy teljesen kész szöveget emeljen át a maga alkotásába, annak is az élére. Érvelhetnénk, de nem tesszük, mert a feltételezés nem bizonyíték. Azon viszont érdemes elgondolkozni, hogy a *Röpülj páva röpjél* összeállító, noha „több változat”-ról beszélnek, melyek a „balladás hangú betyár búcsúzó” alföldi eredetére utalnak,

mindössze egy olyan szöveget állítanak párhuzamba, melyet a Fejér megyei Forna-pusztán gyűjtöttek valamikor a 19. század utolsó harmadában, és amelynek kéziratát Abafi hagyatékában találták meg. (Csanádi–Vargyas 1954: 550) A későbbi kutatások ugyan további két magyarországi (Csongrád megyei és palóc) változatát azonosították¹⁸, de a háromra növekedett magyarországi változatok száma így sem meggyőző bizonyíték arra nézve, hogy egy betyárbúcsúzó szövegét alkalmazta volna a háromszéki verselő Váradi tragédiájának megörökítésére. Annál is inkább, mert mindhárom változat későbbi gyűjtésből/közlésből származik. Ha jóhiszeműen elfogadjuk azt a premisszát, hogy a gyér és későbbi közlések ellenére az alföldi betyárköltészetben élhettek ennek a balladának változatai, akkor sem találunk elfogadható magyarázatot arra a „furcsaságra”, hogy Abafinak az 1870-es évek végén – a ’80-as évek elején kibontakozó gyűjtőmozgalma óta a magyarországi régiók-ból egyetlen változat sem került elő, Székelyföldön és Erdélyben viszont 1854-től kezdve az 1970-es évekig, megszakításokkal ugyan, de újabb és újabb változatait regisztrálták a gyűjtők. A számarányok is arra utalnak (három ellenében tizennégy-tizenöt), hogy ha egyáltalán terjedésről, átvételről beszélhetünk, akkor az csakis fordított irányú lehetett, mint ahogy azt Csanádi–Vargyas deklarálta: az Erdélyben keletkezett ballada, mely burkoltan az önkényuralom rémtetteire emlékeztetett, minden bizonnyal hamar népszerűvé vált Háromszéken, és onnan gyorsan továbbterjedt. Hiszen a nemzeti ellenállás ébresztőjének elbukása nemcsak Háromszék népét érintette: Váradi kivégzése össznemzeti tragédiára figyelmeztetett, s ennek megfelelően a róla szóló ének is közérdeklődésre tarthatott számot. Láttuk, hogy 1859-ben Nagyenyedről, 1867-ben Hunyad megyéből került elő egy változata, 1896-ban pedig a marosszéki Szabédrol.¹⁹

Azt, hogy a *Holnap fölakasztanak* típusú ballada Erdélyből terjedt tova, pontosabban, hogy egy olyan szöveg vált Magyarországon ismertté, melyben elsődlegesen politikai rabról volt szó, közvetett bizonyítékok is alátámasztják. A megláncolt rabot mindhárom magyarországi változatban az *agyitor* (auditor = hadbíró) elé viszik. Márpedig a hadbíró nem foglalkozott futóbetyárok ügyeivel, az „agyitor” általában politikai foglyok, legfeljebb szökött katonák fölött ítélkezett. Ennek megfelelően természetesnek mondható, hogy a csongrádi változat katona-hőse fölött az agyitor mond ítéletet. A másik két változatban viszont nem lehet tudni, hogy a névtelen hőst, akit a „komiszáros” fogott el, vagy Sajó Pestát a palóc változatban miért az „agyitor”-hoz viszik vallatásra. Azt sem tartjuk véletlennek, hogy mindhárom magyarországi változatban olyan helyszíneken „szennyeződött” el a rab ruhája, melyekhez a szabadságharc eltiprását követő véres represszió eseményei asszociálódnak: a Csongrád megyei katona az *aradi stokházban* raboskodott, a Forna-pusztai rab a *pesti najgibájban* (a hírhedt pesti Új épületben, a Neugebäude-ban), Sajó Pesta pedig a *bécsi kaszárnyában*.

A fentieket figyelembe véve úgy gondoljuk, nem vetjük el túlságosan a súlykot, ha a három magyarországi változatot bevonjuk a Váradi-ballada változatainak körébe, s úgy

18 Lásd MNGY II. 1872: 40/33. sz. és Pap 1865: 19.

19 A folklóralkotások terjedési gyorsaságának bizonyítására elég, ha az eszéki Dráva-híd összerokkadásáról szóló ballada ismertségi körére hivatkozunk: az 1882 szeptemberében történt vasúti tömegszerencsétlenségről feltehetően még ugyanabban az évben hosszú vers keletkezett, mely nyolc oldalas ponyvanyomtatványként Pesten jelent meg. Ennek a ponyvai verszetnek az első négy versszaka igen hamar önálló balladaként kezdett terjedni – és nem pusztán azon a vidéken, ahol a baleset történt, vagy ahonnan a tömegszerencsétlenség áldozatai származtak, de a távoli Erdélyben is. Kanyaró Ferenc tanítványai, a kolozsvári unitárius kollégium diákjai másfél évtized múlva, 1896 és 1899 között Bágyonban, Héjjasfalván, Marosvásárhelyen, Székelykeresztúron és Sepsiközrőspatakon jegyezték le a *Vízbe fúlt huszárok* típuscímmel számon tartott ballada ép vagy töredékes szövegét.

tekintünk rájuk, mint a ballada gyűjtési területének legtávolabbi pontjairól előkerült variánsokra. Ahhoz nem fér kétség, hogy e három változat adatközlői és gyűjtői már nem tudták, hogy eredetileg kiről szolt az ének (mint ahogy a tordátfalvi változatot is a falu lakói által ismert személyhez kapcsolták 1900-ban), azt viszont nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a ballada úgy talált befogadó közegre a távoli vidékeken, hogy az elnyomó hatalommal szembe forduló egyén tragédiájának megszólaltatóját látták benne.

Hosszasan elidőztünk a Kiss Mihály által beküldött ballada első négy strófájánál, mert fontos következtetések levonására adott alkalmat és biztos támpontot. De nem hanyagolhatjuk el a ballada további 18 versszakát sem, mert azok is igen tanulságosak nemcsak a Várad-ballada történetére nézve, de a szájhagyományozó költészetben végbemenő alakító folyamatok tekintetében is.

A ballada 5–22. versszaka bőségesen kárpótol az első négy strófa minden konkrétumot nélkülöző általánosságáért. Ezekben a versszakokban részletekbe menő aprólékos-sággal ismertet meg a szerző a valós eseményekkel. A siratóballadák modorában, Várad szájába adott köszönő szavak közé elegyítve emlékezik meg Benkő Rafaelné – Rofajné – segítségéről (5–8. strófa), pontosan tájékoztat arról, hogy Váradival együtt Bartalis Ferencet is felakasztották, mert *Várad kezére dolgozott*, hogy Szabó Áron és Szász Lukács kegyelmet kapott (13–14. vsz.). Kitér Várad elfogásának körülményeire, a béla falvi *fene fejérség* árulására, aki *jutalomért hóhér kezébe adta Váradit* (17–19. vsz.). Megemlékezik az Őrkő alatti kivégzésről, arról, hogy a holttestet *mésszel béótták*, hogy többé ne bujtogathasson Várad *a kormány ellen* (11–12. vsz.). A névtelen verselőnek arról is volt közlendője, hogy a megtorló hatalom félelmeivel ellentétben a szentgyörgyiek kegyelettel ápolják Várad emlékét: sírjára éjjelenként *odatermik virágok koszorúja*, s *Odatermik a nevével az a kő*, / *A melyik megmondja, hogy ott fekszik ő* – és, hogy ez a dolog szörnyen sért egy vad lelket, aki *onnét elhányat virágot, követ* (15–16. vsz.).

Mint látható, az énekmondó igyekezett az események minden lényeges mozzanatát elősorolni, s talán emiatt, kevés figyelmet fordított a kompozícióra. Az események elmondásában nem érvényesült semmiféle szerkesztői koncepció, a szerző nem figyelt sem a történetek időbeli egymásutánjára, sem az esetleges logikai összefüggésekre. Ily módon sokkal hamarabb értesülünk, például, arról, hogy Várad holttestét mésszel szórták be, mint arról, hogy a béla falvi asszony árulása folytán sikerült elfogni Váradit; vagy előbb találkozunk a szentgyörgyiek kegyeleti ténykedését megőrkítő strófákkal, mint a Várad elfogásáról szóló résszel.

A vers tulajdonképpen olyan laza szerkezetű szövegegyüttes, melynek versszakai vagy versszakcsoportjai alig-alig kapcsolódnak egymáshoz. A versszakok füzérét csupán az tartja össze, hogy valamennyi Várad történetéhez kapcsolódik. Ezek a szövegrészek eleve alkalmasak voltak arra, hogy kiszakadjanak az egészből, önálló életet kezdjenek. Valójában ez is történt: a hosszú vers, mely már terjedelménél fogva is arra volt predesztinálva, hogy a szóbeliségben megrövidüljön, szétesett elemeire, kisebb-nagyobb egységekre, epizódokra és különálló strófákra töredezett. Nagyobb egységek ott szakadtak ki a versből, ahol az egymást követő versszakok koherenciája erősebb volt: így önállósodott az első négy versszak, és így kelt külön életre a 17–20. strófa, a Várad elárulását megőrkítő epizód, melynek szájhagyományban tovább élő változatára Nagyborosnyón talált rá Albert Ernő 1977-ben. Az „ős-szövegben” még egy harmadik strófacsoport is alkalmas lett volna az önállósodásra, azonban a Rofajnéról szóló epizódnak (5–8. versszak) a szóbeliségből nem került elő változata, még csak töredékes formában sem. Mindazok a szövegek, melyek Váradnak Benkő Rafaelnéhez fűződő kapcsolatát érintik, s melyeket népballadaként hoztak forgalomba a 19. századi – 20. század eleji gyűjtők, bizonyosan vagy gyaníthatóan műköltői eredetűek.

Az egy-egy epizódot felölelő két nagyobb egység mellett (1–4. és 17–20. strófa) a Váradiról szóló epikus éneknek több más versszaka is továbblépett a szájhagyományban, ezek azonban nem összefüggő szöveggként kerültek elő a gyűjtések során, hanem különálló strófaként, és több-kevesebb módosítással.²⁰ Ezeknek a versszakoknak közös jellemzője, hogy valamennyi a Váradiról szóló balladához kapcsolódott, még akkor is, ha időközben a más dallamra énekelt versszak ritmusa megváltozott. Ezeket a versszakokat neveztük korábban vándor- vagy vendégstrófáknak, feltételezve, hogy valamilyen más, Váradiról szóló ének töredékeiként csapódtak az alaptípushoz és váltak a névtelen szöveg azonosítóivá.

Végezetül szót kell ejtenünk az epikus éneknek azokról a részeiről is, melyeknek semmi nyoma nem maradt fenn a szóbeliségben – legalábbis nem került elő egyetlen olyan népi szöveg sem, melyben bár legalább nyomokban felbukkannának az „ős-szöveg” verssorai, szófordulatai. Az epikus ének huszonnégy versszakából tíz – az 5–8. és 11–16. strófa – nyomtalanul eltűnt. S talán nem véletlen, hogy éppen az a tíz versszak hullt ki az emlékezetből, melyek a valós történeteket, a konkrét eseményeket részletezik: neveket emlegetnek, melyek Sepsiszentgyörgy közvetlen környékén ideig-óráig ismertek voltak, de feltehetően hamar feledésbe merültek, már csak azért is, mert e nevek viselőinek emlékét megidézni az önkényuralom éveiben éppenséggel nem volt veszélytelen. A Sepsiszentgyörgytől távolabb eső vidékeknek pedig eleve nem sokat mondhatott Bartalis Ferenc, Rofajné, Szász Lukács vagy Szabó Áron neve, hiszen a mozgalom természetéből adódóan titokban folyt a szervezkedés, nem verték nagydobra a résztvevők nevét és a felkelés előkészítésében betöltött szerepét. De az említett strófák nevektől függetlenül sem voltak alkalmasak a hosszú távú megőrzésre: az események aprólékos elmondásának, a történetek részletezésének közvetlenül a kivégzést követő hetekben-hónapokban fontos szerepe lehetett a tudósítás és véleménynyilvánítás okán, de ahogy térben és időben egyre távolabb kerültek a konkrét eseményektől, úgy váltak közömbössé és fölöslegessé ezek a versszakok, s ennek következtében feltehetően be sem kerültek a szájhagyományozó költészet vérkeringésébe.

Kiss Mihálynak és Szakál Annának köszönhetően feltárult előttünk a Várad-ballada élettörténete: helyreigazíthattunk téves következtetéseket, huszonnégy változatot vonhattunk be a vizsgálódások körébe, magyarázatot találhattunk a balladával kapcsolatos furcsaságokra. Az örömben azonban ürmös is vegyült: miközben rendre felszínre kerültek a Várad-ballada történetének másfél százados titkai, egyre gyakrabban kellett arra gondolnunk, hogy mennyi titkot rejthet minden egyes népballadánk, hány és hány válasszal vagyunk adósok a magyar népballadák történetét illetően.

20 A 9. versszak ötletéből alakult ki a *Hát ez a fa miféle fa* kezdetű strófa, mely két változatban fordul elő (MNGY III. 1882: 95, 97), a 10. versszakból szakadt ki a *Mátisfalván meggyűlt az ég* kezdetű strófa-töredék (Albert 1996: 137), a 20. versszak volt a mintája a *Váradinak szép körhaja* kezdetű szövegeknek, melyeknek népszerűségét jelzi, hogy nyolc változatban szerepelnek többféle variációban (MNGY III. 1882: 96, 97–98; Kanyaró 1909: 337, 338; Faragó 1965: 310; Albert 1994, Albert 1996: 137; Kriza–Olosz 2013: 168), a 21. versszak szinte változtatás nélkül tűnik fel Kanyaró két változatában is (Kanyaró 1909: 337, 338), s a 22. versszak Balog Józsi balladájából is ismerős ötlete/szövege köszön vissza Benedek Elek – Sebesi Jób gyűjtési hely nélküli változatából (MNGY III. 1882: 98).

SZAKIRODALOM

a. [JAKAB Elek]

1887 Kiss Mihály, árkosi unitárius esperes politikai fogsága. *Keresztény Magvető* XXII. (6) 415–416.

ALBERT Ernő

1994 Vértanúk Háromszéken – 1854. *Erdélyi Tükör* (Debrecen) VI. (4) 15–20. – Ua. *Háromszék*, 1994. április 30. – Csak a ballada (dallammal) In: Albert Ernő: *Sír az út előtt. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*. Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001. 41/15. sz.

1996 Ballada Várad Józsefről. *Néprajzi Látóhatár* V. (3–4) 86–140.

ALBERT Ernő – FARAGÓ József

1973 *Háromszéki népballadák. Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

BENEDEK Elek

1901 A züllött. *Magyar Hírlap*. 1901. március 31.

CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos

1954 *Röpülj páva röpj. Magyar népballadák és balladás dalok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, [Budapest].

FARAGÓ József

1965 *Jávorfá-muzsika. Népballadák*. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.

KANYARÓ Ferenc

1909 Régibb székely népballadák változatai. *Erdélyi Múzeum* XXVI. (4) 335–342.

KANYARÓ Ferenc – RÉDIGER Ödön – OLOSZ Katalin

2009 *Ne mondd, anyám, főd átkának. Dimény Mózesné Szabó Anna énekei. Szabéd, 1895–1896*. Rédiger Ödön gyűjtését Kanyaró Ferenc hagyatékából bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

KRIZA János – OLOSZ Katalin

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

MNGY = Magyar Népköltési Gyűjtemény

1872–1924

I. *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*. Szerkesztették Arany László és Gyulai Pál. Athenaeum, Pest, 1872.

II. *Csongrád megyei gyűjtés*. Szerkesztette Török Károly. Athenaeum, Pest, 1872.

III. *Székelyföldi gyűjtés*. Gyűjtötték Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób. Athenaeum, Budapest, 1882.

PAP Gyula

1865 *Palóc népköltemények*. Összegyűjté és kiadta Pap Gyula. Sárospatak.

SZABÓ Sámuel – OLOSZ Katalin

2009 *Erdélyi néphagyományok. 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

SZAKÁL Anna

2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. A szétszóródott kéziratot anyagot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi Szakál Anna. Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

VAS Tamás

1867 Váradi nótája. *Székely Közlöny* (Marosvásárhely) I. (16) 123.; Ua. In: *MNGYI*. 1872: 218–219/67. sz.; Ua. In: Csanádi–Vargyas 1954: 363/186. sz.; Ua. In: Szabó–Olosz 2009: 184–185/32. sz.

VIKÁR Béla – SEBŐ Ferenc – KÜLLŐS Imola

2009 *Vikár Béla népzenei és népköltési gyűjteménye*. I. munkafázis. Szöveg – hang – kép. Szerkesztette Sebő Ferenc. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta Küllős Imola. DVD. A Hagyományok Háza, a Néprajzi Múzeum és a MTA Zenetudományi Intézet közös kiadványa, Budapest.

O VARIANTĂ NECUNOSCUTĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA A BALADEI DESPRE JÓZSEF VÁRADI (REGIUNEA TREI SCAUNE)

József Váradi, participant al conspirației antihabsburgice, devine eroul unei balade populare, născute imediat după execuția sa de la Sfântu Gheorghe, în primăvara anului 1854. Cu toate că această baladă a supraviețuit în folclor până în anii șaptezeci ai secolului XX, puține variante au fost publicate ulterior. Pe baza unor variante noi, depistate din diferite manuscrise, respectiv pe baza unui cântec epic descoperit recent în moștenirea folclorică a lui János Kriza (care este de fapt prototipul baladei), lucrarea caută răspunsuri asupra următoarelor probleme: cauzele neglijării unor variante ale baladei de către cercetările anterioare, din ce cauză a fost considerată balada ca o simplă preluare a textului unui cântec haiducesc și care sunt factorii de influență care au determinat fărâmițarea prototipului și transformarea anumitelor părți ale acestuia în baladă.

UN UNKNOWN VARIANT OF THE BALLAD OF JÓZSEF VÁRADI FROM THE 19TH CENTURY (TREI SCAUNE REGION)

A folk ballad was born about József Váradi, a participant to the conspiracy against the Habsburgs, immediately after his execution in the spring of 1854 at Sfântu Gheorghe. Relatively few variants of the ballad have been published so far, although it had survived in the folklore up to the 1970s. Based on the recently discovered written variants and the unknown epic song revealed from the archive of János Kriza, being the prototype of the ballad, the present paper seeks for the answer to the following questions: which was the reason why previous research neglected some of the variants, why did some scholars consider the ballad of Váradi an adaptation of an outlaw song, what factors determined the fragmentation of the long epic song and the transformation of some of its parts into ballads.

RÁDULY JÁNOS

A SZILÁGYI ÉS HAGYMÁSI NÉPBALLADA PRÓZAVÁLTOZATAI

A Szilágyi és Hagymási népballada két ismert változata a magyar népköltészet két remekműve. Egyes kutatók az egyiket teljes értékű megvalósításnak, a másikat pedig hiányos, csonka változatnak minősítették. Magam így fogalmazok: az egyiknek gazdagabb, a másiknak szegényebb a motívumrendszere. A *folklórműhelyek* termékei épp sokszínűségük által válnak népi kultúránk különleges értékeivé.

A *Csángómagyar népballadák* (2002) impozáns kiadvány Bevezetésében Faragó József utalt arra, hogy epikus énekünk szűzséjének első említése a moldvai Csángóföldről származik: „Valószínűleg plébániáról plébániára ment legelső gyűjtőnk is, a csíktaplocai születésű Gegő Elek (1805–1844) Ferenc-rendi paptanár, nyelvész, a Magyar Tudós Társaság – a későbbi Magyar Tudományos Akadémia – levelező tagja. Ő a Társaság megbízásából 1836-ban járt Moldvában” (Faragó 2002: 16).

Gegő kevésbé volt megelégedve a gyűjtőmunka eredményeivel: „Figyelemre méltó mondák és dalok itt is úgy nincsenek, mint az e szempontból szegény Erdélyben... Minden nyomozásom s kutatásom után, a számtalan „Egyszer volt, hogy nem volt” összefüggetlen mesék közt még olyant sem találtam, mint a kunfalvi öreg Csákié, ki elbeszélé: miképpen esett török rabságba két kenyeres pajtás – nagy Szilágyi Miklós és nagy Hagymási László – két gerezd szőlőért, mint szabadította ki a császár leánya, aranyokkal, költő pénzekkel és zabos lovakkal ellátván, velek szép Magyarországra szökendő. Folytatta, hogyan küldött vitézeket utánok a császár, s mint védték a szökevényeket azok ellen magokat, főleg nagy Szilágyi Miklós úgy vagdalkozván, hogy egy elmenésében gyalogösvényt, visszajövetelében szekérutat vágna (?). Elvégre, midőn a határhoz értek, mint akart a két magyar úrfi karddal osztoznia a császár leányán: kinek esengésére Szilágyi nem markola kardot, megvallván, hogy neki is van otthon gyűrűs-jegyese” (Faragó 2002: 17).

Faragó József leszögezi: „A kunfalvi öreg Csáki »elbeszélése« nem verses ballada, hanem prózává oldódott szöveg volt... Az elbeszélés már-már szó szerint emlékeztet... az ószékely *Szilágyi és Hagymási* – balladára” (Fa-

ragó 2002: 17). Faragó ezt a patinás szöveget »prózában elbeszélt balladának« is nevezte (Faragó 2002: 18).

Balladánk két verses változata lejegyzésének pontos idejét Olosz Katalin fedte föl, ő gyűjtötte össze Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát. Olosz hangsúlyozta: „A ballada meglétéről tehát 1872-nél jóval korábbi adataink vannak... Először Szabó Károly jelentkezett a töredékes csikszentmártoni változattal, melyet a *Koszorú* 1864. augusztus 28- i száma hozott (Szabó 2009: 490). A másikat – az egyetlen teljes – változatot Szabó Sámuel közölte a következő esztendő márciusában, ugyancsak a *Koszorú*-ban... A szakirodalom hosszú időn át Szabó Sámuel gyűjtéseként tartotta számon a ballada teljes változatát” (Szabó 2009: 490).

Ugyancsak Olosz Katalinnak köszönhetjük, hogy kiderítette: a szöveget nem Szabó Sámuel, hanem egyik tanítványa, Faluvégi Albert rögzítette, és hogy a szöveg lelőhelyeként – „ugyan nem magától értetődően” – a Kis-Küküllő menti Szentistván (= Székely-szentistván) jöhet számításba. A falu ma Hármásfaluhhoz tartozik. Végül is: mindenképpen úgy tűnik, hogy a Faluvégi által lejegyzett ballada „a legkorábbi kéziratos szövegnek” tekinthető, a gyűjtés esztendeje pedig 1864.

Magunk most ezt a balladaváltozatot tesszük ismét közkinccsé. Az *ismét* szó sejteti, nem a távoli múltban idéztük: 2012-ben publikáltuk a *Látom a szép eget fölöttünk fémleni* válogatásunkban, amely erdélyi történelmi népballadákat tartalmaz. Íme a szöveg:

*Szilágyi és Hagymási
(Két rab vitéz)*

- Pajtásom, pajtásom, kinyeres pajtásom!
Már hét esztendeje, hogy mű fogván estünk,
Császár tömlőcébe, két gerezd szőlőért.
Azután nem láttuk a napnak járását,
Hódnak, csillagoknak változó forgását.
Ezt ajtón hallgatta császár szép leánya,
Szóval így felmondja császár szép leánya:
- Halljátok meg szómat, két magyar úrfiak,
Atyám tömlőcéből szabadult úrfiak:
Felfogadjátok-é, ha innen kiviszlek,
Hogy Magyarországba ingemet bévisztek?
Arra szóra mondja nagy Szilágyi Miklós:
- Bizon felfogadjuk, császár szép leánya!
Azonnal elmene császár szép leánya az atyja házába:
A kezéhez vevé tömlőcnek kóccsait,
A zsebébe tévé kevés aranyait,
Sietve elmene, s megnyitá az ajtót,
Megindulának ők onnan elsietve.
Mikor mentek volna, vissza-visszanéze császár szép leánya:
- Halljátok meg szómat, két magyar úrfiak,
Atyám tömlőcéből szabadult ifiak:
Ím, hol jön, ím, hol jön az atyám táborá,
Jaj! már ha elérnek, tütköt levágnak, s ingem visszavisznek.
- Ne félj semmit, ne félj, császár szép leánya,
Münköt se vágnak le, ha kard el nem törik,

Téged se visznek el, ha az Isten segitt!
 Azon megérkezett a kegyetlen tábor.
 - Pajtásom, pajtásom, láss a kűsasszonyhoz, ne hagyjam magunkat.
 Elérte a tábor, harcba mene vèlle,
 Egy elmenetibe gyalogösvényt vágott,
 Visszajövetibe szekérutat csapott.
 A nagy táborból csak élve egyet hagyott,
 Aki menne haza, s a hírt mondaná meg.
 Mikor az eltelék, hogy elindulának,
 Így mondja, így mondja Hagymási László ezt:
 - Pajtásom, pajtásom, próbáljuk meg egymást,
 Hogy melyiké legyen császár szép leánya?
 Ekkor megszólala császár szép leánya:
 - Halljátok meg szómat, két magyar úrfiak,
 Atyám tömlöcéből szabadult ifiak!
 Érettem de soha ne vagdalkozzatok,
 Hanem térdre állok s vegyétek fejemet!
 Azonnal azt mondja nagy Szilágyi Miklós:
 - Pajtásom, pajtásom, kinyeres pajtásom,
 Én neked bocsátom császár szép leányát,
 Mert van nekem otthon jegyesem, gyűrűsöm,
 Hüttel elköötözött hűtes feleségem!
 Erre a szóra aztán császár szép leánya
 Hagymási Lászlónak ottan elmarada,
 Nagy Szilágyi Miklós haza elindula,
 Hagymási László is kűsasszonyt elvívè.
 (Hármasfalu, Székelyszentistván. Marosszék. Szabó 2009: 26. sz. ballada. Faluvégi Albert gyűjtése).

Magunk – Vargyas Lajosra is hivatkozván – ezt írtuk: „Vargyas Lajos jegyezte meg a Szilágyi és Hagymási kapcsán, hogy népi följegyzéseinél sokkal régebbi a történet maga. Utalt arra, hogy Mátyás király nagybátyja, Szilágyi Mihály »állítólag kétszer is volt török fogságban... Hagymási László pedig a birtokával szomszédos főúr volt« (Vargyas 1976: 334). Ma már köztudott, hogy Szilágyi és Hagymási történetének első irodalmi feldolgozása 1561-ből való (Szendrői Névtelen)... Vargyas megállapítja: „A népballada nemcsak rövidebben adja elő az eseményt, hanem teljesen más megfogalmazásban is.” Itt most két sort idézünk, bizonyágképpen a kétféle megfogalmazás eltérő voltára: Szendrői Névtelen: *Nem messze azért császár házátlam láma a tömlöc vala, / Kiben két vitéz és fő úrfiak bévettettek vala.* A népballada: *Már hét esztendeje, hogy mű fogván estünk / Császár tömlöcében – két gerezd szöllőért.* Feltűnhet a népi megfogalmazás ritmikai mássága: az elsőben a sorok tizenhat, a másodikban tizenkét szótagúak” (Ráduly 2012: 5).

Az 1561-ből való Szendrői Névtelen feldolgozásáról értekezve Vargyas fölteszi a kérdést: „Ez a költemény vált volna a nép ajkán balladává? Közvetlenül nem valószínű... a népi szövegek olyan stílusfordulatokat tartottak fenn, amelyek sokkal régebbi hagyományra vezethetők vissza. Nem lehetünk biztosak benne, hogy a királyi udvar énekesei még éltek volna velük, s csak a szendrői névtelen hagyta volna ki előde fogalmazásából. A harc érzékeltetésére ugyanis mindkét változat... azt a formulát alkalmazza: *Egy elmenetibe gyalogösvényt vágott, / Visszajövetibe szekérutat csapott, / A nagy táborból csak élve egyet hagyott.*

Ehhez hasonló énekesi közhelyet egyedül a belső-ázsiai török–mongol hősenekekben és orosz bilinákban találunk” (Vargyas 1976. II: 334).

Miként terelődött rá a figyelmünk a népballadaszövegek prózai változataira?

Magam – miközben első, *Kibédi népballadák* (1975) könyvem kéziratán dolgoztam – idejekorán fölfigyeltem a balladaszövegek prózává oldódásának jelenségére. Meg is írtam *Prózává oldódó népballadák* közleményemet, amely a Bukarestben megjelenő *Művelődés* folyóiratban látott napvilágot 1973-ban (XXVI. 9. sz. 37–38 és 40). Írásom később beépült a *Fekete szőnyeg a sátor. Néprajzi tanulmányok, közlések* kötetembe is (Ráduly 2003: 74–79). Ezt írtam: „A népballadák prózává oldódása olyan folklórfolyamat, amelylyel számolni kell. E tény felismerése sarkallhatta napjaink szenvedélyes folkloristáját, Kallós Zoltánt arra, hogy művében, a *Balladák* könyvében nyolc népballada meseváltoztatát is közre adja. Ezekről a meseváltozatokról írta a könyv gondozója, Szabó T. Attila, a *Függelékben* közölt jegyzeteiben: »Az itt közzétett csángó balladai meseváltozatok keletkezési körülményeit illetően tudnunk kell azt, hogy a ballada előadója és a hallgatóság a legtöbb esetben az előadás előtt vagy után megtárgyalja a balladában előadott történetet. Az énekelni nem, vagy csak gyengén tudó előadó meg éppen kerek mesévé formálva csak prózában adja elő hallgatóságának a történetet.«” (Ráduly 2003: 74–75). Írásomban *kényszerítő körülményeket* is emlegettem, amelyek kiváltották/kiváltják az epikus énekek félig vers, félig próza állapotba jutását. Szóltam a feledésről, a társadalmi igény fokozatos elmaradásáról, a népi összefüggések háttérbe szorulásáról, az énekesi lehetőség lassú kopásáról, a telekommunikációs eszközök előtérbe nyomulásáról stb.

Hasonló felismerésekhez jutott a balladakutató Pozsony Ferenc is, aki Álomvíz martján (1984) szép gyűjteményében így fogalmazott: „A vidék balladaköltészetének hagyományozódásában beállt zavarok hatására a legtöbb adatközlő már egyre ritkábban tudja ép és verses formában visszaállítani a balladai történetet. Amíg él az emlékezetben a szűzsé magva, felidézik prózai formában. Azokban a cigány közösségekben, ahol még élő a szóbeliség, prózai formát is nyerhet a történet, *mesévé* rendeződhetnek motívumai” (Pozsony 1984: 39).

Magam azt is hangsúlyoztam többször, hogy miközben balladáink prózává oldódnak, új szépségek is teremődnek/teremtődhetnek. Tehát nincs okunk a teljes elkeseredésre. Az új szépségek megismerésére, megragadására/tanulmányozására adnak lehetőséget a ballada népi prózaváltozatai, amelyek híven igazolják a történelmi téma szélesebb körű ismeretét. A szövegeket sorszámoztuk, címmel láttuk el (az elmondott szöveg kiemelt mondata, kifejezése), alatta, zárójelesen, feltüntettük a típuscímet. A történetek végén *adjuk* az adatközlő nevét, életkorát, ezt a lejegyzés helye és időpontja követi. Magyarázó jegyzeteket csak a 4-es és 5-ös számú szövegnél talál az olvasó.

1.

*Hulltak a török fejek, mint a záporosó
(Két rab vitéz)*

Ez, amit mondok, akkor történt, mikor török világ volt Magyarországon. Két magyar vitéz ment az egyik faluból a másikba, s a dombon meglátták a török gazdának a szőlőjét. Kimen-tek a helyre, s leszakítottak két-három gerezd szőlőt. Ugye, ez már bűnnek számított. Mindjárt a török katonák elfogták a két vitézt, s elhurcolták bé Törökországba. Tömlőcbe kerültek.

Hát búsult a két magyar vitéz, siratták magukat. Ezt meghallotta a török szultánnak a leánya, aki éppen férjhez menendő volt, de nem szerette a jövődöbeliét. Egyezkedni kezdett a két magyar vitézzel. Azt mondta:

- Né, ha én titeket kiszabadítalak, vigyetek el engemet is Magyarországra.

Pár nap múlva nyélbe is ütötték az elszökést: a leány kiszabadította a börtönből a két vitézt, s útnak eredtek. Mikor a török szultán megtudta, hogy mi történt az udvarában, megmozgósította a katonáit. Azt mondta:

- Akár élve, akár holtan hozzátok vissza a két magyar vitézt a leánnyal együtt.

A török katonák utol is érték a két vitézt, nagy küzdelem kezdődött közöttük. Hulltak a török fejek, mint a záporosó. A két vitéz kitett magáért: csak egyetlen török katonát hagytak élve, hogy legyen hírvívője a szultánnak.

Akkor a két magyar vitéz megérkezett Magyarországra. Az egyik vitéznek már volt családja, így a szultán leánya a másik vitézé lett, mert legényember volt. Ez a történet kicsi leányka koromban még fenn forgott, sokan ismerték.

(- Énekelték-e a történetet?)

- Énekben nem hallottam, csak elmondásban forgott fenn. Szavilag mondták. Úgy hallgatuk, mint valami szép mesét.

Nagy Árpádné Berecki Erzsébet, 84 éves. Kibéd, 2009. február 10.

2.

Két rab vitéz és a szultán leánya
(Két rab vitéz)

Régebb a kapunk előtt örökké beszélgettek az öregek. Én pedig gyermekkoromban szerettem mindent hallgatni, s azt az eszemben megtartani.

Egyszer mondták, hogy a törökök elvitték két jó szép magyar vitézt, s azt mondták, hogy soha el sem engedik Törökországból. Tömlöcbe kerültek. De olyan kedvesek voltak, hogy beléjük szeretett a szultán leánya. Azt mondta a két vitéznek:

- Elmenyek akármelyiketekkel.

Az egyik azt mondta, hogy:

- Nekem otthon feleségem van, megesküdtem Isten és Szűz Mária kereszt alatt, én azt nem hagyhatom.

A másik mondta, hogy:

- Nekem nincsen feleségem, eljöhetsz velem, de én is hiszek az Istenben, hiszek Jézus Krisztusban. Úgy gyere el velem, ha te is Istenhez térsz, Jézushoz térsz, megesküszünk, mert a drága jó Isten úgy áld meg bennünket.

Akkor aztán szépen eljöttek, elszöktek. A szultán nem is akart volna hallani arról, hogy a leánya eljöjjön. De Isten megcsinálta azt a csodát, hogy a leány is elszökött. Isten előtt nincsen lehetetlenség.

Aztán küldtek utánuk a törökök, sereget, mindent. A török sereg el is érte a magyar vitézeket, de a két vitézt úgy megsegítette a jó Isten, hogy a harcban csodadolgot csináltak: a karddal utat vágtak maguknak a törökök között, ezt szekérútnak mondták a régiek. A maradék török sereget futásra kényszerítették. Ők győztek, a két rab vitéz. A sok török kardot elhozták magukkal.

A két rab vitéz s a leány Magyarországra jöttek el, ott éltek, ott alapítottak családot. Ez volt a történet.

Seprődi József, 84 éves. Kibéd, 2010. február 9.

3.

A török császár haragra gyúlt
(Két rab vitéz)

- Emlékszem arra, már a régebbi időkben, mikor fiatalabb voltam, sok mindent a fejembe vettem.

Beszélték az öregek, hogy két magyar vitéz fiú valami olyasmit követett el, hogy a török császár nem akarta eltűnni. Ezért mind a kettőt börtönbe záratta. Tömlecbe kerültek Törökországban.

Mikor ezt megtudta a császárnak a leánya, ő ki akarta volna szabadítani a két rabot. Addig kínlódott, amíg kapott kulcsot, s bement a fiúkhoz. Együtt voltak benn a börtönben egy jó darabig. Hát a császár leánya nagy szeretettel volt a két vitéz iránt, sajnálta őket. Elhatározta, hogy ha valamiképpen a két magyar fiú elszabadul, akkor ő is velük tart. Okvetlenül a két vitézzel marad.

Úgy is lett, a leány megsegítette a két magyar vitézt, lovakat, fegyvert szerelt, s együtt eljöttek. Megérkeztek Magyarországra. Előbb az egyik fiú szüleihez jutottak el, de annak a vitéznek már volt felesége s egy kicsi gyereke. Ezt ahogy a császárléány meglátta, nem választhatta magának a fiút.

Akkor a leány elgondolta magában, ő már a másik fiútól nem marad el, együtt fognak tovább menni. Hát mentek, bódorogtak, vándoroltak. Kerestek egy megállóhelyet, ahol senki sem fogja őket zavarni.

Mikor a török császár megtudta, hogy a két magyar vitéz meg van szabadulva, s a leánya is velük tartott, haragra gyúlt. Nagy katonaságot állított elé. Azt mondta:

- MenjeteK véges-végig, s addig járjatok a két magyar vitéz után, ameddig kézre kerülnek. A leányomat is vissza kell kapjam.

Így a török katonák eljutottak Magyarországra. De híre futott, hogy kiket keresnek a török katonák, s a népség a két vitéz segítségére sietett. Folyt a csata a magyarok s a törökök között. Győztek a magyarok, a török katonák nem jutottak el a császár leányáig. Üres kézzel érkeztek haza.

A császár leánya s a fiú aztán úgy határozott, hogy nem maradnak Magyarországon. Mert a törökök akármikor visszatérhetnek. Elmentek egy másik országba, egy messze-messze való országba, hogy ott boldogan fognak ketten élni. Egymásé lettek.

Majlát Sára, 75 éves. Kibéd, 2010. február 25.

4.

Két magyar vitéz Törökországban
(Két rab vitéz)

Én Kibédről még Gyergyószentmiklóásra is elszegődtem csobánnak. A juhok mellett voltam csobán, vagyis juhásztor. A gazdámnak a házánál egyszer többen összegyűltek, beszélgettek. Ott mondták el a két magyar vitézről a verset. Vers is volt, de mese is, mert mesélték a történetet. Ezt én meghallgattam.

Úgy mondták, hogy két magyar vitéz békerült Törökországba fogságba. Rabok lettek valami csekély hibáért. A császár még hallani sem akart arról, hogy szabadságot adjon nekik. Ebbe a két magyar vitézbe szerelmes lett a császárnak a szép leánya. Vagy tán két leánya

volt? Mintha két leányt emlegettek volna. Elég az hozzá, hogy a fiatalok összeegyezték, elszöknek. A két leány lovakat szerelt, két lovat maguknak, s kettőt a két vitéznek. Lovakon szöktek el, de felfegyverkezve. Eljöttek Törökországból.

Mikor ezt a császár meghallotta, küldte a hadsereget a fiatalok után, de a két magyar vitéz a hadsereget megfordította vissza. Nagy viadal volt, sok török katona meghalt, az élők maradtak megfutamodtak.

Így a két magyar vitéz s a császár két leánya szabadok lettek. Eljutottak Németországba. Németországból átmentek Franciaországba, utána Szerbiába. Legvégül Olaszországban kötöttek ki, ott családot alapítottak.

Ezt beszélték a gazdámék, ennyit tanoltam meg belőle.

Amburus Károly, 68 éves. Kibéd, 2010. február 25.

Kis kiegészítő beszélgetés a 4-es számú szöveg adatközlőjével:

- Károly mennyi ideig volt csobán Gyergyóban?
- Gyergyószentmiklóson egy évig voltam csobán a juhok mellett. A gazdámot Károlynak hívták, nyolcvan darab juha volt. A gazdám kaszagépek javításával foglalkozott, az ármátánál (katonaságnál) ő is volt.
- Kik gyűltek össze beszélgetésre?
- Úgy volt, hogy én bementem reggelizni. Benn volt a gazdának a sógora, testvére, veje s még valakik. Éppen ezt a történetet beszélgették közösen. Vers formában is mondták, mintha helyen-helyen szavaltak volna. Én leültem enni, s hallgattam. Aközben beszéltek ők a vitézekről, a két magyar vitézről.
- Kibéden elmonda-e valakinek a történetet?
- Én senkinek sem mondtam el. Nem is lett volna mikor elmondjam, örökké van dolog.
- Az iskolában hány osztályt végzett?
- Én hetet. Hét osztályt jártam.

5.

Fogságba esett a két magyar vitéz
(Két rab vitéz)

(Beszélgettem Hármasfaluban – Csókfalván, 81-es házszám – Veress Vilmos bácsival a Szilágyi és Hagymási balladáról, fel is olvastam Szabó Sámuel: Erdélyi néphagyományok 1863–1884 könyvből a történelmi ballada kezdősorait. Vilmos felesége épp székelyszentistváni lakos volt, s a Faluvégi családból származott. Vilmos bácsi ezt mondta:)

- Na, ezt a történetet én hallottam rég-rég az öreg Stefán Rédei Györgytől. A Rédei neve onnan való, hogy az erdőszentgyörgyi Rédei családdal rokonságban állt. 1989-ben halt meg. Ő említette ezt a török dolgot, a két rab vitézt, de nem tanultam meg tőle. Nem tudom összerakosgatni a cselekményt, már elfelejtettem az eseményeket. Csak annyira emlékszem, hogy fogságba esett a két magyar vitéz. Ártatlanul elhurcolták Törökországba. A leánnyal való dolog alig jut eszembe, ugye, ezután csak lassan-lassan az emlékekkel. Sokat felejtettem.

Veress Vilmos, 86 éves. Hármasfalu (Csókfalva), 2010. március 20.

A továbbiakban mellőzzük a szövegek tartalmi összehasonlítását, későbbi feladatnak érezzük. Viszont két vonatkozásban kifejtjük álláspontunkat.

1. Módosítottuk a népballada eddigi típuscímét. Az erdélyi történelmi népballadákat tartalmazó válogatásunk bevezetőjében ezt írtuk: „A két változatban ismeretes történet eddig két típuscímmel »futott«: *Császár tömlőcéből szabadult úrfiak, Két magyar úrfiak*. Új típuscímünk: *Két rab vitéz*. Indokunk: a ballada frissen előkerült prózai változataiban nem szerepel az úrfi szó, a *császár* helyett pedig a *szultán* is előfordul. Mindenikben közös viszont a fogságba esett *Rab vitéz* megjelölés. Ezt tekintjük irányadónak” (Ráduly 2012: 8).
2. Faragó József az Ószékely népballadákban ezt írta: „A témát a Szendrői Névtelen nyomán a múlt században (értsd 19. századot) Vörösmarty Mihály, Gyulai Pál és Jakab Ödön dolgozta fel költői elbeszélésben” (Faragó 1998: 309).

A *Vitéz Kádár István*. Históriás ének általam gondozott kiadásának *Utószójában* így fogalmaztam: „A históriás ének mostani kiadásának alapja az egyik XIX. század eleji ponyvakiadás, amely a Maros megyei Kibédén bukkant elő az 1970-es évek elején. Özvegy Madaras Sándorné Szabó Julia őrizte meg Kosa Márton daloskönyvével és a *Szilágyi és Hajmási* történetet feldolgozó ponyvakiadással együtt. Ez utóbbi töredékes” (Ráduly 2009: 19). Igen, hiányzik a címtáblája és néhány levél a befejező részből. A betűtípusok alapján kései kiadvány lehet, talán Jakab Ödön feldolgozását rejt magában. Idézzük az első hat sort:

Nagy Törökországban, császár börtönében
Sáppadoz, hervadoz két magyar levante:
Jó Szilágyi Mihály s jó Hajmási László.
Esztendeje immár s teljes harmad napja,
Fogságba hogy estek véres csatatéren,
Hunyadi csatáján, Bolgárország földjén.

Jakab Ödön kiskönyve/füzete 1899-ben jelent meg *Szilágyi és Hajmási* címmel. A szerzőről: „JAKAB Ödön (Vadasd, 1854–1931, Bp.): költő. Marosvásárhelyen és Kolozsvárott végezte középiskolai és egyetemi tanulmányait... Erdélyben, majd Bp.-en tanárkodott. Lírai, epikai, drámai műveket, tanulmányokat írt. A nép-nemzeti költői irány híve volt...” (Benedek 1963: 517).

Végül megjegyezzük: az említett költői feldolgozások aligha befolyásolták a népi változatok létrejöttét.

SZAKIRODALOM

BENEDEK Marcell (főszerk.)

1963 *Magyar Irodalmi Lexikon. Első kötet. A–K*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

FARAGÓ József

1998 *Ószékely népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

2002 *Csángómagyar népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

JAKAB Ödön

1899 *Szilágyi és Hajmási*. (Elbeszélő költemény.) Budapest.

KALLÓS Zoltán

1970 *Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák*. Kallós Zoltán gyűjtése Szabó T. Attila gondozásában. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

POZSONY Ferenc

1984 Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák. Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

RÁDULY János

1975 *Kibédi népballadák*. Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta. A dallamokat hangszalagról lejegyezte Kusztosné Szabó Piroska. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1973 Prózává oldódó népballadák. Művelődés XXVI. (9). 37–38 és 40.

2003 *Fekete szőnyeg a sátor. Néprajzi tanulmányok, közlések*. Impress Kiadó, Marosvásárhely.

2009 *Vitéz Kádár István. Históriai ének*. A kiadást gondozta és utószót írta. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2012 *Látom a szép eget fölöttünk fémleni. Erdélyi történelmi népballadák*. Válogatta, gondozta, az előszót írta, szómagyarázattal ellátta. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

SZABÓ Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa. I–II*. Zeneműkiadó, Budapest.

VARIANTE ÎN PROZĂ A BALADEI POPULARE *SZILÁGYI ȘI HAGYMÁSI*

În lucrarea de față autorul prezintă o scurtă istorie a cercetării baladei populare *Szilágyi și Hagymási*, iar prin prisma rezultatelor recente face public informații mai exacte cu privire la descoperirea acestui cântec epic, păstrat în două variante. Astfel s-a modificat locul descoperirii și data transcrierii variantelor prezentate. Autorul dezbate cauzele transformării baladelor populare în proză. Subliniază faptul că în cadrul acestei transformări deseori apar noi calități estetice prozaice, deci dezmembrarea formei în versuri nu înseamnă întotdeauna degradarea textului. Un punct forte al lucrării este prezentarea a cinci variante în proză a baladei menționate. Prezintă material inedit, și atrage atenția asupra faptului că cercetările ulterioare trebuie să ia în considerare și povestirile epice ambalate în forme noi.

VARIANTS IN PROSE OF THE *SZILÁGYI AND HAGYMÁSI* FOLK BALLAD

In the present paper the author gives an overlook on the research history of the *Szilágyi and Hagymási* folk ballad, and through the most recent results offers new data on the circumstances of discovery of the two variants of this epic song. The place of their appearance and the time of their transcription have changed. The author also discusses the causes of the ballads' transformation into prose. He points out that through this transformation new prosaic aesthetics are born, thus the disruption of verses does not always mean deterioration. A strong point of the paper is the presentation of the five variants in prose of the ballad. It also presents some unpublished material and underlines the fact that further research should take into consideration these epic stories in their new form.

MAGYAR ZOLTÁN

A TENGERSZEM. FOLKLÓR ADATOK EGY ZABOLAI TÓ HAGYOMÁNYKÖRÉHEZ

Egy a közelmúltban napvilágot látott tanulmányban tétetik említés a Zabolai határában található Mély-tó nevű hegyi tavacskáról, mely kapcsán a szerző néhány mondai adalékot is rögzít. Mint az a földrajzi nevek adat-tárában olvasható: „A hagyomány szerint a tengerrel összeköttetésben van. Olyan mély, hogy nincs is fenéke. Ezért Feneketlen-tónak is nevezik. Régen a mélységére kíváncsiak szénahordáskor 12 drb. vonókötelet összekötöttek (1db. hossza kb. 10–12 méter), az egyik végére követ helyeztek, de az alját nem érték el” (Fejér 2006: 123). Mint e feljegyzésből látható, a nevezett határrész kapcsán nem pusztán egy mondára, hanem narratív motívumok sorára ismerhetünk, ezért némiképp meglepő, hogy sem az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévtár (Csáki 2012: 133–134), sem pedig Orbán Balázs földrajzi és „népismei” tekintetben bámulatosan alapos monográfiájában a község határrészei/határnevei között nem szerepel (Orbán 1870: IV. 136–145), és ismereteink szerint a faluval foglalkozó későbbi néprajzi, honismereti, helytörténeti irodalom sem tesz róla említést. Pedig a zabolai tengerszem hagyományköre, noha viszonylag ritka és unikális folklór tradíciót képvisel, korántsem társtalan a magyar mondananyag egészében.

A tengerszemről szóló magyar folklórhagyomány központi eleme, hogy egy a település határában lévő tó, kút vagy olyan hegy, amelynek a bel-sejében tavat sejtene, összeköttetésben áll a tengerrel, ahonntól vízének utánpótlását nyeri, és éppen ezért evidenciaként fogalmazódik meg, hogy nincs fenéke, gyakran a nevében is jelezve, hogy feneketlen. A magyar néphagyományban gyakori variánsként fogalmazódik meg az a képzet is, hogy a nevezett tó/kút nem a tengerrel, hanem a Kárpát-medence valamely nevezetes tavával (Fertő-tó, Balaton), illetve egy folyóval van összeköttetésben.

A tanulmány tárgyát képező folklórjelenség vonatkozó adatait, narratív előfordulásait a készülő *Magyar Történeti Mondák Katalógusa* fogja

tartalmazni (az MZ IX. F 43. típuscím alatt),¹ e helyen mindenekelőtt azokra a tartalmi jegyekre kívánunk rávilágítani, melyek e témakör földrajzi variabilitását, népköltészeti stílusjegyeit és tipológiai változatosságát fémjelzik. Jelenlegi ismereteink szerint közel száz tóról (és kútról) alakult ki/maradt fenn a magyar néphagyományban az a képzet, hogy az tengerszem. A teljesség igénye nélkül ilyen a Fertő-tó, amely a hagyomány szerint a Dunával áll összeköttetésben, a Balaton, amelynek a Fekete-tengerben van a kijárat, a zalalövői Feneketlen-tó, amely a Balatonnal függ össze, az ebergőci tengerszem, amely a Fertővel áll összefüggésben, az őrségi Fekete-tó, amelynek a Balatonban van a kijárat, a medvei Apáti-gödör, amely a Dunával áll összeköttetésben, a Magas-Tátra egyes hegyi tavai, melyek az Északi-tengerből veszik a vízutánptólásukat, a sajószentkirályi Melegvíz-tó, amely a tátrai Csorba-tóval van összeköttetésben, a bácskai mocsarak, melyek a Tiszával vannak összefüggésben, a marosugrai Barasó kútja, amely a Marosból veszi a vizét, a tartódi várkút, amely a Nagy-Küküllővel van összeköttetésben stb.

A föld alatti vízjárta természetes „alagutak” bizonyosságául születtek meg azok a narratív hagyományok, melyek nagyfokú változatosságuk miatt is figyelmet érdemlőek. E mondákat leginkább a tengerrel való összeköttetés képzete ihlette – középkori okleveles adatok alapján (a Szent Anna-tó kapcsán) székelyföldi előfordulása is ismert (Székely Oklevéltár I: 55/1.; Neidenbach 2000: 46), ellenben jellemzően felföldi hagyománynak tűnik a tengerszemben talált hajóroncsok mondája. A Magas-Tátra két vadregényes hegyi taváról, a Poprádi-tóról és a Halas-tóról egyaránt szólnak olyan feljegyzések, miszerint a tó vizében elsüllyedt tengernyi gálya roncsaira leltek, megbizonyosodva arról, hogy a tó valóban föld alatti összeköttetésben áll az Északi-tengerrel/az Adriai-tengerrel. E szépségi hagyományok dokumentálhatóan szintén több évszázados múltat tekintenek vissza: a legkorábbi ilyen adat 1720-ból származik a késmárki Bohusch György feljegyzésében (Neidenbach 2000: 45).

A magyar folklórban két szövegváltozatban ismert a tengerbe dobott kincses láda története. A balatonmelléki monda szerint egy gazdag kereskedő a tengeren hajózva a hatalmas viharban a vízbe dobja mindenét, köztük kincses ládikáját is, hogy a hatalmas hullámverésben ne süllyedjenek el. A megmenekült, ám koldussá vált ember a Balaton partjára vetődve figyelmes lesz arra, hogy a halászok egy fekete ládát háznak ki a vízből, amelyben saját tengerbe dobott ládikájára ismer Jenevai 1855: 341). A történet felföldi változata arról szól, hogy egy kereskedő Árva megyében járva egy úrnál ráismer saját évekkel korábban a tengerbe dobott edényeire, és amikor ezt vendéglátója tudtára adja, közlik vele, hogy azokat egy ládában találták, amit a közeli hegyen lévő Tengeri szem nevű mély tóból halásztak ki (Ipolyi 1914: 492, 2006: 456–457).

Kizárólag a Fertővel összefüggésben honos a tó tengerszemi mivoltát felfedő kádárlegény mondája. A Sopron megyében gyűjtött történet szerint egy kádárlegény inaskodásából hazafelé tartva a Dunába ejti a fapörölyét/mesterlevelét, ami nem sok idővel később a Fertő-tó vizéből kerül elő sértetlenül (Tanárky 1814: 108–109, Mohl 1926: 69). A Nyugat-Dunántúl vasi és zalai tájain a tengerszem hagyománya lokális színezetet öltve a vízből előkerülő ökörzarv motívumával összefüggésben terjedt el. E népi elbeszélések szerint a mocsaras tóba (a zalalövői Feneketlen tóba, az őrségi Fekete-tóba) belefulladó ökrök megbélyegzett szarvait évek múltán halászok fogják ki a Balaton vizéből, illetve a Fekete-tengerből.²

1 A katalógus tervezetének bemutatása: Magyar 2007a: 62–65, 2013: 102–104.

2 Zala megye földrajzi nevei 1964: 102.; Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma 18832/9. – Avas Kálmáné gyűjtése, 1972); MTA BTK Néprajztudományi Intézet Monda Archívuma 13575. – Eperjessy Ernő gy., 1974).

E hagyománykör leginkább poétikus jellegű altípusát az elvesztett, vízbe ejtett sétapálcáról szóló mondák képezik. Az ezredfordulón egy szilágysági (szilágypaniti) adatközlőtől a történet alábbi szövegváltozatát jegyeztük fel:

Ezt tudja mindenki. Egy somlyai ember Amerikában vót künn. És ahogy jött hazafelé, vót egy botja, amit lehetett kicsavarni, meg vissza. Beléesett a tengerbe. Má ha beleesett, nem vót mit tegyen véle, anélkül maradt. És mikor hazajött, osztán valamennyi üdő múlva a tó tetején ott üszkált a bot. Ott a Magura tetején abban a tóban, fürdő vót ott. És az az ember, aki őrizte ottan, vót ott felügyelő, ő ügyelt rá, kivette a botot; Hát az nem neki való, egy úri bot, levitte a piacra. Hogy árulja el. Az meg ott vót a piacon, az az ember, akié vót a bot. Megismerte a botot. Odahitta maguk köré a népet, s kicsavarta, és megmondta előre, hogy mit fognak látni benne. Szoval a monogramját, a nevit. Akkor osztán állapították meg, hogy tengerszem. A parasztok úgy mondták, hogy Feneketlen-tó. (Magyar 2007b: 263).

E mondatípus Kászonban a közeli Szent Anna-tó kapcsán honosodott meg:

Egy valamilyen úr vót, aki ott csónakázott a tavon. S véletlenül beleejtette a botját. A bot belseje ki vót fürva, s abba rakott, ki tudja, milyen értéket. S akkor azt beleejtette, s többet azt nem kapta meg, úgy elment. S akkor útja vót a Fekete-tengernél, ugye, gazdag ember vót, vót lehetőség. Hogy ott járt, egy juhásznak a kunyhójába bément, s a bot fenn a gerendába fel vót szúrva. A juhász megkapta, a tenger kidobta oda a partra. Megkapta, s az az úr azt mondta, hogy ad egy aranyat, egy aranypénzt érte. S persze az örvendett, az értéktelen vót neki. S nekiadta, s szétcsavarta, s megmutatta, hogy mi van. S Gyuri bácsi erősítette nekem, hogy ez igaz vót, s hogy hát tengerszem a Szent Anna-tó. (Magyar 2011: I. 70).

Ugyancsak a Szent Anna-tó a mondai helyszíne annak a honi folklórányagban társtalan hagyománynak, miszerint a tengerszem mélyén titokzatos szörnyetegek élnek, melyek egyszersmind őrei is a helynek. A két szörny e hagyomány szerint azért van ott, hogy ne-hogy túl sok víz törjön fel a tengerből, és ha e mitikus állatok elpusztulnának, a tengervíz előntené az egész vidéket. E képzet narratív háttereként mesélték Tusnádfürdő vidékén, hogy amikor egyszer búvárok merültek le a tó mélyére, hogy annak a medrét is felderítsék, nagy meglepetésükre a meder alján a tó forrását őrző két szörnyeteget pillantottak meg, mire rémülten elmenekültek (Kovács 1898: 30–31). Viszonylag széleskörűen elterjedt motívuma a hagyománykörnek, hogy a tengerszem közepén egy hatalmas örvény van, amely elkapja és lerántja a fölé merészkedőket, magához szívja az örvény közelében fürdőzőket (a Dunántúlon a Fertő taváról, Erdély középső részein a mezősegi Isten taváról, a magyarbagói Feneketlen-tóról, a Székelyföld keleti részén pedig a Szent Anna-tóról tartják ezt).³

Egy Hont megyei (Ipoly menti) folklórhagyomány arról tesz említést, hogy a tengerszem vize kimerhetetlen. A pereszlényi monda szerint az ottani Csipi-tó vizét a halászok egyszer megpróbálták fecskendővel kiszivattyúzni, hogy könnyebben lehaláshassák a halakat, de minél több vizet emeltek ki, annál több víz áramlott a helyébe.⁴ S noha a tengerszem vize nem kimerhető, szórványos adatok szólnak arról, hogy a víz utánpótlása más módon mérsékelhető/megszüntethető. A tényői Árpád-kútról, az ecsegi Hármass-forrásról és az újlóti tengerszemről egyaránt fennmaradt az a hagyomány, hogy a környékbeli lakosok gyapjúkkal teletöltött zsákokkal tömték el a forrás száját/a tó forrását, nehogy annak felbuzgó vize elárhassa az egész vidéket.⁵ Van azonban úgy, hogy a tengerszemmel szemben az óvintézkedések megtétele sem vezet eredményre. A tornai Csermosnya völgyében

3 Szentmihályi 1974: 215.; Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma 26152/9. – Balogh Pirocska gyűjtése, 1994; Magyar 2008: 240–241.; Uő, 2011: I. 70.

4 Magyar Zoltán Archívum 89873. – Magyar Zoltán és Varga Norbert gyűjtése, 2011.

5 Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma 24302/4. – Vehrér Adél gy., 1989; Stadler 1999: 55–56.; Magyar Zoltán Archívum 97071. – Magyar Zoltán és Varga Norbert gy., 2013).

1878-ban pusztító hatalmas árvízről még a 21. század elején is úgy vélekedtek a helyiek, hogy az az ottani Somhegy és Pipityke nevű hegyek mélyén létező hatalmas tavak kiáradásának („kitörésének”) volt a következménye (Szentandrás 2008: 48). Az említett két felföldi hegyen kívül még másfél tucat olyan hegyről tud a magyar folklórkutatás, amelyről szórványosan, illetve széleskörűen elterjedt ama képzet, hogy a belseje vízzel van tele. A hegy mélyén rejtő tó (típuszáma: MZ IX. F 45.) motívuma egyebek mellett a budai várhegyről, a tokaji hegyről, a beregi Kelemen-hegyről, a nagybányai Kereszt-hegyről, a szilágysági Hegyesről, a Fekete-Körös völgyi Pontoskőről, a Szent Anna-tó felett emelkedő Nagy-Csomádról, a klézsei Tátos-hegyről is ismert.

A tengerszemről szóló magyar folklórhagyományok mindössze szűk szeptetnek a fellillantására vállalkoztunk e helyen. Részben vagy egészben számos további narratív motívum is e körbe sorolható, hiszen a feneketlen tóról, feneketlen kútról szóló népköltészeti hagyományanyag is gyakran összefonódik a tárgyalt képzetkörrel. Ilyen közös elem többek között a víz mélységének megmérése telt kísérlet elbeszélése, amely a tanulmányunk elején idézett zabolai hagyományokban is szerepel. A konkrét ok megjelölése nélkül a feneketlen tóról szóló folklórszövegekben is feltűnik a víz gyakori hullámszásának a motívuma, amely a tengerszemről szóló mondákban evidens módon a tengerrel való közvetlen kapcsolat következménye. Mint jeleztük, a tengerszemről szóló mondahagyomány, mely ma már folklorisztikai kuriózusnak tekinthető, a megelőző századokban a magyar nyelvterület egészen ismert lehetett, s a Magyar Történeti Mondák Archivumában közel száz mondai helyszínt kapcsán mondák százai örökítik meg. Ezek egyike e folklórhagyomány adaptációját reprezentáló zabolai folklórszöveg, amely egyszersmind a hagyománykör helyi mondataként való legkeletibb előfordulása a Kárpát-medencében. Egy további kutatásra érdemes lokális adat, amely apró, tengerszemnyi vízcseppeként simul bele a nemzetközi folklórkincs tág horizontú tengerébe.⁶

SZAKIRODALOM

CSÁKI Árpád (közvetési)

2012 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I. Kovászna megye. (Függelék: a Brassó megye területére vonatkozó magyar nyelvű jelentések. Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy.*

FEJÉR Miklós

2006 Zabola élő és történeti helynevei. In: Boér Hunor (szerk.): *Acta Siculica 2006/3*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 105–147.

IPOLYI Arnold

1914 *Magyar népköltési gyűjtemény XIII. Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye*. Szerkesztette Kálmány Lajos. Budapest.

2005 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratok folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. Közreadja Benedek Katalin. (Magyar Népköltészet Tára, VI.) Balassi Kiadó, Budapest.

6 A tengerszem mint nemzetközileg elterjedt folklórmotívum nem szerepel ugyan Stith Thompson motívumindexében, a kapcsolódó folklóradatok közül azonban többet is tartalmaz a nemzetközi folklorisztika e jeles kézikönyve: Mot. A659.2. Big lake under the earth; Mot. B11.7.2. Dragon lives in lake; Mot. F713.2. Bottomless lake.

JENEVAI László

1855 Balatonvidék és Füred. *A Nagy Világ Képekben*. 339–346.

KOVÁCS Géza

1898 A Szent Anna tó újabb regéje. *Erdély – Erdély Népei*. 30–31.

MAGYAR Zoltán

2007a Adottságok és lehetőségek a történeti mondák rendszerezésében. In: Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXIX*. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 51–88.

2007b *A Szilágyság mondahagyománya*. (Magyar Népköltészet Tára, VII.) Balassi Kiadó, Budapest.

2008 *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya*. (Magyar Népköltészet Tára, VIII.) Balassi Kiadó, Budapest.

2011 *Erdélyi népmondák*. I–II. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2013 A történetimonda-hagyomány klasszifikációs lehetőségei a recens folklórgyűjtések tükrében. In: Liszka József (szerk.) *Acta Ethnologica Danubiana* 15. Etnológiai Központ, Komárom–Somorja, 99–109.

MOHL Adolf

1926 *Nyugatmagyarországi mondák és mondafélék*. Győr.

NEIDENBACH Ákos

2000 *Tátrai legendárium*. Budapest.

ORBÁN Balázs

1868–1873 *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból* I–VI. Pest/Budapest.

PAPP László – VÉGH József (szerk.)

1964 *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg.

POZSONY Ferenc

2000 *Zabola*. Száz Falu Könyvesháza, Budapest.

STADLER Árpád

1999 *Ecseg. Falu a Bézma alján*. Ecseg.

SZABÓ Károly (szerk.)

1872 *Székely Oklevéltár* I. Kolozsvártt.

SZENTANDRÁSI Virág

2008 A Csermosnya–völgy vízrajza és népi vízgazdálkodása. *Gömörország* 4. 41–53.

SZENTMIHÁLYI Imre

1974 Történeti események tükröződése a Fertő vidéki néphagyományokban. *Arrabona* 16. 213–231.

TANÁRKY Mihály

1814 *Magyar ország természeti ritkaságai*. Posonyban és Pestenn.

THOMPSON, Stith

1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval, Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. I–VI. Indiana University Press, Bloomington.

IEZERUL. CONTRIBUȚII FOLCLORISTICE LA TRADIȚIILE LEGATE DE UN LAC DIN ZĂBALA

Această lucrare prezintă tradițiile din Bazinul Carpatic cu privire la un loc geografic special (iezer), care inspiră legende ale poporului, toate acestea pe exemplul unui obiectiv natural din Secuime. Aceste tradiții, în mare parte cunoscute și în folclorul internațional, prezintă o varietate deosebit de bogată în folclorul maghiar. Este vorba de aproximativ o sută de lacuri montane, izvoare speciale, mlaștini, despre care s-a răspândit conceptul că ar fi în legătură directă cu marea (Marea Neagră, Marea Nordică, Marea Adriatică), iar din această mare ele se alimentează, astfel că nu seacă niciodată, deci nu pot fi drenate. Aceste locații geografice sunt numite deseori Lacul fără Fund, Fântâna fără Fund, iar de ele se leagă numeroase povestiri, legende migratoare, dintre care cel mai poetic ar fi legenda unui baston care a fost scăpat în mare, apoi după luni sau ani a fost pescuit dintr-un lac montan.

FOLKLORE DATA TO THE TRADITIONS OF A LAKE IN ZĂBALA

This study shows the traditions from the Carpathian Basin related to a geographically special place (tarn) as an inspiration in connection with a natural place from Szeklerland. These traditions, mainly also known in the international folklore, demonstrate an especially vast diversity in the Hungarian folk culture. In the Hungarian folklore the concept is wide-spread about a hundred mountain lakes, special springs, marshes that are connected to the sea, and from this sea (Black Sea, North Sea, Adriatic Sea), they draw the supply therefore they never dry up so they cannot be drained. To these geographical areas often called Bottomless Lake, Bottomless Well, several migratory legends are attached, the most poetical piece of all legends is about a walking stick dropped in the sea and months and years later fished out of a mountain lake.

DIMÉNY-HASZMANN ORSOLYA

JELES NAPOK EGY CSERNÁTONI GAZDANAPLÓ TÜKRÉBEN 1918–1946 KÖZÖTT

KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A vallásos jellegű kéziratos gyűjteményeket a 16–17. században fokozatosan kezdték felváltani a világias énekeskönyvek, emlékiratok, naplók (Katona 1977: 73), azonban az írás-olvasás lassú terjedése miatt a népi írásgyakorlat, íráshasználat ehhez képest később, a 18. század végére vált általánossá. Az 1868-as tanügyi törvény nyomán fokozatosan kezdték szélesebb körben használni az írást (Albert 1999: 30), mely gyakorlatnak elsősorban gazdasági okai voltak, de egyre inkább napi szükségletté vált. Még ez sem eredményezett tömeges írott anyagot a nép köréből, de elkezdődött egy visszafordíthatatlan folyamat, amelyben az írás szerepe nagyon felértékelődött, presztízzssé vált. Egy új önkifejezési eszköz lett, amelyet elsősorban azok használtak, akik valamilyen különleges eseményt éltek át. Az írás az írni-olvasni tudás elterjedése óta az oralitás egyik alternatívájává vált (Keszeg 1998: 621). A magánjellegű dokumentumok vizsgálata segíthet abban is, hogy bizonyos történelmi korszakokat ne csupán az utókor megítélésének tükrében lássunk, hanem azok szemszögéből is, akik végigélték azt, minden nehézségével, örömeivel együtt. Így érthetjük meg a cselekedeteiket is adott helyzetben, reakcióikat a világ dolgaira. A népi írott dokumentumok értékére, kutatásuknak fontosságára Ujváry Zoltán (Ujváry 1980) hívta fel a figyelmet a magyar folklorisztikában, Európában magánjellegű dokumentumokat először a lengyel kutatók kezdték vizsgálni, körülbelül száz éve – utalnék itt a lengyel Thomas–Znaniacki szerzőpáros munkájára (Thomas–Znaniacki 2002–2004). Albert Ernő tanulmányában utal arra, hogy László Gyula már 1943-ban felhívta a kutatók figyelmét a népi verses levelek összegyűjtésének, vizsgálatának fontosságára, amelyek a népi magatartásvizsgálat kulcsfontosságú forrásai lehetnek (Albert 1999: 30). Az írásbeliség fokozatos terjedésével nőtt a népi kéziratok mennyisége is. Ez a

tény irányította a kutatók figyelmét a népi kéziratok folklorisztikai, néprajzi, kortörténeti vizsgálatára. Hanák Péter kutatásai, következtetései újabb támpontokat nyújtottak a népi levelek vizsgálatának kérdéskörében (Hanák 1973). Általánosságban a népi írásbeliség kérdését vizsgálva elmondhatjuk, hogy az írástudás elterjedésével, leginkább a 20. század elejétől, lányok, fiúk egyre többen kezdtek kézíratos füzeteket vezetni, elsősorban emlékek gyűjtése és megőrzése céljából, különböző közösségek szokása, divatja szerint (Albert 1999: 30). Ezek a kézíratos források az adott személy, közösség ízlés-, szokásvilágát is tükrözik. Keszeg Vilmos Hymes Dell elméletét idézi, aki szerint a beszélés a csoportkultúra lényeges jellemzője (Keszeg 1991: 240).

A gazdasági élet megszervezésében szintén fontos szerepet kapott az írás, a néprajzi szakirodalom is ezeket a típusú szövegeket azonosította leghamarabb (Vajda 2013: 255). Első monografikus jellegű tanulmányt Molnár Ambrus néprajzkutatással is foglalkozó lelkész tett közzé, melyben egy sápi parasztember, Topa Mihály (született: 1839, meghalt: 1922) életével és gazdálkodásával foglalkozott, főként az 1890–1896 közötti esztendőkből. Munkája a fenti személy naplójára és élő emlékezetre egyaránt támaszkodott (Molnár 1967: 117–172). Nem sokkal később egy parasztgazdaság munkaszervezetéről tett közzé dolgozatot Molnár Mária, egy tarpai 1940-es gazdasági iskolai munkafüzetet elemezve (vö: Molnár 1970). Sz. Bányai Irén az újkortörténeti muzeográfia szempontjából elemezte a parasztirattárak jelentőségét, figyelve a családi eseményekre, a gazdálkodásra, levelezésre (vö: Sz. Bányai 1973). Ebbe a sorba illeszkedik Mohay Tamás Nagy Sándor életéről és gazdálkodásáról írt könyve, mely az általam bemutatandó naplóhoz hasonlóan a 20. század első felét vizsgálja, pontosabban az 1925–1963 közötti éveket (Mohay 1994). S. Laczkovits Emőke a háromszéki Esztelnek (S. Laczkovits 1994), Pozsony Ferenc pedig szintén a háromszéki Zabola vonatkozásában foglalkozott a gazdasági élettel (Pozsony 2008). A két vizsgálat időrendben egymás mellé tehető, egymás folytatásaként is értelmezhető, hiszen S. Laczkovits Emőke az esztelneki Szacsvey-kúria egykori gazdáinak 1855–1900 között vezetett naplótöredékét vizsgálja, Pozsony Ferenc pedig az első világháború idejét egy zabolai tűzér levelezése alapján. Mindkét írott dokumentumanyag a gazdasági élet sajátosságait, az egyének gazdasághoz való viszonyát mutatja be. A Ferenc tűzér leveleinek hangsúlyos része a szülőfaluhoz kapcsolódik. „A frontról hazaküldött levelei azt tükrözik, hogy Ferenc baka mentálishan mindig is otthon volt...”, a fronton is számon tartotta az otthoni mezőgazdasági munkafolyamatokat (Pozsony 2008: 191).

Ebbe a sorba illeszttem az általam vizsgált gazdanaplót, amely időben a fent említett két vizsgálat folytatása lehetne, hiszen a két világháború közötti évekbe enged betekintést. Térben is az említett vizsgálatokhoz kapcsolódik, mert szintén Háromszék gazdasági, társadalmi életére nyit ablakot.

Az első világháború előtt a háromszéki gazdacsaládokban jól meghatározott volt a férfiak és a nők helye a gazdálkodásban, a familia és a falu társadalmi életében. A szántás, vetés, kaszálás, cséplés, erdőlés, erdőkielés, aprószerszám-készítés és -javítás, a nagyállatok gondozása, valamint a családi gazdaság irányítása elsősorban a férfiak feladata volt. A nők általában a háztartást vezették, főztek, kenyeret sütöttek, mostak, falat tapasztottak, meszeltek, naponta megfejték teheneiket, gondosan művelték a zöldséges kertet, s rendszeresen besegítettek a nagyobb mezőgazdasági munkákba: pl. kapálásba, szénakészítésbe, takarásba, a gabonafélék aratásába, a pityókaszedésbe (Zakariás 2000: 107–137). A zabolai gazdacsaládok háztartása és gazdasága a 20. század elején is alapvetően önellátásra épült, éppen ezért nem figyeltek különösebben a piac szükségleteire vagy viszonyaira sem (Pozsony 2008: 194). Csernáton esetében éppen ennek ellenkezője

mondható el, hiszen itt nagyszámú középbirtokos élt, akik, mondhatjuk úgy is, hogy a gazdálkodó középosztály tagjai voltak, piacra is termeltek,¹ a földművelés jelentette a megélhetési forrásukat.

RÖVID CSALÁDTÖRTÉNET

Magyaróssy Ferenc (1871. április 8. – 1944. február 26.) Magyaróssy Dávid (1845–1925) és Végh Mária (1847–1921) legnagyobb gyermeke. Ferencnek öt testvére volt: Mária, Zsuzsanna, Klára, Ilona és Károly.² Felesége az alsócsernátoni Molnár Ilona, akinek a kereszteleési anyakönyvi kivonatából (1. melléklet) tudjuk, hogy 1879. október 18-án született és 1953. április 14-én hunyt el. A Kovászna megyei levéltárban található esketési anyakönyvből (2. melléklet), illetve az ezüstlakodalmukra készített meghívóból (3. melléklet) tudjuk, hogy 1898. július 16-án kötöttek házasságot az alsócsernátoni református templomban, Ferenc 27, Ilona 19 éves volt ekkor. Esküvői tanúik: Magyaróssy István zilahi református lelkész, Bakcsi Boldizsár ny. énekevezér, az eskető pap Bodor Géza volt. Örökös nélkül maradtak, de a bejegyzésekből tudjuk, hogy nagyon sok kereszty gyermekük, illetve egy gyámgyermekük is volt, akit tanítottak Kézdivásárhelyen. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a Magyaróssy család minden generációjából került ki pap, tanító. A naplóban nagyon sok utalás van egy teleki (Orbaitelek) birtokra, ahová járnak gazdálkodni, a Magyaróssy Klára unokájával folytatott beszélgetésből tudtam meg, hogy egy bátyjuk éppen Teleken volt esperes, onnan származott a teleki birtok, ami a föld mellett egy kúriát is magába foglalt. Ezt 1946-ban Magyaróssy Ferenc özvegye és testvérei elidegenítették. Ahogy a családi emlékezés őrzi, a kúriát „két malac áráért adták el”.

Szintén a Klára unokájával folytatott beszélgetésből szereztem adatokat a földekre vonatkozóan, melyek 1/7–1/7 részben el voltak osztva, a férfiak, Ferenc és Károly többet kaptak, a lányok valamivel kevesebbet, de arányosan és egyenlően.

„Magyaróssy Dávid 1904-ben megvásárolt 305 holdat Martonfalván,³ erről megvan az adásvételi szerződés, 305 hold erdőt megvett, a martonfalvit, és akkor azt elosztotta az öt gyermekének. Azt úgy nagyjából egyenlő arányban. És akkor volt a másik nagyerdő, a Hegyes, nagy részét a két férfi kapta és a nők kaptak jóval kisebb arányút, de egyformán mind a három nő egyformán és a két férfi pedig ők egyformán kaptak nagyobb területet. És Magyaróssy Ferenc bácsi, mikor a negyvenes években meghalt, akkor megcsinálták a hagyatékot és akkor visszaosztották, kapott Klára is, a Dezsők, Máriától, ott volt vagy 8, 9 gyermek, de aki otthon maradt, József kapta, nem a férj, mert Dezső József akkor már nem élt. Mária még élt, de akkor ő lemondott, visszavonult, s megkapta Dezső József, aki ennek a sok Dezsőnek, 11-nek az apjuk volt. Na, az kapta meg, kapott 3 hektár 11 ár erdőt,

1 A bejegyzésekből világossá válik, hogy nagyon fontos volt a piacozás az életükben, leggyakrabban Kézdivásárhelyre jártak be eladni, vásárolni, de részt vettek a helyi, környékbeli vásárokon, illetve Csíkszeredában is. Mondhatjuk, hogy életük kb. 60 kilométeres körzetre korlátozódott.

2 Mária Dezső Józsefhez, Zsuzsanna Rákosi Károlyhoz, Klára Bölöni Mátéhoz, Ilona Rákosi Ignáchoz ment hozzá, Károly öccse pedig a bölöni Henter Gizellát vette feleségül. Ilonának sem voltak utódai.

3 Martonfalvi tulajdonostól, hiszen Martonfalvának erdeje a Bodoki-hegység keleti oldalán volt.

a Hegyesből és a martonfalviból a Magyaróssy Ferenc rész le volt osztva. Mindenkinek a saját nevén volt, le volt hagyatékolva.”⁴

Tudva, hogy Molnár Ilona is tehető, nemesi család sarja, rákérdeztem arra is, vajon ő mekkora örökséget hozhatott, azon kívül, hogy 1918-ban, amikor hazaköltöztek, az egyik Molnár-kúriába költöztek Alsócsernátonban. Ezért történhet meg az, hogy egy alkalommal nem marasztalja apját ebédre, mert, ahogy írja, „én a feleségem házában lakom”. Arra vonatkozó adatom nincs, hogy a Molnár-birtokon akkor gazdálkodtak-e, de pontos adatom van a teljes Molnár-birtokra vonatkozóan, mely szerint: „120 hektár van, amit birtoklevéllel igazolnak a Molnárok, Molnár Lajos volt az ő apjuk, de egynek sem volt gyermeke, nem volt eloszolva a föld. Ezen kívül erdőterület volt 70 hektár. A Szilason 10 hektár legelő, ez benne van a 120 hektárban”.

Egyed Ákos a parasztságot a földtulajdonhoz való viszonya alapján két nagyobb csoportba sorolja: egyik a birtokos, másik a birtok nélküli, és ezeken belül is több alkategóriát különít el (Egyed 1981: 228–229) Magyaróssy Ferenc és családja középbirtokos, nemesi család volt, nem a parasztsághoz tartoztak, magukat fölbirtokosként határozták meg, de nem tartoztak a főúri rétegekhez sem. Csernátonban hozzájuk hasonló, 100–120 hektáron gazdálkodó földbirtokos több is volt. Egyetlen 1000 hektáron gazdálkodó család a Damokos család volt. Damokos Ödönt egy alkalommal, mikor meglátogatja őt, „Nagy-tiszteleltű úrként” emlegeti. Elmondható az itt élő földbirtokos rétegről, hogy életmódjuk, életvitelük alapján az Egyed Ákos által parasztpolgárságnak nevezett réteghez állnak közel, ők, meghatározása szerint, a századfordulói viszonyok között azok a parasztok, akik 50–100 holdat birtokoltak, s nagyrészt a 30–50 holdas gazdák is. Legtöbbször ezek rendelkeztek a legjobb mezőgazdasági felszereléssel. Ez a paraszti réteg rendszeres cseléd tartó volt, és napszámosokat is foglalkoztattak. Ez a tény is polgári osztályhoz kötötte. Mivel szavazati joga is volt, bizonyos fokig bekapcsolódott a politikai életbe is. Másfelől életmódja, népi műveltsége a paraszttársadalomhoz kapcsolta, ahol legtöbbször valamilyen vezető szerepet is betöltött. Soraikból kerültek ki a falusbírák, gazdasági egyletek, közbirtokosságok, szövetkezetek vezetői.

Magyaróssy Ferencről szintén elmondható, hogy tanult ember volt, ebből kifolyólag polgári életmódot folytatott, erre utal a kapcsolathálója is, azonban életmódja, az, hogy ő maga is kétkezi munkát végez cselédjeivel együtt, a paraszti életformához köti. Látszólag a földbirtok mérete határozta meg a parasztgazdaságok vagyoni rétegződését. Azonban a kutatási előzmények is rámutatnak arra, hogy ennél sokkal összetettebb a kérdés, a saját tulajdonú föld valóban feltétele az egyéni gazdaság meglétének, de más tényezők is fontos szerepet játszanak a gazdaság prosperitásában, mint a gazdasági eszközkészlet, az igaerő, a munkaerő, a gazdálkodás technológiája, gazdasági ismeretek, mobilitás. Vagyis „a földbirtok, a munkaerő, a gazdasági eszközök és az igaerő együttesen jelenvaló és ható tényezők az összetett struktúrában” (Balogh 2002: 181–182).

Magyaróssy Ferenc jól felszerelt gazdasággal rendelkezett, lovakat, ökröket tartott, rendelkezett a mezőgazdasági munkálatokhoz szükséges eszközök nagy részével, vetőgéppel, boronával, ekével, lógereblével, magtisztító géppel, tárcsás boronákkal, hordószekerekkel. Több szekere, parádés kocsija volt. A két világháború nehezebb éveiben is mindig több cselédet, külön leányt és legényt⁵ és kocsist is tartott.

4 Idézet a Magyaróssy Klára unokájával, Bölöni Dáviddal folytatott beszélgetésből.

5 A cselédfogadásra több bejegyzést is találunk, egyet idézek itt, melyből látható, mennyiért szegődttette el a cselédeket 1920-as években: „Megfogadtam Bartalis Istvánt béresnek 4000 leu, 6 Hl (hektoliter) gabona, 10 sing posztó, egy malacz, ruha csinálást fizetem.” (1923. jan. 1.)

Azt még fontosnak tartom megjegyezni, hogy Alsó- és Felsőcsernáton között is voltak különbségek, mind gazdasági téren, mind mentalításban. A népi mondás úgy tartotta, hogy „Alsóban volt a rang, Felsőben a lang”. Ez azt jelentette, hogy Alsócsernátonban élt a nemesi osztály, azonban Felsőcsernáton szorgalmával, iparkodásával, céltudatosságával jelentős birtokokra tett szert. Arra törekedtek, hogy minél több földbirtokot szerezzenek, majdnem mindenkinek 20–30 hektár földbirtoka volt. Magyaróssy Ferenc, felsőcsernátoni lévén, bizonyára mentalításában magával hozta az ottani szellemiséget, amellett, hogy családja is tehetőse volt.

Magyaróssy Ferenc és Molnár Ilona örökös nélkül hunytak el, vagyonuk széteszlott a család közt, illetve az államosítás áldozatává vált. Érdekes módon a napló egy közeli lakásban, Könczey Katalin tanítónőnél megmaradt. Ők családi barátok voltak, gyakran töltötték az időt egymás társaságában. Valószínű, lelki kötődések miatt őrizte meg ezt is, néhány más családi irattal együtt, mint Magyaróssy Ferenc neki címzett gyászjelentője, az ezüstlakodalmukra küldött meghívó, egy fénykép Ferencről stb. Ezeket az írott emlékeket Haszmann Pál gyűjtötte össze 2001-ben. Mivel a Könczey család leszármazottai sem élnek már a községben, a telket a házzal elidegenítették, azóta már le is bontották, valószínű az enyészete lett volna ez az értékes „parasztkrónika” is, ha akkor Haszmann Pál muzeológus nem menti meg.

MAGYARÓSSY FERENC NAPLÓJA

A néprajzi irodalom parasztkrónika néven tartja számon a rendszeres, személyes vagy családi tárgyú feljegyzéseket. A *Magyar Néprajzi Lexikon* ide vonatkozó cikkelye szerint „az alkotó jellegű paraszti írásbeliség 19. sz. elején jelentkező, prózai megnyilatkozási formája. A kéziratos naplók, illetve parasztkrónikák gazdasági, politikai, személyes vonatkozású feljegyzéseket, időjárási megfigyeléseket, természeti katasztrófák (árvíz, tűz, aszály) leírását s ennek kapcsán élménytörténeteket, filozofikus eszmefuttatásokat tartalmaznak. Kiváló adatokat szolgáltatnak a gazdaság- és társadalomtörténet, meteorológia, néprajz- és nyelvtudomány számára.” (Küllös 1981: 186)

Az elemzett gazdanaplót parasztkrónikaként határozom meg, melyet Magyaróssy Ferenc 47 éves korában kezdett el vezetni, és 25 éven keresztül írni, felesége még 2 évig vezette, de nem rendszerességgel. Így a napló életideje 27 év, majdnem egy emberöltőnyi idő. A napló egy 40 × 29 cm-es vaskos füzet kemény kartonháttal, fél bőrkötéssel, nyomdailag kis rubrikákra van osztva, vonalazása és rovatolása arra utal, hogy eleve könyvelésre szánhatták. A bejegyzőnek első dolga a füzetrel a sorszámozás lehetett, hiszen 2–487. számozott lapja van,⁶ azonban elől is, hátul is vannak üresen maradt oldalak. Az 1-es oldalt kivágták, jól látszik a lapfoslány. A tényleges beírások a 10–429. lapokon találhatók. Első olvasásra azt hittem, hogy az 1919. január 1., szerda és 1946. december 29., vasárnap közti időszak bejegyzéseit tartalmazza. Épp ezért, no meg az írás rutinossága, rendszeressége miatt is az volt az érzésem, hogy biztosan lehetett még ez előtt is gazdanaplója Magyaróssy Ferencnek. Azonban, elérve a 350. lapot, arra figyeltem fel, hogy a legfelső sorban, ahol addig az 1919-es évszám kapott helyet, 1918. van, pontosabban 1918. XII. 7. Gyorsan

6 Csak a páratlan oldalakat számozta, így két oldalnak tulajdonképpen egy szám felel meg. Beírást a lap mindkét oldalán, vagyis 838 oldalon találunk.

forgattam tovább a lapokat, és megbizonyosodtam arról, hogy valójában 1918 decemberével kezdődik a füzet. Ez az időszak fordulópontot jelentett a bejegyző és felesége életében, megtudjuk, hogy ekkor költöznek Alsócsernátonba.⁷ Itt nagyon fontos megjegyezni azt, hogy a tudatosság a bejegyzések elrendezésében, szerkesztésében is tetten érhető, hiszen jól átgondolt szerzői és – bátran mondhatom – szerkesztői koncepcióval állunk szemben. 1940-ben változik a bejegyzések módja. Csak feltételezni tudom, miért, erre a későbbiekben visszatérek. De maradunk 1919. január 1-jénél, ezzel a nappal kezdődik az első rubrikában a bejegyzések sora a 10. oldalon. Alatta rögtön 1920. január 1-jét olvashatunk, és így sorra le a lap aljáig 1928-ig, majd ha fordítunk, 1929-től 1939-ig. A 11. oldal ugyanezt a rendszert viszi tovább egészen addig, míg decembernél megjelenik 1918 decembere. És akkor vált bizonyossá, hogy az első tollvonásokat a 350. lapon kezdte, majd januárral tért vissza a füzet elejére. Hihetetlenül érdekes, ahogy 20 év ugyanazon napjait látjuk egymás alatt. Húsz évben gondolkozott, aktív, ereje teljében levő férfiként. Az utána következő éveket 1940-től 1944-ben bekövetkezett haláláig már oldalról oldalra vezette. Hihetetlen önfegyelem, és ahogy már írtam, tudatosság köszön vissza ezekből is.⁸ 1946. 12. 29-ig folytatódhatnak a bejegyzések, felesége írja tovább a naplót. Összesen tehát pontosan 27 évig és egy hónapig jegyezték be a könyvbe, az 1945-ös és 1946-os év hiányos.

Ha alaposan végigolvassuk, nevezhetjük bátran kétkezes naplónak, noha hangsúlyos részét maga Magyaróssy Ferenc jegyzi. Azonban felesége nemcsak az ő halála után írt be a gazdakönyvbe, azokban az esetekben, amikor ő napokig nem tartózkodott otthon, szintén napirenden tartották a bejegyzést. Olyankor is a feleség írta be az otthoni történéseket, főként a gazdasági életre és az időjárásra vonatkozó adatokat. Egyik oka Ferenc távollétének a szüretre menés volt, amikor néhány napig mustért, borért, szőlőért ment a Küküllő mentére. Arra vonatkozóan, hogy hol szálltak meg, milyen útvonalon és hová mentek, ő maga jegyezte be egyes években a felesége beírásai alá, a vonatkozó napokon. Minden bizonyossággal utólag, amikor hazaérkezett, emlékezetből írta be azokat a sorokat, amelyek azonban nagy jelentőséggel bírnak, hiszen felesége azon kívül, hogy „elmentek szüretre”, nem pontosította sem a helyszínt, sem a körülményeket.⁹

Nagy általánosságban öt nagy témakört különíthetünk el a naplóban, hangsúlyosak a gazdasággal kapcsolatos adatok, de mellette időjárással, sajátos természeti jelenségekkel¹⁰ kapcsolatos feljegyzések, közösségi ügyek, szokásvilág, kapcsolatháló is szépen kirajzolódik a bejegyzésekből.

7 Terjedelmi okok és a kutatás jelen állása miatt egy fontos adatot most csupán lábjegyzetben teszek közzé. A bejegyző személy egyik testvérének unokájával sikerült beszélnem. Ő mesélt a családról. A családi emlékezet pedig Magyaróssy Ferencről azt tudja, hogy Kézdí királybírája volt, nem esküdött fel a román államra, és 1918-ban elvesztette állását. Gyászjelentőjén a neve alatt az olvasható: ny. tb. szolgabíró, földbirtokos. Most ezt a két adatot összefűszülve arra a következtetésre jutottam, hogy valóban köztisztviselő lehetett, és 1918-ig Kézdívásárhelyen éltek. Az onnan való költöztetésre találunk adatokat bejegyzéseiben.

8 Az írás fontos volt az életében, ezt nemcsak a fenti mivesséig igazolja, hanem a bejegyzéseiből is kikövetkeztethető: „Délelőtt Felsőbe jártam favágás ürügyén de nem vágtak és ár felemelést kértek arra tanit, hogy minden dolgot írásba kell foglalni.” (1920. IV. 11.) Ez a rövid kis bejegyzés is azt szemlélteti, hogy az írásnak biztosíték szerepe van, kifejezte a leírt dolgok állandóságába vetett hitét.

9 Noha ebben az elemzésben erre a sajátos cselekvésre nem térek ki, fontosnak tartom megjegyezni, hogy e téren a szokás teljesen átalakult, ma a községben az úgynevezett „pityókabort” isszák, vagyis a Regátban pityókáért cserélt bort.

10 Pl. orkán erejű szél, nagy szél, szivárvány februárban, földrengések. A legnagyobb erejű földrengés az 1940-es volt, erről így írt: „Reggel 3 órakor erőss földrengés volt olyan, hogy mindenki

Magyaróssy Ferenc gazdanaplójában elmélyülve rájövünk, hogy itt nem egyszerű gazdanaplóval állunk szemben, nem csak gazdasággal kapcsolatos feljegyzéseket találunk, hanem egy család, sőt egy közösség két világháború közötti életének krónikáját olvashatjuk. A napló forrásértéke így nemcsak a család története szempontjából jelentős, hanem az egész közösség, főként a Csernátonban élő nagyszámú, hozzájuk hasonló földterülettel rendelkező földbirtokos életvitelének megrajzolására vonatkozóan is. „A néprajztudományban axiómaszerűen tudott tétel, hogy a paraszti életmódban és értékrendben a földbirtok központi szerepet játszik. A föld köré szerveződnek, a földhöz viszonyuló kapcsolatukban értelmeződnek az agrártársadalom olyan alapvető struktúrái, mint az üzemszerkezet, a család, a kapcsolathálók rendszere, az értékrend, a fogyasztás, a kognitív ismeretek stb.” (Balogh 2002: 180)

JELES NAPOK A GAZDANAPLÓ TÜKRÉBEN

Egyik, általam érdekesnek ítélt elemzési szempont a közösség szokásvilágának vizsgálata a beírások tükrében. Itt fontosnak tartom leszögezni, hogy elsősorban a jeles napok köré szerveződő szokásvilágra figyeltem, melyek az egyházi évet követik, ezek közül is leghangsúlyosabban a karácsonyi, húsvéti ünnepkör rajzolódik ki. Ezekről most csak általános képet kívánok rajzolni, nem végzek részletes elemzést. Ezen túl érdekes megvizsgálni a gazdasági év jeles napjait, mint a vetések, cséplés¹¹ stb., egyszóval azok a napok, amelyek a gazdálkodó ember életét rendszerbe fogták, meghatározták. Egy másik vizsgálható szegmens lenne az egyén szempontjából kiemelt napok vizsgálata, itt is csupán egyetlen eseményre fogok utalni. Ugyanígy csak felvillantok néhány jelesebb történelmi eseményt is, amely az egyén, közösség szempontjából fontossággal bírt, és a naplóíró szemszögéből is említésre méltó.

Elsőként bemutatom a december 31-i és január 1-jei bejegyzéseket. A választásom az indokolja, hogy rájöttem, ha nem is a kezdeti évektől, de aztán 15 éven keresztül minden év utolsó napján bejegyezte összegzőképpen az évi termés mennyiségét, árakat, megjegyzéseket ezekkel kapcsolatosan, mely összességében az akkori gazdasági életre vonatkozóan nagyon fontos adatokat őriz.¹² Habár jelen elemzés nem tér ki részletesen a bejegyző gazdálkodói tevékenységeire, ám meg kíván alapozni egy soron következő kutatást, mely a Csernátonban gazdálkodó földbirtokosi réteg életmódját vizsgálná.

megjijedt és kifutott. 1940. XI. 9.” 1930 augusztusában erős szél volt, mely kihatott a termésre is, nagyon sok mindent tönkretett. December 31-i bejegyzésében megemlíti. Így írt akkor róla: „Este erős orkán jég és eső épületeket elbontott fákat kidöntött, szekereket ledöntött, nálunk a nagy cseresznye fát kitörte, fákat kitört, szalma kazalt és asztagot elhányt.” (1930. augusztus 9.)

11 A cséplést mindig a Páljános cséplőgép-tulajdonos gépjével végezték. Egy erre vonatkozó bejegyzés: „Estefelé a Páljános gépjét Kelemen Gábortól idehoztuk...” (1925. VIII. 20.)

12 Ma Csernátonban a pityókatermesztés a fő megélhetési forrás. Mintegy száz éve az árpa, zab, lencsés árpa, tiszta lencse, búza termesztése volt a hangsúlyos. A lencsetermesztésre nagy hangsúlyt fektettek, legjobb áron azt tudták eladni: „Az idei év még gyengébb volt a múlténál. Luczerna, széna, sarjú, gyengébb és kevesebb s kelletlen ár. Búza 400, árpa 300, rozs 300, lencse 800, here 21 minőség gyenge.” (1936. XII. 31.), „Ez év a múlt évinél gyengébb volt széna sarjú csak fele lett. Termés: ősz búza 26 Hl, Rozs 68, Zab 14. Fekete borsó 8. Lencsés árpa 58. Összesen 172 Hl.” (1939. XII. 31.)

Ugyanigy a közösség szokásrendjére is rávilágít az év végi, újév napi cselekvések sora, az évbúcsúztatótól kezdve addig, hogy templomba mennek vagy egymást köszöntik. A napló egészét tekintve is megfogalmazhatunk általános észrevételeket a 25 teljes, illetve a plusz 2 hiányos év bejegyzéseinek egymás mellé állításával. A napló világában elmerülve azt veszi észre olvasója, hogy minden egyes bejegyzéssel egy-egy újabb jelentésréteg bomlik le, mind közelebb kerülve ezáltal egy személy életéhez, életmódjához, „lelkéhez”. Ahogy ezek a rétegek lebomlanak, úgy épül fel e család történetének 27 éve.

A bejegyzéseket olvasva azt látjuk, hogy az év első napján szokás volt elmenni a templomba: „Délelőtt a templomba voltunk mind nagyon sokan voltunk...” (1929. január 1.), „A két legény és egy szolgáló a templomba volt...” (1924. január 1.). Találunk utalást arra, hogy cigányzenészek köszöntötték az új évet, ez a szokás napjainkban is él még, de már nincs cigányzenekar a faluban. A templomba menésen kívül az év utolsó, illetve újév napján gyűlnek össze barátokkal „évösszekötni”, „virrasztani”. (Ez utóbbi kifejezést nem ismertem a településről eddig a szilveszter éjszakai ünneplésre.) „Albert bátyámnak b. u. é. kívántam. Este Palikáékni mentünk virrasztoba és vacsorára éjfél után 1 órakor hazajöttünk.” (1921. dec. 31.), „Este vacsorán itt volt Palika a nejevel és Poli néni reggel 3 óráig virrasztottunk.” (1922. december 31.), „Délelőtt a templomba voltunk mind nagyon sokan voltunk. Délbe ebédén itt volt Könczéin és a leánya. Estefelé idejött Magyaróssy Ferenc kereszt fiu egy darabig elbeszélgettünk azután haza ment lóháton.” (1929. jan. 1.), „Feleség délelőtt a templomba volt estefelé Dr. Jakó tiszteletes és Kelemen Gábor idejöttek boldog új év kívánni.” (1930. jan. 1.), „Este Dr. Jakó tiszteletes uréknál voltunk reggel 3-ig.” (1934. dec. 31.), „Este Sylvester Kálmánéknál mentünk virrasztani és Rádió hallgatni. Reggel 4-kor jöttünk haza Irénék és Kelemen Gáborék.” (1933. dec. 31.). Ez utóbbi bejegyzésből kiemelném a rádióhallgatást, amiből kiderül, hogy 1933-ban a Sylvester családnak volt rádiókészüléke. A szilveszteri, valamint az újévnap bejegyzésekről általánosságban elmondható: ezek a napok is alkalmasak voltak arra, hogy közösségi életet éljenek, ebédre, vacsorára hívtak vendéget, vagy mentek ők maguk vendégeskedni, elsősorban a baráti körükhöz tartozókhoz. De az új évet a közelebbi családtagoknál is felköszöntik. Még egy gyakran visszatérő, mondhatjuk, családi szokást figyelhetünk meg, amit ünnepnapokon, vasárnapokon gyakran olvashatunk a naplóból, hogy ha kettesben maradnak otthon, az időt olvasással töltik.

A vallásos közösségek legnagyobb időegysége az egyházi év, melynek keretében a keresztények Krisztus élettörténetének legfontosabb eseményeire emlékeznek. A karácsony, húsvét, pünkösd napjainkban is a keresztény kalendárium legjelentősebb ünnepköre Erdélyben is (vö: Pozsony 2006: 191). Nézzük tovább tehát az egyházi év jeles napjait. A karácsonyi ünnepkör a december 24–27. közötti időszakot foglalja magába, de már 23-i bejegyzésekben találunk utalásokat az ünnepi készülődésekre, mint a takarítás, állatvágás. 1923-ból pedig egy érdekes bejegyzést találtam, melyben a helyi országos baromvásárra van utalás. A karácsonyi sütés-főzés általánosságban jelenik meg, csupán a káposztagyululás és a tészta-, illetve kalácssütés van említve név szerint. A házban való, valamint a ház körüli rendezés, takarítás is általános volt. Az ünnep alatt elmentek templomba, itt találunk utalást a karácsonyi legátus fogadására vonatkozóan. 1928-ból és 1930–1933 között december 24-én karácsonyfa-díszítésre való utalásokat is találunk: „Feleség tortát süített azután karácsony fa díszíteni járt.” (1928), „Délután Irénénél volt karácsonyfázni este karácsony vacsorán” (1933). A karácsonyi ünnep alatt elég intenzív volt a vendégeskedés, vendégek fogadása vagy vendégségbe járás. Ez elsősorban a rokonokkal való kapcsolattartást erősítette, a szülők, testvérek látogatják, köszöntik egymást, és a baráti körbe tartozó családok, akik közt jegyzőt, tanítót, patikust, orvost, lelkészt és másokat találunk. A jeles napok közül a december 28.,

Aprószentek napja is majdnem minden évben be van jegyezve a dátum alá. Egészen 1924-ig, hat éven át, édesapja haláláig (1925. január 10-én hunyt el) Dávid-napoztak ezen a napon. Február 2-a, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe, lévén katolikus ünnep, nem jelenik meg kiemelve – egyetlen kivétellel (1934) – a dátum alatt, ahogy a naplóíró más jeles napokat kidomborított, de a bejegyzéseket olvasva több utalás van arra, hogy a cselédek elmentek templomba ezen a napon: „a leány gyertya szentelni a templomba volt”. A nagybőjt kezdetét jelző húshagyókedd, hamvazószerda közül a húshagyókedd jelöli, ehhez kapcsolódóan elmondható, hogy szokás volt a kürtöskalácssütés és bálakat is tartottak. Az ünnepre, ünnepi készülétekre vonatkozó bejegyzések mindig a gazdasággal kapcsolatos bejegyzés után kapnak helyet, s noha mellékesebb szereppel bírnak, végigkísérik az egész naplót: „A legény nyári fát vágott a maradékokból. Kürtöskalács sütés volt. A nagy hordot megcsapoltuk. A cselédek mind bálba mentek. Délelőtt napos délután szeles hűvös.” (1935. III. 5.), „Pucolás, zsírolvasztás, kürtöskalács sütés volt. A legény seprűt kötött. Napos hideg kevés hó.” (1928. II. 21.), „Délelőtt a tarkák haját lenyirtuk. Délután lőjártatás volt. Feleség kürtöskalácsot sütött. Felleges hideg szél.” (1936. II. 25.)

Következő, amire kitérek, a húsvéti ünnepkörhöz kötődő napok, a nagyheti, húsvétvasárnap, valamint húsvéthétfőhöz kapcsolódó szokásokkal. 1919–1946 között húsvét a III. 24. – IV. 25. közé esett. Mivel ez az időszak már az aktív mezei munkák ideje, itt is részletes bejegyzéseket olvashatunk a gazdasági élettel kapcsolatosan. „Nagypéntek. A vetést elvégeztük elvettünk 4 Hl tiszta árpát 2 Hl kaszálásnak valót. Estig szántottunk vetettünk mert Károlynak a gép kellett. András itt volt. Kellemes idő széllel.” (1919. IV. 18.), „Hám és kocsi pucolás volt. Feleség tésztát sütött veteményezett, virágot ültetett. Délután Palinál voltam ő itt járt 1000 leut kért. Délelőtt napos, enyhe, délután felleges, szeles. (1925. IV. 10. Nagypéntek)”, „Nagy kalács sütés volt. 3 helyre is. A legény pucolt udvart is seprt stb. Turitól vettem egy bőr nélküli bárányt 7 kiló 240 leu. Felleges estefelé eső azután havazó.” (1929. III. 30. Nagyszombat), „Délelőtt a templomban voltunk a cselédek is mind ott voltak. Este ide jött Dr. Jakó tiszteletes (Jakó Dénes tiszteletes) 2,30-ig elbeszélgettünk. Napos szép idő délután szeles. (1943. IV. 25.), „Délelőtt a feleséggel együtt templomba voltunk, sok vízbe vető járt... (1943. IV. 26. Hétfő, Húsvét II.)”, „Reggel a török buzát újból vettük mert tegnap keveset vettünk. Az ökrök a Tanorokat megboronálták azután 6 legény az ágakat kitakarította. A kocsis a parádés hintót pucolta. A mészáros az eladott 6 bárányt elvitte, egyet megölettem. 7 czirét kicsaptam. Délután Vásárhelyt voltam bevásárolni és a szolgabiro-ságnál. Reggel perméző azután napos.” (1924. IV. 18. Nagy Péntek)

A néhány kiemelt idézettel szemléltetni kívántam azt, hogy az ünnepek idején sem álltak le a munkálatokkal, azon túl, hogy magát az ünnep napját megtartották, megszentelték, egyedül az időjárás volt az, ami visszafogta a földeken való munkálkodástól. A húsvéti ünnep, akárcsak a karácsonyi, alkalmat kínált arra, hogy a rokonok összegyűljenek, együtt ebédeljenek, ünnepeljenek. Itt is elsősorban a rokonokat köszöntik, látogatják meg, illetve fogadják, utána a barátokkal töltenek el több időt. A vízbevetés szokása is több bejegyzésben megtalálható, az étkezési előkészületek közül pedig általános a kalácssütés, báránylvágás ebben az időszakban. Találunk példát arra is, hogy húsvéti bált tartottak, amin a cselédségnek szokása volt részt venni.

Az egyházi jeles napok közül megtaláljuk még a pünkösddőt mint megjelölt ünnepet. Ez a jelzett időszakban, vagyis 1919–1946 között a május 20. – június 9. közötti időszakban volt. Pünkösdvasárnap és pünkösdhétfő van megjelölve. Azt láthatjuk, hogy ekkor is szokás volt elmenni templomba, kilátogatni a temetőbe, „megcsinálni” a közeleiek sírjait, ugyanakkor rokon, baráti ebédekre, vacsorákra is sor került. De találunk utalást majálisra, bálra is, a

gazdasággal kapcsolatos bejegyzések mellett: „Reggel a szilasi¹³ borjukot elhajtották fel. Az 5 malaczt eladtam 275 leuért. Reggel édes apámat néztem meg. Ebédre apám itt volt. Feleség feljárt a temetőbe. Délután a barom piacon levő majálist néztük. Este itt járt Vitélyos Gábor (a körjegyző) és neje.” (1921. V. 15. vasárnap, Pünkösöd), „Itthon voltunk. Ebédre itt volt Könczey és neje. A masinába bál volt ott volt az összes cselédség. Napos felleget közben perméző.” (1923. V. 20.) De találunk kirándulásra való utalást is a pünkösdi bejegyzések között: „Fülöp Gábor és társaival a Csókáshoz¹⁴ kirándultunk. Reggel mentünk, este jöttünk, jól eltelt. Délelőtt napos meleg estefelé jó eső.” (1936. VI. 1 Hétfő, II. Pünkösöd)

Az egyházi ünnepek közül a bejegyzések dátuma alatt kiemelve szerepel még áldozócsütörtök, úrnappja, de ezekhez a napokhoz kapcsolódóan nem találtam semmilyen sajátos bejegyzést, csak a napi gazdasági életéről ír. Még egyetlen egyházi jeles napot fontosnak tartok megemlíteni, és ez a katolikusok templombúcsúja, Urunk színeváltozásának ünnepe, augusztus 6-a. Ugyan ők reformátusok, de a cselédség között bizonyára voltak katolikusok is, és ezen a napon gyakran elmentek ők is a katolikus templomba, a búcsúra. Láthatólag az a nap az egész falu ünnepnapja volt. Ilyen bejegyzéseket olvashatunk: „Délelőtt a katolikus templomba voltunk mert bucsu. Délután kirándulni indultunk de az eső beszorított, Albert bátyámhoz, s estig ott ültünk.” (1926. VIII. 8.), „Bucu nap volt vendég nem volt...” (1922. VIII. 6.), „Bucu nap honn voltunk...” (1920. VIII. 8.).

Mivel a mindenszentek napját nem találtam kiemelve, beleolvastam a november 1-jei bejegyzésekbe, és az mondható el, hogy a halottak napi szokások hasonlóak voltak a maiakhoz, azonban itt nem találtam olyan jellegű bejegyzést, hogy ekkor a rokonokkal

13 Nagyon érdekes kutatási témája lehet a naplónak a helynevek, dűlőnevek vizsgálata is. Jelen elemzés erre nem vállalkozott, ezért ezt is csupán itt említem meg, felsorolva néhány olyan dűlőnevet, amelyeket ma is használnak, jól beazonosíthatók: pl. Csonkavár, Bándi, Tanorok, Medve-gödör, Király-mezeje, Hegyes, Szilas. Tudjuk, hogy ezeken a részekén bírtak legelőt, kaszálót, vagy éppen szántóterületet.

14 Felsőcsernáton északra elterülő erdejében, a Nagypatak völgyében, az Ika várától 2-3 kilométerre található egy édes-kénes (kénhidrogén és szulfátos) gyógyvízforrás, ahol a két világháború között Csókás-feredő néven 10 x 4 méteres strand is működött. A fürdőt 2012 nyarán, a székelyföldi fürdő- és közösségépítő kalakamozgalmak részeként újították fel. Gyógyvizét ivókúrára és külső kezelésekre főként a középkorú és idősebb korosztály veszi igénybe. A félköríves szentélyzáródású, Árpád-kori templom romja a falu régi településhelyén mind a mai napig azonosítható. A hagyomány az Ika vára alatti települést a reformáció előtt búcsújáróhelyként tartotta számon, és egy közeli csodatevő gyógyforrást is emlegetnek, ahová a hívők zarándokoltak. A Csókás-forrásról van szó, amelynek gyógyító hatását a ma élő csernátoniak is ismerik. (Csernátón község turisztikai katalógusa, 2014.) A naplóban többször olvashatunk utalást arra, hogy a Csókáshoz kirándultak. Pl. „A patikásekkel elmentünk a Csókás alá feredni tiszta rendbe van jól megfiredtünk, megebédeltünk...” (1927. VI. 13.) Fürdőélettel kapcsolatosan még a „Csiszár feredő” említtetik, oda gyakran nyár idején egy hétre is felmentek, megfigyelésem szerint mindig felváltva, egyikük otthon rendezte a gazdaságot. De volt arra is példa, hogy csak egy napot, fél napot töltöttek ott: „Feleséggel a Csiszár feredőre voltunk jól megfiredtünk...” (1935. VI. 30.) Parasztok rendszerint csak néhány napot időztek gyógyhelyeken, mert nem hagyhatták hosszabb időre gazda nélkül birtokukat és házukat. A polgári középrétegek inkább megengedték maguknak a többhetes fürdőzést. Az első világháború után a hagyományos fürdőélet megváltozott. A vesztes háború után azonban a korábbiaknál nehezebb gondokkal szembekerülő emberek szívesebben emlékeztek a megszépülő múltra, amikor még volt idő heteket fürdön tölteni, a tisztas ellátást meg tudták fizetni (Kósa 2003: 81–85). Csernátontól mintegy 30 kilométerre található a Csiszárfürdő Bálványoson, mely 1895-ben jött létre, alapítójáról, Csiszár Dénesről kapta a nevét. Azt láthatjuk, hogy évente elmentek oda üdülni. Ennek részletes elemzését ez a dolgozat nem kívánja elvégezni, de fontosnak tartottam ezen a ponton megjegyezni. Azt is itt említeném meg, hogy borvízért is a Bálványosra jártak, 100–180 üveggel töltöttek általában.

találkoztak volna, összeültek volna. Ha a mai szokásvilágot nézzük, ami mindenszente-
ket illeti, elmondható, hogy egy olyan nap, amikor a távolba szakadt rokonok, barátok
megkeresik, meglátogatják azokat, akik a faluban maradtak. Elmennek a szülői házhoz,
sok esetben ez az egyetlen hazalátogatási alkalom. Alig néhány bejegyzésben van utalás
arra, hogy kimennek együtt a temetőbe. Gyakoribb, hogy a felesége egyedül ment, de
találunk a '30-as évektől már olyan bejegyzéseket, hogy virággal és ketten mennek el
mindkét temetőbe. Mivel reformátusok, ahogy erre már utaltam, nem volt szokás a gyer-
tyagyújtás, arra vonatkozó adatom nincs, hogy ezt a református felekezethez tartozóak
művelték-e. Ilyen bejegyzéseket olvashatunk: „...Feleség a temetőbe járt...” (1923), „Nagy
mosás van. A kőműves ide jött istálló reperálni. Délelőtt a városba jártam gipszért, délután
a temetőbe járt feleség. Napos enyhe.” (1926), „Délelőtt honn voltunk. Délután úgy az alsó
mint a felsőbeli temetőbe virágot vittünk. Napos felleget enyhe.” (1936)

A születés és halál között évi ciklikussággal az egyes ember életében kiemelt fontos-
ságú, számtalan jeles napot tartunk meg, a születés- és névnapok mellett keresztelők, es-
küvők, temetések is ide sorolhatók. Ebből a sorból egyet emelek ki, hiszen ennek egész for-
gatókönyve kirajzolódik a naplóban. Nem mellékesen a családdal kapcsolatos néhány irat
mellett megőrződött többek között egy meghívó is, amit 1923-ban az ezüstlakodalmukra
készítették. Ez az írott emlék vezetett arra, hogy alaposan megvizsgáljam az 1923. júliusi
hónapot, lássuk, milyen utalást találok az esemény lezajlására vonatkozóan.

Már július 6-án találunk utalást arra, hogy a ház körül nagy rendezésbe, meszelésbe
kezdtek. Július 7-én pedig a következőket olvashatjuk: „Vásárhelyt voltunk 7 véka meggyet
vittünk, litre 4-5 leu. Az ezüst lakodalmhoz szükséges tárgyakot vásároltunk. 2 ezüst
gyűrűt 80 leuval. meghívokat készítettünk stbi. délre haza jöttünk...” Másnapi, azaz jú-
lius 8-i bejegyzésből megtudjuk, hogy a meghívókat postára adta, és beírja a meghívott
vendégek névsorát is. Közöttük a rokonokat és a baráti társaság néhány tagját találjuk.
Eközben zajlik a gazdasági élet, falopási ügyet intéz, elkészül az új „budi”, folyik a favágás,
törökbúzabontás, a felesége ablakokat, ajtókat fest újra. „Dezső Tera lejött segíteni. A ház
külső falát, a konyhát, az új budit megmeszelték. Megyszeredés és eltevés volt. Feleség ajtót,
ablakot festett, én felügyelő voltam”, olvashatjuk a július 10-i bejegyzést. 12-én Kézdivá-
sárhelyen megfogadott 4 cigányzenészt az ezüstlakodalomra 1000 lejért. Közben folya-
matosan rendezték a ház környékét, az udvart, takarítottak, pucoltak. A nagy nap július
16-án a meghívó szerint délután 2 órakor kezdődött – de lássuk a bejegyzést: „Reggel
megkezdődött a nagy készülés megöltünk 2 malacot, 2 pujkát, 2 ruczát, 2 pipét stbi. A ko-
csit elküldtem Vilmos komáékért Eresztevényre. 2 ló vásárhelyről a Szöke Lehel bandáját
hozta ki.” Utána felsorolja a vendégek listáját, 38 személyt. Azt is odairja, ki volt a szakács-
né, illetve azt, hogy „reggel 8 óráig jó kedvel békességesen eltelt. Szép nap.” Elmondható,
hogy talán ez az a jeles nap az életükben, amiről a legrészletesebb tájékoztatást kapjuk.
Ebből látható, hogy egy nagyobb gazdasággal és kiterjedt rokonsággal rendelkező sze-
mély hogyan ülte meg életének kiemelt eseményeit, milyen ételt evett ezeken az alkalma-
kon, kiket hívott meg stb.

A jeles történelmi ünnepek, események is megjelennek a bejegyzések közt. Tudjuk, hogy
a berendezkedő román hatalom 1920–1940 között erőszakkal akadályozta meg a magyar
nemzeti ünnepek megtartását. Az erdélyi városok és falvak publikus tereiről igyekeztek el-
tűntetni a magyar etnikai jegyeket tükröző emlékeket (vö: Pozsony 2006: 270). Magyaróssy
Ferenc naplóját vizsgálva izgalmas bejegyzéseket találunk a „kicsi magyar világ”, vagyis
az 1940–1944 közötti időszakból. Tudjuk, hogy a fellobogózott Kézdivásárhelyen a polgá-
rok 1942-ben már újra szabadon szervezhették meg a márciusi ünnepségeket. „1943-ban
az ünnepség a magyar honvédek, tűzharcosok és levették díszfelvonulásával zárult” (vö:

Pozsony 2006: 271–272). Magyaróssy Ferenc naplójában nagyobb karakterekkel, színessel aláhúzva jelenik meg 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés híre: „Erdély egy részét ma vissza adták Magyarországnak”. Hasonlóképpen a magyarok bevonulásáról is megemlékezik 1940. szeptember 13-án: „Vásárhelyt voltunk a Magyar honvédség megérkezett és átvette Erdélyt. Szép és nagy ünnepség volt nagyon sok ember”. 1940. december 6-án az alábbi bejegyzést olvashatjuk: „Délelőtt a templomban voltunk Horti Miklós kormányzó úr neve napját ünnepeltük”. Nemzeti ünnepünk, március 15. megtartására is találtam adatot az 1942-es és 1943-as évből. 1944 márciusában már nem élt Magyaróssy Ferenc, és felesége éppen ezt a hónapot hagyta ki, férje februári halála után. Így ide vonatkozó adatunk nincs. 1942-ben nemcsak Kézdivásárhelyen, hanem vidéken, így Csernátonban is ünnepeltek, annyit olvashatunk erről, hogy ő betegsége miatt nem tudott részt venni, de a cselédség ott volt az ünnepségen. Nemzeti, állami ünnepségekre vonatkozó bejegyzést találtam még hármat, 1943-ból. Egyik a ’43-as március 15-re vonatkozó bejegyzés: „Délelőtt templomban voltunk azután nagy március 15 ünnepély volt nagy programmal jól sikerült minden...” Láthatjuk, hogy ezekbe az ünnepekbe, amely a kormányzó úr neve napja is, az egyház is bekapcsolódik. Valószínűleg nagy szerepe van ennek abban is, hogy a korábbi húsz évben az ünneplések szigorúan az egyházi jeles napok megtartására korlátozódtak.

Ahogy az elemzésben is bemutattam, a karácsony, húsvét, pünkösd volt az év három legnagyobb közösségi ünnepe. 1943. május 30-án, illetve június 27-én olvashatunk még két bejegyzést, ami ide sorolható. „A cselédek templomban voltak »Hősök napja« volt” 1943. V. 30., „Zászló és szoborszentelés volt, ott voltunk feleség zászlóánya kísértük a zászlót. Nagy és szép ünnep volt. Nagyon sokan voltak...” (1943. VI. 27. vasárnap)¹⁵

ÖSSZEGZÉS

Magyaróssy Ferenc „parasztkrónikája” a székely földbirtokos réteg szempontjából jelentős időszakot ölel át, a két világháború idejét, amikor idegen hatalom rendezkedik be a maga törvényei szerint, szétrombolva egy jól szervezett társadalmi, gazdasági struktú-

¹⁵ Egy előre nyomtatott, piros-fehér-zöld szegélyű meghívóból értesülünk, hogy: „Alsócsernáton község közösségének áldozatkészségéből, hősei tiszteletére elkészítette a Hősök Emlékoszlopát”, melyet Puskás István köipari vállalkozó tervezett és készítet. Az avatási ünnepségre készült meghívó dátuma: „1943. június 27.” Folytatva a meghívó szövegét: „ünnepélyes kerekben avatjuk fel és ugyanakkor vonjuk fel a kelenföldi »Bethlen Gábor« sport egyesület által a felszabadulás emlékére adományozott Ereklés Országzászlót.” Láthatjuk, hogy az úgynevezett „magyar időben” került sor az I. világháborús hősöknek való emlékéllátásra. A falu előljárói szorgalmazták az I. világháborús hősöknek állítandó oszlop ügyét. Az oszlopállítási dokumentumait átnézve láthatjuk, hogy milyen forgatókönyve volt ennek az eseménynek. Nyugtákat, levelezéseket is tartalmaz ez a levéltári hagyaték, amelyekből kiderül, hogy kik adományoztak pénzösszeget, kik azok, akiknek aláírása szerepel az iratokon. Ezek a falu előljárói, értelmiségiek. Kiderül, hogy azok, akik szeretnék, hogy halottjuk szerepeljen az oszlopon, hozzá kell járuljanak az építtetéséhez. Az emlékoszlop a falu központjában épült fel, ahonnan rálátás nyílik a két templomra, az iskolára is. Ma egy bekerített, parkosított kis teret láthat körülötte az arra látogató. Az oszlopnak négy oldala van, ebből kettőn, a keleti és nyugati oldalon az első világháborús hősök névsora található, márványtáblába vésvé. Az ünnepség forgatókönyve: Istentisztelet, ünnepi műsor, köszönetnyilvánítás, koszorúzás, „egyfogásos közebed az állami iskola épületében.” (A szoborállítás dokumentációját a csernátoni Haszmann Pál Múzeum őrzi.)

rát. A naplóírás láthatóan kiemelt jelentőséggel bírt Magyaróssy életében, ezáltal egy olyan átfogó krónikáját írta meg közössége földbirtokos rétegének, melyhez hasonló, ezt az időszakot lefedő írott emléket nem is ismerünk.

Minden nagyobb gazdaságban vezettek valamiféle számadást, jegyezték a bevételeket, kiadásokat, termésre, gazdaságra vonatkozó fontos információkat, de ezek jórészt elpusztultak az államosítással, a családok, birtokok széthullásával. Jelen elemzés célja az volt, hogy megmutassa ebben a naplóban rejlő lehetőségeket, előkészítve ezáltal egy átfogóbb elemzést. Az a munka majd kiegészül a szóbeli emlékezőkkel, melyeket az elmúlt években rögzítettünk, illetve az elkövetkezőkben kívánunk rögzíteni.

SZAKIRODALOM

ALBERT Ernő

1999 A nép verses levelekről. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 30–56.

BALOGH Balázs

2002 *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÁNYAI Irén, Sz.

1973 A parasztirtatók jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. *Studia Comitatensia*. 2. 161–171.

EGYED Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

HANÁK Péter

1973 Népi levelezések az I. világháborúból. *Valóság* XVI. (3) 62–87.

KATONA Imre

1994 A népi kéziratok katonakönyveink művelődéstörténeti jelentősége. *Honismeret* XXII. (2) 72–74.

KESZEG Vilmos

1991 *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*. Kriterion, Bukarest.

1998 Írott szövegek egy személy életterében. *Ethnographia* 109. (2) 589–628.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

KÓSA László

2003 Fürdőélet az Osztrák–Magyar Monarchia idején. *Művelődés* LVI. (6–9) 80–85.

KÜLLŐS Imola

1981 *parasztkrónika* szócikk. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. N–Szé. Akadémiai Kiadó, Budapest, 186.

LACZKOVITS Emőke, S.

1994 Gazdasági naplótöredék a háromszéki Esztelnekről. *Studia Comitatensia* 23. 413–421.

MOHAY Tamás

1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. (Dissertationes Ethnographicae, 10.) ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest.

MOLNÁR Ambrus

1967 Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon 1840–1846. *Agrártörténeti Szemle* IX. 117–172.

MOLNÁR Mária

1970 Egy parasztgazdaság munkaszervezete. (Tarpa 1940.) *Agrártörténeti Szemle* XII. 497–519.

POZSONY Ferenc

2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

2008 Gazdasági élet Zabolán az első világháború idején egy zabolai tűzér leveleinek tükrében. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 189–199.

UJVÁRY Zoltán

1980 *Népszokás és népköltészet.* (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 35.) Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok, Debrecen.

VAJDA András

2013 *Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros menti településen.* (Emberék és kontextusok, 9.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

THOMAS, William I. – ZNANIECKI, Florian

2002–2004 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában.* 1–6. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

ZILE DE SĂRBĂTOARE ÎNTRE 1918–1946 PRIN PRISMA UNUI JURNAL GOSPODĂRESC DIN CERNAT

Definesc jurnalul gospodăresc al lui Ferenc Magyaróssy drept cronică țărănească, pe care autorul a scris-o de la vârsta de 47 de ani timp de 25 de ani, apoi după decesul său a fost continuat încă doi ani de către soția sa, trecând în revistă evenimentele mai importante. Citind acest jurnal ne dăm seama că nu este vorba de un simplu jurnal gospodăresc, căci nu figurează doar însemnări referitoare la gospodărie, ci iese la iveală cronică vieții unei familii întregi, ba chiar a unei comunități din perioada interbelică. Astfel valoarea ei nu este justificată doar din punctul de vedere al istoriei acestei familii, ci reprezintă o sursă, un izvor cu privire la viața întregii comunități, a tuturor proprietarilor de pământ din Cernat.

FESTIVE DAYS THROUGH A FARMER'S DIARY (1918–1946) FROM CERNAT

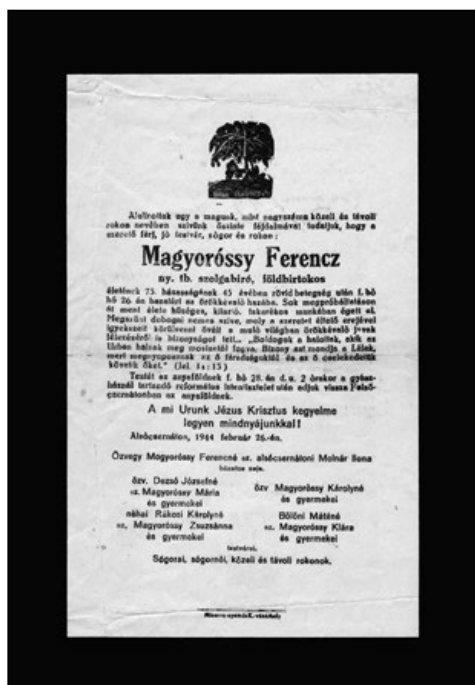
I define the diary of Ferenc Magyaróssy as a peasant chronicle, written by its author from the age of 47 for 25 years, then continued by his wife for another two years, registering the important events of their life. Consulting this writing, we realize that it is not a simple farmer's diary, as it contains not only notes related to the farm activities, but exposes the chronicle of the life of an entire family, furthermore, of a community from the interwar period. Its value as a source is not related exclusively to the history of the family, but also related to the whole community, to the life of all landowners from Cernat.

KÉPEK

1. Meghívókártya ezüstitakodalmukra 1923-ban

2. Magyaróssy Ferenc gyászjelentője

3. Magyaróssy Ferenc gazdanaplója

4. 1940-től másfajta szerkesztést alkalmazott, a bejegyzések nem évek, hanem napok szerint követik egymást

5. Esketési anyagkönyvi kivonat 1899-ből

[illegible]

6. Magyaróssy Ferencné Molnár Ilona keresztelési anyakönyvének másolata

7. Magyaróssy Ferenc (1871–1944) „25 év az életből 1896 April 8”

PÁVAI ISTVÁN

19. SZÁZADI ZENÉS-TÁNCOS ADATOK HAVASALFÖLDRŐL ÉS A SZÉKELYFÖLDRŐL¹

Köztudott, hogy az ikonográfiai adatok mellett, mintegy azokat kiegészítve, mennyire fontos forrásai a népzene- és néptánc kutatásnak az irodalmi adatok, visszaemlékezések, útleírások, különösen a módszeres gyűjtéseket megelőző időkből.² Az alábbiakban ezek sorát szeretném gyarapítani néhány apró adalékkal.

*

Lükő Gábor 1935-ben hívta fel a néprajzkutatás figyelmét arra, hogy a második évezred első századaiban a magyar lakosság nemcsak a Kárpát-medencében élt, hanem a Kárpátoktól délre eső területeken is. Elsőként a mai Észak-Olténia tájain előforduló magyar eredetű helyneveket gyűjtötte össze 19. századi román szótárakból. Ezek nagy számban való előfordulását természetesnek tartotta, mert ez a terület néhány évszázadig a Magyar Királysághoz tartozott, egy ideig Szörényi bánság néven. Később a szörényi magyarok beolvadtak az egyre népesebb románságba, ezért lehet az észak-olténiai román folklórban magyaros elemeket is felfedezni (Lükő 1935: 96–101). Ezek közül Lükő hangtani sajátosságokat, Vargyas Lajos sirató-párhuzamot említ. Utóbbi *A falbaépített feleség* balladájának terjedési útvonalaival kapcsolatos elméletében magyar-bolgár átvételt feltételez, s ezt pontosan a szörényi magyarság jelenlétével magyarázza, hiszen akkoriban csak ezen a területen keresztül volt közvetlen kapcsolat a két nép között (Vargyas 1976 II.: 37–39). Lükő ezen kívül külön tanulmányt szentel a havasalföldi román anyanyelvű cigányok *Vasilca* nevű szokásának, amelyet az obi-ugor medvekultusszal állít párhuzamba, s a kettő között magyar közvetítést feltételez (Lükő 1965–67).

Ezekről a néprajzi adatokról függetlenül természetesen igen sok történeti adatot lehetne felsorolni erdélyi magyarok, szászok, s főleg székelyek

1 Jelen írás első megjelenése: Pávai 2010.

2 Ilyen vonatkozásban a legteljesebb alpmű Pesovár 1972, illetve annak 2003-as bővített kiadása.

Havasalföldre (Munténiába) való kivándorlásával kapcsolatosan. A folyamatos szivárgás mellett nagyobb hullámú kivándorlás az 1490-es évektől kezdődött a székelyek által nem kedvelt Bátori István vajda idején, s tartott egészen a Trianon utáni évtizedekig. Oklevelek tanúskodnak arról, hogy a korai időkben a betelepedést a Kárpátokon túl adómentességgel ösztönözték. Innen ered például a Slobozia elnevezésű települések nagy száma. Ugyancsak írott adatok vannak székely származású tisztségviselőkről a havasalföldi vajda udvarában. (Mikecs 1941/1989: 167.)

A bukaresti magyarok körében napjainkig él a kuruckor egyik kapcsolódó emléke. Eszerint Bukarest városában a Drumul Taberei (Tábor útja), a Berceni városnegyed, illetve az azonos elnevezésű község Bukaresttől délre egykor odakerült magyarok emlékét őrzik. A Rákóczi-szabadságharc bukása után ugyanis gróf Bercsényi Miklós katonáival, útban Törökország felé ott talált egy időre menedéket. Bukarest Ferentari városnegyede pedig az egykori ferences szerzetesekre emlékeztet, akiknek itt volt a templomuk. Amikor Ion Codru Drăgușanu, erdélyi román peregrinus 1835-ben első alkalommal jár Bukarestben, megjegyzi, hogy ott – idézem: „a köznép nyelve pedig olyan, amilyen az eredete: kevéske gondolatát szerb-bolgáruul, német-magyarul, olasz-spanyolul, muszkául, törökül ésatöbbiül fejezi ki, s csak nagyritkán – románul”. Az akkori Bukarestben gyakori viselkedések között pedig megemlíti a magyaros atillát is. Codru Drăgușanu később angliai útleírásában is említi hazai táncadatot, pontosabban egy tánca utaló közmondást, amely a táncsal kapcsolatos falucsúfolókra emlékeztet. Két verekedő „pórias külsejű” legényt úgy állt körül a sokaság – írja –, „mint Báránykúton a táncot”. Báránykút dél-erdélyi román falu az egykori Nagy-Küküllő megyében, a peregrinus fogarasi szülőföldjétől kissé északra. (Codru Drăgușanu 1973: 67, 179.)

A Kárpát-kanyar külső déli részén sokáig létezett egy Säcuieni vagyis Székely elnevezésű megye, amelyben magyar eredetű településnevek is találhatóak. Nem véletlen, hogy később ezt a megyenevet már nem használták. Kovács Ferenc „károly-fehérvári hittanár” 1868-ban utazott át ezen a tájon a Szent László Társulat által kiküldött bizottság tagjaként. Útleírásában beszámol arról, hogy Buzăuból Bukarest felé tartva Mizil nevű kisvárosban álltak meg pihenni és ebédelni egy útmenti vendéglőben. Külön rendelésre paprikást készítettek számukra. „Azalatt cigányok állottak be. Látván, hogy magyarok vagyunk, azonnal rágyujtottak a csárdásra. Elégge csitítottuk, kikérvén magunknak a zenét, mert ahhoz való kedvünk nem volt; de mind hiába, néhány huszasnak árán erőnek erejével tiszteltek meg.”

Kovács útitársaival az ezt megelőző napokban Moldva legdélekeletibb városában, Galacon tartózkodott. Itt szintén találkoztak magyarokkal, akiket szerinte „részben az oláh-honiakhoz [havasalföldi magyarokhoz] számíthatni”. Megállapítja, hogy „Hit és erkölcs tekintetében, magyarjainkat illetőleg, roppant nagy a Moldva- és Oláhhon közti különbség”. Galacon a „Hán ungureszk”-ben, vagyis a magyar fogadóban szálltak meg, amely mellett magyar protestáns iskola is működött, a galaci magyar katolikusoknak viszont nem volt anyanyelvű iskolájuk. „Bemenvén az úgynevezett étterembe – írja Kovács – láttuk, miszerint magyar, de többé kevésbé csőcselék képezi itt a fogyasztó publicumot. Resteltük a dolgot; de másrészt megint vigasztalt a gondolat: ezen leubujban fogjuk legalaposabban megismerhetni a galaczi magyarokat.” Éjszaka nyugovóra tértek volna, de „muzsikaszó, »gyere rózsám«-féle fülhasító férfihangokon ejtett dallamok, s mi több, egy a közvetlen szomszédságunkban működő sipláda, mindez kiméletlenül zavarta álmlunkat”. A helybeliektől azt is megtudják, hogy vasárnap esténként itt magyar bált tartanak, „ide gyülekeznek tánczba a selyem ruhás székely leányok, mindenféle proletáriátussal éjfélig üzvéen leírhatlan dolgokat”. Ugyancsak Galacon találkoztak gergyói székely fakezskedővel, aki magyar énekszó mellett tutajozott arrafelé. (Kovács 1870: 98–111.)

Kovács egyik útítársa, Imets Fülöp Jákó gimnáziumi igazgató-tanár naplójában a buzăui románoknál hallott térzenét veti egybe az általa ismert erdélyi román népzenevel:

„Egy meglehetősen kövezett stradán a város közepébe jutván, behajtatunk a legnagyobbknak látszó szállodába (nevét elfeleddem). A szoba (*odăia* ismeretlen szó, melyet itten tanultunk), melyet nyitottak, emeleten van s épen a piacra nyílik, mely a város orczájának rósája, sétánya, dísze s jelenleg zenetere.

Alkalmunk lőn ezen piaci zenét élvezni; a programm jobbára hármass indulókból állott, fűlsértő tányérok és dobok kíséretében. Nemcsak finomabb hármasszónai tapintatot, de sőt azon *nemzeti vonást* sem igen találhattam föl ezen ugyancsak piaci hangversenyben, mely az erdélyi oláh nemzeti jellegét oly sajátlag s a művészi igényeket is oly kielégítőleg jellemzi. Az oláh zenét emiatt, s tán mert megszokni is van alkalmam, mindig örömet hallom”. (Imets 1870: 151.)

Mikecs László *Csángók* című könyve is számos adalékot szolgáltat a havasalföldi magyarok tekintetében. Számunkra ezúttal az az adat fontosabb belőle, amelyik az ottani magyarok táncairól ad hírt. Mikecs forrása egy 1844-ben Kolozsváron kiadott könyv volt, amelynek címe *Az elbujdosott magyarok Oláhországban, Utazása után írta Űrmösy Sándor*, aki Mikecs szerint református pap. Más források szerint Űrmösy nem református, hanem unitárius lelkész volt, s a kolozsvári *Hetilap* munkatársa, az 1850-es években. Könyvét a Regélő Pesti Divatlap 18. száma és a Kolozsvári Híradó 16. száma ismertette.³ Mikecs csupán néhány táncszót közöl *Az oláhországi magyarok egy táncrigmusa* cím alatt, s jegyzetben idéz néhány sort Űrmösy tudósításából (Mikecs 1941/1989: 285, 287). Érdemes azonban a teljes idevonatkozó részt közzétennünk, hiszen tánc szempontból fontos részleteket tartalmaz.⁴

Űrmösy, ahogy maga írja, 1843 „nyárelő utó napján” indult el, hogy felkeresse a kivándorolt magyarokat „Nagy-Oláhországban” vagyis Havasalföldön. (Kis-Oláhországnak Olténiát nevezték.) Utazása során jutott el „Nagy Kimpián” városába, ahol vendéglátó asszonya (egy gazdag, ottani kereskedő erdélyi magyar felesége) társaságában sétálva nyílt alkalma megtekinteni egy népmulatságot. Igen érdekes zene- és táncvonalakozású adatait kissé nehézkes fogalmazású mondatokkal az alábbi módon írja le:

„E’ nap estve felé mint innepnapon sétára szólítottam fel a’ gazdanőtől – sétánkat vevők a népmulatság irányában, és mentünkben midőn sok tárgyakról kérdeztetném még távolból felakasztá beszédünket a’ török görbe gitárre és a’ fűlhasító síkóltyu, ’s az úgy nevezett Hegedű hangjai, melyeknek csak hamar szem- és fűltanui lettünk – a’ tánczteremet egy boérudvar alkotta, ’s magát a’ vígalmat pedig valamely boérnő szerzé szokott kedélye vágyául, ki most törökizlésű feltornáczában ülve, éldelte a’ pórtáncz gyönyörét; a’ több aggboérok pedig és nők vígalom nézetekkel kört kerítve szemlélték a’ hajdoni rómánczjukat, melynek a’ multban ők is mesterei valának – táncznézetem feszült, és végig rajta volt muszka körtánczokon, mint nézetem, és látmányom ujdón tárgyán – harmincz, negyven hölgyek, és férfiak két részekben is kört alakítva, terjedve, és ismét összefutva, ’s egymás kezeit fogva, mind két rendűek egyforma figurákban körültek – közből pedig a’ fekete hangászok a’ kört kísérve, hangoztatták a’ muszka és a’ török csiklándozó táncznótákat, melyeket mind hárman buja dalokkal, és szerelem énekekkel kísértek hangokban; mert ők nem a’ hangszer szavaira szellemek [sic!] figyelni, hanem a’ hangászok dalaira, melyeknek buja szavai lánggá lobbantják törökvéröket – innen mint

3 Szinnyei József, id. 1909: Űrmösy Sándor szócikk.

4 Az itt közölt részlet kimásolását az eredeti forrásból Olosz Katalinnak köszönhetem, aki a jelen írás végén olvasható további két adata is felhívta a figyelmemet.

nállunk a' rosz hangászoknak, úgy nincs becsüések az ének és hangtalan uiparaszt [ci-gány] hegedüsöknek, kiknek torkaik nem képesek bihalhangulag dalt énekelni. –

Táncnézetünk alatt, egy óra teltével vége lett a' muszka és töröktáncznak – most már a' magasban ülő boérnő parancsára magyar táncznóták hangzanak füleinkben, melylyekre mintegy bámulatomtól ragadtatva, figyelmem kétszeres lett, 's csudáltam az esmert hangváltozásokat, és éppen kérdeni akarám sétanómtól okát, hogy ki kedvéért parancsolja a' boérnő ezen magyar tánczjegyeket muzsikáltatni, én ebből valamely nagy magyart gondolván az ő körében lenni; de ezek alatt bámulatom is cserélődött egy hasonnal – négy, öt magyart láték tánczra felkelni, kik szeszámorosok lévén kezdték izadó munkájokat, szökdöső figuráikat rá illetvén – olly tulosok voltak a' légmagosban hánt figurájok, hogy nem tudtam szégyeljem-e a' magyar miveletlen tánczát, vagy kitörő nevetéssel neveljem a' tánckört álló poremberek, és a' tornánczában még feszültebb figyellel ülő cifra boérnő lármás kacaját, kik a' magyartánczot olly nevető itélettel nézték, mint az olasz medvebocs tánczát – nem hagytak ők ki semmit a' magyartáncz alakjából, megadták mi az övé – nem várták az iméntiekként, hogy hangászok danoljanak, hanem érthető magyar fenhargon kiáltozták szokott tánczmondájokat, melylyek az idegen ajku körállóktól nem értethetvén, nevelte az említett orosz morrogó medvetánczot. –

Emlékemben tartva egy nehányat tánczmondások közül, ezeket jegyeztem fel:

Korcsomaház a' teplotunk [sic!]

Két muzsikus, két jó papunk.

Erdély ország ajz én hajzám

Met ott lett vót ajz én anyám.

Akárki mit bejszéljen

Aj szerelem nem szégyen.

Jere hojzám kincsöm Furus

Ne légyen szived háborus. –

Ha hojzzám el nem jőjsz mára

Hojzád mönök éjjszakára –

Hová-hová? ajz Zángorba!⁵

Gyere inkább ajz ágyamba?" (Ürmösy 1844: 26–28)

Összefoglalva elmondhatjuk,⁶ hogy az Ürmösy által leírt adalék arról ad hírt, hogy 1843-ban egy havasalföldi településen több etnikum népmulatságának táncrendjét a helyi úrnő irányította, saját udvarán. A szemlélő idegen előbb török és muszka táncot látott. A leírásból nem derül ki, hogy maga állapította-e meg hogy török és orosz táncot lát, vagy a kísérőjétől halotta, aki bár ott élt, maga is magyar származású volt, nem bizonyos, hogy teljesen tájékozott volt a helyi szokások tekintetében. Azt is nehéz elképzelni, hogy a román bojár udvarában török vagy orosz jobbágyság lett volna, hiszen itt a megfigyelő világosan „népmulatságról” és „pór nép táncáról” beszél. Előfordulhat ugyanis, hogy első alkalommal valójában román táncokat látott Ürmösy, amelyeknek nevei ugyan lehettek *ruseasca*, *turceasca*, tehát orosz és török tánc, hiszen ezek benne vannak a vidék román táncrepertoárjában.

5 'Mészárszékba.'

6 Az alábbi szövegértelmezések hipotetikusan értendők.

A későbbi kutatások is azt igazolták, hogy a havasalföldi román tánckíséretben valóban szokás a hangszer mellett énekkel kísérni a táncot, aminek előadása szintén a hangszeres cigányzenészekre tartozott azon a vidéken, ahogy ez Ūrmösnyek is feltűnt. A „török és muszka tánc” kíséretéről megtudhatjuk, hogy ahhoz „török görbe gitárt”, tehát valószínűleg valamilyen keleties pengető hangszert, aztán „fűlhasító síkóltyú”-t vagyis töröksípót, továbbá „úgynevezett hegedűt” használtak. Az „úgynevezett” jelzővel nyilván arra utal a leíró, hogy nem európai hegedűt, hanem valamilyen más, valószínűleg rehab-típusú vonóshangszert látott.

A megfigyelt körtánc proxemikáját és néhány koreográfiai elemét is rögzíti a leírás. Eszerint 30–40 férfi és nő nemenként elkülönült szűkülő-táguló koncentrikus körökben táncolhattak, egyöntetű lábfigurákkal, egymáshoz kézfogással kapcsolódva, a cigányzenészekkel a belső kör közepén. Mivel a „muszka és török tánc”-nak nevezett táncrend – értelmezésem szerint a körtáncok sora – egy óráig is eltartott, az sem lehetetlen, hogy ebben a szakaszban volt orosz és török tánc is, de az kevésbé valószínű, hogy román tánc ne lett volna, bár erre nincs konkrét utalás.

A magyar táncról azt tudjuk meg a leírásból, hogy szabályozatlan, improvizált karakterű férfitánc lehetett, amelyet rendezetlensége, szabályozatlansága miatt kissé szégyellt Ūrmösny, orosz medvetáncához hasonlított, bár azt is megjegyezte, hogy „Nem hagytak ők ki semmit a magyar tánc alakjából, megadták mi az övét”, amihez a táncszók kiáltása is hozzátartozott. Utóbbiak esetében Ūrmösny nyelvjárási sajátosságokat is rögzített, amelyekből a j-zés, – pl. hazám helyett hajzám, – arra utal, hogy ezek a táncos magyarok keleti székely területről származhattak, hiszen ezt a sajátosságot ők vitték át keleti irányba is, a székelyes moldvai csángó területre.

Befejezésül még két 19. századi adatot idézek, amelyek nem a havasalföldi magyarok, hanem a székelyek korabeli táncaihoz, tánczenéjéhez, húsvéti szokásaihoz szolgálnak néhány apró adalékot, s közülük az egyik Ūrmösny Sándortól származik.

Marosi Gergely álnéven fennmaradt Ūrmösnyek egy *Nép-szellem a Nagy Székölly Országban* című kézirata is, amelyben többek között ez áll: „Húsvéti zenés köszöntő végén, amikor ettek-ittak a legények, megtáncoltatták a leányt, tovább indulnak [...] Már most szólnak a pisztolyok, hangzanak az öröm kiáltások, de a fekete zenész uramék is nem akármilyen nótát húznak, a Napoleon muszkaországi szerencsétlen Marsát hegedülik és síkólító hangon, ámbár ha csak három huron is”.⁷

Somodi István Marosvásárhelyen fennmaradt kézirata az udvarhelyszéki Etédrről szolgáltató zenés-táncos adatokat az 1865–1866 körüli időkből. Dolgozatában írja, hogy húsvét másodnapjára vagyis „vízbevető hétfőre” virradó éjszaka: „A legények is ezalatt, részesedve az előttekekből, felkelnek az asztaltól és ösztönzik a cigányt, hogy húzzon már egy nótát. Az egyik mondja: »Te, húzz egy sima nótát!« – A cigány elkezd, de előáll a muzsikás-fogadó, vagy amint nevezni szokták, a *gazda* és hatalmasan kiáltja: »Hej, Lajl! e nem jó, húzz egy Herczeg-vidékit!«, és a cigány azonnal engedelmeskedik, s a mondottat kezdi húzni, a legények pedig, mintegy fitogtatva bokrétaikat, táncolnak, míg a cigány behúzza a nótát. Ekkor a legények mindnyájan hátra, az ajtóhoz mennek, csak egy marad a ház közepibe, az, aki békőszöntött volt, hogy el is búcsúzzék, s nagy ékesszólással elmondja búcsúztatóját”.⁸

A fenti két adalékból megtudjuk, hogy a 19. század második felében a recens folklór-gyűjtésekből ismert, a lakodalmi és más utcai vonulásoknál leggyakrabban alkalmazott

7 Kézirat az MTA Könyvtára kézirtattárában, Budapest. Jelzete: Irod. 4-r 415. 6. oldal.

8 A marosvásárhelyi Református Kollégium iratai. „I-ső Bölcselmi Osztály magyar dolgozatai (válogatva) 1865/6 tanodai évről.” Kézirat a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár Bolyai-álományában. Jelzete: Ms 408 Fo. (A kézirat lapjai nincsenek számozva.)

Rákóczy-induló mellett „Napoleon muszkaországi szerencsétlen Marsát” is szokás volt húzni ugyanilyen céllal a Székelyföldön is. Ez a dallam nem lehetett más, mint a Pálóczy Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* című gyűjteményében (1813) *Mars! siess hazádba vissza kis seregem* címmel szereplő ének dallama. Erről írja Bartalus István 1869-ben: „...egykor általánosan ismert volt. Országos ünnepélyeken nagy zenekarokkal, családi körökben gitár kísérettel, minden mulatságban, nászkíséreket alkalmával, hol cigány[zenész] is szerepelt, szóval: úton-útfélen zengedezett, s egy pár évtizedbe került, míg a két magyar haza legutolsó cigánya is elfeledte”. Ez a dallam a néphagyományban sokfelé, sokféle szöveggel és funkcióban, széleskörben elterjedt. (Bartha–Kiss 1953: 162–163, 520–522.)

A Somodi István féle adatban említett „Herczeg-vidéki” a verbunk egyik fajtája lehetett, az elnevezés talán egy bizonyos dallamra utal. A „sima nóta” pedig az udvarhelyszék nyugati részén ismert egyik tánc dallamára vonatkozhat. Lajtha László kőrispataki gyűjtésében szerepel az „árvátfalvi sima”, amelyről ezt írja Lajtha: „A »sima« olyan táncnak, jelen esetben gyors táncnak a neve, amelyben nem ugranak, a legény megmaradhat párjával s igen gyors, csúsztatott lépésekkel táncolnak. Körülbelül a gyors csárdás egyik fajtája”. A „marosszéki sima” pedig Lajtha szerint az a tánc, amelyben „Sem nem szöknék, sem nem forognak sebesen, – csak szép simán táncolják gyorsan” (Lajtha 1955: 409, 415). Ha megnézzük zeneileg azokat a dallamokat, amelyekről a fenti megjegyzéseket teszi Lajtha, a későbbi kutatások fényében kimondhatjuk, hogy a „sima” semmiképpen nem a gyors csárdás változata, hanem a forgatósé, amire a „marosszéki” jelző is utal, hiszen leginkább ezzel a jelzővel használják egész Udvarhelyszéken, sőt Gyergyóban és Csíkbán is a forgatós táncot.

SZAKIRODALOM

BARTHA Dénes – KISS József

1953 *Ötödfélszáz énekek*. Pálóczy Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás, jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CODRU DRĂGUȘEANU, Ion

1973 *Erdélyi peregrinus*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bustya Endre. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

IMETS Fülöp Jákó

1870 *Tusnádi Imets Fülöp Jákó gymn. igazgató-tanár uti-naplója, 1868*. In: Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban, 1868. Maros-Vásárhelyt, ny. Imreh Sándor az Ev. Ref. Főtanoda gyorssajtóján, 1870.

LAJTHA László

1955 *Kőrispataki gyűjtés*. Zeneműkiadó, Budapest.

LÜKŐ Gábor

1935 Havaselve és Moldva népei a X–XII. században. *Ethnographia* XLVI. (1–2) 90–105. 1965–67 *A román Vasilca és az obi-ugor medvetor*. Kézirat, Kiskunfélegyháza (Lükő-hagyaték.)

KOVÁCS Ferenc

1870 *Kovács Ferencz károly-fehérvári hittanár uti-naplója, 1868*. In: Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban, 1868. Maros-Vásárhelyt, ny. Imreh Sándor az Ev. Ref. Főtanoda gyorssajtóján, 1870.

MIKECS László

1941/1989 *Csángók*. Bolyai Akadémia, Budapest, 1941. Reprint: Optimum Kiadó, Budapest, 1989.

PÁVAI István

2010 19. századi havasalföldi és székelyföldi adatok a magyar tánc kultúráról. In: Felföldi László – Müller Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptánc kutatásban*. Pesovár Ernő emlékezete. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 177–186.

PESOVÁR Ernő

1972 A magyar tánc történet évszázadai. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.

2003 *A magyar tánc történet évszázadai*. Írott és képi források. A képeket válogatta és az utószót írta Nagy Zoltán. Hagyományok Háza, Budapest.

SZINNYEI József, id.

1891–1914 *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Budapest.

ÜRMÖSY Sándor

1844 *Az elbujdosott magyarok Oláhországban*. Utazása után írta Ürmösy Sándor. Kolozsvár.

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa* I–II. Zeneműkiadó, Budapest.

DATE MUZICAL-COREGRAFICE DIN SECOLUL AL XIX-LEA DIN MUNTENIA ȘI DIN ȚINUTUL SECUIESC

După schițarea antecedentelor cercetării autorul prezintă un fragment referitor la folclorul muzical-coregrafic dintr-un jurnal de călătorie publicat la Cluj de Sándor Ürmösy, un preot unitarian, corespondent al săptămânalului maghiar *Hetilap*. Ürmösy în primăvara anului 1843 efectuează o călătorie în „Valahia Mare” (Muntenia), pentru a căuta urmele maghiarilor emigrați din Transilvania. În orașul „Kimpian Mare” este musafirul unei boerițe, unde are ocazia de a viziona hora satului dar și de a vedea și jocul fecioresc al maghiarilor prezenți la curtea boierească. Jocul lor nu era uniform, avea caracter individual, improvizat. După graiul strigăturilor notate de Ürmösy se pare că acești maghiari erau veniți din partea de est a Ținutului Secuiesc. În sfârșit autorul prezintă încă două date nepublicate din secolul al XIX-lea referitoare la muzica și jocurile secuilor.

HISTORICAL SOURCES FROM 19TH CENTURY ABOUT THE MUSIC AND THE DANCE IN MUNTENIA AND SZEKLERLAND

The present paper analyzes a part from a travel book written and published in Cluj in 1844 by Ürmösy Sándor, an Unitarian priest, correspondent of the weekly newspaper *Hetilap*. According to the travel book, Ürmösy visited “Greater Wallachia” (Muntenia) in 1843 in spring time in order to find Hungarians moving from Transylvania to that territory. In the town of “Nagy-Kimpián” he happened to participate on a dance event hosted by a rich family in their house. There were also Hungarians, who were dancing free, individual solo dances shouting dance rhymes in the meantime. Ürmösy’s report on a dance event in Muntenia from the first half of the 19th century is an interesting and rare source for the dance history research of Southeast Europe which is worth making deeper analysis and interpretation.

GERGELY ZOLTÁN

KÖLCSÖNHATÁSOK A MEZŐSÉGI MAGYAR ÉS ROMÁN KARÁCSONYI ÉNEKREPERTOÁRBAN

Akántálás egészen a 20. század közepéig az egyik legkedveltebb karácsonyi, télközepi népszokás volt a magyar nyelvterületen. Számos erdélyi és moldvai magyar közösségben egészen a század végéig, Mezőségen pedig napjainkig gyakorolják. Az itt élő románok és cigányok is gazdag, változatos karácsonyi szokásokat éltetnek, azok sorában a *kolindálás* még ma is népszerű falusi közösségeikben. A több évszázados együttélésnek köszönhetően a régió kultúrája igencsak gazdag különböző interetnikus és felekezeti kölcsönhatásokban (Pozsony 2009: 226–227).

A doktori képzés ideje alatt végzett terepmunkám során, elsősorban az etnikailag vegyes településekben tapasztaltam azt, hogy az itt élők teljesen természetesen vélik, hogy a más felekezetű, ajkú, kultúrájú szomszédot, barátot, munkatársat, rokont karácsony estéjén illik felköszönteni. Néhány faluban az is előfordul(t), hogy etnikai szempontból vegyes csoportok jártak köszönteni. Mindezek fokozatosan azt eredményezték, hogy az itt élő magyarság énekrepertoárja néhány román eredetű karácsonyi dallal, szöveggel és dallammal is gyarapodott. Tanulmányomban öt mezőségi kántáló ének bemutatásával szemléltetem a két etnikum dallam- és szövegyanyagában kimutatható kölcsönhatásokat és párhuzamokat.

A bemutatott variánsok zenei elemzését a magyar népzene és az egyházi népelemek kutatása alapján azonosítottam, rendszereztem és soroltam be a megfelelő stíluskategóriákba, leírásomban felhasználtam az eredetükre vonatkozó egyéb szakirodalmi és archívumi adatokat is.¹ A román eredetű vagy a románokéval közös kántáló énekek azonosításakor elsősorban Bartók Béla kolindakötetét (Bartók 1935), valamint Szenik Ilona és Bocşa Ioan nemrég kiadott két kötetes, nagyon igényes zenei szintézisét vettem alapul, amelyben a szerzők nemcsak az erdélyi román kolinda dal-

1 MTA ZTI Népzenei Archivum, Kolozsvári Folklor Intézet Archivuma, Gheorghe Dima Zeneakadémia Népzenei Archivuma.

lamok szakszerűen összeállított, megszerkesztett tipológiáját valósították meg, hanem azoknak korszerű és módszeres elemzését is (Szenik–Bocsa 2011).

A szövegek tipologizálásában, értelmezésében több kutató szempontjait is figyelembe vettem, elsősorban a Monica Brătulescu (Brătulescu 1981) és Pozsony Ferenc (Pozsony 2000) által használt típusrendszert hasznosítottam. Az elemzésben szereplő szövegtípusokat a kántáló szövegekben előforduló témák, kulcsmotívumok, motívumok és motívumsorozatok alapján határoztam meg. A magyar karácsonyi énekrepertoár és a román kolindák szövegeiben megjelenő közös szövegmotívumok vizsgálatakor Dömötör Tekla, Erdélyi Zsuzsanna, Faragó József és Kriza Ildikó munkáit is felhasználtam (Dömötör 1974, Erdélyi 1976, Faragó 1947, Kriza 1982).

1. PÉLDA

A kisambitus – régi stílusú dallamok csoportjába besorolt **1.** példa román változatait Bartók Béla egy nyugati eredetű, háromsoros ének első két sorával hasonlította össze (Bartók 1935: XXIV. 29–31, 45a–p. sz.); kolindakötetében a katolikus énekeskönyvekben kiadott Ó fényességes szép hajnal kezdetű adventi éneket a függelékben közölte (Bartók 1935: XXIV. 106, Appendix I.).²

Azonban a típus eredetének a kérdése még nincs teljesen tisztázva, a kutatók egy része az egyházi gyökerek mellett foglal állást. A *Régi Magyar Dallamok Tára I.* kötete szerint a dallam legrégebbinek tekinthető írott forrása az 1651-ben kiadott *Cantus Catholicus*ben jelent meg, majd később az 1744-es Kolozsvári Református Énekeskönyvben. A fent említett kötetben található jegyzetek szerint a dallam őse egy nemzetközileg elterjedt adventi gregorián antifóna, mely nem csak egyházi szertartáson hangzott el, hanem hajnalhirdető énekként is (RMDT I.: 311–312, 507–508, 118. sz., Péter 2008: 110–111, 48. sz.).

A jóval későbbi *Magyar Népdaltípusok Katalógusa I.* kötetében a III (A)/13 típusnál (MNTK I.: 353–354) egyáltalán nincs utalás az egyházi eredetre és forrásokra. A dallam a III (A)/9 típusnak (lásd: **2.** pld.) egy közeli, hangnemileg variált alakja; Bartók Béla kolindakötetében a két dallam egyazon sorszám alatt található.³

A *Paradicsom mezejében, Nem sajnálom fárodságom* kezdetű szövegeken kívül a dallamhoz más karácsonyi szöveget és újévi köszöntőszöveget is társítottak.⁴ A népi használatban fennmaradt variánsok Mezőségen ismertek mind a magyar, mind a román lakosság körében (lásd: **1d.** In: Szenik–Bocsa II. 2011: 12, 128d sz.).

Az elemzett példák szövegei tartalmilag azonosak; a megszületett Jézus a paradicsomkertben, egy aranyszőnyegen található bölcsőben fekszik, jobb kezében egy aranyalmát, bal kezében egy vesszőt tart. Az utolsó két szakasz a gyümölcsfa/termőfa-kelesztfa szimbólummal zárul.

Dömötör Tekla szerint a kántáló ének szövegében leírt Jézus-kép azonos a perzsa mitológiában megjelenő Mithrászával; a Jézust ábrázoló ikonográfiában, a gyakran használt uralkodói szimbólumok⁵ a kőből született Napistennél vesszőként (tőr), valamint a világot jelképező glóbuszként jelennek meg. A Mithrász-kultuszra emlékeztető szöveg-

2 Az **1c.** példa Mezőségen gyűjtött variánsai (MNT II.: 648–649, 1113, 508–510 sz.).

3 Lásd: **1.** pld. = 45a–p, **2.** pld. = 45r–u (Bartók 1935: XXIV. 29–31, 45a–p sz., 38, 45r–u sz.).

4 Lásd: MTA Népzenei Típusrendszer szám: 18.397.0/0 alatti variánsokat.

5 jogar = aranyvessző; bulla = aranyalma

motívumok a román kolindaköltészetben is előfordulnak (Dömötör 1974: 139–145, Kriza 1982: 111, 168, Pozsony 2000: 63–68).

Erdélyi Zsuzsanna az archaikus népi imádságokat tartalmazó kötete elején hívja fel a figyelmet az imaműfaj és kántáló énekek közötti párhuzamokra. A példaként felhozott ima nem csak kezdősorában azonos a mezősegi kántálók szövegével, hanem motívumaiban is (Erdélyi 1976: 692); két – Tánzos Vilmos által közölt – gyimesi archaikus ima szinte szó szerint adja vissza a *Paradicsom* szövegét (Tánzos 1995: 106–108, 58–59. sz., 242–243, 188. sz.).

A szövegközpontú elemzések arra mutattak rá, hogy az énekek motívumai különböző művelődéstörténeti korszakokból származnak, előzményeik és párhuzamaik ókori antik és korai keresztény kultúrákban, valamint újkori diákfolklórban kereshetők (Erdélyi 1976: 681–757, Dömötör 1974: 139–145).

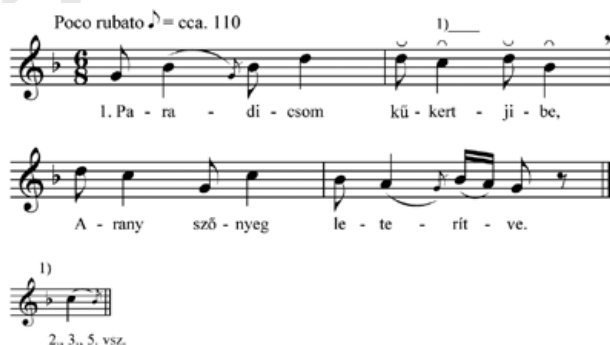
1a. Jézus Krisztus szép fényes hajnal

RMDT I.: 311–312, 118. sz.

1b. Paradicsom kúkertjibe

Mezőkeszű, Kolozs m., Horváth (Kicsi) Erzszi 74, gy. G. Z. 2012.

1c. Nem sajnálom fáradtságom

Ördögösfüzes, Kolozs m., Lapohos Margit 69, gy. G. Z. 2012.

1d. Zori, zori, zori

CD. 0524. Szásznyíres, Kolozs m., Hora Silvia 38, gy. Medan V., 1960, lej. Iștoc L.

2. PÉLDA

A szakirodalom szerint a **2. példa** dallamtípusa (MNTK I. III(A)/9) nem csak egy Európa-szerte ismert és elterjedt kétsoros epikai dallammodellel áll rokonsági kapcsolatban, hanem egy 17. században följegyzett és publikált gregorián Mária-himnusz első részével is (RMDT II.: 239, 479–481, 75. sz., MNTK I.: 349–350, MNT II.: 651, 1135, 513. sz., Péter 2008: 113).⁶ A **2a. példa** recitáló jellegétől eltérően, a mezőszégi református lakosság körében elterjedt, kétsoros, dūr-pentachord hangsorú népi változatok sokkal dallamosabbak. A kántáló énekek előadása településenként változik. A magyarborzási és ördöngösfüzesi variánsok (lásd: **2b. és 2c. pld.**) a népénekek előadására jellemző, parlando, quasi giusto jelzéssel, lassúbb tempóban, melizmatikus fordulatokkal körülírva hangzanak el, míg a másik kettőt (lásd **2d. és 2e. pld.**) inkább a feszesebb, giusto előadásmód jellemzi.

Mezőségen a dallamhoz több szöveg is társult. A *Hála legyen az Istennek* kezdetű (lásd **2b. és 2c. pld.**) szövegnek a szerzője ismeretlen. Az adatközlő szóbeli közlése szerint az éneket (lásd: **2b. pld.**) – a második világháború után – Krizbai Miklós, Magyarborzáson szolgáló református lelkész tanította meg. A felnőttek repertoárjához tartozó, mai napig is elhangzó példa Jézus születésének a történetét, valamint a karácsony biblikus-dogmatikus tartalmát fogalmazza meg. Az éneket Ördöngösfüzesen is ismerik.

A *Fiát kereső Szűz Mária* típushoz tartozó *Szűz Mária, sárgo hajú* szövegvariáns (lásd **2d. pld.**) – néhány motívum kivételével – tematikailag hasonlít a Lajtha László által gyűjtött, szépenyerűszentmártoni változathoz (Lajtha 1954: 11, 1. sz., ua. MNT II.: 19, 1083, 25. sz.).⁷ A balladaszerű éneket Vargyas Lajos német eredetűnek tartja; Mária és a zsidó leány találkozásának a jelenetéről – Lajthához hasonlóan – megállapítja, hogy átvétel a magyar ráolvasó szövegekből (Lajtha 1947: 98–101, Vargyas 1976: 221, 580, 90. tip.,

⁶ Lásd még: MTA Népzenei Típusrendszer, szám: 18.393.0/0.

⁷ Az *Elindult a Szűz Mária* kezdetű éneke nincs helyesen besorolva az MNT II. újranyomtatásába. Mezőségen, újranyomtatásán a legények és férfiak verses köszöntővel szokták megtisztelni a házakat, nem kántálnak; a vándor koldusok mai napig is, karácsonytól vízkeresztig, alamizsnagyűjtés céljából településről településre járnak, énekelnek, majd kellemes ünnepeket kívánnak a gazdáknak. Cserében pénzt, süteményt, pálinkát kapnak. Lajtha László jegyzetéből is kiderül, hogy a koldusasszony másnap reggel már távozott a településről.

Erdélyi 1976: 248. sz.). Szenik Ilona szóbeli közlése szerint önálló szöveg, amelyet beillesztettek a ráolvasókba. E tényrt számos román kolinda szövegvariánsa is alátámasztja.

A magyarszovátí példában (lásd: **2e.** pld.) a szülés előtt álló, elfáradt Szűz Máriát sem a nyárfák „zörgése”, sem a lovak „dörmölése” nem engedi pihenni, éppen ezért megátkozza őket. Végül az ökrök jászlánál talál nyugalmat, és csak ott tudja megszülni Jézust. Jóindulatukért (az ökrök lecsendesedtek) Mária megáldja őket. A *Szűz Mária, a fák valamint az állatok jóindulata és kegyetlensége* (Kríza 1982: 80, Brătulescu 1981: 283–285, 168. típ., Pozsony 2000: 69–71, Faragó 1947: 56–57) szövegtípus néhány motívuma nagyon gyakori a román kolindaköltészetben is. Egy cigány származású, báréi adatközlő *Nuşte, nuşte, da romale* (Keljete fel, cigányok) kezdetű szöveggel éneklí a dallamot (lásd **2f.** pld.).⁸

2a. O gloriosa Virginum

RMDT II.: 75. sz., 239.

2b. Hála legyen az Istennek

Quasi giusto ♩ = 70

Magyarborzás, Beszterce-Naszód m., Tóth Attila 67, gy. G. Z. 2007.

2c. Hála legyen az Istennek

Ördöngösfüzes, Kolozs m., Páll Erzsébet 75, gy. G. Z. 2010.

⁸ Lásd Bartók 1935. 45r és 45u. sz. (Maros m., Görgényi-havasok): cigány nyelvű szövegek tartalmilag megegyeznek a **2f.** példa szövegével; Szenik Ilona szóbeli közlése szerint a Kolozsvári Folklor Archívumban még két adat található, ezek közül az egyiket két szólamban éneklí.

2d. Szűz Mária sárgo hajú

Quasi giusto ♩ = 73

1. Szűz Má - ri - a sar - go ha - ju,

Szűz Má - ri - a sar - go ha - ju.

Ördögösfüzes, Kolozs m., Bara János 79, Kaszián (Szatmári) Róza 76, gy. G. Z. 2010.

2e. Mikor Szűzmárjo földön járt

Giusto ♩ = 132-136

1. Mi - kor Szűz - már - jo föl - dőn járt,

Mi - kor Szűz - már - jo föl - dőn járt.

1)
2. vsz.-től

Magyarszovát, Kolozs m., Maneszes (Tóth) Maria 87, Kiss (Dezső) Anna 76, gy. G. Z. 2011.

2f. Nuşte, nuşte, da romale

Nuş - te, nuş - te, da ro - ma - le,

Nuş - te, nuş - te, da ro - ma - le.

KZA. Mg. 3537/6, Kolozs m., Béré, Mäschitan Eva 30., gy. Szenik I. és diákcsoport, 1979, lej. Szenik I.

3. PÉLDA

A kisambitus – új stílus csoportjába besorolt ABC szerkezetű, 4 (2) 1 kadenciájú, dór he-xachord hangsorú kántáló ének (**3a.**) kétségtelenül román eredetű; nem csak dallamilag hasonlít a **3b.** példához, hanem – a román kolindákban előforduló, egyik jellegzetes ritmusképletében is, mely a szakirodalomban „szaffikus diszpondeusz” néven szerepel.

A mezőköbölküti változat szövege tartalmilag azonos a fent tárgyalt **1b.** és **1c.** példák szövegével. A román változatban a harmadik dallamsort mindig refrénként éneklik (Szenik–Bocşa 2011. II.: 49, V.C3 típ., 150b sz.).

3a. Paradicsom szegeletbe

Giusto ♩ = 96

Pa-ra-di-csom sze-ge-let-be, Pa-ra-di-csom sze-ge-let-be,

Van egy sző-nyeg le-te-rit-ve.

KZA. Mg 2941/117. Mezőköbölkút, Beszterce-Naszód m., gy. Szenik I. – Mann G., 1975. lej. Szenik I.

3b. Colo-n giosu, mai in giosu

♩ = 80

Co-lo n gio - su, mai în gio - su, Co-lo n gio - su, mai în gio-su,

Di-mi-nea - ța lui Cră - cium.

7158. Cege (Țaga Ghiolt), Kolozs m., Mureșan Pavel 51, Mureșan Raveca 53, gy. Traian Mîrza és diákok, 1960, lej. Szenik I.

4. PÉLDA

Szerkezete és stílusa alapján a következő dallam szintén egy román eredetű kántáló ének átvétele. A típus általános formája ABA (**4a.**)⁹. Bartók Béla kolindagyűjteménye a 62. sz.

⁹ ABA formájú variánsok: Lajtha 1954: 53, 143–144, 40. sz., ua. MNT II.: 645, 505 sz., Faragó 1947: 60–63, MNT II.: 646, 1133, 504. sz., Népzenei Típusrendszer, szám: 18.398.0/0.

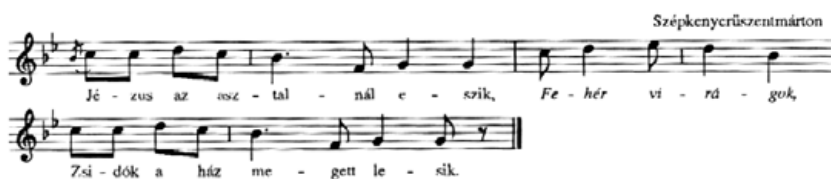
alatt hat ABA és csak egy BAA, megfordított formájú variánst közöl: a románok gyakran szokták énekelni töredékes – AB vagy BA – alakban is (Bartók 1935: 40–48, 62. sz.).

A mezőkeszűi adatközlő is B sorral (BA) kezdi az éneket (4b.), viszont a második versszak után ABA formában folytatja ezt.¹⁰ A Bartók Béla által közölt szamosújvári román változat (4c.) dallamilag és szerkezetileg is azonos a szépenyerűszentmártoni és keszűi variánssal. Az ABA forma a román kolindák között egy nagyszámú típuscsoportot (Szenik–Bocsa 2011 I.: 108–114, III. B1/64 típ.) alkot; ez a tény szintén alátámasztja a kántáló ének eredetét.

A Monica Brătulescu által kiadott kolindakatalógusban – *Júdás árulása* megnevezéssel – megtaláljuk azt a szövegtípust, amelyben Júdás elárulja Jézust harminc ezüsthért (Brătulescu 1981: 304, 184. típ., Pozsony 2000: 78–80). Kétségtelen tehát, hogy a magyar szöveggel énekelt tipikus román kolinda szövege is román eredetű, mert a Krisztus szenvedéseiről szóló, legendaballada-szerű téma a magyar karácsonyi énekeknél nincs meg; a román refrént is (*Florile dalbe*) magyarra fordították. A pusztakamarási gyűjteményében Faragó József – a magyar változat mellett – közli a románt is, majd megállapítja, hogy szövegileg „a magyar nem egyezik a románnal, de jellegében, szellemében, hangulatában teljesen ahhoz igazodik” (Faragó 1947: 60–63).

A kántáló már a passzív repertoárba szorult vissza, az idősebb generáció is inkább csak szövegtöredékekre emlékszik. Az éneket kizárólag Erdélyben, főként Mezőségen gyűjtötték.

4a. Jézus az asztalnál eszik

1. ajtó I. 40; Szépenyerűszentmárton, Kolozs m. Varga György, 43.

Szépenyerűszentmárton, Kolozs m., Varga György 43, gy. Lajtha László, 1941.

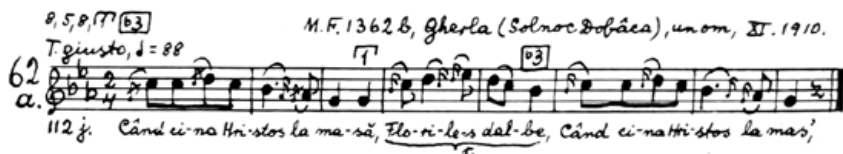
4b. Jézus az asztalnál eszik

Mezőkeszű, Kolozs m., Földvári (Horvát) Ibolya 77, gy. G. Z. 2012.

¹⁰ A *Magyar Népdaltípusok Katalógusa I.* kötetében közölt példa is egy megfordításban énekelt BAA formájú variáns. Az ABA formájú dallamokat gyakorta énekelik AB vagy BA formában is; a gyakorlat egyik oka a hosszú szövegeknél az ismételt verssorok elhagyása lehet, ezzel együtt jár a dallam lerövidítése (MNTK I.: 354, III(A)/14 típ.).

4c. Când cina Hristos la masă (Bartók 1935)

5. PÉLDA

A *Betlehem kis falucskába* kezdetű, ABCD szerkezetű, dúr hexachord, karácsonyi kántáló ének – egy Szabolcs megyei adat kivételével – szinte minden erdélyi tájegységen gyűjtötték (Mezőség, Kalotaszeg, Udvarhely, Csík, Moldva), az archaikusabb településeken a mai napig a karácsonyi repertoárhoz tartozik (MNT II.: 653–654, 1135, 519. sz., MNTK I.: 598, IV(B)/75. típ.).¹¹

Az 5. példát rokonsági szálak fűzik az *In natali Domini* kezdősorú (RMDT II.: 320, 598, 209. sz., SZ–D–R I.: 240, F/9 sz., SZ–D–R II.: 109–110, F/9 sz., MNTK I.: 379, III(B)/39. típ., Dobszay 2006: 119–120, 349. sz.), Európa szerte ismert, középkori karácsonyi kanciához, valamint egy 16. századi énekhez, amely 1744-ben jelent meg először nyomtatásban, s azóta folyamatosan megtalálható minden református kolozsvári énekeskönyv-kiadásban, *Mondjatok dicséretet* kezdetű szöveggel (RMDT I.: 282, 643, 93. sz., SZ–D–R I.: 52, I/93 sz., SZ–D–R II.: 24, I/93 sz., Péter 2008: 72, 15. sz., 115–117, 53. sz.).

A népi gyakorlatban elterjedt dallamváltozatoknak nincsenek írott forrásai, fennmaradását a szájhagyomány megtartó erejének köszönheti.

Az ének szövege a 20. század elejétől már benne volt a katolikus hittankönyvekben, a dallamot hallás után tanulták. Volly István szerint a szöveg szerzője valószínűleg Mohl Adolf győri lelkész, költő és történetíró, aki több betlehemes játéknak is a szerzője (Volly 1982: 87–88, 279, 70–71. sz., Móser 1997: 102). A dallamot Erdély több tájegységén ugyanezzel a szöveggel ismerik, Jézus életének a fontosabb eseményeit mutatja be, így a születéstörténetet, a bölcsék hódolatát, Jézust mint tanítót, a passió történetét, a feltámadást, a mennybemenetelt és a Szentlélek kitöltését.¹² A közeli román dallamváltozatok Erdély-szerte elterjedtek; a román szövegű változatot (5b.) magyar adatközlő énekelte, tartalmilag viszont nem karácsonyi vonatkozású.¹³

11 Lásd még MTA Népzenei Típusrendszer, szám: 18.497.0/1.

12 Kriza Ildikó a *Jézus énekek* csoportjába sorolja a *Betlehem kis falucskában* kezdetű kántáló éneket (Kriza 1982: 120–123).

13 Lásd Bartók 1935: 96–99, 121a–m sz., melyek közül a 121e sz. mezősi adat. Szenik–Bocşa 2011. I.: 132–134, V.G csoport, 181–184 sz. altípus, Medan 1979: 170–171, 49. sz.. Szenik Ilona szóbeli közlése szerint a román népi gyakorlatban a dallamtípus változataihoz egyéb lírai és középkori balladaszövegeket is társítanak: *A falba épített feleség*, *A megölt havasi pásztor* (Mi-orita), *A halva talált menyasszony*. Az 5c. példa búzai adatközlője román szomszédasszonyától tanulta meg a román szövegű éneket.

5a. Betlehem kis falujába

Poco rubato ♩ = cca 94

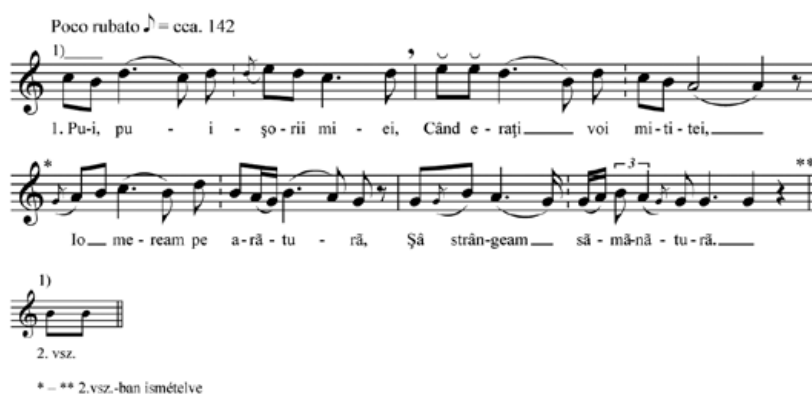

1. Bet-le - hem kis fa - lu - já - ba, Ka - rácsosy - kor éj - fél - táj - ba,
Fi - ú Is - ten em - ber lett, Mind kis gyer - mek szü - le - tett.

Búza, Kolozs m., Eke (Simon) Mária 78, gy. G. Z. 2012.

5b. Pui, puișorii miei

Poco rubato ♩ = cca. 142

1) 1. Pu-i, pu - i - șo - rii mi - ei, Când e - rați voi mi - ti - tei, Io me - ream pe a - ră - tu - ră, Șă străn-geam să - mă-nă - tu - ră.

2. vsz.

* - ** 2.vsz.-ban ismételve

Búza, Kolozs m., Eke (Simon) Mária 78, gy. G. Z. 2012.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ebben a térségben egészen a közelmúltig szokásban volt, hogy a kántáló csoportok feleresték a más ajkú, más felekezetű szomszédaikat, barátaikat, munkatársaikat, vegyes házasságokban élő rokonaikat, egészen 1989-ig együtt indultak karácsony este kántálni vagy kolindálni. Ezek a találkozások, átjárások végül is azt eredményezték, hogy a mezőiségi magyarság kántálásában néhány román eredetű dallam és szöveg is meghonosodott. A szövegeknek egy részét (pl. *Jézus az asztalnál eszik*) lefordították magyarra, másokat pedig román nyelven énekeltek. Következtetesként megfogalmazhatjuk, hogy a mezőiségi magyarság kántáló énekköltészetének specifikumát (a megőrzött régiségek mellett) éppen a román lakosságtól átvett elemek jelentik.

SZAKIRODALOM

BARTÓK Béla

1935 *Melodien der rumänischen Colinde (Weihnachtslieder)*. 484 *Melodien, mit einleitenden Aufsatz*. [Román kolindadallamok (Karácsonyi énekek). 484 dallam, bevezető tanulmánnyal.] Universal Edition, Wien.

BRÁTULESCU, Monica

1981 *Colinda românească*. [The Romanian colinda. (Winter-solstice songs)] Editura Minerva, București.

DOBSZAY László

2006 *A magyar népének I*. Tankönyv. (Egyházzenei füzetek, I/15.) MTA-TKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem (LFZE) Egyházzenei Kutatócsoport – Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest.

DÖMÖTÖR Tekla

1974 *A népszokások költészete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ERDÉLYI Zsuzsanna

1976 *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. *Archaikus népi imádságok*. Előszó: Ortutay Gyula. (Első kiadás.) Magvető Kiadó, Budapest.

FARAGÓ József

1947 *Betlehemezők és kántálók Pusztakamaráson*. / *Jeu et chant de Noël à Pusztakamarás*. (Erdélyi Néprajzi Tanulmányok, 8.) Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.

KRÍZA Ildikó

1982 *A legendaballada*. *Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

LAJTHA László

1947 Egy magyar ráolvasó énekelt töredéke. *Ethnographia* LVIII. (1–2) 98–101.

1954 *Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés*. (Népzenei monográfiák, 1.) Zeneműkiadó, Budapest.

MEDAN, Virgil

1979 *Cântece epice*. Editura Centrul Județean de Îndrumare a Creației Populare Cluj, Cluj-Napoca.

MNT II.

1953 Jeles napok. In: Kerényi György (szerk.): *Magyar Népzene Tára II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MNTK I.

1988 *A magyar népdaltípusok katalógusa* (stílusok szerint rendezve) I. Összeállította: Dobszay László – Szendrei Janka. Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, Budapest.

MÓSER Zoltán

1997 *Álmodik a múlt. Kicsiknek és nagyoknak, a Dunán innen, és a Dunán túl*. Pro-Print Könyvkiadó – Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet, Csíkszereda–Székesfehérvár.

PÉTER Éva

2008 *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.

POZSONY Ferenc

2000 Román kolindák és magyar karácsonyi énekek motívumegyezései. In: Uő: *„Adok nektek aranyvesszőt...” Dolgozatok erdélyi és moldvai népszokásokról*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 58–83.

2009 Együttélési modellek Erdélyben. In: Uő: *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 6.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 221–233.

RMĐT I.

1958 Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai.* Régi Magyar Dallamok Tára, I. Akadémiai Kiadó, Budapest

RMĐT II.

1970 Papp Géza: *A XVII. század énekelt dallamai.* Régi Magyar Dallamok Tára, II. Akadémiai Kiadó, Budapest

SZ–D–R I. – SZ–D–R II.

1979 Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjamin: *A XVI–XVII. századi dallamok a népi emlékezetben.* I–II. Régi Magyar Dallamok Tára. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZENIK Ilona – BOCŞA, Ioan

2011 *Colinda în Transilvania. Catalog tipologic muzical.* I–II. Editura Qal Media, Cluj-Napoca.

TÁNCZOS Vilmos

1995 *Gyöngyökkel gyökerezteél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok.* (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa.* I–II. Zeneműkiadó, Budapest.

VOLLY István

1982 *Karácsonyi és Mária-énekek.* Szent István Társulat, Budapest.

MELODII COMUNE DIN REPERTORIILE DE CRĂCIUN ALE MAGHIARILOR ŞI ROMÂNILOR DIN CÂMPIA TRANSILVANIEI

Până la mijlocul secolului al XX-lea, colindatul a fost unul dintre cele mai răspândite obiceiuri de Crăciun ale maghiarilor. Chiar dacă, în unele comunități din Ardeal și Moldova, obiceiul a fost practicat doar până la sfârșitul secolului XX, în Câmpia Transilvaniei îl putem întâlni și în prezent. Datorită relațiilor interetnice specifice acestor zone, în repertoriul de Crăciun al maghiarilor întâlnim și câteva melodii și texte de origine română. Scopul studiului meu este prezentarea și analiza acestora.

COMMON SONGS FROM THE CHRISTMAS REPERTOIRE OF HUNGARIANS AND ROMANIANS FROM THE TRANSYLVANIA PLAIN

Until the middle of the 20th century caroling was one of the most popular folk traditions in Hungarian speaking areas. In several Transylvanian and Moldavian communities this had survived until the end of the 20th century. On the Transylvanian Plain this tradition still lives on today. Due to the interethnic relationships between the two communities, we can discover many Romanian melodies and texts in the repertoire of the Hungarians from the Transylvanian Plain. The purpose of the study is the presentation and the analysis of these elements.

KÜRTI LÁSZLÓ

KULCSADATKÖZLŐ-PROBLÉMA AZ ANTROPOLÓGIÁBAN: KALOTASZEGI LEGÉNYEK ÉS ÉLMÉNYEK

BEVEZETÉS

Nem ismeretlen probléma az antropológiában, ahogyan a néprajztudományban és a folklorisztikában a kulcsadatközlő vagy kulcsinformátor szerepe. Fontossága ellenére a témát, talán éppen az érzékenysége miatt, jóformán elkerülte az elméleti diszkusszió – lényegében egy elhallgatott evidenciaként él. Vajon miért? Miért nem fontos annak teoretikus kibontása, hogy értékes információk olyan egyénektől kaphatók, akik jól értik szakmájukat, abban kiválóak, és különleges – az átlag közösségbeliektől (ha egyáltalán beszélhetünk ilyen emberekről) eltérő – képességekkel felruházva meghatározó adatközlőkké válnak. Ők aztán „egyéniségként”, specialistákként vonulnak be a tudományos köztudatba (Tremblay 1957, Soucy 2010). Éppen ezért tanulmányom célja, hogy megkérdőjelezzem a kulcsadatközlő mítoszát az antropológiai kutatásban a táncantropológia segítségével.¹ Álláspontom, hogy a kulcsadatközlő szerepének és fontosságának beemelése a tudományba a kezdetekről fogva hamis pozitív töltetet kapott, ami torzuláshoz vezetett, pláne azáltal, hogy kutatók sorozatosan számos kiemelkedő „egyéniséget” tudtak felfedezni. Mintha ők adnák az antropológia, és az antropológusok raison d'être-jét. Hogy ez nem így van, látható az egyik első félresiklott, és korában visszhangot egyáltalán nem kapott, ügy kapcsán. Franz Boas tanítványa, a német származású Alfred L. Kroeber (1876–1960) karrierjét meghatározta kulcsadatközlője, ugyanis az antropológus fedezte fel az utolsó jahi indiánt, Ishi-t (1860?–1916). Ishi élete végéig – a nyelvész Edward Sapirral együtt – informátorként igénybe vett a kaliforniai törzsek kutatásához és azok életének rekonstruálásához.

1 A tánckutatás és táncantropológia kurrens bemutatása: Kürti 2014a.

Ishi szomorú története csak Kroeber feleségének könyve után (magyarul Ishi, az utolsó vadember címmel jelent meg, két évtizeddel amerikai megjelenése után 1981-ben) vált ismertté. Ekkor látott napvilágot a kulcsadatközlők és a kutató közti eltorzított és kényes viszony rákfenéje. Ishi életének utolsó öt évét Kroeber San Francisco-i egyetemének és múzeumának egyik szobájába élte le, ahol több kutató kényükre-kedvükre kérdezhette ki az utolsó „vadembert”. Nem sokáig, Ishi, a fehér emberek által hozott tuberkulózisban hamarosan elhunyt. A neves antropológus „elfelejtette” adatközlőjét, családjában még a nevét sem volt szabad kiejteni (Sackman 2010).

Azt az indián férfit, aki olyan sokat segített kutatóknak, annyit sem érdemelt, hogy megemlékezzenek róla.² Ishi agyát kioperálták és csak 2000-ben adták vissza távoli rokonainak, hogy tisztességesen eltemethessék elégetett hamvaival együtt. A negligált Ishivel szemben, Kroeber karrierje igazi sikertörténet: Amerika egyik legelismertebb antropológusává vált, könyveit kötelező olvasmányként használták egyetemi programokban az 1930-as és 1940-es években; tucatnyi tudományos társaság választotta tagjának, az Amerikai Antropológiai Társaság elnöki tisztét is betöltötte, híres egyetemektől kapott díszdoktori címet, a kulturális areák és a kultúra szuperorganikus elméleti konstrukciói kötődnek nevéhez.

Ishi története nyilvánvalóan egy szélsőséges és meghökkentő, de meghatározó antropológia történet, amely rávilágít a kutatók és a kulcsadatközlők közti kényes és feszült kapcsolatra. Énekesek, zenészek, táncosok tucatjainak a nevét lehetne itt felsorolni, ahogyan az „östehetségeket” bemutató kötetek könyvtárnyi irodalmát. A kulcsadatközlők mítoszának megteremtésében nem csak az a baj, hogy közösségi embereket hirtelen kiemel egyéniségekké, hanem hogy megkerülhetetlen autoritást farag belőlük, az általuk felszínre hozott adatok és információk, a táncosoknál mozdulatok vagy táncformák, kánonként emelődnek be egy-egy szakterületbe. Ez az episztemológiai zsákutca homlokegyenest ellentmond annak az általános nézetnek, hogy egy adatközlő nem adatközlő, és hogy egy kutató lehetőleg több forrásból szükséges megerősíteni a terepen hallottakat, látottakat. Az egyén ilyen totális kultúrhérosszá kreálása valójában csak az egy-én sztárolását segíti elő, és legtöbbször nem is a „nemes” adatközlőét, hanem inkább a kutatóét. A kultúrhősökből könnyen nemzeti hősk és ügyeletes hagyományőrök lesznek, akiknek helyzete egy kétélű kardhoz hasonlítható. Az általuk ismert lokális sajátosságok nemzeti kultúrkincsé lesznek, ők maguk pedig letéteményesei a hagyomány megőrzésének. Államok és rezsimek ismerik ennek propagálását, néha törvényekkel, mások kulturális programokkal vagy éppen a nem megfelelőnek tartott szokások és hagyományok tiltásával próbálják kulturális nacionalizmusukat erősíteni, az eltérő nézeteket elhallgattatni.³ Ebben a folyamatban a kormányzatok nagy előszeretettel adományoznak díjakat a szellemi örökség megővéséért egyik vagy másik alkotónak. Japán és Korea kulturális nacionalizmusának ideológusai már az 1930-as évektől kitűntették azokat az énekeseket, táncosokat, előadóművészeket és népi kismesterségek gyakorlóit, akik a tárgyi és szellemi javakat az utókornak megmentették és átadták, mint változatlan „történeti autentikusságot” (Howard 1989). Amikor az állam vagy egy kormányzat, mostanság már a transznacionális nemzetközi szervezet az UNESCO, ily módon szól bele egy közösség és egy egyén

2 Az antropológia történetében számtalan olyan vita ismeretes, amely a kutatók és a kutatók közötti kétes viszonyról vagy elmérgesedett kapcsolatáról szól. Ilyen volt korábban a Mead–Freeman vita a szamoaiakról, vagy mostanság a brazil janomami indiánok és Napoleon Chagnon esete (lásd Salamone 1997).

3 Kína és Korea között már régóta kultúrharc dúl a történelmi személyek és dinasztiák hovatartozásáról és ezek népi és/vagy populáris kultúrába való megjelenítéséről: Eng é. n.

életébe – mármint, hogy miként, hogyan és kik őrzik a hagyományt – ott inkább előbb, mint utóbb kérdések és problémák halmaza keletkezik.⁴

Kétségtelenül ez a jelenség a magyar néprajzkutatás-folklorisztikában jól ismert, és Kalotaszeg ebben is az élen járt. Gyarmathy Zsigáné már sztárolt ilyen kulcsadatközlő varró asszonyokat, ahogyan később Bátty Zsigmond a „nótafa” Tamás Katát fedezte fel (Bátty 1900). A magyarországi sztálinista rendszer által kitermelt „népművészet mestere” és „népművészet ifjú mesetere” titulusok kiosztása ezt még egy jó adag ideológiai mázzal tetézte, hasonlóan a „naiv” fafaragók, festők és más mesterek felfedezéséhez.⁵ Az ilyen „mesterek” tudásuk és elismertségük révén, vagy inkább és személyesebb kutatóval kialakított kapcsolatuk révén, „specialistákká” válnak, rosszabb esetben esetlen profikká, a többséggel szemben és kiváltságokat élveznek, ami még jobban ösztökéli őket arra, hogy többet és jobbat alkossanak. A közösség többi tagjainak gondolatai, érzelmei és információi másodlagosakká, periférikussá válnak, esetleg teljesen kiszorulnak a vizsgálódásból (gondoljunk csak arra a gyakorlatra, amikor az adatközlők nevét is megváltoztatjuk, hogy őket védjük). Hozzá tartozik a problémához még a kutatók azon elképzelése, miszerint a kulcsadatközlő tudása megkérdőjelezhetetlen evidenciaként marad fenn. Az ilyen „változatlan”, megkövesedett adathalmaz és tudás, viszont éppen a kultúra plasztikusságát, változásának és színességének alapelvét veti el.

A tánc, mivel az általános mozgástól eltérő kinetikus-plasztikai mozdulatrendszer, nyilvánvalóan megköveteli azokat a kulcsadatközlőket, akik táncolnak, akik jól táncolnak, hiszen táncolásuk révén látható és tapasztalható meg művészetük milyensége, ereje és fortélyai. Mindez azonban nem negligálja azt, hogy a táncról, a táncolásról és magáról egy-egy speciális táncformáról azok is tudjanak beszélni és adatokat közölni, akik magukat nem, vagy akiket a közösség nem tart különösen jó táncosnak. Ismereteik között néha rejtőzködnek olyan értékes információk, amelyeket a vezéregyéniség adatközlők nem vagy másként tudnak. Az sem mellékes, hogy minden adat hozzájárulhat ahhoz, hogy a megfigyelt jelenségről, táncokról egy teljesebb kép alakuljon ki, a plurivokáltság, a többségi vélemény sokkal jobban megvilágíthatja a közösség szimbolikus kultúráját, mint ha azt csak egy – még ha nagyon is kiemelkedő – specialista leírásából ismernénk meg.

Fontos annak felismerése, hogy a táncos mozdulatokat a közösség tagjai alapvetően megkülönböztetik az általános mozgástól – amit mindenki ismer és végez. Ami még ennél is fontosabb az az, hogy mindkettőnek egy eszköze van: az emberi test. A tánc testbeli technikája, hogy Marcell Mausst idézzem, a testhasználatra, annak eltérő voltára és megítélésére alkalmasak nemcsak a kulcsadatközlők, hanem a testet használók, tehát mindenki. Többször hallottam nőktől például olyan kitételeket a férfitáncról, amelyeket a megkérdezett férfiak sohasem hangoztattak. Középkorú és idős férfiak gyakran beszéltek arról, hogy ők milyen jó táncosok voltak fiatal korukban, hogy milyen jól bírták a táncot órák hosszat, hogy senki sem tudta őket a táncban felülmúlni. Egy idő után minden kutató rájön arra, hogy a visszaemlékezés, a memória és az ifjúkor megszépítése gyakran túldimenzionálja a táncos tudásáról mondottakat. Egy megkérdezett táncos egy igen nehéz ugrófiguráról mondta, hogy egy „pont” alatt képes volt folyamatosan megcsinálni. El is járta a figurát, de a nagy energiafelvétel miatt további pontok bemutatása már kevésbé sikerült, és ezért hamar be is fejezte táncát. Más alkalmakkor a táncosok vágykivetítése is szerepelt elmondásaikban és sokszor nem arról beszéltek válaszaikban, ami valójában

4 Maga a téma egy külön elemzést igényel, de a lényegbevágó problémákat jól jelzi Kirschenblatt-Gimblett 2004.

5 Szinte elenyészően kevés kritikai céllal megírt tanulmány született e téren, tudomásom szerint a táncról egyáltalán nem. Követendő példaként lásd Sz. Muraközy 1968.

megtörtént, hanem amit beleképzeltek korábbi helyzetükbe, amit korábbi, fiatalabb énjük kiteljesedését jelentette, illetve bizonyította. A maszkulin gondolkodásnak ez egyik sajátossága, hogy a táncosok mindig jobban tudnak és jobbak voltak, mint valójában az bizonyított. Zsobokon figyeltem fel arra, hogy többek által „jó figurásnak” mondott férfi, bizony-bizony gyengén szerepelt; úgy próbálta menteni a helyzetet, hogy betegségére, korára vagy éppen memóriavesztésre panaszkodott.

KUTATÁSTÖRTÉNETI VISSZAEMLEKEZÉS

A jelen tanulmány célja, hogy a specialisták és táncos egyéniségek tudásával párhuzamosan olyan anyagokat közöljön Kalotaszegről, amelyek bizonyítják mások részvételét a fontos információk megszerzésében. Nagyon sokszor hallottam olyan kifejezéseket idősektől, hogy ők nem tudták a legényest vagy csak kicsit járták, azt is csak szűk baráti és családi körben, hogy ne nevéssék ki őket félszességük, mozdulataik vagy éppen testtartásuk miatt. Ennek ellenére pontos és alapos leírást adtak arról, hogy milyen a jó tánc, hogyan kell járni a legényest, mi a táncnak a lényege.

Jómagam Kalotaszeget elsőként könyvekből, később filmekből ismertem meg, mint másokat, úgy engem is megfogott Malonyay Dezső színes leírása és még színesebb rajzai a kalotaszegi falvak népi kultúrájáról. Sokáig egyfajta, esszencialista kép élt bennem, amin a táncoktatás ilyen-amolyan koreográfiái sem tudtak helyretenni, sőt inkább tovább mitizálták a területről alkotott képet (Kürti 2014b). Vegyes volt hát a kép, még vegyesebb az feldolgozhatatlan, sokszor ellentmondásos információkkal telített, mivel Kalotaszeg, mint egy összefüggő nagy település bontakozott ki bennem. Látván a sok publikációt, az az érzésem támadt, hogy egyfajta homogenizáló felfogás egyre csak bonyolítja a terület képét.⁶ A későbbi terepmunka tapasztalatai alapján és főleg a különféle szakirodalom olvasása azonban meggyőzően bizonyította számomra, hogy a Kalotaszegről alkotott kiegyensúlyozottabb kép kialakítása elengedhetetlen (Kürti 2000, 2001).

Mindez megváltozott, amikor Bánffyhunad után saját szemeimmel fedeztem fel Kalotaszeg településeit. Inaktelkére (Inucu) 1982-ben jutottam el Falvay Károly segítségével, aki ismerte Varga Pál Jánosékat, és akinek – számomra elég megfoghatatlan – kérdései voltak a díszítőművészetről, főleg a kötény és a szoknya, a muszuj varrásmintáiról. A beszélgetés alatt kibontakozott Inaktelke, mint a „nagy táncos” falu. A 20. század során a település fiatalsága többször szervezett csoportot a Gyöngyösbokrétá műsoraihoz (valószínűleg korábban is már), hasonlóan Nádasdaróchoz és Kalotaszentkirályhoz a második bécsi döntés után 1941-ben.⁷ Bár mindhárom település megpróbálta valami-

6 A kalotaszegi legényes korai táncfolklorisztikai elemzései Martin Györgytől származnak (Martin 1966, 1967, 1973, 1977a, 1977b, 2004).

7 A kalotaszegieken kívül a romániai területről más települések is bekapcsolódtak a Gyöngyösbokrétá mozgalomba. Gyimesből egy (Gyimesközéplek – Lunca de Jos), a Mezőségről szintén egy (Szék – Sic), a mai Hargita-megyéből három (Csíkmenaság – Armăşeni, Csíkszenttamás – Tomesti, Kecset – Păltiniş) és Maros-megyéből Szentgerice (Gălăţeni) csoport szerepelt az 1941–1943 közötti programokban. A mozgalom korábbi feldolgozásait Pálfi Csaba, Muharay Elemér, és Gönyey Sándor munkássága alapján ismerjük. Az inaktelkiekről, lásd Karácsony 2001.

lyen népszokás keretébe foglalni a táncokat, egyik falu táncosai sem hagyták ki a legényest, a terület emblematisztikus férfitáncát.

Az 1935-ben született Varga Pál János szerint az 1940-es évektől már az iskolai vezetőség is szorgalmazta a táncsoprotot, így sokan nem csak hagyományos átadás-átvétel útján, főleg a kistánc vagy gyerek-tánc révén, hanem már a tánc és táncolás formális tanításával és táncolásával kerültek kapcsolatba táncuk színvonalasításával. Amikor kiderült, hogy Varga Pál János nemcsak tud, hanem szereti a táncot, és fiatalon a helyi táncsoprotban sorozatosan fellépett, táncolásra került a sor. Vargát nem kellett sokat noszogatni, és csizmát húzott. Mindig csizmában táncolt, ha tehette, hangsúlyozta, hogy a nélkül nem tánc a legényes. A csizmacsapás *ha nem szól, nem számít*, érvelt. Ezt követően Nagykapun Török Pali Jánossal ismerkedtem meg. Ő is eljárt egy *figurát*, ahogy a táncát nevezte, majd többször táncolt, amelyet sikerült lefilmeznem. A táncok, mivel a bemutatás és a tanulás volt a cél, megrendezett és filmfelvétel készítése érdekében történtek. Igaz, az évek során Inaktelkén mintegy tíz, Zsobokon négy, más falvakban (Bogártelke, Mákó, Ketesd, Magyarlóna) egy-egy lakodalom során sikerült megfigyelnem a legényest, vagy éppen férfiak próbálkozásait. Magyarlónán úgy a legényest, mint a páros táncot sikerült megfigyelnem a juhmerés alkalmával, amikor nem kellett semmit sem megrendezni, a tánc rituális funkciójában folyt (Kürti 1987).

Viszont szükséges megjegyezni azt, hogy a lakodalmi – azaz funkció – közösség előtti tánc szereplés, akárhogyan is vesszük, jellege és előadásmódja nem egyezik a sokszor nyugodt és egyéni környezetben megrendezett legényesekkel. Egy helyi példát hadd emeljek ki: fiatalabb táncosoknál figyeltem meg (Inaktelkén a rokon Gergelyeknél, és a Kalló családban), hogy a templom előtti figurázásnál táncuk pattogósabb, és kinetikus és plasztikai szempontból dinamikus, erőteljes volt. Jól tudták ők is azt, hogy a dramatis personae szerepelnek, és ezért kellett szebben és jobban táncolni. Gergely Csaba szerint *mutatósabban, ha már mindenki előtt járja az ember*. Ifjabb Kalló Ferenc karmozdulatai jóval meghaladták apját, pedig, mint később látni fogjuk, apjától tanulta táncát. Ugyanebben a rituális kontextusban az idősebbeknél a jól begyakorolt motívumok szerepeltek, újításra vagy próbálkozásra kevesen vállalkoztak, tudásuknak megfelelően variálták lépéseiket. Még az is megfigyelhető volt, hogy a jobb táncosoknál kevesebb, a gyengébbeknél több volt a tévesztés lehetősége. A folyamatok lerövidültek, de a komolyság általános megatározta előadásmódjukat, ami a páros táncolásnál is, ahol pedig a testiség és szexualitás jelen van, bebizonyosodott.⁸

Kalotaszegi tartózkodásaim során csupán egy-két alkalommal volt lehetőségem csoportos legényest látni, amit a 19. században és a 20. század elején még sorozatosan megfigyeltek a kutatók. Az udvaron, esetleg a csúriben, amikor már a jókedv hevében összeálltak, a férfiak inkább mulatva táncoltak, oda sem figyelve arra, hogy ki hogyan és mit táncol. Az idősebbek csoportosan nem táncoltak, és így a vetélkedés vagy a sokszor emlegetett egymás túllicitálása nem játszott szerepet. A mintegy 30 évnyi távlatból nézve szinte érthetetlen: sohasem volt szerencsém csoportos férfitáncot látnom, csak két férfiét. Létezhet az, hogy Soós Antal 1867-es bánffy-hunyadi, majd Gyarmathyné és Jankó János későbbi vagy Zichy István 1906-os körösfői leírásaiban tévedtek volna? Nyilvánvalóan nem, de akkor lehetséges az, hogy az, amit ők még leírtak, a csoportos legényes vagy csúrdöngölő előadásmódjáról, egy másik tánc volt, mint a 20. század végén látott és lefilmezett legényes? A sok egyéni változat, a helyi eltérések, és a helyi szokásokban meg-

8 Egyedül a magyarlónai páros táncolásnál tapasztaltam nyílt erotikára való utalást, de akkor is henderikázás rítusával párosulva. Az általános párostáncokban természetes a testiség (test érintése, fogásmódok, egymás érintése, stb.), de ennek jelentőségét inkább a fiatal férfiakról hallottam. A legényesben viszont a maskulin előadásmód, nem a szexualitás, a jellemző.

figyelt különféle alkalmakkor megjelenített táncolás mintha ezt (is) sejtetné. Lakodalmi táncoláskor figyeltem fel arra, hogy az előadásmódhoz, talán a jókedv és az alkohol hatására, egyfajta lezserség, ahogyan mondták *könnyedség* tartozott. Volt, hogy cigaretta lógott ki a férfiak szájából, néha egy-egy pálinkásüveggel a kézben járták, még vőfélypálcával vagy (igaz egy esetben) pereccel a karján is láttam legényest Inaktelkén. Zsobokon egy férfi a vőfélypálcával járt egy rövid táncfolyamatot, de inkább jelezve, mint valóban előadva táncát. Apró dobogó, láblengető és lábfacsaró lépéseket kombinált, miközben megfordult saját tengelye körül, miközben kissé lengette a vőfélypálcát és élcelődött a közönséggel vagy a muzsikussal. Sajnos nem kérdeztem rá akkoriban, hogy ezt milyen táncolásnak nevezték. Ma már vajon ki tudja a választ? Mindezen jelenségeket még az 1980-as évek elején figyeltem meg, az 1990-es évektől a férfitánc fokozatosan eltűnt, és a 2000-es években legényest már nem láttam kalotaszegi lakodalmakban. A templom előtti tánc már a csárdás volt, vagy egyre jobban az is elmaradt.⁹

A férfiak tánca – általánosan figurás vagy legényes (*legnyes*), bár korábban a csűr-döngölő néven is élt – megragadta fantáziámat és az addig olvasottakhoz, ami egy-két kivétellel főleg Martin György tanulmányai voltak, a filmekben és színpadon látottakhoz képest egy gazdag, egyéni és energikus mozdulatvilág testesedett meg előttem. Egyre jobban kezdtem azt gondolni, hogy a területi megosztottságon túl a falvak és előadók elkülönültek. A nagy területi különbséget csak még tovább növelte a korosztályok előadásában látott eltérés. A motívika, kinesztétikus előadásmód és stílusbeli eltérések hatására be kellett látnom azt, hogy antropológiailag több táncfolklorisztikai leírás felületes információval szolgált, néhány kitétel pedig egyenesen tarthatatlannak bizonyult. Első benyomásaimat a legényesről, amelyek többsége még mindig vállalható, hamar papírra vettem (Kürti 1983). Majd a tanultak alapján már szisztematikusabban tértem vissza a gyűjtőhelyekre, hogy bővebben megismerjem tánc tudásokat és főleg az azt meghatározó filozófiájukat. 1984-ben egy többhetes terepmunka alkalmával sikerült Inaktelkén és Nagykapuson további emberekkel megismerkedni, akik többsége nem tartozott a kissé kirekesztő „táncosok” közé. Ezt követően az egyik falu a másik után következett, Nagypetri, Kispetri, Magyarlóna, és Magyarvista 1984–86-ban. Később a gyűjtés dandárja 1991–1994 között, majd az azt követő évtizedben megszakításokkal folyt, amikor hosszabb zsoboki terepmunkára nyílt alkalmam.

Inaktelkén mintegy tíz családdal kerültem kapcsolatba, alaposabban azonban csak négy férfival sikerült közelebbi kapcsolatot létesítenem, akik szerették is és tudták is járni a legényest vagy figurást. Utoljára az 1990-es évek elején tartózkodtam több hétig Inaktelkén, ekkor már engedély nélkül lehetett családoknál aludni. Érződött a településen a változás szele, de még mindig Kalló Kálmán János kisbíró dobolta ki az utcákon a hírt. Igazi bensőséges viszonyt az idősebb generációból csak Varga Pál Jánossal és Rácz István Káplárral sikerült kialakítanom, bár a fiatalok sem voltak tartózkodóak, tudásuk a táncról kevés információt hordozott. Az idősebbek is faggattam, de Kalló Márton inkább a zenéről szeretett beszélni, mintsem a táncról. Egy másik jó táncos, akit csak munkája miatt mindenki a *koporsónak* nevezett, épp abban az időben halt meg hirtelen. Varga és Rácz azonban készségesnek mutatkozott, lényegében mindent ki lehetett szedni belőlük, ami érdekelt, és főleg, amit tudtak. Mindkettő táncost szerény embernek ismertem meg, akik legénykorukban nemcsak a táncok szervezését, bálakat és kalákákat vállalták, de az inaktelki tánc csoport munkájában is részt vettek. Rácz István Káplár (1940–) tánca, formai egyezések ellenére – használta a klasszikusnak vélt *abbc* formulát a jellegzetes nyitófigurával együtt – teljesen

9 A hagyományos, tehát úgy rituális közegben, mint a szórakozásként járt, kalotaszegi férfitánc és táncolás megszűnéséről korábbi tanulmányaimban írtam (Kürti 2001, 2004).

másnak tűnt, mint Vargáé vagy Kalló Ferencé. Motívumkészlete szűkebb volt, és kevesebb lépést tudott, mint Varga, nem is igyekezett azokat díszíteni, variálni, mindig természetes egyszerűségében és visszafogottságában járta táncát. Ugrásai sem igen voltak, több csapásolóját inkább jelezte vagy mutatta, de teljesen nem fejezte be. A legényest *csendesen kell járni*, mondta többször, amikor a tánc jellegéről faggattam.

Varga Pál egész táncfolyamatokat, részeket, sőt egyes lépéseket, figurákat tudott mutatni, számára nem volt probléma az, ami máshol (pl. Kispetri, Zsobok) gondot okozott, hogy lebontsa a folyamatokat. A két elnevezést egyaránt és egyformán használta, bár bizonyosakat, a *cifrábbakat* mindig figurának mondta. Egyre jobban az a benyomás erősödött meg bennem, hogy a táncosok csak a komplikáltabb lábmozdulatokra használták a figura elnevezéseket, a csapásolókra például nem. Varga erőteljes, néha kirobbanó erejű tánca, amit csak még jobban kidomborított hangos csizmacsapásai, kevés inaktelki férfi táncát jellemezte. Sokkal visszafogottabban ugyan, de hasonló kimért energiával csak Simon Ferencet láttam táncolni. Varga Pál János az 1980-as évek végétől felkapott lett Magyarországon, táncsoportokat tanított, egyik vagy másik táncházba is megfordult és bemutatta táncát, míg felesége a szoknyák és varrottasok kereskedésével foglalkozott. Kulcsadatközlőből egyfajta inaktelki „sztártáncossá” előlépve, előadásmódján egyre jobban érződött egyfajta magabiztosság, sokat gyakorolt, lépéseit rendezgette, amikor nem ment neki egyik vagy másik, bosszankodott *a fejembe van, de nincs a lábamban*, mondta. A mintegy másfél évtized alatt, megfigyelhettem nála azt, hogy táncában kiteljesedett, szípkázott, mozdulatai, amelyeket mindig precízen mutatott be, kissé felgyorsultak, motívumait sűrűbben variálta, ismételni nem szeretett egy táncfolyamaton belül. Varga minden lépését kirobbanó energiával és feszült figyelemmel járta. Büszke volt tudására, emlegette, hogy *már mintegy negyven pontja van*, egy táncfolyamaton belül azonban maximum hat-hét táncszakaszt járt el, ami tíz-tizenkét figurát jelentett. Az 1990-es évek elején, talán már romló egészsége miatt (le is százalékkolták), táncfolyamatai fokozatosan lerövidültek.

A Nádas-menti Inaktelkével szemben Nagypapus (Căpușu Mare) más benyomást keltett bennem, mivel a főút mentén a falu lakói a turista-iparra szakosodtak, akár csak Kőrösfőn. A férfiak főleg Bánffyhunyadra és Kolozsvárra ingáztak (navétáztak) munkára, de minden erejüket kihasználva folytatták tovább a mezőgazdasági tevékenységet a családi földeken és gazdaságban. Több férfit is felkerestem, akiről az a hír járta, hogy valamikor jó táncosok voltak. Nem sok siker ötvözte kutatásomat. Egyikük beteg volt, a másikat nem találtam otthon, a harmadik egyszerűen kijelentette, hogy *ő nem táncol filmre; engem ne tegyen komédiának*, zárta le az ügyet. Egyedül Török Pali János (1929–?) mutatkozott hajlandónak a kutatói kérdések válaszlására. Csendes, halszavú ember volt, felesége kifejezésével olyan, aki *sokat táncol, keveset beszél*. Török táncolási stílusát nem mutatott olyan feszes dinamikát és pontosságot, mint Varga tánca. Nem pattogatott ujjaival hangosan bár laza lenti kéztartásához hozzátartozott. Őt tapsosnak neveztem el magamban, mivel táncát egy tapsos és bokázó figura kombinációjával kezdte mindig. Ez egyéniséget adott neki és táncának. Vargával ellentétben Töröknél több motívum ismétlődött, ám apró variálásokat szeretett beiktatni, a motívum felépítése a klasszikus abbc formától eltérően döntően abac volt, amit ilyen kristályos szerkezetben még senkinél sem figyeltem meg.

Egyik gyűjtőút alkalmával a kertszomszédja (*komám*, mondta) jött át hozzá és mivel azonos korosztályhoz tartoztak, Török szóló legényeséből hamarosan egy pas de deux keletkezett. A tánc sikerült is meg nem is. Megpróbálták harmonizálni lépéseiket, de az vagy összejött, vagy nem. Járták a kézcsapót, amikor a két férfi két tenyerét összeütögeti, amit máshol is (pl. Inaktelkén) megfigyeltem, és hasonlólt filmezett le Molnár István is Türen 1941-ben (MTA ZTI Ft. 18., 1941). A közös táncoláskor Török lépéseinek egyharmadát sem

mutatta be, dinamikája és plasztikája halvány másolat volt csupán egyéni táncolásának (MTA ZTI Ft.1234., 1986). Be kellett látnom: Török Pali János tánca igazán csak szólóban teljesedett ki. Ugyanakkor a két férfi tánca döbbenetes újdonságként hatott rám, ahogyan a két férfi játszott és incselkedett egymással, integettek, bólogattak egymás felé, hol mosolyogva, hol pedig szigorúan összeszorított szájjal nézték egymást.¹⁰ Ekkor hangzott el, egy-két *hi-ha* kiáltás, amit magában Török sohasem tett. A ZTI táncosztálya is lefilmezte a két férfit Budapesten később, azonban sem az együttes tánc, sem pedig Török Pali János mozgólatai nem közelítette meg azt a magas tudásszintet, amit tőle korábban filmre vettem. Úgy éreztem, hogy az eltelt időszak alatt Török Pali János elveszítette egyenes tartását, bokázói és csapásai sokkal gyengébbek lettek, több figuráját már nem is mutatta be. Az sem kizárt, hogy a budapesti szerepléstől túlságosan meghökkent az amúgy is szerény férfi.

Inaktelkén és Nagykapuson kívül, az Almás-völgyében Ketesden, Kispetriben (Petrinzel), Magyarbikalon (Bicálatu), Zsobokon (Jebuc), valamint az Egeres (Aghireş) felé eső Nagypetriben (Petrindu) sikerült kutatnom 1982-ben és 1984-ben. Ez a terület 1968-tól már Szilágy-megyéhez (jud. Sălaj) tartozik és az „alszegi szőlővidék” nevet érdemelte ki, mert valóban mindenütt házilag termeltek bort (Eplényi 2012: 116–118). A mintegy 500 lelkes Magyarbikalon a „falu szakácsnője”, az akkor 65 éves Bartal Mihály Piroška (ismertebb helyi nevén Kerdáj Piri) volt a megbízható alany a gyűjtéshez. Elvárásommal ellentétben a szintizta magyar faluban a legényesről minimális információt sikerült csak gyűjteni. Elhunyt férjét, Antal Feri Kerdájt emlegette *nagy táncosnak*, valamint Törös Vigh András Ladilomot, akit éppen akkor temettek el. *Régen úgy járták a figurát, ahogy csak tudták*, emlékezett, *a legény megtanulta a másiktól, aztán járták, ki hogyan bírta*. Ketesden sem jártam nagyobb sikerrel ott a kiterjedt Máté család egyik tagját nevezték meg nagy táncosként, de kiderült, hogy bár mulatni igen szeret, a legényes fortélyait nem sajátította el apjától és legénytársaitól. Nagypetriben a református Ágoston Jánost, a templom kántorát sikerült táncra bírni, jó kedvvel és saját dúdolására is tudott táncolni, sziszegte a dallamot, ahogy járta. Lépései messze elmaradtak az addig ismert legényesek kombinált motívikájától és változatosságától. Táncá dinamikus és erőteljes volt, egy-két lábafacsarás után csak egy csapáskombinációt járt végig.

Kispetri bár megközelíthető Nagypetri és Váralmás (Almásu) felől egy kis elszegényedő és elnéptelenedő zsákfalu benyomását keltette első 1982-es terepmunkám idején. Az akkori érzés az eltelt időszakban – 2014-ről van szó – még jobban bebizonyosodott, mivel a még működő alsó tagozatos iskoláját ma már nem használják gyerekhiány miatt. Az elnéptelenedési folyamat – sajnos – a többi kis kalotaszegi falura is jellemző (Pozsony 2009). Kispetri neves táncos-vőfélye, Kőpál István (1921–1990?) volt a legidősebb férfi, akit táncos tudásával kapcsolatban ki tudtam faggatni. Szívélyes és tréfás embernek ismertem meg, akit mindenki csak Kúpál Pistunak hívott. Érdekelte faluja múltja és szokásai, így tudása révén ideális helyi ember lehetett volna bármelyik néprajzkutatónak, szociológusnak.

Kőpál, a szikár, inas Varga Pál Jánossal és Török Pali Jánossal szemben, köpcös alkával más, de kellemes benyomást keltett. Lába fűgén járt, ám folytan fulladására panaszkodott, amit munkahelyi ártalomnak tudott be. Idős anyja folyton a tánc befejezésére ösztötkelte. Kőpál az egeresi (Aghireş) gyárban dolgozott leszázalékolásáig, a tüdeje nem bírta a port. Kitűnő énekesnek tartotta magát, bár fulladásának köszönhetően keveset énekelt az utóbbi időkben, pedig hivalkodva jelentette ki, *ezer nótát* tanult az *öreg bopjától* (nagyapjától). Helyi szakmájának versei, a vőfélyrigmusok, szinte ömlöttek belőle.

¹⁰ Ilyen játékos férfitáncot Kalotaszegen csak egy magyarlónai (Luna de Sus) felvételen láttam még (MTA ZTI. Ft. 692., 1969). Az említett legényest az 1898-as születésű Péter Márton és az 1900-as születésű Jakab György Tötszegi táncol.

Legtöbbje ismert környékbeli és magyarországi vőfélyfüzetekből lettek összeboronálva, de – ahogyan mondta – maga is *csínyálta* őket. Kópál táncát találtam legfurcsábbnak, ha egyáltalán érdemes ezt a kifejezést a legényesre használni, egy olyan táncra, amelynek furcsasága az éltető eleme. Vallotta is, hogy a legényest csak „kurtán és furcsán” lehet járni. Ezt a filozófiát máshol (pl. Inaktelke, Magyarbikal) is hallottam. Sajátos motívumokat járt, amelyeket nem láttam más táncosoknál, ollózó és csapásoló kombinációkat vegyített dobogó lépésekkel, és táncát legtöbbször egy jobblábas kirúgó figurával kezdte, amelyben cipője sarkát rúgta fel először. Díszítésként pattogatott, pittyegtetett ujjával, de nem mindig. Az összes megismert táncos közül csak ő volt az, aki saját táncához egyszer-kétszer csujogatott, biztatta saját magát. *Ide nézz a figurára* kezdte és kezével mutatta, ahogyan lába mozgott. Fájós és dagadt lába miatt nem tudott csizmát húzni, de vallotta (ő is), hogy legényest *csak csizmában és kalapban lehet járni*. Ebben szigorú volt: *Há’ a kalap nélküli férfi olyan, mint a csizma nélküli, nem ember*. Csizma akkor már nem jött fel a lábára, *elhagy már a lábam is*, mondta dagadt lábára, de a kalapot feltette, amikor táncolt.

A megismert kalotaszegi férfiak közül Kópál István gondolkodását találtam a legszisztematikusabbnak és kikristályosodottnak, ami bizonyosan vőfély szakmája és öröklött tudása miatt alakult ki. Mindenre talált frappáns választ, bár nem mindenről szeretett egyformán és egyforma terjedelemben beszélni. A sors fintora, hogy pont az ő táncáról készült filmfelvétel semmisült meg a költőzködéseim során, ahogyan a legtöbb hangfelvétel is, bár szerencse a szerencsétlenségben az, hogy ez utóbbiak nagy részét akkor már lejegyeztem.

Legteljesebb gyűjtés az Almás-völgyében található „169 füst”-öt számláló Zsobokon (Jebuc) történt. Zsobok azért is felkeltette a figyelmemet, mert a szakirodalomban kevés információt találtam a településről, a falut korábban mellőzték a kutatók. Zsobokon nem is történt szisztematikus táncgyűjtés, egyedül Gál Máté Istvánt (1898–1992), aki „két versen volt bíró a faluban, vették filmre. Az idős férfi (nyolcvan éves is elmúlt már ekkor) táncra nem adta vissza a valamikori helyi legényes gazdagságát és formavilágát.¹¹ Zsobokra 1991-ben jutottam el először, érdekes módon a kolozsvári Erdély Néprajzi Múzeuma (Muzeul Etnografic al Transilvaniei) akkori igazgatójának (Tiberiu Graur) segítségével. A múzeum két román munkatársával jártuk be a környéket (Bikal, Farnas, Ketesd, Sztána). A román kutatók nemcsak Zsobokot, de több falut románoknak vélték, bár személy szerint egyikük sem kutatott a területen, az avasiakat, a mócokat és mokányokat ismerték, és tartották fontosnak, kutatandó archaikus népcsoportnak. A korábbi évtizedekben csak *tarisznyásoknak* csúfolt zsobokiakat alaposabban megismerhettem, hiszen egy éven keresztül laktam a településen kisebb-nagyobb megszakításokkal, és sikerült az elnéptelenedés szélén álló falu életébe bepillantást nyernem. A változás, amiről írtam már többször, az új lelkipásztor-házaspár érkezésével, majd az iskola, templom, és az út építésével kezdődött 1990 után, szerepük a táncélet alakításában meghatározó volt (Kürti 2004).

Az idősebb zsobokiak sokat és általánosságokban tudtak beszélni a táncról, legtöbbször csak arról, hogy mennyivel szebb és teljesebb táncélet folyt a fiatalság körében. *Rígen mindig táncotunk*, mesélte Gál Máté Gyula (1921–1997), *benne vót a fiatalságba*. Nem csak a férfiak, a nők is kerültek a látószögembe, akik tudása az átlagosnál jóval alaposabbnak bizonyult (Ambrus Gyurka Kata, Gál Máté Kata, Korpos János Erzsébet). A velük való beszélgetések során jöttem rá arra, hogy a nők tudati világában a férfitáncokkal kapcsolatos értékrendszer elevenen élt, néha sokkal elevenebben, mint a férfiaknál. Korpos Dézsi Róza (1922–2003) a farsangi táncolásról és a nők táncbeli szerepéről beszélt szívesen. Magát így jellemezte: *Olyan fűttyős voltam én, mint a fiúk*, és ez mutatta azt, hogy az 1940-es évek közepéig, amíg lányosága tartott, sokat szervezte falurészének, Egellőnek, a társas életét,

11 A zsoboki táncokról két felvétel készült 1978-ban és 1980-ban: MTA ZTI Ft. 992, 1068.

multságait, ami miatt emlékezetében elevenen élt a fiatalság szórakozásával kapcsolatos sok információ. Ő mondta azt, hogy *ugrott a legény az égig, de kecskének való vót a' nem táncosnak*. Mindez jól érzékelteti azt, hogy a kinesztetikus-filozófiai rendszer a közösségé volt, és nem kimondottan a táncosoké. A nők ugyanúgy értették a legényes esztétikáját, így meg is tudták ítélni a tánc kivitelezésének technikáját és a táncos ügyességét.

Hasonlóan nagy segítőmmé vált Szalai Ferenc Szénási, aki szintén 1922-es születésű volt, és aki a köszöntőket mondta egészen idős koráig, bár ő maga *nem bírta* a legényest – mert nem állt rá a lába. Viszont nagyon jó megfigyelőként a három zsoboki falurészből mindenkiről tudta, hogy ki milyen táncos volt. A táncolásról, és főleg a férfitáncról, azonban senki sem tudott többet a *doktor úrnál*, aki tényleg bőséges anyaggal állt rendelkezésemre a zsoboki népeletről. Bódis Sándor (1922–2001?) már az 1960-as évektől Marosvásárhelyen lakott, ott ment nyugdíjba, de a nyarakat szülőfalujában töltötte, feleségével együtt éltek egyszerű vidéki életüket a régi kis házukban. Fia és családja Marosvásárhelyen lakott, de őt *szíve hazahozta* szülőfalujába, ahol még orvosként mindenki hozzájárt bajával. Kívánsága volt, hogy Zsobokon temessék el, de nem így történt; a sors furcsa fintora, hogy feleségét, aki viszont előtte hunyt el és nem volt helybeli, még Zsobokon temette el. Bódis Sándor már az *ezeréves magyar világ* után a *királyi román világba* született, és azon zsobokiak közé tartozott, aki értelmiségivé vált. 1993–1995 között folyamatosan kérdezgettem, és ő nagy előszeretettel és könnyes szemmel mesélt szülőfalujáról, főleg legénykoráról és az 1930-as években tartott *kistáncról* meg a legények és lányok multságairól. *Nagy táncos voltam*, évődött, és ez kétszeresen is igaznak bizonyult, tényleg kimagaslott a falu férfijai közül, majd egy méter kilencven centiméteres testméretével. A *nagy tánc* alkalmával többször tették meg *pandúrnak*, akire a tánchelyiséget biztosító *gazda* a rend felügyeletét bízta. Sajnos Bódis kissé elhízott termete és fájós lába miatt nem tudott rendszeren táncolni, egy-két lépést mutatott meg és utána már le kellett ülnie. Képtelen volt arra, hogy folyamatot táncoljon, csak füttyült és egy-egy figurát mutatott a lábaival. Mozgáskészletében nem láttam semmiféle különöset, lépései egyszerűnek tűntek, annak ellenére, hogy bizonygatta, hogy volt *tán száz figura is Zsobokon*. A Nádas-mentén és máshol ismert kezdőmotívum használatáról nem tudott, vagy nem értette, hogy mit is jelentene ez a lépés, csak annyit válaszolt kérdésemre, hogy *volt, aki így járta volt, aki úgy tette a pontot. Kinek, hogy jött a lábára*. A régi táncos életről, szokásokról viszont igen nagy tudással rendelkezett.

Zsobokon Gál Jankó Márton (1892–1943) volt neves vőfély, sőt *jó figurás* táncos. Gál Jankó Márton többen emlegették, mint akitől *nehezen, de el lehetett lesni a figurát*. Róla maradt fenn az emlékezetben, hogy *minden hídon járt egy figurát*. Ez arra az alkalomra vonatkozott, amikor a lakodalomra *szedik össze a népeket*, és a vőfély és a zenészek kapu és az utcaajtó előtti kis hídon muzsikával és táncsal invitálták a háziakat az esküvőre. A legények a pandúrok vezetésével és egy-két muzsikussal járták a lányos házakhoz, hívogatni. A kislegények a *kistáncra* hívogatták a kisebb, korosztályhoz tartozó lányokat. Ez a jelenet ismétlődött meg a karácsonyi tánc és a bálók szervezésekor is. A legények spontán táncolásának volt ez lehetősége, ahogyan a nyári aratáskor járt táncok is. A két világháború között a páros táncok között a valcer/keringő, gólya, tangó, és a csárdás, és annak gyors változata az ugrálós szerepelt. Az 1950-es évektől egyre csökkent azoknak a férfiaknak a száma, akik vették a fáradságot a legényes fortélyainak elsajátításához. A *figurát már nem igen tudták*, jelentette ki Szalai Ferenc Szénási, amikor a tánc átadásáról-átvételéről esett szó. A fiatal férfiak már az 1930-as évektől egyre nagyobb számban kezdtek el dolgozni a gyárakban és a vasútnál, majd a kötelező sorkatonai szolgálat sem segített a hagyományba való belenevelődésben, a tánc tanulásában.

A zsobokiakkal való beszélgetésből kiderült még az is, hogy a táncagyomány elhalásában szerepet játszott még a cigányzenészek elmaradása. A zene és a zenész is befolyásolta a legényes elsajátítását és előadásmódját, ezért a megfelelő zenekar hiánya az 1940-es évek végétől már érződött. Az ismert és összeszokott táncosok, és zenészek sokkal harmonikusabb előadást tudtak produkálni. Ezért a közös táncoláshoz szerettek táncolni és nótázni a megszokott bandával, vagy egy régies bánffyhungyadi kifejezéssel az ismert *bokor hegedűssel* (Kovách-Binder 1981: 190). Egy-egy településnek kialakult kapcsolata volt ismert zenészekkel, primásokkal (Könczei 2013). Ha nem volt helyi muzsikás, akkor máshonnan fogadtak fel egy bálra vagy téli-nyári táncokhoz zenészeket. A zsobokiak hagyományosan Váralmásról és Kispetriből hozták a muzsikusokat, ritkább esetben Bánffyhungyadról. Az 1960-as évektől már Zilahról és Kolozsvárról is szerződtettek zenészeket. Az 1990-es években már Nagyváradról fogadtak zenészeket. Hasonló térbeli kapcsolatrendszer más kalotaszegi falu esetében is fennállt. Az 1940-es évek előtt a kiskapusiak Gyerővásárhelyről, Gyaluból, Szászfenesről és Magyarlónáról szerződtették a zenészeket, de ha nem sikerült, akkor Kolozsvárról hozták őket (Faragó 1981: 154). Hogy mennyire befolyásolhatta a cigánybanda elmaradása a legényest, abból is látható, hogy egy 1993-as zsoboki lakodalomban játszó zenekar nemcsak a legényest nem ismerte, de a helyi nótákat, énekeket sem. A lakodalom teljes ideje alatt általános „lakodalmas rockzenétől”, a „mulatós nótáktól”, a műnépzénétől volt hangos a „kultúr”.¹² Nem csak Zsobokon, de más kalotaszegi településen is próbálkoztak iskolai néptáncsoporttal, kisebb-nagyobb sikerekkel, azonban ezek hatása a hagyományos tánc-kultúra visszatartására nem bizonyult sem elegendőnek, sem pedig valós lehetőségnek.¹³

A TÁNCATANULÁS MÓDSZEREI ÉS RENDSZEREI

A táncfolklorisztikában kánonná vált a „falun megfigyelésből, ösztönös utánzásból, majd tudatos tanulásból és gyakorlásból” álló tánctanulás (Pesovár 1978: 8).¹⁴ A legtöbb megismert férfi életében kulcsadatközlők (mesterek, táncos egyéniségek Pesovár Ferenc és Gönyey Sándor szerint) játszották a fő szerepet, akiktől tanultak vagy lestek el lépéseket. Természetesen a férfiak az idősebb és a jobb táncosoktól szerettek tanulni, ami nagyban befolyásolta a korosztályok előadási stílusát. Bódis Sándor apjától tanult táncolni, aki emlékezete szerint *első figurás* volt, ám inkább az idősebb legények pontjait *leste* nagy előszeretettel. Az inaktelki Gergely Ferenc úgy érvelt, hogy apáról fiúra öröklődhet a tánc, de egyesek a maguk módján tanulták meg a férfitánc fortélyait (Karácsony 1990–1991, 1995, 2001). Ő maga is másoktól leste el tudását, nem az apjától, mivel elmondása szerint apját sohasem látta táncolni, viszont ő már taníttatta a fiát (Karácsony 1995: 156, 162–163). Nemcsak a gyermekek lesték el a nagyobbak tudását, ahogyan Pesovár állítja, a férfiak nagy többség is lemásolta, amit látott, mert szívegyell volna úgy kiállni

12 A Betli duó, a Csinnya banda és más lakodalmas rockzenét játszó zenekarok kazettáit az 1980-as évek végétől egyre több kalotaszegi családnál láttam. A lakodalmas rockról lásd Lange 1996.

13 A táncházmozgalom angol nyelvű összefoglalását, ám nem kritikai szempontú beállítását lásd Lange 1996, Quigley 2014.

14 Az ösztönös és tudatos tanulást nem Pesovár Ferenc találta ki, erre már Réthei Prikkel Marian is utal nagyszerű könyvében, A magyarság táncai-ban. Alaposabban a témát azonban Gönyey Sándor dolgozta ki Pesovár előtt két évtizeddel (Gönyey 1958).

mások elé táncolni, hogy nem jól tudja egyik vagy másik figurát. Nem volt ez speciális kalotaszegi jellegzetesség, más régiókban is a csoportos táncalkalom adta a legjobb tanulási lehetőséget. Ekkor utánozták egymást a legények, próbálgatták a látott lépéseket, aztán mindenki *ahogy tudja, úgy járja* így emlegették Zsobokon.¹⁵

Hogy apáról fiúra kevésbé öröklődött a táncos tudás bizonyítható az inaktelki Varga Pál János apja Pál nem tudott táncolni, egy alkalommal próbált csapásolni egyet-kettőt, de *nem járta, mer nem tudta* véleményezte a fiú apja táncát. Varga Pál János fia sem tanulta el apja művészetét, így a neves táncos tudása csak filmen, valamint tanításai során maradt fenn. Érdekesen, amíg az 1980-as években még nem, addig az 1990-es évek végétől már egyre több olyan motívumot lehet felfedezni színpadi – magyarországi és erdélyi – koreográfiákban, amely Varga Pál János jellegzetes lépései voltak. (2000-es években több csoportnál, majd 2013-ban szőlőtáncosoknál vettem észre Varga János és más inaktelki sajátos figuráinak felbukkanását). Varga nemcsak az 1950-es években tanult az inaktelki táncscsoport tagjaitól, de tudatosan figyelte mások táncait, és vett át lépéseket, de nem mindenkiét. Köztük volt a bogártelki Fekete János Poncsa is. *Láttam, hogyan táncol, olyan alapon táncolt mindig, de nem tetszettek a figurái, nem is vettem át egyiket se*, mondta. Alkatához tartozott, hogy bár egyes figurákat megtanult, de sohasem illesztette be lépései közé. *Van egy-kettő, amit megtanultam, meg is tudok mutatni, de nem illik hozzám*, érvelt Varga János Pál.

A néprajzi hitelesség kedvéért fontos itt hangsúlyozni a táncstudás átadását, átvételét, mivel a megszerzett és felépített tudás (!) az nem egyszerűen hagyomány, hanem örökségként maradt fenn. A változtatások és egyéniséget kifejező beépített mozdulatelemek ellenére, legtöbb táncos elhitte és elhitette azt, hogy örökségként ugyanazt a táncot adják elő, mint amit megtanultak az elődöktől. Ez nyilvánvaló racionalizáció, amit Rácz István Káplár fejezett ki igen szépen: *Ez a mi táncunk régi tánc. Még a nagyapám, meg annak a nagyapja, talán még annak is a nagyapja táncolta ezt valamikor. Mi ezt örökségbe kaptuk tőlük, hogy őrizzük meg és adjuk tovább. Nekünk ez adatott meg, mi nem táncolhatunk másképpen csak, ahogy ők is csinálták és, ahogy mi megtanultuk. Az örökség ilyen irányú hangsúlyozása két dolgot rejt magában: egyrészt azt, hogy a tánc öröklődését, tehát fennmaradását biztosítani illik, másrészt pedig azt, hogy ahogyan a föld, ház és tárgyak öröklődnek, úgy a tánc is valós értékként – mondhatnánk szimbolikus tőkeként – került át az egyik generációtól a másik tulajdonába. Tény azonban, hogy a tánc tanítása nem feltétlenül, sőt inkább nem kötődött a formális idősebb-fiatalabb férfiak közötti tudatos táncoktatásra.*

A fiatalabbaknak a legjobb tánc tanulási lehetősége a lépések informális ellesése és megtanulása volt, az egész magyar nyelvterületen. Bálok, fonóházak, évszaki ünnepi táncok, családi rítusok során leshették el a fiatalabbak az idősebbek lépéseit, majd csiszolgatták azokat.¹⁶ Kalotaszegen a táncos tudásra vágyó férfiak csak úgy fejezték ki a tánc tanulása eme módszerét, hogy *lopták* a figurákat más táncosoktól. A vistai nagynevű Mátyás István szerint a „a legényestánc mindig, mindig gyarapszik és a figura mindig szaporodik” (Martin 2004: 69). Ennek alapját képezte az a gondolkodás, amit Kispetri elismert vőfélye és táncosa, Kőpál István mondott: *mindenki tanúja meg a magdét, mer’ csak úgy tudja [járni], ahogy tanúta. Máskor pedig úgy érvelt, el kellett lopni egymás lépéseit. Az öregek, akik tudták, nem szívesen adták át csak úgy mindenkinek. Ha nem volt rokon vagy családtag az ember, akkor azt vagy ki kellett érdemelni, vagy pedig el kellett lopni. Az 1919-ben született*

15 Thoinot Arbeau 1589-es munkájában (*Orchesographie*) azt írja, hogy minden táncos képessége, kora és ügyessége szerint tud csak, és kell is, hogy táncoljon (1967: 129).

16 Sok példa közül elég hivatkozni itt Méryné Tóth Margit gyűjtésére a felvidéki Tardoskedd hagyományos táncéletére. A gyűjtő szerint vagy a nagyobbak tanították a kisebbeket, vagy „megtanulta az egyik a másiktól” (Méryné 1983: 125).

Kálmán Gyuri András (Inaktelke) szerint a táncot *nem lehetett tanítani, azt érezni kellett, aki tudta járni, az tett hozzá, ami jól állt neki*. Ez a gondolkodás archaikusabbnak tűnik, mint a formális okítás, táncmesteri tanítás, bár mindkettőre kevés a felgyűjtött adat.¹⁷

A táncba való belenevelődés tehát nem volt, nem lehetett olyan könnyű, mint ahogyan azt a folklorisztikai leírások sejtetik. Ha el is fogadjuk azt, hogy a férfitáncok hagyománya öröklődött a generációk között, mindenképpen módosítani illik a sztereotíp átvétel-átadás képzetét. A tanulás spontán, tudatos és ideologikus módja inkább az egy korosztályhoz tartozó legények között valósulhatott meg, és a tánciskola formális szerepét sem kell figyelmen kívül hagyni. Jó táncosok *féltették* pontjaikat, és tartogatták fiaiknak vagy unokáiknak azokat, és nem mutattak hajlandóságot megtanítani a mozdulatok fortélyait bárkinek. Az inaktelki Gergely Ferenc is szeretett volna jó figurákat tanulni sógorától, Jáné Pistától, de az nem tanította meg neki *tartotta a fiainak*. *Figurások is lettek a Jáné fiúk* (Karácsony 1995: 160). A fiatalabbak örülhettek, ha lehetőségük adódott a lépések vizuális megszerzésére, amire bizonyíték Kresz Mária nyárszói adata az 1940-es évekből. Kresz a karácsonyi táncszervezést írta le, amikor a fiatalabb legényeket megszorításokkal engedték csak be a táncházba, akik *béálltak*, azt befogadták, de a gyermekeket kizavarták. *Na úgy táncolj, hogy fizess, ha táncolsz, vagy új le, ne csináld a szorosságot*, mondták az idősebb legények és lányok (Kresz 1960: 96). A kislegények bár imitálták a legényest, de még *túl zsenégék voltak a figurához, a nagyobbak már hozzáköllintottak*, azaz értettek hozzá jegyezte meg Bódis Sándor.

A Kalló dinasztia több férfitagja kiváló legényes-táncos volt. Egyikük (Kalló Márton) autodidakta módon még hegedülni is megtanult, muzsikált is élete végéig, és bár tudott táncolni idegenkedett tudománya bemutatásától Kallóéknak nem volt nehéz dolguk: mal-muk volt, és sokan megfordultak náluk, a legények szívesen mutogatták egymásnak figuráikat. nem volt ez teljesen homogén közeg, az inaktelkiek románok és cigányok táncából is ellestek több mozdulatot. Idősebb Kalló Ferenc Malmi (1923–2012) elmondása szerint az első világháború után egy román pásztor (Ioan Costan) tudott jól legényest járni, akitől szívesen tanultak meg egy-két figurát, az egyiket még mindig úgy hívják, hogy *a kosztjáné* (Karácsony 1995: 157). A helyi román *Kosztán bához* (Ioan Costan) jártak mesét tanulni az inaktelki gyerekek is (Vasas 1993: 32). Kalló fia, szintén Ferenc (1949–), elbeszéléséből kiviláglik, hogy a családban apáról fiúra hogyan öröklődhetett egyes motívumok átadása:

Tizennégy éves koromba jött rám valahogy, hogy megkértem édesapámat, hogy mutasson be egy pontot, mer tuggya-e, édesapám híres táncos vót. Télen kimentünk a pajtába, s ott megmutatta a pontot. Nem is tudta senki, csak mi ketten. Én eztet sokat gyakoroltam esténként, miko mentem a fonóból hazafelé a „gátba”. Sok gyakorlat kell hozzája. Minden pontot külön gyakoroltam. Kellett két-három hét is ahhoz, hogy egy pontot jó bégyakorójak. Még így is nehéz vót először táncolni a zenészek előtt, mer én csak füttyszóra gyakoroltam. Minden pontot tőle tanutam. Nekem könnyebb vót, mind neki annak idején, mer ő annak idején csak magába gyakorota. Van is róla eneezve egy figura, úgy híják, hogy Kalló Feri-figura, amelyet még most se tudnak sokan. Ő vót a faluban a leghíresebb táncos. Sokszó vót má színpadon a fővárosban is. Egy éve rá, hogy megkeztem, má etáncotam a táncban is, de azután megmondom úgy, ahogy van, még többen tanutam. 1971-ben táncoltam a bukaresti színpadon is egy verseny alkalmá-

17 Törzsi társadalmakban gyakori az egyéni ének és tánc szerzés gyakorlata, amelyek aztán a szerző jogos tulajdonát képezik. A pápua New Ireland szigeteken „a táncmesternek elidegeníthetetlen joga van az általa komponált és látott, esetleg a szigetekre behozott, énekekhez és táncokhoz. Bár minden tánc publikus, egyetlen falu sem merne lemásolni egy eredeti kompozíciót” (Connell 2011: 263). A nigériai Kalabari törzsbeli vallásos társaságának (*ekine*) táncait a víz szelleme adta és őrzi, így a zenét, dobokat és táncot senki sem bántathatja vagy változtathatja meg (Horton 1963). Hasonlót jegyeztek fel a kutatók Észak-Amerikai indián törzseinél, ahol a titkos társaságok vagy nagycsaládok joga volt a szertartásos énekek és táncok megőrzése és használata.

val. Van egy két és fél éves kisfiam, remélem, majd meg tudom tanítani. Nagyon szeretném, ha sikerűne. Sokszó gondolok erre. (Vasas 1993: 72–73.)

A szomszédos Nádasdaróc községből az 1908-as születésű Jakab Pali István pedig így emlékezett vissza arra, hogyan tanult apjától, meg arra is, hogy mennyire bántja unokáinak közömbössége a táncstudása iránt:

Idesapámtól tanútam táncolni. Ű rá is kényszerített, azt monta, hogy vigyázzak, ha nem jó járom, etőri a lábam. Legtöbbit az istállóba, kinn a jükertbe vagy a szabadba gyakorotam. Úgy tízéves lehettem, amikor elkezdtem a pontokat tanúni, s asztán a nagyobbak is keztek tanúni túlem. Legtöbbit a fonóba, táncban, tejmérésko tanútuk, mer ott vótak muzsikások. A legények elvittek más faluba is, hogy tanuhassanak túlem. Vótam Inaktelkén, Mákóban, Vistán, Bogártelkén. Mindenfele jártam én. Túlem megtanúta egy komám rendesen, csak az meghótt még 1968-ban, de biza az én unokáim egy se. Eléggé bánom, szígyelem, de mit csinájak, ha nem akarják. (Vasas 1993: 73.)

Azok tehát, akik tanultak apjuktól vagy nagyapjuktól sok lépést megőriztek hosszú távú memóriájukban és testükkel, táncukkal emlékeztek rájuk. Nem kétséges az, hogy így a tánc a fizikai emlékezet, kinesztetikus emlékezetként testesítette meg a generációk közötti kapcsolatot. Kőpál István a következőképpen idézte vissza erre nézve egyik táncos élményét:

Ketesden voltunk vagy öten-hatan egy táncban. Volt ott egy legény, idősebb volt, mint mink, mert már rég leszerelt, de nem volt még házas. Valami ...-nak hívták, vagy mi. Az, amikor táncolt mindig az apja figuráit járta, csak folyton járta, még a szeme is könnyezett belé. Megkérdeztem tőlle, miért? Azt mondta, hogy, amikor táncol, mindig az apjára emlékszik. Mondtam neki, hogy néha én is látom nagyapámat, ahogy táncolt. Kissé mérgesen hordta magát a táncba, dünnýögte a nótát magában.¹⁸

Varga János Pál is „emlékezett” egy-két figurára, amiket nem táncolt már régen, de fiatalabb korában jól tudott. *A fejemben van még, mondta, csak vissza kell, hogy jöjjön a lábamba.* Evvel arra utalt, hogy bár az emlékezetében megőrződött a lépés kinesztetikusán nem tudta azonnal eltáncolni, csak a zene és kis gyakorlás segítségével.¹⁹ A tánc tehát habituális mozdulatok révén testesül meg, a test emlékeztet, és egyben emlékezik, ahogyan felejt is (Sheets-Johnston 2012: 44–46).

A táncstudás hagyományozódása nem törvényszerűen apa-fiú kapcsolat eredménye, sem Kalotaszegen, sem máshol, hiszen a kislegények ellesték a nagyobb lépéseit, és aztán – jobb esetben – egymásnak segítettek a mozdulatok tökéletesítésében. Erről győz meg bennünket az 1902-ben született Kalló János Ráczkalló inaktelki férfi visszaemlékezése gyermekkorára, amikor a kaszálást csak úgy hátúl motyogtam, próbágtam, mint a táncot (Vasas 1993: 43):

Télibe a jükertbe esténként, miko már a juhokat behajtottuk a pajtába, ott próbátuk a táncot, mer ott nem vót hó. Miko kikerütem oda, már jöttek a kollégák, négyen, haton, asztán fűtűtünk s próbátuk. Azt akartam megtanuni, amit a cigánytő láttam a táncba, mer azt csak ő tudta, hogy megütötte a fődet. Addig jó is vót minden, de miko ezt megtette, én má akko le vótam győzve. De azt is próbágtattuk, amit azoktő a legényektő láttam, akik élölöttem vótak. Amiko tánc vót, min-

18 A haragosan vagy idegesen táncolást többen felhozták, mint a kemény férfias táncstílus jellegzetes viselkedését. Távoli, de beszédes párhuzam a tibeti lámák egyik félelmetes táncának lépései közt található viharlépés (*rdo rje'i 'grös*), amelyet a méltóságteljes nyújtózzkodás (*gying 'chams*) mozdulattal párosít a láma, miközben „mérgesen fogait összeszorítja, és úgy mondja a megfelelő mantrát” (Nebesky-Wojkowitz 1976: 4).

19 Ausztrál és angol kutatók vizsgálták a mozdulatokra való emlékezést. Több táncostól kérték, hogy táncoljanak részleteket a több éve (3–31) nem táncolt táncokból; a kísérletből kiderült, hogy lépések egymáshoz kötésében fennakadások voltak, de a táncosok többsége a zene segítségével vissza tudta táncolni a korábbi mozdulatokat (Stevens–Ginsborg–Lester 2009).

dég ott kucorogtam, hogy nézzem, hogy váltja a lábát. Az egyik megtanuta valamennyire, egyik csak félig, s a másik egy cseppet se. Az osztán kivállott közülünk. (Vasas 1993: 93.)

Még egy fontos ténytet kell leszögeznünk a környező területek hatásával kapcsolatosan: bár a néprajzi szakirodalomban elterjedt az a nézet, hogy a kalotaszegiek az Alföldre jártak nyaranta aratni, az időszobokiak visszaemlékezései ezt nem támasztották alá. Egyformán állították, hogy úrmunkába a Szamos-mentére jártak aratni. Ez viszont nem volt az egyedüli migrációs gyakorlat. A fiatalok a szomszédos és környékbeli falvakba mindig eljártak bálókba vagy éppen lakodalmakba, *elementek vidékbe*, ahogy mondták. De nem maradt a falu lakossága sem látogatók nélkül: a havasi mőcok kocikkal járták a területet faáruikkal, a vándorló cigányok mindennel kereskedtek. Szobokon a disznópásztor cigány, a juhásztor *mindig román vót* és, hogy ez mennyire befolyásolta táncikat és szokásaikat, további kutatást igényel. A tapasztalatok alapján annyi bizonyos, hogy a Nádas-mentével szemben a páros tánc egyszerűbbnek, a legényes szerkezetében és motívikájában eltérő az alszegi anyagban.

KONKLÚZIÓ

A bevezetőben bemutatott Ishi és élete, egy „utolsó” adatközlő, kulcsfontosságú személyiség szomorú története. Kiemelt hagyományőrzők sokszor részesülnek hasonlóban, személyüket csak addig éri kitüntetés, amíg valamely célhoz eszközként, bemutató szereplőként, felhasználják őket. Adatközlők tudása bármennyire is speciális, csupán személyiségük egy szelete, életvitelük kiragadott jelenségének felcsillantása. Tudni kell azt, hogy a fentiekben bemutatott férfiak közül nem mindenki kapná meg a népművészet mestere címet több okból kifolyólag. Alkatuk, tudásuk és felfogásuk más és más szerepre sarkallta őket, és a felületesen explikált, ma oly divatos zsűrizési módszerek alkalmazhatatlanok a falusi férfiak táncos tudásának megítélésére. Kiragadva eredeti közösségi-kulturális közegükből, a közösségek saját eszmerendszere nélkül a tánc csupán fizikai mozgásutánzattá devalválódik. A hagyományozódás vagy inkább öröklődés magába foglalja a közösség értékeit, elvárásait, a testhasználat különböző módozatait. A hagyományt nem megítélni, hanem tisztelni illik, a kutatók kiegyensúlyozott, a megismerő és észlelő, tehát pragmatikus teljes *embodiment* (testbe ágyazott) szerepe ezért elengedhetetlen. Fontos leszögezni tehát azt, hogy az öröklött tánc tudás nem színpadra készült, és ha egyszer oda kerül, akkor megszűnt hagyományosnak lenni. A hagyományozódás nem egy-két sztárolt kulcsadatközlő adatközlő akaratán és szerepeltetésén múlott, ugyanis az egyén nem, az egyéniség táncol. A kis közösségek főleg rituális kontextusban előadott táncainak megértését nemcsak a felszínen megjelenő mozdulatok és kombinációk, hanem a mögöttes filozófia és a testbe ágyazott tudás segítette, formálta, éltette. Az itt idézett néhány férfi, és nő közül többen nemcsak táncukkal, hanem a meghatározó és elengedhetetlen közösségi értékrendszerük felkínálásával járultak hozzá a kalotaszegi legényesről kialakított eddigi kép árnyaltabbá tételéhez. Számomra ők, ahogyan a nem említett és hangot nem kapott többi társuk, mind kulcsfontosságú adatközlők voltak.

SZAKIRODALOM

ARBEAU, Thoinot

1967 *Orchesography*. Dover Publications, Mineola.

BÁTKY Zsigmond

1900 Tamás Kata a bánffyhungyadi nótafa. *Néprajzi Értesítő* 1. 26–28.

CONNELL, John

2011 Epilogue: memories and island music, In: Godfrey Baldacchino (ed.): *Island songs. A global repertoire*. Scarecrow Press, Lanham, 261–280.

ENG, Robert Y.

é. n. China-Korea Culture Wars and National Myths: TV Dramas as Battleground. *The Asia-Pacific Journal: Japan Focus*. Elérhetőség: http://www.japanfocus.org/-Robert_Y_-Eng/3503 (Letöltés dátuma: 2014. november 9).

EPLÉNYI, Anna

2012 *Kalotaszeg tájkarakter-elemzése*. Doktori értekezés. Corvinus Egyetem, Budapest.

FARAGÓ József

1981 Téli legényünnepek a kalotaszegi Kiskapuson, In: Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1981*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 138–159.

GÖNYEY Sándor

1958 Tánctanulás falun. *Táncstudományi Tanulmányok*. 133–144.

HORTON, Robin

1963 The Kalabari „Ekine” Society: A Borderland of Religion and Art. *Africa: Journal of the International African Institute* 33. (2) 94–114.

HOWARD, Keith

1989 Namdo tul norae: ritual and the Intangible Cultural Asset system. *Journal of Ritual Studies* 3. (2) 203–216.

KARÁCSONY Zoltán

1990–1991 Egy bogártelki férfi legényes motívumkincse. *Táncstudományi Tanulmányok*. 121–163.

1995 Az inaktelki Gergely János táncra vonatkozó visszaemlékezései. *Táncstudományi Tanulmányok*. 153–166.

2001 Az inaktelki figurás néprajzi felfedezése. *Tabula* 4. (1) 60–69.

KIRSCHENBLATT-GIMBLETT, Barbara

2004 Intangible cultural heritage as metacultural production. *Museum* 56. (1–2) 51–65.

KOVÁCH Géza – BINDER Pál (szerk).

1981 *A céhes élet Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KÖNCZEI Csongor

2011 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózata*ról. (Kriza Könyvek, 36.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

KRESZ Mária

1960 A fiatalság társas élete a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Közlemények* V. (1) 93–120.

KÜRTI László

1983 The bachelors' dance of Transylvania. *Arabesque* VIII. (6) 8–14.

1987 Juhmérés és henderikázás Magyarlónán. *Ethnographia* XCVIII. (2–4) 385–393.

2000 Kalotaszeg – határ, régió, fogalom. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (szerk.) *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 8. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–53.

- 2001 *The remote borderland: Transylvania in the Hungarian imagination*. SUNY Press, Albany.
- 2004 The last dance. *The Anthropology of East Europe Review* 22. (1) 7–23.
- 2014a Táncantropológia és kritikai tánckutató. *Magyar Tudomány*. (6) 740–748.
- 2014b A kalotaszegi legényes felfedezése és világkörüli útja. In: Salat-Zakariás Erzsébet (szerk.): *Pontosan, szépen – Almási István 80. születésnapjára*. Mega Könyvkiadó, Kolozsvár, 446–473.
- LANGE, Barbara Rose
1996 Lakodalmas rock and the rejection of popular culture in post-socialist Hungary. In: Mark Slobin (ed.): *Returning culture: Musical changes in Central and Eastern Europe*. Duke University Press, Durham, 76–91.
- MARTIN György
1966 Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai. *MTA I. Osztályának Közleményei* XXIII. 201–219.
1967 A kalotaszegi legényes. *Táncművészeti Értesítő* 3. 126–129.
1973 Legényes, verbunk, lassú magyar (szempontok az erdélyi férfitáncok összehasonlító kutatásához). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 251–290.
1977a A táncos és a zene. (Tánczenei terminológia Kalotaszegen.) In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom* IX. Akadémiai Kiadó, Budapest, 357–387.
1977b Egy improvizatív férfitánc struktúrája. *Táncstudományi Tanulmányok*. 264–300.
2004 Mátyás István Mundruc. *Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata*. Mezőgazda Kiadó – ZTI, Budapest.
- MÉRYNÉ TÓTH Margit
1983 Tardoskodd hagyományos táncai és táncélete. In: Balla Kálmán (szerk.): *Új Mindegyes Gyűjtemény 2*. Madách Kiadó, Bratislava, 116–153.
- MURAKÖZI Ágota, Sz.
1968 A magyar parasztfestők és a népművészet viszonya. In: Csallány Dezső (szerk.): *Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XI. Jósza András Múzeum, Budapest, 181–197.
- NEBESKY-WOJKOWITZ, René de
1976 *Tibetan religious dances: Text and translation of the 'Chams yig*. Mouton & Co., The Hague.
- QUIGLEY, Colleen
2014 The Hungarian dance-house movement. In: C. Bithell – J. Hill (eds.): *The Oxford Handbook of Music Revival*. Oxford University Press, New York, 182–202.
- PESOVÁR Ernő
1978 *A magyar nép táncélete*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- SACKMAN, Douglas C.
2010 *Wild Men: Ishi and Kroeber in the wilderness of modern America*. Oxford University Press, New York.
- SALAMONE, Frank A.
1997 *The Yanomami and their interpreters*. University Press of America, Washington DC.
- SHEETS-JOHNSTONE, Maxine
2012 Kinesthetic memory: Further critical reflections and constructive analyses. In: S. C. Koch – T. Fuchs – M. Summa – C. Müller (eds.): *Body memory, metaphor and movement*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, 43–72.
- SOUZY, Alexander
2001 The problem with key informants. *Anthropological Forum* 10. (2) 179–199.

STEVENS, C. – GINSBORG, J. – LESTER, G.

2009 Moving backwards and forwards in time: recalling dance from long-term memory. *International Symposium on Performance Science*. 173–178.

TREMBLAY, Marc-Adélar

1957 The Key Informant Technique: A Nonethnographic Application. *American Anthropologist* 59. (4) 688–701.

VASAS Samu

1993 *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen*. Kráter Kiadó, Pomáz.

PROBLEMA INFORMATORULUI CHEIE ÎN ANTROPOLOGIE: FECIORI ȘI EXPERIENȚE ÎN CĂLATA

Autorul lucrării utilizează munca de teren pe care a efectuat-o în zona Călatei între anii 1982 și 2002. Punctul său de plecare este că figura informatorului cheie, binecunoscută în literatura antropologică-etnografică încă de la lucrarea de pionierat a lui Alfred Kroeber, apare într-o postură distorsionată în culegerile etnografice. Analizând cunoștințele de dans popular al informanților, cunoștințe înregistrate și pe film, focusând pe mecanismele de însușire a cunoștințelor de dans, ajunge la concluzia că schițarea figurii informanților cheie (incluzând cunoștințele acestuia) ca un fel de star, smuls din contextul cultural original, este un gest lipsit de etică, deoarece multe informații utile sunt pierdute, informații ce laudă estetica și filozofia generațiilor anterioare, a femeilor și a dansatorilor mai puțin pricepuți. Căci de fapt dansul este moștenirea tuturor acestor aspecte la un loc.

THE KEY INFORMANT AS AN ANTHROPOLOGICAL PROBLEM – BACHELORS AND EXPERIENCES IN CĂLATA REGION

In this study, the author introduces results of his long-term fieldwork in the Călata region of Romania between 1982–2002. Accordingly, he investigates the problems resulting from the somewhat distorted image of key informants, long hallmark of anthropological-ethnographic method since at least the time of Alfred Kroeber's pioneering study. He introduces several individuals he interviewed and filmed and describes aspects of their dancing abilities. By focusing on how they learned dance, he questions the notion "key-informants" (and their knowledge) as useful and ethical in anthropological fieldwork especially in post-fieldwork practices and outside their original cultural milieu. Leaving aside others (previous generations, women, less skilled dancers) important data are lost about their aesthetics and philosophy. After all, dance is a complex whole anchored to all of these.

KÉPEK

1. Torok Pali János jellegzetes figurái (Nagykapus, 1982)

2. Varga Pál János figurást táncol
(Inaktelke, 1982)

3. Kőpál István legényest táncol
(Kispetri, 1982)

4. Legényes a templom előtt az esküvő után (Inaktelke, 1984)

5. Kistánc a húsvéti bálban (Inaktelke, 1984)

6. Csárdás juhmeréskor a domboldalon (Magyarlóna, 1984)

KÖNCZEI CSILLA

A '60-AS-'80-AS ÉVEK MAGYAR NÉPTÁNCKUTATÁSÁNAK KÉPE A CIGÁNY KULTÚRÁRÓL. BESZÉDMÓDOK ÉS OSZTÁLYOZÁSI RENDSZEREK¹

A z 1960-as 1980-as években kialakult magyar(országi) néptánckutató iskola (elsősorban Martin György, Pesovár Ernő és Pesovár Ferenc és Lányi Ágoston munkásságán keresztül) innovativitása és korszerűsége miatt jogosan nyert el nemzetközi elismertséget (Giurchescu 2007, Kürti 1980). A nagyon jelentős etnográfiai terepkutatás és a táncok nagy mennyiségű filmes dokumentációja mellett legjelentősebb és legnagyobb hatású megvalósításuk egy strukturális elemző módszer kidolgozása (Martin–Pesovár E. 1960, 1964; Martin–Lányi 1964; Martin 1990 stb.), valamint egy olyan történeti regionális modell megalkotása volt, amely egységében láttatta az európai hagyományos tánc kultúrát (Martin 1964, 1979, 1980a, 1980b, 1980c, 1984; Pesovár E. 1967, 1980 stb.). Ez a regionális modell szándékolta transzetni-

1 A dolgozat egy folyamatban levő munka részeredményeit mutatja be. A kutatás ötletét Pozsony Ferencnek köszönhetem, mivel a témában az első előadás egy őáltala szervezett konferencián hangzott el (*Az erdélyi cigányok kultúrája és társadalma*. A Kriza János Néprajzi Társaság konferenciája, Kolozsvár, 2005. november 17.), *A magyar tánc kutatás képe a cigány kultúráról* címmel. Az előadás egy recens változatát a *Musicology, Ethnography and Culture: The Roma as European People. A Conference and Celebration of the Life and Work of Katalin Kovalcsik / Zenetudomány, néprajz és kultúra: A roma mint európai nép. Konferencia Kovalcsik Katalin emlékére* elnevezésű konferencián mutattam be angol nyelven (Szerzők: Michael Stewart, Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete, Budapest, 2014. december 12–13.), *Looking for Roma in the Hungarian literature on traditional dance culture / Romák keresése a hagyományos tánc kultúráról* szóló magyar szakirodalomban címmel. Az itt közölt szöveg mindkét előadásra támaszkodik, és a jövőben szándékom szerint bővebb változat is születik majd belőle.

kus jellegű volt, amelyikből kiolvasható az a törekvés, hogy általa túl lehessen lépni azon a korábbi időszakban kialakult „összeszűkülő szemléleten”, ami a hagyományos táncok kutatásában és reprezentálásában a nemzeti keretek kizárólagosságát jelentette. Martin György több helyen is megfogalmazza azt a vízióját, ami szerint a hagyományos tánc-kultúra több etnikum közös regionális öröksége. Az 1925–1947 közötti időszakról szólva például azt kifogásolja, hogy a magyar és a román néptánc kutatás egyaránt figyelmen kívül hagyta azt az evidenciát, hogy az erdélyi férfitáncokat a saját etnikumhoz tartozókon kívül a másik etnikum tagjai is táncolták.² A magyar tánc kutatók több helyen is világosan kifejtik, hogy szerintük Európa tánc kultúrája egy összefüggő egészet képez, amelyen belül a nagy régióknak közös arculata van, és utalnak arra, hogy az etnikusként számon tartott különbségek tulajdonképpen a kései korszakok nemzetépítésének termékei.³

Amikor a magyar tánc kutatók megrajzolják a regionálisan tagolható egységes európai hagyományos tánc kultúra képét, magyarázatként egy amúgy közkedvelt sémához nyúlnak, a régiók kelet-nyugat tengelyen végbemenő fejlődésbeli fáziseltolódásainak az elméletéhez. Eszerint a társadalmi fejlődés eltérő ritmusa és a sajátos történelmi helyzetek kialakulása bizonyos regionális tánc kultúrák stagnálásához vezetett, míg más tánc kultúrák tovább fejlődhetek a társadalmi progressziónak köszönhetően. Így, míg a középkorban egész Európára általánosan jellemző volt a kollektív csoporttáncok (a kör- és lánc táncok) divatja, ez a divat a fejlődő régiókban a későbbi korszakokban fokozatosan eltűnt, illetve ami belőle nyomokban máig fennmaradt, azt „túlélő maradványnak” kell tekintenünk, mint például a magyar nyelvterületen a leánykörtáncokat. Ez a középkori-asnak számító tánc kultúra mára már csak a balkáni régióban található meg kompakt formában, a többi, tőle nyugatra eső régiókban felváltották a fejlettebbként értelmezett tánc formák, történeti sorrendben először a reneszánsz „felszabadító” hatására kialakult improvizatív individuális és páros táncok, majd az újkorban a polgárosodással együtt a polgári tánc kultúra, amire a szabályozott kollektív páros táncok a jellemzők. A történeti fejlődés e három fázisa térben három nagy régióra, Kelet-, Közép- és Nyugat-Európára vetítődik ki. Ebben a modellben Kelet-Európa reprezentálja a középkort, Közép-Európa a reneszánszt, és Nyugat-Európa az újkort.⁴ A magyar társadalom használatában levő

2 „Sajnálatosan figyelemreméltó, hogy ezidőtájt sem magyar, sem a magyar, sem a román néptánc kutatás egyetlen említést sem tett arra vonatkozóan, hogy az erdélyi férfitáncok ugyanazon a területen a másik nemzetiség körében is élnek. A megelőző korszak elfogulatlanabb, tárgyilagosabb szemlélete ebben az időben összeszűkül: s egyoldalún csak nemzeti keretben kutatta, vizsgált népi tánc kultúrát.” (Martin 1981: 179–180.)

3 „E nagyobb európai tájak népi tánc kultúrája – függetlenül a nyelvtől és nemzetiségtől – meglehetősen egyivású még akkor is, ha az egyes népek nemzeti öntudatra ébredésük óta gondosan számon tartják és hangsúlyozzák megkülönböztető jegyeiket. A madártávlatból szemlélődő számára egyrészt a balkáni, másrészt a középkor-kelet-európai, vagy pedig a nyugat-európai népek táncai meglehetősen egybeesőnek. A külső szemlélő kevésbé tudja megkülönböztetni az oroszot az ukrántól, a szlovákot a magyartól vagy erdélyi románától, az oltféniai románt a szerbtől, a macedónt a bulgártól. A németet pedig éppoly nehezen választja el a csehtől vagy lengyeltől, mint a svédet a finntől.” (Pesovár E. 1980: 10) „A [tánc]nevek széles körű interetnikus és szociális használata, egyazon tánc név különböző nyelvű népeknél és más társadalmi osztályokban való megjelenése azt mutatja, hogy Európában nemcsak a nemzeti kultúrák egyértelmű szétválasztása ütközik nehézségekbe, de ezen belül nem mindig magától értetődő a paraszti, úri, polgári, ill. populáris vagy elit rétegek merev elhatárolása.” (Martin 1984: 153.)

4 „A különböző periódusokra jellemző tánc típusok eltérő arányú továbbélése alapján elmondhatjuk azt is, hogy a három történeti kor nemcsak időben, de térben is megragadható, s mint tagoló tényező meghatározta az egyes regionális tánc kultúrák karakterét.” (Pesovár E. 1980: 9.)

hagyományos tánc kultúra Martin György értelmezésében valahol a középső fázis felső szakaszában helyezkedik el, a késő reneszánsz és a korai polgárosodás szintjén.⁵

Az egységesnek tekintett magyar hagyományos tánc kultúrát ebben az időszakban a magyar tánc tipológia maga során befele is a történeti fejlődés logikája alapján tagolja, ami szerint az egyes tánc típusokon belül az altípusok egy közös alap történetileg kialakult szintjeit képviselik. „A magyar néptánc kincs főbb vonásaiban egységes képet mutat. A különböző történeti rétegek időben egymás mellett megférnek és térben az egész nyelvterületre kiterjeszkednek. Csaknem mindenütt ugyanazok az alaptánc típusok élnek együtt a *fejlettség különböző fokán*, kisebb-nagyobb eltérésekkel, változó intenzitással.” – írja Pesovár Ferenc. (Pesovár F. 1983: 37 – kiemelés tőlem.) Ennek a logikának az alkalmazására jó példa az, ahogyan Pesovár Ernő egy fejlődési lánc sorozatba állítja az ún. ugrós-legényes típus családdhoz sorolt altípusokat egy tudomány népszerűsítő munkában: „az egymással rokon vonások és az elhatároló jegyek sorát vehetjük számba, ha egymás mellé állítjuk az *ugrós-legényes típus családd* különböző, területi változatait. Szinte láncszerűen kapcsolódó sorozatot alkotnak a közölt változatok eképpen: Somogyi ugrós – Sárközi ugrós – Rábaközi dus – Délalföldi ugrós – Felső Tiszavidéki ugrós – Cigánytánc – Mezőségi legényes – Pontozó – Kalotaszegi legényes.” (Pesovár E.–Lányi 1974: 9.) Bár a fejlődés kritériumát ebben a szövegben nem fejti ki explicit módon, az egyes altípusok rövid jellemzéséből kihámozható, hogy a fejlettség mutatója a strukturális megformáltság szintje, a fejlődés iránya pedig az egyszerűbb, amorfabb formáktól a bonyolultabb, szilárdabb szerkezetek felé tart:

Somogyi ugrós / „*primérb*bb forma” – Sárközi ugrós / „E motívum (a cifra) sorozatos ismétlődéséből felépülő motívumsorokat azonban már a következetesen alkalmazott záró motívum határolja.” – Rábaközi dus / „*további formai gazdagodás*”, „*határozottabb komponálási elv*” / „a motívumkomponálási elv markánsabb jegyei” / a szerkesztés határozottabb elvei” – Délalföldi ugrós / „*új szín*”: „*gazdagabb formavilág*”, „a ritmikai-akusztikai hatást fokozó tapsos-csapásolók” – Felső Tiszavidéki „*rövidebb* motívumsorok”, „motívumok gyakribb váltogatása” – Cigánytánc / kapcsolat a mezőségi legényes felé: „Különösen szembeötlő ez a rokonság, ha a legényesek bemutatásában is az egyszerűtől haladunk az összetettebb változat felé.” – Mezőségi legényes / „kezdő motívum nélküli, egynemű, zárlattal határolt egységek” – Pontozó / ugyanúgy, DE: „*Új vonása* viszont a pontozónak a zárlat-előkészítő formulák változatos alkalmazása és a záró motívumok ritmikai játéka.” – Kalotaszegi legényes / „Az erdélyi legényesek formailag legfejlettebb alakja Kalotaszegre jellemző, s példánk (19. sz. tánc) e tánc típus egyik olyan remekbe komponált változata, mely nemcsak összegezi mindazokat a szerkesztési, alkotó elveket, melyeket eddig vázoltunk, hanem néhány további vonással is gazdagítja a régi stílus férfitáncainkról kialakított képét.” (Pesovár E. – Lányi 1974: 9–11 – kiemelések tőlem.)

Látható, hogy a magyar tánc kutatás által kialakított tipológia, aminek alapján a különböző táncokat osztályozzák, típusokba és altípusokba osztják, és kialakítják az ezek közötti viszonyrendszert, bevallottan a territorialitás elvén alapszik. A különböző értelkezések a táncok „területi változatairól” beszélnek, amit úgy kell értenünk, hogy a nagy európai tánc dialektusok, azon belül a Közép-Kelet Európába helyezhető tánc dialektus, és az ezen belül fellelhető tánc típusok altípusai különböző méretű, egymásba helyezhető földrajzi-regionális egységekre oszlanak. Ebben a gondolati keretben tulajdonképpen értelmetlen lenne magyar, román, cigány, vagy egyéb etnikus csoportok tánc airól beszélni, legalábbis a szónak abban a jelentésében, ami szerint a különböző etnikumok külön, csakis a sajátjuknak tekinthető (tánc) kultúrával rendelkezének. Ennek a logikának az

5 „Tánc életünk fejlődése így hosszú időre megrekedt az általános európai műfaji-formai fejlődés egy korábbi, újkor eleji szintjén.” (Martin 1980a: 444.)

alapján az egyes etnikumoknak, egy kicsit viccesen fogalmazva, nincs is saját szerzői joguk (copyright-juk) az általuk járt táncokra, hiszen a különböző etnikai csoportokhoz tartozó egyének vagy közösségek egy közös európai örökség történeti változatainak fogalmazóivá válnak. Ez a szemléletmód elvileg gyökeresen eltér a Kelet-Európában korábbi időszakokban domináló nemzeti romantikus felfogástól, ami ősi egyedi kultúrák folyamatos továbbélését feltételezte.

A táncok és tánc típusok alfajainak címkézésében ennek ellenére latens, vagy sokszor kevésbé latens módon mégis megjelennek az etnikai markerek a '60-as–'80-as évek magyar tánc kutatásában. A 'Kárpát-medence tánc kultúrája', ami egy regionális elven alapuló megnevezés, rendszerint váltakozik, és ezért felcserélhetővé válik a 'magyar tánc kultúra' szintagma különböző változataival (mint például 'a magyar tánc', 'a magyar tánc kincs', 'a magyar néptánc', vagy csak egyszerűen 'néptáncaink', értsd, a 'MI magyar tánc hagyományunk' megnevezésekkel). Ilyen módon a Kárpát-medence tánc kultúrája gyakran magyar tánc kultúráként értelmezhető, ami interetnikus kapcsolatokon keresztül illeszkedik más nemzeti tánc kultúrákhoz. Ennek megfelelően a magyar tánc hagyomány társ kategóriájaként valóban megemlítődnek a szomszédos etnikus csoportok tánc hagyományai is (rendszerint „bevett”, illetve államisággal rendelkező nemzetiségeké, mint az osztrákoké, szlovéneké, szlovákoké, németeké, románoké), amelyekben az egyes 'magyar' tánc típusokba/altánc típusokba sorolható, vagy azokkal rokonítható táncok is megtalálhatóak. A magyarral szomszédos etnikumok tánc hagyományaiban fellelhető 'rokon' táncok a leggyakrabban az egyes tánc típusok történeti rétegeinek bemutatásakor bukkannak fel, csak néhány példával illusztrálva, a kanásztánc esetében az osztrák, szlovén, szlovák, szász és erdélyi román 'rokonság', a gyors forgós táncoknál a román, szlovák, goral, a csárdásnál pedig a szlovák, román, délszláv „szomszédaink” említődnek.⁶

Az etnikai kategorizáció ellentmond a fentebb ismertetett territorialitáson alapuló osztályozási rendszernek, hiszen ennek alapján a különböző történeti rétegek megőrzése már nem az egyes vidékeket jellemezné, hanem az egyes etnikumokat. A két egymásnak ellentmondó, a regionális elvű és az etnikus elvű osztályozási rendszer párhuzamos, és sokszor vegyített alkalmazása zavarossá teszi az elemzett diskurzust. A regionálisan tagolt társadalom közös történeti örökségként felfogott tánc kultúra fogalma mellett megjelenik az etnikus tánc kultúra kategóriája, a maga külön magyarázatra szoruló viszonyrendszerével. A történeti fejlődés fáziseltolódások ebben a diskurzív alakzatban már nem a regionális különbségekben jelenítődnek meg, hanem az egyes etnikumok tánc hagyományai közötti eltérésekben, ami a maga során visszavezethet, egyrészt oda, hogy az egyes etnikumokat a kezdetlegesebb-fejlettebb kultúrával rendelkező társadalmak skálája mentén helyezzük el, másrészt pedig oda, hogy újra kölcsönzésről, kultúrát adó és kultúrát átvevő népekről beszélhessünk. Az átadás-átvétel mechanizmusának adaptálása alkalmat kínál arra is, hogy az egyes etnikus csoportok között hierarchiát állítsunk

6 „A kanásztánc e formái az egész magyar nyelvterületen és a Kárpát-medence minden részén ismertek. Leggyakoribbak a Dél-Dunántúlon, ritkábbak Erdélyben. Közvetlen rokonai az osztrák, szlovén, szlovák, szász és erdélyi román tánc kincsben is feltűnnek.” (Martin 1974: 27.) „A forgós páros táncoknak kiterjedt a rokonsági köre. Az erdélyi és alföldi románok Hategana, Hărtag, Zdrancanita, Bătuta, Mărunțelu és Învîrtita, a szlovákok Friska és Krucena, a morvák Sedlacka, a goralok Goralski nevű táncai is e régi forgós párostánc-típus rokonai.” (Martin 1974: 35.) „[A csárdás] Divatja [...] a magyar nyelvterület határain túlra is kiterjedt, és szomszédaink párosrác-kultúrájára is hatott (vö. a szlovák cardas, friska, a román Ceardaș, Hategana, Tiganeasca a délszláv madarac, rance és drmes nevű táncokkal) pl. a csárdás divatja rájuk is kiterjedt [...]” (Martin 1974: 40.)

fel.⁷ Pesovár Ferenc Fejér megyei monográfiájában például az átadó és a táncdivatokat terjesztő népek a következő sorrendben kerülnek felsorolásra: az adott értelmezési keretben a magyar táncéletre hatással volt Ausztria (ami ebben az esetben országgént van elnevezve), mint a nyugati táncdivatok közvetítője, a német telepések, mint a polgári báli táncok továbbítói és terjesztői, a szlovákokra viszont már az az új magyar táncstílus volt hatással, a dél-szlovénekkel, a bolgárokkal pedig a közös középkori gyökereknek tulajdoníthatóan egymáshoz rokonítható táncok éltek tovább. Ezután következnek a felsorolásban a románok és az albánok is. A felsorolt etnikus csoportok hierarchiája ezek szerint a következőképpen vázolható fel: Ausztria/németek – magyarok – szlovákok – dél-szlovének/bolgárok/románok/albánok. Térbeli elhelyezkedésük pedig egyben nagyvonalakban megfeleltethető a három nagy történeti fejlődési szintet reprezentáló európai régióinak (Pesovár F. 1983)

Hova helyezi ez a beszédmód a Kárpát-medencében élő cigányság táncagyományát? A hatvanas-nyolcvanas évek magyar táncelméleti, táncmonográfiai és népszerűsítő munkáit olvasva szembetűnő, hogy a romákról nagyon ritkán esik szó, annak ellenére, hogy a köznapi tudat nagyon jó táncosoknak tartja őket. Pesovár Ferenc Fejér megyei monográfiájához hasonlóan több átfogó jellegű tanulmányban és kötetben sem említődnek azoknak az etnikumoknak a sorában, akik saját 'táncagyománnyal' rendelkeznek. Martin György ezzel a kérdéssel kapcsolatban úgy érvel, hogy a cigányság földrajzi szétszórtsága, etnikai-nyelvi sokfélesége és sajátos társadalmi helyzete miatt nem tudott önálló egységes kultúrát kialakítani.⁸ Ennek a felfogásnak köszönhetően a két egymásba játszó regionális és etnikus taxonómia legfelső szintjein, ahol a 'kárpát-medencei', vagy a 'magyar' táncművészet általánosan, illetve a nagy táncdialektusok és a nagy táncstílusok formájában reprezentálódnak, a romák láthatatlanná válnak. Megjelennek azonban az alsóbb szinteken, bizonyos táncstílusok alfajainak történeti variációinak a felsorolásában, illetve az adatközlések és a források között a táncok elnevezésében, illetve a táncos adatközlők etnikai hovatartozásának a megjelölésében. Bizonyos munkákban nyomon követhető, hogyan „tűnnek el”, azaz válnak láthatatlanná a romák, ahogyan az osztályozási rendszer hierarchikus szintjein felfelé haladunk: az adattárban a személyesíthető és meny-

7 Martin György történeti táncmodelljével kapcsolatban korábban is kifejtettem, hogy nem mentes a klasszikus egyenes vonalú evolucionizmus szemléletmódjától, aminek megvannak a maga hátulütői. Annakidején azzal a feltételezéssel kapcsolatban fejeztem ki a kétségeimet, hogy a tánc szerkezete a fejlettség mutatója lehet. (Könczei 2009a, b) Itt azt a problémát szeretném felvetni, hogy amennyiben az egyes etnikumok szerint tagolt kulturális egységeket egy egyenes vonalú fejlődési sorrendbe állítjuk, óhatatlanul beleeshetünk abba a csapdába, hogy egyik etnikum kultúráját egy másik etnikum korábbi fejlődési fázisává degradáljuk, illetve, hogy egy hierarchiát állítunk fel a „fejlettebb” és az „elmaradottabb” etnikumok között. Az etnicitás és a kultúra amúgy is problematikus viszonyára egyébként ebben a dolgozatban nem tudok kitérni.

8 „A keleteurópai cigányság tánc- és zenefolklórja az itt élő népekével több évszázados szimbiozisban alakult. Hagyományaik a keleteurópai népek kultúrájának akkor is szerves részét jelentik, ha szétszórt településeik, etnikai-nyelvi sokféleségük, sajátos társadalmi helyzetük miatt nem alakíthatóak ki önálló nyelvi, kulturális, területi egységet, s így nem szólhattak bele a viharos történelmi táj amúgy is bonyolult nemzetiségi kérdéseibe.” (Martin 1980b: 67.)

nyiségi gyűjtési adatok között (hány táncost vettek hány méter filmre, stb.)⁹ szereplő romák és cigánytáncok a régió tánc kultúrájának általános bemutatásánál egyáltalán nem említődnek. A roma táncosok és a cigánytáncok a reprezentáció legmagasabb szintjein, amikor a tánc típusokról és a tánc dialektusokról általában beszélnek, beleolvastatdnak a 'magyar' tánc kultúrába, úgy is mondhatnánk, asszimilálódnak.

A történeti örökségként értelmezett tánc típusok változatai közül a legmarkánsabb és a legjobban reprezentált romák által előadott tánc a *botoló*. A botolót Martin György és Pesovár Ernő így ismerteti: „Az északkeleti tánc dialektus *történetileg legkorábbi rétege* az eszközös pásztortánc és a hozzá kapcsolódó, *ma már elsősorban a cigányoknál élő botoló tánc*. E táncok legnagyobb része a terület keleti részéről került elő, Szatmárból, Beregből és a Nyírség keleti széléről. A nyugati részekről kevesebb és szegényesebb, töredékesebb változatot ismerünk. A visszaemlékezések szerint azonban néhány évtizede még itt is intenzívebben élt e tánc típus. [...] Másik *archaikus* – férfi és nő által járt – páros formában a táncoló nőt körülbotoló férfi a küzdő forma sajátos forgató, vágó, ütő mozdulatait végzi a nő teste körül.

E két *régies típus* ma elsősorban a *primérből tánc kultúrát őrző cigányoknál* és a pásztorság elszigeteltebb, hagyományőrzőbb idősebb rétegénél található meg. A visszaemlékezések alapján ezek a formák a századforduló táján még elevenen éltek a Felső-Tisza-vidéki, nyírségi, szatmári és beregi pásztorok körében is.” (MARTIN – PESOVÁR E. 1980: 30. Kiemelések tőlem.) A botoló a magyar tánc tipológia rendjében a fejlődési lánc legelején helyezkedik el, még az ún. ugrós-legényes tánc típus előtt. A szatmári cigánybotolót a 16-18. században kialakult hajdútánc máig fennmaradt régies, archaikus táncaként könyvelik el, ami a 'magyar tánc kultúra' (néhol kárpát-medencei tánc kultúra) szerves részét képezi. Ez a bizonyos kontextusokban 'magyarként' tételezett tánc kultúra 'legcigányabb' tánca, azaz a leginkább 'cigányként' reprezentált tánca, ami szoros összefüggésben állhat a magyar tánc kutatás beszédmódjának logikájával, ami azáltal, hogy különbséget tesz a fejlettebb és a fejletlenebb etnikus csoportok között, beleesik a korai egyenes vona-

9 „MTA Ft. 795. 1-13. (85 méter).

Tartalma: Kanásztánc, zsebkendő tánc, ugrós, férfi szólók 2 táncostól.

Zene: AP 5484. (Alapi play-back zene) és IKM mgt.

Fotó: IKM Tf. 4975-5024., és Néprajzi Múzeum Tf. 1525. Lsz. közül.

Gyűjtő: Pesovár Ernő, Pesovár Ferenc 1960. VI. 6. ÁNE Ft. (60. méter)

Tartalma: Cigánytáncok 8 táncostól. Az Enyingi Hagyományőrző Együttes tagjai.

Gyűjtő: Balogh Márton, Botos József, Pesovár Ferenc, Sajti Sándor, Széll Gyula 1979. III. 7-én

Enyingen, Sajti Sándor és Széll Gyula 1979. IV. 21-én Veresegyházán (289.)”

„5-18. Cigánytáncok. MTA Ft. 1092. 21-34. Az Enyingi Hagyományőrző Együttes tagjai. (1981)

19-25. Cigánytáncok. ÁNE Dt. Az Enyingi Hagyományőrző Együttes tagjai (1979). 290. old.”

MTA Ft. 1092. 21-34. (466 méter, más vidéki cigánnyal együtt, ebből Enying kb. 100 méter, hangos).

Tartalma: Cigánytáncok 12 táncostól. Az Enyingi Hagyományőrző Együttes tagjai.

Zene: MTA Mgt. 4255-56.

Fotó: MTA Tf. 41. 441-549.

Gyűjtő: Csapó Károly, Erdélyi Tibor, Kovalcsik Katalin, Martin György 1981. V. 22-24.

„Táncosok:

Bocsor József 84 éves, 1 férfi (magyar), Erdélyi Rudolf sz. Szombathely, Vas m. (1948), Farkas Ildikó sz. Devecser, Veszprém m. (1965), Farkas Róbert 9 éves,

Farkas Zoltánné, Sztójka Rozália, Kolompár Ilona sz. Siófok, Somogy. (1956), Kolompár Kálmán 55 éves, sz. Siófok, Lakatos Gusztáv sz. Kálóz, Fejér m. (1955), Lakatos István sz. Kálóz, Fejér m. (1958), Lakatos János 9 éves, Lakatos János sz. Kálóz, Fejér m. (1950), Lakatos Jánosné (1953). Sztójka Rozália, Raffael János 20 éves, Sztójka János sz. Sárbogárd, Fejér m. (1957), Sztójka Moki 7 éves, Sztójka Borbála 23 éves”

(Pesovár F. 1983 Adattár – kiemelések tőlem.)

lú és egyirányú evolúciós elméletek csapdájába, amennyiben felkinál egy olyan fogalmi keretet, aminek alapján egyes népek kultúráját más népek kultúrájának korábbi fázisaként értelmezhetünk. Ebbe a beszédmódba illeszthető a roma közösségek kultúrájáról kialakult egyik domináns képzet is, ami alapján a kárpát-medencei romák kultúrájára úgy tekinthetünk, mint a magyar hagyományos kultúra korábbi szakaszainak leletére. A cigányságot a magyar tánc kutatás általában véve egy olyan szerepben látta, amiben azok más népek archaikus, divatjamúlt táncainak átvevőivé és megőrzőivé válnak.

Ezt illusztrálja a *Magyar Néprajzi Lexikon* 'cigánytánc' szócikke is:

„*cigánytánc*: A cigányok tánc kultúrájának viszonylagos egységéről csak kisebb területeken belül lehet szó, mert tánc kincsük regionálisan módosulva kapcsolódik a befogadó népekével, s rendszerint e népek *régibb hagyományait* alakítják sajátos előadásmódjuk szerint. A Balkánon a lánc táncok *régibb formáinak* s bizonyos rituális táncoknak a *hordozói*. A Kárpát-medencében szóló férfi- és páros táncok, valamint *fegyvertáncok archaikus formáinak őrzői, alakítói*, vagyis tánc kincsük alapvonásaiban *igazodik* az itt élő népek eléggé egyívású *régi táncaihoz*. Törzsek vagy foglalkozások szerint legfeljebb a tánc hagyományok őrzésének intenzitása, asszimilációjuk foka szerint vannak kisebb különbségek. Tánc kultúrájuk regionális eltérései inkább a helyi parasztlakosság táncainak *régibb – sokszor már elfelejtett – rétegéhez való alkalmazkodásukról* tanúskodnak. A Duna menti ún. román cigányok pl. bizonyos balkáni lánc tánc formák *hordozói*, a Felső-Tisza vidékiek a pásztortáncokkal rokon *botolóban* jeleskednek, Erdélyben pedig a friss csárdás *régies, összefogódzás nélküli formáját (cigánycsárdás, csingerita)* tartják jellegzetes cigánytáncnak. A K-európai paraszti tánc folklór sok *régi elemének megőrzését* mutatja az is, hogy a parasztság „cigány” „cigányos” pejoratív jelzője gyakran saját volt hagyományai *elavultnak ítélt elemeire* vonatkozik, amelyek *fokozatosan a cigányok használatába kerültek át*. [...]” (Martin 1977: 427 – kiemelések tőlem.) Ha az egymással összevesszük és egymás jelentését erősítő kifejezéseket összeolvassuk, a romák szerepe a következő képbe vetíthető ki: a romák a régi hagyományok, a régibb formák, a régies táncok, az archaikus, elfelejtett rétegek, az elavultnak ítélt elemek megőrzői, hordozói, használói (legjobb esetben alakítói), akiknek a tánc kincse alapvonásaiban *igazodik* az itt élő népek eléggé egyívású *régi táncaihoz*.

Martin György 1977-ben publikált szócikkében még erőteljesen sztereotipizál. A későbbiek során sokkal árnyaltabban gondolkodik a cigányok tánc életéről. 1980-ban az erről a témáról irt dolgozatában már így fogalmaz: „A többévszázados együttélés során átvett elemeket azonban mindig olyan *sajátos, alkotó módon formálták magukévá*, hogy a szóbanforgó tánc stílusok, típusok esetében *önálló cigány verziók kialakulásáról kell beszélünk a puszta átvétel helyett.*” (Martin 1980d: 73 – kiemelés tőlem.)

SZUBJEKTÍV ZÁRADÉK

A tudományos beszéd módok forgalmazódása nem marad a szakma határain belül, az általa felkinált gondolkodási keret hatása más területekre is kiterjed. 1953 és 2000 között Magyarországon 56 személynek osztották ki a *Népművészet mestere* diplomát táncalkotói és táncelőadói teljesítményének elismeréséül. A díjazottak összetétele társadalmi és nemzetiségi hovatartozás szerint a következő: 37 magyar állampolgárságú, Magyaror-

szágon született és magyar nemzetiségű, 12 „határontúli” magyar nemzetiségű, 7 magyar állampolgárságú, Magyarországon született, nem magyar nemzetiségű. Az összes kitüntetett táncos személyiség között egy roma van, a nyírvasvári illetőségű Rostás Ferenc (sz. 1919), aki a cigánybotoló kitűnő ismerője és előadójaként nyerte el a *Népművészet mestere* címet. A közép-erdélyi legényes előadásáért ugyanakkor, ugyanabban az időszakban 9 romániai magyar táncos egyéniség kapott diplomát. (Felföldi–Gombos 2001) A magyar tánc kutatás szerint a magyar nyelvterületen a botoló a legkezdetelegesebb férfitánc, a legényes pedig a legfejlettebb. A kérdés az, hogy elgondolhatóvá teszi-e ez a beszédmód azt, hogy egy roma táncos egyéniség ne csak a legarchaikusabbnak tartott tánc képviselőjeként nyerjen elismerést, hanem a többi, fejlettebbnek tekintett szinten is, mint például amilyen a kalotaszegi legényes?

Korniss Péter egy 1969-ben készült fényképén egy szólótáncos mögött feltűnik egy roma férfi. Egy kicsit félrenéz, tekintete feszült, a keze csípőjén, valamire várakozik. A férfi Árus Ferenc, mérai lakos, kitűnő zenész, táncos, az összes helyi tánc, köztük a kalotaszegi legényes kitűnő ismerője és előadója, minden valószínűség szerint a mérai verbunk megalkotója.¹⁰ A fényképen látható feszült várakozás lehetséges olvasata ez lehet: vajon egy, az ő helyzetében levő személy juthat-e abba a helyzetbe, hogy romaként ő reprezentálja a Kárpát-medence tánc kultúrájában csúcspontnak tekintett kalotaszegi legényest?¹¹

SZAKIRODALOM

FELFÖLDI László – GOMBOS András

2001 *Living Human Treasures in Hungary. Folk Dance*. European Folklore Institute, Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

GIURCHESCU, Anca

2007 A Historical Perspective on the Analysis of Dance Structure in the International Folk Music Council (IFMC) / International Council for Traditional Music (ICTM). In: Adrienne L. Kaeppler – Elsie Ivanchich Dunin (eds.): *Dance Structures. Perspectives on the Analysis of Human Movement*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 3–18.

KORNISS Péter

1975 *Elindultam világ útján. Magyar népszokások*. Corvina, Budapest.

KÖNCZEI Csilla

2007–2009a A tánc mint multimédiális poétikai kommunikáció In: Uő: *Táncelméleti írások – Writings in Dance Theory*. EFES, Kolozsvár/Cluj, 47–51.

2007–2009b A nemverbális rítusok verbális értelmezhetőségéről. In: Uő: *Táncelméleti írások – Writings in Dance Theory*. EFES, Kolozsvár/Cluj, 69–85.

10 Lásd ugyanebben a kötetben Könczei Csongor írását, illetve a 2011-ben megjelent kötetét. A fénykép forrása Korniss 1975, a fényképet Martin György is közölte (Martin 1974: 7c kép).

11 A kép szubjektív olvasatát több éves személyes ismeretsséggel, sok beszélgetéssel, több interjúval és hangfelvétellel, közös táncolásokkal és muzsikálásokkal is alá tudnám támasztani.

KÖNCZEI Csongor

2011 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatairól.* (Kriza Könyvek, 36.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

KÜRTI László

1980 Hungarian Dance Structures: A Linguistic Approach. In: Puri, R. – Jorgensen, J. (eds.): *Journal for the Anthropological Study of Human Movement* 1. (1) 45–62.

MARTIN György

1964 Magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatai. In: *MTA I. Osztályának Közleményei* 21.

1974 *A magyar nép táncai.* Corvina Kiadó, Budapest.

1977 „cigánytánc” (címszó) In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 427–429. (<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1129.html>)

1979 A Magyar tánc kincs történeti rétegei. In: Ortutay Gyula (szerk.): *A magyar folklór.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 485–523.

1980a Rögtönzés és szabályozódás a magyar néptáncokban. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom XI–XII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 411–449.

1980b Táncdialektusok és történeti táncdivatok. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 7. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 139–145.

1980c A Kárpát-medence népeinek tánc kultúrája. In: Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptánc hagyományok.* Zeneműkiadó, Budapest, 11–15.

1980d A cigányság hagyományai és szerepe a kelet-európai népek tánc kultúrájában. In: Berlász Melinda – Domokos Mária (szerk.): *Zenatudományi Dolgozatok 1980.* MTA Zenatudományi Intézete, Budapest, 67–74.

1981 Az erdélyi férfitáncok kutatása. *Zenatudományi dolgozatok.* Budapest, 173–190.

1984a Népi tánc hagyomány és nemzeti tánc típusok Kelet-Közép-Európában, a XVI–XIX. században. *Separatum ex Ethnographia* XCV/3. Budapest.

1984b Tánc és társadalom. Történeti táncnévadás-típusok itthon és Európában. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* (Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés szak előadásai). Budapest, 152–164.

1990 A néptáncok elemzése és rendszerezése. In: Dömötör Tekla (szerk.): *Magyar Néprajz VI. Népzene, Néptánc, Népi játék.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 189–194.

MARTIN György – LÁNYI Ágoston

1964 *Motívumkutatás – motívumrendszerezés. A sárköz-dunamenti táncok motívumkincse.* Melléklet: *Sárköz-dunamenti motívumtár.* Budapest.

MARTIN György – PESOVÁR Ernő

1960 A magyar néptánc szerkezeti elemzése. Módszertani vázlat. In: Dienes Gedeon – Morvay Péter (szerk.) *Tánc tudományi Tanulmányok 1959–60.* Kiadja a Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Bizottsága, Budapest, 211–248.

1964 A motívumtípus meghatározása a táncfolklórban. In: Dienes Gedeon (szerk.) *Tánc tudományi Tanulmányok 1963–64.* Kiadja a Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Bizottsága, Budapest, 193–233.

1980 Az alföldi tánc hagyomány és Szabolcs-Szatmár megye táncai. In: Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptánc hagyományok.* Zeneműkiadó, Budapest, 29–36.

PESOVÁR Ernő

1967 Európai tánc kultúra, nemzeti tánc kultúrák. (Tánc történeti esszé.) *Tánc művészeti Értesítő.* (2) 38–43.

- 1980 Európai táncművészet – nemzeti táncművészet. In: Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptáncgyűjtemények*. Zeneműkiadó, Budapest, 8–10.
- PESOVÁR Ernő – LÁNYI Ágoston
1974 *A magyar nép táncművészete. Néptánciskola I–II*. Szerkesztette Vásárhelyi László. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- PESOVÁR FERENC
1983 *A juhait kereső pásztor. Fejér megyei néptáncok*. Székesfehérvár.

REPREZENTAREA CULTURII ROME ÎN CERCETAREA DANSULUI POPULAR DIN UNGARIA ÎN ANII 1960–1980. DISCURSURI ȘI SISTEME DE CLASIFICARE

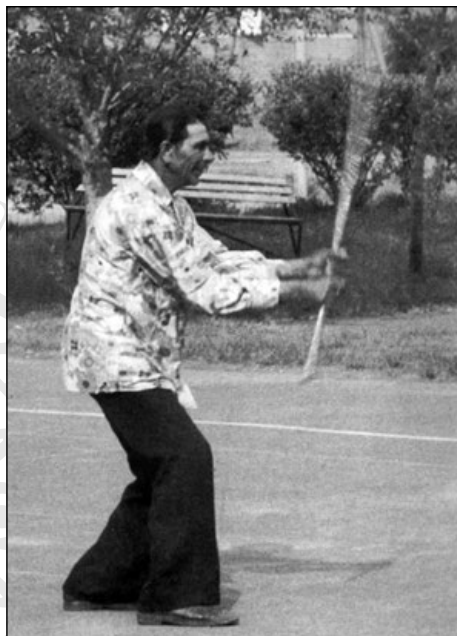
Școala de cercetare etnocoerologică din Ungaria (prin opera lui György Martin, Ernő Pesovár, ș.a.), fondată în anii 1960–1980 și câștigând o recunoaștere internațională, încercase să iasă din paradigma național-romantică, creând un model transetnic de tip evoluționist, în cadrul căreia culturile naționale dansante se propuneau a fi înțelese ca și niște variațiuni ale unei moșteniri istorice comune europene, care se puteau a fi înșirate pe un traseu al evoluției. Astfel, una dintre reprezentările dominante ale culturii romilor devine să fie ușor integrată în acest model: pornind de la această premiză, cultura romilor din Bazinul Carpatic nu e altceva, decât o etapă mai arhaică a culturii tradiționale maghiare. Totodată deoarece rolul care este atribuit lor, este cel de gardian al tradițiilor, le este confiscat recunoașterea dreptului de autor al dansurilor pe care le performează. În ciuda faptului, că în aceste decenii au fost documentate un număr considerabil de dansuri ale persoanelor rome, doar o fracțiune din acestea au fost reprezentate ca și constituente ale „culturii rome”, o mare parte rămânând „material brut” pentru reprezentarea și de consum științific și de scenă a „culturii maghiare”.

REPRESENTATION OF ROMANI CULTURE IN THE HUNGARIAN DANCE RESEARCH OF THE 1960S–1980S. DISCOURSES AND CLASSIFICATORY SYSTEMS

The Hungarian dance research school (György Martin, Ernő Pesovár, and others), which had been established between the 1960s and 1980s, and gained international recognition, tried to escape the former national romantic scholarly practice, creating an evolutionary model, within which different national dance cultures are nothing else, but variations of a common European historical heritage, following a certain evolutionary path. Therefore a mainstream way of representing Roma culture became easy to be integrated in this model: according to it, Roma culture is nothing else, but an earlier stage of the Hungarian traditional culture. Also by attributing mainly a safeguarding role to them, they let a way open for denying acknowledgement for the authorship of their dances. In spite of the fact, that a considerable amount of dances of Roma persons and groups had been documented during this period, only a fraction of it is represented as a constituent of a 'Roma culture', the greater part remaining a "raw material" for scientific and stage consumption representing 'Hungarian culture'.

KÉPEK

1. A legkezdetlegesebbként reprezentált férfitánc: a szatmári botoló (Martin György felvétele, 1981)

2. A legfejlettebbként reprezentált férfitánc: a kalotaszegi legényes (Méra, 1971)

3. Berki Árus Ferenc, mérai táncos, zenész (Méra, 1971). Vajon ő reprezentálhatná-e a kalotaszegi legényest romaként?

KÖNCZEI CSONGOR

EGY MÉRAI CIGÁNYMUZSIKUS, BERKI FERENC „ÁRUS” PORTRÉJA

*Árus cigány ne pengesd meg a húrt,
Mert én nékem úgy sem sokáig húz...
Majd elhúzza (j)a Köztársaság rezesbandája,
Én meg csak úgy masírozok utána.¹*

Amériai Berki Ferenc „Árus” Nádas mente, és egyben Kalotaszeg egyik legnevesebb és legsokoldalúbb cigányzenésze volt, kiváló muzsikus és énekes, tehetséges mesélő, fantasztikus táncosegyéniség. A saját bevallása szerint 1931. szeptember 13-án, a helyi református anyakönyvek alapján pedig szeptember 17-én született Méréban, cigányzenész családban. Édesapja, Antal (az anyakönyvi adatok szerint Tóni) Ferenc „Árus” (1905. február 2. – 1975. június 2.) Kalotaszeg egyik leghíresebb primása, édesanyja, Berki Erzsébet (1902. május 17. – ?) pedig egyes visszaemlékezések szerint igen jó táncos volt:² *Az anyja! Ferinek az anyja vot táncos, nagyon. Ő táncolt! Az anyja nagy táncos vot. Az anyja olyan legényest [...], táncolt legényesen, hogy nem tudta kivágni egy férfit, egy férfit se!*³

A mérai „Árusok” Kalotaszeg, pontosabban Nádas mente egyik leghíresebb cigányzenészcsaládját alkották az elmúlt évszázadban. Mindez annak ellenére, hogy a családi emlékezet szerint a Sárvasárról származó romungro Árusok eredetileg kovácsok voltak, s csak a mérai megtelepedésük után

1 Berki Ferenc Árus énekelt, mint kedvenc nótáját, 1994. október 8-án, Kolozsváron.

2 Az erdélyi falusi cigányzenészek esetében többször szembesülhetünk a családnevek egy adott családon belüli keveredésével, számunkra „következetlennek” tűnhető használatával: például, hogy a testvérek, hol az apa, hol az anya, hol valamelyik nagyszülő családnevét vagy ragadványnevét viselik. Ennek magyarázata, hogy a szóban forgó cigányközösségekben a „házasság” az utóbbi évtizedekig az együttélést jelentette, s nem az állam vagy az egyház által hatósággal meghatározott intézményt. Így Berki Ferenc is családnevét az édesanyjától, ragadványnevét pedig az édesapjától örökölte.

3 Kolozsvár, 1999, Könczei Csongor beszélgetése Lakatos Ilonkával (született 1932. július 10-én Méréban).

váltak muzsikussokká.⁴ Zenélni a 20. század első felének neves kalotaszegi cigányzenészeitől tanultak, Antal Ferenc „Kis Árus” az „Öreg” Péter (1896–1952) prímástól, Antal János „Nagy Árus” pedig „Prikolicstól” és Zsombori Gyulától. (Antal Ferenc Árus csak hegedűn játszott, bátyja viszont tudott brácsázni és bőgőzni is.) A két öreg Árus mellett tanult a második generáció muzsikálni, ami a neves mérai „Árus-banda” több mint két évtizedes állandó felállását is eredményezte: Antal Ferenc Árus zenekari kíséretében az egyik fia, Berki Béla a brácsás volt, majd miután az unokaöcs, Tóni Rudolf lett a brácsás, akkor harmonikás, a másik fia, Berki Ferenc Árus pedig a bőgős. Az eredetileg bőgősnek tanuló Berki Ferenc Árus az édesapja halála után bekövetkezett „prímás hiányból” lett a zenekar hegedűse, viszont – noha repertoárban és stílusban örökölte apja tudását – a hangszerjátéka, elsősorban a dallamokat fogó jobbkez-technikája kezdetleges maradt. Ezért zenészkollegái mindig is a vidék egyik legkiválóbb bőgőseként (adott esetekben kisbőgőseként, csellósaként) kezelték, s kevésbé prímásként.⁵ Minderről így vallott maga Berki Ferenc Árus: *Én, Berki Ferenc Árus’ jelenleg prímás vagyok, de nem prímás votam először, mert én bőgős votam. (– Tudjuk, tudjuk!) Ahogy a zenét tanultuk édesapámtul, meg bátyámtul’ s úgy maradt ránk a zene! Én például hogy votam bőgős me... negyvenbe apám kiment a frontra’ [...] s én’ itthon maradtam, fiatal votam. Egy évig apánkat nem láttuk... Mi történt, hogy én is zenész legyem, a nagy Árus, a bátyám’ mi csinált, vettek egy kicsi bőgőt, s oda tettek a bőgőhöz. Megtanultam a bőgőt. Elég sajnos, hogy nem eleinte fogtam a hegedűt a kezembe, de a bőgőt. De minden eseten’ használtam a bőgőt huszonöt évig. Apám hazakerült egy évre mondjuk, [...] mielőtt neki nem fogtam’, akkor is csak bőgöztem, vele is még bőgöztem valamennyit. Azután az öreg legyen-gült, s akkor már kénytelen votam, nem vot mit csináljak én’ elővettem a hegedűt, s kezdtem muzsikálni úgy, ahogy, addig amíg, gyakoroltam, asztán bele, bele lassan’ csak rájöttem, hogy na, hogy kellene egy zenésznek! Illendőképpen mondjam asztat: a két Árus az se vot, votak... először nem tudom mienyek, mert a szülei ne, azoknak’ nem votak zenészek, me kovács vot’ az édesapjuk. [...] S minden eseten, hogy a két fiú nem akart kovács lenni, az Árusok’ lopva muzsikáltak! Először megtanult a bátyám muzsikálni, nagy Árus, utána meg apám lopva megtanulta, úgyhogy’ maradt a zene az Árusokra. S attul kezdve erre, maradt ránk! Úgyhogy’ ezentúl már remélem, hogy a mi családunk, a mi gyerekeink csak’ fogják használni az ilyen dolgot, az Árus dolgot, a zenét, hogy ne halljon ki az Áru, az Árus zene. Én ennyit tudok mondani csak.*⁶

A rendkívüli muzikálással megáldott Berki Ferenc Árus nemcsak zenészként,⁷ hanem jó hangú énekesként is számon tartatott: erős, érces, de tiszta énekstílusa szervesen beilleszkedett a mérai tradicionális magyar paraszti előadásmódba. Muzsikusként ismer-te szűkebb-tágabb közössége énekkultúráját, így repertoárja a régi hajnaliktól az újstílusú nótákig, műdalokig kiterjedt. Természetesen énekelt romani anyanyelvén is, de többnyire magyarul dalolt. (Amúgy Berki Ferenc Árus mindig büszkén vallotta magát „magyar” cigánynak. Például a totalitárius rendszer idején előszeretettel muzsikálta – akár román – bálok, lakodalmak alkalmával szaporának a magyar himnuszt úgy, hogy a hallgatóság nem is igen jött rá, hogy voltaképpen mire táncol és csujogat.) Ugyanakkor kiváló me-

4 A mérai „Árusok” története is jól példázza a muzsikus szakma választhatóságát: Berki Ferenc Árus csupán második zenészgenerációja volt családjának, az ő nagyszülei még nem muzsikáltak, s egyúttal újabb adalékot nyújt a vonatkozó szakirodalom által többször említett kovács-és zenészmesterség közötti összefüggésekre.

5 A hangszer tudás hagyományozódását valamint generációnkénti változását a mérai Árus zenész-család tagjainál lásd a mellékelt ábrán.

6 Méra, 1994, Könczei Csilla beszélgetése Berki Ferenc Árussal.

7 Említésre méltó, hogy például jól tudott furulyázni is, ami a cigányzenészekre nem igazán volt jellemző.

sélő hírében állt, mindig volt a tarsolyában egy-két történet, amelyeket igen szemléletesen tudott előadni. Így élmény volt hallgatni, amikor és ahogyan a juhait sirató pásztor történetét muzsikálta és mesélte, hiszen az ő cselekményfonása olyan apró részleteket is tartalmazott – a szélűvástól a kutyaugatásig –, amelyek más primások változataiban kevésbé vagy egyáltalán nem szerepeltek.

Hagyományosan a falusi cigánymuzsikások szinte kivétel nélkül jól táncoltak, így Kalotaszegen is számon tartották táncos tudásukat. Berki Ferenc Árus viszont ebből a jól táncolók közegeből is kiemelkedett: egy igen kivételes tehetségű táncos volt, akinek táncstudása kiterjedt Kalotaszeg valamennyi tánc típusára.⁸ Egyaránt jól járta a mérai magyar csárdást és szaporát, a polgári társastáncokat (például a gólyát), a Nádas menti román forgatóst, az invártita-t, és természetesen a cigánycsárdást, azaz a *csingerálást*. (A csingerálást az erdélyi cigányok jellegzetes táncaként tartjuk számon.) Neve mégis elsősorban mint a kalotaszegi férfitáncok egyik legvirtuózabb előadója közismert, az általa táncolt legényes, s főképp annak a verbunkzenére rátáncolt változata fogalommal vált. A mérai Árus verbunkot táncolják „kalotaszegi verbunkként” szerte a világban, annak ellenére, hogy ez tulajdonképpen verbunkos zenére rátáncolt sűrű legényes, tehát motívumkincsében, szerkezetében nem verbunk! Avagy Martin Györgyöt idézve: „a verbunk nem önálló tánc típusként, hanem egyes elemeivel épült be a kalotaszegi tánc kultúrába: a lakodalmi kísérő, a hérészes dallamai mindig jellegzetes verbunkdallamok, a lassú csárdás zenekíséretét is gyakran színezik. Önálló táncként csak úgy fordul elő, hogy a negyedes metrumú verbunkzenére mintegy ráhúzzák a legényest (Méra).” (Martin 1990: 432–434.) És noha Martin konkrétan nem vesíti, viszont a magyar történeti tánc kutatás empirikus tapasztalatai azt mutatják, hogy a sűrű legényes verbunkzenére való rátáncolása Mérán a helybeli Árus cigánymuzsikusi család tagjaihoz, elsősorban Berki Ferenc Árushoz kapcsolható.

Amikor Berki Ferenc Árus legényest táncolt, akkor egy rendkívül gazdag és variatív motívumkincsből építkezett. Az állandó változatosságra való törekvés muzsikusról vall, például gyakorta alkalmazta a pontszerkezeten belüli motívumvariálást, ami nyilvánvalóan a zenei szerkesztés hatása, de táncára jellemző volt a különböző, gyakran nem formulaszerű, hanem sajátosságosan egyedi lezáró motívumok használata is, a sok humoros, meg néha „cigányos” elemmel, megoldással pedig táncának látványosságát növelte. A magyar legényes valamint ennek említett verbunkzenére rátáncolt változata mellett ismerte és szintén magas technikai szinten táncolta vidéke román ritka legényesét, a *feciorească rară*-t is.

A falusi zenészélet nehéz élet: a muzsika nemcsak szellemi munka, hanem fizikai is. Ehhez az élethez hozzátartozik az éjszakázás, a rendszertelen étkezés, a sok utazás és még sorolhatnám. Ezenkívül gyakori volt – népes családjaik eltartása érdekében – a zenéléstől független munkavállalás,⁹ így például Berki Ferenc Árus „polgári” foglalkozása egy adott pillanatban a kéményseprés volt, de vállalt más, alkalmi munkákat is, illetve sokszor végigjárta Mérát, hogy a gazdától ezt-azt kéregessen családja számára. Mert a mérai cigánysor tetején álló kis házában élő Berki Ferenc Árus nagy szegénységben nevelte fele-

8 Az erdélyi hivatásos falusi zenészek több nemzetiség tánczeneigényét is ki tudják elégíteni, függetlenül attól, hogy ők maguk milyen nemzetiségűek, így tulajdonképpen mind a zenei, mind a táncos tudásuk révén különböző kultúrák közvetítői, kapcsolattartói és nem utolsósorban alkotói is. Ezért a kalotaszegi cigánymuzsikások is nyelvileg három (cigány, magyar, román), zeneileg négy (zsidó is), valamint táncban szintén három „nyelvet” beszélnek, anyanyelvi szinten.

9 Mivel az elmúlt évtizedekben felbomlott a hagyományos táncélet, és már nem lehetett kizárólag csak a zenélésből megélni, a kalotaszegi cigánymuzsikásokat kénytelenek voltak más munkalehetőségek felé is fordulni. A szocializmus évei alatt mindezt elősegítette, hogy kötelező volt állandó, „rendes”, munkakönyves állást vállalni.

ségével, „Dodával”¹⁰ három gyermekét, Erzsébetet, Rozáliát és Ferencet, valamint később nagyszámú unokáját. És a falu segítette, hiszen „Árus Feri” közkedvelt személyiség volt, szerették az emberek, az ő zenészüik, énekesük, táncosuk volt, sokan sokat tanultak tőle. Amikor 1995 novemberében,¹¹ egy korai hóesésben temették, ott volt szinte a teljes falu, s a gyászolók szájából a legtöbbször az hangzott el, hogy milyen jó ember volt. Mert „Árus Feri” tényleg egy jó ember volt...

SZAKIRODALOM

KÖNCZEI Csongor

1997 Generáció- és stílusváltás a kalotaszegi cigányzenész családoknál. *Művelődés* L. (2) 34–37.

2000 A zenei és táncbeli improvizációk összefüggéséről. (Táncoló muzikusok.) In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 8. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 294–300.

2007 A kalotaszegi cigánymuzikusok táncalkotó és -alakító szerepének vizsgálatáról. Szempontok az erdélyi hagyományőrző cigányzenészek tánc tudásának kutatásához. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 15. *Lokálisítások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 191–201.

2011 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózata*ról. (Kriza Könyvek, 36.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

MARTIN György

1990 *Kalotaszeg*. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VI. Népzene, Néptánc, Népi játékok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 432–434.

FERENC BERKI „ÁRUS” – PORTRETUL UNUI MUZICANT DE ETNIE ROMĂ DIN SATUL MERA

Muzicantul de etnie romă din Mera, Ferenc Berki „Árus” (1931–1995), a fost unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai muzicii și dansului popular tradițional din zona Călata. În lucrarea sa, Csongor Könczei schițează portretul acestei personalități complexe, care a decedat cu două decenii în urmă.

FERENC BERKI “ÁRUS” – PORTRAIT OF A GYPSY MUSICIAN FROM MERA VILLAGE

Ferenc Berki “Árus” (1931–1995) from Mera village was a renowned Gypsy musician, one of the most important representatives of traditional folk music and folk dance of Călata region in the 20th century. In his paper Csongor Könczei sketches the portrait of this complex personality deceased two decades ago.

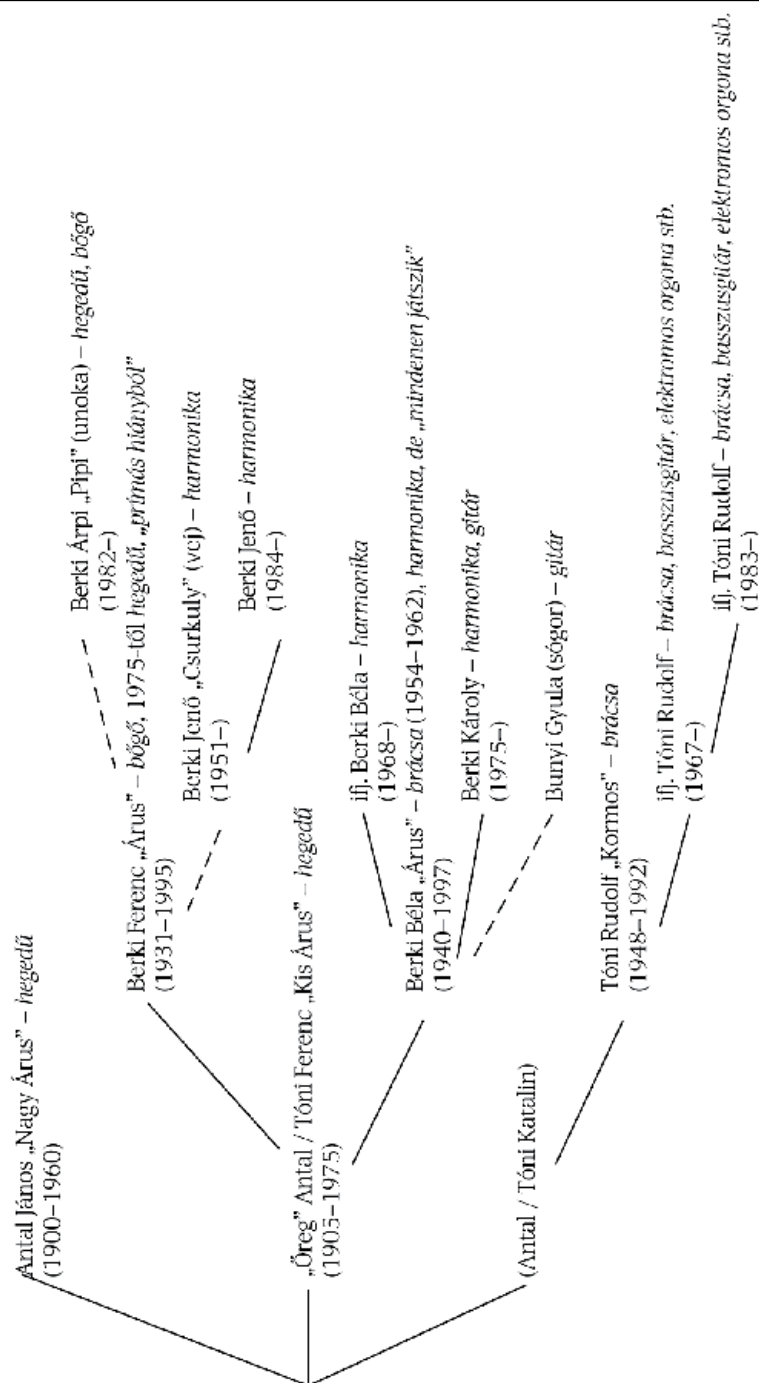
10 A mérai anyakönyvi adatok szerint özvegy Berki Ferencné, született Sztójka Rozália 1932. február 20-án született és 2012. június 11-én hunyt el.

11 Berki Ferenc Árus 1995. november 5-én hunyt el.

MELLÉKLET

A hangszer tudás hagyományozódása valamint generációnkénti változása a mérai „Árus” zenészcsoport tagjainál

KÉP

Berki Ferenc „Árus”

NEMZET, EMLÉKEZET, IDENTITÁS

PÁL JUDIT

A KIRÁLYFÖLD RENDEZÉSÉNEK KÉRDÉSE A KIEGYEZÉS ELŐTTI ÉVEKBEN

A 18. század közepétől-végétől a kialakuló modern államok új problémákkal szembesültek, mint a dinasztikus államok, másképp viszonyultak a térhez, illetve saját heterogén lakosságukhoz is. Franciaország nyomán az európai államok fokozatos központosító politika révén a „nemzeti” terület fogalmát politikai jelentéssel ruházták fel (Breuille 2004: 140). Az államhatárok megszilárdultak; az állam szuverenitásra tartott igényt, saját területén belül a hatalomgyakorlás monopóliumát birtokolta. A modern állam egyik jellemzőjének éppen azt szokták tartani, hogy ura területének, ez azonban – ahogy Max Weber is leírta – feltételezi az ellenőrzés központosítását. Ezáltal azonban fel is számolja a korábbi helyi hatóságok autonómiájának jelentős részét. A heterogenitás nehezíti a standard közigazgatás bevezetését; a homogenizációs törekvéseket vízváltásztóként tekintik az államok történetében, a modern nemzetállamok egységesítő törekvése azonban ellenállást válthat ki az érintett kisebbségek részéről (Amoretti–Bermeo 2004: 4).

A közigazgatás átalakítása, a területszervezés mindig egyben politikai kérdés is. Így van ez a nemzetileg, nyelvileg viszonylag homogén országokban is; ahol viszont a területrendezésnek nemzetiségi vonatkozásai is vannak, ott a politikai elképzelések nagyobb súllyal esnek a latba, és a területszervezetről folyó vita óhatatlanul átpolitizálódik. Ennek egyik szemléletes példáját nyújtja a Királyföld rendezéséről folyó vita a 19. század közepén. A következőkben ezt mutatom be az 1848–1867 közti időszakban.

Röviden az előzményekről: a szászok betelepítését követően Erdélyben létrejöttek a térbelileg csak részben összefüggő szász székek és vidékek; ezek egy része csak a 15. század második felében függetlenedett a székely ispán fennhatósága alól; ekkor jött létre a szász egyetem, a Királyföld mint területi-rendi szervezet önkormányzati intézményeként. Erdélyben egyfajta sajátos hatalommegosztás is létrejött: a három rendi náció, a magyar, a székely és a szász a hatalmat térben is megosztotta; a vármegyék a „magyar náció”, a Székelyföld a székely, a Királyföld a szász rendi nemzet terüle-

tének számított. Bár az idők folyamán többször módosult, de egészen 1848-ig, sőt részben tovább is fennmaradt ez a középkorban gyökerező és a fejedelemség korára megszilárdult erdélyi sajátosság, a három politikai nemzet rendszere.

A szászok tehát a Királyföldön egyfajta sajátos területi-nemzeti autonómiát alakítottak ki. A szász székek azonban erdélyi viszonylatban is igen kicsik voltak; Szerdahely szék például mindössze 11 községből állt, ebből ráadásul 7-nek a lakossága túlnyomórészt románokból állt. Három másik szász szék lakossága úgyszintén nem érte el a 20 ezer lakost sem. Ez majdnem lehetetlenné tette a hatékony és olcsó közigazgatást, hiszen az új igényeknek megfelelő apparátust a csekély lakosság nem tudott fenntartani. Azonkívül a szász egyetem választási rendszere is elavult volt, nem felelt meg az új kívánalmaknak. A tisztviselőket a szász ispán jelölte ki és ezek életfogytig viselték hivatalukat; a testületek pedig saját magukat egészítették ki.

A kérdést bonyolította a királyföldi románok helyzete, akik ugyan 1848 után már egyenjogú állampolgárok voltak és a szász egyetem keretén belül képviselthez is jutottak, de a szász „nemzeti vagyon”-ból igyekeztek kizárni őket. A kiegyezést megelőző időszakban ugyan már történtek lépések a románok és magyarok képviselésének megoldására, de különösen ami a románokat illeti ezek aránya igencsak elmaradt a román lakosság szász-földi arányától.

A továbbiakban csak a Szászföld átalakításáról folyó vita főbb pontjait emelem ki. A közigazgatási átalakítás szükségessége már 1848 előtt is többször felmerült, de a rendezés legfőbb akadálya mindannyiszor a három rendi nemzet rendszere volt. A II. József-féle új közigazgatási beosztást, amely erre nem volt tekintettel, az uralkodó halálakor eltörölték, azonban hamarosan az erdélyi országgyűléseken is felvetődött egy célszerűbb beosztás terve. Az 1811. évi országgyűlésen elfogadott törvényjavaslat az erdélyi alkotmány alapját mindenképpen sértetlenül kívánta hagyni, ezért a rendezés alapelveként leszögezte, hogy „a magyar és szász földön fekvő helységek különböző természetök miatt egybe nem olvashatók”.¹

Ugyanezt az elvet követve az 1841/43. évi erdélyi országgyűlés által létrehozott rendszeres bizottmány is, amelynek feladata egy törvénytervezet elkészítése volt „Erdély területének célszerűbb politikai felosztásáról”. A bizottmány a több darabra tagolt Felső-Fehér vármegye felosztásának kapcsán mondta ki: „Hogy ezen megyének illető részei szász székekhez ragasztassanak, azt sem kivihetőnek, sem a mostani körülményeket tekintve célarányosnak nem tartja, mivel a magyar és szász földnek természete annyira különbözik egymástól, hogy a kettőt bár egyes pontjaira nézve is egybeolvasztani lehetetlen.”² Ezzel szemben a megye egyes területeinek a Székelyföldre való csatolásában „semmi veszteség nincsen, mivel a magyar és székely föld természete... inkább megegyező és érdekeik is egyformák lévén”, ez esetben az országgyűlési képviselő is megoldható. A „föld természete” itt nyilvánvalóan a területhez kapcsolódó kiváltságok természetét jelentette, ezért gondolták úgy, hogy a határ a magyar megyék és a szász székek között áthághatatlan, a megyék és a székely székek között viszont nincs olyan éles határ.

1848 fontos fordulópont jelentett, a kiváltságok megszüntése azonban nem hozta magával automatikusan a probléma megoldását. Mivel 1848-ben megszüntették a rendi kiváltságokat és ezzel elvileg a rendi nemzeteket is, a korábbi közigazgatási felosztás elvesztette létjogosultságát. Időközben azonban a rendi nemzetek helyén kialakultak a

1 MOL F 290 Erdély közigazgatási területi beosztása.

2 MOL F 209. Az 1841/3-dik évi országgyűlésen alkotott törvénycikknél fogva kirendelt országos rendszeres bizottmány munkálata Erdély területének célszerűbb politikai felosztásáról.

modern nemzetek, amelyek azonban egyfajta jogfolytonosságra hivatkozva igényt tartottak a korábbi kiváltságok egy részére.

A legnagyobb gondot az okozta, hogy a románokat is be kellett illeszteni valahogyan a még részben fennálló sajátos erdélyi rendszerbe. Az erdélyi román értelmiség egyik fő követelése a 18. század vége óta a románok elismertetése volt Erdély negyedik rendi nemzeteként. A leverett forradalom után ezt területi követeléssel is összekapcsolták, és kérték a Székelyföld és Szászföld mintájára egy „Románföld” létrehozását. A szászok ugyanekkor a Királyföldet kiragadták volna a három nemzet rendszeréből és egy közvetlenül Bécsből függő koronatarományként alakították volna át. Céljuk – Miskolczy Ambrus megfogalmazásában – „a szász rendi nemzeti létet egyre többen közjogilag elismert, német hivatalos nyelvű területi autonómiává szerették volna átváltoztatni: a Királyföldet Szászföldre tenni a szó teljes értelmében” (Miskolczy 1987: 1323). Bécsben azonban – a szászokkal szembeni szimpátia ellenére – sem ekkor, sem később nem hagyták jóvá a tervet.

A neoabszolutizmus Erdélyben is felszámolta a hagyományos közigazgatási beosztást. Bár a Királyföld nagy része egy közigazgatási egység keretében maradt, tehát őket érintette a legkevésbé hátrányosan az új beosztás, ennek ellenére ha nyíltan nem is adtak hangot ellenérzéseiknek, maguk közt jól látták ennek veszélyeit. Az egyik vezető politikusuk, Joseph Bedeus von Scharberg egyenesen úgy vélekedett, hogy ha a kormánynak a szászok megsemmisítése lett volna a célja, akkor sem választhatott volna jobb eszközt (Friedenfeld 1877: 245). Ugyanezt a kiábrándulást tükrözi Georg Daniel Teutsch, a későbbi püspök véleménye is, aki szerint a bécsi kormány szánalmas és öngyilkos politikát folytat, amikor a szászok érdekeit lábbal tapossa (Gündisch 1998: 139).

1860 végén az Októberi Diploma kiadását követően ismét felmerült egy román terület kialakításának kérdése. Az ügyet az osztrák minisztertanács is tárgyalta. A magyarok az 1847-es állapot visszaállítását javasolták, ezzel azonban sem Anton von Schmerling államminiszter, sem a miniszterek többsége nem értett egyet, mert ez szerintük egyrészt a közigazgatás anarchiájához vezetne, másrészt pedig hátrányos helyzetbe hozná a románokat, akiknek érzékenységet a román fejedelemségekben uralkodó veszélyes hangulat miatt is kímélni kell. Egy „román föld” kialakítását szintén elvetették, azzal az indokkal, hogy a románok sehol sem képeznek nagyobb összefüggő homogén egységet. 1862-ben a szász egyetem egy tervezetet nyújtott be az osztrák minisztertanácshoz, amelyben a nemzeti egyenjogúság gyakorlatba ültetésével is foglalkoztak és ismét felvetették a külön terület gondolatát a románok számára. A minisztertanács azonban ezúttal is elutasító választ adott.³ A döntő szót Ferenc József mondta ki, aki szerint az egyéni jogok fogják megoldani a román kérdést, nem pedig a külön terület. Egy későbbi cikkében a jeles erdélyi publicista, Kővári László a következőképpen magyarázta a három nemzet mibenlétét és a román követelések ebből adódó nehézségét: „Erdély régi három »natiója« nem nyelvi nemzetet jelentett; mit tisztán mutat az, hogy a székely és magyar külön natio volt, s hogy a szászöldi románok azon jogokat élvezték, mit az ottani szászok élveztek. A nemzet elmélete földterületet feltételezett (kiemelés tőlem – P. J.), s hol van az a hatalom, mely a románoknak oly territoriumot szakasszon ki Erdélyből, milyen van a székelynek, szásznak és magyaroknak?”⁴

3 Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. Hrsg. vom Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut. Redaktion Waltraud Heindl. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 4. 8. Mai 1862–31. Oktober 1862. Bearbeitet von Horst Brettner-Messler und Klaus Koch. Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1986. Nr. 269 – 10. und 13. Okt. 1862.

4 Kővári László: Hogyan egyesítsük Erdélyt? Beolvasszuk-e, vagy csak uniáljuk? II. Korunk. 1867. márc. 29. VII. évf. 38. sz.

A magyarok által bojkottált nagyszebeni tartománygyűlésen 1864-ben ismét kidolgoztak egy törvénytervezetet Erdély „célszerűbb felosztásáról”. Vezérelvül a közigazgatás és igazságszolgáltatás könnyítését mondták ki, valamint „lehetőség szerint a hasonló népelemek együvértartozását és csoportozását”.⁵ A kormányjavaslat bár több erdélyi megyét megszüntetett volna, de a Királyföld és a Székelyföld egységét megtartotta. Az országgyűlési bizottság a kormány javaslatát nagyjából érintetlenül hagyta, bár a Székelyföldet 4 törvényhatóságra osztották. Ennél érdekesebb viszont témánk szempontjából két különvélemény. A bizottság szász tagjai ugyanis tiltakoztak az ellen, hogy a kormány javaslatával szemben a bizottság román többsége Szászrégent és vidékét nem a Szászföldhöz csatolta, hanem az újonnan létrehozandó régeni megyéhez osztotta be. Mivel történeti jogokkal nem lehetett érvelni, ugyanis Szászrégen korábban sem volt a Királyföld része, ezért az etnikai és kulturális érvek mellett elsősorban az illető vidék kívánságára hivatkoztak: „Ama község legforróbb óhajta emberemlékezet óta a szász nemzet törvényhatósági kapcsolatába leendő felvételére volt irányozva.” Az államról és nemzetről vallott felfogás különbségei is jól láthatók a különvéleményből: javaslatuk ugyanis „az erdélyi szászokkal született, összes múltunkból merített tapasztalás által megerősített és az állam lényege és céljai egyre behatóbb fölismerése által az újabb korban még inkább megszilárdult azon meggyőződésben gyökerezik”, hogy a községek és törvényhatóságok nem lehetnek az állami közigazgatás „gépies eszközei”. Az önkormányzatához viszont szükséges a kulturális és nyelvi homogenitás, tehát ez nem valósulhat meg egy olyan törvényhatóságban, „melyben nem csak a nyelv különböző, hanem a társadalmi és művelődési viszonyok... is”. Ők különben is az iskola és egyház által „a szász nemzet kiegészítő alkatrészei, és ezen életkörben évszázadok óta annak szerves tagjai” voltak.⁶ Ezzel az etnikai érveléssel azonban az volt a gond, hogy maga a Királyföld lakóinak többsége is ekkor már régóta román volt.

A másik különvéleményt a bizottság néhány román tagja terjesztette be. Alapvető kifogásuk az volt, hogy bár a rendezésnél fő elvként az igazgatás könnyítését tűzték ki, de a bizottság nem ragaszkodott ehhez következetesen, „hanem inkább ragaszkodott és tekintetbe vette a történelmi jogokat, és a hason – homogén – nemzetiségek összecsoportosítását, hanem ezeket is csak a szász és székely nemzetiségek érdekében és kedvezésükre”.⁷ Csak ezek kaptak „kizárólag szász és székely nemzetiségi törvényhatóság nevezetét”; a törvények ellenére „nem csak a polgári jogok összege, hanem az egész földterülete a szebeni törvényhatóságban szász nemzeti földnek (Szászország, Sachsenland) neveztetvén”, pedig a románok is „minden polgári jogok tulajdonosai lettek anélkül, hogy kényszerülve lennének valamely más nemzetiségbe beolvadni”. „Azon két törvényhatóságnak ilyenmű nemzeti elnevezéséből könnyen oly kapu keletkezhetik, melyen ezen törvényhatóságokba becsúszhatnak mindazon elnyomások, melyeknek a királyi föld 9 székében és két vidéken lakott eddig is szabad románok több évtizedeken keresztül kitéve voltak.” És ezáltal a románok „nemzet és nyelv jogai” veszélyeztetnek. Ahogy a különvélemény beadói fogalmaztak: „Ezen a törvényhozás útján elkereszteléssel meg van sértve a 4 politikai nemzet egyenjogúsága, midőn a haza egész földéből a székelyekért külön és a szászokért más ország ala-

5 MOL F 290.

6 MOL F 290.

7 MOL F 290. Jelentése a közigazgatási és igazságszolgáltatás könnyebbítése végett Erdély Nagyfejedelemségének politikai felosztása iránti kormánytörvényjavaslat előleges megvitatásával megbízott országgyűlés bizottsága kisebbségének. Nagyszeben, 1864. okt. 4. Az aláírók (korabeli helyesírással): Moga Demeter előadó, Bohatielu Sándor, Balomiri János – követek, Popasu János kir. hivatalos.

kíttatik, mégpedig a nem szász többségből.”⁸ Itt is ugyanaz a félelem munkált tehát – csak ellenkező előjellel –, mint a kiegyezés utáni magyar politikusokban, akik állandóan attól féltek, hogy ezek a kiváltságos területek „államot képeznek az államban”.

A kiegyezés után a magyar kormány már kezdettől fogva napirendre tűzte a törvényhatóságok átalakításának kérdését, és nyilvánvaló volt, hogy erre Erdélyben is sor fog kerülni, hiszen itt még aránytalanabb volt a közigazgatási felosztás, mint az ország többi részén. Volt olyan vármegyéje Erdélynek, amely több mint egy tucat darabra tagolódva volt szétszórva, és beékelődve más törvényhatóságok közé. Magyarország adminisztratív egységesítésének folyamata azonban még egy évtizedig elhúzódott és nagy vitákat kavart. A múltbeli intézmények, régi közigazgatási beosztás és határok fennmaradása életbevágóan fontos lehet a perifériák kisebbségei számára (Rokkan–Urwin 1983: 68). A szászok is rendi kiváltságaik bástyája mögé vonultak vissza és körömszakadtáig ragaszkodtak a szász egyetem autonómiájához. A vita során az érvelés érdekes példáit nyújtja a terület-jogi státusz-politika összefonódásainak.

SZAKIRODALOM

AMORETTI, Ugo M.

2004 Introduction. In: Amoretti, Ugo M. – Bermeo, Nancy (eds.): *Federalism and Territorial Cleavages*. Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.

BREUILLY, John

2004 Állam és nacionalizmus. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. (Rejtjel Politológiai Könyvek, 21.) Budapest, 2004.

1986 *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*. Hrsg. vom Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut. Redaktion Waltraud Heindl. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 4. 8. Mai 1862–31. Oktober 1862. Bearbeitet von Horst Brettner-Messler und Klaus Koch. Österreichischer Bundesverlag, Wien.

FRIEDENFELS, Eugen von

1877 *Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert*. Zweiter Teil. 1848–1858. Wien.

GÜNDISCH, Konrad

1998 *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. (Studienreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Band 8.) Langen Müller, München.

MISKOLCZY Ambrus

1987 Erdély a reformkorban. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. Budapest, Akadémiai. 1193–1345.

ROKKAN, Stein – URWIN, Derek W.

1983 *Economy, territory, identity. Politics of West European Peripheries*. SAGE Publications, London–Beverly Hills–New Delhi.

FORRÁS

Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár (MOL) F 290 Erdély közigazgatási területi beosztása.

KŐVÁRY László

1867 Hogyan egyesítsük Erdélyt? Beolvasszuk-e, vagy csak uniáljuk? II. *Korunk*. márc. 29. VII. évf. 38. sz.

PROBLEMA REORGANIZĂRII ADMINISTRATIVE A PĂMÂNTULUI CRĂIESC ÎN ANII DE DINAINTEA COMPROMISULUI AUSTRO-UNGAR

În anii de dinaintea Compromisului Austro-Ungar (1867) s-au intensificat dezbaterile privind reorganizarea administrativă a Transilvaniei, și în cadrul ei reorganizarea Pământului Crăiesc, unde sașii beneficiau de autonomie încă din evul mediu. În cadrul dezbaterilor pe de o parte adepții principiului centralizării statale s-au confruntat cu apărătorii autonomiilor locale, dar pe de altă parte nici tabăra celor din urmă nu era unitară. În 1848 privilegiile de tip medieval au fost în bună parte desființate, dar a urmat o lungă perioadă de tranziție în care discuția a fost caracterizată atât de diferențe etnice și de grup (de ex. între sași și români, respectiv maghiari mai ales privind averea Universității săsești și participarea politică), cât și de încercarea de a găsi o soluție viabilă pentru viitorul Pământului Crăiesc.

THE PROBLEM OF THE ADMINISTRATIVE REORGANIZATION OF THE “KÖNIGSBODEN” BEFORE THE AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE

In the years before the Austro-Hungarian Compromise (1867) the debates had become more and more intense concerning the administrative transformation of Transylvania, implicitly of “Königsboden”, the autonomous territory of the Saxons. The debates show the clash between the adepts of state centralization and of local autonomies, although the latter showed no unity at all. In 1848 most of the medieval privileges were erased, but a long period of transition started, during which on the one hand different ethnical and group divergences came to the surface once again (e.g. between Saxons and the Romanians and Hungarians regarding the possessions of the Saxon University and political representation), on the other hand they tried to find a viable solution for the future of “Königsboden”.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

A NEMZETI ELLENÁLLÁS JELKÉPEI A 19. SZÁZADI MAGYAR NÉPMŰVÉSZETBEN

A nemzeti jelképek kutatása alig néhány évtizede jutott szerephez a kulturális antropológiában és az európai etnológiában. Az 1980-as évek elején a lund-i egyetem svéd etnológusai kezdtek foglalkozni azzal a kérdéskörrel, hogy miként jöttek létre a közös kulturális kódok, jelentésszisztemek és egy közös történeti tudat a nemzetek szintjén a 19. század végi, 20. század eleji európai társadalmakban (Hofer 1988: 7). Amint a kutatási eredmények tanúsítják, a konszenzus megteremtése, a nemzet és az állam iránti lojalitás biztosítása szimbólumok, rítusok, mítoszok tömegének megteremtésével valósult meg a 19. század második felében és a 20. század elején. A nemzeti szimbólum-rendszernek ezt az Európa-szerte lezajló gyors kiépítését nevezte Eric Hobsbawn a „hagyományok tömegtermelésének”. Az 1870–1914 közötti időre vonatkozóan a hagyományok „feltalálása” terén három fontos tényezőt sorakoztatott fel: az elemi oktatás kötelezővé tételét, a nyilvános ünneplések divatossá válását, valamint az emlékmű-állítások nagyarányú elterjedését (Hobsbawn 1987). Ebből következően Nyugat-Európában a 19. század második fele és a századforduló a nemzeti emlékművek állításának, a néprajzi múzeumok létrehozásának, a nemzeti évfordulók megünneplésének, a zászlólengetésnek és a nemzeti dalok gyártásának a korszaka (Löfgren 1985: 534).

A lund-i etnológusok a nemzeti ideológiának ebben az antropológiai kidolgozásában kimutatták a modernizáció élére álló feltörekvő polgárság azon erőfeszítéseit, hogy magukat a svéd történeti, népi hagyomány örököseiként tüntessék fel. Továbbá a széthúzó osztály- és csoportérdekekkel szemben a „közös paraszti örökséget”, a nemzeti történelmet és kulturális örökséget állítsák előtérbe, és ebben a maguk meghatározó, irányító szerepét hangoztassák (Hofer 1988: 13). A polgári értelmiség megteremtette a maga saját kulturális kartelljét, többek között azáltal, hogy egy új nemzeti, népi kultúrát alakított ki (Löfgren 1988: 156).

Az észak- és nyugat-európai példákhoz hasonló tendencia érvényesült Magyarországon is a 19. század első harmadától, nevezetesen a reform-

kortól, melynek eredményeként a népművészet divatja a legfelsőbb társadalmi és intellektuális körökben népszerűsítette a parasztság tárgyi világát (Fejős 1991: 152). Az újstílusú népművészet díszes tárgyai mind nagyobb számban kaptak helyet az úri házakban, és főképpen a nyaralókban. Szemléletesen mutatja ezt, hogy Erzsébet királynénak is volt a schönbrunni kastélyban magyar népi bútorokkal és cserépedényekkel berendezett szobája. De jelentős kollekcióval rendelkezett kalotaszegi szőttesekből és kézimunkákból, amit Bánffyhungyad nagyasszonyának, Gyarmathy Zsigánénak a népi kézművesség felmásztására tett fáradozásai pártfogolásaként vásárolt.

A 19. század elejétől egyre erőteljesebben jelentkező paraszti reprezentációs igény (mint például az ünnepi népviselet, a tisztaszoba, stb.) kielégítésére előállított népművészeti termékek – a történelmi és társadalmi változások hatására – mind határozottabb nemzeti jelentéstartalmat kaptak, különösen az 1848–49-es szabadságharc bukása után a nemzeti ellenállás kifejezésre juttatásában. A paraszti öntudat népművészeti érvényesülését számottevően elősegítette az 1870-es évektől mind rendszeresebbé váló háziipari kiállítások rendezése, a világkiállításokon pedig a népművészeti tárgyak egyre nagyobb számban való szerepeltetése. Az 1867-es párizsi világkiállítás nyomán született meg a „nemzeti háziipar” fogalma (Kresz 1968: 10), ami egyben a népművészet iránt megnyilvánuló jelentős polgári érdeklődést is jelezte. Az 1873-as bécsi világkiállításon már önálló háziipari csoport szerepelt, ehhez gyűjtötte Xántus János és Rómer Flóris az első hazai néprajzi tárgykollekciót. Ennek egyik látványos darabja az 1873-as évszámmal és „eredeti juhász láda” felirattal rendelkező festett komáromi láda, aminek a fedelét virágkoszorúba foglalt magyar címer képe díszítette.

A 19. század végén a népművészeti tárgyak gyűjtését hazafisággal is indokolták, a magyar izléshez, a nemzeti díszítő-stílushoz való ragaszkodás okán. Amint elsősorban Huszka József *A magyar díszítő stíl* (1885) című művének sikere nyomán megfogalmazódott, „a magyar polgári társadalom szebb, művészibb, és főleg nemzetibb termékekre vágyott” (Kresz 1968: 11). Ebben a díszítőstílusban pedig az 1848-tól a politikai nemzet részévé lett parasztság, a nyugati mintájú polgárosodás helyett, a történelmi múltba vesző nemesség viselkedésmintáihoz igazodott, és sajátosan nemesi-nemzeti, majd ebből táplálkozó jellegzetesen *parasztos* kifejezésformát érvényesített (Hofer 1977: 69).

A paraszti öntudat művészi érvényesüléseként a népművészetben végbemenő parasztosodási folyamatot – Csilléry Klára szerint – „joggal nevezhetnénk falusiasodásnak is, tekintettel, hogy most már többnyire inkább a falusi parasztság izlése irányította a népművészetet, beleértve az azt kiszolgáló kisipart” (K. Csilléry 1977: 22). Amint eleinte az osztrák hatalommal szembeni ellenállásként, egyben a hazafias érzület megnyilvánulásaként, idővel – az 1867-es kiegyezést követően, valamint a millennium közeledtével – inkább a nemzeti kultúra védjegye gyanánt mind gyakoribbá vált a nemzeti jelképek szerepeltetése a népművészeti tárgyakon.

A 19. századi magyar népművészetben fontos szerepet kapott a nemzeti önérzet kifejezésre juttatása, a magyarságkép változatos megfogalmazása. A nemzeti jelképek, különösen az országcímer és a nemzeti szín valóságos díszítőelemmé, népművészeti motívummá vált, ami a paraszti polgárosodás egyik kísérő jelenségeként mutatkozott meg. Ebben a folyamatban számottevően érvényesült a reformkori hazafias érzület hatása, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékének megőrzése. A sajátos történelmi helyzetből adódott, hogy a nemzeti érzület megnyilvánulása az 1848–49 előtti és utáni évtizedekben egyaránt a hatalommal való szembenállást jelentette; a nemzeti jelképek népművészeti alkalmazása számos esetben a Habsburg uralom elleni tiltakozást jelképezte.

A múzeumi tárgyak tanúsága szerint az országcímer ábrázolásának időben két szakaszt lehet elhatárolni: a reformkorit és az 1849 utáni. Az előbbi időszakban csaknem kizárólag a kézműves dísz tárgyakon és céhemlékeken fordult elő, olykor nemzeti érzületű felirat kíséretében. Az 1848–49-es szabadságharc leverése után viszont az országcímer közkedvelt motívuma lett mind a parasztok, mind a pásztorok alkotásainak. Megformálásának számos egyéni, sajátos változata ismeretes.

Az országcímer ábrázolásában a 19. század elejéig túlsúlyban volt a Habsburg birodalmi címerrel, a kétfejű sasos formával való kombinálás, amint azt a 18. századi tárgyak mutatják. Ennek jellemzője, hogy a kiterjesztett szárnyú kétfejű sas mellén kapott helyet a magyar címerpajzs, ami felett az osztrák császári korona helyezkedett el, a sas egyik karmában uralkodói jogart, másikban kardot tart. Ennek a motívumnak előzményét a 17. századból Bártfáról (Sáros m.) származó mézeskalács-mintafa képviseli, melyen a kétfejű sas szív pajzsán a magyar címer szerepel (Weiner 1981: 22). A Néprajzi Múzeum hasonló ábrázolását legkorábbi tárgya 1724-es évszámmal rendelkezik (Gyetva, Zólyom m.), melyen a magyar címerpajzs korona nélkül szerepel, a címerkompozíciót összefogó császári korona alá rendelve. A Selmechányáról (Hont m.) származó, 1752-es datálású mézeskalács-mintafán viszont a császári korona alatt a magyar címerpajzsra stilizált nemesi korona támaszkodik (Selmeczi Kovács 2014: 13, 26). Még a 19. század elején is a céházslók megszokott díszítőeleme volt az egyik oldalon a kétfejű sasos birodalmi, a másikon a magyar címer képe. Ez időben készült népművészeti tárgyakat azonban már a magyar országcímer önmagában díszítette.

Az 1848-as áprilisi törvény hatályba lépéséig ugyanis a Habsburg-birodalom részét képező Magyarországon az osztrák császári címer szolgált minden hivatalos intézmény megjelölésére. Amint Arany János felpanaszolta „Minden sóházra, posta-hivatalra, kamarai, kincstári birtokra, minden magyarországi várra, kaszárnnyára, minden középületre kifüggesztették a kétfejű sast, rámozdították a' sárga-fekete színt, hogy elhitessék velünk, miszerint nem Magyarországon, hanem Ausztriában vagyunk” (Arany 1848: 156). Ennek ellenében vált mind népszerűbbé a reformkor idején a magyar országcímer képének használata mintegy a nemzeti ellenállás jelképeként a polgári dísz- és emléktárgyakon, folyóiratok, kalendáriumok címlapjain, ponyvanyomtatványokon, városmetszeteken, céhjelvényeken, majd mindezek hatására a népművészet tárgyait is.

*

A 19. század első felének kézművesipari termékei közül egy meglehetősen korai céhes tárgy, mely felirata szerint „Az moori Nemes Csizmadia czéhnek táblája 1815”, a magyar országcímernek a heraldikai mintát megközelítő formáját mutatja. Ez a tárgy azért is mutatkozik különösnek, mert a 19. század közepéig jobbra csak a céhjelvények ékesítették az iparosok közösségi tárgyait, különösen a behívótáblákat (Nagybákay 1995). A móri (Fejér m.) csizmadiacéh behívótábláján viszont az önmagában szereplő országcímer ábrázolása éppen úgy kifejezhette a helyi céh hazafias érzületét, mint ahogyan azt a presztízsigényt, amivel a vidéki iparos testület a maga országos, vagy még inkább *nemzeti* jelentőségét szándékozott demonstrálni (Selmeczi Kovács 2014: 15). A szombathelyi szűrszabócéh 1820-ban készült zászlóképen pedig még hangsúlyosabb helyet kapott a heraldikailag is helytálló országcímer (Gráfik szerk. 1996: III. melléklet), hasonlóan a közel egykorú szentesi ács- és molnárcéh behívótáblájához (1. kép). Ezek az ábrázolások egyértelműen a nemzeti jelleget törekedtek kihangsúlyozni, a birodalmi és a magyar címert egyszerre alkalmazó iparosjelvényekkel szemben.

A reformkor idején készült címeres tárgyak sorában, több esetben is találkozhatunk korona nélküli ábrázolással. A korona nélküli ovális címerpajzs ugyanis a korábbi évszázadokban a katolikus egyházi szentképbábrázolások kedvelt kísérőelemeként szolgált.

A 18. században a templomi freskókon, kegyképeken mind nagyobb számban fordult elő az országot jelképező korona nélküli címerpajzs (Szilárdfy 1984). Feltehetően az egyházi címerábrázolások utánzataiként készültek a 19. század eleji céhzászlók és céhjelvények ilyen jellegű címerképei, valamint a népművészet korona nélküli címermotívumai.

Ennek a címerformának dekoratív megformálását alkotta meg 1828-ban a somogy-sámsoni születésű Szép András marcali mézesbábsütő mester. A tányér alakú mintafa színpadias környezetben, asztal mellett poharazgató két nemes urat mutat, a háttérben koszorúba foglalt korona nélküli címer képével, a korona helyén leveles ággal (Kemény 1925: 11). Barokkos mintával keretezett korona nélküli ovális címer díszíti egy Mátra vidéki kanászbaltát, sárgaréz berakással és karcolt mintával. A tárgy készítése idejét – díszítésmódja alapján – a 19. század első felére tehetjük (Selmeczi Kovács 2014: 39). Hasonló korú, díszes kivitelű debreceni rézfokos fején a bevésett koronás címer képe alatt a következő szöveg olvasható: „Ne bánts a magyart, mert pórul jársz” (Déri Múzeum, ltsz: V.1935.149). Ugyancsak a 19. század első feléből maradt fenn az a mézeskalács mintafa, ami „Angyal Bandi” felirattal, díszes ruhában, lóháton ábrázolja a híres betyárt, a ló első lábánál a régies stílusú ovális országcímerrel (Selmeczi Kovács 2014: 196).

A nemzeti öntudatot erősíthette Ámon Sándor marcali (Somogy m.) bábsütőmesternek az 1840-ben készített mézeskalács-mintafája. A magyar huszár alakja teljes harci felszerelésben áll előttünk, jobb kezében kivont kardot, baljában gyeplőt tartva. Díszes öltözte a korábbi idők huszárviselését idézi, amit megerősít a kettőskeresztel díszített tarsoly, de különösen a régies kerek országcímer, kétfelől fecskefarkú zászlóval övezve (2. kép).

A Néprajzi Múzeum gyűjteményében az 1830-as évekből két alföldi mángorlón szerepel az országcímer, mindkét esetben változtatott életképek sorozata fölött, demonstrálva alkotója vagy megrendelője nemzeti érzelmeit. Az 1833-ra datált tárgyon (Néprajzi Múzeum, ltsz: 134418) karcolásos technikával készített, hosszúkás pajzsú koronás országcímer képe alatt a következő felirat olvasható:

„Terjedjen el Híred a Világ térségén,
Fent maradjon Neved a Föld Kerektségén”.

A stílusában teljesen hasonló másik mángorló 1835-ben készült Debrecenben. Ezen is legfeljebb az országcímer kapott helyet, ami ötvözi a nemesi családi és a birodalmi császári címer formáját. A magyar címet körülvevő pajzs alakú babérkoszorú ugyanis láthatóan a kétfejű sas alakját helyettesíti, amit ugyanolyan módon zár le, illetve fog össze a császári korona, mint az eredeti címer esetében (3. kép). A kép alkotója kétségtelenül a magyar országcímet kívánta megjeleníteni, mégpedig hangsúlyozottan, amit bizonyít az ábrázoláshoz kapcsolódó alábbi felirat:

„Méglen egy Magyarnek testiben Vér ere
Sérthetetlen marad Országá Czimere”.

Mindkét tárgy szemléletes példáját képviseli annak a reformkori városi divatnak, ami a ponyvaillusztrációk képeit másolta át az ajándéktárgyként szereplő mángorlókra és borotvatartókra (K. Csilléry 1977: 21), miközben a nemzeti szimbólum képével és az ahhoz kapcsolódó négyütemű tizenkettes magyaros verseléssel hazafiságra, nemzeti el-lenállásra buzdított.

Ezt a gondolatíságot juttatja kifejezésre az a mézeskalács-mintafa is, amelyen a barokkos formájú koronás országcímet egy földműves (ásóval a kezében) és egy vármegyei hajdú veszi közre, mintegy őrző, védelmező pózban „HONI ZIMER” felirat kíséretében (4. kép). Ennek előképét az 1839-től évente megjelenő *Mezei naptár* címlapján láthatjuk viszont, annyi különbséggel, hogy a mézeskalács-mintafa németes helyesírású felirata egyértelműen kihangsúlyozza ábrázolásának nemzeti jellegét. Sajátos helyesírásának magyará-

zatául szolgál, hogy ez a tárgy teljesen megfelel annak a mézeskalács-mintafának, amit Festetics Kristóf által Nürnbergből Keszthelyre hívott német bábsütőmester készített az 1840-es években (Weiner 1981: 26–27).

A hatalommal való szembenállást még határozottabban demonstrálja a rozsnyói csizmadiacéh támlás padja, melynek intarziadiszes ülőlapján az országcímert 1705-ös évszám kíséretében láthatjuk (5. kép). Ez az ábrázolás meglepő hasonlóságot mutat a Rákóczi-szabadságharc idején vert „Pro libertate” feliratú rézpénz címerképével. Nyilvánvaló, hogy a padot készítő asztalosmester a Rákóczi-szabadságharc közkeletű nemzeti jelképét másolta át a pad közepére. A pad támláján pedig a következő, szintén jelképes feliratot véste: „Ujította Abonyi Pál Atya mester 1848”. A két évszám együttes szerepeltetése nem lehet véletlen, alkotója vagy megrendelője történeti tudatáról bizonyodik, ugyanis a tárgy valószínűleg 1848-ban készült. A jelképes ábrázolásmód az két szabadságharc dátumának felidézésével egyértelműen a nemzeti függetlenség iránti vágyat juttatja kifejezésre.

*

Annak ellenére, hogy a szabadságharc leverése után mindennemű nemzeti jelkép használatát és ábrázolását tiltották, 1850-es évszámmal több népművészeti tárgy is megőrződött. Egy csákvári (Fejér m.) sárgamázás boroskancsó elülső részét teljes egészében domború rátétes koronás országcímer díszíti (Selmeczi Kovács 2014: 41); az ugyancsak csákvári származású bábsütőmintán pedig babérkoszorú közé foglalt címerkép látható, sugarak által övezve (6. kép). Mindkét címerkompozíció jellemzője, hogy a rendelkezésre álló múzeumi tárgykollekcióban ezek az első népi ábrázolások, amelyeken – a heraldikailag ugyan még pontatlan – korona keresztje megdőlt formában látható, tehát egyértelműen érvényesül a magyar koronára való utalás. Továbbá az országcímer reprezentatív megformálásával az osztrák önkényuralom elleni nyílt szembenállásról tanúskodik, különösen abban az esetben, ha ezen mintázatú mézeskalácsok vásári forgalmazásra is kerültek.

A Somogy megyei Lábodról származó, ugyancsak 1850-es datálású festett láda virágdiszes elülső oldalán „éljen a magyar Nemzet” felirat ékeskedik (Néprajzi Múzeum, ltsz: 59.34.2). A hazafias érzületű városi polgári izlésről ad tanúbizonyságot 1859-ből az a pesti szalmaintarziás tükörtartó doboz, aminek előoldalán az országcímer látható zászlók közé foglalva. Fedelét felnyitott állapotban nemzetiszínű selyemszalagok tartják meg, ugyanilyen a rekeszek fedeleinek fogantyúja is (Selmeczi Kovács 2014: 136). Nemzeti zászlók veszik közre az országcímert egy 1860-as datálású gyöngyösi boroskancsón, a régi formájú fecskefarkú zászlók piros és zöld színűek (7. kép).

Az 1860-as évek elejéről fennmaradt datált címeres tárgyak közül külön említést érdemel az a sajtáságos ábrázolás, ami egy tótkomlói (Békés m.) falitéka ajtólapját díszíti. A birodalmi kétfejű sas mellére helyezett magyar címet olyan mértékben kihangsúlyozta ismeretlen alkotója, hogy nemcsak mindkét címermezőt és a címer feletti magyar koronát ékítette a piros-fehér-zöld színnel, hanem még a kétfejű sas karmában fogott magyar országmát, valamint a legfelül álló osztrák birodalmi koronát is ezekkel a színekkel illette. Az 1861-es évszámot viselő bútordarab további sajátossága a szlovák nyelvű felirat „Istennem áldd meg hazánkat” jelentéssel (Selmeczi Kovács 2014: 34).

1861-es datálású a hajdúszoboszlói lakatosok céhkorsója is, amin nagyméretű szív alakú keretbe foglalt magyar címer látható (Déri Múzeum, ltsz: V.1923.37). A következő évből borotvatokot és fűszertartó dobozt ismerünk országcímeres ábrázolással (Hódmezővásárhely, Csongrád m. Tornyai János Múzeum, ltsz: 53.552.1. és Hegyszentmárton, Baranya m. Néprajzi Múzeum, ltsz: 134285). A debreceni Déri Múzeum gyűjteményében van egy mázatlan korsó, melyet a belekarcolt felirat szerint „Készítette Tóth Bálint az 1864dik évben”. Szempontunkból a tárgy jelentőségét az adja, hogy a magát megnevező fazekasmester

a koronás országcímer képe alá a következő szöveget karcolta: „Megvirrad még valaha 1864” (Déri Múzeum, ltsz: V.1929.117). Egy 1866-os évszámot viselő csornai (Sopron m.) széktámlán pedig a negyvennyolcas honvédcisákók címerdiszére emlékeztető, hosszúkás címerformát faragott ki ismeretlen alkotója (Néprajzi Múzeum, ltsz: 87379).

A korabeli sajtó híradásából tudjuk, hogy 1855-ben egy győri szűrszabó olyan cifraszűrt varrt, amelynek gallérjára kihímezte a magyar címert (Hofer és Fél 1994: 30). A következő évtizedekben az Alföldön és a Dunántúlon egyaránt nagy divatja támadt a címer-motívumos szűrőknek. Közismert, hogy a Bach-korszak idején a cifraszűr viselése az osztrák önkény elleni nyílt tüntetésnek számított, ennek következtében üldöztetésnek volt kitéve. Györffy István gyűjtése és meghatározása alapján ismerjük a „nemzeti szűr” néven számon tartott egyik legkorábbi címerábrázolásos nagyszalontai cifraszűrt. A rendkívül színes virágmintákkal díszített gallér közepén szimmetrikus kompozíciót alkot az országcímer, amit kihangsúlyoz a nemzeti színű keretezés és a szalagminta aljának bokrétára formálása (Györffy 1930: 71). Amint az egyes virágminták még jóval közelebb állnak az eredeti, természetes virágformákhoz, úgy a címer képe is követi a heraldikai mintát.

Az 1848-as forradalomnak állít emléket az a mézeskalács-mintafa, amely Kossuth Lajos alakját örökíti meg, mégpedig a koronás országcímer képével (8. kép). Az ismeretlen pesti bábsütőmester figyelemre méltó történelmi érzékel kapcsolta össze Kossuth személyét az 1848-ban törvényerőre emelt nemzeti jelképpel.

*

Amint az 1867-es kiegyezésig a hazafias érzület megnyilvánulásaként, a hatalommal szembenállás szándékával került az országcímer ábrázolása a népművészeti tárgyakra, azt követően már sokkal inkább a *nemzeti védjegy* szerepét töltötte be, különösen az 1870-es évektől mind gyakoribbá váló külföldi kiállításokon való szereplés következtében. Mindezen túl a millennium általánosan mozgósító hatása, valamint a 19. század végén fellobbanó műgyűjtési szenvedély, és a mindjobban megerősödő népművészeti műkereskedelem is hatást gyakorolt a népművészeti alkotások dekorativitásának növelésére a nemzeti jelképek alkalmazásával.

SZAKIRODALOM

ARANY János

1848 Országcímer, nemzeti szín. *Nép Barátja*. (10) 154–157.

CSILLÉRY Klára, K.

1977 A magyar népművészet változása a XIX. század és a XX. század elején. *Ethnographia* LXXXVIII. (1) 14–30.

FEJŐS Zoltán

1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Uő (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 143–148.

GRÁFIK Imre (szerk.)

1996 *Vas megye népművészete*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.

GYÖRFFY István

1930 *Magyar népi hímzések. A cifraszűr*. Kertész nyomda, Budapest.

HOBSBAWN, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197.

HOFER TAMÁS

1977 XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége. *Ethnographia* LXXXVIII. (1) 62–80.

1988 Bevezetés: nemzeti kultúra és néprajzi kutatás. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 7–18.

HOFER Tamás – FÉL Edit

1994 *Magyar népművészet*. Corvina. Budapest.

KEMÉNY György

1925 Mézeskalácsok. *Magyar Népművészet* IV. MNM Néprajzi Osztály, Budapest.

KRESZ MÁRIA

1968 A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia* LXXIX. (1) 1–36.

LÖFGREN, Orvar

1985 Egy nemzeti kultúra lebontása? A kulturális változás vizsgálata a XIX. és XX. századi Svédországban. *Ethnographia* XCVI. (4) 530–542.

1988 Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Tanulmánygyűjtemény. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 145–179.

NAGYBÁKAY Péter

1995 *A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

SELMECZI KOVÁCS Attila

2014 *Nemzeti jelképek a magyar népművészetben*. Cser Kiadó – Néprajzi Múzeum, Budapest.

SZILÁRDFY Zoltán

1984 *Barokk szentképek Magyarországon*. Corvina, Budapest.

WEINER Piroska

1981 *Faragott mézeskalácsformák*. Corvina, Budapest.

SIMBOLURILE REZISTENȚEI NAȚIONALE ÎN ARTA POPULARĂ MAGHIARĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Stema țării și culorile naționale au devenit motive foarte apreciate ale artei populare maghiare începând cu prima parte a secolului al XIX-lea. Datorită situației istorice specifice a maghiarimii, adică dependența de imperiul Habsburgic, până la compromisul austro-ungar din 1867 utilizarea simbolurilor naționale de regulă demonstrase opoziția față de putere. Conform mărturiei obiectelor muzeale până la revoluția din 1848–1849 reprezentarea simbolurilor naționale maghiare a avut loc aproape exclusiv pe obiecte decorative artizanale și obiecte ale breslelor, dar după 1849 stema țării a devenit un motiv apreciat atât pe lucrările țăranilor, cât și a păstorilor. Până ce în epoca reformei simbolurile naționale au reprezentat gusturile burghezimii (vezi foto 1–5), după 1849 au devenit elemente care păstrează memoria luptei pentru libertate pierdute, respectiv declarații ale opoziției față de putere (vezi foto 6–8).

SYMBOLS OF NATIONAL RESISTANCE IN 19TH CENTURY HUNGARIAN FOLK ART

National coat of arms and the national colours became popular motifs of Hungarian folk art emerging in the early 19th century. Arising from the particular historical situation of the Hungarians depending on the Habsburg Empire, using the national symbols essentially demonstrated resistance with the domination till the Austro-Hungarian Compromise of 1867. The objects of the museum attest that till the revolution from 1848–1849 picturing of the national symbols occurred nearly solely on handmade ornamental pieces and souvenirs of trade guilds, but after 1849 the national coat of arms became a popular motif of the products of peasants and shepherds alike. While in the reform era national symbols represented bourgeois taste (pictures 1–5), after 1849 they declared clearly the preservation of the memory of the defeated war of liberation, the resistance with the ruling power (pictures 6–8).

KÉPEK

1. Céhbehívó tábla, 19. század első fele.
Szentés, Csongrád m. (NM, ltsz: 119455)

2. Mézeskalács-mintafa, 1840-es évek.
Marcali, Somogy m. (NM, ltsz: 55211)

3. Mángorló részlete, 1835.
Debrecen, Hajdú m. (NM, ltsz: 70.175.35).

4. Mézeskalács-mintafa, 1840-es
évek. Ráckeve, Pest m.
(NM, ltsz: 52004)

5. Csizmadiacéh padjának díszítése, 1848.
Rozsnyó, Gömör m. (NM, ltsz: 87551)

6. Mézeskalács-mintafa, 1850.
Csákvár, Fejér m. (NM, ltsz:
43326)

7. Boroscancsó, 1860.
Gyöngyös, Heves m. (NM, ltsz: 69.153.9)

8. Mézeskalács-mintafa, 19. század második fele. Pest. (NM, ltsz: 66.15.1).

JAKAB ALBERT ZSOLT

AZ EZREDIK ÉV. A MILLENNIUM ÜNNEPLÉSE ÉS REPRESENTÁCIÓI KOLOZSVÁRON¹

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy milyen emlékezési stratégiák és alakzatok érvényesültek Kolozsváron az 1896-os emlékévhöz kötődő ünnepségek során. Arra keresem a választ, hogy a honfoglalás évfordulójának országos ünnepét hogyan élte, jelenítette meg a város; milyen szereplői, eseményei (rítusai), csatornái/médiiumai/alakzatai és eljárásai voltak a millennium ünnepsésének a lokális társadalomban, hogyan sajátították ki és szervezték újra a lokális teret; milyen társadalmi igényeket és funkciókat elégítettek ki; milyen múlt(ka)t elevenítettek meg és milyen én- és jövőképet termeltek és legitimáltak a millenniumi ünnepségek eseményei.

Az elemzés forrásaként az időszaki sajtótermékek (napilap, hetilap, havilap),² jegyzőkönyvek, emlékkiadványok szolgáltak, illetve Kőváry Lászlónak a millenniumi ünnepségekről összeállított munkája (Kőváry 1897).

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Elméleti megfontolások. 1. Azt a kulturális viszonyt, amelyet a társadalom a saját múltjával szemben fenntartanak, François Hartog a *törté-*

1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával jött létre, amelyet ezúton is köszönök. Ugyanitt köszönöm meg Vajda András hasznos kritikai észrevételeit is.

2 Az *Ellenzék* és a *Kolozsvár helyi*, de regionális kitekintésű napilapok voltak. A millenniumi év során a helyi és országos rendezvényekről folyamatosan tudósítottak, tekintélyes felületet szánva az ezredévi témának. A periodikákat a szövegben hivatkozom, a rövidítések feloldása: E – *Ellenzék*, EM – *Erdélyi Múzeum*, K – *Kolozsvár*, MP – *Magyar Polgár*, TL – 1848–49. *Történelmi Lapok*, VU – *Vasárnapi Ujság*.

netiség rendjének (*régime d'historicité*), *időrezsimeknek* (*régime du temp*) nevezte. A szerző a történetiség rendjeit elemezve az emberi időtapasztalatokat a jelenből szemlélt múlt és a múltként szemlélt jelen spektrumában helyezte el, megállapítva, hogy a múlt egyre hosszabbá, a jelen kortárs érzése egyre mozdulatlanabbá (örök jelenné) válik. A jelen múltként, történelemként való felfogására a *prezentizmus* fogalmát használta. A „mozdulatlan örök jelen kortárs érzése” megteremti a történeti időt saját maga számára. „Az időnek ezt a kortárs pillanatát és érzékelését jelölöm a prezentizmus kifejezéssel.” (Hartog 2006: 28, a problémákör további taglalása: 109–115.)

2. A médiagenealógiai és műfajgenealógiai vizsgálatok egyik megállapítása az, hogy ha a társadalom, a korszak valamit el akar mondani, ahhoz meg kell teremtenie a médiumot, a műfajt. A műfajok tulajdonképpen már ezzel az igénnyel együtt megjelennek. Tzvetan Todorov szerint „a műfajok más műfajokból születnek meg. Az új műfajok magukba ötvözik korábbi műfajok tartalmi-formai sajátosságát, funkcióját, s amikor megszűnnek, sajátosságai más műfajokba épülnek be” (Todorov 1988: 285 – hivatkozza Keszeg 2011: 18). A kommemorációs helyzetek, ünnepi alkalmak adekvát formákat, hagyományos műfajokat keresnek, de ugyanakkor vissza is hatnak rájuk, alakítják is azokat. Keszeg Vilmos megállapítja, hogy „minden kornak megvannak a történetei, történetmondási és -hallgatási preferenciái, szabályai és habitusai” (Keszeg 2011: 36).

3. Jan Assmann szerint az emlékezés mindig konkrét. A szerző az emlékezésnek a kulturálisan kialakult, társadalmilag kötelező érvényű ikonikus és narratív alakjait az *emlékezés alakzatainak* nevezi. (Assmann 1999: 38–39.) Ezek ismérve, hogy konkrét időhöz, helyhez kötöttek, meghatározott csoporthoz kötődnek, illetve rekonstruktív természetűek (Assmann 1999: 39–43). A múlt emlékezetben tartása, folyamatos termelése, az emlékezési gyakorlat identitásalapító funkcióval bír (Assmann *megalapozó* emlékezetéről is beszél: 1999: 79–80), az egyént közösségbe ágyazza, a lokális közösséget *emlékezetközösséggé* alakítja (Halbwachs 1925: 191–198, Keszeg 2015: 370).

4. A vizsgálat számára a nyilvánosságban zajló gyakorlatok bírnak társadalmi és kulturális relevanciával. A megemlékezések, emlékűnnepségek közösségi gyakorlatát a kultúrákutatók a *ritus* fogalmával írják le. A meglazuló társadalmi kötelékek megerősítésére vagy újraserkesztésére a társadalmak mesterséges kontextusokat teremtenek, rituális kommunikációs helyzeteket építenek ki, amelyek koherenciát biztosíthatnak a társadalmi együttélés számára. Azaz új hagyományokat találnak ki, hoznak létre. Eric Hobsbawm a kollektív emlékezetet *kitalált hagyományként* (*invented tradition*), a 19. századi, gyors társadalmi-gazdasági változásokat mutató Európa hagyományteremtésé-
ként értelmezi. A tömeges hagyományteremtés időszaka az 1870 és 1914 közötti ötödfél évtized (magyarul: Hobsbawm 1987). Létrehozásukban nem annyira a közösség, mint inkább az intézmények játszanak szerepet, de nagyban meghatározzák a különböző politikai intenciók is. „A »kitalált hagyományoknak« jelentős társadalmi és politikai funkciójuk van. És enélkül nem is jelennének meg és nem is szilárdulnának meg.” (Hobsbawm 1987: 181.) Az emlékezés kollektív módjának rituális, különféle rítusokon keresztül való történésére hívja fel a figyelmet Paul Connerton, aki az emlékezés nyilvános akcióinak szerkezetét elemzi (Connerton 1991: 41–71).

5. Magyarországon a milleniumi emlékállításokat mint az aktuális nemzeti ideológia megvalósításait Sinkó Katalin elemezte, illetve tipologizálta (Sinkó 1987, 1991, 1993), a milleniumi emlékhelyteremtéseket és szimbolikus térfoglalásokat Feischmidt Margit tekintette át (Feischmidt 2006: 372–376). Erdélyben Pozsony Ferenc székelyföldi és moldvai terepen végzett kutatásokat ebben a témakörben: az ünnepelt a történeti emlékezet közösségi, lokális szerepét (Pozsony 1998, 2005, 2008), az emlékűnnepségeket (Pozsony

2006, 2007), a szimbolikus térteremtés változatait (Pozsony 2009a, 2009b) vizsgálta. A téma a helytörténet érdeklődésére is számot tartott, Gaal György is vizsgálta az ezredévi eseményeket (Gaal 2001).

Az esemény kontextusa. A millennium megünneplésének gondolata már az 1880-as években felvetődött. 1883-tól kezdődően a Magyar Tudományos Akadémia a kormány kérésére, történészek bevonásával többször véleményt nyilvánított a honfoglalás évéről (az esemény lezajlását 888 és 900 közé téve). 1892-ben országos bizottságot állítottak fel az emlékév szervezésére, melynek idejét végül 1896-ra rögzítették.

1893-ban a kormánynak már kész javaslatok voltak a millennium megünnepléséről. „Elhatározta, hogy a millennium ünnepélyét a már megállapított országos nemzeti kiállítás mellett azzal is emelni fogja, hogy monumentális építészeti alkotások adassanak át az utókornak. Eczeleből kilátásba van véve: a teljesen restaurált nagyszerű budai Mátyás-templomnak felszentelése és megnyitása, az új országház legalább részben való berendezése és megnyitása, az aldunai Vaskapu szabályozási művek nagy nemzetközi ünnepélyekkel egybekötött átadása a közforgalomnak, a fő- és székvárost összekötő monumentális Duna-hidak szaporítása, egy monumentális igazságügyi palota, nagyszabású iparművészeti múzeum és más, jelentékeny középületek létesítése és megnyitása, melyek mindannyian az ezredéves ünnepélynek méltó keretűl vannak hivatva szolgálni. Mivel pedig mindezen építkezések biztos befejezése csak 1896-ra várható, határozatba ment, hogy ennek megfelelőleg az országos kiállítás is, mely köztudomás szerint úgy is mindig csak mint a millenniumi ünnep kiegészítő része tervezetett, csak az 1896. évben tartassék meg Budapesten.” (K.1893/7: 1.)

Kolozsvár már az év kezdetén bekapcsolódott az ünnepségbe. Az „ezredév első órájában” az *Ellenzék* napilap kezdeményezésére díszkivilágítást rendezett a lakosság a Főtéren és a központi utcákban. A császári pár 1817-es erdélyi és kolozsvári látogatását megörökítő emlékoszlop (Státua) előtt gyülekező, jórészt a helyi értelmiségiekből álló ünnepelőknek Pongrácz Lajos zenekara eljátszotta a *Himnusz*t, a *Szózatot* és a *Rákóczi-indulót*. Az iparos egyesület közelben álló székházának erkélyén pedig a Polgári Dalegyület énekelt a *Szózatot*. Az összes templomtoronyban megkondultak a harangok, jelezve az ezredév köszöntését. (K.1896/1: 3.)

A képviselőház az április 21-ei ünnepi ülésén fogadta el és május 17-én szentesítette az ezredévi alkotásokat törvénybe iktató törvénycíkket (1896/VIII. tc.: *A honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről*), amely előírta az emlékművek (Árpád vezér, István király, az ország hét pontjára millenniumi emlékoszlop) állítása és a szépművészeti múzeum létesítése mellett 400 új népiskola létrehozását is. Az 1896/VII. *A honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatásáról* című törvénycíkket pedig május 14-én szentesítette a király és június 8-án – a koronázás évfordulóján – hirdették ki.³

Május 2-án a királyi pár Budapesten megnyitotta az ezredévi országos kiállítást. Ezzel egyidőben a kolozsvári katolikus templomokban is megszólaltak a harangok. (K.1896/100: 2.) Elkezdődött a millennium ünnepsége.

3 A törvény szövegét a napilap is közölte: K.1896/125: 1.

MILLENNIUMI ÜNNEPSÉGEK, ÜNNEPI KÖZGYŰLÉSEK

A vármegye. A megye május 12-én tartotta díszközgyűlését a Farkas utcai vármegye-ház dísztermében. A délelőtti zajló rendezvényre a gyülekezés után egy küldöttség meghívta gróf Beldi Ákos főispánt. A főispán megnyitotta az ünnepi közgyűlést, melynek előre meghatározott napirendjén a királyhoz küldendő hódoló felirat indítványozása, gróf Lázár István alispánnak a vármegye múltjára vonatkozó történeti visszatekintése, gróf Esterházy Kálmán országgyűlési képviselő (volt főispán és 1848-as honvéd) ünnepi beszéde, a király arcképének az új székház gyűlésterme számára történő beszerzése/megfestése szerepelt. A közgyűlést díszlakoma (közebed) követte a New York szállóban.⁴

A városi törvényhatóság. A városi törvényhatóság május 17-én tartotta ünnepi közgyűlését a Redutban. Az esemény rekonstrukcióját a napilapok tudósításai mellett a közgyűlési jegyzőkönyv alapján végzem el. Benigni Sámuel bizottsági tag javaslatára a jegyzőkönyvbe minden elhangzott beszédet rögzítettek, azt az összes tag aláírta, illetve határozatba vették díszes kiállításban „a jövő kor számára örök-emlékül” való kinyomtatását. Az *Ellenzék* napilap kezdeményezte, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvet „annyi példányban nyomassák ki, hogy abból a város minden polgára kaphasson egy példányt emlék gyanánt” (E.1896/113: 2). A színes fedőlapú, aranyozott élű díszkiadvány nemsokára meg is jelent (5. kép) (*Díszközgyűlés... 1896*).

Albach Géza polgármester köszöntő beszédében indítványozta a főispán meghívását is az ülés levezetésére.⁵ Miután gróf Beldi Ákos főispán a 7 tagú küldöttség élén megérkezett, megtartotta megnyitó beszédét, a hazaszeretet (nemzeti elköteleződés) és a királyhűség kettőségét hangsúlyozva: „Ha a Hazának lángoló szeretete, a Trón iránti tántoríthatatlan hűség, a magyar nemzetnél jövőben is oly élénken fog élni, mint a múltban, ha úgy anyagi, mint szellemi téren kettőzött munkával és lankadatlan szorgalommal igyekezzünk megfelelni a reánk várakozó nagy feladatoknak – akkor bizton tekintünk a második ezer év felé.” (i. m. 5.) Benel Ferenc városi bizottsági tag indítványozta a beszéd jegyzőkönyvi megörökítését. Indoklása egyrészt a jelenben felismert múlt (*prezentizmus*) tanúbizonysága volt („bátorkodom kijelenteni ama meggyőződésemet, miszerint [...] fel-lángoló megünneplése, hazánk történelmi irodalmában s talán a világtörténelmében is, mint egy önálló és korszakot alkotó kimagasló mozzanat fog már a közel jövőben méltattatni”), másrészt a forrásalapítás szándékát jelentette („és úgy vagyok továbbá meggyőződve, mélyen tisztelt ünneplő közgyűlés, hogy ennek a történelmi nevezetességű irodalomnak a megalapításához a nélkülözhetetlen hiteles adatokat első sorban a törvényhatóságoknak ünneplő közgyűléseikről, ezek örvendetes emlékének megörökítése-ül felveendett jegyzőkönyvek fogják szolgálatni”). (i. m. 6.)

Esterházy László főjegyző a királyhoz küldendő hódoló felirat ügyében emelt szót. Előterjesztését Groisz Gusztáv városi bizottsági tag is támogatta. (i. m. 7–11.) Ezután sor került a felirat felolvasására is, amelyet a közgyűlés állva hallgatott végig. (i. m. 11–12.)

4 Az eseményt bemutatja, a hódoló feliratot és az elhangzó beszédeket közli: E.1896/108: 1–3; K.1896/108: 2–3; Köváry 1897: 200. Az alispán beszéde: K.1896/111: 1–2, 112: 1–2, 113: 1–2, 114: 1–2.

5 A polgármester köszöntője: *Díszközgyűlés... 1896*: 4.

A díszközgyűlésén Márki Sándor történész, tiszteletbeli tanácsos mondott ünnepi beszédet.⁶ Történelmi, várostörténeti előadásában az országos események helyi kihatásait, a város hírneves szülőiteinek eredményeit vette számba. Felemlítette, hogy a hely története a nemzet (az ország) történetét képezi le „Városunk története kicsiben a Nemzet története. Hálát adunk a magyarok Istenének, hogy lelkünk egybeforrt a mi nemzetünk lelkével, hogy a mi vérünk is dobogtatja a haza szívét.” (i. m. 27–28).⁷

Az ünnepi közgyűlés több, a millennium megünnepléséről szóló javaslatot tárgyalt: 1. Szvacsina Géza tanácsos szeretetház felállítását javasolta (i. m. 29–31); 2. ugyanő tett javaslatot Lintzegh János egykori főbíró hazafias önfeláldozását (1660. május 22.) ábrázoló kép megfestetésére (i. m. 33–35), melyet Sándor József bizottsági tag is támogatt, megtoldva azzal a javaslattal, hogy a főbírónak a nagyobb nyilvánosságot igénylő emlékoszlopot is állítsanak (i. m. 36–37); 3. Losonczy János tanácsos javasolta Bocskay István szülőházának emléktáblával való megjelölését (i. m. 37–39); 4. Nagy Mór tanácsos Kolozsvári Márton és György szobrászok prágai Szent György-lovasszobra másolatának felállítását terjesztette elő (i. m. 40–42); 5. Salamon Antal tanácsos Mátyás király szülőházának helyreállítását és közművelődési célra való hasznosítását kezdeményezte (i. m. 43–45); 6. Szabó Gyula tanácsos indítványozta egy irodalmi és tudományos munka támogatására szolgáló alap létrehozását (i. m. 47–48; *Díszközgyűlés...* 1899); 7. ugyanő terjesztette elő az iparmúzeum és a millenniumi iskola alapköveinek letételét, melyeket a királyról, illetve a millenniumról neveznek el (*Díszközgyűlés...* 1896: 49–50); 8. végül Fekete Nagy Béla aljegyző indítványozta a Mátyás-szobor szeptember 30-ai alapkövetételét (i. m. 52–54). Valamennyi indítványt egyhangúlag fogadta el a közgyűlés. Az esemény a főispán beszédével zárult.⁸

Az Egyetemi Kör. Herczegh Béla, a diákszövetségi osztály elnöke áprilisban tett ünneprendezési indítványt. E szerint a kolozsvári egyetem ifjúsága képviseltetni fogja magát az országos ifjúsági rendezvényeken, emellett külön díszülést is szervez, illetve emlékünnepeket rendez Martinuzzi György („a legnagyobb erdélyi politikus”), Bethlen Gábor („a legjelesebb fejedelem”) és Kemény Zsigmond („a legkiválóbb erdélyi író”) emlékeire. (K.1896/83: 3.)

A millenniumi közgyűlést május 14-én tartották. Ezen jegyzőkönyvileg örökítették meg az évfordulót és indítványozták a korábban tervezett emlékünnepek megtartása mellett az október 6-ai gyászünneppel nagyszabásúvá tételét és a halottak napi köztemetőben való koszorúzásokat, Wesselényi Miklós születésének 100. évfordulójának megünnepelését (december 30.), illetve az egyetemi menza érdekében országos mozgalom indítását. (K.1896/110: 3.)

A „történeti emlékünnepe” 17-én zajlott, mely alkalommal Herczegh Béla megnyitója után Krenner Miklós, Ranezay József és Imre Sándor tartottak emlékbeszédeket. A beszédek között Péterffy Béla és Ditrói Nándor joghallgatók szavaltak.⁹

Az Erdélyi Irodalmi Társaság május 17-én tartotta meg millenáris ülését a városháza közgyűlési termében. Gróf Kuun Géza elnök megnyitója után Ferenczi Zoltán, a társaság

6 A történész beszéde nyomtatásban is megjelent: *Díszközgyűlés...* 1896: 13–28, Márki 1907: VI, 16–39; a napilapban: K.1896/114: 1–2, 115:1–2, 116: 1–2.

7 A lokális történelmekkel foglalkozó szakirodalom számára ismert az a látásmód, hogy a helytörténetet a nemzeti eseményeket lokalizálja, az országtörténelem pedig legitimizálja a lokálist történelmet (vö: Fabre 2001: 20, Keszeg 2008: 330, Keszeg 2015: 372, Vajda 2013: 249 és Vajda 2015: 46).

8 A városi közgyűlésről: E.1896/112: 2; K.1896/112: 1–2, 113: 1; Kőváry 1897: 189.

9 Az emlékünnepekről: E.1896/112: 2; K.1896/112: 3.

titkára *Költészet és nemzeti élet* címmel tartott ünnepi beszédet.¹⁰ Az irodalom és történelem kapcsolatát taglaló előadást követően E. Kovács Gyula tag, a kor ünnepelt színésze és költője adta elő *A mi ezerévünk* című ódáját.¹¹ A rendezvényt a New York szálló termében tartott „kedélyes társas vacsora” zárta.¹²

Az egyetem a számvetés jegyében elkészítette a történetét és a statisztikákat feldolgozó kiadványt (*Acta universitatis...* 1896).

Az egyetemi tanács 1896. március 28-án elhatározta, hogy az ezredévi ünnepségek alkalmából millenniumi emlékünnepet tart. (K.1896/75: 2.) Az ünnepély megszervezését Meltzl Hugó prorektor elnökletével a karok dékánjaiból és prodékánjaiból álló bizottság-ra bízta, az ünnepi beszéd megtartására pedig Szádeczky Lajos történészt kérték fel.

Az egyetem a beszédek és beszámolókat közlő sorozatában díszes külalakkal jelentette meg az ünnepi ülés anyagát (6. kép) (*Acta universitatis...* 1897).

A bizottság a díszközgyűlés időpontját az egyetemalapítás szokásos ünnepnapjához igazította, május 31-ére (vasárnapra) tűzte ki, helyszíneként pedig a Redut dísztermét választotta. Az ünnepi program megállapítása után szétküldték az ezt tartalmazó meghívókat. A meghívó az öltözetéről is rendelkezett: „megjelenés magyar díszben vagy ünnepi ruhában” (i. m. 30).¹³

Az ünnepély napján a díszmagyarba öltözött egyetemi tanács az egyetem központi épületében gyűlekezett. Innen vonult a testület – a király által adományozott egyetemi díszjelvényeket, díszruhákat és díszbotokat először használva¹⁴ – meghatározott sorrendben kocsikon a Vigadóhoz. A feldíszített terem emelvénnel magasított részén foglaltak helyet. Az emelvény hátsó falán a király életnagyságú, nemzeti színű zászlókkal körített arcképe volt elhelyezve. A terem másik felén a kormánybiztos számára tartottak fenn díszhelyet, fölötte a falon pedig a magyar állam zöld babérmagassal díszített koronás címere függött. A kormánybiztos és a rektorok ülőhelye között volt a szónoki emelvény és asztal. A meghívott közönség számára a terem kétharmadát betöltő helyeket szánták, itt az előkelő közönség (hatóságok, testületek, a hadsereg és a város „intelligentiája”) foglalt helyet, szemben az egyetemi tanáccsal és a tanárokkal, hátuk mögött az egyetemi ifjúság álló csoportjával. A terem hosszában végigfutó karzat a hölgyek számára volt díszítve és fenntartva. A terem egyik végén levő kisebb karzatokon az ifjúsági dalárda, a másik végében levőkön pedig az ifjúság egy része helyezkedett el.

Az egyetemi tanács bevonulása is díszletezett, a sorrend pedig előre meghatározott volt. A külsőségek bemutatására idézet: „Elöl jött az egyetem díszbotjával, díszegyenruhában az egyetemi pedellus, utána egymás mellett a rector és a prorektor; ezután kettesével az egyes karok dékánja és prodékánja a hagyományos sorrendben, mindenik dékán-pár élén a díszruhába öltözött pedellus, a karok díszjelvényű botjaival. Az elhelyezkedésnél a tanács tagjai a hosszú asztal mellett a hagyományos rendben foglaltak helyet, a pedellusok közül kettő a bejárat ajtajánál, egy a rector, egy a tanács asztalánál s egy a szónoki asztal mellett állott. Nagy feltűnést és élénk érdeklődést keltettek az ekkor először hasz-

10 A titkár ünnepi beszéde nyomtatásban is megjelent: K.1896/161: 1–2, 162: 1–2; Ferenczi 1896.

11 Az ódát a napilapok is leközölték: E.1896/112: 1; K.1896/112: 1.

12 Az eseményről beszámoló: E.1896/112: 2; K.1896/112: 2, 3.

13 Az egyetemi millenniumi ünnepségekről a rectori beszámoló is megemlékezett: Lindner 1896: 31–36.

14 A király által a millennium alkalmából adományozott egyetemi díszjelvényeknek a király jubileumain, emlékállításokon, megemlékezéseken stb. való használatát szabályzat írta elő (vö: *Szabályzat...* 1897).

nált rectori és dékáni remekművű lánczok, művészi kivitelű pedellusi botok és díszruhák. E jelvények nagy mértékben hozzájárultak az ünnepély külső fényének emeléséhez.”¹⁵

Az egyetemi tanács elhelyezkedése után jött be és foglalta el díszhelyét a Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztert képviselő Leővey Sándor miniszteri tanácsos (kormánybiztos).

Az ünnepi programot az ifjúsági dalárda kezdte meg a *Szózat* eléneklésével, majd Martin Lajos rektor mondott megnyitóbeszédet. „Európa s vele együtt az egész művelt világ figyelme most Magyarország felé fordul” – e szavakkal kezdte beszédét a rektor. A díszközgyűlést azzal indokolta, hogy az egyetem mint a király „dicsőséges alkotása”, illetve „mint azon tanintézet, mely arra van hívatva, hogy magyar tudományt és művelődést terjesztszen kedves hazánk keleti részeiben” nem zárkozhat el a millennium ünnepelésétől: „kétszeres hazafiúi kötelessége, hogy a magyar nemzeti állam ezer évi fenállása feletti örömének méltó kifejezést adjon”.¹⁶

Beszéde végeztével a rektor felkérte Szádeczky Lajos történészt, a Bölcsész- és Történettudományi Kar dékánját az ünnepi beszéd megtartására. A történész nagyívű beszédében a honfoglalástól a közelmúltig tekintette át az országos eseményeket, a „nemzeti irodalmat” (költészet, történetírás), az iskolák fejlődését (kitérve a kolozsvári egyetem létrejöttére). Előadása végén a „nemes ifjúsághoz” is szólva méltatta a királyt és millenniumi gesztusát: „Millenniumi legmagasb kitüntetése, egyetemünk ez alkalommal először használt díszjelvényei, legyenek megszentelt zálogai annak, hogy a koronás apostoli király munkában és tudományszeretben tündöklő példányképe mindig előtte fog lebegni az egyetem tanárainak, polgárainak! A mi szent István vagy szent László képét régi zászlainkon: sugározza át az a kegyelet egyetemünk alapítójának képét insigniainkon! Jövel új ezredév, a munka, a béke, a tudomány és a boldogság ezer éve, bizalommal nézünk eléd, remélve, hogy alma mater »in hoc signo vinces«!”¹⁷

A beszéd után a dalárda a *Rákóczi-indulót* énekelte el, majd Széchy Károly egyetemi tanár, a Bölcsész- és Történettudományi Kar prodékánja *Ezer év című „magas szárnyalású”* ódáját Tubán Károly bölcsészhallgató szavalta el.¹⁸

A szavalat után a karok dékánjai kihirdették a karok által a millennium alkalmából felavatott tiszteletbeli doktorok neveit. (VU.1896/15: 236.)¹⁹ Az ünnepség zárásaként az ifjúság egyesített dalkörei elénekeltek a *Himnusz*t, majd az egyetemi tanács és a kormánybiztos a bevonulási sorrendben hagyta el a termet.

A millenniumi ünnepséget a Központi Szállóban délben tartott díszebéd fejezte be, a kor szokásainak megfelelően szónoklatokkal és pohárköszöntőkkel.²⁰

15 Közli a közgyűlési beszámoló: *Acta universitatis...* 1897: 33.

16 Martin Lajos beszédét közli a közgyűlési beszámoló: *Acta universitatis...* 1897: 33–35, az idézetek a 33–34. oldalakon.

17 Szádeczky Lajos beszéde *Emlékezzünk régiekről* címmel megjelent a napilapban: K.1896/123: 1–2, 124: 1–2, 125: 1–2. A beszédet a közgyűlési beszámoló is közölte: *Acta universitatis...* 1897: 36–68, az idézet a 66. oldalon.

18 A vers megjelent a közgyűlési beszámolóban és a napilapban: *Acta universitatis...* 1897: 68–75, E.1896/127: 1–2.

19 A tiszteletbeli („ezredévi”) doktorok – tudósok, közéleti személyiségek, politikusok – névsorát közli a közgyűlési beszámoló: *Acta universitatis...* 1897: 76–80.

20 Az eseményről: K.1896/123: 2, *Acta universitatis...* 1897: 80. A közgyűlésről a rectori beszámoló is megemlékezett: Lindner 1896: 33–36.

A Kolozsvári Ipartestület már az 1896. május 10-ei alakuló gyűlését is a millennium ünnepléséhez kötötte. A testület szeptember 20-án tartotta millenniumi díszközgyűlését a Vigadóban. A Polgári Dalegylet *Himnusa* után Reményik Károly elnök tartotta a megnyitóbeszédet. Az esemény fénypontját Benigni Sámuel ünneplése képezte: a város köztisztviselőiben álló és az alakuló gyűlésen tiszteletbeli elnökké választott iparosát ünnepélyesen beiktatták tisztségébe. Egy háromtagú bizottság meghívta az ünnepeltet, majd Reményik Károly laudációja után Hirschfeld Lajos titkár felolvasta és átadta a díszoklevelet. Ezt Benigni Sámuel beszéddel köszönte meg.

Az ünnepi évhez kapcsolódóan a titkár elszavalta Sebesi Samunak az alkalomra írt *Ezer év* című ódáját. Végül Hevesi József terjesztette elő indítványát: az ünnepnap emlékére az ipartestület „minden jövedelmi fölöslegét” az Iparosok Aggmenháza alaptőkéjéhez csatolja. Miután ezt a közgyűlés elfogadta, az ülést a *Szózat* eléneklésével zárták. A díszében a királyra és királynéra, a tiszteletbeli elnökre, a polgármesterre, az elnökre és titkárra, illetve a város iparosaira, világi és egyházi előljáróira mondtak pohárköszöntőket.²¹

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Az utolsó millenáris emlékülést december 2-án az Erdélyi Múzeum-Egyesület tartotta a városháza termében. A közgyűlésen gróf Esterházy Kálmán alelnök elnökölt. Mellette Szász Domokos püspök alelnök, illetve Finály Henrik titkár foglalt helyet, az eseményen a városvezetőség mellett az egyházi és világi előljárók és Kolozsvár „előkelő hölgyközönségének számos tagja” vett részt. A díszmagyarban megjelent alelnök megnyitó beszédében az egyesület munkásságát méltatta, a titkár pedig ünnepi felolvasást tartott. A múzeumok történetéről, szervezetéről és céljairól szóló beszéde²² után a titkár indítványt tett arra, hogy az EME alakuljon át erdélyi tudós társasággá, „mely a hazai tudomány körül érdemeket szerzett férfiakat válassza tagjaiul”. A díszülést az alelnök a haza és a király éltetésével zárta.²³

Iskolaünnepek, millenniumi istentiszteletek. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte, hogy május 9-én az összes népoktatási intézetben „az ezredéves főnnállás emlékére istentisztelettel összekötött iskolai ünnep tartassék”. (K.1896/62: 2.) Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter a szakiskolákat szólította fel, hogy „az ezredévet méltató iskolai ünnepélyt szervezzék”. Két lehetséges időpontot javasolt: „Részemről legczélszerűbbnek vélném, ha ezt az ünnepélyt akár május hó 2-án tartaná az iskola, a mikor Ő császári és apostoli királyi Felsége az ezredéves kiállítást megnyitja, akár június hó 8-án, a mikor az egész nemzet hódolatát mutatja be a szent koronának és dicső viselőjének, Apostoli Királyunk Ő Felségének.” (K.1896/86: 3.)

Az iskolaünnepek többnyire istentisztelettel összekötött rendezvények voltak. Az ünnepi program általában a *Himnusz* éneklésével kezdődött, majd alkalmi ima, megnyitóbeszéd, királyhimnusz, óda, alkalmi beszéd, népdal stb. után a *Szózat* éneklésével ért véget. Az iparos tanonciskola május 3-án (K.1896/91: 3), az állami felsőbb leányiskola (K.1896/104: 2, 106: 2) és az unitárius teológia (K.1896/107: 1) pedig 8-án ünnepelt. 9-én tartotta millenniumi ünnepségét az állami tanítóképző intézet (K.1896/103: 3), az állami tanítónőképző intézet (K.1896/103: 3, 106: 2), a hídelvi református elemi iskola (K.1896/105: 2, 107: 1), az izraelita leányiskola (K.1896/105: 2), a kereskedelmi akadémia (K.1896/104: 2, 106: 2), a városi polgári fiúiskola (K.1896/104: 2, 106: 2), az

21 Az eseményt és az elhangzott beszédeket a napilap közölte: K.1896/210: 2–3, 214: 1–2.

22 A beszédet az *Erdélyi Múzeum* közölte: EM.1897/1: 1–11.

23 Az eseményről: K.1896/276: 2, EM.1896/10: 505–506.

I. községi elemi vegyes népiskola (K.1896/105: 2), a II. községi – leendő Millenniumi – népiskola (K.1896/104: 2, 106: 2–3), a református kollégium (K.1896/103: 3, 106: 2), a siketnémák kolozsvári országos intézete (K.1896/104: 2, 106: 3), az unitárius leányiskola (K.1896/104: 2) és az unitárius főiskola (K.1896/101: 3, 106: 2). A kolozsvári országos javítóintézet 10-én (K.1896/105: 2), a Mária-Valéria leányárvaház 14-én (K.1896/109: 3, 110: 3), a református teológia 16-án (K.1896/109: 3, 112: 3), a római katolikus elemi iskolák 17-én (K.1896/111: 3, 112: 3) szerveztek ünnepségeket. A koronázási jubileumon, június 8-án ünnepelt a női ipariskola (K.1896/129: 2–3) és az államilag segélyezett népiskola (K.1896/127: 2).

Társadalmi egyletek, intézmények ünnepségei. Az első ezredéves ünnepélyt a Dávid Ferenc Egylet tartotta január 12-én, még a hivatalos ünnepségek megkezdése előtt. A Kolozs megyei Tanítóttestület Kolozsvári Köre május 2-án ünnepelt az állami tanítóintézet tornacsarnokában (K.1896/101: 2–3). Május 10-én alakult a Kolozsvári Ipartestület (K.1896/107: 2), a Kolozsvári Kört felváltó Nemzeti Kaszinót pedig 21-én alapították (K.1896/116: 2–3). Június 7-én rendezett népünnepélyt a Kolozsvári Jótékony Nőegylet. A Sétatéren zajló eseményen versenyt szervezett a Kolozsvári Kerékpáros Egylet is. A nagy-sikerű nap az este megrendezett tóparti tűzijátékkal ért véget. (K.1896/117: 2, 128: 2.) Másnap, 8-án pedig az Erdélyi Női Iparegylet és a Női Ipariskola rendezett ünnepséget a Vigadóban (K.1896/125: 3). A Vöröskereszt Egylet kolozsvári választmánya augusztus 23-án szervezett sétatéri ünnepélyt (K.1896/186: 2). A Kolozsvári Kerékpáros Egylet „millenáris kerékpár ünnepélyt” szervezett október 4-én. A kerékpárverseny a város és a Sétatér fontosabb utcáit érintette. (K.1896/225: 2, 226: 2.)

EMLÉKÁLLÍTÁSOK: ALAPKÖLETÉTELEK ÉS AVATÁSOK

Az emlékfauültetések. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter rendeletére országos faültető mozgalom kezdődött. A rendeletet ismertető napilap felfezetőjében a következőképpen indokolta a gesztust: „A magyar nép régi szokása, hogy nagyobb események emlékére fákat ültet, hogy a csemeték megizmosodva késő utódoknak is hirdessék a velük jelzett időt.” (K.1896/54: 3.) A faültetések ünnepi keretben szerveződtek: a tanár vagy igazgató alkalmi beszédet tartott, a növendékek szavaltak, a faültetés közben pedig a *Himnusz*t és *Szózat*ot énekeltek a diákok. Április 26-án a Külső-Magyar utcai leányiskola növendékei 26 emlékfát ültettek (K.1896/96: 2), illetve a Református Kollégium udvarán ültettek hársakat és tölgyeket az intézmény diákjai és tanárai (K.1896/97: 2). 27-én a II. községi iskola ültetett – a leendő Millenniumi Népiskola udvarán – 30 emlékfát (K.1896/97: 2). Május elsején a római katolikus Lyceum elemistái ültettek négy fát az iskolakertben: az első osztály fája az Árpád, a másodiké a Szent István, a harmadiké a Szent László, a negyediké pedig az I. Ferencz József nevével lett elültetve (K.1896/100: 2). Ugyanaznap Havas Gyula főmérnök négy hársfát ültetett a szamosfalvi honvédelemkmű szegleteire (E.1896/107: 3). Az állami felsőbb leányiskola növendékei május 2-án – a budapesti millenniumi kiállítás megnyitásának napján négy gesztenye- és három hársfát ültettek a Sétatéren (K.1896/100: 2). 4-én az evangélikus papikertben ültetett 13 fát az

iskola ifjúsága (K.1896/102: 3). 5-én az ortodox izraelita fiúiskola növendékei ültettek 20 fát az iskolaudvaron (K.1896/103: 3), illetve a Vöröskereszt Egylet a Külső-Magyar utcai korháztelkén ültetett el négy csemetét (K.1896/104: 3). 6-án a siketnémák intézetében zajlott le a faültetés (K.1896/104: 2). A kolozsmonostori gazdasági tanintézet június 2-án a telkén kialakított „Királydombon”, a király ezüstmenyegzőjére ültetett facsoport (1879) mellé ültetett millenniumi emlékfákat (*Emlékfái...* 1899: 112).

A Mátyás király-szoborcsoport alapkövetétele. 1893. április 9-én a Mátyás-szoborbizottság elhatározta, hogy a millennium ünneplésére elkészül a szobor (VU.1893/17: 289). Nemsokára újabb pályázatot írtak ki 1894. május 1. határidővel (VU.1893/24: 425).

1895 márciusában a városi közgyűlésen javasolták, hogy a Mátyás-szobor felállítással, országos részvétellel kapcsolódjanak a millennium ünneplésébe (K.1895/61: 2). 1896 februárjában a városi közgyűlés elhatározta, hogy az ezredévi ünnepségek alatt leteszik a szoborcsoport alapkövét (K.1896/38: 3, VU.1896/6: 93). Júliusban egy erre a célra felállított bizottság megállapította a szeptember 29–30-i ünnepély programját és sorrendjét (K.1896/161: 2). A város az ünnepélyre a királyt is meghívta, aki a szeptember eleji hírek szerint báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert bízta meg képviseletével (VU.1896/37: 616).²⁴

Az alapkövetétel eseményét különféle helyi rendezvények előzték meg, amelyek felhívták a figyelmet egyrészt a közelgő eseményre, másrészt magukra is ráirányították a figyelmet. Az Erdélyi Irodalmi Társaság az alapkövetétel előtti napon rendezett Mátyás-ünnepséget. Szász Gerő alelnök megnyitója²⁵ mellett Márki Sándor tartott *Mátyás és a renaissance* címmel²⁶ az ünnephez kapcsolódó beszédet. Hegedüs István egy Mátyás király nevében írt Janus Pannonius-költemény fordítását olvasta fel. Az ünnepséget követő díszében a rangos meghívottakra és a vezetőség tagjaira mondtak pohárköszöntőket.²⁷

A Mátyás-ünnepség hálaadó istentisztelettel kezdődött a főtéri (Szent Mihály) templomban. Ezalatt a meghívott testületek és résztvevők megtöltötték a teret, a dísztribünöket. A templomból kivonuló előjárók (a királyt képviselő miniszter; a kormányt, a várost képviselők; egyházi és katonai méltóságok; az egyházi, katonai és polgári testületek) a királyságtorban és környékén foglaltak helyet. Az ünnepélyt a Kolozsvári Dalkör és Polgári Dalegylet együttesen énekelt *Szózat*a nyitotta meg. Majd Hegedüs Sándor országgyűlési képviselő, a szoborbizottság elnöke tartott megnyitó beszédet. A királyi személynőknek is címzett beszéd az ezredévi ünnepségekhez kötődő napot a nemzeti és dinasztikus kötődés vonatkozásában értelmezte: „A nemzeti tradíciók és a királyszeretet összeolvadó ünnepe ez! [...] Legyen örökké tartó ez emlék, és főleg azon érzés, az a hagyomány, melyet kifejez: Legyen áldott az a fenékelt lelkű Uralkodó, ki Excellenciád által képviselve, nemcsak megalapította, de meg is szentelte azt, mert ez óton is áthelyezte a nemzeti hagyományt a dynasztia hagyományába, és a kettőt szerencsésen egyesíté. Mindkettő boldogítására!” Báró Fejérváry Géza királyi személynök rövid válaszában a király „legfelsőbb örömeinek és meglegedésének” üzenetét tolmácsolta. Báró Jósika Sámuel, a király személye körüli ügyek minisztere a kormány képviseletében beszélt, majd Groisz Gusztáv felolvasta az alapköbe szánt

24 1896. május 2-ától, a millenniumi év megnyitásától a november 3-ai bezárásáig az uralkodóház tagjai Magyarország különböző részein avattak középületeket, kiállításokat, emlékműveket stb. A millenáris emlékkalkotásokat bemutatja: Kövály 1897: 124–171.

25 Az alelnök *Mátyás király* című beszédét a napilap közölte: K.1896/221: 1.

26 A történésez beszéde nyomtatásban is megjelent: K.1896/221: 2, 223: 2, 224: 2, 225: 1–2; Márki 1907: 65–88.

27 Az eseményről: K.1896/222: 3.

oklevelet, mely az emlékezet létrehozásának nemzeti kegyeletét és kötelességét indokolta. Részlete: „Legyen ez a kő megingathatatlan alapja a rövid időn rajta emelkedő emlékszobornak, melynek hivatása lesz egyrésztől bizonyosságot tenni arról, hogy Kolozsvár sz. k. város közönsége a nagy királynak, mint legnagyobb szülöttének emlékét kegyelettel őrzi; másrésztől egyik nevezetes tanújele lenni annak, hogy e haza fiai az ezredik év emlékét minő alkotások által kívánták megörökíteni. De legyen egyszersmind e szobormű egyik rombolhatatlan hirdetője nemzeti multunk nagyságának, dicsőségének és mint ilyen, dobogtassa meg a haza minden hű fiának szívét, s teljesítse e magasztos hivatását, míg magyar él ezen a földön. Kolozsvár, 1896. szeptember hó 30-ikán.” (EM.1896/8: 398–399).²⁸

Az okiratot a *Himnusz* éneklése alatt helyezték az alapköbe, ezután következtek az ünnepélyes kalapácsütések a szokásos, különféle jelmondatok kíséretében. Az első kalapácsütést a királyi személynök tette („Ő császári és apostoli Királyi Felsége legmagasabb Nevében”), majd a kormány képviselője („Mátyás király szelleme lengjen e város és lakói fölött”), a püspökök, gróf Béli Ákos főispán („Hirdesse e szobor az igazságot, mely örök”), Albach Géza polgármester („Nemzetem kegyelele légy szilárd és állandó multadnak napjai iránt”), az ítélőtábla elnöke, országos képviselők, az alispán, Farkas Lajos rektor („Légy erős, mint a történelem igazsága!” – Farkas 1897: 48), Kozma Gyula főügyész („Mátyásnak az Igazságosnak hódolata jeléül, az Igazság szolgálója”), a szoborbizottság vezetőségi tagjai, illetve Fadrusz János („Isten nevében”) következtek.²⁹

A kalapácsütések befejeztével Hegedüs Sándor mint a szoborbizottság elnöke rövid beszéd kíséretében átadta a szoboralapot Albach Géza polgármesternek, majd a dalegyletek *Fohászával* az ünnepségnek ez a része véget ért.³⁰ (2. kép)

(Az elkészült szoborcsoportot 1902. október 12-én avatták fel.)

A város díszzászlajának felszentelése. A budapesti koronázási évfordulóra, a hódoló körmenetre lovasbandériumot szándékozott küldeni a város. Ugyanakkor a városi bizottság elhatározta és a város hölgyei felvállalták, hogy elkészíttetik a város címeres díszzászlaját. A munkát Pákey Lajos főépítész terve alapján a Női Iparegylet ipariskolája végezte el. A költségek összegyűjtésére báró Bánffy Albertné elnöklete alatt külön bizottság alakult. A június 2-ára elkészült zászló leírását a napilap is közölte: „A lobogó egyike a himző művészet remekeinek, s alig hisszük, hogy sok város dicsekedhetnék ilyen zászlóval. Az egyik oldalon, mely vörös selyemből van, a város czimere és egy feliratos szalag van, a másik oldalt a Mátyás király arczképe kék alapon arany-sárga selyemmel himezve díszíti.” (K.1896/124: 3.) A zászlót a június 8-ai budapesti koronázási ünnepségen használták először.

A városzászló avatására, az ünnepélyes szögbeverésekre közvetlenül a Mátyás-szoborcsoport alapköletétele után került sor. Albach Géza polgármester megnyitó beszéde után báró Bánffy Albertné elnök (Kolozsvári Jótékony Nőegylet) átadta a lobogót, melyet az ünnepi sátor asztalára helyeztek, majd megkezdődött annak megáldása. Áldást mondott Bíró Béla római katolikus apátplébános, Szász Gerő református esperes, Grátz Mór evangélikus lelkész, Eisler Mátyás neológ és Glasner Mózes ortodox főrabbi.

A szertartás után a zászlóavatás szokásának megfelelően az előkelőségek emlékmondatok kíséretében egy-egy szeptet vertek a zászlórúdba. A szögbeveréseket báró Bánffy Al-

28 A napilap közli az aláírók névsorát is: K.1896/222: 1–2. Részletek másutt: Kőváry 1897: 171, Fekete Nagy 1902: 315.

29 A jelmondatokat, mintegy 15-öt – „melyeket a nagy tolongásban és zajban hallani lehetett” – a *Kolozsvár* napilap közli: K.1896/222: 2.

30 A *Vasárnapi Ujság* fotót is közölt (VU.1896/41: 687, 688); az eseményről Kőváry László is beszámolt (Kőváry 1897: 166–171).

bertné zászlóánya kezdte („Békében lengjen hazáért, királyért”), majd a lelkészek, a városi és egyházi előljárók feleségei (egyben nőegyleti tagok), a főispán („Honleányi lelkesedés alkotott, honfiúi szeretet tartson meg”), a polgármester („Hálánk és dicsőség képezze jutalmát alkotóidnak”), Hegedüs Sándor országgyűlési képviselő („Vezessen győzelemre békében”), Farkas Lajos rektor („Légy az eszményi és emberszerető tudománynak is diadaljelvénye” – Farkas 1897: 48), gróf Lázár István alispán („Hirdesd az idők végéig az Istenben való hitet, a király iránti hűséget és a hazaszeretetet”), a törvényszéki elnök, az erdőigazgató, az állami vasúti üzletvezető, a posta- és távíró tanácsos, a színház intendánsa, a kaszinó alelnöke, az EMKE titkára, a városi tanácsosok, a városi főjegyző és más előljárók végezték el a szegbeveréseket.³¹ A zászlóavatás a *Rákóczy-induló* előadásával zárult.

Az I. Ferenc József Technológiai és Iparmúzeum alapkövetétele. 1896 márciusában a városi közgyűlés elhatározta azt is, hogy leteszik a város technológiai- és iparmúzeumának alapkövét (K.1896/73: 3.). Erre szintén szeptember 30-án került sor.

Az alapkövetételehez a Mátyás-szoborcsoport alapkövetétele és a városzászló avatása után vonult fel a városi közönség. A polgári iskola telkén, a lobogókkal feldíszített udvaron felállított dízsátorban várták az előljárók – Sigmond Dezső országgyűlési képviselő és egyben az intézet felügyelőbizottságának elnöke, Szerényi József országos iparoktatási főigazgató, Gámán Zsigmond iparkamarai titkár, Ferenczi Zoltán igazgató – Jósika Sámuel miniszter és a városvezetőség érkezését. Az udvar közepén volt elhelyezve az alapkö, előtte foglalt helyet Hirschfeld Lajos, az intézet építője és Balázs Béla építészsegéd.

Az ünnepség a Polgári Dalegylet énekével és Sigmond Dezső beszédével kezdődött. A szónok a Technológiai és Iparmúzeum létesítésének eszméjéről, az intézménynek az uralkodóról történő elnevezéséről és anyagi támogatásáról beszélt. Az esemény kontextusát, az országos ünnepséget is felemlítette: „Midőn ma Kolozsvár egy nagy szülöttjének, Mátyás királynak róttá le kegyeletét, egyszersmind az egek urának hálát rebegve, azért, hogy Magyarország ezredéves fennállása után azon szerencsés helyzetben van, hogy bizalommal tekinthet jövője felé; itt mi a kulturának egy új hajlékot akarunk emelni, ezt is a millenárius öröm ünnepei közé óhajtjuk sorozni. Most akarjuk letenni a »Ferencz József iparmúzeum és ipartanműhelyek« alapkövét.” (K.1896/222: 2.) Jósika Sámuel miniszter válaszbeszéde után Ferenczi Zoltán felolvasta az alapköbe szánt oklevél szövegét. Az intézménytörténet bemutatása és a korjelzés mellett az emlékállítási szándék megfogalmazásával zárult a szöveg: „Álljon ez az épület s legyen egyik hirdetője évszázadon át, hogy e haza fennállásának ezredik évében milyen volt Magyarországon a közmívelődés állapota s hogy ennek érdekében Kolozsvár sz. kir. városa minő áldozatot hozott.”³²

A kalapácsütések szertartását gróf Béli Ákos főispán nyitotta meg („Saját erőnkre támaszkodva és vas szorgalmat kifejtve haladhatunk csak előre”), őt követte Albach Géza polgármester („Légy te háza és tükre a munka becsének”), Sigmond Dezső és Hegedüs Sándor országgyűlési képviselők, Szerényi József iparoktatási főigazgató, Gámán Zsigmond kereskedelmi és iparkamarai titkár, Ferenczi Zoltán ipariskolai igazgató, Pákey Lajos szakigazgató, Hirschfeld Lajos építész gesztusa.³³

Szerényi József szakigazgatónak a rendezvény végén tartott beszéde az intézmény létesítését ismét az ünnepi események kontextusába ágyazta, utalva az előző alapköle-

31 A jelmondatokat, mintegy 41-et – „a mennyire sikerült a nagy tolongásban és a sátor alatt folyt hangos kiáltásban” rögzíteni – a *Kolozsvár* napilap közli: K.1896/222: 2, 223: 3. Az eseményről másutt: Kőváry 1897: 171.

32 Az oklevél szövegét a napilap közli: K.1896/222: 2.

33 A jelmondatokat, mintegy 11-et a *Kolozsvár* napilap közli: K.1896/222: 2.

tételre is: „Az ezredéves mult dicsőségén ünnepet ülve és emléket állítva annak a nagy királynak, a kinek neve e nemzet nagyságával oly szorosan össze van forrva, ünnepét üli a munkának is, és hajlékot emel annak a munkának, mely hivatva van a nemzet véérébe átmenve, megtartani az utódoknak egy új ezred éven át azt a hazát, amelyet az ősök ezer év előtt megszereztek és ezer éven át annyi balszerencse között is megtartották.”³⁴ Albach Géza beszédével, majd a Polgári Dalegylet éneklésével zárult az ünnepély.

(Az iparmúzeum épületét 1899. március 27-én avatták fel – MP.1899/70: 4–6.)

Az avatóünnepségeket a New Yorkban megrendezett díszebéd követte. A Sétatéren ingyenes népünnepélyt szerveztek. Este díszvilágítás volt a Főtéren és tűzijáték a Fellegvárról, a színházban pedig díszelőadás a Mátyás-szobor javára (K.1896/223: 3).

Az Ereklýmúzeum ünnepségei. Az 1876-ban alakult Március 15-i Állandó Bizottság 1892-ben létesítette az 1848–49. Országos Történelmi és Ereklýmúzeumot, és alapította ugyanebben az évben az 1848–49. Történelmi Lapokat. A múzeum, mely kezdetben társaságként is működött, folyamatosan gyűjtötte a forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos tárgyi emlékeket és feladatának tartotta emlékhelyek létesítését, illetve a szabadságharcosok és sírjaik nyilvántartását. Már 1868-ban felmerült az ötlet, hogy Tamás András és Sándor László Kolozsváron kivégzett honvédeknek emlékművet állítsanak. 1895-ben az Ereklýmúzeum karolta fel az ügyet, 1896 elején pedig elhatározták, hogy felállításával bekapcsolódnak a millennium országos ünneplésébe.

Az emlékmű alapkövetételét 1896. április 1-jén, Kossuth Lajos temetésének 2. évfordulóján, a millenniumi ünnepségsorozat hivatalos megnyitója előtt tartották. Az alapkö okirata szerint „ez a köemlék Tamás András és Sándor László 1849. október 18-án a hazáért a bitófán e hely közelében vértanu halált halt székely honfiak emlékének fenntartására, a hazafias érzés ápolására s az utánnunk következő nemzedék szívében való élesztésére emeltetett.” Nemcsak az emlékállítás éve, hanem az obeliszk anyaga is a millenniumi emlékállításhoz kötődött. Az emlékállítás története mellett az okirat kiemelte azt is, hogy „ez emlékoszlop kőanyagából épült a Brassó mellett levő Cenken a millenium emléket fenntartó Árpád szobor oszlopa. A Dunapart közelében épülő országháza, valamint Budán épülő királyi várpalota falai emelésénél is használtak e kőanyagból.”³⁵

Szeptemberben az Ereklýmúzeum elhatározta, hogy október 17–18-án megtartja millenniumi közgyűlést és a honvédek emlékoszlopának leleplezését (K.1896/219: 2).

Október 17-én az ünnepi napot a Ferences templomban a kivégzett honvédekért tartott rekviem nyitotta meg (K.1896/237: 3). Délután a gyűjteménynek is otthonául szolgáló Tornavivoda épületében zajlott a közgyűlés. A terem elő részében Kossuth Lajos Turinból hozott asztala, koszorúkkal ellátott könyvvállványa, illetve mellszobra kapott helyet, a falakra több száz honvéd arcképét helyezték fel. A díszmeghívottak és vendégek érkezése után Deáky Albert elnök megnyitotta a gyűlést. Az elnök intézménytörténeti és -tevékenységi beszámolója után Kuszko István múzeumőr felolvasta az egyes testületek és személyek által küldött dísztáviratokat. A felolvasás után megválasztották a tiszteletbeli elnököket. Indítványozták, hogy azokat a honvédeket, akik „az önvédelmi harc története adatai összegyűjtése körüli munkában buzgolkodtak és áldoztak”, tiszteletbeli tagokká válasszák. Elhatározták azt is, hogy a Mátyás király szülőházában létesítendő

34 A beszédet a napilap közli: K.1896/225: 2.

35 Az okiratot közli és az alapköbe tett tárgyakat (dokumentumok, pénzérmék, 1848–49-es ereklýk és történelemkönyvek, visszaemlékezések, szabadságharcosok képei, napilapok stb.) bemutatja: Kuszko összeáll. 1896: 115–122, az idézetek a 115. és 115–116. oldalakon.

múzeum Pantheonjában elhelyezik a tiszteletbeli tagok arcképeit, „mindenik kép alatt tömör szövegezésben tábla fogja elmondani a kitüntetett egyén hazafias munkálkodás terén kifejtett működését.” (Kuszkó összeáll. 1896: 37.) Összesen 145 tagot választottak így „a nagy idők gárdájából”. Emellett a „nagy időköt követő korból” is megválasztottak 15 tiszteletbeli tagot. Az érdekesítette őket erre, hogy „habár nem is részesei a nagy időknek [...], ez idők történet irodalmát maradandó becsű művekkel gazdagították, s az 1848–49-es idők eszméit ápoló és fenntartó testületek életre keltésében és működésében vezértényezők voltak, s az eszméket megőrkítő emlékek állításában fáradhatatlan munkássággal nagy sikereket értek el”. (Kuszkó összeáll. 1896: 44.) A közgyűlés gróf Eszterházy Kálmán tiszteletbeli elnök és Albach Géza polgármester köszönetével ért véget.³⁶

Másnap, október 18-án, a kivégzések évfordulóján avatták a honvédemléket. Az iskolai testületek, tanintézetek, egyletek és társaságok zászlókkal, zárt sorokban vonultak fel. A városi közúti vasút és a MÁV díjtalan különvonatot biztosított.

A vendégek, a honvédegyletek és a rendező bizottság tagjai a városháza előtt gyülekeztek. A többnyire gyalog felvonuló idős honvédek jelentették az egyik látványosságot. A város szélén az ünneplő közönség alakzatba szerveződött: gróf Eszterházy Kálmán, az ünnepély díszelnöke és Szabó Gyula polgármester-helyettes kocsija, Biró Béla apátplébános és segédlete, az ünnepi szónokok és a bizottság tagjai vezették a menetet.³⁷

Először a kivégzés helyéhez vonultak, ahol az apát beszentalta a sírt. Ezután az országot szélén emelkedő obeliszkhez sorakozott fel a közönség. Az ünnepséget gróf Eszterházy Kálmán beszéde nyitotta meg. Szász Gerő református esperes, egykori honvédhadnagy beszédét³⁸ a polgári dalegylet *Himnusa* követte. Deáky Albert az Ereklýmúzeum elnöke a vértanúk biográfiáját és az emlékmű létrehozását mutatta be, majd a bizottság nevében adta át az emlékoszlopot. E. Kovács Gyula színész *Az aradi sánczok alatt* című alkalmi versét adta elő. Ezután Szabó Sándor honvédegyleti elnök beszélt, majd az egyetemi polgárság nevében Krenner Miklós.

Az emlékművet Szabó Gyula polgármester-helyettes vette át, majd Csikay György zenekara eljátszotta a *Himnuszt*. Az ezt követő koszorúzás sorrendjét a társadalmi szerepek határozták meg: az alpolgármester, a múzeumi elnök, a debreceni honvédegylet, az egyetemi ifjúság, a felsőbb leányiskola, a színház, a 48-as függetlenségi párt, a kolozsvári könyvnyomdászok, a sütőmunkások stb. vonultak az emlékműhöz. A koszorúzás után a nap díszvendége, Capper Jakab Sámuel angol író, a nemzetközi békekongresszus tagja mondott köszöntőt.³⁹ (3. kép)

Kuszkó István összeállításában az Ereklýmúzeum kiadta a millenniumi közgyűlés és a honvédemlékmű felavatási ünnepének emlékkönyvét (Kuszkó összeáll. 1896). (7. kép)

A Szent György-szobormásolat terve. Márton és György szobrászok remekműve másolatának elkészítését és kolozsvári („szülővárosi”) felállítását Márki Sándor történész vetette fel. Kolozsvár törvényhatóságának a millenniumi díszközgyűlésen elfogadott határozata szerint a Szent György-szoborról elkészítendő másolatot múzeumban helyezik el. (*Díszközgyűlés...* 1896: 40–42.) A millennium évében ez nem valósult meg.

36 Az eseményről: K.1896/238: 3; Kuszkó összeáll. 1896: 6–48.

37 A szemtanú 317 „úri fogatot” és 27 „külvárosi szekeret” számolt össze (vö: Kuszkó összeáll. 1896: 55).

38 A beszédet a napilap is közölte: K.1896/239: 1–2.

39 Az adatok és beszédek forrása: Kuszkó összeáll. 1896: 54–86, TL.1896/21–24: 181–205, Kóváry 1897: 52. A *Történelmi Lapok* fotót is közölt (TL.1896/22–23: 201). Bővebb elemzés: Jakab 2012b: 246–248.

1901-ben az uralkodó az Érem- és Régiségtárnak ajándékozott egy gipszmásolatot. Ezért később már kizárólag köztéri bronzszobor jöhetett szóba. Ezt Haller Károly polgármester és Pósta Béla múzeumigazgató indítványozta, őket választották az 1902. október 30-án alakult szoborbizottság élére. Budapesten hasonló mozgalom alakult, ott 1903-ban el is készült a Halászbástya alatt felállítandó másolat, így a kolozsvári szobor öntési költségei – a meglévő minta hasznosíthatósága miatt – lényegesen csökkentek. Az öntést a budapesti Hazai Műércöntőde végezte, a szobrászati munkát Róna József vállalta. Talapzatát bánpataki és bács-toroki kőből faragták, vasrácsos kerítésének elkészítését Lux Kálmán vállalta, díjtalanul.

(A szobor ünnepélyes leleplezésére 1904. szeptember 28-án került sor. Pósta Béla 1913-ban a kompozíció kicsinyített mását szerette volna elkészíttetni, erről Kolozsvári Szeszák Ferenc szobrásszal is tárgyalt, azonban az ötlet nem valósult meg. Vincze 2014: 535.)

Az Unió-festmény terve. Kolozs vármegye megbízott egy történészekből álló bizottságot azzal, hogy ajánljon megörökítésre méltó témát a vármegye történetéből. 1895 januárjában Szádeczky Lajos, Márki Sándor és Kőváry László több javaslatot is tett, „megfestésre ajánlották [...] Erdély hódolatát Esküllőnél a honfoglaló magyaroknak; azt a jelenetet, a mikor Izabella királyné a piaci nagytemplomban 1551. július 26-án Ferdinánd biztosának átadja a szent koronát és [...] az 1660. május 22-én Fenesen, a vármegye területén vívott csatát.” (VU.1895/4: 61.) Végül és leginkább az 1848-as unió kimondásának ünnepi jelenetét javasolta a bizottság, amit a megye el is fogadott. Valószínűleg a jelentésben szereplő érvelés győzte meg a zsűrit: 1. az unió a magyar történelem egyik legnagyobb eseménye volt: „ezen május 30-iki ülés a magyar történelemnek egyik legfőlségebb jelenete. Wesselényi szerint a hon mennydörgésének nyilatkozata az. Hozzáfogható jelenetekkel csak a francia forradalom történetében találkozunk”; 2. nem(csak) helyi köztudós, hanem országos esemény volt: „nem egy vármegye, nem is Erdély, hanem az egész ország ünnepe ez”; 3. a benne megnyilvánuló állameszme általánosan elfogadható: „nem hisszük, hogy politikai aggodalmak merülhetnének föl e tárgy ellen, mely egy pillanatra összebékítette Erdély nemzetiségeit, testvéri ölelkezésre vezetett s mely végre is szent, mert törvény”. (K.1895/19: 2.) A szándék szerint ez a festmény a „múltban gyökeröző állameszme” allegóriája lett volna, a korhű kép megfestését több tényező segítheti: „Nemcsak a szereplő egyéniségek képei állanak – jobbadán legalább – rendelkezésre, hanem a terem egykori berendezésének vázlata is; áll még maga a terem,⁴⁰ élnek egyes szereplők, köztük a jelentés egyik aláírója is, kik mint szemtanúk adhatnak utbaigazítást; lapokban, tudományos könyvekben bő leírások adnak tájékoztatást, stb. Szóval minden kellék meg van adva ahhoz, hogy igazán emlékszerű képet festhessen a művész és remeket, ha lelkét is bele tudja lehelni.” (K.1895/19: 2.)

Az Unió-kép megfestését a későbbiekben már a városi törvényhatóság vette gondjába. A város Roskovics Ignácot kérte fel a munkára, aki őszre már el is készült a szépművészeti múzeum számára készített tervvel. (VU.1895/39: 647.) A vázlat alapján készült beszámoló szerint „Roskovics az 1848-iki erdélyi országgyűlés e nevezetes jelenetét költészettel és nagy drámai erővel komponálta meg. Főalakja a már vak Wesselényi, a ki az unió kimondásának pillanatában nem látja, mi történik körülte, de megérzi azt. A Pestről érkezett fiatalság kibontja a nemzeti zászlót s lelkesültség láza uralkodik a teremben. Wesselényi kiterjesztett karokkal fordul az unió zászlaja felé. A mozgalmas képnek csaknem valamennyi alakjában egy-egy akkori szereplőt mutat be a festő; még a gyűlés hallgatóságának soraiban is ott vannak megörökítve Kolozsvár akkori társas életének előkelőségei, hölgyei.

40 A Redut/Vigadó nagytermében zajlott az esemény – J. A. Zs.

Roskovics az erdélyi uri családoknál, régi lapokban kutatott az arcképek után és pedig a lehető legjobb eredménnyel. Az egykoru leírásokban felsorolt személyiségek arcképeit sikerült összegyűjtenie. A képek festői becse mellett tehát meglesz történeti vonatkozása érdekessége is. A fegyverek, öltözetek hűségét is nagy lelkiismeretességgel kereste ki a művész, ki részletes tanulmánnyal készült a nagy képhez.” (K.1896/55: 2.)

A munka költségeire tekintélyes összeget szavazott meg a város (K.1896/12: 2, VU.1896/6: 93), de a kép a festő időhúzása, illetve látásának romlása miatt sohasem készült el.⁴¹

EGYÉB MEGEMLÉKEZÉSI FORMÁK

A fenti fejezetekben bemutatott díszközgyűlések, megemlékezések és emlékállítások mellett a városban a millennium megünneplésének és az emlékezet kihelyezésének más módjai is érvényesültek. Ezek kezdeményezését vagy véghezvitelét is az ünnepi évhez kötötték. Az alábbiakban ezeknek az emlékezési alakzatokat az áttekintését végzem el.

Mátyás király szülőháza. A város millenniumi közgyűlésén kimondták a ház helyreállítását és „kegyeletes fenntartását”... (161. jkvi. sz.): ezzel elfogadták az Ereklýmúzeum beadványát (vö: K.1895/135: 3, TL.1896/10–11: 85–86), hogy az intézmény gyűjteményét helyezték el benne, illetve lehetővé tették, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület régiségtárának is otthonául szolgálhasson.

Egyházi kezdeményezések. Az Erdélyi Római Katolikus Státus a kolozsmonostori apátság templom még meglévő szentélyéhez új hajót építését határozta el (Kőváry 1897: 35). A Szent Mihály-templom tetőcserepeiből kirakták az 1896 évszámot. (1. kép) Ugyancsak a katolikus egyházközség tervezte a Lourdes-i Mária-szobor „mint ezredévi emlék” felállítását is (K.1896/271: 2). Az új oltár 1897-ben készült. Az eseményt ráépítették a millenniumi ünnepségekre: a szoborra az ezeréves magyar államra is utaló felíratot terveztek, mely azonban nem valósult meg (vö: Jakab 2012a: 164–165, 2012b: 140). A Kétágú református templom számára öntött új harang az ezredév emlékére készült, elhelyezése előtt felküldték a millenniumi kiállításra. (Feliratai: „Isten dicsőségére. A honfoglalás ezredik esztendejének emlékeül, öntette a kolozsvári ev. ref. egyház. 1896.”; „Szász Domokos püspök, Szász Gerő esperes, Herepei Gergely egyházm. jegyző és dr. Kolosvári Sándor főgondnok idejében.”) (K.1896/270: 2).

Millenniumi templom. 1896. február 2-án döntött a református egyházközség, hogy hídelvi városrészben „Isten iránt érzett hálájának kifejezésére, a magyar állam fennállásának ezredik évfordulója emlékére” egy új templomot építtet (K.1897/57: 2). (Alapkövét

41 Kőváry László 1897-ben már befejezettként említette a képet: „A 48-iki napok egyik legszebb jelenete volt az unió kimondása az erdélyi országgyűlésen, a Mohács után politikailag elszakadt Erdélynek visszacsatolása az anyaországhoz. Roskovitz Ignác megfestette Kolozsvár részére. A kép szerint az országgyűlés együtt ül, a pesti ifjúság küldöttsége, a hozott »unió vagy halál« felíratú zászlóval berohan, aki az unióért annyit tett és szenvedett, a most már vak Wesselényi Miklós báró a zászlót megragadja, a követek, hölgy és ifjúsági karzat lelkesedése között. (Kőváry 1897: 50). Az 1898-ban kiadott forradalmi visszaemlékezéseiben is leírja a kép részleteit (Kőváry 1898: 25–35).

végül 1897. június 13-án tették le, az elkészült templomot pedig 1898. április 3-án szentelték fel – MP.1898/8: 4 – 4. kép.)

Millenniumi iskola. 1896 márciusában a városi közgyűlés elhatározta, hogy az újonnan építendő II. községi népiskolát Millenniumi Népiskolának fogja nevezni (K.1896/73: 3). Szeptemberre tervezték az alapkövetételt (K.1896/104: 3). Május 9-én megtartották a zászlószentelési ünnepséget is (K.1896/104: 3, 106: 2–3), az év végéig azonban mégsem volt alapkövetétel. (Az iskola 1898-ban készült el.)

Iskolatörténetek. 1893-ban miniszteri rendelet írta elő a középiskolák történetének elkészítését a millenniumra (K.1893/176: 2). A vallás- és közoktatásügyi miniszter felhívása nyomán az iskolák ezek összeállítására bizottságokat hoztak létre, de nagyrészt egy-egy tanár vagy igazgató egyedül írta meg az intézet történetét. Az egyetem történetét Márki Sándor, a gazdasági tanintézetét K. Vörös Sándor igazgató, a kereskedelmi akadémiáét Kiss Sándor igazgató, a tanítóképző intézetét Lázárné Kasztnér Janka igazgatónő, a siketnémák országos intézetének történetét Szvacsina Géza vette számba. Parádi Kálmán az erdélyi református egyházkerület fő-, közép- és elemi iskoláinak monográfiáját készítette el. 1895–1896-tól a napilapok folyamatosan közöltek elkészült iskolatörténeteket.

Képek, festmények, arcképek – vizuális reprezentációk. 1896 márciusában a városi közgyűlés elhatározta, hogy az *Unió*-kép mellett megfesteti a város polgármestereinek arcképét és a Linczeg János főbíró önfeláldozását ábrázoló történelmi jelenetet (K.1896/73: 3). A király arcképének elkészíttetését a vármegye díszközgyűlése vállalta fel (E.1896/108: 3, K.1896/108: 3).

Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet a millennium alkalmából a székháza számára megfestette Felméri Lajosnak „a nemzeti nevelés kiváló harcosának” az arcképét. Kőváry Endre munkáját egy főtéri üzlet kirakatában állították ki. (K.1896/47: 2–3.)

A katolikus Státus igazgatótanácsai gyűlésén elhatározta, hogy megfesteti egykori alapítványtevői és vezetői arcképeit. Az arcképcsarnok számára novemberre 8-at el is készítették (Gaal 2001: 234).

Az országos kiállításra a városról 12 látképet készítettek. Az Erdélyi Kárpát-Egyesület 50 képet festtetett Erdély látványosságairól, természeti szépségeiről. A fővárosba küldés előtt a New York szálló előcsarnokában tették közszemlére, majd a hazai földrajzi oktatás céljaira sokszorosították. (K.1896/75: 3.)

Emléktáblák, domborművek. A város millenáris közgyűlésén határozták el Bocskay István fejedelem szülőházának emléktáblával való megjelölését (*Díszközgyűlés...* 1896: 37–39). Szeptemberre tervezték a leleplezést (K.1896/104: 3). Az év végén készülöben volt, Márki Sándor szerkesztette a feliratát (K.1896/293: 2, VU.1897/1: 13). Végül ez nem készült el, de 1906-ban állítottak egy emléktáblát a fejedelem emlékének (E.1906/113: 2, 115: 3).

Bertha Mihály a millenniumi kiállításra elkészítette 19 erdélyi fejedelem reliefsjét, ezeket a Budapestre történő szállításuk előtt egy főtéri épületben, az Iparos Egylet székházában állították ki (Gaal 2001: 226).

Novemberben a Felsőbb Leányiskola elhatározta, hogy emléket állít Petőfi Sándor és neje kolozsvári időzésének. Az emléktáblát a Biasini szálló homlokzatára tervezték. Végül csak a következő évben, 1897. március 15-én leplezték le (K.1897/61: 2–3).

Emlékkönyvek. Az egyletek és intézmények szinte kivétel nélkül kiadták a millenniumi közgyűlésekről készült jegyzőkönyveiket. Ezek – amint a rendezvényeken elhangzott ünnepi beszédek is – igényes, díszes kivitelezéssel jelentek meg. A városi törvényhatóság, az egyetem, az Erdélyi Irodalmi Társaság, illetve az Ereklýmúzeuma millenniumi év folyamán kiadta ünnepi anyagait. (5–7. képek)

Millenniumi alapítványok. Az alapítványtevés gesztusa a kor egyik ünnepi alakzataként értelmezhető. A városi törvényhatóság millenniumi irodalmi alapítványt hozott létre „a magyar irodalomnak és tudományosságának régtől neves városunkban való hazafias támogatására” (*Díszközgyűlés...* 1896: 47–48, *Díszközgyűlés...* 1899: 3), amelyet évente kiosztott. (8. kép) A Kolozsvári Ipartestület az iparosok szociális otthonára (agglomerház) hozott létre alapot (K.1896/210: 2–3).

ÖSSZEGZÉS

A millenniumi ünnepségek az eltelt évszázadok és a felhalmozott történelmi múlt nemzeti értelmezését tették szükségessé. A kiegyezés útján dualista államszövetségre lépő Magyarország egyik legszembetűnőbb törekvése a nemzeti emancipáció megtartása, folyamatos felmutatása volt. Ennek a nemzeti eszmének a széleskörű felépítésére és megélésére kínákozott lehetőség a századvégen az ezredéves múlt megünneplésével.

A kiegyezés után megjelenő társadalmi csoportok (szervezetek, egyletek, társaságok) mint az emlékezést szabályozó intézmények (az *emlékezet keretei* – Halbwachs) önmagukat is megjelenítették a nyilvános ünneplésekben. Az adott események, emlékállítások hosszabb előkészítése különféle bizottságokat igényelt. A bizottságok lehetőséget teremtettek az egyéni ambíciók számára is: fontosabb személyek több bizottság, csoport metszéspontjában feltűntek. A teljes lokális társadalmi-politikai struktúra, hierarchia, az intézményesülő társadalom vált láthatóvá és megtanulhatóvá.

Az terek megválasztásáról elmondható, hogy a megemlékezések és ünnepek adekvát helyszínei, a kor fesztív terei voltak: a Vigadó (Redut) nagytermében tartotta rendezvényeit a város törvényhatósága és az egyetem, a vármegyeházán ünnepelt a megye közönsége, a városházán szervezett ünnepi ülést az Erdélyi Irodalmi Társaság és az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a felekezetek és tanintézetek pedig többnyire a templomokban és az iskolákban ünnepeltek. Az emlékállítások és alapkövetételek a város újabb tereit vonták be az emlékezet virtuális topológiájába (vö: Halbwachs 2000).

Az ünnepi rendezvények új év első óráitól kezdődően a teljes évet végigkísérték. Az országos eseményeket követve a millenniumi kiállítás (május 2.) és a koronázási évforduló (június 8.) napjain és környékükön is tartottak ünnepségeket. Az alapkövetételek és avatások egy része évfordulókhöz (Kossuth halála, 1849-es események), más része kijelölt időpontokhoz kötődött. A közgyűléseken, megemlékezéseken felvetődött javaslatok nem mindegyike valósult meg, sokuk csupán néhány év múlva vált realitássá. Ennek ellenére a millenniumi ünnepségeknek szerepe volt az események elindításában vagy felgyorsításában, tehát a megemlékezések mitikus hajtóerőként működtek. Ez a *mitomorfika* – Jan Assmann fogalma – megalapozó mítoszként a közösség önelképzeléseit alakította, a közösség cselekvéseinek vezérfonalául szolgált (vö: Assmann 1999: 80).

Az általam használt forrástípus (helyi sajtó, díszjegyzőkönyvek) nem teszi lehetővé a teljes politikai kontextus felgöngyölítését. Az azonban érzékelhető, hogy létezett egyfajta identitásbeli, mentalitásbeli kettősség: a diskurzusok szintjén is kifejezésre jutott a dinasztikus hűség (királyhűség) és nemzeti elköteleződés (hazafiság) dichotómiája. Ezeknek a párhuzamos lojalitásoknak különböző szintjei és megvalósulási formái voltak a kolozsvári nyilvánosságban is.

A nemzeti szimbólumhasználat külön említést érdemel. A kettősségek a kódok megválasztásában és használatában is érvényesültek. A díszközgyűlésekre, rendezvényekre szóló meghívók többnyire előírták a díszmagyar öltözetet, az ünnepi beszédek általában a nemzeti múlt felemlítésével kezdődtek, majd a király éltetésével végződtek. A *Himnusz* és a *Szózat* mint a kor egyenrangú ünnepi énekei foglalták keretbe az üléseket. Közülük egyik sem volt hivatalos himnusz.⁴² Az állami himnusz Joseph Haydn *Gott erhole* című műve, az osztrák császári himnusz volt. A május 10-ei ünnepi istentiszteleten a kivezényelt zászlóaljnak bevonulás előtt a katonazenekar ezt játszotta. A polgárok felháborodtak. Ezt a napilapban is bosszúsán szóvá tették: „Igen érdekes volt, a mikor a honvédség gyönyörű zászlójával végig vonult a közös hadsereg arczéle előtt, melynek parancsnoka tisztelgésre vezényelte a csapatokat, a zenekar pedig rázendített a Gotterhalte-ra, a mi meglehetősen kinos hatást keltett és éppen a magyar honvédség üdvözlése közben.” (E.1896/107: 2.)

A dinasztikus és nemzeti kötődések rivalizáló és paritásos megjelenítésére további példák hozhatók. A június 8-án rendezett díszvilágításon a városháza erkélyének közepén a szent koronát, alatta az „1000 ÉV” feliratot jelenítették meg. A Fellegváron is a koronát, a Bánffy-palota erkélyén a magyar címet rakták ki mécsesekből. A királyi ítélőtábla erkélyén a király olajképét világították meg; a császárlátogatás főtéri emlékoszlopára is lámpákat helyeztek. A római katolikus plébánia ablakaiban mécsesekből volt kirakva, hogy „ÉLJEN A KIRÁLY” (E.1896/129: 3, K.1896/129: 2). A 9-én megismételt világításon a New York szálló emeleti erkélyén világították ki a magyar címet (K.1896/130: 2). A király előtt elvonuló hódolómenetre elkészített városzászlót a Mátyás-szobor alapkövetételekor avatták fel és adták át a városnak.

A nemzeti király számára szobrot terveztek, a Habsburg-uralkodóról pedig intézményt neveztek el. A főtéri Karolina-oszloppal (Státua) átellenben tették le a Mátyás-szobor alapkövét. Az 1899-ben még zajló térrendezés során a császári látogatást megőrkítő obeliszket elköltöztették. Az esztétikai indoklás mellett (az újonnan kialakított, bővített térben nem érvényesülhet kellőképpen két emlékmű) ez a múlt egy szegmensének a lecserélést is jelentette. Értelmezésemben ez az osztrák császárok emlékezetének szimbolikus cseréjét, a nemzeti emlékezettel való felváltását jelentette. (Ennek jegyében az átépített teret 1899-ben Mátyás király térnek nevezték el, a ferences templom előtti teret pedig az obeliszkről Karolina térnek keresztelték el.)

Országsszerte jellemző volt, hogy a megemlékezésektől távolmaradtak a nemzetiségek. Az „ezeréves magyar haza” ünnepé nem biztosított integrációs lehetőségeket a kisebbségek számára. A román egyházfők kimentették magukat, nem vettek részt az ünnepségeken. A román kisebbség számára még eleven volt a két évvel korábban zajló, a nemzeti követeléseikért a román értelmiségieket elítélő Memorandum-per (1894) emléke is. A honvédemlékmű alapkövetelét követő hetekben (április 20-án) a magyar nemzeti diskurzusból kimaradó száz diákok megrongálták és összefirkálták az emlékművet.⁴³

42 A *Himnusz* hivatalosságát 1903-ban ismerte el az Országgyűlés, de a király nem szentesítette. Jogi értelemben 1989-ben fogadták el.

43 Az obeliszk „rágalmazó és gunyolódo firkálás”-aiból csak néhányat ismerhetünk: „WAD MAGYAR”, „NAGY SZAMÁR” (TL.1896/ 10–11: 87, TL.1898/16–17: 133–134).

A múlt „azáltal keletkezik, hogy az ember viszonyba lép vele” (Assmann 1999: 31). A millennium nemzeti eszméje a megemlékezés, emlékéllítés, térbeliesítés során vált kitapinthatóvá. Ugyan kimondottan millenniumi emlékművet nem avattak Kolozsváron, de az ünnepi események kimerítették a kor teljes kommemorációs eszközkészletét (közösségi együttlét ünnepi formái, emlékezési alakzatok, szimbolikus térhasználat és térteremtés, reprezentációs eljárások). Funkciójukat, hatásukat tekintve újrendezték a lokális világot, megerősítették a társadalmi kötelekeket, a szociális kohéziót: intézményeket hoztak létre (oktatás, szórakozás, szociális otthon), történelmet jelenítettek meg (emlékművek, szobrok), társadalmi traumákat próbáltak feloldani (honvédügy, ereklyemúzeum).

SZAKIRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

CONNERTON, Paul

1991 *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.

FABRE, Daniel

2001 L'Histoire a changé de lieux. In: Bensa, Alban – Fabre, Daniel (réd.): *Une histoire à soi. Figurations du passé et localités*. (Collection Ethnologie de la France, 18.) Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 13–41.

FEISCHMIDT Margit

2006 Lehorgonyozott mítoszok. Kőbe véselt sztereotípiák? A lokalizáció jelentőségéről az aradi vértanúk emlékmű és a millenniumi emlékoszlopok kapcsán. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest, 370–391.

HALBWACHS, Maurice

1925 *Les Cadres sociaux de la mémoire*. (Collection Les Travaux de l'Année Sociologique.) Librairie Félix Alcan, Paris.

2000 A Szentföld legendás topográfiaja. *Magyar Lettre. Európai kulturális folyóirat*. (37) 45–48.

HARTOG, François

2006 *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Fordította Lakatos Ágnes. (Atelier füzetek, 9.) L'Harmattan Kiadó–Atelier, Budapest.

HOBSBAWM, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197.

JAKAB Albert Zsolt

2012a *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2012b *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

KESZEG Vilmos

- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) KJNT–BBTE Magyar Nyelv és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.
- 2011 *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) KJNT–BBTE Magyar Nyelv és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár.
- 2015 *A történelmi emlékezet alakzatai: lokális történelmek.* In: Uő (szerk.): *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai.* (Emberk és kontextusok, 12.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 367–400.

POZSONY Ferenc

- 1998 *A történelmi emlékezet képei Zabolán.* In: Kriza Ildikó (szerk.): *Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 241–246.
- 2005 *A moldvai magyarok történelmi tudata.* In: Uő: *A moldvai csángó magyarok.* Gondolat Kiadó–Európai Folklor Intézet, Budapest, 95–110.
- 2006 *Emlékkünnepségek.* In: Uő: *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 262–280.
- 2007 *Emlékkünnepségek Erdélyben és Háromszéken.* In: Cziprián-Kovács Lóránd – Kozma Csaba (szerk.): *Háromszékiek Háromszékről. Társadalomtudományi írások.* Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 210–238.
- 2008 *A moldvai csángók történelmi emlékezete.* In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 79–94.
- 2009a *Székely kapuk szimbolikus mezőben.* In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig.* (Studia Ethnologica Hungarica, XI.) L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 267–301.
- 2009b *Miénk itt a tér... Szimbolikus térfoglalás Székelyföldön.* In: Takács Péter (szerk.): *Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia, 2009. október 2–3.* (Erdély-történeti Könyvek, 8.) Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 97–110.

SINKÓ Katalin

- 1987 *A millenniumi emlékmű mint kultuszhely.* *Medvetánc* 7. (2) 29–50.
- 1991 *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai.* In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból.* Corvina Kiadó, Budapest, 9–45.
- 1993 *A továbbélő historizmus. A Millenniumi emlékmű mint szimbolikus társadalmi akciók színtere.* In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok.* MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 277–293.

TODOROV, Tzvetan

- 1988 *A műfajok eredete.* In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 283–296.

VAJDA András

- 2013 *Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros menti településen.* (Emberk és kontextusok, 9.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- 2015 *20. századi lokális történelmek két Maros menti településen.* In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai.* (Emberk és kontextusok, 12.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 25–132.

FORRÁSOK

ACTA UNIVERSITATIS...

1896 *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCV–XCVI*. Fasciculus II. A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József-tudomány-egyetem története és statisztikája. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár.

1897 *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCV–XCVI*. Fasciculus IV. Beszédek, melyek... 1896. május hó 31-ikén a kolozsvári m. kir. Ferencz-József tud. egyetemnek a Millenniumi közgyűlésen tartattak. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár.

DÍSZKÖZGYŰLÉS...

1896 *Kolozsvár sz. kir. város Törvényhatósági Bizottságának Kolozsvárt 1896. évi május hó 17-én Hazánk ezeresztendő fennállásának örömnépe alkalmából tartott ünnepi Dísz-közyűléséről felvett jegyzőkönyv*. Polcz Albert nyomása, Kolozsvárt.

1899 *Az 1896. május 17-én tartott törvényhatósági díszközgyűlésen az irodalom és tudományosság támogatására tett Kolozsvár sz. kir. város milleniumi jutalma című alapítvány alapító oklevele*. Ny. Polcz Albert könyvnyomdájában, Kolozsvárt.

EMLEKFÁJL...

1899 *Erzsébet királyné emlékfái*. (A földmívelésügyi m. kir. minister kiadványai, 18.) Kiadja a földmívelésügyi m. kir. minister. Pallas Részvénytársaság nyomdája, Budapest.

FARKAS Lajos

1897 *Beszéd. Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCVII–XCVIII*. Fasciculus I. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár, 3–54.

FEKETE Nagy Béla

1902 *Kolozsvár kegyelele Mátyás király iránt*. In: Márki Sándor (szerk.): *Mátyás király Emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára*. Szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbízásából szerkesztette ~. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 312–316.

FERENCZI Zoltán

1896 *Beszéd az Erdélyi Irodalmi Társaság millenáris ülésén 1896. május 10-én*. Tartotta ~. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár.

GAAL György

2001 *A millennium Kolozsvárt*. In: *Uő: Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 222–250.

KÖVÁRY László

1897 *A millennium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások*. Athenaeum R.-Társulat, Budapest.

1898 *Visszaemlékezések a forradalom derűsebb napjaira*. Emlékirat jubileuma alkalmából. Nyomatott Gámán J. örökösénél, Kolozsvárt.

KUSZKÓ István (összeáll.)

1896 *Emlékkönyv a kolozsvári Országos Történelmi Ereklye Muzeum millenniumi ünnepi közgyűléséről s a vértanuk emlékének felszentelési ünnepélyéről*. Közművelődés Részvénytársaság Könyvnyomdája, Kolozsvár.

LINDNER Gusztáv

1896 *Beszéd. Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCVI–XCVII*. Fasciculus I. Ajtai K. Albert Magyar Polgár könyvnyomdája. Kolozsvár, 3–37.

MÁRKI Sándor

1907 *Nemzeti Ünnepeken. Történelmi beszédek*. Kolozsvár sz. kir. város díszközgyűlésein s egyéb alkalmakkor tartotta ~ egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia I. tagja, Kolozsvár sz. kir. város tb. tanácsosa. A Kolozsvári Bocskay-szoboralap javára. Kiadja Kolozsvár sz. kir. város közönsége, Kolozsvár.

SZABÁLYZAT...

1897 Szabályzat az egyetemi díszjelvények használatáról, elhelyezéséről és megőrzéséről. *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCVII–XCVIII*. Fasciculus I. Ajtai K. Albert könyvnyomdája, Kolozsvár, 63–65.

VINCZE Zoltán

2014 *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

SĂRBĂTORIREA MILENIULUI LA CLUJ

Lucrarea de față urmărește strategiile și formele memoriale care s-au evidențiat în cadrul festivităților clujene organizate cu ocazia anului comemorativ 1896. Sursele pe care se bazează cercetarea sunt presa contemporană (gazetă, săptămânal, revistă lunară), procese verbale și publicații comemorative. Festivitățile milenare au creat necesitatea interpretării naționale a secolelor ce au trecut și a trecutului istoric acumulat până la perioada respectivă. Autorul trece în revistă festivitățile organizate de diferitele instituții, confesiuni și grupări sociale, acțiunile comemorative ce s-au desfășurat de-a lungul anului comemorativ, iar în analiza sa urmărește totodată exprimările, respectiv manifestațiile angajamentului național și ale devotamentului dinastic.

CELEBRATING THE MILLENNIUM AT CLUJ

The present paper analyzes the memorial strategies and formations which succeeded within the festivities from Cluj related to the memorial year of 1896. The sources of the research were represented by the press of the time (daily, weekly, monthly), the records, and the commemorative volumes. The millennial festivities raised the necessity of the national interpretation of the past centuries and of the accumulated historical past. The author offers a presentation of the commemorative events, the memorial actions of that year organized by different institutions, denominations, social groups, while his analysis deals with the manifestations, representations of national commitment and dynastic devotion.

KÉPEK

1. A Szent Mihály-templom a tetőcserepeiből kirakott évszámmal

2. A Máttyás-szoborcsoport alapköletétele

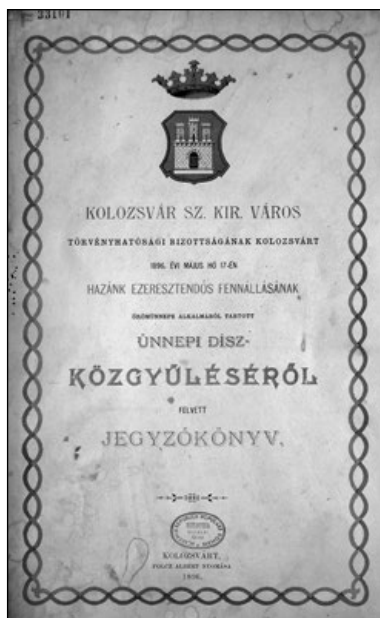

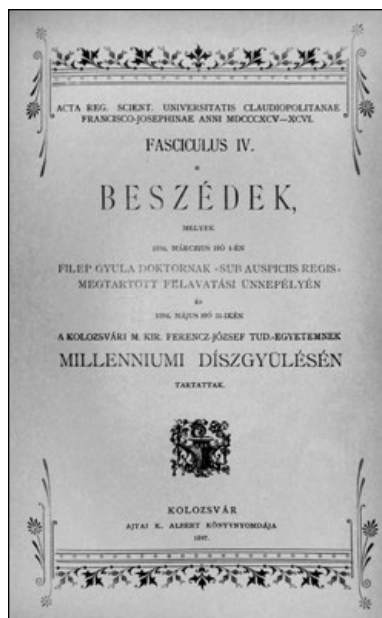
3. A honvédemlékmű avatása

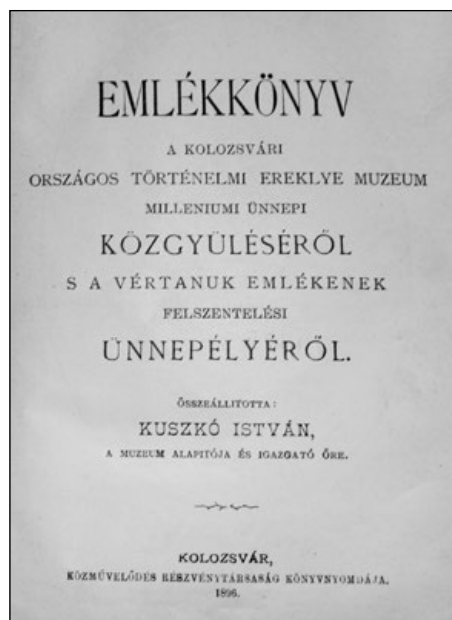
4. A Millenniumi református templom

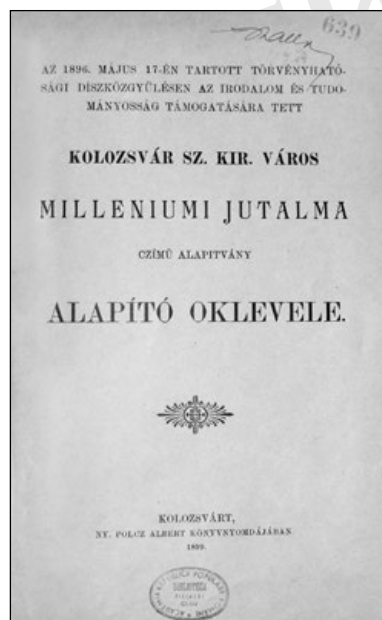
5. A városi törvényhatóság millenniumi ülésének jegyzőkönyve

6. Az egyetem millenniumi ülésén elhangzott beszédek

7. Az Ereklýmúzeum ünnepségeinek emlékkönyve

8. A város millenniumi alapítványának alapító oklevele

GLÄSSER NORBERT

KONFLIKTUSOK ÉS LOJALITÁSOK HATÁRÁN EGY ÚJ IMPÉRIUMBAN. AZ ERDÉLYI ORTODOX IZRAELITA HITKÖZSÉGEK A BUDAPESTI ORTODOX SAJTÓBAN 1925–1944¹

A tanulmány az erdélyi és partiumi ortodox zsidóság új impériumhoz való viszonyának kulturális reprezentációit elemzi a budapesti ortodox izraelita sajtóban, különös tekintettel azokra a gyakorlatokra, amelyek átfogóbb diskurzusokba, reprezentációs rendszerekbe vonják be az elképzeléseket a földrajzi tájegységről.

Feischmidt Margit megállapítását alapul véve, miszerint „az Erdélyről szóló magyarországi társadalmi beszédben és a hozzá kapcsolódó performatív gyakorlatokban olyan szimbolikus térfoglalás megy végbe, amely által a nemzeti létezés autentikus formáit kötik Erdélyhez” (Feischmidt 2005: 7) a tanulmány azt vizsgálja, miként alkotta meg a két világháború közötti ortodox zsidó publicisztika az autentikus, tradicionális elcsatolt hitközségek diskurzusán keresztül a saját Erdély-képét. Forrásul a *Zsidó Újság/ Orthodox Zsidó Újság* híradásai, értelmezett erdélyi tudósítói levelei és szimbolikus politikai gesztusai szolgálnak.

1 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.

ORTODOX INTÉZTMÉNYRENDSZER, POLGÁRI ÉLETVILÁG

A fővárosi ortodox középosztályból érkező, szervezet-közelí hírlapíró elit egy sajátos budapesti ortodox életvilágot jelenített meg, és annak ortodoxiáról, zsidóságról, szervezeti és felekezeti ügyekről szóló olvasatait adta közre. A tanulmány a fővárosi ortodox szervezet-közelí hírlap modern jelenségekre adott válaszkísérleteit rekonstruálja és értelmezi. Ezek érvényessége ugyanakkor nem terjeszthető ki az ortodoxia egészére, csupán egy fővárosi modernizálódó életvilág szűk, véleményformálás szándékával fellépő szegmensére, az Orthodox Irodához közeli középosztálybeli ortodox értelmező közösségre (interszubjektivitásra²). A neológ³ és cionista intézmény-közelí fővárosi hírlapírói elit – interszubjektivitásuk okán – hasonlóképpen más-más életvilág megjelenítőiként szemlélendők.⁴

Az ortodox sajtó és az ortodox szervezet a modern polgári állam kereteinek kiépülésével jött létre. Az intézményi kiépülés szekuláris, történelmi események eredménye volt. Az ortodox intézményesülés állomásai is meghatározták a szimbolikus politika adaptálását. (Glässer 2014: 94–95.)

A felvilágosult abszolutizmusból és a zsidó felvilágosodás alap gondolatából kiindulva fogalmazódott meg a zsidó alattvaló hasznos polgárrá tételének és a judaizmus megreformálásának gondolata. A társadalomtörténet által vizsgált premodern-modern váltás keretében a hatalom a zsidó közösségekre (*communitas judeorum*) egyre kevésbé tekintett saját hagyományaira hagyott, kollektív felelősséggel bíró testületként, hanem a közösségi szankció lehetőségeinek korlátozásával tagjait egyénként, a közösséget pedig a kései felekezetiesedés jegyében hitközségként kezelte. Ez egyfelől a közösségi minták újraértelmezése előtt, másfelől az individuumra építő polgári öntudat előtt nyitotta meg az utat. Források vizsgálata során az ortodoxiát a hagyományos életvilág és a vallásos életvitel fenntartására irányuló jelenségként, ferzigeri értelemben közelítem meg.⁵ Az ortodox szervezethez közeli lap elitstratégiáit tekintve inkább beszélhetünk a modernitás jelenségeinek kezeléséről, mintsem teljes elutasításukról. Ha a modernitást folyamatként szemléljük, és egy adott korszakon belül a társadalmak – a vizsgált példa esetében a szervezethez tartozó különböző tradicionálisra törekvő stratégiák szerint szerveződő életvilágok – vonatkozásában elfogadjuk a modernitások sokféleségét, akkor az ortodox szervezet egy olyan modern intézménynek tekinthető, amely elvben igen széles skálán mozgó tradicionálisra törekvő stratégiáknak nyújthatott keretet a tágabb társadalom intézményeivel való érintkezésre és egyeztetésre.

- 2 Az értelmező közösség gondolata Közép-Európa különböző szociokulturális csoportjait vizsgálva Moritz Csáky-nál és követőinél is megjelenik (Reichensperger 1999: 24–26). Az értelmezésben részt vevők közös ismeretanyagot, értelmezési tőkét hoznak létre, amelyből értelmezéseiket az adott szituáció társadalmi kereti között alakítják ki.
- 3 Mérsékelt reformot követő stratégia.
- 4 Esetünkben ilyen életvilágból fakadó interpretív közösséget a sajtó szerkesztői elitjei és az olvasók különböző csoportjai is alkothatnak, empirikusan vizsgálhatóvá viszont csak az előbbi válik. A forrásokra épülő történeti rekonstrukciót viszont nem tekinthetjük a vizsgált életvilággal egyenértékűnek.
- 5 Ferziger az orthodox stratégiákat egyrészt történeti folyamatokban, másrészt társadalmi és földrajzi meghatározottságukban szemléli, ugyanakkor viszonyítási pontként az ortodoxia önképében a nem-gyakorlók zsidó társadalomban elfoglalt szerepét helyezi előtérbe (lásd Ferziger 2005: 186–192).

A polgári öntudat pillére a világának középpontjában álló, azt formálni szándékozó egyén, akinek önmeghatározásában fontos helyet a politikai elköteleződés. A neológ és ortodox zsidóság középrétegekhez tartozó tagjai egyaránt a modern magyar asszimilatív nemzeteszme keretében tekintettek önmagukra, a magyar nemzet részeként. A modern nemzeteszme és a szimbolikus politika – eltérő stratégiák mentén – fontos elemét képezte a sajtódiskurzusoknak.

Erdélyről a két világháború közötti kialakított ortodox izraelita kép egyfelől a zsidó polgárosodásról, szimbolikus politikáról nyújt ismereteket, másrészt nem értelmezhető a magyar nemzeteszme átfogóbb tendenciái nélkül. A magyar értelmiségi és polgári réteg érdeklődése Erdély tájegységei felé a 19. század második felére tehető. Ez a magyar népi kultúrára, a természeti adottságokra és az épített örökségre terjedt ki, „mivel akkor épp itt vélték felfedezni a magyar nemzeti kultúra legősibb, legarchaikusabb és legsajátosabb elemeit” (Pozsony 2012: 667). A magyar polgári nemzeti közösségbe való betagozódás idején Erdély felértékelődése a magyar népi kultúra felfedezésébe, a „magyar nemzeti táj és nemzeti kultúra” szerkezetének kialakításába illeszkedett. A székely népi kultúra tárgyai ezáltal váltak 1867–1920 között az „összmagyar nemzeti azonosságtudat sajátos jelképeivé és hordozóivá” (Pozsony 2012: 668). A polgári nemzetfelfogás a 19. században „a földrajzi értelemben vett haza (Hungária) képéből indult ki, amelyben több nemzetiség élt egymás mellett, egymással, sőt a Monarchiával sem feltétlenül ellenséges viszonyban. Ez a nemzet a modernizációval és az urbánus életforma következményeivel szemben is befogadóbb volt.” (Feischmidt 2005: 8.)

Az ortodox intézményrendszer, a modern nemzeteszmehez és államhoz való viszony a dualizmus idején alakult ki. A politikai, társadalmi és kulturális határok, valamint a magyar szimbolikus politika ortodox izraelita intézményi megjelenítése csak az ortodoxia időszemléletén keresztül érthető meg. Nem a hagyományokat kívánta a modern jelenségekhez igazítani. Saját életvilágából kiindulva a modern jelenségeket illesztette a hagyomány láncolatába. Ezek közül is csak azokat, amelyek összeegyeztethetőek voltak a vallási hagyománnyal és a közösség világról alkotott képével. A dualizmushoz viszonyítva a vizsgált időszak gyökeres változást jelentett, ami a nemzetkoncepció, a szimbolikus politika, és a nagy társadalmi diskurzusok szintjén is tapasztalhatóvá vált. 1920 az ortodoxia életében cezúrát jelentett: a jelentős múltú ortodox központok elvesztését, a magyarországi zsidóság több mint felét kitevő vidéki ortodoxia utódállamokhoz csatlakozását és az ortodoxia kisebbségbe kerülését a mérsékelt reformot képviselő neológiával szemben, valamint a fővonalbeli magyar nemzetkoncepció megváltozását. (Glässer–Zima 2011: 67, 69–70.)

Az Orthodox Központi Iroda 1925-ben újra induló magyar nyelvű sajtóját intenzíven foglalkoztatta az elcsatolt területek ortodox zsidóságának sorsa, azokat az új realitások keretei között ugyan, de szervesen összetartozó egységként kezelte (Glässer–Zima 2013: 214). A magyar szimbolikus politikában és nemzettudatban felértékelődött Erdély az ortodox zsidó önmeghatározás és vallási megújulás keretében a hagyományos vallásosság, a Tóra-hű élet fontos vidéke volt.

LOJALITÁSOK ÉS ATROCITÁSOK

Az első világháborút lezáró békék véglegessé tették az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását. A kettős birodalom szétesése új helyzetet teremtett Közép-Európában. Míg a háború előtt szinte egész Közép-Európa egy nagyhatalom uralma alatt állt, a húszas évek elejére a dezintegrálódott Közép-Európa több egymással is rivalizáló kis állam halmazává változott.

A háborút követő átrendeződés a dinasztikus birodalmak mellett eltörölte a nemzet-tudat áttételes birodalmi válfaját is (Diószegi 1997: 284). A dinasztikához való lojalitást új kötések váltották fel. A két világháború között a közös állam, birodalom iránti lojalitást felváltotta az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite. Melynek keretében fontos szempont lett a népek önmegvalósítása saját népi államukban. Az önmegvalósítások általuk kitűzött célját Közép-Európa kis nemzetei leginkább csak egymással szemben érthették volna el. (Vö: Romsics G. 2010.) Közép-Európa népeinek megváltozott tudatállapota, új emlékezetek, illetve az új államok által megrendelt új történeti kánonok megalkotását igényelték.

A Romániához csatolt zsidóság, a magyarországi zsidósághoz hasonlatosan differenciált volt, mind társadalmilag, mind pedig irányzatilag. A cionista mozgalom, mely a korábban a zsidó társadalmon belül periférikus közösség volt, a világháborút követően jelentősen növelte befolyását. A cionista és a neológ stratégia közötti fontos ütközőpont a határon túli zsidó közösségek kérdése volt. Ezeken a területeken a cionisták zsidó nemzeti szerveződések hoztak létre. A magyarországi cionisták már 1918-ban azzal érveltek, hogy a nemzetiségi, később elcsatolt területeken, a zsidók az ottani többségi társadalomba fognak integrálódni. Ennek a magyar szempontból kedvezőtlen helyzetnek a kialakulását úgy lehetne megakadályozni, hogy ha a zsidók saját nemzetiségi szerveződések hoznának létre, így nem növelnék a magyarokkal szemben álló nemzetiségek számát. Ez a törekvés később az impérium váltás után az utódállamok kormányzatainál talált támogatásra. Az utódállamok vezetésének a célja az volt, hogy korábban a magyarok közé sorolt zsidó tömegek leválasztásával csökkentsék a magyarok számarányát az elcsatolt területeken. (Glässer–Zima 2011: 66.)

Az utódállamokhoz csatolt zsidó közösségek 1920 után végérvényesen új hatalmi realitások, intézményi, jogi és gazdasági struktúrák részévé váltak. Ezekben kellett felépíteni és működtetni saját intézményrendszereiket, érvényesíteni érdekeiket. Az ortodoxia új helyzethez való viszonyulását egyfelől a judaizmus vallási elvei, másfelől a párhuzamos lojalitások határozták meg. Az ortodox hírlapírói elit a hatalmi és szimbolikus politikai realitásokat a hagyományláncolat premodern talmudi elvei mentén kezelte. A gyakran idézett helyek egyike: *Dina de-Malchuta Dina* – királyság törvénye törvény mindaddig, amíg a hatalom nem a zsidóság ellen lép fel. (*bNedarim* 28a) A másik hivatkozás pedig a szétszórás modus vivendijét megteremtő három eskü. (*bKetubot* 111a) Az első két eskü a szétszórás isteni büntetésének zsidóság általi elfogadását jelentette. A harmadik eskü pedig a hagyomány szerint a népek tették, hogy nem nehezítik meg kegyetlenkedéssel ezt a büntetést. (Glässer 2013: 247.)

Az új román impérium képét a budapesti ortodox zsidós sajtó a magyarországi helyzetből eredően viszonylag későn, a bethleni konszolidációt követő újraindulással kezdte megformálni. A lap saját erdélyi tudósítóitól származó híradások egyfelől a magyar közbeszéd Kisantanttal fennálló konfliktusait (Romsics I. 2005: 235–252), másfelől az ortodoxia más irányzatokkal vívott csatáit, harmadrészt pedig a budapesti intézményi önkép ortodox vallásos vidékről: Unterlandról (Szlovenszko, Ruszinszko, és Erdély) folytatott diskur-

zusait tükrözte. Az új hatalmi realitásból eredő diskurzusok részeként a román impérium keretében megjelenő konfliktusok előképeit az oroszországi zsidóüldözések és az óromániai zsidóság emancipálásának elmaradása nyújtotta. Románia 1920 után emancipálta a zsidókat és már 1922-ben numerus clausust vezetett be – a későbbi vasgárdista – Corneliu Zelea Codreanu kezdeményezésére. Az 1903. és 1905. évi a kisinyovi orosz pogrom Besszarábiában,⁶ az 1907-es nagy román parasztfelkelés és az 1916-os erdélyi román betörés Budapestre érkező zsidó menekültjeinek hírei szintén hozzájárultak a magyarországi zsidó emlékezeti kultúrában formálódó „orosz/szovjet” és „román pokol” képéhez. (Vö: Prepuk 1997: 163–168, Oişteanu 2004, Haumann 2002: 184–188.) Az utódállamokbeli ortodox zsidóság magyarhúságának hangsúlyozása⁷ együtt jelent meg a román politikai antiszemitizmus részéről elszenvedett atrocitásokkal. A budapesti ortodox és neológ sajtó – amely fő ellenfelének ebben az időszakban már nem az ortodoxiát tekintette, hanem a teret nyerő cionizmust – e tekintetben hasonló stratégiát követett. A neológ *Egyenlőség* hetilap a szélsőjobboldali román törekvések magyar és zsidóellenességét egy tőről fakadóként mutatta be. „Egy brassói újságíró kérdésére, hogy: »Mi tette antiszemitává?«, Vajda Vojvoda Sándor a következőképpen válaszolt: »Tulajdonképpen a magyarokon keresztül haragudtam meg a zsidókra. Politikai tevékenységem révén gyakran voltam kénytelen igénybe venni a sajtót és a politikusokat a magyarok elleni akcióim támogatására. Ilyenkor azonban mindig mint egy kemény falba ütköztem bele a liberális sajtóba és liberális politikuskokba, akik magd-nem mindig zsidók voltak és akik a magyar álláspontot támogatták. [...] A magyarok elleni harc ilyenformán a liberálisok elleni harcot és a liberálisok elleni harc nолens volens a zsidók elleni harcot is jelentette. [...]«” (Vajda-Vojvoda megmagyarázza: Miért lett antiszemita? *Egyenlőség*. 1935. ápr. 6. 13.)

A román diákok garázdaságai a „romániai pokolról” alkotott kép visszatérő elemei voltak. 1927-es bukaresti olvasói levél a túlfűtött román nacionalizmus és a nagyváradi zsidóellenes atrocitások összefonódását állította középpontba. „Itália hosszas habozás után végre ratifikálta Besszarábia annektálását. Ennek az eseménynek örömhírére Nagyváradon a diákság nagy ünnepélyt rendezett katonazenével és fáklyás menettel. Mikor a menet a Kereskedelmi csarnokhoz ért, az teljesen ki volt világítva, mivelhogy a jótékony Zsidó Leányegyesület estélyt tartott. A menetben részt vett diákok közül egy-néhány kövekkel kezdte bombázni az ablakokat. [...] 20 percnyi kínos várakozás után megjelent a szintéren husz rendőr. De akkor a merénylők szépen elsétáltak, egyet sem sikerült elfogni. Nem is üldözték őket. Minek is? Félték attól, hogy ugy ne járjanak, mint a pietreamei zsidók. Értetlen gyerkőcök jomkippur napján bevették a templom ablakait. A felháborodott zsidók egynémelyike utána futott a haszontalanoknak és elverték őket. Mi lett a vége? Elítélték a zsidókat börtönre és súlyos pénzbüntetésre, a templomot meggyalázó kamaszoknak pedig semmi bajuk nem lett, sőt, kártérítést is kaptak. Így fest az európai kultúra Romániában, a Kelet franciái között!” (A romániai pokolból – Bukaresti levelezőnkől. *Zsidó Újság*. 1927. márc. 25. 5.)

A budapesti ortodox lap kolozsvári tudósítója két évvel később arról számolt be, hogy a krajovai diákkongresszus részeg román diákjai zsidóverést rendeztek a vonaton és le-

6 A román többség által lakott Besszarábia az első világháború előtt az Orosz Birodalom fennhatósága alatt állt.

7 Zsidóverések Kolozsvár uccáin. *Zsidó Újság*. 1927. jún. 5. 4–5.; A szlovenszkozi zsidó loyaltása. *Zsidó Újság*. 1927. szept. 16. 1.; Hírek – Hősi halált halt katonái „szökevények”. *Zsidó Újság*. 1928. okt. 12. 11.; Hírek – Segítség egy hazátlan zsidó gyermekein. *Zsidó Újság*. 1928. szept. 28. 11.; Trianon miatt a toloncházban. *Zsidó Újság*. 1928. nov. 16. 9.; A mártir temetése. *Zsidó Újság*. 1931. ápr. 17. 8–9.; Hírek – Egy fiatal nagyrabbi Budapesten. *Zsidó Újság*. 1933. aug. 25. 11.

szállásra kényszerítették a zsidó utasokat. „A csütörtök délután Nagyváradról, 3.20 óra-kor induló gyorsvonatra egy nagyobb diákcsoport szállt fel, akik Krajovából Temesváron keresztül érkeztek nagyváradra. A zsidók, akik észrevették, hogy a diákok verekedésre készülődnek, egymás mellé húzódtak. Mintegy 20 zsidó utasa volt a vonatnak, akik két fülkét töltöttek meg. Csucsáig csak annyi történt, hogy a diákok őrseget állítottak a zsidó utasok fülkéi mögé, de mikor a vonat kifutott Csucsáról, kiadták a jelszót verésre. [...] A diákok ezután rátámadtak a védtelen zsidó utasokra és botokkal agyba-főbe verték őket. Mintegy háromnegyed óráig tartott a verés, miközben ki akarták dobálni a zsidó utasok holmiját a vonathól, a vezérük azonban ebben megakadályozta őket, azzal, hogy idegen vagyont ne rongáljanak, de verni szabad. Amikor befutott a vonat Bánffyahunyadra, a zsidó utasokat a vasúti közegek ellenállása dacára is leszállásra kényszerítették, miközben újra agyba-főbe verték mindegyiket. [...] Az így zsidótlanitott vonat rendes időben futott be Kolozsvárra.” (Román diákok agyba-főbe verték a zsidókat egy erdélyi vonaton. *Zsidó Újság*. 1929. dec. 13. 7.) A zsidó utasok feljelentést tettek.

A román paraszti antiszemitizmus szintén része volt az új impériumról alkotott negatív budapesti képnek. A vérvádak a tavaszi nagyünnepek közül az egyiptomi kivonulás emlékünnepehez, Peszách-hoz vagy új zsinagógák építéséhez kötődtek a paraszti hiedelmek sorában. (Kende 1995.) A lap kolozsvári tudósítója viszont 1928-ban az őszi nagyünnepek keretében Szukotkor körvonalázódott vérvád-esetről számolt be. „Félünnepen, szerdán reggel, ide jött munkát keresni Ducla Mária, 18 éves parasztleány, a szomszédos Szamosfalváról (Someșeni). A leánynak pénzre volt szüksége, mert jövő vasárnap akarta eljegyzését megtartani. Utja Feingold Izsák ruszligyároshoz vezetett, aki vallásos ember, a szefard hitközség tagja. Feingold a templomban lévén, a leányt az asszony vezeti a műhelybe és ellátja munkával. Közben az asszony kimegy, férje hazajön és – a leányt hatalmas vértócsában fetrengve találja. [...] Csütörtök reggel a leány édesanyja és vőlegénye feljelentéssel rohantak a rendőrségre: »A zsidó tette el láb alól a leányt.« A vérvád elemei együtt vannak: a fiatal, szép falusi parasztleány, a pajeszos zsidó, az ünnepek... [...] Közben a parasztok már suttogják is a vérvád »hírét.«” Az ügyet a hatóság zárta le. „Végre a boncolás megállapította, hogy a leány nagy magasságból, a padlásról, a kemény beton-padlóra eshetett és ez okozta a szerencsétlenséget.” (Vérvádat koholtak Kolozsvárt – Kolozsvári tudósítónktól. *Zsidó Újság*. 1928. okt. 12. 9.)

A paraszti antiszemitizmus hírként a judaizmus misztikus értelmezéseinek kontextusában is megjelent. Az elhunyt személy álom által nyújtott segítségéről 1929-ben a budapesti ortodox sajtó egy Máramarosban közbeszéd tárgyát képező eset kapcsán számolt be, ahol a halott nagypapa unokájának életét mentette meg a szállásadó paraszt fiától, aki álmában akarta meggyilkolni az apja által elszállásolt zsidót. „Egy Glück nevű aknasugatagi ember éjjel egy kis faluba jutott, ahol kénytelen volt éjjeli szállást kérni egy parasztnál. Amikor a paraszt fia haza jött, nagyon dühös lett, minek adtak egy zsidónak hálólhelyet. Látván a helyzetet, a zsidó beleegyezett abba, hogy az éjszakát a ház mellett álló romhalmazban fogja tölteni. [...] a másodszori álomlátás rendkívül hatott rá s elhatarozta, hogy menekül. Amikor a romok alól kijött, ott látta már a házigazdája fiát s egy címboráját késsel felfegyverkezve, hogy rávessék magukat a zsidóra. [...] amikor a házból kijött a paraszt a feleségével és ki akarták csavarni a fiu kezéből a kést s a tusakodás hevében a fiu megsebezte anyját. A zsidó a félelemtől félőrülten menekült s bejelentette az esetet a csendőrségnek, amely megindította a nyomozást ebben az ügyben, amikor a tulvilágban lévő nagypapa megmentette unokájának földi életét.” (Hírek – A halott nagypapa megmenti unokája életét. *Zsidó Újság*. 1929. dec. 13. 11–12.)

A modern politikai antiszemitizmussal a társadalom kiemelkedő autoritásainak ellenpéldáit gyakran állította szembe a zsidó sajtó. Ilyen ellenpéldának tekinthető a fővárosi ortodox zsidó sajtó híradása a Csehszlovákiából hazafelé tartó Károly román király szatmári főrabbi-val való találkozásáról a szatmári pályaudvaron. „A király észrevette a Rebbet, aki előlépett a sorból és hangosan elrecitálta a koronás fő látásakor vallásilag előírt benedíkt: »Bórüch atto Hasém Elajkénü melech hoajlom, senószan michvajdaj l'bószor v'dom.«⁸ A héber áldásmondás, látszólag elérzékenyítette az uralkodót, aki szívélyes mozdulattal melegen kezet szorított R. Jajlissal. (Hírek – A szatmári főrabbi és a román király. *Zsidó Újság*. 1936. nov. 20. 10.) A pillanatot megörökítő fotó a cionista sajtó révén (*Múlt és Jövő*. 1938. XXVIII. évf. 150.) Budapesten is széles körben ismertté vált. A chászid rebbe áldásmondása a vallási hagyományok által előírt lojalitás körébe sorolható (vö: Glässer 2014: 95–97).

A sorkatonaság – különösen az ortodox és chászid irányzat számára – számos problémát jelentett a vallási parancsolatok megtartása terén (vö: Bíró 2013: 26–39). Az új impérium kételyei és az állam iránti lojalitás kérdése tükröződött a vizsnici chászid rebberől terjedő történetben. „Tudvalevő, hogy a híres vizsnitzi Rebbe a háboru kitörése óta Nagyváradon lakik. Utóbbi időben feljelentés érkezett a Rebbe ellen a »szigurancá«-ra, miszerint ő a hozzá forduló zsidók katonákat a katonaság kötelékéből való szökésre beszéli rá. Erre a sziguranca (román detektívtestület) két katonaruhába öltözött zsidó detektívet küldött a Rebbehez, akik sirva kértek a Rebbetől tanácsot, hogy »mítevők legyének, mivel a katonaságnál nagyon kegyetlen bánásmódban részesülnek.« A Rebbe erre megnyugtatta őket s azt tanácsolta, hogy vakon engedelmeskedjenek fellebvalóiknak s tőrjenek mindent szeretettel, így majdan sorsuk a Mindenható kegyelméből meg fog javulni... A detektívek ezután elárulták magukat és a Rebbet szívélyesen gratulálták. Az eset városszerte érthető feltűnést s meglepedést váltott ki.” (Nagyvárad levél – A wizenitzi rebbe bölcs előrelátása. – Román korrupció. *Zsidó Újság*. 1927. máj. 13. 2–3.)

Az impériumváltás helyi egyedi megvalósulásai – útirajzok részeként – szintén megjelenhettek a lapban. „Sziget egyébiránt teljesen zsidó város. Még a rendőrök is jiddisül beszélnek. De, amikor engem Szigeten egy csendőr igazolt, nem akart más nyelven beszélni, mint románul, próbálkoztam magyarul, nem ment, kezdtem jiddisül, nem akarta megérteni, míg odajött egy hitsoros s tolmácsként működött közöttünk. Amikor eltávozott a csendőr, a zsidó barátom ajkbiggyesztve mondta: ez a rose [gonosz – G. N.] jól ért jiddisül, de nem akar másként beszélni, mint románul, mert – született magyar.” (Sch. L.: Nagyváradtól Szigetig – Uti jegyzetek. *Zsidó Újság*. 1926. okt. 15. 3.)

Az új impérium negatív képét árnyalták a román közigazgatásról és törvényalkotásról érkező elmarasztaló hírek, amelyek háttérben eltérő csoportstratégiák rivalizálásai álltak. Az új impérium közigazgatási lehetőségeinek kihasználásáról a status quo ante és az ortodox a rivális irányzat konfliktusáról adtak hírt 1926-ban Nagykárolyból. „Nagy-Károlynak volt egy statuszkvo hitközsége, melynek rabbija Schönfeld Ferenc, a román impérium bekövetkezésekor orthodox-nak nyilvánította magát. A beszercei orthodox iroda azonban nem akarta elismerni a megtértet, amire ez kijárta a román kormánynál, hogy felvesse az orthodox anyahitközség nevet.” (Sch. L.: Nagyváradtól Szigetig – Uti jegyzetek. *Zsidó Újság*. 1926. okt. 15. 3.) Számoltak be az állami hatóság felekezeti intézményi autonómiát felülíró lépéséről. A híradásokban az új impérium megítélését a korrupciós esetek is meghatározták. A lap nagyvárad tudósítója 1927-ben az alábbirol számolt be. „Mivel Romániában mint ismeretes, oly *korrupció* uralkodik hogy hatóságoknál legális uton semmi sem vihető keresztül, ellenben baksisért minden, az orthodox autonómia is egészen másképp fest nálunk, mint Magyarországon. Az említett oknál fogva például a

8 Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki dicsőségéből juttat a hús vér embernek!

besztercei orthodox országos iroda – pénz nélkül – a kormánynál képtelen bármit is az erdélyi orthodoxia érdekében keresztül vinni. Ami viszont Magyarországon lehetetlen – mint pld. egy városban 2 orth. hitközség létesítése – itt az *említett módon* lehetséges. Ilyen alapon a kolozsvári orthodox hitközségben is kettészakadás állt be.” (Nagyvárad levél – A wizsnitzi rebbe bölcs előrelátása. – Román korrupció. *Zsidó Újság*. 1927. máj. 13. 2–3.)

Az irányzati rivalizálások mellett – a zsidó univerzalizmus budapesti ortodoxia számára elfogadott keretei között – megjelentek a Romániához csatolt zsidóság fontosabb hírei is, például a nagyvárad Cion-templom jubileuma, amelyen „csendes ünnepet rendeznek az összes erdélyi neológ hitközségek részvételével.” (Hírek – A nagyvárad Cion-templom jubileuma. *Zsidó Újság*. 1928. szept. 28. 10.)

A SZIMBOLIKUS POLITIKA MARGÓJÁRA

A második világháborús határmódosításokra a budapesti ortodox sajtó a „visszatért nagy hitközségeket” bemutató eufórikus cikksorozataival reflektált. „Erdély hazatérését” a nagy múltú, hithű közösségek visszatéréseként ünnepelte és az erdélyi ortodoxia vallási életét méltatta. A korszak útleírás irodalmát alapul véve bemutatta a jelentősebb „visszatért hitközségeket”.⁹ Az ortodox sajtóértelmezések ugyanakkor jól tükrözik, hogy a zsidóság társadalmi helyzetét szorosan összekapcsolták a trianoni határok által keletkezett társadalmi feszültségekkel. A trianoni határok felszámolásától a zsidóság békebeli, azaz monarchiabeli jogi és társadalmi állapotainak visszaállítását várták el (vö: Korein Dezső: Trianon felszámolása. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. szept. 10. 5.), a tradicionalitásra törekvő vallásosság elmélyülését, és az ortodox intézményrendszer megerősödését remélték.

SZAKIRODALOM

BÍRÓ Ákos

2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán. Tábori Rabbínatus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918*. Gabbiano Print Kft. Kiadó, Budapest.

DIÓSZEGI István

1997 *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1839*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

FEISCHMIDT Margit

2005 A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*. Nép-

⁹ Erdély hazatéréséhez. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. szept. 10. 3.; A kolozsvári szózat. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. szept. 20. 1.; Az erdélyi ortodoxia életéből. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. szept. 20. 3.; Az erdélyi zsidóság II. – Margita. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. okt. 1. 6.; Visszatért hitközségek III. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. okt. 16. 3.; Erdélyi zsidó hittestvéreink. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. nov. 8. 1.; Visszatért hitközségek IV. *Orthodox Zsidó Újság*. 1940. nov. 22. 3.; A visszatért Nagyvárad. *Orthodox Zsidó Újság*. 1941. jan. 1. 5–6.

rajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 7–32.

FERZIGER, Adam S.

2005 *Exclusion and Hierarchy* Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

GLÄSSER Norbert

2013 Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892–1944). In: Szöllősi László (szerk.) *Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája. Szeged, 2012. november 8–10. Előadások*. Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest, 243–247.

2014 Az integráció politikai liturgiái. Szimbolikus politika és hazafiság Löw Immánuel beszédeiben. In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában*. Múzeumi Tudományért Alapítvány Szeged, Szeged, 92–111.

GLÄSSER Norbert – ZIMA András

2011 Változatlanság a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében. In: Barna Gábor (szerk.): *Vallások, határok, kölcsönhatások – Religions, borders, interferences*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–86.

2013 Kárpátalja a budapesti zsidó sajtóban. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf Kiadó, Budapest, 214–220.

HAUMANN, Heiko

2002 *A keleti zsidóság története*. Osiris Kiadó, Budapest.

KENDE Tamás

1995 *Vérvad. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Osiris Kiadó, Budapest.

OIȘTEANU, Andrei

2005 *A képzeletbeli zsidó a román (és kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár.

POZSONY Ferenc

2012 Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében. In: Landgraf Il-dikó – Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajz-tudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó, Budapest, 667–679.

PREPUK Anikó

1997 *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

REICHENSPERGER, Richard

1999 The Central European „Lebenswelt” and Memory Theory. In: Moritz Csáky – Elena Mannová (ed.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Printed by Academic Electronic Press in the Slovak Republic, Bratislava, 24–44.

ROMSICS Gergely

2010 *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és a magyar történetpolitikai gondolkodásban 1918–1941*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

ROMSICS Ignác

2005 *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.

ÎNTR-UN CONFLICTE ȘI LOIALITĂȚI ÎNTR-UN NOU IMPERIU

În cadrul cercetării am analizat valorile comunitare ale evreilor ortodocși și răspunsurile date de aceștia la schimbarea administrativă din Transilvania, toate acestea din revistele ortodoxe budapestane, apărute în limba maghiară între 1925 și 1944. Acestea sunt răspunsuri ale unei elite gazetărești a unei comunități religioase aflate pe calea urbanizării cu privire la tendințele individualizării, respectiv la atitudinile schimbătoare față de trecut și de tradițiile comunității. Problema unei religii civile maghiare, dezbătută în acea perioadă, este un bun exemplu pentru atitudinea față de stat și legislație. Statul modern a fost judecat – la fel ca și celelalte fenomene – prin prisma activității sale în privința religiei. *Dina dimalchuta dina*, adică legea țării este considerată lege până când nu este orientată împotriva comunității evreiești și a iudaismului. Principiul *Dina dimalchuta dina* fusese extins până la adaptarea religiei civice, considerat un fenomen modern.

ON THE BORDER OF CONFLICTS AND LOYALTIES IN A NEW EMPIRE

In my research I examined Orthodox Jewish community values and the responses given to the change of empire in Transylvania, in the Hungarian-language Budapest Orthodox weekly papers between 1925 and 1944. These are the responses of a journalism elite of an urbanising religious community to the trends towards individualisation as well as to changing attitudes towards the past and community traditions. The question of Hungarian civil religion that was emerging in that period is a good example of the attitude towards the state and legislation. The modern state was judged – like other phenomena – in the light of the act on religion. *Dina dimalchuta dina*, the law of the land is a law, as long as it is not directed against the Jewish community and Judaism. The principle of *Dina dimalchuta dina* also extended to the adaptation of civil religion considered to be a modern phenomenon.

SZŐCS LEVENTE

VILÁGHÁBORÚK EMLÉKEZETE GYERGYÓI NÉPI ÖNÉLETRAJZOKBAN

BEVEZETÉS

Az emberi társadalom történetek segítségével tartja életben emlékeit. A történet azonban igencsak tág fogalom. Legyen szó egy hétköznapi beszélgetés során elmondott eseményről, vagy a történelemtudomány valamely írott munkájáról, netán egy irodalmi regényről, ezek mind az emberi emlékezet által létrehozott, elmondott vagy leírt történetek. Egy történet létrejötte, továbbadása márpedig csak emberek közötti kommunikáció által lehetséges. Az egyéni emlékezet kommunikációs folyamatokban való részvétel során alakul ki, és csakis a kommunikáció révén marad életben. A kommunikáció ugyanakkor egy adott társadalmi csoportot (legyen az akár család, akár vallási vagy nemzeti közösség) feltételez (Assmann 1999: 36–38). Ugyancsak társas interakciókra, tehát kommunikációs aktusokra épül a kollektív emlékezetnek a „közelmúlta” kiterjedő része, a kommunikatív emlékezet, vagy másképpen a biografikus emlékezet (Assmann 1999: 36–38). Jelen esetben a világháborúk mint nagy társadalmi események történeteivel szeretnénk foglalkozni. Valójában csak néhányan, hiszen ezek a történetek megszámlálhatatlanok. Talán nincs is olyan ember, aki legalább egyszer ne találkozott volna ilyen történettel. Háborúban részt vett, hazatért egyéntől hallott történettel, vagy az ő történetét tovább mondó családtag, ismerős közlésével, vagy akár történelemkönyvben, regényben olvasott, filmen látott történettel – mindegy. Nem mondunk újdonságot azzal, hogy a két világháború meghatározta a 20. század hazai társadalmának emlékezését egészen máig, és a folyamatnak koránt sincs vége. Ennyi év után azonban mégiscsak különleges alkalomnak számít, ha elsődleges forrásból halljuk ezeket a történeteket – azaz olyanoktól, akik maguk is részesei voltak ezeknek. Most már olyan generációk végezték el iskoláikat, alakítják társadalmunkat, amelyek

nemhogy a világháborúk, de az 1989-es forradalom során sem éltek még. E sorok írója is éppen ezt mondhatja el magáról.

Ebben a tanulmányban olyan történetekről esik szó, melyek elsődleges források, jellegzetességük pedig az, hogy nem elmondott, hanem leírt történetek. Olyan emberek történetei, akik hosszú évtizedek után úgy döntöttek, történeteiket, azazhogy életük történetét papírra vetik – egyszóval az írást választották a kommunikáció, s az abban életben maradó emlékezés eszközeként, írásban kívánták rögzíteni, és társadalmunk kollektív emlékeztetének részévé tenni az általuk tapasztaltakat.

Keszeg Vilmos néprajzkutató három hipotézist fogalmaz meg és tárgyal az élettörténet fogalmával kapcsolatosan (Keszeg 2007): az élettörténetek forgalmazása olyan szociális viselkedési stratégia, mely az egyén személyes identitását a társadalomba való beilleszkedés, adaptáció érdekében, történetek segítségével közvetíti, a társadalom pedig, a maga részéről, kommunikációs események során forgalmazott történetek alapján tartja számon tagjait; a forgalmazott történetek regiszterekbe szerveződve jelölik ki az egyén helyét egy adott társadalomban és korszakban; a 20. században az élettörténetek megszerkesztésének új kontextusai alakultak ki, melyek általánossá tették a történetmondás, a biografikus emlékezet társadalomban betöltött jelentéstermelő, normatív szerepét.

A biografikus emlékezet, a társadalom történetének részei azok a leírt élettörténetek is, melyekről később szó esik, s melyeket népi önéletrajzoknak nevezünk. Mielőtt azonban ezekkel a szövegekkel foglalkoznánk, röviden szeretném ismertetni a néprajztudomány néhány álláspontját, néhány olyan fogalmat, mely segítségével meghatározhatjuk a szóban forgó témakört. Jelen értekezés ugyanis azt ígéri, hogy a világháborúk emlékeztével fog foglalkozni, azonban sajátos szempontból megközelítve azt. A leírt élettörténet ugyanis, legalábbis azok, amelyekről beszélni szeretnék, nem kizárólag a világháborúkról szólnak. A világháborúk eseményei különbözőképpen határozzák meg egy-egy ember emlékeztétét, attól függően, hogy milyen mértékben vett részt ezekben a történetekben, mennyi idő volt éppen a háborúk idején, hol tartózkodott, mivel foglalkozott, és így tovább. A háborús események különböző mértékben határozzák meg minden ember sorsát, közvetlenül vagy közvetetten, ott és akkor vagy évek, évtizedek múlva. A világháborúk nagy eseményeivel, híres csatáival, sikereivel és tragédiáival, jeles alakjaival, nevezetes dátumaival a történelemtudomány foglalkozik. Társadalmi lenyomataival, sajátos összegzésével talán a szépirodalom. Néprajzi szempontból azonban máshogyan válik számomra érdekessé a témakör: egyéni életutak hétköznapi történeteire, emlékeire vagyok kíváncsi, olyanokra, melyek a nagy történetek szempontjából talán nem annyira fontosak, pontosabban úgy fontosak, hogy a nagy történetek millió ilyen apró történetek összetett eredményeként is felfoghatók. Egészen apró jelenetekre szeretném felhívni a figyelmet, melyek valamilyen más, egyedi szemszögből világítanak rá a nagy háborúkra.

Induljunk ki tehát egyelőre abból, hogy mi is a népi önéletrajz, mire használható, milyen egyéni és társadalmi folyamatokhoz kapcsolódik.

A NÉPI ÍRÁSBELISÉG ÉS A NÉPI ÖNÉLETRAJZ FOGALMÁRÓL

A néprajztudomány, ezen belül a folklórkutatás viszonylag fiatal tudomány, jelentős eredményei a 19. század második felétől kezdődően, a 20. század során bontakoztak ki. Kezdetben a népi kultúrát kizárólag a paraszti társadalom sajátos kultúrájaként értelmezi, „személytelen” kultúráként, a hagyományos népi tudást a szóbeliség útján terjedő műfajokban rögzíti. Népmesék, népdalok, népballadák, mondák, szólások, közmondások és számos más műfaj gyűjtése és kutatása során kialakul az általános nézet, hogy ezek a szövegek, a hivatalos kultúrával (történetírás, szépirodalom) ellentétben nem egyénekhez köthetők, inkább magának a népnek a letisztult, kollektív tudását reprezentálják, annak szájról szájra terjedő hordozói. Ezeket a műfajokat rendezik sajtó alá a különböző, széles körben elterjedt gyűjtések, népi antológiák.

A magyar néprajztudomány a 20. század közepe táján kezd érdeklődni a népi kultúra „egyénségei” iránt: mesemondókat, népi költőket, jelentős folklórtudással rendelkező hétköznapi embereket mint a magyar népi kultúra reprezentatív személyiségeit szólaltatják meg. Ugyanakkor a folklórkutatásnak fokozatosan szembe kell néznie azzal a ténnyel is, hogy a hagyományos szóbeli műfajok a 20. század során elveszítik egykori funkcióikat, illetve átalakulnak. Új fogalmak jelennek meg, mint például az igaz történet, az élettörténet fogalmai, melyek mintha felváltanák a népmesét, népdalt. Mintha a 20. századi ember felhagyna a mesemondással, s helyette inkább történeteket mesélne saját életéről, családjá, közössége eseményeiről, háborúkról és egyébektől.

S még tovább menve, a folklórkutatásnak szembe kell néznie a 20. század során azzal a ténnyel is, hogy egyre több olyan írott forrás kerül elő, melyeket nem hivatásos írók, hanem „a nép egyszerű fia”i, azaz írástudó emberek írtak. Levelek, naplók, gazdasági jegyzetek, versek és sok más írott szöveg kerül terítékre. Ezen írott források egyik fontos szövegtípusa a népi önéletírás, a népi önéletrajz, melynek fő jellemzője, hogy általában idős ember által írt, nagy terjedelmű visszaemlékezés, mely a gyermekkori emlékektől kezdődően, az élet különböző fordulói mentén összegzi egy-egy életút főbb eseményeit, tanulságait.

Néhány évtizeddel ezelőtt megindult tehát a népi írásbeliség iránti érdeklődés. Az 1990-es évektől alakult ki, főként a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem jelenlegi professzora, Keszeg Vilmos munkásságának eredményeként a népi írásbeliség azon típusú értékelése, mely a népi írást, szövegalkotást különböző kontextusok és ezekhez köthető funkciók figyelembevételével jellemzi. A *folklór határán* című munkájában, 1991-ben állapítja meg, hogy a népi írásbeliség nem irodalommmá válni akaró folklór, hanem a szóbeliség és írásbeliség, az anonimitás és tudatos alkotás, valamint a folklorizmus és folklorizáció találkozásánál létrejövő instancia, mely „az abszolút kreativitás helyett az alkotás formális elvárásait részesíti előnyben”. Keszeg Vilmos mutat rá arra, hogy a különböző narratívákat, történeteket forgalmazó egyén (*homo narrans* – a történeteket mesélő ember) szövegeinek alaptípusa a biográfia, az elmesélt élettörténet, illetőleg az autobiográfia, vagyis az önéletírás (Keszeg 2002: 208). Az életformák zártságának 20. századi megszűnése, az írni-olvasni tudás terjedése nem csak lehetővé tette szélesebb társadalmi rétegek számára is az íráson alapuló verbális kommunikációt, hanem az egyén életterét egyszersmind kitágítja. Az egyént „az írott szövegek kapcsolják a társadalomhoz, egyénekhez és intézményekhez, örökölt szövegek által kötődik a múlthoz, maga fogalmazta szövegek által hagy nyomot maga után, lakóterét szövegekkel tűzdeli tele, mind az írás, mind az olvasás

élményben részesíti, kitölti idejét” (Keszeg 1998: 622). Az írás mágikus, rituális, esztétikai funkciói mellett a magánszférában tölt be szerepet, tartalmakat merevít ki és tárgyként épül be, valamint ekként válik aktivizálhatóvá az egyén környezetében. A szövegek emellett a gyakorlatban egyszerre vállalják és tagadják műfajiságukat, hiszen (akárcsak a tárgyaknak), utóéletük van, másodlagos funkciókkal ruházkodnak fel (így válik például a Házi áldás mágikus funkciója dekoratívvá). A népi írásbeliség nagymértékben fordítja vissza a folklór anonim és kollektív jellegét, a hagyományos ciklikusságot linearitásra váltja, meg-
nő a múlt idő szerepe. Az egyén emellett egyre több időt tölt nyilvános szférában, s éppen ezért arra kényszerül, hogy státusát igazoló iratokra tegyen szert (Keszeg 1998: 625–626). Az írás tehát átrendezi a szóbeli beszédeseményben megszokott erőviszonyokat: a népi önéletrajz írója számára kitágul a beszélőközösség szerepe, virtuálissá válik, a befogadás nem a szövegalkotással egy időben történik, a hagyományos csatornák éppen ezért csődöt mondanak – mondja Keszeg Vilmos (Keszeg 1995: 50–51).

Mohay Tamás 2000-ben, a *Magyar Néprajz* VIII. kötetében megjelent összegzése (Mohay 2000) az 1970-es éveket jelöli meg a magyar népi memoárirodalom megerősödésének kezdeteként. Fontos megállapítása az, hogy a világháborúkban érintett nemzetek életében ekkorra zárul le egy történelmi korszak, melynek feldolgozására nem csak a szaktudományok, hanem a lokális, regionális közösségek is igényt tartanak. Az életrajzi vizsgálatokra ugyanakkor a legkülönbözőbb tudományok (orvostudomány, a szociológia, a pszichológia, a pszichiátria, a történelem, a politikatudomány, az irodalom, az antropológia) vállalkoznak, különböző, egymástól gyakran jelentős mértékben eltérő módszertant dolgozva ki.

A magyar néprajztudomány érdeklődése a népi önéletrajzok, élettörténetek publikációinak rohamos gyarapodásában érhető tetten, ezzel párhuzamosan pedig a társadalom működésének leírásában fokozatosan, bár meglehetősen lassú ütemben terelődött a figyelem az egyéni dimenziók, életutak irányába. A magyar néprajztudomány a 20. század során fokozatosan mozdul el a személytelen nép fogalmától az 1940-es években Ortutay Gyula nevéhez fűzött egyéniségkutató módszeren keresztül az egyéni élet mindennapjainak vizsgálatáig. Azonban, annak ellenére, hogy az évtizedek során, a különböző kutatási programoknak, paradigmáknak köszönhetően jelentősen gyarapodott az élettörténetek gyűjtéséből származó adatbázis, a tanulmány megjelenéséig, tehát a 20. század végéig egyetlen olyan monografikus leírás készült, mely érdemben tudta felvetni és alkalmazni a problematikát (lásd Mohay 1994).

Az irodalomtudomány is fokozatosan figyelt fel a népi önéletrajzok kérdéskörére. 1965-ben Gyenis Vilmos jelentetett meg tanulmányt, melyben méltatlannak tartja azt a tényt, hogy az irodalomtudomány nem fordít figyelmet a népi önéletrajzokra. Az irodalmi szférába sorolja be az önéletrajzi jellegű, nem hivatásos, tehát népi alkotók által létrehozott szövegeket, önéletírásokat, úgy, hogy azokat a nemesi memoárirodalomból eredezteti és eszerint korszakolja (lásd Gyenis 1965). A romániai magyar irodalmi memoár az 1950-es (kiadásban az 1960-as) években jelenik meg, az „őszinteség” retorikáját alkalmazva, ezzel szinte egy időben jelenik meg a műfaj népi változata is a könyvkiadás terén (vö: Keszeg 2007: 164), jóllehet ezek néprajzi értékére Bálint Sándor már az 1940-es években felhívta a figyelmet (Bálint 1942). Áttörést azonban két erdélyi népi önéletrajz publikálása hoz a tudományos diskurzusok számára: Tamási Áron testvére, a farkaslaki gazdálkodó ember, Tamási Gáspár (Tamási 1970), illetőleg a Nagy Olga néprajzkutató által felfedezett széki asszony, Győri Klára (Győri 1975) által írt önéletrajz. Ezek a szövegek egyfajta vitát váltottak ki az irodalomtudósok között. Kérdésként merült fel, hogy hová sorolható a nem hivatásos írók tollából származó önéletrajz: szépirodalom vagy folklór?

Hiteles vagy nem? Ezen viták közepette indult meg a néprajztudomány érdeklődése is a téma körül. Számos tanulmány született ezidőtájt, melyek a népi önéletrajzok dokumentumértékét, folklóralkotásként való jellemezhetőségét és egyéb megközelítéseit domborították ki. Például, hogy egy-egy ilyen szöveg a népi életmód hiteles forrásból származó leírásaként tekinthető, betekintést ad a család mindennapjaiba, a hagyományos munkafolyamatokba, az életfordulók jelentős eseményeibe (születés, házasság, gyermeknevelés stb.), valamint abba, hogy a történelem nagy eseményeit a hétköznapi ember hogyan élte át, tapasztalta meg. Számos újabb népi önéletrajz került kiadásra, vált elérhetővé szélesebb olvasókör számára. A műfaj térnyerése feltételezhetően pedig azt az eredményt is hozta, hogy egyre több egyén vállalkozott hasonló szövegek megírására.

A népi önéletrajz tehát még egyszer: nem hivatásos szerzője által leírt saját élettörténet. A szóban elmondott történettel ellentétben, melynek jelenlévő hallgatósága van, az önéletrajz olyan emberek kezébe is eljut, akikkel maga az elbeszélő, vagyis az író, szerző sohasem találkozik. Mint történet, a társadalom emlékezetének, emlékezési szokásainak sajátos részévé válik. A népi önéletrajz ugyanakkor egészen másként működik, mint például a napló. Nem valós időben, hanem esetenként évtizedekkel az események után rögzíti a történeteket. A szerző a történetek után eltelt idő alatt még számos élettapasztalatra tehetett szert, világnézete, értékrendje fokozatosan alakult, így amikor a régmúlt eseményeit leírja, olyan tudás birtokában van, mellyel a történetek idején talán még nem rendelkezett. Ezen élettapasztalatokon keresztül szűródik át a leírt történetek mindegyike, a nézőpont az írás, nem az esemény idejére tevődik át.

A VILÁGHÁBORÚK EMLÉKEI GYERGYÓI NÉPI ÖNÉLETRAJZOKBAN, KÜLÖNFÉLE SZEMSZÖGEKBŐL

A továbbiakban három gyergyócsomafalvi személy önéletírásán keresztül szeretném érzékeltetni, hogyan tesznek tanúságot ezen visszaemlékezések arról, hogy különböző egyéni sorsokat mennyire különböző mértékben határoztak meg a háborúk, s ebből kifolyólag maguk az emlékezések hogyan jelenítik meg a történelmi események hétköznapi tapasztalatait, mely részeit domborítják ki ezeknek, hogyan épülnek be az események az emlékezés folyamatába.

Mindezek előtt azonban említést kell tennem Antal János (1924–2009) önéletírásáról. Az ő önéletrajzával azért nem foglalkozom bővebben, mert azt a gyergyói közönség már évekel ezelőtt megismerhette egyik helyi újság lapjain, részletekben, ugyanakkor kötetben is megjelent a kézirat (Antal 2008). Említésre érdemes azonban, hogy a második világháborús harcokat és orosz hadifogságot megjárt szerző kézírata szinte teljes mértékben ezen életeseményeknek lett szentelve. Életútja röviden a következőképpen alakult:

Antal János 1924-ben született Gyergyótekerőpatakon, szülei egyszerű gazdálkodó emberek voltak. A hét elemi osztály elvégzése után, mivel a szülők látták, hogy a fiú érdeklődik a könyvek iránt (a nagyszülőktől örökölt történelemkönyveket olvasgatta), rá akarták beszélni, hogy Gyulafehérváron végezze el az egyházi középiskolát, és utána a teológiát – tehát papi pályára szeretnék volna irányítani. A fiatal legény, aki már ekkor erdei munkás-

ként dolgozott, hallani sem akart a papságról, egészen addig, amíg unokabátyja, aki közben Brassó környékén lelkész lett, magához nem vette, hogy fizetés ellenében segítsen az egyház tulajdonában lévő gazdaság vezetésében. Itt, megismerve a papok életmódját, a fiatal Antal János végül is beadta a derekát, és nemsokára Gyulafehérvárra indult volna tanulni, ám – első ízben sorsának alakulása folyamán – közbeszóltak a történelmi események, és választania kellett dél és észak, Gyulafehérvár és Gyergyó, azaz Románia és Magyarország között. Utóbbit választva, a magyar hadseregbe hívták be tizenkilenc éves korában; 1944-ben határőrszolgálatot teljesített a Békási-szorosnál, ahol súlyosan megsebesült, Szatmárnémetibe vitték, hadi kórházba. Ezután több hónapig harcolt különböző frontokon, majd ismét megsebesülve, 1945 márciusától egy Bécs melletti osztrák hadikórházban tartózkodott a háború végéig. Amerikai fogolyként eltöltött hat hónap után több társával együtt indult haza, ám az osztrák-magyar határnál oroszok kezébe került, a szabadulás helyett négyévi orosz hadifogság várt rá, melyet a Kaukázus őserdeiben töltött le, kényszermunkával.

Elmondása szerint minden vagyon nélkül, magyar honvédségi egyenruhában került haza Tekerőpatakra. Csakhamar munkát kellett szereznie, hogy ruhát vásárolhasson, hiszen a hatóságok nem nézték jó szemmel egyenruháját. Azoknak a vagonoknak a rakásánál kezdte, melyeket Oroszországba küldtek hadi kárpótlással. Itt jól hasznosíthatta orosz nyelvtudását, nemsokára vezető pozícióba helyezték, majd különböző iskolákat végzetettek el vele. Többek között könyvelést is tanult, így lett belőle egy időben főkönyvelő. Élete során azonban sohasem hagyták nyugodni a második világháborús események. Már a fronton, tűzszünetek alkalmával verseket írt, naplót vezetett, azonban írásait folyton el kellett dobnia, nehogy kémnek titulálják és kivégezzék. Így veszték el első feljegyzései az amerikai fogság után, majd ugyanígy odaveszett az a füzet is, melyet a Kaukázusban készített, egy papírszákból hasított lapokból.

Feljegyzéseit azonban minden adandó alkalommal újrakezdte, míg 1952-ben a román titkosszolgálat meg nem neszelte efféle tevékenységét, ekkor elkobozták tőle füzetekbe másolt önéletrajzát, feljegyzéseit, vallatták, és megígértették vele, hogy nem beszél, és főképp nem ír azokról az eseményekről, amelyeknek szemtanúja volt. Az elrejtett, két dossziényi feljegyzése azonban megmaradt, és ezekből ismét hozzáfogott az íráshoz, immár teljes titoktartásban, mint mondta, még édesanyja sem tudott róla.

A kézirát végleges formába való öntését az 1989-es forradalom eseményeinek láttán határozta el, két okot említve ennek kapcsán. Az egyik ok az, hogy a forradalom után már szabadon lehetett beszélni a háborús eseményekről, a másik pedig az, hogy látta, szemtanúja volt annak, amint 1989 decemberében Gyergyószentmiklóson (ahová időközben költözött) elégetik a kommunizmus dokumentumait. Sajnálta, hogy elvesznek a dokumentumok, hiszen azok a későbbiekben forrásai lehetnének a történelmi érdeklődésnek, ugyanakkor újra elhatározta, hogy saját háborús tapasztalatait végérvényesen megőrökíti, látván azt, hogy a történelmi írások sok tekintetben hiányosak, legalábbis nem közlik azokat az adatokat, melyeknek ő birtokában van. Antal János ugyanis nem elégedett meg a fiatal katona korában tapasztaltakkal, folyamatosan kutatott a gyergyói események után, szemtanúkat keresett fel, kérdezősködött, jegyzetelt, listát vezetett az elesett katonák neveivel. Különösen a Gac-oldali mészárlás iránt érdeklődött, mely során több száz magyar, német és orosz katona lelte halálát. Az 1989-es forradalom után felállított Gac-oldali emlékművet, úgy tartja, 2007-ben éppen az ő egyik versének (melyet először 1949-ben írt le) hatására helyettesítették egy újabbal, melyet Székesfehérvár város finanszírozott. A székesfehérvári városi előljárásság állítólag azért kereste meg a gyergyószentmiklósi helyhatóságot, mert tudomására jutott Antal János verse, mely többek között arról szól, hogy a Gac-oldalban elhullott székesfehérvári magyar katonákról jogtalanul megfélemezik a történelem.

Antal János esetében a második világháborúhoz kötődő, élete végéig tartó munkásságról beszélhetünk. A következő három gyergyócsomafalvi szerző esetében viszont a világháborús események az önéletrajzok fontos, de nem teljes részét töltik ki, annak megfelelően, hogy sorsuk, életútjuk is különféleképpen, de nem teljes egészében meghatározott a háborúk által.

HUSZÁR ANDRÁS – VILÁGHÁBORÚ A GYERMEK SZEMSZÖGÉBŐL

Huszár András 1931. december 13-án született, Gyergyócsomafalván. A pontos dátum azért is fontos, mivel önéletrajza írásához éppen a születésnapján, 2003. december 13-án, 73 éves korában fogott hozzá. Huszár András egyszerű gazdálkodó emberek gyermeke. Nehéz időkben töltötte a gyermekkorát, a két világháború között járt iskolába. Katonasorba már a békésebb időkben kellett állnia, tűzoltó katonaként ismerte meg először a más vidékek embereit, szokásait. A gépezetekkel kapcsolatos tapasztalatait később sikeresen hasznosította, mezőgazdasági gépeken dolgozott. Előtte azonban a családalapítás nehézségeivel kellett megküzdenie, házat épített, erdőt, fakitermelésnél dolgozott, nyáron gazdálkodott, lovat, tehenet tartott. Három fiúgyermeke született. Konfliktusba keveredett a hatalommal a kollektivizálás idején és más alkalmakkal, erős magyar öntudatát az 1989-es forradalom után is nyilvánosan hangoztatta számtalanszor. Önéletrajzát tanító szándékkal írta meg. Központi eleme a kéziratnak a szerző határozott világszemlélete: a család iránti tisztelet, a munka szeretete, valamint a székelység, a magyarság mint erős identitástudat.

Huszár András önéletrajza esetében a második világháborút a gyermekkori tapasztalatok szemszögéből láthatjuk. Igen fontos tapasztalatok ezek, melyeknek főszereplői a szerző szülei. Minden bizonnyal ezek az első gyermekkori, legénykori emlékek azok, melyek világnézetét, identitását erősen befolyásolták, ezen élményekből szeretnék idézni néhány szövegrészletet.

Az önéletírás elején a gyermekkor a gazdálkodó életmód közepette zajlik, a szülők becsületes munkára tanítják, ugyanakkor iskolába jár, leventeképzésen vesz részt, ennek számos részletét is leírja. Egyik első fordulat az önéletrajzban, amikor éppen a mezőn tartózkodik édesapjával, és édesanyja hozza a hírt, hogy „ismét magyarok lettünk”. Nagy örömet ír le ennek kapcsán, a falu kitörő örömmel fogadja a magyar hadsereg bevonulását. Ettől kezdve olyan eseményeket olvashatunk a szövegben, melyek a különböző katonai alakulatoknak a gyergyócsomafalvi tartózkodásához kötődnek: *Egyszer csak kezdtek jönni a németek fényes kocsikkal [...] Beálltak az iskola udvarára, ahol mi otthon éreztük magunkat, úgy jártunk a kocsik között, mintha a mieink lettek volna.* A világháború évei alatt a faluban kialakult közhangulatot a következő részlet szemlélteti: *Ebben az időben erősen folyt a politizálás. Nálunk a műhelyben [kerekas műhely] volt a találkozó édesapámmal egyidősek és még idősebbek be voltak kapcsolódva a politizálásba, az újságolvasó édesapám volt, pedig néki csak két osztálya volt. Folyékonyan olvasott. Aki legjelesebb volt (úgy írom, ahogy olvasták): Ájzenhaver, Sztalin, Hitler, Musulini, Titó, Göbler, Horthi, akit nagyon tisztelték, most idős fejjel is nehéz végig gondolnom, hogy mennyit emlegették a Nátót, s főbbképpen a Balkánt, és az embargót, volt időm meghalgatni őket, mert édesapám azt akarta, hogy tanuljam meg az ő mesterségét.*

Az önéletírás következő fordulata a német hadsereg távozásával függ össze. Megfigyelhetjük, hogyan tesz a szerző különbséget az egyes hadseregek között a gyermeki szemmel látottak alapján:

A németek is elvonultak, s már hallottuk is, s főképpen láttuk is éjszaka a fényeket, s az ágyúdörgés már közelgett. A hír mindég az volt, hogy győzünk. Egy hetet is így hallgatóztunk, hát egyszer mindenféle járattal vonulnak vissza a németek. Édesapám köpködött, hogy egy ilyen fényes hadsereg menekül a semmi hordák elől, ez tartott vagy két nap, s egy délután H. M. bácsi áll a Maros-híd sarkán, a lapos kövön, kürtől hosszasan, és utána könnyes szemmel, remegő hangon kiáltja, hogy „a másodikszor kiáltom” (mert 18-ban is ő kiáltotta), „mindenki meneküljön, mert jönnek az oroszok”. Mindenki ahogy tudott, pakoltak fel a szekerekre, s akinek nem volt igás állata, az is kapott [...], s a német katonák után indultak Magyarország felé. Édesapám is felpakolt két heti élelemmel, s azzal elindultunk az erdő felé. [Egy hétig tartózkodtak az erdőn, közben Gyergyószentmiklós égését, bombázását látták az erdőről. Egy hét után, mivel Csomafalvát nem bombázták le, hazatértek.] Idehaza mindent visszaraktunk a helyére, s mi gyermekek néztük, hogy vonulnak az orosz katonák a falunkon keresztül. Legtöbb részük szekéren, olyanformákkal, mint a németeké, csak a szekerek hosszabbak voltak, s lefestve, olyan se nem kék, se nem zöld, inkább szürkés színű, mindegyik olyan színű volt. Egy estefelé hozzánk is beálltak az udvarra, a lovakat kifogták s a szekér hátulsó feléhez megkötötték, s édesapámmal kezdtek értekezni. Mivel édesapám orosz fogságban volt, tudott velük értekezni. [Hat tiszt volt, mint kiderült, oroszul beszélő családot kerestek, hogy vacsorát főzessenek maguknak, így jutottak el a Huszár családhoz. Rengeteg élelem volt náluk, csupán meg kellett készíteni. A főzéshez átjött a szomszédasszony, A.-né is.] Édesapám kérdezte, hogy mit készítsenek, hoztak be lisztet, és már keverték a palacsintatésztát, s főtt a vacsora is, ők elkezdtek pálinkázni. Mondta édesapám, hogy ez vodka, jókedvük lett, s jól-jól vacsoráztak, dicsérték édesanyámat, A.-né is, de főbbképpen Juliskát, aki 22 éves lány volt. Egyik tiszt kezdett legyeskedni Juliska körül, de ő nem félt semmit, amire édesapám akkorát káromkodott, de akkorát, s a nagyobb tiszt rászólt a másikra, „Ne foglalkozz véle, nem látod, hogy az apja hogy félti?” Tovább nem is foglalkozott, hanem énekeltek, s nekem olyan furcsának tűnt az, ahogy énekeltek. Egyszer édesanyám mondja édesapámnak, kérdezze meg, hogy a magyart lövi-e. Mert azelőtt már megbeszélgettük, hogy rokon népek vagyunk. Azt mondja az egyik, hogy háború van, s ha nem lövöm én őt, ő lő engemet. Édesanyám odament hozzá, és egy kicsit óvatosan pofon ütötte, „ne bántsd a magyart”. Édesapám azt gondolta, hogy már ki is fogyott édesanyámból, de egy kicsit elnevette magát a tiszt, és nem bántotta édesanyámat. [Az oroszok másnap elmentek, a román hadsereg érkezett utánuk.] Két napra rá jött a Mániú gárdája, csúfabbul néztek ki, mint mi leventén, mert ahogy voltunk öltözve, úgy voltunk, de legalább nálunk volt fegyver, de itt egy rablóhorda banda jött. Úgy néztek ki, mint a menekültek. Mentek be minden udvarra, minden házba, s ami nekik megtetszett, azt vitték. [...] Édesapám tudta, hogy Románia ismét átállt az oroszokhoz, de hogy ilyen horda banda jön, arra nem számítottak. Aminek szemtanúi voltunk, egy nagy magas katona, ha annak lehetett nevezni, ült számárháton, a lábai a földet súrolták, s kérdezték, „hát te hova mész azzal a számmal?”, azt mondta, „Hitler”, s „Berlin”, s mutatott a nyakára, hogy „kecc”. Azt mondja édesanyám, hogy „egy éven belül ez sem ér oda”.

Itthon voltunk az egész család, s jön egy katonának nevezett valaki, a juhok a kertben voltak, s fut neki a tarka üvecsnek, hogy fogja meg. Édesapám kérdi, mit akar, s azt mondja, hogy éhes. Édesapám azt mondja, hát ha valaki éhes, azért nem kell egy ökröt megölni. Miért nem elég egy tyúk vagy kakas? Azt mondja, az is jó, édesanyám fogja meg a kakast. Meg is fogta, s elment, másnap a Maros hídján ment keresztül, s bekiáltott, hogy „tegnap megettem a felit, s most viszem a másik felit”. „Vigyed, csak ide többet ne gyere.”

Egyedül édesanyám volt otthon egyik nap, s ismét megjelent egy katonafőnök, így mondta édesanyám, kezdett a házban kutatni, s a kamrában meglátta édesanyám ünnepi csizmáit,

s már vitte is. Édesanyám kezdett birkózni vele, de csak elvitte. Sz. Z.-ékná tisztek voltak, s édesanyám beszaladt, megfogott egy tisztet, s kezdte húzni a kapun kifelé, s mutogatta a lábát, hogy meztláb maradt, még a katonát látták, ahogy egy kapun megy bé, a tiszt utánakiáltott, s az a csizmákkal a hóna alatt jött is vissza. A tiszt a csizmákat elvette, a katonát pofon ütötte, s visszaadta édesanyámnak, és ő azzal köszönte meg, hogy a tisztnek a kezét megcsókolta.

Az önéletrajz ezen részletei alapján láthatjuk, hogy az események leírása a gyermek szemszögéből történik. Látjuk a szülőket gyakran szinte életveszélyben, látjuk viselkedésüket, közvetlen együttélésüket az állomásozó katonákkal. Felnőtteket látunk, akik, bár háború dúl, mintha valamiféle rendhagyó, mégis hétköznapi interakcióban vannak egymással. Maga a háború távol van a falutól, de a mindennapi élet gyökeresen megváltozik. Még egy rövid részt érdemes elolvasnunk arról, hogy a falu lakói hogyan viszonyultak az adott helyzetben a körülményekhez:

[...egy kortársáról:] J. a Bartis hegyibe pásztor volt, és a lemaradt német katonákat tejjel táplálta, ahol egy német katonát, inkább tisztet, mert a rangjelzését még sokáig őrizte, ott meglőttek, és ő temette el. Nem olyan rég ott jöttem haza az erdőről, s a vaskereszt, amit J. állított, ott áll a sír fölött. Soha senki nem érdeklődött utána, s így a sírt senki nem zavarta.

Volt egy ruszki kölyök a falunkban, lehetett 15 éves, gépfegyverrel járta a falut, s annyit tudott magyarul, hogy „zsák-zsák”, gyűjtötte a zsákokat. A már akkor a falunkban levő ideiglenes csendőrház az erdőn bújkáló három német katonát elfogtak (egész biztos bejelentés alapján), s kísérték be a falun keresztül. Valaki megkére a feleségem édesanyját, hogy adna nekik enni, gyorsan összecsapott valami rögtönzött finomabb ételt, s jó étvágygyal ettek, s kísérték tovább, de a Guszti gyáráig kísérték, mert ott találkoztak a ruszki kölyökkel, aki szembeállította a malom falával, s föbelőtte mind a hármat. Élt a falunkban egy kútásó, F. A. bácsi, aki elvette a halálcédulájukat, s nem messze onnan [...] ahogy akkor lehetett, eltemette őket. [...] Később A. bácsi elküldte a halálcédulákat, s jöttek is a hozzátartozók, de a sírt nem bontották meg, s A. bácsinak meghonorálták a jóságát, s utána levél jött Németországból, s megköszönték A. J.-nek is, hogy nagyon sok német katonának könnyített az éhségén.

Tulajdonképpen értékrendek találkozását, találkozttatását olvashatjuk ki az önéletrajz ezen részéből. „Fényes”, rendezett hadsereg áll kontrasztban szervezetlen, erőszakos csapatokkal. A mássággal való találkozás, idegenből érkezett hús-vér emberek (katonák) megismerése – egy sor jó, és még több rossz élmény, melyek végigsöpörnek a falu életén. Huszár András életének első fontos élményei ezek, melyek minden bizonnyal meghatározták értékrendjének fejlődését, személyiségének további alakulását.

KÖLLŐ TERÉZ – VILÁGHÁBORÚK NŐI SZEMSZÖGBŐL

A szerző (1909–2008) Gyergyócsomafalván született. Szülei és nagyobb fiútestvérei gazdálkodók voltak, gazdasági helyzetük átlagosnak volt mondható, sem túlságosan szegények, sem számottevően módosak nem voltak: földműveléssel, állattartással, illetőleg erdei munkával (fagyűjtéssel, favágással) foglalkoztak. Szülei tizennégy éves korában döntötték el, hogy a gyergyószentmiklósi katolikus leánynevelő intézetbe íratják, így biztosítva neki megélhetést. Úgy gondolták, hogy a zárdai élet, az apácáság egyszer s mindenkorra biztonságot jelent a fiatal lánynak. Köllő Teréz úgy emlékezett erre az időszakra, mint élete első nagy konfliktushelyzetére, bár a konfliktus inkább belső, mint külső tényező volt. Úgy fogta fel a zárdába való belépést, mint az élettől való elszakadást, mint

egyfajta halált, végül is azzal a reménnyel győzte meg magát, hogy az intézetben legalább azt teheti, amit leginkább szeretne: tanulhat. A tanulás azonban nem úgy sikerült, ahogy ő szeretne volna, a zárdába való belépésekor ugyanis a főnövér konyhai szolgálatra osztotta be, és ettől kezdve évtizedeken keresztül a főzés és házvezetés lett a hivatása. Évekig végezte a konyhai feladatait Gyergyószentmiklóson, alig több mint 10 kilométerre otthonától, úgy, hogy szülőfaluját igen ritkán láthatta viszont. Ezután került Szatmárnémetibe, a rend székhelyére. Itt újabb reményt táplált, ami a tanulást illeti, de ez a reménye is szertefoszlott, szakácsnőként folytatta ottani életét is. Soha nem tudott beilleszkedni a zárdai életbe, de elszakadni sem tudott tőle, azonban éppen a második világháborúnak köszönhetően végül kilép a rendből. 1944-ben hazakerül Gyergyócsomafalvára, ahol egy kétgyermekes özvegyemberhez megy férjhez. Élete végéig kívülállóként érzi magát szülőfalujában, ahogyan kívülállóként érezte magát zárdai élete során is.

1980-ban Köllő Teréz megírta önéletrajzát, s ettől kezdve, a 2008-ban bekövetkezett haláláig az általa „könyv”-nek nevezett kéziratot életének egyik legfontosabb vívmányaként tartotta számon. Költő szeretett volna lenni egész életében, vallotta be már első találkozásunkkor, s idős korára adatott meg a lehetőség, hogy írásban kifejezze gondolatvilágát, leírja és versekkel tűzdelje küzdelmes életútját. A tény, hogy évtizedekig zárdában élt, meghatározta erősen vallásos jellegű írásmódját is.

Köllő Teréz önéletrajzának első oldalai gyermekkorának első élményeit ismertetik, ezen események szorosan összefüggnek az első világháborúval. Hiányos emlékek ugyan, de láthatjuk általuk, hogy családjá életére milyen hatással volt ez a történelmi esemény. Önéletrajzának első mondatait idézem:

Visszaemlékezés kislánykoromra, 1916-tól. 6 éves voltam. Ekkor eszméltem rá létezésemre. Mert ekkor cseppentem bele az élet zuhatagos megpróbáltatásába, a '16-os háborúba. Kicsinységem ellenére is már föl kellett csöpp kis eszemmel fognom, milyen kétségbeesés fenyegette életünket. Emlékszem, édesanyámra, bátyámra, ki még csak tíz éves volt, s nagynéném is hozzánk jöttek, hogy együtt legyünk, ha meg is kell halni. Édesapánk még nem volt hazajöve a harctérről. Sírtunk, mialatt fölpakoltunk a szekérre, amit csak lehetett, hogy a lovaink alig bírták. Édesanyámékkal együtt keservesen sírtunk, hogy mi lesz velünk. Hát mégis elindultunk a nagyvilágba, de nem tudták, hová, merre is induljanak. Aztán mégis csak maguk elébe vették az utat, mentünk, csak mentünk, bátyám nógatta a nagy teri alatt kullogó lovakat. Méghozzá nagy hágókon is kellett menni, ilyenkor a kicsi testvéreimnek is bizony le kellett szállniuk a szekérről, s jó hosszat gyalog menniük.

Mezősámsondon állapotodnak meg, nehéz körülmények között élnek, élelmük nincs. Nem tudni, meddig voltak távol, Köllő Teréz emlékei e téren hiányosak. A hazatérés után szegénység, feldúlt élet vár rájuk:

Miután elcsendesedett és megszűnt a zavaros helyzet, s vége lett a háborúnak, elindultunk hazafelé, egy kicsit megkönnyebbült szívvel. Bátyánk, Péter azt sem tudta, hová legyen örömeiben, hogy még egyszer hazáját viszontláthatja, az édes szülői házat, ahol kisgyermekként boldog, gondtalan életét töltötte. Meleg őszi szellő kezdett lengedezni hazautazásunk alatt. Eljött a drága nap, melyen nagy megnyugvásunkra, beérkezvén kedves szülőfalunkba, Csomafalvára, csend uralkodott, meg volt tisztulva a falunk az ellenségtől.

E néhány bekezdés szól csupán az első világháborús emlékekről, melyeknek elszenvedője, nem résztvevője. Kislánykorát ugyanakkor az első világháború következményei befolyásolják, családjá nehezen áll lábra a szegénységből:

Csak sajnós sokmindenkünk eltűnt a lakásunkból, újra kellett kezdeni a visszaállítást, berendezést az előbbihez, hogy háztájunk visszanyerje eredetét. Édesanyámmal ketten sokat sírtunk a nélkülözések miatt. Nemsokára édesapánk is megsebesülve hazajött a háborúból, jobb karja

golyó által átlőve. Szegény édesapánk, a nagy bánattól csüggedten, s még hozzá fél kézzel, azt sem tudta, hol is kezdjen az élet reformjához a családban. Azonban a múltnak szenvedései talán háttérben maradtak, ha maradtak... Itthon új csapásokkal kellett szembetalálkoznia, vállaira neheztedek a magas állami adók súlyai. Oly fájdalmas napok, évek voltak ezek, hogy fellélegezni is alig tudott, s még a hattagú család fönntartása, szegényes sorssal, úgy, ahogy lehetett... [...] El lehet képzelni, milyen rettenetes nehéz volt az élet fenntartása a családban – édesapám s bátyám két lóval állandóan erdei munkán voltak. Keresetüknek esetleg egyharmada maradt meg a család fenntartására. A többi mind az ilyen-olyan adók emésztették fel. Bizony akkoriban is úgy terhelték az adókkal a földműves parasztságot, hogy alig bírta lenyelni a nyálát.

Édesapám is egy kicsit helyre tudta állítani családunk jobb létét, már amint lehetett akkoriban. Amazoktól eltekintve, megtörtént, hogy néha-néha belekeveredett a barátai társaságába, és jobban belekóstolgatott az italok ízlelésébe, míg csak a pohár fenekéig le nem jutott – ami bizony sok bajt, kellemetlenséget okozott a családban. Ezért négy-öt éven át bizony volt édesanyámnak sok keserősége, mert sok, és még nem egyszer is nagy bajok származtak abból.

A szöveg ezek után viszonylag békés időszakot ír le, amikor a szerző cseperedő leányként a háztáji gazdálkodásban vesz részt, kisebb testvéreit neveli. Részletesen taglalja élete első nagy fordulatát, azt, hogy szülei zárdába adják, előbb a gyergyószentmiklósi leánynevelő intézetbe. Az intézeti élet konfliktusokkal teli, hosszú leírása következik, sok belső vívódással, igazságtalanságok sorozatos elviselésével. Néhány év után kerül távol szülőföldjétől, Szatmárnémetibe kerül, az apácarend székhelyére, ahol ismét nehéz sorsa van, tanulás helyett konyhai szolgálatot teljesít, sohasem lesz igazi szerzetes apáca, csupán szolgáló. A második világháborút megelőzően egy időre visszakerül Gyergyószentmiklósról, ahol már gyakorlott szakácsnőként végzi teendőit. Itt érkezik el a szöveg, mintegy villámcsapásként, a háború első élményeihez, a várost ért támadást sajátos szemszögből láthatjuk a szövegben:

1944 – A partizán előőrség Gyergyószentmiklóson

Úgy augusztus közepe felé, egyik napján, alig pitvarodó hajnalán, amint előre jelezte az a rettenetes érzést lelkünkben végbemenni, pillanatok alatt átéltük, ecsetelni is képtelen vagyok: a partizánok előőrsői betörték városunkba, Gyergyóba. Nyugodt-gondtalan, boldog éjszakai álomba ringatva pihent, zajtalan, néma csendben az egész konvent élő-lénye, akik zárdánk levegőjét, amely oly altató volt, lélegezve szívtuk...

Rettenetes! Megsüketülnek a fülek! Csakhogynem megrepednek a szívek! Inogva megrogynak térdeink, reszketnek az idegek! A rettenetes ijedtségtől az idegeink kimerülésétől még a szájunk is alig jut szóhoz a remegés miatt... Nincs még reggel! Négy óra hajnali jelez óránk, a város felső fele, Felszeg, lánggal ég! Visszhangzik a város a visszaütődő üvöltözéstől, istenkáromló, ocsmány lármától. Rombolják a házak, épületek falait, törnek-zúznak, ahol keresztül mennek. Menekül a lakosság. Még a föld alá is, ha tudnak. A jajveszékkelő kiáltások összevegyülnek az istenkáromló gyilkolókéval. Leírhatatlan történet!

És a zárda egy-egy lakója nem is tudja, mire vélje, amikor legédesebb álmából fölriadván, mert minél közelebb hallja a vést – felugranak szanaszét, kiáltják: „Jaj Istenem! Végünk van!” Erre a szokatlan ijedségre kiugrunk az ágyból, eszünket veszítve. Elkialtja magát egy jóakaró civil férfi: gyorsan az óvóhelyre, mert veszve vagyunk! Az eszünket úgy elvesztettük, még időnk sem volt már, emiatt némelye csak úgy, hálóiingükben, ahogy kiugortak az ágyukból, szaladtak le az óvóhelyre. Azok a nővérek, akik a növedékeket rendezték, rettenetes izgalomukban azt sem tudták, hol kezdjék, hogy mielőbb az óvóhelyre juttassák őket a nagy felelősségük miatt. Így végre mégis csak jól sikerült az ügy, mert amire leérték zárdánkig a partizánok, akkorra teljes üressé lett a zárda mindenfelőli négy fala, s az óvóhelyünk kulcsa magunkra volt fordítva.

Hogy azalatt a zárdánk falaival, s annak minden házával mit műveltek, arra gondolni is gyötrelmes volt. Hát még, ha szemeinkkel néztünk rá? Hogy azalatt az épületet mindenhol átluggatták a golyókkal, a vakolat darabokban leomolva, a porta kapuja bejáratánál a szobrokat mind rostára lyuggatták, szóltak, csattogtak a géppuskák, csak úgy okádták a golyókat, mint a tűzhányó a lavinát...

Ez a pusztító harc tartott úgy hat órán át, amíg a magyar honvédek ki nem űzték az ellenséget. Ekkor már mi is az óvóhelyről ki-kimerészkedtünk, hogy szétnézhezzünk a romboló harcnak látványán. Amely pusztítás elfelejthetetlen fájdalmas mérge máig is úgy él bennem, mint akkor. Mentem, hogy kinézzek a zárdakapun, de a látványra, jaj, Istenem! bennem csaknem megfagyott a vér. Az a sok halott civil – vagy ruszki ellenség? –, melyik hanyatt, másik arccal, mint romhalmaz-tárgy, ott hevert, mintha temető lett volna a városunk. A zárdánk kapuját is azért nem tettük be, mert odaesett áldozatul egy civil férfi. A fájdalomtól szorongva, hogy mi lesz ezután, a rettegés hasogatta szívünket. Oh, azok a kérdő és bizonytalan jelek! Az óvóhelyünkre a magyarok még foglyaikat is megbilincselve lehozták közénk, ott volt kettő-három is két-három napig... Egyszer észrevétlenül úgy eltüntették őket, hogy észre sem vettük, tovább mi lett azokkal.

Aznap délután kicsit lecsendesedett a rettegett hangulat. Drága magyar honvédjaink körülvették zárdánkat, annak gyümölcsös szép kertjét. Ott szintén volt egy óvóhely a föld alatt, a tetején egy kiemelkedő dombbal. Én is éppen oda húzódtam meg, de amikor a ruszki a fejünk fölé, a dombra fekszőkdöstek, tombolva puffogtatták, szórták golyóikat puskájukból szerte-széjjel, még be is kukkantottak bunkerünkbe, de nem láthattak meg, úgy be voltunk húzódva egyik sarokba. A félelemtől lélekjelenlétünk is már elmerülni látszott, mintha félelem-tusánkat éltük volna át... én akkor úgy odalettem, mint a kihagyott pulzus. Vízrel kezdtek dörzsölgetve életre kelteni a nővértársaim. Ez volt a halállal vívott szenvedésünk átélése. Már egy napja volt, hogy nem ettünk semmit.

Az idézett részben érdemes megfigyelni, hogyan válik nőként, nővérként a háborús események elszenvedőjévé, tehetetlen áldozatává. Nem történelmi tényeket közöl, hanem elsősorban az érzéseket, amelyeket társaival átél, miközben közvetlen környezetében ég a város. Érthetetlenül veszi tudomásul, hogy „odakint” katonák és civilek hús-vér áldozatokként vesztik életüket valamilyen, szinte érthetetlen okból kifolyólag.

Körülbelül egy héttel a történetek után nővértársaival vonaton visszaindul Szatmárra, a központi zárdába. Vonattal indulnak útnak, életük többször is veszélyben forog. Félelmetes utazást ír le, mindenütt bombázások, halottak, sebesültek látványa fogadja. Azzal az érzéssel utaznak, hogy az oroszok végig a sarkukban vannak. Félelmük, mint kiderül, nem alaptalan, hiszen nem sokkal azután, hogy Szatmárnémetibe megérkeznek, a várost lebombázzák. Őket a városból egy közeli helyre menekítik, itt élik át az eseményeket:

Rettenetes zúgó bombaeső, zuhogva, számolva egymásután. Este 10-től 12-ig. Mintha Szatmár felett a kihúzott szőnyegen vörös lánggal égő bomba gyűlna! Jaj a városnak, jaj! Amely kihalt, s romba dőlve. Nincs többé, ami volt. Elrettentő annak a vakító sötét éjben lánggal égő fénye – a szőlős hegytetőn olvasni tudtunk volna szabad szemmel, ha kimerészkedtünk volna lakásunkból – de úgy remegtünk a fénytől s a bombarobbanásoktól, hogy még a fülünket is bedugtuk. Azonban lakásunk mozgott, minket is hol ide, hol oda dobott a légnyomás ereje, készen voltunk a halálra. Ez pedig tíz kilométer távolra esett a várostól. Ilyen körülmények között éltük át mi is azt a borzalmas történetet a négy nap alatt.

Ezután romban hevert Szatmár városa. Megszűnt a kegyetlen ostrom, mi is visszamerészkedtünk menni otthonunkba, a zárdába. Az épület udvarának közepén állt egy magas, toronyszerű virág-grupp, közepébe volt fúródva a bomba, mely szerencsére nem volt elrobbanva. Így a jó Isten megóvott annak pusztító hatásától, de hamar el is tűntették a katonák. Hanem volt számtalan áldozata a püspöki palota székesegyházának, amelyet föld alá temetve bombáztak,

fájdalom, ott kő kövön nem maradt, éppen csak a romjai voltak láthatók. Ezek az értékes nagy egyházi emberek hősi halált halva adták vissza életüket Teremtő Istenüknek, köztük három szerzetes nővértársam, legyen üdv s béke poraikra, lelkük szálljon föl az égbe! Azért is éget teljes-porrá az épület, mert telitalálat érte. A tüzes nyelvek lángja, az ellenség, kieszelt kegyetlen, gonosz, mérges fullánkjából kiszabadult, istentelen taktikával rohant Egyházunk ellen, hogy megdöntsék, Isten-tagadásra kényszerítsék. Légy irgalmas, Uram!

Szálnalmas lett a város, amely, mint Jeruzsálem, pusztulni indultnak volt kitéve. Hogy mindazt Isten miért tűrte? Hogy engedte meg? Ezt véges emberi ész kifürkészni sose tudja, mert az Isten a végtelen, örök és tökéletes, ő ítélkezik hatalmával az emberiség felett. Márpedig az ember csak véges, így sorsa felett nem rendelkezik, s nem is dönthet.

Nagyjából itt ér véget a második világháború élményeinek leírása. Mindent távolról látunk a szöveget olvasva: mintha egy másik, egy „külső” világban történnének az események, melyeknek a főhős bármikor áldozatul eshetne, de melyekhez az égvilágon semmi köze sincs mindezek ellenére. A szöveg nem foglalkozik a történetek magyarázatával, nem mutat be nemzeti, politikai nézeteket, csak egyvalami fontos: bármilyen szörnyű eseményeket is él át a szerző, a szatmári zárda lebombázása, a zürzavaros helyzet számára elhossa a rég várt lehetőséget: kiléphet a zárdai életből, melyet sohasem akart magáénak, és hazatérhet szülőfalujába.

CZIRJÁK GERGELY – VILÁGHÁBORÚ A RÉSZTVEVŐ SZEMSZÖGÉBŐL

Egy 1979-ben megjelent kötetben Salamon Anikó öt személy önéletrajzának részleteit közölte (Salamon 1979). Közöttük egy gyergyócsomafalvi kovácsmesterét, Czirják Gergelyt is. Czirják Gergely (1913–1993) különleges, korának szemléletét meghaladó ember, aki olyasmit is leírt, amit akkoriban nem lehetett volna publikálni. Kéziratának teljesebb változata 2000 után jelenhetett meg (Czirják 2000, 2004). Önéletrajzát 1976-ban kezdte el írni, 250 oldalnyi terjedelmű, kétrészes írásmű lett az eredmény. A kézirat érdekessége, hogy írógéppel íródott, folytonos szöveg, azaz nincs bekezdésekre tagolva, csupán néhány alcím jelzi az életút egy-egy fontos állomását.

Életének egyik fontos szakaszát a második világháborúban való részvétel jelenti, kézirata első részének felét a háborús élmények töltik ki. A magyar hadsereg katonájaként, Hajdúszoboszlón kezdődik életének ezen szakasza, s itt kapja a becenevét, melyet önéletrajza címéül is választ: Havasi Gyopár. Lássuk, hogyan alakul sorsa vallomásai alapján.

Önéletrajzát korai nehézségek leírásával kezdi, fiatal legénykeként számos viszontagságon átesik, több helyen inaskodik, Csikszeredában, Gyergyóalfaluban, majd Brassóba szökök szülei tudtán kívül, megélhetést keresve. Sokat éhezik, sok igazságtalanságban van része, s éppen ezért *lázadó forradalmár* lesz belőle, ahogy írja magáról. Már igen fiatalon nagy elhatározása lesz, hogy Magyarországra szökök, neki is indul, ám a határon elfogják, és azt a tanácsot kapja, hogy álljon katonasorba, mert csak katonaszökevényként fogadhatja be a szomszédos ország. Ettől kezdve katonaéveit várja, tovább inaskodik mostoha körülmények között. A román hadseregbe aztán eleve úgy vonul be 1935-ben, hogy meg fog onnan szökni, és Magyarországra megy. Katonaként vasútépítésnél dolgozik. A rendkívül mostoha körülmények, a munkát irányító tisztek embertelen tettei egyre inkább meggyőzik a szökés helyessége, szükségessége felől. Mindössze három hónappal a besorozása után Ártándnál átszökök a határon, megszerzi a magyar állampolgárságot,

Hajdúszoboszlón állapodik meg egy rövid ideig. Nemsokára, 1939-ben katonának kell állnia, besorozzák, mivel küszöbön a háború. Tüzérsztaghoz kerül, inaskori képzettsége folytán kovácsként szolgál, lovakat patkol.

A teljes kézirat nagyjából egyharmadánál ér el a magyarországi katonáskodás éveihez, a második világháború kezdetéhez. Különös sorsfordulat székelyként Magyarországon szolgálni a sereget, eleinte pénz nélkül, ismerősök nélkül. Tüzérségi kiképzéseken, gyakorlatokon vesz részt, a kovácsműhelyben rátermettségről tesz tanúságot, néhány kalamajkába is belekeveredik, ezeket írja le élményként erről az időszakról. Az események leírása közben a világpolitikai helyzetről is tudósít, sajátos stílusban, ugyanakkor a következő részletből érzékelhetjük érdekes, csípősen humoros, értelmező jellegű írásmódját:¹ *Az ütegnél és a patkoldában is rendkívüli nagy volt a forgalom. Új, eddig nem látott emberek, póttartalékosok öltöztek be tüzérnek, úgy, hogy az üteglétszám a duplájára növekedett. A behívott lovakat, szekereket a lovardában vették át a gazdáktól a tüzérsztály állományába. Nekünk, kovácsoknak minden lovat sürgősen újba kellett patkolni. Mindenki dolgozott, készülődtünk, de senki sem tudta, hogy mire, de azt a katonával nem is szokták közölni – sehol, sohasem. [...] Idegesen szállodogáltak a kacsahírek, de senki nem tudott meg semmit a valóságos helyzet alakulásából. Akkor a valóságos hadihelyzet az volt, hogy Hitler elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy Európa térképén újabb változásokat hajtson végre. És én ezen nagyméretű Hitler-tervekből csak azt jegyzem le, ami közvetlenül minket érintett. Ugyanis Hitlernek a sajátos önző vaslogikájával teljesen sikerült, hogy a környező kisebb országokra a saját akaratát rákényszerítse. A román kormányzatra olyan mértékű nyomást tudott gyakorolni, hogy Észak-Erdélyt vissza kell adniok a magyaroknak, mivelhogy a nagy cél eléréséhez ez feltétlenül szükséges, de ugyanakkor az összes román olajkutakra is feltétlenül szüksége van. Sőt, együtt fognak harcolni „a világot fenyegető bolsevizmus” ellen a végső győzelemig, de akkor majd gazdagon kárpótolva lesz Románia, úgy, hogy el sem tudják most képzelni. Így adta be a kezét Hitler a románoknak, no meg egy kis fenytést is kilátásba helyezett parancsnemteljesítés esetén. És már olvadozott a nagy jégtömb lassan. A Horthy-kormányzatnak meg azt a kezét adta be, hogy most csak Észak-Erdélyt kapják vissza, de későbbben majd az egészet, sőt, az ezeréves határokat is. Csak mellette ki kell tartani az utolsó nagy győzelemig, ugyebár. De hogy is mert volna másfelé kacsintgatni az általánosan csödben fuladózó magyar kormányzat, hiszen Hitler félistennek nézték, a nagytöke és a nagybirtok legendás híri védelmezőként látták benne megtestesülve lenni. Szegény kis halacska a cápa szája ügyiben. És kezdetét vette az alkudozás román-magyar részről. De nem tudtak közös nevezőre jutni, igen fájdalmas volt az amputálás. Amikor látta Hitler, hogy nem megy a munka Turnuszeverinben, akkor meghívta a feleket Bécsbe, és a nagyobb hatás kedvéért még az olasz külügyminisztert, Csiánnót is odarendelte. De ott már úgy ment minden, mint a karikacsapás, semmiféle alkudozásnak helye nem volt, hanem mindkét fél habozás nélkül fejet hajtott Hitler akaratának, és megtörtént a híres bécsi döntés. A bécsieknek a bécsi döntéshez semmi közük nem volt, hanem az egy erősnek a két gyengébb engedelmeskedett.*

A bécsi döntés közvetlen hatása Czirják Gegely sorsára az volt, hogy Debrecenben állomásozó tüzérsztagát Észak-Erdélybe vezénylik. Határtalan örömet ír le, mint mondja, „hazátlan” létére újra hazatérhet szülőföldjére, ha majd az felszabadul. Ajánlatot kap eközben arra, hogy a csaták helyett Budapestre menjen kovácsmester-iskolába, a hadsereg kötelékein belül, magas rangot is ajánlanak neki, de ő nem fogadja el, azt mondja tisztjének, a hazáját szeretné inkább szolgálni, harcolni a bajtársaival. Általános örömet ír le tehát a katonák körében abban az időszakban, amikor Erdélybe készül a sereg: *Bevonultunk Debrecenbe, de még két hét volt a kitűzött napig, és azt az időt arra használtuk fel,*

1 Az idézett szövegrészeket nem a megjelent kötetekből, hanem a kéziratból veszem át.

hogyan ragyogóra palléroztuk minden hadfelszerelésünket. Lövegek, löszerkocsik, lovag, tényleg minden ragyogott az őszi napfényben, úgy, mint a tűzerek arca is. És elérkezett 1940. szept. 5. is. Erőművelésünknél ünnepi beszédek hangzottak el, felnyílt a határsorompó, és átléptük a megszűnt határ vonalát. A magyar lakosság leírhatatlan lelkes örömmel fogadott bennünket mindenhol, és özőnvirággal halmozta el bennünket mindenhol, sőt, több községben ügyes szervezéssel kaláccsal és borral kínálta meg a bevonuló honvéd sereget, azonban árnyoldala is volt elébb-elébb a bevonulásnak. Virágcsokorba rejtett kézigránátot is dobta az egyik löszeres kocsin, ami felrobbant, négy magyar honvéd és hat tűzérlovunk esett áldozatul. [...] A román nemzetiségű lakosság bizony nem szívesen fogadta a bevonuló honvédséget, és ezt elárulta a magatartásuk is. Amikor ugyanis odáig értünk, a szép kis Zilahon töltöttük az éjszakát. Reggel a pontos időben indultunk neki a meredek Meszes hegységnek, amelyik útszakasz is szándékosan járhatatlanná volt téve. Műszaki csapataink éjjel-nappal dolgoztak, hogy a mesterséges akadályokat el tudják hárítani. [Egy Ördökgút nevű román falucskában állomásoznak.] És ahogy elkezdődik az ebéd kiosztása, azt halljuk, hogy géppuska kelepel a közelben mögöttünk, és azzal egyidőben az előttünk lévő két magas hegy oldalából kézigyverek golyói poroznak az út hosszában. Feküdj! – ordítja Hetey főhadnagy úr, és az üteg legénysége hasravágódik, ki hol állott, ott. Mi ez? Mi ez? De mi ez? Senki nem tud semmit. Pillanatok alatt megszervezik az elhanyagolt oldalbiztosítást, és gyors járőrök fésülik át a hegyoldalakat. Gyors hírszerzés, hogy mi is ez. És hamar kiderült, hogy az egyik templom tornyából a román papnak a lánya géppuskát nyitott a kis patakocskával mellette pihenő gyalogságunkra. Nagy pánik, zűrzavar, de pillanatok alatt elnémult a géppuskatűz, honvédek pillanatok alatt rángatták el a veszedelmes fegyver mellől ezt a fanatikus nőszemélyt, akinek volt bátorsága védtelenül megtámadni egy békés szándékú hadoszlopot. És azonnal következett a megtorlás, gyűjtőgránát, sortűz. S már égtek is a zsúpfődeles kis házikók. Szegény hegyilakó emberek hajlékai. – Kiderült, hogy a hegyoldalokon lévő kb. húsz fegyveres számára volt jeladás a román lány sortűze, az ellenállók csakhamar elfogták. Negyven katonát követelte ez a jelenet. Rövidesen ezután véletlen balesetben megsérült Havasi Gyopár lába, négy hétig gyógyul a debreceni kórházban, ezután utazik vissza ütegéhez, mely közben már Kolozsváron állomásozott. Ekkor volt alkalma néhány napra hazakereskedni hét éve nem látott szüleikhez is. Kolozsvárról aztán rövidesen visszamenetelt a szakasz Debrecenbe, távozásukkor ugyanúgy, mint érkezéskor, a kolozsváriak „kitettek magukért”, Mátyás lovasszobra körül terített fehér asztaloknál vettek búcsút tőlük.

Debrecenben osztályvezető lesz, hatvan román ajkú újonc kerül a keze alá, akik egy szót sem tudtak magyarul. Pozitív élményei voltak ezekkel a katonákkal, „román fiaimnak” nevezi őket, kölcsönösen tisztelték egymást. Röviden írja le, hogy 1942-ben leszerel, és hazamegy Gyergyócsomafalvára, kovácműhelyt létesít, családot alapít. Néhány mondat mindössze, amelyben mindezt leírja, hiszen sorsa újabb fordulatot vesz, már első gyermeke megszületett, amikor 1944 februárjában „sasos behívóparancsot” kap, vissza kell térnie Debrecenbe. A tűzértségét csakhamar Lengyelország felé irányítják. Gyorsan pörögnek az események az önéletrajzban, néhány bekezdésben leírja az üteg bevagonírozását, majd csakhamar Sztaniszlónál tartunk, tűzharcok közepette: Sztaniszló közepes rangú és népességű szép lengyel város. A keleti fele orosz, a nyugati fele pedig német kézen van. Folytak az elszánt utcai harcok a város birtokba vételért mindkét oldalról, mivelhogy harcászati szempontból igen fontos csomópontot képez. A mi lövegeink is most avatkoznak a tűzérzési párbaj megvívásába, német irányítás alatt. A német lövegek szaporán okádják a tüzet, és a mieink is tűzparancsot kapnak: „Oldal, 00, szintező, 202, repeszgránát, 5-ös töltet, kész, sortűz.” Elemkiigazítás, adja a megfigyelő állomás. „Oldal, 03, szintező, 205, 5-ös töltet, kész, sortűz.” Az elemek maradnak. Kész, sortűz. Elemkiigazítás, sortűz. És süvítnek a ma-

gyar lövedékek a légen át, kb. 16-18 kilométerre, valahová, hogy talán egy utánpótlási vonalat tönkretegyenek, ismeretlen emberek életét oltás ki, lakóházakat tegyenek romhalmazzá stb., hogy több legyen a szenvedés a világban. – Utóbbi mondata, korábban tett megjegyzéseihez hasonlóan, jól tükrözi Czirják Gergely attitűdjét a hadviselés iránt. Korábbi nehéz sorsa is talán alapja véleményének, együtt érez akár az ellenséggel is, ha halálról van szó, az emberek szenvedését nehezen viseli lelkén, még ha az ellenfélről beszél is. Nincs egyedül ezzel: a városból kiűzött orosz sereg kilométerekkel odébb hangszórókból szórja feléjük a propagandát: míg ők Magyarországtól távol harcolnak, addig a németek a hátrahagyott országot megszállták, és hasonlók. A német tisztek tehetetlenek voltak, nem tudták kilőni a propagandát szóró adókat. Az oroszok láthatóan igyekeznek a magyarokat a németek ellen uszítani. Bemondják a hangosbemondón, hogy a magyarok egyik lövege nincs elégé álcázva, vigyék onnan, mert kilövik. Leadnak egy lövést eléje, egyet utána, és hagyják, hogy a magyar tüzérek elrejtsek jobban az ágyút. Az orosz hatás érezhetővé válik: *Ez a propaganda anyag annyit változtatott a magyar csapatok hangulatán, hogy azt el sem lehet képzelni, és amíg az oroszok a németekre irgalmatlanul vadásztak, addig a magyar alakulatokat valósággal kímélték, és ez a tudat mindenkit ráébresztett arra, hogy a túlsók nem emberek, hanem logikusan gondolkodó emberek, és csakis a fasizmus ellen harcolnak.*

Ezen jelenetek után a szerző röviden ecseteli, hogyan tapasztalták meg a németek erejének megtorpanását: hogy az üzemanyag-utánpótlás, a repülőgépeket nem tudják üzemeltetni stb. Július elején Czirják Gergely ütegének gyalogságára elsőprő csapatát mér az orosz hadsereg. Fejét veszti az üteg, az oroszok repülőgépekkel vadásszák a németeket, miközben a magyarokat valósággal kímélik – ismétli a szerző. Az ütegek kitartanak, de nagy veszteségek érik őket. Nyár folyamán aztán parancsot kapnak, hogy a családos embereket le kell szerelni, így Czirják Gergely vonaton visszatér Debrecenbe bajtársainak egy részével. Megjön a román átállás híre, orosz–román csapatok törnek előre, s így csakhamar ismét harcra látjuk a Havasi Gyopárt. Ezúttal golyószórós alakulatnál. Október 7-én Szászfenesnél megsebesül, hatvan szilánk csapódik testébe egy mellette felrobbanó lövegéből. Sok sebesülttel együtt együtt Budapestre viszik, útközben rengetegen meghalnak közülük. Innentől kezdve a győztes hatalmak hadifoglyaként szenved a háborút annak végéig. Hordágyon fekvő utazik vonattal egészen Ingolstadtig. Onnan vissza Bécsbe, aztán egészen Freiburgig, a francia határig szállítják, útközben számos bombázásnak válnak szemtanúi a betegtársaival. Érdemes elolvasni, hogy Bécsben, egy temetőben elbújva hogyan él át egy ilyen bombázást: *Amikor a bombázó kötelék felénk ért, a csendes temetőt sem látták érdemesnek megkímélni [...] Ott láttam azt a szörnyű képet, amikor a koporsók a csontdarabokkal repültek a levegőben. A mi szívünk a torkunkban dobogott, és remegtünk a nyomorult életünkért. Ilyenkor nincsen bátor ember. Ilyenkor minden ember reszket az életéért, ha még csak egy perc van hátra belőle, akkor is. Védekezési lehetőség sehol semmi. Ki van szolgáltatva az ember annak, hogy a következő pillanatban cafatokra szaggatja a bomba. És mindez olyan átélés vagy élmény, s mit sem leírni, sem elmondani nem lehet. Állandó légiriadók közepette, sebesülten szörnyű élményeket él át. Napok múlva aztán komoly sérüléseket is szenved egy bombarobbanás folytán: bal alsó lábszára, bal lába eltörik, behasad a tarkója, föld- és épülettörmelék borítja be ebben az állapotban. Innentől kezdve hosszú oldalakon keresztül ecseteli a szöveg azt, hogy mennyi hányódtatáson megy keresztül a főhős, sebesült bajtársaival együtt folyamatosan egyik német város kórházából a másikba szállítják őket, gyakran érthetetlen okokból, jár Regensburgban, Landshutban, Plattlingban. Időközben Németországot már megszállták az amerikai csapatok, mindenütt amerikai katonák vigyáznak a hadifoglyokra.*

Különös élményt ír le Dachauban, ahová 1946 márciusában érkezik. A sok éhezés, nélkülözés után itt friss víz vár rájuk, a körülmények jobbakké lennének, ha nem lenne

mindenhol frissen megszáradt vértócsa, melyet nekik maguknak kell feltakarítani: *Nem volt mit tenni, hozzáfogtunk súrolgatni, takarítani, mosni, ha nem akartunk a piszokba belefeküdni. Sok helyen még a plafon is véres volt. [...] Napok múlva megtudtuk a vértócsák okát is, és elborzadva hallgattuk, hogy itt mi is ment végbe ezelőtt nem is olyan régen. Ugyanis a mi lágerszakaszunkban még a német hadsereg által elfogott orosz hadifoglyok voltak, még az elmúlt télen is. A szovjetorosz kormány reklamált az amerikai kormánynál, hogy haladéktalanul engedje szabadon és szállítsa haza az elfogott szovjet katonákat. Az amerikai hadseregparancsnokság sürgősen intézkedett, hogy ez meg is valósuljon. Felszólították az orosz hadifoglyokat, hogy rendelkezésükre áll a vasúti szerelvény, és térjenek haza a hazájukba. Azok pedig megtagadták, és kijelentették, hogy ők nem akarnak hazamenni, hanem nyugaton akarnak maradni. Ez a tény jelentve lett az orosz kormánynak, és erre szovjet tiszték érkeztek ide, és próbálták rábírní a katonáikat a hazatérésre, de azok inkább megdobálták őket kövel és fagyos krumplival, hallani sem akartak a hazatérésről. Erre fegyveres lengyel katonaságot hoztak ide, és kényszerítették ezek őket a bevagonírozásra. Az oroszok próbáltak ellent állani, de a fegyveres erővel szemben nem tudtak, és inkább egymást vaságylábakkal agyonverték szívességből, felvágták a saját ütőereiket, vagy más módon lettek öngyilkosok, csak a hazájukba ne kelljen menniök. Számos borzalmas élményben van része ezután, látván a láger különböző helyszíneit, a krematóriumot.*

Időközben állapota javul, így munkaszolgálatot kell teljesítenie, eljut Münchenbe is. Rövidesen aztán visszatérhet magyar bajtársaival Budapestre, ahol leszerelik, és 70 százalékos rokkantságot állapítanak meg az esetében. Sorsának fintora, hogy „magyar időben” alapít családot, ahová immár magyar állampolgárként kell hazatérnie. Felajánlják, hogy Magyarországon maradhasson, de úgy dönt, kijárja az útját a hazatérésnek. Hazatérve látja a háború nyomait, de ahhoz képest, amiket hosszú útja során tapasztalt, úgy látja, Gyergyó vidékét elkerülte a „nagy veszedelem”, a város, a falvak épségben maradtak, s ez egyfajta megnyugvással tölti el.

Itt ér véget Czirják Gergely önéletírásának első része, melynek mintegy felét teszi ki a háborús és fogsági élményeinek leírása. Életének további ecsetelésétől most kénytelenek vagyunk eltekinteni, de fontos tény az, hogy önéletírását ennél a pontnál szándékozott befejezni eredetileg. Később aztán úgy dönt, folytatja a kéziratot, sorsának nehézségeit tovább ecseteli (kovácsműhelyt tart fenn Csomafalván, és számos viszontagságon esik át élete következő szakaszaiban).

ÖSSZEGZÉS

Amikor ezeket a szövegeket olvassuk, szem előtt kell tartanunk, hogy maga az írásmű, az önéletrajz az egyes eseményektől számítva jóval későbbi időpontban készül el, összegzi az egyén sorsát, életútját, újraértelmezi a múltat, következtetéseket von le vagy enged levonni az olvasó részéről. Az átélt események közül a fontosabbakat, az emlékezetesebbeket domborítja ki a szerző, hiszen egész életéről kíván számadást írni, és ez a szemszög megköveteli az emlékek közötti válogatást az írás folyamán. Nem csupán maguk az események válnak érdekessé, hanem azok hatása az egyén, vagy akár a közvetlen környezete későbbi életére is – abban a kontextusban, melyet az önéletírás maga mint szöveg, és egyúttal mint cselekvő (író) emlékezés, folyamatszerűen hoz létre.

Bár szűkös keretek között, remélem, mégis sikerült nagyvonalakban láttatni, hogyan tevődik, jobban mondva tehető össze egy olyan nagy történelmi esemény, mint a világháború, személyes emlékek olvasatából. Különböző egyéni/egyedi szemszögekből láthatjuk azokat a történeteket, melyek népek, nemzetek sorsát meghatározták. Nem láthatunk rá ugyanakkor a „nagy egészre”, főképp nem három szöveg alapján. Nem mondhatjuk el azt sem, hogy ezek a szövegek egy-egy tipikus sorsot közvetítenek, bár kétségtelenül egy-egy fordulatban, eseményben az önéletrajz főszereplője, az emlékező egyén sok másik embertársával osztozott. Nem utolsó sorban az olvasás, az olvasó maga is nagy mértékben meghatározza azt, hogy egy-egy írott visszaemlékezés, memoár milyen üzenetet közvetít. (Jelen tanulmány is éppen erre példa, amikor a világháborúk lenyomatait keresi ezekben az írásművekben – lehetne egész más szemszögekből is közelíteni az önéletírásokhoz.)

Láthattuk a második világháborút egy gyerek szemszögéből, az első és második világháborút egy asszony nézőpontjából, olvashattunk harcokról, sebesülésekről, fogságról a résztvevő katona emlékezése révén. Gyergyói emberek sorsát látjuk, különböző életkorok, nemek, helyszínek, attitűdök szűrőjén keresztül. A három szöveg egymástól mindezen szempontok alapján jelentős mértékben eltér. Ugyanakkor éppen az eltérések domborítják ki azokat az elemeket is, melyek közösek az egyes visszaemlékezések során megfogalmazott véleményekben. Talán a legfontosabb ezen közös elemek között az, hogy mindhárom szerző többnyire úgy beszél a világháborúról, mint az emberi életetket szétromboló, értelmetlen tragédiáról. Olyan erős tragédiáról, melyben az „ellenséget” is gyakran szánni kell. Német, orosz, román – sokszor inkább sorstárs, áldozat, mint ellenség.

A világháború kiszakítja az egyént a megszokott életéből, elsodorja távoli vidékekre, olyan emberek közé, melyeket/akiket talán nem ismert volna meg másként. Esetenként idegen tájakról sodorja a hétköznapi élet színterére ismeretlen, vagy távolról ismert kultúrák tagjait. Ezek a „nagy találkozások” maradnak meg fontos tényezőként a leírt visszaemlékezésekben. Mindhárom önéletrajz tanúskodik továbbá arról is, hogy a világháború egyfajta kezdete azoknak a nehézségeknek, melyeket a túlélő 20. század az egyén számára tartogat: hamarosan jön a kollektivizálás...

SZAKIRODALOM

ANTAL János

2008 *Fogságom naplója*. Janus 62 Kiadó, Budapest.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskulturákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BÁLINT Sándor

1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Kiadta Bálint Sándor, Budapest.

CZIRJÁK Gergely

2000, 2004 *Havasi gyopár. Visszaemlékezések*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

GYENIS Vilmos

1965 Emlékirat és parasztkrónika. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXIX. (2) 152–171.

GYŐRI Klára

1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KESZEG Vilmos

1995 A népi élettörténet műfajáról Zsigmond Erzsébet kézírata ürügyén. (Utószó.) In: Zsigmond Erzsébet: *Sírató. Életem panaszos könyve*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–134.

1998 Írott szövegek egy személy életterében (Esetelemzés). *Ethnographia* CIX. (2) 589–628.

2002 Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”. In: Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 135–148.

2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*. (Kriza Könyvek, 30.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–198.

MOHAY Tamás

1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. (Dissertationes Ethnographicae, 10.) ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszéke, Budapest.

2000 Egyének és életutak. In: *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 760–790.

SALAMON Anikó

1979 *Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

TAMÁSI Gáspár

1970, 1971 *Vadon nőtt gyöngyvirág*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

AMINTIREA RĂZBOAIELOR MONDIALE ÎN AUTOBIOGRAFII DIN ZONA GHEORGHENI

Studiul de față analizează textele autobiografiilor din zona Gheorgheni cu scopul de a dezvălui o imagine a diverselor impacte pe care le-au avut aceste două mari evenimente tragice ale secolului XX, adică primul și al doilea război mondial, asupra destinelor individuale, adică mai precis asupra amintirii acestora. Toți autorii ale autobiografiilor cercetate își amintesc de monstruoșitățile războaielor după mai multe decenii, spre finele unui curs de viață mai lung, în asemenea fel, încât exprimă și modul în care aceste evenimente le-au influențat viața ulterioară. Diferitele perspective ale autorilor, care reprezintă vârste diferite ale ambelor sexe, se dovedesc a fi concludente pe de o parte datorită diferențierii influențelor amintite, pe de altă parte datorită faptului că oricât de diferite pot fi destinele individuale, totuși toate amintirile formulează un discurs univoc despre caracterul distructiv, tragic și fără sens al războaielor.

THE MEMORY OF THE TWO WORLD WARS IN THE AUTOBIOGRAPHIES FROM GHEORGHENI REGION

The study analyzes the texts of the popular autobiographies of Gheorgheni region in order to reveal the impacts of these two main tragic events of the 20th century, namely WWI and WWII, on the

different individual destinies, more precisely the memory of these impacts. All of the authors of the analyzed autobiographies recall the monstrosities of the wars a few decades later, after a longer course of life left behind, in a manner that permits the reader to see the impact of these unfortunate events on their whole life. The different perspectives of the authors, representing different ages of both sexes, are quite instructive on the one hand because of the differences of the mentioned impacts, on the other hand however different the individual destinies might be, the memories are unanimous on the destructive, tragic and nonsense character of war.

KOTICS JÓZSEF

ELTÉRŐ ETNIKUMOK EGYÜTTÉLÉSI MODELLJEI. KÁRPÁT-MEDENCEI LOKÁLIS KÖZÖSSÉGEK PÉLDÁI ALAPJÁN

BEVEZETÉS

A kelet-közép-európai térség egyik meghatározó jelensége a különböző etnikai és vallási csoportokhoz tartozó népek együttélése.

A Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete kutatómunkájának kezdetektől egyik meghatározó célkitűzése a más gondolkodási, viszonyulási és cselekvési modell elfogadása bevett mechanizmusainak feltárása előzetes szempontrendszer alapján kiválasztott helyi társadalmakra vonatkoztatva. Az antropológiai kutatás számára aktuális kihívás annak vizsgálata, hogy az eltérő etnikai, vallási, kulturális csoportok ma milyen módon képesek egymás mellett élni. A több évszázados együttélés során olyan kulturális kapcsolatok alakultak ki a különböző etnikumok között, amelyek beható tanulmányozása nélkül nem érthetjük meg kultúrájukat. A multikulturalitás alkalmas kategória a vizsgált térségben lejátszódó kulturális folyamatok komplex, ugyanakkor egységes antropológiai szempontú elemzésére. Ehhez azonban az eddigi vizsgálatok egydimenzióúságát fel kell váltania a kulturális sokféleséget meghatározó tényezők szubtilis vizsgálatának. Felfogásunk szerint a multikulturalitást több dimenzió egységes szempont szerinti elemzése révén tudjuk a leginkább értelmezni. A kérdéskör elmélyült vizsgálata érdekében romániai, ukrainai, szlovákiai terepeken folytattunk empirikus kutatómunkát. A kiválasztásra kerülő települések mindegyikén vizsgáltuk az etnikai, vallási, gazdasági és társadalmi vonatkozását a multikulturalitásnak. Kutatási elképzeléseink szerint a lokális közösségek azonos szempontú komplex vizsgálata során olyan trendek, minták lesznek kitapinthatóak, amelyek elemzése révén a különböző etnikumok egymás mellett élési stratégiáira,

a kulturális érintkezések típusaira vonatkozóan fogalmazhatunk meg elméleti megállapításokat. Az alábbiakban a Kárpát-medence különböző lokális társadalmaiban végzett kutatásaim főbb eredményeit foglalom össze.

AZ EGYÜTTÉLÉSI HELYZETEK LOKÁLIS MINTÁI

BUKOVINAI SZÉKELYEK ÉS VÖLGYSÉGI SVÁBOK EGYÜTTÉLÉSE

A második világháborút követő ki- és betelepítések, népességcserék forratagában nem csak egyes területek etnikai összetétele változott meg alapvetően, hanem ezzel együtt a különböző etnikumokhoz tartozó csoportok között komoly feszültségek, tartós konfliktusok keletkeztek. A közvetlenül a második világháborút követő időszakban a politikai történéseknek kiszolgáltatva drámai konfliktus keletkezett a völgységi németiség és a bukovinai székelyek között. A helyzet rendkívül ellentmondásos és bonyolult volt. A nacionalista kormánypolitika eredményeként 1941-ben a bukovinai székelyeket az előzetes tervektől eltérően nem az ország belsejében, hanem Bácskába, az elűzött délszláv népesség házaiba telepítették (A. Sajti 1994: 46; Tóth 1989: 363; Bodor 1975: 70–83; Csupor 1979, 1987; Ősy-Oberding 1967; Füzes 1991: 33–45; Solymár 1991: 92–94). A döntés nemcsak annyiban volt elhibázott, hogy a székelyek letelepítése a szerb lakosság elűzésével járt együtt, hanem azért is, mert a székelyek sorsa nem rendeződött megnyugtatóan, s így a háború végén újabb létbizonytalanságba kerültek. 1944 őszén a front közeledtével mindenüket otthagynva menekülésre kényszerültek. A bukovinai székelyek egy tömbben való letelepítése rendkívüli nehézségek elé állította az akkori kormányzatot. Különböző politikai megfontolások eredményeként a német lakosság kollektív felelősségre vonását összekapcsolták a bukovinai székelyek telepítési igényeinek kielégítésével (Szabó A. 1993: 49). A máig ható társadalmi konfliktusok oka itt keresendő. A bukovinai székelyek letelepítése vagyonelkobzások, tömeges internálás és a német lakosság harmadára csökkenése árán valósulhatott meg (Csupor 1979: 61). Bodor György a telepítéssel megbízott kormánybiztos a gyors siker érdekében drasztikus lépésre szánja el magát. A Volksbund listákon szereplő németeket internáltatja és közben — az elkobzási határozat meghozatala előtt — házukat és földjüket a bukovinai székelyeknek juttatja. Néhány hét múlva hazatérnek a teljesen törvénytelenül internált németek s házaikban találják a székelyeket, akik nemcsak földjüket, állataikat, de még bútoraikat is használatba vették. A külső, a két népcsoport akarától független történeti események életüket jelentős módon befolyásolták, és sajátos csapdahelyzetet idéztek elő. Egymás mellé került és egymással élesen szembesült két kultúra. Az érdekek tisztán és világosan rajzolódtak ki mindkét oldalon. Miután az egyes csoportok csak egymás rovására érvényesíthették érdekeiket szembenállásuk egyre nyersebb, kíméletlenebb lett. Az ellentétes törekvésekhez rendkívül erős érzelmek kapcsolódtak. A drámai konfliktus az adott körülmények között feloldhatatlan volt. Ebben a kiélezett helyzetben mindkét csoportnál az együvé tartozás megmaradásának fenyegetettsége jelentette a legnagyobb problémát, ezért egymást olyan címkékkel, jegyekkel látják el, amelyek az eltéréseket, a különbségeket hangsúlyozzák. Az első pillanattól kialakulnak a csoportazonosságot meghatározó sztereotípiák. Önazonosságuk megerősítése érdekében mind a németek, mind a székelyek a másik csoportot,

mint ellenséget veszik célba. Ösztönszerű csoportvédekezési mechanizmusként a másik csoporttól való különbözőségüket felnagyítják (Kürti 1994: 92–93). A drámai szituációban nemcsak a csoportérdekek ütköznek antagonisztikusan, hanem az életmód, a kulturális minták tekintetében is lényegi különbségek voltak a két népcsoport között. Az új telepesek a németekétől gyökeresen eltérő értékorientációval és szokásrendszerrel rendelkeztek. A mindennapi élet irányító – szabályozó, jelentős eltéréseket mutató normatív minták az életmegnyilvánulások majd minden területén konfliktusok forrásai voltak. A német és székely családok a rá- és összetelepítési gyakorlat következtében hosszú ideig kényszerültek egy fedél alatt élni. Az elmérgesedő érdekellentétek, az életvezetési különbségek állandó ütközése következtében mindennaposak a veszekedések, verekedések, leszámolások, gyilkosságok. A német lakosság kitelepítéséig felfokozott érzelmi állapotok jellemzik a mindennapokat.

A németek szemében a saját életvilágbeli rend felbomlásának okaként jelennek meg a bukovinai székelyek. Mindkét csoport számára a másik eltérő életmódbeli és kulturális sajátosságai a saját életvilág határait, egységét alapvetően veszélyeztető másságként tételeződött.

Az új szituációban a másság, a más gondolkodási, viszonyulási és cselekvési modell elfogadásának korábban ismert mechanizmusai mindkét fél részéről érvényüket veszítették. Ez első látásra meglepőnek tűnik mindkét oldalról, hiszen a bukovinai székelyek korábban etnikailag és kulturálisan igen tagolt környezetben éltek, románok, németek, zsidók, lengyelek közvetlen szomszédságában mindenféle konfliktus nélkül. A Völgységben éppúgy, mint Bukovinában különböző kultúrák találkoztak és ötvöződtek: németek, magyarok, szerbek, zsidók élnek itt együtt békésen a 18. századtól. A németek itt nemcsak letelepedek és élték az életüket a maguk zárt világában, hanem hozzáidomulva környezetükhöz tevékenyen kivették részüket a területi-zonális munkamegosztásból.

A második világháborút követő politikai szituációban egymás mellé sodródott két népcsoportnak azonban nemcsak egymás másságát kellett elviselnie, hanem létezésük addigi keretének döntő megváltozását is. A megszokott életformából való kizökkenést mindkét fél a másik csoportnak tulajdonítja, és ez törvényszerűen vonja maga után a negatív előítéletek és sztereotípiák kialakulását és makacs fennmaradását.

Az előítéletek negatív sztereotípiákat hoztak létre, ezek pedig visszahatottak az előítéletekre és tovább erősítették azokat. Elindult egy olyan előítélet-láncolat, amelyet az ellenkező tényállást bizonyító információval, a saját pozitív tapasztalattal is nehéz volt eloszlatni. Megnehezítette a konfliktus megoldását, hogy az ellentét okát mindkét csoport a szembenálló fél alapvető tulajdonságaira vezette vissza, s azt változatlanul tekintette.

A németek és a székelyek között létrejött negatív előítéletek és sztereotípiák akkor válnak meg, amikor mindkét fél felismeri, hogy az integráció elkerülhetetlen. E két népcsoport közeledését ösztönözte, s egyben a helyi társadalom „összerázódásának” keretét is jelentette a kollektív gazdaságokban, a termelőszövetkezetekben, valamint a közeli bányákban végzett közös munka. Az együttműködés során a közös cél, valamint a bányákban a közösen átélt veszély félretette az ellentéteket az individuumok között. Lehetőség nyit egymás jobb, előítélet-mentes megismerésére. Az egyes emberek közeledését, így az ellentétek oldódását a kollektivizálás követő években segítette az is, hogy az etnikumok státusz-meghatározó szerep már jelentősen csökken ebben az időszakban (Aubert–Aschaur 1995: 135).

A Völgységben közel 70 éve együtt élő, együttélésre kényszerített német és székely népcsoport története a nyílt konfrontációtól, ellenségeskedéstől, az elzárkózáson át a lassú integrálódásig, „összerázódásig” ível. Ennek során az etnikus előítéletek, negatív

sztereotípiák lassan elhalványulnak, bár a mindennapi társadalmi érintkezés területén nyomai napjainkban is érzékelhetők.

CIGÁNY-MAGYAR EGYÜTTÉLÉS A HÁROMSZÉKI ZABOLÁN

A háromszéki Zabolán a cigány, a magyar és a román etnikum lélekszámát tekintve közel azonos súllyal van jelen. Ennek ellenére a cigány-magyar és cigány-román viszonyra az aszimmetrikus kapcsolatok a jellemzőek. Mind a magyarok, mind a románok magukat a cigányok fölött álló csoportként tételezik.

A magyar és román népesség értékrendjének radikális eltérése miatt egyaránt egyértelműen negatív, sztereotípiákban megnyilvánuló képet formál a helyi magyar nyelvű cigányokról, függetlenül attól, hogy a helyi cigányok három egymástól élesen elkülönülő csoportot alkotnak.

Az 1990-es évek elejétől kezdődően a korábban teljesen a zabolai társadalom periferiáján élő cigánycsaládok egy része magyarországi munkavállalása révén hirtelen meggazdagodik s anyagi ereje folytán a falu magyarok lakta központi területén vásárol magának házakat, vagy épített új lakóépületeket. A cigányok faluba költözésével a korábbi etnikai alapú szegregáció megszűnik. A cigányok a falu központi részébe költözésével a magyarok életvilágának közvetlen közelébe kerülnek, ahol is a kulturális idegenséggel való érintkezés során a saját világ és az idegenség közötti határokat újra kell definiálni, miután az eddig érvényesnek tekintett minták elveszítik érvényességüket.

Jóllehet a cigány családok faluba költözése már a politikai változások előtt megindult, ez nem volt olyan jelentőségű, hogy az a korábban róluk kialakított kép újraértelmezéséhez vezessen. 1989 után ez a folyamat felgyorsult és nagyobb méretet öltött. S miután a megerősödött anyagi bázison egy döntően más életforma jött létre, mint amit korábban a cigányoknak tulajdonítottak, a változáshoz mind a magyar, mind a román etnikumnak viszonyulnia kellett. Az új helyzetre való reagálás igénye magával hozta, hogy ekkor már a cigányokról éltetett kép újragondolása és újrafogalmazása sem volt kikerülhető.

A zabolai magyarok az új helyzetet elsődlegesen fenyegetettségként élték meg, s ennek megfelelően reagáltak a történésekre. Az eddigi állapotok megváltozását a többségi csoportok veszélyezettségként élik meg, s ez még inkább az elzárkózást, a másik csoportról kialakított negatív képet, az önkép pozitív jellegét erősíti.

Jóllehet a cigányokról korábban kialakult sztereotíp képtől teljesen eltérő, sőt azzal kifejezetten ellentétes tapasztalatokkal szembesültek, a jelenséget elsődlegesen életviláguk korábbi integritása elleni támadásként értelmezik s így annak negatív vonatkozásait erősítik fel. Azok esetében, akik nem hajlandók elfogadni és tudomásul venni a cigányok életformaváltását még ma is az aszimmetria hangsúlyozása, a magyarok és románok felsőbbrendűségének kimutatása a cél a cigányokról való beszélés során. A cigányokról alkotott sztereotíp képben a munkaszeretet hiánya a cigány értékrend jellemző vonása, így ebbe nem illik, hogy a cigányok jó anyagi helyzetbe kerüljenek. A cigányok gazdasági előnyét szimbolikus módon leértékelik, amikor a megszerzett jövedelmet nem tisztességes tevékenység eredményének tulajdonítják. Miután a nem tisztességes kategóriájába utalják a jelenséget, ezzel megkerülhetővé válik a korábban róluk éltetett kép alapvető újrafogalmazása. Jellemzője ennek a gondolkodásnak az is, hogy a faluba költözött cigánycsaládok életformájának a negatív oldalait emelik ki: hangosak, kerítésre terítik a ruhát, giccsek a lakberendezési tárgyaik, pazarló, költséges életmódot folytatnak. E vélekedés jóllehet érzé-

keli a faluba költözöttek életformájában az alapvető változásokat és a cigányok megfelelni törekvését, azonban ezeket csupán egyedi példaként szemléli s ennek következtében a cigányokkal kapcsolatos korábbi vélekedéseit élteti és forgalmazza továbbra is.

A vizsgálat egyik tanulsága az, hogy a rendszerváltás lehetőségeit kihasználó és ennek következtében hirtelen meggazdagodó helyi cigány elit „paraszti” értékrendhez tudatosan igazodó életformája sem képes megváltoztatni a cigánysággal kapcsolatos nézeteket. Ezek a vélekedések a paraszti társadalmakban jellemző patrónus-kliens viszonyrendszerben formálódtak. A cigány elit gazdasági és társadalmi térnyerése következtében a helyi társadalomban alapvetően változott meg napjainkra ez a patrónus-kliens viszony. A cigánynépesség számszerű növekedése és az életformaváltás zavarokat, átalakulásokat hozott a korábban megszokott együttélési minták tekintetében.

A lokális társadalom számára az új helyzet nagy kihívást jelent, hiszen az eddig érvényesnek tekintett viselkedési minták nem érvényesek többé a román-cigány és a magyar-cigány együttélésben. A cigányokról, mint elvont csoportról alkotott kép azonban a jelentős változásokat követően sem módosul alapvetően. A falu gazda társadalma pusztán egyedi esetekben hajlandó a korábban éltetett kép egyoldalúságán enyhíteni, általánosabb értelemben még ma is a korábbi sztereotípiák fogalmazódnak meg a cigányokkal kapcsolatban.

A cigányok Zabolán még ma is mind a román, mind a magyar etnikum számára negatív viszonyítási pontként jelennek meg s a két etnikum saját identitását ellenükben fogalmazza meg. A kirekesztési stratégiák, cigányokkal szembeni diszkriminatív viselkedések mindaddig termelődnek, amíg a nagyfokú kulturális különbözőség mindennapi tapasztalatként élhető meg a magyar és román etnikum számára. E folyamatot éppen ezért csupán enyhítheti néhány cigány család helyi társadalomba való integrálódása, de annak megszüntét nem eredményezheti.

SZÁSZOK ÉS CIGÁNYOK EGYÜTTÉLÉSE VAJOLÁN

Vajola/Weilau/Uila Szászregentől 13 kilométerre található. A faluban az utolsó évszázadban jelentős etnikai átstrukturálódás figyelhető meg. Az 1880-as években a lakosság túlnyomó része szász, egytizede román és 2 magyar család él a faluban, ekkor roma népességet nem írtak össze. A 20. század elején a szászok száma nő, a románoké csökken és a cigányok már a lakosság egy nyolcadát adják. Az 1970-es években nagyarányú változás figyelhető meg. A szászok száma egyharmadára csökken a románok és magyarok száma a duplájára növekszik, míg a cigányoké stagnál. 1989 után már csak 1 szász család él a faluban, a másik három etnikum egyenlő arányban jelenik meg.

A vajolai cigányok önképének formálódását három időszakban mutatom be:

1. Századelő, két világháború közötti időszak. A szász etnikum a lokális társadalomban a meghatározó, szász- cigány viszonylatban formálódik a cigányok identitása.
2. 1945–1989 közötti időszak. Nagyobb számban jelennek meg magyarok és románok, de a szászok még a legjelentősebb, meghatározó etnikum.
3. 1989 utáni időszak. Már nincsenek szászok, a három etnikum közel azonos lélekszámmal van jelen a településen.

1. Századelő, két világháború közötti időszak

Ekkor a cigánylakosság, ha a patrónus-kliens kapcsolatban is, de része a lokális paraszti kultúrának. A szokásos romákkal kapcsolatos sztereotip kép nem alakul ki róluk, hiszen

dolgosak, megbízhatóak, tiszták. Paraszti életmódot folytatnak: szegényparasztit. Patriarchális viszonyban élnek a szászokkal, akiknél cselédek, vagy napszámosok. Kisebbségi paraszti üzemet ők is fenntartanak és működtetnek. A szász gazdaságokban munkaerőhiány mutatkozik. Ennek következtében a helyi cigány lakosság mezőgazdasági munkafolyamatokat végez, erre alapozza megélhetését, s nem kiegészítő tevékenységeket látnak el. A vajolai cigány közösség a szászokkal való együttélés következtében a paraszti polgárosulásban is előrébb tart, egyértelműen erre utal a századelőtől alacsony gyermekszám, a viselet korai elhagyása.

Miután ebben az időszakban sem a szászok, sem a cigányok számára nem fontos a román nyelv, az nem válhatott közvetítő nyelvvé, természetesen a cigányok a szászok nyelvét sajátítják el és az ő vallási hagyományait követik. A cigánygyerekek együtt járnak iskolába a szászokkal. S már ekkortól a szoros együttélés eredményeként nagyon erős szász kulturális hatás éri a cigány kultúrát. Ezt erősítik a szászok és cigányok között létrejött műrokon kapcsolatok. A cigányszülők gyakran kérik meg szász gazdájukat, hogy gyermekeik keresztszülei legyenek. Ez a kapcsolat természetesen nem paritásos alapon működik, de alapja a két etnikum szoros, aszimmetrikus együttélésének. Vegyes házasság azonban egyetlen kivételtől eltekintve nem köttetik a két etnikum között, s a cigányok házai a falu szélén a szászokétól elkülönülten voltak. A szimbolikus és térbeli elkülönülés egyértelműen létezett.

2. 1945–1989 közötti időszak

A második periódusban, már nem pusztán szász–cigány viszonylatban formálódik a cigányok identitása. A korábbi munkakapcsolatok a szászokkal meglazulnak s idővel meg is szűnnek. Következésképpen a cigányok életében a szász nyelv veszít jelentőségéből, s a román nyelv válik egyre jelentősebbé, bár ebben az időszakban is vannak olyan cigány családok, akik gyerekeiket a szászrégeni német nyelvű iskolában taníttatják.

3. 1989 utáni időszak

Miután a szászok elköltöztek a faluból a helyi cigányok életében a szászok vallásának, nyelvének és kulturális hagyományainak a szerepe a korábbi gazdasági és kulturális kapcsolatok újra fontossá válnak. A cigányok 1991-ről megkapják a szász templomot, bár azt az ortodoxok is magukénak szerették volna tudni. Meg kell jegyezni, hogy amíg a szászok nagyobb számban éltek Vajolán, cigányok nem járhattak a templomba. Újra felértékelődik a szászok nyelve, a gyülekezet ragaszkodik a német nyelvű liturgiához, az igemagyarázat német és román nyelven folyik, de az alapvető szövegeket már lefordították romani nyelvre. A cigánygyerekek már az irodalmi németet tanulják a szászrégeni lelkésztől, mert a helyi iskolában tanár hiányában megszűnik a német nyelvoktatás. A nyelv szerepe első sorban szimbolikus reprezentációt szolgál, hiszen csak a találkozási helyzetekben értékelődik fel, a mindennapi életben saját nyelvüket használják a cigányok.

A dolgok ilyenén alakulásában kiemelkedő szerepe van a szász gyülekezet nélkül maradt Wolfgang Rehner lelkésznek. A szász templom cigányoknak való átengedése elsődlegesen integrációs célokat szolgál, de úgy tűnik, a lelkész a cigányokban látja a szász hagyományok folytatásának lehetőségét. A kitelepült szász családok és a korábban náluk dolgozó cigánycsaládok között sok esetben szoros kapcsolat van, gyakoriak a levelezések a szászok rendszeresen ellátogatnak a cigánycsaládokhoz.

Ma 138 egyházfenntartói járulékot fizető cigány egyháztag van Vajolán. A korábban ortodox templomba járok is evangélikusok lettek. 1994-ben a gyülekezet közmunkával

és német anyagi segítséggel felújította a templomot. A ZDF televízió filmet forgat a vajolai cigányok „szokatlan” történetéről.

A szászok nyelvének, vallásának, kulturális tradíciójának kiemelt szerepe van ma a vajolai cigányok önmagukról formált képében. A falun belül a csoportthatárok az egyes etnikumok között ma is igen szilárdak, közeledés a román–magyar etnikum viszonylatában figyelhető meg, amely az egyre gyakoribb vegyes házasságokban realizálódik. Cigányokkal sem a románok sem a magyarok nem kötnek még ma sem házasságot.

A szász kulturális hagyomány elemei mára beépülnek a cigányok identitásába. A cigányok lakásában a konyha falán német nyelvű hímezett falvédőt találunk, a szász kultúrához való tartozás szimbolikus megjelenítéseként. Az egykori szász ételek átvétele már a századelőn megtörtént, de ennek szerepe ma szimbolikus felértékelődik. Különösen nagy fontossága van ennek, azokon a találkozásokon, amikor a kitelepült szászok évente egyszer visszajönnek Vajolára, s amikor ezt az eseményt az egész falu ünnepli. Ekkor ugyan minden etnikum megjelenik ezen az ünnepen, de a tradicionális szász ételeket a cigányok készítik el, a cigányok együtt éneklnek a szászokkal egykori dalaikat, szász táncokat járnak. Ezek az alkalmak különösen fontosak az identitás reprezentációjában. A cigányok szerepe ilyenkor a közös nyelv és a vallás miatt felértékelődik. Együtt mennek a szászokkal az istentiszteletre, saját nyelvükön kommunikálnak velük, bár a román is lehetne a megértés nyelve.

A cigány–szász gazdasági és kulturális kapcsolatok a róluk való beszédmódban meg-
szépülnek, idealizálódnak. Jellemző példája ennek az, hogy a cigányok ma erről úgy beszélnek, hogy nem egyoldalú szász hatás érte az ő kultúrájukat, hanem a hajviselet és öltözködés terén több esetben a szászok az ő hagyományaikat vették át.

CIGÁNYOK ÉS MAGYAROK EGYÜTTÉLÉSE CSERNELYBEN

A kutatási probléma konceptualizálásához szükséges, hogy röviden áttekintsük a csernelyi társadalom meghatározó demográfiai paramétereit. A falu lakossága 1900-ban 1227 fő, ez a két világháború között jelentékenyen megnövekszik 1940-ben 1474 fő, a háborút követő időszakban a népességszám minimális mértékben növekszik, 1960-ban kulminál, ekkor 1496 főre emelkedik. Innentől kezdve folyamatos és jelentős mértékű népességszám csökkenés következik be. 1980-ban 1292 fő, a rendszerváltáskor már csak 1091 fő Csernely lakossága. Azóta is folyamatos a népesség fogyása. 2010-ben 800 főt tart nyilván az önkormányzat, azonban mára már ez jóval kevesebb, a census adatok alapján, a népesség ekkora az 1960-as érték felére csökken.

A változások fő eredője az elvándorlási potenciál megnövekedése, amelynek legfőbb oka a bányák, környező gyárak, üzemek bezárása (Nagy1985). A rendszerváltást követően meghatározó migrációs folyamat a környező települések roma lakosságának a faluba költözése. A migrációs folyamatok eredményeként a lokális társadalom alapvetően három szegmensét találjuk a faluban: a túlnyomórészt nyugdíjasokból álló, előregedett egy-két fős háztartásokban élő magyar lakosságot, az őslakos csernelyi cigányokat és leszármazottaikat, valamint az utóbbi 10 évben a faluba költöző roma családokat.

A csernelyiek a 20. század első évtizedétől a környék bányáiban és az ózdi Vasgyárban találtak munkát (Nagy 1999, Dobosy 2003). Bár, volt néhány mezőgazdaságból megélő család is, alapvetően bányászatból és ipari munkából tartották fenn magukat (Nagy 1985, 1989). A falu az 1980-as évekig sikeres modernizációs utat jár be, kitűnőek voltak a mun-

kalehetőségek, az adott keretek között lehetőség volt az anyagi gyarapodásra és a polgárosodásra. A visszaemlékezések ezt az időszakot, mint a gazdagság és siker periódusát jelenítik meg, amely élesen szemben áll napjaink viszonyaival. Az egykor virágzó település jelenleg rengeteg problémával küzd: szegénység, elöregedő társadalom, az újonnan betelepülőket övező konfliktushelyzetek, a fiatalok elvándorlása és az önkormányzat eladósodása.

Az alábbiakban a cigány–magyar együttélés narratíváit mutatom be. Idődimenzióját tekintve ez a narratíva az alábbiakban írható le:

- Az idillikus együttélést megvalósító múlt
- A konfliktusos jelen
- A helyi magyarság számára kilátástalan jövő

Ez a narratíva a falu jövőbeli lehetőségeit a hanyatlás, a pusztulás fogalmával jeleníti meg. A helyi társadalom felfogásában az utóbbi 10-15 évben az életvilágbeli rend ellehetetlenült, ennek okai egyértelműen kívülről jönnek: a környező települések bányáinak és gyárainak bezárása, valamint a betelepülő cigányok okozzák felfogásuk szerint a falu sorsának megromlását. A pusztulás narratíva legfőbb attribútumai: az elöregedés, az életkörülmények nagyfokú romlása, sok esetben ellehetetlenülése, a jövőkép perspektívátlansága, a falu társadalmi rendjének felbomlása, a kriminalizált mindennapok miatti félelem, veszélyeztetettség. A hanyatlás legfőbb okává általánosabb értelemben a falu „elcigányosodása” válik. A településre jellemző szociális, egzisztenciális problémákat a helyi lakosság tagjai leginkább „etnikai” problémaként tematizálják.

Azonban a depraváció (vesztés) olvasattal szemben létezik egy másik modell is, amelyet az újjászületés (revival) narratívájának nevezhetünk. Ennek fő jellemzője, hogy a jelenlegi helyzet nem feltétlenül vezet a falu teljes pusztulásához. A folyamat nem irreverzibilis, bizonyos körülmények együttes fennállása esetén visszafordítható a falu teljes elsüllyedésének folyamata. Ebben a felfogásban Csernely természeti környezete és adottságai olyan potenciált jelent, amelyre – a kedvezőtlen jelenbeli állapotok ellenére – alapozható a jövő. De ezt a jövőt az integrálódni nem képes cigányok nélkül képzelik el.

Kutatásunk alapján azt mondhatjuk, hogy Csernelyben nem önmagában a roma népesség arányának jelentékeny növekedése vezetett az együttélés korábbi mintáinak lényeges változásához, a konfliktushelyzetek megnövekedéséhez. A lokális társadalom számára a környékbeli cigány családok beköltözése teremt új helyzetet, hiszen az addig érvényesnek tekintett viselkedési minták nem lesznek érvényesek többé a magyar-cigány együttélésben.

A csernelyiek élesen elkülönítik a faluban élő romák két csoportját. A cigányokról forgalmazott narratívumok konstans eleme a tősgyökeres (autochton) és a betelepülő (allochton) kategóriája. Ezeknek a kategóriáknak van egy értéktelített szinonimája is a helyiek szóhasználatában, amely a „rendes” cigány fogalmát az őslakos, míg a „problémás” cigány megnevezést a betelepült romákra alkalmazza.

A betelepülő cigányokról kialakított képben a rájuk vonatkozó főbb attribútumok: igénytelen körülmények között élnek, lopásból és segélyekből tartják el magukat, megbízhatatlanok a munkában, agresszívok, nincs bennük kitartás sem a tanulásban, sem más tevékenységekben, csak akkor fogadják el a munkát, ha már egyáltalán nincs mit enniük. A betelepülő cigányokhoz olyan értékek, vagy értékhányok rendelődnek, amelyek az őket leértékelő magatartást legitimálják. (Vö: Fosztó 2003: 101.)

A betelepült cigányok és a falu többi lakosa között nagyon szűk az érintkezések, a találkozások zónája. Sem igény, sem mód nincs egymás életformájának jobb megismerésére. A gazdasági kölcsönösségek, spontán együttműködési formák hiánya a cigány-magyar viszony társadalmi aspektusát is befolyásolja. Az interetnikus találkozásokban az előítéletesség és a feszültségek fokozódása tapasztalható. A faluban élő magyarok szá-

mára létezik egy általános tudás a betelepült cigányokról, ezen ismeretekhez azonban nem kapcsolódik az élmények konkrétsága.

A korábban is helyben élő romák felfogásában a betelepülő cigányok ugyanolyan negatív megítélést kapnak, sőt a tulajdonítások is teljesen egyezők, mint a többségi magyarok körében. A polgárosult életformát élő, tősgyökeres csernelyi cigányok mereven elhatárolódnak a beköltözőktől, lenézik őket és az érintkezés minden formáját kizártnak tartják velük kapcsolatban. A beköltözők megjelenésével sikeres integrációjukat látják veszélyeztetve (Durst 2002).

ETNIKAI EGYENSÚLYHELYZET HÁROM TÖVISHÁTI TELEPÜLÉSEN

Ha alaposan szemügyre vesszük a szilágysági Tövishát három falujának etnikai arányait ábrázoló számadatokat, abból egy dolog egyértelműen kirajzolódik: a 18. század elején újranépesedett területen kezdetektől vegyes (román–magyar) etnikai összetétel volt a jellemző. Falvakra bontott nemzetiségi arányokat a 19. század közepétől találunk (Varga Á. 2010). Ezek azt mutatják, hogy a három vizsgált településen Bősháza (Biuşa), Monó (Manău) és Völcsök (Ulcium) a román–magyar etnikai arányok másfél évszázadon keresztül szinte alig változtak.

Az együttélési gyakorlat milyenségét több tényező befolyásolja. A vizsgált három tövisháti falu vonatkozásában három összetevőnek van kulcsfontossága. Az első a kisebbség – többség reláció problematikája. A probléma értelmezhetősége szempontjából döntő jelentőségű, hogy mindhárom vizsgált helyi társadalomban az államalkotó többséghez tartozó románok markáns kisebbségi közösséget alkotnak.

Az együttélési gyakorlatot alapvetően határozza meg, hogy a magyar lakosok milyen arányban vannak jelen az egyes helyi társadalmakban. Míg Völcsökon és Bősházán arányuk majd 70 százalékos, addig Monón nem éri el a 60 százalékot sem.

Emellett fontos annak hangsúlyozása, hogy az együtt élő etnikumok térbeli szegregációja (bár feltételezhetően az együttélés kezdetén jellemző volt) ma már nem meghatározó tényező, a két etnikum vegyes megtelepedésű. Ennek következtében a szomszédsági viszony a román és magyar családok között igen gyakori. A harmadik lényeges összetevő, hogy az eltérő vallásfelekezethez tartozás egyértelműen etnikai kötődést jelöl, amennyiben a románok minden esetben ortodox vallásúak, míg a magyarok reformátusok.

A vizsgált autochton bipoláris közösségekben az egyensúlyi helyzet azt jelenti, hogy a magyarok és románok etnikai aránya a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján az utolsó másfél évszázadban gyakorlatilag nem változott úgy, hogy a háztartások főként vegyes megtelepedést tükröznek, az életmód nem mutat lényeges eltérést, de a nyelvi, vallási és kulturális határok a két etnikai csoport között változatlanok maradtak (Biczó 2010: 106–107).

Tudni kell a román nyelvet, tisztelni kell a románokat, együtt kell velük működni, de nem kell velük keveredni. Egy bősházi interjúalany a lehető legtömörebben adta vissza a helyiek románokkal szemben kialakított viselkedési stratégiáit.

Jóllehet a másik etnikum kultúrájához való hozzáállás alapvetően a kölcsönös toleranciára épül, a két etnikum közötti etnikai, vallási kulturális határok ma is igen merevek. Eklatáns kifejezője ennek a vegyes házasság teljes körű tiltása egészen a rendszerváltás időszakáig. Azt követően ezek ugyan egyre gyakoribbá váltak, de egyelőre nem vezettek az etnikai egyensúlyhelyzet megbomlásához. A két etnikum „keveredésének”

elkerülését szolgálta a munka és szórakozási alkalmak szigorú etnikai alapon való elkülönülése is.

Az eltérő etnikumok helyi együttélési modellje a másik kölcsönös tiszteletére, elfogadására, a konfliktusmentes kapcsolatokra alapozódik. Az együttélés kényszere kölcsönös elfogadási és alkalmazkodási technikákat alakított ki. Harald Eidheim az eltérő etnikumok kölcsönös elhatárolódási folyamatát nevezi „dichotomizációnak”, amely alapvetően egy mi ők típusú kapcsolatot fejez ki és egy kölcsönös elhatárolódási folyamatot jelent (Eidheim 1969: 39–57). Az etnikumok közötti interakcióknak egy ezzel ellentétes formája az ún. komplementarizáció, amely nem a szembenállásra épül. Ebben az esetben a kulturális különbségek az etnicitáson keresztül kommunikálódnak, létezésüket tényként és gyakran előnyként kezelik. A komplementarizáció egy mi és ti típusú folyamatként írható le (Eidheim 1969: 39–57, Eriksen 2008: 46–48). Mint korábban is utaltunk rá a helyi együttélési modell egyértelműen ebbe a csoportba sorolható. Ennek következtében etnikai jellegű konfliktusok a vizsgált településeken nincsenek. Az egymás mellett élő etnikumok mindennapi kapcsolatrendszerét, együttélési viszonyait nem terhelik problémák.

A találkozási helyzetek minden aspektusában megjelenő kölcsönös gesztusok politikájának pragmatikus és szimbolikus összetevői hatékonyan működnek. Az eltérő etnikumok közötti interakciók a kölcsönös elfogadást és tiszteletet kifejező gesztusokra épülnek, amelyek a köszönési formáktól, a szomszédsági kapcsolatokon keresztül egymás ünnepeinek megünnepléséig terjednek. A gesztusok politikáját erősíti, hogy a helyi vallási vezetők meghatározó szerepet játszanak annak érvényre juttatásában.

ETNIKUMOK EGYÜTTÉLÉSE ÉS TRANSZFERFOLYAMATOK A KÁRPÁTALJAI CSÁSZLÓCON ÉS IZSNYÉTÉN

A magyarok, ukránok és cigányok lakta Császlócon és Izsnyétén az interetnikus értékcsere folyamatát az interkulturális kapcsolatok jellege befolyásolja, vagyis a lokális társadalomban fennálló strukturális egyenlőtlenségek következtében a kisebbségi helyzetben lévő etnikai közösségek a domináns csoportnál intenzívebb adaptációs eljárásokon keresztül tesznek kísérletet a helyi társadalom belüli állapotviszonyok stabilizálására. Ezek alapján azt feltételeztük, hogy a transzferjelenségek az etnikai, nyelvi, vallási stb. értéktartalmak különbségéből eredő konfliktuspotenciál csökkentését szolgáló, funkcionális szerepű kulturális eszközök.

A kutatási tapasztalatok előzetes elképzeléseinket csak részben igazolták. A kutatás során készített interjúk ugyanis arra világítottak rá, hogy a vizsgált településeken élő magyar, ukrán és cigány etnikai részközösségekre elsősorban a fizikai és társadalmi izoláltság, azaz az intraetnikus kapcsolathálózatokon belüli társadalmi élet dominanciája a jellemző. Ezeknek az autonóm életvilágoknak a masszív, és intézményes elkülönítése a lokális társadalmakban kölcsönösen elfogadott hagyománytapasztalat, amely a specifikus viselkedés- és gondolkodásmódok interetnikus átvétele, azaz végső soron a transzferjelenségek kialakulása ellen ható tényezőként merül fel. Látnunk kell ugyanakkor, hogy főként a magyar és ukrán nyelvű közösségek viszonyában megfigyelhető egy újabb keletű tendencia is, jelesül az ukrán lokális közösségek nyelvi, kulturális akkulturációjának folyamata is, amely a települések lokális világát érintő komplex gazdaság- és társadalomszerkezeti változásokkal hozhatóak összefüggésbe.

Az 1990-es évek elején kibontakozó politikai rendszerváltás hatáskövetkezményeként az általunk vizsgált településeken két, egymásnak ellenmondó társadalmi folyamat: egyfelől az ukrán családok posztradicionális parasztosodása, másfelől a magyar etnikai közösség gazdasági és társadalmi modernizációja bontakozott ki.

A szovjet politikai, gazdasági rendszer kiépítésében és intézményes működtetésében résztvevői egykori hivatali-adminisztratív elit, amelyek körében, számarányukat tekintve felülreprezentáltak voltak az 1960-as években betelepített ukrán származású családok, a demokratikus átmenet éveiben – a rendelkezésükre álló kapcsolati és gazdasági tőke segítségével – eredményesen vettek részt a térszek felszámolásában. A lokális társadalomban a föld- és vagyonprivatizáció kisajátításának köszönhetően, a lokális társadalomban számos ukrán származású család tett szert gazdasági dominanciára.

A posztszocialista időszakban az izsnyétei és császlóci ukrán adminisztratív-hivatali elitek gazdasági stratégiáinak átalakulása – hosszú távon – a csoport státuszvesztését okozta, mivel a korábbi hatalmi pozíciókat betöltő rétegek tagjai többnyire az alacsony jövedelemteremtő képességű agrárszektorban helyezkedtek el. Ezzel szemben, a mezőgazdasági privatizációból kiszorult magyar családok többsége olyan alternatív gazdasági gyakorlatok (külföldi munkaerő-migráció, csempészet, kereskedelem, stb.) kialakítására kényszerültek, amelyek számukra a makroszintű gazdasági recesszió éveiben is megteremtették a társadalmi mobilitás gazdasági keretfeltételeit. A folyamat eredményeként, az elmúlt másfél évtizedben, a pauperizálódó ukrán származású elitrétegek számára, a magyar lakosság olyan referencia-népességgé változott, amely kijelöli a csoportszintű gazdasági modernizáció normáit, a társadalmi felemelkedés kritériumait. Ennek a folyamatnak az általunk vizsgált településen két következménye volt: a lokális társadalmi, gazdasági változások egyfelől hozzájárultak a magas mobilitási potenciállal rendelkező, státuszváltó, dinamikus magyar csoportok asszimilációs képességének növekedéséhez, másfelől ugyanakkor elindították a helyi kisebbségi ukrán etnikai közösségek akkulturációjának folyamatát.

Az elmondottak alapján a magyar–ukrán–cigány részközösségek közötti interetnikus kapcsolatokat, pontosabban a tartós etnikai együttélés során kialakuló kulturális átvételeket két, egymás hatását korlátozó rendszer keretein belül tudjuk megragadni. A kulturális transzferjelenségeket – a lokális szintér belső feltételei szerint – korlátozó és dinamizáló társadalmi tényezők együttes hatásaként értelmezhetjük.

SZAKIRODALOM

AUBERT Antal – ASCHAUER Wolfgang

1990 Társadalmi státusz és etnikum a somberek falukörzetben. In: Nemes István (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VIII. A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Pécs–Veszprém*, 135–145.

BODOR György

1975 Székely honfoglalás 1945-ben. *Forrás VIII.* (3) 70–83, (4) 59–68.

CSUPOR Tibor

1975 Bukovinaiak. *Valóság XXII.* (5) 58–68.

1987 *Mikor Csíkból elindultam. A bukovinai székelyek élettörténete.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

DOBOSY László, F.

2003 Ózd és térsége. Ceba Kiadó, Budapest.

DURST Judit

2002 „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kiskisfalusi cigány közösségben. *Esély* 4. 99–121.

ERIKSEN, Thomas Hylland

2008 *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Gondolat Kiadó – Pécsi Tudományegyetem, Budapest–Pécs.

FOSZTÓ László

2003 Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 83–107.

FÜZES Miklós

1991 Völgyiségi forgószél. In: Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgyiség két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történeti konferencián*. Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja – MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága – Völgyiségi Múzeum, Bonyhád, 33–45.

KÜRTI László

1994 Etnikai viszályok és többszólamú önazonosság: néhány antropológia gondolat az önazonosságról. *Korunk* V. (1) 91–99.

NAGY Károly

1999 Ózd város és környéke. Kistérségi helyismereti olvasókönyv. Inka Kiadó, Ózd.

ÓSY-OBBERDING József

1967 A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon. *Agrártörténet Szemle*. (1–2) 183–194.

SAJTI Enikő, A.

1984 *Székely telepítés és nemzetiségi politika a Bácskában 1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SOLYMÁR Imre

1990–1991 Gazdaságcentrikus értékrend, gazdasági magatartás. adalékok a dél-dunántúli németek mentalitástörténetéhez. *Baranyai Történetírás*. 345–395.

SZABÓ A. Ferenc

1993 Völgyiségi metamorfózis. A német kitelepítés és a bukovinai székelyek Tolna megyei letelepítése. *Valóság* XXXVI. (10) 43–54.

TÓTH Ágnes

1989 A bukovinai székelyek beilleszkedési stratégiái Észak-Bácskában 1945 és 1950 között. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi Társadalom – Polgári Társadalom* 3. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 363–370.

ZIELBAUER György

1990 Együttélés és asszimiláció az őslakos németiség, a bukovinai székelyek és a felvidéki magyarok között. In: Nemes István (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VIII. A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Pécs–Veszprém*, 123–134.

MODELUL CONVIEȚUIRII INTERETNICE PRIN EXEMPLELE COMUNITĂȚILOR LOCALE DIN BAZINUL CARPATIC

Studiul prezintă relațiile de conviețuire între popoarele din Bazinul Carpatic, prin cercetări empirice efectuate în rândul comunităților locale. Conviețuirea interetnică este analizată prin aspecte multiple. Cea româno-maghiară a fost cercetată în patru localități cu majoritate maghiară din regiunea Tövishát (județul Sălaj), iar relațiile ucraineano-maghiare în două sate din Ucraina Subcarpatică. Conflictul etnic dintre secuii bucovineni și germanii din Völgység (Ungaria) a fost provocat de către puterea politică, prin faptul că aceste etnii au fost puse în fața unei alegeri capcană cu consecințe negative. Accentul a fost pus și pe studierea conviețuirii ale diferitelor etnii cu romii. Relațiile dintre sași și romi au fost analizate prin studiul de caz de la Uila (județul Mureș), iar cele dintre romi și maghiari, prin cercetările realizate la Zăbala din regiunea Trei Scaune (județul Covasna), respectiv Csernely din Nordul Ungariei. În cadrul analizei practicilor locale studiul face referire și la aspectele teoretice, înșirând cadrele interpretative posibile.

PATTERNS OF INTERETHNIC COEXISTENCE THROUGH THE EXAMPLES OF LOCAL COMMUNITIES OF THE CARPATHIAN BASIN

The study presents the coexisting relations of the nations of the Carpathian Basin, based on the results of empirical research among the local communities. Several aspects of ethnic coexistence are to be discussed. Thus Romanian–Hungarian coexistence is researched in 4 villages with Hungarian majority of Tövishát region (Sălaj County), while Ukrainian–Hungarian coexistence in 2 villages from Ukraine. The ethnic conflict between the Germans of Völgység (Hungary) and the Szeklers of Bukovina was provoked by the political power, as these ethnic groups were drawn into the trap of making negative choices. An accent is put on the local practice of coexisting with Gypsy communities. The Saxon–Gypsy relation is analyzed within a case study of Uila (Mureș County), but Gypsy–Hungarian coexistence is also presented through the example of Zăbala village from Trei Scaune region (Covasna County) and Csernely, a settlement in Northern Hungary. Within the analysis of local practices the study also refers to the aspects of theory, summing up the possible frames of interpretation.

VASS ERIKA

A KÉT KÜKÜLLŐ KÖZÉNEK ETNIKAI SOKSZÍNŰSÉGE AZ 1930-AS ÉVEKBEN EGY GÓGÁNVÁRALJAI CSELÉD ÉLETÉN KERESZTÜL¹

Pozsony Ferenc munkásságának fontos részét képezi az erdélyi szászok körében végzett, illetve az Erdély népeinek együttélésére vonatkozó kutatás (Pozsony 1997, 1998, 2009). A születésnapja alkalmából készült kötetbe ezért választottam tanulmányom témájaként a gógánváraljai Kiss Anna életútjának egy szeletén keresztül a két Küküllő közti terület etnikai sokszínűségének ismertetését.

Az erdélyi magyar szokásrendszerbe beépült szász elemek között szerepel a szilveszter éjjélkor domboldalról legurított tüzes kerék. Kiss Anna is említette, hogy Gógánváralján (Gogan Varolea) hasonló szokás élt, amit a településen korábban Pozsony Ferenc is felgyűjtött (Pozsony 1998: 199–200).

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum muzeológusaként 2006-ban dolgoztuk ki Buzás Miklós főépítésszel a leendő Erdély épületegyüttes koncepcióját (Vass–Buzás 2007: 227–266), melynek egyik állomása a Küküllő mente. A vidékre vonatkozó néprajzi szakirodalomként 2006-ban elsődleges forrásként Kós Károly 1947-ben és 1955-ben végzett kutatása állt rendelkezésünkre (Kós 1978: 13–98), ám az azóta eltelt időben öröndetes módon megszorodtak a térségben zajló néprajzi kutatások. Egyrészt a vidék szülőttei: Kinda István, Miklós Zoltán, Peti Lehel, továbbá Szabó Árpád Tőhötöm írásai adnak hiteles képet a térségben zajló folyamatokról (Peti–Szabó 2006, Szabó 2013, Peti 2014: 181–207). Másrészt az Erdély épüle-

1 A tanulmány a K105556 számú, *Tradíció és modernizáció Erdély néprajzi képének változásában a 19–21. században. Alap kutatás folytatása a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyütteséhez* című OTKA kutatás keretében készült.

tegyüttes elkészítéséhez OTKA és NKA támogatásokkal a Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársai végeztek sokrétű terepmunkát.

Buzás Miklóssal 2006-ban és 2007-ben jártuk be a vidéket. 2011 novemberében Buzás Miklóssal és Horváth Anett néprajzkutatóval a múzeumi bemutatáshoz megfelelő épületeket kerestünk. 2013 augusztusában az OTKA kutatás keretében szerveztünk építés és néprajz szakos hallgatók bevonásával felmérőtábor, melynek során az építések 15 portát mértek fel, továbbá sor került etnobotanikai vizsgálatra, népszokások, interest-nikus kapcsolatok, amerikai kivándorlás témájának kutatására is. A Múzeum munkatársai közül Buzás Miklós, Jakab Judit, Tódor Enikő, Szűcs Brigitta (még egyetemi hallgatóként) és jómagam vettünk részt. A Küküllő mente kutatásának legutóbbi állomása 2014 márciusa: ekkor került sor egy balavásári porta lebontására és elemeinek, illetve a berendezéséhez szükséges tárgyaknak a Múzeumba szállítására (a bontást Buzás Miklós irányította, a dokumentálást Tódor Enikő és Vass Erika végezte). Az építészeti felmérések, a leírt hanganyagok és a fényképek a Múzeum adattárába kerültek.

A felmérőtábor előkészítő terepbejárás során, 2013 júliusában Nagy Gábor gógánváraljai református lelkész ajánlotta figyelmembe az 1920-ban Gógánváralján született Kiss Annát. Az akkor 93 éves asszony kiváló egészségi állapotnak örvendett, emlékei gazdag tárházát képezték a vidéken zajlott életnek. Tanulmányomban arra a 10 esztendőre fókuszálok, amit Kiss Anna Szászörményesen (románul Elisabetshtadt) töltött, hiszen Kiss Anna lánykori szolgálati ideje alatt szászokkal, örményekkel, románokkal, cigányokkal is kapcsolatba került. A több évtizednyi idő alatt természetesen az emlékek egy része már megfakult, és nem kaphattam minden kérdésemre választ, mégis úgy érzem, hogy az itt közölt adatok is sok tanulsággal járnak a vidék múltjával kapcsolatban.²

A szőlőműveléséről és boráról híres multietnikus térségben évszázadokon keresztül magyarok, szászok, románok, örmények, zsidók és cigányok éltek. Mindegyik közösségnek megvolt a maga vallása, kultúrája, amihez erősen ragaszkodtak, ugyanakkor gazdasági téren szoros szimbiózisban éltek egymással. A tanulmányomban vizsgált munkavállalás szemszögéből az etnikai megközelítés mellett figyelembe kell venni a falu – város közötti életmódbeli különbségeket is, a paraszti és a polgári kultúra találkozását.

Gógánváralja a Kós Károly által Kis-Küküllő vidékének nevezett területen helyezkedik el, de azért hangsúlyoztam a címben a két Küküllő között, mert tanulmányom egyik fontos helyszíne Erzsébetváros, ami a szóban forgó vidék Szászföldhöz közeli peremén, földrajzilag a Nagy-Küküllő mentén fekszik. Gazdasági, kulturális szempontból a tőle északra elhelyezkedő magyar, szász és román lakosságú falvak központját jelentette, amit kifejezett az is, hogy 1876-ban közigazgatásilag Kis-Küküllő vármegyéhez sorolták, sőt rövid ideig megyeszékhelye is volt.

A városi munkavállalás mögött többnyire anyagi okok álltak, hiszen a túlnépesedés következtében földhiány lépett fel, a kevés föld nem nyújtott elegendő megélhetést a sokgyermekes családoknak. Erre válaszként a 19–20. század fordulóján sokan Amerikába vándoroltak,³ de emellett népszerű célpont volt az akkor megindult Zsil-völgyi bányászat és a vajdahunyadi, kaláni nehézipar is (Vass 2012). A néhány évnyi munkavállalás célja a legtöbb esetben a földvásárláshoz, házépitéshez szükséges anyagiak megszerzése volt, de az útnak indulók egy része végül új munkahelyén telepedett le, és szülőhelyére nem vagy csak

2 Kiss Annánál Szabó Á. Tőhötöm is értékes adatokat gyűjtött (Szabó Á. 2013).

3 Amerikai jövedelemből épült házakat Gógánváralján is mutattak nekünk. 2007-ben Homoródomáson egy házat, 2013-ban pedig Bonyhán egy 1927-ben épült csúrt is fölmértünk, melyek építésére szintén amerikai pénzből került sor.

nyugdíjas korában tért vissza. A szülőfalujukba visszatérőknek tárgyi környezete is jelezte, hol éltek: többek között bútorokat, étkészletet, lakástextíliát vittek magukkal haza.

A városban eltöltött évek a falusi lányok egész életére kihatással voltak. Erről számoltak be nekem az elmúlt évek során csíkszentsimoni, csíkszentgyörgyi, gyimesközéploki, homoródalmási, székelyszállási, csernátfalusi, tatrangi adatközlőim is, illetve Oláh Sándor (Oláh 2000: 149–163) és Dankó Boglárka (Dankó 2011: 195–202) tanulmányai is ezt mutatják be. A fő célpontoknak ezekről a területekről Brassó és Bukarest számítottak, ez utóbbi a 20. század elején még mint külföldi célpont volt népszerű a hétfalusi csángók körében. A „magyar világ”, 1940–1944 között pedig az addig elérhetetlennek tűnt Budapest vonzott sok fiatalt.

A városi szolgálatban eltöltött évek hatással voltak a cselédek életének későbbi alakulására is. Itt tanultak meg takarítani, főzni, ruhát tisztítani, de megismerték a polgári illemszabályokat is. Hazatérve mindenki – ki kevésbé, ki jobban – beépítette a városi életmód elemeit az addig megszokott életvitelbe, ami presztízs értékkel is bírt. Egyesek nagyobb családi eseményeken (esküvők, torok) szakácsként váltak népszerűvé, mert a városban megismert polgári ételek emelték az étkezések színvonalát és ezáltal a megrendelő család elismertségét is. Mások a városban megismert ételeket, viselkedést, technikai eszközöket honosították meg családjuk körében.

Tanulmányomban a cseléd és a szolgáló szavakat egyaránt használok, Kiss Anna megfogalmazása szerint az előbbi városias, az utóbbi falusias kifejezés, de ugyanúgy a házasságkötés előtti évek időszakára vonatkozik, amikor a legények főleg mezőgazdasági, a lányok pedig háztartási munkát vállaltak a tehetősebb szász falvakban vagy a közeli Erzsébetvárosban. Általános gyakorlatnak számított nemcsak Gógánváralján, hanem a környező falvakban is, hogy a fiatalok házasságkötésük előtt városi szolgálattal kerestek pénzt. *Anyian voltunk, hogy a nagyságuk nem fértek a korzón tőlünk.* A pénzkereset mellett a polgári életvitel elemeinek elsajátítása is célja volt a városi munkavállalásnak, ezért nemcsak a legszegényebb réteg lányai mentek el szolgálni. Továbbá a fiatalokban megvolt az a vágy is, hogy megismerjék a nagyvilágot, kikerüljenek a megszokott családi környezetből. Csak a nagyon módos gazdák, akiknek egy vagy két gyermekük volt, nem adták szolgálni a lányait, *nem voltak rászorulva.*

Nagy Anna 1920-ban Gógánváralján született, férje vezetéknéve után 1940-ben lett Kiss Anna, de tanulmányomban az egyszerűség kedvéért egységesen ezt használok. A településnek 1920-ban 759 lakosa volt, közülük 616 fő magyarnak, 135 románnak, 7 zsidónak, 1 pedig németnek vallotta magát (Varga E. 2008a: 30). Felekezeti szempontból a magyarok nagyrészt reformátusok, a románok pedig görög katolikusok voltak. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a 801 lakos közül 611 református, 133 görög katolikus, 28 római katolikus, 13 ortodox, 7 unitárius, 6 izraelita, 3 evangélikus volt (Varga E. 2008b: 19). *(1. kép)*

Kiss Anna szülei földművelésből éltek, 3–4 hold földjük volt, abban búzát, kukoricát, árpát, krumplit termesztettek. Édesanyja is volt lánykorában „Erzsébeten” szolgálni, de ennek részleteit nem ismeri. A szülők két tehenet tartottak, azokkal szántottak, hordták a gabonát, lovuk nem volt. Őt juhuk is volt a gyapjú végett, abból készült többek között a férfiak harisnyája. Szőlejük csak annyi volt, ami saját szőlő- és borfogyasztásukat fedezte. Főleg saszlát termeltek, ami sok gondozást igényelt; kékkővel és mésszel permetezték.

Kiss Annának négyen voltak testvérek, de fiútestvére ötévesen meghalt. Kiss Anna középső lányként a két évvel idősebb nővére útját követte: először Örményesre került szolgálni, majd az akkor már Erzsébetvárosban szolgáló nővére által ő is a közeli városban folytatta a munkát. Kiss Anna szegény családból származott, ezért volt szükség az ő keresetére is. Húgát, Rebekát viszont megkímélték a szülők: *Sajnálták, mert ő volt a kicsi.*

Csak egy évet szolgált Erzsébetvárosban: mielőtt férjhez ment, küldték el a szülei, hogy ott megtanulja a *városi dolgokat*, a takarítást, mosást, főzést.

Kiss Annának 9 évesen, mikor a második osztályt kijárta, kezdődött el Szászörményesen a szolgálata. Hozzá hasonlóan többen is ilyen korban mentek el szolgálni, tanulmányaikat nem folytatták, helyette gyakorlatibb tudásra tettek szert: *Ennyi volt a tanulás, de nem csalt meg senki soha életemben, se számításban, se olvasásban, semmiben.*

A szászok jöttek Gógánváraljára szolgálókat keresni, nem az év egy konkrét napján, hanem amikor épp szükség volt munkásokra. Általában egy évre fogadták meg az embereket. Ha jól megértették egymást, akkor több évig is egy családnál maradt a szolgálta. Kiss Annát is így vitte magával egy gazda: *Jött egy szász ember fel az utcán, keresett cselédet gyermeknek. Édesapám éppen kint volt az úton, azt mondta: „Nekem van egy leánkám.” „Ideadj?” „Igen, odaadom.”* S elvitt abba a pillanatba a szász.

Szászörményes is a vidék szőlőművelő falvai közé tartozott. 1930-ban 796 lakosából 644 szásznak, 107 románnak, 11 magyarnak és 34 cigánynak vallotta magát (Varga E. 2008a: 179). A szász nagygazdák saját pincékkel rendelkeztek, és a megtermelt bor nagy részét értékesítették. Kiss Anna visszaemlékezése szerint a szászok saját főgyasztásra szódával itták a bort. Míg a lányok a gyermeknevelésben, ház körüli teendők terén kaptak munkát, addig a szegényebb sorsú legényeket a szászok a munkaigényes szőlőműveléshez alkalmazták.

Szászörményestől csak egy hegy választotta el a falut, többen oda mentek szolgálni Gógánváraljáról, Kiss Anna nővére is ott dolgozott már. Amikor megtudta, hogy húga melyik családhoz került, igyekezett neki másik helyet találni, mert egy idős, ágyban fekvő asszony gondozását kapta feladatként, ami megterhelő volt egy kislány számára. A nehéz körülmények közül nővére révén egy másik szász családhoz került el, ahol egy kislányra kellett vigyáznia. Emellett apróbb feladatokat kapott, mint például azt, hogy reggelente, amikor a bivalycsorda elvonult a ház előtt, ügyeljen arra, hogy a bivalyok ne súrolják le a falat. Ám itt se maradt sokáig, mert egy cigánylánnyal barátkozott össze, akitől rühes lett, és mivel elvakarta a sebhelyeket, azok még nagyobbak lettek. Édesanyja a bonyhai orvoshoz vitte el, aki *rendelt valami olyan bűdös kenőcsöt, s avval édesanyám békent este és odaállított a tűz mellé, hogy szívódjék be az a zsír. Azután megfüröszött. Édesanyám úgy kikúrálta, hogy elmúlt aztán.*

Ezt követően 11 évesen került Erzsébetvárosba. Erzsébetváros a 18-20. században az erdélyi örmények egyik központjának számított, lakosságának összetétele jól tükrözte Erdély etnikai sokszínűségét: 1930-ban nemzetiség szerint 4067 lakosából 1647 volt román, 1445 magyar, 514 német, 32 örmény, 91 zsidó, 302 cigány, 7 szlovák és 29 „egyéb”. Az örmények asszimilációját mutatja, hogy 1850-ben a város 2.224 lakosából még 689-en vallották magukat örménynek (Varga E. 2008c: 10).

Kiss Anna szülőfalujában a román gyerekektől játék közben megtanult románul, egyik szomszédjuk is román volt, illetve az iskolában magyar és román könyvből is tanultak olvasni. Örményesen az őt befogadó családtól megtanult szászul, Erzsébetvárosban pedig németül, és itt fejlesztette tovább román tudását. Kiss Anna emlékezete szerint szász és román lányok nem mentek szolgálni. A magyar lányokat azért szerették megfogadni, mert ügyesek, szorgalmasak voltak, szépen öltözködtek.

Erzsébetvárosban először egy magyarul beszélő örmény családhoz került. Szokatlan ízvilágot ismert itt meg, az örmény ételeket nem tudta megszeretni. Ezek közül a savanyú krumpplilevesre és a hurutus angadzsabur levesre emlékezett. Ez utóbbival 2012-ben az örmények egy másik fontos központjában, Gyergyószentmiklóson ismerkedtem meg. Ezt az ételt a székelyek is átvették, napjainkban is népszerű eleme az ottani táplálkozásnak.

A kúp formájú, zöld színű hurutot tejből és petrezselyemzöldből készítik, ez adja a leves savanykás ízét. (Kiss Anna édesanyja csak tárkonyt és ecetet használt a levesek savanyításához.) Az angadzsabur pedig a levesbetétet jelenti: apró, kb. 2x2 cm-es négyzetű tésztdarabokba darált, sóval-borssal fűszerezett húst tesznek, és ezt főzik bele a zöldséglevesbe. Kiss Anna nem sokáig maradt ennél a családnál, mert a pincében az almát kellett válogatnia, amit nem szeretett.

A munkahelyváltásokról annyit mondott Kiss Anna, hogy ismerősei révén hírből hallott egy-egy munkalehetőségről, de a konkrét megállapodás édesanyja jelenlétében történt, ő irányította a lányát. Második erzsébetvárosi munkahelyén egy kisgyerekre kellett vigyáznia: *De ott már sokkal jobb vót, más vót az életem is.* Munkaadója mérnök, felesége pedig varrónő volt, a szüleinek saját varrodája volt. Kiss Anna jól érezte magát, nem adódott semmi probléma.

Amikor a lány megnőtt, új helyet keresett, és egy román házaspárhoz került: a férj közjegyző volt, a felesége pedig tanárnő a gazdasági iskolában. Kiss Anna szobalányként dolgozott, 11 szobát kellett rendben tartania: *Nem vótam nagy, de muszáj volt csinálni a dolgom. Felköltött a szakácsné korán, hogy pucoljam a szobákat. Egyik lábamon volt a kefe, a másikon a rongy. Elaludtam ott a földön, amíg vikszoltam a szobát.* A szakácsné magyar, római katolikus asszony volt, a konyhában szentek szobrai sorakoztak, köztük Pádai Szent Antalé is. Időközben a háziasszony rákos lett, és egy segesvári kórházban hunyt el. Gyermekeként Kiss Annának az itt töltött időszak meghatározó emlékét jelentette, hogy egyedül kellett a halott mellett virrasztania: *Ott virrasztottam a nagyságamat egyes-egyedül. A szakácsnő virrasztotta 12 óráig, én virrasztottam reggelig. Nagy gyertyák égtek, mert románok voltak. Muszáj volt, hogy nehogy valamelyik ledőljön s meggyúljon. Elvettem az imádságos könyvet és rúltam egy székre, és ott virrasztottam a nagysága mellett reggelig.*

Kiss Anna nem emlékezett a különböző családok ételei között jelentős eltérésre. Ebben az is közrejátszhatott, hogy ennél a román családnál is magyar volt a szakácsné, és városban elsősorban a polgári étrend ételeit készítették.

A „nagysága” halála után egy magyar családhoz került, de gazdája öngyilkos lett: nagy vegyeskereskedése volt, de szemben nyílt egy másik üzlet is, amiért az ő boltja veszteséges lett. (2. kép)

Ötödik, egyben utolsó erzsébetvárosi munkahelye egy német családnál volt, ahová 17 évesen került és 3 évet töltött. 1940-ben onnan ment férjhez. A családnak egyrészt műszaki cikkeket árusító üzlete volt (például varrógép, rádió, szerszámok), másrészt autó- és kerékpárjavító műhelye, de emellett kerékpárokat is kölcsönöztek. „Aztán ott megtanultam mindent németül a világon, ami csak létezett. A családban mindenki úgy beszélt, 3 év alatt meg tudtam tanulni. A nagysága bécsi volt, még románul se tudott, se magyarul, még szászul se.”

Kiss Anna feladatai közé tartozott többek között a takarítás, mosás, mosogatás. Itt tanult meg vasalni, stoppolni is. A mészárosnál a gazdasszonya utasítása alapján készpénzért ő vásárolta meg a friss húst. Emellett amikor autót hoztak mosatni a műhelybe, ő nyitott kaput, majd ő töltött vizet a kézmosáshoz. Az ezért kapott borralából egy-egy kötetnyek való anyagot vásárolt magának. Kiss Anna hálólhelye a konyhában volt. Olyan ágya volt, amit napközben asztalként használtak, éjjelre pedig kihúzva ágy lett belőle.

Míg falun a döngölt padlót csak felsöpörték, legfeljebb földdel hintették be és vízzel fellocsolták, addig a városi olajfestékekkel festett deszkapadlóra nagyobb gondot fordítottak: először száraz kefével, majd száraz ronggyal törölték át, s végül padlófényesítő krémmel kenték át, „vikszolták”. A szőnyeget udvari állványon színükkel befelé fordítva porolták ki, majd megfordították, és kefével és ecetes vízzel mosták le. (Többnyire

falusiak által készített rongyszőnyeg volt használatban, a perzsaszőnyeg ritkább volt.) Falun csak ronggyal pucolták meg az ablakokat, a városban viszont újságpapírral, attól szebbek lettek az ablakok. Falun mosogatáshoz hamulúgot használtak, városban pedig boltban kapható „2 lejes” szódát tettek a vízbe.

Kiss Anna nem emlékezett a fizetése pontos összegére, de arra igen, hogy egy évi szolgáltatásért egy új, Kayser márkájú varrógépet kapott a gazdától. A varrógépnek később nagy hasznát vette, a gyermekeinek is azon varrt mindenféle ruhaneműt. Másoknak azonban nem varrt pénzért. A varrógép akkor nagy értéknek számított, a faluban csak a módosabb családok engedhették meg maguknak. Más években pénzt kapott fizetségként, amit más lányokhoz hasonlóan a szüleinek adott, és a szülők használták fel, mikor mire volt szükség.

Munkaadói kisebbik lánya, Herta egykorú volt vele, ő is 1920-ban született, jó barátság alakult ki köztük. Herta jól tudott magyarul is, hiszen az üzletben elárúsítóként dolgozott, ahol a magyar vevőket is kiszolgálta. Azokon a vasárnapokon, amikor Kiss Anna szülőfalujába látogatott például táncalkalmak esetén, gyakran kölcsönkapta Herta kerékpárját, és azzal gyorsabban tette meg az utat: *Ott a németeknél megtanultam biciklizni, a kisasszonynak volt egy olyan szép biciklije. Akkor nem volt bicikli a faluban, csudája voltam a népeknek, hogy én jövök biciklivel haza... a falu végén leszálltam, megtöröltem szépen a portól, fényes volt, hátul volt olyan necc, hogy ne kapja be a szoknyámat. Jöttem, estére meg vissza is mentem.* Szüret alkalmával a kisasszony is elkísérte Kiss Annát, együtt bicikliztek Gógánváraljára. Kiss Annának sosem lett saját kerékpárja, csak a gyermekeinek, mert elmondása szerint a dombos vidéken nem tudta volna munkavégzéshez használni. Helyette gyalogosan vagy fogadott szekérrel jártak piacozni.

A német gazdasszony Kiss Anna szerint nagyon jól főzött, maga készítette el az ételeket, külön szakácsnét nem tartott, legfőljebb Kiss Anna segített neki a főzésben. Kiss Anna két ételt emelt ki az itt fogyasztott ételek közül. Az egyik a mészárszékből vásárolt marhahúsból, velős csonttal főzött leves, ami a magyar családoknál is kedvelt leves volt. Ilyet szülőfalujában nem fogyasztottak, hiszen nagytestű marha vágására ritkán került sor. Többnyire tyúkból készült náluk a húsleves, illetve disznóvágás után orjából. A másik étel a karós zöldbabból készített „fuszulyka paprikás” vagy „fuszulyka főzelék” volt (német nevére nem emlékezett Kiss Anna). Ehhez olyan mártást, „zaftot” készítet, mint amilyen a csirkepaprikához is készült: apróra vágott, dinsztelt vöröshagymát liszttel, tejjel, fűszerpaprikával, petrezselyemlevéllel sűrített, és abba tette bele az apróra vágott, sós vízben megfőtt zöldbabot. Mellé fasírtot vagy bécsi szeletet fogyasztottak, amiket Kiss Anna már ismert, édesanyja is főzött itthon ünnepi alkalmakkor. A tejfölt holdvilági (románul Hoghilag, németül Halwelagen) szász asszony vitte házhhoz szombatoként. Városban inkább olajt használtak a főzéshez, kevesebb zsírt fogyasztottak, mint falun. A német gazdasszony nemcsak a család, hanem az üzletben dolgozó inasok részére is főzött. Nem tett különbséget az ételekben, ugyanaz került az inasok tányérjába, mint az övékébe.

A német családnál nagy baj történt Kiss Annával: az udvaron lévő üstházban főzte a szennyes ruhát, de egy alkalommal az üst kilyukadt, ezért a műhelyben dolgozó inasok szobájában lévő vaskályhán kezdett el mosni. A gazdasszonya azonban előtte „gázolin”-t (tisztá benzint) tett a pecsétes abroszok áztató vizébe, amit Kiss Anna nem tudott. Ahogy a víz tetején fönnmaradt benzin kicsapódott a kályha tetejére, az felrobbant. A felcsapó láng elégette az egyik kezét és az arcát, és belekapott a hajába is. (3. kép)

Kiss Anna méterárut Erzsébetvárosban vásárolt, majd szülőfalujában varratta meg a ruháit egy varróasszonnyal. Nem érzett különbséget a szolgálati ideje alatt viselt és a falusiak által hordott ruhák között. Egybe varrt ruhát nem viselt, csak külön blúz, szoknya,

kötény összeállítás. A különböző falvakból származó cselédek ugyanazon divat alapján hasonló ruhaneműket hordtak, származásukra, identitásukra vonatkozó jegyekkel nem rendelkezett az öltözék, inkább a város társadalmán belüli helyüket jelezték.

A cselédlányok számára a vasárnap délután jelentette a kimenőt: miután végeztek a mosogatással, estig elmentek sétálni. Kiss Anna szászcsávási, küüllőszéplaki, bonyhai barátnőivel a szász templom előtti téren találkozott, ahol a cselédlányok csárdást táncoltak, a tánchoz pedig énekeltek. Külön zenész nem vett részt, csak az énekük után táncoltak. A cselédeknek vasárnap délután volt lehetőségük templomba is elmenni. A szülőfalu templomával szemben, ahol mindenkinek megvolt a saját kötött helye, városban oda ültek, ahol helyet kaptak. Legények nem vettek részt a vasárnap délutáni kimenőkön, a velük való találkozásra, udvarlásra a szüreti bál nyújtott lehetőséget. (4. kép)

Az erzsébetvárosi szüreti multság felvonulással nem járt, csak egy bált rendeztek a vendéglőben. A holdvilági szászoknál szolgáló magyar legények zenekart fogadtak, és mindegyikük hívott magának egy lányt. Kiss Annát egy bonyhai legény hívta el. A lányok fehér ruhát, piros „lájbi”-t (mellényt), fehér kötényt viseltek, a fehér ruha alján három piros szalag futott körbe. A pártát mindenki magának készítette: paplanhéra rajzolták rá a formát, majd „piros olajos”-nak nevezett anyaggal (más néven olajos kartonnal) bevonták, és fehér krepp papírral cifrázták ki. A bálon alkoholt nem szolgáltak föl. A lányok süteményeket vittek, Kiss Annának a gazdasszonya egy almatortát süített, azt vitte magával. Gazdái is elmentek megnézni, hogy táncol, ami a köztük kialakult szoros köteléket mutatja. (5. kép)

A szolgálati idő alatt a karácsonyok egy részét a munkaadóinál töltötte, de olyan családok is voltak (köztük a németek), akik hazaengedték: *Na, menj haza Anna, mert ünnepek van.*

Kiss Anna zsidó családnál nem szolgált, de egyik szolgálati helyén volt zsidó szomszédjuk. Az ott szolgáló lány mesélte neki, hogy a majorságot a sakterhez kellett vinni levágnak (a sakter végezte az állatok vallásos előírás szerinti vágását). A szigorú előírások miatt ennek a lánynak többlet feladata is volt Kiss Annához képest, sok libát kellett tömnie, és a libák harapásai miatt mindig sebes volt a keze.

1940. április 2-án került sor Kiss Anna esküvőjére. Gógánváraljai legényhez ment feleségül, akivel a falujában töltött pihenőnapjai alatt ismerkedett meg. Habár hiányzott neki a város, az ottani életszínvonalához képest sok mindenben hiányt szenvedett, de számára a szülőfalujába történő visszatérés volt a természetes folyamat. A német munkaadóival való szoros kapcsolatát mutatja, hogy a család részt vett a lakodalman, sőt ők vittek fényképeszt is a lakodalomba. Nászajándékba egy nagyobb üvegtálból és hat kisebb tálkából álló készletet kapott tőlük. Hazajövele után még használt háztartási eszközöket is kapott (pl. mozsár, szűrőtál, kávédaráló, amit cukor és bors darálására használt), amikre egykori gazdáinak már nem volt szüksége. (6. kép)

Német munkaadói későbbi életéről keveset tudott Kiss Anna. A II. világháború végén barátnőjét elhurcolták a Szovjetunióba kényszermunkára. A család az 1970-es években hagyta el Romániát, szinte mindent eladtak (pl. a Kiss Annát követő cseléd bútorokat vásárolt tőlük), és Németországban telepedtek le. Onnan is küldtek Kiss Annának képeslapot, de a település nevére már nem emlékszik.

Amikor Kiss Anna férjhez ment, édesanyjáiék stafírunként Marosvásárhelyen vásároltak egy rend bútort (4 széket, 1 asztalt, 1 sifonért, 1 kanapét és 1 kasztent), továbbá 6 nagypárnát, 2 kispárnát és egy derékaljat adtak középső lányuknak. A bútorok közül már csak a kaszten maradt meg a lakásban, a sifonér, azaz a szekrény pedig a műhelybe került a szerszámok tárolására. Marosvásárhely felé gyengébb kapcsolatuk volt, a

környező településeken élők számára a közelebbi Erzsébetváros jelentette a központot. A bútorokat azért vásárolták Marosvásárhelyen, mert az ottani gyári termékek kb. fele annyiba kerültek, mint a közelebbi asztalosok munkái.

Marosvásárhelyre az 1940-es évek második felében férjével „nyereségre”, pénzkereset céljával is gyakran jártak: a szászoktól megvásárolt „maláta pálinkát”, azaz törkölypálinkát vitték eladni. Ő és az ura is 10-10 liternyit vitt gyalogosan, átalvetővel. Sokszor elkapta őket az eső, megáztak. Mai szemmel nézve hosszúnak és sok időnek tűnik ez az út, de az akkori életmód felől közelítve ez volt a természetes: „Keresztül a hegyeken nem volt olyan messze.” Ebből a pénzből vásároltak ablakokat, zágóri szászoktól cserepet az épülő házukra.

Erzsébetvárosba szinte minden szombaton jártak piacra. Amikor gyalog mentek „majorsággal”, akkor hajnal 4 órakor keltek fel. Egy átalvetőbe két féloldalu kosarat vitt, egyikbe a tojásokat, másikba csirkét vagy tyúkot tett.

Erzsébetvárosi kapcsolata életének későbbi szakaszában is segítséget nyújtott számára. Az 1950-es években 5. osztályos korától két gyermeke Erzsébetvárosban, egy gyermeke pedig Vámosgálfalván folytatta tanulmányait. Mivel Kiss Annának a mezőgazdaságon kívül egyéb pénzbevételek nem voltak, a kis területen is nyereséget hozó kertészkedésbe kezdtek, és ebből fizették gyermekeik taníttatását, kollégiumi elhelyezését. Fő terménynek a piros (Magyarországon lilának nevezett) hagymát választották, mert „A hagyma olyan növény, hogy az mindenkinek kell. S mindenki használja... Mindenki abból vett leg többet.” Gógánvára Oláhszentlászlóról (Laslau Mare) románok szerkelrel hozták eladni a hagymát, innen jött a hagymatermesztés ötlete. Nappal a mezőn dolgoztak, éjjelente készültek a piacra: a padlásra felhordott hagymát tisztították, válogatták. Kiss Anna szorgalmát mutatja, hogy egy éjjel akár 50 hagymakoszorút is felfont 20-20 fej hagymából. A hagyma mellett 5-6 zsák sárgarépat, 3 zsák petrezselymet, egy zsák zellert is vittek eladásra. Amellett, hogy szép volt az áruja, az is sokat számított, hogy sokan ismerték őt a városi szolgálata idejéből, és ezért tőle vásároltak, megbíztak a munkájában. Ennek az időszaknak a kollektivizálás vetett véget: habár nem akartak belépni (épp akkor ültettek saját szőlőt), de muszáj volt.

Kiss Anna későbbi élete során csupán az erzsébetvárosi piacon, illetve a környező falvak szász lakosaival történő gazdasági kapcsolatok során használta a szász és a német nyelvet, Gógánvára alján nem volt rá szüksége. Csak az utóbbi években beszél az azokon az alkalmakon, amikor meglátogatja őt és családját egy zsidvei (románul Jidvei, németül Seiden vagy Seibrich) születésű idős szász asszony, aki férjével a faluban telepedett le.

Saját közösségébe visszatérve passzív tudássá vált az Erzsébetvárosban megszerzett ismereteinek nagy része, egyéniségéből adódóan ehelyett inkább a falusi társadalom értékrendjét követte, de beleszólt az életét megkönnyítő technikát: a városról hozott varrógéppel történő varrást, háztartási eszközöket, illetve erzsébetvárosi kapcsolatrendszerének is köszönhető, hogy az 1950-es években elő tudta teremteni a gyermekei taníttatásához szükséges összeget.

A térségben az 1940-es évektől kezdődően olyan társadalmi változások zajlottak le, melyek révén a multiethnikus viszonyok napjainkra jelentősen megváltoztak. Az örmények, zsidók és szászok szinte teljesen eltűntek. A szászok egy részét a Ceaușescu-diktatúra idején adta el az állam Németországnak, 1989 után pedig szabadon hagyhatták el szülőföldjüket egy jobb világ reményében. Csak az idősebb generáció tagjai közül élnek még néhányan itt, utolsóként gondolva a temetőket és a templomokat, illetve elköltözött rokonaik házait. Az egykori szász falvakban nagyrészt cigányok laknak. 2013 nyarán a szász falvakat járva a lepusztultságukban is a szászok gazdag múltjára emlékeztető házakból napjaink divatos balkáni zenéje hallatszott.

Az etnikai folyamatok megváltozásával megszűnt a vidékre egykor jellemző munkamegosztás. Emellett a kollektivizálás, majd az utóbbi két évtized modernizációs folyamatai következtében erősen megváltozott az itt maradottak életmódja. Ezért is tartom lényegesnek Kiss Anna történetét, mert ezen keresztül még bepillantást nyerhettünk egy eltűnt világba.

SZAKIRODALOM

DANKÓ Boglárka

2011 Hétfalusi csángó cselédek Bukarestben. In: Bereczki Ibolya – Cseri Miklós (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 26. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 23 195–202.

KÓS Károly

1978 Építkezés. In: Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 13–98.

OLÁH Sándor

2000 Egy társadalmi gyakorlat eltérő értelmezései. Városon szolgáló humoródalmásiai emlékezései. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): *„A Homoród füzes partján...” Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 149–163.

PETI Lehel

2014 Gazdasági stratégiák és társadalmi viszonyok a Kis-Küküllő vidékén. In: Bereczki Ibolya – Nagyné Batári Zsuzsa – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 26. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 181–207.

PETI Lehel – SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)

2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár.

POZSONY Ferenc

1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai*. (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

1998 *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban*. (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2009 *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 6.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

SZABÓ Árpád Töhötöm

2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

VARGA E. Árpád

2008a *Maros megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai*. Elérhetőség: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/msetn02.pdf>

2008b *Maros megye településeinek felekezeti adatai 1850–2002*. Elérhetőség: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/msfel02.pdf>

2008c *Szeben megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai*. Elérhetőség: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/sbetn02.pdf>

VASS Erika

2012 *A Hunyad megyei református szórványmagyarság*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

VASS Erika – BUZÁS Miklós

2007 Erdélyi épületegyüttes a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Telepítési koncepció 2006. november. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 20. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 227–266.

MULTIETNICITATE ÎNTRE CELE DOUĂ TÂRNAVE ÎN ANII 1930 PRIN VIAȚA UNEI SERVITOARE DIN GOGAN VAROLEA

În lucrarea de față prezint acei zece ani din viața lui Anna Kiss, născută în 1920 la Gogan Varolea, în care și-a părăsit temporar satul natal pentru a lucra ca servitoare. Și-a părăsit căminul la vârsta de 9 ani, prima dată servind într-un sat locuit de sași (Ormeniș), apoi la Dumbrăveni. În tot acest timp a ajuns în contact cu sași, armeni, români și romi. Prin narațiunea ei se dezvoltă în fața ochilor noștri caracterul multiethnic al regiunii, respectiv apar unele elemente ale culturii moderne, burghezești, pe care le-a utilizat și mai târziu în viață (de ex. mașină de cusut, obiecte menajere, cusut, călcat).

ETHNIC DIVERSITY BETWEEN TÂRNAVA MICĂ AND TÂRNAVA MARE THROUGH THE LIFE OF A MAIDSERVANT FROM GOGAN VAROLEA

Ten years of Anna Kiss's life is presented in my paper, the time when she temporarily left her native village and took a job as a maidservant. Born in Gogan Varolea in 1920 she got away from home at the age of nine and went to a Saxon village first (Ormeniș), and then to Dumbrăveni. During her service she got in touch with Saxons, Armenians, Romanians and Gypsies as well. Based on her own account the ethnic diversity of the region is unfolding before us, plus some elements of civic culture that she made use of later in her life (e.g. sewing machine, house hold appliances, darning, ironing).

KÉPEK

1. Kiss Anna cselédkönyvben szereplő fényképe (Erzsébetváros, 1930-as évek)

2. Kiss Anna barátnőivel (Erzsébetváros, 1937)

3. Kiss Anna (balról a második) barátnőivel (Erzsébetváros, 1938)

4. A szüreti mulatság résztvevői Erzsébetvárosban, Kiss Anna a bal szélén ül (1930-as évek második fele)

5. Kiss Anna (jobbról) a szüreti bálban barát-nőjével (Erzsébetváros, 1939)

6. Kiss Anna lakodalmi fényképe (Gógánváralja, 1940)

CSÍKI TAMÁS

A TÁRSADALMI MOBILITÁS EMLÉKEZETE A FALUSI TÁRSADALMAKBAN¹

A parasztság társadalmi mobilitásának interpretációit nemcsak a különböző tudományok módszertana, hanem az 1945 előtti és utáni politikai hatalom ellentmondásos, egyszerre jelenlévő modernizációs és antimodernizációs ideológiája, valamint a falusi világ 20. századi átalakításának programjai határozták meg. A két világháború közötti etnográfától, mely a parasztság mozdulatlanságát vallotta, és a felbomlás előtt álló népi kultúra megmentésére figyelmeztetett, távol állt a társadalmi változások kutatása. Erdei Ferenc a parasztságot ugyancsak felbomlásra ítélt „rendi szerkezetként” jellemezte, és a „paraszt társadalomformákból” való kibontakozás ideáltípusaként az agrár-polgárságot és az agrár-munkásságot (a polgárosodást és a proletarizálódást) jelölte meg. Megalkotott kategóriái: „még parasztok”, „romlott parasztok”, „már nem parasztok”, valamint a „földtől és a faluból menekülők” mind-mind ehhez a gondolathoz kapcsolódnak (ahogy a későbbi „utóparasztok” is), és az általa szükségszerűnek tartott vagy vágyott fejlődésről, és nem a történeti-társadalmi folyamatokról tanúskodnak (Erdei 1942: 60–81).

A II. világháború után a történetírásban és az etnográfiában is új értelmezések váltak meghatározóvá. A parasztság „belső bomlásának” tézise változatlanul érvényben maradt, ami immár a mezőgazdaság tőkésedésének és ezzel összefüggésben a „kisajátítás és a differenciálódás” következménye: az árutermelés igényeihez igazodó (sőt „zsugorgató”) szűk réteg növelte birtokát és vagyonosodott, míg a többség elszegényedett, és a törpebirtokkal rendelkező vagy teljesen nincstelen agrárproletárok közé süllyedt (Orosz 1972: 9–145).

Ez a szemléletmód határozta meg az etnográfiai, pl. a tiszai gyűjtemények feldolgozását (Kardos 1997: 112), amivel szemben Fél Edit és Hofer Tamás áttérő kutatása kínált alternatívát. Ők nemcsak az intra- és inter-

1 A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

generációs mobilitás (a fölfelé törekvés) stratégiáit vizsgálták, hanem a szegényedés és a vagyonosodás falusi megítéléseit, az egyének és a családok „emelkedésének és süllyedésének” tapasztalatait is. Ugyanazokat a folyamatokat más-más nézőpontból és értékrend szerint. Az emelkedés pl. éppúgy következhetett a gazdákat identifikáló csoportosajátos ambíciókból (a parasztemberbe beleszületett a vagyonosodási vágy), mint egy múltba helyezett „csodás” eseményből (amikor a zsellértársaságnak a földjét árkozták körül, Veres Sári egy begrébe pénzt talált... az apja hamarosan földet vett). De az életutak szakaszainak: hogy az emberek előbb utolérjék, majd elérjék magukat, szintén a helyi közvélemény által meghatározott jelentései voltak (úgy van ez, ha egyszer eléri magát az ember, mindennek tele van, szinte magától megy előre. Ha egyszer a jószág meghízik, már nem hányja le a húst könnyen magáról). A cselédek és a napszámosok helyzetének változatlanlanságát másként ítélték meg a gazdák (bele vannak ragadva a trágyába), mint e léthelyzetet saját sorsként megélők (aki szegényül kezd az életet, végigkíséri a szegénység haláláig), ugyanakkor megkülönböztették és minden bizonnyal másként viszonyultak a természeti csapások miatt földönfutóvá váló Isten szegényeihez, illetve az önhibájukból: gondatlanságuk vagy életmódjuk miatt lecsúszott maguk koldusaihoz. Az elvándorlás, a föld népéből kiválás: pl. a fővárosban vállalt napszámos vagy ipari munka egyaránt lehetett elismert társadalmi erőfeszítés, ha azt a földszerzés motiválta és visszatérés követte, valamint lezúllás, ha a városi integrációval zárult le (hiába, csak pesti csavargó lett a fiam). A helyzetváltoztatások és a fixációk jelentéseit tehát ezúttal is az áttányi közvélemény alakította ki (Fél-Hofer 2010: 259–284).

Az 1960-as és 1970-es évek szociológiai kutatásai ihlették Molnár Máriát, aki egyetlen település, Borsodgeszt II. világháború utáni társadalmi átrétegződését vizsgálta. Ő az egy-mással nehezen összevethető 1945 előtti és a téjeszesítés utáni foglalkozási csoportokon kívül a migrációt, valamint a családtípusok és az életmód változását is nyomon követte, amit statisztikai adatokkal, illetve örökölt tipológiákkal ábrázolt (pl. nagy- és kiscsaládok). A társadalmi folyamatok vagy a „felfelé mobilitás” akkor lesz érzékelhető, amikor egy-egy életpálya-részletet mutat be: az 1920-as években földnélküli cseléd, 1929-től csordás és éjjeliőr R. N. K. 1945-ben három hold földet kapott, és a kiscsordák közé emelkedett. Majd feles művelést is vállalt, és az 1959-es téjeszesítésig megduplázta birtokát (Molnár 1986).

Molnár Mária az 1980-as években a két világháború közötti paraszti mobilitás egyik legvitatottabb és inkább csak a korabeli közéleti és politikai diskurzusokból ismert dimenziójával, az iskolai mobilitással folytatta kutatásait. A mezőkövesdi gimnázium szerepét vizsgálta a parasztság „társadalmi mozgásában” és módszere is megváltozott: az apa foglalkozását rögzítő beiratkozási naplókat használta, valamint húsz interjút készített, melyek az egyéni és a családi aspirációkat s az iskoláztatás élményeit is illusztrálták. A szerző arra a meglepő következtetésre jutott, bár a foglalkozási kategóriák ezúttal is bizonytalanok, hogy az 1920-as években a diákok 30%-a „földműves foglalkozású” családból származott, miközben az egykori szereplők másként „emlékeztek” (nagyon kevés parasztyerek volt, a gimnázium nem a parasztoké). A parasztság iskoláztatásának egykori diskurzusai (a „paraszt” szemantikai kódjai²) tehát a múltkonstrukciókat is meghatározták; a kulturális mobilitás ugyanakkor nem garantálta a társadalmi státus megváltozásának önzonosságá válását (se úr nem voltam, se paraszt, csak lebegtem, sehova sem tartoztam) (Molnár 1989).

Az 1980-as években a strukturalista kutatások a szociológusok és az etnográfusok között is egyre népszerűbb egyéni életutak gyűjtésével egészültek ki. Andorka Rudolf a hagyományos ISA-paradigmát bírálta,³ mivel az nem ad választ arra, hogy a mobilitás „tény-

2 Volt egy olyan fiú, aki gazdálkodónak ment. Ezen elcsodálkozott mindenki, miért jártál akkor gimnáziumba, kérdezték. Elítélték, hogy minek járt iskolába, ha paraszt maradt (Molnár 1989: 50).

3 A Nemzetközi Szociológiai Társaság 1950-es években kialakított módszere.

legesen mit jelentett az érintettek számára, javult-e vagy romlott a társadalmi helyzetük, és szubjektíve hogyan élték meg ezt a társadalmihelyzet-változást.” Ezért a biográfiai vagy élettörténet-módszerre hívta fel a figyelmet, mely „közel áll a szóbeli történelemhez”, és maga is családtörténeteket, köztük parasztszaládok több generációs életútját mutatta be. Pontosabban ennek demográfiai-foglalkozási adatait, ami szerinte a „nagy strukturális folyamatok” egyéni történeteket meghatározó szerepét illusztrálja (Andorka 1991: 957–974).

A lokális társadalmak monografikus kutatását és az egyénekig lebontható falutörténet megírását tűzte célul az a munkacsoport, mely 1983 és 1985 között Besenyőtelken készített több tucat életinterjút. Ezek egy része nyomtatásban is megjelent, és az utószó a szereplőkkel folytatott beszélgetések tanulságait rögzítette. Az élettörténetek a „jelentéktelennek tetsző” hétköznapiokból tevődtek össze, de nem nélkülözték a „valóság-élmek mitikus átköltését” és az „önmitológia-alkotás” szándékát sem (Őrszigethy–Szuhay 1990: 175–178). Hasonló konklúzióra jutott a „családtörténeti narratívákat” gyűjtő és a szimbolikus család képzetéig eljutó Boreczky Ágnes is: a család nemcsak viselkedésmódokat és értékeket közvetít, hanem mítoszokon és elbeszélte történeteken (családképeken) keresztül szocializál, és az örökölt narratíváknak legalább a „szimbolikus időn és téren belül, mozgástérnövelő funkciójuk van” (Boreczky 2002: 33–64).

Csupán néhány munkát idéztem fel, ami arra a következtetésre vezet, hogy miként a parasztság osztálystruktúrában való elhelyezése, úgy e szerkezetben való mozgatása is bizonytalan. A „birtok” és a „kereset” (jövedelem) szerinti osztályok⁴ változatos kategóriái voltak használatban (törpe-, kis- és középbirtokos parasztok; szegény-, módos és vagyonos parasztság), ám a történeti, szociológiai és néprajzi kutatásokat sem e csoportok közötti mozgások, hanem a parasztság, akár rendként, akár osztályként való felbomlása érdekelte, ebből következően pl. a foglalkozásváltást vagy a migrációt egyirányú folyamatnak minősítették.⁵ A családtörténetek és az egyéni életutak, továbbá az ezeket elbeszélő visszaemlékezések vizsgálata tette (tehette volna) lehetővé e szemléletmód kiegészítését, és ahogy Andorka Rudolf fogalmazta, a „társadalmihelyzet-változás” megélésének bemutatását (Andorka 1991: 959). Az interjúkat mégis inkább a múlt társadalmi valóságának, semmint a mobilitás tapasztalatainak megismerésére használták, és a nyelvi elemzésük is elmaradt.

Magam bizonytalan vagyok abban, hogy a következő néhány visszaemlékezés (amit ezúttal röviden tudok elemezni) alkalmas-e a megélt társadalmi helyzetek érzékeltetésére, az azonban felvethető, mit tudhatunk meg a falusi társadalmak „mobilitásáról”, ha az egykori szereplők történeteinek keresztül közelítünk hozzá. Elsőként egy kiskunhalasi gazda, Gyenizse Lajos 1932-ben írt visszaemlékezéséből idézek.

Édös apámnak is volt már ez időben 45 frt redencziója, amire neki is mértek erre a tagosításkor⁶ javából-rosszából vagy 70 holdat; édös anyám is ezen inséges időben kapta meg apai-anyai jussát készpénzzül, 800 frtokat, amelyen 16 lánáz szántó földet vevőgedtek össze, amiknek a jövedelmét továbbra is a föld vételekre fordították apránként, hogy a széttagoltságban fekvő birtokaik egybe olvaszthatókká legyenek... Az öröklött 60 holdnyi földjük is 5 darabban s különböző nagyság és minőségűek voltak, úgy hogy a 260 holdnyi föld tulajdon nagyon szét tagolt állapothoz fektűt. Már ez évben⁷ is lett a rokonoknak a jussából eladó, mert ők a jussukat olyan sok drb-ban kapták, mint édös apám. Az ilyen eladódá lett földet azért is meg kellett vennie, hogy a gazdasági akadály kisebb legyen, nem pedig azért, hogy a birtoka nagyobb legyen, s amíg az eggyik ki sem volt egészen fizetve, már ott volt a másik kényszer vétel. Így ment ez vagy

4 Max Weber kifejezése.

5 Az „utóparasztai hagyományok”, valamint a „visszaparasztosodás” problémájára nem térek ki.

6 1862-ben.

7 1875-ben.

18 éven keresztül... 1869 őszén az uri gyerekek mind, akikkel együtt jártam a 4-ik osztályba, beiratkoztak a gimnázium 1-ső osztályába. Az iskolai pajtáskodás engem is sarkalt a beiratkozásra, s otthon sikerült kikönyörögnöm, hogy engem is beirattak... Öregapám ki adta a parancsot édös apámnak, hogy Pista, ezt a gyereköket ki vidd a tanyára, ne taníttasd urnak, van már az elég, ezeknek se jutt már elég hivatal... Az én foglalkozásom 1871-ben sok féle volt. Kitavaszkodáskor a kanász kibetegedett, így én lettem a kanász, 2 hónap múlva az felgyógyult, lettem bárány pásztor meg isztrongás is, majd fejös tehén pásztor, nyomtatás idején meg lóhajtó az ágyáson... 1875 végére meg szűnt végleg a további pásztorkodási foglalkoztatásom, és béressé léptettek elő, s a következő évben már én voltam az ökrész béres, István bátyám meg a lovász béres. Mikor 70-ben az iskolából kikerültem, kaptam édös apámtól 1 fekete nőtényi bárányt, a bátyám is kapott, a szaporodékjuk a miénk volt a gyapjujukkal együtt, és ha 10-ig szaporodott, akkor el kellett adni és csak három maradhatott. Nekem 70-től 75-ig annyit szaporított az az 1 bárány, hogy 1875 őszén 1 elő hasi fias üszőt vett édösapám a vadkerti vásáron 50 forintokért, így béressé löttemkor marha tartásom is lett... Ez évber⁸ én is avanséroztam, mert ez évben már éjjeli ökör legeltető is kezdtem lenni, a kézzeli vetés, széna boglya, kazal megrakására is reá szorítottam... 1887-ik évben meg is nőülhettem, az az év volt az, amikor a szolgálai minden napi foglalkozáson könnyíthettem. Már ekkor az 1870-ben kapott bárány nevelményéből jövedelmemből nem csak néhány drb juh és szarvasmarhám is volt, hanem 14 hold jó és buczka talajból álló föld vételem is volt, s kevés költő pénz is ált rendelkezésemre; a család alapításnál ez jó kisegítő is lett... Az 1915-ik év január 3-án halt meg az édes anyám 81 éves korában, ekkor lettem én a magam gazdája. Tehát 57 életévem betöltésekor szakadtak a nyakamba végleg a termelési munka és az élet mindenféle gondjai, s csak 17 év óta fáradoztattnak azok engem... Lajos fiam ki járta a 4 elemi és a 2 ismétlő osztályt, 1-ször is birka pásztorságot tanult, azután meg a kézi munkásságot. Gyakran átszökött az utcánkban levő Bornemisza sógor Kovács műhelyébe, ahol szeretett segíteni a vásra verni. Kovács, az nagyon szeretett volna lenni! De hát ide kint is szükség lett a családi segítségre és ennek a meg tanulására... Az Antal nevű fiam 1907 január hó végén, a gimnázium III-ik osztályából álván ki, és pedig azon gazdasági ok miatt, hogy nem kaptunk, azaz nem birtam kanászt fogadni, mert nem volt kit föl fogadni. Mivel ez időben a fölött cseléd is nehezen volt kapható, úgy hogy csak 1 bérest és 1 gulyást bírtam kapni, így a Lajos lett a 2-ik béres, a Károly fiam meg a kocsis, vagyis lógondozó, s ha szántani kellett, ő lett a 3-ik ekefogó (Gyenizse 1977).

Gyenizse Lajos 1857-ben született, memoárja, mely egy néprajzi gyűjtő szorgalmazására készült, közel 70 évet ölel fel, és a szerző naplószerűen, az egymást követő évek számára legfontosabb eseményeit idézi fel. A terjedelmes szövegből csak részleteket mutattam be, de ez is alkalmas lehet az életút a szóbeli elbeszélésnél átgondoltabb és rendszerezettebb megalkotásának értelmezésére. Az első emlékek 1862–63-ból valók: ekkor osztották fel Halason a közlegelőket és tagosították a birtokokat (apja 70 hold földet kap), s az ezt követő önállósulás hosszú folyamata rendezi az eseményeket lineáris történetté. A naplóíró az első gimnáziumi év elvégzése után, nagyapja akarata, szomorú érzelmekkel került ki a tanyára. Sokféle munkát végzett, majd 1875-ben a bátyja mögött, aki a lovas fogatot hajtotta, ökörfogatos béressé léptettek elő. Néhány év múlva a kiemelt presztízsű éjjeli ökörlegeltetésben is részt vett (1878-ban avanséroztam), és önálló marhatartással büszkélkedhetett. Harminc évesen nőült, és ekkorra már nemcsak jószágból, hanem 14 hold földből és kevés költőpénzből álló különvagyonra volt.

Apja halála után (1893-ban) az örökösödést végrendelet szabályozta. A birtokot a két fiú között osztották fel,⁹ anyjuk élete végéig haszonélvezeti jogot kapott, és lehetőleg

8 1878-ban.

9 A naplóíró nőülése után is a családi gazdaságban maradt, bátyja 1882-ben ment külön.

minden héten egyszer a munkatevékenységünkről, bevétel és kiadásunkról kellett neki beszámolnunk. A meghalt lánytestvérük kiskorú gyermekeiről szintén a végrendelet gondoskodott, oly módon, hogy Lajost négy év alatt tízezer forint kifizetésére kötelezte. (Ez végül nyolc év alatt, kb. száz kishold föld eladásával teljesült.)

1887 és 1892 között született Gyenizse Lajos négy gyermeke (Lajos, Károly, Krisztina és Antal), akik az elemi iskola elvégzése után sorra a tanyai gazdaságba kerültek. A szocializáció tehát az előző generáció mintáját követte, és míg egykor az emlékirónak, ezúttal (1907-ben) Antal fiának kellett a gimnáziumot abbahagynia (mivel *nem bírtam kanászt fogadni*). Az ifjabb Lajos számára pedig a vágyott kovácsmesterség lehetősége szűnt meg.

Az 1910-es években a gazdaság mégis állandó munkaerő-hiánnyal küszködött. Krisztina 1913-ban ment férjhez (*így a munkaerő eggyel fogyott a háznál*), a fiúk pedig 2–3 éves sorkatonai, kiegészítő, majd háborús szolgálatra vonultak be. Lajos orosz hadifogságba esett (ahonnan nem tért vissza), Károly a fronton tüdőlővést kapott, és 1920-ban meghalt, így a gazdaságomban egy férfi családi munkaerőm maradt, aki az előregedett éveimben a felügyeletben helyettesít. A háborút túlélő fiú tehát nősülése után apja gazdaságát irányította, és gyermekei iskoláztatásával a család – az előző generációhoz hasonlóan – két részre szakadt. Antal fia ugyanis 1927-ben lett elemista, ezért Gyenizse Lajos felesége a városi házba költözött, míg a tanyán az idős gazda, a fia és annak felesége élt (Gyenizse 1977).

Ha a mobilitást az emlékiró tapasztalatában próbáljuk megragadni, a bevezetésben említett értelmezésektől eltérő következtetésre jutunk. Ennek közege a család, Gyenizse státusát a munkaszervezetben betöltött helye (*foglalkozása*) és annak változása határozza meg, amit a családfői hatalomnak alávetett munkaviszonyként él meg (*béressé léptettek elő, szolgai mindennapi foglalkozásomon könnyíthettem*). Az önállósodás ugyanakkor pontosan szabályozott: a jószágtartástól a különvagyon szerzésén és az öröklésen át anyja haláláig tart, amikor a *maga gazdájává* vált. E generációról generációra rögzített életpálya, az öröklődő kulturális és szocializációs minták biztosítják a család státusreprodukciónak. Ez akadályozza meg az egyéni ambíciókat, Gyenizse Lajos, majd Antal gimnáziumi tanulmányainak befejezését (ahogy magát, a fiait is *béresnek* nevezi), és ennek tudható be, hogy emlékezetében a szülei és a saját földvásárlása sem a vagyon gyarapodásaként, hanem az örökölnödség után feldarabolt családi birtok helyreállításának morális kényszerévé jelenik meg. De a családi hálózat gondoskodik az árván maradt gyermekekről is.

Ez a perspektíva hogyan alakította a narratívát? Feltűnő az elbeszélés demográfiai események, családciklusok (születések, házasságok és halálozások) szerinti tagolása. Nyoma sincs viszont múltbeli konfliktusoknak vagy érzelmeknek, az emlékiró gyermekei születését éppúgy szenvtelenül említi, mint fia hadi sérülését és halálát, amihez csupán annyit fűz hozzá: így aztán gazdaságomban 1 férfi családi munkaerőm maradt. A konfliktusok helyett az engedelmesség és a kötelességtudat, továbbá a tekintélyelvűség, a családi kapcsolatokat szabályozó alá- és fölérendeltség válik a múlt eseményeinek jelentést adó és azt narratív történeté alakító koherens értékrenddé: Édesapám, mint családtag fiúi kötelességet teljesített, és öregapám amikor csak kívánta, mindenről el kellett neki számolnia... Ez évre lett édesapám önállóan a maga gazdája. Ki is adta reportul nekünk, gyerekek szót fogadjatok, és iparkodjatok mindent jól csinálni, mert ezután minden a ti érdekeitekért fog történni, nehogy vénségtekre vagy előbb a más tarlójára szoruljatok. Ez nemcsak tanács, hanem feddés is volt, mert hozzátette: megértettétek... Emberé a munka, Istené az áldás – így van ez ma is. Lerögzítem e helyen, hogy a gazdasági életben a múltban eredményt, vagyis vagyongyarapodást csak úgy lehetett elérni, hogy nemcsak a gazda volt dolgos és szorgalmas, hanem annak a felesége, mint gazdasszony is erős akarattal

neki hasalt a reá háramló munkának, ilyenre nevelve az utódot, mert az is csak úgy tudja az örökményét megtartani (Gyenizse 1977).

Ezek a szövegrészek végül Maurice Halbwachs 1920-as évekbeli, Gyenizse memoárjával közel egykorú megfigyelését erősítik meg: a családi emlékezetközösség a generációkon át öröklődő morális rend és egyúttal e kisközösségek múltjának is a fenntartója (Halbwachs 1992: 54–80).

Nem lehetünk biztosak abban, hogy a család mindenki számára efféle szilárd értékrendet és persze az önálló gazdálkodáshoz szükséges anyagi javakat örökölt. A következő interjút Fél Edit 1952-ben Mezőkövesden készítette.

Mikor én megkezdtem, akkor abból a földből nem sok ment négyfele. Két katasztrális hold. A portát négyfele tettük. Nyíltra ment minden. A legfiatalabbat kihagytuk az apámmal. Apánk mondta, ehhez ne nyúljatok, ez az enyim marad. Négy asszony menyecske volt együtt. Amikor apánk mondta, má gyerekek el kell válni, mert sokan vagyunk a földhöz. Ehhez a vagyomhoz sok lett a család, mondta sokszor apánk, egyeztetek meg a házra, meg a földre. Meg is egyeztünk azután szó nélkül. Apánknak mérést adtunk mind. Volt olyan eset, hogy mikor kimértük apánknak, nekünk nem maradt semmi. Lóból nem ment senkinek, az ott maradt a legkisebbnél, gondjaviseletére az öregeknek, meg egy darab földet is hagytak neki ugyane célból. A feleségem amit hozott, az a bútor volt, nekem a ruhám kiadták, meg egy pár zsákot. De nagyon csekély volt az. Eke egy volt, az maradt. Kaszát kaptunk, kapát is. 1900-ban történt a megválkozás, ekkor egy félházból kerültünk. Család még nem vót. Láttam má, így nem élünk meg. Én soha életemben nem vótam se szóga, se summás. [Hat hónapra summásnak szegődött el, majd utána még nyolc hétre napszámosnak. Mit keresett ezzel?]¹⁰ Nagy vagyont! Hat kiló szalonna, hat liter pálinka, 30 kiló liszt járt minden hónapra, hús mindennap, kivéve pénteket. Hatos kommenció volt. Annyi szalonnát spóroltam meg, hogy egész télen abból élünk, nem kellett hizlalni. [A munka után] itthon főztem, feketéztem,¹¹ meszeltem, azért, hogy a feleségem keze piszkos ne legyen.¹² Mindég gyűlt a pénz, ami gyűlt, rakásra tettük. Szereztünk földet vagy a lakást nagyobbítottuk... Ha egyszer már szétmegy a vagyom, nem tud jószágot állítani, nem lehet szaporítani. Tudtuk, ha szétmegyünk, szegények leszünk. Elhatároztam, veszek egy lovat és kocsi. A feleségem kétségbe esett, hogy mit csinálsz. Mi lesz, ha nem megy befele a pénz... Közben szaporodott a mi pénzünk. Hozzáfogtunk földet venni. Hun egy hódat, hun kettőt. 1914-re már volt fél hold szőlő, 8 hold föld. Mindég vót heverő pénz. Mindég kamaton vót a pénzem. A szép ház megvót, a fiam nősülni akart, megnősítettem. Megszaporodott a vagyom. Egy holdat adtak az asszonnyal is, hogy teremjen, vegyen rajta ruhát, mert ő harmadik lány volt... Később kapott egy lovat és 10 hold földet. Még azt is megnéztük, hogy honnan szeljük a kenyeret, mióta a magam gazdája vagyok.¹³

Ebben az elbeszélésben a generációk különválása és az öröklés a kiindulópont, ami minden családtag helyzetét megváltoztatja. Gyenizse Lajos memoárjában ez tudatos családi stratégia és az önállósulás hosszú folyamatának a része. Köteles József emlékeiben demográfiai kényszer (a vagyomhoz sok lett a család), és az elszegényedés előidézője. De mit jelent számára ez a nehezen meghatározható léthelyzet? Az önálló megélhetést nem biztosító töredékföldet, a gazdálkodáshoz szükséges mezőgazdasági eszközök és átlatok hiányát, valamint a testvéreivel megosztott portát és házrészét.

A szegényedés meghatározott életszakaszhoz (vagy családciklushoz) kapcsolódik (a megválkozásakor Köteles 23 éves), és az ebből kitörés motiválja az emlékező cselekedeteit.

10 Fél Edit közbevetése.

11 A padlót mázolta.

12 Ő ugyanis „éjfélről éjfélre” a varrással kereste a pénzt.

13 Köteles József (sz. 1877. Mezőkövesd). Néprajzi Múzeum, EA 2617.

A kényszerűen vállalt summás-, napszámos és cselédmunkát, ami a számára *nagy vagyont* jelentő havi komenciót biztosítja, a feleségét tehermentesítő ház körüli teendők ellátását és nem utolsósorban az életformává váló minimalizált fogyasztást és szüntelen kuporgatást (*mindég gyűlt a pénz, ami gyűlt rakásra tettük*). De az újabb családi eseményt: a fia megházasodását szintén a földszerzést segítő tranzakcióként értékeli (*megszaporodott a vagyon, egy holdat adtak az asszonnyal*).

A társadalmi emelkedés nem kizárólag önerőből történt, annak más csatornáit is voltak. A föld-, a ló- és a kocsivásárlás ugyanis a személyközi kapcsolatait is megváltoztatta: a munkaadóknak alárendelt alkalmazotti vagy szolgaviszonya megszűnt, és ehelyett kisbirtokos gazdákkal társult.¹⁴

Az elmondott életpálya nem alkalmas a társadalmi helyzetváltoztatás minden tényezőjének megismerésére, ezúttal is annak megalkotása a fontosabb. Az örökrészül jutott szegénység és a fiatalkori státuszvesztés számára nem megváltoztathatatlan fátum, inkább cselekvésre ösztönzi (*láttam, már így nem élünk meg, elhatároztam, hogy veszek egy lovat és kocsit*). A földszerzés motiválja, ennek rendeli alá életformáját, közben házat vesz (*a szép ház megvót*), és a társadalmi kapcsolatai is átalakulnak. Gyenizse Lajos, a halasi nagygazda, családi kontextusban élte meg a felemelkedést, melynek utolsó szakasza az önállóság, és a családi relációi az elsődlegesek. Köteles József 23 évesen *megválik*, ezután a család orientáló, kényszereket vagy lehetőségeket jelentő szerepe megszűnik. Mobilitása a település társadalmi terében zajlik, s a summás- és a cselédmunka után, önerőből, falusi „self-made man-ként” lesz a *magá gazdája*. Ez határozza meg önazonosságát, s a fiatalkori életszakasz ezért merül feledésbe (*én soha életembe nem vótam se szóga, se summás*).

A történeti irodalom szerint a 19–20. századi falusi társadalmakat az örökösödéssel összefüggő birtokaprózódás és a deklasszáció feltartóztathatatlan folyamata jellemezte; hogy az örökösökkel valójában mi történt, arra a kataszteri birtokívek és az üzemszisztiák nem adhattak választ. Miként jelent ez meg, és milyen értelmezést kapott a szereplők emlékezetében? A következő interjúkat Szabó László 1976-ban az Ipoly menti Vámosmikolán és Kemencén készítette.

Itt is volt akinek 30 hold földje volt, oszt elpusztult, aztán elment cselédnek. Ezek a Szabók, akiket említettem, az egyik sarjadéka. Vadászott, ivott, menyecskezett. Végeredményben abból élt, hogy az édesapja az ő gyerekeire hagyott három hold földet, minden gyereknek. Vadászott. A vadászberletet vette ki, oszt ebbe belesült. Meg hát könnyen éltek. Ő is itt vót éjjeliőr. Most halt meg a napokban. Szabó Péter. Itt vót egy másik, Szabó Jani. Az meg rettentően szép lovakat szeretett mindig venni, de csak köcsön pénzen. Aztán a szép lovak eltűntek, a fia panaszkodott, hogy mikor meghalt, annyi adóságot hagytak neki, hogy kénytelen volt a tszcs-be beállni és a birtokot átadni. Annak is volt vagy 40 holdja. De hát el volt adósodva: ha nem gyűn a tszcs, hát már tönkre is megy. Én is összevesztem vele egyszer: – Te beszélsz, te ganaj? Oszt annyi az adóságod, hogy ha ki akarod fizetni, szegényebb leszel, mint én vagyok. Hát igen. A régiekben nagyon sok van itten olyan. Ha a falu végén elkezdjük, 1-2-3-4 ház áll mindenütt, mindenütt 40–50 hold föld volt, de mint napszámos emberek haltak meg... A lumpolás végett. Pláne a régi világban. A régi világban nem dolgozott, hát miből éljen. Minél lumpabb volt a gazda, annál több volt a gyerek. A család nagy és tartani meg nem bírta, ki suszternek, ki meg inasnak, ki hova üldözte a gyerekeit. Inkább elmentek: ki Pestre, ki inasnak. Az én apám testvéreinek egynek sincs földje, mind eladogatta már. Meg ezek a Sziszek. Ezeknek volt nagyon sok földjük. Utoljára úgy volt, hogy ketten laktak egy ilyen szobába, amilyen ez. Mind a kettő teli gyerekekkel...

14 Ez szintén az interjúból derült ki, amit Fél Edit a saját szavaival jegyzett le: „A lóval kezdett fuvarozni, mesterekkel fuvarba járt a vásárba. Összefogott másikkal, akárkivel, akinek egyes lova volt, jobban csak a szomszédal.” Néprajzi Múzeum, EA 2617.

Az én öregapámnak vót hat gyermeke, abba vót négy férfi. Kettő együtt vót, a másik, a legfiatalabb elment szógállyi. Pedig vót neki vagy 30 hold földgye. Hát akkor nem dógóztak olyan jól a népek. Óneki is hat gyereke vót. Négy fiú és két lány. És ezek sokáig együtt vótak, mert osztán az öreganyám az meghalt korán, oszt akkor a menyecskék vótak a gazdasszonyok. Legöregebb vót Lőrincz Borbála, aztán István, Imre, az vót az én apám, aztán jött Péter, Erzsébet és János. Imre és István otthon maradtak a szüleikkel és hazavitték az asszonyt, a lányok azért férjnél lettek, Péter útkaparó lett, a másik meg szógállyi ment Kiskeszire. 1908-ban halt meg öregapám, akkor mentek szét. Akkor ami föld még vót, hatfelé ment. De annyi sok adóssága vót az öregapámnak a takarékbba, az esztergomi takarékbba, hogy sokáig kellett fizetni. Azt a takarékot átvette az én apám, övé maradt a ház, a kocsí, az állatok és adott egy házhelyet az öreganyám. Annyival kaptunk mink többet. Mit mondjak, 300 négyszögöl lehetett a házhely.¹⁵

Na ott vót a Lengyel-kocsmá. Az a Lengyel Nándor 300 hold földet szerzett a kemencei jobbágyoktól. Mind hitelbe ment a pálinka, mind hitelbe a bor. Meg még pénzt is kölcsönzött később. Annyira, hogy például az én nagyapámnak, az édesanyám apjának egy egész házhelye vót, úgyhogy édesanyám, meg mink már egy talpalatnyi földet sem örököltünk, mert az mind a Lengyel Nándor kocsmájába ment, annak a birtokába került. Biztos tetszett hallani, hogy sok van a rovásán. Na akkor az úgy vót, hogy vót ennek a Nándi bácsinak egy ilyen hosszú botja, meg mondjuk Feri bácsinak egy ilyen hosszú bot. Amikor elmentek a kocsmába meginni egy féldécit, akkor az öreg mind a kettőbe vágott egy rovást. Mikor már jó sok vót: »Na te! Egy fertály földet vagy ezt vagy azt íráss ráml!« Nem bírta kifizetni, odament egy hold föld, akkor meg majd egy másik hold. Ez így ment.¹⁶

A narratíva mindkét esetben figyelmet érdemel. Lőrincz József néhány családot név szerint említ, melyek tagjai egyetlen vagy legfeljebb két generáció alatt szegényedtek el. Ezek nem egyedi történetek, a hanyatlás az emlékezetben általános érvényű: a 40–50 holdas gazdák, mint *napszámos emberek haltak meg*, mások cselédnek, suszternek álltak, Pestre költöztek vagy tsz-tagok lettek. Az egykor *nagyon sok földdel* rendelkező Szisz család¹⁷ leszármazottjai ingatlanait is elvesztették, és közös fedél alá kényszerültek. A szövegben nincsenek sikeres életutak és egymástól elkülönülő, más-más szociális helyzetű vagy kulturális karakterű csoportok, a földvesztés változatos formái a falusi közösség bomlásának részeként, komor kifejezésekkel elevenednek meg (*oszt elpusztult, ki hova üldözte a gyerekeit*).

Az emlékező nem kerüli meg az okokat sem, és ezt nem a törvényszerű birtokaprózódásban, hanem magatartásformákban látja. A „dzsentroid” mentalitás megannyi vonása jelenik meg a falusi világban, melyek a *könnyen élés*, a *lumpolás*, a *nem dolgozás* kritikájában összegződnek. Lehetséges, hogy Lőrincz egy képzelt erkölcsi normarend szerint utólag alkot ok-okozati összefüggést, ami nem nélkülözi a dramatizált-retorikai argumentációt sem. (*Te beszélsz, te ganaj? Oszt annyi az adósságod, hogy ha ki akarod fizetni, szegényebb leszel, mint én vagyok.*) A narratívum ugyanakkor arra utal, hogy az a morális rend és diskurzus, mely a szorgalmas munkát, a takarékoságot és a fogyasztás visszafogását tekintette a paraszti világ immanens értékének, s mely a múltban is legfeljebb leplezte az ezzel ellentétes gyakorlatokat, az 1970-es évekre elvesztette érvényét és kohéziós funkcióját. (Gyenizse Lajos memoárjában ez az értékrend a közösség fenntartója.)

15 Lőrincz József (sz. 1893. Vámosmikola). A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 4532-99 (Szabó I.–Szabó L. 1977: 454).

16 Az adatközlő nevét és személyi adatait nem ismerjük (Szabó I.–Szabó L. 1977: 457).

17 Egy másik visszaemlékező szerint 60–70 hold földjük volt (Szabó I.–Szabó L. 1977: 454).

Az elbeszélés következő részében Lőrincz József saját családja történetének néhány mozzanatát eleveníti fel.¹⁸ Nagyapjának 30 hold földje volt,¹⁹ a birtok felosztásakor már kevesebb (*ami föld még vót, hatfelé ment*), ráadásul *annyi sok* adósság terhelte. A hat gyermek (ezt korábban – nem a családjáról szólva – *lumpságnak* tartotta) és a lányokra is kiterjedő örökösödés miatt a következő generációnak tehát töredékföld jutott, és azt sem tudták megtartani. Ennek reflexiója, az okok megnevezése ezúttal elmarad, ami lélektanilag érthető: az emlékező nem beszél szívesen a személyes vagy a családi életút kudarcairól, az elszegényedés vélt vagy valós körülményeiről; azt egy közbevetett általánosítással fedi el: *hát akkor nem dolgoztak olyan jól a népek*. Számunkra viszont két következtetés adódik. A jobbágyfelszabadítás után a legnagyobb földű családok is egy vagy két generáció alatt a másik pólusra, a nincstelen szegények közé kerülhettek. Ennek emlékezete és narratívuma pedig, ha azt pszichikus funkciókkal és jelentésekkel rendelkező kognitív-szimbolikus rendszernek tekintjük, nemcsak a bírálatot, hanem – a saját családtörténetet megalkotva – az elfojtást vagy a kudarcérzés tompítását is magába foglalta.

A következő szöveg a *kemenői jobbágyok* birtokvesztésének még egyértelműbb interpretációja. Az adatközlő nem nevez meg családokat, az elbeszélés idejéig tartó történetek, valamint a morális állásfoglalás is elmarad, ami a múlt és a jelen kapcsolatát teremthetné meg. A személyes emlékek hiányát a lezárt és tagolatlan, még *jobbágyokkal* benépesült múlt anekdotikus és folklorizált emlékezete, valamint az elbeszélés novellisztikus fordulatai pótolják (*na akkor az úgy vót, ez így ment*). Ez ad narratív keretet a családi birtokvesztés problémátlan és inkább csak illusztrációként való említésének. Fejtdőrést legfeljebb az okozhat, miért ez a széles körben elterjedt motívum (a birtok *elivása*) vált az ennél feltehetően összetettebb gazdasági és szociális folyamatok magyarázatává.

A paraszti társadalom mobilitásának kutatása kizárta az egykori tapasztalatok vizsgálatát, és a bemutatott interjúk sem az életútelemezés szándékával készültek. Konklúziónk mégis az lehet, hogy az idézett szövegek e szempontok szerint is újraolvashatók. A kiváltságos (*redemptus*) családból származó halasi nagygazda, Gyenizse Lajos az 1920-as évek közepéig 440 kataszteri holdra gyarapította birtokát (Alabán 2005: 484), erről azonban a memoárjában egyetlen szó sem esik, társadalmi világát a múltban gyökerező családi státusz megőrzése határozta meg. A mezőkövesi Köteles József, miután *megváltakozik*, 8–10 hold földet tud összekuporgatni (ami a menyé hozományával egészült ki), döntéseit és életének minden mozzanatát az önálló kisgazdálét megteremtése és a település társadalmában jellegadó summás és napszámos tömegtől való elkülönülés motiválja. Az Ipoly-völgy szűk határu hegyvidéki falvaiban a néhány gazdagabb, 30–40 vagy legfeljebb 70 holdas parasztcsalád *pusztulása* foglalkoztatta talán legélénkebben a közvéleményt, és alakította az erkölcsi ítéletet is magukba foglaló narratívumokat.

A szövegek arra is felhívták a figyelmet, hogy az egyének helyzetének tapasztalatai éppúgy nem választhatók el a települések eltérő társadalmi miliőitől, mint a szubjektum (a szubjektivitás) dimenziójától. A tapasztalatokat az emlékezőmódok alakították élet-történetekké – az elbeszélések ezek változására is utaltak.

18 Az sem a kéziratban maradt gyűjtésből, sem a megjelent tanulmányból nem derül ki, hogy Szabó László az interjút egy vagy két alkalommal készítette.

19 Lehetséges, hogy a narratíva első mondata rejtett módon szintén a családjáról szól. (*Itt is volt akinek 30 hold földje volt, oszt elpusztult, aztán elment cselédnek.*)

SZAKIRODALOM

ALABÁN Péter

2005 Kiskunhalas társadalma a dualizmus idején és a Horthy-korszakban. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története* 3. Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 447–528.

ANDORKA Rudolf

1991 A társadalmi mobilitás családi élettörténetek tükrében. *Statistikai Szemle* LXIX. (12) 957–974.

BORECZKY Ágnes

2002 Családtörténeti mozaik. A mobilitás és a migráció elbeszélései. *Századvég* VII. (23) 33–64.

ERDEI Ferenc

1942 *A magyar paraszttársadalom*. Franklin, Budapest.

FÉL Edit – HOFER Tamás

2010 „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest.

GYENIZSE Lajos

1977 70, az az Hetven Esztendei vissza Emlékezései Bodoglári Gyenizse Lajosnak. *Néprajzi Közlemények* XXI. 7–75.

HALBWACHS, Maurice

1992 *On Collective Memory*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

KARDOS László

1997 *Tiszaígar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Mentor–Szanator, Budapest.

MOLNÁR Mária

1986 *Egy Borsod megyei község társadalmi átrétegződése. Borsodgeszt 1945–1978*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

MOLNÁR Mária

1989 *A gimnázium szerepe egy paraszti közösség társadalmi mozgásában*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.

OROSZ István

1972 A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–145.

ÓRSZIGETHY Erzsébet – SZUHAY Péter

1990 *Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest.

SZABÓ István – SZABÓ László

1977 Az Ipoly-völgy népi társadalma. In: Ikvai Nándor (szerk.): *Börzsöny néprajza*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 443–486.

MOBILITATE SOCIALĂ ÎN MEMORIA ȚĂRĂNEASCĂ

Studiul de față prezintă niște memorii și interviuri realizate de către cercetători etnografi, pe baza cărora urmărește ce fel de semnificații și experiențe ale mobilității sociale au existat în societățile rurale. Pentru unul dintre cei mai mari gospodari din Kiskunhalas (Ungaria) cel mai important a fost reproducerea statutului familiei, asigurat de moștenirea modelelor culturale și sociale din generație în generație. În cazul unui gospodar mai mic din Mezőkövesd, cursul vieții și strategiile sale au fost determinate de procurarea pământului și de dorința de a deveni independent. Am regăsit și povestiri care au exprimat procesul și cauzele declasării sociale. Analiza lingvistică a textelor oferă posibilitatea ilustrării relației dintre trăire, experiență și amintire, dar și a identității narative.

SOCIAL MOBILITY IN THE PEASANTS' MEMORY

This study presents selections of a memoir and some interviews with older people made by ethnographers in the Hungarian villages after World War II. On the basis of narratives it examines social meanings and experiences of mobility created in local and family relationships. For one of the largest farmers in Kiskunhalas (Hungary) the primary aim in life was to retain the status of his family, while the smallholders and agricultural workers from Mezőkövesd were searching for independence. Finally, the memory has preserved the social fact that can be defined as becoming declassed. The linguistic analysis of narratives provides information on the relation between experience and memory or about constructions of personal and collective identities.

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

A TRAUMÁTÓL A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGIG: (EMLÉKEZET) POLITIKÁK ÉS A SZÁSZSÁG LOKÁLIS KONSTRUKCIÓI

SZEMÉLYES ELŐHANG

Az erdélyi szászokról tudományos kontextusban először Pozsony Ferenc tanár úrtól hallottam. Zabolán mutatta meg, talán 1996 decemberében, a készülő kötetének kefelevonatát. Aztán később egyetemi előadásában is beszélt róluk. Úgy gondolom tehát, hogy a tiszteletére szerkesztett kötetbe jól illik a szászokkal való találkozásaimnak a megörökítése. Tíz-tizenegy éves lehettem, amikor először találkoztam szászokkal: Segesváron utaztunk át, és a Nagy-Küküllő gyaloghídján szembejött velünk egy kisebb csoport, akik nem románul és nem is magyarul beszéltek. Kérdő tekintetünkre – unokatestvérekül nagybátyám gondjaira bízta minket – nagybátyám elmagyarázta, hogy ezek szászok. Vagyis egyfajta németek, akikkel addig csak a *Sáska sógor*¹ lapjain találkoztam. Nekem ez akkor nagyon izgalmasnak tűnt, hisz szülőfalumban és környékén, valamint apai nagyanyám falujában, a Maros mentén csak magyarok, illetve magyarok és románok laktak. Izgalmas volt, mint ahogy később a segesvári utcácskák és házak, a várfal, a templom, a temető, ahol vonatra várva többször sétáltunk, időztünk. Később, a kilencvenes évek elején még hallottam szászokat Segesváron, aztán többet nem. Amikor kutatásaim a Kis-Küküllő mentére vezettek, örömmel vettem tudomásul, hogy élnek még szászok a környéken. Talán ugyanazt az izgalmat éreztem, amit akkor Segesváron, talán a vélt vagy valós kozmopolitizmusom, talán a régi Erdély iránti nosztalgiam, talán a Schlattner-könyvek² készítettek arra, hogy megkeressem ezeket az

1 *Sáska sógor. Imreh Lajos tréfás történetei.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986.

2 Eginald Schlattner: *Fejvesztett kakas.* Koinónia Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006. és Eginald Schlattner: *Vörös kesztyű.* Koinónia Könyvkiadó, Kolozsvár, 2012.

embereket. Döntésemet nem bántam meg, hisz túl azon, hogy – ironikusan fogalmazva – kutatói trófeagyűjteményembe most már a szászok is belekerültek, azt gondolom, sokat tanultam, miközben kutattam, interjúkat készítettem vagy egyáltalán a témával kapcsolatosan bűvárokodtam. És ezen az úton végső soron Pozsony Ferenc indított el.

BEVEZETŐ

Magyar férfi köszön rám. Marosvásárhelyről költözött ki. Van két család (szász, egyikben négy családtag, a másikban egy öreg) és vagy hét magyar. Szerencse, hogy itt nincsenek cigányok, mondja [...] a szászoknál nem is a magánépületek állapota, hanem a közösségieké árulkodik a folyamatokról. Illetve: a szűk völgyekben a falvak fölött a szőlők helyén nőtt fiatal erdők – ez volt feltűnő Lászlón és Szőlősen is –, kikandikál a dió az erdőből.

A fenti töredékes részletek a terepnaplómból származnak.³ A bejegyzés szászszőlősi kiszálláson, 2012 júniusában született: néhány perce érkezhettem a faluba, a templom mellett megálltam, és amikor kiszálltam az autóból, egy ablakból magyarul szólított meg egy férfi. Hogy vennék-e házat? Mert ő eladná az övét, néhány éve költözött ki és most vissza szeretne költözni Marosvásárhelyre. Egy kicsit elkedvetlenedett, amikor mondtam, hogy néprajzos vagyok és a környéken kutatok. De aztán szívesen beszélgetett velem.

A találkozás és a beszélgetés sok mindenre rámutat azokból a folyamatokból, amelyek a valamikori szász falvakat alakították, alakítják. A szászok mára már véglegesnek tekinthető eltűnése, a szász falvak népességcsökkenése és lakosságcsereje, az újonnan beköltöző, elszegényedett vagy a vidéki, de olcsó idillt kereső városiak, a szinte normatívnak tekintett elcigányosodás, a közösségi épületeik (különösen volt iskolák, egyházi épületek) állapota, a természeti környezet átalakulása és a szászok esetleges visszaköltözése – mind benne voltak ebben a találkozásban.

Szászszőlős Zágor községhez tartozó, mintegy kétszáz lelket számláló falu, amelyet még az 1960-as években is többségében szászok laktak, és noha volt egy jelentős apadás az 1970-es években, az exodus itt is az 1990-es évek elején zajlott le. A terepmunka idején öt szász etnikumú személy lakott a faluban. A falu egyike azoknak a szász falvaknak, amelyek a vármegyei rendszer idején nem a Szász Királyföldre tartoztak, hanem Kükküllő, majd Kis-Kükküllő vármegyéhez, lakóik pedig a jobbágyfelszabadításig jobbágyok voltak. A környék falvainak egyik jellegzetessége, hogy miközben a románok, magyarok, cigányok tisztelettel és megbecsüléssel beszélnek a szászokról, tényleges kapcsolataik velük és információik róluk alig vannak. Amikor terepmunkám során a szászok után érdeklődtem, kiderült, hogy nem is mindenki volt szász, akit a helyiek annak gondoltak, vagy még egy olaszról is kiderült, hogy dél-tiroli német. Ez meglátásomban árulkodik a helyi etnikai határokról és képekről, az idegenek és a helyiek viszonyáról.

3 A Kis-Kükküllő mentén 2004 óta végzek kutatásokat. A jelen írás alapjául szolgáló kutatás 2009–2013 között, illetve 2014-ben zajlott Bonyhán és környékén. A 2009–2013-as kutatás idején Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem, az MTA-nak ezúton is köszönöm a támogatást. A 2014-es kutatás a kolozsvári székhelyű Etnokulturális Diverzitás Forrásközpont Alapítvány szervezésében zajlott (POSDRU/165/6.2/S/140487).

Mindent összevetve a szászok tényleges jelenléte, a helyi (örökség)diskurzusokban való felbukkanása, illetve az országos közvélemény szászokkal szembeni pozitív elfogultsága olyan sajátos hármast hozott létre, amelynek az elemzése új módon mutat rá arra, hogy egy ma már gyakorlatilag nem létező etnikai csoport hogyan konstruálódik meg, hogyan működik és ekként hogyan is létezik. Ennek a rövid írásnak ez a célja: felfedni és elemezni azokat a konstrukciós és reprezentációs folyamatokat, amelyek a globális–lokális kontextusban a helyi szász etnicitás kialakítását befolyásolják. Az elemzésben hármast bontásba a szászok emlékeiből, a helyi embereknek a szászokkal kapcsolatos mindennapi tapasztalataiból, a helyi elit és az informális vezetők diskurzusából és ezzel összefüggésben a szászokkal szembeni pozitív közhangulat elemeiből kiindulva mutat rá a szászság megkonstruálása folyamatainak a jellegzetességeire, illetve arra, ahogyan ebben a folyamatban az első szférától az utolsó fele haladva a szászok egyre inkább az imaginárius területére kerülnek át.

REJTŐZKÖDŐ IDENTITÁS, TRAUMANARRATÍVÁK: A SZÁSZOK EMLÉKEI

A szászokkal kapcsolatos szakirodalomban már-már közhely, hogy az erdélyi szászok egyfajta mintaadók voltak a gazdaság, a társadalomszervezés, az építkezés területén (Pozsony 2009, Szabó Á. 2013a), de a velük együtt élő etnikumok sok kulturális elemet is átvettek tőlük (Pozsony 1997, 1998). Ez azért is érdekes, mert a másik oldalon azt is tudjuk, hogy a német etnikai csoportok között az erdélyi szászok voltak a legtradicionálisabbak (Kósa 1991).⁴ Az is köztudott, hogy a szászok – és általában az erdélyi németek – a második világháborút követően sorozatos represszióknak voltak kitéve, így mára ez a modernizáló szerep a szász etnikum drasztikus csökkenésével megszűnt. A valamikori helyileg domináns kisebbséghez való tartozás, a számukra még mindig egyértelmű kultúrfölény tudata, a meghurcoltatások, a telepések érkezése, a kitelepedés és a visszaköltözések így sajátosan alakítják az emlékeik elbeszélését. Ezekben az elbeszélésekben az identitás, a szászsághoz való tartozás, a traumák (a második világháború utáni deportálás, a telepések beköltöztetése, a jogfosztás, a vagyonok elkobzása, a falvak kiürülése, a reprivatizáció visszasságai) sajátosan fluktuáló dinamikát hoznak létre, amelyekben a téma megkerülése, az identitás elrejtése és a rejtett vagy kevésbé rejtett vád egyaránt megfigyelhető.

Az általam készített beszélgetéseket három, a korábban már felsorolt eseményekhez kapcsolódó, egymással több ponton összefonódó tematikai részre különítem el. Az első a már említett, a II. világháborút követő repressziók időszaka volt, a második a viszonyuk Németországgal és az ott lakó rokonaikkal, ismerőseikkel, a harmadik pedig a jelenlegi életük és helyzetük a faluban.

Az első témához a deportálások története, a telepések faluba hozása és letelepítése és a szászok vagyonának az elkobzása tartozott (vö: Koranyi–Wittlinger 2011: 100–101, Pozsony 2009: 53–54). Ezekben a beszámolóknak a megbékélés a helyzettel és az utólagos, valamennyire nyílt vád egyszerre megfogalmazódott. Látszólag érzelmmentesen beszéltek mindezekről, mintha azóta teljesen megbékéltek volna az azokban az években történ-

4 Érdemes rámutatni ugyanakkor arra, hogy az egyéb kelet-európai németek is inkább a tradicionális csoportba sorolhatók.

tekkel. Többször is kihangsúlyozták, hogy manapság minden rendben van, hogy már nem haragszanak senkire, még azokra a Nyugati Szigethegységből behozott telepésekre sem, akiknek a házaikat odaadták, s így akik miatt nekik a házaik hátsó részébe, a pincébe vagy egyes esetekben a pajtákba kellett költözniük. Az erkölcsi igazság az ő oldalukon áll, és ez megkérdőjelezhetetlenné teszi a pozíciójukat.⁵ Az alábbi idézetek jól mutatják ezeknek a narratíváknak a témáit, a korábban felsorolt centrális elemeket és a szerveződési módjait. A szász etnikai háttér néha megjelenik ezekben a narratívákban, mint ahogy a más etnikai csoportokkal való szembenállás is. De sokszor a százság nem válik kimondottá, a narratívák csak haladnak előre – és vagy tudjuk, hogy szászokról van szó, vagy nem.

...csakhogya..., ahogy azelőtt volt, jött a földreform, elvették a földet, elvették az állatokat, tőlünk, a szászoktól és a románoknak adták és telepéseket raktak a házaink első részébe, minket meg a hátsó részbe raktak, a fiatalokat pedig a háború után elvitték Oroszországba, negyvenöt évtől... tizennyolc évtől negyvenötig mindenkit elvittek, lányokat, fiúkat... elvitték Oroszországba, hogy dolgozzanak..., igen, és ide telepéseket hoztak a faluba, mindenkihez, a családjukkal, a Nyugati Szigethegységből.

Tudja, hogy vitték az embereket Oroszországba? Januárban, olyan hideg volt, gyalog, le egészen Dicsőszentmártonig. [...] Csak egy takaróval, ruháik sem voltak. Nem volt annyi ruha. Marhavagonban. És ha valaki leszállt az útról, nagydolog, kisdolog [hosszabb szünetet tart]. Így vitték. És éhínség, az elején. Aztán később jobb volt. Volt ennivaló. De olyan éhezés, a malacok elől vették el. De onnan sem szabadott. Sokan meghaltak.

Általában két család volt egy házban, és akkor megérkeztek a telepések is... mivel az állam odahozta őket mondván, hogy azokban a házakban már nincs senki, beköltözhetnek. De mi mindannyian itt voltunk. A falu teljesen tele volt, és mindegyik házba még beraktak egy olyan mócot is... hát igen, mócok, Mócföldről... és a telepes beköltözött a ház első részébe, és ha szerencséd volt, hogy volt még hátrébb egy házad, akkor te oda mentél.

Az első téma keretében többször hangsúlyozták, hogy hatalmas igazságtalanságok történtek sok emberrel csak azért, mert szászok voltak, és hogy a telepések érkezése mélyen felkavarta a falvak életét. Megragadták a lehetőségét annak, hogy egyféleképpen ítéletet mondjanak az akkori folyamatok felett, erkölcsiileg helyreállítsák a szenvedéseket vagy egyszerűen újra és újra kijelöljék a csoportjuknak a határait. Egyik beszélgetőtársam egyszer megpróbálta elmagyarázni, hogy a falu hol kezdődik, és csak a régi, betelepítések előtti falurészt foglalta bele a magyarázatba, és az új részt, ahol a telepések végül megtelepedtek, kihagyta a falu általa létrehozott térképéből: *Ismeri azt a nagyobb, fehérebb és rendezettebb házat? Láthatja a különbséget. Na, attól a háztól felfele kezdődött a mi falunk.* A beköltözöttek életmódjának a kritizálása is a saját csoport szimbolikus megerősítését szolgálhatja: *nem tudták, hogy mennek a dolgok. Volt, aki tehenet vitt a házba. És tüzet raktak a házban.*

Németország az elköltözötteknek és visszatérteknek, illetve az itt maradóknak is fontos referenciapont. Akár abban az értelemben is, hogy értelmezésükben a repressziók mögött a Németország által okozott károk helyreállítása volt az indok. *De Németországtól nem vettek el. Nem volt. Csak innen. Utána aztán azt mondták, hogy az oroszok segítséget kértek. Hogy megcsinálják, amit a németek elrontottak. És nem kérték pont a szászokat. De ezek adták.* Németország ezzel együtt rendkívül fontos vonatkoztatási pont, egy olyan helyileg is szerveződő, de nem csak helyi viszonyoktól függő erőternek a része, amelynek a keretében

5 Ugyanakkor érdemes kiemelni azt is, hogy az ezekre a narratívákra jellemző módon az erkölcsi számvetés szelektív módon nem tér ki a szászoknak a második világháborúban betöltött szerepére.

az elköltözés és visszatérés, illetve a maradás mögött meghúzódó döntéseket egyaránt magyarázni kell. Németországban mindenki járt, ha nem is élt ott huzamosabb ideig, mindenkinek vannak ott rokonai, akik akár a II. világháború után közvetlenül maradtak kint, akár az 1970-es években mentek el, akár az 1990-es évek kivándorlási hullámával telepedtek le.

A Németországgal való kapcsolatokat leíró diskurzusok egyik végpontja az, amikor azt mondják, hogy *mi itt voltunk egész életünkben...*, és itt is maradunk a halálunkig. Ez kiegészülhet a németországi helyzet némiképp ironikus értelmezéseivel. Volt olyan, aki nevetve mondta, hogy mindegyik Németországban élő régi barátjánője és ismerőse nyugdíjba ment már, jól él, nem dolgozik és meghízott. Ezt egy visszaköltöző szász férfi így fogalmazta meg: *Ha Németországban maradtam volna, meg is betegedtem volna, lehet, hogy már nem is lennék. Nem csinálni semmit, csak egy helyben maradni..., de nem mindenki olyan, mint én.* Németország ugyanakkor azért is fontos, mert a traumák utólagos feldolgozásában a szászok újrakezdettséghez való ereje adhatja az egyik eligazodási pontot: az újrakezdettség az átélt igazságtalanság semmissé tételeként és a morális győzelem megerősítéseként értelmezhető.

A feszültséggel teli beszámolóban azonban további jelentésréteget kölcsönzött az, ahogy az Erdélybe való visszatelepedést értelmezték. Itt olyan alapvető fogalmak, mint az otthon, a haza kerülnek úgy újraértelmezésre, hogy az átélt történelmi és egyéni tapasztalatokat is inkorporálva, azt a jövőbe kivetítve, a stabil tér-idő kereteket átmetszve hoznak létre egy sajátos, szituatív hazafogalmat. Egyik beszélgetőtársam, amikor Németországról és az ottani kapcsolatairól beszélt, azt mondta, hogy minden évben meglátogatja a Stuttgart melletti otthonát, és nem azt, hogy hazamegy. E nagyon rövid filozófia ellenére, amikor a visszaköltözésük részleteiről kérdeztem, akkor elég meglepő választ adott: *De hát nem jöttem vissza, uram! Biztosításunk van Németországban és Romániában is. Mert sosem tudhatjuk, mi történik, igaz?*

A falubeli helyzetük, a harmadik téma, bizonyos értelemben szintén ellentmondásokat hordoz magában: miközben a faluban élnek, aközben olyan stratégiákat alkalmaznak, amelyek lehetővé teszik, hogy ne legyenek teljes mértékben a részei. Ez a falu amúgy sem az ő valamikori falujuk, a politikai és társadalmi változások nyomán a falu élete (és képe is) gyökeresen megváltozott. Amikor a román-szász viszonyokról beszéltek, megállapították, hogy a szászoknak nem voltak problémáik senkivel, megértették a románokat, a magyarokat és még a cigányokat is. De ehhez ironikusan azt is hozzátették: *Igen, a cigányokat. Egy csomót lopnak... De megszoktuk. [...] nincsenek problémáink. Lopnak a hátrából, és ahonnan még tudnak, de nem tőlünk.* A cigányokról mindent összevetve igyekeznek diplomatikusan nyilatkozni, ugyanakkor néhány megjegyzésből kiszűrhető, hogy gondjaik vannak. Tanúja voltam annak, amikor egy mezőgazdasági vállalkozó a széna megforgatásához alig talált munkást magának: aznap épp szociális segílyt osztottak, az egyik ház előtt egy régi Dacia csomagtartójából használt ruhákat árusítottak, és mindenki a vásárlással volt elfoglalva.

A falubeli életüknek a fenti mellett van még egy fontos aspektusa: a szászságuknak a szakrális helyszínekkel és építményekkel kapcsolatos megélése. Arra törekednek, hogy az egyházi életen keresztül a helyi (vagy most már inkább regionális) szász közösségbe integrálódjanak. Az istentiszteleteket minden vasárnap és az ünnepnapokon más és más környékbeli szász falu templomában rendezik. A temető szintén lehetőséget biztosít arra, hogy részesei legyenek a szász közösségnek. A temetők gondozása, a templomok, egyházi lakok rendben tartása ad bizonyos értelemben a szászság megélésének egyfajta stabilitást: annak is tudatában vannak, hogy ők az utolsó szászok, akik még megvédhetik ezt az örökséget, és hogy különböznek a más falubeliektől.

A szászok számának drasztikus csökkenése és a szász egyházi élet újjászervezése miatt a helyi szász közösség átértelmeződött, határai kiszélesedtek: már nemcsak egymásról tudnak, hanem a távolabbi falvak szász lakosairól is, az itt zajló esetleges szász eseményekről. Bizonyos értelemben a szász közösség határai Németországig is kiterjednek – a szászok számára a lokalitás mint közösség más értelmet nyert. Ezzel együtt a helybéli szászok szászként gyakorlatilag láthatatlanokká váltak. Azokban a szász falvakban, ahol a valamikori szász házak mások tulajdonába kerültek, illetve ahol a szász házakat egyes esetekben hétvégi házaként alakították át a közeli városok nem szász lakói, a házak már nem működnek a megkülönböztetés jeleiként. A szászok hiányoznak a falvak publikus tereiből is: ezeket a más etnikai hátterű fiatalok uralják. Ráadásul politikai téren a szászok csak a diskurzusokban léteznek, mivel a helyi politikában nincs képviselőjük.

Ez sajátos és ellentmondásos szász etnicitást eredményez: megkockáztatható, hogy a szászok etnikai csoportként megszűntek létezni (vö: Verdery 1985), ugyanakkor mégis fenntartják azokat a határokat, amelyekkel a környező csoportoktól (és különösen a telepeseiktől és a cigányoktól) el tudják különíteni magukat (vö: Barth 1969). Az egyes családok így igyekeznek csoportként viselkedni (vö: Brubaker 2001), aminek a megélésére viszont csak a vásárnapi istentiszteleteken van lehetőségük.

MINDENNAPI TAPASZTALATOK

A bonyhai emberek, amikor csak lehetőségük adódik erre, büszkeséggel említik, hogy falujuk valamikori neve Szászbonyha volt, és hogy a történeti hagyomány szerint Bonyhát szászok alapították. A kutató számára ebben a kontextusban nem is különösen fontos, hogy ez valóban így történt-e.⁶ Sokkal fontosabb az, hogy ez a narratíva része egy olyan közegnek, amelynek a keretében a helyi emberek a szászokkal kapcsolatos mindennapi tapasztalataikat beszélik el. Ezek a tapasztalatok kapcsolódhatnak akár a szászok által elszenvedett repressziókhoz is, vagy akár a reprivatizáció visszasszásgáihoz.⁷

Képzeld el, hogy megjöttek ők, s be voltak téve a szász a három-öt gyermekkel [...] A szobákat elfoglalták, s nem volt, mit szóljanak, nem volt szabad. Mert vitték bé...akkor Erzsébet-hez tartozott [...] s még kaptak egy-egy verést. A szász, mit tudom én, hogyha kötődött [kötelkedett] az illető móccal. [...] Illetve a visszaszolgáltatásról: s azt akarom mondani, ahogy volt a lapon, hogy expropriate, s voltak a románok, s mindenkinek öt hektár föld volt adva. Szóval azt akarom mondani, hogy amit elvettek a szászoktól, azt adták oda nekijek. S az most is függ. Ebben a kontextusban válik értelmezhetővé a szászok elköltözését magyarázó fordulat is: azt mondta, ő nem menne el, ő erősen szereti, itt született, de azt mondta, már kétszer volt levetkeztetve, s nem akarja harmadszor megérni eztet. S azért is mentek, higgye el, nagyon sok szász..., nem szívesen mentek el.

Ennél is fontosabb viszont egyrésről az a tapasztalati horizont, amely a szászok jelenlétéből fakadóan a multietnikus közeget tekinti egyfajta normának: *Nekem megtetszett Segesváron, hogy a németek, a magyarok s a románok...hallom, az egyik magyar, beszél*

6 A történeti forrásokban nincs utalás arra, hogy Bonyha valóban szász alapítású lett volna (lásd Kiss 2011, Szabó Á. 2013a)

7 A szászok a reprivatizáció során nem kapták vissza a földjeiket, mivel azokat még a kollektivizálás előtt elvették tőlük, és az 1991/18-as törvény a kollektivizáláskor elvett földeket szolgáltatta vissza.

magyarul, s aztán beszél németül, s utána románul. Ezt kiegészíti az a már-már legendás rendszeretet, munkaszeretet, közösségiség, az alkohollal szembeni mértékletes viselkedés, amelyet a helyiek a szászokhoz kapcsolnak.

Na, de ottan Kundon ott annyira tetszett, ott olyan rend volt, beszélék a Ceaușescu időbe' is. [...] Ott azt dolgozták, hogy elseperve, elgereblyélve a sánc martja, minden, neki azt vásárnap, mikor kondult, vecsernyekor szombaton, mikor megkondult a harang, ott senki nem dolgozott. Vasárnap ott mindenik szász, az ment a templomba. [...] Mondom, ott tisztaság s rend, ott egyik a másikra rákiáltott, hogyha dobta el.

Érdeemes megjegyezni azonban, hogy a nem szászok nagy többségének a szászokkal kapcsolatosan nagyon felületes információi vannak, és ezek sokszor szintén csak a köz-helyekre alapoznak. A környéken készített interjúkból többször kiderült, hogy különféle munkahelyeken szászok és nem szászok dolgoztak együtt, de ezek a kapcsolatok nem jelentettek nagyfokú közeledést. Így a szászokról nem feltétlen az egyéni tapasztalatokból, hanem a kollektív és – megkockázatom, néha – a kulturális emlékezetből merítve beszélnek. Szüleik, nagyszüleik tapasztalatait beszélik el, akik még szolgáltak a szászoknál, illetve a könyvekből, médiából származó információkat veszik át. Ezen a pontos a szász-ság tehát elmozdul az imaginárius fele, egy olyan területre, amelyről az emberek szívesen beszélnek, akár nosztalgiával is, de amelynek a realitása több szempontból megkérdőjelezhető. Ezekben a diskurzusokban a szászokat ért traumák vagy nem jelennek meg, vagy csak nagyon felületesen, nincs bennük az a feszültség, amellyel a szászoknak az elköltözés és az esetleges hazaköltözés miatt szembe kellett nézniük. A szászok itt jobban hasonlítanak Sáska sógor-beli társaikra, mint önmagukra.

AZ EMLÉKEZET SAJÁTOS FORMÁI: KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG ÉS ELITDISKURZUSOK

Az általam vizsgált falvakban szász etnikumú lakosokat már csak elvétve lehet találni. Mindezzel együtt a történeti, múltbeli jelenlétük a falvakban igencsak feltűnő: a falvak általános képe, a templomok és a más közösségi épületek, a családi házak, és némely esetben még a termelési tájban fellelhető nyomok is árulkodnak arról, hogy valamikor szászok is éltek vagy többségében szászok éltek és dolgoztak az adott falvakban. Ráadásul a szászok jelenléte nem csak ezekben a materiális nyomokban érhető tetten: sokszor a helyiek is gyakran utalnak rá, de különösen a helyi vezetés diskurzusában visszatérő elem a szászok valamikori jelenléte. Ez kiegészül egy országos szintű, a 2014-es elnökválasztások során már-már eszkalálódó, szászok iránti megbecsüléssel. Országos felmérések azt mutatják, hogy a szászokra megbecsüléssel tekintenek a románok és a magyarok is (miközben ugyanezt nem lehet elmondani a román–magyar heteroreprezentációkról).⁸ (Lásd ehhez Culic et al. 2000.)

Ennek én helyben olyan okát is látom, hogy mivel a szász közösség megszűnt közösségként létezni, működni, már nem része a helyi politikai konstrukcióknak, nem kéri a részét a hatalomból, és ezzel az átlényegüléssel egyfajta szimpatikus kuriózzummá vált. Megeshet, hogy ennek szerepe van az országos diskurzuspolitikák alakulásában is. Egy

⁸ A szebeni polgármester esetéhez lásd még Stroe 2011a, 2011b, illetve államelnökké választásához Cercei 2014.

dolog kétségtelen: a különféle szinten megszerveződő diskurzusok a kulturális örökségésítésben egymásba játszva kapnak szerepet, és az országos szintről érkező hatásoknak legalább olyan szerepük van ezek alakulásában, mint például a helyi sikeres példának, vagyis annak, hogy szászok vagy vélelmezett szászok⁹ a szász kultúrára alapozva gazdasági vállalkozásokba fognak.

A másik összetevője ennek a területnek az a szintén országos kontextusban is megfigyelhető tendencia, amely a vidékiség szerkezetének és szerepeinek az átalakulásában – az európai trendeknek megfelelően – a faluturizmusnak kiemelt szerepet szán (Szabó Á. 2013b). A faluturizmus pedig a helyi elitiek értelmezésében három fő elem köré szerveződhetne: a magyar arisztokrácia valamikori jelenléte és különösen a kastélyai (kisebbség-nagyobb kastély, udvarház sok faluban található), a szászok valamikori jelenléte és különösen épületei (templomok és magánépületek), illetve sajátos, magyar értelmezésben a kisüzemi borászat. Jellemző a turizmusdiskurzusra, így a szászokkal kapcsolatos képzetekre egyfajta egyszerűsítő látásmód. Ez nyilván az erdélyi ruralitáshoz kapcsolt differenciálatlan képekből eredeztethető: az erdélyi falu önmagában elegendő ahhoz, hogy a faluturizmus beinduljon.

Az egyszerűsítő és némiképp félrevezető képek mellett ugyanakkor a helyi örökségdiskurzusok hátterét befolyásolja, hogy vannak ugyan szász épületek, de nincsenek szászok. A köz képviselői az épületekkel – források vagy akarat hiányában – alig tudnak kezdeni valamit. A falvak általános képe nagymértékben megváltozott, és ezt még a helyiek is elismerik. Ráadásul a szász szellemi örökség csak az emlékezetben létezik, és ami még fontosabb: a vidék nem képezi részét a szász kulturális körútnak, hisz az a körút inkább a valamikori Szász Királyföldre és a látványos erődtemplomokra koncentrál. A térségnek a szász vidékként való kanonizációja még várat magára, és ez igaz a román vagy a magyar turisztikai vidékként történő kanonizációjára is, miközben a multikulturalitás valahol még mindig csak a dokumentumokban található.

A helyi adminisztráció tagjainak a diskurzusait szemlélve – de a magasabb szinteken dolgozó kollégáik diskurzusai vonatkozásában is – könnyen felfedezhető a multikulturalizmus fogalmának mint divatos, de igazi tartalom nélküli fogalomnak a használata. A szászság nagyon sokszor csak egy érv a tőke, a befektetők vagy a turisták ide vonzásában, más esetekben a multikulturalizmussal együtt egyszerűen csak egy beszédfordulat, amely a választások körül válik nagyon gyakorivá. Az országos politikát kis magyar közreműködéssel a románok uralják, a helyi politikában pedig a románok a magyarokkal közösen dominálnak, közben fenntartják a szászokat is magába foglaló multikulturalizmusnak a diskurzusát. A faluturizmus – ami sokszor maga is egy tisztázatlan, meghatározatlan fogalom, amihez az erdélyi rurális térségek nagy reményeket fűznek – a multikulturalizmust és a szásztságot jó belépőkártyának láttatja: ha van egy településnek szászokhoz kapcsolódó történelme, vannak esetleg szász népi építészeti emlékek, netán van egy szász erődtemplom, akkor a turistáknak is előbb-utóbb meg kell jelenniük, csak le kell aszfaltozni az utat, hogy könnyebben meg lehessen közelíteni a települést. Azt lehetne mondani, hogy kívülről szemlélve a Szászföld egységesnek tűnhet, de mindenképpen belső, történetileg is beágyazott különbségek vannak az egyes térségei között, amelyeket az újabb kori változások, a gazdasági hatások és a maga a turizmus is, egyes esetekben elmostak, más esetekben felerősítettek (vö: Szabó Á. 2012: 70).

9 Mint említettem, a helyiek olyanokat is (visszaköltözött) szásznak feltételeznek, akik valójában nem azok.

ZÁRSZÓKÉNT

Miközben országos szinten a szászoknak lehet valamennyi esélyük, hogy a magukról szóló diskurzusokat irányítsák, a helybéli szászoknak erre vajmi kevés lehetőségük van. Egyszerűen nincsenek elegendően, hogy ellensúlyozzák a román és a magyar (esetenként cigány) dominanciát, politikai és kulturális érdekeket. A szászok csak akkor számíthatnak politikai szereplőnek, ha az imaginárius multikulturalitást fel kell mutatni. Következésképp ezekben az esetekben sem az igazi, élő szászokra vonatkoztatják a szásztságot, hanem egy elképzelt, de valójában már nem létező szásztságra (vö: Stroe 2011b). Ez sajátságosan teszi kiterjeszthetővé Benedict Anderson elképzelt közösség fogalmát.

A szász kultúra értékes örökség, és a politikusok rájöttek erre. Az örökségesítés folyamatának a kontextusában a helyi vezetők elkezdtek a szász kultúráról mint örökségről és erőforrásról beszélni. De egyelőre ebben a térségben az örökség teherként viselkedik: monumentális, de összeomló félben levő templomok, valamikor tetszetős utcácskák, üres házak, a régi és az új közötti éles ellentét jelzik, hogy a helyiek még nem képesek arra, hogy kezeljék és újraértelmezzék ezt az örökséget. A szász falvakban nem is a magánépületek állaga árulkodik erről: a magánépületek tulajdonosai a maguk módján rendben tartják a tulajdonukat. Ami nagyon szembeötlő, az a valamikori közösségi épületek, az iskolák, valamint a lelkési, kántori lakok állapota: ezek árulkodnak arról, hogy a közösség és az értékrend, amely fenntartotta őket, már nem létezik.

A szászok már nem mintaadók, és kultúrájuk sem követendő példa már. A színre vitt autenticitásnak (*staged authenticity* – MacCannell 1973) vagy az erdélyi falu képének váltak a részeivé, amelyen belül a múltat kínálják fel a látogatóknak. Ám pont az itt maradt vagy visszatért szászokat nem kérdezik meg azokról a módokról, ahogy ezt a szásztságot újraalkotják. Ezek az emberek alig kapják meg a lehetőséget, hogy hozzájáruljanak a szászokról szóló diskurzus alakításába. Az egyház az utolsó terület, ahol ezek a szászok az identitásukat ki tudják nyilvánítani.¹⁰ Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy a távoli etnikai mobilizációnak váltak a szubjektumaivá: a lelkészüket Németországból érkeznek, minden vasárnap egy német rendszámú mikrobusszal gyűjti össze a híveket, és a falvaikról szóló monográfiákat Németországban élő értelmiségiek írják Németországban.¹¹ A szász kultúra és etnicitás nem építhető újra csakis helyi erőforrásokból, és a szászok emlékei és a szászokat megformáló emlékezet is csak érintőlegesen találkozhat. Úgy tűnik, hogy a helyiek nem tudják, hogyan kezeljék a szász kulturális örökséget. Azt az örökséget, ami ebben a formában sokszor teherre válik.

SZAKIRODALOM

BARTH, Fredrik

1969 Introduction. In: Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. Little, Brown and Company, Boston, 9–38.

¹⁰ Az egyház amúgy is fontos identitásformáló tényező volt az erdélyi szászok körében (lásd Pozsony 2009).

¹¹ A Kundról szóló monográfiát Waltraud Edith Eberle és Helfried Hien, Kundon született, ma Németországban élő tanárok adták ki (lásd Eberle–Hien 2011).

BRUBAKER, Rogers

2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 7–8. 60–66.

CERCEL, Cristian

2014 *Iohannis și filogermanismul românesc*. Forrás: <http://www.criticatac.ro/26717/iohannis-filogermanismul-romanesc/> Utolsó megtekintés: 2014. december 3.

CULIC, Irina – HORVÁTH, István – RAȚ, Cristina

2000 The Model of Romanian Interethnic Relations as Reflected in the Ethnobarometer. In: Nastasă, Lucian – Salat Levente (eds.): *Interethnic Relations in Postcommunist Romania*. Ethnocultural Diversity Resource Center, Cluj-Napoca, 253–349.

EBERLE, Waltraud Edith – HIEN, Helfried

2011 *Reusdorf. Unser Heimatort in Sibenbürgen*. Honterus Verlag, Hermannstadt.

KISS Réka

2011 Egyház és közösség a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KORANYI, James – WITTLINGER, Ruth

2011 From Diaspora to Diaspora: The Case of Transylvanian Saxons in Romania and Germany. *Nationalism and Ethnic Politics* 17. (1) 96–115.

KÓSA László

1991 Erdély néprajza. *Ethnographia* 102. (3–4) 197–211.

MACCANNELL, Dean

1973 Staged Authenticity: On Arrangements of Social Space in Tourist Settings. *The American Journal of Sociology* 79. (3) 589–603.

POZSONY Ferenc

1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai*. (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

1998 *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban*. (Krónika könyvek.) Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2009 *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 6.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

STROE, Monica

2011a Ethnopolitical Entrepreneurship and the Political Role of Saxonness without Saxons in Sibiu. *Sociologie Românească* IX. (2) 86–96.

2011b Heterorepresentations of Saxonness and their Political Meanings in Transylvania. In: *European, National and Regional Identity: Proceedings of the international conference European, National and Regional Identity, Oradea 24–26 March 2011*. Editura Universității de Vest din Oradea, Oradea, 195–209.

SZABÓ Á. Tőhötöm

2012 Where Are the Tourists? Shifting Production, Changing Localities in a Szekler Village In: Boscoboinik, Andrea – Horakova, Hana (eds.): *From Production to Consumption. Transformation of Rural Communities*. Lit Verlag, Berlin–Zürich, 63–78.

2013a Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2013b Does the Countryside Still Feed the Country? Producing and Reproducing the Rural in Transylvania. In: Luís Silva – Elisabete Figueiredo (eds.): *Shaping Rural Areas in Europe: Perceptions and Outcomes on the Present and the Future*. GeoJournal Library, vol. 107. 165–180.

VERDERY, Katherine

1985 The Unmaking of an Ethnic Collectivity: Transylvania's Germans. *American Ethnologist* 12. 62–83.

DE LA TRAUMĂ LA PATRIMONIUL CULTURAL: POLITICI (DE MEMORIE) ȘI CONSTRUCȚIILE LOCALE ALE SĂSIMII

În studiul de față, bazat pe cercetările efectuate pe valea Târnavei Mici, analizez modurile construirii, funcționării și existenței unui grup etnic, sașii din Ardeal, un grup care practic a dispărut. Studiul investighează și analizează acele procese de construcție și reprezentare care în contextul global-local influențează reconfigurarea grupului etnic de sași. Structurat pe trei nivele și pornind de la memoria sașilor din regiune, de la experiențele cotidiene ale oamenilor din regiune și de la discursul elitelor locale și al liderilor informali și combinat cu opinia publică în general pozitivă față de sași accentuez caracteristicile acestor procese de formare de grupuri etnice. Subliniez că prin acest proces de construcție mergând de la prima sferă până la ultima sașii sunt relocați din ce în ce mai mult în domeniul existenței imaginare.

FROM TRAUMA TO CULTURAL HERITAGE: (MEMORIAL) POLITICS AND THE LOCAL CONSTRUCTIONS OF SAXONNESS

Based on researches conducted in the Târnava Mică valley in the present paper I analyze the ways a practically decomposed ethnic group, the Transylvanian Saxons is constructed, how it works and consequently how it exists. The paper investigates and analyzes those processes of construction and representation that in the global-local framework influence the reconfiguration of the Saxon ethnicity. In a three level structure starting from the memories of the local Saxons, from the everyday experiences of the local non-Saxons, from the discourses of the local elite and informal leaders and combined with the generally positive public opinion towards Saxons I highlight the characteristics of these processes of ethnic group formation. I emphasize that during this process going from the first sphere to the last one the Saxons are relocated more and more to the domains of imaginary existence.

PETI LEHEL

ETNICITÁS, NYELVHASZNÁLAT ÉS MIGRÁCIÓ EGY MOLDVAI CSÁNGÓ TELEPÜLÉSEN

Etanulmányban az intenzív modernizációs folyamatok következtében radikálisan átalakuló csángó társadalom etnicitás-folyamataival kapcsolatos empirikus adatokat elemzek. Az elemzésre kerülő adatok egy kérdőíves felmérés eredményeiből származnak, amelyet kérdezőbiztosok végeztek 2012 januárjában Bogdánfalván. A kérdőív román nyelven készült, fókuszában az etnicitás és a nyelvhasználat állt, emellett kérdéseket tartalmazott a migrációval, a gazdasági és szociális helyzettel, valamint a vallási élettel kapcsolatban is.¹ A kérdőíves felmérést megelőzően azonos témakörben néprajzi terepmunkát folytattam a településen. A kérdőíves adatok elemzésekor utalok a néprajzi terepmunka során szerzett megfigyeléseimre is.²

A kérdőíves kutatás alapsokaságát a falu 18 évnél idősebb, katolikus népessége képezte. A felmérés során a kérdezőbiztosok 100 személyt kérdeztek meg. A mintát nem és életkor szerint rétegeztük, és léptékes mintavételt alkalmaztunk. A megvalósult minta 53%-a nő, 47%-a férfi; életkor szerinti megoszlása: 18 és 35 év közötti 23%, 36 és 55 év közötti 41%, 36% pedig 56 év fölötti volt.

1 A kérdőívet Kiss Dénessel állítottuk össze. Itt köszönöm meg Tánczos Vilmosnak, Kiss Tamásnak és Duma Dánielnek a kérdőívhez fűzött megjegyzéseit, valamint Veress Ilkának és Kiss Dénesnek az adatok statisztikai feldolgozásában nyújtott segítségét. A kutatás az *Etnicitás megnyilvánulása kisebbségi közösségekben* című kutatási projekt keretében készült (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011–2012). Köszönöm a Teleki László Alapítványnak, hogy a tanulmány megszületését támogatta. Az előzetes kutatási eredmények bemutatására a Teleki László Alapítvány által szervezett *Veszélyeztetett örökség – Veszélyeztetett kultúrák. A moldvai csángók VI.* című konferencián került sor (Budapest, 2012. május 11–12.). A munka elkészülte idején az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj élvezője voltam.

2 A településen két alkalommal folytattam néprajzi terepmunkát, ám a jelen tanulmány kérdésfelvetéséhez a szorosabban hozzátartozó megfigyeléseket és etnográfiai anyagot 2011. július 30. és augusztus 6. között szereztem. A néprajzi terepmunkával gyűjtött etnográfiai anyag elemzését önálló tanulmány keretében végzem el.

A FALU

Bogdánfalva (Valea Seacă) Bákó (Bacău) nagyváros közelében fekvő déli csángó település. Az első világháború után elvándorolt a túlnépesedett falu lakosságának egy része, a közelben új települést hozva létre Nicolae Bălcescu (Ferdinánd, Újfalu) néven.

A falu lélekszáma a 2002-es Hivatalos Népszámlálási Statisztika adatai szerint 2135. Ebből 1880 katolikus, 255 pedig ortodox vallású, utóbbiak túlnyomó többsége az Albény (Albeni) falurészben lakik. Bár a statisztikában nem jelenik meg, a faluban él néhány adventista vallású személy is. A falu közigazgatásilag a jóval nagyobb lélekszámú Nicolae Bălcescuhoz tartozik. E település Bogdánfalvától eltérően a gyorsforgalmi út mentén fekszik, itt vannak a legfontosabb oktatási, egészségügyi és közigazgatási intézmények: iskolaépület, hivalkodó épületben helyet kapó sportkomplexummal, óvodaépület, orvosi rendelő, állatorvosi rendelő, a polgármesteri hivatal. Utóbbi előtt ottjártamkor az „Ismeretlen Katona” emlékművét renoválták, amelynek azonos mását több moldvai településen megfigyelhetjük. A település adminisztratív központjától nem messze fekszik a katolikus templom, amelyről Bogdánfalván azt állították, hogy „Európa legnagyobb temploma”.

Nicolae Bălcescu kedvezőbb fekvését, méreteit, intézményi ellátottságát illetően Bogdánfalva minden kétséget kizáróan alulmarad a városias jellegű településsel szemben. A Bogdánfalvát hosszan átszelő aszfaltútról számos, szűkebb-tágasabb, különféle irányokba elágazó kövezett utca nyílik. Ezek az utcák a település hagyományosabb arcát mutatják: a házak általában véve régebbiek a főút mentén húzódóknál, bár már itt is több helyen látni a főút mentén igencsak szembetűnő gyakorlatot, hogy a régebbi, kisebb, vályogtéglából épült, bádoggal fedett ház mögött/mellett új, általában méretesebb, félig kész házak jelennek meg. A műút mentén, a falu Nicoale Bălcescu felőli végén található a legfontosabb intézmények: az iskola, az óvoda, a posta és az orvosi rendelő, mindegyik külön épületben. Szintén a főút mentén, ezek közelében fekszik egy nemrég épült katolikus templom is, amelynek befejező munkálatai terepen tartózkodásomkor is zajlottak: éppen az oltárt festették. Ugyancsak ezen a falurészen található a „cartiernek”³ nevezett utca, amely a falu legújabb része. Itt főként a külföldön dolgozó, fiatal korosztályhoz tartozó vendégmunkások házai állnak. Szembeszökő a falu többi utcája és az új falurész közötti különbség. Előbbiek a maguk gazdasági épületeivel, a lépten-nyomon elhelyezett keresztekkel, oltárszerű szakrális kisépítményeikkel, az egykori nemzeti viszonyokról árulkodó számtalan zsákutcáikkal a falu hagyományosabb arcát tükrözik.⁴ Utóbbiban kizárólag új, korszerű építőelemekből emelt házak találhatók, hiányoznak a korábbi életvitelt és gazdaságszerkezetet tükröző épületek, jellegzetes tárgyaik, de a vallásos hit tárgyszerű lenyomatait is csak elvétve láthatjuk. A falunak ez a része csendesebb, kihaltabb, mivel a házak nagy részét külföldön tartózkodó tulajdonosaik évente csupán néhány hétig, a szabadságaik idején használják.

3 'negyed'

4 Kós Károly szerint a főutcából elágazó zsákutcsak falukép „a régi nemzeti élet, vérségi kapcsolatrendszer vetülete” (Kós 1981: 9). Továbbá így ír erről: A „fő közlekedési utakból ágaznak ki [...] minden irányban a kisebb *ulicák*, rendszerint zsákutcsak, amelyek, mint neveik is mutatják, az egyes nemzethez (nemzetségek, közös őst leszármazottai) tartozó családok életei (telkei) csoportjához szolgálnak bejáró útként [...]” (Kós 1981: 18). (A kiemelések is tőle – P.L.) Kós Károly leírja, hogy „Bogdánfalván számos helyen az utcától messze fent magasló házhoz a hatalmas telken át vezet az ösvény vagy szekérút [...] legtöbb esetben azonban az egykori nagy telek rég feloszlott, s az utódok kisebb telkei a közösen hagyott *ulica* két oldalán sorakoznak [...]” (Kós 1981: 18). Bogdánfalva településszerkezetének rajzát közli: Kós 1981: 19.

A településen 7-10 vegyesbolt és kocsmá működik, amelyek, egy-kettőt leszámítva, többnyire családi házak külön erre berendezett kisméretű, út melletti helyiségeiben kaptak helyet. Ezek tulajdonosai nem a migránsok köréhez tartoznak, ahogyan az építkezési anyagokat forgalmazó lerakat tulajdonosa sem. A faluban továbbá egy malom és 5-6 kovácsműhely is működik. Emellett van két-három asztalosműhely, egyikük tulajdonosa nyolc év vendégmunka után tért haza, és fogott bele vállalkozásába.

A település utcáit járva az egyes porták között meglehetősen éles vagyonbeli különbségek vehetők észre. Bár több korszerű építőanyagokból épült vagy épülőben lévő házát is lehet látni, a kérdőíves kutatás eredményei a háztartások többségének hiányos felszereltségére mutatnak rá. A 100 lakás adatait tartalmazó adatbázisból az derül ki, hogy 38-ban sem fürdőszoba, sem folyóvíz, sem öblítő WC, sem meleg víz, sem önálló hőközpont nem volt, míg további 27 háztartás a felsoroltak közül is csak egyvel volt felszerelve. Emellett a megkérdezett családok 90%-nak nem volt autója.

A megkérdezettek közül 14-en az 1–4. osztályt járták ki, általános iskolai oktatásban 36-an részesültek, szakiskolát 36-an végeztek, líceumba 10-en jártak, 2-en egyáltalán nem jártak iskolába, 1 személy rendelkezett egyetemi diplomával. Általában elmondható, hogy a fiatalabb korosztályhoz tartozók iskolázottsági szintje magasabb. Hogyha a jobb iskolázottságúakhoz a legalább szakiskolával rendelkezőket is hozzászámoljuk, azt láthatjuk, hogy ennek a csoportnak az átlagéletkora 40 év, míg a csupán általános iskolai oktatással (vagy annál kevesebb) rendelkezők átlagéletkora 53 év.

Az aktív foglalkoztatottak aránya a településen alacsony. A kérdőíves kutatásban részt vevők közül 77-en inaktívak, 20-an kétkezi munkásként alkalmazotti státusban vannak, 1 önállósodott iparosként dolgozik, 2-en alkalmi munkából élnek. Az inaktívak túlnyomó többsége háztartásbeli nő, de jelentős a munkanélküliek száma is. Többségük a mezőgazdaságban dolgozik, ezzel magyarázható a megkérdezett családok összjövedelmének rendkívül alacsony volta is: közel felüké (45) 200 és 600 lej közötti, 18 családé 601 és 1000 lej közötti, 200 lej alatt 22, míg 1000 lej fölött csupán 10 család keresett.⁵

Néhány gazdálkodót leszámítva, akik gépekkel is rendelkeznek, a helyben maradó idősök földjeinek legnagyobb részét társulások dolgozzák meg. A társulások tulajdonképpen magánvállalkozások, külföldi vendégmunkából szerzett tőkén gépeket vásárolt fiatal vállalkozók bérbe vett földeken folytatnak mezőgazdasági termelést. A bér fejében általában a termés 30%-át juttatják vissza a földtulajdonosoknak. A földdel kapcsolatos döntéseket az idősök hozzák, a helyben élő fiatalok legnagyobb része nem gazdálkodik. A helyiek percepciói szerint az otthonmaradt fiatalok a társadalmilag hátrányos helyzetű fiatalok közé tartoznak, akik általában igen szegény családokból származnak, kevésbé tanultak vagy iszákosak. Ezek közül többen, külföldön huzamos ideje dolgozó és élő társaikhoz hasonlóan szintén megpróbálkoztak a külföldi vendégmunkával, de próbálkozásuk különböző okok miatt sikertelen volt, ezért visszatértek szülőfalujukba. Ezeknek a fiataloknak a legnagyobb része az idősebb csángó gazdák jobb minőségű, a társulásokba be nem adott, a faluhoz közelebb fekvő határterületeken lévő földjein dolgozik napszámosként.⁶

Úgy tűnik, hogy a vendégmunkával foglalkozók közül egyelőre nagyon kevesen hagytak fel a külföldi munkavállalással, s tértek véglegesen vissza szülőfalujukba. Egykori vendégmunkások köréből kerültek ki annak a házépítő csoportnak a tagjai, akik a jelenlegi vendégmunkások házait építik Bogdánfalván, illetve a környéken. Egykori vendégmunkások voltak a gazdasági vállalkozók (az ún. *társulások* tulajdonosai), egy szállítási

5 A minimálbér Romániában 2011-ben 670 lej volt.

6 A napszám a kutatás idején 60 lej (kb. 14 euró) volt, amihez hozzáadódott még napi háromszori étkeztetés és valamennyi ital is.

vállalkozást működtető házaspár (mikrobuszaik heti rendszerességgel hozzák-viszik a vendégmunkásokat főként Olaszországban/-ból). Szintén vendégmunkás volt egy Nicolae Bălcescu közelében, Bogdánfalvára vezető aszfaltútnak a gyorsforgalmi útbá való becsatlakozása közelében éttermet működtető vállalkozó, aki egyben tanácsos is. A helyi viszonyok közepette elegáns, igényes kivitelezésű épületben az átlagosnál nagyobb presztízsű, fényűzőbb lakodalmakat tartanak, ugyanakkor ebben működik a vállalkozó feleségének, egy bákói ügyvédnőnek az irodája is.

FELEKEZETI EGYÜTTÉLÉS

A falu ortodox közössége az Albény nevű falurészen lakik. Papjuk szintén Bogdánfalván él. A román nyelvű ortodox közösség tagjait spontán beszédsszituációkban (tehát nem „ideologikus kontextusban”⁷) *románoknak*, illetve *oláhoknak* mondják. Amikor a nekem szállást adó Borbála néninél⁸ a falu ortodox közössége után kérdezősködtem, azt válaszolta, hogy a *románok* a kisméretű ortodox templom környékén laknak, de az ortodox templomtól kifele tartó utcában többnyire *magyarok*, azaz katolikus csángók háza állnak. Az ortodoxokról Bogdánfalván azt mondják, hogy *oláhosan*, *oláhlul* beszélnek. Az ortodox vallású háziiorvosról, aki nem a faluból származik, Borbála néni ugyanakkor azt mondta, hogy *parcă* (talán) *magyarul is tud*, azaz a falubeliekkel a helyi csángó nyelvjáráson is szokott beszélni. A településen élő román nyelvű cigányokat foglalkozás (többnyire ők a kovácsműhelyek működtetői) és családnév alapján az idősebb generáció tagjai megkülönböztetik az ortodox románoktól.

Az ortodoxokkal való vegyes házasságok megjelenését interjúalanyaim a rendszerváltás utáni időszakhoz kötik. Az idősebbek visszaemlékezései szerint felekezeti vegyes házasságok létrejötte a rendszerváltás előtt elképzelhetetlen lett volna. A katolikus pap az ortodoxtól eltérően csak abban az esetben hajlandó megesketni a párt, hogyha a nem katolikus felekezeti személy áttér katolikus vallásra. Arra is van példa, hogy a pap által kikényszerített vallási konverziót követően a kikeresztelkedett személyek korábbi vallásuk templomaiba járjanak.

A szigorúan vett felekezeti endogámia mellett műrokonsági (komasági) viszonyok alakultak ki a katolikus és az ortodox közösség tagjai között. Egy idősebb katolikus beszélgetőtársam véleménye szerint a felekezeti endogámia meglazulása a rendszerváltást követően azt eredményezte, hogy a katolikus–ortodox vegyes házasságok nem bizonyultak tartósnak, mivel a gyökeresen eltérő értékekkel való azonosulás számtalan konfliktust eredményezett. A katolikusok általában sokkal vallásosabbnak, normakövetőbbeknek, tisztességesebbnak gondolják magukat az ortodoxoknál.

Az ortodoxokhoz való viszonyulás a generációs hovatartozás függvényében eltérő módon alakul. A kérdőíves módszerrel gyűjtött adatokból kiderül, hogy a fiatalabb generációhoz tartozó személyek sokkal toleránsabban viszonyulnak az ortodoxokhoz, mint az idősebb korcsoportba tartozó személyek.

7 A nyelv ideológiai kontextustól befolyásolt identitásteremtő fontosságát a moldvai csángók esetében Tánczos Vilmos emeli ki (Tánczos 2011b).

8 A dolgozatban a személyneveket megváltoztattam.

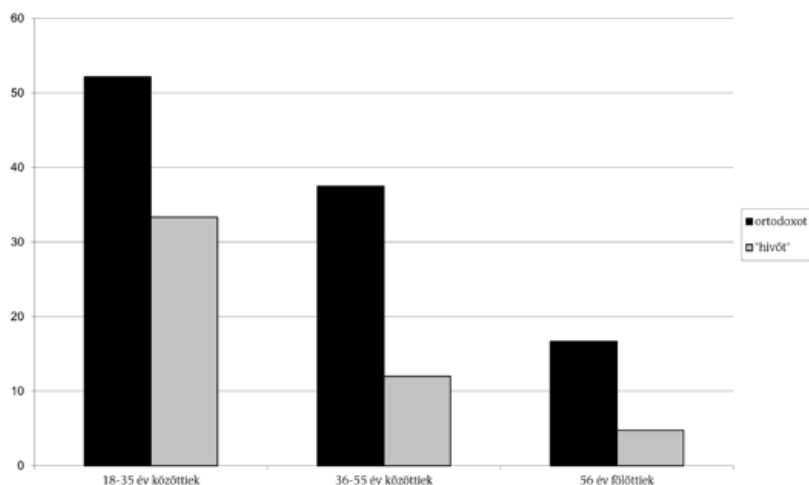
Azoknak a személyeknek az átlagéletkora, akik egy ortodox felekezetűt családtagként is elfogadnának 41 év volt, míg azoknak az átlagéletkora, akik csak azt fogadják el, hogy egy országban éljenek velük 55 év volt. Bár a fiatalok sokkal kisebb társadalmi távolságot jelöltek meg az ortodoxokkal szemben, mint az idősek, az ortodoxok elfogadottságának aránya a fiatalok körében is meglehetősen alacsony.

Hasonló értékeket kapunk szektákhoz tartozó személyek elfogadottságát illetően is. Valamely kisegyházhoz tartozó személyt családjukba befogadó csángók átlagéletkora 42 év volt, míg azoknak az átlagéletkora, akik a szektatagokat csak annyira fogadják el, hogy egy országban éljenek velük 54 év körül volt (54,49 év). A megkérdezettek átlagéletkora tehát arányosan növekszik a nem katolikusokkal szembeni társadalmi távolságtartás mértékével, azaz minél idősebb a megkérdezett, annál elutasítóbb a nem katolikusokkal szemben.

A kisegyházak (szekták) tagjaival szemben megjelölt társadalmi távolság lényegesen nagyobb az ortodoxokéhoz képest (kevésbé toleránsak velük szemben). A társadalmi távolság a kisegyházakhoz tartozókkal szemben azonban ugyancsak a fiatalabb korcsoportokhoz tartozók esetében a legkisebb, hasonlóan az ortodoxok esetében érvényesülő tendenciához.

A kérdőíves kutatásból szerzett adatok elemzésével azt láthatjuk, hogy statisztikai összefüggés van a magasabb iskolai végzettség és a más felekezetekhez tartozók jobb elfogadottsága között. A fiatalabbak toleránsabb viszonyulását a nem katolikus felekezetűekhez magasabb iskolai végzettségük is magyarázza.

A migrációs tapasztalat szintén hozzájárul a nem katolikusokhoz való elfogadóbb attitűdök kialakulásához. Azok, akik az 1989-es rendszerváltást követően legalább három hónapig dolgoztak külföldön, a más felekezetűekkel szemben sokkal kisebb társadalmi távolságot jelöltek meg, mint azok, akik nem voltak külföldi vendégmunkán.

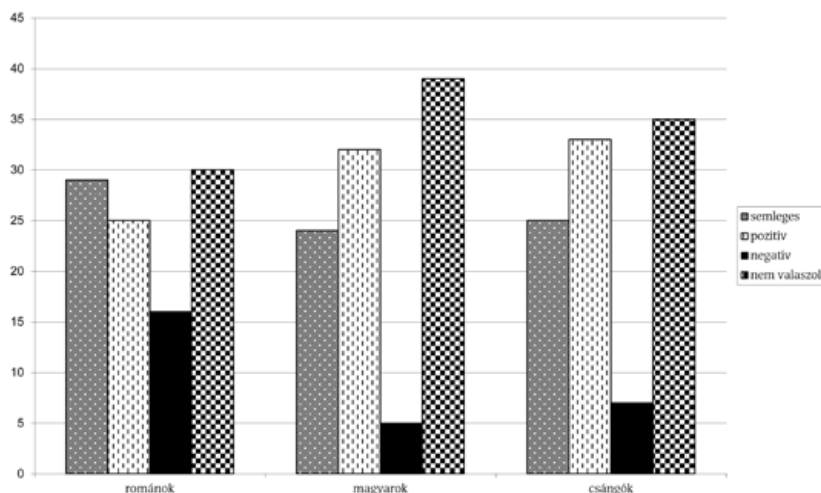
1. grafikon. Elfogadná családtagként (%)

A vallásos normarendszer lazulása nem jelentkezik a válaszok terén: a 100 megkérdezett közül egyetlenegy vált el.

Arra a kérdésre, hogy a románok, a székelyek vagy a magyarok fogadják-e el a leginkább a csángókat, legtöbben (52%) a magyarokat nevezték meg. Lényegesen kevesebben (36%) válaszolták azt, hogy a románok lennének elfogadóbbak a csángókkal szemben.⁹

A románok, magyarok, csángók néhány szóban történő jellemzésének adatai szerint a pozitív konnotációjú jellemzések minden esetben lényegesen gyakoribbak voltak a negatív kicsengésű értékeléseknél, de majdnem ilyen gyakoriak a semleges kicsengésű válaszok is.¹⁰ A „nincs semmi bajunk a románokkal”, „jól megértjük egymást”, „jók, mint mi”, típusú válaszok a románokkal való szimpatizálást, a hozzájuk való közelséget, egyformaságot fejezik ki. Az ezekhez hasonló, románokra vonatkoztatott szöveges jellemzésekből ugyanakkor az is előtűnik, hogy a románokról mint önálló, a csángóktól jól megkülönböztetett csoportról gondolkodnak. A csángóságra vonatkozó jellemzések egy része, mint például „a csángók időnként rosszabbak, mint a románok”, „a csángók pont olyanok, mint a románok” típusú válaszok esetében szintén megjelenik a csángóság önálló csoportthatárokkal való rendelkezésének a gondolata.

A megkérdezettek közül többen azzal hárították el a magyarok néhány szóban történő jellemzését, hogy „nem ismer egy magyart sem”, „nem találkozott velük”, „nincs velük kapcsolata” stb. A magyarok jellemzésének elutasítását indokló válaszok arra utalnak, hogy a magyarokra a románoknál egy térben és kulturálisan sokkal távolabbi csoportra gondolnak, fel sem merül a románok esetében hangoztatott azonosulás, hasonlóság gondolata, amelyre – a románok esetében – az „olyanok mint mi” típusú válaszok utaltak.

2. grafikon. Románok, magyarok, csángók jellemezése

⁹ 11% nem válaszolt, 1% a székelyeket jelölte meg.

¹⁰ A nem válaszolók aránya mindhárom esetben 30% fölött volt.

MIGRÁCIÓ

A szocializmust megelőzően Bogdánfalva, mint általában a csángó települések, meglehetősen zárt agrártársadalom volt. A szocializmus gazdaságpolitikája, valamint a demográfiai túlnépesedtség belső elvándorlást idézett elő. A faluból többen a közeli Bákóba költöztek, de jónéhány család székelyföldi és erdélyi városokba vándorolt el.

A rendszerváltást követően a magyar, különösen a magyarországi közéletben mitologizálódott a csángóság, aminek következtében „csángómentők”, turisták, folklórszervezők, amatőr néprajzkutatók, politikusok stb. látogatása a még viszonylag jó magyar nyelvválalappal rendelkező falvakban állandóvá válik. A csángók kultúrája iránti érdeklődés megnövekedése, bármilyen indokból is történt (turizmus/egzotikumkeresés, kulturális értékeik megőrzésére és elismertetésére irányuló érdekvédelmi törekvés, oktatásszervezés stb.) az identitás mentén megosztotta a lokális közösségeket.¹¹ Az „etnobizniszt” kiszolgáló helyeket a falu többsége elítéli. A nekem szállást adó Borbála néni a panziós viszonylatban is igencsak busásnak számító szállásdíjat azzal magyarázta, hogy neki el kell viselnie azt is, hogy a „magyarokkal” való kapcsolattartás miatt a faluban „mondikálnak”, azaz pletykálnak róla.

Bár Bogdánfalván nem volt olyan intenzív „magyarjárás”, mint a környező székelyes csángó falvakban, akiknek „beszéde” – szállásadó házigazdám szerint – közelebb áll a magyarországiakéhoz, lévén, hogy sokkal jobb magyar nyelvválalappal rendelkező, székelyes csángó falvakról van szó. Mindemellett Románia Európai Unióba való belépéséig a Magyarországra irányuló munkamigrációba a bogdánfalviak is bekapcsolódtak. Becsléseim szerint ebben az időszakban kb. száz bogdánfalvi dolgozott Magyarországon. Ők többnyire a csángó érdekvédelemmel foglalkozó, magyarországi kapcsolatokkal rendelkező szervezetek segítségével vagy a környező falvakban élő rokonaik, barátaiak magyarországi kapcsolatain keresztül jutottak a határon túlra dolgozni.

A moldvai csángók Románia EU-taggá válásával fokozatosan felhagytak a kb. 5-8 évet átfogó magyarországi munkavállalással. Mint általában a csángó településeken, Bogdánfalván is hatalmas méreteket öltött a külföldre irányuló munkamigráció. Mivel a fiatalok meghatározó része külföldön tartózkodik, a házasságkötések és a keresztelők nagy része is külföldön történik.

A kérdőíves felmérés során megkérdezett 100 személy közül 11 vett részt legalább három hónapig tartó külföldi munkamigrációban az 1989-es romániai rendszerváltást követően, mindannyian férfiak. Közülük 5-en Magyarországon, 5-en Olaszországban voltak (1 más országban).

A kérdőíves módszerrel gyűjtött adatok szerint a megkérdezettek közül 27-en mondták azt, hogy a szűkebb családjukból legalább egy családtag a kutatás idején külföldön volt. Adatbázisunk szerint a száz lekérdezett háztartásból 41-en (24 férfi és 17 nő) éltek külföldön a kutatás idején. A külföldön élők a megkérdezettekkel a következő rokonsági viszonyban álltak: apja: 1, gyermeke: 24, testvére: 11, férj/feleség: 4, más rokon: 1. A 18–35 év közötti korosztályból 30-an, a 36–55 év közöttiekből 10-en, az 55 év fölöttiek közül 1 személy volt külföldön. Túlnyomórészt Olaszországban voltak, 38-an, míg 1 személy Spanyolországban, 1 Franciaországban, 1 pedig Angliában. A felmérés szerint 2000–2005

11 Az 1989-es rendszerváltást követő csángómentés lokális hatásairól lásd bővebben: Peti 2006. A magyar oktatásszervezőkhöz való viszonyulásokat illetően lásd Szokol Réka esszéjét, amelyben egy moldvai faluban magyartanárként szerzett személyes tapasztalatait írja le rendkívül meggyőző módon (Szokol 2008).

közötti időszak óta 19-en, 2006-tól 19-en, 1 személy pedig 1996-tól él külföldön, közülük csupán négyen vették fel az illető ország állampolgárságát. A külföldi tartózkodás célja a munkavállalás volt (40 esetben). A munkavállalás ágazati megoszlása a következő: az építőiparban 23-an, a mezőgazdaságban 6-an, házi munkákban 12-en tevékenykednek, míg a különféle szolgáltatásokban dolgozók száma 10. A megkérdezett otthonmaradottak szerint a külföldön élő családtagok több mint fele évente egyszer vagy még annál is ritkábban látogat haza (évente: 12, egy évnél is ritkábban: 10, egyáltalán nem: 1, havonta: 3, két-három havonta: 9, évente néhányszor: 6).

A faluban több olyan esettel is találkoztam, hogy többnyire kisgyermekes, kisiskolás korú gyermekeket nevelő anyák otthon maradnak, miközben férjük külföldi vendégmunkán tartózkodik.

A vendégmunkázás a spontán asszimilációs folyamatok felerősödését eredményezi, a huzamosabb ideje külföldön dolgozó vendégmunkások teljes mértékű nyelvcsere mennek keresztül. A nyugati migráció újfajta hasonulási stratégiákat is kitermelt: a 15-20 éve Olaszországban dolgozó fiatalabb generáció esetében „olaszosodási” törekvésekre utaló folyamatok is beindultak. Több olyan helyi beszámolót is hallottam, hogy az Olaszországból hazajövőek egymás között gyakran olaszul beszélnek, „olaszosodnak”. A vendégmunkások „olaszosodásának” helyi percepciói fakadhatnak e csoport tagjainak viselkedésében bekövetkezett változások rosszalló megítéléséből, a helyben maradtak hozzájuk viszonyított sikertelenség-érzéséből. A beszámolók szerint a vendégmunkások a faluba való visszatérésükkor gyakran hivazkodnak, például olaszos akcentussal beszélnek, otthon maradt társaikkal való társalgás folyamán „úgy tesznek”, mintha időnként nem jutna eszükbe egy-egy szó románul, amelyet aztán olasz szóval helyettesítenek stb. A helyben megszokott normáktól eltérően viselkedő vendégmunkásokat a helyiek „*broscar-oknak*”, „békaevőknek” csúfolják.

Az olasz nyelv használatára a mindennapi kommunikációs gyakorlatokban nemcsak a helyben maradottak rosszalló megjegyzései utaltak, de a vendégmunkásokkal készített interjúkban maguk a vendégmunkások is beszéltek róla. Egymás között olaszul beszélő gyermekeket a településen a falubúcsú alkalmával magam is láttam.

A külföldi munkamigrációt megelőzően, a szocializmus idején történő, elsősorban székelyföldi és erdélyi falvakba történő belső migráció a falu etnicitás-folyamatait máig hatóan befolyásolja a faluban élő családtagokkal, rokonokkal való kapcsolattartás. A székelyföldi városokba költözött csángók tudatosították magukban az őket a magyartól elválasztó kulturális és nyelvi különbségeket, és részben ezek hatására is a román identitással való azonosulás útját választották.¹²

A nyelvhasználat terén a csángók mobilitásának a megnövekedése tudatosította a helyi dialektus beszűkült használati lehetőségét egyszersmind a helyi dialektus stigmatizáltságához is hozzájárult. Paradox módon azonban sokakban azt tudatosította, hogy ha még alkalmazási területe beszűkült is, bizonyos helyzetekben kétségkívül előnyt jelent az ismerete. Az Erdélyben, Székelyföldön élő rokonokkal való kapcsolattartás ugyanakkor a magyar nyelvhez való pragmatikus viszonyulást hozott létre (jó tudni a magyar nyelvet is). A Székelyföldre irányuló belső migráció mellett a magyar nyelvtudáshoz való pragmatikus viszonyulást segítette elő a magyarországi munkavállalás is. A magyarországi és a nyugati munkamigrációba (a magyarországi határátlépések során) való bekapcsolódást megelőzően a helyi dialektus lokális életvilágon túlnyúló pragmatikai funkciója az erdélyi, székelyföldi városokban való katonáskodásnak és munkavállalásnak volt a férfiak számára. Az erdélyi városokba vándorolt rokonokkal való kapcsolattartás, az utazások során a helyiekkel

12 E folyamat okairól lásd Tánczos Vilmos elemzését (Tánczos 1995).

való kapcsolatfelvétel további olyan szituációkat képeztek, amikor a magyar nyelvismeret, bármilyen korlátozott szintű is volt, előnyt jelentett a bogdánfalviak számára is. Románia Európai Unió csatlakozását követően) a nyugati célszörszágokba való utazásokkor, a magyarországi határátlépésekkor, valamint az országon való átutazásokkor a korlátozott szintű magyar nyelvismeret szintén felértékelt szerepet kapott. Erre utalnak a településen rögzített migrációs tapasztalatokra vonatkozó élettörténeti elbeszélések.

A magyarországi munkavállalás idején többen baráti kapcsolatokat is kialakítottak az ott élőkkel, amelyeket egyesek azután is fenntartottak, miután Románia az EU-tagság elnyerésével az EU-hoz tartozó országokban való munkavállalás lehetővé válásával nyugati országokba vándoroltak.

ETNOPOLITIKÁK, INTÉZMÉNYEK, EGYHÁZ

A vallás intézményes szerepét tekintve Bogdánfalván meghatározó jelentősége volt annak, hogy 1900 és 1940 között ebben a faluban szolgált Petrus Matthias Neumann német származású ferences szerzetes, aki a latin nyelvű mise mellett lehetővé tette a magyar nyelven történő éneklést és imádkozást, magyarul gyóntatott (Domokos 2001: 122–123). 1940-ben, a bécsi döntést követő nacionalista közhangulatban Bogdánfalván is betiltják a magyar misézést de a visszaemlékezések szerint a deák egy ideig még a vallásgyakorlás bizonyos félhivatalos teendőit elvégezte magyarul (lásd Tánczos 1996: 180, 202). Neumann páter tevékenysége, az első világháború előtti magyar nyelvű vallásgyakorlás emléke, majd 1947-ig a deák közreműködésével, félhivatalos formában történő „magyar imádkozás és éneklés” emléke az idősebb generáció emlékezetében máig megőrződött, így e korosztály estében a magyar nyelvhez való pozitív attitűdök kialakításában jelenleg is tudatformáló erővel rendelkeznek.¹³

A második világháború utáni magyarellen es rendelkezések légkörében a nevek, helynevek elrománosítása Bogdánfalván is megtörtént. A faluban máig megmaradt a kettős névhasználat: a hivatalos intézményekkel való érintkezés folyamán kizárólag „román nevüket”, a mindennapi érintkezésben egymás között legtöbbször „magyar nevüket” használják.

Dumitru Mártonas a csángók román eredetét, nyelvük elmagyarosítását hangsúlyozó, áltudományos érvelésre alapozott könyvét (Mártonas 1985, 1987, 1999) a kommunista propaganda falugyűlés keretében ismertette Bogdánfalván. E könyv a moldvai katolikus egyház a moldvai csángók eredetével kapcsolatos hivatalos álláspontjának alapját képezi.

13 Lásd például a következő beszámolót: *S ezelőtt, ezelőtt mikor voltak édesanyámék, vót pap Neumann Péter, negyven esztendeig volt itt ebbe a faluba ebbe, akkor ő volt Petre Borbela, ő itálián volt, őt megölték, akkor csinálta a templomot, s őt megölték a talvajak. Szemmi pénzért sem. De Neumann Péter német volt, de csak magyarul beszélt. S akkor csak magyarul énekeltek a templomba, csak magyarul mondták a misét, igaz magyarul: „Száz ezerszer, s mégezerszer én Jézusom” (elénekli az éneket) Csak magyarul énekeltek. Énekeltek, és magyarul mondtak misét. Latinul mondta, valódi képpen latinul, de mikor a lekturához, prédikációhoz csak mind csak magyarul folytatta el. [...] Nem mandam, aggyig még mind verekedés előtt, hábarú előtt, mert úgy mangyák nálunk a csángók verekedés, a hábarú előtt, negyvennégy előtt, csak magyarul volt minden. Ahagy vótak, jöttek a más papak, volt Turcu diák mincsak, ű isz magyarul kaptam én, hogy mikar énekel magyarul. [Turcu diák?] Turcu diák, Largucából volt, ő negyvenhétba ment el aztán innet. Jitár János (1937)*

Amikor a településen a falu történetével, az itt lakók eredetével kapcsolatos dolgok után érdeklődtem, többen is egy bizonyos könyvre hivatkoztak, amelyet a község Polgármesteri Hivatalától kaptak. Borbála néni szintén a falu történetével kapcsolatos ismeretei legfontosabb forrásaként nevezte meg, amelynek fontosabb gondolatait ki is jegyeztelte magának. A könyv, a község egykori jegyzője, Anton Coșa helytörténész, amatőr néprajzkutató munkája, címe: *Monografia Comunei Nicoale Bălcescu [Nicolae Bălcescu község monográfiája]*, amely a polgármesteri hivatal támogatásával jelent meg. A jó minőségű papírra nyomott, tömördek színes fotóval, keménytáblás borítóval, román nemzeti színű könyvveljével ellátott kötet hátsó borítóján a polgármester ajánlása olvasható, aki a szerző „utólérhetetlen” tudósi teljesítménye miatt a „község névjegykártyájának” nevezi a könyvet. A Dumitru Mártaș elméletére alapozó, délibábos nyelvészkedéseket, adatmagyarázatokat tartalmazó könyv Bogdánfalva, valamint a községhez tartozó többi falu lakóinak román eredetét, kultúrájuk megkérdőjelezhetetlen román voltát hivatottak bizonyítani, több ízben kihangsúlyozva a csángóságnak a magyarságtól való elhatárolódását. A polgármesteri hivatal honlapja, a község bemutatásakor szintén fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy „a község sajátossága homogén etnikai volta, lévén, hogy a népszámlálás szerint 99,6 százalék románnak vallotta magát”.¹⁴

A helyi oktatási intézményekben, egy fiatal vallástanárnőt leszámítva kizárólag Bákókból ingázó, többnyire ortodox románok tanítanak.

A beszámolók szerint a somoskai felmenőkkel rendelkező klézsei származású segédlelkész kényszerűségből még ma is meggyóntatja magyarul a románul alig tudó néhány idős embert.¹⁵

Bogdánfalván 2010-től működik a Moldvai Csángómagyarok Szövetségének (MCSMSZ) iskolaprogramja. Az iskolán kívüli, fakultatív magyar nyelvoktatás egy külön erre a célra bérelt épületben zajlik. Az MCSMSZ iskolán kívüli magyar nyelvoktatás programja az erdélyi és a magyarországi magyarsággal való kapcsolattartás módzatainak a kiszélesítését is jelenti egyben: az Erdélyben és Magyarországon történő támogatott táborozások, folklóreseményeken való fellépés, oktatási, egészségügyi támogatások, a moldvai gyermekek keresztgyermekké való felfogadásával járó anyagi támogatások stb. révén. A beszámolók szerint a magyar oktatás beindítását megelőzően a faluban volt némi ellenállás, de ez korántsem volt olyan vehemens, mint más csángó településeken, a moldvai magyar oktatás beindításának első fázisában.¹⁶ Vélhetően a már más településeken működő, bejáratott mintáknak, az ügyrend kikristályosodásának, valamint az Európa Tanács 2001-ben elfogadott 1521-es Ajánlásának köszönhető ez, amely Románia számára kötelezővé tette a tradicionális csángó

14 O particularitate a populatiei comunei o constituie caracterul ei omogen din punct de vedere etnic, astfel in urma recensamintelor efectuate 99,6 % sau declarati romani, iar restul s-au declarat ceangai sau maghiari.

Forrás: <http://www.primaria-nicolae-balcescu.ro/prezentare-comuna>. Letöltés dátuma: 2010. január 22.

15 *Most is vannak sokan öregek, hogy ...s most Klézseről van egy Benke, Benke Marcsi, ő most itt van nálunk, s az öregek inkább hozzá mennek a legöregebbek, nem tudnak jól románul. [Mert ő meggyóntassa őket magyarul is?] Meggyóntassa, nem tud jól, de az öregapái voltak Somoskából s itten Klézsen is, s azán mondtam annak értesz, igen hogy ne értesz aszangya. [Mondta a páter?] Mondta a páter. [De ez a fiatal páter, nem az idős?] Fiatal, igen, fiatal. De ő inkább mikor gyónni mennek, mennek ada hezzá, hezzámentek a legöregebbekhez, s vannak az öregek, hogy ománul sem tud dor jól egy része! Tanóltak iskolát, de úgysem tudnak. Mind hallgattam, Csiksomolón, aszangya csángó, csángón imádkazik, de nem tudják sem magyarul, sem románul. (I.J.)*

16 A Moldvában beinduló magyar oktatás körüli konfliktusokról lásd Pozsony Ferenc tanulmányát (Pozsony 2003).

kultúra és nyelv védelmét. Az Európa Tanács *Ajánlása* óta a moldvai falvakban civil szervezeti körülmények között zajló iskolán kívüli magyar oktatás nyílt intézményes állami akadémizáltatása megszűnt. Például a Szeret-Klészse Alapítvány és a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége ellen a 2000-es évek elején indított bírósági eljárások, amelyeket a Bákó Megyei Tanfelügyelőség kezdeményezett a csángó szervezetek ellen, azzal a váddal, hogy e szervezetek törvénytelenül szerveztek délutáni magyar órákat a csángó falvak iskolásainak. A magyar oktatás megszervezésében segítő, a településen magyar identitásúaknak gondolt személyek ellen azonban Bogdánfalván verbális agresszió, kapun való bekiabálások, pletykálkodás stb. zajlott. A kedélyek lecsillapodását követően többek elmondása szerint a faluban azt már pozitívan fogadták, hogy az iskolán kívüli magyar oktatási programban résztvevő gyermekek felelevenített csángómagyar énekekkel kántáltak a faluban karácsonykor.

A kérdőíves kutatás eredményei szerint a megkérdezettek 74%-a helyesli azt, hogy a magyar nyelvet valamilyen formában oktassák a településen. A többség szerint (60%) a magyar nyelvet a hivatalos iskolai oktatás keretén belül kellene tanítani.

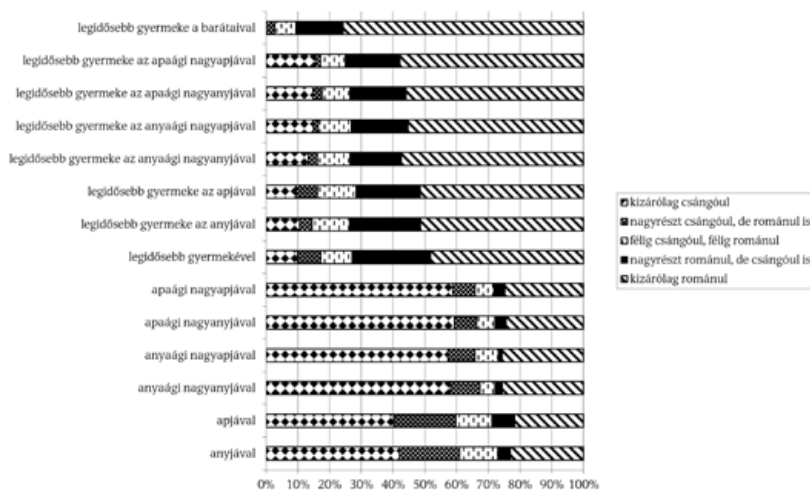
Arra a kérdésre, hogy a magyar nyelv tanítása esetén a sztenderd (Magyarországon beszélt) változatot, vagy a csángó nyelvjárást (a helyi nyelvet) kéne-e oktatni, a megkérdezettek közül 78-an azt válaszolták, hogy a sztenderd magyar nyelvet kellene oktatni, míg 16 válaszadó azt szeretné, ha a csángó nyelvet oktatnák. A templomban azonban 79 válaszadó szerint kizárólag a román nyelvnek van helye, míg csupán 20-an gondolták úgy, hogy a templomban a román és magyar nyelvet egyaránt kellene használni.

A polgármester és a tanácsosok nagyobbik része a közszékhelypontból került ki. Tanácsosok a 2011-es politikai mező minden létező parlamenti pártjából vannak, kivéve az RMDSZ-t. Utóbbi tényre házigazdám fontosnak tartotta külön felhívni a figyelmemet: *Onnan tőlünk nincsen egy se. A csángók oda nem íródhatnak bé. Csak a magyarok, Hargita, Kovászna megyéből.* A bogdánfalviak, mint általában a moldvai csángók, az RMDSZ-t csak a magyarok érdekeit képviselő pártnak tartják, egyáltalán nem gondolják azt, hogy az RMDSZ a csángóság érdekeit is képviseli vagy képviselhetné. Azt tartják természetesnek, hogy érdekeiket román pártok képviseljék. A moldvai csángók tehát politikai opcióik mentén is élesen elkülönülnek az erdélyi, székelyföldi magyarságtól.

NYELVHASZNÁLAT

A falu rendelkezik mindazokkal a jellemzőkkel, amelyek a csángó szakirodalomban általában mint a nyelvi asszimiláció felgyorsítását eredményező tényezők jelennek meg: ortodox lakosság, nagyvároshoz, úthálózathoz, egyházi központhoz való közelség, középkori eredetű magyar lakosság (szemben a székelyes csángókkal), a környező falvaktól eltérő nyelvjárás (déli csángó) (lásd Tánccos 2011a: 42). Tánccos Vilmos felmérése szerint a nyelvcsere üteme az összes moldvai csángó település közül Bogdánfalván a leggyorsabb (Tánccos 2011a: 59). A szerző adatai szerint 1996-ban a magyarul nyelvet aktív módon használók aránya a településen 85% volt, míg 2009-re ugyanez az arány 41% százalékra csökkent (Tánccos 2011a: 59). Ez ugyanakkor a passzív nyelvtudással rendelkező, nagyjából fiatalabb generációkhoz tartozó személyek számának és arányának a megnövekedésével járt (29%), míg a fiatalok kisebbik része és a gyermekek ma már nem is értenek magyarul (30%) (Tánccos 2011a: 59–60).

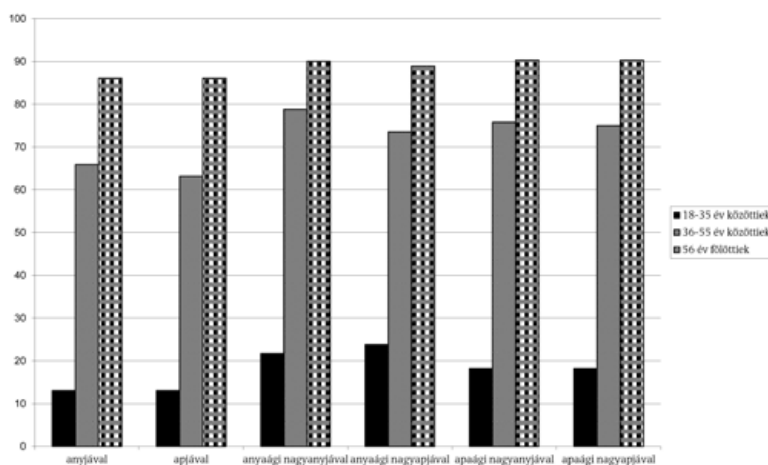
A nyelvi asszimilációs folyamatokra az általunk végzett kérdőíves kutatás adatai is rávilágítanak. Az adatok azt mutatják, hogy a fiatalabb generáció tagjai szinte kizárólag románul kommunikálnak egymással. A fiatalabb generáció tagjai (a megkérdezettek gyermekei) kis mértékben a román mellett csak akkor használják a csángót, hogyha nagyszüleikkel és még kisebb mértékben akkor, ha szüleikkel kommunikálnak. A nyelvhasználatnak ez a tendenciája érvényesül a megkérdezettek nyelvhasználati szokásaiban is, akik nagyobb arányban a nagyszüleikkel való kommunikáció során használják a csángó nyelvet és kisebb mértékben akkor, ha a szüleikkel beszélnek.

3. grafikon. A megkérdezettek nyelvi kódváltásai (%)

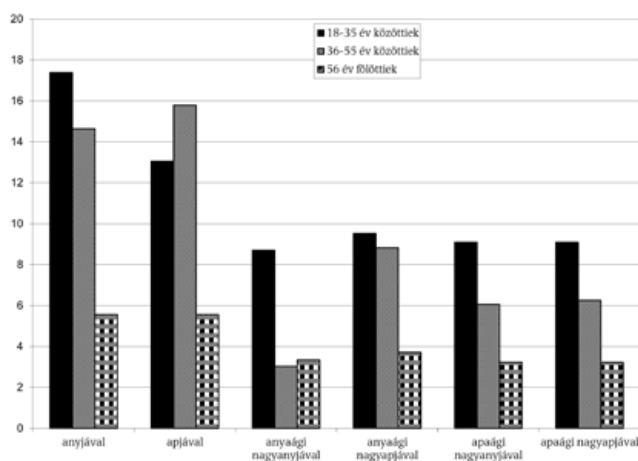
A nyelvhasználatra vonatkozó válaszok aszerint alakulnak, hogy a megkérdezett személy melyik korcsoportba tartozik.¹⁷ Azt láthatjuk, hogy az 56 év fölötti korcsoporthoz tartozó személyek meghatározó többsége a családtagjaival való kommunikáció során túlnyomórészt vagy teljes mértékben a csángó nyelvjárást használja. A csángó nyelven beszélők aránya az idősebb korosztályhoz tartozó személyek esetében 86–90%. A 36–55 év közötti korcsoporthoz tartozó személyek 63–79%-a beszél csángóul ugyanezekben a situációkban, attól függően, hogy szüleikkel vagy nagyszüleikkel kommunikálnak. Azonos beszédhelyzetekben a 18–35 év közötti korosztályhoz tartozó személyeknek csupán 13–23%-a használja túlnyomórészt vagy teljes mértékben a csángó nyelvet, attól függően, hogy kivel beszélnek.

¹⁷ A csángó nyelvhasználat családon belüli generációs megoszlásáról szóló empirikus adatok értelmezését, valamint a grafikont angol fordításban itt közlöm: Peti 2014: 55–57.

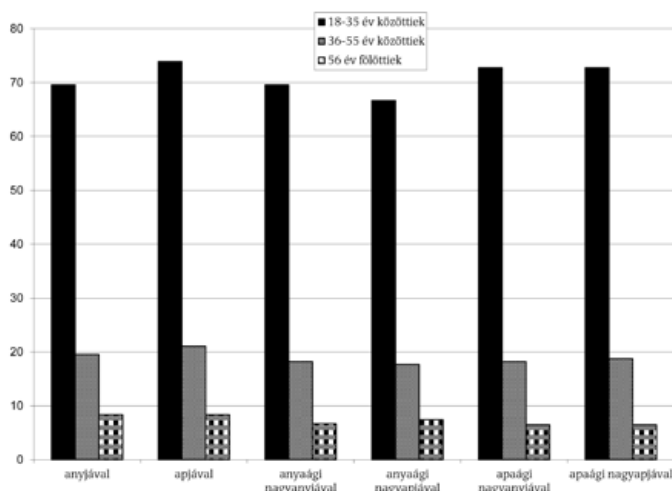
4. grafikon. A csángó nyelvhasználat családon belüli generációs megoszlása (%)

Családon belül a „félíg román, félíg csángó” nyelvhasználat legnagyobb mértékben a 18–35 év közöttiek korcsoportját jellemzi. Ez az arány azonban e korcsoport esetében is alacsonynak mondható 9 és 17 százalék között változik, attól függően, hogy szüleikkel vagy nagyszüleikkel kommunikálnak. Ennek értéke akkor a legmagasabb, ha a kommunikáció az idősebb korosztályhoz tartozó nagyszülőkkel történik. A kétnyelvűségre vonatkozó aránykülönbség különösen szembeötlő a fiatal (18–35 év közötti korcsoport) és az idősebb generáció (56 év fölöttiek korcsoportja) között.

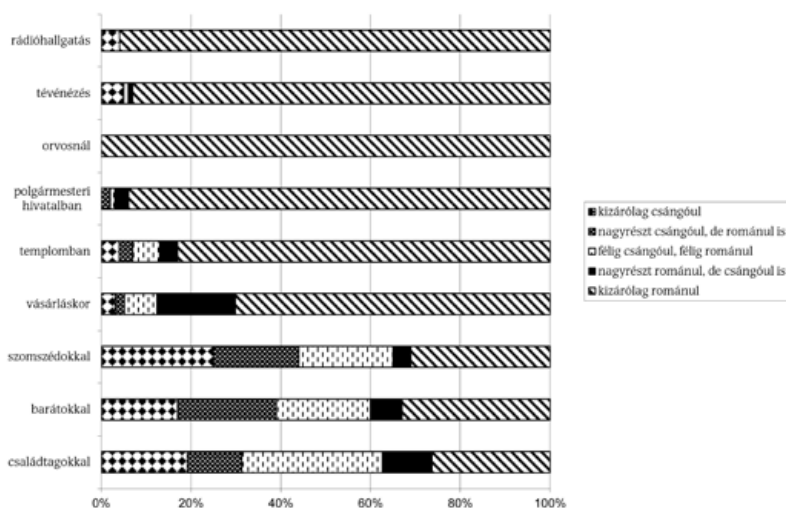
5. grafikon. A félíg románul, félíg csángóul történő nyelvhasználat családon belüli generációs megoszlása (%)

A felmérés szerint a családtagjaikkal túlnyomórészt vagy teljes mértékben románul kommunikáló személyek legnagyobb arányban a 18–35 év közötti korcsoporthoz tartoznak. Ez az arány minden családtaggal történő beszédhelyzet esetében legalább 70% körül van. Ez az arány a 35–55 év közötti korcsoport esetében általában 20% alatti, míg az 56 év fölötti korcsoport esetében 8% körül van.

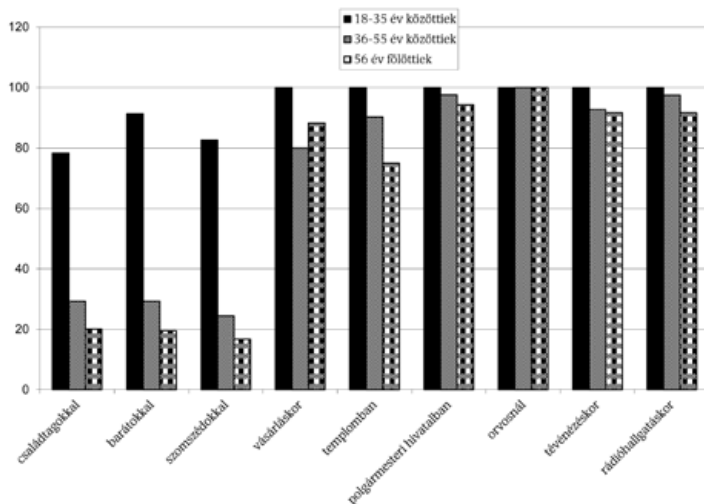

6. grafikon. A román nyelvhasználat családon belüli generációs megoszlása (%)

Az intézményekben, a privát szférában és a médiafogyasztásban történő nyelvhasználattal kapcsolatos empirikus adatok szintén visszaigazolták a településen zajló nyelvi asszimilációs folyamatok mértékét. A grafikonból látható, hogy a csángó nyelvjárásnak szinte kizárólag csak a privát szférában, a családtagokkal, szomszédokkal való kommunikáció során van relevanciája, míg az intézményekben és a médiafogyasztásban a román nyelv abszolút dominanciája a jellemző. A csángó nyelvjárás privát szférában való használata szintén a generációs hovatartozás függvényében alakul: néhány kivételtől eltekintve az idősebb generációhoz tartozó személyek azok, akik kizárólag, vagy nagyrészt csángóul kommunikálnak. A 18–35 év közötti korcsoporthoz tartozó személyek román nyelvhasználatának aránya a privát szférában helyzetektől függően minimum 80% körül van, az intézményekben pedig kivétel nélkül túlnyomórészt vagy kizárólag a román nyelvet használják.

7. grafikon. Nyelvhasználat a médiafogyasztásban, az intézményekben és a privát szférában (%)

8. grafikon. A román nyelvhasználat generációs megoszlása a privát szférában, az intézményekben és a médiafogyasztásban (%)

NYELVJÁRÁS

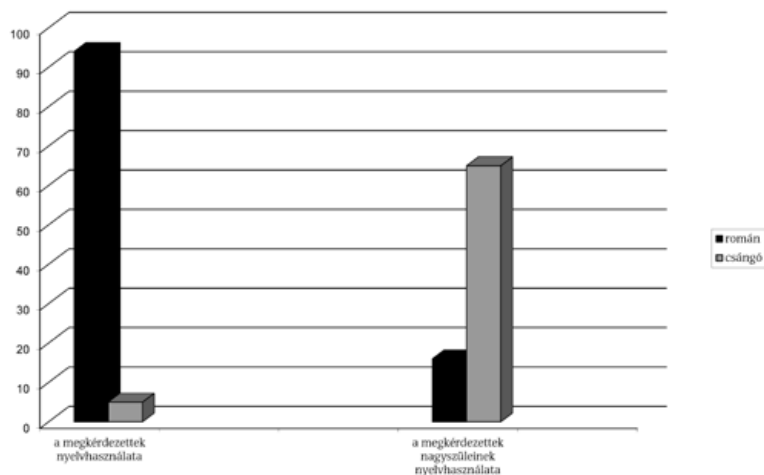
A bogdánfalviak a környező falvak eltérő kulturális, mentális különbségeit érzékelik. Ezeknek a különbségeknek a tudatosítását az határozza meg, hogy milyen falvakkal állnak szorosabb kapcsolatban valamint, hogy azokról a falvokról milyen sztereotípiákat alkottak. A kérdőíves felmérés adataiból kiderül: a megkérdezettek 85%-a gondolja úgy, hogy a településen beszélt nyelvjárás különbözik a környező településektől. A legtöbben úgy gondolták (51% szerint különbözik, 26% szerint nagyon különbözik, összesen 77%), hogy a környező falvak közül a Klézsén beszélt nyelvjárás különbözik a leginkább a Bogdánfalván beszélttől. A különbözőség tudatosítása egyedül Klézse esetében volt ilyen nagy, ami azzal magyarázható, hogy Klézset „magyarabb településnek” tartják, tudják például, hogy a magyarországi turisták sokkal gyakrabban keresik fel, mint Bogdánfalvát, Klézsén sokkal korábban volt magyar oktatás. A nyelvjárásbeli különbség tudatosítása a Klézshez fűzött szorosabb kapcsolatok (például házassági, gazdasági stb.) eredménye is lehet. A többi település esetében, legyen szó *déli* vagy *székelyes* nyelvjárást beszélőről, nagyjából egyenlő mértékben gondolták azt, hogy az ott beszélt nyelvjárás különbözik a Bogdánfalván beszélttől. Amikor interjúhelyzetben kérdeztem rá ugyanerre a kérdésre, kitűnt, hogy az idősebb generáció tagjai *pontosan* érzékelik a falvak közötti nyelvjárásbeli különbségeket, tudatában vannak annak, hogy némelyik szomszédos faluban a sztenderd magyar nyelvhez közelebb álló nyelvjárást beszélnek. Házigazdám szerint például a lárgaik közül sokan a „hegyekből”, Gyimesből érkeztek és a helyiek beszéde is utánuk hasonult.

NYELVHASZNÁLAT RITUÁLIS ALKALMAKKOR

Kérdőíves módszerrel a rituális alkalmakkor történő nyelvhasználatra is rákérdeztünk. A felmérésből az derül ki, hogy az egyházi ünnepekhez vagy az emberi életfordulókhoz kötődő rítusok során a megkérdezettek közül 94-en csak román nyelven imádkoznak vagy énekelnek, míg csupán 5-en használják ezeken az alkalmakon a csángót is. Mindez arra utal, hogy a településen a rituális nyelvhasználat nyelve kizárólag a román lett. A felmérésből ugyanakkor az is kiderült, hogy a megkérdezettek nagyszüleinek jelentős része ezeken az alkalmakon a csángót is használta. Jelentős többséggel válaszolták azt, hogy nagyszüleik magyarul is énekeltek és imádkoztak. 65-en mondták azt, hogy nagyszüleik magyarul imádkoztak (16 nemmel válaszolt, 19 nem tudja), 43 szerint a magyar nyelvet használták temetésekkor (37 nem, 20 nem tudja), 58 szerint esküvőkön (26 nem, 16 nem tudja), 54 szerint karácsonyi/újévi szokások alkalmával (27 nem, 19 nem tudja).

Péntek János a „ritualizált szövegről” szóló tanulmányában a „reliktszomszövegek szakralizációjáról” (Péntek 1997: 333) ír. Tánczos Vilmos moldvai, Vetési László a magyar szórványtelepüléseken végzett, valamint mások kutatásai alapján megállapítja, hogy „az anyanyelvű ritualizált szövegek némelyike (például a vallásos énekek és imádások) a nyelvcsere után is megőrződhetnek, szakralizálódhatnak. A kultikus szférában az anyanyelv az Istennel való beszélgetés eszköze lehet, és ekkor már nem fontos a megértés, a szavak értelmének ismerete, csak a misztérium” (Péntek 1997: 333). A nyelvcsere

tehát nem feltétlenül vonja maga után a „ritualizált szövegek” feladását.¹⁸ A Bogdánfalván végzett kérdőíves felmérés adatai arra utalnak, hogy a településen a nyelvcserevel párhuzamosan kultúraváltás (*akkulturáció*) is zajlik.

9. grafikon. Nyelvhasználat rituális alkalmakkor

A CSÁNGÓ NYELVJÁRÁS STIGMATIZÁLTSÁGA (ÉS PRESZTÍZSE)

Azt, hogy a moldvai csángók az általuk beszélt magyar nyelvjárást csökkent értékűnek, szégyellnivalónak, stigmatizáltnak tekintik, számos elemzés bizonyította már (például Tánczos 2011a, 2011b, Szilágyi 2002). Bár ennek háttérében bonyolultabb történeti és lelki okok állnak (mint ahogy azt a szakirodalomban többen is alaposan elemezték), a nyelvi stigmatizáltság egyik oka az, hogy a csángók az általuk beszélt nyelvjárást elkorcsultnak, „se nem magyar, se nem román” nyelvnek tekintik, mint ahogy arra a következő, 70 év körüli asszonnyal készített interjúrészlet (2011) is utal:

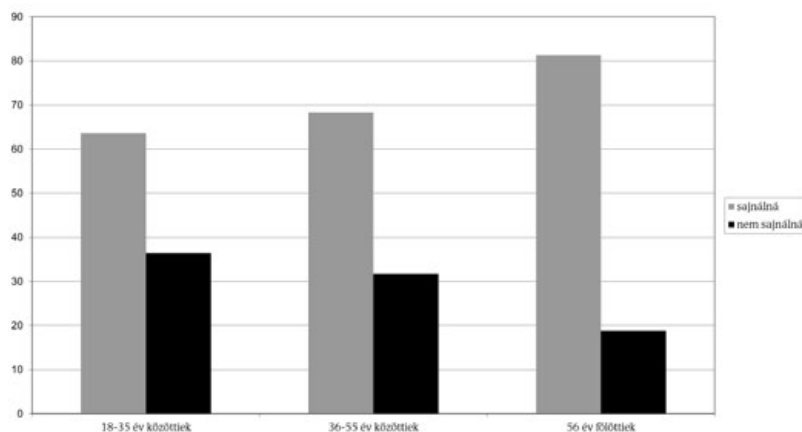
[S az, ahogy a csángók beszélnek, az milyen beszéd?] Hát csángó, illen korcsitura, mert tiszta magyar nem mondják. [S tiszta magyarul hol mondják?] Hát még magáéknál. [De én Clujból (Kolozsvárról) vagyok, ott tiszta magyart mondanak?] Hát az is odaver. [Ti odatartozik.] *De itt nálunk corcitur* [elkorcsultak]. [S ez honnan lett korcsitura, honnan tudja I. néni?] *Corcitur* [elkorcsultak], mert még tanulak magaktól egy kevéskét, mástól még tanulak egy kevéskét, ş uite, cã se adună. [és lám, összegyűl]

18 Péntek János azt a megfigyelést, hogy éppen az aktív kétnyelvűség és nyelvcsere folyamatában benne élő közösségekben a legélőbb és leggazdagabb a népköltészet, az archaikus szövegeket tartalmazó egyes népköltészeti műfajok sajátos szövegtípus voltával magyarázza (vö: Péntek 1997: 330). „Arról lehet nyilván szó, hogy a legteljesebben ezekben a szövegekben él tovább az anyanyelv” (Péntek 1997: 330).

A faluban a teljes román nyelvi asszimiláción átesett személyek a nyelvi stigmatizálást azokra a nyelvi helyzetekre is kiterjesztik, amikor valaki váltogatja a kommunikációs kódot, azaz a „se nem magyar, se nem román” nyelvjárásról „tisztá román” nyelvre vált át.

A kérdőívvel megpróbáltunk adatokat gyűjteni arra vonatkozóan is, hogy mennyire érzik elfogadottnak vagy stigmatizáltnak a csángó nyelvjárást abban az esetben, hogyha románok, illetve magyarok jelenlétében használják. A megkérdezett személyekből 48 úgy gondolja, hogy a románokat zavarja, ha jelenlétükben csángóul beszélnek, míg 32 személy szerint a magyaroknak kifejezetten tetszik, hogyha jelenlétükben használják a csángó nyelvjárást, és úgy érezték, hogy bátorítják ebben őket. 50 megkérdezett szerint, amikor a csángók románok jelenlétében románul beszélnek, a románok általában érzik azt, hogy ők másképpen beszélnek románul, de nem zavarja őket, míg 24 úgy nyilatkozott, hogy a románok nemcsak hogy érzik a különbséget, de zavarja is őket. A megkérdezettek 74%-a tehát úgy gondolta, hogy a románok másképpen beszélnek románul, mint ők. Ebből az adatból kitűnik, hogy a románul beszélő csángók magas fokú román nyelví asszimilációjuk ellenére is megkülönböztetve érzik magukat a románoktól.

A csángó nyelvjárást jövőbeni továbbélésének esélyeit illetően szinte fele-fele arányban oszlottak meg a vélemények. 51-en azt választották, hogy szerintük a jövőben nem fog kiveszni a csángó nyelvjárást, míg 45-en úgy gondolták, hogy igen. Arra a kérdésre, hogy sajnálná-e, ha csángó nyelv a jövőben kiveszne, 68-an igennel, 27-en nemmel választottak. A legnagyobb arányban az idősebb generációhoz tartozók sajnálnák, ha kiveszne a csángó nyelvjárást. Minél fiatalabb korcsoportokhoz tartoztak a megkérdezettek, annál nagyobb arányban választották azt, hogy nem bánnák, hogyha a csángó nyelvjárást a jövőben kiveszne. Az 56 év fölötti korosztályhoz tartozóknak 18,8%-a mondta azt, hogy nem sajnálná, hogyha a csángó nyelvjárást a jövőben kiveszne, míg a 36–55 évesek 31,7%-a, a 18–35 évesek 36,4%-a vélekedett erről ugyanígy.

10. grafikon. Sajnálna-e, ha a csángó nyelvjárást a jövőben kiveszne?

ETNICITÁS ÉS SZOCIODEMOGRÁFIAI VÁLTOZÓK

Kérdőíves módszerrel az etnikai identitáskategóriákkal való azonosulásra is rákérdeztünk. A megkérdezés során 62-en románoknak, 31-en csángónak mondták magukat. Az adatokat statisztikai programmal elemezve azt láthatjuk, hogy szignifikáns összefüggés van a megkérdezett személyek életkora és az etnikai identitáskategóriákkal való azonosulás között: a magukat csángóknak vallók átlagéletkora jelentősen magasabb volt (52,32 év) azokénál, akik magukat románoknak vallották (44,2 év). Átlagban előrehaladottabb korúak azok is, akik arra a kérdésre, hogy a magyar oktatás keretében sztenderd magyar nyelvet vagy csángó nyelvjárást kellene-e tanítani, a válaszukban a csángó nyelvjárást jelölték meg (55,13 év. A sztenderd magyar nyelvet megjelölők átlagéletkora 45 év). Ez megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy a csángó etnicitás felépítésében az előrehaladottabb korral járó szocializációs összetevők szerepet játszanak: mint például a jobb magyar nyelvállapot és a magyar nyelvű folklórtudás. Tánczos Vilmos szerint a tényleges és viszonylag jó nyelvtudás a csángó etnicitásnak is alapfeltétele (Tánczos 2011b: 264). A 2002-es népszámlálási eredményeket áttekintve megállapítja, hogy „csángó etnikumúak csak olyan falvakban bukkannak fel, ahol még beszélnek magyarul. Aki tehát magát »csángó« etnikumúnak mondja, az tud is »csángóul«” (Tánczos 2011b: 264).¹⁹

A magyar állampolgárság megszerzésének lehetőségéről a megkérdezettek közül csupán 27-en hallottak, 69-en nem.²⁰ Arra a kérdésre, hogy szándékszik-e felvenni a magyar állampolgárságot 73-an nemmel válaszoltak (49 biztos nem, 24 valószínűleg nem, 22 valószínűleg igen). Az adatok statisztikai elemzésével azt láthatjuk, hogy a magasabb iskolai végzettségűek azok, akik inkább felvonnák a magyar állampolgárságot. A migrációs tapasztalat szintén szerepet játszik a magyar állampolgárság felvételét befolyásoló viszonyulások kialakulásában: az 1989-et követően legalább három hónapot külföldön dolgozók inkább felvonnák a magyar állampolgárságot, mint azok, akik soha nem voltak vendégmunkán. Ez arra utal, hogy a magyar állampolgársághoz nem ideológiailag, hanem instrumentálisan viszonyulnak.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban 100 személy válaszait tartalmazó kérdőíves adatbázis adatait elemeztem. A felmérés középpontjában a nyelvhasználat és nyelvi asszimiláció, a migráció és modernizáció hatása a csángó etnicitás alakulására témakörök álltak.

A kutatás empirikusan visszaigazolta az utóbbi évek csángó kutatásainak azt a következtetését, hogy a rendszerváltást követő modernizációs változások és az ezzel járó radikális életmódváltások a korábbi értékrendszer nagyfokú átalakulásával is jártak

¹⁹ Az idézőjelek is tőle – P.L.

²⁰ Egy, a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Nemzetpolitikáért Felelős Államtitkárság honlapján szereplő híranyag szerint 2011. március 15-én 100 csángó tette le a magyar állampolgársági esküt. Forrás: <http://www.kormany.hu/hu/kozigazgatasi-es-igazsagugyi-miniszterium/nemzetpolitikaert-felelos-allamtitkarsag/hirek/konferencia-a-moldvai-csangokrol>. Letöltés dátuma: 2012. május 16.

a fiatalabb generáció körében. Azt láthattuk, hogy bár a fiatalabb generáció tagjai az idősebbekkel szemben egyre elfogadóbban viszonyulnak az ortodox felekezetűekhez, az ortodoxoktól (és még inkább a más felekezetűektől) való elkülönülés a katolikus vallás értékrendszere mentén továbbra is jelentős mértékű.

A külföldre irányuló vendégmunka a spontán nyelvi asszimilációs folyamatok felérését eredményezte, annak ellenére hogy a magyarországi, majd Románia EU-tag-gá válásával az azon keresztül vezető külföldi migráció teremthetett olyan helyzeteket, amelyek a magyar nyelvismeret felértékelődéséhez vezettek. A magyar nyelvhez való pragmatikus attitűdök kialakulásával is magyarázható, hogy a felmérés során megkérdezettek túlnyomó többsége egyetért a sztenderd magyar nyelv valamilyen formában való oktatásával a településen. A magyar nyelvű misék bevezetésére a kérdőíves felmérés eredményei szerint azonban Bogdánfalván nincs igény: mint Moldvában mindenütt, mára e közösség tagjainak is a román lett a vallási anyanyelve.

A kérdőíves felmérés adatai megerősítették azt a feltevést, hogy a generációs hovatartozással járó szocializációs összetevők szerepet játszanak az etnicitás alakításában. A megkérdezés során a magukat csángóknak vallók átlagéletkora jelentősen magasabb volt azokénál, akik magukat románoknak vallották. Többségében szintén az idősebb generációhoz tartoztak azok is, akik szerint a magyar oktatás keretében nem a sztenderd magyar nyelvet, hanem a csángó nyelvjárást kellene oktatni, ahogy ehhez a korosztályhoz tartozó személyek közül bánnák a legtöbben azt is, hogyha a csángó nyelvjárás a jövőben kiveszne.

A felmérés tanúsága szerint a településen a csángó nyelvjárás használatának egyetlen tere a privát szféra. A felmérés során a megkérdezettek és családtagjaiknak nyelvi kódváltásaira, valamint a médiafogyasztásra, az intézményekben és a privát szférában, valamint a rituális alkalmakkor való nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre adott válaszaik a nyelvcsere az utóbbi időben több szerző által is értelmezett folyamatát²¹ Bogdánfalva esetében számszerűen is visszaigazolták. A felmérés adatai szerint a fiatalabb generáció tagjai egymás között szinte kizárólag románul beszélnek, elenyésző mértékben csak akkor használják a csángó nyelvjárást, hogyha az idősebb generációhoz tartozókkal kommunikálnak. Azok a személyek, akik a családtagjaikkal való kommunikáció során túlnyomórészt vagy teljes mértékben a csángó nyelvjárást használják, legnagyobb mértékben az idős generációhoz tartoznak. A számok szerint a fiatal generáció 70% fölötti arányban kizárólag vagy túlnyomórészt románul beszél családtagjaival. Ezek az adatok a településen belátható időn belül bekövetkező nyelvcsere bekövetkeztét vetítik előre.

A nyelvcsere teljes mértékben nem oldja fel a csángó nyelvjárás stigmatizáltságából fakadó frusztrációkat. Legalábbis erre utal az, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége úgy érzi, hogy az ortodox románok másképpen beszélnek románul, mint ők, azaz magas fokú nyelvi asszimilációjuk ellenére is megkülönböztetve érzik magukat a románoktól.

21 Például Bodó 2004, Heltai 2012, Pozsony 2004, Sándor 1996, Tánczos 2011c, hogy e problémakört vizsgáló kutatási eredményekből csak néhányat említek. Az ezzel kapcsolatos irodalmat Tánczos Vilmos foglalja össze (lásd Tánczos 2011d).

SZAKIRODALOM

BODÓ Csanád

2004 Nyelvi szocializáció és nyelvi érintkezés a moldvai magyar–román kétnyelvű beszélőközösségekben. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 221.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 23–36.

HELTAI János Imre

2012 Language shift in Moldavia. In: Lehel Peti – Vilmos Tanczos (eds.): *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. The Romanian Institute for Research on National Minorities, Cluj-Napoca, 71–95.

KÓS Károly

1981 Építkezés. In: Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Moldvai csángó népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 17–79.

MĂRTINAȘ, Dumitru

1985 *Originea ceangăilor din Moldova*. București.

1987 *L'origine dei cattolici di Moldavia* (messaggero). Padua.

1999 *The Origins of the Changos*. Eds.: V. M. Ungureanu – I. Coja – L. Treptow. The Center for Romanian Studies, Iași–Oxford–Portland.

PÉNTÉK János

1997 A ritualizált szöveg. In: Uő (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 329–334.

PETI Lehel

2006 A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 27.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–155.

2014 Studies on Moldavian Csángós in Romania and Their Impact on the Local Communities. In: Kovács, Magdolna – Laihonen, Petteri – Snellman, Hanna (eds.): *Culture, Language and Globalization among the Moldavian Csángós Today*. (Uralica Helsingiensia, 8.) Helsinki, 47–70. (Megjelenés alatt.)

POZSONY Ferenc

2003 A moldvai csángók érdekvédelmi törekvései 1989 után. *Korunk* XIV. (9) 3–20.

2004 Nyelv- és kultúraváltás a moldvai csángó falvakban. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 221.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 197–203.

SÁNDOR Klára

1996 A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. *Korunk* VII. (11) 60–75.

SZILÁGYI N. Sándor

2002 Despre dialectele ceangăiești din Moldova. *Altera* VIII. (17–18) 81–89.

SZOKOL Réka

2008 Nyitott kapuk és átlépett határok? Kísérletek egy moldvai csángó falu társadalmának elemzésére. *Kommentár*. (3) 79–85.

TÁNCZOS Vilmos

1995 „Én román akarok lenni!” Csángók Erdélyben. *Korunk* VI. (1) 61–69.

1996 „Deákok” moldvai magyar falvakban. In: Uő: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 72–84.

2011a A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. In: Uő: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 29–108.

2011b „Hát mondja meg kend, hogy én mi vagyok!” A csángó nyelvi identitás tényezői: helyzetjelentés a 2011-es népszámlálás kapcsán. In: Uő: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 253–284.

2011c *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

2011d A moldvai csángók nyelvészeti kutatása. In: Uő: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 109–185.

ETNICITATE, FOLOSIREA LIMBII ȘI MIGRAȚIE ÎNTR-UN SAT DE CEANGĂI DIN MOLDOVA

Articolul analizează date empirice în legătură cu procese de etnicitate colectate într-un sat ceangăiesc din Moldova. La baza analizei stă o anchetă sociologică efectuată în 2012 de către operatori de teren în Valea Seacă, în care au fost întrebat 100 de persoane. Autorul analizează aspectele etnicității în contextul coexistenței confesionale, migrației forței de muncă, etnopoliticilor și diferitelor instituții, precum și folosirea limbii.

ETHNICITY, LANGUAGE USE AND MIGRATION IN A MOLDAVIAN CSÁNGÓ VILLAGE

The study attempts to analyze ethnicity-related empiric data collected in a Moldavian Csángó village. Its base consists of a survey carried out in 2012 in Valea Seacă by field operators, in which 100 persons were asked. The author analyzes the ethnicity-related aspects of confessional coexistence, migration, ethno policies and different institutions, but also language use.

COLTA, ELENA RODICA

IDENTITÁS-OLVASATOK EGY MULTIKULTURÁLIS TÉRBEN. ESETTANULMÁNY: SZÉKESÚT KÖZSÉG (ARAD MEGYE)

Több etnikum jelenléte egy adott térben sajátos színezetet ad az illető területnek, ami a jelen levő kultúrák kibontakozásának köszönhető. A nyilvános térben elhelyezett identifikációs jelek és szimbólumok olvasata által kideríthetjük, hogy kik voltak és kik azok, akik ma is lakják az illető helységet, milyen felekezethez tartoznak, milyen pozíciót foglalnak el a beépített területen belül, melyek azok az elemek, amelyek által megpróbálják önmagukat meghatározni, és végül hogyan határozzák meg önmagukat a többiekkel szemben, hozzájuk viszonyulva.

Célunk az Arad megyei Székesút községben fellelhető referenciális jelek olvasata volt, annak érdekében, hogy nyomon kövessük, hogyan artikulálódnak közösségi szinten a különböző csoportok felekezeti és etnikai szimbólumai.

Azért választottuk ezt a települést, amely a Maros folyásától délre, a történeti Bánságban található, a szerbiai határ szomszédságában, mert négy olyan falut foglal magában (Munár, Németszentpéter, Székesút, Temesnagyfalú), amelynek lakossága – különböző arányban – 5 etnikumot képvisel (román, szerb, német, magyar és roma). A roma lakosság kivételével, amelynek jelenlétét Székesúton a dokumentumok 1934-től datálják, de csupán az utóbbi 20 évben vált láthatóvá két faluban a négyből,¹ az összes többi etnikum egy 300 éves közös történelmet birtokol, még akkor is, ha életük valamelyest párhuzamosan zajlott ebben a térben (külön koncentrálódó lakott tér, külön temető, külön iskola, külön kulturális intézmények, különböző ha-

1 Az 1992-es népszámláláskor Székesúton 93 személy vallotta magát romának, de 2002-re ez a szám már 155-re emelkedett, míg Németszentpéteren 1992-ben a népszámlálás 333 roma etnikumú személyt mutatott ki, majd 2002-ben, a szezonális külföldi munkavállalások miatt, csak 103-at. Székesút Polgármesteri Hivatalának archívumából.

gyományok stb.). Mégis együtt éltek át a különböző adminisztrációkat, különböző térbeli szerveződéseket, demográfiai fejlődést és hanyatlást egyaránt, amelynek eredményeként az autoritásnak is az újra- meg újrapozicionálása történt, a domináns pozíciót minden egyes alkalommal azok vették át, akik többségbe kerültek. (Colta 2010: 174–180.)

Például Temesnagyfaluban, ahol 1880-ban a szerbek voltak többségben, őket követék a németek (501 személy), románok (118) és a magyarok (39), napjainkra ez megváltozott, mivel a szerb lakosság száma csökkent, a németek elköltöztek és a szabadon maradt teret adventista, sokgyermekes románok lakták be, akik az ország más régióiból jöttek, és akik megpróbálták autoritásuknak érvényt szerezni.

Hasonló a helyzet Munár faluban, ahol eredetileg ortodox többség volt (szerbek és románok együttesen), ma pedig csak román. Ebben a helységben a németek statisztikailag mindig is elenyésző arányban voltak jelen, míg a magyarok, akik a 20. század elején egy bizonyos mértékű demográfiai növekedésnek voltak tanúi,² a jelenben csupán 20 lelket számlálnak.

Az identitás-olvasatok szempontjából nézve a hosszú együttélés a lakott tér megjelöléséhez vezetett, mégpedig olyan elemekkel, amelyeket ezek az etnikai csoportok szimbolikusan, reprezentatívnak tekintettek (templomok, bizonyos típusú lakóházak, nyilvános emlékművek, határkeresztek, utcai keresztek, temetők). Összesítve ezek a jelek olyan kulturális modelleket artikulálnak, amelyek a jelen levő etnikai közösségekre utalnak. (Colta–Sinaci 2013: 174–294.)

Ami a lakott teret illeti, Székesút község összes falvára jellemző, hogy történetileg nézve, volt egy alapító személy, az első ideérkezett, aki megépítette a legrégebbi központot, amelyhez viszonyultak a többiek.

Ekként Temesnagyfalu a kezdetekkor egy szerb település volt, majd az idetelepített németek, akik a 19. században érkeztek, kénytelenek voltak új utcákat nyitni és a szerb telkek folytatásaként építeni házaikat és épületeiket, Perjámos irányába.

A szomszéd településen, Székesút faluban, amelyet a középkorban szerbek népesítettek be, a helyzet másként alakult. A völgyben fekvő régi település elhagyatott lett, az új falu pedig magasabb helyen épült a két törzsgyökeres román család és más románok által, akik a 18. század elején érkeztek ide Erdélyből (Colta–Sinaci 2013: 145). A németek, magyarok és a jelenlegi szerbek beköltözése valamivel később történt, másodlagos migráció formájában.

Munár falu, amely Bezdin szerb kolostor tulajdonában levő területre épült, a középkorban szerb lakossággal rendelkezett, majd a 18. században románok telepedtek ide le, míg a magyarok és a németek a 19. században érkeztek. A magyar és német közösségek, akik a katolikus hitet vallják, a falunak a Németszentpéter felőli részében tömörülnek.

Végül Németszentpéter település, amint neve is mutatja, eredetileg egy német falu volt, amelyet 1726-ban építettek az ide irányított telepesek. Ennek a közösségnek a demográfiai görbéje számottevő ugrást mutat, ekképpen 1880-ban már 2437 lelket számlált. A románok, magyarok és szerbek, akik a német utcák folytatásaként telepedtek le, a német többség dominanciája alatt éltek egészen addig, amíg ezelőtt körülbelül 70 évvel a helyzet megváltozott. Ami a roma etnikumot illeti, ők sokkal később érkeztek és egy tömbben Satul Nou (Újfalu) részben lettek letelepítve.

1. A népszámlálási adatoktól elvonatkoztatva kezdetben megpróbáljuk megvizsgálni, hogyan olvasható ki a tájból, az épített elemek tükrében, a lakosok identitása.

2 1880-ban Munár faluban 38 magyart jelez a népszámlálás, míg 1941-ben a számuk 117-re nő. Lásd Varga E. 2002 (Arad megye településeinek etnikai (anyanyelvi/ nemzetiségi) adatai 1880–1992; 2002-es adatokkal frissített, javított változatát lásd a <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> oldalon)

Ebből a szempontból a legkézenfekvőbb építmények a templomok, amelyek az átutazó idegen számára jelzik a helyiek felekezeti hovatartozását, és részben az etnikai identitását is.

Székesút község négy falvában jelenleg 15 templom és imaház létezik, amelyek közül egyeseket könnyű megfigyelni a távolból is, az architektúrájuk, a kereszt, a kereszt hiánya vagy éppen a toronygomb³ alapján. A templomok etnikai-felekezeti olvasatában egy fontos aspektus az illető épület kora. A legtöbb templomon szerepel az építésének éve, néhol a felújításának dátuma is. Ebből a szempontból a nagyon új templomok azt jelzik, hogy vagy olyan lakosság használja, amely felekezeti váltott, vagy egy olyan etnikai csoport, amely a többi etnikumhoz képest sokkal későbbben telepedett le a helységben. Ez történt a Temes-nagyfaluban levő román ortodox templom esetében is, amelyet 2007-ben fejeztek be.

Akkor, amikor úgy gondolták, hogy az épület építészeti sajátosságai és a torony tetején levő szimbólum nem volt elégséges az etnikai hovatartozás kifejezésére, új elemekkel gazdagították azt. Ennek megfelelően Németszentpéter és Temesnagyfalú falvak román-sága, hogy a nyilvánosságban ne tévesszék össze őket a szerbekkel, akik ugyancsak ortodoxok, románosították templomaikat, azaz freskókat festettek a külső falakra, akár csak a Román Királyságban, valamint olyan belső „neobizánci” festészetet alkalmaztak, amely ikonográfiaiag nagyon le van terhelve, ugyanakkor nagyon élénk színekkel operál, ekként összetéveszthetetlené teszi az építményt.

A római katolikus templomok esetében, amelyeket mind a németek, mind a magyarok használnak, ezek annak az etnikumnak a lenyomatát hordozzák, amely hozzájárult az építésükhöz. Így hát Németszentpéter faluban mai napig a németek, míg Munárban a magyarok keze nyoma maradt a domináns. Székesút és Temesnagyfalú településeken erőteljesebben megnyilvánul a hívek kettős identitása, a német jellegre (német nevű szentek szobrai) rátevérdik egy magyar réteg (templomi szöttek és magyar nyelvű köszöntőablák).

A templomokat kiegészítendő, ugyanakkor ezekkel szorosan összefüggnek azok a keresztetek, amelyeket a falvak különböző pontjain emeltek, és amelyeknek a felirata azon etnikum nyelvén szerepel, mely állította, valamint a határkeresztet. Az enyészetnek kitéve, ez utóbbiak már csak azoknak a felekezeti hovatartozását sugallja, akik a búcsúkra jártak/járnak. Ennek ellenére a kulturális emlékezet megőrizte helyüket a térség topográfiájában, éspedig olyan néven, ahogyan az őket állítók nevezték. Példának okáért Németszentpéteren, a Pecicai úton álló fehér keresztet ma is „Weisses kreuz”-ként emlegetik.

Ugyancsak Németszentpéter faluban Szent Péter 18. századi szobra, a Szent Szűz „pest säule” szobra, a templom körüli utcákban levő kis kápolnák és keresztetek, amelyeket a húsvét másodnapján sorra kerülő misézésekkor használnak, valamint a 14 festmény-nyel ellátott stáció, amely a katolikus temető keresztjáró útját jelzi, mai napig fenntartották a település katolikus identitását, annak ellenére, hogy a nagyszámú ortodox vallású román és roma betelepülő megváltoztatta a falu felekezeti struktúráját.

Ugyancsak az épített térben levő lakóházak, legalábbis azok egy része, jelzi a tulajdonosok etnikai hovatartozását a homlokzatra felkerülő iniciálék által. Egy ide kapcsolódó illusztratív példa a cirill betűkkel írt iniciálék, amelyek Temesnagyfalú szerb házain láthatók.

Az építmények közül egy másik fontos identitáskifejező elem a temető. Székesút községben nem kevesebb mint 15 temető található, egyes felekezetek minden falurészben rendelkeznek eggyel. Mindezek közül a munari ortodox temető vagy a németszentpéteri és székesúti katolikus temetők közös használatban vannak, azaz az elsőt románok és szerbek, az utóbbit pedig németek és magyarok közösen birtokolnak. A neoprotestáns feleke-

3 A községben egyetlen református templom létezik, amelyet a magyar lakosság Németszentpéterben épített.

zetek (nazarénus, baptista, szombatista, adventista) képviselőit a község minden egyes falvában arra kötelezték, hogy saját temetőt alakítsanak ki a közösségi temetők szélén, azoktól bizonyos távolságra, ami nyilvánvalóvá teszi a többi keresztény közösség véleményét és attitűdjét ezekkel a községben viszonylag új felekezetekkel szemben. A németszentpéteri katolikus temetőhöz kapcsolódva, de attól kerítéssel elkerítve, áll a kis zsidó temető, amely manapság, a zsidó lakosság hiányában,⁴ egy lezárt és elgazosodott temető.

Az említett 15 darab temetőnek könnyű kiolvasni a felekezeti identitását a keresztek (*troița*) típusából, már ahol van, a sírkeresztek és sírkövek típusából, a sírokon levő feliratok nyelvéből és a képekből, valamint a temetőben levő melléképületekből, amelynek a kápolnák, a kripták, amelyekhez az ortodox temetők esetében hozzá kell vennünk a középen vagy a bejáratnál álló, a pomának megszentelésére használatos deszka- vagy betonasztalokat.

A keresztek feliratai, amelyek a névből és egy szövegből állnak, az adott etnikum anyanyelvén és annak sajátos betűkészletével készültek.

Általában a sírkőkészítők egy vagy két megszokott szövegtípust használnak a sírfeliratok esetében, amely közül lehet választani, de olyankor, amikor az elhunyt egy fontos helyi személyiség, akkor több információt is megjelenítenek.

Egy ilyen típusú részletező felirat került egy munári tanító keresztjére, amely ma, a temető bővülése miatt, valahová a szélére került: *Aici odihnește Atanasie Serca învățător născut în comuna Secusigiu și fost învățător confesional ortodox român în com. Munari rep. la 21Mai 1910 în etate de 30 de ani. În semn de amintire și vecinică recunoștință s-a ridicat această cruce de fostii lui elevi și poporul care l-a iubit și stimat.* [Itt nyugszik Atanasie Serca tanító, aki Székesút községben született, román ortodox felekezeti tanító volt Munár községben, elhunyt 1910. május 21-én, 30 éves korában. Emlékére és örök hálából emelték a keresztet volt tanítványai és a nép, amely szerette és tisztelte őt.]

A szomszédságában található egy másik sír, a szerb tanító, George Nedelkoviczi vörös márványból készült síremléke, aki 33 évesen, 1862-ben távozott az élők sorából. Ez esetben is a szerb nyelvű, cirill betűkkel vésett felirat számos adattal szolgál a lokális közösség számára a volt munári tanítóról.

Külön színtörténet jelentenek egyes román sírok Székesútról, amelyeknél a kereszt alsó részén vers szerepel, amelyet egy hozzáértőnek tekintett személy alkotott az elhunyt nevében. Példának okáért a 18 évesen elhunyt székesúti Anuța Ciuculin, született Ișfta, sírkeresztjének alsó részén a következő sorok olvashatók: *Așa curând plecai din lume/A mea jale n-o pot spune/ Numai dulcei mamei mele/ Ce mă plâng cu durere/ Plecând de la-i mai iubiți/ de la soț și dragi părinți.* [Oly hamar távoztam e világból/ Hogy siralmam el nem mondhatom/ Csupán én édesanyámnak/ Ki fájdalommal sirat/ Hogy elhagytam szeretteimet/ Férjemet s édes szüleimet.] Habár híján vannak a művészi kvalitásoknak, ezek a szövegek a hagyományos román ortodox kultúra alkotásai.

És végül, amint már említettem, a keresztben elhelyezett képek is segítenek abban, hogy az öltözet, a fejfedő, a nyírásmod stb. alapján megállapítsuk az elhunyt etnikai hovatartozását.

2. Az identitás-olvasatok egy újabb irányát képviselik azok a szociolingvisztikai kutatások, amelyek egy adott térség nyelvi tájképét (*linguistic landscape*) térképezik fel, annak nyelvi sokszínűségét avagy etnolingvisztikai vitalitását.

4 Az 1940. október 4-i, október 12-i és 1941. május 4-i törvényhatározatok értelmében a romániai zsidóknak el kellett hagyniuk a falusi településeket, így hát az 1941-es népszámláláskor nem regisztráltak egyetlen zsidó lakost sem Székesút község falvaiban.

Az ilyen típusú kutatások, mennyiségi mutatók alapján, azt vizsgálják egy adott térség vagy régió esetében, hogy milyen a nyilvános és kereskedelmi feliratok nyelvének láthatósága és előfordulása.

Ki kell emelnünk viszont azt a tény, hogy a nyelvi tájkép adatai relatívak, azaz ma megtalálhatjuk őket (lefotózhatjuk), de semmi sem biztosítja azt, hogy 10 év múlva is létezni fognak. Felcserélhetik őket más feliratokkal avagy teljesen eltűnhetnek a nyilvánosságból.

Végül a nyelvi tájkép információi állhatnak csupán egyetlen szóból, például a falu nevéből, több szóból, mint például egy-egy intézmény neve, vagy akár teljes szövegekből, mint amilyenek bizonyos feliratok, kiírások, közlemények, amelyeket hivatásos szervek vagy magánszemélyek állítanak ki a nyilvános térben.

Ami a Székesút községben nyilvánosan megjelenő nyelveket illeti, a legnagyobb mértékben a román nyelv van jelen, mint hivatalos nyelv, amelyet a románok mellett élő kisebbségek nyelvei követnek, de ma már sokkal kisebb mértékben.

Annak alapján, hogy a településtáblakon, adott intézmények vagy kereskedelmi egységek cégtábláin hány nyelv szerepel, beszélhetünk egynyelvű, kétnyelvű vagy többnyelvű nyelvi tájképről.

Ebből a szempontból vizsgálva a község etnikulturális identitását, azt állíthatjuk, hogy 2013-ban a helyiség multietnikussága sokkal kevésbé látható, mint ezelőtt 100 vagy akár 70 évvel.

Temesnagyalu kivételével, amelynek a bejáratánál a településtáblán nemcsak a román, hanem a cirill betűs szerb megnevezés is szerepel, az összes többi falu esetében csak a román elnevezés használatos, ami azt jelzi, hogy a kisebbséges aránya eléggé alacsony.

Ez az alacsony arány az oka annak is, hogy ezekben a falvakban az összes köz- és privát intézmény egynyelvű, megnevezéseik kizárólag román nyelven szerepelnek.

Egy kétnyelvű, magyar és német, felirat látható a székesúti katolikus temető bejáratánál, valamint a temető közepén található katolikus kereszten. Mivel egy hitközségi temetőről van szó, a kezdeményezés nem a helyi hatóságoktól ered, hanem a temetőt használó katolikus magyar és német lakosságtól. Hasonlóképpen, építkezéssel kapcsolatos magyar nyelvű feliratokat találunk a munári katolikus templom belsejében, szerb nyelvű feliratokat a munári és temesnagyalusi szerb templomok belsejében, román nyelvű feliratokat pedig a temesnagyalusi és németszentpéteri ortodox templomok belsejében.

A legtöbb szerb, magyar és német nyelvű feliratot általában a belső terekben találjuk, olyan terekben, amelyeket az illető kisebbségek birtokolnak és használnak.

Ehhez a viszonylag kevés számú kisebbségek nyelvén megfogalmazott szöveghez kapcsolódnak azok a nyilvános feliratok, amelyek a régi emlékműveken és kereszteken láthatók, és amelyek a 19. század második felében és a 20. század első felében készültek román, szerb, német és magyar nyelven, de az idő vasfoga nem fogott rajtuk.

Például a temesnagyalusi szerb templom udvarán egy olyan fehér kereszt található, amelyet 1924-ben a hősök emlékére állíttatott a Szerb Anyák Szövetsége, és amelynek a felirata is szerb nyelvű. Ugyancsak ebben a faluban, a katolikus templom előtt található a hősök emlékműve, német nyelvű, gót betűs felirattal. Mellette áll egy fehér kereszt, amelyet a rajta levő német nyelvű felirat szerint Peter és Catharina Hubner adományozta 1888-ban. Végül pedig ugyancsak német nyelvű az a szöveg, amely a katolikus temetőben, a Heintz család kriptáján szerepel.

A székesúti és munári katolikus templom előtt két kőből és vasból készült feszület áll, mindkettőn magyar nyelvű felirat. Például a munári kereszt kőtalapzatán a következő felirat olvasható: *A Munari hitközség alapítása 1937.*

Mindezek mellett, ha lajstromot készítünk, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a község nyilvános terét román emlékművek uralják. Így hát a székesúti ortodox templom udvarán egymás mellett található az első világháborús hősök keresztje, egy kereszt, amelyet szülei és lánytestvére emelt a 28 évesen, 1943-ban, a fronton elhunyt Petru Istfa emlékére, egy Székesút helyi tanácsa által emelt kereszt, valamint egy 2005-ben, a székesúti ortodox templom kórusa által emelt kereszt. Hasonlóképpen, a munári ortodox templom udvarán is áll a fehér márványból készült hősök keresztje, amelyet a falu népe állított 1927-ben, az első világháborúban elesett lakosok emlékére, ugyanakkor a templom előtt, az utcán egy másik magas, fehér márványból készült, kovácsoltvas ráccsal körbekerített kereszt áll, amelyre az adományozók a következőket vésték: *Cruci tale ne închinăm Hristoase Dumnezeule*. [Feszületed előtt könyörgünk, Krisztusunk, Istenünk.] Egy újabb adomány, a faluban született képviselő ajándéka, egy fehér márványból készült kereszt, amelyet a munári ortodox temető bejáratánál helyeztek el.

Visszatérve a feliratok nyelvére, ha azt nézzük, hogy a múltban mi volt használatos ezekben a falvakban, akkor ide kell sorolnunk azokat a szövegeket is, amelyeket a középkori kultúra nyelvén rögzítettek, azaz szlavón és latin nyelven. Egy ilyesfajta, szlavón és latin nyelven írt szöveg található minden egyes 1741-es határkövön, amelyek ma is jelzik Bezdní kolostor birtokának határait. Más szövegek, kizárólag szlavón nyelvűek, azokon a keresztteken olvashatók, amelyek a kolostor külső falába vannak befalazva.

Az egyetlen nyelv, amely soha nem jelenik meg Székesút község nyilvános felirataiban, az a romani nyelv.

Ami a hivatalos hirdetéseket és közleményeket illeti, kivétel nélkül román nyelven jelennek meg. Ugyanez a helyzet azokkal a hirdetésekkel, amelyek különböző nyilvános helyeken (iskolák, orvosi rendelők, kultúrotthonok stb.) vagy kereskedelmi helyiségekben jelennek meg. Másfelől pedig az ablakokba kihelyezve találunk olyan hirdetéseket, eladásra ajánlott termékekről, amelyek szerb vagy magyar nyelven íródtak.

Következtetésképpen elmondható, hogy habár a múltban a nyelvi tájkép több nyelvet is magában foglalt a nyilvános térben, a jelenben a kisebbségek semmivel sem bővítették ki a még látható régi szövegek lajstromát, sőt egyes szövegek teljesen eltűntek azokkal az intézményekkel, amelyeket akkortájt megneveztek (a szerb és német óvodák és iskolák feliratai, a kultúrházak feliratai, az 1920 előtti falusi polgármesteri hivatalok feliratai, a vasútállomások feliratai stb.).

Félretéve az épített térben elhelyezett etnikai jelzéseket vagy a nyelvi tájkép adatait, az alteritás kulturális tetteivel való kontaktus önmagában is az identitás-olvasatok forrása lehet az idegen számára.

Itt elsősorban olyan ünnepekre gondolunk, amelyekről a németek, magyarok, szerbek és románok úgy tartják, hogy kifejezi önnön identitásunkat (Colta 2014).

Ezek között a legfontosabb volt, és részben még ma is az,⁵ a helyi *templombúcsú*. A németek *kirwei*, a szerbek *hramova slava* a románok pedig *rugă* néven ismerik ezt a közösségi ünnepet, amely egy jó alkalom arra, hogy a közösség együtt legyen, hogy használja a saját anyanyelvét, de ugyanakkor a falu többi lakosának is lehetőséget ad arra, hogy elismerje másságukat.

Bevégezve ezen jelek és szimbólumok lajstromba vételét, következtetésként elmondhatjuk, hogy Székesút község falvaiban a többségi románság reprezentációi uralják a lakott teret, habár néhol még fellelhetők a régi multikulturalitás nyomai, amelyeket az etnikus csoportok vigyázva megőriztek, próbálván jelen lenni, látható lenni a nyilvános térben. Ami a felekezeti hovatartozás sokféleségét illeti, a pünkösdisták és adventisták ima-

5 Ezeket továbbra is évente megtartják mind a szerbek, mind a magyarok, mind a románok.

házak számának gyarapodása az épített tér szintjén jelzi azokat a változásokat, amelyek a falvak felekezeti struktúrájában mentek végbe.

Fordította Ilyés Sándor

SZAKIRODALOM

COLTA, Elena Rodica

2010 *Interetnicitate și construcții identitare în zona de frontieră româno-maghiară*. Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad.

2014 Gestionarea sărbătorii de hram într-un spațiu multicultural. In: *Cultura tradițională euroregională în context actual*. Editura Etnologică, București, 101–120.

COLTA, Elena Rodica – SINACI, Doru

2013 *Secusigiu monografie*. Editura Tiparnița, Arad.

VARGA E. Árpád

2002 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–1992. Helységnévtani összesített mutató az I–V. kötetekhez*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

LECTURI IDENTITARE ÎNTR-UN SPAȚIU MULTICULTURAL. STUDIU DE CAZ: COM. SECUSIGIU (JUD. ARAD)

Lectura diferitelor marcaje istorice sau culturale, plantate într-un spațiu multiethnic și multiconfesional, ca simboluri identitare, ne permite să cunoaștem cine au fost sau sunt locuitorii acelei așezări, de ce religie sunt, care este poziția pe care o ocupă în nucleul construit, care sunt elementele prin care încearcă să se autodefinească, cum se raportează unii față de alții. Pentru analiză autoarea a ales comuna Secusigiu, compusă din 4 sate, în care trăiesc, în procente diferite, 5 etnii (români, maghiari, germani, sârbi și romi). Primul grup de elemente marcatoare de identitate în comună țin de spațiul construit: biserici, case, monumente, cruci stradale, cimitire etc. Al doilea tip de lectură vizează peisajul lingvistic, care se referă la limbile utilizate în comună, frecvența fiecărei limbi, locul în care apar aceste limbi etc. În sfârșit, și unele sărbători, precum sărbătoarea hramului bisericii este transformată de germani, sârbi, maghiari și români în simbol identitar. Actuala dominare a peisajului lingvistic de către limba română indică majoritatea populației românești în vreme ce absența unor elemente simbolice construite și a marcajelor lingvistice recente ale celorlalte populații sugerează o scădere demografică drastică și o anumită vulnerabilitate în păstrarea identității culturale.

IDENTITY LECTURES IN A MULTICULTURAL ENVIRONMENT. CASE STUDY: SECUSIGIU COMMUNE (ARAD COUNTY)

Reading the various historical or cultural markings, planted in a multiethnic and multiconfessional area, as symbols of identity, is allowing us to know who were or who are the residents of these settlements, of what religion they are, which is the position they have within the constructed area,

which are the elements by which they attempt to define themselves, how they relate to each other. For analysis the author chose Secusigiu Commune, composed of 4 villages, where 5 ethnic groups (Romanians, Hungarians, Germans, Serbs and Gypsies) are living, in different percentages. The first group of elements is related to the built spaces: churches, houses, monuments, street crosses, cemeteries etc. The second type of reading is related to the linguistic landscape, which refers to the use of languages, the frequency of each language, the places where these languages are used etc. Lastly, even some holidays, such as the feast of the Patron Saint of the Church, is transformed by the Germans, Serbs, Hungarians and Romanians in identity symbol. The current dominance of the linguistic landscape by the Romanian language indicates that Romanian population is the majority, while the absence of symbolic constructed elements as well as the absence of recent linguistic markings of the other ethnic groups, suggests a drastic demographic decline and certain vulnerability in preserving their cultural identity.

KÉPEK

1. Külső freskó. Román ortodox templom (Németszentpéter)

2. Római katolikus templom
(Munár)

3. Református templom
(Németszentpéter)

4. Keresztút stációja, katolikus temető
(Németszentpéter)

5. Kétnyelvű helységtábla

6. Kétnyelvű felirat a katolikus temető kapuján (Székesút)

7. Kétnyelvű felirat temetői katolikus kereszten (Székesút)

8. Német felirat utcai kereszten (Temesnagyszőlő)

9. Szerb felirat a szerb ortodox templom belsejében (Munár)

10. Román nő, sírkép (Munár)

11. Németek, sírkép (Temesnagyfalu)

BALÁZS LAJOS

NEMZET KENYERE, MAGYAROK KENYERE. LEHET-E A KENYÉR A NEMZETI ÖSSZETARTOZÁS RITUÁLIS SZIMBÓLUMA?

*Pozsony Ferinek,
szakmai együvé tartozásunk első és sokáig tartó kovászának*

A magyarok kenyere más-e, mint más népek kenyere? Kérdezem, mert nem egyszer hangzott el a vád, hogy a magyarok önzőségükben odáig mentek, hogy az Istent is kisajátították maguknak, hogy külön Istenük van, mihelyt „A magyarok Istenére” esküsznek, átkozódnak, jókívánságokat mondanak egymásnak, káromkodnak.¹ A válaszom *igen* (kiemelés általam), mivel a másság nem a kenyérsütés technológiájára vonatkozik, hanem egy-egy nép, etnikum, emberi, vallási stb. közösség kenyérhez való viszonyulására, a kenyérben meglátott eszmeiségére, a kenyérben vélt elvont tartalmak és üzenet láthatatlanságára, de varázs-, illetve mágikus erejére, egzisztenciális fontosságára, elvont, ám nagyon gazdag jelentésére² utal. A kenyérízek ugyan sokfélék lehetnek (noha a kenyér olyan eledel, amit nem vagy alig ízesítenek), és ebből a szempontból beszélhetünk különböző etnikumok kenyéréről, de ezek másolhatók, elkészítési receptjük átvehető. Elvitathatatlan identifikációs funkciója azonban csak a kenyér eszmei tartalmának van. Engem ez hozott izgalomba.

1 Emlékszem, Titus Popovici erdélyi román író egyik esszéjében ilyképpen epéskedett.

2 Csak feltételezem, hogy nem sok nyelv dicsekedhet azzal, hogy kenyér szava annyira szó- és fogalomtermékeny, mint a magyar.

MINEK TEKINTJÜK A KENYERET?

Egyszerű éteknek, mindennapi eledelnek vagy titkos lelkiiségünk, lelki világunk elmaradhatatlan tartozékának, szükségletének, ami iránt nem tudunk, főleg nem tudtunk semmi más táplálékkal szemben (pl. a pityókával szemben sem, ami szintén mindennapi eledelünk) úgy viselkedni, úgy érezni, lelkünkben vibrálni, mint a kenyérrel szemben? És ez olyan magyar lelki sajátosság, amely méltán nevezeti a kenyeret magyarok kenyérének, ami sem kisajátítást, sem elsajátítást nem jelent senki más kenyérének kárára. A magyarok évente ünneplik, rituális ünnepséget ülnek körülötte, rituális szimbólumnak is tekintik különleges alkalmakkor,³ mint valami szent ereklénynek, mágikus erőt tulajdonítanak ma is neki, a 21. században. Az egymáshoz való kötődés megvalósulásának erejét tulajdonítjuk neki. „A kötődés nélküli embernek tulajdonságai sincsenek” – írja Hoppál Bulcsu (Hoppál 2013: 15). Éppen ezért kérdezem:

SZUVERÉN ÜNNEP-E A KENYÉR ÜNNEPE?

Kérdezem ellentmondásos történetisége okán. Az általános köztudatban augusztus 20-a Szent István királyunk megkoronázásának, a keresztény állam megeremtésének, első királyunk szentté avatásának ünnepe. De volt, amikor ezt a napot az aratás befejezése ünnepének tartották, később azt mondták, hogy kitalált hagyomány, volt, amikor az Újkenyér ünnepét is hozza ragasztották, ez utóbbit hivatalosították. Tény, hogy ez a nap a politikai manipuláció eszköze és alkalmá lett. 1989–90 után Szent István napja tartalmában, eszmeiségében visszakaphatta igazi ünnep-funkcióját, ideológiáját: minden alkalommal visszatérés lett a kezdetekhez, organikus része lett közös nemzeti emlékeztűnknek. A kenyér pedig maradt ebben a történetben annak, aminek a népi szólás tartja, jó útítársnak. Szent István *tarisznijában*.

Legújabb és előzmény nélküli felbukkanása 2011-ben történt egy nemzeti mozgalom jegyében:⁴ akkor „Nemzet Kenyere”, 2013-tól „Magyarok Kenyere” néven. Egyik legszebb, tartalmában nemesen rituális szimbólumnak, megvalósításában, kivitelezésében pedig szimbolikus rítusnak tekinthető ideológiája által. A néprajzi fogantatás és tartalmi vonatkozások alapján méltó társa lett a kenyér Szent István ünnepének. Ezért nem mindennapi affinitással viszonyulok hozzá, annál is inkább, mert 2012-től fokozatosan már az egész Székelyföld is bekapcsolódott, búzája benne volt a Nemzet kenyérében/Magyarok kenyérében.⁵ De benne volt az egész Kárpát-medence (Délvidék, Felvidék) magyarsága által küldött búza is, amit jelképesen a mohácsi Szent Miklós vízimalomban őröltek meg, majd a pécsi, szege-di, más pékségekben kenyértésztát gyúrtak, sütöttek belőle, piacra vitték, elajándékozták az arra szorulóknak... Mindezek ellenére mégis hiányérzettel tekintek ezekre az ünnepekre,

3 A románok kivételes (diplomáciai) vendégfogadások alkalmával kenyérrel és sóval köszöntik az érkezőt.

4 Paládi-Kovács Attila akadémikus magánleveléből idézek „Korinek László pécsi jogászprofesszor javaslata alapján kelt lábra. Erről az ötletgazda többször is nyilatkozott a magyar rádiókban.”

5 2014-től speciális szerepkörök kiosztását is kezdeményezték: a kovászt évente más-más régióból kéri.

mivel a róluk szóló diskurzusok inkább érzelmileg színezettek, lelkes és lelkesítő hangulatkeltés szándékával hangzanak el, őstörténeti szubsztrátumról, eszmei állandóról és a változásokról talán nem is esik szó. Pedig a valamihez való ragaszkodásunkat – történelmi eseményekre, nagy sorsfordulatokra gondolok – irántuk való hűségünk kifejezéséként kellene megélnünk. Azonosulok Hoppál Bulcsú gondolataival, melyek szerint „Egy nemzet élettörténetének konkrétumai felvetik a transzcendentális cél, vagyis más szóval az értelem kérdését”, mivelhogy „csak egy történelmen túlmutató, nyitott hagyomány képes értelmet adni a pőre... történelemnek” (Hoppál 2013: 17). Ezért tartom fontosnak látni, hogy...

HONNAN JÖNNEK AZ ÜNNEP GYÖKEREI?

Az emberiség kultúrtörténete, áhitattörténete, hiedelemvilága egyértelműen példázzák, hogy nagy alkotások, nagy kezdeményezések csak akkor jönnek létre, ha őstudásból fakadnak⁶ (lásd legjelentősebb európai, illetve egyetemes vallásos és világi ünnepeinket⁷). Én ezt fedeztem fel, ezt látom a Magyarok Kenyere összmagyar rendezvényben is (a sajtóban programnak nevezik, amitől viszolygok), formai kivitelezésével, összetett eszmeiségével egyaránt. Tudnunk kell azonban, vagy illene tudnunk, hogy miben rejlik a kezdeményezés erkölcsi és szellemi értéke, mi az őstudás benne? Annál is inkább, mivel, Dömötör Tekla következtetését idézve, „más és más eredményeket kapunk, ha a rítusokat eredetük szerint, formai, tartalmi vagy pszichológiai stb. szempontból osztályozzuk (Dömötör 1974: 34). Rádöbbenünk, hogy „egy és ugyanazon rítusforma hányféle tartalmat rejthet, üzenetet közvetíthet, aszerint, hogy mi a közösségi megállapodás” (Uo.). Ez a szempont vagy elv, amit a népi műveltség igen érdekes sajátosságaként szoktam társadalmi konszenzusnak nevezni, tárgyalt témánk esetében különleges fontossággal bír. Számtalanszor megtapasztaltam, hogy a sorsforduló helyzeteket feszültséget nem ritkán bizalmatlansági érzéseket gerjesztő állapotok kísérik. Ez alól nem mentes sem a születés, sem a házasságkötés, sem az elmúlás. Hát akkor az egész nemzetet érintő sorsfordulat!? A cselekvés soha sem jár magára: lelki és szellemi tehetetlenség, tétova előzi meg vagy kíséri. A döntés, a választás kényszere az emberiség egyik legősibb dilemmája. Alig van népmese, amelyik nem ezzel a lelki teherrel kezdődne. A tehetetlenségi állapotból való kilépésben jelképes lények segítik a hőst, ők lesznek a hős alkalom- és szükség szerinti szövetségesei. Úgy gondolom, hogy az ősmondák világában ez a szerepkör a rítusokra hárult. Sorsfordító rítusokra, melyekről ma is azt gondolja az ember, hogy hittartalmuk van. A sorsfordító döntéseket – akár egyéni, akár közösségi, akár nemzeti – nem elég csak mentális szinten, taktikai, pragmatikai lépésekben gondolkodva, spekulálva meghozni. Belső, lelki igény szerint is törvényesíteni, *legitimizálni kell* (kiemelés általam) minden kezdetet. Szerintem ezt a lépést mulasztotta el például Kőmíves Kelemen és román megfelelője, Manole mester. Mindketten átlépték, semmibe vették tudatosan vagy tudatlanságukban (mint valami új kor dölyfös hősei), hogy a nagy munkát a Föld lelkének kibékítésével kell kezdeni, vagyis előbb lelki szinten kell lerendezni az indulást. Mulasz-

6 Ez akár leitmotivumnak is nevezhető visszatérő gondolat Eliade műveiben. Kiemelkedő *A szent és a profán* 1987.

7 Újév, húsvét, karácsony, pünkösd stb.

tásukért drága árat fizettek.⁸ Ezt a paktumot tudta még a 20. század szántó-vetője is, aki a szántást keresztvetéssel kezdte.

Ha túl akarunk lépni a pusztá szervezés, a technológiai kivitelezés, a propaganda szintjén (egyelőre) megrekedt ünnepen (ami sajnos ma még jellemző), ha nem akarjuk idejekorán elkoptatni, lejártni azt, akkor ismernünk kell(ene) az amúgy bölcs kezdeményezés erkölcsi vagy tudatunk mélyén hordott lelki titkát, rejtélyét. Már maga az ünnep szavunk figyelmeztet erre, hiszen minden ünnep, ha belegondolunk, egy-egy visszatérés a kezdetekhez. Ha tudjuk ünnepeink, kultúránk kezdeteit, gyökereit, akkor összetartó erejének biztosabb távlata lesz. Ez a távlat egyenes arányban lesz a megismerés relatív mélységével. Relatívnak nevezem a megismerés mélységét, hiszen Thomas Mann is, mintha egy alaphangot ütne le valamely zongora valamely billentyűjén, így kezdi *József és testvérei* c. regényét: „Mélységes mély a múltnak kútja”. Sokszor hisszük (nálunkfele sem ritka jelenség), hogy elértük valaminek a fenekét. Ez hamis illúzió. „Így vannak – idézem újra T. Mann-t – feltételes jellegű kezdetek, melyek bizonyos közösség, néptörzs vagy hitcsalád külön hagyományának őскеzdetét jelentik gyakorlati-térbeli értelemben, úgy, hogy az emlékezet, ha talán tudja is, hogy a kút mélyének evvel még korántsem ért komolyan a fenekére, nemzeti szempontból megnyugodhat, s személyes-történeti megállapodáshoz eljuthat efféle őскеzdet révén” (Mann 1963: 11).

Nos, szerintem abból adódik, abban rejlik a Magyarok Kenyere erkölcsi és szellemi értéke, súlya, ami méltán feljogosít a kisajátításra, hogy hosszú, távoli múltra, őstudásra, szövetségeket kötő rítusokra, szertartásokra emlékeztetik közösségi emlékezetünket, ami minden nép és nemzet óriási belső energiatartaléka. Szavaimmal azt szeretném elmondani, az emberi sorsforduló szokások – születés, házasság, halál – kutatásainak során gyűjtött analóg példák alapján vallani, hogy a Magyarok Kenyere rítusának igen ősi, európai, még inkább ázsiai mágikus hiedelem a szellemi alapja. Ennek a spirituális lényege pedig az, hogy az együtt elfogyasztott étek és italok az elfogyasztók között diszkrét lelki és eszmei, lelkiismereti, szellemi, tudati, cselekvési kötődéseket, elkötelezett szövetséget hoznak létre. Szendrey Ákos írja az új házassokról, hogy „Igen elterjedt az a gondolat, hogy két személy együttevése szoros kapcsolatot idéz elő, mivel ugyanaz a táplálékanyag megy át mind a két testbe” (Szendrey 1932: 31). Kagarovra, a leningrádi (ma szentpétervári) egyetem professzorára hivatkozok, aki elsőként rendszerezte főleg a lakodalomhoz, vagyis a párosodáshoz kapcsolódó hiedelmeket, és aki az együttevés rítusát a kopulatív, azaz a befogadó, összekapcsoló rítusok egyik alcsoportjába, a szindazmikus⁹ rítusok közé sorolta, mivel ezek biztosítják a házasság szövetségét és egyetértését (lásd uo.). Azt is megjegyzi, hogy „ezen szertartások megfigyelése és pontos leírása a magyar őstörténet kutatása szempontjából fontosabb, mint a lakodalmi versek, rigmusok lejegyzése” (uo. 32). Ennek a szemléletnek tudománytörténeti folytonosságára világít rá Hoffer Tamás, amikor a népi kultúra és őstörténet kapcsolatát vizsgálja, és megállapítja olyan törekvésnek a létét, hogy „a népi kulturális örökség egyes összetevőit beillesszék konkrét történeti folyamatokba” (Hoffer 1997: 12). Az együttevés rítusát, amit a csíkszentdomokosi lakodalom esetében is leírtam, de az egész magyar nyelvterületre jellemző, Szendrey Ákos és Szendrey Zsigmond is¹⁰ egyértelműen

8 Értelmezésem teljesen ellentétes az akadémiai értelmezésekkel, melyek szerint a két balladatípusban „építő áldozatról” van szó. Nem, hanem egy súlyos, mához is szóló elvi mulasztásról, ami megbosszulja magát (bővebben Balázs 1999: 79–88).

9 szinadazm < gör. sün = együtt + dasnos = beszolgáltatni, cselekedni. Tehát együtt cselekedni.

10 Szendrey Zsigmond Kagarov rendszertanát lefordította és a magyar népi kultúra rendszerezésére is alkalmazta (lásd 1933: 21–30).

ősi házasságkötési szertartásnak tekinti.¹¹ Ugyanakkor szerintem történeti forrásnak is tekinthető olyan esetekben, helyzetekben, amikor egy közösség, egy nép nagy sorsfordulat, politikailag is nagy választás elé kerül, akárcsak a házasságra lépők, és analóg módon a kor szelleme, gyakorlata szerint cselekszik. Azt még fontosnak tartom kiemelni, hogy az étkek, italok elfogyasztásában nagy szerepet játszott és játszik a szándék, a cél, az alkalom, melyeknek alárendelődnek az elfogyasztás eszközei és nem utolsó sorban az elfogyasztás retorikája, verbális kísérlete. A sikert viszont a mágikus hit mint szellemi erő, és a rítus szimbiozisa biztosította. Ebben a jelenségben azt tekintem különösnek, hogy a történelmi, társadalmi, szellemi élet kölcsönös rekonstruálása, a történelem szempontjából fontos adatok a népi kultúra általi megerősítését indíthatja el, és fordítva is ez történik. Így gondolkodva juthatunk még mélyebbre a megismerés kútjában. Terjedelem hiányában csak megemlíthetem a vérszerződést, az utolsó vacsorát mint mágikus rítusokat, hiszen az együttevés-ivás mágikus hiedelme képezi eszmei alapjukat, és nagy történelmi fordulatokat, nagy szövetségeket indítanak el.

Szokáskutatói látásom alapján tekintek vissza az örök bűnre, és úgy gondolom, hogy a feladat nagysága és súlya tette szükségessé a keleti kultúrában ismert és gyakorolt vérszerződés megkötését, hogy tartaná össze a hét törzset. Nem túlozok, ha azt mondom, hogy a székelyföldi, csíkszentdomokosi lakodalmak rituális szertartásosságában látom ezt viszont. Pontosabban azt, hogy minden sorsfordulatnak csak akkor van meggyőző és garantált sikere, ha méltósággal és mágikusan ritualizálják.

Szövetség és szerződés szerintem, a már említett Jézus utolsó vacsorája is, ahol a tét szintén nem kisebb, mint egy új vallás megalkotása. Az együttevés, együttivás szövetséget létrehozó ábrázolása a grafikában korán megjelent. A 9. századból fennmaradt rajz egy bipoláris szerződés – Jézus bal felől, az apostolok jobb felől – ábrázolását nyújtja. Az összefogás eszmeiségét tulajdonképpen a hármasság botlábán nyugvó kerek asztalka, a rajta nyugvó kenyerek és boroskehely teremti meg, amit a Megváltó szétoszt tanítványainak az utolsó vacsorán. Úgy gondolom, a szerződés, a szövetség gondolata, a szerződés ügye melletti elkötelezettség eszmeiségét teljességében, témánk szemszögéből, a világhírű flamand festő, Rubens¹² ragadta meg: a közismerten megjelenített hosszú asztal melletti előkelő vendégek horizontális ültetési modellje helyett kisebb asztalt (noha szögletes) ülnek körül az apostolok.¹³

A vérszerződés, a szövetség és mindezek iránti erkölcsi elkötelezettség jogi szubszt rárumának folytonosságát számtalan sorsforduló szokáselemmel is tudnám illusztrálni, melyeket Csíkszentdomokoson gyűjtöttem a 20–21. század mezsgyéjén. A ma is élő lakodalmi lakomára gondolok, amikor és ahol két nemzetség, kétféle rokonság egyesül azért, hogy a társadalom számára új családot alapítson, hitelesen. Eme szövetség fokozatos és több szintű pogány (profán) rítus által valósul meg Csíkszentdomokoson, de egyike-másika a magyarság más körében is. Első rituális megnyilvánulása már az eljegyzés alkalmával kezdődik, a kettőbe vágott alma szertartásával, amikor a kettőbe vágott alma magja is együtt ették meg a jegyesek. Aztán következett a Deusz-pálinka¹⁴ és kalács együttes

11 Dömötör Tekla a szokások, rítusok, hiedelmek más csoportosítási kísérleteit is számba veszi (Dömötör 1974: 28–34). A különböző szempontok, funkciók szerinti rendszerezés ellenére valamennyiben jelen van az együttevés, az egyesülés rítusa, hiedelme.

12 Rubens Peter Paul, 1577–1640.

13 A paraszti társadalomban az asztal családi kohéziót létrehozó, fenntartó bútordarab, centrum volt.

14 Rituális áldomásital és -étel (kürtőskalács), amit a menyasszony kivétele alkalmával fogyasztanak a lakodalom főszereplői és a két násznép.

elfogyasztása a menyasszony kikérése, kivétele alkalmával, ami éjjélkor, a menyasszony bekontyolása után megismétlődik kontylével és kaláccsal (bővebben lásd Balázs 1994: 91–122, 144–146). Az egyházi esküvő után, illetve az új házba való belépésük után nyomban, a ház külön kamrájában, tanúk kizárásával tojásrántottát etettek az új párral, egy tányérból. *Ezelőtt minden pár egy tálból evett, a vendégek is, hogy legyenek egyek, a sors minden helyzetében, hogy semmi ne választhassa el őket* (lásd Balázs 1994: 126, 189, 257–260).

Gondolok a keresztelői lakomára is, ahol az egyik legfontosabb társadalmi intézményre, a komaságra¹⁵ fogyasztanak ugyanazon étkekből, italokból. Gondolok a gyászban való együttérzés *sarok kenyér* együttes elfogyasztásában megnyilvánuló szövetségre.

Említhetném a polgári és magas körök visszatérő ünnepi vacsoráit, ebédeit, melyeket egyazon vágy, egy siker reményében fogyasztanak el. Valamennyi esetében az egymáshoz való kötődése a tét, egy magasabb ügy megvalósítása érdekében. Mindeniket azonos cél motivál: az együvé tartozás,¹⁶ az együtt cselekvés.

És egy lényeges közös vonás: valamennyi szerződéses rítusra csak kivételes alkalmakkor, más-más dimenzióban ugyan – a honfoglalástól a házasságon át a keresztelőig stb. – kerül sor, és a kettősség jellemző: 1. a kivitelezés formai (technikai) változatossága, 2. a tartalmi azonosság: szövetségkötés. Mindezek a történések szemléletével szemben és ellenében a magyarság (de nemcsak a magyarság) korai pogány hit- és lelki világának bizonyítékai, a szellemi folytonosság dialektikájának dokumentumai.

VISSZA A MAGYAROK KENYERÉHEZ

A Magyarok Kenyere pedig ma, mint mondtam, szimbolikus rítus és rituális szimbólum gyanánt szintén arra hívatott, hogy felélessze, ébren tartsa, összekösse lélekben, gondolatainkban a magyarságtudatot, szövetséget köttessen köztünk a nemzet szétdaraboltsága ellenére, a politikai határok fölött, a közös emlékezés katartikus erejével. Minduntalan Eliade egyik gondolata jut eszembe, mely szerint ha valami végképpen elromlott, vissza kell térni a kezdetekhez. „Az idő művét vissza kell vonni, a teremtést megelőző pirkadatpillanatot kell visszanyerni, ami emberi síkon azt jelenti, hogy vissza kell térni a létezés tiszta lapjához..., ahol még semmi sem mocskolódott be, semmi sem romlott el” (Eliade 1987: 185).

A válogatott példák összevetése után arra a záró gondolatra jutok, hogy a Magyarok Kenyere a magyarság határok fölötti egyesítése eszmeiségének a mítosza. Újkori Szövetségi Szerződés, együvé tartozásunk, önazonosságunk olyan rituális nyilatkozata, amit most már nem a választottak, nem a vezérek, hanem a magyar nép egésze vállal fel, nem a véráldozat, vérszerződés, véreskü rítusával, hanem nemzeti és egyetemes kultúránk legősibb eledelének, a kenyérnek közös és rituális elfogyasztása által, amibe mélyen, évszázadok sora óta bele van sütvé/kódolva összetartozásunk búzája, lisztje, kovásza és sója, lelkeségünk, eszmeiségünk minden fűszere, kelesztője. Eme őstudás új tartalommal, nemes szándékkal is gazdagodott századunkban. Ilyen kelesztőnek, ízesítőnek tekintem azt a kezdeményezést, mellyel Böjte atya árvái (ahogyan a köznyelvben nevezik

15 A komaság általában fontosabb társadalmi intézmény, mint a rokonság (lásd Balázs 1999: 346–381).

16 Ez a hangulat és tudatállapot jellemzi, ösztönzi a vendiák-, illetve a Székelyföldön meghonosodott kortárstalálkozók bankettjeit is.

őket) a Magyarok Kenyere által, rituálisan, a nemzet árváivá lépnek elő, a nemzet pedig így közli és tudatosítja tagjaiban, hogy árváiról gondoskodik, megalapozva ezzel számukra is az összetartozás érzését, a létbiztonság nyugalmát.

A Magyarok Kenyere évente megismételt mitikus-mágikus rítusa egy hatalmas tér és idő fölötti lelki és szellemi ív: az első, vérrel kötött egyesítő szerződés korunk szétदारolt magyarsága kenyérrel kötött remény-szerződése között. A Magyarok Kenyere nem patikában vásárolható pirula, nem alacsonyrendű bódító ital, hanem a mi mindennapi kenyereinkhöz mérhető nemzeti létérzés és léttudat kovásza. Nem más törzsekkel, népekkel kell ma így módon szerződést kötnünk, hanem saját magunkkal: a Kárpát-medencében politikai határokkal mesterségesen elválasztott magyar a magyarral.

Összegezés helyett, gyanánt: a Magyarok Kenyere mint szimbolikus rítus és rituális szimbólum nagyon messziről, bűvópatak gyanánt jövő őstudásunk, műveltségünk, szellemiségünk folytonosságának 21. századi bizonyossága. Ezt kíséri és erősíti a magyarok, de más népek búzakultusza (lásd Balázs 2005). Hát ezért más az augusztus 20-ra, Szent István napjára sült Magyarok Kenyere.

SZAKIRODALOM

BALÁZS Lajos

1999 A nyugtalan lelkiismeret balladáái. *Korunk* X. (5) 79–88.

2005 Jézus képe a búzaszemen. Keresztény búzakultusz-maradvány Csíkszentdomokoson. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Növények a folklórban*. Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Bukarest, 205–218.

ELIADE, Mircea

1987 *A szent és a profán*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

1998 *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

1999 *Misztikus születések*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

HOPPÁL Bulcsú K.

2013 Magyar eredetfilozófia. *Kapu. Az értelmiség magyar folyóirata* XXVI. (10) 15–18.

SZENDREY Ákos

1932 Az új pár együttevésének jelentősége a házasságban. *Ethnographia* XLIII. (1) 31–32.

SZENDREY Zsigmond

1933 A magyar népszokások osztályozása. *Ethnographia* XLIV. (1–2) 21–30.

PÂINEA NAȚIUNII, PÂINEA MAGHIARILOR. PÂINEA POATE SĂ FIE UN SIMBOL RITUAL AL UNITĂȚII NAȚIONALE?

Lucrarea propune să studieze substratul spiritual și psihic al cultului pâinii la maghiari, legat de inițiativa recentă, din 2011, de a declanșa un ritual național amplu cu destinația de a reaprinde prin intermediul unui consum național de pâine în conștiința maghiarilor, sentimentul unității

naționale. Ritul este prilejuit de 20 august, ziua regelui Sfântu Ștefan, întemeietorul Statului Ungar. Realizarea ritului presupune trimiterea din toate părțile Bazinului Carpatic locuite de maghiari a unei cantități de grâu din recolta anului curent, la o moară sau la mori desemnate de organizatori, coacerea pâinii gigant al națiunii, facerea pâinilor de ordinul miilor, distribuirea acestora la nevoiași, respectiv vânzarea lor, iar veniturile să fie împărțite printre orfani și săraci. Autorul studiului consideră că substratul spiritual al ritului ar fi un rit magic, respectiv o credință magică, după care consumul comun al unor mâncăruri este în stare să realizeze legături tainice între consumatori.

THE BREAD OF THE NATION, THE BREAD OF THE HUNGARIANS. CAN THE BREAD BE THE RITUAL SYMBOL OF NATIONAL CONNECTION?

The study analyzes the conceptual and spiritual content of the ancient bread-cult of the Hungarians, related to the widespread national rite initiated in 2011, which aims to revive – with the help of and on the feast of the bread and of King Saint Stephen of Hungary – the sense of national connection in the minds of the Hungarians in the Carpathian Basin. The essence of this custom and of this rite is that today's Hungary and those parts of the nation which now belong to other countries should send some of their new corn into an assigned mill, where it is ground together. This flour is then baked into the country's bread, a lot of bread, which is distributed as a present or sold, and the income is used to support orphans and the poor. This research goes into the spiritual substratum of this new rite and hopes to find it in the ancient magic belief that the foods and drinks consumed together create spiritual bonds among their consumers.

KÉPEK

1. *Utolsó vacsora*. Elefántcsont könyvfedél részlete, 850 körül (Berlini Állami Múzeum)

2. Rubens: *Utolsó vacsora*

3–4. Deusz-pálinka és kalács – mint rituális étkek és ital
elfogyasztása az új pár és a két násznép által
(Sipos Szabolcs és Balázs Lajos felvételei)

5. A temetésen résztvevők számára megterített *sarok kenyeres*, alamizsnás asztalok (Balázs Lajos felvétele)

ILYÉS ZOLTÁN

A MOLDVAI CSÁNGÓK JELENLÉTE GYIMES NEMZETI ZARÁNDOKLATAIBAN¹

A MOLDVAI CSÁNGÓK HELYE A SZIMBOLIKUS NEMZETÉPÍTÉSBEN

A moldvai csángók a magyar nemzetépítésben betöltött helyéről szólva Pozsony Ferenc megjegyzi, hogy a moldvai csángóság archaikus kultúrája szervesen beépült a magyar nemzeti kultúra szerkezetébe. Emellett arra is rámutat, hogy a moldvai csángók sorsa, nyelvi, oktatási és egyházi kérdései folyamatosan szimbolikus mezőben értelmeződnek (Pozsony 2005b: 7). A moldvai csángók a magyar nemzeti diskurzusban képviselt szerepével foglalkozó kutatók Tánczos Vilmos nyomán (Tánczos 1996: 175, 2001: 57) egyetértenek abban, hogy „a csángó kérdés a magyarországi és erdélyi társadalmi nyilvánosságban mitikus kategóriává, nemzeti üggyé vált.” (Peti 2006: 130, ld. még: Hatos 2002: 5–6.)

A moldvai csángók ebben a diskurzusban úgy jelennek meg mint a magyarság nehéz körülmények között élő, az asszimilációnak leginkább kitett, legkeletibb és „legkeletesebb” része. Hátrányban vannak, mert periférikus helyzetükben a mindenkor magyar államtéren kívül a nemzetté válás folyamatán is kívül rekedtek és a román nemzetépítés (és a moldvai római katolikus egyház nagyfokú megfeleléskényszere) által képviselt jogi/adminisztratív/kulturális elnyomatás részesei. Ebben a percepciók hálójában ők azok, akik a magyarság legeredetibb, legarchaikusabb, legértékesebb kulturális elemeit őrzik és úgy tételeződnek mint aktív kultúraőrök,

1 A tanulmány alapjául szolgáló terepmunkák a Feischmidt Margit vezette *Változó nemzeti diskurzusok: az azonosság és a különbség konstrukciói magyar állampolgárok és kisebbségben élő magyarok viszonyáról* című OTKA kutatás (68973) keretében zajlottak 2007–2011 között. Ezt követően az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet biztosította a kutatás feltételeit.

noha ez legfeljebb azokra igaz, akiket a nemzetiesítő, filantróp beavatkozás ráébresztett magyar eredetükre, magyarságukra. A kultúrájukhoz ragaszkodó, a nemzeti elnyomás alatt szenvedő csángók sokszor romantizált képe beépült a fájdalmas magyar sors, a megannyi történelmi sérelem ressentiment-diskurzusaiba (1. kép).

A nemzet iránt elkötelezett értelmiség és a szélesebb nemzeti közvélemény szemében a csángók sorsa így egyfajta sorszimbólummá vált (Tánczos 1996: 175, Hatos 2002: 6). Szemükben az archaikusnak látott és láttatott életformájuk, vallásos kultúrájuk a modern, társadalom anómiáit, szekularizációját ellensúlyozza, amely elindította a csángó értékek mitizálásának folyamatát. Sokak számára a nosztalgikus formában közvetített csángó kultúra az egzisztenciális értelemkereséshez, a személyes identitás kiépítéséhez, megerősítéséhez is programot kínál (vö: Tánczos 1996: 175, Hatos 2002: 14).

A csángók ürügyén mindig az Erdélyben, tágabban az egész Kárpát-medencében élő magyarság egészéről beszélnek, a csángókérdés diszkurzív teret biztosít ahhoz, hogy a nemzet sorskérdéseit megjelenítsék (Tánczos 2001: 56–57). Ebben a beszédmódban a csángókról való lemondás az önazonosság elvesztésének szimbóluma is. Ilyen módon minden csángókkal való foglalatosság politikai tetté válik, átpolitizálódik, még az egyházi élet is – mutat rá Tánczos Vilmos (Tánczos 2001: 56, ld. még: Peti 2006: 136).

A magyarországi és erdélyi magyar társadalmi nyilvánosságban az így nemzeti ügygé vált csángókérdés a csángómentés – mint egyfajta „irányított nemzetiesítés” – politikájában begyűrűzik a lokális csángó életvilágokba is (Peti 2006: 131). A lokális közösségek a beavatkozások révén létrejött identitások szerint tagolódnak – ez helyi konfliktusokhoz vezet. A helyi világi és egyházi elit által promotált és a közösség nagy része számára felvállalható, perspektívát és a befogadás illúzióját kínáló román identitással szemben felépített magyar identitás a többség számára vállalhatatlan „korcsituraságot”, maradiságot idézi meg (Peti 2006: 150). Ennek ellenére a legtöbb csángó faluban lesznek olyanok, akik meggyőződésből, kultúrájuk szeretete, biográfiai momentumok vagy a magyar misék vonzása okán, akár anyagi érdekből is résztvevői lesznek a politikai folklórnak is teret adó magyar hagyományörző fesztiváloknak és nemzeti zárandoklatoknak. A csíksomlyói búcsún való hagyományos részvétel újabb motivációiban és főleg a helyi és külső szervezők intencióiban, a csángó búcsúsok jelenlétének külsőségeiben is érzékelhető az „irányított nemzetiesítés”.

A továbbiakban – röviden felvázolva a gyimesi és moldvai csángók kapcsolattörténetét – azt mutatjuk be, hogy milyen helyet, szerepet kapnak a moldvai csángók a „Székely Gyors” zárandokvonat 2008-as látogatása után új nemzeti zárandokhellyé vált gyimesbükkii „ezeréves határ” ünnepségeiben és a 2009 óta jelentős számú magyarországi zárandok által felkeresett széphavasi búcsújáró hely revitalizálásában; miként érvényesül hivatkozott referencialitásuk a magyar nemzeti sorskérdések emlékezetpolitikai és rituális-performatív megjelenítésére alkalmassá tett gyimesi színtereken.

GYIMESI ÉS MOLDVAI CSÁNGÓ KAPCSOLATTÖRTÉNETI VÁZLAT

A gyimesi betelepüléssel kapcsolatos „refúgium” olvasatban fontos elem a visszaszívargás tézise. A madéfalvi veszedelem nyomán Moldvába menekült székelyek egy része, az otthonihoz hasonló körülményeket kínáló, ugyanakkor alig ellenőrzött, a rejtve maradás

lehetőségét kínáló és mégiscsak Erdélyben található Gyimesbe húzódott vissza. A gyimesi csángók történetével, etnográfijával foglalkozó munkákban találunk utalásokat a gyimesi és moldvai csángók közötti rokonsági kapcsolatokra is. Antal Imre és Tankó Gyula történeti és szájhagyományon alapuló adatokat közölnek a Moldvából Gyimesbe visszaköltöző és megtelepedő székelyekről, akik még a 20. század első harmadában is tartották a kapcsolatot moldvai rokonaikkal (Antal 1992: 30–31, 35–36; Tankó Gyula 1996: 10). Az elmúlt évtizedekben szórványosan újabb rokoni kapcsolatok jöttek létre azért, hogy Gyimesbe és a gyimesi csángók kirajzásával létrejött havasi telepekre is kerültek a „100 lejes csángó feleségekből” (vö. Balázs é. n. [1999])

A gyimesi és moldvai csángók csíksomlyói búcsújárása a „napbanezés” rítusával az egyik legjobban ismert és az esemény mediatizáltsága révén a szélesebb nemzeti köztudatba is beépült találkozási alkalom. A hagyományos kikerülési sorrendben, majd a nyeregben tartott pünkösdi búcsús szentmisék elhelyezési rendjében is egymás mellett kapnak helyet (Pozsony 2006a: 93–94.; Mohay 1996, 2005; Peti 2012: 135–137). A 18. század utolsó harmadában, a 19. század első felében hasonló találkozási, kapcsolattartási helyszín lehetett a Gyimesfelsőlokhoz közel fekvő Széphavas (Orbán 1869, Magyar 1996). Harangozó Imre egyik írásában – a két csoport közötti viszonyrendszert némiképp idealizálva – a gyimesi Bálványos-patakat a moldvai Frumószával összekötő régi havasi rejtékösvényekről tesz említést, amelyeken egymáshoz jártak, így tartva a „testvéri” és gazdasági kapcsolatokat (Harangozó 2001: 19–20).

A határ trianoni eltűnése után elsősorban a cserekereskedelmi kapcsolatok élénkültek, a szekerezés, „feketézés” révén szembesültek egymás hasonlóságaival és különbségeivel a két néprajzi csoport tagjai, a gyimesiek elsősorban a Tatros völgyi településeket (Szőlőhegy, Diószeg) keresték fel, de Lészped, Pusztina és Lujzikalagor is szerepeltek a célpontok között (vö. Ilyés 1997: 76). Később a területi-közigazgatási átszervezés nyomán a Bákó tartományhoz, majd megyéhez került Gyimesbükk nagyszámú munkavállalója a szocialista iparosítás révén nagy munkaerő-felszívó erőt képviselő a Comanestre, Mojneştre, Oneştre ingáztak (Antal 1992: 96). A nyelvi, kulturális különbségek érzékeltetésére születik meg a gyimesiek körében a „tyár magyar” kategória, amely finom distanciát jelezve mintegy tovább delegálja a székelyek és a gyimesiek között feszülő társadalmi megítélésbeli egyenlőtlenséget: van egy csoport, akiknél a gyimesiek is magyarabbnak, „igazibbnak” érezhetik magukat.

Gyimes 1989 utáni etno- és folklórturisztikai felértékelődése fokozottan csatornázza be a moldvai csángó kultúrát is. Az 1990-es Gyimesközéploki Mária Magdolna búcsún Kallós Zoltán révén már egy kis csoport moldvai csángó asszony is részt vett. Az 1992 óta megszervezett gyimesközéploki táncbóro repertoárjában is helyet kaptak a moldvai csángó táncok, illetve moldvai folklórcsoportok fellépései.² A 2001-es táncbóro eseményeihez kapcsolódva Németh Zsolt akkori külügyi államtitkár egy Nemzetközi Csángó Központ alapkövét tette le Gyimesközéplokon. Az azóta sem megvalósult intézményt egy olyan kulturális és szabadidőközpontnak tervezték, amely népművészeti iskolának, tanfolyamoknak, konferenciáknak, táboroknak adott volna helyet, és amely a csángókkal kapcsolatos információkat gyűjtötte és közvetítette volna (Inczei 2001).

Már a gyimesi és moldvai csángók közötti kapcsolatok intézményesítésének, a szolidaritás és a moldvai csángók nemzethez való visszatalálásának útját egyengető kezdeményezésnek tekinthető a Berszán Lajos és a Debreceni Keresztény Értelmiségiek Szövetsége által alapított „Sziklára Épített Ház”, az Árpádházi Szent Erzsébet Római Katolikus Gimnázium Gyimesfelsőlokon. Gyimes egyetlen középiskolája a kezdetektől szerepet vállalt moldvai

2 <http://www.gyimesitabor.nexttra.ro/index.php>

csángó fiatalok oktatásában, az 1994-es alapítástól 2010-ig, 7 végzett és 4 még tanuló évfolyamban összesen 52 moldvai diák tanult az intézményben, ez a teljes diáklétszám 21 %-a (Balog 2010: 183). A gimnázium aulájának a nemzeti összetartozást intencionáló nagy falképén székel, gyimesi és moldvai csángó viselet hordó fiatalokat örökített meg (2. kép).³

GYIMESBÜKK

Gyimesbükk 1950-es Bákóhoz csatolása a helyi értelmiséget óhatatlanul nyitottabbá tette a moldvai csángók problémái iránt. Különösen igaz ez Deáky Andrásra, az 1963 óta szünetelő gyimesbükki magyar oktatás 1989 utáni újraindítójára, aki tevékeny szerepet vállalt a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége, majd a klézsei Szeret-Klézse Alapítvány munkájában. Agroturisztikai panziója az 1998-as alapítás nyomán számos moldvai csángó diákcsoport táboroztatását biztosította (Deáky 2012: 108–119). Ő vált az „ezeréves határ” magyar szempontú örökségesítésének egyik helyi kezdeményezőjévé és a nemzeti zárandoklatok egyik szervezőjévé. Legendás, a Rákóczi várnál tartott „rendhagyó történelemórái” sok magyarországi számára a kisebbségi magyar sorssal való revelatív szembesülést jelentették, szemükben Deáky az „ezeréves határ őrévé” vált.

Az 1989 után „összmagyar” zárandoklattá vált csíksomlyói búcsút (vö. Feischmidt 2005: 15–16) 2008-tól kiegészíti a gyimesbükki „ezeréves határhoz”, az ott felújított legkeletibb, 30-as számú MÁV őrházhoz, az ún. kontumáci (vesztégzári) kápolnához és a 17. századi Rákóczi-vár romjaihoz szervezett zárandoklatok gyakorlata. 2008-ban a „magyar címeres” Nohab mozdony vontatta „Székely Gyors” eredeti célja a szombati csíksomlyói búcsú felkeresése volt, ez találkozott össze a Budakeszi Kultúra Alapítvány vezetésével felújított egykori vasúti őrház pünkösddvasárnapra ünnepélyes felavatásával (Ilyés 2014: 310–312). A zárandokvonatok (2010-től már a Csíksomlyó expressz is) ettől fogva a csíksomlyói búcsút követő vasárnapon az „ezeréves határhoz” vitték el utasaikat, hogy a helyiek és a más egyéni és közösségi szervezésben odautazott magyarországiak ezrei társaságában az egykori határ kínálta hiteles környezetben megemlékezzenek Trianonról, Nagy-Magyarországról, a szétszakítottságról és összetartozásról. Ezzel Trianonhoz mint nemzeti emlékezhelyhez (vö. Gyáni 2012: 44) egy extraterritoriális emlékezeti és performatív színtér kapcsolódott, az egykori határ és az autentikus magyarnak tekintett gyimesi (és moldvai) csángó kultúra kínálta minden szimbolikus előnnyel és örökségesítési lehetőséggel. Létrejött egy Csíksomlyót kiegészítő és talán „tehermentesítő”, döntően szekuláris zárandokhely: „Erdély és a magyarság új nemzeti zárandokhelye”, más interpretációkban „a magyarság Medinája”, „második Csíksomlyó”. A gyimesbükki zárandoklat eseményszervezése a magyarországi és helyi világi szereplők mellett jelentős részben – éppen a pünkösddvasárnapra időpont, a határszéli kápolna és a helyszín részben egyházi tulajdona okán is – a római katolikus egyház irányítása alatt maradt. Ennek ellenére a Magyarországról érkező zárandokok többségére mint egy szekuláris zárandoklat résztvevőire tekinthetünk, akik a helyet elsősorban nem vallásos búcsúnyerési céllal, hanem nemzeti érzéseik, történelmi nosztalgiáik, az erdélyi magyar kisebbséggel való szolidaritásuk és ideológiai összetartozásuk demonstrálása végett keresik fel (vö. Petermann 2007: 57–61, Ilyés 2014: 337–338).

3 Hasonló, az összetartozásra utaló intenciók vannak az 1976-ban felszentelt gyimesbükki plébániatemplom Lukácsovits Magdolna által készített falképein – vö. Székely L. é. n. 247.

A zárandokvonatok érkezésére a gyimesbükki állomásépületnél várakozó tömegben minden évben feltűnik a népviseletbe öltözött moldvai csángók (főleg asszonyok) csoportja, akik a nagyszámú érdeklődő és fényképező közönség előtt moldvai csángók népdalokat és egyházi énekeket adnak elő. A vonatok begördüléséig ez jelenti a magyarországiak számára a legnagyobb attrakciót, akik szinte megbabonázva nézik és dokumentálják a produkciót (3. kép). Az archaikusként és a legősibb magyar nyelvet és életmódot megőrzőként elgondolt és közvetített csoport iránti agrárromantikus érdeklődés itt elsősorban az egzotikumnak, a saját referenciális kultúrától markánsan elütő néprajzi csoportnak szól.

A pünkösdsavasárnap nemzeti zárandoklatra, így a kontumáci kápolnánál celebrált szentmisére érkező moldvai csoportok jelenléte egyszerre tükrözi értelmiségi vezetőik eseményszervező, logisztikai, aktivitását, identitás-munkáját és azt a fesztivál-rutint, amit a számos korábbi szereplés, folklórfellépés is formált (4. kép). A helyi szervezők és moldvai csángó magyar elit számára kézenfekvő, hogy összekössék a csíksomlyói zárandoklaton való már természetes részvételt az újkeletű, de szándékaiban fokozottan nemzeti, így világiasabb gyimesbükki zárandoklattal. A moldvai csángók bár a nagyszámú zárandok tömegében elvesznek, gyakorlott énekesekként, karakteres népviseletükben erősítik az alapvetően a trianoni sérelmek és szétszakítottság ellenére a nemzeti összetartozást hangsúlyozó emlékezeti helyszín üzenetét. Bár maguk csak áttételesen érintettek, közvetlenül nem szembesültek Trianon területiális, adminisztratív és a nemzeti identitásra ható következményeivel, de gyimesbükki megjelenésükkel a csíksomlyói „össznemzeti” jelentéseken túlmenően sokkal határozottabban részeivé válnak a magyarországiak sérelmi Trianon-recepciójának.

2011-ben a *Menjünk Gyimesbe* című kötet szerzője és a hasonló című honlap gazdája jól látható helyen útjelző táblát állított az „ezeréves határnál” a Rákóczi panzió kertjében, amelyen a legfontosabb moldvai csángó települések magyar és román nevét, valamint közúti távolságát tüntette fel (Fűr 2011) (5. kép). Az ezeréves határ magyar turisztikai desztinációvá válása óta az itt megforduló évi több tízezer magyarországi látogató túlnyomó többsége számára az „ezeréves határ” egyfajta terminális pont, a nyelvi, kulturális otthonosságot és biztonságot jelentő Székelyföldet csak a legelszántabbak, a küldetés-tudattal rendelkezők hagyják el Moldva irányába.⁴ Ezt az is tükrözi, hogy gyimesbükki vasúti őrház 2008–2013 közötti emlékkönyvi bejegyzéseiben csupán egy alkalommal említi Moldvát; míg a „magyar” népnév magában vagy szóösszetételekben 460 alkalommal fordul elő, addig a „székely” etnonima 26-szor, a csángó (amely itt elsősorban a gyimesiekre vonatkozik) csupán nyolcszor szerepel (Ilyés 2014: 331–332). Az útjelző tábla állítója a nemzeti turisztikai tér kiterjesztésével a moldvai csángók fentebb részletezett veszélyeztetettségére és a magyar nemzethez tartozására is irányítja az egykori határt felkereső turisták/zárandokok figyelmét.

A moldvai csángók rendre megjelennek a pünkösdsavasárnap nemzeti zárandoklatokkor a határszéli kontumáci kápolna melletti színpadon rendezett alkalmi műsorokban, amelyek a kisebbségi magyarság és a gyimesi csángók megmaradásáról szólnak és így elsősorban a helyiek számára közvetítenek buzdító és visszaigazoló tartalmakat. 2009-ben a ROLE-együttes a *Pille* című csángó rockballadát adta elő a Gyimesi Hagyományörző Táncscsoport közreműködésével. A darab népdalok és népszokások feldolgozásával egyfajta értékközvetítést vállalt fel: a moldvai és gyimesi csángó hagyományokat, népművészetet és életfelfogást kívánták a mai fiatalok számára bemutatni. A rockballada egy emberi élettörténetre felfűzve, a Csíksomlyótól Pusztinán át Gyimesbükkig terjedő csángó ima-

4 Ezt igazolja a 2014 nyarán az ELTE és a BBTE földrajz szakos hallgatói által végzett, Szalkai Gábor által irányított felmérés is.

ginárius térben mozogva, tágabb értelemben a magyarság sorsára is érvényesen kívánt „érzéseket, érzelmeket, gondolatokat és eszméket” tolmácsolni.⁵

2010-ben a marosvásárhelyi Mustármag énekegyüttes „Hiszek a romokon” címmel az Erdélyi Egyházmegye ezeréves fennállásának évfordulójára rockoratóriumot mutatott be. A történelemre emlékező és az emberi életet Krisztusra alapozó vallásos darabban a gyimesi Széphavason összegyűlő, virrasztó, emlékező és bűnbánatot tartó, Csíksomlyóra igyekvő zarándokok, köztük moldvai csángók, ellene mondanak a „személyt, családot közösséget és szülőföldet elpusztító” jelenségeknek és hitet tesznek az „evangéliumi és nemzeti értékek” mellett.⁶ A szövegkönyvet összeállító Papp László atya, a rockoratóriumot követő misén tartott szentbeszédében is visszaköszönő intenciói az autochtonizmusban (megmaradás, (szülő)földhöz való ragaszkodás, „gyökéresztés”) és a globalizáció elutasításában csúcsosodtak ki.⁷ Mindezek illeszkednek a közbeszéd és a nemzeti narratívumok a moldvai csángók referencialitását kiemelő ideológiák rendszeréhez.

Az 2014-es pünkösddvasárnapi ünnepi előadásban a madéfalvi veszedelem 250. évfordulójához kapcsolódva, Kóka Rozália, az Érdi Bukovinai Székely Népdalkör vezetője a Madéfalvi veszedelem után született „négy testvér” történetét „saját dalaikkal és népviseletükkel elbeszélő” műsort állított össze. A *Madéfalva gyermekei* című előadásban madéfalvi, gyimesbükki, moldvai csángó és bukovinai székely hagyományörző csoportok gyimesi és moldvai csángó, bukovinai és csíki székely népdalokat, meséket és táncokat adtak elő (6. kép). Az emlékezetpolitika szolgálatába állított folklorizmusban a székelyek és csángók hányattatásai, közös sorsa és összetartozása idéződik meg és a mai néző számára elsősorban a nemzeti összefogást szorgalmazza.

Itt említjük meg, hogy Gyimesbükk és Kostealek „őrálló” papjai is moldvai csángó származásúak, mindketten lujzikalagori születésűek. Salamon Antal 1978-tól 2014-es haláláig szolgált Kostealeken, magyar tannyelvű iskola hiányában a magyar nyelv és történelem tanítását is felvállalta. 2004 óta szolgál Gyimesbükkön Salamon József, aki a gyimesbükki zarándoklatok egyik innovatív-tematizáló, a rendezvényt egyházi részről koordináló szereplője. A hívei magyar nemzeti tudatára erős hatást kifejtő pap a többszörös kisebbségi helyzetből következő egyszerre defenzív és offenzív szerepfelfogással folyamatosan a helyi magyar történelmének és jellegének megerősítésére törekszik. Ő kezdeményezte a kontumáci kápolna melletti világháborús emlékhely (2010), a „Hit kapuja és megmaradásunk oszlopai” (2013) és a plébániatemplom melletti „csángó keresztút” (2012) létrehozását. Az emlékhelyeken a magyar történelem jeles eseményeinek és alakjainak felmutatása egyben egy olyan lokális kisebbségi panteonizáció, amely a magyar oktatás évtizedes hiányát és mai részlegességét kívánja ellensúlyozni (vö. Ilyés 2014: 307–308).

SZÉPHAVAS

A moldvai csángók és a csíki és gyergyói székelyek jeles találkozási alkalma volt a 19. századra már megkopott jelentőségű széphavasi búcsú. A Szépvízhez tartozó, Gyimes-

5 Ld. a színdarab leírását a <http://www.role.hu/pille.html> honlapon (letöltés: 2013. január 13.).

6 A mű leírását és szövegkönyvét ld. a Mustármag Megújulás Szolgálat honlapján: <http://www.mustarmag.info/bemutatott-zenemuvek/hiszek-a-romokon.html> (letöltés: 2013. február 24.).

7 Idézet a 2010-es gyimesbükki rendezvény szórólapjáról.

felsőlokhoz közel fekvő, középkori építésű kápolnánál találkoztak a csíksomlyói pünkösdi búcsúra igyekvő moldvai zarándokok székelly hittestvéreikkel és pünkösdhétfőn szentmisével majd mulatsággal ugyanitt váltak el (Orbán 1869: 76). A Szentlélek titulusú kápolna szerepe a vesztegzár intézményeinek felállításával már a 18. században csökkenni kezdett, a 19. században már csak romjairól emlékeznek meg (Orbán 1869: 76). A környék gazdag Szent László hagyománya és a szintén rommá lett közeli kispogányhavasi kápolna Szent László patrociniuma okán a gyimesi hagyományban egyre inkább a pünkösdi időszakhoz közeli Szent László ünnepéhez kötődött a kápolna titulusa és búcsúnapja (Magyar 2009: 94). Az 1989 után felújított széphavasi búcsút is Szent László ünnepén tartották meg, de emellett az Orbán Balázs féle hagyományra támaszkodva pünkösdi hétfőjén is tartottak szentmisét (Magyar 1996: 104–105). A Szent László kápolna helyét és mindkét kápolna építési idejét később Botár István régészeti kutatásai tisztázták (Botár 2010).

A gyimesfelsőlaki gimnázium pünkösdre időzített kicsengetési ünnepségei miatt a pünkösdi misék a kétezres években elmaradtak. 2009-től, a gyimesbükki zarándoklatok miatt felértékelődött pünkösdi ünnepekhez kapcsolódva Molnár V. József és Platty István vezetésével indult újra a széphavasi zarándoklat.⁸ Molnár V. József „néplelek-kutató”, a magyar paraszti „őshagyomány” egyik legnagyobb hatású örökségésítője, a mainstream tudományossággal szembemenő magyar „szerves-műveltség” olvasatok magyarországi apostola és Platty István művészet-terapeuta vezetésével olyan csoportok és magánszemélyek csatlakoztak a zarándoklathoz, akik a kereszténység előtti magyar hagyományok felfedezésével és örökségbe emelésével, a magyarság választott népként való láttatásával kívántak a pünkösdi ünnepkör csíki-gyimesi helyszíneihez kapcsolódni. A jelzett érdeklődést nemcsak a résztvevők egy részének ősmagyar viselete, hanem a misék végén, majd 2012-től a zarándoklat egyik pihenő állomásán sorra kerülő „táltos-imák” is jelezték.

A zarándoklat szervezői által alapított Széphavas Egyesület tevékenységének egyik célja volt, hogy újjáépítsék a széphavasi Szentlélek kápolnát. 2009-ben Gergely István („Tiszti”) és Papp Lajos szívsebész professzor jelenlétében tették le a kápolna „alapfáját”. Ezután a régészeti feltárás, a műemléki engedélyeztetés és a felsőbb egyházi jóváhagyás kieszközlésének évei következtek.

Jóllehet a széphavasi kápolna újjáépítését már az 1990-es években is tervbe vették (Magyar 1996: 105), az újabb kezdeményezést Berszán Lajos volt gyimesfelsőlaki plébános, a Szent Erzsébet Gimnázium lelkivezetője több okból is ellenezte. Egyfelől nem helyeselte a zarándoklaton résztvevők egy részének nyíltan vállalt ősmagyar, újpogány megnyilvánulásait, túlzó magyarkodását, másrészt szerinte sokkal hasznosabb lett volna, ha az újjáépítésre szánt összeget a helyi szegény gyerekek támogatására és a gyimesfelsőlaki gimnázium patronálására fordították volna. 2011-ben már a hely feletti egyházközségi kontroll és az újpogány jelenségek korlátozása jegyében Hatos Mihály gyimesfelsőlaki segédlelkész tartott szentbeszédet, a 2013-as búcsún jelen volt és üdvözlő beszédet mondott Berszán Lajos is.

Az örökségésítésben időközben Szépvíz is továbblépett: 2012-ben a kispogányhavasi kápolna romjait konzerválták, közelébe egy csengettyűt építettek, amelyet Jakubinyi György gyulafehérvári érsek szentelt fel, felújítva ezzel a szépvíziek régi Szent László processzióit a havasi kápolnához.

A széphavasi kápolna alapja 2012-ben készült el, ugyanezen év őszén már álltak az alapfalak. A bényi román kori rotunda mintájára épített kápolnát 2014 pünkösdi hétfőjén Tamás József segédpüspök szentelte fel közel 1000 főnyi magyarországi és környék-

8 A Budakeszi Kultúra Alapítvány a gyimesbükki pünkösdi zarándoklat programját feltüntető szórólapjain is helyet kap a széphavasi búcsú.

beli zarándok, Szépvíz és Gyimesfelsőlok polgármestereinek és Magyarország bukaresti nagykövetének jelenlétében (7. kép).

A széphavas kápolnához vezetett zarándoklatok lebonyolításában és rítusszervezésében egy a helyi hagyományokra építő pogány-keresztény szinkretizmus, az ősmagyar-újpogány elemeket bevonó újraértelmezés igénye jelentkezik. A szervezők célja egy ezoterikusabb élményközösség és tér kialakításával a szétszakított nemzetrészeket összekapcsoló közösségépítés, amely nem mentes a politikai aktualizálásoktól sem.⁹

A zarándoklatokat fehér lovon irányító Molnár V. József az egyes pihenőhelyeknél tartott beszédekben rendre a „Kárpát-haza” egységét és örökkévalóságát, a „turulnász” és az angyali üdvözlét párhuzamosítását, a magyarságnak mint „népek Krisztusának” küldetését, a hagyományos, természettel együtt lélegző paraszti világ és a hazug, romboló modernitás és globalizáció szembeállítását, az egy vezetőn, tekintélyen alapuló vezetés (Horthy Mikós mint példakép) és a demokrácia szembenállását fogalmazza meg. A széphavasi helyszín embert és állatot egyaránt vonzó természetfeletti erejét éppúgy kiemeli, mint a gyimesi csángók harmonikus viszonyát a természethez, akik például „nem erdőt irtanak, hanem megszabadítják a hegyeket az erdőtől.” Ezekben a beszédekben a csángók nem mint a nemzettesttől elkoborló, „elcsángáló” népcsoport jelennek meg, hanem mint „csángatók”, „csengetők”, a veszélyre figyelmeztető, „őrálló”, „őrző” magyarok, akik egykor a széphavasihoz hasonló „örkápolnáknál” teljesítették küldetésüket (vö. Molnár V. 2001a).

A széphavasi helyszínen található romok Orbán Balázs leírásában „a honkivüli magyaroknak a honban levőkkel való összeköttetésének, testvéri találkozásának voltak minden évben felkeresett gyűlpontjai.” (Orbán 1869: 76) A nemzeti romantikus hagyományban a jelentőségéhez képest talán túlbecsült helyszín intencióinak kiterjesztését láthatjuk abban, hogy a találkozás ma már elsősorban a Trianon által szétszakított nemzetrészek találkozási pontjaként értelmeződik. A búcsú revitalizációs folyamatának hitelesítésében fontos szerepe van, hogy a korábbi írásos hagyománynak (Losteiner Leonárd, Gegő Elek, Orbán Balázs) és búcsús gyakorlatnak megfelelően jelen vannak a moldvai magyarok is. A kápolna 2014-es felszentelésekor a Széphavasra vonatkozó hivatkozott Orbán Balázs szövegrészt is felolvasták.

A moldvai csángókat ezeken a felújított zarándoklatokon általában kis számban, olykor egyénileg megjelent hagyományörzők képviselték a széphavasi kápolnához, akik nem vettek részt a magyarországiak a Gyimesfelsőlok Ciherek-pataka szádától induló, a Csapó nevű havason át Széphavasra tartó gyalogos zarándoklatán. A 2009-es „alapfa letételkor” a külsőrekecsini Szarka Mária énekelt a mise végén. A moldvai csángókat a későbbi években inkább a fenti régi hivatkozásokra ráépített narratívumok szintjén idézték meg a magyar összefogásról, összetartozásról tartott beszédekben, prédikációkban. A legnagyobb számban 2013-ban volt jelen egy moldvai csoport, döntően külső-rekecsiniek.

2013-ban a magyarországi zarándokcsoport elé a kápolnától – a fogadás vélelmezett hagyományát újrajátszva – zenés kísérettel népes fogadócsoport ereszkedett le. Köztük voltak a korábban már a kápolnához érkezett körülbelül 15 fős moldvai csángó csoport tagjai is. A fogadás így egyszerre szólt a moldvai és magyarországi „külhoni” zarándokoknak (8. kép). Esztény Zsolt, a kápolnaépítés vezetője és felesége a nemzeti szalaggal átkötött székely köményes pálinkát és kenyeret Szarka Mária külsőrekecsini hagyományörzőnek, mint a moldvai csángók képviselőjének adta át. Ezután a kis moldvai csoportot a fehér lovon ülő Molnár V. József mintegy fölvezette a kápolnáig, miközben a magyarországiak fényképezték őket. A kápolna befejezésének szándékára is felajánlott

9 A magyarországi kortárs újpogány aktivitásról és keresztény-újpogány szinkretizmusról ld. Povedák 2014: 59–66.

búcsús misén a moldvai csángó zarándokok felajánlásaként egy húsvéti bárány formájú kalács kapott többletjelentést a rá kötött magyar nemzetiszínű szalagtól (9. kép).

A moldvai csángók képviselte – magyar nemzetiként tételezett – értékek becsatornázása Széphavas szimbolikusan telített környezetébe a végeken őrláló magyarok küldetéses ikonográfiáját erősítik, amelyek a zarándoklatokon részt vevő magyarországi egyesületek, ősmagyar/újpogány örökségesítő csoportok számára is legitimáló erőforrást jelentenek. A moldvaiak által képviselt réginek mondott vallásosság és életforma itt együtt mutatkozik a későmodern identitáskeresés új vallásos formáival, külsőségeivel és a csángók szándékaikon kívül belekerültek egy olyan referenciátárba, hivatkozási rendszerbe, amelyek ellentmondanak vallásos önmeghatározásuknak.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉSEK

Pozsony Ferenc több helyen rámutatott, hogy felbomlóban van az a tradicionális – holisztikusnak és archaikusnak tételezett – csángó életvilág, amely a csángókról szóló tudományos és laikus reprezentációkban mindmáig dominánsan jelen van (Pozsony 2005a: 155–156, 2005b: 7–8). Ezen tendencia ellenére a moldvai csángók különösen alkalmasak a létében fenyegetett nemzet, az asszimilációs nyomásnak kitett határon túli és nyugati diaszpóra-magyarság sorskérdéseinek megjelenítésére éppúgy, mint a társadalmi elidegenedés és a globalizáció kihívásaira adott különböző ellenkulturális, alternatív, ezoterikus és/vagy öko-konform életforma-válaszok kimunkálásához (vö. Tánczos 1996: 175, Molnár V. 2001b: 146–149). A moldvai csángók megjelenései és fellépései így kapnak kiemelt szerepet számos folklórünnepségen, táncháztalálkozón; hagyományos jelenlétük a csíksomlyói búcsún felértékelődött és az újabb kezdetű nemzeti és politikai rítusok szimbolikus referenciátárát is erősítik. A csángó kulturális örökség etnikai-nemzeti szimbólummá vált – a hivatkozott fesztivlizáció keretében a ki nem mondott (és nem érzékelt) cél elsősorban az autentikus csángó kultúráról alkotott, a nemzeti közvéleményben kialakult képzeteknek, sztereotípiáknak való megfelelés (vö. Peti 2006: 135). A fentebb jelzett alkalmon a politikai folklorizmus jegyében a csángó kultúra konzerválása, egyszersmind átetnicizálása, átesztétizálása és átideologizálása zajlik (vö. Peti 2006: 134–135).

Gyimes egyfajta kaput is nyit(hat) a moldvai csángók megismeréséhez. Ennek ellenére az „ezeréves határhoz” látogató turisták, patrióta zarándokok csak elenyészően csekély része utazik tovább Moldva felé, a legtöbb magyarországi szemében a moldvai csángó falvak már nem tartoznak a Trianon után jelentős részben extraterritoriálissá vált nemzeti térhez. A gyimesbükki „ezeréves határnál” és Széphavason a moldvai csángók felmutatása és didaktikus szerepeltetése folklorisztikus megerősítést kínál, a történetük és helyzetük által megidézett magyar sorskérdések becsatlakoztatása illeszkedik az oda zarándokló nemzeti turisták retorikai horizontjához.

Összességében elmondható, hogy Csíksomlyó mint a moldvai csángók megmutatási és megmutatkozási tere mellé lassanként felzárkóznak (és kiegészítik azt) a tárgyalt új, fokozottabban nemzeti/szekuláris intenciókat is becsatornázó gyimesi színterek. A magyar politikum számára ezek védettebb terek a csángók politikai retorikába való bevonására, itt nem kell ütközni a moldvai helyi hatalom legitimitásféléttel, manipulációival. A moldvai csángók gyimesi jelenlétének nagyságrendje még nem hasonlítható a somlyói jelenléthez.

A gyimesbükki pünkösdvasárnapi több ezres magyarországi tömeg számára ők egyszerre az egzotikum és az autentikusság hordozói, egyben a nemzet „sérlemi kánonjának” részei, akik a veszteség megidézése mellett a szétszabdalt nemzetrészek összetartozásának kulturális nemzeti vágyát is közvetítik. Jelenlétük a nemzeti összefogás a helyre ráépült üzeneteit is hitelesítik és erősítik. Mindezzel együtt azonban mentesítik a magyarországiak többségét, hogy a „végeken” zajló valós társadalmi folyamatokkal szembesüljenek.

SZAKIRODALOM

ANTAL Imre

1992 *Gyimesi krónika*. Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest.

BALÁZS Lajos

é. n. [1999] „Száz lejes csángó feleség.” Az exogámia különös esete Csíkszentdomokoson. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időben*. (A Magyarországi Magyarok Könyvtára, XXIII.) Teleki László Alapítvány, Budapest 159–162.

BALOG László

2010 *A gyimesfelsőloki Árpád-házi Szent Erzsébet Líceum születése. Az iskolaalapító Berszán Lajos életműve*. Státus Kiadó, Csíkszereda.

BOTÁR István

2010 Csíkszépvíz havasi kápolnái. In: Kelemen Imola (főszerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Csíki Székely Múzeum, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 19–29.

DEÁKY András

2012 *Szemben az árral. Élet a Gyimesekben*. Státusz Könyvkiadó, Csíkszereda.

FEISCHMIDT Margit

2005 A magyar nacionalizmus autenticitás diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: Uő (szerk.): *Erdély- (de)konstrukciók. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 7–34.

FŰR Zoltán

2011 *Menjünk Gyimesbe. Útikalauz mai kirándulóknak*. Földbróker.hu Kft., Budapest.

GYÁNI Gábor

2012 A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria* LI. (1–2) 41–50.

HARANGOZÓ Imre

2001 *Elmentem a Szent Están templomába. Kalandozások népi hitvilágunk forrásainál I*. Masszi Kiadó, Budapest.

HATOS Pál

2002 Szempontok a csángókérdés kulturális kontextusainak értelmezéséhez. *Pro Minoritate* XI (1) 5–16.

ILYÉS Zoltán

1997 Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez. In: Szabó László – Keményfi Róbert (szerk.): *Varia. Ethnographia et Folcloristica*. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. Ethnica, Debrecen, 72–80.

2014 Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In: Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 290–340.

INCZEFI Tibor

2001 Megőrizni a világ számára a Gyimesekben kialakult kultúrkincset. *Romániai Magyar Szó*. aug. 10.

MAGYAR Zoltán

1996 A széphavasi Szent László-kápolna és búcsújáráhely. *Néprajzi Látóhatár* V. (1–2) 99–105.

2009 Szöveghagyomány és gyűjtési szituáció. (Egy havasi kirándulás folklorisztikai elemzése). In: Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 79–136.

MOHAY Tamás

1996 Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értesítő* LXXVIII. 29–58.

MOHAY Tamás

2005 Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón. In: Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas: Őstörténet, vallás és néphagyomány I*. Molnár Kiadó, Budapest, 173–186.

MOLNÁR V. József

2001a A csángatók népe. Adalékok a csángó népnév eredetéhez. *Turán* IV. (3) 89–91.

2001b Csíksomlyó. In: Uő: *Örökség. Örökség Könyvműhely*, Budapest, 146–149.

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból II*. Ráth Mór Bizománya, Pest.

PETERMANN, Sandra

2007 *Rituale machen Räume. Zum kollektiven Gedenken der Schlacht von Verdun und der Landung in der Normandie*. Transkript Verlag, Bielefeld.

PETI Lehel

2006 A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–155.

2012 A napbanezés rítusa. In: Uő: *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 135–154.

POVEDÁK István

2014 Láthatatlan határok. A keresztény újpogány szinkretizmus. In: Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 55–77.

POZSONY Ferenc

2005a *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet, Budapest.

2005b Bevezető. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–8.

SZÉKELY László

é. n. *Csíki áhítat. A csíki székelyek vallási néprajza*. Szent István Társulat, Budapest.

TANKÓ Gyula

1996 *Gyimesi szokásvilág*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

TÁNCZOS Vilmos

1996 „Én román akarok lenni.” Csángók Erdélyben. In: Uő: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. KOMP-PRESS–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 174–189.

2001 Szappan a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája. *Kisebbségkutatás* X. (1) 53–62.

PREZENȚA CEANGĂILOR DIN MOLDOVA LA PELERINAJELE NAȚIONALE DIN GHIMEȘ

Ceangăii din Moldova apar în discursul național maghiar ca grupul maghiarimii care este cel mai expus la asimilare, totodată păstrează elementele culturale cele mai originale, arhaice și valoroase. Cu toate acestea prin exemplul lor se pot exprima insultele sau destinele naționale maghiare, precum și unitatea națională maghiară. Prin studiul de față prezentăm locul și rolul pe care le-au dobândit ceangăii din Moldova în festivitățile „hotarului de o mie de ani” de la Ghimeș-Făget, locație care a devenit nou loc de pelerinaj național după vizita din 2008 a trenului pelerinilor numit „Rapidul Secuiesc”, dar și în revitalizarea locului de pelerinaj de la Muntele Frumos, care din 2009 primește vizita unui număr mare de pelerini din Ungaria, totodată ne referim și la faptul cum se afirmă referențialitatea lor atât de des citată în peisajele din Ghimeș, locații devenite corespunzătoare pentru exponarea memorial-politică și ritual-performativă a problematicei destinului național maghiar.

PRESENCE OF CSÁNGÓS OF MOLDAVIA AT THE NATIONAL PILGRIMAGES OF GHIMEȘ

The Csángós of Moldavia appear as a Hungarian ethnic group preserving the most original, most archaic and most valuable cultural elements, yet being most exposed to assimilation. The Csángós also present the national grievances, decisive questions and the national solidarity of Hungarians. The paper presents the role of the Csángós of Moldavia received in the celebrations of the new site of national pilgrimage at the thousand-year-old border developed after the visit of the pilgrimage train “Székely Gyors” (Székely Express) in 2008 and in the revitalization of the place of pilgrimage at Széphavas visited by significant amount of pilgrims from Hungary. The paper aims at answering the questions, how their regularly mentioned capability of being a reference operates at the scenes of Ghimeș turned to be relevant to the ritual-performative display of politics of memory related to decisive questions of Hungarians.

KÉPEK

1. Felvarrt „csángó márkavédjegy” egy gyimesi motoros bőrmellényén a 2011-es csíksomlyói búcsún

2. A gyimesfelsőlaki Árpádházi Szent Erzsébet Gimnázium előcsarnokának falképe székely, gyimesi és moldvai csángó népviseletbe öltözött fiatalokkal (2009)

3. A „Székely Gyorsra” váró és népdalokat éneklő moldvai csángókat fényképezik a magyarországi turisták 2009 pünkösdi vasárnapján a gyimesbükki vasútállomáson

4. Duma András klézsei zarándokokkal a gyimesbükki vasútállomás előtt 2012-ben

5. Útjelző tábla a gyimesbükki „ezeréves határnál” a fontosabb moldvai csángó falvak távolságának feltüntetésével (2011)

6. Kóka Rozália és a 2014-es *Madéfalva gyermekei* című előadás résztvevői Gyimesbükön, a vesztegári kápolna melletti színpadon

7. Molnár V. József fehér lovon, magyarországi zarándokok gyűrűjében a széphavasi kápolna 2014-es felszentelésén

8. Moldvai csángók hallgatják a 2013-as széphavasi búcsúra érkezett zarándokok köszöntését

9. Húsvéti bárány formájú kalács, a moldvai zarándokok széphavasi felajánlása 2013-ban

TÖTSZEGI TEKLA

LOKÁLIS IDENTITÁS ÉS SZEMÉLYES STÁTUSZ JELZÉSE A BIKSZÁDI NAGYBOLDOGASSZONY-NAPI ÜNNEPEN

Augusztus 15-én a katolikusok Szűz Mária mennybevételét (Assumptio Beatae Mariae Virginis), az ortodoxok a Szűzanya elszenderedését (Dormitio) ünneplik.¹ A 2008-ban Romániában is munkaszüneti nappá nyilvánított ünnep alkalmával a Szűzanya mennybevitel/elszenderedése tiszteletére szentelt templomokban, kolostorokban Románia-szerte templombúcsút tartanak. A multietnikus és multikonfesszionális erdélyi régióban a népi Mária-tisztelet rendkívül erős mind a főként magyar római katolikus, mind a főként román nemzetiségű görög katolikus és ortodox hívek körében. A kultusz jellemző tárgyi elemei a széles körben elterjedt Mária-ábrázolások. Erdélyben a 17. század végéről, 18. század elejéről adatoltak az első Mária-ábrázolásokhoz kapcsolt csodás jelenségek,² amelyek okán egy-egy kegytárgyat, szent helyet különleges tisztelet övez. A csodatévőként számon tartott szobrot, képet őrző kolostorok, templomok (pl. Csíksomlyó, Füzesmikola, Moiseni, Rohia, Hagigadar) búcsúin tömegek vesznek részt. E búcsúk vonzásköre lehet regionális, országos vagy akár össznemzeti jelentőségű,

1 A katolikus egyház 1950-ben dogmai rangra emelte azt a hagyományt, miszerint a Megváltó anyja testét annak halála után magához emelte a mennybe. Az ortodox egyház Szűz Mária szeplőtelen fogantatását és mennybevételét nem tartja dogmának, így inkább halálának szelídségét „elszenderedés” hangsúlyozza. (Források: <http://lexikon.katolikus.hu/M/mennybev%C3%A9tel.html>; <http://www.crestinortodox.ro/dogmatica/maica-domnului/invatatura-despre-maica-domnului-ortodocsi-la-catolici-69093.html>)

2 A témáról lásd Dumitran 2013, Terdik 2008

gyakran túlmutatva egy-egy felekezet vagy etnikum határain is (Bálint–Barna 1994, Vass 2010, Mohay 2009, Bănică 2014).

A búcsún való részvétel indítéka sokféle lehet: a szakrális motiváció – a kegyelemben való részesülés, vezeklés, hálaadás, kérések pozitív irányba való befolyásolása – mellett a búcsújárás számos profán elemmel is rendelkezik, mint pl. a közösségi élmény megta-pasztalása, az idegen táj és emberek megismerése, anyagi, politikai haszonszerzés, tár-sadalmi szerepek kinyilvánítása.³

Jelen előadás egy regionális jelentőségű kegyhely, az észak-nyugat erdélyi Avasban (Tara Oaşului) található Bikszád augusztus 15-hez köthető kortárs ünneplési gyakorla-tára fókuszál, azonban annak nem vallási, szakrális, hanem társadalmi funkciójára he-lyezi a hangsúlyt. Az ünnepet a régióban élők lokális-regionális identitása megélésének, a személyes státus közösség előtti kinyilvánításának alkalmaként elemzi. Azt vizsgálja, hogy a régió lakóinak sajátos viselete milyen szerepet tölt be ebben a folyamatban.

A HELYSZÍN

Avas román többségű lakossága a 19. századi és a 20. század első feléből származó össze-írások szerint görög katolikus vallású. Romániában a kommunista államhatalom 1948-ban betiltja a görög katolikus vallást, az avasi hívek többsége is ortodox vallásra tér át, s csupán a rendszerváltás után kezdődik meg a görög katolikus egyház konfliktusokkal teli újrászerveződése.

Az adatok szerint a bikszádi monostort 1699-ben kezdte építeni fából a görög Izajás szerzetes, de rendszeres kolostori élet mindössze 1757-től datálható. A monostor 1770-ben, az új kőtemplom építésének idején kerül a figyelem középpontjába, amikor a mun-kácsi püspököt arról értesítik, hogy a bikszádi bazilita kolostor egyik, Szűzanyát ábrá-zoló ikonja könnyezett. A bejelentés nyomán végzett kivizsgálás során még egy korábbi könnyezés is emlitenek a tanúk, azonban utólag a bejelentő visszakozik, s így a baziliták nem beszélnek többet egyik csodás eseményről sem (Terdik 2008: 326, Dumitran 2013: 36). Ennek ellenére a kolostor mégis fontos zarándokhellyé vált, elsősorban a régió ro-mán, görög-katolikus hívői számára, de már a 19. században magyar, s más felekezetű zarándokok is csatlakoztak hozzájuk.⁴ A Mária-ikont a kolostor 1948-as bezárásakor a baziliták állítólag másolattal cserélték ki, ez látható az 1980-as években nagyszabású átalakításoknak alávetett, s 1989-ben ortodoxnak felszentelt templomban (Terdik 2008: 327). A kolostor az utóbbi 25 évben fontos ortodox zarándokhellyé vált, amelyben nagy szerepe van a Mária-ikonnak, amelyhez a kolostor vezetőjének nyilatkozata szerint újabb csodás események kapcsolódnak: egy béna, illetve egy rákos beteg csodás gyó-gyulását az ikonnál való imádkozásnak köszöni.⁵ A rendszerváltás után az újraelakult

3 Ezekről összefoglalólag lásd Tanczos *búcsújárás* szócikke (forrás: <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=57>), Vass 2010, Mohay 2009, Bálint–Barna 1994.

4 Gunda Bélát idézi Bartha Elek (lásd Bartha 2005: http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/images/bartha_mariapocs.pdf)

5 Forrás: <http://www.voceatransilvaniei.ro/locul-unde-fecioara-maria-face-minuni-osenii-se-ro-aga-la-icoana-facatoare-de-minuni-de-la-bixad-veche-de-pestre-600-de-ani/>

görög-katolikus egyház visszaigényelte a bikszádi kolostort,⁶ de mivel a pereskedés évekig húzódott, a Bikszáddal egybeépült Trip faluban templomot épített, amelyet Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt. Augusztus 15-én tehát kettős búcsú zajlik Bikszád községben: egy ortodox rítusú a kolostornál, s egy görög-katolikus bent, Trip faluban.⁷ Az első vonzáskörét, a résztvevők számát tekintve nagyobb szabású, a másodiknak első-sorban lokális jelentősége van.

A térhasználat tekintetében a kolostornál szervezett búcsú nagyobb szabású. A kolostor a Bikszád falu fölé magasodó dombon található, gyalog ennek megmászása árán közelíthető meg. Az ösvény mellett felállított ideiglenes standokon apácák árulják kegytárgyaikat. Autóval a dombot megkerülve, a falu határa felől is célba érhetünk, e bejárat előtt a helyi tanács néhány éve mintegy 3000 autó befogadására alkalmas parkolót alakított ki. Az autóval való feljutás azonban csupán az ünnep előnapján lehetséges, a forgalmat rendőrök irányítják. A kolostor területén a cselekménysor minden elemének megvan az évek óta alkalmazott, a zarándokok számára jól ismert helyszíne. A domb lábánál, a gyalogos és autós útvonal szétválásánál található a búcsúk jellegzetes profán tere, a vásári sátrak sora. Egy élelmes vállalkozó 2014-ben az általa forgalmazott termékek bemutatására, reklámozására használta a helyszínt. A fentiekkel szemben a görög katolikus templom búcsúja a templomkertre és az előtte lévő útszakaszra szűkül.

IDŐKERET

A búcsúra való készülődés mindkét esetben két héttel az ünnep előtt, a böjttel kezdődik. Az ünnep a görög-katolikus templom esetében is kolostori rendtartás szerint zajlik, két-napos. A zarándokok az ünnep előtti nap érnek a helyszínre, este mindkét helyszínen szertartás zajlik (az ortodoxoknál: a Szűzanya temetési miséje – Prohodul Maicii Domnului, éjszakai liturgia, s egész éjszaka közös ima; a görög katolikusoknál este vecsernye, majd a Szűzanyát dicsőítő közös imádkozás – *paraclis*, rózsafűzér, Szent Liturgia, éjfélkor Keresztút). Augusztus 15-én mindkét helyszínen 10 órakor kezdődött az ünnepi szent liturgia, ezt az ortodox kolostor esetében szenteltvíz vétele s a kegyképnél való kegyeletlerovás és a hívek olajjal való megkenése, a görög katolikus kolostorban körmenet követte. Az ünnepet mindkét helyszínen szeretetvendégség zárta. 13 és 14 óra között kiürült mindkét helyszín.

6 2013-ben a görög katolikus egyház jogerősen visszakapta a területet, azonban a tulajdonba helyezés elmaradt, egyrészt az ortodox papok és hívek ellenállása miatt, másrészt azért, mivel a megyei tanács pert indított a görög katolikus egyház ellen, magának követelve a területet, illetve egyes épületek tulajdonjogát. (Forrás: <http://www.bru.ro/maramures/comunicat-de-presa-referitor-la-retrocedarea-manastirii-greco-catolice-din-bixad>)

7 2010-ben és 2014-ben vettem részt a búcsún, annak menetére vonatkozó megállapítások a 2014-es helyzetet összegzik. A viseletre vonatkozó elemzés az előbbieken jelzett két alkalomtól függetlenül készült interjúkat is hasznosítja, illetve az Erdélyi Néprajzi Múzeum fotótárában található archív fotókat, gyűjteményi viseletdarabokat is bevonja a források körébe.

SZEREPLŐK

Az ünnepi esemény szereplőit az ünnep során végzett cselekvéstípusok szerint csoportosíthatjuk. Az 1. csoportba az ünnep lezajlását irányító, kiemelt szereplők, a szertartást végző egyházi személyek – a helyi szerzetesek/plébános mellett meghívott papok, egyházi méltóságok – tartoznak. 2014-ben a kolostori búcsún az ünnepi szent liturgiát Portugália és Spanyolország ortodox román püspöke celebrálta. A 2. csoportba sorolhatjuk a búcsú megfelelő lefolyását – bár különböző intenzitással – mindkét helyszínen biztosítókat: a főzésben, tálalásban, kiszolgálásban, takarításban segédkező világi személyeket, állami rendtartókat (rendőrök, csendőrök, tűzoltók), a mentőszolgálat képviselőit. A különféle tevékenységi csoportok megnyilatkozásai időnként egymásba folynak: pl. a szolgálatot teljesítő csendőrök közül néhányan hívóként is megnyilatkoznak (pl. az ikon megérintése, olajjal való megkenetés). 3. Az anyagi haszon reményében résztvevők: a koldusok, a valamely konkrét célra adománykérők, illetve a vásári árusok csoportja (a kolostori búcsún). 4. Legszámosabb, s legváltozatosabb azon kívülállók csoportja, akiknek a fő célja a közösségi ünnep eseményeiben való részvétel. A részvétel lehet csoportos, vagy egyéni, többnapos vagy csak az eseménysor egy-egy elemére, a közös virrasztásra, az ünnepi liturgiára vagy annak csupán valamely mozzanatára szorítkozó, de célozhatja csupán a vásári sokadalmat vagy a szeretetvendégséget is. Ez a csoport artikulálódhat konfesszionális (pl. római katolikusok, görög katolikusok zarándoklata az ortodox búcsún), lokális alapon (pl. a máramarosiak részvétele), korosztályok szerint (ifjú zarándokok csoportja), kiválasztódhat a helyi, regionális, nemzeti közösségben elfoglalt funkció alapján (politikuskok – prefektus, megyei tanács elnöke, parlamenti képviselők). Mindkét búcsú esetében pregnánsan jelen volt egy kívülálló által is egyértelműen azonosítható regionális csoport: a viseletbe öltözött avasiak csoportja. A következőkben az ünnepen viseletben való részvétel jelenségének a társadalmi hátterét, működési mechanizmusát vizsgálom.

Az Északi-Kárpátok belső vonulatának lábánál meghúzódó Avasi medencében fekszik az a 16 falu, amelyet a szakirodalom sajátos történeti hagyománya, kultúrája, életmódja, egységes táji öntudata alapján avasinak tekint.⁸ A vidék földrajzi adottságai inkább a gyümölcsstermesztésnek és az állattenyésztésnek kedvez, azonban ezek a tevékenységek a földművelésre alkalmas szűkös területek megmunkálásával együtt is csak sovány megélhetést jelentettek, ezért az avasiak már a 19. második felétől nagy számban szezonmunkásként, erdőkitermeléseken dolgoztak (Focşa 1975: 189–190). Ezt a mobilis életmódot folytatták a 20. század során is, elsősorban a férfiak, de a 20. század második felében már a nők, s nagyobb gyermekek is vállalták a megerőltető fizikai munkát és igen mostoha életkörülményeket. Az 1989-es rendszerváltás s a központosított termelési rendszer felbomlása után a korábban is igen mobilis avasiak újabb lehetőségeket térképeztek fel, előbb Magyarországon és Jugoszláviában vállaltak idénymunkát, a jól bevált korábbi, szezonalitáson alapuló ingázási stratégiát alkalmazva. Az avasiak mobilitását/migrációját több munkájában is elemző Dana Diminescu az 1994–2000 között időszakra teszi a már tényleges munkamigrációval, többnyire klandesztinitással, politikai menedékjog-kéréssel jellemezhető második hullámot (Diminescu 2003: 7–19). Kutatásai szerint 1995 őszén csak Franciaországban körülbelül 2000 avasi tartózkodott. Ennek az időszaknak az elején

8 A tájegység határaitól megoszlik a kutatók véleménye, egy részük a közös kulturális jegyek, illetve az avasi öntudat alapján ide sorolják az ukrainai Ugocsa-járáshoz tartozó 7 román lakosságú falut is, pl. Muşlea 2004.

a korábbi, kizárólag fiatal férfiakból álló csoportok mellett megjelennek a vegyes, főként fiatal nőket is integráló csoportok (Diminescu 1996:18–23). Megsokszorozódik a migrálók száma Románia EU-s csatlakozását megelező tárgyalások megkezdése után,⁹ ugyanakkor át is alakul annak struktúrája. A korábbi fél-hivatalos vagy illegális külföldön tartózkodás helyett legalitás, a feketemunka mellett egyre nagyobb arányú hivatalos munkavállalás, az individuális migráció helyett egész családok mobilizálódása, a szezonális kintlét mellett a folyamatos külföldi tartózkodás, s az itthon eltöltött időnek az augusztusi szabadságra, illetve még esetleg az egyházi nagyünnepekre való szűkülése figyelhető meg. Bár a külföldön dolgozó avasi férfiak többsége ma is építkezéseken, esetleg a mezőgazdaságban dolgozik, a nők pedig továbbra is háztartási munkát végeznek, beteget/időset ápolnak, a migráció legutóbbi szakaszában már létezik egy nagyon szűk réteg, amelynek évek óta külföldön élő tagjai külföldön már állandó egzisztenciát teremtettek, akik vállalkozóként honfitársaikat foglalkoztatják, s akiknek gyermekei már külföldön szocializálódtak, beszélnek a befogadó ország nyelvét, s végzettségük révén jobb munkákat is vállalhatnak, mint az avasiak többsége.

Az avasiak szezonális migrációs gyakorlatában – mind az 1989 előtti, belföldi időszakot, mind pedig az 1990-ől kezdődő nemzetközi migrációt tekintve – a szülőfalu egy folyamatos szimbolikus tér, amelynek meghatározó elemének számítanak a rokon kapcsolatok, s amelyet a rendszeres hazatérések tartottak fenn.¹⁰ E rokon, szomszédsági kapcsolathálón keresztül szerzett információkon alapulnak migrációs stratégiák, a munkavállalástól a létfenntartásig. Külföldi közösségeik a kibocsátó közösségek ideiglenes kiterjesztései, státusreferenciacsoportjuk a kibocsátó közösségben található, a státusrepresentáció színtere pedig továbbra is a kibocsátó falu tere maradt. Napi 12–14 órás megfeszített fizikai munka, szerény életkörülmények jellemzik a kintlétet, olyan szimbolikus javak hazai felhalmozása reményében, amelyek alkalmasak a gazdasági rivalizálás, s ennek nyomán a személyes státus kommunikálására. Avasban a hatalmas méretű és drága bútorokkal berendezett házak, a drága autók, illetve a közösségek sajátos női viselete a legfontosabb értékelített javak ebben a presztízversenyben. Míg az első kettő a mindennapokban is kommunikációs szereppel bír, a viselet társadalmi üzenetként való hasznosítása ünnepi térben és időben, a nagy vallási ünnepek, illetve a lakodalmi rítusok során valósul meg. Nagyboldogasszony ünnepe kapcsán e kettő összekapcsolódik. Húsvét mellett ezen az ünnepnapon öltöznek a legtöbben viseletbe, annál is inkább, mivel ez az ünnep a nyugati szabadságok idejére esik. Egy-egy nő ruhatárában – gazdasági lehetőségei szerint – 1–5 rend nagy értékű¹¹ ünnepi viselet található, ezt egészítik ki a kisebb presztízszértékkel bíró „böjti” ruhafélék. A nagyünnepi ruhák különleges presztízszértékét a felhasznált alapanyag ritka, nehezen megszerezhető volta, illetve a felhasznált díszítmények mennyisége, minősége adja. A klasszikus avasi viselet színesen hímzett vászonruhákból állt. Az 1970-es évektől a vászon mellett fokozatosan megjelentek a romániai gyárakban gyártott vagy a korabeli Csehszlovákiából hozott kasmírfélék. Ezek megőrizték a ruhafélék sajátos szabását, de már újabb díszítésmódot alkalmaztak a megváltozott alapanyagon. A rendszerváltás után, s különösen az utóbbi 10 évben az avasi asszonyok újabb elemmel gazdagítják a presztízverseny

9 A szakirodalom ezt az időszakot a „harmadik hullámként” határozza meg (Alexe 2011).

10 A román migrációs szokásokról készült elemzésében Dana Diminescu párhuzamot von a szocialista Románia erőszakos iparosítása nyomán városra költözött vagy ingázó falusiak és a románok rendszerváltás utáni külföldi migrációja közt (Diminescu 2003: 10).

11 Egy rend nagyünnepi viselet értéke kb. 2-4000 euró körül van, de az alapanyag különleges volta miatt elérheti a10.000 eurót is. Különösen drága elemei az öltözetnek a 20. század elejéről származó kasmírkendők.

jelrendszerét: többletértéke immár a közösségi ízlésnek megfelelő színű, mintázatú, a 20. század elejéről származó kasmíryanagnak van. Az alapanyagot a nádasmenti Kalotaszeg viseletes falvaiból szerzik be, a megvásárolt ruhadarabokat szétfejtik, s az anyagot a saját viseletük szabályai szerint hasznosítják. Mivel egyetlen darab kalotaszegi szoknya nem elégséges az avasi változat elkészítéséhez, külön nehézséget jelent több, azonos mintájú, színárnyalatú darab megtalálása. Ráadásul a kalotaszegi falvak öltözködésében napjainkig fontos szerepe van a viseletnek, így a viseletdarabok alkalmanként igen magas áron cserélnek gazdát. Külön nehézséget jelent az is, ha testvérpár számára készítenek viseletet. Míg nem sikerül mindkettőjük számára elégséges mennyiséget találni, egyik öltözetet sem készítenek el, hiszen a második lány esetében elveszne az újdonság varázsa, ha pedig külön venné fel valamelyik lány a ruhát, a közösség azzal gyanúsíthatná őket, hogy szerre, egymás ruhadarabjait öltik magukra.¹² Az új alapanyagok közül mindössze a Törökországból hozott, hímzett, s utólag kristályokkal kirakott fehér selyem számít presztízsértékűnek. Az alapanyag mellett a díszítmény is jelszereppel bír, egy-egy évjárat divatját azonosítani lehet a díszítmények alapján. Itt is presztízsértékű az „elsőbbség”, egy-egy új mintát rejtegetnek az első felöltés előtt, s legfeljebb egy-egy idény eltelte után adnak tovább lemásolásra. Míg a klasszikus avasi vászonöltözet házilag készült, a mai avasi viselet specialisták munkája, a különböző részmunkákat más és más személy végzi. A készen, méterre vásárolható díszítményeknek kisebb a presztízsértéke, ilyenek kerülnek pl. a bőjti ruhákra is. A kifejezés nem csupán „bőjti időszakban használatos” viseletdarabokat jelent, hanem a kevésbé értékes, kisebb presztízsértékű darabok gyűjtőneve.

A munkamigráció rányomta bélyegét a családi élet nagy eseményeinek rituális rendjére és idejére is. Míg korábban a lakodalmakat az őszi betakarítás és a tavaszi munkák közti időszakban tartották, s a Nagyboldogasszony és Kisasszony nap közti időszak a bőjt miatt kifejezetten ellenjavallt volt, napjainkban az avasi lakodalmak augusztus 15–szeptember 1 közötti időszakra sűrűsödnek. A kortárs lakodalmi rítus azonban megköveteli, hogy az esküvő előtti ünnepi misén a viseletbe öltözött menyasszony és a násznép megjelenjen a templomban is. Így ma már a Nagyboldogasszony napi ünnepelés állandó elemeinek számítanak a templomba be- és kivonuló nászseregek. Ennek során a közösség jelenlévő tagjai szemrevételezhetik, hogy a völgyény (igazából az anyós) milyen ruhát csináltatott a menyasszonynak, illetve ő maga, s a többi lakodalmi tisztségviselő nagyjából mennyit áldozhatott az ünnepi öltözetre. Ebben az évben a Bixad-trip-i görög katolikus búcsún ottlétem idején 3 nászmenet fordult meg. Az ünnepi szertartás vége felé érkeztek, bementek a templomba, majd rövid idő után átadták helyüket a következő csoportnak.

Teljesen más motivációval jelent meg az ortodox kolostor búcsújának ünnepi szertartása végén a nászmenet. A mintegy 12 km távolságra fekvő Társholt-ról való fiatalok a saját templomukban való bejelentkezés és az esti szűkebb körű multság között keresték fel a bikszádi kolostort is, a kolostor épületeit, udvarát mintegy díszletként használva a viseletben való fotózáshoz. A szertartás után érkeztek, s ottlétük kizárólag a fotózásra szorítkozott. Hogy nem elszigetelt, de nem is gyakori jelenségről van szó, az adatközlőkkel készített interjúk és egy korábbi, 2010-es gyűjtés alkalmával megfigyelték egyaránt bizonyítják.

A viselet a hagyományos paraszti közösségekben is a lokális, regionális identitás ki nyilvánításának eszköze volt. Egy olyan jelrendszer, amely az egyénhez mindféle külső megnyilvánulása révén hozzárendelhető volt (Klaniczay 1982: 10). Jelszerepe mellett kommunikációs funkciója volt, de csak a kódot ismerők számára közvetítette a kívánt üzenetet.

12 Míg a korai időszakban az anyák többnyire maguk járták végig a kalotaszegi falvakat egy-egy vágyott darab után kutatva, ma már kereskedők vásárolják fel a megfelelő darabokat, s ezeket feláron értékesítik péntekenként az avasúvárosi (Negrești-Oaș) piacon vagy rendelésre, házhoz szállítják.

Bár az avasi viselet formailag és funkciói tekintve egyaránt igen nagy változáson ment keresztül, megőrizte annak identitás- és státuszjelző funkcióját, újabb és újabb részelemeket ruházva fel többletjelentéssel. Nagyboldogasszony ünnepe, s így a bicszádi búcsú is egyfajta keretet, alkalmat szolgál az avasi identitás és a személyes státusz kinyilvánítására, újabb profán elemmel gazdagítva a búcsún való részvétel motivációs készletét.

SZAKIRODALOM

ALEXE, Iris (coord.)

2011 *Al patrulea val. Migrăți creierelor pe ruta România-Occident*. Fundația Soros, București.

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest.

BARTHA Elek

2005 Máriapócshoz fűződő népszokások. In: Ivancsó István (szerk.): „Téged jöttünk köszönteni”. A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia (Máriapócs, 2005. november 21–22) anyaga. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 183–194.

CIOCAN, Janeta

2007 *Podoabe în portul popular din nordul României*. Ed. Etnologică, Baia Mare.

DIMINESCU, Dana

1996 Deplasările oșenilor în străinătate, un nou model de migrație. *Revista de Cercetări Sociale* (2). 16–32.

2003 Introduction. In: Diminescu, Dana (ed.): *Visibles mais peu nombreux...: les circulations migratoires roumaines*. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1–26.

DUMITRAN, Ana

2013 Arta românească transilvăneană și miracolul lăcrimării icoanelor. In: *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei*. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud, Bistrița, 9–44.

DUMITRAN, Ana – HEGEDŰS, Enikő – RUS, Vasile

2011 *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase*. Editura Altip, Alba Iulia.

FOCȘA, Gheorghe

1975 Țara Oașului. Studiu Etnografic II. Muzeul Satului, București.

1999 *Spectacolul nunții în Țara Oașului*. Editura Muzeului Sătmărean, Satu-Mare.

KLANICZAY Gábor

1982 Miért aktuális a divat? In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin (szerk.): *Divatszociológia I*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 7–34.

MOHAY Tamás

2009 *A csíksomlyói csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Nyitott Könyv–L'Harmattan, Budapest

MUȘLEA, Ion

2004 Cercetări folclorice în Țara Oașului. In: *Cercetări etnologice zonale*. Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj Napoca. (Reeditare.)

PETRESCU, Paul

1959 *Costumul popular românesc din Transilvania și Banat*. Editura Didactică și Pedagogică, București.

TERDIK Szilveszter

2008 A bikszádi monostor kegyképének eredete. In: Véghseő Tamás (szerk.): „Rómából Hungáriába”, Nemzetközi konferencia Joannes Josephus De Camillis (1641-1706) munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján. Nyíregyháza, 321–345.

2011 Bikszád, ortodox templom. In: Kollár Tibor (szerk.): *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Nyíregyháza, 383–394.

VASS Erika

2010 *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma*. Lexica Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

UN ASPECT CONTEMPORAN AL SĂRBĂTORII ADORMIRII MĂICII DOMNULUI: SEMNALAREA PRIN COSTUM A IDENTITĂȚII LOCALE ȘI A STATUTULUI PERSONAL

Locuitorii Țării Oașului s-au remarcat de-a lungul timpului printr-un dinamism și o mobilitate ieșită din comun, ei deplasându-se pentru munci sezoniere în întreaga țară, încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. După schimbarea de regim din 1989, un număr considerabil de oșeni lucrează în Europa de Vest, de regulă în domeniul construcțiilor și în menaj. Data sărbătorii Adormirii Măicii Domnului coincide cu perioada concediilor din occident, oferind oșenilor reveniți în țară, pe lângă sentimentul restabilirii contactului afectiv cu zona de origine, trăirea religioasă implicită și un prilej de afișare a identității locale și a statutului personal. Lucrarea analizează acest ultim aspect al sărbătorii, axându-se pe analiza schimbărilor intervenite în portul local și rolul acestora în manifestările identitare și de statut a utilizatorilor.

A CONTEMPORARY FEATURE OF A LOCAL RELIGIOUS FESTIVAL: LOCAL IDENTITY AND PERSONAL STATUS EXPRESSED BY FOLK COSTUME

The population of Oaş region has always been characterized by an outstanding mobility, and it is well documented that from the second part of the 19th century they used to be engaged in great numbers as seasonal workers, especially in wood felling. Since the system change from 1989 many locals have been working in Western European countries, usually in constructions and households. As the festival of the Holy Virgin coincides with the holiday season in Europe, the event offers the possibility for these people to live their faith within their own communities as well as to express their local-regional identity and personal status in the publicity of the community. The present paper analyzes the latter aspect focusing on the role the local folk costume plays in this process.

FOURNIER, LAURENT SÉBASTIEN

A SKÓT KISEBBSÉG ATLÉTIKAI VERSENYEI AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN¹

BEVEZETÉS

Európában a kisebbség fogalma a történelmi és társadalmi előzmények rájában tűnik, s ez megakadályozza néhány kulturális dimenzió megértését. Didier Lassalle szerint ez a fogalom elsősorban a *nemzeti kisebbségekre* koncentrált az államnemzetek felépítésének kontextusában (Lassalle 2010: 7). Tehát a kisebbségek a 19. században beágyazódtak a birodalmakba, amelyek bekebelezték őket. A fogalom csak a 20. század második felétől változott a társadalmibb felfogás irányába, a kisebbségek magukat a megkülönböztetett bánásmód vagy diszkrimináció áldozatának tekintették. Európában a kisebbségek elsősorban a politika területére tartoznak; azt akarják, hogy észrevegyék integrációjukat a legitimebbnek vagy szilárdabbnak feltételezett nemzetállamok nagyobb egységébe.

Az Egyesült Államok ezzel ellentétben egy olyan példát mutat, amely kizárólag a kisebbségek jelenlétére és a lehetséges asszimiláció gondolatára épült. Amíg az európai államnemzetekben a kisebbségek egy többséghez viszonyítva nyertek értelmet, az Egyesült Államok olvasztótégelyt, *melting-potot* alkot, amelyben a bevándorolt kisebbségek feladata az összeolvadás. Ezen kisebbségek körében a hierarchiák sokkal inkább a területre érkezés sorrendjének függvényében állandósulnak, mint a többséghez fűződő, nehezen definiálható kapcsolat alapján. Eltekintve az őslakosoktól, akiket a hivatalos terminológia szerint (Lassalle 2010: 11) nem *látható* kisebbségnek tekintünk, megkülönböztethetjük az európai bevándorlók első hullámaait, a 17. századtól a 19. századig (Rygiel, 2007), valamint a 20. század folyamán a harmadik világból érkező migránsokat (Barrou, 2007).

1 A francia tanulmány megjelenése: Les jeux athlétiques de la minorité écossaise aux Etats-Unis. *Cahiers Européens de Sciences Sociales*. 2014. (6) 115–127.

A szociálpolitikai megközelítés által uralt szociológiai és antropológiai szakirodalom az utóbbi években elsősorban a társadalmilag és kulturálisan *domináns* kisebbségek tanulmányozására koncentrált, amelyek általában legutolsóként érkeztek az adott területre. A kortárs migrációra koncentráló kutatások ennek a megközelítésnek a megerősítésére törekedtek. Azáltal, hogy a migrációt az *anyaországok* és a *célországok* viszonylatában vizsgálta, Barrou egészen odáig jutott, hogy globálisan szembeállította egymással a déli és az északi országokat. Itt nem arról van szó, hogy újra megkérdőjelezzük egy olyan megközelítés megalapozottságát, amely az ezen országok bánásmódjában megfigyelhető különbségeket hangsúlyozza. Nem is a tényt kell kétségbe vonnunk, miszerint a migrációs jelenségek és a bevándorló kisebbségek szorosan kapcsolódnak gazdasági, politikai és társadalmi problémákhoz, amelyeket illene helyrehozni vagy megelőzni. Inkább egy olyan hipotézis felvetéséről van szó, amely szerint egy adott kontextusban bizonyos kisebbségek *dominánssá* válhatnak (Barrou, 2007).

Ebből a hipotézisből kiindulva lehetővé válik egy kisebbség kulturális ambícióinak vizsgálata antropológiai és történelmi viszonylatban, elkerülve a kulturalizmust. Ez a tanulmány egy „*White Anglo-Saxon Protestant*” kisebbség, az Egyesült Államokban élő skót kisebbség hosszú időn át tartó vizsgálatáról szól, kulturális gyakorlatukon keresztül. Elsősorban azt fogjuk látni, hogy ez a kisebbség leginkább a „*Highland Games*” típusú, skót népzenevel és néptáncokkal kísért versenyek szervezésén keresztül képzelet elviszonyát az anyaországhoz. Ezek a versenyek újra kitalálnak egy „*skótságot*” az anyaföldön kívül (klánrendszer, skótkockás szövet...), néha több mint két évszázaddal az első skótok Amerikába vándorlását követően. A kisebbség tehát egy identitási potenciál hordozójaként tűnik fel, amely lehetővé teszi, hogy kulturálisan megkülönböztesse magát másoktól. A példa arra ösztönöz, hogy egy új nézőpontból vizsgáljuk meg más kisebbségek identitásépítésének folyamatát és kulturális követeléseit.

KEZDETEK: KIVÁNDORLÁS ÉS SKÓT ÖNTUDATRA ÉBREDÉS

Az egyesült államokbeli skót kisebbségre koncentráló történeti adatok alapján betelepülésük hosszú idő alatt zajlott. Duane Meyer történész szerint (Meyer 1961) 350 bevándorló szállt partra Amerikában 1739-ban a Thistle hajóról, valamint ugyanennyi skót a Mayflowerről, amely Argyllból érkezett. Ezek a bevándorlók csatlakoztak a Cape Fear Valley-i skót közösséghez, amely 1730 körül alakult Észak-Karolinában. A Jakobiták és a felföldiek 1746-os cullodeni veresége jelentős fordulópontja volt a skót történelemnek és a kivándorlást is felgyorsította.

Ezt követte az elnyomás a brit királyság részéről. Az 1747. augusztus elsején kiadott *Proscription Act* betiltotta a skót öltözetet, a gyülekezést, valamint a felföldi klánokhoz kapcsolódó zenét és fegyvereket. A duma egyenlő elbánásban részesült a fegyverekkel. Ezt a törvényt csak 1782-ben helyezték hatályon kívül, ahogy a *Heritable Jurisdiction Act* is, amely felfüggesztette a felföldi klánok főnökeinek megszokott hatáskörét (Jarvie 1991). Ezekhez a törvényekhez hozzáadódott a gazdaságpolitika, amely azon alapult, hogy az angol arisztokrácia visszaszerezte a felföldiek földjeit. Az 1760-as évektől kezdve a *clearances* előmozdította a bérlők kivándorlását, akiknek jogai csökkentek az angol

földesurakkal szemben. A Felföld népességét felváltották a birkák vagy a szarvasok, és az angol arisztokrácia versenyének és vadászatának helyszínévé vált.

Mindazonáltal, paradox módon ugyanebben az időszakban a leigázott Skócia fokozatosan ráébredt kultúrájának egyediségére. Osszián Macpherson által elterjesztett irodalmi mítosza, amelyet az európai értelmiség is átvett, 1760-ban keletkezett és megerősítette a nemzeti skót érzelmeket (Trevor-Roper 2009). Jótékonyági egyesületek Skócián kívül Londonban, az Egyesült Államokban és Kanadában is alakultak. Megváltoztatták a vad felföldiekről alkotott képet. Először is, a felföldiek a fenyegetés szimbólumából az erő és a bátorság szimbólumává váltak, ami vonzónak bizonyult az arisztokrácia és az elangolosodott katonák számára. Amíg a nagy romantikus költő, Walter Scott nevével fémjelzett romantika felértékelte a skót kultúrát, az angol arisztokrácia egyre jobban érdeklődött a kivándorlás miatt szabadon maradt területek iránt. 1822-ban az Edinburgh-ba látogató IV. György királyt felföldi ezredek fogadták. 1848-ban Viktória királynő megvette Balmoral kastélyát a Felföldön és pártfogásába vette az első *Highland Gamest*, amely Braemarban került megrendezésre. Ugyanakkor az egész 19. században folytatódott a skót kivándorlás, amelyet az angol monarchia nyíltan támogatott a *Highland and Islands Emigration Society* által, mivel a birkák és a szarvasok továbbra is jobban jövedelmeztek, mint a parasztok (Jarvie 1991: 69).

A SKÓT KULTÚRA KIALAKULÁSA A NEMZETI HATÁROKON KÍVÜL

A Skóciában egyszerre fenyegetett és támogatott skót kultúra nagyon gyorsan a kivándorolt skót kisebbségekre kezdett támaszkodni. Az Egyesült Államokban az ország keleti részén számos városban alakultak egyesületek a 19. század folyamán. Ezeket az egyesületeket *Caledonian Clubs-nak*, *Order of Scottish Clans-nek*, *Saint Andrew's Societies-nek* vagy *Burns Societies-nek* nevezték Robert Burns költő műve után. Gerald Redmond szerint (Redmond 1971) 1836-ra tehető az első sportesemény, amelyet a skót kisebbség szervezett az Egyesült Államokban. Ezt az eseményt a *Highland Society of New York* vállalta fel, mégis elszigetelt maradt. *Scottish Sports* néven más találkozók is szerveztek, ezek száma 1850 után megnőtt. Ezek a versenyek, amelyek néha több tízezer embert vonzottak, identitást adtak az Egyesült Államokban élő skót kisebbségnek. A résztvevő sportágak közt szerepelt elsősorban a dobóatlétika, az ugrás és a futás, előrevetítve a modern atlétikát, amely 1870 után az *American Amateur Athletic Clubban* fejlődött ki. A versenyeken megjelent a kalapácsvetés, a kő- illetve fatörzshajítás, a zsákbanfutás és a talicskázás ugyanúgy, ahogy a tradicionális skót tánc.

A 19. század végén, az amerikai polgárháború után, a kaledóniai versenyek rendkívül népszerűek voltak mind az Egyesült Államokban, mind Kanadában (Redmond 1971 és 1982). Ezek a versenyek rengeteg amerikai városban megjelentek mind Keleten, mind Nyugaton, és részük volt a különböző sportágak kifejlődésében. A néhány bevándorló által adott löketnek köszönhetően a *Scottish Sports-ból* eredő szabályok befolyásolták a megszülető egyetemi sportot és az atlétikát. De a kaledóniai versenyek professzionalizmusuk miatt fokozatosan hanyatlásnak indultak, míg az amatőr versenyek fellendültek. A skót versenyek bizonyos mértékig saját sikerük áldozatává váltak, hiszen nagy közön-

séget vonzottak és nyitottak voltak minden nemzetiség számára, így hivatásos atlétákat foglalkoztattak, miközben az amatőr atlétikának egyre nagyobb értéket tulajdonítottak. A 19. század végére a kaledóniai versenyek lerövidültek, s a 20. század elején fokozatosan el is tűntek, annak dacára, hogy mekkora hatással bírtak a modern atlétika létrejöttére.

A SKÓT VERSENYEK MEGÚJULÁSA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Ez a relatív hanyatlás mégsem az amerikai skót kisebbség versenyeinek végleges eltűnését vetítette előre. Néhány évtizedes hanyatlás után a skót versenyek új erőre kaptak. 1954-ben Donald MacDonald észak-karolinai újságíró hatalmas lelkesedéssel fedezte fel Skóciát, Edinburgh-ba utazott, és részt vett a braemari *Highland Games-en*. Miután visszatért az Egyesült Államokba, először az észak-karolinai Charlotte-ban alapította meg a *Robert Burns Society-t* majd a *Grandfather Mountain Highland Games-t*, amely első ízben 1956-ban került megrendezésre. Ezek a versenyek, amelyek azóta továbbfejlődtek és évente körülbelül 30 000 embert vonzanak, jelképezik a skót identitásigény újjászülését az Egyesült Államokban. Ahogy Donald MacDonald maga is elmagyarázza egyik művében (MacDonald 2007), egyszerre beszélhetünk az első skót bevándorlók emlékezetének felelevenítéséről, akik a 18. század elején érkeztek Észak-Karolinába, valamint a régi dél emlékének rehabilitálásáról, olyan országokénak, amelyek a szerző szerint tisztelték Walter Scottot és hűek maradtak a skót lovagi szellemhez azáltal, hogy a konföderáció pártját fogták a polgárháború alatt.

Innen kezdve a történelem és a mítosz összekapcsolódik, hiszen a kapcsolat a skót kisebbség és az anyaország közt, amelyre igényt tartanak, nagyrészt kitalált. A 19. században a kaledóniai versenyek főleg az Egyesült Államok északi és keleti városaira koncentráltak, és eleinte a *bevándorlók* a rendezvénye volt, akik sok esetben maguk érkeztek Skóciából, vagy a szüleik az anyaországban születtek, azonban a versenyek újjászülése 1950 után teljesen újjáépítette az emigráns kisebbség és az anyaország közötti kapcsolatokat. Ahogy az egyetemi oktató, Céleste Ray megjegyyezte (Ray 2001), a Skóciához való tartozás érzése, amely abban fejeződik ki, hogy összegyűlnek, néha egy tucat generációval a bevándorlást követően jelenik meg. Ez felveti az újjáértékelés kérdését a *skótság* újra feltalálásában az anyaországon kívül, hiszen olyan cselekvőket mobilizál, akik számára az identitás inkább kitalált, mint megélt. Ennek megfelelően az amerikai *Highland Games* egyre nagyobb rugalmassággal fejlődött, néha légből kapott alkotóelemekkel bővülve.

AZ ELKÉPZELT SKÓCIA

Érdekes az amerikai skót kisebbség atlétikus versenyeinek példája, mivel megmutatja, hogy a kisebbségi identitási igénylések mindenféle embernél megjelenhetnek, beleértve azokat, akik csupán *érzéseiket* tekintve skótok. Természetesen a résztvevők nagy része skót gyökerekkel büszkélkedik, de a többiek számára főleg a Felföld elképzelése jelenti a

vonzerőt, a viselet, az énekek, a zene vagy a tánc, amelyeknek népszerűsítéséhez a hollywoodi filmek is hozzájárultak. Habár minden évben valóban számos skót atléta utazik az Egyesült Államokba, hogy részt vegyen a *scottish* kisebbség által szervezett kulturális és sporteseményeken, a nézők nagy része amerikai, aki csupán vágyik a skót gyökerekre. Fontos tényező az ilyen fajta igények megjelenésében a régi klánrendszer újjászületése a *Clan Societies*-ben. A klánok, amelyeket Skóciában a 18. századi cullodeni vereség után hagytak el a társadalmi berendezkedéssel együtt, itt a kisebbség identitásépítő vonatkozásaként bukkannak fel. 1974-ben alakult az Egyesült Államokban a *Council Of Scottish Clans and Associations* azzal a szándékkal, hogy egyesítse a genealógia iránti érdeklődést és a mai amerikaiak őskutatás iránti vágyát (Ray 2001: 76). Az amerikai *Highland Games* nézőinek egy része tehát épp a gyökereit kutatja, így a kisebbség említése nagyon sajátos értelmet nyer.

Céleste Ray nagyon jól kimutatja könyvében, hogy a kisebbség itt a tömeges összefüggések alkalmával közösen megélt érzelmekre támaszkodik, sokkal inkább, mint egy azonos társadalmi-politikai helyzetre. A bevándorlók távoli leszármazottjai, a skótok az Egyesült Államokban nagyon különböző társadalmi osztályokba tartozhatnak, akkor is, ha egyezik az érdeklődésük a múlt iránt. A legidősebbeknél ez az elképzelés gyakran a genealógiai kutatásokban vagy a klánokhoz való tartozásban nyilvánul meg. A középgeneráció számára a viselet és a tánc táplálja lelkesedésüket az élő történelem iránt. A legfiatalabbaknál pedig a sportos vagy zenei kihívások a skótnak tartott alkalmak. Mind-egyik esetben az új, saját szertartások megjelenése az amerikai versenyeken lehetővé teszi az odatartozás érzésének létrejöttét. Ha a klánrendszer közrejátszik ezeknek az új szertartásoknak a megszületésében, a skótkockás szövet, és ennek tisztelete egy a legkézzelfoghatóbb megnyilvánulások közül. A *skótkockás szövetek megáldása* vagy a *Kirkin' o' the Tartan*-nak nevezett szertartás, amelyet a második világháború után találtak ki, lassanként az egyesült államokbeli skót versenyeken is elterjedt. 1998-ban az amerikai szenátus április 6-át *Tartan Day*-ként fogadta el, azzal a céllal, hogy ekkor az amerikai skótok generációinak a modern Amerika virágzásához való hozzájárulását ünnepelje.

A SKÓT IDENTITÁSIGÉNYEK ÉRTELME AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

A skót identitási érzések minden évben megnyilvánulnak az Egyesült Államokban a körülbelül száz *Highland Games*-ben és a lokális egyesületek számtalan gyűlésében, amelyeken *amerikai skót* örökséget igényelnek. Rowland Berthoff, az Atlanti-óceán migrációinak specialistája nyomán (Berthoff 1982) helytállónak tűnik felvetni ezen identitásigények jelentőségének kérdését. A 19. század végétől az amerikai skótoknak csak elég ködös tudásuk volt a skót kultúráról. Nem különböztették meg a néptáncokat, és anélkül díjazták a legjobb viseletet, hogy tisztában lettek volna azzal, milyennek kellene lennie. Ráadásul a versenyek szervezőinek ki kellett elégíteniük a társadalmi igényt, ami oda vezetett, hogy nagy szabadsággal kezelték az eredeti kultúrát. A 20. században egyre inkább *önjelölt skótok* vettek részt a versenyek szervezésében. Ráadásul bizonyos emberek vagy csoportok a résztvevők közül teljesen elszakadtak a skót alapoktól. Ez történt a dudások zászlóaljával is, amely az amerikai hadsereghez társult, de ugyanígy a táncosokkal is, akiket esetleg hidegen hagy

nemzetiségi származásuk. Egy kutatás szerint például a skót táncok amerikai versenyeire beiratkozott táncosok egyharmadának van csak skót neve (Berthoff 1982: 17).

Mégis, habár úgy tűnik, hogy rengeteg embernek, aki kérkedik skót identitásával, soha semmi köze nem volt Skóciához, más kutatások szerint a duda- és dobtanfolyamokat az Egyesült Államokban 1962-től skót és kanadai oktatók irányításával szervezték. Tehát több amerikai földön élő generáció után az anyaországhoz fűződő kötelékek elvesztését a skót kisebbségi mozgalom új szereplőinek szóbeli erőfeszítésével kompenzálták. Donald MacDonald véleménye szerint 1954-ben kezdődött a visszatérés a gyökerekhez, Skóciába, a világ számára Skócia turisztikai niche-ként jelent meg, amely a gyökereiket újra megtalálni vágyó amerikaiakra specializálódott. Ez a felfrissített, anyaországhoz fűződő kapcsolat annál inkább fontossá vált, mivel az amerikai tér túl tágas ahhoz, hogy a különböző skót csoportok megismerjék egymást. A kaliforniai skót kisebbség egyik képviselője számára magától értetődőbb Skóciába menni, mint Észak-Karolina keleti partjára, hogy más skótokkal találkozzék. Egy másik tényező, amely megerősíti ezt az identitást, a szövetségi egyesületek hálózatának megalapítása. Két évvel a *Council Of Scottish Clans and Associations* alapítása után, 1976-ban alakult a *North American Scottish Games Association*, amely egybegyűjtötte az ország legfontosabb atlétikai versenyeit. Így a földrajzi és történelmi eltávolodást hivatali intézkedésekkel kompenzálták, amelyek lehetővé tették az Egyesült Államok különböző tagállamaiban élő skótok meglazult társadalmi kapcsolatainak megerősítését.

SKÓT BROSÚRÁK ÉS PUBLIKÁCIÓK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Ennek a kisebbségnek a csoportos tevékenységét megerősítik a specializálódott sajtóorgánumok, amelyek közül egyesek már a 19. században napvilágot láttak, mint például a *Scottish-American Journal* (Redmond 1971). Bizonyos újságok az Egyesült Államokban jelentek meg, ahogy Észak-Karolinában a *The Highlander* vagy az *Argyll Colony Plus*, míg másokat Skóciában, az emigránsoknak címezve adtak ki, például a *Scotland Now*-t (Ray 2001). Ezek a publikációk kifejező módon a 20. század első felében szűntek meg, hogy aztán újra megjelenjenek. Annak elemzése, hogy ezek a cikkek mit tartalmaznak, segít abban, hogy megértsük, ennek a kisebbségnek a léte nem csupán az általuk szervezett atlétikai versenyekre korlátozódott, hiszen rengeteg hirdetést találhatunk a divatos *nemzetiségi jellegű* fogyasztási cikkekről a whiskytől a skót témájú utazásokig.

Egy másik fontos forráscsoportot alkotnak azok a brosúrák, amelyek minden verseny megszervezését kísérték. Ezeknek a brosúráknak az összehasonlítása lehetővé teszi a kisebbséghez kapcsolódó társadalmi ábrázolások elemzését. A brosúrák nagyon változatosak a különböző megnyilvánulások terjedelmének és régiségének függvényében. Néha egyszerű röpcédulákról van szó, amelyek csak a találkozó helyét vagy idejét és egy felhívást közölnek aláírásgyűjtésre, a szervező egyesület javára. Azonban más esetekben a brosúrák egészen komoly formát nyernek, színes hirdetésekkel és fényképekkel. A kaliforniai Plesantonban, az amerikai kontinens egyik legnagyobb skót találkozóján nem közöltek sok részletet az eseményről. Minden érintettet rövid életrajzzal mutattak be, amely a skót kisebbség kulcsszereplőinek nagyon pontos szociológiai vizsgálatát teszi lehetővé.

Ők gyakran híres amerikaiak skót névvel, akik belefolytak a versenyek szervezésébe. A broszúrák a katonai világgal való aktuális viszonyokat is elárulják, és olyan anekdotákat mesélnek, amelyek az erre specializálódott internetes oldalakon is megtalálhatóak és amelyeknek célja, hogy megerősítsék a skót kultúrához való tartozás érzését.

A SKÓT AMERIKA A SKÓTOK SZEMSZÖGÉBŐL

Noha ez a kisebbség nagyon strukturáltnak tűnik az ilyen produkciókat tekintve, az eddig megvalósult skóciai kutatások kicsit más fényben tüntetik fel ezt a jelenséget. Több olyan adatközlő figyelte meg, aki részt vett Skóciában a *Highland Games-en*, hogy az amerikai versenyek olyan Skócia-képet forgalmaznak, amely nagyon különbözik attól, amelyet a skót versenyeken találhatunk. A klánok, a genealógia és a skótkockás szövet tiszteletének szilárd jelenléte a legjobb esetben a rossz ízlés megtestesüléseként, legrosszabb esetben pedig politikai konzervativizmusként jelenik meg. Hogy megértsük ezt a nézőpontot, emlékeznünk kell, hogy a skót nacionalizmus 1920 után jelent meg, tehát nagyon új, kortárs jelenség, ezáltal egyidős az anti-imperialisták és a harmadik világgal szolidaritást vállalók lázadásával (Nairn 2003: 83). Ebben a kontextusban ez a nacionalizmus nagyrészt a dolgozókra támaszkodott, és kifejlődött az angol uralom haladó kritikája. Sok kortárs skót nacionalista számára a prioritás a Londontól való függetlenségért folytatott küzdelemé. A skót nacionalizmus e haladó vonalának szemében a skótkockás szövet tisztelete és a kivándorolt kisebbség identitásának megnyilvánulásai olyan silány romantikának tűnnek, „amely nem éltethette a nemzetet” (Nairn 2003: 104). Még rosszabb, hogy a skótkockás szövet és a tradicionális kultúra képére úgy tekintenek, mint ami az angol arisztokrácia eszköze volt, hogy jobban megszilárdítsa uralmát. Ettől fogva ezeknek a jelképeknek a reprodukciója a nemzeti határokon kívül tévedésnek tűnik.

A megítélésnek ez a fajtája annál inkább elterjedt Skóciában, hiszen az *örökség* elemei tárgyát képezték egy intenzív átértékelésnek egyszerre művészi, gazdasági és turisztikai síkon. A *skótságról* alkotott kép, amelyet az Egyesült Államok skót kisebbsége igényel, tehát eltolódni látszik a kritikákhoz képest, amelyek ugyanezt az imázst támadják az anyaországban. Egy, a skót nemzeti örökségnek szentelt műben az egyetemi oktatók nemrég bemutatták, hogy ez az örökség hogyan vált a politikai és gazdasági kalkulációk áldozatává (McCrone et al. 1995). Ezeket a kritikákat egyszerre táplálta az a tény, hogy ez az örökség lényegében az arisztokrácia tulajdona maradt és az a tény, hogy a skótkockás szövet és a *Highland Games* főleg a lokális turizmus táplálására szolgálnak. Abban a kontextusban, amelyben a nacionalisták haladók vagy radikálisak, és amelyben a konzervatívok királypártiak, a konzervatív nacionalizmus, amely skótkockás szövettel társul, értelmetlennek látszik, ezért manapság sokkal inkább jelen van az Egyesült Államokban és Kanadában, mint magában Skóciában, ahol gyakran egyszerű folklórként asszimilálódott.

A KISEBBSÉGEK ÚJRAGONDOLÁSA A TÖRTÉNELEMMEEL KEZDVE

A skót kisebbség példája az Egyesült Államokban érdekes, hiszen a kisebbségi kultúrák újragondolására készített a történelemmel kezdve anélkül, hogy elválasztaná őket a jelenlegi állapotuktól. Habár a kisebbség fogalma már régen szociológiai, sőt politikatudományi fogalomná vált, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az emberek, akik a kisebbségi csoportokat alkotják, sajátos történelmi kontextusok áldozatai. Ráadásul különbözik a vándorló csoportok, illetve azon kisebbségek helyzete, akik több generációval ezelőtt hagyták el anyaországukat. Hosszú időn át vizsgálva a skót kisebbség helyzetét az Egyesült Államokban, több fázis különíthető el. Az első, rögtön a bevándorlást követő időszak kitermeli az anyaország emlékeztétét az *első bevándorlók* egyesületeire támaszkodva, akik a kölcsönös segítségnyújtást szervezik a bevándorolt honfitársak közt az új földön. Az első fázist a fokozatos felejtési szakasz követi, amely során a származás emlékezete egyre jobban elhalványul. Az Egyesült Államokban az asszimilációs politika tehát felülkerekedett a skót versenyeken a 20. század elején. Ezek a versenyek kereszteződtek és gyarapították a megszülető amerikai sportok körét. De később egy harmadik, újjáéledő fázist figyelhetünk meg. Ezt a fázist kezdetben néhány szenvedélyes egyén vitte a vállán, majd olyan embereket érintett, akiknek nem feltétlenül volt közvetlen kapcsolatuk az anyaországgal, viszont mindenképpen egy *kisebbséghez* szerettek volna tartozni. Ebben a kontextusban légből kapott új rituális elemek jelenhetnek meg, míg a kisebbség fokozatosan történelemalkotónak bizonyul.

Ezeknek az egymást követő fázisoknak a kijelölése segít annak megértésében, hogy a kisebbségek az idő múlásával másképp viszonyulnak az integrációjukhoz. A 19. századi Amerikában a skótok alkalmakat szerveztek, amelyeken összegyűlhetnek, ez megkönnyítette identitásuk megélését és az, hogy ők egy sajátos csoport tagjaként határozták meg magukat, paradox módon megkönnyítette beolvadásukat az amerikai *nemzeti olvasztótégelybe*, ugyanúgy, ahogy más bevándorolt kisebbségek, mint például az írek, az olaszok vagy a lengyelek esetében. Egy évszázaddal később megváltozott a helyzet, mivel a hagyományos asszimilációs célú doktrína helyébe lépett a kommunitarizmus. Az 1960-as években az amerikai négerek jogaiért küzdő mozgalom, az indián kisebbségek öntudta ébredése, majd az 1970-es évektől kezdve a gyökerek kutatásának általánossá válása a városi középosztály körében oda vezetett, hogy valami, országos viszonylatban kíváncsatos dologként tekintsenek a kisebbségi csoportok identitására. A skót kisebbség szokásai tehát megkülönböztető jelleget öltöttek azok számára, akik nem feltétlenül a leginkább *láthatónak* tartott kisebbségek tagjai voltak az Egyesült Államokban. De, ellenében ez utóbbiakkal, akik gyakran egyfajta névtelenséget kerestek, hogy így beolvadjanak, a *Highland Games* résztvevői sok esetben ki akarnak tűnni. Kiltet hordanak, más zenét játszanak, mint amelyet az átlag általában hallgat, keltista vagy *new age* megmozdulásokon vesznek részt, amelyek a közönség egyik felét vonzzák, vagy pont ellenkezőleg, egy hiperkonzervatív *White Anglo-Saxon Protestant* etnicitásért harcolnak, amelyet ők barkácsoltak össze. Ezzel és minden alkalommal különböző okokból a tradicionális skót versenyek szereplői az Egyesült Államokban sajátos kapcsolatot konstruálnak a történelem és a nemzet közt, amelyhez tartoznak.

ÖSSZEGZÉS

A skót kisebbség példája az Egyesült Államokban lehetővé teszi, hogy rámutassunk arra, hogy a migráns kisebbségek tanulmányozása nem korlátozható egy egyszerű szinkronikus megközelítésre. A példa megengedi, hogy hátralépjünk egy lépést, s így arra készítet, hogy összevessük a változásokat, amelyeket a szociológia figyel meg a jelenben, rámutatva, hogy a történelmi és kulturális tényezőket is figyelembe kell venni, túl a gazdasági és politikai tényezőkön, amelyeket általában számításba vesznek. A befogadó országba érkezve a kisebbségek újrászerveződhetnek és újraéleszthetik az azonos származásúak hálózatát, hogy így egy sajátos, diaszporikus kultúrát hozzanak létre, amely szükségszerűen különbözni fog az anyaországi kultúrától. Annak függvényében, hogy a bevándorló közösségek integrációjának és diaszpórában történő megszerveződésüknek a vizsgálatára milyen történelmi léptéket alkalmazunk, radikálisan más eredményre juthatunk, mivel egy bevándorló kisebbségnek nehézségei lehetnek eleinte a befogadó társadalomban, aztán a második időszakban újrászerveződhet, hogy végül domináns pozícióba jusson. Figyelembe kell venni a csoportok azon képességét, hogy a múltjukat újra kitalálják, hogy ne hagyjuk magunkat félrevezetni a rövid időre vonatkozó vizsgálatok által.

Fordította Szijártó Éva

SZAKIRODALOM

BARROU, Jacques

2007 *La Planète des migrants. Circulations migratoires et constitution de diasporas à l'aube du XXIe siècle*. Presses universitaires de Grenoble, Grenoble.

BERTHOFF, Rowland

1982 Under the Kilt: Variations on the Scottish-American Ground. *Journal of American Ethnic History* 1. (1) 5–34.

JARVIE, Grant

1991 *Highland Games: The Making of the Myth*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

LASSALLE, Didier

2010 Minorités visibles: un concept ambigu. In: Germain L. et al. (dirs.): *Identités et cultures minoritaires dans l'aire anglophone. Entre «visibilité» et «invisibilité»*. L'Harmattan, Paris, 7–20.

MacDONALD, Donald

2007 *It's Scotland in USA. America's Braemar. Grandfather Mountain and the Re-Birth of Scottish Identity across USA*. Southern Lion Books, Madison (Georgia).

McCRONE, David et al.

1995 *Scotland The Brand. The Making of Scottish Heritage*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

MEYER, Daune

1961 *The Highland Scots of North Carolina (1732–1776)*. University of North Carolina Press, Charlotte.

NAIRN, Tom

2003 *The Break-Up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*. Common Ground Publishing, Altone (Australia). (1. kiadás: 1977.)

RAY, Celeste

2001 *Highland Heritage. Scottish Americans in the American South*. University of North Carolina Press, Charlotte.

REDMOND, Gerald

1971 *The Caledonian Games in Nineteenth Century America*. Dickinson University Press, Fairleigh.

1982 *The Sporting Scots of Nineteenth Century Canada*. Dickinson University Press, Fairleigh.

RYGIEL, Philippe

2007 *Le Temps des migrations blanches. Migrer en Occident (1840–1940)*. Aux lieux d'être, Montreuil.

TREVOR-ROPER, Hugh

2009 *The Invention of Scotland. Myth and History*. Yale University Press, Yale.

COMPETIȚIILE ATLETICE ALE MINORITĂȚII SCOȚIENE DIN STATELE UNITE ALE AMERICII

Studiul de față analizează competițiile atletice ale minorității scoțiene din Statele Unite. Este vorba de o așa-numită minoritate a „Protestanților Albi Anglo-Saxoni” (White Anglo-Saxon Protestant), ceea ce o delimitează de la studiile obișnuite despre minoritățile „dominante” din punct de vedere social sau cultural. Această minoritate și-a formulat relația cu patria mamă mai ales prin organizarea competițiilor de tip „Highland Games” (Jocurile Muntenilor), acompaniate de muzică și dans popular. Aceste competiții au reinventat un „scotianism” înafara patriei mamă (cu sistem de clanuri, textile specifice...), câteodată cu mai bine de două secole mai târziu de emigrarea strămoșilor minorității de astăzi. Cercetarea acestui caz este efectuată cu ajutorul bibliografiei existente, respectiv a surselor de pe internet și a broșurilor, caietelor de program aferente. Cercetările efectuate în Scoția începând din 2006 scot la iveală și ceea ce gândesc scoțienii despre compatrioții lor, care trăiesc în minoritate în Statele Unite.

THE ATHLETIC GAMES OF THE SCOTTISH MINORITY IN THE UNITED STATES OF AMERICA

This article studies the athletic games of the Scottish minority in the United States of America. It is a “White Anglo-Saxon Protestant” minority, which contrasts with the usual minority studies focusing on culturally “dominated” minorities. This minority reinvents its relation to the homeland through the organisation of “Highland Games” accompanied with music and folk dance. The studied games reinvent “Scottishness” (clan system, tartans...) sometimes more than two centuries after the initial migration of the present minority. The case will be studied through the existing bibliography, the analysis of Internet sources and specialised leaflets and programmes. Fieldwork conducted in Scotland since 2006 enables as well to enlighten what the Scots think about their fellow countrymen in the Scottish-American minority.

TABULA GRATULATORIA

Almási István	Kolozsvár
Andrásfalvy Bertalan	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Aranyos Sándor	Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
Arens, Meinolf	Instituts für Nationalitätenrecht und Regionalismus, München
Bajkó Árpád	BBTE MIK Magyar Matematika és Informatika Intézet, Kolozsvár
Balázs-Bécsi Gyöngyi	Kallós Zoltán Alapítvány, Válaszút
Bali János	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest
Balla Ferenc	Kallós Zoltán Alapítvány, Válaszút
Bárdi Nándor	MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest
Barszczewska, Agnieszka	Varsó
Bárth Dániel	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest
Bartha Elek	DE BTK Néprajzi Tanszék, Debrecen
Bartók Botond	Művelődési, Egyházügyi és Nemzeti Kulturális Örökség Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy
Benedek Katalin	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Biczó Gábor	ME BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, Miskolc
Blos-Jáni Melinda	Sapientia EMTE, Filmművészet, fotóművészet, média Kolozsvár
Bodó Csanád	ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest
Bodó Sándor	Budapesti Történeti Múzeum, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest
Boér Hunor	Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
Bokor Zsuzsa	Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
Csáki Árpád	Sepsiszentgyörgy
Csomortáni Magdolna	BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár

Csonka-Takács Eszter	Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága, Szentendre
Cuceu, Ion	RTA Folklor Intézete, Kolozsvár
Dáné Tibor Kálmán	Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár
Deák Ferenc	Kézdivásárhely
Demeter Éva	Sepsiszentgyörgy
Demeter Lajos	Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy
Demeter László	Erdővidék Múzeuma, Barót
Dimény H. Árpád	Csernáton
Dobolyi Annamária	Incze László Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely
Farkas Judit	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Fehér János	Vargyas
Fejér Tamás	Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár
Fejős Zoltán	Néprajzi Múzeum, Budapest
Felföldi László	MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest
Ferencz Angéla	Hargita Megyei Kulturális Központ, Csíkszereda
Flórián Mária	Budapest
Fodor Attila	Erdélyi Néprajzi Múzeum, Kolozsvár
Fodor Ferenc	Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Földváryné Kiss Réka	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest
Fosztó László	Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
Fulga, Ligia	Brassói Néprajzi Múzeum
Gagyí József	Sapientia EMTE Alkalmazott Társadalomtudományok Intézet, Marosvásárhely
Gál Tünde	Kolozsvár
Gazda József	Kovácsna
Györfy Eszter	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Haszmann Pál	Haszmann Pál Múzeum, Csernáton
Hegyeli Attila	Kovácsna
Hesz Ágnes	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Hofer Tamás	Budapest
Hoppál Mihály	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Imreh István	Kovácsna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy
Juhász Antal	Szeged
Kádár Edit	BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár
Kakas Zoltán	Sepsiszentgyörgy
Kalina Veronika	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest
Kallós Zoltán	Válaszút
Kelemen László	Hagyományok Háza, Budapest
Keményfi Róbert	DE BTK Néprajzi Tanszék, Debrecen
Kisbán Eszter	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Koncz Pál	Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém
Korzenszky Tamás	Magyar Nyelvstratégiai Intézet, Budapest

Kósa László	ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest
Kovács Mária Márta	Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
Kovácsné István Anikó	Sepsiszentgyörgy
Küllös Imola	Budapest
Kuti Klára	Kuny Domokos Múzeum, Tata
L. Juhász Ilona	Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Központ, Komárom (Szlovákia)
Lancendorfer Zsuzsanna	Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr
Landgraf Ildikó	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Liszka József	Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Központ, Komárom (Szlovákia)
Lőrinczi Tünde	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Marinka Melinda	MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen
Máthé Dénes	BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár
Mogyorósi Ágnes	Kallós Zoltán Múzeum és Népművészeti Központ, Válaszút
Nagy Ákos	Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár
Nagy Botond	Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy
Nagy Ilona	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Nagy Zoltán	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Nyisztor Tinka	Pusztina
Oláh Sándor	Csikszereda
Orbán János	Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
Péntek János	BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottsága, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár
Pócs Éva	PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs
Pomozi Péter	ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest
Salat Levente	BBTE PTKK, Politikatudományi Intézet, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság, Kolozsvár
Salló Szilárd	Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Székelyudvarhely
Sándor Zsigmond Ibolya	Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr
Sepsiszéki Nagy Balázs	Csinód
Sipos Gábor	Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
Smid Mária Bernadett	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest
Süli Attila	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
Szabó Judit	Kézdivásárhely
Szabó Levente	BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Kolozsvár
Szabó Lilla	Kolozsvár
Szalma Anna-Mária	Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet, Kolozsvár
Szarka László	MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Székely Zsolt	BBTE PKKK, Közigazgatás-tudományi Intézet, Sepsiszentgyörgy
Szikszai Mária	BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár
Szilágyi Levente	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Szilágyi Miklós	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Szilágyi N. Sándor	BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár
Tatár Erzsébet-Tímea	Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár
Telenkó Bazil Mihály	DE BTK Néprajzi Tanszék, Debrecen
Tóth-Bartos András	Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
Turai Tünde	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Ujváry Zoltán	DE BTK Néprajzi Tanszék, Debrecen
Varga Sándor	SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged
Vargha Mihály	Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy
Vass Attila	Budapest
Viga Gyula	Miskolc
Vincze Kata Zsófia	ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest
Vörös T. Balázs	Sepsiszentgyörgy
Zakariás Erzsébet	RTA Folklor Intézete, Kolozsvár
Zepeczáner Jenő	Székelyudvarhely
Zsigmond Júlia	Sepsiszentgyörgy

KÉPEK

1. Magyar szakos egyetemi hallgatókkal. (Péntek János, Szabó Anna, Bota/Székely Emese, Csomortáni Magdolna, Magyar/Turza Melánia, Hajdú Zoltán, Tánczos Vilmos, Bedő Aranka társaságában) Zabola, 1982.

2. Osztályfőnökként a kézdívasárhelyi 2. sz. Ipari Középiskola osztályával. 1984.

3. Ballagás a kézdívasárhelyi 2. sz. Ipari Középiskolában. 1988.

4. Néptáncosokkal népviseletben.
Haszmann Pál Múzeum, Csernáton, 1988 júniusában.

5. Gyűjtés közben. Gyertyános (Csángótelep), az 1980-as évek végén.

6. Moldvai gyűjtőúton. Külsőrekecsin, 1992. július 7.

7. A gorzafalvi urálás gyűjtése közben. 1993. január 1. (Fotó: Fosztó László)

8. A KJNT székelyudvarhelyi ülésén. 1993. május 14–16. (Fotó: Fosztó László)

9. A KJNT székelyudvarhelyi ülésén. (Péntek János, Daczó Lukács Árpád és Keszeg Vilmos társaságában) 1993. május 14–16. (Fotó: Fosztó László)

10. A KJNT közgyűlésén. (Lakatos Géza és Zakariás Erzsébet társaságában)
Kolozsvár, 1995. április 22.

11. A VIII. Néprajzi Szemináriumon Andrásfalvy Bertalan előadása közben.
(Kató Béla és Péntek János társaságában) Illyefalva, 1996. július 22–28.

12. Régi tárgyak múzeumba szállítása.
Zabola, 1996.

13. Gyűjtés a zabolai cigányok körében.
(Kotics József társaságában) 1997.

14. Az Egyéni-közösségi átmeneti rítusok konferencián résztvevő erdélyi és magyarországi kollégákkal. (Karácsony-Molnár Erika, Dukrét Géza, Olosz Katalin, Vass Erika, Fazekas Lóránd, Demeter Éva, Kallós Zoltán, Mohay Tamás és Lakatos Géza társaságában)
Bonchida, 2002 májusában.

15. Nemzetközi csángó konferencián. (Bilibók Jenő, Demény Lajos, Szilágyi N. Sándor, Tánczos Vilmos, Duma András, Bartha András, Pogár Róbert és Benő Attila társaságában)
Jászvásár, 2002. július 5.

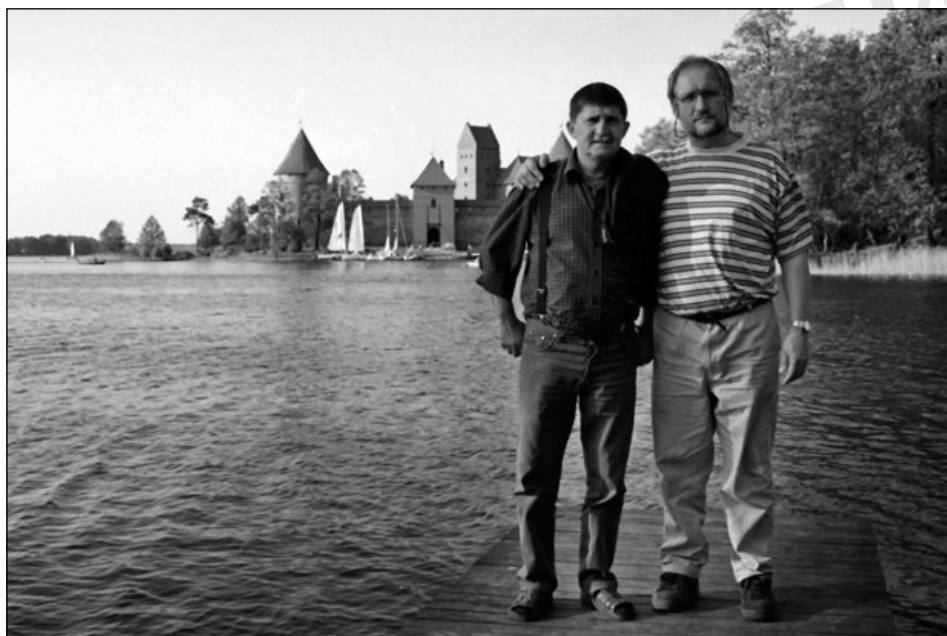
16. Könyvbemutató utáni dedikálás a zabolai római katolikus templomban.
2002 novemberében.

17. Jakab Albert Zsolttal a Balti-tenger partján. Tallinn, 2003 májusában.
(Fotó: Gazda Klára)

18. Észtországi tanulmányúton. (Nagy Ilona, Andrásfalvy Bertalan és Gazda Klára társaságában)
Tartu, 2003 májusában. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

19. Vargyas Gáborral a Trakai várkastély előtt. 2003 májusában.
(Fotó: Jakab Albert Zsolt)

20. A Dr. Kós Károly néprajzi grafikái című kiállítás megnyitóján. (Gazda Klára társaságában)
Kolozsvár, 2003. június 18.

21. A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum megnyitó ünnepsége. (Kötő József társaságában)
2003. szeptember 14. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

22. Kirándulás néprajzos hallgatókkal a Ríszeg-tetőn.
2004 májusában.

23. Balázs Lajos társaságában a KJNT székházában.
Kolozsvár, 2004. június 18. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

24. A KJNT tetőterének avatása. (Szabó Árpád Tőhötöm társaságában)
2004. június 18. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

25. A Századelő az udvartereken című könyv bemutatója. (Incze László, Sylvester Lajos,
Antal Árpád, Szabó Judit társaságában) Kézdivásárhely, 2004. április 16.

26. Könyvbemutató a KJNT székházában. (Szilágyi Miklós és Turai Tünde társaságában)
2004. május 25. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

27. A Magyar Néprajzi Fórum megnyitóján. (Paládi-Kovács Attila és Bereczki Ibolya társaságában)
Kolozsvár, 2005. április 28.

28. Zakariás Erzsébet *Miesnapok képei* című könyvének bemutatása a zabolai Csángó Néprajzi Múzeumban. 2006. július 7. (Fotó: Dimény Attila)

29. László Károly *Agyagba zárt hagyaték* című kiállításának megnyitója a KJNT székházában. Kolozsvár, 2007. június 6. (Fotó: Keszeg Vilmos)

30. A Mohácsi Történelmi Emlékhelyen.
2009 májusában. (Fotó: Keszeg Vilmos)

31. Látogatók körében a zabolai Csángó Néprajzi Múzeumban.
2009 júliusában.

32. Néprajzos hallgatók társaságában a Szent Anna-tónál. 2009 júliusában.

33. Tótszegi Tekla társaságában a szentpétervári Ermitázs előtt.
2009 szeptemberében. (Fotó: Keszeg Vilmos)

34. Pozsony Ferenc édesanyjával.
Zabola, 2009. szeptember 26. (Fotó: Dimény Attila)

35. A KJNT húszéves születésnapj rendezvényén tartott előadás közben.
(Tánczos Vilmos és Kotics József társaságában) Kolozsvár, 2010. március 12.

36. Moldvai látogatás magyarországi kollégákkal.
(Barna Gáborné és Voigt Vilmos társaságában) Gorzafalva, 2010 augusztusában.

37. Moldvai látogatás magyarországi kollégákkal.
(Duma Dániel, Barna Gábor társaságában) Klézse, 2010 augusztusában.

38. A Juhászélet a háromszéki Zabolán című kiállítás megnyitóján.
(Jakab Albert Zsolt és Ioan Bercu társaságában) Kolozsvár, 2011. március 2.

39. Kriza János születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepségek az Unitárius Püspökség dísztermében. Kolozsvár, 2011. június 27. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

40. Koszorúzás a Házsongárdi temetőben a Kriza János születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepeken. Kolozsvár, 2011. június 27. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

41. A Mikes-kiállítás megnyitóján. (Németh Zsolt, Egyed Ákos, Füzes Oszkár, Jakab Albert Zsolt, Süli Attila, Juhász Tamás és Gazda Árpád társaságában) 2012. május 11. (Fotó: Nagy Ákos)

42. Tiszteletbeli elnöki díszoklevél átadása Pozsony Ferencnek.
(Jakab Albert Zsolt és Süli Attila társaságában) 2012. május 11. (Fotó: Nagy Ákos)

43. A gorzafalvi fazekasságról szóló kiállítás megnyitója a zabolai Csángó Néprajzi Múzeumban.
(Vargha Mihály, Répás Zsuzsanna, Tamás Sándor, Kinda István és Rotaru Feodosia társaságában)
2012. május 18. (Fotó: Dimény Attila)

44. Előadás közben a *Kié a hagyomány? Mire szolgál? A hagyomány: kultúra, használók és forgalmazók között* címmel megrendezett nemzetközi kollokviumon.

Kolozsvár, 2012. december 6. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

45. Húsvéti tojásírás a KJNT székházában.

Kolozsvár, 2013. március 28. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

46. A *Vadrózsák* II. kötetének bemutatója a nagyajtai unitárius templomban.
2013. július 28.

47. Pozsony Ferenc átveszi a Külhoni Magyarságért Díjat Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettestől és Répás Zsuzsanna nemzetpolitikai helyettes államtitkártól.
Budapest, 2013. augusztus 20. (Fotó: Jakab Albert Zsolt)

48. Miklós Zoltán doktori védésén. (Tánczos Vilmos és Kotics József társaságában)
Kolozsvár, 2013. november 15. (Fotó: Szilágyi Levente)

Ünnepi kötetet tart kezében az olvasó, amellyel a hatvanéves Pozsony Ferenc előtt tisztelegnek a pályatársak és kollégák, tanítványok és barátok, munkásságát ismerő és értékelő kutatók. A kiadvány fejezetei olyan témaköröket ölelnek fel, amelyekben az ünnepelt kutatóként eredményes munkát fejtett ki.

A kötet címe jelképes. Az ünnepelt utóbbi évekbeli egyik tudományos érdeklődési köréhez, az abból írt akadémiai székfoglalójához is kötődik. A tárgy kiterjedt szimbolikáját néprajzos körökben főként magyarul magyarázni. Helyi értéként a *határ*, a *lehetőség*, az *átmenet* képzeit emelnénk ki. Szétválaszt, értékel, közvetít. Elválasztja a sajátot az idegentől, az ismerőt az ismeretlentől, az értéket az értéktelentől. Próbára tesz, szabályoz, átlényegít. Eligazít, összeköt, beavat. Jelöli a helyet, a gazdát, a státust.

Aranykapu. Jellemzi az embert, a kutatót, az életművet. Pozsony Ferencet.

ISBN 978-973-8439-80-1

ISBN 978-963-7376-62-7

9 789738 439801